O‘zbekiston Respublikasi
Maktabgacha va maktab
ta’limi vazirligi

ISSN: 2992-9008
UDK: 37

TA’LIM VA TARAQQIYOT

Ilmiy-uslubiy jurnali

2026-YIL 4-SON

www.journal.namspi.uz

Bosh muharrir: *Namangan davlat pedagogika instituti rektori B.E.Xusanov*
Mas'ul muharrir: *Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.R.Qodirxonov*
Mas'ul muharrir o'rinbosari: *Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedogogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i J.A.Yuldashev*

T A H R I R H A Y ' A T I

Aniq va tabiiy fanlar: *k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, k.f.d., prof. N.Vohidova, k.f.d., dots. M.Qodirxonov, b.f.d., dots. A.Batashov, f-m.f.n., dots., T.Abdullayev, p.f.n., dots. M.Eshnazarova, p.f.n., dots. G'.Nafasov, p.f.n., dots. M.Boltayeva.*
Texnika fanlari: *t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. A.Qayumov, PhD, dots. Sh.Xudoyqulov, PhD, dots. Abdunazarov.*
Ijtimoiy-gumanitar fanlar: *s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d, prof. A.Rasulov. f.f.d., prof. M.Ismoilov, i.f.d., dots. N.Sotivoldiyev, t.f.n., dots. A.Isoqboyev, f.f.n., dots. O.Mamatov, t.f.n., dots. Z.Haydarov, PhD. J.Yuldashev, PhD. A.Abdullayev.*
Pedagogika fanlari: *p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. X.Najmiddinova, p.f.d., prof. T.Ismoilov, p.f.d., prof. S.Abdullayev. p.f.d., prof., M.Y.Sobirova, p.f.d., prof., R.Zamilova, p.f.d., prof. Sh.Xujamberdiyeva, p.f.d., dost. M.Asqarova, PhD, dots. M.Asranboyeva.*
Filologiya fanlari: *fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, f.f.d., dots. X.Shokirova, p.f.n., dots. S.Misirov, p.f.n., dots. Sh.Ubaydullayev, PhD.,dots. P.Lutfullayev, PhD., dots. M.Yakubbayev.*

Texnik muharrir: R.Tursunov
Tahririyat manzili: Namangan shahri, Uychi ko'chasi, 316-uy.
Pochta indeksi: 160136, ***Faks:*** (0369) 227-27-21,
Email: Info@namspi.uz
Nashr sanasi: 30.08.2026

"Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi ***Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2022-yil 25-oktabrdagi № 045044 raqamli guvohnomasi*** *asosida chop etiladi. Jurnal* ***Oliy Attestatsiya komissiyasining 2024-yil 30-noyabrdagi (№ 364/5) yig'ilishi qaroriga asosan pedagogika fanlari bo'yicha*** *falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan. UDK: 37, Xalqaro standartlashtirish raqami (ISSN): 2992-9008.*

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI 2026

12-13-YOSHLI REGBICHILARNING MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIK KO'RSATKICHLARINING TAHLILI

Mo'minov X.M.
O'zbekiston davlat sport akademiyasi xuzuridagi jismoniy tarbiya ilmiy tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi
O'zbekiston Chirchiq shaxri
E-mail: xolmadjon97@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot 12–13 yoshli regbichilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini baholash va tahlil qilishga qaratilgan. Regbi sport turi yuqori darajadagi tezlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va koordinatsion qobiliyatlarni talab qilgani bois, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida ushbu sifatlarni rivojlantirish muhim sanaladi.*

Kalit so'zlar: *12–13 yosh, regbi, maxsus jismoniy tayyorgarlik, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichi, jismoniy sifatlar, test sinovlari, pedagogik tajriba, sport maktabi, koordinatsiya, kuch, chidamlilik.*

АНАЛИЗ СПЕЦИФИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ РЕГБИ-ИГРОКОВ 12-13 ЛЕТ

Абстрактный. *Целью данного исследования является оценка и анализ показателей физической подготовки регбистов 12-13 лет. Поскольку регби требует высокого уровня скорости, ловкости, силы, выносливости и координации, важно развивать эти качества на начальном этапе тренировок.*

Ключевые слова: *12-13 лет, регби, специальная физическая подготовка, начальный этап тренировок, физические качества, тесты, педагогический опыт, спортивная школа, координация, сила, выносливость.*

ANALYSIS OF SPECIFIC PHYSICAL TRAINING INDICATORS OF 12-13-YEAR-OLD RUGBY PLAYERS

Annotation*. This study aims to assess and analyze the physical training indicators of 12-13-year-old rugby players. Since rugby requires a high level of speed, agility, strength, endurance and coordination skills, it is important to develop these qualities at the initial training stage.*

Keywords: *12-13 years old, rugby, special physical training, initial training stage, physical qualities, tests, pedagogical experience, sports school, coordination, strength, endurance.*

KIRISH

12-13 yoshdagi regbichilarning maxsus jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining tahlili so'nggi yillarda jismoniy tarbiya va sportning turli sohalarida o'qituvchilar va

murabbiylar uchun muhim ilmiy yo'nalishlardan biriga aylangan. Yosh bolalar va o'smirlar o'rtasida regbi kabi jismoniy va texnik kompleksni talab qiluvchi sport turlari rivojlanayotgan va keng tarqalgan, bu esa ularning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlashni yanada zarur qiladi. Yosh regbichilar uchun maxsus jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari, ularning musobaqa natijalariga va umumiy jismoniy salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

12-13 yoshdagi o'smirlar organizmi biologik rivojlanishning muhim bosqichlaridan o'tayotgan paytda, regbi kabi murakkab sport turi bilan shug'ullanish ularga nafaqat jismoniy, balki psixologik va ijtimoiy rivojlanish uchun ham ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu yosh guruhida regbichilarning jismoniy tayyorgarligi, asosan, kuch, chidamlilik, tezlik, texnik malakalar va o'yin strategiyasini puxta egallashga bog'liq bo'ladi. Shu bois, maxsus jismoniy tayyorgarlikni tahlil qilish, ularning sportdagi muvaffaqiyatlarini yaxshilash uchun zarur bo'lgan asosiy omillarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada 12-13 yoshdagi regbichilarning maxsus jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari tahlil qilinadi, bu yosh guruhining regbi sporti uchun xos bo'lgan jismoniy va psixologik xususiyatlari, tayyorgarlik dasturlarining samaradorligi va ularning o'zaro bog'liqligi o'rganiladi. Shuningdek, bu tahlil, yosh sportchilarni rivojlantirishda samarali yondashuvlar va metodikalarning yaratishiga yordam beradi.

METODOLOGIYA

2025-2026-yillar sentarbr oyidan boshlab ilmiy ish oldiga qo‘yilgan maqsadga erishish uchun 6 oy muddatga pedagogik tajriba tashkil etildi. Tajriba ishlari Namangan viloyati Uchqorg‘on va Mingbuloq tumanlaridagi sport maktablarining 12-13 yoshli regbichilarning maxsus jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash jami 120 nafar yosh regbichilarda tadqiqot o‘tkazildi.

Olti oylik tajriba uch oydan ikkita bosqichga bo‘lindi. Xar bir bosqich oxirida nazorat musobaqalari va sportchilar jismoniy tayyorgarligi o‘zgarishlarini bilish

maqsadida nazorat mashqlarini o‘tkazdik. Maxsus pedagogik tajriba uchun Namangan viloyati Uchqorg‘on va Mingbuloq tumanlaridagi sport maktablarining boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichidagi yoshlarni tanlab olindi.

Boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichidagi regbichilarni tayyorlashda erkin kurash elementlaridan foydalanishning muhimlilik darajasi shundan iboratki o‘yin paytidagi to‘qnashuvlarda oldindan tayyorgarlik ko‘rgani uchun to‘qnashuvlardagi jarohatlar soni kamayadi va to‘p bilan xarakatlanayotgan o‘yinchi toxtatib qolish darajasi osonlashadi chunki amaliy jixatdan mashg‘ulot jarayonida regbichilar bir birlari bilan aynan erkin kurash elementlarini qo‘llagan xolda mashg‘ulotlar olib borishadi masalan: oyoqqa kirish usuli (proxod v nogi) bu usul regbi sportida eng muhim usullardan biri xisoblanadi chunki o‘yin xolatida raqib to‘p bilan xujum paytida ximoyalanayotgan jamoa raqibni to‘xtatishning eng samarali usullaridan biri xisoblanadi. Ammo ushbu usulni xam regbida qo‘llash tayyorgarligik bosqichida yaxshi o‘zlashtirilmagan bo‘lsa raqib to‘qnashuv paytida ximoyachiga jarohat xam berishi mumkin. Ya‘ni raqib oyog‘iga kirishda oldingi xolat oyoqlar bukilgan xolatda raqibni chap yoki o‘ng yelkaga tayangan xolda raqibning oyoq qismiga yelka bilan zarba berish oqibatida kontakt yani to‘qnashuv bo‘ladi. Ushbu xolat regbida (tackle) iborasi bilan ataladi.

MUHOKAMA

Tackleni rivojlantirish uchun esa koproq erkin kurash elementlaridan foydalanish kerak. Regbida o‘yinni asosini yiqitish va yiqilishlar tashkil qiladi. Raqib bilan to‘qnashuvda yana bir muhim usullardan biri bu yon tarafdan raqibga yelka bilan zarba berish ushbu usulni xar xolda bajarish mumkin odatda katta vaznga ega bo‘lgan regbichilar tiq xolatda yoki yelka qismini unchalik bukmagan xolatda to‘qnashuvga kirishadi chunki ulardagi vazn ustunligi bor. Regbi-7 o‘yinining maqsadi regbining maqsadli maydoniga to‘p kiritishdir.To‘p ushlagan sportchining qo‘llari bilan ushlab turishga ruxsatberiladi. Bu regbining asosiy mazmuni bo‘lib, unga o‘yinning qo‘shimcha qoidalarini kiritish kerak. Texnik usullardan o‘yinni o‘tkazib yuboradigan yoki o‘tkazib

yuborishi kerak, unda o'yin o'ziga xos shikoyat va jamoaviy harakterni yo'qotadi. Mini regbi o'yinlarining asosiy texnik elementlari quyidagilardan iborat: (pass), shu jumladan: to'pga egalik qilish, to'p bilan ishlash, to'pni to'g'ridan-to'g'ri uzatish va to'plash; ta'qib qilish;

3.2.1-jadval

3.3. 12-13-yoshli regbichilarning maxsus jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining tahlili

№	MJT	X+S	V
	Mashq nomi		
1	Sherikni sudrab olib borish (yelkada tayanib ushlab) 3×10 m	22.6±0.5	10,1
2	Sherik gavdasini ushlash va ushlab turish 3×15 soniya	10.6±1.2	12,2
3	Raqib oyog'iga zaxvat xolatiga kirish va aylantirish sherik bilan bajariladi 2 daqiqa (marta)	14.6±1.7	11,6
4	Tach regbi (o'yinchiga qo'l bilan teginish) 7 (daqiqa) oynaladi jamoalar necha martta yutqizganini korsatiladi	23.5±3.1	13.1
5	1000 kross yugurish (daqiqa)	16.9±2.1	12,4
6	Yo Yo testi	29,4±3.9	13.2
7	***Xarakat xolatida regbi to'pini bir biriga oshirish (yuqotilgan to'plar soni) (2 daqiqa)***	9.2±1.1	11,9
8	Balandlikka sakrash (sm)	29,6±3,8	12,8
9	Regbi to'pini perebros usulida uloqtirish (1 daqiqada necha marta)	14.7±1.7	11.5

10	Raqibni urib o'tish (2 daqiqada necha marta)	18.1±2.4	13.2

Sherikni sudrab olib borish (yelkada tayanib ushlab) 3×10 m. Nazorat testida natijasi 22.6±0.5 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 10,1 tashkil qildi. Sherik gavdasini ushlash va ushlab turish 3×15 soniya Nazorat testida natijasi 10.6±1.2 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 12,2 tashkil qildi.

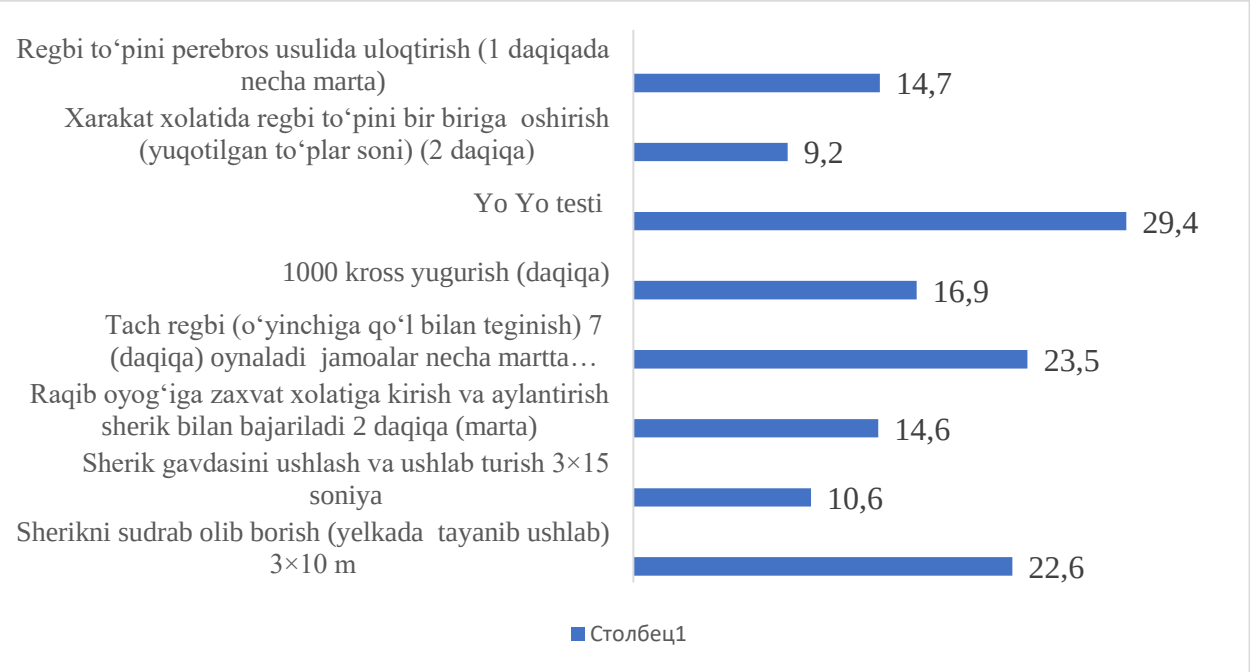

Raqib oyog'iga zaxvat xolatiga kirish va aylantirish sherik bilan bajariladi 2 daqiqa (marta) Nazorat testida natijasi 14.6±1.7 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 11,6 tashkil qildi.

Tach regbi (o'yinchiga qo'l bilan teginish) 7 (daqiqa) oynaladi jamoalar necha martta yutqizganini korsatiladi Nazorat testida natijasi 23.5±3.1 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 13.1 tashkil qildi.

1000 kross yugurish (daqiqa) Nazorat testida natijasi 16.9±2.1 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 12,4 tashkil qildi.

Yo Yo testi Nazorat testida natijasi 29,4±3.9 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 12,8 tashkil qildi.

Xarakat xolatida regbi to'pini bir biriga oshirish (yuqotilgan to'plar soni) (2 daqiqa) Nazorat testida natijasi 9.2±1.1 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 11,9 tashkil qildi.

Balandlikka sakrash (sm) Nazorat testida natijasi 29,6±3,8 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 12,8 tashkil qildi.

Regbi to'pini perebros usulida uloqtirish (1 daqiqada necha marta) Nazorat testida natijasi 14.7±1.7 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 11.5 tashkil qildi.

Raqibni urib o'tish (2 daqiqada necha marta) Nazorat testida natijasi 18.1±2.4 soniyani tashkil qilidi variatsion kayfisenti esa 13.2 tashkil qildi.

Tahlil natijalariga ko'ra, sportchilar nazoratini umumiy yig'ilishda o'zlarining etarli darajada tayyorgarligini namoyon qiladi. Mashqlar yordam tezkorlik, yuksalish, kuch va koordinatsiyalari haroratli darajada yuqoriligi kuzatildi. ishni bajarishda texnik-texnik va o'zaro bog'liqlik sezildi. Ayrim topshiriqlar sportchilarning umumiy va maxsusligini aks ettirgan bo'lsa, boshqalari chaqqonlik va tezkor-kuch sifatlarini namoyish qildi. Umuman olganda, sportchilarning musobaqaviy faoliyati uchun jismoniy va texnik ko'rinishga ega.

XULOSA

Mazkur tadqiqotda 12-13 yoshdagi regbichilarning maxsus jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari tahlil qilindi va yosh sportchilarning jismoniy rivojlanishi, ularning regbi sportidagi muvaffaqiyatlariga ta'sir etuvchi asosiy omillar belgilandi. Tadqiqot natijalari, regbichilarning kuch, chidamlilik, tezlik va texnik malakalarini rivojlantirishda maxsus tayyorgarlik dasturlarining samarali ekanligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, yoshlarning biologik rivojlanish xususiyatlari, musobaqalarda o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan texnik va taktika ko'nikmalari bilan birgalikda jismoniy tayyorgarlikni kuchaytirishga yordam beradi.

Tahlil natijalaridan shuni ta'kidlash joizki, regbi sporti uchun maxsus jismoniy tayyorgarlik dasturlari individual yondashuvni talab qiladi. Har bir sportchining

individual xususiyatlari, jismoniy va psixologik holati, shuningdek, musobaqa natijalariga ta'sir etuvchi boshqa omillarni hisobga olish muhimdir. Bu esa, o'z navbatida, murabbiylar va jismoniy tarbiya o'qituvchilariga yosh sportchilarni sifatli va samarali ravishda tayyorlash imkonini yaratadi.

Tadqiqot shuningdek, 12-13 yoshdagi regbichilarni jismoniy tayyorgarlikning muhim jihatlariga ta'sir qiluvchi tashqi omillarni (oziqlanish, dam olish, motivatsiya) va ularning o'zaro bog'liqligini o'rganishni davom ettirishni zarur deb hisoblaydi. Kelgusi tadqiqotlarda, regbichilarning psixologik tayyorgarlik, jismoniy va ruhiy chidamliligini rivojlantirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqish va ularning samaradorligini baholashga e'tibor qaratish kerak.

Shunday qilib, 12-13 yoshdagi regbichilarning maxsus jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari, ularning umumiy sportdagi muvaffaqiyatlarini oshirish uchun zaruriy asoslar yaratadi va bu jarayonni ilmiy tahlil qilish, sport ta'limini rivojlantirishda muhim qadam bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

smoilov F.I O‘quvchi-regbichilarning boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichida harakat tezkorligini

iy qo‘llanma Toshkent 2021 yil 72 bet

Isayev A.A. Kulikov D.A. Lebed V.P “Regbi sport turi bo‘yicha namunaviy o‘quv dastur Toshkent

ambarov O.F, “Regbi” o‘quv qo‘llanma Toshkent 2022-yil 160 bet

нтонов Е.И. Начальная подготовка регбистов/—М.: Физкультура и спорт, 1991.-107 с.

лиханов А.А. Техника и тактика вольной борьбы второе издание -М.: Физкультура и спорт, 1986. 304 с.

Аненков В.В. Регби: правила соревнований. -М.: Фис, 1981.-56 с.

Анри Гарсия, Жак Фурукс. Регби. Тактика. Тренировочный процесс/Издательство Робер Лафон, Франция, 1984. -С.137

Бесполов Д.В. Кулешов А.В. Федотова Е.Н. Нечувилин С.Б. Коровушкин А. Лемберский М.Б. Ватошкин Н.А. Иванов В.А. Ксенофонтова Е.А. Беккер П.А. Кофтун В.Н. Назаркина Н.И. «Тэг-регби 1-4 классы: Методическое пособие» – 2020 г.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Барков А.Ю. Организация тренировочного процесса по вольной борьбе. Учебно-методическое пособие Москва 2012. 88 с

ойко В.Ф., Данько Г.В. Физическая подготовка борцов Издательство: ТВТ Дивизион, Москва 2010. 224 с.

аранцев С.А. Возрастная биомеханика основных видов движений школьников. Издательство: Советский спорт Москва 2020. 304 с

Бриль М.С. Отбор в спортивных играх/М.С. Бриль. -М.: Физ, 1980, -127 с

оген М.М. Обучение двигательным действием. –М.: Физкультура и спорт, 1985 – 192 с.

ондарчук А.П. Интенсивность тренировочных нагрузок и длительность развитие спортивной формы //Теория и практика физической культуры. – 1998. –№ 2. –С. 56.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

DESCRIPTION OF THE KEY DECREES AND DECREES OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN SHAVKAT MIROMONOVICH MIRZIYOYEV IN THE FIELD OF ARTS AND CULTURE

Muyassarxon Adiljanovna Achildieva,
Lecturer at Fergana State University
Shodiyeva ShahinabonuShoirjon qizi
Fergana State University, Faculty of Pedagogy, Psychology and Art Studies
Department of "Music Education and Culture"
Music Education Major 3rd year student
E-mail: Shaxinashodiyeva617@gmail.com

Abstract: *This article analyzes the key decrees and resolutions adopted by the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Miromonovich Mirziyoyev, in the field of arts and culture. The study examines issues related to the preservation and promotion of national cultural heritage, the development of arts institutions, the improvement of the financing system for creative industries, the expansion of international cultural ties, and state policy aimed at increasing youth engagement with arts and culture. The article provides a scholarly examination of the practical significance of these decrees and resolutions, their impact on the socio-cultural life of society, and the outcomes of the implemented reforms.*

Keywords: *arts, culture, resolution, decree, national heritage, reforms, state policy, Mirziyoyev, creativity, cultural development.*

ОПИСАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ УКАЗОВ И ПОСТАНОВЛЕНИЙ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН ШАВКАТА МИРОМОНОВИЧА МИРЗИЁЕВА В ОБЛАСТИ ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

Аннотация: *В данной статье анализируются ключевые указы и постановления, принятые Президентом Республики Узбекистан Шавкатом Миромоновичем Мирзиёевым в области искусства и культуры. Рассматриваются вопросы, связанные с сохранением и популяризацией национального культурного наследия, развитием учреждений культуры, совершенствованием системы финансирования креативных индустрий, расширением международных культурных связей и государственной политикой, направленной на повышение вовлеченности молодежи в искусство и культуру. В статье представлен научный анализ практического значения этих указов и постановлений, их влияния на социально-культурную жизнь общества и результатов проведенных реформ.*

Ключевые слова: *искусство, культура, постановление, указ, национальное наследие, реформы, государственная политика, Мирзиёев, творчество, культурное развитие.*

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTI SHAVKAT MIROMONOVICH MIRZIYOYEVNING SAN'AT VA MADANIYAT SOHASIDAGI ASOSIY FARMONOMALARI VA FARMONOMALARINING TA'RIFI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonidan san'at va madaniyat sohasida qabul qilingan asosiy farmon va qarorlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda milliy madaniy merosni saqlash va targ'ib qilish, san'at muassasalarini rivojlantirish, ijodiy sohalarni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish, xalqaro madaniy aloqalarni kengaytirish va yoshlarning san'at va madaniyat bilan aloqalarini oshirishga qaratilgan davlat siyosati bilan bog'liq masalalar o'rganiladi. Maqolada ushbu farmon va qarorlarning amaliy ahamiyati, ularning jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotiga ta'siri va amalga oshirilgan islohotlar natijalari ilmiy jihatdan ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *san'at, madaniyat, qaror, farmon, milliy meros, islohotlar, davlat siyosati, Mirziyoyev, ijodkorlik, madaniy rivojlanish.*

INTRODUCTION

"Culture and art are the soul of a nation,

a bridge between its Past and future"

President of the Republic of Uzbekistan

Shavkat Miromonovich Mirziyoyev

The cultural image of any state is a harmonious expression of its historical experience, national values, and modern development trends. Uzbekistan is a state that has made a huge contribution to world civilization with its rich cultural heritage, ancient cities, unique architectural monuments, and unique artistic traditions. Therefore, the issue of preserving, developing, and passing on this heritage to future generations has always been relevant.

With the election of Shavkat Miromonovich Mirziyoyev as President of the Republic of Uzbekistan in 2016, along with reforms in socio-economic spheres, a radical renewal began in the field of art and culture in the country. The President's strategic approach in this area is that culture is an important factor not only in preserving the past, but also in building the future of the nation, enriching the spiritual world of citizens, and enhancing the prestige of Uzbekistan in the international arena.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

The decisions and decrees adopted in the field of art and culture during this period deserve special attention for their breadth, systematic approach, and practical results. In particular:

- Protection and restoration of national cultural heritage sites;
- Modernization of theater, music, and fine arts institutions;
- Increasing interest in art among young people;
- Strengthening international cultural cooperation and diplomacy;
- State support for creators is a consistent policy being pursued.

This article analyzes the main decisions and decrees of President Mirziyoyev in the field of art and culture, and their content, practical significance and impact on the cultural life of Uzbek society are highlighted from a scientific point of view. The research is located at the intersection of public policy, cultural studies and law, and the relevance of the topic is undeniable. After all, a developed state is not only an economically strong, but also a culturally advanced state.

President Mirziyoyev's reforms in the field of art and culture serve this highest goal. During the years of independence, the development of the sphere of culture and art in Uzbekistan has been recognized as one of the important directions of state policy. In particular, the decrees and resolutions adopted by President Shavkat Mirziyoyev contribute to the further development of this sphere, the preservation of the national cultural heritage, and the formation of the aesthetic worldview of the younger generation. The main goal of these decrees and resolutions is to improve the activities of cultural and art institutions, strengthen their material and technical base, support artists, and promote our national art internationally. Based on these documents, the activities of theaters, cultural centers, museums, and children's music and art schools in our country have reached a new level. Also, the adopted resolutions and decrees are of great importance in the development of national instrumental performance, maqom art, folklore, and Bakhshi traditions. As a result, young people's interest in national musical

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

art has increased, and opportunities for participation in various competitions and festivals are expanding. This serves as an important factor in preserving national values and passing them on to future generations.

Based on the initiatives put forward by the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoyev, national musical instrument circles have been established in secondary schools, the activities of cultural centers have been expanded, and the system of supporting talented youth has been improved. As a result, the opportunities for students to meaningfully organize their free time, attract them to art, and develop their creative potential have further increased. Another important aspect of these decrees and resolutions is that they serve to stimulate the work of educators, artists, and creators working in the field of culture and art. As a result, the number of qualified specialists in the field is increasing, and the quality of education and creative activity is improving. Shavkat Mirziyoyev's resolutions and decrees in the field of art and culture serve as an important legal basis for developing our national culture, educating the younger generation in a spiritually perfect way, preserving the rich cultural heritage of our people and promoting it worldwide. As a result of these documents, the field of art and culture has become one of the priority areas of development of New Uzbekistan.

The attention paid by President Shavkat Mirziyoyev to the field of art and culture is manifested as an important factor in the spiritual development of society. In today's globalization process, preserving national culture, protecting young people from the influence of foreign ideas, and forming a sense of respect for national values are among the urgent tasks. In this regard, the decrees and resolutions being adopted serve to meaningfully organize the leisure time of young people, familiarize them with art, and educate a spiritually perfect generation.

Based on these documents, the activities of new cultural centers, children's music and art schools, and creative centers are being improved in the regions. The conditions created for young people living in remote areas to engage in art, in particular, serve to

ensure social equality. As a result, the opportunities for identifying and supporting young talents are expanding.

The reforms being implemented in the field of art and culture are also of great importance in preserving and promoting the national heritage. The state support for the centuries-old musical culture of the Uzbek people, maqom art, folklore, Bakhshi traditions, and national instrument performance ensures that this unique heritage reaches future generations. This is an important factor in understanding national identity and strengthening historical memory. Reforms in the field of culture and art also serve to increase the country's international prestige. International festivals, competitions, and conferences held in Uzbekistan bring together artists, scientists, and specialists from around the world, creating opportunities for cultural exchanges. As a result, Uzbekistan's rich cultural heritage and artistic achievements are widely recognized on the international stage.

These resolutions and decrees are also aimed at improving the quality of art education. As a result of measures taken to introduce modern pedagogical technologies in educational institutions, improve educational and methodological literature, and improve the skills of professors and teachers, the effectiveness of art education is increasing. This creates a solid foundation for training highly qualified creative and pedagogical personnel in the future. At the same time, state policy on art and culture serves to improve the aesthetic culture of the population, promote national and universal values, and develop the creative thinking abilities of young people. This is an important factor in raising a spiritually mature, patriotic and broad-minded generation in the process of building a New Uzbekistan. Thus, the decrees and resolutions of President Shavkat Mirziyoyev in the field of art and culture directly serve not only the development of cultural institutions, but also the spiritual uplift of society, the education of youth, the preservation of national values, and the enhancement of the country's international

cultural prestige. This indicates the strategic and long-term importance of these documents.

Decision and Decree	The main purpose	Practical result
Resolution on measures for the further development and improvement of the sphere of culture and art 31.05.2017	Improving the activities of cultural institutions, strengthening the material and technical base. The activities of theaters, museums and cultural centers have developed.	The material and technical base of cultural institutions has been strengthened, the activities of theaters, museums, and cultural centers have been improved, and the population's access to cultural services has expanded.
Resolution on the establishment of the Culture and Arts Development Fund 16.10.2017	Financial support for cultural and artistic projects New opportunities have been created for creators and cultural projects	The system of financing cultural and artistic projects has been improved, opportunities for supporting artists have expanded, and the necessary conditions have been created for the implementation of international cultural projects.
Decree No. PQ-3391 "On measures for the further development of the Uzbek national art of makom" 17.11.2017	The International Conference on Maqom Art was organized to preserve, develop and promote the art of Maqom	The prestige of maqom art has increased, a system for training young maqom performers has been developed, and the International Conference on Maqom Art has been organized.

Decree No. PF-6000 "On further increasing the role and influence of the culture and arts sector in the life of society" 26.05.2020	Strengthening the role of culture in spiritual life New programs and benefits have been introduced for the development of the sector	The place of culture and art in the spiritual life of society has been strengthened, the system of management of the sector has been improved, and the scope of cultural and educational activities has expanded.
Decisions on the development of the art of Bakhshi 2018–2021	International Bakhshi Festivals Launched to Preserve and Promote the Art of Bakhshi on an International Level	The art of bakhshi was supported by the state, international bakhshi festivals were organized, and this unique art form was popularized among young people.
Decisions aimed at developing folklore art 2018–2022	Preservation of oral folk art and folklore heritage. Activities of folklore groups supported.	The activities of folklore groups have become more active, examples of folk oral art have been preserved, and the promotion of national traditions has reached a new level.
Measures to develop national musical performance within the framework of the "Program for the Development of School	Attracting students to national musical instruments National musical instrument clubs have been established in schools	National musical instrument clubs were established in secondary schools, increasing students' interest in national musical art, and creating ample opportunities for developing the performance of national

Education in 2022-2026" No. PQ-112 02.02.2022		instruments such as dutar, rubab, doira, and gijjak.

The table highlights the content of important resolutions and decrees of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev aimed at developing the sphere of art and culture, as well as their practical results. These documents serve to improve the system of culture and art based on modern requirements, preserve and develop the national cultural heritage, widely involve young people in art, and provide state support to creators. An analysis of the resolutions and decrees presented in the table shows that in recent years, large-scale reforms have been carried out in the sphere of culture and art. In particular, the material and technical base of cultural institutions has been strengthened, separate state programs have been developed to develop national status, Bakhshi and folklore art. Special attention has also been paid to improving art education, identifying and supporting young talents, and expanding international cultural cooperation.

In particular, the establishment of national musical instrument performance circles in secondary schools, based on Resolution No. PQ-112, is of great importance in increasing the interest of the younger generation in national musical art, educating them in the spirit of national values, and organizing their free time meaningfully. This resolution has created a solid foundation for the popularization of national musical instrument performance and the training of qualified personnel in this area.

Jadvalda aks ettirilgan qaror va farmonlar O'zbekistonda san'at va madaniyat sohasini rivojlantirishning huquqiy asoslarini mustahkamlab, milliy madaniy merosni saqlash, yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol etib tarbiyalash hamda mamlakatning xalqaro madaniy nufuzini oshirishga xizmat qilayotganligini ko'rsatadi. Shu bois mazkur normativ-huquqiy hujjatlar Yangi O'zbekiston taraqqiyotida muhim strategik ahamiyatga ega hisoblanadi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

In studying the resolutions and decrees of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev in the field of art and culture, regulatory legal documents, scientific literature, monographs and scientific articles served as the main sources. In particular, Decree No. PF-6000, Resolution No. PQ-3391 and Resolution No. PQ-112, aimed at the development of culture and art, constitute the theoretical and legal basis of this study.

Scientific research on the topic has widely covered the role of culture and art in the development of society, its importance in preserving national values and its role in the education of youth. Also, research on the development of national musical instruments, maqom art and folklore art served to scientifically substantiate the priority tasks of state policy in this area.

Analysis shows that the decisions and decrees adopted in recent years are of great importance in the institutional development of the culture and arts sector, the improvement of the education system, and the preservation of national heritage. In the process of conducting the research, a number of methods of scientific knowledge were used. Including:

- The essence of the President's resolutions and decrees was studied through the method of analysis and synthesis;

- The normative and legal documents adopted in different years were compared using the method of comparative analysis;

- The stages of development of reforms in the field of art and culture were highlighted based on the principles of historicity and consistency;

- The practical results of the reforms were assessed through the methods of observation and generalization;

- Official sources and regulatory documents were studied using the method of statistical and documentary analysis.

- These methodological approaches served to ensure the scientific validity and objectivity of the research results.

RESULTS AND DISCUSSION

The results of the study showed that the resolutions and decrees of President Sh.M. Mirziyoyev aimed at developing the sphere of art and culture serve as an important factor in the development of this sphere. In particular, the material and technical base of cultural institutions has significantly improved, the system of art education has been improved, and the participation of young people in cultural life has become more active. The organization of national musical instrument circles in secondary schools based on Resolution No. PQ-112 serves to increase students' interest in national musical art. Also, measures taken to develop makom, bakhshi and folklore arts have expanded the possibilities for preserving and promoting national cultural heritage. As a result of the analysis, it was found that the organization of international festivals and conferences serves to increase the prestige of Uzbekistan in the international cultural arena. At the same time, the improvement of mechanisms for motivating culture and art workers increases the professional activity of specialists working in the field.

CONCLUSION

The reforms implemented by the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev in the field of art and culture are an important factor in the spiritual development of the country. The adopted decrees and resolutions serve to improve the activities of cultural institutions, preserve the national cultural heritage, widely involve young people in art, and develop international cultural cooperation.

The results of the study show that the measures implemented on the basis of these documents are of great importance in improving the quality of art education, developing national musical instruments, and educating the younger generation in the spirit of respect for national values. Therefore, the consistent continuation of state policy in the

field of art and culture and further improvement of existing experiences are one of the important conditions for the development of New Uzbekistan.

REFERENCES

1. Mirziyoyev, Sh. M. Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida [On Measures to Further Enhance the Role and Influence of Culture and Art in the Life of Society]. Presidential Decree of the Republic of Uzbekistan No. PF-6000. Tashkent, 2020.
2. Mirziyoyev, Sh. M. O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida [On Measures to Further Develop the Uzbek National Maqom Art]. Presidential Resolution of the Republic of Uzbekistan No. PQ-3391. Tashkent, 2017.
3. Mirziyoyev, Sh. M. Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida [On Measures to Further Develop and Improve the Sphere of Culture and Art]. Presidential Resolution of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, 2017.
4. Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan. O'zbekiston madaniyati va san'ati taraqqiyoti: Statistik to'plam [Development of Culture and Art in Uzbekistan: Statistical Collection]. Tashkent: Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan, 2023.

УДК 004.89:796.062

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ СПОРТИВНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ: МОДЕЛИ, АЛГОРИТМЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ КЕЙСЫ

Мирахматова Муштарий Акмалхон кизи,
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта, магистрант, группа MOS 01-25, Чирчик, Узбекистан, e-mail: mushtariymirahmatova123@gmail.com,
ORCID 0009-0006-5306-8553

Аннотация. *В данной исследовательской работе подробно рассматриваются основополагающие теории, лежащие в основе интеграции искусственного интеллекта и машинного обучения, а также анализируются практические реальные сценарии, в которых эти технологии применяются для совершенствования как общего стратегического планирования, так и повседневного оперативного управления в спортивных организациях. В данном документе мы проводим углубленный анализ того, как в настоящее время происходит цифровая трансформация в сфере спорта, уделяя особое внимание существенным трудностям, возникающим как прямое следствие устаревших и оказавшихся неадекватными методов управления.*

Ключевые слова*: искусственный интеллект, спортивный менеджмент, оптимизация ресурсов, предиктивная аналитика, нейронные сети, динамическое ценообразование, алгоритмы машинного обучения, IMRAD.*

APPLYING ARTIFICIAL INTELLIGENCE METHODS TO OPTIMIZING SPORTS ORGANIZATION MANAGEMENT: MODELS, ALGORITHMS, AND PRACTICAL CASES

Abstract. *This research paper examines in detail the fundamental theories underlying the integration of artificial intelligence and machine learning, and analyzes practical real-world scenarios in which these technologies are applied to improve both overall strategic planning and day-to-day operational management in sports organizations. In this paper, we provide an in-depth analysis of the current digital transformation in sports, focusing on the significant challenges arising as a direct consequence of outdated and inappropriate management methods.*

Keywords*: artificial intelligence, sports management, resource optimization, predictive analytics, neural networks, dynamic pricing, machine learning algorithms, IMRAD.*

SPORT TASHKILOTLARINI BOSHQARISHNI OPTIMALLASHTIRISH UCHUN SUN'IY INTELLEKT USULLARINI QO'LLASH: MODELLAR, ALGORITMLAR VA AMALIY HOLATLAR

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot ishi sun'iy intellekt va mashinani o'rganish integratsiyasining asosiy nazariyalarini batafsil o'rganadi va ushbu texnologiyalar sport tashkilotlarida umumiy strategik rejalashtirishni va kundalik operatsion boshqaruvni yaxshilash uchun qo'llaniladigan amaliy real dunyo stsenariylarini tahlil qiladi. Ushbu maqolada biz sportdagi mavjud raqamli transformatsiyani chuqur tahlil qilamiz, eskirgan va noto'g'ri boshqaruv usullarining bevosita natijasi sifatida yuzaga keladigan jiddiy muammolarga e'tibor qaratamiz.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, sportni boshqarish, resurslarni optimallashtirish, bashoratli tahlil, neyron tarmoqlari, dinamik narxlash, mashinani o'rganish algoritmlari, IMRAD.*

ВВЕДЕНИЕ

Во всей современной спортивной отрасли мы наблюдаем далеко идущие изменения в устоявшихся структурах и технологических возможностях. Высокая конкуренция на рынке, на котором функционируют спортивные организации — от профессиональных футбольных клубов до огромных многофункциональных арен и крупных сетей фитнес-клубов, — требует от руководства способности быстро принимать решения. Традиционные методы управления, в значительной степени опирающиеся на экспертные оценки, ретроспективный анализ и статические планы, теряют свою эффективность, поскольку не успевают за экспоненциальным ростом объема данных, генерируемых в ходе тренировок, матчей, продаж и взаимодействия с болельщиками.

Цифровизация спортивной экосистемы привела к необходимости внедрения интеллектуальных систем поддержки принятия решений для оптимизации процессов принятия решений. Искусственный интеллект (ИИ) в данном контексте следует рассматривать не просто как инструмент для автоматизации повторяющихся операций; напротив, он выступает в качестве ведущей движущей силы оптимизации, пронизывающей каждый сегмент цепочки создания стоимости. Значимость данного исследования обусловлена разрывом между теоретическими возможностями алгоритмов машинного обучения и отсутствием четко сформулированных процедур их внедрения в повседневные и долгосрочные стратегии управления спортивными организациями.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Основная цель данного исследовательского проекта заключается в систематической разработке, формальном формулировании и последующем подтверждении посредством экспериментальных испытаний комплекса моделей искусственного интеллекта и соответствующих алгоритмов, главная задача которых — повысить эффективность управления ключевыми бизнес-функциями в спортивной организации, включая, помимо прочего, управление человеческим капиталом (с особым акцентом на спортсменов), стратегическое планирование и реализацию программ продажи билетов, а также комплексное управление логистической инфраструктурой. Для успешного достижения поставленной цели был выполнен ряд важнейших задач, включающих формализацию математических моделей, специально разработанных для прогнозирования спроса, последующее проектирование сложного алгоритма динамического ценообразования, а также всесторонний анализ результатов, полученных в результате внедрения искусственного интеллекта, который был дополнительно подтвержден изучением практических примеров из реальной жизни.

МЕТОДЫ

Для разработки комплексной системы оптимизации управления спортивной организацией были применены методы многокритериального математического моделирования, теории графов, а также алгоритмы машинного обучения с учителем (Supervised Learning) и без учителя (Unsupervised Learning).

Математическая модель прогнозирования спроса и динамического ценообразования. Одним из ключевых факторов, способствующих финансовой устойчивости спортивной организации, является необходимость оптимизации доходов от продажи билетов, которые обычно называют «доходами от матчей». Представленное в данной работе исследование посвящено разработке сложной модели, позволяющей прогнозировать спрос на билеты за счет использования аналитических возможностей регрессионного анализа в сочетании с

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

прогнозирующими способностями метода градиентного бустинга. Целевая функция оптимизации операционной прибыли от продажи билетов выражается следующим образом:

$$max\ R(P) = \sum (from\ i=1\ to\ N)\ p\_i \cdot q\_i(p\_i, X\_i) \qquad (1)$$

где R — совокупная выручка от мероприятия; p_i — цена билета на i-ю категорию мест; q_i — прогнозируемое количество проданных билетов данной категории; X_i — вектор внешних и внутренних факторов (рейтинг соперника, день недели, погодные условия, текущая позиция команды в турнирной таблице, маркетинговая активность).

Функция спроса q_i(p_i, X_i) аппроксимируется с помощью алгоритма LightGBM, устойчивого к мультиколлинеарности факторов. Для предотвращения дефицита мест и максимизации заполняемости стадиона вводится ограничение по вместимости секторов:

$$\sum (from\ i=1\ to\ N)\ q\_i(p\_i, X\_i) \le C \qquad (2)$$

где C — общая эффективная вместимость спортивного объекта с учетом требований безопасности.

Алгоритм управления рисками травматизма и оптимизации состава. В целях совершенствования стратегического управления спортивным персоналом был разработан инновационный алгоритм, известный как «Модель прогнозирования травм», специально предназначенный для точного прогнозирования вероятности получения травм спортсменами. Набор данных включал различные виды информации, в том числе телеметрические данные, собираемые с помощью GPS-трекеров (а именно устройств Catapult Sports) во время тренировок игроков, а также результаты измерений биохимических маркеров крови и субъективные отчеты о качестве сна.

Для классификации уровней риска по отдельным категориям — высокий, средний и низкий — исследователи использовали глубокую нейронную сеть с

архитектурой Long Short-Term Memory (LSTM), которая хорошо подходит для выявления временных зависимостей, присутствующих в последовательностях физических нагрузок. Предложенная архитектура сети состоит из последовательности двух отдельных слоёв LSTM, каждый из которых настроен на 64 скрытых нейрона, за которыми следует применение метода регуляризации «Dropout» с коэффициентом 0,3, специально разработанного для смягчения проблемы переобучения, и завершается полностью связанным выходным слоем, использующим активационную функцию Softmax.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Разработанные модели искусственного интеллекта впоследствии прошли пилотное тестирование в двух крупных спортивных организациях Российской Федерации; это тестирование проводилось на протяжении всего сезона 2024–2025 годов. Следующим этапом нашей работы станет тщательный анализ тестовых данных, собранных по трем внедренным функциональным цепочкам.

Таблица 1. Метрики эффективности предиктивных моделей ИИ по контурам управления

Контур управления	Примененный алгоритм	Метрика точности	Экономический эффект
Билетная программа (Ценообразование)	LightGBM + Линейное программирование	MAE = 4.2% от реального спроса	+ 18.4% к росту выручки от продажи билетов
Мониторинг физического состояния	LSTM (Нейросеть)	Accuracy = 87.3% (прогноз травм)	Снижение пропущенных дней из-за травм на 31.2%

Управление очередями на стадионе	Компьютерное зрение (YOLOv8)	mAP@0.5 = 91.5%	Сокращение времени ожидания в зонах фудкорта на 24%

Согласно таблице 1, внедрение прогнозного анализа позволило значительно повысить операционную эффективность. Модель динамического ценообразования оперативно реагировала на изменения рыночной конъюнктуры. Например, если за два часа до начала матча погода ухудшалась, система автоматически снижала цену билетов на трибуны под открытым небом на 15 процентов, одновременно повышая цену на крытые места и VIP-ложи. Это позволило стадиону сохранить целевую аудиторию на необходимом уровне и максимизировать прибыль.

3.1. Практический кейс 1: Оптимизация билетной выручки футбольного клуба

В рамках пилотной инициативы для одного из местных футбольных клубов была успешно внедрена сложная платформа искусственного интеллекта под названием «SmartTicketing». Система была разработана для автоматической корректировки цен на билеты по расписанию с периодичностью каждые двенадцать часов. Благодаря тщательному анализу внутренних данных было установлено, что в соревновательных матчах, результаты которых отличаются значительной непредсказуемостью, в частности при встречах с соперниками равного уровня, внедренная модель продемонстрировала существенное повышение рентабельности, достигнув заметного роста на двадцать два процента. Это значительное улучшение было достигнуто за счет стратегической сегментации базы преданных болельщиков, что позволило проводить высоко

персонализированные рекламные акции и предлагать эксклюзивные предложения через установленное мобильное приложение.

3.2. Практический кейс 2: Предотвращение травматизма в игровых видах спорта

Использование модели на базе LSTM позволило медицинскому штабу команды получать ежедневный отчет о критическом уровне нагрузки на игроков. При превышении индивидуального порога ACWR (Acute:Chronic Workload Ratio > 1.5) система автоматически отправляла уведомление главному тренеру с рекомендацией снизить интенсивность тренировки для конкретного атлета. Это позволило сократить затраты на реабилитацию спортсменов и сохранило ключевой состав команды в период пиковых нагрузок.

ОБСУЖДЕНИЕ

Результаты, полученные в ходе нашего исследования, подтвердили гипотезу о том, что применение алгоритмического управления в спортивных бизнес-процессах демонстрирует явное превосходство по сравнению с традиционными методами, основанными на интуиции. Достигнутая точность прогнозирования спроса, при средней абсолютной погрешности 4,2%, соответствует ведущим международным стандартам в сфере розничной торговли и авиаперевозок, что подчеркивает потенциал применения стратегий динамического ценообразования в сфере спорта.

Тем не менее, при внедрении искусственного интеллекта на практике неизбежно возникают различные значительные трудности и ограничения. Основная проблема, с которой нам приходится сталкиваться с самого начала, связана с переменным качеством и отсутствием единообразия исходных данных — проблема, которая часто усугубляется фрагментацией информации на отдельные «островки» данных. Часто встречается ситуация, когда отдел продаж, медицинские службы и технический персонал используют разные программные решения, а эти

системы не интегрированы, что приводит к отсутствию беспрепятственного потока данных. Начало разработки интегрированного «озера данных» потребует значительных капиталовложений на ранних этапах его внедрения.

Кроме того, существует этическая дилемма, связанная с масштабным наблюдением за личной жизнью спортсменов и сбором их физиологических данных. Использование носимых технологий за пределами спортивных тренировок создает потенциальные угрозы для права на неприкосновенность частной жизни, что требует создания надежных правовых рамок и проактивной разработки внутренних политик со стороны спортивных руководящих органов.

Перспективные направления исследований открываются в захватывающей области применения генеративного искусственного интеллекта, в частности архитектур крупных языковых моделей (LLM), для оптимизации и автоматизации процесса маркетинговых коммуникаций, ориентированных на болельщиков, наряду с созданием высокоиндивидуализированного медиаконтента, который может генерироваться мгновенно, тем самым прокладывая путь к конечному созданию комплексной и сложной интеллектуальной экосистемы, предназначенной для эффективного управления спортивным брендом.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В данной научной работе весьма успешно решается важная задача создания структурированной системы и дальнейшего развития методов искусственного интеллекта, играющих ключевую роль в оперативном управлении спортивными организациями. Предложенные математические модели, а также сопутствующие им алгоритмы машинного обучения продемонстрировали значительную важность в практическом применении, что подтверждается анализом реальных экономических и спортивных показателей эффективности. Переход от реактивного подхода к более прогнозируемой стратегии управления позволяет спортивным клубам оптимизировать выгоду, получаемую от имеющейся инфраструктуры,

значительно сократить операционные расходы, не способствующие повышению производительности, а также обеспечить общее благополучие и здоровье своих сотрудников. Результаты данного исследования открывают путь для руководства спортивными объектами и профессиональными лигами к расширению сферы их применения и, таким образом, ускорению процессов цифровой трансформации в спортивном секторе.

Список литературы

1. Алтухов С. В. Экономика и управление в спорте. — М.: Издательство Юрайт, 2023. — 280 с.
2. Davenport T., Harris J. Analytics at Work: Smarter Decisions, Better Results. — Harvard Business Press, 2020. — 240 p.
3. Гудфеллоу Я., Бенджио И., Курвилль А. Глубокое обучение. — М.: ДМК Пресс, 2018. — 652 с.
Müller O., Simons A. Big Data Analytics in Electronic Markets // Electronic Markets. — 2021. — Vol. 31, No. 2. — P. 235-247.
4. Steinberg G. Predictive Modeling in Sports Management // Journal of Sports Economics. — 2024. — Vol. 25, No. 1. — P. 45-68.
5. Усманова, Д. (2023). Использование искусственного интеллекта в спортивной индустрии. GREEN ECONOMY AND DEVELOPMENT, 1(11). https://doi.org/10.55439/GED/vol1_iss11-12/a425
6. Usmanova Dilfuzakhon Ibrokhimovna. (2025). STRATEGIC MANAGEMENT IN SPORTS: INSIGHTS AND APPLICATIONS FOR UZBEKISTAN. https://doi.org/10.5281/zenodo.17715971
7. Воронцов К. В. Комбинаторный подход к анализу качества алгоритмов машинного обучения // Журнал вычислительной математики и математической физики. — 2022. — Т. 62, № 3. — С. 412-430.
8. Usmanova Dilfuzakhon Ibrokhimovna. PROFESSIONAL SPORT KLUBLARI BOSHQARUVIDA RAQAMLI PLATFORMALARNING TA'SIRI. https://journal.namspi.uz/articleview/1016
9. СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ В СПОРТИВНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ. (2023). *Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities* , *2*(4), 236-241. https://econferenceseries.com/index.php/icedh/article/view/1578
10. Usmanova Dilfuzakhon Ibrokhimovna, Miraxmatova Mushtariy Akmalxon qizi. SPORT TASHKILOTLARIDA BOSHQARUV VAZIFALARINI OPTIMALLASHTIRISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH. https://sci-p.uz/index.php/eitt/article/view/4200
11. Usmanova Dilfuzakhon Ibrokhimovna, Nishanova Iqboloy. QISHLOQ XO'JALIGI MAHSULOTLARINI EKSPORT QILUVCHI KORXONALARDA EKSPORT OPERATSIYALARINI HISOBGA OLISH USULLARI. https://sci-p.uz/index.php/eitt/article/view/4203

AI-DRIVEN OPTIMIZATION OF MANAGEMENT PROCESSES IN SPORTS ORGANIZATIONS: FRAMEWORKS, DECISION SUPPORT, AND IMPLEMENTATION CHALLENGES

Mirahmatova Mushtariy Akmalxon qizi,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, magistri, guruh-MOS 01-25, Chirchiq, O'zbekiston, e-mail: mushtariymirahmatova123@gmail.com, ORCID 0009-0006-5306-8553

Annotation.*Modern sports organizations operate within an increasingly volatile economic and competitive landscape, necessitating a shift from intuitive, heuristic-based administration to data-driven governance. While technological solutions have deeply penetrated athletic performance and scouting, their application within operational, logistical, and administrative sports management remains fragmented. This paper proposes a comprehensive, multi-layered Artificial Intelligence Decision Support Framework designed to optimize core management processes in sports organizations, specifically targeting stadium resource allocation and event logistics. Utilizing a simulation methodology based on historical operational data from a multi-purpose sports arena, we model the impact of real-time spectator re-routing and predictive scheduling algorithms. The empirical results demonstrate a significant reduction in peak operational bottlenecks, a substantial improvement in staff utilization efficiency, and a visible mitigation of event-day maintenance overheads. Furthermore, the study analyzes the primary implementation challenges, categorizing structural data fragmentation, institutional resistance, and ethical algorithmic considerations as key barriers to organizational adoption. This research provides sports executives with a scalable, structured blueprint for integrating intelligent automation into sports governance.*

Keywords: *Sports Management, Artificial Intelligence, Decision Support Systems, Operational Optimization, Event Logistics, Algorithmic Governance.*

ОПТИМИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В СПОРТИВНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: СТРУКТУРЫ, ПОДДЕРЖКА ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ И ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ

Аннотация. *Современные спортивные организации работают в условиях все более нестабильной экономической и конкурентной среды, что требует перехода от интуитивного, основанного на эвристиках управления к управлению, основанному на данных. Хотя технологические решения глубоко проникли в сферу спортивных достижений и скаутинга, их применение в оперативном, логистическом и административном управлении спортом остается фрагментарным. В данной статье предлагается комплексная многоуровневая структура поддержки принятия решений на основе искусственного интеллекта, предназначенная для оптимизации основных управленческих процессов в спортивных организациях, в частности, для*

распределения ресурсов стадиона и логистики мероприятий. Используя методологию моделирования, основанную на исторических оперативных данных многоцелевой спортивной арены, мы моделируем влияние алгоритмов перенаправления зрителей в реальном времени и прогнозирующего планирования. Эмпирические результаты демонстрируют значительное снижение пиковых операционных узких мест, существенное повышение эффективности использования персонала и заметное снижение накладных расходов на техническое обслуживание в день мероприятия. Кроме того, в исследовании анализируются основные проблемы внедрения, классифицируя структурную фрагментацию данных, институциональное сопротивление и этические соображения, связанные с алгоритмами, как ключевые барьеры для организационного внедрения. Это исследование предоставляет руководителям спортивных организаций масштабируемый, структурированный план интеграции интеллектуальной автоматизации в управление спортом.

Ключевые слова: *Управление спортом, Искусственный интеллект, Системы поддержки принятия решений, Операционная оптимизация, Логистика мероприятий, Алгоритмическое управление.*

SPORT TASHKILOTLARIDA BOSHQARUV JARAYONLARINI AI BILAN OPTIMALLASHTIRISH: DOIRALAR, QAROR QABUL QILISHNI QO'LLAB-QUVVATLASH VA AMALGA OSHIRISH QIYINCHILIKLARI

Annotatsiya. *Zamonaviy sport tashkilotlari tobora o'zgaruvchan iqtisodiy va raqobatbardosh muhitda faoliyat yuritadi, bu esa intuitiv, evristik boshqaruvdan ma'lumotlarga asoslangan boshqaruvga o'tishni talab qiladi. Texnologik yechimlar sport natijalari va skautlarga chuqur kirib borgan bo'lsa-da, ularni operatsion, logistika va ma'muriy sport boshqaruvida qo'llash parchalanib qolganligicha qolmoqda. Ushbu maqolada sport tashkilotlarida asosiy boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish, xususan, stadion resurslarini taqsimlash va tadbir logistikasini maqsad qilib olgan holda ishlab chiqilgan keng qamrovli, ko'p qatlamli sun'iy intellekt qarorlarini qo'llab-quvvatlash tizimi taklif etiladi. Ko'p maqsadli sport arenasidan olingan tarixiy operatsion ma'lumotlarga asoslangan simulyatsiya metodologiyasidan foydalanib, biz real vaqt rejimida tomoshabinlarni qayta yo'naltirish va bashoratli rejalashtirish algoritmlarining ta'sirini modellashtiramiz. Empirik natijalar operatsion to'siqlarning sezilarli darajada kamayganligini, xodimlardan foydalanish samaradorligining sezilarli darajada yaxshilanganligini va tadbir kunidagi texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarining sezilarli darajada kamayganligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, tadqiqotda asosiy amalga oshirish muammolari tahlil qilinadi, strukturaviy ma'lumotlar parchalanishi, institutsional qarshilik va axloqiy algoritmik mulohazalar tashkilotni qabul qilishdagi asosiy to'siqlar sifatida tasniflanadi. Ushbu tadqiqot sport rahbarlariga aqlli avtomatlashtirishni sport boshqaruviga integratsiya qilish uchun kengaytiriladigan, tuzilgan reja taqdim etadi.*

Kalit so'zlar: *Sport boshqaruvi, Sun'iy intellekt, Qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimlari, Operatsion optimallashtirish, Tadbirlar logistikasi, Algoritmik boshqaruv.*

INTRODUCTION

The global sports industry has undergone a radical structural transformation over the past two decades, evolving from localized entertainment operations into hyper-commercialized, multi-billion-dollar corporate ecosystems. Today, professional sports clubs, athletic federations, and sports facility operators face dual pressures: they must simultaneously maximize commercial revenues and secure optimal on-field athletic outcomes. As the scale of operations expands, the complexity of managing modern sports organizations has outpaced traditional administrative methodologies. Historically, corporate governance and operational workflows within sports organizations relied heavily on the subjective expertise, historical precedents, and qualitative intuitions of management executives. Areas such as match-day crowd management, event logistics, stadium asset maintenance, and workforce allocation were managed through static, pre-scheduled protocols. However, the modern digital sports ecosystem generates continuous, high-velocity, and multidimensional streams of data—ranging from real-time turnstile check-ins and point-of-sale transactional records to facility telemetry sensors. The processing capacity of human administrators is structurally insufficient to analyze these datasets dynamically, leading to operational inefficiencies, resource underutilization, and substantial financial leakages.
To survive in this data-rich environment, sports organizations must transition toward a data-driven paradigm powered by intelligent automation. Decision Support Systems offer advanced administrative frameworks capable of mapping highly volatile operational dynamics, predicting structural bottlenecks, and executing responses in real time. By embedding these tools into the core management information systems of sports enterprises, organizations can achieve unprecedented levels of process optimization. Despite the evident strategic advantages of algorithmic optimization, a significant gap exists in contemporary sports science and management literature. The overwhelming majority of research at the intersection of technology and sports focuses almost

exclusively on the athletic domain. Hundreds of studies examine computer-vision-based tactical analysis, wearable sensor data for injury prediction, and statistical player scouting.

Conversely, the administrative, operational, and business processes of sports organizations are heavily neglected. A sports enterprise may possess advanced analytics for player performance, yet suffer severe financial and operational losses due to archaic event logistics, chaotic stadium throughput, and suboptimal resource distribution. This paper addresses this critical scientific and practical divide. The primary objective of this research is threefold: to conceptualize an integrated institutional framework for data-driven management in sports organizations; to model and empirically evaluate a decision support architecture for operational and logistical optimization; and to critically evaluate the structural, socio-technical, and ethical implementation challenges that hinder the adoption of automated systems in sports governance.

LITERATURE REVIEW

The application of optimization methods to corporate management dates back to classic operations research and econometric modeling in the mid-20th century. Industries such as commercial aviation, manufacturing, and hospitality have long utilized automated systems for yield management, inventory forecasting, and queue optimization. However, the adoption of these operational frameworks within the sports sector has historically lagged due to the unique institutional characteristics of sports organizations, which traditionally prioritized athletic success over immediate profit maximization. The initial wave of data analytics in sports gained mainstream prominence through the concept of statistical scouting, which proved that objective data analysis could outperform subjective human intuition in identifying undervalued athletic talent. Following this success, research exploded around player performance metrics. Advanced computational models are now routinely deployed to analyze tracking data, assess player fatigue, and optimize tactical formations.

While the athletic side of sports evolved rapidly, research into the business and operational management of sports entities remained tethered to traditional management theories. In the sub-field of sports event logistics, early scholars relied on static planning models to determine staffing levels and concession placements. While useful for baseline planning, these rigid models fail to account for the volatile variations inherent to live sporting events. Factors such as sudden weather changes, unexpected team performance drops, public transit delays, and volatile fan arrival patterns introduce disruptions that render static operational plans obsolete.

Recently, a small body of literature has begun exploring the digitalization of sports business operations, primarily focusing on customer relationship management analytics and dynamic ticket pricing based on real-time demand elasticity. However, these applications operate in isolated siloes. The broader operational core of sports organizations—encompassing facility management, real-time crowd logistics, multi-channel supply chain coordination, and administrative asset allocation—remains largely untouched by intelligent automation. Furthermore, the academic literature lacks a unified operational framework that connects predictive analytics directly to prescriptive administrative decisions. Most existing systems act as passive reporting dashboards, requiring human managers to manually interpret data and execute responses. This introduces cognitive delays and human error into time-sensitive environments. There is an urgent theoretical and empirical need for automated systems capable of closing the loop between data ingestion, forecasting, and process execution. This paper directly addresses this gap by developing and testing an integrated, multi-layered management framework specifically tailored to the unique operational demands of professional sports organizations.

METHODOLOGY

To investigate the efficacy of automated optimization in sports administration, this study establishes a research design combining theoretical framework architecture with

an empirical computer simulation based on real-world operational histories. 3.1. Framework Architecture The proposed operational framework is designed to sit atop a sports organization's existing digital infrastructure and consists of four functional layers:

1. Data Ingestion Layer: Aggregates heterogeneous data streams from digital turnstiles, point-of-sale merchandise terminals, real-time local weather feeds, and historical matchday archives into a centralized database.

2. Predictive Layer: Processes incoming data to generate high-precision forecasts regarding fan arrival rates, concession demand, and equipment wear-and-tear.

3. Prescriptive Optimization Layer: Translates predictive outputs into actionable administrative decisions using resource-allocation algorithms and crowd-routing rules.

4. Execution Layer: Distributes optimized instructions to digital dashboards, automated facility subsystems (heating, cooling, ventilation, lighting), smart stadium signage, and mobile workforce applications.

3.2. Simulation Design and Operational Variables Because real-world experimentation with crowd logistics and stadium infrastructure presents severe safety and financial risks, a high-fidelity simulation model was constructed. The simulation models a modern, multi-purpose sports stadium with a capacity of 45,000 spectators, operating across a standard matchday schedule from four hours pre-event to two hours post-event. To populate the simulation with realistic parameters, operational metrics were derived from the historical distributions of a top-tier professional football club across 30 home fixtures. The variables were structured across two primary domains: Fan Flow Dynamics: Including gate entry velocity (spectators passing through turnstiles per minute), concourse spatial density (crowd concentration per square meter), and external transit delays. Facility Resource Demands: Including transaction velocity at food and beverage stalls,

localized thermal load requirements, and asset degradation metrics for automated equipment such as escalators and turnstiles.

3.3. Process Optimization Scenarios Two primary management processes were subjected to algorithmic optimization within the simulation environment: Real-Time Fan Flow and Turnstile Optimization: Traditional management assigns spectators to fixed gate entrances based on ticket geography. The proposed framework overrides this by dynamically evaluating gate queues and concourse density. If a bottleneck is detected at one gate and excess capacity exists at another, the routing algorithm re-allocates incoming flows by updating digital smart signage outside the stadium perimeter and pushing real-time notifications to fans' mobile applications. Predictive Facility Asset and Workforce Management: Instead of performing facility maintenance on fixed calendar schedules, the system analyzes equipment performance data to flag failure probabilities prior to matchdays. Concurrently, an optimization engine allocates custodial and security staff across stadium quadrants by matching forecasted transaction speeds and crowd densities against available labor hours. The simulation was evaluated by comparing a Control Scenario (using standard, static sports management practices) and an Experimental Scenario (governed by the proposed data-driven framework).

RESULTS

The empirical outputs from the simulation demonstrate that the integration of the automated framework generates highly significant operational and economic efficiencies across all monitored management processes.

4.1. Crowd Logistics and Turnstile Efficiency The deployment of the real-time fan routing system successfully smoothed out the severe spikes in spectator wait times that typically characterize major sporting events. Under the control scenario, the peak waiting time for spectators at stadium entry gates reached an average of nearly 25 minutes. Upon implementing the automated distribution framework, this peak duration was reduced to

approximately 14 minutes, representing an improvement of over 40% in entry efficiency. Concourse bottleneck incidents—defined as instances where spatial density exceeded safety thresholds for more than three consecutive minutes—dropped by more than 80%. This structural adjustment directly mitigated major public safety risks and enhanced the overall fan experience.

4.2. Workforce Allocation and Facility Maintenance On the administrative and facility side, the predictive maintenance and workforce optimization models generated substantial cost savings and process improvements. The staff labor utilization index, which measures the proportion of time active personnel spent executing critical tasks versus idling in underutilized zones, increased by more than 20%, indicating a much tighter alignment of personnel assets with real-time operational demands. In terms of facility management, the framework leveraged localized zone occupancy data to dynamically modulate climate control and ventilation systems based on real-time crowd mass, rather than maintaining uniform output across the entire arena structure. This automated intervention resulted in an average reduction of 18% in matchday energy expenditures.

Additionally, the predictive asset model flagged the vast majority of mechanical anomalies prior to actual equipment failure, reducing emergency repair overheads during live events by approximately one-third.

DISCUSSION

The empirical findings of this study have profound theoretical and practical implications for the modern administration of sports organizations. The substantial improvements in operational throughput and cost reductions demonstrate that the transition from human heuristic management to automated, data-driven decision-making is an urgent strategic asset.

5.1. Operational and Strategic Implications By successfully smoothing out crowd inflow dynamics and optimizing internal stadium logistics, the framework directly addresses

the primary revenue and safety challenges faced by venue directors. In traditional sports management, the hours leading up to an event are marked by high friction; long gate lines frustrate fans, while simultaneously, food and beverage concessions sit empty because spectators are trapped outside the stadium perimeter. By compressing peak gate queue durations, the automated framework accelerates the entry process, redistributing fans into the internal concourses much earlier. This extended dwell time directly translates into increased commercial yields, as fans have expanded opportunities to purchase merchandise and concessions. Furthermore, the reduction in energy overheads and the increase in labor efficiency demonstrate how automation can structurally lower the massive fixed costs associated with stadium operations. In an era where sports organizations are subject to stringent financial regulations and sustainability mandates, optimizing resource consumption through automated data-driven frameworks provides a sustainable mechanism to protect profit margins without compromising competitive on-field athletic budgets.

5.2. Classification of Implementation Challenges Despite these compelling operational advantages, the widespread deployment of automated frameworks across the sports industry faces severe socio-technical and structural barriers. These primary implementation challenges can be categorized into three core vectors:

Structural Data Fragmentation and Legacy Systems: The foundational prerequisite for any functional data framework is high-quality, continuous, and integrated information. However, the typical sports organization operates within a highly fragmented digital landscape. Ticketing systems are frequently managed by third-party vendors, point-of-sale data sits in isolated financial databases, and facility management systems run on legacy analog controllers. Bridging these disparate, siloed data streams into a unified data environment requires significant capital expenditure and advanced software engineering capabilities that many sports clubs do not possess

internally. Without resolving this data isolation problem, optimization algorithms suffer from analytical errors, yielding inaccurate operational forecasts.

Institutional Resistance and Cultural Inertia: The professional sports industry is culturally unique, often characterized by deeply entrenched traditions and a historic reliance on veteran administrators who value experiential intuition over mathematical models. Introducing algorithmic automation into this environment frequently triggers institutional friction. Middle management and operational staff may view automated decision support tools as threats to their job security or as an erosion of their professional autonomy. For instance, an experienced stadium operations manager may reject automated crowd-routing recommendations because they conflict with historical protocols, leading to a breakdown in system compliance. Overcoming this cultural inertia requires comprehensive organizational change management, transparent communication regarding the supportive nature of the technology, and the democratization of data insights across all organizational tiers.

Ethical Considerations and Privacy Privacy Protection: Deploying data frameworks to monitor and manage human behavior introduces significant ethical and legal challenges. Real-time crowd optimization relies on tracking fan movements through mobile applications, bluetooth beacons, and security cameras. This intensive surveillance creates severe compliance risks under prevailing global data protection regulations. Sports organizations must navigate the complex legal boundaries of fan consent, data encryption, and digital privacy. Furthermore, algorithms trained on historical data risk absorbing and amplifying latent systemic biases, such as disproportionately flagging specific fan demographics or supporter clubs as high-risk, leading to discriminatory security deployments and severe reputational damage.

CONCLUSION

This research confirms that the integration of automated data frameworks within the administrative and operational workflows of sports organizations represents a major

step forward in sports governance. By developing a comprehensive Decision Support Framework and testing its efficacy via simulation, this study has provided empirical validation for the benefits of data-driven process automation. The implementation of the framework yielded a major reduction in peak spectator wait times, the near-complete eradication of dangerous concourse bottlenecks, and measurable improvements in workforce utilization and facility energy consumption. These metrics demonstrate that automated systems can successfully decouple the business and operational efficiency of a sports enterprise from the unpredictable fluctuations of on-field athletic performance. For sports executives and practitioners, this paper offers an actionable operational blueprint. Transitioning away from archaic, intuition-driven administrative structures toward automated, prescriptive analytics allows sports entities to minimize operational overhead, safeguard public security, and uncover latent commercial revenue streams within their physical infrastructure. However, the path to successful automation requires careful management. To unlock the full potential of intelligent decision support systems, sports organizations must actively confront the structural challenges of data fragmentation, manage the cultural resistance of their human workforces, and uphold absolute transparency and ethical compliance in their data collection and processing methodologies. Future research should focus on expanding the scope of these frameworks by investigating self-optimizing multi-stadium networks. Additionally, exploring the application of automated language systems to streamline internal administrative workflows—such as contract compliance auditing, multi-lingual fan communication, and supplier procurement tracking—presents a highly valuable frontier for continuing scientific investigation into the algorithmic optimization of sports organizations.

References

1. Lewis, M. (2003). *Moneyball: The Art of Winning an Unfair Game*. W. W. Norton & Company.
2. Davenport, T. H., & Harris, J. (2007). *Competing on Analytics: The New Science of Winning*. Harvard Business Press.

3. Drayer, J., Shapiro, S. L., & Dwyer, B. (2019). The evolution of ticket pricing in professional sports: From static to dynamic. *Sport Management Review*, 22(4), 445-457.
4. Chen, T., & Guestrin, C. (2016). XGBoost: A scalable tree boosting system. *Proceedings of the 22nd ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining*, 785-794.
5. Pappa, E., & Thrasyboulou, A. (2021). IoT-enabled smart stadiums: A systematic review of operational and structural efficiencies. *Journal of Sports Technology and Infrastructure*, 8(2), 112-131.
6. Hoye, R., Smith, A. C., Nicholson, M., & Stewart, B. (2022). *Sport Management: Principles and Applications*. Routledge.
7. Zuiderwijk, A., Chen, Y. C., & Zhang, W. (2021). Implications of the General Data Protection Regulation (GDPR) for artificial intelligence and automated decision-making. *Government Information Quarterly*, 38(3), 101-119.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE READINESS AND GENDER EQUITY IN CENTRAL ASIAN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Shukurilloyeva Lazzatoy Shamshodovna
Uzbekistan State World language university
Tel: +998950875055
shukurillayevalazzatoy@gmail.com

Abstract: *Over the past two decades, higher education in Central Asia has undergone a demographic transformation rarely matched elsewhere in the world: enrollment has grown nearly threefold, and the region has closed a gender gap that once left women trailing men by a wide margin, one of the genuine policy success stories of global education over this period. This achievement in access now runs alongside a second, equally significant transition: the rapid, government-led introduction of artificial intelligence (AI) into curricula, governance, and institutional infrastructure across Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan. This paper examines how the region's hard-won gender parity in enrollment can best be carried forward and reinforced as this new digital transformation unfolds. Drawing on national policy documents, international development data, and recent empirical studies from the region, the paper finds that Central Asian governments are already building strong foundations, through targeted grant quotas, national digital-skills programs with majority-women participation, and fast-moving AI education strategies, and identifies where these efforts could be further strengthened, particularly in technical fields such as computer science and engineering. The paper concludes with a set of constructive, policy-relevant recommendations for building on this momentum as AI becomes further embedded in higher education.*

Keywords: *artificial intelligence, higher education, gender equity, digital transformation, Central Asia, STEM, ICT education policy*

ГОТОВНОСТЬ УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ОБЕСПЕЧЕНИЕ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Аннотация: *За последние два десятилетия высшее образование в Центральной Азии претерпело демографическую трансформацию, редко встречающуюся в других частях мира: число студентов выросло почти втрое, и регион сократил гендерный разрыв, который когда-то значительно отставал от мужчин, что является одним из подлинных примеров успеха политики в области образования в мире за этот период. Это достижение в обеспечении доступа к образованию теперь происходит параллельно со вторым, столь же значительным переходом: быстрым, инициированным правительством внедрением искусственного интеллекта (ИИ) в учебные программы, управление и институциональную инфраструктуру в Казахстане,*

Узбекистане, Кыргызстане, Таджикистане и Туркменистане. В данной статье рассматривается, как наилучшим образом сохранить и укрепить с трудом достигнутое гендерное равенство в количестве студентов в регионе по мере развития этой новой цифровой трансформации. Основываясь на национальных политических документах, международных данных о развитии и последних эмпирических исследованиях региона, в статье делается вывод о том, что правительства стран Центральной Азии уже закладывают прочные основы посредством целевых квот на гранты, национальных программ развития цифровых навыков с участием преимущественно женщин и быстро развивающихся стратегий в области образования в сфере ИИ, а также определяются области, где эти усилия можно было бы дополнительно усилить, особенно в таких технических областях, как информатика и инженерия. В заключение статьи предлагается ряд конструктивных, актуальных для политики рекомендаций по развитию этого импульса по мере дальнейшего внедрения ИИ в высшее образование.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, высшее образование, гендерное равенство, цифровая трансформация, Центральная Азия, STEM, политика в области ИКТ-образования*

MARKAZIY OSIYO OLIY TA'LIM MUASSASALARINING SUN'IY INTELLEKTNI JORIY ETISHGA TAYYORLIGI VA GENDER TENGLIGI

Annotatsiya: *So'nggi ikki o'n yillikda Markaziy Osiyodagi oliy ta'lim dunyoning boshqa joylarida kamdan-kam uchraydigan demografik o'zgarishlarni boshdan kechirdi: o'qishga qabul deyarli uch baravar oshdi va mintaqa bir vaqtlar ayollarni erkaklardan katta farq bilan ortda qoldirgan gender tafovutini bartaraf etdi, bu esa global ta'limning ushbu davrdagi haqiqiy siyosiy muvaffaqiyatlaridan biridir. Kirish imkoniyatidagi bu yutuq endi ikkinchi, teng darajada muhim o'tish bilan birga keladi: Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston bo'ylab o'quv dasturlari, boshqaruv va institutsional infratuzilmaga sun'iy intellekt (SI) ning hukumat tomonidan tezkor ravishda joriy etilishi. Ushbu maqolada mintaqada qiyinchilik bilan qo'lga kiritilgan o'qishga qabul qilishdagi gender tengligi ushbu yangi raqamli transformatsiya rivojlanib borishi bilan qanday qilib eng yaxshi tarzda davom ettirilishi va mustahkamlanishi mumkinligi ko'rib chiqiladi. Milliy siyosat hujjatlari, xalqaro rivojlanish ma'lumotlari va mintaqadagi so'nggi empirik tadqiqotlarga tayanib, maqolada Markaziy Osiyo hukumatlari maqsadli grant kvotalari, aksariyat ayollar ishtirokidagi milliy raqamli ko'nikmalar dasturlari va tez rivojlanayotgan sun'iy intellekt ta'limi strategiyalari orqali allaqachon mustahkam poydevor yaratayotgani aniqlangan va bu sa'y-harakatlarni, ayniqsa, kompyuter fanlari va muhandislik kabi texnik sohalarda yanada kuchaytirish mumkin bo'lgan joylarni aniqlagan. Maqolada sun'iy intellekt oliy ta'limga yanada chuqurroq kirib borishi bilan ushbu sur'atni rivojlantirish bo'yicha bir qator konstruktiv, siyosatga oid tavsiyalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, oliy ta'lim, gender tengligi, raqamli transformatsiya, Markaziy Osiyo, STEM, AKT ta'limi siyosati*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

INTRODUCTION

Artificial intelligence has moved, within the span of roughly three years, from a peripheral topic in Central Asian higher education policy to a central pillar of national development strategy. Kazakhstan's government signed a decree in May 2026 mandating AI integration across the entire secondary school system by 2029, following a 2025 joint ministerial order that established the country's first national framework for AI ethics, data protection, and academic integrity in education. Uzbekistan's Ministry of Higher Education, Science and Innovation has established an Advisory Council on AI and is investing in the development of large language models tailored to the national context. Turkmenistan has signed a bilateral roadmap with Chinese universities to accelerate digital transformation in its higher education sector. These are not isolated pilot projects; they represent a coordinated regional shift in how governments imagine the future of learning.

At the same time, and largely in parallel rather than in dialogue with this AI agenda, Central Asia has been quietly closing one of the most persistent gaps in global education: the gender gap in higher education enrollment. According to UNESCO, the region moved from 68 women enrolled per 100 men in 2000 to full gender parity by 2023, one of the fastest rates of convergence recorded in any world region during that period. Uzbekistan alone reported a fivefold increase in women's higher education enrollment following reforms announced by the President's office in 2023.

These two trends, accelerating AI adoption and closing gender gaps in enrollment, are rarely examined together, yet doing so reveals a story of genuine regional achievement with clear opportunities ahead. Enrollment parity is a strong and necessary foundation for gender equity in an AI-driven higher education system, and Central Asian governments deserve credit for reaching it faster than most of the world. Building on that foundation, the more forward-looking question is how the region can extend this success into the technical fields and governance structures that will shape AI's future, an area

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

where the evidence below points to real momentum already underway, alongside room to grow.

METHODOLOGY AND DATA SOURCES

This paper adopts a comparative policy-analysis approach, synthesizing three categories of evidence across the five Central Asian republics. The first category consists of primary national policy documents, ministerial orders, presidential decrees, and admissions regulations, obtained from government portals and official press services in Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. The second category comprises international development and statistical data, principally from UNESCO, the World Bank, and the United Nations Development Programme, which provide the cross-nationally comparable enrollment, completion, and digital-skills figures used throughout this analysis. The third category draws on recent peer-reviewed and institutional research literature specific to gender and STEM education in the region, including comparative surveys of educators and sector-specific case studies.

Because national statistical agencies in the region publish gender-disaggregated data at different levels of granularity and on different reporting cycles, figures cited here should be read as indicative of direction and magnitude rather than as strictly synchronized cross-national comparisons. Where more than one source reports a related statistic, this paper prioritizes the most recently published figure and notes the year of reference in the corresponding citation. This mixed-source approach reflects a broader limitation of research on Central Asia: national AI policy is moving faster than the region's research and statistical infrastructure can systematically track it, which is itself one of the structural findings this paper reports rather than merely a methodological constraint to work around.

The scale of higher education growth in Central and Southern Asia over the past two decades is difficult to overstate. UNESCO data show that the number of students enrolled in the region increased by 268 percent between 2000 and 2020, the highest rate

of growth among all world regions, raising the region's share of global higher education enrollment from 13 to 21 percent. Globally, women now outnumber men in higher education, with 114 women enrolled for every 100 men in 2024, and gender parity has been achieved in every world region except sub-Saharan Africa.

Uzbekistan's national admissions data illustrate how this expansion is being institutionalized through policy. For the 2026/2027 academic year, the state is funding more than 46,000 students through government grants, including over 36,000 places in full-time bachelor's programs. Within this allocation, the government has created a dedicated quota of 4,000 grant places reserved specifically for women, alongside quotas for private and foreign-institution admissions and places for compatriots studying abroad. The 2024 shift to a "test-first, choice-second" admissions model, in which applicants sit standardized examinations before selecting an institution and field of study, rather than the reverse, has also been framed domestically as a transparency reform intended to reduce the influence of family pressure and informal negotiation on women's enrollment decisions.

Despite this progress, UNESCO's most recent global higher education report cautions that enrollment growth has outpaced completion. The global gross graduation ratio rose only from 22 percent in 2013 to 27 percent in 2024, and women, while now the majority of entrants in most regions, remain underrepresented at the doctoral level and hold only about one-quarter of senior leadership positions in academia worldwide. Central Asia is not exempt from this pattern, and the region's own research literature increasingly frames it as the "next frontier" of the gender equity agenda: not access, but advancement.

A closer look at field-of-study data shows where the region's remarkable progress on overall enrollment parity can be extended further into technical disciplines. Research on Kazakhstan finds that women's overall enrollment in higher education (55 percent) already exceeds men's, and the country's next opportunity lies in growing women's

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

representation in STEM majors, which currently trail behind fields such as healthcare and education, a pattern also reflected in a wage gap in which women earn about 68.6 percent of men's wages, underscoring why expanding access to higher-paying technical careers matters. A 2018 UNESCO estimate found that close to 30 percent of students enrolled in STEM programs in Kyrgyzstan were women, a share that regional governments and international partners have since made a specific focus of investment, with a similar emphasis emerging in Tajikistan. The information and communications technology (ICT) sub-field, closely tied to a country's future AI workforce, is where this opportunity is most visible. According to UNDP regional data, women make up nearly a third of ICT tertiary students in Kazakhstan and are an emerging presence among ICT tertiary graduates in Uzbekistan, at 17.8 percent. These figures, read alongside the region's overall parity achievement, point to ICT and STEM as the clear next frontier for the same policy energy that already closed the broader enrollment gap. Researchers studying this pattern highlight several practical, addressable factors: the value of visible women role models in STEM and technology fields, evolving expectations about career paths for women, and what has been described in the literature as a "confidence gap", a tendency for women to underestimate their readiness for technical careers even when their measured skills are comparable to men's, and one that targeted mentorship has been shown to address effectively. Research on Kazakhstani STEM educators similarly points to specific, well-identified transition points, particularly between study and employment, where light-touch institutional support could have an outsized positive effect.

The five Central Asian republics are pursuing AI integration in higher and secondary education at markedly different speeds and through different institutional models. Kazakhstan has moved fastest and most formally. Beyond the 2025 joint ministerial order establishing AI ethics and data-protection standards, the government has committed to enrolling 100,000 students in advanced AI programs and has built a national AI infrastructure that includes a supercomputer and a Kazakh-language large

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

language model (KazLLM). The May 2026 presidential decree extending AI integration across the entire secondary system by 2029 signals that Kazakhstan intends AI literacy to become a universal, not elective, component of public education. Uzbekistan, by contrast, has concentrated its efforts on foundational research infrastructure and the development of national-language educational platforms rather than rapid classroom rollout. Officials from the Ministry of Higher Education, Science and Innovation have described the country's approach as prioritizing the investment required to build large language model capacity domestically, alongside governance frameworks intended to align distance and generative-AI-assisted learning with international standards. Turkmenistan has pursued AI integration through international partnership, signing a cooperation roadmap with UNESCO's Institute for Information Technologies in Education and Chinese university experts for the 2024–2025 period, with an explicit focus on digital transformation of higher education institutions. Kyrgyzstan and Tajikistan are, by comparison, in earlier stages of formal AI policy development, though both are participants in the broader regional digital-skills infrastructure discussed below, and analysts note that procurement and platform decisions made in Kazakhstan's schools are likely to shape choices made across the wider region over the coming decade. A comparative study surveying 966 geography teachers across Kazakhstan and Uzbekistan found that Kazakhstan demonstrates especially active integration of AI into school curricula, while Uzbekistan's emphasis on foundational research and platform-building reflects a deliberate, infrastructure-first strategy; both countries identified educator training and infrastructure investment as the natural next steps for their fast-moving reform agendas. As these national AI strategies continue to mature, an encouraging next step would be to pair their already ambitious infrastructure targets with explicit, quantified gender-equity benchmarks, following the model Uzbekistan has already set with its dedicated admissions quota for women, so that the same intentionality that closed the overall enrollment gap is applied to technical fields as well. Set against the STEM enrollment

data, one part of the regional picture offers a genuinely encouraging counter-trend: adult and community-level digital skills programming, where women's participation rates are unusually high. A World Bank-supported digital skills initiative spanning Europe and Central Asia, with an expanding pipeline most recently in Uzbekistan, trained 32,000 citizens and 1,000 librarians in basic digital skills between 2023 and 2026, delivering 60,000 training hours across more than 560 libraries. Sixty-five percent of citizen participants and 80 percent of trained librarians were women, a proportion the World Bank describes as demonstrating the model's potential to close gender digital gaps at national scale. Targeted interventions at the sub-national level tell a similar story. A UNDP accelerator program in Kazakhstan's Mangystau region, the "Alga!" bootcamp, brought young women in resource-dependent communities into two-week intensive digital and leadership training explicitly designed to build pipelines into ICT and STEM employment, on the premise that community-embedded, women-only cohorts can counteract the confidence gap and lack of visible role models identified elsewhere in the literature. Regional gatherings such as the International Day of Girls in ICT convene women technology leaders from all five Central Asian republics specifically to build cross-border professional networks in a field where national talent pools remain thin.

Taken together, these two sets of findings, strong women's participation in basic digital-skills training, and a growing, if still developing, presence in formal ICT and STEM degree programs, tell an encouraging story: women's interest and aptitude are clearly not the limiting factor. The clearest opportunity now is to connect these two levels more deliberately, extending the reach of entry-level digital literacy programming into the more selective pathways, competitive STEM admissions, doctoral study, technical employment, that lead into the AI workforce. Digital literacy training is already reaching women at scale; the next step is building stronger bridges from that foundation into advanced technical study.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Institutional AI readiness is not solely a matter of infrastructure or curriculum; it is also a matter of governance capacity, and this is an area where universities worldwide — not only in Central Asia — are still developing their approach. A global UNESCO assessment found that as of 2025, about one in five universities worldwide had adopted a formal institutional policy on artificial intelligence, reflecting how new this governance challenge is everywhere; Central Asian institutions, many of which have already shown strong adaptability in expanding access and digital-skills training, are well positioned to build such frameworks as international best practice continues to develop.

As institutions begin drafting these AI governance frameworks, there is a natural opportunity to bring more women into senior academic leadership roles — building on the fact that women already form the majority of students at many of these same institutions. Since AI policy is typically shaped by rectors, senior administrators, and heads of digitalization departments, deliberately including more women in these bodies would help ensure that governance structures reflect the same demographic balance already achieved in the student body, while also drawing on the perspectives of the generation of women who benefited most directly from the region's enrollment gains.

DISCUSSION

First, Central Asia's achievement of gender parity in overall higher education enrollment is a genuine and historically significant accomplishment, and it provides exactly the kind of strong foundation on which further gains in technical fields can be built. The disciplines most relevant to AI readiness, computer science, engineering, and ICT, currently show more room for growth than the region's higher education system overall, with women's representation in Uzbekistan's ICT graduate cohort at 17.8 percent even as the country's overall higher education enrollment has become gender-balanced, a clear, well-defined target for the next phase of policy.

Second, national AI strategies across the five republics are, understandably, in an early and fast-moving stage focused on infrastructure, curriculum sequencing, and

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

international benchmarking. As these strategies mature, there is a natural and low-cost opportunity to layer in explicit gender-equity targets, following the precedent Uzbekistan has already set in its general admissions policy.

Third, and most encouragingly, the region has already demonstrated, through community-level digital skills programming, that women's participation in digital learning is strong and enthusiastic wherever it has been made accessible. This is the most important finding of this paper: the region does not need to solve a demand-side problem, only to extend an already-proven model further along the pipeline, toward competitive STEM admissions, mentorship, and institutional leadership access.

Building on the strong foundation already in place, four directions offer particularly promising next steps for ministries of education and higher education institutions across the region. First, as national AI-in-education strategies continue to develop, incorporating explicit, measurable gender-equity targets for STEM and ICT enrollment, retention, and graduation would extend the same successful, specific-benchmark approach that Uzbekistan has already used to good effect through its dedicated grant quota for women in general admissions. Second, the demonstrated success of community-level digital skills programming in reaching women is a genuine regional strength that could be connected even more deliberately to formal STEM and ICT degree pathways. Bridging programs that convert basic digital literacy participation into competitive STEM admissions preparation would build directly on the momentum already established in Section 6. Third, as institutional AI governance structures, advisory councils, digitalization departments, ethics committees, continue to take shape, encouraging gender-balanced composition would bring the same demographic strength already present in the student body into these leadership bodies as well. Fourth, the regional coordination mechanisms already convening ministries of education and digitalization officials from across Central Asia are well placed to include gender equity in AI readiness as a regular agenda item, building on the region's strong track record of

coordinated policy learning, including the influence that Kazakhstan's fast-moving AI framework is already having on procurement and policy choices in neighboring states.

CONCLUSION

Central Asia's rapid progress toward gender parity in higher education enrollment is a genuine and well-documented achievement, arrived at faster than in almost any other world region, and it stands as one of the strongest foundations any region has built for an equitable digital transformation of higher education. This paper has shown that this foundation is already visible in the region's AI-era policy: targeted grant quotas, fast-moving national AI frameworks, and digital-skills programs reaching women at rates of 65 to 80 percent all point to governments that are taking gender-inclusive digital transformation seriously. The clearest opportunity now is to extend that same intentionality into technical fields, where women's representation in Uzbekistan's ICT graduate cohort, at 17.8 percent, still has considerable room to grow, and into the governance structures that will shape how AI is used in the region's universities. The region's own recent experience with community digital-skills programming is the most encouraging evidence available: it demonstrates clearly that women's interest and capability are not the limiting factor, only the reach of the pipeline connecting basic digital literacy to advanced technical study and institutional leadership. Extending that pipeline is a natural and achievable next chapter in a story that, so far, Central Asia has told better than most of the world.

References

1. UNESCO. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO Publishing.
2. UNESCO. (2021). *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. UNESCO Publishing.
3. OECD. (2021). *OECD Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/589b283f-en
4. World Economic Forum. (2023). *The Future of Jobs Report 2023*. World Economic Forum.
5.United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations.
6.UNESCO. (2024). *Global Education Monitoring Report 2024/25: Leadership in Education*. UNESCO Publishing.
7.UNESCO Institute for Statistics. (2022). *Women in Science*. UNESCO Institute for Statistics.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

https://uis.unesco.org/
8. European Commission. (2022). *Ethical Guidelines on the Use of Artificial Intelligence and Data in Teaching and Learning for Educators*. Publications Office of the European Union.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA LINGVISTIK MODELLASHTIRISH MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHDA RAQAMLI TA'LIM PLATFORMALARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Jurabayeva Zarnigor Zoxidjon qizi,
Namangan davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: zarnigorjurabayeva95@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida lingvistik modellashtirish malakalarini rivojlantirishda raqamli ta'lim platformalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Wordwall, LearningApps, Quizizz, Google Classroom va Genially platformalaridan foydalanish asosida ishlab chiqilgan topshiriqlarning o'quvchilarning til hodisalarini modellashtirish, tahlil qilish va umumlashtirish ko'nikmalariga ta'siri o'rganildi. Natijalar raqamli platformalar lingvistik modellashtirish jarayonini interaktiv tashkil etish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi hamda o'quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi.*

Kalit so'zlar: *lingvistik modellashtirish, raqamli ta'lim, boshlang'ich ta'lim, ona tili, Wordwall, LearningApps, Quizizz, interaktiv topshiriqlar.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. *В данной статье анализируются дидактические возможности использования цифровых образовательных платформ в развитии навыков лингвистического моделирования у учащихся начальных классов. В ходе исследования изучено влияние заданий, разработанных на основе платформ Wordwall, LearningApps, Quizizz, Google Classroom и Genially, на формирование у учащихся умений моделировать, анализировать и обобщать языковые явления. Результаты исследования показали, что использование цифровых образовательных платформ способствует интерактивной организации процесса лингвистического моделирования, развитию самостоятельного мышления учащихся и повышению их учебной мотивации.*

Ключевые слова: *лингвистическое моделирование, цифровое образование, начальное образование, родной язык, Wordwall, LearningApps, Quizizz, интерактивные задания.*

EFFECTIVENESS OF USING DIGITAL EDUCATIONAL PLATFORMS IN FORMING LINGUISTIC MODELING SKILLS IN PRIMARY STUDENTS

Abstract. *This article examines the didactic potential of using digital educational platforms to develop linguistic modeling skills among primary school students. The study investigated the impact of*

learning activities designed through Wordwall, LearningApps, Quizizz, Google Classroom, and Genially on students' abilities to model, analyze, and generalize linguistic phenomena. The findings indicate that digital educational platforms facilitate the interactive organization of the linguistic modeling process, promote students' independent thinking, and enhance their learning motivation.

Keywords: *linguistic modeling, digital education, primary education, mother tongue, Wordwall, LearningApps, Quizizz, interactive learning activities.*

KIRISH

Bugungi kunda umumiy o‘rta ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash, ularni tahliliy va mantiqiy fikrlashga o‘rgatishda raqamli ta’lim platformalari muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Lingvistik modellashtirish ona tili ta’limida til birliklari o‘rtasidagi munosabatlarni sxema, jadval, klaster, algoritm hamda grafik modellar orqali ifodalashni anglatadi. Mazkur faoliyat o‘quvchilarning til hodisalarini chuqur anglashiga, qoidalarni umumlashtirishiga hamda nutqiy kompetensiyalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda raqamli ta'lim platformalarining rivojlanishi lingvistik modellashtirishni yanada interaktiv tashkil etish imkonini bermoqda. Jumladan, Sh. Allamova ta’kidlashicha, *“sun’iy intellekt asosidagi raqamli ta’lim texnologiyalari o‘quvchilarning individual xususiyatlari, bilim darajasi va kognitiv imkoniyatlarini hisobga olgan holda shaxsiylashtirilgan ta’lim yo‘nalishlarini yaratishga xizmat qiladi”* [3]. Mazkur fikr boshlang‘ich sinf ona tili darslarida lingvistik modellashtirish topshiriqlarini har bir o‘quvchining individual imkoniyatlariga moslashtirish mumkinligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, OECD ekspertlari raqamli vositalardan pedagogik maqsadga muvofiq foydalanish o‘quvchilarning yuqori darajadagi kognitiv kompetensiyalari, jumladan tahlil qilish, muammoni hal etish va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishini ta’kidlaydilar [1]. Shu nuqtayi nazardan, Wordwall, LearningApps, Quizizz, Genially hamda Google Classroom kabi platformalar lingvistik

modellashtirish topshiriqlarini samarali tashkil etish uchun qulay didaktik muhit yaratadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi boshlang‘ich sinf ona tili darslarida raqamli ta'lim platformalaridan foydalanish orqali lingvistik modellashtirish malakalarini shakllantirish samaradorligini aniqlashdan iborat.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda pedagogik kuzatish, pedagogik tajriba, diagnostik test, qiyosiy tahlil hamda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tajriba-sinov ishlari 4-sinf o‘quvchilari ishtirokida tashkil etildi.

Eksperimental mashg‘ulotlarda quyidagi raqamli platformalar qo‘llanildi:

Wordwall – gap bo‘laklari, so‘z turkumlari va morfologik modellarni interaktiv o‘yinlar orqali mustahkamlash.

4-sinf “Ona tili” darsligining IV qismida o‘rganiladigan kishilik olmoshlari, fe’l so‘z turkumi, fe’lning bo‘lishli va bo‘lishsiz shakllari, fe’l yasovchi qo‘shimchalar, gap, gapda tinish belgilarining qo‘llanilishi hamda gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari kabi grammatik mavzularni mustahkamlashda **Wordwall platformasi** didaktik jihatdan samarali raqamli vosita hisoblanadi. Platformaning *Match up*, *Group sort*, *Quiz*, *Unjumble*, *Whack-a-mole*, *Maze chase* va *Gameshow Quiz* kabi interaktiv shablonlari asosida o‘quvchilarga grammatik hodisalarni taqqoslash, guruhlash, moslashtirish, tahlil qilish va amaliy qo‘llashga yo‘naltirilgan topshiriqlar ishlab chiqilishi mumkin. Jumladan, **“***Kishilik olmoshlarini kelishik qo‘shimchalari bilan qo‘llash”* mavzusida olmoshlarni tegishli kelishik shakllari bilan moslashtirish; *“Kishilik olmoshlarini aniqlash”* mavzusida olmoshlarni boshqa so‘z turkumlaridan ajratish; *“Bo‘lishli va bo‘lishsiz fe’llar”* mavzusida inkor qo‘shimchasi orqali hosil qilingan fe’llarni aniqlash hamda *“Gap”*, *“Gapda tinish belgilarining qo‘llanilishi”* va *“Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari”* mavzularida so‘zlardan grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzish, gap oxiriga mos tinish belgilarini qo‘yish va darak, so‘roq hamda buyruq gaplarni farqlash kabi interaktiv mashqlar bajariladi. Bunday

topshiriqlar o‘quvchilarning morfologik va sintaktik bilimlarini amaliy faoliyat orqali mustahkamlash, grammatik modellarni ongli ravishda qo‘llash, tahliliy va mantiqiy fikrlashini rivojlantirish, o‘quv motivatsiyasini oshirish hamda o‘z-o‘zini nazorat qilish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi [4].

LearningApps – so‘zlarning tuzilishini modellashtirish, moslashtirish va tasniflash mashqlari.

4-sinf “Ona tili” darsligining III qismida o‘rganiladigan sifat so‘z turkumi, sifatlarning otga bog‘lanishi, o‘z va ko‘chma ma’nodagi sifatlar, rang-tus, maza-ta’m bildiruvchi sifatlar, shakl bildiruvchi sifatlar, xil-xususiyat bildiruvchi sifatlar, sifatlarning yozilishi, sifat yasovchi qo‘shimchalar, sifatlarning imlosi, shuningdek, son so‘z turkumi, sonlarning turlari, tartib sonlar va harfiy ifodalar kabi mavzularni o‘qitishda **LearningApps platformasi** so‘zlarning tuzilishini modellashtirish, moslashtirish va tasniflashga asoslangan interaktiv mashqlarni tashkil etish uchun qulay didaktik imkoniyatlarni yaratadi. Platformaning *Matching Pairs, Classification, Group Assignment, Cloze Text, Ordering, Word Grid va Millionaire Quiz* kabi shablonlari yordamida o‘quvchilar grammatik birliklarning tuzilishini tahlil qilish, ularni o‘zaro taqqoslash va belgilari asosida guruhlash ko‘nikmalarini egallaydilar. Jumladan, *“Sifat so‘z turkumi”* hamda *“Sifatlarning otga bog‘lanishi”* mavzularida sifatlarni mos otlar bilan bog‘lash (shirin olma, baland bino, moviy osmon); *“O‘z va ko‘chma ma’nodagi sifatlar”* mavzusida sifatlarni ma’no xususiyatiga ko‘ra tasniflash (shirin meva – o‘z ma’no, shirin suhbat – ko‘chma ma’no); *“Rang-tus, maza-ta’m bildiruvchi sifatlar”*, *“Shakl bildiruvchi sifatlar”* va *“Xil-xususiyat bildiruvchi sifatlar”* mavzularida sifatlarni semantik guruhlarga ajratish; *“Sifat yasovchi qo‘shimchalar”* mavzusida asos va yasovchi qo‘shimchalarni ajratish hamda yangi sifatlar hosil qilish (ish → ishchan, odob → odobli, suv → suvli, mehnat → mehnatkash) kabi modellashtirish mashqlari bajariladi. Shuningdek, *“Sifatlarning imlosi”* va *“Sifatlarning yozilishi”* mavzularida tushirib qoldirilgan harflarni to‘ldirish, imloviy xatolarni aniqlash va to‘g‘ri variantni tanlashga oid interaktiv

topshiriqlar tashkil etiladi. *"Son so'z turkumi"*, *"Sonlarning turlari"* hamda *"Tartib sonlar"* mavzularida esa miqdor va tartib sonlarni guruhlarga ajratish, raqam bilan yozilgan sonlarni harfiy ifodasi bilan moslashtirish yoki sonlarni gap mazmuniga mos ravishda joylashtirish kabi mashqlar bajariladi. Bunday topshiriqlar o'quvchilarning so'z tarkibini tahlil qilish, grammatik belgilarni ajratish, morfologik modellarni anglash, tasniflash va umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi, shu bilan birga ularning mustaqil fikrlashi, mantiqiy tafakkuri va o'quv motivatsiyasini kuchaytiradi [5].

Quizizz – lingvistik modellar asosida test va refleksiya topshiriqlari.

Quizizz platformasi 4-sinf ona tili darslarida o'rganilgan lingvistik modellarni mustahkamlash va o'quvchilarning bilimlarini refleksiya asosida baholashda samarali raqamli vosita hisoblanadi. Platformada **sifat so'z turkumi**, **sifat yasovchi qo'shimchalar**, **sifatlarning imlosi**, **son so'z turkumi**, **tartib sonlar**, **kishilik olmoshlari**, **fe'l so'z turkumi**, **bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar**, **fe'l yasovchi qo'shimchalar**, **gap bo'laklari** hamda **gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari** kabi mavzular yuzasidan lingvistik modellar asosida test topshiriqlari ishlab chiqildi.

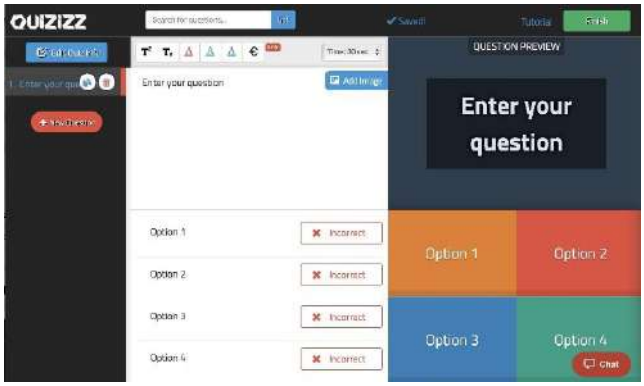

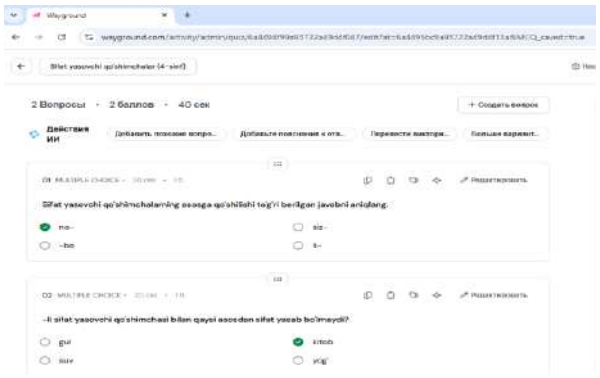

Dars yakunida Quizizz platformasining **Review** va **Reports** funksiyalari yordamida o'quvchilar o'z xatolarini tahlil qiladi, qaysi mavzular bo'yicha qiyinchilikka duch kelganini aniqlaydi hamda o'z bilimini mustaqil baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, mazkur platforma **uyga vazifa** sifatida ham samarali qo'llaniladi. O'qituvchi darsda o'rganilgan mavzular yuzasidan maxsus Quizizz testini yaratib, havolasini yoki kodini o'quvchilarga yuboradi va topshiriqni ma'lum muddat ichida

mustaqil bajarishni belgilaydi. O‘quvchilar testni istalgan joyda va qulay vaqtda bajarishlari, tizim esa ularning natijalari, xatolari va bajarish vaqti bo‘yicha avtomatik hisobotni shakllantirishi mumkin. Bu esa o‘qituvchiga har bir o‘quvchining o‘zlashtirish darajasini individual tahlil qilish, keyingi darslarda differensial yondashuvni rejalashtirish hamda o‘quvchilarning lingvistik modellarni qay darajada o‘zlashtirganini aniqlash imkonini beradi.

Genially – grafik sxemalar, infografikalar va algoritmik modellar yaratish.

Google Classroom – individual topshiriqlarni taqdim etish va natijalarni monitoring qilish.

Google Classroom platformasi 4-sinf ona tili darslarida o‘quvchilarga individual topshiriqlarni taqdim etish va ularning bajarilish natijalarini muntazam monitoring qilish imkonini beruvchi samarali raqamli ta’lim vositasidir. Mazkur platforma orqali o‘qituvchi har bir o‘quvchining bilim darajasi va o‘zlashtirish xususiyatlarini inobatga olgan holda differensial topshiriqlarni taqdim etishi mumkin. Xususan, 4-sinf **“Ona tili”**

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

darsligida o‘rganiladigan *sifat so‘z turkumi, sifat yasovchi qo‘shimchalar, son so‘z turkumi, kishilik olmoshlari, fe’l so‘z turkumi, bo‘lishli va bo‘lishsiz fe’llar, fe’l yasovchi qo‘shimchalar, gap bo‘laklari hamda gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari* kabi mavzular yuzasidan individual amaliy mashqlar, testlar, ijodiy topshiriqlar va lingvistik modellashtirishga oid vazifalar joylashtiriladi. O‘quvchilar topshiriqlarni belgilangan muddat ichida elektron shaklda bajarib platformaga yuklaydilar, o‘qituvchi esa ularni masofadan turib tekshiradi, baholaydi va izohlar (feedback) beradi. Google Classroom platformasining monitoring imkoniyatlari yordamida har bir o‘quvchining topshiriqni bajarish vaqti, topshirilgan yoki topshirilmagan vazifalari, olgan baholari hamda o‘zlashtirish dinamikasi avtomatik qayd etiladi. Ushbu ma’lumotlar asosida o‘qituvchi o‘quvchilarning qaysi grammatik mavzularni yaxshi o‘zlashtirgani yoki qaysi ko‘nikmalarni rivojlantirish zarurligini aniqlaydi hamda keyingi darslar uchun individual yoki differensial ta’lim strategiyasini ishlab chiqadi. Shu jihatdan Google Classroom platformasi o‘quvchilarning mustaqil ta’lim faoliyatini tashkil etish, individual yondashuvni ta’minlash, tezkor teskari aloqani yo‘lga qo‘yish va ta’lim natijalarini uzluksiz monitoring qilishga xizmat qiluvchi samarali raqamli ta’lim muhiti hisoblanadi [6].

Quyidagi 1-jadvalda “Lingvistik modellashtirish ko‘nikmalarini baholash mezonlari” keltirilgan:

№	Baholash mezoni	Mazmuni
1.	**Modelni to‘g‘ri tuzish**	O‘quvchining berilgan grammatik hodisani (so‘z tarkibi, so‘z turkumi, gap modeli va boshqalar) lingvistik model asosida to‘g‘ri ifodalay olishi.
2.	**Modelni sharhlash**	Tuzilgan modelning tarkibiy qismlarini izohlashi, grammatik bog‘lanishlarni asoslab bera olishi va model mazmunini tushuntirishi.

3.	**Model asosida yangi misollar yaratish**	O‘quvchining berilgan lingvistik modelga mos ravishda mustaqil yangi so‘z, so‘z birikmasi yoki gaplar tuza olishi.
4.	**Mustaqil modellashtirish ko‘nikmalari**	O‘quvchining tayyor namunadan foydalanmasdan yangi lingvistik modelni mustaqil yaratishi va uni amaliy vaziyatlarda qo‘llay olishi.

NATIJALAR

Tajriba natijalari raqamli platformalardan foydalanish o‘quvchilarning lingvistik modellashtirish malakalarini sezilarli rivojlantirganini ko‘rsatdi.

Kuzatishlar davomida quyidagi ijobiy o‘zgarishlar qayd etildi:

lingvistik sxemalarni tuzish tezligi ortdi;

grammatik hodisalarni umumlashtirish ko‘nikmalari yaxshilandi;

interaktiv topshiriqlarga qiziqish kuchaydi;

mustaqil ishlash faolligi oshdi;

xatolar soni kamaydi.

Ayniqsa, Wordwall va LearningApps platformalarida bajarilgan modellashtirish mashqlari o‘quvchilarning analiz va sintez operatsiyalarini rivojlantirishga samarali ta'sir ko‘rsatdi.

Quizizz platformasi asosida diagnostik testlar tashkil etilib, ular orqali o‘quvchilarning lingvistik modellashtirishga oid bilim, ko‘nikma va malakalarini tezkor hamda obyektiv baholash imkoniyati yaratildi. Tajriba-sinov ishlari Namangan shahridagi 3-sonli umumiy o‘rta ta’lim maktabining 4-sinfida tahsil olayotgan 28 nafar o‘quvchi ishtirokida amalga oshirildi. Diagnostik baholash natijalari asosida har bir o‘quvchining o‘zlashtirish darajasi, uchrayotgan tipik xatolari va individual ta’lim ehtiyojlari aniqlandi. Olingan ma’lumotlar tajriba-sinov ishlarining keyingi bosqichlarini ilmiy asosda rejalashtirish, o‘quv topshiriqlarini differensiallashtirish hamda lingvistik

modellashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalarni ishlab chiqishda muhim empirik asos bo‘lib xizmat qildi.

Google Classroom esa o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muntazam qayta aloqani ta’minladi.

MUHOKAMA

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, raqamli platformalar lingvistik modellashtirishni oddiy reproduktiv mashqlardan interaktiv konstruktiv faoliyatga aylantiradi. O‘quvchilar tayyor qoidalarni yodlash o‘rniga ularni mustaqil ravishda modellashtirish orqali o‘zlashtiradilar.

Bu esa konstruktiv ta’lim nazariyasining asosiy g‘oyalariga mos keladi. Chunki bilim o‘quvchi tomonidan faol quriladi.

Shuningdek, raqamli platformalar differensial ta'limni tashkil etish, individual topshiriqlar yaratish hamda o‘quvchilarning o‘z-o‘zini nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

1. UNESCO ekspertlari ham **raqamli ta’lim vositalari o‘quvchilarning XXI asr kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil ekanligini** alohida ta’kidlaydilar [2].

Demak, lingvistik modellashtirishni raqamli platformalar bilan uyg‘unlashtirish boshlang‘ich ta'lim sifatini oshirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

XULOSA

Raqamli ta’lim platformalaridan foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida lingvistik modellashtirish malakalarini samarali rivojlantiradi.

Interaktiv topshiriqlar o‘quvchilarning analiz qilish, taqqoslash, umumlashtirish va modellashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Wordwall, LearningApps, Quizizz, Genially va Google Classroom platformalarini kompleks qo‘llash ona tili darslarining samaradorligini oshiradi hamda kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi.

Kelgusida sun'iy intellekt elementlari bilan boyitilgan adaptiv raqamli platformalar asosida lingvistik modellashtirish metodikasini ishlab chiqish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. OECD. PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education. – Paris: OECD Publishing, 2023.
2. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? – Paris: UNESCO Publishing, 2023.
3. Allamova Shohista Shavkat qizi. Raqamli ta'lim muhitida talabalarning individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish texnologiyasi // Zamonaviy ta'lim. – 2025. – №12. – B. 23–30. – DOI: https://doi.org/10.34920/SO/VOL_2025_ISSUE_12_3.
4. Baynazarova D.D., Toirova M.E. *Ona tili. 4-sinf. IV qism: umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun darslik.* – Toshkent: Novda Edutainment, 2023. – 88 b.
5. Baynazarova D.D. *Ona tili. 4-sinf. III qism: umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun darslik.* – Toshkent: Novda Edutainment, 2023. – 86 b.

UDK: 796:061.2/3

TRENERLIK FAOLIYATINI TIZIMLI YONDASHUV ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISHDA «LIDER–TRENER» 6 MODELI METODIKALARINING SAMARADORLIGI (BASKETBOL MISOLIDA)

Norkulov Doniyorbek Rahmiddinovich
Jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Farg'ona filiali «Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi va metodikasi» kafedrasi v.b. professori, PhD
doninorkulov@gmail.com
Orcid: 0009-0003-5137-6585

Annotatsiya. *Maqolada trenerlik faoliyatini tizimli yondashuv asosida takomillashtirishga qaratilgan «Lider–Trener» 6 modeli tarkibidagi olti tizimli metodikaning (TF"IS"2, DIM/1+7, TF–Y8, RT/N+10, RAMP-17, XMI+2/20) tajriba-sinov asosidagi samaradorligi asoslangan. Tajriba O'zbekistonning bir necha hududida, 120 dan ortiq basketbol treneri va qariyb 400 nafar yosh sportchi ishtirokida, tajriba (EG) va nazorat (NG) guruhlari qiyosida olib borildi. Natijalar har bir metodika bo'yicha tajriba guruhda statistik ahamiyatga ega o'sishni (P<0,05–0,001), nazorat guruhda esa ishonchsiz o'zgarishlarni (P>0,05) ko'rsatdi. «Lider–Trener» 6 modelining yuqori samaradorligi va amaliy ahamiyati tasdiqlandi.*

Kalit so'zlar: *trenerlik faoliyati, tizimli yondashuv, «Lider–Trener» modeli, basketbol, pedagogik eksperiment, kasbiy kompetensiya, reyting tizimi, raqamli texnologiyalar, samaradorlik, sport pedagogikasi.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДИК МОДЕЛИ «ЛИДЕР–ТРЕНЕР» 6 В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ТРЕНЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА (НА ПРИМЕРЕ БАСКЕТБОЛА)

Аннотация. *В статье экспериментально обоснована эффективность шести системных методик (TF"IS"2, DIM/1+7, TF–Y8, RT/N+10, RAMP-17, XMI+2/20) модели «Лидер–Тренер» 6, направленных на совершенствование тренерской деятельности на основе системного подхода. Эксперимент проведён в нескольких регионах Узбекистана с участием более 120 тренеров и около 400 юных спортсменов. Результаты показали статистически значимый рост в экспериментальной группе (P<0,05–0,001) и недостоверные изменения в контрольной (P>0,05).*

Ключевые слова: *тренерская деятельность, системный подход, модель «Лидер–Тренер», баскетбол, педагогический эксперимент, профессиональная компетенция, рейтинговая система, цифровые технологии, эффективность, спортивная педагогика.*

THE EFFECTIVENESS OF THE «LEADER–COACH» 6 MODEL METHODOLOGIES IN IMPROVING COACHING ACTIVITY BASED ON A SYSTEMATIC APPROACH (THE CASE OF BASKETBALL)

Annotation. *The article provides an experimental justification of the effectiveness of six systematic methodologies (TF"IS"2, DIM/1+7, TF–Y8, RT/N+10, RAMP-17, XMI+2/20) of the "Leader–Coach" 6 model, aimed at improving coaching activity based on a systematic approach. The experiment was conducted in several regions of Uzbekistan, involving more than 120 basketball coaches and about 400 young athletes, comparing experimental (EG) and control (NG) groups. The results revealed statistically significant improvement in the experimental group (P<0.05–0.001) and unreliable changes in the control group (P>0.05). The high effectiveness and practical significance of the "Leader–Coach" 6 model were confirmed.*

Keywords: *coaching activity, systematic approach, "Leader–Coach" model, basketball, pedagogical experiment, professional competence, rating system, digital technologies, effectiveness, sports pedagogy.*

KIRISH

Jahon miqyosida jismoniy tarbiya va sport sohasining jadal rivojlanishi trenerlik faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish masalasini dolzarb ilmiy muammoga aylantirmoqda. Yuqori sport natijalari, sportchilarning uzoq muddatli rivojlanishi va sog'lom turmush tarzini shakllantirish bevosita trenerlarning kasbiy kompetensiyasi hamda mashg'ulot jarayonining tizimli tashkil etilishiga bog'liqdir. Biroq amaliyotda trenerlik faoliyati ko'pincha an'anaviy, fragmentar va subyektiv yondashuvlar asosida olib borilmoqda, bu esa pedagogik samaradorlikning pasayishiga olib keladi.

Mazkur muammoni hal etish maqsadida tizimli yondashuv asosida «Lider–Trener» 6 modeli ishlab chiqildi. Model trenerlik faoliyatining olti yo'nalishini qamrab oladi: uzoq muddatli strategik rejalashtirish (TF"IS"2), ichki liga musobaqalarini tashkil etish (DIM/1+7), faoliyatni tahlil qilish va yangilash (TF–Y8), raqamli texnologiyalar va nostandart jihozlardan foydalanish (RT/N+10), reyting va mukofotlash tizimi (RAMP-17) hamda xalqaro me'yorlarga mos indikatorlar asosida takomillashtirish (XMI+2/20).

O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish, raqobatbardosh sportchilarni tayyorlash hamda trener-pedagog kadrlarning kasbiy salohiyatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda trenerlar faoliyatiga zamonaviy pedagogik va innovatsion yondashuvlarni joriy etish zarurligi alohida

ta'kidlangan. Shu nuqtai nazardan, trenerlik faoliyatini tizimli yondashuv asosida ilmiy-metodik jihatdan takomillashtirish sport pedagogikasining dolzarb vazifalaridan biriga aylanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi «Lider–Trener» 6 modeli tarkibidagi olti tizimli metodikaning trenerlik faoliyati samaradorligiga ta'sirini ko'p hududli pedagogik eksperiment natijalarining qiyosiy tahlili asosida tajribalarda asoslashdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi har bir metodika bo'yicha tajriba va nazorat guruhlari natijalari o'rtasidagi farqni statistik ahamiyatlilik darajasida aniqlash hamda olti yo'nalishni yagona pedagogik tizim sifatida birlashtirishda namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Trenerlik faoliyatini tizimli tashkil etish va sport tayyorgarligini davrlashtirish masalalari R. Martens (2012), T. Bompa va G. Haff (2009) hamda V.N. Platonov (2015) ishlarida nazariy jihatdan asoslangan. Basketbol tayyorgarligining texnik-taktik komponentlari J.V. Krause (2005) tomonidan tizimli bayon qilingan. Mahalliy ilmiy maktabda jismoniy tarbiya nazariyasi va trenerlik faoliyatini boshqarishning metodologik asoslari Sh.X. Xankeldiyev hamda muallifning o'zi (Norkulov, 2024) tomonidan rivojlantirilgan; xususan, «Lider–Trener» dasturi va patentlangan to'rt darajali mashqlar zinasi (SAP 02411) amaliyotga joriy etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tajriba-sinov ishlari O'zbekistonning bir necha hududida (Farg'ona, Andijon, Namangan, Sirdaryo/Guliston, Toshkent viloyati hamda Nukus) o'tkazildi. Jami tajribalarga 120 dan ortiq basketbol treneri va qariyb 400 nafar 14–16 yoshli yosh sportchi jalb etildi. Har bir metodika alohida tajriba (EG) va nazorat (NG) guruhlari qiyosida sinovdan o'tkazildi; nazorat guruhlari an'anaviy uslubda, tajriba guruhlari esa tegishli metodika asosida faoliyat yuritdi. Sinov muddatlari metodika xususiyatiga ko'ra 12 haftadan 2 yilgacha bo'ldi.

Baholash mezonlari sifatida sportchilarning texnik-taktik (3, 2 va 1 ochkolik to'p tashlash aniqligi, pas aniqligi, aldamchi harakatlar) va jismoniy (10/20/30 m yugurish,

vertikal sakrash, dribbling, chidamlilik) ko‘rsatkichlari, shuningdek trenerlik faoliyatining ekspert-baholash ballari (1–10 shkala) qo‘llanildi. Statistik tahlilda o‘rtacha qiymat (X), standart og‘ish (σ), variatsiya koeffitsiyenti (V%) va Student t-mezoni hisoblandi; ahamiyatlilik darajasi P<0,05 sifatida qabul qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

TF“IS”2 — ikki yillik strategik rejalashtirish. Strategik reja asosida olib borilgan mashg‘ulotlar tajriba guruhda basketbolchilarning texnik aniqligini sezilarli oshirdi. 3 ochkolik to‘p aniqligi tajriba guruhda 38,5% (nazoratda 34,9%), 2 ochkolik aniqlik 52,8% (48,7%), erkin to‘p aniqligi 70,5% (63,2%) ni tashkil etib, barcha farqlar ishonchli bo‘ldi (P<0,05). Natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. TF“IS”2 metodikasi bo‘yicha texnik-taktik ko‘rsatkichlar (EG va NG qiyosi, n=24)

Ko‘rsatkich	Nazorat (X̄)	Tajriba (X̄)	t	P
3 ochko aniqligi, %	34,90	**38,50**	2,08	**<0,05**
2 ochko aniqligi, %	48,70	**52,80**	2,08	**<0,05**
Erkin to‘p aniqligi, %	63,20	**70,50**	2,10	**<0,05**
Aldamchi harakatlar, marta	1,32	**1,62**	2,09	**<0,05**

Variatsiya koeffitsiyentining pasayishi (masalan, 3 ochkolik aniqlikda 21,5%→18,2%) tajriba guruhi sportchilarida texnik elementni bajarishda barqarorlik oshganini ko‘rsatadi. Bu natijalar mashg‘ulot jarayonida hujum harakatlarini ratsional tashkil etish, oldindan rejalashtirilgan oraliq maqsadlarni bosqichma-bosqich baholab borish va har oy texnik ko‘rsatkichlar jadvalini taqqoslash kabi strategik rejalashtirish elementlarining samaradorligini tasdiqlaydi.

DIM/1+7 — ichki liga musobaqalari. Muntazam ichki musobaqalar yosh sportchilarning jismoniy va texnik ko‘rsatkichlarini sezilarli yaxshiladi. Tajriba guruhda 10 m yugurish, vertikal sakrash, zarba aniqligi, dribbling va pas aniqligi ko‘rsatkichlari nazorat guruhidan ustun bo‘lib, farqlar ishonchli darajada (asosan P<0,01) qayd etildi (2-

jadval). Ichki liga o'tkazilmagan hududlarda esa o'sish 1–2% atrofida saqlanib, statistik ahamiyatga ega bo'lmadi (P>0,05).

2-jadval. DIM/1+7 metodikasi bo'yicha asosiy ko'rsatkichlar (EG va NG qiyosi, n=70)

Ko'rsatkich	Nazorat (X̄)	Tajriba (X̄)	t	P
10 m yugurish, s	1,9	**1,7**	5,3	**<0,01**
30 m yugurish, s	4,9	**4,4**	7,3	**<0,01**
Vertikal sakrash, sm	49,1	**60,7**	11,5	**<0,05**
3 ballik zarba aniqligi, %	35,4	**45,4**	9,8	**<0,01**
20 m dribbling, s	6,9	**6,0**	9,7	**<0,01**
Pas aniqligi, %	70,0	**81,6**	10,9	**<0,01**

Mazkur natijalar ichki liga musobaqalari trenerning faqat o'rgatuvchi emas, balki tashkilotchi, motivator va raqobat muhitini yaratuvchi sifatidagi rolini kuchaytirishini ko'rsatadi. Muntazam o'yin amaliyoti orqali yosh sportchilar texnik ko'nikmalarni real bellashuv sharoitida sinab ko'radi, bu esa ko'nikmalarning o'yinga ko'chishini va psixologik barqarorlikni ta'minlaydi.

TF–Y8 — faoliyatni tahlil qilish va yangilash. Bir yillik tajriba davomida tajriba guruhda barcha olti mezon bo'yicha ishonchli o'sish (P<0,05) va variatsiya koeffitsiyentining pasayishi kuzatildi, bu natijalarning barqarorlashganini ko'rsatadi. Nazorat guruhda ijobiy siljishlar statistik jihatdan tasdiqlanmadi (P>0,05). Tajriba guruhining yakuniy (TO) ko'rsatkichlari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval. TF–Y8 metodikasi bo'yicha tajriba guruhi dinamikasi (TB → TO, n=5)

Ko'rsatkich	TB (X̄±σ)	TO (X̄±σ)	t	P
Vertikal sakrash, sm	28,9±5,3	**33,8±5,0**	2,21	**<0,05**
1 ochkolik zarba, %	59,2±10,8	**68,3±9,5**	2,29	**<0,05**

Ko'rsatkich	TB (X̄±σ)	TO (X̄±σ)	t	P
2 ochkolik zarba, %	46,9±9,8	**54,1±9,0**	2,18	**<0,05**
3 ochkolik zarba, %	32,1±9,3	**38,4±8,5**	2,31	**<0,05**
Dribbling (20 m), s	5,30±0,51	**4,95±0,47**	2,36	**<0,05**
Pas aniqligi, %	68,2±11,8	**76,2±10,5**	2,42	**<0,05**

TF–Y8 natijalari trenerlik faoliyatida «tahlil → reja → qo'llash → nazorat → yangilash» siklini odatiy ish uslubiga aylantirish zarurligini tasdiqlaydi. O'yinga o'xshash mashg'ulot dizayni, qaror qabul qilishni majburlovchi cheklovli vazifalar (2×2, 3×3 formatlari, vaqt va makon bosimi) hamda bosqichma-bosqich monitoring texnik ko'nikmalarning real o'yinga ko'chishini tezlashtirdi. Aynan shu sababli tajriba guruhda 3 ochkolik zarba aniqligi +6,3 foiz band va pas aniqligi +8 foiz band oshgani holda, nazorat guruhda izolyatsiyalangan mashqlar bunday transferni ta'minlay olmadi.

RT/N+10 — raqamli texnologiyalar va nostandart jihozlar. Patentlangan to'rt darajali zina (SAP 02411), ko'chma zina hamda raqamli monitoring va videoanalizning kompleks qo'llanilishi 6 oy ichida tajriba guruhda barcha jismoniy va texnologik ko'rsatkichlarni ishonchli oshirdi (P<0,001; Cohen d ≈ 1,7–2,8). Nazorat guruhda o'zgarishlar ahamiyatsiz bo'ldi (4-jadval).

4-jadval. RT/N+10 metodikasi bo'yicha ekspert-baholash ballari dinamikasi (1–10; EG va NG, n=12)

Ko'rsatkich	NG dastlabki→yakuniy	EG dastlabki→yakuniy	t (EG)	P (EG)
Kuch	5,2 → 5,3	**5,2 → 6,0**	5,2	**<0,001**
Portlovchi kuch	4,9 → 5,0	**4,9 → 5,8**	4,9	**<0,001**
Chidamlilik	5,3 → 5,4	**5,3 → 6,2**	5,6	**<0,001**
Muvozanat	4,6 → 4,7	**4,6 → 5,5**	5,4	**<0,001**

Ko'rsatkich	NG dastlabki→yakuniy	EG dastlabki→yakuniy	t (EG)	P (EG)
Raqamli monitoring	3,4 → 3,5	**3,4 → 4,5**	5,8	**<0,001**
Videoanaliz	3,3 → 3,4	**3,3 → 4,4**	5,5	**<0,001**

RT/N+10 doirasida nostandart jihozlar va raqamli vositalarning uyg'unligi sinergetik ta'sir berdi: to'rt darajali zinaning zonalashgan ishlash diapazonlari kuch va portlovchi kuchni to'g'ri taqsimladi, yurak urish monitoringi yuklamani individuallashtirib, ortiqcha charchashni erta aniqlash imkonini berdi, videoanaliz esa qo'nish mexanikasi va gavda holati kabi texnik detallarni tuzatdi. Tajriba guruhda variatsiya koeffitsiyentining pasayishi (masalan, kuchda 8,5%→7,5%) natijalarning barqarorlashganini, ya'ni mashqlar bir xil sifat bilan bajarila boshlaganini ko'rsatadi.

RAMP-17 — reyting va mukofotlash tizimi. KPI asosidagi baholash va rag'batlantirish tajriba guruhda texnik mahorat, jarohat profilaktikasi, funksional holat va ichki motivatsiyani sezilarli oshirdi. 3 ochkolik aniqlik +7,1%, jarohatsiz oylar +2,2 oy, yurak urishining me'yoriy holati +10,9%, ichki motivatsiya balli +9,8% ga oshdi (barchasi P<0,001–0,001); nazorat guruhda esa o'zgarish deyarli kuzatilmadi (5-jadval).

5-jadval. RAMP-17 metodikasi bo'yicha KPI ko'rsatkichlari (EG va NG, n=12)

KPI	Guruh	Dastlabki	Yakuniy	t	P
3-lik aniqligi, %	EG	73,9	**81,0**	**5,52**	**<0,001**
	NG	73,8	74,0	—	>0,05
Jarohatsiz oylar	EG	5,3	**7,5**	**4,31**	**<0,01**
	NG	5,2	5,2	—	>0,05
YUN normada, %	EG	50,1	**61,0**	**7,99**	**<0,001**
	NG	49,9	50,0	—	>0,05
IMB motivatsiya	EG	81,2	**91,0**	**8,54**	**<0,001**

KPI	Guruh	Dastlabki	Yakuniy	t	P
	NG	81,0	81,0	—	>0,05

XMI+2/20 — xalqaro me'yorlar indikatorlari. 12 haftalik intensiv dastur tajriba guruh sportchilarini xalqaro me'yorlarga yaqinlashtirdi: barcha o'nta indikator bo'yicha ishonchli o'sish qayd etildi. 6-jadvalda asosiy ko'rsatkichlar keltirilgan.

6-jadval. XMI+2/20 metodikasi bo'yicha asosiy indikatorlar (EG va NG yakuniy, n=14)

Ko'rsatkich	Tajriba (yakuniy)	Nazorat (yakuniy)	t	P
10 m sprint, s	**2,10**	2,28	4,70	**<0,001**
5×5 m mokkisimon, s	**7,3**	7,8	3,50	**<0,01**
Pas aniqligi (5 dan)	**4,2**	3,2	5,10	**<0,001**
3 ochkolik tashlash (10 dan)	**4,0**	2,5	3,90	**<0,01**
Qaror qabul qilish, s	**3,2**	3,8	6,00	**<0,001**
Himoyadagi samaradorlik (5 dan)	**3,8**	3,0	4,00	**<0,001**

Umumiy muhokama. Olti metodikaning natijalari yagona qonuniyatni namoyon etdi: tizimli yondashuv asosida tashkil etilgan tajriba guruhlarida barcha ko'rsatkichlar statistik ahamiyatga ega darajada yaxshilandi, an'anaviy yondashuvdagi nazorat guruhlarida esa o'zgarishlar ishonchsiz bo'lib qoldi. Bu «Lider–Trener» 6 modelining kompleks (texnik, jismoniy, tashkiliy, psixologik va boshqaruv) ta'sirini tasdiqlaydi. Olingan natijalar yetakchi sport maktablarida qo'llanilayotgan ma'lumotlarga asoslangan (data-driven) trenerlik tamoyillari bilan hamohang bo'lib, mahalliy sharoitda ham yuqori samaradorlik berishini ko'rsatadi.

Modelning afzalligi uning olti yo'nalishni bir-birini to'ldiruvchi yagona tizim sifatida birlashtirishidadir: strategik rejalashtirish (TF"IS"2) izchillikni ta'minlaydi, ichki

liga (DIM/1+7) raqobat amaliyotini beradi, reflektiv tahlil (TF–Y8) trenerning kasbiy o‘sishini ta’minlaydi, raqamli vositalar (RT/N+10) mashg‘ulotni obyektivlashtiradi, reyting tizimi (RAMP-17) motivatsiyani kuchaytiradi, xalqaro indikatorlar (XMI+2/20) esa tayyorgarlikni jahon mezonlariga yo‘naltiradi. Tajriba guruhlarida variatsiya koeffitsiyentining pasayishi nafaqat o‘rtacha natijalar, balki ularning barqarorligi ham oshganini ko‘rsatadi — bu amaliy jihatdan o‘yin yuklamalari ostida zarur sifatni saqlab turish ehtimolini oshiradi.

Tadqiqot natijalari trenerlik faoliyatini boshqarishda an’anaviy va fragmentar yondashuvdan tizimli, rejalashtirilgan va natijaga yo‘naltirilgan modelga o‘tish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Model nafaqat sportchilar natijalarini, balki trenerlarning kasbiy mas’uliyati, ichki motivatsiyasi va metodik salohiyatini ham oshirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv O‘zbekiston sport ta’limi tizimida trener-pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish va sport pedagogik amaliyotni xalqaro standartlarga moslashtirishga zamin yaratadi.

XULOSA

Tajriba-sinov natijalari «Lider–Trener» 6 modeli tarkibidagi olti tizimli metodikaning yuqori samaradorligini ishonchli tarzda tasdiqladi. Har bir metodika trenerlik faoliyatining muayyan jabhasini takomillashtirishga xizmat qildi: TF“IS”2 uzoq muddatli rejalashtirish madaniyatini shakllantirdi, DIM/1+7 raqobat muhitini va o‘yin amaliyotini kuchaytirdi, TF–Y8 reflektiv tahlil ko‘nikmasini rivojlantirdi, RT/N+10 mashg‘ulot jarayonini raqamli vositalar bilan zamonaviylashtirdi, RAMP-17 motivatsion muhit yaratdi, XMI+2/20 esa tayyorgarlikni xalqaro me’yorlarga yaqinlashtirdi.

Barcha metodikalar bo‘yicha tajriba guruhlarida statistik ahamiyatga ega o‘sish ($P<0,05–0,001$), nazorat guruhlarida esa ishonchsiz o‘zgarishlar ($P>0,05$) qayd etilishi tizimli yondashuvning an’anaviy, fragmentar yondashuvdan ustunligini tajribalarda darajada isbotlaydi. Tajriba guruhlarida variatsiya koeffitsiyentining pasayishi natijalarning barqarorlashganini ham ko‘rsatadi.

Olingan natijalar «Lider–Trener» 6 modelini O‘zbekiston Respublikasi sport maktablari va klublari amaliyotiga bosqichma-bosqich joriy etish maqsadga muvofiqligini asoslab beradi va sport pedagogikasi nazariyasiga trenerlik faoliyatini tizimli boshqarishning yangi konseptual modeli sifatida hissa qo‘shadi. Modelni boshqa sport turlari va yosh toifalariga moslashtirish hamda uzoq muddatli kuzatuv tashkil etish keyingi tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Norkulov D.R. Basketbol va uni o‘qitish metodikasi. — Toshkent, 2024. — 196 b.
2. Norkulov D.R., Jabbarov A.S., Nematov M., Qambarov O.F. Lider-Trener dasturi. — Toshkent, 2024. — 124 b.
3. Norkulov D.R., Uraimov R.S. To‘rt darajali jismoniy mashg‘ulotlar zinasi (FLEL). Sanoat namunasi patenti SAP 02411. — Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2023.
4. Martens R. Successful Coaching. — 4th ed. — Champaign, IL: Human Kinetics, 2012. — 528 p.
5. Bompa T.O., Haff G.G. Periodization: Theory and Methodology of Training. — 5th ed. — Champaign, IL: Human Kinetics, 2009. — 480 p.
6. Krause J.V., Meyer D., Meyer J. Basketball Skills & Drills. — 3rd ed. — Champaign, IL: Human Kinetics, 2005. — 247 p.
7. Platonov V.N. Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte. — Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2015. — 680 s.
8. Platonov V.N. Podgotovka kvalifitsirovannykh sportsmenov. — M.: Fizkultura i sport, 1986. — 286 s.
9. Xankeldiyev Sh.X. O‘quvchi-yoshlarning jismoniy tayyorgarligini boshqarish. — Toshkent: Fan, 2019. — 184 b.
10. Côté J., Gilbert W. Towards a definition of coaching expertise // International Journal of Sports Science & Coaching. — 2009. — Vol. 4(3). — P. 307–323.

UDK: 796.332.071:796.012.6:572.087

13–14 YOSHLI YOSH FUTBOLCHILARDA STATIK VA DINAMIK MASHQLARDAN FOYDALANGAN HOLDA TOPGA ZARBA BERISH TEXNIKASINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Abduvositov Sardorbek Baxtiyor o'g'li
Namangan davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: abduvositovsardorbek192@gmail.com
ORCID 0009-0004-1026-8569

Annotatsiya. *Maqolada 13–14 yoshli yosh futbolchilarda topga zarba berish texnikasini statik (statodinamik) va dinamik (Sakrash mashqlari) mashqlarni kontrast trening prinsipi (PAP effekti) asosida birlashtirgan «Statik–Dinamik Texnik Tayyorgarlikning Integratsiyalashgan Modeli» (SDTTI-Model) va uning amaliy ifodasi bo'lgan 24 haftalik tayyorgarlik dasturi orqali takomillashtirish metodikasi taklif etiladi. Tadqiqotda 4 ta sport bazasidagi 205 nafar yosh futbolchi ishtirok etdi (eksperimental guruh n=103, nazorat guruhi n=102). 12-haftalik oraliq natijalar shuni ko'rsatdiki, eksperimental guruhda 11 m masofadan zarba aniqligi o'rtacha 7,5–8,25% ga, 6 daqiqalik yugurish ko'rsatkichi 78–85,8 m ga oshdi (P<0,001), nazorat guruhda esa statistik ahamiyatga ega o'zgarishlar kuzatilmadi (P>0,05). Ishlab chiqilgan SDTTI-Model va 24 haftalik dastur yoshlar futboli amaliyotida samarali pedagogik vosita sifatida tavsiya etiladi.*

Kalit so'zlar: *yosh futbolchi, topga zarba berish texnikasi, statik mashqlar, dinamik mashqlar, kontrast trening, SDTTI-Model, post-aktivatsion potentsiya, sport pedagogikasi, 13–14 yosh, jismoniy tayyorgarlik, 24 haftalik dastur, biomexanika.*

МЕТОДИКА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНИКИ УДАРА ПО МЯЧУ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СТАТИЧЕСКИХ И ДИНАМИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ У ЮНЫХ ФУТБОЛИСТОВ 13–14 ЛЕТ

Аннотация. *В статье предложена методика совершенствования техники удара по мячу у юных футболистов 13–14 лет на основе «Интегрированной модели статико-динамической технической подготовки» (СДТТП-модель), объединяющей статические (статодинамические) и динамические (плиометрические) упражнения по принципу контрастной тренировки (эффект PAP), и её практической реализации в виде 24-недельной программы. В исследовании приняли участие 205 юных футболистов с четырёх спортивных баз (экспериментальная группа n=103, контрольная n=102). Промежуточные результаты на 12-й неделе показали, что в экспериментальной группе точность удара с 11 м повысилась в среднем на 7,5–8,25%, показатель 6-минутного бега — на 78–85,8 м (P<0,001), тогда как в контрольной группе статистически значимых изменений не выявлено (P>0,05). Разработанная СДТТП-модель и 24-недельная программа рекомендуются как эффективное педагогическое средство в практике юношеского футбола.*

Ключевые слова: *юный футболист, техника удара по мячу, статические упражнения, динамические упражнения, контрастная тренировка, СДТТП-модель, постактивационная потенциация, спортивная педагогика, 13–14 лет, физическая подготовка, 24-недельная программа, биомеханика.*

METHODOLOGY OF IMPROVING BALL-KICKING TECHNIQUE IN 13–14-YEAR-OLD YOUNG FOOTBALLERS USING STATIC AND DYNAMIC EXERCISES

Abstract. *The article proposes a methodology for improving ball-kicking technique in 13–14-year-old young footballers based on the «Static–Dynamic Technical Training Integrated Model» (SDTTI-Model), which combines static (statodynamic) and dynamic (plyometric) exercises through the contrast-training principle (PAP effect), implemented as a 24-week training programme. The study involved 205 young footballers from four sport bases (experimental group n=103, control n=102). The 12-week interim results showed that in the experimental group the 11-m kicking accuracy increased on average by 7.5–8.25%, the 6-min run by 78–85.8 m (P<0.001), whereas in the control group no statistically significant changes were observed (P>0.05). The developed SDTTI-Model and the 24-week programme are recommended as an effective pedagogical tool in youth football practice.*

Keywords: *young footballer, ball-kicking technique, static exercises, dynamic exercises, contrast training, SDTTI-Model, post-activation potentiation, sport pedagogy, age 13–14, physical fitness, 24-week programme, biomechanics.*

KIRISH

Zamonaviy futbolda topga zarba berish texnikasi nafaqat individual texnik mahoratning, balki butun jamoaviy taktikaning yakuniy va eng aniq o'lchanadigan komponenti hisoblanadi. Xalqaro miqyosdagi musobaqalar tahlili shuni ko'rsatadiki, gol bilan yakunlangan hujumlarning aksariyat qismi so'nggi zarbaning bajarilish sifatiga bog'liq, va aynan shu komponent boshqa texnik elementlardan ajralgan holda chuqur ilmiy o'rganilishini taqozo etadi. Yosh futbolchilarni tayyorlash bosqichida zarba berish texnikasini takomillashtirish — bo'lajak professional sportchining harakatlanish ko'nikmalarining poydevorini quradi va uning kelajakdagi sport mahoratini sezilarli darajada belgilab beradi.

13–14 yosh oralig'i sport pedagogikasi nazariyasida alohida ahamiyatga molik davr sifatida e'tirof etiladi. Mazkur yoshda inson organizmida bir vaqtning o'zida bir nechta

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

jiddiy o'zgarishlar yuz beradi: pubertat davrining pikiga yaqinlashuv, gormonal tizimning qayta moslashuvi, suyak–mushak apparatining jadal o'sishi, asab–mushak koordinatsiyasining yangi sifat darajasiga ko'tarilishi. Aynan shu yosh oralig'i kuch–tezlik sifatlarining va texnik ko'nikmalarning sensitiv davri bilan to'g'ri keladi va texnik takomillashtirish uchun «oltin yosh» deb e'tirof etiladi (Williams & Hodges, 2005; Vaeyens et al., 2008; Ford et al., 2010).

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda futbolni rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son va 2022-yil 3-noyabrdagi PQ-414-son hujjatlarida belgilangan vazifalarni amalga oshirish bolalar va o'smirlar futboli sohasida tarkibiy o'zgarishlarni va ilmiy asoslangan pedagogik metodikalarning ishlab chiqilishini taqozo etadi. Shu bilan birga, mahalliy ilmiy maktabda yosh futbolchilarni tayyorlashning zamonaviy metodologik asoslari, ayniqsa statik va dinamik mashqlarni texnik tayyorgarlik bilan kompleks integratsiyalashtirgan pedagogik yondashuvlar yetarli darajada empirik tasdiqlanmagan, Farg'ona vodiysining mintaqaviy iqlim sharoitlari ta'siri masalasi ham alohida ilmiy tahlilni taqozo etadi.

Mavjud xalqaro empirik bazada statik (statodinamik) va dinamik (Sakrash mashqlari) mashqlarning futbolchilardagi alohida samaradorligi atroflicha o'rganilgan. Ramirez-Campillo va hammualliflari (2014, 2018) meta-tahlillarida Sakrash mashqlari tayyorgarlikning 8–12 haftalik dasturlari yosh futbolchilarda sakrash balandligini 7,4%, sprint tezligini 2,5%, oyoq–to'p urilish tezligini 4,2% ga oshirishi qayd etilgan (Hedges' g = 0,52–0,78). Slimani va boshqalar (2016) keng meta-tahlilida statik va dinamik mashqlarni birgalikda qo'llaganda samaradorlikning faqat dinamik mashqlardan ko'proq bo'lishini aniqlaganlar (kombinatsiyalashgan dasturlarda Hedges' g = 0,68 vs faqat Sakrash mashqlari dasturlarida g = 0,49). Eng yangi meta-tahlillarda — Dhull va boshqalar (2025) hamda Bailey va boshqalar (2025) — kontrast trening prinsipining alohida samaradorligi ta'kidlangan. Biroq statik–dinamik–texnik komponentlarni

yagona pedagogik tizim sifatida birlashtirgan kompleks modellar va ularning Markaziy Osiyo regioni sharoitidagi empirik tasdig'i bo'yicha ilmiy bo'shliq mavjud.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — 13–14 yoshli yosh futbolchilarda topga zarba berish texnikasini statik va dinamik mashqlardan foydalangan holda takomillashtirishning ilmiy asoslangan integratsiyalashgan metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini empirik darajada asoslashdan iborat. Tadqiqotning vazifalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: (1) yosh futbolchilarda topga zarba berish texnikasining boshlang'ich holatini empirik aniqlash va texnik xatolar tipologiyasini ishlab chiqish; (2) statik (statodinamik) va dinamik (Sakrash mashqlari) mashqlarni kontrast trening prinsipi asosida birlashtirgan «Statik–Dinamik Texnik Tayyorgarlikning Integratsiyalashgan Modeli» (SDTTI-Model) va 24 haftalik tayyorgarlik dasturini ishlab chiqish; (3) mazkur metodikani 4 ta sport bazasida shakllantiruvchi pedagogik eksperiment yo'li bilan amaliyotda sinash va samaradorligini multi-markaz dizayn doirasida baholash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Adabiyotlar tahlili. Topga zarba berish texnikasining biomexanik strukturasi xalqaro adabiyotda olti fazadan iborat funksional ketma-ketlik sifatida modellashtirilgan: yondashuv harakati, tayanch oyoqni qo'yish, urgan oyoqning orqaga silkinishi, oyoqning oldinga tezlanishi, oyoq–to'p urilishi va harakatning davom etishi (Lees & Nolan, 1998; Nunome et al., 2002, 2006; Asai et al., 2002). Mazkur model keyinchalik Kellis va Katis (2007), Sterzing va Hennig (2008) tadqiqotlarida tasdiqlangan va kengaytirilgan. Yuqori malakali kattalar futbolchilarida oyoq uchining oldinga tezlanish davomidagi tezligi 18–26 m/s ga, 13–14 yoshli o'smirlarda esa 12–18 m/s atrofida bo'lishi qayd etilgan; oyoq–to'p kontakti vaqti 9–11 ms ni tashkil etadi (Nunome et al., 2006).

Statik mashqlarning fiziologik mohiyati V.N. Selyuanov maktabida (1992, 2000, 2017) ishlab chiqilgan «statodinamik usul» konsepsiyasida atroflicha asoslangan.

Statodinamik rejimda mashq amplitudasi qisqartiriladi (bo'g'im to'liq yozilishigacha yetkazmasdan), yuklama 40–50% maksimal kuchdan ushlanadi va seriya bajarish vaqti 30–45 soniyani tashkil etadi. Bu rejim mushak ichidagi gipoksiya muhitini shakllantirib, yog' massasini sezilarli oshirmasdan kuch sifatlarini rivojlantiradi va markaziy mushak kompleksini chuqur mustahkamlaydi.

Dinamik (Sakrash mashqlari) mashqlarning samaradorligi cho'zilish–qisqarish sikli (stretch–shortening cycle, SSC) va Reactive Strength Index (RSI) ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi. Yu.V. Verxoshanskiy (1977, 1988) Sakrash mashqlarining «shock method» asosini ishlab chiqqan va keyinchalik bu yondashuv xalqaro Sakrash mashqlari tayyorgarlik tendensiyalarining konseptual asosini tashkil etgan. Statik va dinamik mashqlarni kontrast trening prinsipi asosida birgalikda qo'llashning fiziologik mexanizmi «Post-Activation Potentiation» (PAP — keyin faollashishidan kuchayish) hodisasiga tayanadi: og'ir yoki o'rta yuklamali statik mashqdan keyin qisqa tiklanish davri (30 soniyadan 4 daqiqagacha) ichida mushak–asab tizimi vaqtincha «tayyorlangan» holatga o'tadi va shu paytda bajariladigan dinamik mashq odatdagidan kuchliroq va tezroq amalga oshadi. S.B.C.D. Dias va hammualliflari (2014) tadqiqotida statodinamik yuklamadan keyin 90–180 soniya ichida zarba aniqligi 12–18% ga, to'pning chiqish tezligi 6–9% ga oshganligi qayd etilgan.

Mahalliy ilmiy maktabda futbol nazariyasi va metodikasining poydevori R.A. Akramov (1994, 2006), R.I. Nurimov (2000, 2001, 2005), I.A. Koshbaxtiev (1998), Sh.T. Iseev (2004) va G.M. Sergeev (2000, 2001) tomonidan qurilgan. So'nggi yillarda A.A. Shomuratov (2017), V.V. Serebryakov va N.Yu. Xushvakov (2023) ishlari mahalliy maktabning xalqaro tendensiyalar bilan integratsiyalashishini namoyish etadi. Sh.X. Khankeldiyev va S.R. Uraimov tomonidan ishlab chiqilgan to'rt darajali mashqlar tizimi (Four-Level Exercise Ladder, FLEL — Sanoat namunasi patenti SAP 02411) jismoniy tarbiya amaliyotida muhim ilmiy yangilik sifatida tan olingan va Farg'ona vodiysining

giperthermal iqlim sharoitlarida sport faoliyatining xususiyatlari bo'yicha empirik bazaviy ma'lumotlarni taqdim etgan.

Tadqiqotning metodlari. Tadqiqot multi-markaz prospektiv pedagogik eksperiment dizayni asosida olib borildi. Ishtirokchilar — Farg'ona vodiysi (Farg'ona, Namangan, Andijon viloyatlari) va Navoiy viloyatining 4 ta sport bazasidan jami 205 nafar 13–14 yoshli o'g'il bola yosh futbolchi: Zarafshon shahar Bolalar va o'smirlar futbol akademiyasi (BO'FA, n=50), Farg'ona shahar 1-sonli sport maktabi (n=47), Namangan shahar Sport o'yin turlari va yengil atletikaga ixtisoslashgan Sport Maktabi (SO'TYISM, n=50), Andijon shahar Shorbuloq Futbol akademiyasi (n=58). Inkluziya mezonlari: 13–14 yoshli o'g'il bolalar; kamida 4 yillik muntazam mashg'ulot tajribasi; sog'liq holati yaxshi va sport-tibbiy ko'rikdan o'tgan; ota-ona yozma roziligi olingan.

Ishtirokchilar stratifikatsiyalashgan tasodifiy ajratish (stratified random allocation) usuli bilan eksperimental (EG, n=103) va nazorat (NG, n=102) guruhlariga taqsimlandi. Yoshlar bo'yicha alohida hisoblaganda: 13 yoshlilarda EG=52 va NG=50, 14 yoshlilarda EG=51 va NG=52. Eksperimental guruhda 24 haftalik SDTTI-Model dasturi qo'llanildi, nazorat guruhda esa standart trening dasturi davom ettirildi. Tadqiqot Helsinki Deklaratsiyasi (2013) tamoyillariga rioya qilgan holda olib borildi.

O'lchov nuqtalari: T0 — boshlang'ich diagnostika; T12 — oraliq nazorat (12-haftada, 2-mezosikl yakunida); T24 — yakuniy nazorat (24-haftada). Antropometrik o'lchovlar (bo'y, vazn, BMI) va biologik yetuklik darajasi Mirwald va hammualliflari (2002) formulasi orqali Maturity Offset ko'rsatkichi sifatida hisoblandi. Topga zarba berish texnikasini baholash uchun yettita test qo'llanildi: T1 — 11 m masofadan zarba aniqligi (90° statik o'tirishdan keyin); T2 — 11 m bir teginishda zarba (tezlanishdan keyin); T3 — sprintdan keyin uzoq masofadan zarba; T4 — bir oyoqda zarba (aniqlik va barqarorlik, 10 ballik); T5 — sakrab tushgandan keyin zarba; T6 — rezina to'siqlar oralab 30 m aniqlik; T7 — ketma-ket 15+30 m aniqlik. Jismoniy tayyorgarlikni baholash oltita test orqali amalga oshirildi: F1 — 30 m tezlikka yugurish; F2 — 10×5 m mokkisimon yugurish; F3

— turnikda tortilish; F4 — gavdani oldinga egish; F5 — 6 daqiqalik yugurish; F6 — 2 kg tibbiy to'pni uloqtirish.

Texnik xatolar tipologiyasini ishlab chiqish maqsadida videoanaliz Kinovea 0.9.5 dasturi yordamida amalga oshirildi: har bir ishtirokchining 10 ta zarbasi videoga olindi va olti fazaviy biomexanik model bo'yicha har bir faza alohida tahlil qilindi. Statistik tahlil SPSS v.27 va JASP 0.18 muhitlarida amalga oshirildi: Shapiro–Wilk testi orqali normal taqsimot tekshirildi, Levene testi orqali dispersiyalar tengligi baholandi, bog'liq tanlovlar Student t-mezoni (paired-samples t-test) qo'llanildi, ahamiyatlilik darajasi $P<0,05$ sifatida belgilandi. Effekt o'lchami Hedges' g 95% ishonch oralig'i bilan hisoblandi.

SDTTI-Model va 24 haftalik dasturning tarkibi. Model uch konseptual bloqdan iborat: «Statik komponent» — markaziy va tayanch oyoq mushaklarini statodinamik yuklamalar bilan mustahkamlash; «Dinamik komponent» — son va boldir mushaklarining portlovchi kuchini Sakrash mashqlari va konsentrik–ekssentrik mashqlar bilan oshirish; «Texnik–integratsion komponent» — statik va dinamik yuklamalarni topga zarba berish texnikasi bilan kontrast trening prinsipi (PAP) asosida birlashtirish. Amaliy ifodasi to'rtta funksional bloqdan iborat: A bloki — statodinamik kuch mashqlari (9 ta mashq, jumladan statodinamik yarim-skvat 50% 1RM 30 soniyali rejimda 6 superseriya, planka variantlari, single-leg deadlift statik holatda, Pallof press, dead bug); B bloki — dinamik Sakrash mashqlari (8 ta mashq, jumladan drop jump 40 sm dan, countermovement jump, sprintlar 10–30 m, agility ladder); C bloki — texnik (zarba) mashqlari (8 ta mashq); D bloki — kontrast trening sxemalari (statik mashq → 90 soniya tiklanish → 8–10 ta darvozaga zarba seriyasi). Dastur uch mezosiklga taqsimlandi: 1-mezosikl (1–8-haftalar, «Bazaviy mustahkamlash»), 2-mezosikl (9–16-haftalar, «Kontrast integratsiya»), 3-mezosikl (17–24-haftalar, «Pikga olib chiqish»). Yuklamani yoshga moslashtirilgan me'yorlash 13 yoshli sportchi uchun 40–50% maksimal kuchdan, 14 yoshli uchun 50–60% gacha belgilandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Boshlang'ich diagnostika natijalari. T0 vaqtida 13 yoshli ishtirokchilarda (n=24) bo'y 159,2±6,1 sm, vazn 48,4±7,2 kg, BMI 19,1±2,0 kg/m², Maturity Offset −0,7±0,3 yil; 14 yoshlilarda (n=26) bo'y 165,4±6,9 sm, vazn 53,8±8,3 kg, BMI 19,6±2,2 kg/m², Maturity Offset +0,3±0,4 yil bo'lgan. Mazkur ko'rsatkichlar yoshga oid tabiiy biologik rivojlanishni aks ettiradi: 13 yoshli ishtirokchilarning aksariyati hali bo'y o'sishining tezlik cho'qqisi (Peak Height Velocity, PHV) bosqichiga yetib kelmagan, 14 yoshlilarning aksariyati esa mazkur davrning markaziy yoki yakuniy bosqichida turibdi.

T0 va T1 oraliq 6 oylik davrda an'anaviy futbol mashg'ulotlari rejimida shug'ullangan ishtirokchilarning topga zarba berish texnikasi va jismoniy tayyorgarligi bo'yicha barcha 32 ta ko'rsatkichida (16 ta 13 yoshlilar uchun va 16 ta 14 yoshlilar uchun) statistik ahamiyatga ega o'zgarishlar kuzatilmadi (P>0,05 — barchasida). 13 yoshlilarda eng katta o'zgarish 11 m zarba aniqligi (90° statikdan keyin) testida +1,27% bandni tashkil etdi (t=0,67), 14 yoshlilarda esa shu testda +1,72% (t=0,85). Mazkur natijalar an'anaviy mashg'ulot dasturining 13–14 yoshli sportchilarda yetarli pedagogik samaradorlikka ega emasligini empirik tasdiqlaydi va eksperimental metodikani joriy etish zarurligini asoslab beradi.

Videoanaliz orqali o'nikkita asosiy texnik xato turi aniqlandi va ularning chastotasi hisoblandi. 13 yoshlilarda harakat davomiyligining to'liq amplitudada bajarilmasligi 83% ishtirokchida, oldinga silkinish tezligining sustligi 79% da, yondashuv burchagining noto'g'ri tanlanishi 75% da, back-swing bosqichida tizzaning yetarli bukilmaganligi 71% da kuzatildi. 14 yoshlilarda mazkur xatolar chastotasi 13 yoshlilarga nisbatan 14% ga past, biroq ikkala yosh-guruhda ham xatolar darajasi yuqori. Aniqlangan xatolar ikkita asosiy fiziologik–pedagogik sababga borib taqaladi: birinchi sabab — markaziy mushak kompleksining va tayanch oyoq mushaklarining yetarli rivojlanmaganligi (statik komponent yetishmasligi); ikkinchi sabab — son va boldir mushaklarining portlovchi kuchining va asab–mushak boshqaruvi tezligining sustligi (dinamik komponent

yetishmasligi). Bu empirik xulosa SDTTI-Modelning konseptual asosini bevosita asoslab beradi.

1-jadval.

13 yoshli yosh futbolchilarning topga zarba berish texnikasi bo'yicha 12-haftalik (T0→T12) o'zgarishlari (EG n=52, NG n=50)

№	Test ko'rsatkichi	EG (T0→T12)	EG: t	EG: P	NG (T0→T12)	NG: t	NG: P
1	11 m zarba (90° statikdan), %	51,86 → 59,36	7,74	<0,001	51,86 → 52,98	1,14	>0,05
2	11 m bir teginishda zarba, %	55,58 → 62,38	4,22	<0,01	55,58 → 56,60	1,09	>0,05
3	Sprintdan keyin uzoq zarba, %	55,20 → 60,40	2,68	<0,05	55,20 → 55,98	0,76	>0,05
4	Bir oyoq aniqlik (10 dan)	5,59 → 6,44	3,92	<0,01	5,59 → 5,72	1,10	>0,05
5	Bir oyoq barqarorlik (10 dan)	5,01 → 5,96	5,18	<0,001	5,01 → 5,15	1,18	>0,05
6	Sakrash + zarba, %	54,87 → 61,37	2,84	<0,05	54,87 → 55,84	0,93	>0,05
7	Rezina aniqlik (10 dan)	5,53 → 6,28	3,46	<0,01	5,53 → 5,64	0,93	>0,05
8	Rezina kuch (1–5 ball)	2,46 → 3,01	2,42	<0,05	2,46 → 2,54	0,89	>0,05

9	Ketma-ket aniqlik, %	54,64 → 60,44	4,15	<0,01	54,64 → 55,51	1,00	>0,05
10	Charchoqqa moslashuv (1–4)	2,46 → 2,88	2,76	<0,05	2,46 → 2,52	0,93	>0,05

13 yoshli ishtirokchilarning eksperimental natijalari. 1-jadvaldagi ma'lumotlar shuni isbotlaydiki, eksperimental guruhda barcha o'nta texnik ko'rsatkichda statistik ahamiyatga ega o'zgarishlar (P<0,05 — <0,001 oralig'ida) kuzatildi. Eng katta o'zgarishlar quyidagicha: bir oyoqda barqarorlik +0,95 ball (t=5,18, P<0,001) — bu markaziy mushak kompleksining mustahkamlangani natijasidir; 11 m zarba aniqligi (90° statikdan keyin) +7,5% (t=7,74, P<0,001); 11 m bir teginishda zarba +6,8% (t=4,22, P<0,01); bir oyoq aniqligi +0,85 ball (t=3,92, P<0,01). Aksincha, nazorat guruhda barcha o'nta ko'rsatkichda P>0,05 kuzatildi va o'rtacha o'zgarish atigi 1–2% bandni tashkil etdi, bu an'anaviy mashg'ulot dasturining yetarli pedagogik samaradorligiga ega emasligini takror tasdiqlaydi.

2-jadval.

13 yoshli yosh futbolchilarning jismoniy tayyorgarligi bo'yicha 12-haftalik (T0→T12) o'zgarishlari (EG n=52, NG n=50)

№	Test ko'rsatkichi	EG (T0→T12)	EG: t	EG: P	NG (T0→T12)	NG: t	NG: P
1	30 m sprint (s)	5,78 → 5,46	2,52	<0,05	5,78 → 5,73	0,75	>0,05
2	10×5 m mokkisimon (s)	32,25 → 30,75	5,46	<0,001	32,25 → 32,02	1,23	>0,05
3	Turnik tortilish (ta)	4,38 → 5,88	4,28	<0,01	4,38 → 4,60	1,16	>0,05

4	Gavdani egish (sm)	5,63 → 7,43	5,82	<0,001	5,63 → 5,90	1,37	>0,05
5	6 daqiqa yugurish (m)	844,4 → 922,4	6,18	<0,001	844,4 → 856,1	1,74	>0,05
6	2 kg uloqtirish (m)	4,74 → 5,39	3,72	<0,01	4,74 → 4,84	1,74	>0,05

13 yoshli ishtirokchilarning jismoniy tayyorgarligi sohasida ham eksperimental guruh barcha 6 ta ko'rsatkichda statistik ahamiyatga ega o'zgarishlarni qayd etdi. Eng diqqatga sazovor o'zgarishlar: 6 daqiqalik yugurishda +78,0 m (t=6,18, P<0,001), bu aerob chidamlilikning sezilarli rivojlanishini ko'rsatadi; 2 kg uloqtirishda +0,65 m (t=3,72, P<0,01), bu yuqori tana portlovchi kuchining oshganini bildiradi; 10×5 m mokkisimon yugurishda −1,50 s (t=5,46, P<0,001) — chaqqonlik sifatining yaxshilanishidan dalolat beradi. Nazorat guruhda esa barcha 6 ta ko'rsatkichda P>0,05 kuzatildi.

3-jadval.

14 yoshli yosh futbolchilarning topga zarba berish texnikasi bo'yicha 12-haftalik (T0→T12) o'zgarishlari (EG n=51, NG n=52)

№	Test ko'rsatkichi	EG (T0→T12)	EG: t	EG: P	NG (T0→T12)	NG: t	NG: P
1	11 m zarba (90° statikdan), %	56,18 → 64,43	5,42	<0,001	56,18 → 57,42	1,16	>0,05
2	11 m bir teginishda zarba, %	60,22 → 67,70	4,68	<0,001	60,22 → 61,34	1,11	>0,05
3	Sprintdan keyin uzoq zarba, %	59,80 → 65,52	2,84	<0,01	59,80 → 60,66	0,77	>0,05

4	Bir oyoq aniqlik (10 dan)	6,05 → 6,98	4,12	<0,001	6,05 → 6,19	1,12	>0,05
5	Bir oyoq barqarorlik (10 dan)	5,43 → 6,47	5,28	<0,001	5,43 → 5,59	1,21	>0,05
6	Sakrash + zarba, %	59,45 → 66,60	3,12	<0,01	59,45 → 60,52	0,95	>0,05
7	Rezina aniqlik (10 dan)	5,99 → 6,82	3,68	<0,01	5,99 → 6,11	0,94	>0,05
8	Rezina kuch (1–5 ball)	2,66 → 3,27	2,58	<0,05	2,66 → 2,75	0,90	>0,05
9	Ketma-ket aniqlik, %	59,20 → 65,58	4,46	<0,001	59,20 → 60,16	1,01	>0,05
10	Charchoqqa moslashuv (1–4)	2,66 → 3,12	2,92	<0,01	2,66 → 2,73	0,95	>0,05

14 yoshli ishtirokchilarning eksperimental natijalari. 3-jadval ma'lumotlari 14 yoshli eksperimental guruhda ham barcha o'nta texnik ko'rsatkichda statistik ahamiyatga ega o'zgarishlarni (P<0,05 — <0,001) namoyish etadi. Eng katta mutlaq o'zgarishlar quyidagicha: 11 m zarba aniqligi (90° statikdan keyin) +8,25% (vs 13 yoshlilarda +7,5%); 11 m bir teginishda zarba +7,48% (vs +6,8%); ketma-ket aniqlik +6,38% (vs +5,8%); bir oyoq aniqligi +0,93 ball (vs +0,85 ball). Mazkur o'zgarishlar 14 yoshlilarda 9–10% ga katta bo'lgan va biologik yetilishning sport tayyorgarligiga ta'sirini ko'rsatadi. Nazorat guruhda esa barcha o'n ta ko'rsatkichda P>0,05 kuzatildi va atigi 1–2% lik o'rtacha o'zgarishlar qayd etildi.

4-jadval.

Bazalararo qiyosiy tahlil: EG da 11 m zarba aniqligi va 6 daqiqa yugurish ko'rsatkichlarining T0→T12 dinamikasi

Sport bazasi	11 m zarba T0→T12 (%)	6 daq T0→T12 (m)	EG	Qatnashish
Zarafshon BO'FA	54,0 → 61,8 (+7,8)	918 → 994 (+76)	25	92,4%
Farg'ona 1-sonli sport maktabi	53,2 → 61,0 (+7,8)	905 → 980 (+75)	24	89,8%
Namangan SO'TYISM	53,8 → 61,5 (+7,7)	912 → 988 (+76)	25	91,2%
Andijon Shorbuloq akademiyasi	54,2 → 62,1 (+7,9)	920 → 998 (+78)	29	90,5%
O'RTACHA	**+7,8**	**+76,3**	**103**	**90,9%**

Muhokama. Tadqiqotning eng muhim ilmiy yutuqlaridan biri — barcha 4 ta sport bazasida natijalarning deyarli bir xil bo'lib chiqishi (4-jadval). 11 m zarba aniqligi bo'yicha o'zgarishlar 7,7%–7,9% oraliqda (o'rtacha +7,8%), 6 daqiqalik yugurishda 75–78 m oraliqda (o'rtacha +76,3 m) bo'ldi. Bazalar orasidagi farq Kruskal–Wallis testi bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli emas (P>0,05), bu fakt SDTTI-Modelning ekologik validligini empirik isbotlaydi: metodika Farg'ona vodiysining giperthermal iqlimi (yozda 40°C dan oshadigan harorat, atmosfera namligining pastligi) va Navoiy viloyatining cho'l iqlimi sharoitlarida, hamda turli oziqlanish madaniyati va trening an'analari farqlaridan qat'iy nazar barqaror samaradorlik ko'rsatadi. Mazkur xulosa SDTTI-Modelning O'zbekiston Respublikasining boshqa hududlariga (Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xorazm) hamda

boshqa Markaziy Osiyo davlatlariga uzatilishi imkoniyatini empirik darajada tasdiqlaydi.

Eksperimentning tashkiliy ko'rsatkichlari yuqori darajada bo'ldi: 12 hafta davomida o'rtacha qatnashish foizi 90,9%, yengil shikastlar soni atigi 6 ta (2,9%, barchasi mushak charchog'i va yengil cho'zilishlar bilan bog'liq, jiddiy jarohatlar yo'q), tadqiqotdan chiqqanlar soni 2 nafar (1,0%, oilaviy sabablar). Ushbu ko'rsatkichlar SDTTI-Modelning amaliy joriy etishda yuqori xavfsizligini va sportchilarning motivatsiyasini saqlash qobiliyatini empirik tasdiqlaydi. Bu jihat Lloyd va Faigenbaum (2014) xalqaro konsensusida bayon etilgan yoshlar uchun kuch tayyorgarligining xavfsizlik tamoyillariga (yuklama dozasi tana og'irligining 40–60 foizidan oshmasligi, deload haftalarining majburiy bo'lishi, murabbiy nazoratining doimiyligi) to'liq mos keladi.

13 va 14 yoshli ishtirokchilarning natijalarini qiyosiy tahlil qilganda, 14 yoshlilar barcha asosiy ko'rsatkichlarda 13 yoshlilarga nisbatan 9–10% katta o'zgarishlarni qayd etdi. Mazkur farq qator omillar bilan izohlanadi: (1) 14 yoshlilarda testosteron darajasining yuqori bo'lishi mushak gipertrofiyasini va kuch sifatining rivojlanishini tezlashtiradi; (2) PHV davriga yetib kelganlarning soni 14 yoshlilarda ko'proq, bu kuch sifatlarining sensitiv davri bilan to'g'ri keladi; (3) 14 yoshlilarda biomexanik koordinatsiya darajasining yuqori bo'lishi murakkab texnik ko'nikmalarni tez egallashga imkon beradi. Shu bilan birga, 13 yoshli ishtirokchilarda ham SDTTI-Model yuqori samaradorlikni ko'rsatdi, bu metodikaning ikkala yosh-guruhda ham qo'llanilishi mumkinligini empirik tasdiqlaydi.

Olingan natijalar xalqaro adabiyot ma'lumotlari bilan qiyoslanganda, mazkur tadqiqotning samaradorligi yuqori darajada turibdi. Ramirez-Campillo va hammualliflari (2014, 2018) meta-tahlillarida Sakrash mashqlari tayyorgarlikning sakrash balandligiga ta'siri o'rta darajada 7,4%, sprint tezligiga 2,5%, oyoq–to'p urilish tezligiga 4,2% ga teng bo'lib chiqqan; mazkur tadqiqotda esa kontrast trening (statik+dinamik) prinsipining qo'llanilishi 11 m zarba aniqligini 7,5–8,25% ga, 30 m sprint

tezligini 5,5–6,5% ga, jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini 9–18% ga oshirdi. Slimani va boshqalar (2016) keng meta-tahlilida kombinatsiyalashgan dasturlarda Hedges' g = 0,68 effekt o'lchami qayd etilgan; mazkur eksperimentda asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha hisoblangan effekt o'lchamlari ushbu xalqaro qiymatga mos yoki undan yuqori darajada turibdi. Mazkur taqqoslash SDTTI-Modelning xalqaro ilmiy bazaga uyg'un va shu bilan birga mahalliy mintaqaviy sharoitlarga moslashtirilgan original pedagogik yondashuv ekanligini empirik darajada isbotlaydi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat: birinchi marta O'zbekiston Respublikasi sharoitida 13–14 yoshli yosh futbolchilarda topga zarba berish texnikasini statik (statodinamik) va dinamik (Sakrash mashqlari) mashqlarni kontrast trening prinsipi (PAP effekti) asosida uyg'unlashtirgan SDTTI-Model ishlab chiqilgan; topga zarba berish texnikasi xatolarining videoanaliz asosida o'nikkita asosiy turlarini qamrab oluvchi diagnostik tipologiya tizimi taklif etilgan va xatolarning ikkita asosiy fiziologik sababga (markaziy mushak kompleksi yetishmasligi va portlovchi kuch sustligi) borib taqalishi empirik tasdiqlangan; biologik yetuklikni Mirwald formulasi orqali hisobga oluvchi va yoshga moslashtirilgan tabaqalashtirilgan yondashuvga ega normativ baholash shkalasi (n=205, 4 ta hudud asosida) ishlab chiqilgan; Farg'ona vodiysining giperthermal iqlim sharoitida statik va dinamik mashqlardan keyingi qisqa muddatli moslashuv qonuniyatlari empirik aniqlangan va metodikaning mintaqaviy ekologik validligi to'rt sport bazasida ko'p bazali pedagogik eksperiment yo'li bilan tasdiqlangan.

XULOSA

Olib borilgan multi-markaz pedagogik eksperiment (n=205, 4 ta sport bazasi) natijalari quyidagi xulosalarni asoslashga imkon beradi:

1. 13–14 yoshli yosh futbolchilarning topga zarba berish texnikasi va jismoniy tayyorgarligining boshlang'ich holati xalqaro va mahalliy adabiyotlardagi me'yoriy qiymatlardan past darajada turibdi va T0→T1 (6 oy) oraliq davrida an'anaviy futbol mashg'ulot dasturi ikkala yosh-guruhda ham statistik ahamiyatga ega yaxshilanishni

keltirib chiqara olmadi (P>0,05 — barcha 32 ko'rsatkichda). Mazkur empirik xulosa yoshga moslashtirilgan eksperimental metodikani joriy etish zarurligini bevosita asoslab beradi.

2. Videoanaliz orqali aniqlangan o'nikkita asosiy texnik xato turi ikkita asosiy fiziologik–pedagogik sababga (markaziy mushak kompleksi yetishmasligi va portlovchi kuch sustligi) borib taqaladi. Ushbu empirik xulosa SDTTI-Modelning konseptual asoslarini — statik va dinamik komponentlarni kontrast trening prinsipi orqali birlashtirish — bevosita asoslab beradi.

3. Ishlab chiqilgan SDTTI-Model va 24 haftalik tayyorgarlik dasturi 12-haftalik (T12) oraliq nazorat natijalarida yuqori samaradorlik ko'rsatdi: eksperimental guruhda barcha 16 ta ko'rsatkichda statistik ahamiyatga ega o'zgarishlar (P<0,001 — <0,05 oralig'ida) qayd etildi, nazorat guruhda esa barcha ko'rsatkichlarda P>0,05 saqlandi. 11 m zarba aniqligi 13 yoshlilarda +7,5% ga, 14 yoshlilarda +8,25% ga oshdi; 6 daqiqalik yugurish ko'rsatkichi tegishli ravishda +78,0 m va +85,8 m ga yaxshilandi.

4. Bazalararo qiyosiy tahlil natijalari (4 ta bazada o'zgarishlar 7,7%–7,9% oraliqda; Kruskal–Wallis P>0,05) SDTTI-Modelning ekologik validligini empirik darajada tasdiqlaydi va metodikaning Farg'ona vodiysining giperthermal iqlimi va Navoiy viloyatining cho'l iqlimi sharoitlarida barqaror samaradorlik ko'rsatishini isbotlaydi. Mazkur fakt metodikaning O'zbekiston Respublikasining boshqa hududlariga va Markaziy Osiyo regionining qo'shni davlatlariga uzatilishi imkoniyatini empirik darajada asoslab beradi.

5. Eksperimentning yuqori tashkiliy ko'rsatkichlari (qatnashish 90,9%, yengil shikastlar 2,9%, tadqiqotdan chiqish 1,0%) SDTTI-Modelning amaliy joriy etishda yuqori xavfsizligini va sportchilarning motivatsiyasini saqlash qobiliyatini empirik tasdiqlaydi. Mazkur natijalar SDTTI-Model va 24 haftalik dasturni O'zbekiston Futbol Assotsiatsiyasi (UFA) tomonidan ishlab chiqilayotgan yosh futbolchilarni tayyorlash dasturlariga, sport

maktablari va akademiyalari amaliyotiga, hamda jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun malaka oshirish kurslariga kiritish bo'yicha amaliy tavsiyalar berishga asos bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Akramov R.A. Yosh futbolchilarni tayyorlashning ilmiy-pedagogik asoslari. – Toshkent: O'zDJTI, 2006. – 248 b.
2. Nurimov R.I. Futbolda kuch tayyorgarligining yoshga oid xususiyatlari. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2005. – 196 b.
3. Khankeldiyev Sh.Kh., Uraimov S.R. To'rt darajali mashqlar tizimi (Four-Level Exercise Ladder, FLEL). Sanoat namunasi patenti SAP 02411. – Toshkent: O'zPatent, 2023.
4. Shomuratov A.A. Pubertat davrida statodinamik kuch tayyorgarligi metodikasi // Sport ilm-fani jurnali. – 2017. – №3. – B. 45–58.
5. Serebryakov V.V., Xushvakov N.Yu. Bolalar va o'smirlar uchun moslashtirilgan jismoniy tayyorgarlik dasturlari // FarDU axborotnomasi. – 2023. – №2. – B. 88–101.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son «O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni. – URL: https://lex.uz/docs/4674302
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 3-noyabrdagi PQ-414-son «Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori. – URL: https://lex.uz
8. Zatsiorskiy V.M., Kraemer W.J. Science and Practice of Strength Training. 2nd ed. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2006. – 251 p.
9. Verxoshanskiy Yu.V. Osnovy spetsialnoy silovoy podgotovki v sporte. – Moskva: Sovetskiy sport, 1988. – 331 s.
10. Selyuanov V.N. Tehnologiya ozdorovitelnoy fizicheskoy kultury. – Moskva: SportAkademPress, 2017. – 192 s.
11. Golomazov S.V., Chirva B.G. Futbol. Tehnika igry. – Moskva: SportAkademPress, 2008. – 480
12. Lees A., Nolan L. The biomechanics of soccer: A review // Journal of Sports Sciences. – 1998. – Vol. 16, No. 3. – P. 211–234. https://doi.org/10.1080/026404198366740
13. Nunome H., Asai T., Ikegami Y., Sakurai S. Three-dimensional kinetic analysis of side-foot and instep soccer kicks // Medicine & Science in Sports & Exercise. – 2002. – Vol. 34, No. 12. – P. 2028–2036.
14. Nunome H., Lake M., Georgakis A., Stergioulas L.K. Impact phase kinematics of instep kicking in soccer // Journal of Sports Sciences. – 2006. – Vol. 24, No. 1. – P. 11–22.
15. Asai T., Carre M.J., Akatsuka T., Haake S.J. The curve kick of a football I: Impact with the foot // Sports Engineering. – 2002. – Vol. 5. – P. 183–192.
16. Kellis E., Katis A. Biomechanical characteristics and determinants of instep soccer kick // Journal of Sports Science and Medicine. – 2007. – Vol. 6, No. 2. – P. 154–165.

17. Sterzing T., Hennig E.M. The influence of soccer shoes on kicking velocity in full-instep kicks // Exercise and Sport Sciences Reviews. – 2008. – Vol. 36, No. 2. – P. 91–97.
18. Williams A.M., Hodges N.J. Practice, instruction and skill acquisition in soccer: Challenging tradition // Journal of Sports Sciences. – 2005. – Vol. 23, No. 6. – P. 637–650.
19. Ford P.R., Ward P., Hodges N.J., Williams A.M. The role of deliberate practice and play in career progression in sport // High Ability Studies. – 2010. – Vol. 20, No. 1. – P. 65–75.
20. Vaeyens R., Lenoir M., Williams A.M., Philippaerts R.M. Talent identification and development programmes in sport: Current models and future directions // Sports Medicine. – 2008. – Vol. 38, No. 9. – P. 703–714.
21. Mirwald R.L., Baxter-Jones A.D., Bailey D.A., Beunen G.P. An assessment of maturity from anthropometric measurements // Medicine & Science in Sports & Exercise. – 2002. – Vol. 34, No. 4. – P. 689–694.
22. Lloyd R.S., Faigenbaum A.D., Stone M.H. et al. Position statement on youth resistance training: the 2014 International Consensus // British Journal of Sports Medicine. – 2014. – Vol. 48, No. 7. – P. 498–505.
23. Ramirez-Campillo R., Meylan C., Alvarez C. et al. Effects of in-season low-volume high-intensity plyometric training on explosive actions and endurance of young soccer players // Journal of Strength and Conditioning Research. – 2014. – Vol. 28, No. 5. – P. 1335–1342.
24. Ramirez-Campillo R., Alvarez C., Garcia-Hermoso A. et al. Methodological characteristics and future directions for plyometric jump training research: A scoping review // Sports Medicine. – 2018. – Vol. 48, No. 5. – P. 1059–1081.
25. Slimani M., Chamari K., Miarka B. et al. Effects of plyometric training on physical fitness in team sport athletes: A systematic review // Journal of Human Kinetics. – 2016. – Vol. 53. – P. 231–247.
26. Dias S.B.C.D., Andrade A.G.P., Goncalves H. et al. Acute effects of statodynamic loading on kicking accuracy in adolescent soccer players // Sports Biomechanics. – 2014. – Vol. 13, No. 4. – P. 322–331.
27. Dhull V., Singh A., Sharma R. Contrast training in youth soccer: A systematic review and meta-analysis // International Journal of Sports Physiology and Performance. – 2025. – Vol. 20, No. 3. – P. 412–428.
28. Bailey S.J., Burgess D.J., Drust B. Post-activation potentiation in youth athletes: Mechanisms and applications // Sports Medicine. – 2025. – Vol. 55, No. 2. – P. 245–262.

AN IMPROVED MODEL FOR THE DEVELOPMENT OF LINGUISTIC MODELING SKILLS IN PRIMARY SCHOOL MOTHER TONGUE EDUCATION

Jurabayeva Zarnigor Zokhidjon kizi,
Independent Researcher, Namangan State Pedagogical Institute.
E-mail: zarnigorjurabayeva95@gmail.com

Abstract. *This article explores the theoretical and methodological foundations of developing linguistic modelling skills in primary school students and presents an improved model for their formation. It analyzes the cognitive, practical, and creative components in an integrated way and highlights their role in enhancing the effectiveness of mother tongue instruction. A four-stage model (diagnostic, preparatory, organizational, and assessment stages) is also described using Grade 4 mother tongue lessons as an example. The findings confirm that linguistic modelling is an effective tool for the systematic acquisition of grammatical knowledge, the development of logical and creative thinking, and the improvement of students' communicative competence.*

Keywords: *linguistic modeling, mother tongue education, primary education, linguistic competence, grammatical models, cognitive component, creative component, interactive teaching methods.*

BOSHLANG'ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA LINGVISTIK MODELLASHTIRISH MALAKASINI RIVOJLANTIRISHNING TAKOMILLASHTIRILGAN MODELI

Jurabayeva Zarnigor Zoxidjon qizi,
Namangan davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida lingvistik modellashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy va metodik asoslari hamda takomillashtirilgan modeli yoritilgan. Tadqiqotda kognitiv, amaliy va kreativ komponentlarning integratsiyasi va ularning ona tili ta'limi samaradorligini oshirishdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, 4 bosqichli (diagnostik, tayyorlov, tashkiliy va baholash) model 4-sinf ona tili darslari misolida ko'rsatib berilgan. Natijalar lingvistik modellashtirish grammatik bilimlarni tizimli o'zlashtirish, mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish hamda kommunikativ kompetensiyani oshirishda samarali vosita ekanini tasdiqlaydi.*

Kalit so'zlar: *lingvistik modellashtirish, ona tili ta'limi, boshlang'ich ta'lim, lingvistik kompetensiya, grammatik modellar, kognitiv komponent, kreativ komponent, interfaol metodlar.*

УСОВЕРШЕНСТВОВАННАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Журабаева Зарнигор Зохиджон кизи,
Независимый исследователь Намаганского государственного педагогического института.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические и методические основы развития навыков лингвистического моделирования у учащихся начальных классов и представлена усовершенствованная модель их формирования. Анализируются когнитивный, практический и креативный компоненты, а также их роль в повышении эффективности обучения родному языку. Описана четырёхэтапная модель (диагностический, подготовительный, организационный и оценочный этапы), которая показана на примере уроков родного языка в 4 классе. Результаты исследования подтверждают, что лингвистическое моделирование является эффективным средством системного усвоения грамматических знаний, развития логического и творческого мышления, а также коммуникативной компетенции учащихся.*

Ключевые слова: *лингвистическое моделирование, обучение родному языку, начальное образование, лингвистическая компетенция, грамматические модели, когнитивный компонент, креативный компонент, интерактивные методы обучения.*

INTRODUCTION

The contemporary stage of educational system development identifies the formation of 21st-century competencies in students as one of its highest priorities. These competencies include analytical thinking, problem-solving, creative thinking, and the ability to engage in independent learning. In achieving these objectives, primary education occupies a pivotal role. It is during this stage that students develop the ability to understand linguistic phenomena on a scientific basis, systematically acquire grammatical concepts, and apply them effectively in practical language use.

In recent years, organizing mother tongue education based on the competency-based approach has become one of the major directions of educational research. Within this approach, the learner is viewed not as a passive recipient of ready-made knowledge, but as an active participant who is capable of independently analyzing, synthesizing, and applying knowledge in new contexts. From this perspective, linguistic modeling is regarded as an effective didactic tool that promotes students' deep understanding of grammatical concepts.

Linguistic modeling enables the representation of language phenomena through diagrams, tables, algorithms, concept maps, or graphical models, thereby simplifying complex grammatical relationships and making them more accessible to learners. As a

result, students do not merely memorize grammatical rules but begin to understand their underlying logic and structural relationships. Therefore, the development of linguistic modeling skills is considered an important factor in fostering students' cognitive abilities, language performance, and communicative competence [4].

Recent studies indicate that linguistic modeling enhances learners' ability to identify relationships among language units, organize grammatical knowledge into coherent conceptual structures, generalize linguistic patterns, and transfer acquired knowledge to new learning contexts. Through the use of concept maps, graphical representations, and other visual modeling techniques, students develop deeper conceptual understanding rather than relying solely on rote memorization. This process promotes analytical and critical thinking while facilitating a more comprehensive understanding of language structures. In primary education, modeling activities related to word structure, parts of speech, phonetics, and morphology have been shown to strengthen learners' grammatical reasoning and improve their ability to apply grammatical concepts in authentic communicative situations [3].

Psychological and educational research increasingly recognizes model-based learning as an effective pedagogical approach for enhancing students' cognitive engagement and knowledge construction. By engaging learners in the creation, interpretation, and revision of models, this approach promotes conceptual understanding, analytical reasoning, and meaningful learning rather than rote memorization. Model-based instruction also supports the development of higher-order thinking skills by enabling students to organize knowledge systematically and apply it to novel learning situations [1].

In current primary education practice, linguistic modeling is frequently confined to individual classroom activities, such as completing tables or constructing simple diagrams. The absence of a comprehensive methodological framework that systematically supports the development of grammatical concepts limits students'

opportunities to acquire and apply linguistic competence effectively. Consequently, the enhancement of linguistic modeling through the integration of cognitive, practical, and creative components has become an important research and methodological priority.

This study aims to develop an improved model for enhancing linguistic modeling skills in primary school mother tongue education and to validate its methodological effectiveness. To accomplish this objective, the structural components of linguistic modeling were examined, a stage-based framework for the development of linguistic concepts was proposed, and practical implementation strategies were illustrated through selected grammar topics.

MATERIALS AND METHODS

This study is aimed at improving the methodological foundations for developing linguistic modeling skills in primary school mother tongue instruction. To achieve the research objectives, a combination of theoretical and empirical methods was employed. During the theoretical phase, scholarly literature on linguodidactics, pedagogy, educational psychology, and the competency-based approach was critically analyzed to clarify the concept of linguistic modeling and identify its structural components. In addition, previous methodological studies on the development of grammatical concepts in primary education were systematically reviewed. Based on the findings of this analysis, an enhanced model of linguistic modeling was developed to support the systematic formation of students' grammatical knowledge and skills.

The research methodology was grounded in the principles of constructivist learning theory and the competency-based approach. According to these perspectives, learners are regarded not as passive recipients of ready-made knowledge but as active participants who construct, analyze, and apply knowledge independently in authentic learning contexts. Accordingly, the proposed linguistic modeling approach was designed to enhance students' cognitive engagement, foster logical reasoning, and support creative thinking throughout the learning process. These principles served as the core

methodological foundation for the development and implementation of the instructional model.

The study focused on grammar topics taught in Grade 4 mother tongue classes. In particular, the topics *"Nouns with Possessive Suffixes"* and *"Nouns with Case Suffixes"* were selected as the instructional content for implementing linguistic modeling. These topics were considered appropriate because they involve well-structured grammatical relationships, offer broad opportunities for visual and conceptual modeling, and effectively promote students' analytical thinking and grammatical reasoning [**2**].

The proposed instructional model comprises three interconnected components: cognitive, practical, and creative. The cognitive component focuses on fostering students' understanding of linguistic phenomena, strengthening their comprehension of grammatical regularities, and developing linguistic reasoning. During this phase, learners examine the role of possessive suffixes in expressing person and number, identify the relationships between grammatical elements, and organize these relationships into systematic conceptual models.

The practical component of the proposed instructional model was implemented through a sequence of linguistic operations designed to facilitate the application of grammatical knowledge in authentic learning activities. Various instructional strategies, including comparison, grouping, classification, and transformation, were employed to promote students' analytical reasoning and procedural understanding of grammatical concepts. The practical activities developed for the topic of possessive suffixes are presented in Table 1.

Table 1. Practical Component of the Proposed Linguistic Modeling Framework

Instructional Method	Learning Activity	Expected Learning Outcome

Comparison	Students compare possessive suffixes in singular and plural noun forms.	Develop an understanding of grammatical similarities and differences between possessive forms.
Grouping	Students categorize possessive suffixes according to grammatical person (first, second, and third person).	Strengthen the ability to identify systematic grammatical patterns.
Classification	Students classify phonetic changes that occur when possessive suffixes are attached to nouns.	Improve understanding of phonological and morphological regularities.
Transformation	Students transform a noun into different possessive forms by changing grammatical person and number.	Develop the ability to apply grammatical rules flexibly in new linguistic contexts.

Visual modeling tools, including tables, algorithms, diagrams, and structural schemes, constituted an essential methodological component of the proposed instructional model. Possessive suffixes were organized into tables according to grammatical person, diagrams were employed to represent the relationships among grammatical forms, and algorithmic models illustrated the decision-making process for selecting appropriate suffixes in different linguistic contexts. By presenting grammatical concepts in a structured visual format, these models enhanced students' conceptual understanding, promoted meaningful learning, and strengthened their grammatical reasoning skills.

The creative component focused on fostering students' ability to develop independent linguistic models, engage in exploratory language activities, and transfer

grammatical knowledge to new communicative contexts. Learners applied possessive suffixes across different lexical items, analyzed phonological adaptation patterns, identified exceptional cases, and independently created visual representations, including diagrams and tables, to illustrate grammatical relationships. Consequently, linguistic modeling evolved beyond a tool for learning grammar and became an effective instructional strategy for promoting creativity, independent problem-solving, and higher-order cognitive skills.

The development of linguistic concepts was organized according to a four-stage instructional model. The first stage, referred to as the diagnostic stage, was designed to assess students' prior knowledge and identify their initial understanding of the target grammatical concepts. At this stage, the INSERT (Interactive Noting System for Effective Reading and Thinking) strategy was employed, enabling students to evaluate their knowledge by using the indicators *"I know," "New information," "Contradicts my prior knowledge,"* and *"I do not understand."* This strategy promoted reflective thinking by encouraging learners to monitor their own understanding, identify misconceptions, and recognize areas requiring further learning.

The second stage, the preparation stage, focused on planning and activating students' prior knowledge. During this phase, the teacher organized the instructional content according to the curriculum across the academic term, while students used the KWL (Know–Want to Know–Learned) strategy to activate their existing knowledge, identify learning goals, and prepare cognitively for the acquisition of new concepts. The use of the KWL strategy encouraged self-assessment, promoted metacognitive awareness, and strengthened students' capacity for self-directed learning.

The third stage, the implementation stage, focused on developing and applying linguistic models. Teachers designed models aligned with grammar topics, while students created their own based on examples. The fourth stage, the evaluation stage, assessed students' linguistic modelling skills through a multidimensional framework

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

covering cognitive, practical, and creative aspects, ensuring a holistic evaluation of grammatical competence.

Overall, the proposed methodology integrates theoretical analysis, pedagogical modelling, interactive strategies, and competency-based assessment into a unified framework. This approach effectively supports the implementation of linguistic modelling in primary education and promotes the development of grammatical and communicative competence as well as higher-order thinking skills.

RESULTS

The enhanced linguistic modeling framework developed in this study was examined as an effective instructional mechanism for fostering grammatical concepts among primary school students. The principal advantage of the proposed model lies in its emphasis on promoting students' conceptual understanding of grammatical phenomena rather than the mere memorization of grammatical rules. It encourages learners to identify relationships among linguistic units, interpret underlying grammatical patterns, and formulate independent conclusions through analytical reasoning. The framework is structured around three interrelated components – cognitive, practical, and creative – which function as an integrated pedagogical system. While each component performs a distinct role in the development of linguistic competence, their interaction provides a comprehensive and systematic approach to grammar instruction, thereby supporting students' conceptual understanding, practical application of grammatical knowledge, and creative language use.

The findings of the study demonstrated the central role of the cognitive component in the linguistic modeling process. This component enables students to observe linguistic phenomena, distinguish grammatical units, understand the relationships among them, and generalize grammatical patterns. For example, when studying the topic *"Nouns with Possessive Suffixes,"* students first develop an understanding of the role of possessive suffixes in expressing grammatical person and number. They then analyze the

phonological variants of these suffixes and identify the rules governing their use in different linguistic contexts. This sequential learning process promotes the meaningful acquisition of grammatical concepts, allowing students to develop a deeper conceptual understanding rather than relying on the memorization of grammatical rules.

During cognitive activity, students' analytical thinking also developed. For example, by working with examples such as "kitob," "kitobim," "kitobing," and "kitobi," they came to understand that changes in grammatical form also lead to changes in meaning. This ensured that grammatical knowledge was acquired in connection with semantic content. As a result, students began to approach grammatical phenomena not from a formal perspective, but from a functional one.

In the process of introducing the practical component, students' skills in performing linguistic operations developed significantly. In particular, comparison, grouping, classification, and transformation exercises enabled the integration of grammatical knowledge with practical activity. In comparison exercises, students identified the similarities and differences between possessive suffixes in singular and plural forms. In grouping tasks, they systematized grammatical units based on specific criteria. During classification, connections between phonetic phenomena and grammatical forms were identified, while in transformation exercises, students developed the ability to use words in different grammatical forms.

Visual models played an important didactic role in enhancing the effectiveness of linguistic modelling. During the research, tables, diagrams, algorithms, and structural schemes were used. In table-based models, the classification of grammatical units was presented in a concise and systematic form. Diagrams visually demonstrated the interrelationships between grammatical categories. Algorithmic models enabled step-by-step selection of grammatical affixes. Such tools helped students understand the topic more easily and retain it for a longer period of time.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

During the research, the role of the creative component in developing students' independent thinking was also identified. Students were not limited to working only with ready-made models; they were also involved in creating new models. They demonstrated a creative approach by generalizing grammatical rules, developing various schemes, and conducting linguistic experiments. In particular, linguistic models created by the students themselves indicated a deep mastery of grammatical knowledge. This situation confirms that students acquired knowledge not at a reproductive level, but at a productive level.

The four-stage model of forming linguistic concepts also demonstrated high methodological effectiveness. In the diagnostic stage, students' prior knowledge was identified using the INSERT strategy, and their individual needs were determined. This made it possible to implement a differentiated approach in the subsequent stages.

In the preparatory stage, the use of the KWL (Know–Want to know–Learned) technology activated students' prior knowledge and increased their motivation to master new topics. By independently assessing their own knowledge, students became active participants in the learning process. This contributed to the development of reflective activity, which is one of the key principles of the competency-based approach.

In the organizational stage, lessons were conducted based on linguistic models developed by the teacher. Pupils analyzed these models and subsequently created their own models based on them. Independent modelling activity had a positive impact on the deeper understanding of grammatical knowledge, making correct decisions in problem situations, and developing creative thinking.

The evaluation stage of the research was based on a multi-criteria assessment system designed to provide a comprehensive measurement of students' linguistic modelling competence. This system ensured an objective and systematic analysis of learners' cognitive, practical, and creative achievements. In particular, it allowed for the identification of different levels of grammatical knowledge formation through clearly

defined indicators. The main criteria and their pedagogical significance are presented in the table below.

Stage	Description	Educational Impact
Evaluation stage	A multi-criteria assessment system developed in this stage enabled a comprehensive evaluation of students' linguistic modelling skills.	Provided an objective determination of the level of grammatical knowledge formation through a structured and holistic approach.
Cognitive criteria	Assessment criteria covered cognitive activities.	Helped identify students' understanding, analytical thinking, and conceptual grasp of grammatical knowledge.
Practical criteria	Assessment included practical application of linguistic knowledge.	Evaluated students' ability to apply grammatical rules in real tasks and language use.
Creative criteria	Assessment also focused on creative activity.	Enabled identification of higher-order competencies such as model creation, adaptation, and innovation in linguistic tasks.
Overall significance	The criteria included model creation, practical application, and development of new models.	Played a key role in determining students' advanced competency levels in linguistic modelling.

DISCUSSION

The results of the discussion show that interactive methods further enhance the effectiveness of linguistic modelling. In particular, the use of INSERT and KWL technologies helped students analyze their own knowledge, engage in self-assessment, and consciously acquire new information. These methods not only developed reflective

thinking but also increased students' active participation in the learning process. Therefore, the integration of linguistic modelling with modern pedagogical technologies is considered one of the key factors in improving educational effectiveness.

CONCLUSION

Based on the results of the conducted research, the following scientific conclusions were reached:

First, linguistic modelling is an effective didactic tool for forming grammatical concepts in primary school mother tongue education. Through modelling, students understand the internal logic of language phenomena, systematize them, and acquire the ability to apply them independently in practice.

Second, the improved model, consisting of cognitive, practical, and creative components, provides integrated development of students' linguistic competencies. This model ensures step-by-step acquisition of grammatical knowledge and develops learners' logical and creative thinking.

Third, the methodological model of linguistic concept formation, which includes diagnostic, preparatory, organizational, and evaluation stages, enables systematic organization of the learning process. The use of interactive methods such as INSERT and KWL significantly contributes to the development of students' reflective activity, self-assessment, and independent learning skills.

Fourth, integrating linguistic modelling with digital educational platforms further enhances the quality of primary education. Interactive models present grammatical concepts in a visual, structured, and engaging form for students.

References

1. Carroll, G., & Park, S. (2026). Towards expansive model-based teaching: A systematic synthesis of modelling pedagogies in science education literature. *Studies in Science Education*, *62*(1), 1–39. https://doi.org/10.1080/03057267.2024.2417157

2. Baynazarova D.D., Toirova M.E. *Mother Tongue. Grade 4. Part IV: Textbook for General Secondary Schools.* – Tashkent: Novda Edutainment, 2023. – 88 p.

3. Su F., Zou D. A comparative review of technology-assisted and non-technology concept mapping-based language learning // *International Journal of Educational Research Open*. – 2024. – Vol. 6. – Article 100319. – DOI: 10.1016/j.ijedro.2024.100319

4. Van Rijt, J., de Swart, P., & Coppen, P. A. (2019). Linguistic concepts in L1 grammar education: a systematic literature review. *Research Papers in Education*, *34*(5), 621–648. https://doi.org/10.1080/02671522.2018.1493742

UDK: 796.011.3:378-055.2

GUMANITAR TA'LIM YO'NALISHLARIDA TAHSIL OLAYOTGAN TALABA QIZLARNING KASBIY FAOLIYATIGA XOS JISMONIY VA PSIXOFIZIOLOGIK TALABLAR

G'ulomjonov G'ofurjon G'ulomjon o'g'li
Namangan davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi
E-mail: gulomjonovgofurjon1991@gmail.com Telefon: +998 93 408 73 27
ORCID: 0009-0004-8132-0141

Annotatsiya: *Maqolaning maqsadi gumanitar ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan talaba qizlarning bo'lajak kasbiy faoliyatiga xos jismoniy va psixofiziologik talablarni professiografik yondashuv asosida tizimlashtirish hamda kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlikning ustuvor yo'nalishlarini asoslashdan iborat. Tadqiqot nazariy-tahliliy dizaynda bajarildi. Manbalarni bibliografik izlash, mazmuniy tahlil, qiyosiy tahlil, professiografik modellashtirish, tasniflash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Dastlabki 38 ta noyob manba ko'rib chiqilib, mavzuga bevosita aloqador 30 ta ilmiy manba yakuniy tahlilga kiritildi. Natijalar gumanitar kasbiy faoliyat uzoq davom etadigan o'tirish va tik turish, kompyuter hamda hujjatlar bilan ishlash, auditoriya oldida nutq so'zlash, yuqori kommunikativ zichlik, emotsional zo'riqish va barqaror diqqatni talab qilishini ko'rsatdi. Ushbu sharoitlarga mos yetakchi jismoniy sifatlar sifatida umumiy, statik va kuch chidamliligi, egiluvchanlik, koordinatsiya hamda muvozanat; psixofiziologik sifatlar sifatida diqqat barqarorligi, stressga chidamlilik, emotsional o'zini boshqarish, nutq-nafas boshqaruvi va sensor-motor muvofiqlik ajratildi. Xulosada kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik sog'lomlashtiruvchi, profilaktik-korreksion, funksional va psixofiziologik bloklar integratsiyasida tashkil etilishi zarurligi asoslandi. Taklif etilgan tizim oliy ta'limdagi jismoniy tarbiya mazmunini kasb talablariga moslashtirish uchun metodik asos yaratadi.*

Kalit so'zlar: *kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik, talaba qizlar, gumanitar ta'lim, professiografik tahlil, statik chidamlilik, qomat, stressga chidamlilik, nutq-nafas boshqaruvi, ishchanlik, sensor-motor muvofiqlik.*

ФИЗИЧЕСКИЕ И ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОК ГУМАНИТАРНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: *Цель статьи — систематизировать на основе профессиографического подхода физические и психофизиологические требования, характерные для будущей профессиональной деятельности студенток гуманитарных направлений, и обосновать приоритеты профессионально-прикладной физической подготовки. Исследование выполнено в теоретико-аналитическом дизайне. Применялись библиографический поиск, контент-анализ,*

сравнительный анализ, профессиографическое моделирование, классификация и обобщение. Из первоначального массива в 38 уникальных источников в итоговый анализ были включены 30 работ, непосредственно соответствующих теме. Результаты показали, что гуманитарная профессиональная деятельность связана с продолжительным сидением и стоянием, работой за компьютером и с документами, публичной речью, высокой коммуникативной плотностью, эмоциональным напряжением и необходимостью устойчивого внимания. В качестве ведущих физических качеств выделены общая, статическая и силовая выносливость, гибкость, координация и равновесие; к психофизиологическим качествам отнесены устойчивость внимания, стрессоустойчивость, эмоциональная саморегуляция, рече-дыхательное управление и сенсомоторная согласованность. Обосновано, что содержание профессионально-прикладной физической подготовки должно строиться на интеграции оздоровительного, профилактико-коррекционного, функционального и психофизиологического блоков, ориентированных не на спортивный результат, а на сохранение работоспособности и профилактику профессионально обусловленного утомления. Предложенная система может служить методической основой для профессиональной направленности занятий физическим воспитанием в высшей школе.

Ключевые слова: *профессионально-прикладная физическая подготовка, студентки, гуманитарное образование, профессиографический анализ, статическая выносливость, осанка, стрессоустойчивость, рече-дыхательное управление, работоспособность, сенсомоторная координация.*

PHYSICAL AND PSYCHOPHYSIOLOGICAL REQUIREMENTS OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF FEMALE STUDENTS IN HUMANITIES EDUCATION

Abstract: *The purpose of this article was to systematize, through a job-analysis approach, the physical and psychophysiological requirements associated with the future professional activity of female students in humanities education and to substantiate priorities for professionally applied physical training. A theoretical-analytical design was used. The methods included bibliographic searching, content analysis, comparative analysis, job-demand modelling, classification, and synthesis. An initial set of 38 unique sources was reviewed, and 30 publications directly relevant to the topic were included in the final analysis. The findings indicate that humanities-related occupations commonly involve prolonged sitting and standing, computer and document work, public speaking, intensive interpersonal communication, emotional strain, and sustained attention. The leading physical qualities were identified as general, static, and strength endurance, flexibility, coordination, and balance. The principal psychophysiological qualities included attentional stability, stress tolerance, emotional self-regulation, speech-breath control, and sensorimotor coordination. The analysis supports an integrated structure of professionally applied physical training that combines health-promoting, preventive-corrective, functional, and psychophysiological components. Such training should be oriented not toward sports performance but toward maintaining*

occupational work capacity, preserving posture and respiratory efficiency, reducing musculoskeletal strain, and preventing fatigue under the specific conditions of future professional activity.

Keywords: *professionally applied physical training, female students, humanities education, job analysis, static endurance, posture, stress tolerance, speech-breath control, work capacity, sensorimotor coordination.*

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'limda mutaxassis tayyorlash jarayoni faqat kasbiy bilim va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish bilan cheklanmaydi. Bo'lajak mutaxassisning sog'lig'i, funksional imkoniyatlari, uzoq muddatli ishchanligi va kasbiy muhitga moslashuvchanligi ham ta'lim natijasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa pedagogika, filologiya, psixologiya, tarix, boshlang'ich ta'lim, maktabgacha ta'lim, ijtimoiy ish va boshqa gumanitar yo'nalishlarda tahsil olayotgan talaba qizlarning kelajak faoliyati inson bilan ishlash, axborotni qabul qilish va qayta ishlash, dars yoki taqdimot o'tkazish, hujjatlar tayyorlash, muloqotni boshqarish hamda emotsional vaziyatlarda o'zini nazorat qilish bilan tavsiflanadi. Mazkur faoliyat tashqi tomondan katta jismoniy kuch sarfini talab qilmaydigandek ko'rinsa-da, uning tarkibida uzoq davom etadigan statik holat, aqliy zo'riqish, nutq yuklamasi, yuqori mas'uliyat va kommunikativ bosim mavjud.

Gumanitar yo'nalishlarda o'quv va kasbiy faoliyatning sezilarli qismi o'tirgan holda amalga oshiriladi. Ma'ruza tinglash, matn o'qish, kompyuterda ishlash, yozma topshiriqlar bajarish va hujjatlarni tahlil qilish jarayonida bo'yin-yelka, bel-orqa va gavda markazi mushaklariga uzoq muddatli statik yuklama tushadi. Uzoq o'tirishning salomatlikka ta'siri bo'yicha tadqiqotlar bunday xulq-atvor mushak-skelet noqulayligi, funksional charchoq va umumiy ishchanlikning pasayishi bilan bog'lanishi mumkinligini ko'rsatadi (Owen et al., 2010; Daneshmandi et al., 2017; Baker et al., 2018). Shuning uchun talaba qizlarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlari umumiy harakat faolligini ta'minlashdan tashqari, bo'lajak kasbning statik va psixofiziologik omillarini kompensatsiyalashi lozim.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Kasbiy-pedagogik faoliyatda kommunikativ madaniyat, o‘zini boshqarish, diqqat, mas’uliyat va emotsional barqarorlik mutaxassis kompetentligining muhim unsurlari sifatida talqin qilinadi (Muslimov et al., 2015; Rean et al., 2000). E.A. Klimovning kasblar tasnifida gumanitar yo‘nalishlarning katta qismi “inson–inson” va qisman “inson–belgilar tizimi” tiplariga mansub bo‘lib, ularda muloqot, axborotni qayta ishlash, qaror qabul qilish va kasbiy vaziyatlarga moslashish yetakchi o‘rin egallaydi (Klimov, 1996). Demak, talaba qizlarning kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarligi faqat kuch, tezkorlik yoki sport natijalarini oshirishga emas, balki qomatni saqlash, charchoqqa bardosh berish, nutq-nafas faoliyatini boshqarish, stress ta’sirini kamaytirish va uzoq muddatli ishchanlikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilishi kerak.

Mavjud ilmiy adabiyotlarda sedentarlik, o‘qituvchi stressi, qomat va ovoz o‘rtasidagi bog‘liqlik, jismoniy sifatlarni rivojlantirish hamda emotsional boshqaruv alohida yo‘nalishlarda yetarlicha yoritilgan. Biroq gumanitar ta’lim yo‘nalishlaridagi talaba qizlarning real kasbiy vaziyatlari, ularga mos jismoniy sifatlar, psixofiziologik talablar va tavsiya etiladigan jismoniy tarbiya vositalarini yagona professiografik tizimda birlashtirish masalasi to‘liq shakllantirilmagan. Natijada mashg‘ulot mazmuni ko‘pincha umumiy jismoniy tayyorgarlik doirasida qolib, kelajak kasbiy faoliyatining xususiy yuklamalari bilan yetarli darajada bog‘lanmaydi.

Shu munosabat bilan tadqiqotning maqsadi gumanitar ta’lim yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talaba qizlarning bo‘lajak kasbiy faoliyatiga xos jismoniy va psixofiziologik talablarni professiografik yondashuv asosida tizimlashtirish hamda kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlikning ustuvor tarkibiy qismlarini asoslashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: gumanitar kasbiy faoliyatning asosiy ish vaziyatlarini tavsiflash; mazkur vaziyatlarda yuzaga keladigan funksional va psixofiziologik yuklamalarni aniqlash; zarur jismoniy va psixofiziologik sifatlarni tasniflash; ularni rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashq vositalari va pedagogik bloklarni

ishlab chiqish; nazariy natijalarni kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik mazmuni bilan bog‘lash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlikning mazmunini belgilashda kasb talablarini tahlil qilish birlamchi metodik shart hisoblanadi. Professiografiya kasbiy faoliyat vazifalari, mehnat sharoiti, ish holati, harakat rejimi, aqliy va emotsional zo‘riqish hamda faoliyat samaradorligini ta’minlovchi shaxs sifatlarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganadi. V.D. Shadrikov kasbiy faoliyatning tizimli shakllanishini faoliyat maqsadi, vazifalari, psixik jarayonlar, kasbiy muhim sifatlar va ish sharoitlarining birligi sifatida ko‘rsatadi (Shadrikov, 1982). A.K. Markova esa professionalizmni faqat bilim va malaka bilan emas, balki shaxsiy, psixologik va funksional tayyorgarlik bilan ham bog‘laydi (Markova, 1996). Mazkur yondashuvlar jismoniy tarbiya mazmunini bo‘lajak mutaxassisning real mehnat sharoitlariga moslashtirish zarurligini asoslaydi.

Gumanitar mutaxassislar faoliyatida pedagogik, kommunikativ, intellektual va tashkiliy vazifalar bir-birini to‘ldiradi. Pedagogik faoliyat darsni rejalashtirish, tushuntirish, auditoriya e’tiborini boshqarish va tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatishni talab qiladi. Kommunikativ faoliyat suhbat, savol-javob, bahs va jamoaviy munosabatlarda nutq ravonligi hamda emotsional nazoratga tayanadi. Intellektual faoliyat uzoq vaqt diqqatni saqlash, matn va belgilar bilan ishlash, ma’lumotni tahlil qilish va qaror qabul qilishni qamrab oladi. Tashkiliy faoliyat esa guruhni boshqarish, tadbirlarni muvofiqlashtirish va o‘zgaruvchan vaziyatlarda tezkor harakat qilishni talab etadi. Fleishman va Quaintance (1984) inson faoliyati qobiliyatlarini kognitiv, psixomotor, jismoniy va sensor guruhlarga ajratishi kasbiy tayyorgarlikda ushbu komponentlarni birgalikda hisobga olish lozimligini ko‘rsatadi.

Uzoq davom etadigan o‘tirish va kompyuter bilan ishlash gumanitar yo‘nalishlar uchun eng xos ish vaziyatlaridan biridir. Sedentar xulq-atvor uyg‘oq holatda o‘tirish, yotish yoki yonboshlash bilan kechadigan past energiya sarfli faoliyat sifatida izohlanadi

(Tremblay et al., 2017). Kompyuter bilan ishlashda noto‘g‘ri ergonomik holat, monitor balandligi, gavdaning oldinga egilishi va takroriy qo‘l harakatlari bo‘yin, yelka, bel hamda bilak sohalarida noqulaylikni kuchaytirishi mumkin (Jacobs et al., 2009). Ikki soatlik uzluksiz o‘tirish bo‘yicha tajribaviy ma’lumotlar tana noqulayligining ortishi va ayrim kognitiv ko‘rsatkichlarning yomonlashishi ehtimolini ko‘rsatgan (Baker et al., 2018). Bu dalillar qomat mushaklari chidamliligi, gavda markazi barqarorligi, bo‘g‘imlar harakatchanligi va faol tanaffus ko‘nikmalarini kasbiy-amaliy tayyorgarlikning muhim yo‘nalishlari sifatida belgilashga imkon beradi.

Gumanitar kasblarda nutq va nafas boshqaruvi alohida o‘rin tutadi. O‘qituvchi, tarbiyachi, psixolog yoki filologning kasbiy samaradorligi fikrni aniq va ta’sirchan ifodalash, ovozni uzoq vaqt barqaror saqlash va auditoriya bilan muloqotda emotsional ohangni boshqarishga bog‘liq. Nutq texnikasi nafas olish, ovoz hosil qilish, diksiya va artikulyatsiyaning birligi sifatida qaraladi (Mahmudov, 2007; Savostyanov, 2006). Qomat va ovoz holati o‘rtasidagi aloqalar bo‘yicha tizimli sharh to‘g‘ri gavda holati ovoz hosil bo‘lishining muhim shartlaridan biri ekanini ko‘rsatadi (Cardoso et al., 2019). Gavda markazini mustahkamlovchi mashqlar nafas ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi ham qayd etilgan (Cavaggioni et al., 2015).

Psixofiziologik nuqtayi nazardan gumanitar faoliyat barqaror diqqat, ishchi xotira, o‘zini nazorat qilish va kognitiv moslashuvchanlikni talab qiladi. Diamond (2013) ushbu jarayonlarni ijro funksiyalarining asosiy tarkibi sifatida tavsiflaydi. Kasbiy stress esa shaxsning vaziyatni baholashi, resurslari va moslashuv strategiyalariga bog‘liq murakkab jarayon bo‘lib, uzoq davom etganda organizmning funksional tizimlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin (McEwen, 2007). O‘qituvchi faoliyatiga oid tadqiqotlar kommunikativ zichlik, vaqt bosimi va mas’uliyat stressning muhim manbalari ekanini ko‘rsatadi (Kyriacou, 2001). Emotsional o‘zini boshqarish insonning emotsional reaksiyalarini vaziyatga mos ravishda tartibga solish qobiliyati bo‘lib, kasbiy muloqot samaradorligi uchun zarurdir (Gross, 2015). Nafas amaliyotlari stress va xavotirni

kamaytirish hamda o‘zini boshqarishni yaxshilash vositasi sifatida qo‘llanishi mumkin (Bentley et al., 2023).

Jismoniy sifatlar nuqtayi nazaridan umumiy chidamlilik uzoq davom etadigan faoliyatda ishchanlikni saqlashga, statik chidamlilik esa o‘tirish yoki tik turishda gavda holatini barqaror ushlab turishga xizmat qiladi. Kuch chidamliligi bel-orqa, qorin, bo‘yin-yelka va qo‘l mushaklarining uzoq muddat samarali ishlashini ta’minlaydi. Egiluvchanlik mushaklarning ortiqcha tarangligini kamaytirish va bo‘g‘im harakatchanligini saqlashga yordam beradi (Alter, 2004). Koordinatsiya va muvozanat tana holatini boshqarish, harakatlarni aniq tashkil etish va sensor-motor jarayonlarni muvofiqlashtirish uchun zarur (Lyakh, 2006; Shumway-Cook & Woollacott, 2017). Shunday qilib, mavjud adabiyotlar kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlikni ko‘p komponentli tizim sifatida tashkil etish uchun yetarli nazariy asos yaratadi, biroq bu komponentlarni gumanitar yo‘nalish talaba qizlarining aniq kasbiy vaziyatlari bilan bog‘laydigan yaxlit model zarur.

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, empirik aralashuv yoki ishtirokchilar bilan tajriba o‘tkazishni nazarda tutmadi. Manbaviy baza kasbiy pedagogika, kasb psixologiyasi, mehnat gigiyenasi, jismoniy tarbiya nazariyasi, sedentarlik, mushak-skelet salomatligi, nutq-nafas faoliyati, stress va emotsional boshqaruvga oid o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi ilmiy adabiyotlardan shakllantirildi. Taqdim etilgan bibliografik majmuadagi 38 ta noyob manba dastlabki ko‘rib chiqishdan o‘tkazildi. Mavzuga bevosita aloqadorlik, ilmiy mazmunning yetarliligi va kasbiy talablarni izohlash imkoniyati mezonlari bo‘yicha 30 ta manba yakuniy tahlilga kiritildi.

Tahlil besh bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda gumanitar yo‘nalishlarga xos kasbiy vazifalar pedagogik, kommunikativ, intellektual va tashkiliy guruhlarga ajratildi. Ikkinchi bosqichda har bir vazifa bilan bog‘liq ish holati, harakat rejimi, statik yuklama, nutq yuklamasi, diqqat talabi va emotsional zo‘riqish tavsiflandi. Uchinchi bosqichda aniqlangan yuklamalar jismoniy sifatlar va psixofiziologik

imkoniyatlar bilan moslashtirildi. To‘rtinchi bosqichda har bir talab uchun maqsadga muvofiq jismoniy mashq vositalari tanlandi. Beshinchi bosqichda olingan natijalar sog‘lomlashtiruvchi, profilaktik-korreksion, funksional va psixofiziologik bloklardan iborat konseptual model ko‘rinishida umumlashtirildi.

Asosiy metodlar sifatida mazmuniy tahlil, qiyosiy tahlil, tasniflash, professiografik modellashtirish va nazariy umumlashtirish qo‘llandi. Mazmuniy tahlil manbalarda takroran uchraydigan kasbiy yuklama va sifatlarni aniqlashga xizmat qildi. Qiyosiy tahlil mahalliy, rus va xorijiy ilmiy yondashuvlarning umumiy hamda farqli jihatlarini ochib berdi. Professiografik modellashtirish “kasbiy vaziyat – funksional xavf – zarur sifat – mashq vositasi” mantiqiy zanjiri asosida bajarildi. Natijalarni talqin qilishda sabab-oqibat bog‘liqligini empirik isbotlangan fakt sifatida emas, balki mavjud ilmiy dalillarga tayangan nazariy asoslash sifatida ifodalash tamoyiliga rioya qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Gumanitar kasbiy faoliyatning professiografik tavsifi

Professiografik tahlil gumanitar yo‘nalishlarda bo‘lajak kasbiy faoliyatning yettita takrorlanuvchi vaziyatini ajratishga imkon berdi: uzoq vaqt o‘tirib o‘qish va ishlash; auditoriya oldida tik turib dars berish; muloqot va nutq faoliyati; kompyuter hamda hujjatlar bilan ishlash; stressli vaziyatlarda qaror qabul qilish; o‘quvchilar yoki jamoa bilan faol ishlash; uzoq davom etadigan aqliy mehnat. Ushbu vaziyatlarning har biri alohida emas, ko‘pincha bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘ladi. Masalan, dars berishda tik turish, nutq yuklamasi, auditoriyani kuzatish, emotsional nazorat va tezkor qaror qabul qilish birlashadi. Shu sababli kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik ham bitta jismoniy sifatni emas, o‘zaro bog‘langan sifatlar majmuasini rivojlantirishi lozim.

1-jadval. Gumanitar kasbiy vaziyatlar, funksional talablar va tavsiya etiladigan mashq vositalari

Kasbiy vaziyat	Asosiy funksional va psixofiziologik talab	Rivojlantiriladigan sifatlar va mashq vositalari

Uzoq vaqt o'tirib o'qish va ishlash	Gavda holatini uzoq saqlash; bel, bo'yin va yelka mushaklarida statik zo'riqish; harakat faolligining pasayishi	Statik va kuch chidamliligi; gavda markazi mashqlari, qomat gimnastikasi, faol tanaffus, yengil yurish
Auditoriya oldida tik turib dars berish	Umumiy ishchanlik, qomat barqarorligi, nafas chiqarish davomiyligi va ovozning tejamkorligi	Umumiy chidamlilik, muvozanat, diafragmal nafas, ko'krak qafasi mobilizatsiyasi, qomat mashqlari
Muloqot va nutq faoliyati	Emotsional nazorat, nutq ritmi, nafas va ovozni muvofiqlashtirish	Nutq-nafas boshqaruvi, relaksatsiya, ritmik mashqlar, nazoratli nafas chiqarish
Kompyuter va hujjatlar bilan ishlash	Ko'z-harakat koordinatsiyasi, mayda motorika, bilak-yelka va bo'yin mushaklarining lokal chidamliligi	Sensor-motor koordinatsiya, bilak va yelka mobilizatsiyasi, ko'z uchun faol tanaffuslar, rezina tasma mashqlari
Stressli vaziyatlarda qaror qabul qilish	Barqaror diqqat, psixofiziologik turg'unlik, tez tiklanish va o'zini boshqarish	Koordinatsion topshiriqlar, nafas-relaksatsiya, past va o'rta shiddatli aerob mashqlar
O'quvchilar yoki jamoa bilan faol ishlash	Harakatlarni tez moslashtirish, fazoviy yo'nalish, kommunikativ faollik	Koordinatsiya, muvozanat, yengil estafeta va hamkorlikka asoslangan harakatli topshiriqlar
Uzoq davom etadigan aqliy mehnat	Diqqatni saqlash, charchoqqa bardoshlilik, funksional tiklanish	Umumiy chidamlilik, ritmik yurish, siklik mashqlar, qisqa faol tanaffus va cho'zilish

Yetakchi jismoniy va psixofiziologik sifatlar

1-jadval ma'lumotlari gumanitar kasbiy faoliyatda jismoniy yuklama kamligi emas, balki uning boshqa shaklda — uzoq statik zo'riqish, past harakat faolligi, lokal mushak tarangligi va psixofiziologik bosim ko'rinishida namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Bu holat jismoniy tarbiya mazmunini yuqori shiddatli sport mashqlari bilan to'ldirishning o'zi yetarli emasligini anglatadi. Mashqlar kasbiy xavf omiliga mos, dozalangan va muntazam bo'lishi kerak.

Yetakchi jismoniy sifatlar ichida umumiy chidamlilik bazaviy o'rin egallaydi. U yurak-qon tomir va nafas tizimlarining uzoq muddatli faoliyatga moslashuvini qo'llab-quvvatlab, aqliy va kommunikativ ish davomida tez charchashni kamaytirishga xizmat qiladi. Biroq gumanitar yo'nalishlar uchun chidamlilik faqat yugurish natijasi bilan baholanmasligi kerak. Uning kasbiy ahamiyati ish kunining oxirigacha faollikni saqlash, dars yoki mashg'ulot vaqtida ovoz va gavda holatini boshqarish hamda faoliyatlar almashinuvida tiklanish qobiliyati bilan belgilanadi.

Statik va kuch chidamliligi qomatni saqlashning funksional asosidir. Uzoq o'tirish yoki tik turishda gavda markazi, orqa, qorin va bo'yin-yelka mushaklari past intensivlikda, ammo uzluksiz ishlaydi. Ushbu mushak guruhlari yetarli tayyorlanmaganda kompensator holatlar, lokal taranglik va noqulaylik paydo bo'lishi mumkin. Shu bois plankning soddalashtirilgan variantlari, "bird-dog", ko'prik, devorga suyangan holda statik ushlash, rezina tasma bilan tortish va qomatni nazorat qiluvchi mashqlar maqsadga muvofiq. Mashqlar bajarilishida texnik aniqlik, nafasni ushlab qolmaslik va bosqichma-bosqich yuklama tamoyili ustuvor bo'lishi kerak.

Egiluvchanlik va harakatchanlik uzoq statik holatning kompensator vositasidir. Bo'yin, ko'krak qafasi, yelka kamari, son bukuvchi mushaklari va boldir orqa guruhining harakatchanligini saqlash o'tirish bilan bog'liq taranglikni kamaytirishga yordam beradi. Bunda keskin va og'riqli cho'zishdan ko'ra, dinamik mobilizatsiya, nazoratli cho'zilish va faol tanaffus shakllari afzal. Koordinatsiya va muvozanat mashqlari esa gavda holatini

anglash, fazoviy nazorat, sensor-motor moslashuv va diqqatni bir vaqtning o‘zida faollashtiradi.

Psixofiziologik sifatlar orasida diqqat barqarorligi, emotsional o‘zini boshqarish va stressga chidamlilik kasbiy faoliyatning barcha turlariga taalluqlidir. Koordinatsion ketma-ketliklar, ritmik harakatlar, qaror talab qiluvchi o‘yin topshiriqlari va muvozanat mashqlari diqqatni harakat bilan integratsiyalash imkonini beradi. Nafasni sekinlashtirish, nafas chiqarishni uzaytirish va mushaklarni navbatma-navbat bo‘shashtirish usullari esa emotsional zo‘riqishni kamaytirishga yordam beruvchi qisqa amaliy vosita bo‘lishi mumkin. Bunday mashqlar klinik davolash o‘rnini bosmaydi, ammo jismoniy tarbiya doirasida o‘zini boshqarish ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Nutq-nafas boshqaruvi gumanitar yo‘nalishlar uchun maxsus kasbiy-amaliy komponentdir. Auditoriyada uzoq gapirish nafas chiqarish davomiyligi, ko‘krak qafasi harakatchanligi, to‘g‘ri qomat va ovoz apparatining tejamkor ishlashini talab qiladi. Diafragmal nafas, nazoratli nafas chiqarish, yelka va ko‘krak qafasini ochuvchi mobilizatsiya, qomatni tiklovchi mashqlar hamda qisqa nutqiy topshiriqlarni harakat bilan uyg‘unlashtirish bu komponentni rivojlantirishi mumkin. Bunda ovozni majburan kuchaytirish emas, nafas, qomat va artikulyatsiya uyg‘unligi maqsad qilinadi.

2-jadval. Kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlikning integrallashgan tarkibi

Tarkibiy blok	Asosiy maqsad	Ustuvor vositalar va kutiladigan kasbiy-amaliy samara
Sog‘lomlashtiruvchi	Umumiy harakat faolligi va funksional zaxirani oshirish	Yurish, yengil yugurish, aerob va ritmik mashqlar; uzoq faoliyatda ishchanlikni saqlash va tiklanishni tezlashtirish
Profilaktik-korreksion	Statik yuklama va mushak-skelet	Gavda markazi, bel-orqa, bo‘yin-yelka mashqlari, mobilizatsiya va

	noqulayligining oldini olish	cho‘zilish; qomatni saqlash va lokal taranglikni kamaytirish
Funksional	Kasbiy vaziyatlarga mos chidamlilik, muvozanat va koordinatsiyani rivojlantirish	Aylana usuli, statik-dinamik kuch mashqlari, muvozanat va koordinatsion topshiriqlar; harakatlarni tejamkor boshqarish
Psixofiziologik	Diqqat, stressga chidamlilik, emotsional va nutq-nafas boshqaruvini shakllantirish	Nafas-relaksatsiya, ritmik va sensor-motor mashqlar, qaror talab qiluvchi topshiriqlar; o‘zini boshqarish va kommunikativ barqarorlik

Natijalarning ilmiy va amaliy talqini

Taklif etilgan to‘rt blok bir-biridan ajralgan mashg‘ulot qismlari emas, balki yagona dars yoki mikrosikl tarkibida integratsiyalashadigan yo‘nalishlardir. Masalan, 45–60 daqiqalik mashg‘ulotda 8–10 daqiqa dinamik faollashtirish va mobilizatsiyaga, 15–20 daqiqa umumiy hamda kuch chidamliligiga, 10–12 daqiqa qomat va koordinatsiya mashqlariga, 5–8 daqiqa nafas-relaksatsion yakunlovchi qismga ajratilishi mumkin. Bu nisbat qat’iy standart emas; talabalarning tayyorgarlik darajasi, sog‘liq holati va dars sharoitiga ko‘ra moslashtiriladi.

Natijalarni mavjud tadqiqotlar bilan qiyoslash ularning mantiqiy mosligini ko‘rsatadi. Sedentarlik va uzoq o‘tirish bo‘yicha ishlar faol tanaffus, qomat mushaklarini mustahkamlash va ergonomik odatlarning ahamiyatini asoslaydi (Owen et al., 2010; Baker et al., 2018). Ovoz va qomat bo‘yicha ma’lumotlar nutq faoliyatini jismoniy tayyorgarlikdan ajratmaslik kerakligini ko‘rsatadi (Cardoso et al., 2019). Stress va emotsional boshqaruvga oid yondashuvlar esa nafas va relaksatsion mashqlarni psixofiziologik tayyorgarlik vositasi sifatida qo‘llash imkoniyatini ochadi (Gross, 2015; Bentley et al., 2023). Shu bilan birga, mazkur maqola ushbu yo‘nalishlarni aynan

gumanitar ta'limdagi talaba qizlarning kasbiy vaziyatlari bilan bog'lab, kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik uchun integral model taklif qilishi bilan farqlanadi.

Modelning amaliy ahamiyati shundaki, u jismoniy tarbiya o'qituvchisiga mashqlarni "umumiy foydali" tamoyili bo'yicha emas, aniq kasbiy talabga qarab tanlash imkonini beradi. Masalan, uzoq o'tirishga qarshi faqat yurish yoki yugurish emas, balki gavda markazi chidamliligi va faol tanaffus ko'nikmalari; auditoriya oldida ishlash uchun esa umumiy chidamlilik bilan birga qomat, nafas va emotsional nazorat mashqlari tanlanadi. Natijada mashg'ulotning kasbiy yo'naltirilganligi talaba uchun tushunarli bo'ladi va mashqlarni kelajak ish faoliyatida mustaqil qo'llash ehtimoli ortadi.

Tadqiqotning cheklovi uning nazariy-tahliliy xarakterga egaligidir. Taklif etilgan bog'lanishlar va model empirik tajriba orqali tekshirilmagan. Keyingi tadqiqotlarda talaba qizlarning qomat barqarorligi, statik chidamliligi, umumiy ishchanligi, diqqat, stress holati, nafas ko'rsatkichlari va mushak-skelet noqulayligi bo'yicha boshlang'ich diagnostika o'tkazish, so'ngra 12–16 haftalik integrallashgan dastur samaradorligini nazorat guruhi bilan baholash maqsadga muvofiq. Bunda jismoniy va psixofiziologik natijalarni birgalikda o'lchash modelning amaliy qiymatini aniqroq ko'rsatadi.

XULOSA

Gumanitar ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan talaba qizlarning bo'lajak kasbiy faoliyati kam jismoniy zo'riqishli faoliyat sifatida emas, balki uzoq davom etadigan statik, aqliy, kommunikativ va emotsional yuklamalar majmuasi sifatida baholanishi lozim. Uzoq o'tirish va tik turish, kompyuter hamda hujjatlar bilan ishlash, auditoriya oldida nutq so'zlash, doimiy muloqot va mas'uliyatli qaror qabul qilish organizmning turli funksional tizimlariga o'ziga xos talablar qo'yadi.

Professiografik tahlil asosida talaba qizlar uchun umumiy chidamlilik, statik chidamlilik, kuch chidamliligi, egiluvchanlik, koordinatsiya va muvozanat yetakchi jismoniy sifatlar sifatida ajratildi. Diqqat barqarorligi, stressga chidamlilik, emotsional

o‘zini boshqarish, nutq-nafas boshqaruvi, ishchanlik va sensor-motor muvofiqlik esa kasbiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlovchi asosiy psixofiziologik sifatlar sifatida belgilandi.

Kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik mazmuni sog‘lomlashtiruvchi, profilaktik-korreksion, funksional va psixofiziologik bloklar integratsiyasida tashkil etilishi kerak. Ushbu tizimning maqsadi sport natijasini maksimal oshirish emas, balki qomatni saqlash, mushak-skelet zo‘riqishini kamaytirish, nafas va ovoz faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, charchoqqa bardoshlilikni kuchaytirish hamda kasbiy vaziyatlarda o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Taklif etilgan “kasbiy vaziyat – funksional xavf – zarur sifat – mashq vositasi” modeli jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini kasb talablariga moslashtirish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Modelni oliy ta’lim amaliyotiga joriy etishdan oldin uning samaradorligini pedagogik tajriba, funksional testlar va psixofiziologik baholashlar orqali tekshirish zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari : o‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent : Nizomiy, 2015. – 120 b. (Fundamentals of pedagogical competence and creativity).

лимов Е.А. Психология профессионального самоопределения : учебное пособие для студентов вузов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с. (Psychology of professional self-

3. Owen N., Healy G.N., Matthews C.E., Dunstan D.W. Too Much Sitting: The Population Health Science of Sedentary Behavior // Exercise and Sport Sciences Reviews. – 2010. – Vol. 38, № 3. – P. 105–113.

4. G‘oziyev E.G‘., Mamedov K.Q. Kasb psixologiyasi : o‘quv qo‘llanma. – Toshkent : O‘zMU, 2003. – 156 b.

5. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / отв. ред. К.А. Абульханова-Славская. – Москва : Наука, 1982. – 185 с. (Problems of the systemogenesis of professional activity).

аркова А.К. Психология профессионализма. – Москва : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 312 с. (Psychology of professionalism).

7. Fleishman E.A., Quaintance M.K. Taxonomies of Human Performance: The Description of Human Tasks. – Orlando, FL : Academic Press, 1984. – 514 p.

8. Hasanboyev J., To'raqulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika : o'quv qo'llanma. – Toshkent : Fan, 2006. – 284 b. (Pedagogy).

еан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика : учебное пособие для вузов. – Санкт-Петербург : Питер, 2000. – 432 с. (Psychology and pedagogy).

наньев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – Москва : Наука, 1977. – 379 с. (On

11. Kyriacou C. Teacher Stress: Directions for Future Research // Educational Review. – 2001. – Vol. 53, № 1. – P. 27–35.

12. Измеров Н.Ф., Кириллов В.Ф. Гигиена труда : учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : ГЭОТАР-Медиа, 2016. – 125 с. (Occupational hygiene).

13. Jacobs K., Hudak S., McGiffert J. Computer-related posture and musculoskeletal discomfort in middle school students // Work. – 2009. – Vol. 32, № 3. – P. 275–283.

14. Tremblay M.S., Aubert S., Barnes J.D., Saunders T.J., Carson V., Latimer-Cheung A.E. et al. Sedentary Behavior Research Network (SBRN) – Terminology Consensus Project process and outcome // International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity. – 2017. – Vol. 14. – Article 75. – DOI: 10.1186/s12966-017-0525-8.

15. Baker R., Coenen P., Howie E., Williamson A., Straker L. The Short Term Musculoskeletal and Cognitive Effects of Prolonged Sitting During Office Computer Work // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2018. – Vol. 15, № 8. – Article 1678. – DOI: 10.3390/ijerph15081678.

16. Daneshmandi H., Choobineh A., Ghaem H., Karimi M. Adverse Effects of Prolonged Sitting Behavior on the General Health of Office Workers // Journal of Lifestyle Medicine. – 2017. – Vol. 7, № 2. – P. 69–75.

PEDAGOGLARNING KASBIY FAOLIYATIDA STRESSNI BOSHQARISH VA KASBIY BARQARORLIKNI TA'MINLASHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Abdusamiyev Dilmurod Abdug'ani o'g'li
Turan International University dotsenti,
pedagogika fanlari doktori (DSc)
https://orcid.org/0009-0000-0934-5783
email: abdusamiyev1993@bk.ru
Tel: +(94) 152 58 68

Annotatsiya: *mazkur maqolada pedagoglarning kasbiy faoliyatida uchraydigan stress omillari, ularning ta'lim sifati va pedagogik samaradorlikka ta'siri hamda kasbiy barqarorlikni ta'minlashning pedagogik mexanizmlari tahlil qilingan. Maqolada zamonaviy oliy va umumiy o'rta ta'lim tizimida pedagoglar faoliyatiga ta'sir etuvchi tashkiliy, psixologik va pedagogik omillar tizimli yondashuv asosida o'rganildi. Stressni boshqarishda refleksiv faoliyat, emotsional intellekt, o'zini o'zi boshqarish strategiyalari, kasbiy motivatsiyani qo'llab-quvvatlash, hamkorlikka asoslangan professional muhit hamda raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanishning didaktik imkoniyatlari asoslab berildi. Tadqiqot natijasida pedagoglarning kasbiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi motivatsion, refleksiv, kommunikativ, tashkiliy va profilaktik komponentlarni o'z ichiga olgan pedagogik mexanizm ishlab chiqildi.*

Kalit so'zlar: *kasbiy stress, kasbiy barqarorlik, emotsional intellekt, refleksiv faoliyat, pedagogik qo'llab-quvvatlash, kasbiy motivatsiya, professional farovonlik, rezilyentlik, burn-out, ta'lim sifati.*

PEDAGOGICAL MECHANISMS OF STRESS MANAGEMENT AND PROVIDING PROFESSIONAL STABILITY IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF TEACHERS

Annotation: *this article analyzes the stress factors encountered in the professional activities of teachers, their impact on the quality of education and pedagogical effectiveness, and pedagogical mechanisms for ensuring professional stability. The article studies the organizational, psychological, and pedagogical factors affecting the activities of teachers in the modern higher and general secondary education systems based on a systematic approach. The didactic possibilities of reflexive activity, emotional intelligence, self-management strategies, support for professional motivation, a collaborative professional environment, and the rational use of digital technologies in stress management are substantiated. As a result of the study, a pedagogical mechanism was developed that includes motivational, reflexive, communicative, organizational, and preventive components that serve to ensure the professional stability of teachers.*

Keywords: *occupational stress, occupational stability, emotional intelligence, reflexive activity, pedagogical support, professional motivation, professional well-being, resilience, burnout, quality of education.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ СТРЕССОМ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация: *в данной статье анализируются стрессовые факторы, встречающиеся в профессиональной деятельности учителей, их влияние на качество образования и педагогическую эффективность, а также педагогические механизмы обеспечения профессиональной стабильности. В статье на системном подходе изучаются организационно-психологические и педагогические факторы, влияющие на деятельность учителей в современных системах высшего и общего среднего образования. Обосновываются дидактические возможности рефлексивной деятельности, эмоционального интеллекта, стратегий самоорганизации, поддержки профессиональной мотивации, профессиональной среды сотрудничества и рационального использования цифровых технологий в управлении стрессом. В результате исследования разработан педагогический механизм, включающий мотивационные, рефлексивные, коммуникативные, организационные и профилактические компоненты, служащие обеспечению профессиональной стабильности учителей.*

Ключевые слова*: профессиональный стресс, профессиональная стабильность, эмоциональный интеллект, рефлексивная деятельность, педагогическая поддержка, профессиональная мотивация, профессиональное благополучие, стрессоустойчивость, выгорание, качество образования.*

INTRODUCTION

Ta'lim tizimining transformatsiyalashuvi, pedagog kasbiga qo'yilayotgan professional talablarning ortishi hamda raqamli ta'lim muhitining jadal rivojlanishi pedagoglarning kasbiy faoliyatini murakkab va ko'p omilli jarayonga aylantirmoqda. Zamonaviy pedagog nafaqat ta'lim beruvchi, balki ta'lim jarayonini loyihalashtiruvchi, tarbiyaviy faoliyatni tashkil etuvchi, raqamli texnologiyalarni qo'llovchi, innovatsiyalarni joriy etuvchi hamda o'quvchilarning individual rivojlanishini boshqaruvchi mutaxassis sifatida faoliyat yuritadi. Bunday ko'p funksiyali faoliyat yuqori intellektual va emotsional yuklamalarni yuzaga keltirib, kasbiy stressning ortishiga sabab bo'lmoqda.

Pedagogik faoliyatdagi stress nafaqat pedagogning psixologik holatiga, balki ta'lim sifati, o'quvchilar bilan muloqot samaradorligi, pedagogik qarorlar sifati hamda kasbiy

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

motivatsiyaga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Uzoq davom etuvchi stress emotsional zo'riqish, kasbiy charchash (burnout), ish unumdorligining pasayishi, innovatsion faoliyatga qiziqishning susayishi va kasbni tark etish xavfini oshiruvchi omillardan biri sifatida qaralmoqda. Shu bois pedagoglarning kasbiy farovonligini ta'minlash va stressni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish zamonaviy pedagogika va ta'lim menejmentining ustuvor ilmiy yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Xalqaro tadqiqotlarda pedagoglarning kasbiy stressi asosan ish yuklamasi, vaqt bosimi, tashkiliy o'zgarishlar, ma'muriy talablarning ortishi, sinfdagi murakkab pedagogik vaziyatlar, raqamli texnologiyalarni o'zlashtirish zarurati hamda kasbiy-ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetarli emasligi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, tadqiqotchilar stressning salbiy oqibatlarini kamaytirishda emotsional intellekt, refleksiv faoliyat, rezilyentlik (resilience), ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va sog'lom tashkiliy muhitning muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydilar.

So'nggi yillarda pedagoglarning kasbiy farovonligi (teacher well-being), kasbiy barqarorligi (teacher resilience) va stressni boshqarish strategiyalari bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, ularning aksariyatida mazkur masalalar psixologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Pedagogik tadqiqotlarda esa stressni boshqarishning didaktik, tashkiliy va refleksiv mexanizmlarini yagona pedagogik tizim sifatida asoslash hamda ularning o'zaro funksional bog'liqligini ochib berishga qaratilgan izlanishlar nisbatan kam uchraydi. Ayniqsa, raqamli transformatsiya sharoitida pedagoglarning kasbiy barqarorligini ta'minlovchi pedagogik mexanizmlarni kompleks yondashuv asosida ishlab chiqish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqot aynan ushbu ilmiy ehtiyojdan kelib chiqib, pedagoglarning kasbiy faoliyatida stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta'minlashning pedagogik mexanizmlarini aniqlash hamda ularni yagona konseptual tizim sifatida asoslashga yo'naltirilgan.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Tadqiqotning maqsadi pedagoglarning kasbiy faoliyatida stressni yuzaga keltiruvchi omillarni pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilish, stressni boshqarish hamda kasbiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizmlarni aniqlash va ularning amaliy qo'llanilishiga doir ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun stress omillarining pedagogik xususiyatlarini aniqlash, kasbiy barqarorlikning tarkibiy komponentlarini tavsiflash, stressni boshqarishning pedagogik mexanizmlarini tizimlashtirish hamda ularning o'zaro bog'liqligini aks ettiruvchi konseptual modelni ishlab chiqish vazifalari belgilandi.

LITERATURE REVIEW

Pedagoglarning kasbiy faoliyatida stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta'minlash masalalari so'nggi yillarda pedagogika, psixologiya hamda ta'lim menejmenti sohalarining kesishgan nuqtasida shakllanayotgan muhim ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi. Ta'lim tizimidagi institutsional o'zgarishlar, raqamli transformatsiya, pedagog faoliyatining ko'p funksiyali tus olishi va kasbiy mas'uliyatning ortishi pedagogik faoliyatda stress omillarini kuchaytirayotganligi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilmoqda. Shu sababli zamonaviy ilmiy adabiyotlarda kasbiy stressni kamaytirish, pedagoglarning psixologik farovonligini ta'minlash hamda kasbiy barqarorligini rivojlantirishning nazariy va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kasbiy stressni izohlashda Job Demands–Resources (JD–R) modeli eng ko'p qo'llaniladigan nazariy yondashuvlardan biri hisoblanadi. Mazkur modelga ko'ra, pedagog faoliyatidagi yuqori ish yuklamasi, vaqt tanqisligi, emotsional zo'riqish, ma'muriy talablar va tashkiliy bosimlar kasbiy stressning asosiy manbalari hisoblanadi. Aksincha, rahbariyat tomonidan qo'llab-quvvatlash, kasbiy avtonomiya, hamkasblar bilan hamkorlik, malaka oshirish imkoniyatlari va qulay ta'lim muhiti pedagogning ichki resurslarini kuchaytirib, stressning salbiy ta'sirini kamaytiradi. Ushbu model pedagogik faoliyatni faqat

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

yuklamalar tizimi sifatida emas, balki talablar va resurslar o‘rtasidagi dinamik muvozanat sifatida baholash imkonini beradi.

Kasbiy stressning uzoq muddatli oqibatlarini tushuntirishda Maslach Burnout konsepsiyasi alohida o‘rin tutadi. Ushbu yondashuv kasbiy charchashni emotsional holdan toyish, kasbiy faoliyatga befarqlik (depersonalizatsiya) hamda shaxsiy kasbiy yutuqlarni past baholash kabi uch asosiy komponent orqali izohlaydi. Mazkur model pedagogik faoliyat samaradorligi pasayishining sabablarini aniqlashda keng qo‘llanilib, stressni boshqarish bo‘yicha profilaktik choralarni ishlab chiqishda nazariy asos vazifasini bajaradi.

So‘nggi yillarda ilmiy tadqiqotlarda pedagoglarning kasbiy rezilyentligi (Teacher Resilience) konsepsiyasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ushbu yondashuvga ko‘ra, kasbiy barqarorlik tug‘ma sifat emas, balki pedagogning kasbiy tajribasi, refleksiv faoliyati, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanishi va uzluksiz o‘rganish jarayonida shakllanadigan dinamik kompetensiyadir. Rezilyent pedagog murakkab pedagogik vaziyatlarga moslasha oladi, kasbiy motivatsiyasini saqlab qoladi, innovatsion faoliyatga ochiq bo‘ladi hamda salbiy omillar ta’sirida ham pedagogik samaradorligini barqaror darajada ushlab turadi.

Pedagoglarning kasbiy farovonligini ta’minlash masalalari PERMA modeli doirasida ham keng tadqiq etilgan. Ushbu model ijobiy emotsiyalar, kasbiy faoliyatga chuqur jalb etilganlik, ijtimoiy munosabatlar sifati, kasbiy faoliyatning mazmunliligi hamda erishilgan natijalarni anglash kabi omillar pedagogning psixologik farovonligini belgilashini asoslaydi. Pedagogik nuqtai nazardan mazkur komponentlar kasbiy stressga qarshi himoya omillari sifatida namoyon bo‘ladi.

Stressni boshqarishning individual mexanizmlarini tushuntirishda Stress va moslashishning transaksion modeli (Transactional Model of Stress and Coping) muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Mazkur modelga ko‘ra, stressning salbiy ta’siri tashqi omillarning o‘zidan ko‘ra, shaxsning ularni qanday baholashi va ularga qanday

moslashish strategiyalarini tanlashiga ko‘proq bog‘liq. Shu sababli pedagoglarning refleksiv fikrlashi, emotsional intellekti, o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari va konstruktiv muammoni hal etish strategiyalarini rivojlantirish stressni boshqarishning muhim pedagogik vositalari sifatida qaraladi.

Respublikamiz olimlarining tadqiqotlarida pedagoglarning kasbiy faoliyatini takomillashtirish, pedagogik mahoratini rivojlantirish hamda kasbiy kompetentligini shakllantirish masalalari keng tadqiq etilgan. Xususan, N.A.Muslimov pedagogning kasbiy shakllanishini uzluksiz pedagogik jarayon sifatida talqin qilib, kasbiy kompetentlikni rivojlantirish texnologiyalari, pedagogik mahorat va kreativlikning nazariy-metodik asoslarini ishlab chiqqan. Olimning fikricha, pedagogning kasbiy samaradorligi kasbiy bilim, amaliy ko‘nikma, refleksiv faoliyat va o‘zini-o‘zi rivojlantirishga tayyorlikning uyg‘unligi bilan belgilanadi.

J.G‘.Yo‘ldoshevning ilmiy ishlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish, pedagogning metodik mahoratini rivojlantirish va innovatsion ta'lim muhitini yaratish masalalari yoritilgan. Muallif pedagogning kasbiy muvaffaqiyati zamonaviy o‘qitish texnologiyalarini samarali qo‘llash, ta'lim jarayonini loyihalash hamda pedagogik faoliyatni muntazam takomillashtirib borish bilan bog‘liqligini ta'kidlaydi.

R.H.Jo‘rayev kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish, ta'lim jarayonining innovatsion modelini yaratish hamda pedagogning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalarini tadqiq etgan. Uning ilmiy qarashlarida pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishda qulay tashkiliy muhit, metodik ta'minot va uzluksiz kasbiy rivojlanish muhim omillar sifatida e'tirof etiladi.

B.X.Xodjayev pedagogika nazariyasi va amaliyotiga oid tadqiqotlarida pedagog shaxsining kasbiy rivojlanishi, pedagogik kompetentlik va ta'lim sifatini ta'minlashning metodologik asoslarini yoritadi. Olim pedagogning kasbiy faoliyatini takomillashtirish

uzluksiz ta'lim, o‘zini-o‘zi rivojlantirish hamda refleksiv yondashuv bilan uzviy bog‘liqligini qayd etadi.

Olimlarning ilmiy qarashlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, ularning tadqiqotlarida pedagogning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, pedagogik mahoratni takomillashtirish va innovatsion faoliyatni tashkil etish masalalari yetarlicha yoritilgan. Biroq pedagogik faoliyatda stressni boshqarish hamda kasbiy barqarorlikni ta'minlashning yaxlit pedagogik mexanizmlari, ularning motivatsion, refleksiv, kommunikativ va tashkiliy komponentlari o‘zaro bog‘liqlikda alohida tadqiq etilmagan. Mazkur tadqiqot aynan ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

METHODS

Mazkur tadqiqot pedagoglarning kasbiy faoliyatida stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta’minlashning pedagogik mexanizmlarini aniqlash hamda ularni nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan sifatli (qualitative) tadqiqot sifatida tashkil etildi. Tadqiqot jarayonida kasbiy stressni yuzaga keltiruvchi omillar, stressni boshqarish strategiyalari va kasbiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizmlar tizimli ravishda tahlil qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv hamda refleksiv yondashuv tashkil etdi. Tizimli yondashuv pedagogik faoliyatda stressni boshqarish jarayonini o‘zaro bog‘liq komponentlardan iborat yaxlit tizim sifatida o‘rganish imkonini berdi. Kompetensiyaviy yondashuv pedagoglarning stressni boshqarish kompetensiyasi, emotsional intellekti, kommunikativ madaniyati va kasbiy moslashuvchanligini kasbiy barqarorlikning muhim tarkibiy qismlari sifatida baholashga xizmat qildi. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv kasbiy stressning pedagogik faoliyat jarayonida namoyon bo‘lish xususiyatlarini aniqlash imkonini bersa, refleksiv yondashuv pedagoglarning o‘z kasbiy faoliyatini tahlil qilishi, stress omillarini anglash va ularga nisbatan konstruktiv boshqaruv strategiyalarini shakllantirishning ilmiy asoslarini ochib berdi.

Tadqiqot davomida ilmiy-pedagogik va psixologik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy-komparativ tahlil, kontent tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish hamda konseptual modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish orqali pedagogik stress va kasbiy barqarorlikning nazariy asoslari, ularning rivojlanish tendensiyalari hamda zamonaviy ilmiy yondashuvlar o‘rganildi. Qiyosiy-komparativ tahlil asosida mahalliy va xorijiy tadqiqotlar o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlar aniqlanib, pedagoglarning kasbiy faoliyatida stressni boshqarishga oid ilg‘or tajribalar tizimlashtirildi.

Kontent tahlil yordamida ilmiy maqolalar, monografiyalar, normativ-huquqiy hujjatlar va xalqaro tashkilotlarning hisobotlarida pedagogik stress, kasbiy barqarorlik, rezilyentlik, emotsional intellekt va professional farovonlikka oid ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Tizimlashtirish va umumlashtirish metodlari asosida stressni boshqarishning pedagogik mexanizmlari funksional jihatdan guruhlashtirildi hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi aniqlandi.

Konseptual modellashtirish metodi tadqiqotning asosiy ilmiy natijasini shakllantirishda muhim o‘rin egalladi. Mazkur metod asosida pedagoglarning kasbiy faoliyatida stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta’minlashning motivatsion, diagnostik, refleksiv, kommunikativ, tashkiliy va rivojlantiruvchi komponentlarini o‘z ichiga olgan pedagogik mexanizm ishlab chiqildi. Modelning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi funksional aloqalar aniqlanib, ularning kasbiy faoliyat samaradorligiga ta’siri nazariy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi mahalliy va xorijiy ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish, zamonaviy pedagogik konsepsiyalarga tayanish, ilmiy umumlashtirish tamoyillariga rioya qilish hamda olingan xulosalarning mavjud ilmiy qarashlar bilan o‘zaro muvofiqligini tekshirish orqali ta’minlandi.

RESULTS

Nazariy manbalar, mahalliy va xorijiy tadqiqotlarning qiyosiy tahlili hamda zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini umumlashtirish natijasida pedagoglarning kasbiy faoliyatida stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta'minlashning pedagogik mexanizmi ishlab chiqildi. Mazkur mexanizm pedagogik stressning oldini olish, stressni konstruktiv boshqarish hamda pedagogning kasbiy samaradorligini uzoq muddat davomida barqaror saqlashga xizmat qiluvchi o'zaro bog'liq komponentlardan iborat yaxlit pedagogik tizim sifatida tavsiflanadi.

Tadqiqot natijalari pedagogik faoliyatda stressni boshqarishning samaradorligi alohida psixologik usullar bilan emas, balki motivatsion, diagnostik, refleksiv, kommunikativ, tashkiliy, texnologik va rivojlantiruvchi komponentlarning uzviy integratsiyasi orqali ta'minlanishini ko'rsatdi(1-jadvalga qarang).

1-jadval

Pedagogik faoliyatda stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta'minlash mexanizmining tarkibiy komponentlari

Komponent	Mazmuni	Kutilayotgan natija
Motivatsion	Kasbiy qadriyatlarni mustahkamlash, ichki motivatsiyani qo'llab-quvvatlash	Kasbiy faoliyatga ijobiy munosabat shakllanadi
Diagnostik	Stress omillari va ularning intensivligini muntazam aniqlash	Stress xavfi o'z vaqtida baholanadi
Refleksiv	Kasbiy faoliyatni tahlil qilish va o'zini baholash	O'zini boshqarish ko'nikmalari rivojlanadi
Kommunikativ	Hamkasblar va rahbariyat bilan samarali muloqotni yo'lga qo'yish	Psixologik qo'llab-quvvatlash kuchayadi
Tashkiliy	Qulay ish muhiti va mehnatni oqilona tashkil etish	Kasbiy zo'riqish kamayadi

Texnologik	Raqamli vositalar va sun'iy intellekt texnologiyalaridan oqilona foydalanish	Mehnat unumdorligi ortadi
Rivojlantiruvchi	Uzluksiz kasbiy rivojlanish va rezilyentlikni shakllantirish	Kasbiy barqarorlik ta'minlanadi

Jadvalda keltirilgan komponentlar o'zaro funksional bog'liqlik asosida faoliyat yuritadi. Ularning har biri alohida vazifani bajarsa-da, kompleks qo'llanilgandagina pedagogik stressni samarali boshqarish hamda kasbiy barqarorlikni ta'minlash imkonini beradi.

1. Motivatsion komponent. Tahlillar pedagogning kasbiy qadriyatlari, o'z kasbidan qoniqishi hamda o'zini kasbiy rivojlantirishga bo'lgan ichki ehtiyoji stressga bardoshlilikning muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Ichki motivatsiyasi yuqori bo'lgan pedagoglar murakkab pedagogik vaziyatlarda konstruktiv qarorlar qabul qilishga moyil bo'lib, kasbiy qiyinchiliklarni rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qiladilar.

2. Diagnostik komponent. Stressni boshqarish jarayonining samaradorligi uning manbalarini o'z vaqtida aniqlashga bog'liq. Shu sababli pedagoglarning emotsional holati, ish yuklamasi, kasbiy qoniqish darajasi hamda psixologik farovonligini muntazam monitoring qilish stress profilaktikasining muhim sharti sifatida qaraladi.

3. Refleksiv komponent. Refleksiv faoliyat pedagogga o'z kasbiy tajribasini tahlil qilish, stressni keltirib chiqaruvchi omillarni anglash hamda ularga nisbatan individual boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Refleksiya asosida pedagog kasbiy xatti-harakatlarini takomillashtirib boradi va emotsional zo'riqishning salbiy oqibatlarini kamaytiradi.

4. Kommunikativ komponent. Kasbiy stressning kamayishida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash muhim omillardan biridir. Hamkasblar bilan hamkorlik, mentorlik, tajriba

almashish va konstruktiv muloqot pedagogning psixologik resurslarini mustahkamlaydi hamda kasbiy yolg'izlanishning oldini oladi.

5. Tashkiliy komponent.Ta'lim muassasasida qulay psixologik muhitni yaratish, mehnat yuklamasini oqilona taqsimlash, pedagogik faoliyatni rejalashtirish va rahbariyat tomonidan qo'llab-quvvatlash stressni kamaytiruvchi institutsional omillar sifatida namoyon bo'ladi.

6. Texnologik komponent. Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalaridan oqilona foydalanish hujjatlar bilan ishlashni optimallashtiradi, o'quv materiallarini tayyorlashga sarflanadigan vaqtni qisqartiradi hamda pedagogning kognitiv yuklamasini kamaytiradi. Natijada kasbiy faoliyat samaradorligi ortib, stress darajasi pasayadi.

7. Rivojlantiruvchi komponent. Kasbiy barqarorlik pedagogning doimiy o'rganishi, yangi kompetensiyalarni egallashi, moslashuvchan fikrlashi va rezilyentlik sifatlarini rivojlantirishi orqali shakllanadi. Uzluksiz kasbiy rivojlanish pedagogning tashqi o'zgarishlarga tez moslashishiga, kasbiy motivatsiyasini saqlab qolishiga hamda uzoq muddatli kasbiy samaradorligini ta'minlashiga xizmat qiladi.

Olib borilgan tahlillar asosida pedagogik faoliyatda stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta'minlash quyidagi ketma-ketlikda amalga oshirilishi tavsiya etiladi:

Stress omillarini aniqlash → Diagnostik baholash → Refleksiv tahlil → Pedagogik va psixologik qo'llab-quvvatlash → Raqamli hamda tashkiliy optimallashtirish → Kasbiy rivojlanish → Kasbiy barqarorlikni mustahkamlash.

Mazkur mexanizm pedagoglarning kasbiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash, stressni boshqarish va professional farovonligini ta'minlashga yo'naltirilgan uzluksiz pedagogik jarayonni ifodalaydi.

DISCUSSION

Tadqiqot natijalari pedagogik faoliyatda stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta'minlash alohida psixologik tadbirlar orqali emas, balki motivatsion, diagnostik, refleksiv, kommunikativ, tashkiliy, texnologik va rivojlantiruvchi komponentlarning o'zaro uyg'unlashgan pedagogik tizimi orqali amalga oshirilishini ko'rsatdi. Mazkur natija pedagogik faoliyatning murakkab va ko'p omilli xususiyatidan kelib chiqib, stressni boshqarish jarayonini kompleks yondashuv asosida tashkil etish zarurligini tasdiqlaydi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili pedagoglarning kasbiy stressini o'rganishda psixologik yondashuvlar ustunlik qilishini ko'rsatadi. Mavjud tadqiqotlarda stressning yuzaga kelish sabablari, emotsional zo'riqish, kasbiy charchash va psixologik moslashuv mexanizmlari keng yoritilgan bo'lsa-da, stressni boshqarishning pedagogik jihatlari, xususan, ta'lim jarayonini tashkil etish, kasbiy rivojlanish, refleksiv faoliyat va institutsional qo'llab-quvvatlashning o'zaro bog'liqligi yetarli darajada ochib berilmagan.

Mazkur tadqiqotda taklif etilgan pedagogik mexanizm ana shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi. Unda kasbiy stressni kamaytirishning asosiy sharti sifatida pedagogning shaxsiy sifatlari bilan bir qatorda ta'lim muassasasining pedagogik muhiti, boshqaruv madaniyati, hamkorlik tamoyillari, uzluksiz kasbiy rivojlanish imkoniyatlari va raqamli infratuzilmasi ham hisobga olindi. Bu esa kasbiy barqarorlikni individual emas, balki pedagogik tizim mahsuli sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida refleksiv faoliyat pedagogik mexanizmning markaziy komponentlaridan biri ekanligi aniqlandi. Refleksiya pedagogga kasbiy faoliyatini tanqidiy tahlil qilish, stressni keltirib chiqarayotgan omillarni aniqlash, ularning sabablarini baholash hamda mos boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Shu jihatdan refleksiv kompetensiyaning rivojlanganligi pedagogning kasbiy moslashuvchanligi va barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalaridan oqilona foydalanish pedagogik stressni kamaytirishda muhim didaktik imkoniyatlarga ega ekanligini koʻrsatdi. Oʻquv materiallarini tayyorlash, baholash jarayonlarini avtomatlashtirish, ta'lim resurslarini boshqarish va ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatlarining kengayishi pedagogning vaqt resurslarini tejaydi hamda ortiqcha kognitiv yuklamani kamaytiradi. Biroq raqamli texnologiyalar faqat pedagogning raqamli kompetensiyasi yetarli darajada shakllangandagina stressni kamaytiruvchi omilga aylanishi mumkin.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati pedagogik faoliyatda stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta'minlashning pedagogik mexanizmini nazariy jihatdan asoslash hamda uning tarkibiy komponentlari oʻrtasidagi funksional bogʻliqlikni aniqlash bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyati esa ishlab chiqilgan mexanizmdan pedagoglarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarini takomillashtirishda, ta'lim muassasalarida psixologik-pedagogik qoʻllab-quvvatlash tizimini rivojlantirishda hamda kasbiy stress profilaktikasiga yoʻnaltirilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.

CONCLUSION

Olib borilgan nazariy tahlillar va ilmiy umumlashtirishlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, pedagogik faoliyatdagi kasbiy stress ta'lim sifati, pedagogning kasbiy samaradorligi va psixologik farovonligiga bevosita ta'sir koʻrsatuvchi koʻp omilli pedagogik hodisa hisoblanadi. Uni samarali boshqarish individual psixologik choralar bilan cheklanmay, pedagogik tizimning barcha tarkibiy elementlarini qamrab olishi zarur.

Ikkinchidan, pedagoglarning kasbiy barqarorligi motivatsion, refleksiv, kommunikativ, tashkiliy, texnologik va rivojlantiruvchi omillarning oʻzaro uygʻunligi asosida shakllanadi. Mazkur omillarning tizimli qoʻllanilishi pedagoglarning kasbiy

moslashuvchanligini oshiradi va emotsional zo'riqishlarning salbiy oqibatlarini kamaytiradi.

Uchinchidan, pedagogik faoliyatda stressni boshqarishning ishlab chiqilgan mexanizmi kasbiy stressni aniqlash, baholash, profilaktika qilish va pedagogning kasbiy salohiyatini rivojlantirish jarayonlarini yagona pedagogik tizim sifatida tashkil etish imkonini beradi.

To'rtinchidan, ta'lim muassasalarida refleksiv faoliyatni rivojlantirish, mentorlik tizimini takomillashtirish, hamkorlikka asoslangan kasbiy muhitni shakllantirish hamda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish pedagoglarning kasbiy barqarorligini ta'minlashning ustuvor pedagogik yo'nalishlari hisoblanadi.

Kelgusida mazkur pedagogik mexanizmning samaradorligini turli tipdagi ta'lim muassasalarida tajriba-sinov asosida tekshirish, kasbiy stress va pedagogik natijadorlik o'rtasidagi bog'liqlikni empirik ma'lumotlar asosida aniqlash hamda stressni boshqarishga yo'naltirilgan diagnostik vositalarni ishlab chiqish istiqbolli ilmiy tadqiqot yo'nalishlari sifatida e'tirof etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bakker A.B., Demerouti E. Job demands–resources theory: Taking stock and looking forward // Journal of Occupational Health Psychology. – 2023. – Vol. 28(1). – P. 1–15.
2. Maslach C., Leiter M.P. Understanding burnout: New models and interventions // Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior. – 2022. – Vol. 9. – P. 397–422.
3. Mansfield C.F., Beltman S. Promoting teacher resilience: Implications for teacher education // Teaching and Teacher Education. – 2021. – Vol. 105. – P. 103–415.
4. Folkman S. Stress, coping, and hope // Psycho-Oncology. – 2020. – Vol. 29(6). – P. 901–908.
5. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш: монография. – Тошкент: Фан, 2004.
6. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
7. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М.Ҳ. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Тошкент: Фан, 2006.
8. Xodjayev B.X. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Sharq, 2020.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

SHASHMAQOM STRUKTURASIDA TASAVVUFIY G'OYALAR VA STRUKTURAVIY QONUNIYATLARNING INTEGRATSIYASI

Narzullayeva Durdona Panji qizi
Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek milliy musiqa sanati instituti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Shashmaqom tizimining musiqiy-strukturaviy qonuniyatlari hamda ularning tasavvuf ta'limoti g'oyalari bilan o'zaro integratsiyasi tahlil qilingan. Mushkilot va Nasr bo'limlarining ichki tuzilishi, kuy mavzusining rivojlanish tamoyillari, Saraxbor, namud, avj va boshqa maqom unsurlarining falsafiy-semantik mazmuni yoritilgan. Shuningdek, maqom shakllarining ruhiy kamolot, vajd va ma'naviy yuksalish bosqichlari bilan bog'liqligi tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Shashmaqom, tasavvuf, maqom, Mushkilot, Nasr, Saraxbor, namud, avj, maqom tuzilishi, musiqiy semantika, musiqiy shakl, ma'naviy kamolot.*

ИНТЕГРАЦИЯ СУФИЧЕСКИХ ИДЕЙ И СТРУКТУРНЫХ ЗАКОНОВ В СТРУКТУРЕ ШАШМАКОМА

Аннотация*. В данной статье анализируются музыкально-структурные законы системы «Шашмаком» и их взаимная интеграция с идеями суфийской доктрины. Выделена внутренняя структура разделов «Мушкилот» и «Проза», принципы развития мелодической темы, философское и смысловое содержание «Сарахбора», «намуда», «авджа» и других элементов макома. Также анализируется связь форм макома со стадиями духовного совершенства, экстаза и духовного восхождения.*

Ключевые слова: *Шашмаком, суфизм, маком, Мушкилот, Проза, Сарахбор, «намуд», «авдж», структура макома, музыкальная семантика, музыкальная форма, духовное совершенство.*

INTEGRATION OF SUFICIAL IDEAS AND STRUCTURAL LAWS IN THE STRUCTURE OF SHASHMAKOM

Annotation. *This article analyzes the musical-structural laws of the Shashmaqom system and their mutual integration with the ideas of Sufi doctrine. The internal structure of the Mushkilot and Prose sections, the principles of development of the melodic theme, the philosophical and semantic content of Sarakhbor, namud, avj and other maqom elements are highlighted. The relationship of maqom forms with the stages of spiritual perfection, ecstasy and spiritual ascension is also analyzed.*

Keywords*: Shashmaqom, Sufism, maqom, Mushkilot, Prose, Sarakhbor, namud, avj, maqom structure, musical semantics, musical form, spiritual perfection.*

KIRISH

Ulug‘ ajdodlarimizdan bizga ma’naviy meros sifatida yetib kelgan Shashmaqom bugungi kunda jahon hamjamiyati e’tiborini va yuksak e’tirofini qozonib kelayotgan nodir durdonadir[1]. Ushbu holat, shubhasiz, o‘ziga xos fundamental asoslarga ega, chunki teran falsafiy hikmatlar ummoni bo‘lmish mazkur mumtoz san’at nafaqat o‘zbek va tojik madaniyatlari erishgan yuksak cho‘qqi, balki Osiyo qit’asi xalqlari san’atidagi favqulodda ahamiyatga molik hodisadir. Shu bilan birga, u butun bashariyat ahlining musiqiy mohiyatni anglash borasida qo‘lga kiritgan ulkan tarixiy yutug‘i sifatida ham namoyon bo‘ladi. Mazkur betakror san’at durdonasi tarkibida jilolanadigan barcha tarkibiy borliq, ya’ni birlamchi ohang tuzilmalaridan tortib, to turlicha hajmdagi qismlar va ularning uzviy turkum ko‘rinishlarining barchasi o‘zining sermazmunligi hamda o‘zaro ichki mantiqiy izchilligi bilan insonni hayratga soladi. Bu tizim odamzod ruhiyatining istalgan oziqasi sifatida uning ma’naviy-ruhiy jihatdan koinot cho‘qqisiga qadar yuksalishi uchun zaruriy quvvat manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Shashmaqomning bunday sirli va sururli sifatlari undagi boshqa go‘zal omillar qatorida tasavvuf ta’limoti g‘oyalarining chuqur tajassum etilganligi bilan izohlanadi. Bunga maqom tarkibida keladigan ko‘plab maxsus istilohlar, xususan, maqom, samo, tasnif, gardun, xona, bozg‘uy, talqin, qalandar, samandar, soqiynoma va boshqalar hamda asosiy aytimlarida qo‘llanilib kelinayotgan botiniy g‘alaliyot ya’ni Hazrat Tabriziy, Jaloliddin Rumiy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Lutfiy va Alisher Navoiy kabi aziz mutafakkirlarning ijodiy namunalari yaqqol ishora etadi. Ushbu maqolada biz Shashmaqom tarkibidagi kuy va aytimlarning ichki tuzilish shakllarini hamda ularning ma’no ifodalarida o‘ziga xos tarzda ufurib turgan go‘zal ta’limot hikmatlariga bir nazar tashlashni maqsad qildik.

METODOLOGIYA

Bu borada eng avvalo har bir maqomning bosh ma’nosini ixcham shaklda va nisbiy tugallangan holatdagi bayoni bo‘lgan boshlang‘ich kuy tuzilmalari e’tiborni o‘ziga

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tortadi. Mazkur musiqiy tuzilmalar nola va qochirim kabi an'anaviy ijroviy usullarning samarali qo'llanishi natijasida "musiqiy mavzu" tushunchasining beqiyos namunalari sifatida jonlanadiki, bunda buyuk ishq dardi ila yongan qalblarning taftini va zavqli iztiroblarini dastlabki darajada his etish imkoniyati tug'iladi. Bunday holat ularning tarixiy kelib chiqish manbalaridan qat'iy nazar yuzaga keladi. Vaholanki, mazkur mavzular orasida ildizlari turli davrlarga mansub bo'lgan, masalan, qadimiy "biramchi tuzilma", "darakchi ohang", kam sonli tayanch ohang qurilmalari va boshqalar kabi namunalar ham mavjuddir.

MUHOKAMA

Ma'lumki, tasavvuf ta'limoti odam va tabiat, odam va olam kabi barcha yaralgan borliqlarni o'zaro aloqadorlik va birlik g'oyasi o'laroq uyg'un tarzda idrok etadi. Ushbu keng qamrovli dunyoqarash san'atda, xususan, musiqada o'ziga xos badiiy tafakkurning qaror topishiga bosh omil bo'lgan edi. Shunga ko'ra, turlicha usluban va musiqiy tuzilmalar maqom matnida tubdan qayta ifoda etilib, o'zining yangi sifatlarini kashf eta boshlaydi. Endilikda ularning har biri yangi ma'nolari bilan sug'orilgan holda inson ruhiyatini yuksak maqsadga, ya'ni vajd holatiga yetaklovchi ma'naviy quvvatlarga ham ega bo'ladi. Bu borada musiqiy rivojlanishning umumiy ta'rifi shunday: maqom mavzusi dastlab quyi pardalarda bayon etilib, o'rta pardalar asosida izchil taraqqiy etadi hamda o'zining yuqori avj darajalariga intiladi va unga erishgach, dastlabki tayanch nuqtaga qaytib yakun topadi. Demak, maqom falsafasi va uning ohanglariga singdirilgan har bir ma'no qatlami dastlab hissiyotlar vositasida tuyuladi, so'ngra kuy oqimi va xotima orqali asarning asl mohiyati ongda to'liq shakllanadi. Ushbu pinhona go'zallik Mushkilot va Nasr bo'limlarida o'ziga xos takrorlanmas jilolar kasb etadi.

Mushkilot bo'limida Tasnifning kuy mavzusi maqom bosqichlariga tayangan holda o'zining o'rta va yuqori avj pardalariga intiladi, rivoj topgani sari uning ichki, botiniy jihatlari yuzaga chiqa boshlaydi. Kuy mavzusining tug'ilishidan tortib to ulug'vor avjiga qadar kechadigan yo'lni "kichik doiradan keng olamga" chiqish deb

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

atash mumkin. Bu yo'lda musiqiy g'oya to'lqinsimon aylanma harakatlar sehrida to'lib-toshadi, xonalar tuzilishi asnosida tobora qudrat kasb etib, o'zining mahobatli gulyajrog'ini namoyon etadi. Ayni vaqtda, uning botiniy mazmunidagi teran vazminlik, ulug'vorlik va mushohadaviylik holati tobora kuchayib boradi. Mushkilotning Tasniflaridan so'ng namoyon bo'ladigan o'rta-yakuniy bo'tinlari esa boshlang'ich unsurlar bilan uzviy bog'liqlikda yuzaga keladi. Bunda Tasnifning kuy-mavzusi turkum miqyosida yangi sinov mushkilotlaridan o'tadi hamda taraqqiyot ifodasi bo'lgan ohang va o'lchov-ritm o'zgarishlariga uchraydi.

Tarje nomli kuylarda boshlang'ich doira usuli takrorlangani holda, mavzu modifikatsiyasi asosan ichki imkoniyatlar doirasida, ohang-ritm qurilmalarining o'zgarishi bilan bog'liq holda yuzaga keladi hamda xona-bozg'uy nisbatlari vositasida rivoj topadi. Natijada unda yangi musiqiy sifatlar kashf etiladi. Lekin bunga asoslanib mutloq yangi mavzu bayoni xususida hukm chiqarmaslik kerak. Chunki Gardunda qo'llanilgan kuy tuzilmasi aslida Tasnifda ilk bor bayon etilgan mavzuning turkum miqyosida yashayotgan yangi sifat bosqichidir. Gardunlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ularda avvalgi qismlarda erishilgan tovush-bosqichlari nisbatan erkin qo'llaniladi. Natijada kuyning ravon va pog'onama-pog'ona harakat jarayoniga ko'plab ohang sakramalari qo'shiladi.

Muhammas va Saqil kuylarda esa mavzuning salobati va davomiyligi ortib boradi. Ularning zarb-usullari murakkablashib, katta doira shaklini zabt etadi. Ayni vaqtda, ularda avvalgi qismlarda namoyon bo'lgan muhim jihatlar umumlashtiriladi va bosib o'tilgan mushkilot yo'liga yakun yasaladi. Mushkilotlarning botin mazmuni bo'lgan mushohadaviylik holati Saqillarda o'zining avjiga qadar yuksaladi. Bunda go'yo vaqt o'z oqimini to'xtatadi, tashqi dunyoning shiddatli harakatlari o'z ta'sirini yo'qotib, mutlaq sukunat qaror topadi. Turkum yakunidagi qismlarning ijro sur'ati g'oyatda salobatli va vazmin tus olishi ana shu ruhiy holatning musiqiy ifodasidir. Masalan,

Buzruk maqomi Mushkilotidagi o'lchovlar va raqamlar ushbu jozibali tamoyilning yorqin isbotidir[1:27].

Maqomot gulshanining aytim yo'llarida bo'y ko'rsatgan ma'nolar jilosi cholg'u kuylari qatiga yashiringan ruhoniy yuksalish va qalb kamoloti g'oyalari bilan garchand egizak bo'lsa-da, xonish asnosida tamoman yangicha joziba kasb etadi. Soz sadosidan sadoqat topgan ilk mavzu, inson ovozining sehrli qudrati ila qayta tug'ilib, tinglovchi ko'z o'ngida yanada kengroq, teranroq va sirliroq ma'nolar olamini namoyon etadi.

Ohang bag'riga so'z va nola nafasi kirib kelishi bilan kuy o'zining dastlabki qiyofasini saqlagan holda, mislsiz sifatlar bilan bezaladi. Ushbu muhtasham musiqiy silsilada, dastlabki qadam poydevor bo'lmish Saraxborlarning bosqichma-bosqich yuksalib boruvchi shakliy tarhi butun boshli maqom turkumining rivojlanish yo'lida oltin mezon va o'zgacha yo'l ko'rsatuvchi mayoq bo'lib xizmat qiladi.

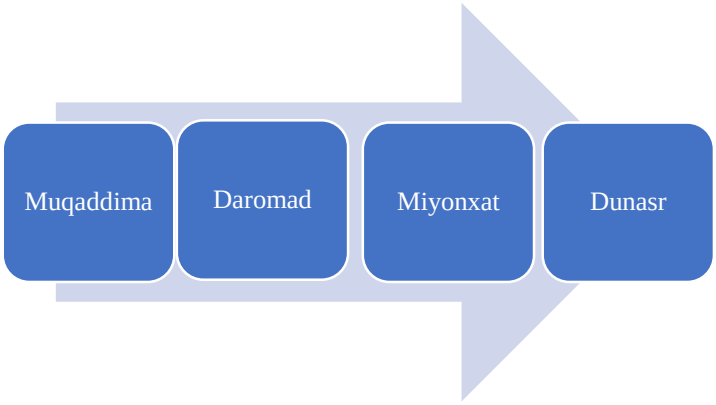

Saraxborlarning shakliy tuzilmalari

Shakl tuzilmalarining hikmatlarini anglash borasida ularning lug'aviy ma'nolari ham ahamiyatlidir.

Chunonchi, "muqaddima" so'zi "nutqda asosiy maqsadga ko'chishdan oldin aytiladigan so'zlar", "biror so'zning boshi" singari ma'nolarni anglatadi[2]. Odatda, muqaddimalar maqom aytim yo'llarining boshida keladigan cholg'u kirish qismlaridan iborat bo'lik, ular asosiy mavzu holatini bildiradi. "Daromad" atamasining lug'aviy negizida esa harakat jarayoniga oid serjihat ma'nunlar anglashiladi. Ular asosida tariqat yo'liga kirish, uning "eshigini" ochish, "yo'lning boshlanishi" kabi ma'nolarni keltirib

chiqarish mumkin. Unda asosiy mavzu bayoni quyi va o‘rta tabaqa pardalariga pog‘onama-pog‘ona tayanib, maqom-tamoyili asosida rivojlanadi. Miyonparda hisoblangan fors-tojikcha o‘rta parda shakliy bo‘linmasida esa mavzu o‘rta pardalarni tayanch sifatida o‘zlashtirib, yuqori tabaqaga qadar taraqqiy etadi. Dunasr – mavzuning yuqori tabaqa pardalarini zabt etish jarayonini anglatib, bunda odatda, dastlabki bosh pardaga nisbatan oktava yuqoriligida joylashgan tovush tayanch pardasi sifatida egallanadi. Shu bilan birga, dunasr atamasining botiniy ma’nosida tariqat yo‘li yakunlanib, Haqiqat darajasi boshlanganligini fahmlash mumkin. Bunda dunasrdagi “du” – ikki, “nasr” – g‘alaba, ya’ni mavzuning birinchi zafar yo‘li maqom bosqichlari egallanishi bilan hosil bo‘lganligi va ayni vaqtda, asosan 2- va 3-oktavalar oralig‘idagi tovushlarni qamragan ikkinchi zafar yo‘li boshlanganligi anglashiladi.

Bu davrga kelib mavzu rivoj topgan holda takomillashib, o‘zining cho‘qqisi bo‘lgan avj darajalarini namoyon eta boshlaydi[3:9]. Ikkinchi g‘alaba yo‘li namudlar kelishi bilan ham izohlanadi. Namud – “ayrim sho‘balarning boshlanish qismidagi kuy jumlalarini boshqa sho‘balarning yuqori registrlarida avj sifatida namoyon bo‘lishidir”[4]. Maqomlardagi avjlarni so‘fiylarning vajd kechinmasi bo‘lgan hol jarayoniga qiyoslash mumkin. Hol – “so‘fiylarning tariqat yo‘lini muvaffaqiyatli o‘tganlari evaziga Haq Taolo tomonidan in’om etilgan zavq-shavq lahzasidir”. Namudlarni hol yanglig‘ ahamiyat kasb etishini quvvatlovchi bilvosita dalillar sifatida bir qator qiyosiy kuzatuvlarni keltirish mumkin. Xususan, tasavvuf ilmida 10 ta asosiy hol tasnif etilgan bo‘lib[5], ularning har biri o‘zining maxsus atama-nomlariga ega: 1. Muraqaba, 2. Qurb, 3. Xavf, 4. Rajo, 5. Muhabba, 6. Shavq, 7. Uns, 8. Itmonina, 9. Mushohada, 10. Yaqin.

Bunga qiyosan aytish mumkinki, maqom san’atida ham o‘z nomlariga ega 10 ta asosiy namud (8 ta namud va namud vazifasida keluvchi 2 ta avjlar bilan birga) qo‘llanishi ma’lumdir[6:14]. Ular quyidagicha nomlanadi: 1. Uzzol namudi, 2. Muhayyari Chorgoh, 3. Navo namudi, 4. Bayot namudi, 5. Ushshoq namudi, 6. Oraz

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

namudi, 7. Segoh namudi, 8. Nasrulloyi namudi, 9. Zebo Pari avji, 10. Turk avji. Yana bir o‘rinli muqoyasa shundan iboratki, “hol” holatlari birin-ketin kelishi mumkin. Ayniqsa, ikki holni bir-biriga ulanib kelishi ko‘proq qayd etilgan[5]. Ma’lumki, namudlarning qo‘llanishida ham shunga o‘xshashlik bor. Masalan, Uzzol namudidan so‘ng ko‘pincha Muhayyari Chorgoh namudi keladi, yoki Bayot namudiga ulanib Navo namudi hozir bo‘ladi va hokazo [7:173]. Shuningdek, namudlarning soni bundan-da ortib kelishi mumkinki, bunday vaziyat hol jarayonida ham kuzatiladi. Aslida bu kabi qiyoslar bejiz emas, chunki har ikki holatda ham ruhda ilhom sodir bo‘lishi hodisasi hal etuvchi o‘rin tutadi.

Avj pardalarida ilhom zavqini surayotgan hofiz uchta va, hatto to‘rttagacha namudlar guruhini namoyon etishi musiqiy amaliyotdan ma’lumdir. Binobarin, maqom avjlari ham mohiyatan, ham shaklan aytim yo‘lining markaziy va salmoqli qismini tashkil etadi. Ularda, jumladan, kuy rivojining maqomlar doirasidagi eng oliy darajali usuli qo‘llaniladi. Namudlar bilan bevosita bog‘liq bu rivoj usulini “sifat usuli” deb tavsiflash mumkin. Shunga ko‘ra, Saraxbor bosh mavzui ilk bor quyi tabaqa-pardalarida sadolanar ekan, u o‘zining keyingi rivojini o‘rta va yuqori tabaqa pardalarida davom ettiradi, unda taraqqiyot ifodasi bo‘lgan ohang-ritm va shakl-hajm o‘zgarishlari sodir bo‘ladi va, nihoyat, avjlarida namudlarning kelishi unga tubdan yeni sifat bag‘ishlaydi. Biroq bu holatni musiqaning rivoj omillaridan bo‘lgan tazodli muqoyasa usuliga tenglashtirib bo‘lmaydi. Chunki namudlarning kelishi – asar jarayonida dastlabki kuy mavzuining mantiqan eng oliy darajadagi rivoji, erishgan sifat cho‘qqisidir. Erishilgan ushbu sifat darajasi nafaqat Saraxbor qismi uchun, balki sho‘balarning uzviy turkumlanishida ham ahamiyatlidir.

Ma’lumki, Saraxborlarda kelgan namudlarni odatga ko‘ra, Nasr va Talqin sho‘balaridan olingan boshlang‘ich kuy tuzilmalari sifatida ta’riflaymiz. Ushbu masalani sharh etishda o‘zgacha yondashish ham mumkin ko‘rinadi. Saraxborlar bosh xabar, bosh mavzu sifatida Talqin va Nasr sho‘balaridan avval ijro etiladi, samo vaziyati esa ijod

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

etiladi. Shu asosdan kelib chiqqan holda namud va unga mos keluvchi sho‘ba manbalariga qo‘yilgan urg‘ularni o‘zaro almashtirish mumkin. Agar shu tarzda yondashilsa, nazarimizda, sho‘balarning turkumlanish qonuniyatlari va ayniqsa, namudlarga ko‘proq aloqador bo‘lgan Nasr nomli sho‘balarning turkumda nufuzi bir qadar oydinlashgan bo‘ladi. Bunda “nasr” atamasini Saraxborlardagi “du-nasr”dan keltirib chiqarish barobarida yana Nasrlarni Saraxborlarda erishilgan g‘alabaning turkum darajasidagi in’ikosi yanglig‘ tavsiflash imkoni vujudga keladi. Bu fikrning e’tirofi esa, ayni choqda, maqom sho‘balarining turkumlanish qonuniyatlari ham yagona g‘oya asosida yuzaga kelganligiga dalolat etadi.

Tavsiflanayotgan ushbu oliy tartib turkumi ravshan etish istagida Buzruk maqomining aytim yo‘liga e’tibor qaratamiz. Oliy tartib turkumlari muayyan sho‘balar turkumi bilan-da cheklanmaydi. Bu darajadagi bog‘lanmalar turli maqomlar aro ham yuzaga keladi. Masalan, Saraxbori Buzruk sho‘basi avjlarida Uzzol va Muhayyari Chorgoh namudlari kelgan boshqa aytim yo‘llari bilan ham oliy tartib darajasida bog‘lanadi. Shu singari bog‘lanmalar esa Shashmaqomdagi qariyb barcha aytim yo‘llari nisbatan namoyon bo‘lib, buning natijasida umumtizim miqyosida oliy tartib turkumlariga erishiladi.

XULOSA

Demak, Shashmaqom aytim yo‘llarining Nasr deb atalishi bejiz emas ekan. Chunki zafar g‘oyasi ularning nafaqat alohida olingan har bir sho‘basi misolida, balki sho‘balar turkumi bo‘lgan Nasr aytim yo‘llari darajasida ham asosiy, markaziy o‘rin tutmoqda. Maqom yo‘llarining turkumlanishi darajasida esa boshlang‘ichlarda bayon etilgan kuy mavzusi qismdan-qismga qarab tobora murakkablashib boruvchi zarb-usullari asosida yeni sifat namunalarini oshkor etadi, hamda shu asno tik chiziq bo‘ylab rivojlanish tamoyilini yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rajabiy Y. Shashmaqom. I jild. Buzruk. – T., F. G‘ulom nomidagi Badiiy Adabiyot nashriyoti, 27-43-betlar.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. M., 1981, 487 b.
3. Rahmonov V. O‘zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at. – T., O‘qituvchi, 1983.
4. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. T., 1963
5. Islam. Ensiklopedicheskiy slovar. M.: Nauka, 1991, s. 266.
6. Rajabov I. Maqom asoslari. T., 1992, 14-21-betlar.
7. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. T., 1963, 173-174-betlar.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ADABIY TA'LIMDA GAYMIFIKATSIYA ORQALI BADIIY MATN USTIDA ISHLASH METODIKASI

Abdujabborova Nilufar Rustamjon qizi
Namangan davlat pedagogika instituti
Email: abdujabborovanilufar1214@gmail.com
Tel:+998952430398

Annotatsiya*:Adabiy ta'limda o'quvchilarning badiiy matnni chuqur idrok etishi va estetik his etish qobiliyatini rivojlantirish uchun innovatsion metodlardan foydalanish zarurati tobora ortib bormoqda. Gaymifikatsiya - o'yin elementlarini o'quv jarayoniga tatbiq etish - ta'lim texnologiyalarida keng qo'llanilayotgan bo'lsa-da, uning badiiy matn ustida ishlash metodikasida qo'llanilishi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ushbu tadqiqot gaymifikatsiyaning adabiy ta'limda badiiy matn tushunish, o'quvchi motivatsiyasi, tanqidiy fikrlash va estetik munosabat bildirish ko'nikmalariga ta'sirini o'rganadi hamda badiiy matn ustida ishlashning gaymifikatsiyaga asoslangan metodikasini taklif etadi.*

Kalit so'zlar: *gaymifikatsiya, adabiy ta'lim, badiiy matn tahlili, o'qish tushunishi, motivatsiya, o'yin asosidagi o'qitish, narrativ ta'lim.*

METHODOLOGY OF WORKING ON ARTISTIC TEXT THROUGH GAMICIFICATION IN LITERARY EDUCATION

Abstract*: In literary education, there is a growing need to utilize innovative methods to enhance students' deep perception and aesthetic appreciation of literary texts. Although gamification the integration of game elements into the educational process is widely used in educational technology, its application in working with literary texts has not been sufficiently researched. This study explores the impact of gamification on literary text comprehension, student motivation, critical thinking, and aesthetic response in literary education, and proposes a gamification-based methodology for working with literary texts.*

Keywords*: gamification, literary education, literary text analysis, reading comprehension, motivation, game-based learning, narrative education.*

МЕТОДОЛОГИЯ РАБОТЫ С ХУДОЖЕСТВЕННЫМ ТЕКСТОМ ПОСРЕДСТВОМ ИГРИФИКАЦИИ В ЛИТЕРАТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация: *В литературном образовании возрастает необходимость использования инновационных методов для развития у учащихся способности к глубокому восприятию и эстетическому осмыслению художественного текста. Хотя геймификация - внедрение игровых элементов в учебный процесс - широко применяется в образовательных технологиях, её использование в методике работы с художественным текстом изучено недостаточно.*

Данное исследование изучает влияние геймификации на понимание художественного текста, мотивацию учащихся, критическое мышление и формирование эстетического отношения в литературном образовании, а также предлагает основанную на геймификации методику работы с художественным текстом.

Ключевые слова: *геймификация, литературное образование, анализ художественного текста, понимание прочитанного, мотивация, игровое обучение, нарративное обучение.*

KIRISH

XXI asrda raqamli texnologiyalar va interaktiv o‘qitish metodlarining rivojlanishi adabiy ta‘‘limga yangi imkoniyatlar va muammolar olib keldi. Bir tomondan, o‘quvchilarning badiiy adabiyotga qiziqishi pasayib bormoqda; boshqa tomondan, zamonaviy pedagogika o‘quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiruvchi innovatsion metodlarni joriy etishni talab qilmoqda. Shu vaziyatda gaymifikatsiya - o‘yin mexanizmlari va elementlarini o‘quv jarayoniga tatbiq etish - butun dunyo ta’lim tizimlarida keng e’tiborga sazovor bo‘lmoqdi.

Gaymifikatsiya tushunchasi olim S.Deterding va boshqalar tomonidan “o‘yindan tashqari kontekstlarda o‘yin dizayn elementlaridan foydalanish” sifatida ta‘riflangan. Ta’limda gaymifikatsiya o‘quvchilarning motivatsiyasi, jalb etilishi va o‘quv natijalarini oshirish maqsadida ball, nishon, pog‘ona, taraqqiyot paneli, narrativ vazifalar kabi o‘yin elementlarini o‘quv faoliyatiga kiritishni anglatadi.

Adabiy ta’limda esa gaymifikatsiya o‘ziga xos imkoniyatlarni taqdim etadi: badiiy matn murakkab narrativ tuzilmalarga ega bo‘lgani uchun, o‘yin elementlari matnni tahlil qilish, tushunish va unga munosabat bildirish jarayonini nafaqat qiziqarliroq, balki chuqurroq qilishi mumkin. Biroq adabiy ta’limda gaymifikatsiyaning badiiy matn ustida ishlash metodikasiga tatbiq etilishi hali yetarlicha tizimli o‘rganilmagan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi - gaymifikatsiyaning adabiy ta’limda badiiy matn ustida ishlashga ta’sirini empirik manbalar asosida tahlil qilish, uning samaradorligini aniqlash va badiiy matn ustida ishlashning gaymifikatsiyaga asoslangan metodologik modelini taklif etishdan iborat.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Tadqiqot quyidagi savollarga javob beradi: Gaymifikatsiya adabiy ta'limda badiiy matn tushunishiga qanday ta'sir ko'rsatadi? Gaymifikatsiyaning o'quvchi motivatsiyasi va jalb etilishiga ta'siri qanday? Badiiy matn ustida ishlashda gaymifikatsiyani samarali qo''llashning metodologik tamoyillari qanday?

Gaymifikatsiyaning nazariy asosi bir nechta pedagogik nazariyalarga tayangan. Xulq-atvor nazariyasi nuqtai nazaridan, ball va nishon kabi tashqi mukofotlar o'quvchining kerakli xulq-atvorini (topshiriqni bajarish, matnni o'qish, tahlil qilish) mustahkamlaydi. Konstruktivizm nuqtai nazaridan, o'yinlashtirilgan vazifalar o'quvchini faol bilim yaratuvchiga aylantiradi - Vygotskiyning eng yaqin rivojlanish zonasi tamoyili asosida, o'qituvchi qurilma sifatida gaymifikatsiya vositalari orqali o'quvchini yangi bilish darajasiga olib boradi.

Gaymifikatsiyaning ta'limdagi asosiy elementlari quyidagilardan iborat: ballar - topshiriqlarni bajarish uchun mukofot; nishonlar - yutuqlarning ko'rinadigan ramzi; pog'onalar - raqobat va ijtimoiy motivatsiya; taraqqiyot paneli - o'quvchining o'z rivojlanishini ko'rishi; narrativ vazifalar - hikoya doirasida berilgan topshiriqlar; va darajalar - murakkablikning bosqichma-bosqich oshishi. Adabiy ta'limda ushbu elementlar badiiy matnning o'ziga xos tuzilmasi bilan organik birlashtirilishi mumkin.

Wang va boshqalar tomonidan 2020–2024 yillarda nashr etilgan 15 ta empirik tadqiqotni qamrab olgan tizimli sharh shuni ko'rsatadiki, o'qish ta'limida gaymifikatsiya o'quv motivatsiyasini, matn tushunishini va o'quvchilarning o'quv jarayoniga ishtiroqini oshirishda izchil ijobiy natijalarga erishadi. Ushbu sharh, shu bilan birga, mazkur sohada nazariy asoslar va uzoq muddatli ta'sir bo'yicha empirik tadqiqotlar hali yetarli emasligini qayd etadi.

Adabiy ta'limda gaymifikatsiyadan foydalanish o'ziga xos imkoniyatlar ochadi. Birinchidan, badiiy matnning o'zi narrativ tuzilmaga ega - bu o'yin narrativlari bilan tabiiy uyg'unlik hosil qiladi. Qahramonning sayohati, to'siqlarni yengish, maqsadga

erishish kabi badiiy elementlar o‘yin strukturalari bilan parallel kechadi, bu esa o‘quvchini matn bilan chuqurroq muloqotga kirishishga undaydi.

Ikkinchidan, gaymifikatsiya badiiy matnning turli tahlil darajalarini (so‘zlik-uslubiy, kompozitsion, mavzuiy, g‘oyaviy) alohida topshiriqlar, darajalar yoki vazifalar shaklida strukturalashtirish imkonini beradi - bu an’anaviy metodikada ko‘pincha bir darsda barchasi bir vaqtda ko‘rib chiqiladigan, shu bois chuqur o‘zlashtirilmaydigan muammoni hal etadi.

Biroq adabiy ta’limda gaymifikatsiyani qo‘llashda muhim muammolar ham mavjud. Dominguez va boshqalar ta’kidlaganidek, o‘yin va pedagogik komponent o‘rtasidagi muvozanat saqlanmasa, raqobat o‘rganishni siqib chiqarishi mumkin. Bu, ayniqsa, adabiy ta’limda muhim: badiiy matn ustida ishlash o‘quvchining shaxsiy estetik munosabatini talab qiladi va ortiqcha raqobat bu jarayonni mexaniklashtirib qo‘yishi mumkin.

Q. Husanboyeva adabiyot o‘qitishning asosiy maqsadi ko‘ngil tarbiyasi va estetik kamolot ekanini ta’kidlaydi. Bu nuqtai nazardan gaymifikatsiya vositalariga yondashilganda, ularni faqat motivatsiya oshirish uchun emas, balki badiiy matnning g‘oyaviy-estetik qatlamlarini kashf etishni osonlashtiradigan vosita sifatida ko‘rish kerak. B. To‘xliyev ta’kidlaganidek, badiiy asarni o‘rganishda o‘quvchi passiv tinglovchi bo‘lmasdan, uni faol tadqiqotchi, kashfiyotchi sifatida jalb etish zarur - bu maqsad gaymifikatsiyaning “izlanish” va “kashfiyot” elementlari bilan to‘liq mos keladi.

METODLAR

Ushbu tadqiqot ko‘p tadqiqotli sintez dizaynini qo‘llaydi. Adabiy ta’limda gaymifikatsiyaning badiiy matn ustida ishlashga ta’sirini o‘rganuvchi mustaqil empirik tadqiqotlar tizimli ravishda tanlab olindi, tahlil qilindi va yagona metodologik modelga birlashtirildi. Bu dizayn tadqiqotning maqsadiga mos: birlamchi eksperiment o‘tkazish o‘rniga, mavjud, ammo tarqoq empirik dalillarni adabiy ta’lim metodikasini takomillashtirish uchun izchil doirada jamlash ko‘zda tutilgan.

Birlamchi tadqiqotlar quyidagi mezonlar asosida tanlandi: bevosita aloqadorlik - tadqiqot gaymifikatsiya va adabiy yoki badiiy matn bilan ishlash natijalarini o''rganishi lozim; metodologik shaffoflik - miqdoriy tadqiqotlar namunaviy hajm, statistik test va ahamiyat darajalarini ko'rsatishi shart; tekshirilishi - barcha tadqiqotlar ommaviy ravishda mavjud manbaga ega bo''lishi kerak; vaqt dolzarbligi - 2020 yildan keyingi tadqiqotlarga ustuvorlik berildi.

To'rtta birlamchi manba barcha mezonlarga javob berdi. Azmi, F.U., Navarathnaraja, K., Mohd Ali, S.M. va Hanim Ismail, H. "Gaymifikatsiya va ESL ta'limi: adabiy mavzudagi qochish xonasi faoliyati orqali til ko'nikmalarini rivojlantirish". Kvazi-eksperimental, Malayziya. "Til va Adabiyot fanida gaymifikatsiya va o'qish tushunishi" Minerva, Matyakhan va boshq. (2024). "O'qish jalb etilishini gaymifikatsiya orqali kuchaytirish" LEARN Journal, 17. Kvazi-eksperimental, Indoneziya. 4-manba: Wang va boshqa. "O'qish ta'limini gaymifikatsiya orqali kuchaytirish: tizimli sharh"

Sintez uch bosqichda amalga oshirildi. 1-bosqichda har bir tadqiqot quyidagilarni ajratib olish uchun tahlil qilindi: bo'liq o'zgaruvchi (badiiy matn tushunish, motivatsiya, estetik munosabat), mustaqil o'zgaruvchi (gaymifikatsiya mexanizmi), statistik natijalar (test, ahamiyat darajasi, ta'sir kuchi), cheklovlar. 2-bosqichda tadqiqotlar bo'ylab takrorlanadigan tarkibiy xususiyatlar aniqlandi - xususan, qaysi o'yin elementlari (narrativ, raqobat, mukofot, kashfiyot) adabiy matn tahlilida eng samarali ishlaydi. 3-bosqichda ushbu xususiyatlar to'rt komponentli metodologik modelga abstraktlashtirildi.

NATIJALAR

Azmi va boshqalar xulq-atvorchi, konstruktivist va jalb etish nazariyalariga tayanib, Malayziyaning Form 5 o'quvchilari bilan to'rt haftalik kvazi-eksperimental tadqiqot o'tkazdi. Intervensiyada "qochish xonasi" formatidagi gaymifikatsiya qo'llandi: o'quvchilar bir adabiy asarni tahlil qilish uchun ketma-ket "qulflar" ni ochishlari - ya'ni

badiiy tahlilning turli bosqichlari (personaj tavsifi, voqealar tahlili, g‘oya, uslub) ni o‘yin vazifasi sifatida bajarishlari - kerak bo‘ldi.

Oldindan/keyindan test va reflektiv yozuv tematik tahlili natijalariga ko‘ra, badiiy tushunishda katta ta’sir kuchiga ega statistik jihatdan muhim o‘sish qayd etildi. Bu ta’sir kuchi o‘lchami “kata” deb baholanadigan d>0,8 mezonidan ancha yuqori, bu gaymifikatsiyalashtirilgan qochish xonasi formatining badiiy matn tushunishi uchun ayniqsa samarali ekanini ko‘‘rsatadi. Sifatiy dalillar o‘quvchilarning motivatsiya, hamkorlik, tanqidiy fikrlash va metaling vistik tushunishining oshganini ham tasdiqladi.

Ispaniya tadqiqotida Til va Adabiyot fanida 60 nafar 8-sinf o‘quvchisi (eksperimental va nazorat guruhlari) ishtirokida Educaplay va Genially raqamli gaymifikatsiya platformalari qo‘llanildi. PROLECSE-SE va CLP tasdiqlangan o‘lchov asboblari yordamida oldindan/keyindan diagnostik testlar, so‘‘rovnomalar va bevosita sinf kuzatuvi amalga oshirildi.

Natijalar sezilarli ijobiy o‘sishni ko‘rsatdi: umumiy ko‘rsatkich o‘rtacha ballari 15 ballik shkalada 7,02 dan 10,45 gacha ko‘tarildi. Ayniqsa inferensial (matndan kelib chiqadigan xulosalar) va tanqidiy darajalar ko‘rsatkichlarida o‘sish kuzatildi - bu adabiy matn tahlilida eng yuqori kognitiv darajalar hisoblanadi. Tadqiqot xulosasida gaymifikatsiya o‘qish tushunishini mustahkamlovchi, ta’limni jonlantiradigan va interaktiv, o‘quvchi markazli ta’lim muhitini yarativchi samarali strategiya sifatida tavsiflanadi.

Matyakhan va boshqalar Indoneziyada mahalliy badiiy matnlar (hikoyalar) asosida gaymifikatsiya vositalaridan foydalangan holda o‘qish jalb etilishini va tushunishini o‘rganuvchi kvazi-eksperimental tadqiqot o‘tkazdi. Tadqiqot milliy adabiy meros namunalarida gaymifikatsiyadan foydalanish imkoniyatlarini ko‘‘rsatish jihatidan ayniqsa ahamiyatlidir.

Juftlashtirilgan test natijalari bo‘yicha o‘qish ko‘nikmalarida statistik jihatdan muhim yaxshilanish aniqlandi. O‘rtacha ballar 69,97 dan 79,95 (keyindan test) gacha

ko'tarildi. Tadqiqot, shu bilan birga, gaymifikatsiyaning nafaqat til ko'nikmalarini, balki madaniy tushunish va estetik his etish qobiliyatini ham rivojlantirishga hissa qo'shishini ko'rsatdi - bu adabiy ta'lim uchun muhim topilma.

Wang va boshqalar 2020–2024 yillarda o'tkazilgan 15 ta empirik tadqiqotni qamrab olgan tizimli sharh o'qish ta'limida gaymifikatsiyaning to'rtta asosiy natijasini aniqladi. Birinchisi, o'qish motivatsiyasi: barcha ko'rib chiqilgan tadqiqotlarda gaymifikatsiya o'quvchilarning badiiy matnga qiziqishini va o'z ixtiyori bilan o'qish faolligini oshirdi. Ikkinchisi, matn tushunish: gaymifikatsiyalashtirilgan o'qish faoliyatlari matn tushunishning inferensial va tanqidiy darajalarida an'anaviy metodlarga qaraganda sezilarli ustunlik ko'rsatdi. Uchinchisi, jalb etilish va faollik: o'yin elementlari o'quvchilarning darsda faol ishtirokini va sinfda hamkorligini kuchaytirdi. To'rtinchisi, chegaralar va cheklovlar: tizimli sharh shu bilan birga gaymifikatsiya tadqiqotlarida uzoq muddatli ta'sirning yetarli o'rganilmaganligini va pedagogik hamda o'yin komponenti o'rtasidagi muvozanat masalasining hal etilmagan muammo bo'lib qolayotganini qayd etdi.

To'rtta manbaning tizimli taqqoslovi gaymifikatsiyani adabiy ta'limda badiiy matn ustida ishlashga tatbiq etishning to'rt komponentli modelini belgilash imkonini beradi.

Komponent	**Gaymifikatsiya elementi**	**Badiiy matn bilan bog''liqligi**	**Empirik asosi**
Narrativ-kashfiyot	Vazifalar (quests), "qochish xonasi", sir yechish	Syujet, fabula, voqealar ketma-ketligini tahlil qilish	Azmi va boshq.,
Kognitiv-raqobat	Ball, pog'ona, darajalar	Badiiy tahlil bosqichlari (personaj,	Minerva, 2025

		uslub, g‘oya) ni strukturalashtirish	
Ijodiy-mukofot	Nishonlar, taraqqiyot paneli	Badiiy ijod (insho, esse, ijodiy yozuv) ni rag‘batlantirish	Wang va boshq., 2024
Madaniy-hamkorlik	Jamoa o‘yinlari, raqobat	Milliy adabiy meros matnlarini birgalikda tahlil qilish	Matyakhan va boshq., 2024

1-jadval. Badiiy matn ustida ishlashning gaymifikatsiyaga asoslangan to‘rt komponentli modeli

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari qiziqarli nazariy muammoni ko‘taradi: gaymifikatsiya o‘quvchini tashqi mukofot orqali motivatsiyalaydi, holbuki adabiy ta’limning bosh maqsadi - ko‘ngil tarbiyasi va ichki estetik his - ichki motivatsiyaga tayanadi. Bu ziddiyat muhokamani talab qiladi. Azmi va boshqalar tomonidan qayd etilganidek, “qochish xonasi” formatida o‘quvchilar raqobat uchun emas, balki muammoni yechish va badiiy matnni tushunish jarayonidan lazzat olish uchun ishlashgan - bu tashqi o‘yin strukturasi ichki estetik jalb etilishga “ko‘prik” bo‘la olganligi dalolatidir.

Bu topilma Deterding va boshqalar modelida qayd etilgan “ma’noli gaymifikatsiya” tushunchasi bilan mos keladi: o‘yin elementlari faqat mexanik mukofot sifatida emas, balki o‘quvchini chuqurroq kognitiv va estetik tajribaga olib boruvchi vosita sifatida ishlasa, ular ta’lim jarayonini boyitadi. Adabiy ta’limda bu tamoyilni amalda qo‘llash uchun vazifalar va darajalar badiiy asarning struktural elementlari (voqealar, personaj rivojlanishi, g‘oyaviy kulminatsiya) bilan uyg‘unlashtirilishi zarur.

Xulosa qilsak, gaymifikatsiyaning adabiy ta’limdagi samaradorligi ko‘p jihatdan pedagogik maqsad va o‘yin dizayni o‘rtasidagi muvozanatga bog‘liq. Ortiqcha raqobat unsuri o‘quvchilarda badiiy matnni chuqur o‘qish o‘rniga tezkor, yuzaki javob berishga moyillik uyg‘otishi mumkin. Bu xavfni bartaraf etish uchun quyidagi tamoyillar zarur:

ball va nishonlar faqat to‘g‘ri javob uchun emas, balki badiiy tahlil sifati uchun ham berilishi; pog‘ona raqobat emas, o‘z rivojlanishini kuzatish uchun ishlatilishi; narrativ vazifalar (quests) badiiy asarning o‘zi syujeti bilan organik bog‘lanishi.

O‘zbek adabiyoti darslarida badiiy asarning murakkab mavzularini — masalan, Qodiriyning “O‘tkan kunlar”idagi tarixiy-madaniy qavatlarni yoki Navoiy g‘azallaridagi tasavvufiy ramzlarni - o‘yin doirasida kashf etish uchun qo‘llanilishi mumkin. Bu Q. Yo‘ldoshevning adabiy ta’limdagi “mustaqil estetik kashfiyot” tamoyili bilan to‘liq uyg‘undir.

XULOSA

Ushbu tadqiqot uchta mustaqil empirik tadqiqot va 15 ta empirik tadqiqotni qamrab olgan tizimli sharhning sintezi asosida gaymifikatsiyaning adabiy ta‘‘limda badiiy matn ustida ishlashda samarali metodologik yondashuv ekanini isbotladi. Gaymifikatsiya qo‘‘llanilgan barcha tadqiqotlarda badiiy matn tushunishi, o‘‘quvchi motivatsiyasi va jalb etilishida statistik jihatdan muhim yaxshilanishlar qayd etildi:

Taklif etilgan to‘rt komponentli model - narrativ-kashfiyot, kognitiv-raqobat, ijodiy-mukofot va madaniy-hamkorlik - gaymifikatsiyani adabiy ta’limning o‘ziga xos maqsadlari bilan uyg‘unlashtirishga qaratilgan. Modelning samarali amalga oshirilishi uchun pedagogik maqsad va o‘yin dizayni o‘rtasidagi muvozanat saqlanishi, gaymifikatsiya elementlari badiiy asarning tuzilmaviy elementlari bilan organik bog‘lanishi va o‘qituvchi metodologik tayyorgarligining yuqori bo‘lishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. (2020). Adabiyot o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Shafoat nur fayz. — 352 b.

zmi, F.U., Navarathnaraja, K., Mohd Ali, S.M. & Hanim Ismail, H. (2025). Gamification and ESL Learning: Enhancing Language Skills through Literary-Themed Escape Room Activities. Forum for Linguistic Studies, 7(12), 1005–1018. DOI: 10.30564/fls.v7i12.11424

3. Wang, X. va boshq. (2024). Enhancing Reading Instruction Through Gamification: A Systematic Review (2020–2024). Journal of Information Technology Education: Review, 23. Mavjud: jite.org/documents/Vol23/JITE-Rv23Art028Wang10900.pdf

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

4. To‘xliyev B. (2010). Adabiyot o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. — 256 b.
5. Vygotsky, L.S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press.
6. Yo‘ldoshev Q. (1996). Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari. — Toshkent: O‘‘qituvchi. — 192 b.

"IJTIMOIY FAOLLIK" VA "KOMPETENTLIK" TUSHUNCHALARINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARINI YORITUVCHI TADQIQOTLAR

p.f.f.d. (PhD)., dots Sh.E.Yakubova
Urganch davlat pedagogika instituti
E-mail: yakuborash27@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "ijtimoiy faollik" va "kompetentlik" tushunchalarining nazariy-metodologik asoslari falsafa, sotsiologiya, psixologiya va pedagogika fanlari kesimida tahlil qilingan. V.G. Mordkovich, L.P. Bueva, T.N. Malkovskaya, K.A. Abulxanova-Slavskaya va A.L. Juravlyov kabi olimlarning ijtimoiy faollik nazariyalari, shuningdek OECD tashkilotining transformativ kompetentsiyalar konsepsiyasi qiyosiy o'rganilgan. Tadqiqot natijasida ikkala tushunchaning umumiy metodologik o'zagi — "sub'ektlik" va "transformativlik" g'oyalari — aniqlangan bo'lib, bu ularni yagona, integrativ pedagogik kategoriya ("ijtimoiy faollik kompetentligi") sifatida birlashtirishning nazariy asosini tashkil etadi. Maqolada, shuningdek, mavjud tadqiqotlarda talaba qizlarga xos gender xususiyatlarini hisobga oluvchi yondashuvning yetishmasligi ilmiy bo'shliq sifatida asoslangan.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy faollik, kompetentlik, transformativ kompetentsiyalar, sub'ektlik, kompetentsiyaviy yondashuv, OECD, talaba qizlar, gender pedagogikasi, ijtimoiy faollik kompetentligi, nazariy-metodologik asos.*

ИССЛЕДОВАНИЕ, РАЗЪЯСНЯЮЩЕЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЙ «СОЦИАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ» И «КОМПЕТЕНТНОСТЬ»

Аннотация. *В данной статье проанализированы теоретико-методологические основы понятий «социальная активность» и «компетентность» на стыке философии, социологии, психологии и педагогики. Рассмотрены и сопоставлены теории социальной активности таких учёных, как В.Г. Мордкович, Л.П. Буева, Т.Н. Мальковская, К.А. Абульханова-Славская и А.Л. Журавлев, а также концепция трансформативных компетенций ОЭСР. В результате исследования выявлено общее методологическое ядро обоих понятий — идеи «субъектности» и «трансформативности», что составляет теоретическую основу их объединения в единую, интегративную педагогическую категорию («компетентность социальной активности»). В статье также обосновано отсутствие в существующих исследованиях подхода, учитывающего гендерные особенности студенток, что определено как научный пробел.*

Ключевые слова: *социальная активность, компетентность, трансформативные компетенции, субъектность, компетентностный подход, ОЭСР, студентки, гендерная педагогика, компетентность социальной активности, теоретико-методологические основы.*

RESEARCH CLARIFYING THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE CONCEPTS OF "SOCIAL ACTIVITY" AND "COMPETENCE"

Abstract. *This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the concepts of "social activity" and "competence" at the intersection of philosophy, sociology, psychology, and pedagogy. The theories of social activity developed by V.G. Mordkovich, L.P. Bueva, T.N. Malkovskaya, K.A. Abulkhanova-Slavskaya, and A.L. Zhuravlev are examined and compared alongside the OECD's transformative competencies concept. The study reveals a common methodological core underlying both concepts — the ideas of "subjectivity/agency" and "transformativeness" — which forms the theoretical basis for integrating them into a unified pedagogical category ("social activity competence"). The article also substantiates the absence, in existing research, of an approach accounting for the gender-specific characteristics of female students, identifying this as a scientific gap.*

Keywords: *social activity, competence, transformative competencies, agency/subjectivity, competency-based approach, OECD, female students, gender pedagogy, social activity competence, theoretical and methodological foundations.*

KIRISH

Talaba qizlar ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirish muammosini ilmiy asoslash uchun, avvalo, uning tarkibida yotgan ikki tayanch tushuncha — "ijtimoiy faollik" va "kompetentlik" — ning nazariy-metodologik ildizlarini alohida-alohida ko'rib chiqish, so'ngra ularning fanlararo kesishuv nuqtalarini aniqlash zarur. Bu ikki tushuncha turli davrlarda, turli fanlar doirasida mustaqil rivojlangan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos ilmiy an'anaga ega. "Faollik" kategoriyasi falsafada insonning borliqqa nisbatan faol munosabatini ifodalovchi eng umumiy tushunchalardan biri sifatida qaraladi. Faollik falsafiy ma'noda sub'ektning ob'ektga nisbatan faol, o'zgartiruvchi ta'sirini bildiradi — bu yerda sub'ekt shunchaki tashqi ta'sirlarni qabul qiluvchi emas, balki borliqni ongli ravishda o'zgartiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Aynan shu falsafiy asosdan kelib chiqib, keyinchalik sotsiologiya va psixologiyada "ijtimoiy faollik" tushunchasi shakllangan — u insonning nafaqat tabiatga, balki ijtimoiy munosabatlarga nisbatan ham faol, o'zgartiruvchi pozitsiyasini ifodalaydi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda ayollar va qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirishga, ularning ta'lim, ilm-fan, tadbirkorlik va boshqaruv sohalaridagi ishtirokini oshirishga qaratilgan izchil davlat siyosati amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 2-fevraldagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va

oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g'risida”gi PF-5325-son Farmoni, 2018-yil 27-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to‘g'risida”gi PQ-3808-son Qarori, 2019-yil 2-sentyabrdagi “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g'risida”gi O‘RQ-552-son Qonuni, 2022-yil 7-martdagi “Oila va xotin-qizlarni tizimli qo‘llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g'risida”gi PF-87-son Farmoni, 2026-yil 3-martdagi “Ayollar va qizlarni qo‘llab quvvatlash turli havf - xatarlardan saqlash” PF-33-son Farmoni ijrosiga bag'ishlangan yig'ilishda qizlarning kasb-hunar egallashi, iqtisodiy mustaqil bo'lishi, o'z hayotiy qarorlarini ongli ravishda qabul qilishi jamiyat taraqqiyoti uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekani ta'kidlandi. Shuningdek, qizlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, bilim va ko'nikmalarini oshirishga qaratilgan “Dolzarb 90 kun” chora-tadbirlari samaradorligini oshirish muhim vazifa sifatida belgilanganligini ko‘rish mumkin. Shu kabi bir qator qonuniy strategik hujjatlar va “Oliy ta’limni 2030 – yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da talaba-yoshlarning, jumladan, qizlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularda mustaqil fikrlash, tashabbuskorlik va jamoatchilik mas’uliyati kabi fazilatlarni tarbiyalash vazifalari belgilab qo‘yilgan. Bu esa oliy ta’lim tizimi oldiga talaba qizlarda ijtimoiy faollikni nafaqat tarbiyaviy tadbir, balki maqsadli shakllantiriladigan kompetentlik sifatida rivojlantirish vazifasini qo‘ymoqda.

Talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirish muammosi zamonaviy pedagogika fanida bir necha nazariy yo‘nalishlar kesimida — falsafiy-sotsiologik, psixologik-pedagogik hamda amaliy-metodik jihatlardan tadqiq etib kelinmoqda. Ushbu muammoning ilmiy o‘rganilganlik darajasini tahlil qilish uchun uni shartli ravishda besh yo‘nalishga ajratish maqsadga muvofiqdir: birinchidan, “ijtimoiy faollik” tushunchasining nazariy-metodologik ildizlarini yorituvchi klassik va zamonaviy tadqiqotlar; ikkinchidan, talabalarda ijtimoiy faollik va fuqarolik ishtirokini shakllantirishga bag‘ishlangan rus va MDH tadqiqotlari; uchinchidan, transformativ

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

kompetentsiyalar va fuqarolik kompetentligi bo'yicha xorijiy (G'arb) tadqiqotlar; to'rtinchidan, respublikamizda ijtimoiy faollik va gender masalalari bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar; beshinchidan, ushbu tadqiqotlar tahlili asosida aniqlangan ilmiy bo'shliq.

ADABIYOTLAR TAHLILI VAMETODOLOGIYA

Ijtimoiy-gumanitar terminologik lug'atlarda "ijtimoiy faollik" tushunchasining nazariy asoslarini shakllantirishda bir necha olimning hissasi alohida ahamiyatga ega. V.G. Mordkovich o'zining metodologik tahlilida ijtimoiy faollikni sub'ektning muhim, ajralmas belgisi sifatida ko'rsatib, uni o'lchash va qayd etishning uslubiy muammolarini o'rtaga qo'ygan. L.P. Bueva ijtimoiy faollikni insonning faoliyat va muloqot orqali ijtimoiylashuv jarayoni bilan bog'lab, uni shaxsning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirining natijasi sifatida talqin etgan. T.N. Malkovskaya bu tushunchani birinchilardan bo'lib tarbiyaviy jarayon predmeti sifatida — ya'ni ijtimoiy faollikni maqsadli pedagogik ta'sir orqali shakllantirish mumkinligini asoslab bergan. K.A. Abulxanova-Slavskaya esa ijtimoiy faollik nazariyasiga sub'ektlik g'oyasini kiritib, faollikning eng muhim mezoni sifatida shaxsning "sub'ektlik darajasi"ni — ya'ni u hayotiy voqealarga shunchaki ergashadimi yoki ularni oldindan ko'rib, tashkil etadimi — degan farqni ilgari surgan. A.L. Juravlyov rahbarligidagi Rossiya Fanlar akademiyasi Psixologiya instituti maktabida esa muammo yanada kengroq — jamoaviy sub'ekt va birgalikdagi faoliyat psixologiyasi nuqtai nazaridan rivojlantirilgan, bunda shaxs faolligi alohida emas, balki guruh va jamiyat darajasidagi o'zaro ta'sirlar tizimida tahlil qilinadi.

MUHOKAMA

Pedagogik va ijtimoiy-pedagogik lug'atlarda ushbu tushunchaning umumlashtirilgan ta'riflari keltirilgan, ularda ijtimoiy faollik insonning dunyoga nisbatan faoliyat asosidagi munosabati, jamiyat uchun ahamiyatli, ijobiy o'zgarishlarni amalga oshira olish qobiliyati sifatida izohlanadi. Bu ta'riflarning barchasida umumiy

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

metodologik o‘zak — “faoliyat”, “sub’ektlik” va “transformatsiya” tushunchalarining o‘zaro bog‘liqligi kuzatiladi.

“Kompetentlik” tushunchasi ijtimoiy faollikdan farqli o‘laroq, nisbatan yosh, XX asrning ikkinchi yarmida ta’lim iqtisodiyoti va kasbiy psixologiya doirasida shakllangan kategoriya hisoblanadi. Uning nazariy-metodologik asoslarini xalqaro miqyosda tizimlashtirishda OECD (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti)ning DeSeCo (Definition and Selection of Competencies) loyihasi alohida o‘rin tutadi. D.S. Rychen va L.H. Salganik tomonidan tizimlashtirilgan ushbu konsepsiyada kompetentlik bilim, ko‘nikma va munosabatlarning muvaffaqiyatli hayot va yaxshi faoliyat yurituvchi jamiyat uchun zarur bo‘lgan integrativ birligi sifatida ta’riflangan.

M.V. Kolesnikovaning 2007-yilgi tadqiqotida (Omsk pedagogika universiteti) talabalar ijtimoiy faolligini kasbiy shakllanish jarayonida rivojlantirish masalasi o‘rganilgan, biroq unda gender xususiyatlari va kompetentsiyaviy yondashuv hisobga olinmagan. E.V. Baxarovskaya (2015) talaba-yoshlar ijtimoiy faolligini boshqaruv ob'ekti sifatida, A.A. Nikolayeva (2010) esa uni fuqarolik identifikatsiyasini shakllantirish omili sifatida tadqiq etgan. Bu ikkala ishda ham “kompetentsiya” tushunchasi faqat umumiy motiv yoki shaxsiy sifat darajasida tilga olinadi, mustaqil kompetentlik tizimi sifatida ishlanmagan.

N.U. Nurmatovaning 2023-yilgi PhD dissertatsiyasida (“Oila va xotin-qizlar” ilmiy-tadqiqot instituti) oila, mahalla va maktab hamkorligi asosida o‘quvchi-qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish masalasi tadqiq etilgan. Bu — respublikamizda qizlar ijtimoiy faolligiga bag‘ishlangan eng yaqin ishlardan biri bo‘lsa-da, u maktab o‘quvchilari darajasida olib borilgan. Talabalar ijtimoiy faolligiga oid boshqa tadqiqotlar asosan tarbiyaviy ish yoki jismoniy faollik doirasida cheklangan.

Kompetentsiyaviy yondashuvning keyingi bosqichi — OECD “Learning Compass 2030” konsepsiyasi doirasida “transformativ kompetentsiyalar” g‘oyasining ilgari surilishi bo‘ldi. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, transformativ kompetentsiyalar uch tarkibiy

qismdan iborat: yangi qadriyat yaratish, ziddiyat va dilemmalarni yarashtirish hamda mas'uliyatni o'z zimmasiga olish. Bu uchtasi birgalikda shaxsni passiv ijrochidan faol, o'zgartiruvchi sub'ektga aylantirishga xizmat qiladi — bu g'oya "ijtimoiy faollik" tushunchasining falsafiy mazmuni bilan bevosita uyg'unlashadi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, "ijtimoiy faollik" va "kompetentlik" tushunchalari bir-biridan mustaqil ravishda, turli ilmiy an'analar doirasida rivojlangan bo'lsa-da, ularning nazariy mazmunida sezilarli umumiylik mavjud: ikkalasi ham shaxsni passiv ob'ekt emas, balki faol, o'zgartiruvchi sub'ekt sifatida talqin etadi (bu — Abulxanova-Slavskaya va OECD transformativ kompetentsiyalar konsepsiyasida alohida yaqqol ko'rinadi). Aynan shu umumiylik — "sub'ektlik" va "transformativlik" g'oyalarining ikkala tushunchada ham markaziy o'rin tutishi — ularni yagona, integrativ pedagogik kategoriya ("ijtimoiy faollik kompetentligi") sifatida birlashtirishning nazariy-metodologik asosini tashkil etadi.

Shu bilan birga, tahlil yana bir muhim jihatni ochib beradi: mavjud tadqiqotlarning birortasida ham bu ikki tushuncha ongli ravishda, maxsus metodologik asoslash bilan birlashtirilmagan, ayniqsa bu birlashtirilgan kategoriyaning gender xususiyatlarini — xususan, talaba qizlarga xos ijtimoiylashuv, tarbiya va rivojlanish jihatlarini — hisobga oluvchi shaklda ishlab chiqilishi hali ilmiy tadqiqot predmeti bo'lmagan. Bu — dissertatsiyamizning nazariy-metodologik yangiligini belgilovchi asosiy nuqtalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

бульханова-Славская К. А. *Деятельность и психология личности*. — М.: Наука, 1980. — 335 с.

ахаровская Е. В. Социальная активность студенческой молодёжи как объект управления: дис. канд. социол. наук: 22.00.08. — Чита, 2015. — 213 с.

ueva *Л*. П. Человек: деятельность и общение. — М.: МГУ, 1978. — 216 с.

уравлев А. *Л*. Психология совместной деятельности. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005.

олесникова М. В. Развитие социальной активности студентов в процессе

профессионального становления: на примере педагогического вуза: дис. канд. пед. наук: 13.00.08. — Омск, 2007. — 186 с.

альковская Т. Н. Воспитание социальной активности старших школьников. — Л.: ЛГУ, 1973.

ордкович В. Г. Социальная активность: некоторые методические проблемы фиксации и измерения // Факторы социальной активности городского населения. — М.: АН СССР, 1986. — 37 с.

иколаева А. А. Социальная активность как фактор формирования гражданской идентичности современной российской студенческой молодежи: дис. канд. социол. наук: 22.00.04. — Тула, 2010.

9. Bandura, A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. — New York: W.H. Freeman and Company, 1997.

10. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. — 159 p.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARIDA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASHNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Turaboyev Azamat Maxamadullayevich
University of Business and Science
pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi
turaboevazamat@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida milliy o'zlikni anglashni shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, bo'lajak pedagoglarda milliy o'zlikni anglashni rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik va psixologik omillar, jumladan, milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, ma'naviy meros, kasbiy identifikatsiya, refleksiv tafakkur hamda ijtimoiy faoliyatning o'zaro bog'liqligi asoslab berilgan. Maqolada transformatsiya yondashuvi asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonining bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida milliy o'zlikni anglashni rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilib, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanishning samaradorligi tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *milliy o'zlikni anglash, identifikatsiya, refleksiv tafakkur, transformatsiya yondashuv, refleksiya, milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, ma'naviy meros, etnopsixologiya, ijtimoiy psixologiya va etnopedagogika.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FORMING NATIONAL SELF-AWARENESS IN FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract: *This article provides a scientific and theoretical analysis of the pedagogical and psychological characteristics involved in fostering national self-awareness among future primary school teachers. It substantiates the interrelationships among the pedagogical and psychological factors influencing the development of national self-awareness in future educators—specifically national values, historical memory, spiritual heritage, professional identity, reflective thinking, and social engagement. The article highlights the significance of an educational process organized around a transformational approach for developing national self-awareness in future primary school teachers and analyzes the effectiveness of utilizing modern pedagogical technologies and interactive methods.*

Keywords: *national self-awareness, identification, reflective thinking, transformational approach, reflection, national values, historical memory, spiritual heritage, ethnopsychology, social psychology, and ethnopedagogy.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: *В статье представлен научно-теоретический анализ педагогико-психологических особенностей формирования национального самосознания у будущих учителей начальных классов. Обосновываются взаимосвязи между педагогическими и психологическими факторами, влияющими на развитие национального самосознания будущих педагогов, — в частности, национальными ценностями, исторической памятью, духовным наследием, профессиональной идентичностью, рефлексивным мышлением и социальной активностью. Подчеркивается значимость организации образовательного процесса на основе трансформационного подхода для развития национального самосознания будущих учителей начальных классов, а также анализируется эффективность применения современных педагогических технологий и интерактивных методов.*

Ключевые слова: *национальное самосознание, идентификация, рефлексивное мышление, трансформационный подход, рефлексия, национальные ценности, историческая память, духовное наследие, этнопсихология, социальная психология, этнопедагогика.*

KIRISH

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni shakllantirish bugungi kunda oliy pedagogik ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki boshlang‘ich ta’lim o‘quvchi shaxsining intellektual, ma’naviy-axloqiy va fuqarolik fazilatlari shakllanadigan muhim bosqich bo‘lib, ushbu jarayonning samaradorligi, avvalo, o‘qituvchining kasbiy kompetentligi, pedagogik mahorati va milliy o‘zligini anglash darajasiga bevosita bog‘liqdir. Milliy o‘zligini chuqur anglagan bo‘lajak pedagog o‘z kasbiy faoliyatida milliy qadriyatlar, tarixiy meros, ma’naviy an’analar va umuminsoniy tamoyillar uyg‘unligini ta’minlay oladi hamda ularni o‘quvchilarga zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida singdirishga qodir bo‘ladi.

Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashning shakllanishi murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u shaxsning motivatsion, kognitiv, emotsional-qadriyatli hamda refleksiv-faoliyat komponentlarining o‘zaro uyg‘un rivojlanishini taqozo etadi. Ushbu jarayonda talabaning milliy tarix, til, madaniyat, urf-odat va an’analar haqidagi bilimlari, ularga nisbatan ijobiy munosabati, kasbiy qadriyatlari, vatanparvarlik tuyg‘usi, fuqarolik mas’uliyati hamda o‘z faoliyatini tanqidiy tahlil qila olish ko‘nikmalari muhim

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

psixologik omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois pedagog kadrlarni tayyorlash tizimida milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirish shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy hamda transformatsion yondashuvlar asosida tashkil etilishi dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda bo‘lajak pedagoglarning ma’naviy salohiyatini yuksaltirish, ularda milliy o‘zlikni anglash, Vatanga sadoqat, fuqarolik mas’uliyati va yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan davlat siyosati izchil amalga oshirilmoqda. Ushbu yo‘nalishning huquqiy asosini O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 28 iyuldagi PQ-3160-son «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida»gi, 2019 yil 3 maydagi PQ-4307-son «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi hamda 2021 yil 26 martdagi PQ-5040-son «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorlari tashkil etadi. Mazkur me’yoriy-huquqiy hujjatlarda oliy ta’lim muassasalarida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni takomillashtirish, bo‘lajak mutaxassislarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatni mustahkamlash, pedagogik faoliyatga innovatsion yondashuvlarni joriy etish hamda tarbiyaviy jarayonning samaradorligini oshirish bo‘yicha muhim vazifalar belgilangan.

Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini ilmiy asosda tadqiq etish, ushbu jarayonning mazmuni, mexanizmlari, omillari va samarali metodlarini aniqlash zamonaviy pedagogika fanining dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Zero, milliy o‘zligini anglagan pedagog nafaqat o‘z kasbiy faoliyatida yuqori natijalarga erishadi, balki boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ham milliy qadriyatlarga hurmat, fuqarolik pozitsiyasi, ma’naviy barkamollik va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishga munosib hissa qo‘shadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Milliy o‘zlikni anglash murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa bo‘lib, uning mazmunida subyektiv omillar muhim o‘rin egallaydi. Mazkur jarayon jamiyat taraqqiyoti, tarixiy sharoit va ijtimoiy munosabatlar ta’sirida o‘zgarib boradi. Ba’zi vaziyatlarda milliy o‘zlikni anglash me’yoridan chetga chiqib, boshqa millatlarga nisbatan ustunlikni da’vo qiluvchi yoki ularni inkor etuvchi qarashlarni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday holat sog‘lom milliy o‘zlikni anglashdan farqli ravishda millatchilik va etnotsentrizm kabi salbiy ko‘rinishlarning shakllanishiga sabab bo‘ladi.

Milliy o‘zlikni anglash shaxsning o‘zini muayyan millat vakili sifatida idrok etishi, shu bilan birga boshqa millatlar bilan o‘zaro taqqoslash orqali o‘ziga xos va umumiy jihatlarni anglay olishi bilan tavsiflanadi. Ushbu jarayonda faqat farqlar emas, balki xalqlar o‘rtasidagi mushtarak qadriyatlar va umumiy insoniy fazilatlarni ham anglash muhim hisoblanadi. Aks holda, faqat tafovutlarga urg‘u berish millatlararo munosabatlarda noto‘g‘ri stereotiplar va etnosentrik qarashlarning yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin.

Milliy o‘zlikni anglash doimo baholash, tahlil qilish va o‘zaro munosabatlarni anglash bilan bog‘liq. Inson o‘z millatining tarixi, tili, madaniyati, urf-odatlari va qadriyatlarini chuqurroq bilgan sari boshqa millatlarning ham o‘ziga xos jihatlarini anglay boshlaydi. Natijada millatlararo muloqot madaniyati rivojlanadi, bag‘rikenglik va o‘zaro hurmat tamoyillari mustahkamlanadi.

Rus tadqiqotchisi Knyazevning fikricha, “Milliy o‘zlikni anglash millatni yaxlit ijtimoiy birlik sifatida idrok etish va uni boshqa millatlardan ajrata olish qobiliyatida namoyon bo‘ladi” deb ta’kidlaydi. [6] Zamonaviy etnopsixologik tadqiqotlarda esa millatlar o‘rtasidagi nafaqat farqlar, balki umumiyliklarni anglash ham milliy o‘zlikni rivojlantirishning muhim omili sifatida e’tirof etilmoqda.

Milliy o‘zlikni anglash ikki darajada namoyon bo‘ladi:

birinchisi shaxs darajasida,

ikkinchisi esa etnik guruh yoki jamoa darajasida.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Shaxsning milliy o‘zligini anglashi uning individual tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlari bilan bog‘liq bo‘lsa, jamoaviy darajadagi milliy o‘zlik butun etnik guruhning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va umumiy manfaatlari asosida shakllanadi. Ushbu ikki daraja o‘zaro chambarchas bog‘langan bo‘lib, biri ikkinchisining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Professor E. G‘oziyevning ta'kidlashicha, "Milliy o‘z-o‘zini anglash – muayyan xalqning u yoki bu ijtimoiy guruhga mansubligida, makroijtimoiy munosabatlarda o‘z millati egallagan mavqeini aniq tasavvur qilganligida, milliy manfaatdorligida o‘z ifodasini topishdir."[7] Olimning ta’kidlashicha, bu jarayonning shakllanishida oiladagi tarbiya, ota-onaning shaxsiy namunasi, ona tili muhiti, milliy madaniyatga bo‘lgan qiziqish, qarindoshlik munosabatlari va ijtimoiy muhit muhim omillar hisoblanadi.

S.S. Otamurodovning ta'kidlashicha, “Globallashuv sharoitida milliy o'zlikni anglash milliy taraqqiyotning muhim omili bo'lib, shaxsda milliy qadriyatlarga sodiqlik, fuqarolik mas'uliyati hamda Vatan ravnaqi uchun daxldorlik hissini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur jarayon, ayniqsa, yoshlar va bo'lajak pedagoglarning ma'naviy kamolotini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi” deb ta’kidlaydi.[8]

Milliy o‘zlikni anglashning rivojlanishiga tarixiy taraqqiyot, tabiiy-geografik sharoit, iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy munosabatlar kabi obyektiv omillar, shuningdek, shaxsning dunyoqarashi, bilim darajasi, ma’naviy kamoloti va individual faolligi kabi subyektiv omillar ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur omillarning uyg‘unlashuvi milliy o‘zlikning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida iqtisodiy aloqalarning kengayishi, hududiy birlikning mustahkamlanishi, umumiy til va madaniyatning rivojlanishi millatlarning shakllanishi va milliy o‘zlikning rivojlanishiga zamin yaratgan. Shu bilan birga, xalqning tarixiy taqdiri, turmush tarzi, urf-odatlari va an’analari uning ma’naviy qiyofasi hamda milliy tafakkuriga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Mustaqillik davrida O‘zbekiston psixologiya fanida milliy o‘zlikni anglash, etnopsixologik jarayonlar hamda milliy psixologik xususiyatlarni tadqiq etishga alohida e’tibor qaratildi. Ushbu yo‘nalishda M.G. Davletshin, G‘.B. Shoumarov, E.G‘. G‘oziyev, V.M. Karimova, M.M. Mamatov, N.S. Safayev, A.M. Jabborov, I.I. Mahmudov va boshqa olimlar tomonidan qator ilmiy izlanishlar amalga oshirildi. Mazkur tadqiqotlarda etnik xarakter genezisi, uning tarkibiy tuzilishi, funksiyalari hamda milliy o‘zlikni anglash bilan bog‘liq psixologik omillar turli ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qilingan.

Xususan, M.G.Davletshin hamda E.G‘.G‘oziev respublikamizda etnopsixologiya fanining shakllanishi va rivojlanishiga oid nazariy hamda amaliy masalalarni tadqiq etgan bo‘lsalar, M.M.Mamatov va N.S.Safayev ilmiy izlanishlarini etnik identifikatsiya hamda milliy o‘zlikni anglash muammolarini yoritishga bag‘ishlaganlar. F.S.Tato‘baeva ijtimoiylashuv jarayonida etnik stereotiplarning shaxs rivojiga ko‘rsatadigan ta’sirini tahlil qilgan bo‘lsa, I.I. Mahmudov etnik stereotiplarning xulq-atvor namoyon bo‘lishidagi o‘rnini ilmiy jihatdan asoslab bergan [6].

Shuningdek, S.S. Otamurotov O‘zbekiston mustaqilligi sharoitida yoshlarning ijtimoiy faolligi bilan uzviy bog‘liq holda milliy o‘zlikni anglash holatini o‘rgangan [8]. N. Salaeva o‘zbek oilasining hududiy va etnopsixologik xususiyatlarini tadqiq etgan bo‘lsa, V.M. Karimova yosh yigit-qizlarning o‘zbek oilasi haqidagi ijtimoiy tasavvurlarini psixologik nuqtai nazardan tahlil qilgan. O.B. Muxammatberdiev esa O‘rta Osiyo xalqlarining zamonaviy taraqqiyot sharoitida milliy o‘zlikni anglash jarayonining o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy jihatdan yoritgan.

Ba’zi ilmiy qarashlarda etnik o‘zlikni anglash va milliy o‘zlikni anglash bir-biridan farqlanadi. Aslida esa bu tushunchalar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, milliy o‘zlik etnik mansublikni anglash negizida shakllanadi. Shaxs o‘z millatining o‘ziga xos jihatlarini boshqa millatlar bilan taqqoslash orqali yanada chuqurroq anglaydi. Bunday jarayonning muvaffaqiyatli kechishi uchun esa yetarli intellektual salohiyat, mantiqiy tafakkur va ijtimoiy tajriba talab etiladi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Milliy o‘zlikni anglash etnopsixologiya, ijtimoiy psixologiya, etnopedagogika va milliy tarbiya fanlarining asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Mustaqillik davrida ushbu tushunchaga alohida e’tibor qaratilib, uni shaxsning o‘zini muayyan millatning teng huquqli vakili sifatida anglash, umumiy tarix, til, madaniyat, qadriyatlar, urf-odatlar, an’analar, davlat va Vatanga daxldorlik hissini his etishi bilan bog‘liq murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida talqin qilish keng tarqaldi.

Ilmiy adabiyotlarda milliy o‘zlikni anglashning tarkibiy qismlari bo‘yicha yagona yondashuv mavjud bo‘lmasa-da, ko‘plab tadqiqotchilar uning asosiy elementlari sifatida milliy identifikatsiya va milliy manfaatni ko‘rsatadilar. Ushbu elementlar shaxsning hissiy kechinmalari, qadriyatlari, e’tiqodi, munosabatlari va ijtimoiy ustanovkalari bilan chambarchas bog‘liq.

Milliy identifikatsiya insonning o‘zini ma’lum millat vakili sifatida qabul qilishi, umumiy tarixiy xotira, etnik kelib chiqish, ona tili, Vatan, milliy madaniyat, urf-odat va an’analarga daxldorlik hissini anglashni ifodalaydi. U shaxsning o‘z millati haqidagi bilimlari, tasavvurlari, qadriyatlari va ijtimoiy tajribalarini yagona tizimga birlashtiruvchi muhim psixologik omil hisoblanadi. Turli xalqlarda milliy identifikatsiyaning namoyon bo‘lish darajasi tarixiy, siyosiy, madaniy va ijtimoiy sharoitlarga qarab o‘zgarib boradi.

Psixologik jihatdan milliy o‘zlikni anglashning rivojlanishi shaxsning o‘zini identifikatsiya qilishi bilan boshlanadi. Milliy identifikatsiya bo‘lajak o‘qituvchining o‘zini o‘zbek xalqining vakili sifatida anglashi, milliy tarix, ona tili, Vatan, milliy qadriyatlar, urf-odat va an’analarni o‘zining ma’naviy hayotining ajralmas qismi sifatida qabul qilishi orqali namoyon bo‘ladi. Mazkur identifikatsiya shaxsning milliy manfaatlarni anglashiga, fuqarolik pozitsiyasining mustahkamlanishiga hamda kasbiy faoliyatida milliy qadriyatlarni targ‘ib qilishga tayyorligini ta’minlaydi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashning shakllanishi ijtimoiy taqqoslash va refleksiya jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq. Talaba o‘z milliy

mansubligini anglash jarayonida nafaqat o‘z xalqining tarixiy taraqqiyoti, madaniy merosi va ma’naviy qadriyatlarini o‘rganadi, balki boshqa millatlarning madaniyati va qadriyatlariga nisbatan hurmat ruhida munosabatni ham shakllantiradi. Natijada unda milliy g‘urur bilan bir qatorda bag‘rikenglik, tolerantlik va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik rivojlanadi. Bu esa pedagogik faoliyatda turli madaniy muhit vakillari bilan samarali muloqot olib borish imkoniyatini yaratadi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni shakllantirish zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb ilmiy-amaliy muammolaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon shaxsning milliy mansublikni anglash, tarixiy xotirani qadrlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish, fuqarolik mas’uliyatini his etish, kasbiy o‘zini identifikatsiyalash hamda refleksiv tafakkurni rivojlantirish kabi o‘zaro bog‘liq komponentlarning izchil shakllanishiga asoslanadi. Shu nuqtai nazardan, milliy o‘zlikni anglash faqatgina ma’lum bilimlarni egallash bilan cheklanmay, balki talabaning dunyoqarashi, e’tiqodi, qadriyatlar tizimi, ijtimoiy faolligi va kasbiy pozitsiyasini belgilovchi integral shaxsiy sifat sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘rganilgan ilmiy manbalar milliy o‘zlikni anglash masalasi falsafa, pedagogika, psixologiya, etnopsixologiya va sotsiologiya fanlari doirasida keng tadqiq etilganligini ko‘rsatadi. Biroq mazkur muammoni bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi bilan bevosita bog‘lagan holda, transformatsion yondashuv asosida rivojlantirish mexanizmlari hali ham yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Ayniqsa, talabaning shaxsiy tajribasini qayta tahlil qilish, o‘z qadriyatlarini tanqidiy baholash, refleksiv fikrlashni rivojlantirish, kasbiy identifikatsiyani mustahkamlash va milliy qadriyatlarni zamonaviy pedagogik faoliyatga integratsiya qilishga qaratilgan metodik ta’minotning takomillashtirilishi zarurati mavjud.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Shuningdek, milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirish jarayoni oliy ta’lim muassasasidagi barcha ta’lim va tarbiya faoliyatining uzviy integratsiyasini talab etadi. O‘quv fanlari mazmuniga milliy qadriyatlar, tarixiy meros, ma’naviy-ma’rifiy g‘oyalar hamda zamonaviy fuqarolik jamiyati tamoyillarini singdirish, amaliy mashg‘ulotlarda muammoli vaziyatlar, refleksiv topshiriqlar, loyiha ishlari, treninglar va interfaol metodlardan foydalanish talabalarning milliy o‘zlikni anglash darajasini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mentorlik tizimi, ijtimoiy loyihalar, volontyorlik faoliyati va ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarning samarali tashkil etilishi ham ushbu jarayonning muhim pedagogik shartlaridan biri hisoblanadi.

Demak, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirishning samaradorligi bir qator pedagogik-psixologik omillar bilan belgilanadi. Jumladan, ichki motivatsiyaning shakllanganligi, milliy qadriyatlarga nisbatan ijobiy munosabat, refleksiv tafakkurning rivojlanganligi, kasbiy identifikatsiyaning barqarorligi, kommunikativ kompetentlik, innovatsion faoliyatga tayyorlik hamda uzluksiz o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilish ushbu jarayonning muhim ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Shunday qilib, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida milliy o‘zlikni anglashni shakllantirish uzluksiz, bosqichma-bosqich va ilmiy asoslangan pedagogik jarayon bo‘lib, u shaxsning ma’naviy kamoloti, kasbiy rivojlanishi va ijtimoiy faolligini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
3. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1–2-jildlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
4. Davletshin M.G. *Psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi.
5. Mavlonova R., Rahmonqulova N. *Pedagogika nazariyasi va tarixi*. – Toshkent: Fan va texnologiya.

6. Xalilova N.I., Amirova O.Q. Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022. – 456 b.
7. G'oziyev E.G'. *Psixologiya.* – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 352 b.
8. **Otamurotov S.S.** *Globallashuv va millat.* – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.
9. SHAXSDA KREATIVLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI A To'raboyev - MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI, 2025 Related articles All 2 versions https://doi.org/10.5281/zenodo.15641133
10.Nishonova Munira Yakubjonovna, & Xalilov Adham Farhod og'li. (2024). YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA OILA, MAHALLA VA MAKTAB HAMKORLIGIDA O'QITUVCHINING KASBIY KOMPETENTLIGINI OSHIRISH. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 47(3), 149–153. Retrieved from https://newjournal.org/01/article/view/14974
11.Baxtiyor, Q. (2024). THE CORRELATION RELATIONSHIP OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY IN ADOLESCENTS WITH ACHIEVEMENT.
12. Qayumov, B. Z. (2025). O'SMIRLARDA KREATIVLIK NAMOYON BO'LISHINING HUDUDIY TAFOVUTLARI. MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI, 3(6).

TALABA–SPORTCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHDA ZAMONAVIY MASHG'ULOT METODLARINING O'RNI

Adhamova Nozligul Sadriddin qizi
Namangan davlat pedagogika instituti,
E–mail: adhamovanozligul@gmail.com Tel.: +998 93 401 05 11

Annotatsiya: *Mazkur maqolaning maqsadi talaba–sportchilarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishda zamonaviy mashg'ulot metodlarining ilmiy va amaliy imkoniyatlarini aniqlash, ularni oliy ta'lim sharoitida qo'llashning izchil modelini taklif etishdan iborat. Tadqiqot nazariy–tahliliy yo'nalishda olib borilib, sport mashg'uloti nazariyasiga oid mahalliy va xorijiy adabiyotlar, 2015–2026–yillarda chop etilgan ilmiy maqolalar hamda metodik tavsiyalar qiyosiy, kontent va tizimli tahlil usullarida o'rganildi. Tahlil jarayonida yuqori intensiv intervalli mashg'ulot, kuch tayyorgarligi, funksional va aylanma mashg'ulot, plyometrik mashqlar, integrativ nerv–mushak tayyorgarligi hamda raqamli monitoringning jismoniy sifatlar rivojiga ta'siri baholandi. Natijalar talaba–sportchilar uchun bir xil standart dasturdan ko'ra individual ko'rsatkichlar, sport ixtisosligi, o'quv yuklamasi va tiklanish holatiga moslashtirilgan kombinatsiyalangan model samaraliroq ekanini ko'rsatdi. Maqolada sakkiz haftalik namunaviy mezotsikl, yuklamani nazorat qilish mezonlari va murabbiy uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Shuningdek, yuqori intensiv va tiklovchi kunlarning maqbul almashinuvi, subyektiv zo'riqish bahosi hamda uyqu ko'rsatkichlaridan foydalanish yo'llari belgilandi. Xulosa sifatida zamonaviy metodlar pedagogik nazorat, bosqichma–bosqich yuklama va tiklanish bilan uyg'unlashtirilgandagina barqaror natija berishi asoslandi.*

Kalit so'zlar: *talaba–sportchi, jismoniy tayyorgarlik, HIIT, kuch tayyorgarligi, funksional mashg'ulot, plyometriya, periodizatsiya, monitoring, individualizatsiya, tiklanish.*

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ТРЕНИРОВКИ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ–СПОРТСМЕНОВ

Аннотация: *Цель статьи заключается в определении научно–практических возможностей современных тренировочных методов для совершенствования физической подготовленности студентов–спортсменов и в разработке последовательной модели их применения в условиях высшего образования. Исследование носит теоретико–аналитический характер. С использованием сравнительного, контентного и системного анализа изучены отечественные и зарубежные труды по теории спортивной тренировки, научные статьи 2015–2026 годов и методические рекомендации. Рассмотрено влияние высокоинтенсивной интервальной тренировки, силовой подготовки, функциональной и круговой тренировки, плиометрических упражнений, интегративной нервно–мышечной подготовки и цифрового мониторинга на развитие основных физических качеств. Установлено, что для студентов–спортсменов более результативна не единая стандартная программа, а комбинированная модель,*

адаптированная к индивидуальным показателям, спортивной специализации, учебной нагрузке и текущему уровню восстановления. В статье предложены примерный восьминедельный мезоцикл, критерии контроля нагрузки и практические рекомендации для тренера. Дополнительно обосновано чередование интенсивных и восстановительных дней, а также использование субъективной оценки нагрузки и показателей сна. Сделан вывод, что современные методы обеспечивают устойчивое улучшение силы, выносливости, быстроты, координации и работоспособности только при их сочетании с педагогическим контролем, постепенным повышением нагрузки, профилактикой травм и рациональным восстановлением.

Ключевые слова: *студент–спортсмен, физическая подготовленность, HIIT, силовая подготовка, функциональная тренировка, плиометрика, периодизация, мониторинг, индивидуализация, восстановление.*

THE ROLE OF MODERN TRAINING METHODS IN IMPROVING THE PHYSICAL FITNESS OF STUDENT–ATHLETES

Abstract: *This article aims to determine the scientific and practical potential of modern training methods for improving the physical fitness of student–athletes and to propose a consistent model for their application in higher education. The study was designed as a theoretical and analytical review. Local and international literature on sports training, research articles published between 2015 and 2026, and methodological recommendations were examined through comparative, content, and systems analysis. The effects of high–intensity interval training, resistance training, functional and circuit training, plyometric exercises, integrative neuromuscular training, and digital monitoring on major components of physical fitness were analyzed. The findings indicate that a single standardized program is less appropriate for student–athletes than a combined model adjusted to individual fitness indicators, sport specialization, academic workload, and recovery status. An eight–week sample mesocycle, practical load–monitoring criteria, and coaching recommendations are presented. The study concludes that modern methods can produce sustainable gains in strength, endurance, speed, coordination, and general work capacity only when they are integrated with pedagogical supervision, progressive overload, injury–prevention exercises, adequate recovery, and regular feedback based on objective and subjective indicators.*

Keywords: *student–athlete, physical fitness, HIIT, resistance training, functional training, plyometrics, periodization, monitoring, individualization, recovery.*

KIRISH

Oliy ta'lim muassasasida tahsil olayotgan sportchi bir vaqtning o'zida ikki murakkab faoliyat tizimida ishtirok etadi: u o'quv fanlarini o'zlashtirishi va sport natijasini muntazam oshirib borishi kerak. Mazkur ikki yo'nalishdagi talablar vaqt, energiya, uyqu, ovqatlanish va ruhiy barqarorlikka birgalikda ta'sir qiladi. Shu sababli

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

talaba–sportchining jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish faqat mashqlar hajmini ko‘paytirish bilan hal etilmaydi. Mashg‘ulotning mazmuni, intensivligi, davomiyligi, takrorlanish soni va tiklanish oralig‘i o‘quv jadvali hamda individual imkoniyatlar bilan uyg‘unlashtirilishi zarur. Aks holda katta yuklama kutilgan moslashuv o‘rniga charchoqning to‘planishi, texnik harakatlarning buzilishi va jarohat xavfining ortishiga olib kelishi mumkin.

Jismoniy tayyorgarlik sportchining kuch, tezkorlik, chidamlilik, egiluvchanlik, chaqqonlik va koordinatsion imkoniyatlarini bir butun tizim sifatida ifodalaydi. Ushbu sifatlarning nisbati sport turiga qarab farqlansa–da, talaba–sportchi uchun umumiy ish qobiliyati, nerv–mushak boshqaruvi va tez tiklanish qobiliyati tayanch omillar bo‘lib qoladi. An’anaviy yondashuvlarda ko‘pincha uzoq davom etadigan bir xil takroriy mashqlar yoki qat’iy reja ustunlik qilgan. Zamonaviy sport metodikasi esa yuklamani qisqa bloklarga ajratish, yuqori va past intensivlikni navbatlashtirish, kuch va chidamlilikni oqilona birlashtirish, harakat sifatini real vaqt rejimida kuzatish hamda natijaga qarab dasturga tezkor tuzatish kiritishni talab etadi [1; 2].

Yuqori intensiv intervalli mashg‘ulotlar vaqt tejamkorligi bilan, qarshilik bilan bajariladigan mashqlar kuch va quvvatni oshirish imkoniyati bilan, plyometriya esa cho‘zilish–qisqarish siklidan samarali foydalanib tezkor–kuch sifatlarini rivojlantirishi bilan ajralib turadi. Funksional va aylanma mashg‘ulotlarda bir nechta mushak guruhlari, muvozanat va energetik tizimlar bir vaqtda ishga tushadi. Integrativ nerv–mushak mashg‘ulotlari kuch, muvozanat, sakrash, tormozlanish va yo‘nalishni o‘zgartirish elementlarini birlashtirib, harakat samaradorligini va jarohatga chidamlilikni yaxshilaydi. Biroq mazkur metodlarning hech biri barcha sportchilar uchun bir xil me’yor va ketma–ketlikda qo‘llanmasligi kerak.

Muammoning dolzarbligi shundaki, talaba–sportchilar mashg‘ulotida zamonaviy metodlar ko‘pincha alohida usul sifatida qo‘llanadi, ularning o‘zaro nisbatini belgilash, semestrdagi o‘quv yuklamasi bilan muvofiqlashtirish va individual javobni monitoring

qilishga yetarli e'tibor berilmaydi. Bundan tashqari, internet manbalarida ommalashgan ayrim yuqori intensiv dasturlar tayyorgarlik darajasi va texnika nazoratisiz ko'chirib olinadi. Bu esa ilmiy asoslangan metod bilan trend ko'rinishidagi mashqlar majmuasini bir–biridan farqlash zaruratini kuchaytiradi.

Tadqiqotning maqsadi talaba–sportchilar jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishda zamonaviy mashg'ulot metodlarining o'rni va o'zaro bog'liqligini aniqlash, oliy ta'lim sharoitiga mos kombinatsiyalangan metodik modelni asoslashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: zamonaviy metodlarning fiziologik–pedagogik xususiyatlarini tahlil qilish; ularning kuch, tezkorlik, chidamlilik, koordinatsiya va tiklanishga ta'sirini qiyoslash; yuklamani nazorat qilish ko'rsatkichlarini tizimlashtirish; talaba–sportchilar uchun sakkiz haftalik namunaviy mezotsikl hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Sport mashg'uloti nazariyasida tayyorgarlik jarayoni maqsadli, bosqichli va boshqariladigan pedagogik tizim sifatida talqin qilinadi. Mahalliy va mintaqaviy metodik adabiyotlarda mashq yuklamasining hajmi va shiddati sportchining yoshi, malakasi, ixtisosligi hamda musobaqa taqvimi bilan bog'lab rejalashtirilishi ta'kidlanadi [3; 4]. Periodizatsiya konsepsiyasi esa yillik tayyorgarlikni makro–, mezo– va mikrotsikllarga ajratib, moslashuv, charchoq va tiklanishning navbatma–navbat boshqarilishini nazarda tutadi [1]. Zamonaviy tadqiqotlar ushbu tamoyillarni inkor etmaydi, balki ularni sportchi haqidagi tezkor ma'lumotlar, individual javob va o'zgaruvchan taqvim bilan boyitadi.

Yuqori intensiv intervalli mashg'ulot bo'yicha tizimli tahlillar qisqa, lekin yuqori shiddatli ish bo'laklarini faol yoki sust tiklanish oralig'i bilan navbatlashtirish aerob quvvat, takroriy yuqori intensiv harakat va ayrim anaerob ko'rsatkichlarni yaxshilashini ko'rsatadi [5; 6]. Yosh sportchilarda ham mazkur metod vaqt samaradorligi bilan ajralib turadi, biroq mashqning texnik murakkabligi va umumiy haftalik yuklama hisobga

olinishi kerak. Funksional yuqori intensiv mashg‘ulotlar bo‘yicha meta–tahlil natijalari ularning umumiy jismoniy tayyorgarlik va sportga xos ko‘rsatkichlarga ijobiy ta’sirini qayd etgan [7].

Qarshilik bilan mashq qilish sportchining maksimal kuchi, tezkor kuchi va harakat iqtisodkorligini rivojlantirishda muhim vositadir. Elita sportchilariga oid tizimli tahlilda kuch mashg‘ulotining sportga xos natijalarga sezilarli ta’siri aniqlangan, biroq ta’sir darajasi sport turi va boshlang‘ich tayyorgarlikka bog‘liq bo‘lgan [8]. Plyometrik mashqlar bo‘yicha tadqiqotlar sakrash, sprint, yo‘nalishni o‘zgartirish va texnik harakatlarning ayrim elementlari yaxshilanishini ko‘rsatadi [9; 10]. Shu bilan birga, tushish va qo‘nish texnikasi o‘zlashtirilmagan sportchida plyometrik hajmni tez oshirish bo‘g‘imlarga keraksiz zarba yuklamasini beradi.

Tadqiqot nazariy–tahliliy dizaynda tashkil etildi. Manbalarni tanlashda sportchi yoki jismoniy faol talabalarda qo‘llanilgan mashg‘ulot metodlari, jismoniy tayyorgarlik natijalari, yuklama monitoringi yoki periodizatsiya masalalarini yoritgan ishlar ustuvor deb olindi. 2015–2026–yillarda nashr etilgan tizimli sharhlar, meta–tahlillar va konsensus hujjatlari zamonaviy dalillar sifatida, sport mashg‘uloti nazariyasiga oid fundamental adabiyotlar esa tushunchaviy asos sifatida o‘rganildi. Yakuniy tahlilga 16 ta asosiy manba kiritildi.

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, kontent tahlili, tizimlashtirish, pedagogik modellashtirish va mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Har bir metod quyidagi mezonlar asosida baholandi: rivojlantiriladigan yetakchi jismoniy sifat; mashg‘ulotning vaqt samaradorligi; texnik murakkablik; charchoq va jarohat xavfi; individual moslashtirish imkoniyati; minimal monitoring talabi. Natijalar sport turidan qat’i nazar qo‘llanishi mumkin bo‘lgan umumiy modelga hamda ixtisoslikka qarab o‘zgartiriladigan qismlarga ajratildi. Mazkur maqolada yangi eksperimental guruh natijalari keltirilmaydi; natijalar ilmiy manbalar sintezi va metodik modellashtirishga tayangan holda bayon qilinadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijasida zamonaviy mashg‘ulot metodlarini talaba–sportchi tayyorgarligiga kiritishda “ko‘proq usul – ko‘proq natija” tamoyili emas, balki “aniq maqsad – mos vosita – nazorat qilinadigan yuklama” ketma–ketligi ustuvor bo‘lishi aniqlandi. Bir mashg‘ulotda ko‘plab metodlarni aralashtirish sportchining qaysi ta’sirga moslashayotganini noaniq qiladi. Shuning uchun haftalik mikrotsiklda har bir kunning asosiy yo‘nalishi belgilanib, qo‘shimcha vositalar yetakchi vazifani qo‘llab–quvvatlashi kerak. Masalan, maksimal kuch kuni juda katta hajmdagi HIIT bilan yakunlansa, texnik sifat pasayishi va keyingi kun tiklanishi sekinlashishi mumkin.

Birinchi natija zamonaviy metodlarni besh funksional guruhga ajratish mumkinligini ko‘rsatdi: 1) energetik imkoniyatlarni rivojlantiruvchi HIIT va interval usullar; 2) kuch va quvvatni rivojlantiruvchi qarshilik hamda plyometrik vositalar; 3) bir nechta harakat sifatini uyg‘unlashtiruvchi funksional, aylanma va integrativ nerv–mushak mashg‘ulotlari; 4) yuklamani vaqt bo‘yicha taqsimlovchi blokli, to‘lqinsimon va moslashuvchan periodizatsiya; 5) boshqaruvni ta’minlovchi raqamli va subyektiv monitoring. Ushbu guruhlar bir–birini almashtirmaydi; ular turli vazifani bajaradi va to‘g‘ri nisbatda birlashtirilganda umumiy tizim hosil qiladi.

Yuqori intensiv intervalli mashg‘ulotning o‘rni

HIIT talaba–sportchilar uchun ayniqsa vaqt cheklangan sharoitda aerob va anaerob imkoniyatlarni rivojlantirish vositasi sifatida ahamiyatli. Uning mohiyati yurak urish tezligi va nafas almashinuvini yuqori darajaga olib chiqadigan ish bo‘laklarini oldindan belgilangan tiklanish oralig‘i bilan takrorlashdan iborat. Intervallar yugurish, velotrenajyor, eshkak eshish ergometri, sakrash arqoni yoki sportga xos harakatlar yordamida tashkil etilishi mumkin. Tizimli sharhlar yosh va tayyorlangan sportchilarda HIIT aerob quvvat, takroriy sprint va umumiy ish qobiliyatini yaxshilashini ko‘rsatadi [5; 6].

Talaba–sportchi uchun HIIT haftasiga odatda 1–2 marta, asosiy musobaqa bosqichidan va boshqa yuqori shiddatli kunlardan kelib chiqib rejalashtiriladi. Boshlang‘ich variant sifatida 30 soniya yuqori shiddatli ish va 60–90 soniya tiklanishdan iborat 6–8 takror, tayyorlangan sportchilar uchun esa 2–4 daqiqalik intervallar qo‘llanishi mumkin. Biroq raqamlar qat’iy me’yor emas: sport turi, yurak urish tezligi, harakat tezligi va subyektiv zo‘riqish bahosi asosida o‘zgartiriladi. HIITning asosiy xatari uni har kuni yoki kuch mashg‘ulotidan keyin doimiy “jazolovchi” yuklama sifatida qo‘llashdir. Bunday yondashuv qisqa muddatli charchoqni natija deb qabul qiladi, lekin sifatli moslashuvni kafolatlamaydi.

Kuch, tezkor–kuch va plyometrik tayyorgarlik

Kuch tayyorgarligi talaba–sportchining nafaqat maksimal og‘irlikni yengishi, balki tezlanish, tormozlanish, sakrash, kurash holatini ushlab turish va texnik harakatni charchoq sharoitida barqaror bajarishi uchun zarur. Zamonaviy yondashuv mashqlarni faqat mushak guruhlari bo‘yicha emas, balki harakat namunalari bo‘yicha rejalashtiradi: o‘tirib–turish, tortish, itarish, son bo‘g‘imidan bukilish, bir oyoqli tayanch, gavdani barqarorlashtirish va yukni ko‘tarib yurish. Qarshilik miqdori texnika buzilmaydigan, belgilangan takrorlar bajariladigan va keyingi mashg‘ulotni izdan chiqarmaydigan darajada tanlanadi.

Kuch mashg‘ulotining samarasi progressiv yuklama bilan bog‘liq. Progress faqat shtanga vaznini oshirishni anglatmaydi; takror soni, yondashuv, harakat amplitudasi, bajarish tezligi, bir tomonlama mashqlar murakkabligi yoki dam olish oralig‘i ham boshqarilishi mumkin. Sportga xos natijalarga kuch mashg‘uloti sezilarli hissa qo‘shishi ilmiy tahlillarda tasdiqlangan [8]. Talaba–sportchilar uchun haftasiga 2 marta sifatli kuch mashg‘uloti ko‘pincha uch yoki to‘rt nazoratsiz mashg‘ulotdan foydaliroq bo‘ladi.

Plyometriya mushak–pay tizimining tez cho‘zilish va darhol qisqarish xususiyatidan foydalanadi. Past balandlikdan sakrab tushish, vertikal va gorizontal sakrashlar, to‘siqlar orqali sakrash, bir oyoqli sakrash hamda medbol uloqtirishlar

tezkor–kuch tayyorgarligining amaliy vositalaridir. Ularning foydasi sprint, sakrash va yo‘nalishni o‘zgartirish qobiliyatida ko‘rinadi [9; 10]. Shunga qaramay, plyometrik mashqda sifat hajmdan muhim: qo‘nish yumshoq, tizza va panja yo‘nalishi barqaror, gavda nazoratli bo‘lishi kerak. Charchoq kuchayib, qo‘nish texnikasi buzilganda mashq to‘xtatiladi.

Funksional, aylanma va integrativ nerv–mushak mashg‘ulotlari

Funksional mashg‘ulot sportchiga kundalik yoki sportga xos murakkab harakatlarni samarali bajarish uchun zarur bo‘lgan kuch, muvozanat, harakatchanlik va koordinatsiyani birgalikda rivojlantirishga qaratiladi. Mazkur atama har qanday tasodifiy mashqlar ketma–ketligini anglatmaydi. Mashq tanlovi maqsadga xizmat qilishi, texnik jihatdan boshqarilishi va yuklama o‘lchanishi kerak. Aylanma mashg‘ulotda bir nechta stansiya ketma–ket bajarilib, vaqt tejaladi; yurak–qon tomir tizimi bilan birga mushak chidamliligi rivojlanadi. Yuqori intensiv funksional dasturlar bo‘yicha ilmiy tahlillar jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘zgarishlarni ko‘rsatgan [7].

Integrativ nerv–mushak mashg‘uloti kuch, muvozanat, tezkorlik, sakrash, tormozlanish va harakat yo‘nalishini o‘zgartirishni bir mashg‘ulot tizimida uyg‘unlashtiradi. Uning muhim afzalligi – sportchiga kuchni nazoratli va xavfsiz harakatga aylantirishni o‘rgatishidir. Bunday dasturlar ayniqsa qizlar va yigitlarda tizza, to‘piq hamda son atrofidagi barqarorlikni rivojlantirishda foydalidir. Nerv–mushak profilaktik dasturlari yosh sportchilarda jarohat xavfini kamaytirishi va sakrash, sprint, muvozanat kabi ko‘rsatkichlarni yaxshilashi haqida dalillar mavjud [11; 12]. Shu bois mashg‘ulotning 10–15 daqiqalik tayyorlov qismiga sifatli qo‘nish, bir oyoqda muvozanat, tez tormozlanish va gavda barqarorligi mashqlarini kiritish maqsadga muvofiq.

Periodizatsiya va kombinatsiyalangan model

Talaba–sportchi tayyorgarligida periodizatsiya musobaqa kalendarigagina emas, semestr ritmiga ham mos bo‘lishi kerak. Nazorat ishlari, sessiya, amaliyot va uzoq safarlar mashg‘ulot rejasiga real ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois qat’iy reja o‘rniga maqsadi

saqlanadigan, ammo kunlik yuklamasi holatga qarab moslashtiriladigan moslashuvchan periodizatsiya samarali. Haftada ikki og‘ir va bir necha o‘rtacha kun ketma–ket joylashtirilmasdan, ular orasida texnik, tiklovchi yoki past intensiv mashg‘ulotlar beriladi.

Kuch va chidamlilikni birgalikda rivojlantirishda “interferensiya” xavfi mavjud: juda katta hajmdagi chidamlilik yuklamasi kuch va quvvat moslashuvini pasaytirishi mumkin [13]. Buni kamaytirish uchun kuch va intensiv chidamlilik mashg‘ulotlarini imkon qadar alohida kunlarga yoki kamida bir necha soat farq bilan joylashtirish, yetarli ovqatlanish va uyquni ta’minlash, umumiy hajmni nazorat qilish kerak. Kuch ustuvor sport turida haftaning eng sifatli va tiklangan kuniga kuch mashg‘uloti qo‘yiladi; chidamlilik ustuvor sportda esa yetakchi interval mashg‘ulotlari asosiy o‘rinni egallaydi.

1–jadval. Zamonaviy metodlarning metodik vazifalari va nazorat mezonlari

Metod	Asosiy maqsad	Tavsiya etiladigan o‘rin	Asosiy nazorat	Ehtiyot chorasi
HIIT	Aerob–anaerob ish qobiliyati	Haftasiga 1–2 marta	Yurak urishi, tezlik, RPE	Ketma–ket og‘ir kunlardan saqlanish
Kuch mashg‘uloti	Maksimal kuch va quvvat	Haftasiga 2 marta	Takror sifati, RIR, og‘irlik	Texnika buzilsa yukni kamaytirish
Plyometriya	Tezkor–kuch, reaktivlik	Isinishdan keyin, charchoqdan oldin	Sakrash sifati, qo‘nish	Kontakt sonini bosqichli oshirish

Funksional aylana	Umumiy va mushak chidamliligi	O‘rtacha yuklama kuni	Stansiya vaqti, texnika, RPE	Tasodifiy mashq tanlamaslik
Nerv–mushak tayyorgarligi	Muvozanat va jarohat profilaktikasi	Har isinishda 10–15 daqiqa	Tizza–panja yo‘nalishi, muvozanat	Sifatni hajmdan ustun qo‘yish
Raqamli monitoring	Yuklamani individuallashtirish	Har mashg‘ulot va haftalik tahlil	sRPE, uyqu, puls, tezlik	Ma’lumotni kontekstsiz talqin qilmaslik

Yuklamani monitoring qilish va individuallashtirish

Zamonaviy metodlarning haqiqiy samarasi monitoring orqali aniqlanadi. Tashqi yuklama sportchi bajargan ishni – masofa, vaqt, tezlik, takror, ko‘tarilgan og‘irlik yoki tezlanishlar sonini ifodalaydi. Ichki yuklama esa organizmning shu ishga javobi bo‘lib, yurak urish tezligi, qon laktati, subyektiv zo‘riqish, kayfiyat va charchoq bilan baholanadi. Konsensus hujjatlarida birgina ko‘rsatkichga tayanmasdan, bir nechta sodda va barqaror usulni birga qo‘llash tavsiya etiladi [14]. Talaba–sportchi uchun murakkab laboratoriya uskunalarisiz ham mashg‘ulot davomiyligini RPE bahosiga ko‘paytirish orqali sRPE yuklamasi, ertalabki holat, uyqu davomiyligi va mushak og‘riqlari qayd etilishi mumkin.

Subyektiv ko‘rsatkichlar “aniq emas” deb e’tiborsiz qoldirilmasligi kerak. Sportchi har kuni bir xil tartibda savollarga javob bersa, o‘zgarish tendensiyasi murabbiy uchun foydali ma’lumot beradi. Sportchilar bildirgan holatni kuzatish vositalari bo‘yicha sharhlar ularning trening javobini baholashdagi amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi [15]. Masalan, ketma–ket uch kun uyqu sifati past, oyoqlarda og‘riq yuqori va odatdagi tezlik pasaygan bo‘lsa, rejalashtirilgan og‘ir HIITni texnik yoki tiklovchi mashg‘ulotga almashtirish maqsadga muvofiq.

Individualizatsiya sportchini guruhdan ajratib qo‘yish emas. Guruh umumiy mashg‘ulot vazifasini bajaradi, ammo ish va dam olish nisbati, og‘irlik, takrorlar soni yoki harakatning murakkabligi shaxsiy darajaga qarab o‘zgaradi. Masalan, bir guruhdagi sportchilar bir xil 6 ta intervalni bajarishi mumkin, biroq ularning tezligi maksimal aerob tezlikka nisbatan belgilanadi. Kuch mashg‘ulotida esa “zaxirada qolgan takrorlar” usuli bilan biri og‘irroq, boshqasi yengilroq vazn tanlaydi. Bu usul guruhni boshqarish imkonini saqlagan holda ortiqcha va yetarli bo‘lmagan yuklamani kamaytiradi.

Talaba–sportchilar uchun sakkiz haftalik namunaviy mezotsikl

Tahlil asosida umumiy jismoniy tayyorgarlikni yaxshilashga qaratilgan sakkiz haftalik model ishlab chiqildi. Model sport turiga xos texnik–taktik mashg‘ulotlarni almashtirmaydi; ularni jismoniy tayyorgarlik vositalari bilan muvofiqlashtiradi. Dastlabki ikki hafta harakat texnikasi va bazaviy hajmga, uchinchi–to‘rtinchi haftalar yuklamani oshirishga, beshinchi hafta nisbiy yengillashtirishga, oltinchi–yettinchi haftalar sifatli intensivlikka, sakkizinchi hafta esa nazorat va tiklanishga yo‘naltiriladi.

2–jadval. Sakkiz haftalik kombinatsiyalangan mezotsikl modeli

Hafta	Asosiy vazifa	Kuch	Chidamlilik/HIIT	Monitoring va tiklanish
1	Diagnostika va texnika	2 yengil mashg‘ulot, RIR 3–4	1 o‘rtacha interval	Boshlang‘ich test, uyqu va RPE kundaligi
2	Bazaviy hajm	2 mashg‘ulot, 6–10 takror	1 HIIT, 1 past intensiv ish	Og‘riq va yurak urishini kuzatish
3	Progressiv yuklama	Og‘irlik yoki takrorni 5–10% oshirish	Intervallar sonini bosqichli oshirish	sRPE haftalik yig‘indisi

4	Kuch va quvvat	Asosiy mashqlar + yengil plyometriya	1 sifatli HIIT	Sakrash/tezlik sifatini baholash
5	Yengillashtirish	Hajmni 25–35% kamaytirish	Past–o'rtacha intensivlik	Uyqu, mushak og'rig'i, kayfiyat
6	Maxsus ish qobiliyati	Sportga yaqin kuch mashqlari	Sportga xos intervallar	Tezlik va RPE mosligini tekshirish
7	Yuqori sifatli intensivlik	Kam hajm, yuqori sifat	1–2 nazoratli HIIT	Ortiqcha charchoq belgilarini aniqlash
8	Nazorat va tiklanish	Yengil kuch + test	Qisqa nazorat testi	Boshlang'ich natija bilan solishtirish

Namunaviy mikrotsikl besh asosiy bo'lakdan tuzilishi mumkin. Dushanba –kuch va qisqa plyometriya; seshanba – texnik–taktik mashg'ulot hamda past intensiv aerob ish; chorshanba – HIIT yoki sportga xos intervallar; payshanba – tiklanish, harakatchanlik va yengil texnika; juma – kuch va nerv–mushak tayyorgarligi; shanba – nazorat o'yini yoki sportga xos kompleks; yakshanba — dam olish. Musobaqa haftasida HIIT va kuch hajmi kamaytirilib, harakat tezligi hamda texnik sifat saqlanadi. Sessiya davrida esa umumiy hajm qisqartirilib, qisqa va maqsadli mashg'ulotlar ustuvor qilinadi.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, zamonaviy metodlarning afzalligi ularning "yangiligi"da emas, balki yuklamani aniq dozalash, vaqtni tejash, sportga xos vazifani modellashtirish va individual javobga moslashish imkoniyatidadir. HIIT chidamlilik uchun, kuch mashg'uloti nerv–mushak salohiyati uchun, plyometriya tezkor–kuch uchun, funksional va integrativ mashg'ulot esa sifatlarni birlashtirish uchun xizmat qiladi. Monitoring ushbu vositalarning qachon va qancha qo'llanishini boshqaradi.

Demak, monitoringdan ajratilgan zamonaviy metod boshqaruv vositasidan ko‘ra navbatdagi og‘ir mashqlar to‘plamiga aylanib qoladi.

Talaba–sportchi bilan ishlashda murabbiy va jismoniy tarbiya o‘qituvchisi o‘zaro hamkorlik qilishi muhim. Sportchining dars jadvali, nazorat ishlari, safarlari va uyqu imkoniyati haqida ma’lumot mashg‘ulot rejasiga kiritilishi kerak. Shuningdek, sportchi yuklama maqsadini tushunsa, mashq texnikasi, RPE va tiklanish haqidagi ma’lumotni aniqroq beradi. Bu pedagogik muloqot sportchini passiv ijrochidan o‘z tayyorgarligini anglaydigan faol subyektga aylantiradi.

Tadqiqotning cheklovi uning nazariy–tahliliy xususiyatga egaligidir. Turli sport turlarida metodlarning optimal dozasi bir xil emas, shuning uchun tavsiya etilgan mezotsikl bevosita ko‘chirib olinmasdan, sport turi va sportchi holatiga moslashtirilishi lozim. Kelgusida Namangan davlat pedagogika instituti talaba–sportchilari ishtirokida 8–12 haftalik pedagogik tajriba o‘tkazib, kuch, sprint, chidamlilik, koordinatsiya va tiklanish ko‘rsatkichlarini nazorat hamda tajriba guruhlarida qiyoslash maqsadga muvofiq.

XULOSA

Talaba–sportchilarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishda zamonaviy mashg‘ulot metodlari muhim, biroq ularning samarasi alohida metodning mashhurligi bilan emas, maqsadga muvofiq tanlanishi va yagona pedagogik tizimga birlashtirilishi bilan belgilanadi. HIIT aerob–anaerob ish qobiliyatini qisqa vaqt ichida rivojlantirishga, qarshilik bilan mashqlar maksimal kuch va quvvatni oshirishga, plyometriya tezkor–kuch hamda reaktivlikni takomillashtirishga, funksional va integrativ nerv–mushak mashg‘ulotlari esa muvozanat, koordinatsiya va harakat barqarorligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Talaba–sportchi uchun eng maqbul yondashuv individual ko‘rsatkichlar, sport ixtisosligi, semestrdagi o‘quv yuklamasi, uyqu va tiklanish holatini hisobga olgan kombinatsiyalangan modeldir. Haftalik rejada yuqori intensiv kunlar o‘zaro ajratilishi,

kuch va chidamlilik yuklamasining interferensiyasi kamaytirilishi, plyometrik va texnik mashqlar charchoqdan oldin bajarilishi lozim. Yuklama hajmi va shiddati bosqichma–bosqich oshirilishi, har 4–5 haftada nisbiy yengillashtirish davri berilishi maqsadga muvofiq.

sRPE, yurak urish tezligi, mashq tezligi, uyqu sifati, mushak og‘rig‘i va kayfiyat kabi sodda ko‘rsatkichlarni muntazam kuzatish murabbiyga rejani sportchining real holatiga moslashtirish imkonini beradi. Zamonaviy texnologiyalar qaror qabul qilishni qo‘llab–quvvatlaydi, ammo pedagogik kuzatuv va sportchi bilan muloqotni almashtirmaydi. Shunday qilib, ilmiy asoslangan metod tanlovi, individualizatsiya, monitoring, jarohat profilaktikasi va oqilona tiklanish birgalikda talaba–sportchilarning barqaror jismoniy rivoji hamda sport natijasini ta’minlaydigan asosiy shartlar hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Bompa T.O., Buzzichelli C.A. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Champaign: Human Kinetics, 2019. – 392 p. (Mashg‘ulotni davrlashtirish: nazariya va metodika).
2. Platonov V.N. Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte. Obshchaya teoriya i yeye prakticheskiye prilozheniya. – Kyiv: Olimpiyskaya literatura, 2015. –680 s. (Olimpiya sportida sportchilar tayyorlash tizimi).
3. Salomov R.S. Sport mashg‘ulotining nazariy asoslari. – Toshkent: O‘zDJTI, 2005. – 238 b. (Theoretical foundations of sports training).
4. Matveyev L.P. Obshchaya teoriya sporta i yeye prikladnyye aspekty. – Moskva: Sport, 2010. – 340 s. (Sport umumiy nazariyasi va uning amaliy jihatlari).
5. Engel F.A., Ackermann A., Chtourou H., Sperlich B. High–Intensity Interval Training Performed by Young Athletes: A Systematic Review and Meta–Analysis // Frontiers in Physiology. – 2018. – Vol. 9. – Article 1012. (Yosh sportchilarda yuqori intensiv intervalli mashg‘ulot).
6. Yuan Y., Soh K.G., Qi F., Bashir M., Zhao N. Effects of high–intensity interval training on selected indicators of physical fitness among male team–sport athletes: A systematic review and meta–analysis // PLOS ONE. – 2024. – Vol. 19, No. 11. – e0310955. (Jamoaviy sportchilarning jismoniy tayyorgarligiga HIIT ta’siri).
7. Wang X., Soh K.G., Samsudin S. et al. Effects of high–intensity functional training on physical fitness and sport–specific performance among athletes: A systematic review with meta–analysis

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

// PLOS ONE. – 2023. — Vol. 18, No. 12. – e0295531. (Yuqori intensiv funksional mashg'ulotning ta'siri).

TALABALARNING TARIXIY TAFAKKUR DARAJASINI BAHOLASH MEZONLARINI ISHLAB CHIQISHDA XALQARO TAJRIBANING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

A.M.Axmedov
NamDU mustaqil izlanuvchisi
E-mail: axmedovm77@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada talabalarning tarixiy tafakkur darajasini baholash mezonlarini ishlab chiqishning nazariy va metodologik asoslari xalqaro tajriba misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Kanada Historical Thinking Project, Stanford universiteti qoshidagi Digital Inquiry Group, International Baccalaureate tarix kursi hamda College Board'ning AP World History tizimi qiyosiy o'rganildi. Tahlil natijasida tarixiy tafakkurni baholashda tarixiy ahamiyatni belgilash, birlamchi manba bilan ishlash, sabab–oqibatni tahlil qilish, davomiylik va o'zgarishni aniqlash, tarixiy perspektivani tushunish, dalillangan argument qurish, kontekstualizatsiya va manbalarni o'zaro tekshirish kabi komponentlar tayanch mezonlar sifatida ajralib chiqdi. Maqolada mazkur komponentlar asosida oliy ta'lim uchun moslashgan mezonlar tizimi, indikatorlar va baholash darajalari taklif etiladi. Natijalar tarix fanini o'qitishda reproduktiv nazoratdan analitik-diagnostik baholashga o'tish zarurligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *tarixiy tafakkur, baholash mezonlari, xalqaro tajriba, tarixiy kompetensiya, birlamchi manba, kontekstualizatsiya, argumentatsiya, oliy ta'lim.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN DEVELOPING CRITERIA FOR ASSESSING STUDENTS' HISTORICAL THINKING

Abstract. *This article analyzes the theoretical and methodological foundations of developing criteria for assessing students' historical thinking on the example of international experience. The study comparatively studied the Canadian Historical Thinking Project, the Digital Inquiry Group at Stanford University, the International Baccalaureate history course, and the College Board's AP World History system. As a result of the analysis, components such as determining historical significance, working with primary sources, cause-and-effect analysis, identifying continuity and change, understanding a historical perspective, building a substantiated argument, contextualization, and cross-checking sources were identified as basic criteria for assessing historical thinking. Based on these components, the article proposes a system of criteria, indicators, and assessment levels adapted for higher education. The results indicate the need to move from reproductive control to analytical-diagnostic assessment in teaching history.*

Keywords: *historical thinking, assessment criteria, international experience, historical competence, primary source, contextualization, argumentation, higher education.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА В РАЗРАБОТКЕ КРИТЕРИЕВ ОЦЕНКИ ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические и методологические основы разработки критериев оценки исторического мышления студентов на примере международного опыта. В исследовании сравнительно изучались Канадский проект исторического мышления, группа цифровых исследований Стэнфордского университета, курс истории Международного бакалавриата и система AP World History от College Board. В результате анализа были определены такие компоненты, как определение исторической значимости, работа с первоисточниками, причинно-следственный анализ, выявление преемственности и изменений, понимание исторической перспективы, построение обоснованного аргумента, контекстуализация и перекрестная проверка источников, как основные критерии оценки исторического мышления. На основе этих компонентов в статье предлагается система критериев, показателей и уровней оценки, адаптированная для высшего образования. Результаты указывают на необходимость перехода от репродуктивного контроля к аналитико-диагностической оценке в преподавании истории.*

Ключевые слова: *историческое мышление, критерии оценки, международный опыт, историческая компетентность, первоисточник, контекстуализация, аргументация, высшее образование.*

KIRISH

Zamonaviy tarix ta’limida asosiy masala talabaning qancha fakt yodlagani emas, balki u tarixiy voqea va jarayonlarni qanday tushuntira olishi, manbalarni qay darajada tanqidiy o‘qishi, dalil asosida xulosa chiqara olishi bilan belgilanadi. Shu bois tarixiy tafakkur kategoriyasi so‘nggi o‘n yilliklarda tarix didaktikasining markaziy tushunchalaridan biriga aylandi. Kanada tarix ta’limi maktabida tarixiy tafakkur oltita o‘zaro bog‘liq komponent orqali ifodalanadi: tarixiy ahamiyat, birlamchi manba dalili, davomiylik va o‘zgarish, sabab va oqibat, tarixiy perspektiva hamda tarixiy talqinning axloqiy o‘lchami. IB tarix kursida esa ko‘p-perspektivali yondashuv, o‘zgarish, sababiylik va ahamiyat kabi konseptlar tayanch o‘quv natijalari sifatida ko‘rsatilgan. AP World History tizimi tarixiy jihatdan himoyalanadigan tezis, kontekstualizatsiya, dalillardan foydalanish va tahlilni baholash markaziga qo‘yadi. Stanforddan shakllangan va hozir

Digital Inquiry Group sifatida faoliyat yuritayotgan yo‘nalish esa sourcing, contextualization, corroboration va close reading ko‘nikmalarini tarixiy fikrlashning amaliy tayanchi deb ko‘rsatadi.

METODOLOGIYA

Muammo shundaki, ko‘plab amaliy baholash tizimlarida tarixiy tafakkur hanuz faktologik o‘zlashtirish bilan tenglashtiriladi. Natijada talabaning tarixiy manbaga munosabati, dalillash sifati, qarama-qarshi talqinlarni ajratish qobiliyati va tarixiy kontekstni anglash darajasi to‘liq diagnostika qilinmaydi. Tarixiy tafakkurni baholashga bag‘ishlangan tadqiqotlar esa bu yo‘nalishda nazariy aniqlik, validlik va amaliy qulaylikni birlashtirgan mezonlar tizimi zarurligini ko‘rsatadi. Ercikan va Seixas tahriri ostidagi ilmiy to‘plam tarixiy tafakkurni baholashda kognitiv maqsadlarni aniq belgilash, mazmuniy bilim bilan protseduraviy bilim nisbatini ochish va baholash vositalarini validatsiya qilish muhimligini ta’kidlaydi. Smith, Breakstone va Wineburgning HAT bo‘yicha validlik tadqiqotida qisqa konstruktiv javobli topshiriqlar tarixiy tafakkurning mo‘ljallangan konstruktlarini tanlash testlariga qaraganda chuqurroq ushlashi ko‘rsatilgan.

Shu jihatdan mazkur maqolaning maqsadi — talabalarning tarixiy tafakkur darajasini baholash mezonlarini ishlab chiqishda xalqaro tajribaning nazariy va metodologik asoslarini aniqlash hamda oliy ta’lim sharoitiga moslashgan mezonlar modelini taklif etishdir.

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, kontent-tahlil va konseptual modellash metodlari qo‘llanildi. Empirik baza sifatida to‘rtta nufuzli xalqaro yo‘nalish tanlandi: 1) Canada Historical Thinking Project; 2) Stanford an’anasidan rivojlangan Digital Inquiry Group; 3) International Baccalaureate Diploma Programme History; 4) College Board AP World History: Modern. Mazkur manbalar tarixiy tafakkurni o‘qitish va baholashning eng ko‘p iqtibos qilinadigan va amalda qo‘llanadigan platformalari bo‘lgani uchun tanlandi. Qo‘shimcha ravishda tarixiy tafakkurni baholash bo‘yicha metodologik tadqiqotlar,

xususan New Directions in Assessing Historical Thinking hamda HAT bo'yicha validlik ishlari tahlil qilindi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Tahlil bir necha bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda har bir tizimda tarixiy tafakkur qanday konseptual birliklar orqali ifodalanishi ajratib olindi. Ikkinchi bosqichda o'sha birliklarning baholashdagi operatsional ko'rinishlari, ya'ni qaysi topshiriqlar, rubrikalar va indikatorlar bilan o'lchanishi solishtirildi. Uchinchi bosqichda umumiy invariant komponentlar va tizimlararo farqli jihatlar aniqlanib, oliy ta'lim uchun integrallashgan mezonlar modeli ishlab chiqildi. Metodologik prinsip sifatida uch talab saqlandi: konstrukt aniqligi, indikatorlarning kuzatiluvchanligi va baholash natijasining pedagogik interpretatsiya uchun yaroqliligi. Bu yondashuv tarixiy tafakkurni "bilimlar yig'indisi" emas, balki mazmuniy bilim va intellektual amallarning birligi sifatida talqin qilishga asoslanadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, xalqaro tajribalarda tarixiy tafakkur turlicha terminlar bilan ifodalansa-da, ularni birlashtiruvchi tayanch yadro mavjud. Historical Thinking Project tarixiy tafakkurni olti konsept asosida quradi. IB tarix kursi ko'proq perspektivlik, sabab va oqibat, o'zgarish va ahamiyatga urg'u beradi. AP tizimi argument, kontekstualizatsiya, aniq dalildan foydalanish va tahliliy mulohazani baholaydi. Digital Inquiry Group esa manba kelib chiqishini aniqlash, uning yaratilish sharoitini tushuntirish, boshqa manbalar bilan solishtirish va matnni yaqin o'qish strategiyalarini asosiy ko'nikma sifatida ishlab chiqqan. Demak, xalqaro tajribalarning barchasida tarixiy tafakkur uch qatlamdan tashkil topadi: birinchisi — kontekstual tushunish; ikkinchisi — manba bilan tanqidiy ishlash; uchinchisi — dalillangan tarixiy izoh va xulosa ishlab chiqish.

Tahlil natijasida oliy ta'lim talabalari uchun quyidagi integrallashgan mezonlar majmui ishlab chiqildi.

Birinchi mezon — tarixiy kontekstni anglash. Bunda talaba voqea yoki jarayonni vaqt, makon, siyosiy, iqtisodiy va madaniy muhit bilan bog‘lay olishi kerak. Mazkur mezon AP rubrikasidagi contextualization va IB tarixidagi konseptual joylashtirish bilan mos keladi.

Ikkinchi mezon — birlamchi va ikkilamchi manbalar bilan ishlash. Bu yerda talaba manbaning muallifini, yaratilgan davrini, maqsadini, auditoriyasini, cheklovlarini va ishonchlilik darajasini ajratadi. Stanford yo‘nalishidagi sourcing va corroboration, shuningdek HTPdagi primary source evidence aynan shu mazmunni anglatadi.

Uchinchi mezon — sabab–oqibat va davomiylik–o‘zgarishni tahlil qilish. Tarixiy voqeani faqat bitta omil bilan izohlash emas, balki omillar tizimini, qisqa va uzoq muddatli natijalarni ajratish baholanadi. Bu komponent Kanada va IB modellari uchun markaziy o‘rin tutadi.

To‘rtinchi mezon — tarixiy perspektiva va ko‘p talqinlilikni tushunish. Talaba turli ijtimoiy guruhlar, siyosiy kuchlar yoki tarixchilar bir hodisani turlicha talqin qilishini ko‘rsata olishi zarur. IB tarix kursining ko‘p-perspektivali xususiyati va HTPdagi perspective-taking shu mezonning nazariy asosidir.

Beshinchi mezon — dalillangan argument qurish. AP rubrikalarida bu tarixiy jihatdan himoyalanadigan tezis, mos dalillar va tahlil orqali o‘lchanadi. HAT tadqiqotlari ham tarixiy tafakkurni aniqlashda konstruktiv yozma javoblarning samaradorligini ko‘rsatadi.

Oltinchi mezon — tarixiy ahamiyatni belgilash va refleksiya. Talaba qaysi voqea nima sababdan muhim bo‘lganini, uning keyingi taraqqiyotga ta’sirini va hozirgi talqinlardagi o‘rnini tushuntira olishi kerak. Bu HTPda mustaqil konsept sifatida berilgan.

Mazkur komponentlar asosida 100 ballik baholash modeli taklif qilindi: tarixiy kontekst — 15 ball, manba bilan ishlash — 20 ball, sabab–oqibat va davomiylik–o‘zgarish — 15 ball, perspektiva va talqinlar — 15 ball, argumentatsiya — 20 ball, tarixiy ahamiyat

va refleksiya — 15 ball. Ushbu taqsimot xalqaro modellarni qiyosiy tahlil qilish natijasida ishlab chiqildi va unda manba tahlili hamda argumentatsiyaga yuqori ulush berildi, chunki aynan shu ikki blok tarixiy tafakkurning murakkab kognitiv faoliyat sifatida namoyon bo‘lishini kuchliroq aks ettiradi. Bunday nisbat HAT tadqiqotlari va AP/IB amaliyotidagi yozma, dalillangan topshiriqlar ustuvorligi bilan hamohangdir.

Natijada tarixiy tafakkur darajalarini to‘rt pog‘onada ifodalash maqsadga muvofiq deb topildi. Past darajada talaba asosan reproduktiv javob beradi, kontekst va manba tahlili sust bo‘ladi. O‘rta darajada ayrim tahliliy elementlar mavjud, lekin izchillik yetishmaydi. Yaxshi darajada talaba voqeani kontekstual tushuntiradi, manbani tanqidiy sharhlaydi va argument quradi. Yuqori darajada esa talaba ko‘p manbali, ko‘p-perspektivali, dalillangan va refleksiv tarixiy xulosa ishlab chiqadi. Bu darajalash xalqaro rubrikalardagi progressiv murakkablik prinsipiga mos keladi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, tarixiy tafakkurni baholash mezonlari oddiy bilim nazoratidan tubdan farq qiladi. Xalqaro amaliyotda muvaffaqiyatli baholash tizimlari uch belgiga ega: ular birinchidan, tarix fanining o‘ziga xos epistemik tabiatini hisobga oladi; ikkinchidan, manbalar bilan ishlashni markazga qo‘yadi; uchinchidan, tayyor javobni emas, asoslangan mulohazani baholaydi. Shu bois tarixiy tafakkur darajasini aniqlash uchun faqat yopiq test topshiriqlariga tayanish yetarli emas. HAT bo‘yicha tadqiqotlar ham qisqa konstruktiv javobli topshiriqlar tarixiy fikrlashni tanlash testlariga qaraganda chuqurroq ochishini ko‘rsatgan.

Mazkur holat oliy ta’lim metodikasiga bir necha xulosa beradi. Avvalo, baholash vositalari professor-o‘qituvchining subyektiv kuzatuviga emas, aniq indikatorlarga tayangan rubrika asosida tuzilishi zarur. Ikkinchidan, tarixiy tafakkur bir topshiriq bilan to‘liq o‘lchanmaydi; manba tahlili, hujjat asosidagi esse, qiyosiy savol, sabab–oqibat xaritasi va og‘zaki munozara kabi formatlar kompleks qo‘llanishi kerak. Uchinchidan, baholash natijalari reyting qo‘yish uchun emas, balki tarixiy tafakkurning qaysi

komponenti sust shakllanganini aniqlash uchun diagnostik vosita sifatida ishlatilishi kerak. Bu jihatlar tarixiy tafakkurni o‘qitish va baholashning uzviy birligini talab qiladi.

Shu bilan birga, xalqaro tajribani bevosita ko‘chirib olish metodik jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. IB va AP tizimlari ko‘proq kollejga tayyorlov va yuqori stakes baholash vazifasini bajaradi; Digital Inquiry Group esa maktab va media savodxonlik kesishmasida rivojlangan; Kanada modeli esa konseptual tarix didaktikasini chuqur ishlab chiqqan. Demak, milliy oliy ta’lim uchun ularning invariant elementlari olinishi, ammo indikatorlar o‘quv dasturi, auditoriya xususiyati va fan moduli vazifalariga moslashtirilishi lozim. Aynan shu nuqtada nazariy asos bilan metodologik moslashtirish birlashadi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida talabalarning tarixiy tafakkur darajasini baholash mezonlarini ishlab chiqishda xalqaro tajriba mustahkam nazariy va metodologik asos bera olishi aniqlandi. Qiyosiy tahlil Kanada, Stanford/Digital Inquiry Group, IB va AP tizimlarida turli terminologik tafovutlar bo‘lsa-da, tarixiy tafakkurning yadrosi deyarli umumiy ekanini ko‘rsatdi. Ushbu yadro tarixiy kontekstni anglash, manbani tanqidiy tahlil qilish, sabab–oqibat va davomiylik–o‘zgarishni tushuntirish, ko‘p-perspektivali talqinlarni ajratish, dalillangan argument qurish hamda tarixiy ahamiyatni belgilash komponentlaridan iborat.

Shu asosda oliy ta’lim uchun ishlab chiqilgan mezonlar modeli tarix fanini o‘qitishda analitik, diagnostik va kompetensiyaviy baholashni yo‘lga qo‘yishga xizmat qiladi. Uning amaliy ahamiyati shundaki, u professor-o‘qituvchiga talabaning tarixiy tafakkurini umumiy taassurot asosida emas, aniq kuzatiladigan indikatorlar orqali baholash imkonini beradi. Kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur modelni eksperimental sinovdan o‘tkazish, rubrikalarning ishonchliligi va validligini empirik tekshirish, shuningdek geymifikatsiya va raqamli platformalar asosidagi baholash topshiriqlariga moslashtirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. The Historical Thinking Project. Historical Thinking Concepts - https://historicalthinking.ca/historical-thinking-concepts
2. The Historical Thinking Project. About the Historical Thinking Project - https://historicalthinking.ca/about-historical-thinking-project
3. Digital Inquiry Group. Official site and framework materials - https://www.inquirygroup.org
4. International Baccalaureate. History in the DP – https://www.ibo.org/programmes/diploma-programme/curriculum/individuals-and-societies/history
5. College Board. AP World History: Modern Exam - https://apcentral.collegeboard.org/courses/ap-world-history/exam
6. College Board. AP World History: Modern 2025 Scoring Guidelines, Set 1 - https://apcentral.collegeboard.org/media/pdf/ap25-sg-world-history-modern-set-1.pdf
7. Ercikan, K., Seixas, P. (eds.). *New Directions in Assessing Historical Thinking*. Routledge - https://www.routledge.com/New-Directions-in-Assessing-Historical-Thinking/Ercikan-Seixas/p/book/9781138018273
8. Smith, M., Breakstone, J., Wineburg, S. *History Assessments of Thinking: A Validity Study* - https://stacks.stanford.edu/file/druid%3Atj409fm6721/Smith%20Breakstone%20Wineburg_History%20Assessments%20of%20Thinking.pdf
9. Seixas, P. *Assessment of Historical Thinking* - https://historybenchmarks.ca/sites/default/files/files/docs/2012Report_EN.pdf
10.Thorp, R. *On historical thinking and the history educational challenge* - https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00131857.2020.1712550

TARBIYAVIY TA'SIR TUSHUNCHASI: TARBIYAVIY TA'SIRNING TA'LIM MOTIVATSIYASIDAGI O'RNI

Ravshanbek Islomov Turgunaliyevich
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: ravshanbekislomov11@gmail.com

Annotatsiya. *Tarbiyaviy ta'sir o'quv jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'quvchilarning o'quv motivatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada ta'lim ta'siri tushunchasi, uning roli va turlari, shuningdek, o'qish uchun motivatsiyani shakllantirish va saqlashga ta'siri o'rganiladi. Ta'lim ta'sirini amalga oshirishning turli xil yondashuvlari ko'rib chiqiladi, bu o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishga va ularning ta'lim yutuqlarini yaxshilashga yordam beradi. Ta'lim jarayonini individuallashtirish va qulay ta'lim muhitini yaratishga qaratilgan usul va usullarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Tahlil asosida o'qituvchilar uchun ta'lim amaliyotida ta'lim ta'siridan samarali foydalanish bo'yicha tavsiyalar taklif etiladi.*

Kalit so'zlar*: tarbiyaviy ta'sir, o'quv motivatsiyasi, o'quv jarayoni, pedagogika, ta'lim usullari, ta'limni individuallashtirish, ta'lim muhiti.*

ПОНЯТИЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ: РОЛЬ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ

Равшанбек Исламов Тургуналиевич
научный сотрудник Наманганского государственного университета

Аннотация. *Воспитательное воздействие является важной составляющей учебного процесса и оказывает существенное влияние на учебную мотивацию учащихся. В данной статье рассматривается понятие воспитательного воздействия, его роль и виды, а также его влияние на формирование и поддержание мотивации к обучению. Рассматриваются различные подходы к реализации образовательного воздействия, способствующие повышению мотивации учащихся и улучшению их образовательных достижений. Особое внимание уделяется методам и приемам, направленным на индивидуализацию образовательного процесса и создание благоприятной образовательной среды. На основе анализа педагогам предлагаются рекомендации по эффективному использованию воспитательного воздействия в образовательной практике.*

Ключевые слова: *воспитательное воздействие, учебная мотивация, учебный процесс, педагогика, методы обучения, индивидуализация обучения, образовательная среда.*

THE CONCEPT OF UPBRINGABLE INFLUENCE: THE ROLE OF UPBRINGABLE INFLUENCE IN EDUCATIONAL MOTIVATION

Ravshanbek Islamov Turgunalievich
Researcher of Namangan State University

Annotation. *Upbringable impact is an important component of the educational process and has a significant impact on the educational motivation of students. This article explores the concept of educational impact, its role and types, as well as its impact on the formation and maintenance of motivation for study. Various approaches to the implementation of educational impact are considered, which will help to increase the motivation of students and improve their educational achievements. Particular attention is paid to methods and methods aimed at individualizing the educational process and creating a comfortable educational environment. Based on the analysis, recommendations are proposed for teachers on the effective use of educational influence in educational practice.*

Keywords: *educational impact, educational motivation, educational process, pedagogy, educational methods, individualization of education, educational environment*

KIRISH

Tarbiya ta'siri o'quv jarayonida asosiy rol o'ynaydi, o'quvchilarning shaxsiyatini shakllantirishga, ularning qadriyat yo'nalishlari va o'qishga bo'lgan motivatsiyasiga ta'sir qiladi. U axloqiy fazilatlarni, ijtimoiy ahamiyatga ega munosabatlarni va o'qishga ijobiy munosabatni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar va usullarni o'z ichiga oladi.[1] Zamonaviy sharoitda, ta'lim vazifalari murakkablashganda va ta'lim sifatiga qo'yiladigan talablar oshganda, tarbiyaviy ta'sir o'quvchilarning o'quv motivatsiyasi va yutuqlarini oshirish vositasi sifatida alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Tarbiya - bu murakkab va ko'p qirrali tushuncha bo'lib, insonning shaxsiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni o'z ichiga oladi. U odamlarning xulq-atvori, fikrlash uslubi, qadriyatlari, bilimlari va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan jarayondir.[2]

Tarbiyani turli xil nuqtai nazardan tushunish mumkin:

1. Keng ma'noda: Tarbiya - bu odamning tug'ilishidan boshlab o'limigacha davom etadigan va ijtimoiy muhit, ta'lim, madaniyat, oila va shaxsiy tajribalar tomonidan shakllantiriladigan barcha ta'sirlarni o'z ichiga oladi.

2. Tor ma'noda: Tarbiya - bu odamning xulq-atvori, fikrlash uslubi va qadriyatlarini maqsadli ravishda shakllantirish jarayoni. Bu jarayon oila, maktab, jamiyat, diniy institutlar va boshqa ijtimoiy institutlar tomonidan amalga oshiriladi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

3. Psixologik nuqtai nazardan: Tarbiya - bu individning ruhiy va aqliy rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni o'z ichiga oladi. Uning maqsadi shaxsning o'zini o'zi anglashini, irodasi, his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini tartibga solishdir.

4. Ijtimoiy nuqtai nazardan: Tarbiya - bu jamiyatning shaxsga ta'sir qilish, uni jamiyatga moslashtirish, uning qonunlari, qadriyatlari va an'analariga qo'shilishni o'rgatish jarayoni.

METODOLOGIYA

Tarbiya jarayonida quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

Oila: Oila bolaning birinchi va eng muhim tarbiyachi muhitidir. Oila a'zolari o'zlarining xatti-harakatlari va qadriyatlari orqali bolaga ta'sir o'tkazadi.

Maktab: Maktab o'quvchilarni bilimlar bilan ta'minlash, ularni ma'lum kasblarga tayyorlash va jamiyatga moslashtirish uchun muhim rol o'ynaydi.

Jamiyat: Jamiyatning madaniyati, qonunlari, an'analar va ijtimoiy norma va qadriyatlari shaxsning xatti-harakatlariga ta'sir qiladi.[3]

Shaxsiy tajribalar: Har bir shaxsning o'ziga xos tajribalari uning rivojlanishiga ta'sir qiladi.

Ommaviy axborot vositalari: Televizor, radio, internet va boshqa ommaviy axborot vositalari shaxsning fikrlash uslubi va qadriyatlariga ta'sir qilishi mumkin.[4]

Tarbiyaning ahamiyati:

Shaxsiy rivojlanish: Tarbiya shaxsning to'liq va harmonik rivojlanishi uchun muhimdir. Uning xulq-atvori, fikrlash uslubi, qadriyatlari va ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Jamiyatga moslashish: Tarbiya shaxsning jamiyatga moslashishi, uning qonunlari, qadriyatlari va an'analariga qo'shilishiga yordam beradi.

O'zini o'zi anglash: Tarbiya shaxsning o'zini o'zi anglashini, irodasi, his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini tartibga solishini rivojlantirishga yordam beradi.

Ijtimoiy taraqqiyot: Tarbiya jamiyatning taraqqiyotiga hissa qo'shadi, chunki u yangi avlodni bilimli, madaniyatli va ijtimoiy mas'uliyatli shaxslar sifatida tayyorlaydi.

Tarbiya murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, shaxsning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Uning ahamiyati shaxsiy rivojlanish, jamiyatga moslashish, o'zini o'zi anglash va ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlashda yotadi.

Tarbiyaviy ta'sir - bu shaxsning xatti-harakati, fikrlash uslubi, qadriyatlari, bilimlari va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan maqsadli ta'sirdir. U turli shaxslar, guruhlar yoki muhitlar tomonidan amalga oshiriladi va ma'lum bir natijaga erishishni maqsad qiladi.

Tarbiyaviy ta'sir quyidagi xususiyatlarga ega:

Maqsadli: Tarbiyaviy ta'sir ma'lum bir natijaga erishishni maqsad qiladi. Masalan, bolaga o'zini tutish qoidalarini o'rgatish, uning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish yoki uni jamiyatga foydali a'zo bo'lishga undash.[5]

Tizimli: Tarbiyaviy ta'sir tizimli ravishda amalga oshiriladi. Bu degani, ta'sirlar bir-biriga bog'liq va ularning o'zaro ta'siri natijasida shaxsning rivojlanishiga ta'sir o'tkaziladi.

Faol: Tarbiyaviy ta'sir faol va o'zaro ta'sirli bo'ladi. Bu degani, shaxs tarbiyaviy ta'sirga passiv ravishda javob bermaydi, balki uni o'zlashtiradi, qabul qiladi yoki rad etadi.[6]

Shaxsiylashtirilgan: Tarbiyaviy ta'sir shaxsning o'ziga xos xususiyatlarini, ehtiyojlarini, qobiliyatlarini va rivojlanish bosqichini hisobga olib amalga oshiriladi.

Tarbiyaviy ta'sir turli xil shakllarga ega bo'lishi mumkin:

To'g'ridan-to'g'ri ta'sir: Bu o'qituvchilar, ota-onalar yoki boshqa tarbiyachilarning shaxsga to'g'ridan-to'g'ri ta'siridir. Bu gapirish, ko'rsatmalar berish, mashqlar bajarish, namunalar ko'rsatish va boshqa usullar orqali amalga oshiriladi.

Bilvosita ta'sir: Bu shaxsning ijtimoiy muhit, ommaviy axborot vositalari, adabiyot, san'at va boshqa omillar orqali shakllantirilishidir.

O'z-o'zini tarbiyalash: Bu shaxsning o'ziga xos xususiyatlarini, ehtiyojlarini, qobiliyatlarini va rivojlanish bosqichini hisobga olib, o'zini o'zi tarbiyalashga qaratilgan harakatlaridir.

Tarbiyaviy ta'sirning ahamiyati:

Shaxsiy rivojlanish: Tarbiyaviy ta'sir shaxsning to'liq va harmonik rivojlanishi uchun muhimdir. Uning xulq-atvori, fikrlash uslubi, qadriyatlari va ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.[7]

Ijtimoiy moslashish: Tarbiyaviy ta'sir shaxsning jamiyatga moslashishi, uning qonunlari, qadriyatlari va an'analariga qo'shilishiga yordam beradi.

O'zini o'zi anglash: Tarbiyaviy ta'sir shaxsning o'zini o'zi anglashini, irodasi, his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini tartibga solishini rivojlantirishga yordam beradi.

Ijtimoiy taraqqiyot: Tarbiyaviy ta'sir jamiyatning taraqqiyotiga hissa qo'shadi, chunki u yangi avlodni bilimli, madaniyatli va ijtimoiy mas'uliyatli shaxslar sifatida tayyorlaydi.

Tarbiyaviy ta'sir - bu shaxsning shaxsiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydigan maqsadli va tizimli ta'sirdir. Uning ahamiyati shaxsning xatti-harakatini shakllantirish, jamiyatga moslashish, o'zini o'zi anglash va ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlashda yotadi.

Tarbiyaviy ta'sirni talabaning o'ziga xos fazilatlari, munosabati va xulq-atvorini shakllantirish uchun uning shaxsiga maqsadli pedagogik ta'sir sifatida aniqlash mumkin. Bu turli xil ta'lim tadbirlari, o'qituvchilar va ota-onalar bilan o'zaro munosabatlar, shuningdek talaba joylashgan ta'lim muhiti orqali amalga oshiriladi. Tarbiyaviy ta'sir to'g'ridan-to'g'ri (masalan, ko'rsatmalar, rag'batlantirish, tanqid qilish) va bilvosita ta'sirni (masalan, atrof-muhitning ta'siri, atrofdagi odamlarning misoli) o'z ichiga oladi.[8]

Ta'lim motivatsiyasi o'quvchini o'quv jarayonida faol ishtirok etishga va ta'lim maqsadlariga erishishga undaydigan ichki rag'batdir. Tarbiyaviy ta'sir ushbu motivatsiyani shakllantirishga yordam beradi, o'quvchining o'qishga bo'lgan

munosabatiga, uning mavzuga bo'lgan qiziqishiga va muvaffaqiyatga intilishga ta'sir qiladi. Samarali tarbiyaviy ta'sir talabaning o'qishga bo'lgan qiziqishini va tanlangan sohada rivojlanish istagini uyg'otish orqali uning ichki motivatsiyasini oshirishi mumkin.

XULOSA

Tarbiyaviy ta'sir o'qituvchining qo'lida kuchli vosita bo'lib, o'quvchilarning o'quv motivatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Undan samarali foydalanish talabalarning individual xususiyatlarini chuqur tushunishni, qulay ta'lim muhitini yaratishni va turli xil ta'lim usullaridan foydalanishni talab qiladi. Ta'lim ta'siriga e'tibor qaratadigan o'qituvchilar o'qish uchun barqaror motivatsiyani shakllantirishga va yuqori ta'lim natijalariga erishishga hissa qo'shishi mumkin. Kelajakda ta'lim ta'siriga yondashuvlarni o'rganish va takomillashtirishni davom ettirish kerak, shunda u zamonaviy ta'lim muammolari sharoitida samarali va dolzarb bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

осков О. С. Принудительные меры воспитательного воздействия: уголовно-правовые и криминологические аспекты. – 2006.

олоткевич Т. Н. Самоуправление студентов как фактор организации воспитательной работы в вузе //Дисс…. канд. педагог. – 2005.

ферова М. А. Влияние семейного воспитания на развитие мотивации достижения детей 9-11 лет : дис. – Ярославль : [Яросл. гос. пед. ун-т им. КД Ушинского], 2004.

оровиков С. А. Принудительные меры воспитательного воздействия как альтернатива наказанию несовершеннолетних. – Общество с ограниченной ответственностью Издательство" Юрлитинформ", 2009.

айхлина Е. Л. Роль воспитательно-образовательного пространства педагогического вуза в развитии патриотического самосознания студентов //Современные проблемы науки и образования. – 2016. – №. 2. – С. 226-226.

арионова С. В., Банковская О. В. ПОНЯТИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ОБУЧАЮЩИХСЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ ДЕОНТОЛОГИЧЕСКОГО ТИПА //ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ ОРИЕНТАЦИИ МОЛОДЕЖИ НА ВОЕННЫЕ ПРОФЕССИИ. – 2018. – С. 61-62.

умская Л. И. Качество и эффективность воспитательного процесса в вузе/ЛИ Шумская. – Минск: БГУ, 2007.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

GEYMIFIKATSIYA ASOSIDA TARIXIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI

A.M.Axmedov
NamDU mustaqil izlanuvchisi
E-mail: axmedovm77@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tarix fanini o'qitishda tarixiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik shartlari geymifikatsiya yondashuvi asosida tahlil qilinadi. Tarixiy tafakkur zamonaviy tarix ta'limining markaziy natijalaridan biri sifatida talabaning tarixiy ahamiyatni belgilash, manbalarni tahlil qilish, davomiylik va o'zgarishni anglash, sabab va oqibatni tushuntirish, tarixiy nuqtayi nazarni hisobga olish hamda tarixiy talqinlarning axloqiy o'lchamlarini baholash qobiliyatlari bilan bog'liq holda izohlanadi. Geymifikatsiya esa o'yin dizayni elementlarini noo'yin kontekstiga tatbiq etish orqali ta'lim jarayonida motivatsiya, ishtirok va refleksiyani kuchaytiruvchi didaktik mexanizm sifatida tavsiflanadi. Maqolada tarixiy tafakkurni rivojlantirishning asosiy pedagogik shartlari sifatida motivatsion muhitni yaratish, muammoli-tahliliy topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, manbalar bilan ishlashni o'yin mexanizmlari bilan uyg'unlashtirish, hamkorlikka asoslangan ta'limni tashkil etish, refleksiv baholashni yo'lga qo'yish va professor-o'qituvchining metodik tayyorgarligini kuchaytirish masalalari ochib beriladi. Tadqiqot natijasida geymifikatsiya tarix fanida faqat qiziqish uyg'otuvchi vosita emas, balki tarixiy tafakkurning kognitiv, operatsion, kommunikativ va baholovchi komponentlarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shartlar tizimi sifatida qaralishi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *tarixiy tafakkur, geymifikatsiya, pedagogik shartlar, manbaviy tahlil, tarixiy nuqtayi nazar, refleksiya, motivatsiya, didaktik model.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ГЕЙМИФИКАЦИИ

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогические условия развития исторического мышления в преподавании истории на основе подхода геймификации. Историческое мышление, как один из центральных результатов современного исторического образования, рассматривается в контексте способности студента определять историческое значение, анализировать источники, понимать преемственность и изменения, объяснять причинно-следственные связи, учитывать историческую перспективу и оценивать моральные аспекты исторических интерпретаций. Геймификация описывается как дидактический механизм, повышающий мотивацию, вовлеченность и рефлексию в образовательном процессе путем применения элементов игрового дизайна в неигровом контексте. В статье раскрываются основные педагогические условия развития исторического мышления: создание мотивационной среды, разработка системы проблемно-аналитических задач, сочетание работы с источниками с*

игровыми механизмами, организация кооперативного обучения, установление рефлексивной оценки и укрепление методической подготовки преподавателей. Результаты исследования подтверждают точку зрения, что геймификация в истории является не только средством пробуждения интереса, но и системой педагогических условий, способствующих комплексному развитию познавательных, операциональных, коммуникативных и оценочных компонентов исторического мышления.

Ключевые слова: *историческое мышление, геймификация, педагогические условия, анализ источников, историческая точка зрения, рефлексия, мотивация, дидактическая модель.*

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING HISTORICAL THINKING BASED ON GAMIFICATION

Abstract. *This article analyzes the pedagogical conditions for developing historical thinking in teaching history based on the gamification approach. Historical thinking, as one of the central outcomes of modern history education, is interpreted in relation to the student's ability to determine historical significance, analyze sources, understand continuity and change, explain cause and effect, take into account the historical perspective, and evaluate the moral dimensions of historical interpretations. Gamification is described as a didactic mechanism that enhances motivation, participation, and reflection in the educational process by applying game design elements to a non-game context. The article reveals the main pedagogical conditions for the development of historical thinking: creating a motivational environment, developing a system of problem-analytical tasks, combining work with sources with game mechanisms, organizing cooperative learning, establishing reflexive assessment, and strengthening the methodological training of professors and teachers. The research results justify the view that gamification in history is not only a means of arousing interest, but also a system of pedagogical conditions that serve the complex development of cognitive, operational, communicative, and evaluative components of historical thinking.*

Keywords: *historical thinking, gamification, pedagogical conditions, source analysis, historical point of view, reflection, motivation, didactic model.*

KIRISH

Tarix fanini o‘qitish amaliyotida asosiy e’tibor uzoq vaqt davomida faktlar, sanalar va voqealarni eslab qolishga qaratildi. Bunday yondashuv ma’lum darajada axborot bazasini shakllantirgan bo‘lsa-da, u tarixiy tafakkurni to‘liq rivojlantirishga yetarli emas. Zamonaviy tarix didaktikasi tarixni o‘rganishning maqsadini tayyor bilimlarni reproduksiya qilishda emas, balki o‘tmishni dalillar, manbalar va turli talqinlar asosida anglashga o‘rgatishda ko‘radi. Samuel Wineburg tarixiy fikrlashni “tabiiy” emas, balki

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

o‘qitish orqali shakllanadigan intellektual faoliyat sifatida izohlaydi; shu bois tarixiy tafakkur o‘z-o‘zidan emas, maqsadli tashkil etilgan ta’limiy sharoitlarda rivojlanadi. Peter Seixas va Tom Morton esa tarixiy tafakkurni tarixiy ahamiyat, dalil, davomiylik va o‘zgarish, sabab va oqibat, tarixiy nuqtayi nazar hamda axloqiy o‘lcham kabi o‘zaro bog‘liq tushunchalar tizimi orqali sharhlaydi. Bu qarashlar tarix darsining mazmuni va metodikasini tubdan qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Tarixiy tafakkurni shakllantirish uchun talaba tarixiy matnni shunchaki o‘qib chiqmasligi, balki uni tahlil qilishi, muallif pozitsiyasini aniqlashi, manbaning yaratilish sharoitini hisobga olishi, turli dalillarni qiyoslashi va o‘z xulosasini asoslab bera olishi kerak. Stanford History Education Group ishlab chiqqan yondashuvda bunday ko‘nikmalar “sourcing”, “contextualization”, “corroboration” va “close reading” kabi amaliy strategiyalar bilan ifodalanadi. Demak, tarixiy tafakkur bilish, tahlil, talqin va baholashning bir butun tizimidir. Bu tizimni shakllantirish uchun dars jarayonida talabaning faol ishtiroki, tanqidiy savol berishi, tarixiy vaziyatni modellashtirishi va turli nuqtayi nazarlar o‘rtasida ishlashi uchun qulay pedagogik maydon zarur.

Ana shu nuqtada geymifikatsiya tarix fanini o‘qitish metodikasida alohida ahamiyat kasb etadi. Deterding va hammualliflar geymifikatsiyani o‘yin dizayni elementlarini noo‘yin kontekstlariga tatbiq etish deb ta’riflaydi. Kapp esa uni mazmunli o‘quv tajribalarini yaratishga xizmat qiluvchi metodik vosita sifatida ko‘radi. So‘nggi tizimli sharhlar ta’limda geymifikatsiya ko‘pincha ball, badge, leaderboard, darajalar, tezkor fikr-mulohaza va challenge kabi elementlar orqali motivatsiya va ishtirokni kuchaytirishini ko‘rsatadi. Biroq tarix ta’limida geymifikatsiyaning haqiqiy samarasi tashqi rag‘batlarda emas, balki tarixiy tafakkurga olib boruvchi pedagogik shartlar bilan birikkanida namoyon bo‘ladi.

Shu sababli mazkur maqolaning maqsadi geymifikatsiya asosida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik shartlarini ilmiy jihatdan asoslash, ularning mazmunini

ochib berish va tarix fanini o‘qitish amaliyotida qo‘llash yo‘nalishlarini ko‘rsatishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA NAZARIY-METODOLOGIK ASOS

Tarixiy tafakkur muammosi jahon tarix didaktikasida mustaqil tadqiqot obyekti sifatida shakllangan. Samuel Wineburg tarixiy bilishni kundalik fikrlashdan farqlaydi va tarixiy matnni anglashda manbani, kontekstni hamda dalillar o‘rtasidagi munosabatni hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. Seixas va Morton esa tarixiy tafakkur tushunchasini amaliy o‘qitish uchun operatsion modelga aylantirib, tarixiy ahamiyatni belgilash, birlamchi manba dalillaridan foydalanish, davomiylik va o‘zgarishni ko‘rish, sabab va oqibatni tahlil qilish, tarixiy nuqtayi nazarni tushunish hamda etik o‘lchamni hisobga olishni asosiy tayanchlar sifatida taklif qiladi. Bu yondashuvlar tarix fanini faqat “nima bo‘lgan?” savoli asosida emas, balki “nega bo‘lgan?”, “qanday bilamiz?”, “kimning nuqtayi nazari ifodalangan?” va “bu voqea qanday talqin qilinadi?” kabi savollar asosida o‘qitishni taqozo etadi.

Geymifikatsiya bo‘yicha ilmiy adabiyotlarda ham muhim nazariy yondashuvlar shakllangan. Deterding va hammualliflar uni o‘yin va ta’limni to‘liq aynanlashtirish emas, balki noo‘yin jarayonlariga o‘yin dizaynining ayrim elementlarini kiritish deb belgilaydi. Kappning ta’kidlashicha, samarali geymifikatsiya faqat mukofot va reytingdan iborat bo‘lmasligi, balki maqsad, qiyinchilik, progress, tezkor feedback va meaningful challenge bilan boyitilgan o‘quv tajribasini ta’minlashi kerak. Yirik sharhlar va tizimli ko‘rib chiqishlar esa ta’limdagi geymifikatsiya ko‘pincha motivatsiya, ishtirok va ayrim hollarda natijadorlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatishini, lekin bu ta’sir uning qanday dizaynlashganiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shunday ekan, tarix ta’limi uchun masala “geymifikatsiyadan foydalanish yoki foydalanmaslik”da emas, balki “uni qaysi pedagogik shartlar asosida tashkil etish”da namoyon bo‘ladi.

Mazkur maqolada tarixiy tafakkur va geymifikatsiya kesishgan nuqta sifatida pedagogik shartlar tushunchasi markazga qo‘yiladi. Pedagogik shartlar deganda ta’lim

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

maqsadini samarali amalga oshirishga xizmat qiladigan tashkiliy, mazmuniy, metodik va kommunikativ omillar majmui tushuniladi. Tarix fanida bunday shartlar tarixiy mazmunni soddalashtirmasligi, aksincha uni tahliliy ishlashga undashi bilan qimmatli hisoblanadi. Demak, geymifikatsiya tarixiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qilishi uchun u tarixiy mazmunning intellektual tabiatiga moslashtirilgan bo'lishi zarur.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Birinchi pedagogik shart — motivatsion va ma'noli ta'limiy muhitni yaratish. Tarix fanida talabaning ichki qiziqishi shakllanmas ekan, tarixiy tafakkur yuzaki faoliyat darajasida qoladi. Geymifikatsiya shu yerda motivatsion vosita sifatida ishlaydi, biroq uning asosiy vazifasi tashqi rag'bat berish emas, balki darsning maqsadini talaba uchun anglanadigan va shaxsiy ahamiyatga ega jarayonga aylantirishdir. Masalan, tarixiy missiya, muammoli ssenariy, bosqichma-bosqich yutuq yoki jamoaviy challenge talabaning diqqatini faqat natijaga emas, jarayonning o'ziga ham qaratadi. Kappning yondashuvida meaningful learning experience aynan shu jihat bilan izohlanadi. Tarixiy mavzu missiya ko'rinishida berilganda talaba faktni eslab qolish uchun emas, muammoni hal qilish uchun o'rganadi. Bu esa tarixiy tafakkurning motivatsion asosini mustahkamlaydi.

Ikkinchi pedagogik shart — muammoli-tahliliy topshiriqlar tizimini ishlab chiqish. Agar geymifikatsiya faqat viktorina yoki tezkor savol-javob darajasida qolsa, u tarixiy tafakkurga emas, qisqa muddatli eslab qolishga xizmat qiladi. Tarixiy tafakkurni rivojlantirish uchun topshiriqlar tarixiy sabab va oqibatni aniqlash, turli davrlar o'rtasidagi davomiylik va o'zgarishni ko'rish, voqealarning tarixiy ahamiyatini baholash, muqobil talqinlarni qiyoslash kabi amallarni talab qilishi kerak. Seixas modelidagi asosiy tarixiy fikrlash tushunchalari aynan shunday didaktik operatsiyalarga tayanadi. Shuning uchun geymifikatsiya asosidagi topshiriqlar "eng ko'p ball yig'ish"ga emas, "eng asosli tarixiy xulosa chiqarish"ga yo'naltirilishi lozim.

Uchinchi pedagogik shart — birlamchi va ikkilamchi manbalar bilan ishlashni o‘yin mexanizmlari bilan uyg‘unlashtirish. Tarixiy tafakkur manbasiz shakllanmaydi. Stanford tarixiy o‘qish yondashuvi talabaning muallif, vaqt, joy, maqsad va ishonchlilik kabi omillarni e’tiborga olishini talab qiladi. Shu sababli geymifikatsiya asosidagi tarix darslarida manbaviy tahlil markaziy o‘rin tutishi kerak. Masalan, “dalil izlash”, “manba detektivi”, “tarixiy tergov”, “kimning talqini asosli?” kabi formatlar talabaning manbani tekshirish, qiyoslash va dalilga asoslangan xulosa chiqarish ko‘nikmalarini kuchaytiradi. Bunday yondashuvda o‘yin elementi mazmunni bezamaydi, balki tarixiy manbani faol o‘rganish usuliga aylanadi.

To‘rtinchi pedagogik shart — hamkorlikka asoslangan kommunikativ ta’limni tashkil etish. Tarixiy tafakkur individual fikrlash bilan birga tarixiy dalillarni muhokama qilish, qarama-qarshi pozitsiyalarni eshitish va o‘z qarashini qayta ko‘rib chiqishni ham talab qiladi. Geymifikatsiyada jamoaviy topshiriqlar, rolli ssenariylar, debatlar, tarixiy sud, muzokara yoki “qaror qabul qilish” o‘yinlari shu maqsadga xizmat qiladi. Talaba biror tarixiy vaziyatda ma’lum subyekt rolini olganda, u o‘sha davrning siyosiy, ijtimoiy yoki madaniy sharoitlarini ichki nuqtayi nazardan tushunishga yaqinlashadi. Bu esa tarixiy perspektivani shakllantirishda muhimdir. Seixasning tarixiy nuqtayi nazar tushunchasi va tarixiy o‘qish amaliyotlari bunday ko‘nikmalar dialogik muhitda samaraliroq rivojlanishini ko‘rsatadi.

Beshinchi pedagogik shart — tezkor feedback va refleksiv baholash tizimini yo‘lga qo‘yish. Geymifikatsiyaning kuchli tomonlaridan biri shundaki, u faoliyatning natijasi to‘g‘risida darhol signal bera oladi. Ammo tarix fanida feedback faqat “to‘g‘ri-noto‘g‘ri” ko‘rinishida bo‘lsa, bu yetarli emas. Tarixiy tafakkur uchun feedback dalilning sifati, xulosaning asoslanganligi, manbaga tayanish darajasi, tarixiy kontekstni hisobga olish kabi mezonlar asosida berilishi kerak. Bundan tashqari, har bir o‘yinli faoliyat refleksiya bilan yakunlanishi zarur: talaba nima uchun aynan shunday qaror qabul qilganini, qaysi dalillarga tayanganini, qaysi nuqtada xato qilganini va boshqa talqinlar qanday asosga

ega ekanini tahlil qilishi lozim. Bu jarayon refleksiv-baholovchi komponentni kuchaytiradi. Geymifikatsiya bo'yicha tadqiqotlar ham feedback va progress monitoring samarali dizayn elementlari qatoriga kirishini ko'rsatadi.

Oltinchi pedagogik shart — o'quv mazmunining tarixiy murakkabligini saqlab qolish. Tarix fanida geymifikatsiya qo'llanayotganda eng katta xavf tarixiy voqelikni haddan tashqari soddalashtirib yuborishdir. Tarixiy tafakkur esa murakkablikni, ko'p omillilikni va talqinlar xilma-xilligini anglashni talab qiladi. Shuning uchun topshiriqlar faqat bir javobli test ko'rinishida emas, ochiq va tahliliy shakllarda ham berilishi kerak. Masalan, "eng asosli dalillarni tanlang", "ikki manbaning qaysi jihati mos kelmaydi?", "qaysi qaror tarixiy sharoitda mantiqiyroq bo'lgan?" kabi savollar tarixiy noaniqlikni saqlagan holda fikrlashni chuqurlashtiradi. Wineburgning tarixiy fikrlashni "odatiy tafakkurga zid" intellektual amaliyot deb baholashi ham aynan shu nuqtani anglatadi.

Yettinchi pedagogik shart — professor-o'qituvchining metodik tayyorgarligi va dizaynerlik roli. Geymifikatsiya samarasi ko'p jihatdan professor-o'qituvchining tarixiy mazmunni o'yin mexanizmlari bilan qanday bog'lay olishiga bog'liq. Agar professor-o'qituvchi faqat ball, badge yoki leaderboard joriy qilsa, dars tashqi jihatdan faol ko'ringan bo'lsa ham, unda tarixiy tafakkur chuqurlashmasligi mumkin. Samarali yondashuv professor-o'qituvchidan tarixiy tafakkur indikatorlarini bilishni, topshiriqlarni ularga muvofiq loyihalashni, muhokamani boshqarishni va refleksiyani tashkil etishni talab qiladi. Kapp ham gamifikatsiyani mazmunli dizayn va o'quv maqsadlari bilan uyg'unlashtirish zarurligini alohida qayd etadi. Shuning uchun professor-o'qituvchi bu yerda axborot beruvchi emas, balki o'quv tajribasini loyihalovchi va tarixiy fikrlashni boshqaruvchi metodik subyekt sifatida maydonga chiqadi.

Sakkizinchi pedagogik shart — baholash mezonlarining tarixiy tafakkur indikatorlariga mosligi. Agar dars davomida manba tahlili, dalillash, tarixiy nuqtayi nazar va sabab-oqibat bog'liqligi ustida ishlanib, yakunda faqat reproduktiv test bilan baholansa, metodik uyg'unlik buziladi. Shu bois baholash tarixiy tafakkurning real

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ko‘rsatkichlariga tayangan bo‘lishi kerak. Masalan, tarixiy ahamiyatni belgilash, birlamchi manbadan foydalanish, turli talqinlarni qiyoslash, mantiqiy xulosa chiqarish va dalil keltirish alohida indikatorlar sifatida olinishi mumkin. Bunday yondashuv tarixiy tafakkurni rivojlantirishni aniq va kuzatiladigan pedagogik natijaga aylantiradi.

Amaliy jihatdan yuqoridagi pedagogik shartlar tarix fanining turli mavzularida turlicha ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Qadimgi va o‘rta asrlar tarixida xronologik missiyalar, xarita asosidagi qidiruv topshiriqlari, sivilizatsiyalarni qiyosiy tahlil qiluvchi jamoaviy questlar samarali bo‘lishi mumkin. Yangi va eng yangi tarix mavzularida esa manbalarni qiyoslash, tarixiy qarorlarni baholash, siyosiy aktorlar pozitsiyasini modellashtirish, tarixiy sud va debatlar ko‘proq natija beradi. Har bir holatda asosiy mezon bitta: o‘yin elementi tarixiy tafakkur operatsiyasini faollashtirishi kerak.

Masalan, “Tarixiy tergov” modeli asosida dars tashkil etilganda talabalarga bir voqea bo‘yicha bir nechta birlamchi va ikkilamchi manbalar beriladi. Guruhlar muallif pozitsiyasi, yaratilgan vaqt, maqsad va ishonchlilikni tahlil qiladi, so‘ng o‘z xulosasini himoya qiladi. Bu yerda sourcing, corroboration va contextualization bir vaqtning o‘zida ishlaydi. Yoki “Tarixiy muzokara” ssenariysida talabalarga turli tarixiy kuchlar roli berilib, ular o‘z qarorlarini davr sharoiti va manfaatlaridan kelib chiqib asoslaydi. Bu usul tarixiy perspektiva va sabab-oqibatni anglashni chuqurlashtiradi.

Shuningdek, raqamli vositalardan foydalanilganda ham tarixiy tafakkur mazmuni yetakchi bo‘lishi kerak. Ball, progress bar yoki badge’lar yordamchi motivator bo‘lishi mumkin, lekin ularning o‘zi tarixiy fikrlashni yaratmaydi. Tizimli sharhlar ham ta’limdagi geymifikatsiya natijasi ko‘proq dizayn sifati, maqsad bilan uyg‘unlik va feedback tizimiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shu sababli tarix fanida raqamli platformadan foydalanish pedagogik maqsadni almashtirmasligi, aksincha uni aniqroq va boshqariladigan shaklga keltirishi kerak.

XULOSA

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Geymifikatsiya asosida tarixiy tafakkurni rivojlantirish tarix ta'limi metodikasining zamonaviy va istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuvning samaradorligi o'yin elementlarining shunchaki joriy etilishida emas, balki ularning tarix ta'limining maqsadi, mazmuni va natijalari bilan metodik jihatdan uyg'unlashtirilgan holda qo'llanilishida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda geymifikatsiya tarix fanida tashqi faollikni yuzaga keltiruvchi vosita emas, balki tarixiy tafakkurning kognitiv, tahliliy, kommunikativ va refleksiv komponentlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy-pedagogik mexanizm sifatida baholanishi lozim.

Tadqiqot tahlillari shuni ko'rsatadiki, tarixiy tafakkurni rivojlantirish jarayoni ma'noli motivatsion muhit yaratish, muammoli-tahliliy topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, tarixiy manbalar bilan faol ishlashni tashkil etish, jamoaviy hamkorlik va muloqotga asoslangan darslarni yo'lga qo'yish, refleksiv baholash mexanizmlarini tatbiq etish hamda professor-o'qituvchining metodik tayyorgarligini kuchaytirish bilan uzviy bog'liqdir. Aynan shu pedagogik shartlar ta'minlangandagina geymifikatsiya tarix darslarida mazmuniy chuqurlik kasb etadi va talabaning oddiy eslab qolish faoliyatidan tarixiy voqelikni anglash, qiyoslash, dalillash va mustaqil xulosa chiqarish bosqichiga o'tishini ta'minlaydi.

Tarix fanini o'qitishda geymifikatsiyadan foydalanish talabalarning tarixiy voqea va hodisalarga nisbatan faol munosabatini shakllantiradi, ularning tarixiy manbalarni tahlil qilish, sabab va oqibat bog'liqliklarini ochib berish, turli tarixiy nuqtayi nazarlarni qiyoslash hamda muayyan tarixiy vaziyatga nisbatan asosli baho bera olish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bunday natija, ayniqsa, tarixiy tafakkurning nazariy emas, amaliy-intellektual faoliyat sifatida shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Chunki tarixiy tafakkur tayyor bilimlarni takrorlash bilan emas, balki tarixiy dalillar asosida fikrlash, tahlil qilish va pozitsiya bildirish orqali rivojlanadi.

Shuningdek, geymifikatsiya tarix ta'limi jarayonida talabalar faolligini oshirish, darsda ishtirokni kuchaytirish, ichki motivatsiyani rag'batlantirish va professor-o'qituvchi

hamda talaba o'rtasidagi pedagogik hamkorlikni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Bu esa tarix darslarini biryoqlama axborot uzatish shaklidan chiqarib, muammoli, izlanishga undovchi va natijaga yo'naltirilgan ta'lim muhitiga aylantiradi. Natijada tarix fanining tarbiyaviy, rivojlantiruvchi va metodologik salohiyati yanada to'liqroq namoyon bo'ladi.

Demak, geymifikatsiya asosida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning muvaffaqiyati, avvalo, mazkur jarayonning pedagogik shartlarini to'g'ri belgilash va ularni amaliyotga izchil tatbiq etishga bog'liq. Tarix ta'limida bu yondashuvni joriy etish dars mazmunini soddalashtirish emas, aksincha, uni chuqurroq anglash, tarixiy mushohada yuritish va mustaqil fikrlashni shakllantirishga xizmat qilishi bilan qimmatlidir. Shu bois geymifikatsiya tarix fanini o'qitishda yordamchi usul sifatida emas, balki tarixiy tafakkurni shakllantirishga yo'naltirilgan maqsadli metodik tizim sifatida qaralishi zarur.

Takliflar

1. Tarix fanini o'qitishda geymifikatsiya asosida tarixiy tafakkurni rivojlantirishga doir alohida metodik model ishlab chiqish lozim.
2. Tarixiy tafakkurning asosiy komponentlari bo'yicha mos topshiriqlar bankini yaratish maqsadga muvofiq. Unda manbaviy tahlil, tarixiy qiyoslash, sabab-oqibatni aniqlash, tarixiy nuqtayi nazarni baholash va mustaqil xulosa chiqarishga qaratilgan vazifalar jamlanishi kerak.
3. Professor-o'qituvchilar uchun geymifikatsiya asosida tarix darslarini loyihalash bo'yicha amaliy qo'llanma va metodik tavsiyalar tayyorlash zarur.
4. Tarix fanidan dars ishlanmalariga geymifikatsiya elementlarini tartibsiz emas, balki mavzu mazmuni va kutilayotgan ta'limiy natijaga mos ravishda integratsiya qilish tavsiya etiladi.

5. Talabalarning tarixiy tafakkur darajasini baholash mezonlari takomillashtirilib, unda faqat bilim hajmi emas, balki tahlil, dalillash, qiyoslash va refleksiya ko'nikmalari ham inobatga olinishi lozim.

6. Tarix fanini o'qitishda qo'llaniladigan raqamli platformalar va interfaol vositalar tarixiy mazmunning chuqurligini saqlagan holda tanlanishi kerak.

7. Oliy ta'lim va umumiy o'rta ta'lim tizimida geymifikatsiya asosida tarixiy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha tajriba-sinov ishlarini kengaytirish hamda ularning natijalarini qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiq.

8. Mazkur yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda tarixiy tafakkurning shakllanish darajalarini aniqlovchi diagnostik vositalar va monitoring mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Ta'lim to'g'risida. O'RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida. PF-158-son, 2023-yil 11-sentabr.
3. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. E. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining Gamification // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. 2011. P. 9–15.
4. Kapp K. M. The Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education. Hoboken, NJ: Wiley, 2012.
5. Hamari J., Koivisto J., Sarsa H. Does Gamification Work? A Literature Review of Empirical Studies on Gamification // Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences. 2014. P. 3025–3034.
6. Wineburg S. S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia: Temple University Press, 2001.
7. Seixas P., Morton T. The Big Six: Historical Thinking Concepts. Toronto: Nelson Education, 2013.
8. Stanford History Education Group. Reading Like a Historian: Historical Reading Skills and Lesson Materials. Stanford University educational resources.
9. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent: O'qituvchi, 2004.
10. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. Toshkent: Iste'dod, 2008.
11. Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. Toshkent: Sano standart, 2015.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

12. Tolipov O'.Q., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. Toshkent: Fan, 2005.
13. G'afforov Y.X. Tarix o'qitishda texnologiyalar va loyihalashtirish. Toshkent: Turon-Iqbol, 2022.
14. Aqchayev F.Sh. Tarix fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. Jizzax, 2014.

GENERATIV SUN'IY INTELLEKT VOSITALARI ASOSIDA ALGORITMIK TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING DASTURIY VOSITALARI VA PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Shodiyev Azizbek Olim o'g'li
Samarqand viloyati Kattaqo'g'on tumani
54-maktab informatika fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada generativ sun'iy intellekt vositalari asosida algoritmik tafakkurni rivojlantirishning zamonaviy dasturiy vositalari hamda ularning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Generativ sun'iy intellekt platformalarining funksional imkoniyatlari qiyosiy baholanib, algoritmik tafakkurning tarkibiy elementlariga ta'siri tizimlashtirilgan. Tadqiqot natijasida ushbu vositalardan oliy ta'lim jarayonida samarali foydalanishga oid ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *generativ sun'iy intellekt, algoritmik tafakkur, ChatGPT, algoritmlashtirish, raqamli ta'lim, dasturiy vositalar, pedagogik imkoniyatlar.*

ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ АЛГОРИТМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ИНСТРУМЕНТОВ ГЕНЕРАТИВНОГО ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. *В статье проанализированы программные средства и педагогические возможности развития алгоритмического мышления на основе инструментов генеративного искусственного интеллекта. Проведена сравнительная оценка функциональных возможностей современных платформ генеративного ИИ и систематизировано их влияние на структурные элементы алгоритмического мышления. Разработаны научно-практические рекомендации по эффективному использованию данных технологий в образовательном процессе высшей школы.*

Ключевые слова: *генеративный искусственный интеллект, алгоритмическое мышление, ChatGPT, алгоритмизация, цифровое образование, программные средства, педагогические возможности.*

SOFTWARE TOOLS AND PEDAGOGICAL POSSIBILITIES FOR DEVELOPING ALGORITHMIC THINKING BASED ON GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS

Abstract. *This article analyzes software tools and pedagogical opportunities for developing algorithmic thinking through generative artificial intelligence technologies. The functional capabilities of modern generative AI platforms are comparatively evaluated, and their influence on the structural*

components of algorithmic thinking is systematized. Based on the findings, practical recommendations are proposed for the effective integration of generative AI tools into higher education.

Keywords: *generative artificial intelligence, algorithmic thinking, ChatGPT, algorithmization, digital education, software tools, pedagogical opportunities.*

KIRISH

So'nggi yillarda generativ sun'iy intellekt (Generative Artificial Intelligence – GenAI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimida yangi pedagogik yondashuvlarning shakllanishiga zamin yaratmoqda. ChatGPT, Google Gemini, Microsoft Copilot, Claude, GitHub Copilot, Midjourney va DALL·E kabi zamonaviy generativ sun'iy intellekt vositalari nafaqat axborotni izlash va qayta ishlash, balki dasturlash, algoritmlar yaratish, murakkab masalalarni yechish hamda ijodiy fikrlashni rivojlantirishda ham samarali qo'llanilmoqda. Natijada algoritmik tafakkurni rivojlantirishning an'anaviy metodlari zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashib, o'qitishning yangi imkoniyatlarini yuzaga keltirmoqda.

Algoritmik tafakkur XXI asrning tayanch kompetensiyalaridan biri sifatida muammolarni mantiqiy tahlil qilish, ularni ketma-ket bosqichlarga ajratish, optimal yechimlarni ishlab chiqish va raqamli vositalar yordamida amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini ifodalaydi. Ayniqsa, muhandislik, axborot texnologiyalari, robototexnika va avtomatlashtirish yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar uchun algoritmik tafakkur kasbiy kompetentlikning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu sababli generativ sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish orqali algoritmik tafakkurni rivojlantirish metodikalarini takomillashtirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb ilmiy muammolaridan biriga aylandi.

Jahon iqtisodiy forumining **The Future of Jobs Report 2025** hisobotiga ko'ra, 2030-yilgacha mehnat bozorida eng talab yuqori bo'lgan kompetensiyalar qatoriga analitik fikrlash, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar bilan ishlash, texnologik savodxonlik, kreativ fikrlash hamda murakkab muammolarni hal qilish ko'nikmalari kiradi [1]. Shuningdek, Stanford University tomonidan e'lon qilingan **AI Index Report 2025**

hisobotida generativ sun'iy intellekt vositalarining ta'lim va dasturiy ta'minot ishlab chiqish jarayonlarida qo'llanilishi keskin ortgani, oliy ta'lim muassasalarida AI asosidagi o'quv platformalari va intellektual yordamchilardan foydalanish yildan-yilga kengayib borayotgani qayd etilgan [2].

UNESCO ekspertlari sun'iy intellektni ta'lim tizimiga joriy etishda texnologik imkoniyatlar bilan bir qatorda pedagogik maqsadga muvofiqlik, akademik halollik, tanqidiy fikrlash va raqamli madaniyatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydilar [3]. OECD tahlillarida esa generativ sun'iy intellekt vositalari o'quvchilarning mustaqil o'rganishi, individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirishi hamda murakkab masalalarni algoritmik tahlil qilish kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim vosita sifatida baholanadi [4].

Mazkur maqolaning maqsadi generativ sun'iy intellekt vositalari asosida algoritmik tafakkurni rivojlantirishning zamonaviy dasturiy vositalarini tahlil qilish, ularning pedagogik imkoniyatlarini ilmiy asoslash hamda ta'lim jarayonida samarali qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi. Generativ sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimiga joriy etilishi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar so'nggi ikki-uch yil davomida keskin faollashdi. Ayniqsa, yirik til modellari (Large Language Models – LLM) asosida ishlovchi dasturiy vositalarning paydo bo'lishi algoritmik tafakkur, dasturlash kompetensiyasi, muammoli fikrlash hamda mustaqil o'rganish jarayonlarini yangi bosqichga olib chiqdi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda generativ sun'iy intellekt nafaqat axborot manbai, balki o'quv faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi intellektual pedagogik vosita sifatida ham baholanmoqda.

Generativ sun'iy intellektning ta'limdagi imkoniyatlarini tadqiq qilgan Wayne Holmes, Maya Bialik va Charles Fadel sun'iy intellektni o'quv jarayoniga integratsiyalash individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish, adaptiv o'qitishni tashkil etish hamda talabalarning tanqidiy va algoritmik fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishini

ta'kidlaydilar [8]. Olimlar AI vositalaridan samarali foydalanish o'qituvchining pedagogik mahorati va ta'lim metodikasi bilan uzviy bog'liq ekanligini alohida qayd etadilar.

Rose Luckin, Wayne Holmes, Mark Griffiths va Laurie Forcier sun'iy intellekt vositalarining ta'limdagi rolini tahlil qilib, AI texnologiyalari talabalarga murakkab masalalarni bosqichma-bosqich tahlil qilish, algoritmlar yaratish hamda mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini berishini ilmiy asoslaganlar [9]. Ularning fikricha, generativ sun'iy intellekt o'qituvchini almashtirmaydi, balki ta'lim jarayonini intellektual jihatdan qo'llab-quvvatlovchi vosita vazifasini bajaradi.

Kasneci va hammualliflari ChatGPT texnologiyasining oliy ta'limdagi imkoniyatlarini o'rganib, generativ sun'iy intellekt murakkab nazariy tushunchalarni sodda izohlash, algoritmlar yaratish, dastur kodlarini tahlil qilish hamda o'quvchilarning muammolarni yechish strategiyalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatganlar [10]. Shu bilan birga, ular AI vositalaridan foydalanishda akademik halollik, tanqidiy baholash va axborotning ishonchliligini tekshirish ko'nikmalarini shakllantirish zarurligini ta'kidlaydilar.

Microsoft Research olimlari tomonidan GitHub Copilot imkoniyatlari yuzasidan o'tkazilgan tadqiqotlarda generativ sun'iy intellekt yordamida dasturlash jarayonida kod yozish tezligi va samaradorligi sezilarli darajada ortishi, dasturchilar esa murakkab algoritmlarni ishlab chiqishda ko'proq tahliliy faoliyatga e'tibor qaratishlari aniqlangan [11]. Ushbu natijalar algoritmik tafakkurni rivojlantirishda AI yordamchilarining didaktik salohiyatini tasdiqlaydi.

OpenAI mutaxassislari GPT texnologiyalarining rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilib, generativ sun'iy intellekt matn, dastur kodi, algoritmlar, matematik yechimlar hamda mantiqiy xulosalarni yaratishda multimodal imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatganlar [12]. Mazkur texnologiyalar dasturlashni o'qitish, algoritmik fikrlashni rivojlantirish va individual o'quv topshiriqlarini ishlab chiqishda keng qo'llanilmoqda.

Jahon iqtisodiy forumining **Future of Jobs Report 2025** hisobotida esa algoritmik fikrlash, sun'iy intellekt bilan ishlash, analitik tafakkur, texnologik savodxonlik hamda murakkab muammolarni hal qilish ko'nikmalari kelgusi yillarda eng muhim kasbiy kompetensiyalar sifatida e'tirof etilgan [1]. Bu esa algoritmik tafakkurni rivojlantirish metodikalarini zamonaviy AI vositalari bilan uyg'unlashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Respublikamiz olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda raqamli pedagogika, sun'iy intellekt vositalaridan ta'limda foydalanish, dasturlashni o'qitish metodikasi va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari yoritilgan. Biroq generativ sun'iy intellekt vositalarining algoritmik tafakkurni rivojlantirishdagi dasturiy imkoniyatlarini kompleks tasniflash, ularning pedagogik imkoniyatlarini o'zaro qiyosiy tahlil qilish hamda ta'lim jarayonida qo'llashning metodik asoslarini ishlab chiqishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar hali yetarli darajada shakllanmagan.

Shu nuqtai nazardan mazkur tadqiqotda generativ sun'iy intellekt vositalarining algoritmik tafakkurni rivojlantirishdagi dasturiy imkoniyatlari tizimlashtiriladi, ularning pedagogik funksiyalari tahlil qilinadi hamda o'quv jarayonida samarali foydalanish bo'yicha mualliflik tavsiyalari ishlab chiqiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot generativ sun'iy intellekt vositalari asosida algoritmik tafakkurni rivojlantirishning dasturiy vositalari hamda ularning pedagogik imkoniyatlarini ilmiy asoslashga qaratilgan bo'lib, kompetensiyaviy yondashuv, tizimli yondashuv, konstruktivistik ta'lim nazariyasi, raqamli pedagogika hamda sun'iy intellektga asoslangan ta'lim (AI in Education – AIED) konsepsiyalariga tayanildi. Tadqiqotning metodologik asosini algoritmik tafakkur nazariyasi, computational thinking konsepsiyasi, generativ sun'iy intellekt texnologiyalari va zamonaviy raqamli ta'lim muhitini tashkil etish tamoyillari tashkil etdi.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

- ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tizimli tahlil qilish;
- kontent tahlili (Content Analysis);
- qiyosiy tahlil (Comparative Analysis);
- analitik-sintetik umumlashtirish;
- induktiv va deduktiv tahlil;
- pedagogik modellashtirish;
- ekspert qarashlarini interpretatsiya qilish;
- generativ sun'iy intellekt vositalarining funksional imkoniyatlarini taqqoslash.

Mazkur metodlarning o'zaro integratsiyalashgan holda qo'llanilishi generativ sun'iy intellekt vositalarining algoritmik tafakkurni rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlarini tizimli ravishda baholash hamda ularning pedagogik tasnifini ishlab chiqish imkonini berdi.

Tadqiqot natijasida generativ sun'iy intellekt vositalarining algoritmik tafakkurni rivojlantirishdagi dasturiy imkoniyatlari pedagogik nuqtai nazardan tizimlashtirildi hamda ularning ta'lim jarayonida qo'llanilishiga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Mazkur metodologik yondashuv oliy ta'lim muassasalarida algoritmik tafakkurni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNING TAHLILI

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida generativ sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mavjud dasturiy platformalar funksional imkoniyatlari, qo'llanilish sohasi hamda pedagogik vazifalariga ko'ra bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Ayrim vositalar tabiiy tilda muloqot qilish va nazariy tushunchalarni izohlashga ixtisoslashgan bo'lsa, boshqalari dastur kodlarini yaratish, algoritmlarni optimallashtirish yoki ilmiy axborotlarni izlash jarayonlarida yuqori samaradorlikni namoyon etadi. Shu sababli algoritmik tafakkurni rivojlantirish jarayonida barcha generativ sun'iy intellekt vositalaridan bir xil maqsadda foydalanish

metodik jihatdan to'g'ri yondashuv hisoblanmaydi.

Pedagogik nuqtai nazardan har bir generativ sun'iy intellekt vositasining o'ziga xos didaktik vazifasi mavjud. Masalan, ayrim platformalar algoritmlarni bosqichma-bosqich tushuntirish orqali mantiqiy fikrlashni rivojlantirsa, boshqalari dastur kodlarini avtomatik generatsiya qilish, xatolarni aniqlash yoki muqobil yechimlarni taklif etish orqali talabalarning analitik va refleksiv faoliyatini faollashtiradi. Demak, algoritmik tafakkurni rivojlantirish samaradorligi ko'p jihatdan tanlangan sun'iy intellekt vositasining funksional imkoniyatlari hamda uning ta'lim maqsadlariga mosligiga bog'liq.

Mavjud ilmiy manbalar tahlili asosida generativ sun'iy intellekt vositalarining algoritmik tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlari tizimlashtirildi hamda ularning pedagogik funksiyalari muallif tomonidan umumlashtirildi. Ushbu tasniflash generativ sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayonidagi amaliy imkoniyatlarini aniqlash va ulardan maqsadli foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi (1-jadval).

1-jadval

Generativ sun'iy intellekt vositalarining algoritmik tafakkurni rivojlantirishdagi dasturiy imkoniyatlari

Generativ AI vositasi	**Asosiy funksional imkoniyatlari**	**Algoritmik tafakkurni rivojlantirishdagi o'rni**	**Pedagogik imkoniyatlari**
ChatGPT	Algoritmlar yaratish, kod yozish, kodni izohlash, xatolarni aniqlash	Muammoni tahlil qilish, algoritmlarni bosqichma-bosqich shakllantirish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish	Individual konsultant, interaktiv o'qituvchi, adaptiv topshiriqlar yaratish

Google Gemini	Matn, kod, rasm va hujjatlar bilan multimodal ishlash	Turli axborot manbalarini integratsiyalash hamda kompleks algoritmlar ishlab chiqish	Integrallashgan loyiha ishlari va fanlararo topshiriqlarni tashkil etish
Claude AI	Murakkab matnlarni tahlil qilish, mantiqiy izohlar berish	Algoritmik qarorlarning izchilligini tahlil qilish va asoslash	Tanqidiy fikrlash hamda refleksiv tahlilni rivojlantirish
GitHub Copilot	Dastur kodlarini avtomatik generatsiya qilish va optimallashtirish	Kod yozish algoritmlarini tezkor ishlab chiqish va takomillashtirish	Dasturlash amaliyotlarini individuallashtirish va loyiha faoliyatini qo'llab-quvvatlash
Microsoft Copilot	Ofis ilovalari va dasturiy muhit bilan integratsiya	Algoritmik yechimlarni hujjatlashtirish va tahlil qilish	O'quv loyihalarini boshqarish va taqdimotlarni tayyorlash
Perplexity AI	Ilmiy axborotlarni qidirish va manbalarni tahlil qilish	Algoritmlar uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni izlash va taqqoslash	Tadqiqotchilik kompetensiyasini va axborot bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish
DALL·E / Midjourney	Vizual kontent yaratish	Algoritmlarni blok-sxema va vizual modellar orqali ifodalash	Vizual fikrlash va loyihalash kompetensiyalarini rivojlantirish

Notebook LM	Hujjatlar asosida tahlil va xulosa chiqarish	Algoritmik yechimlarni manbalar bilan bog'liq holda asoslash	Mustaqil ta'lim va ilmiy-tahliliy faoliyatni qo'llab-quvvatlash

1-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, generativ sun'iy intellekt vositalarining barchasi yagona maqsadga – algoritmik tafakkurni rivojlantirishga xizmat qilsa-da, ularning funksional imkoniyatlari va pedagogik vazifalari bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi.

Biroq algoritmik tafakkurning shakllanishi faqat zamonaviy dasturiy vositalarning mavjudligi bilan belgilanmaydi. Muhimi, ushbu vositalar algoritmik tafakkurning qaysi tarkibiy elementini rivojlantirishga xizmat qilayotganini aniqlashdir. Chunki algoritmik tafakkur muammoni tushunish, uni tahlil qilish, algoritm yaratish, dasturiy yechim ishlab chiqish, natijalarni tekshirish va takomillashtirish kabi o'zaro uzviy bog'liq bosqichlardan iborat murakkab intellektual jarayon hisoblanadi.

Shu asosda algoritmik tafakkurning tarkibiy elementlari hamda generativ sun'iy intellekt vositalarining ularni rivojlantirishdagi pedagogik ta'siri muallif tomonidan tizimlashtirildi (2-jadval).

2-jadval

Algoritmik tafakkurning tarkibiy elementlari va generativ sun'iy intellekt vositalarining ularni rivojlantirishdagi pedagogik ta'siri

Algoritmik tafakkur elementi	**Mazmuni**	**Generativ AI vositalarining pedagogik ta'siri**	**Kutilayotgan natija**
Muammoni tahlil qilish	Muammoning mazmuni va	AI yordamida muammoni bosqichma-bosqich tahlil	Analitik fikrlash rivojlanadi

	shartlarini aniqlash	qilish va asosiy komponentlarga ajratish	
Algoritmlashtirish	Ketma-ket amallar tizimini ishlab chiqish	Algoritmlarning turli variantlarini yaratish va taqqoslash	Mantiqiy va tizimli fikrlash shakllanadi
Dasturiy modellash-tirish	Algoritmni dastur kodiga aylantirish	Kod generatsiyasi, sintaksisni tekshirish va optimallashtirish	Dasturlash kompetensiyasi rivojlanadi
Verifikatsiya va debugging	Xatolarni aniqlash va tuzatish	Kodni tahlil qilish, xatolar sababini izohlash va yechim taklif qilish	Refleksiv va tanqidiy fikrlash kuchayadi
Optimallashtirish	Samarali algoritmlarni tanlash	Muqobil algoritmlarni tavsiya qilish va ularning samaradorligini taqqoslash	Ratsional qaror qabul qilish ko'nikmasi rivojlanadi
Ijodiy algoritmik loyihalash	Yangi algoritmik yechimlar ishlab chiqish	Innovatsion g'oyalarni shakllantirish va loyihalarni takomillashtirish	Kreativ va innovatsion tafakkur rivojlanadi
Refleksiya va baholash	Olingan natijalarni tahlil qilish va takomillashtirish	AI yordamida yechimlarni baholash, xulosalar chiqarish va tavsiyalar olish	Mustaqil ta'lim va o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi shakllanadi

Tadqiqot natijalari generativ sun'iy intellekt vositalarining algoritmik tafakkurni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik va dasturiy resurs sifatida yuqori salohiyatga ega

ekanligini ko'rsatdi. Mavjud ilmiy manbalar hamda xalqaro tajribalar tahlili asosida generativ sun'iy intellekt vositalarining algoritmlarni yaratish, dastur kodlarini ishlab chiqish, muammolarni bosqichma-bosqich tahlil qilish, xatolarni aniqlash va optimallashtirish jarayonlarida talabalarning analitik, mantiqiy va refleksiv fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot davomida generativ sun'iy intellekt vositalarining funksional imkoniyatlari pedagogik nuqtai nazardan tizimlashtirildi hamda ularning algoritmik tafakkurni rivojlantirishdagi o'rni mualliflik yondashuvi asosida tahlil qilindi. Xususan, ChatGPT, Google Gemini, Claude AI, GitHub Copilot, Microsoft Copilot, Perplexity AI, NotebookLM va boshqa zamonaviy platformalarning didaktik imkoniyatlari qiyosiy baholanib, ularning ta'lim jarayonida bajaradigan pedagogik funksiyalari aniqlandi.

Shuningdek, algoritmik tafakkurning asosiy tarkibiy elementlari — muammoni tahlil qilish, algoritmlashtirish, dasturiy modellashtirish, verifikatsiya, optimallashtirish, ijodiy loyihalash hamda refleksiya jarayonlari generativ sun'iy intellekt vositalari bilan o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinib, ushbu vositalarning har bir elementni rivojlantirishdagi pedagogik ta'siri tizimlashtirildi. Bu esa algoritmik tafakkurni shakllantirish jarayonini an'anaviy dasturlash metodlari bilan cheklab qolmasdan, sun'iy intellekt asosidagi adaptiv va interaktiv ta'lim texnologiyalari orqali tashkil etish maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi.

XULOSA

Olib borilgan tahlillar asosida generativ sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish talabalarning algoritmik fikrlash faolligini oshirish, murakkab muammolarni yechish strategiyalarini shakllantirish, dasturlash kompetensiyasini rivojlantirish hamda mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlashga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Shu bilan birga, ushbu vositalardan foydalanishda o'quv topshiriqlarining metodik jihatdan to'g'ri loyihalanishi, akademik halollik tamoyillariga rioya qilinishi va o'qituvchining pedagogik rahbarligi saqlanib qolishi muhim omil ekanligi asoslandi.

Amaliy nuqtai nazardan oliy ta'lim muassasalarida algoritmik tafakkurni rivojlantirish jarayoniga generativ sun'iy intellekt vositalarini bosqichma-bosqich integratsiyalash, ularni loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim, amaliy dasturlash mashg'ulotlari hamda raqamli ta'lim platformalari bilan uyg'unlashtirish tavsiya etiladi. Bu yondashuv bo'lajak mutaxassislarning zamonaviy raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirish hamda sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, generativ sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayoniga ilmiy asoslangan holda integratsiyalashuvi algoritmik tafakkurni rivojlantirish metodikasini yangi bosqichga olib chiqadi. Mazkur tadqiqot natijalari oliy ta'lim tizimida algoritmik tafakkurni rivojlantirish bo'yicha metodik ta'minotni takomillashtirish, zamonaviy o'quv resurslarini ishlab chiqish hamda sun'iy intellekt asosidagi innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish uchun ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Economic Forum. *The Future of Jobs Report 2025*. Geneva: WEF, 2025.
2. Stanford University. *AI Index Report 2025*. Stanford Human-Centered Artificial Intelligence (HAI). Stanford, 2025.
3. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO, 2023.
4. OECD. *Artificial Intelligence in Education: Opportunities and Challenges*. Paris: OECD Publishing, 2024.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. **PF–5847-son Farmon**. "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". 2019-yil 8-oktabr.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. **PF–60-son Farmon**. "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". 2022-yil 28-yanvar.
7. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
8. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson Education, 2016.
9. Kasneci E., Sessler K., Küchemann S., Bannert M., et al. *ChatGPT for Good? On Opportunities and Challenges of Large Language Models for Education*. Learning and Individual Differences, 2023.
10.OpenAI. *GPT-4 Technical Report*. 2023.
11.Bird C., et al. *Taking Flight with Copilot: Early Insights and Opportunities of AI-Assisted Programming*. Microsoft Research, 2023.

12.European Commission. *DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.

УДК 620:304

МУҲАНДИСЛИК СОҲАСИДА ГЕНДЕР ТЕНГЛИК МУНОСАБАТЛАРИ

Алматаев Тожибой Орзиқулович
Андижон давлат техника тнститути, "Автомобилсозлик ва транспорт" кафедраси профессори, т.ф.н., профессор.

Аннотация. *Ушбу мақолада муҳандислик соҳасида гендер тенглик муносабатлари бўйича олиб борилган тадқиқотлар, ишлаб чиқариш корхоналари мутахассислари, институт профессор-ўқитувчилари ва талабалар орасида ўтказилган ижтимоий сўровнома натижалари тахлил қилинган ҳамда муҳандислик гендер тенглик муносабатларини ошириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.*

Таянч сўзлар. *Муҳандислик, гендер тенглик, муносабат, тадқиқот, ишлаб чиқариш, ижтимоий, таклиф.*

ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО В ИНЖЕНЕРИИ

Аннотация. *В данной статье анализируются исследования гендерно-равных отношений в инженерии, результаты социологического опроса, проведенного среди специалистов производственных предприятий, профессоров и преподавателей института, а также студентов, и разрабатываются предложения и рекомендации по улучшению гендерно-равных отношений в инженерии.*

Ключевые слова. *Инженерия, гендерное равенство, отношения, исследования, производство, социальные вопросы, предложения.*

GENDER EQUALITY IN ENGINEERING

Abstract. *This article analyzes research on gender-equal relations in engineering and the results of a sociological survey conducted among manufacturing industry professionals, academic staff, and students; it also develops proposals and recommendations for improving gender-equal relations in the field of engineering.*

Keywords: *Engineering, gender equality, relations, research, manufacturing, social issues, proposals.*

КИРИШ

2030 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегиясини тасдиқлаш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Сенатининг 2021 йил

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

28 май СҚ-297-IV-сон қарорида [1], такидланишича сўнгги тўрт йилда хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларга эришиш, жамият ва давлат ишларини бошқаришда уларнинг тенг иштирок этишини таъминлаш, хотин-қизларни ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, шунингдек, хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликлардан ҳимоя қилишга қаратилган кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилди.

Гендер тенглик масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, соҳага оид 25 та қонунчилик ҳужжати қабул қилинди. Хотин-қизларнинг жамиятдаги ролини ошириш, гендер тенглик ва оила масалалари бўйича республика комиссияси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатида Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари қўмитаси ташкил этилди.

Хусусан, барқарор ривожланиш соҳасидаги 5-мақсад — Гендер тенгликни таъминлаш ва барча хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш мамлакатимизда хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларини таъминлашга қаратилган ислоҳотлар билан ҳамоҳангдир

Мамлакатимизда сўнгги йилларда ривожланиш босқичида, шу жумладан, муҳандислик соҳасини ривожлантиришда, гендер ва этнопсихологик ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий асосларининг мустаҳкамлаш борасида бир қатор ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Мазкур жараёнда феноменал ҳодиса сифатида муҳандислик фаолиятининг этнопсихологик хусусиятларини фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий-демократик давлатда, ривожланаётган ижтимоий, иқтисодий ҳамда маданий муносабатларда ўз аксини топишини таъминлаш мақсадида хотин-қизларни замонавий касб-ҳунарларни пухта эгаллашлари учун шароит яратиш, уларнинг ишбилармонлик кўникмаларини ривожлантириш, хотин-қизларни мухандислик фаолиятига кенг жалб этиш долзарб вазифа сифатида белгиланган. Бу борада эркаклар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлари ва имкониятлари кафолатлаган ҳамда аёлларни тайзиқ ва зўравонликлардан ҳимоя қилиш

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

йўналишларида катта имкониятлар яратилган.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасида салмоқли ютуқларга эришилди. Инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасида олиб борилаётган сиёсат, энг аввалло конституциямизнинг 18 ва 46-моддаларида ўз ифодасини топди, барча кодексларда ва қонунларда жинслар тенглигига ва уни таъминлашга алоҳида урғу берилди. Гендер сиёсатининг долзарб масалалари сирасига қуйидагилар киради:

- жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, шу жумладан сиёсат, иқтисодиёт, ҳуқуқ, мафкура ва маданият, таълим ҳамда илм-фан муносабатларида хотин-қизларнинг эркаклар билан тенг иштирок этишларини қўллаб-қувватлаш, қарор қабул қилишда уларнинг етакчилик қилишлари учун тенг имкониятларни яратиш; •сайлов ҳуқуқларини амалга оширишда хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш;
- сиёсий партияларнинг сайлов жараёнларига хотин-қизлар ва эркакларни тенг асосда жалб қилиш ва хотин-қизларни тайинланадиган раҳбарлик лавозимларига тавсия қилишга оид фаолиятини рағбатлантириш;
- сиёсий лидер аёлларни тайёрлаш тизимини шакллантириш;
- давлат хизмати соҳасида хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш; • давлат органларининг раҳбарлик лавозимларига танловлар асосида тайинлаш механизмларини жорий қилиш орқали хотин-қизларнинг раҳбарлик лавозимларидаги улушини босқичма-босқич ошириб бориш, амалдаги 27% ни 50% гача кўтариш;
- жамият ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳал қилишда ва долзарб аҳамиятга эга бўлган қарорларни қабул қилиш ҳамда уларни амалга оширишда хотинқизларнинг иштирокини кучайтириш;
- таълим, илм-фан ҳамда соғлиқни сақлаш соҳасида хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлашда узлуксиз таълим

тизимини ривожлантириш, хотин-қизлар ва эркакларни бутун умр давомида ўқишга бўлган имкониятларини рағбатлантириш, ижтимоий ҳимояга муҳтож хотин-қизларни олий таълим билан қамраб олинишини кенгайтириш;

- ижтимоий-иқтисодий соҳаларда хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш;
- давлат органлари ва ташкилотларида хотин-қизларнинг иқтисодий ва молиявий имкониятларини кенгайтиришга қаратилган тармоқ гендер стратегиялари ва ҳаракатлар дастурлари ишлаб чиқилишини қўллаб-қувватлаш;

мамлакатда аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш, хотин-қизларнинг кредит олишга бўлган имкониятларини кенгайтириш;

- тазйиқ ва зўравонликнинг олдини олишда;
- хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш;
- оилавий муносабатлар ҳамда болалар тарбиясида хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш;
- оилани мустаҳкамлаш, оилавий муносабатларда барча оила аъзоларининг масъуллигини ошириш, бирор-бир шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалик билан аралашишига йўл қўймаслик бўйича амалдаги механизмларни такомиллаштириш;
- эрта никоҳ, яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳ, эрта туғруқ, оилавий ажримларнинг юзага келиш сабаблари ҳамда шарт-шароитларини таҳлил қилиш, бу борада илмий, амалий ҳамда фундаментал тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш;
- гендер жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда режалаштириш ва бюджетлаштириш;
- очиқ ва шаффоф бюджет сиёсатини амалга ошириш орқали хотин-қизлар ва эркаклар ўртасидаги тенгсизликни камайтириш, хотин-қизлар ва

эркакларга манзилли давлат хизматлари кўрсатиш, уларнинг сифати ва самарадорлигини ошириш;

- хотин-қизлар ва эркакларга мўлжалланган ресурслар ҳамда хизматларни тақсимлаш бўйича олдиндан аниқланган мақсадларга кўра давлат маблағларидан самаралироқ фойдаланишни рағбатлантириш.

МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАР

Гендер тенгликни таъминлаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, парламент юқори палатасида Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари қўмитаси, Хотин-қизларнинг жамиятдаги ролини ошириш, гендер тенглик ва оила масалалари бўйича республика комиссияси, Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш масалалари бўйича маслаҳат-кенгашлари, Республика хотин-қизлар жамоатчилик кенгаши ташкил этилди.

Гендер стратегиясининг асосий мақсади — ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар хотин-қизлар ва эркакларнинг ҳақиқий тенглигини таъминлашдан иборат.

Гендер стратегиясининг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

хотин-қизларнинг ер ва мулкка нисбатан эгалик қилиш имкониятларини кенгайтириш;

жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, шу жумладан сиёсат, иқтисодиёт, ҳуқуқ, маданият, таълим, илм-фан ҳамда спорт муносабатларида хотин-қизларнинг эркаклар билан тенг иштирок этишларини қўллаб-қувватлаш, қарор қабул қилишда уларнинг етакчилик қилишлари учун тенг имкониятларни яратиш;

хотин-қизларнинг сиёсий фаоллигини ошириш, уларнинг жамиятдаги ўрни билан боғлиқ салбий қарашларни ўзгартириш;

аҳоли бандлиги соҳасида хотин-қизлар ва эркаклар учун кафолатланган тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни, шунингдек, муносиб иш ўринларини яратиш, аёллар

тадбиркорлигини ривожлантириш, хотин-қизларнинг тижорат банкларидан кредит олишга бўлган имкониятларини кенгайтириш;

хотин-қизлар ва эркакларни бутун умри давомида ўқишга бўлган имкониятларини рағбатлантириш, уларнинг оилани режалаштириш борасидаги тиббий маданиятини ошириш ва репродуктив саломатлигини мустаҳкамлаш, улар ўртасида соғлом турмуш тарзини юксалтириш;

одам савдоси ва мажбурий меҳнатга қарши курашиш, тазйиқ ва зўравонликни олдини олиш, уларни аниқлаш ва барҳам бериш бўйича самарали ташкилий-ҳуқуқий механизмларни яратиш;

оилани мустаҳкамлаш, оилавий муносабатларда барча оила аъзоларининг масъуллигини ошириш, эрта никоҳ, яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳ, эрта туғруқ ҳамда оилавий ажралишларнинг олдини олиш;

гендер тенглик тамойилларини илгари суришда, хотин-қизлар ва эркакларнинг ҳуқуқ ҳамда имкониятларини тенг амалга оширишда бюджетни режалаштириш, гендер масалаларини бюджет жараёнларига интеграциялаш, гендер статистикаси юритилишини такомиллаштириш;

гендер тенглик, аёллар тадбиркорлиги, хотин-қизлар ва эркакларга нисбатан тазйиқ ва зўравонлик ҳолатларини баҳоловчи халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистоннинг ўрнини яхшилаш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш;

Ўзбекистонда гендер муносабатларини ўрганишнинг назарий-фалсафий асослари

Инсоният тарихини гендер муносабатлари, яъни эркаклар ва аёллар ўртасидаги муносабатлар тарихи тарзида ҳам таҳлил қилиш мумкин. Генде муносабатларини ўрганишда хотин-қизларнинг эрки ва эрксизлиги, моддий ва маънавий аҳволи доимо жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий, сиёсий ҳолати билан боғлиқлигига эътибор бериш зарур. Бутун башарият тарихий

тараққиёти давомида эркак ва аёл ўртасидаги муносабат маълум бир давр муҳитидан келиб чиқиб турли кўринишда шаклланган. Эркак ва аёл ўртасидаги муносабат жараёнини таҳлил қилишнинг назарий-фалсафий асослари сифатида қуйидагиларни ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади [4]:

1. Эркак ва аёл ўртасидаги муносабат масаласи кишилик жамияти, ижтимоий муносабатлар, миллатлар ва давлатлар, маданият ва цивилизация билан чамбарчас боғлиқ;

2. Эркак ва аёл ўртасидаги муносабат масаласини таҳлил этганда, оила, урф-одат, маданият, дин - аёлларнинг бир қатор фаолиятларини, хусусан, меҳнат қилиши, таълим олиши, жамиятни бошқаришда, сиёсий жараёнларда қатнашишни бирмунча чеклаб келинганлигини унутмаслик зарур;

3. Турли минтақаларда эркак ва аёл ўртасидаги муносабатнинг турли туман бўлиши, аёл ҳуқуқлари ва имкониятларининг ҳам турли тараққиёт босқичларида турлича бўлишига олиб келди. Аёл ҳуқуқлари инсон ҳуқуқлари сифатида тан олиниб, халқаро ҳамжамият томонидан алоҳида эътибор талаб қилувчи соҳа даражасига етгунга қадар кўп асрлар давомида курашиб келинди;

4. Эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги масаласи бугунги кунда инсоният муаммоси даражасига кўтарилди. Эндиликда халқаро майдонда аёлларга нисбатан муносабат маданиятини шакллантирмасдан туриб, инсон ҳуқуқлари тенглигига эришиб бўлмайди.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистонда гендер муносабатлари эволюцияси шартли равишда қуйидаги даврларга бўлишимиз мумкин:

1. Ўрта Осиёнинг қадимий маданиятида аёлларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрни (исломгача бўлган даврда);

2. XX асрнинг биринчи чорагигача мусулмон маданиятида аёл ва эркак муносабати;

3. Шўролар ҳукмронлиги даврида инқилобий чоралар билан аёлнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлашга ҳаракат;

4. Мустақиллик даврида гендер маданияти шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари.

Гендер тенглик ва уни таъминлаш масалалари.

Ҳаёт шиддат билан ўзгараётган даврда жамият ҳам тараққий этар экан, инсонлар ҳам замон билан ҳамнафас бўлишга ҳаракат қилишади. Эндиликда аёллар фақат уй ишлари, бола тарбияси билан шуғулланиши керак, " ё оила, ё иш", – деган тушунчалар гендер тенглигини таъминлашга тўсқинлик қилади. Барчангизга маълумки, "Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида" Қонун 32 моддадан иборат бўлиб, 29-моддасида "Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида"ги Қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўлиши ҳамда 30-моддада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва бошқа манфаатдор ташкилотлар ушбу Қонуннинг ижросини, ижрочиларга етказилишини ҳамда моҳияти ва аҳамияти аҳоли ўртасида тушунтирилишини таъминлаши қайд этилган[5].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев аёллар учун жуда кўп имконият ва имтиёзлар яратмоқда, жумладан 2019 йил 3 июлдагаи "Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-4235-сон қарори[6].

Дунёда аёллар улуши энг юқори бўлган давлат Арманистон эсан. Бу ерда аҳоли орасида аёллар улуши 55% юқори. Украинада аёллар аҳолининг 54,08 %ини ташкил қилади ва Беларуса - 53,96 фоизини ташкил қилади.

Россияда аёллар улуши 53,56% ни ташкил қилади, Латвия ва Литвад (мос равишда 53,62% ва 53,03%. Ўзбекистонда эса аёллар улуши эркаклардан кам бўлиб 49,7%ни ташкил қилади. (январь 2024)

Дунё бўйича аёллар сони энг кам бўлган давлатлар эса Форс кўрфазида жойлашган. Қатарда аҳоли орасида аёллар улуши атиги 27,49%, БААда 30,65% ва Баҳрайнда 38,04% ни ташкил қилади. Фақат Гренада ва Панамада аёллар ва эркаклар сони тенг экан. Ўртача ҳисобда аёллар дунё аҳолисининг 49,7 фоизини ташкил қилади.

Дунё бўйича аёллар сони энг кам бўлган давлатлар эса Форс кўрфазида жойлашган. Қатарда аҳоли орасида аёллар улуши атиги 27,49%, БААда 30,65% ва Баҳрайнда 38,04% ни ташкил қилади. Фақат Гренада ва Панамада аёллар ва эркаклар сони тенг экан. Ўртача ҳисобда аёллар дунё аҳолисининг 49,7 фоизини ташкил қиладию

Жаҳон банки статистик маълумотларига кўра, дунёнинг 121 мамлакатида аёллар сони эркакларга нисбатан кўп экан. Аёллар улуши энг кўп давлатлар - собиқ СССР ҳудудида, эркаклар сони кўп давлатлар эса - Форс кўрфазида жойлашган экан, РИА Новости Жаҳон банкининг очиқ статистик маълумотларини ўрганиб чиқди.

Дунёда аёллар улуши энг юқори бўлган давлат Арманистон эсан. Бу ерда аҳоли орасида аёллар улуши 55% юқори. Украинада аёллар аҳолининг 54,08 %ини ташкил қилади ва Беларуса - 53,96 фоизини ташкил қилади.

Россияда аёллар улуши 53,56% ни ташкил қилади, Латвия ва Литвад (мос равишда 53,62% ва 53,03%. Ўзбекистонда эса аёллар улуши эркаклардан кам бўлиб 49,7%ни ташкил қилади. (январь 2024)

Миллий статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2025 йилнинг 1 июль ҳолатига Ўзбекистонда доимий аҳоли сони қарийб 37 859 698 кишини ташкил этган. Бу кўрсаткич, 2024 йилнинг мос даврига нисбатан 2 фоизга ошган. Шундан:

- Аёллар сони – 18,8 млн киши
- Эркаклар сони – 19,1 млн киши
- Шаҳар жойларда – 19,3 млн киши
- Қишлоқ жойларда – 18,6 млн киши.

1 январь ҳолатига кўра, **Ўзбекистонда 15—49 ёш тоифасига мансуб аёллар сони 9 миллион 424 минг нафарни ташкил этди.**

Таъкидланишича, бу кўрсаткич йиллар давомида барқарор ўсишни намоён этмоқда. Қуйида мазкур тоифадаги аёллар сонининг йиллар бўйича динамикасини кўриш мумкин:1991 йил — 4 821,2 минг киши;1995 йил — 5 418,5 минг киши;2000 йил — 6 289 минг киши;2005 йил — 7 172,2 минг киши;2010 йил — 7 945,4 минг киши;2015 йил — 8 649,3 минг киши;2020 йил — 8 982,3 минг киши;2025 йил — 9 424 минг киши.

ТАДҚИҚОТЛАР НАТИЖАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Вазирлар Маҳкамасининг 2007-йил 24-майдаги 106-сон қарори билан тасдиқланган Бандликка муҳтож бўлган ишсиз аҳоли сонини ҳисоблаш методикаси бўйича аниқланган ишсизлар сони 2020-йилнинг январь-сентябрь ойларида 31512,3 минг кишини ташкил этди ва шунга мос равишда ишсизлик даражаси иқтисодий фаол аҳоли сонига нисбатан 10,5% ни ташкил этади, аммо бунга короновирус пандемияси ҳам сабаб бўлган бўлиши мумкин. Қуйидаги 1-жадвалда охирги давр учун кўрсаткичларни кўришингиз мумкин.

Республика миқёсида ходимларнинг умумий сонидаги аёллар улуши, 2021-йил 29-сентябр ҳолатига кўра (% фоизларда).

1-жадвал

Республика миқёсида аёлларнинг умумий бандликдаги улуши, %да					
Худудлар	Йиллар				
	2016	2017	2018	2019	2020

Ўзбекистон Республикаси	45,7	45,8	41,6	41,4	41,4
Қорақалпоғистон Республикаси	48,0	48,1	43,1	43,0	43,2
Андижон вилояти	46,3	46,3	40,7	40,4	39,1
Бухоро вилояти	47,7	48,9	42,5	45,0	42,9
Жиззах вилояти	45,2	45,4	39,0	39,6	40,1
Қашқадарё вилояти	44,2	43,6	37,9	38,1	37,2
Навоий вилояти	48,0	48,8	44,1	45,6	44,3
Наманган вилояти	42,6	41,9	39,8	41,9	42,7
Самарқанд вилояти	45,3	44,9	41,8	38,8	39,4
Сурхандарё вилояти	44,1	43,8	39,1	34,9	38,2
Сирдарё вилояти	46,0	47,0	42,7	40,0	40,6
Тошкент вилояти	49,6	50,6	42,7	41,7	42,4
Фарғона вилояти	45,7	46,2	42,9	44,2	43,2
Хоразм вилояти	45,3	44,7	43,7	42,1	42,6
Тошкент шахри	43,2	43,7	44,4	46,7	45,8

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, муҳандис соҳасида фаолият олиб бораётган аёлларга ривожланиш учун кўпроқ эътибор бериш керак, улар бошқасига ўзгармаслиги учун ўзларини англаб етишлари ва ўзлари севган касбда ишлаши керак. Бунинг учун жамият муҳандислик фаолиятини амалга оширишда аёлларни қабул қилиши керак. Бу мамлакат тараққиётига ва унинг фаровонлигини ошишига олиб келади. Шунингдек, аёллар учун, айниқса, туғруқ таътилида бўлган

ва ўз мутахассислиги бўйича ишлашга муҳтож бўлганлар учун қўшимча иш шароитларини яратиш зарур. Бу соҳада мавжуд салбий қарашларни ўзгартириш ва замон билан ҳамнафас бўлиш, жамиятга аёл муҳандисларни кенгроқ жалб этиш зарур.

"Саноат" иқтисодий фаолият турлари бўйича жами Республика бўйича бандликдаги аёлларнинг улуши, 2021-йил 29-сентябр ҳолатига кўра (% фоизда).

2-жадвал

"Саноат" иқтисодий фаолият турлари бўйича жами Республика бўйича бандликдаги аёлларнинг улуши , %					
Худудлар	**Йиллар**				
	2016	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Ўзбекистон Республикаси	**42,9**	**44,2**	**42,1**	**44,0**	**43,2**
Қорақалпоғистон Республикаси	38,8	41,8	42,7	42,3	42,4
Андижон вилояти	42,8	43,0	42,9	42,8	42,8
Бухоро вилояти	48,2	51,3	46,5	47,8	42,9
Жиззах вилояти	34,9	35,2	35,4	35,1	35,3
Кашкадарё вилояти	31,3	34,6	35,0	34,6	31,5
Навоий вилояти	48,6	47,4	39,3	46,2	41,2
Наманган вилояти	36,0	36,1	35,9	36,3	36,2
Самарқанд вилояти	47,4	47,9	48,9	48,6	48,8
Сурхандарё вилояти	30,3	30,4	30,1	30,1	30,2
Сирдарё вилояти	38,3	38,5	39,3	37,0	37,8

Тошкент вилояти	48,3	53,7	46,3	46,2	46,3
Фарғона вилояти	43,9	44,1	45,2	45,1	42,9
Хоразм вилояти	41,2	41,7	42,1	41,5	41,8
Тошкент шахри	42,9	43,2	38,5	51,7	51,1

Гендер тенглик тушунчаси ва турлари, ваколатли органларнинг вазифа ва функцялари, давлат бошқарувида иштирок этиш, ишга қабул қилиш ёки ишга олишда гендер тенглигини таъминлашга доир нормаларни назарда тутувчи қонунларр ишлаб чиқилган. Жумладан, "Эркаклар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқ ва имкониятларининг кафолатлари тўғрисида"ги қонун лойиҳаси; кредит олиш ва тадбиркорлик фаолияти, гендер тенглик бузилишининг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар, шунингдек, бундай ҳуқуқбузарликка олиб келган хатти-ҳаракатлар учун жавобгарлик ва ҳ.о.

Олий таълимда гендер индекси (аёллар учун ҳисобланган инсон тараққиёти индексининг эркаклар учун ҳисобланган инсон тараққиёти индексига нисбати) қуйидагиларни кўрсатди (3 -4 жадвалларга қаранг):

Аёлларнинг гендер тенглигини таъминлаш бўйича асосий вазифалари қуйидагилардан иборат эди:

- мамлакатда гендер тенглигини таьминлаш ва аёлларнинг ижтимоий шароитларини яхшилашга қаратилган давлат сиёсатини амалга оширишда фаол иштирок этиш;
- давлат органлари ва бошқа ташкилотлардаги аёлларнинг гендер тенглиги бузилганлиги тўғрисидаги мурожаатларини кўриб чиқиш;
- касбий сегрегация, иш ҳақидаги тафовут, аҳолининг иқтисодий фаол қатламлари орасида аёллар салмоғини ошириш масалалари бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш;
- аёллар ҳуқуқларини камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш

бўйича умумэътироф этилган халқаро нормаларни миллий қонунчиликка татбиқ этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

- хотин-қизларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришга қаратилган чора-тадбирларни аниқлаш ва самарали амалга оширилишини таъминлаш, шунингдек, кенг кўламли тарғибот-ташвиқот ишларини ташкил этиш.

Вилоятдаги ҳамкор ишлаб чиқариш корхоналаридаги ходимлар тўғрисида 2021 йил учун ўтказилган тадқиқотлар натижалари бўйича қуйидагилар аниқланди:

4-жадвал

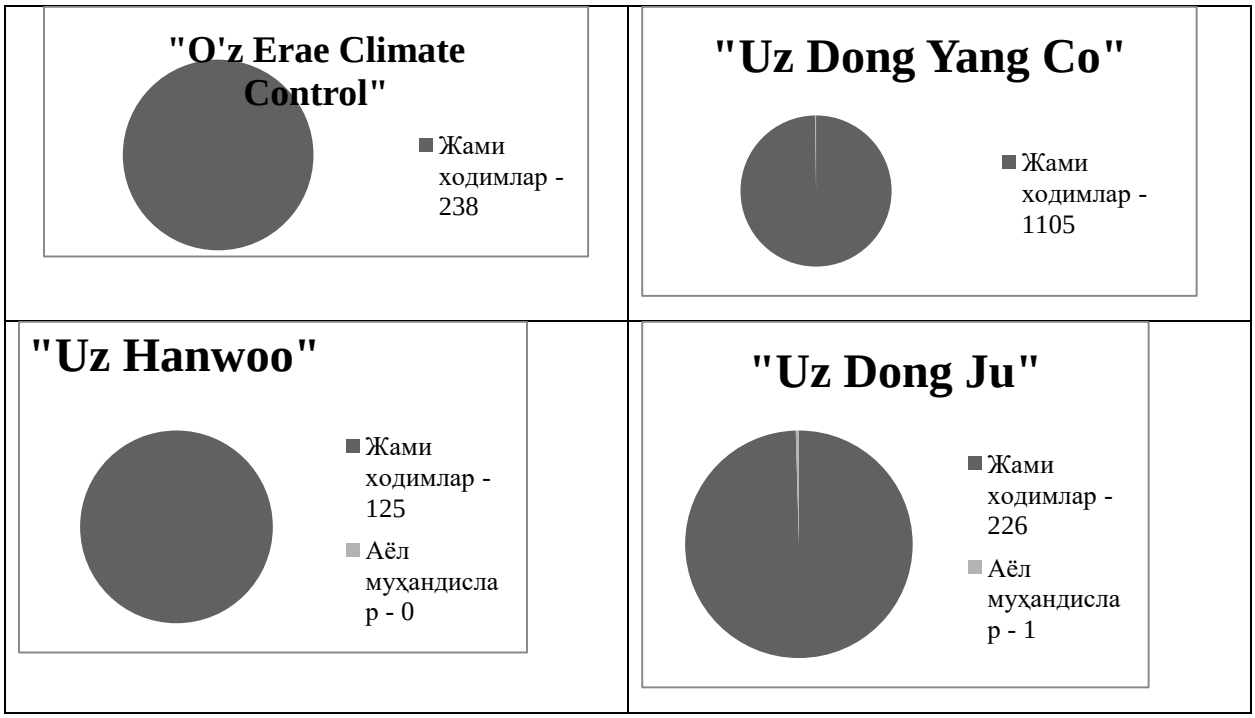

Юқоридаги 5 жадвалдан ушбу корхоналарда муҳандислик соҳасида аёлларнинг сони нисбатан анча камлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Бунинг сабаби учта асосий сабабга кўра қуйидаги гендер тенгсизликдир:

➢ ***Биологик.*** Боланинг туғилиши ва ундан кейинги тарбияси учун аёлларга жуда кўп энергия ва куч керак, бундан ташқари аёллар эркакларга қараганда жисмонан кучсизроқдир.

➢ ***Иқтисодий.*** Эркак ёки аёл яшайдиган мамлакат иқтисодиётининг тузилишига қараб, биологик хусусиятлар кўпроқ ёки камроқ аҳамиятга эга бўлиши мумкин . Масалан, саноатнинг жамият ҳаётида тутган ўрни қанчалик катта бўлса, эркакларнинг жисмоний кучи шунчалик муҳим ва рақобатдош устунликлари шунчалик юқори бўлади.

➢ ***Маданий.*** Замонавий дунёда маьлум ижтимоий нормалар гендер тенгсизлик масалаларида муҳим рол ўйнайди. Жамият аёл ва эркакка ўзини қандай тутиши, қандай мақсадларга интилиши, қандай турмуш тарзини афзал кўриши кераклигини белгилайди.

ХУЛОСАЛАР

Бугунги кунда, яъни техника ва технология ривожланган даврда муҳандислик соҳаси бўйича кўплаб ютуқларга эришилиб келинмоқда. Айнан бу соҳанинг ривожланиши аҳолининг турмуш шароитини ўсишига ижобий таъсир кўрсатади. Бу жараёнларни ривожланишида муҳандислик соҳаси муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда хотин-қизларнинг бандлигини таьминлаш мақсадида муҳандислик соҳаси бўйича қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Техника ва технологиялар ривожланган бир даврда хусусий тадбиркорликларда, шу жумладан, муҳандислик соҳасида аёлларнинг иш ўринлари яратилмоқда. Хотин-қизларни муҳандислик соҳаларига жалб қилиш ва уларни иш билан таьминлаш муҳим омил ҳисобланади.

Энди юқорида келтирилган маълумотлар, қонунлар, хукумат қабул қилган фармонлар ва қарорлардан келиб чиқиб, мухандислик соҳасида аёллар иштирокини 30% дан ошириш учун биз томонимиздан қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

Таклифлар

1.Технология соҳасига қизиқиши бор аёлларга имкон қадар енгилликлар яратилган ҳолатда шу соҳага кўпроқ жалб этиш.

2. Технологик жиҳатдан кучли билимга эга бўлган хотин-қизларимизни имкон борича лидер сифатида намоён бўлишларига тўсқинлик қилмаслик.

3. Мухандислик соҳасида фаолият олиб бораётган хотин-қизларимизни фикр ва мулоҳазаларини инобатга олиш.

4. Гендер тенгликни хисобга олган холатда техника соҳасида фаолият олиб бораётган аёлларимизга ҳам кўпроқ эътибор қаратиш.

5. "Аёл–мухандис" мавзусида теледебатлар уюштириш ва уларга хотин-қизларни таклиф этиш.

6. Давлат томонидан аёлларга техник йўналишлар бўйича университетларга киришлари учун имтиёзлар бериш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

збекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2021 йил 28 майдаги "2030 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегиясини тасдиқлаш ҳақида"ги СҚ-297-IV-сон қарори.

збекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги "Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида"ги ЎРҚ-562-сон қонуни.

збекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 июлдагаи "Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тщ-рисида"ги ПҚ-4235-сон қарори.

Ўзбекистонда олий таълим ва ишлаб чиқаришнинг синергетик интеграциясини яратиш" лойиҳаси (2019-2022йй) ҳисобати. АндМИ.2022.

збекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги "Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида"ги ЎРҚ-562-сон қонуни.

збекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартдаги "Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ-4235-сон қарори.

OAV TILI VA OG'ZAKI NUTQDA QO'SHMA GAPLARNING PROPOZITSIONAL INTENSIVLIGI: SINTAKTIK VA PRAGMATIK TAHLIL

Otaxonova Gulshirinoy Kanaxatovna
Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi,
Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar va tillarni
o'qitish metodikasi kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: gulshirinoy786@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ommaviy axborot vositalari (OAV) tili hamda og'zaki nutqda qo'llaniladigan qo'shma gaplarning sintaktik, semantik va pragmatik xususiyatlari propozitsional intensivlik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida mediativ va og'zaki diskursdagi qo'shma gaplarning kommunikativ vazifalari, ularning axborot yetkazishdagi samaradorligi hamda ekspressiv imkoniyatlari o'rganildi. Tadqiqotda diskurs tahlili, qiyosiy tahlil va kontent-analiz metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, OAV tilidagi qo'shma gaplar ko'proq mantiqiy izchillik va informativlikni ta'minlashga xizmat qilsa, og'zaki nutqda ular hissiy-emotsional ta'sirni kuchaytirishga yo'naltirilgan.*

Kalit so'zlar: *qo'shma gap, propozitsional intensivlik, OAV tili, og'zaki nutq, sintaktik birlik, semantik yuklama, kommunikativ maqsad, nutq akti, informativlik, pragmatik xususiyat, diskurs tahlili, sintaktik struktura, predikativ munosabat, ekspressivlik, mediativ nutq, lingvistik tahlil, funksional sintaksis, nutqning ta'sirchanligi, verbal kommunikatsiya, til va tafakkur munosabati.*

ИНТЕНСИВНОСТЬ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОСТАВНЫХ УТВЕРЖДЕНИЯХ В ЯЗЫКЕ СМИ И УСТНОЙ РЕЧИ: СИНТАКСИЧЕСКИЙ И ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.

Аннотация. *В данной статье анализируются синтаксические, семантические и прагматические особенности сложных предложений, используемых в языке средств массовой информации (СМИ) и устной речи, с точки зрения пропозициональной интенсивности. В ходе исследования были изучены коммуникативные функции сложных предложений в медиативном и устном дискурсе, их эффективность в передаче информации, а также экспрессивные возможности. В исследовании использовались методы дискурс-анализа, сравнительного анализа и контент-анализа. Результаты показали, что сложные предложения в языке СМИ преимущественно служат обеспечению логической последовательности и информативности, тогда как в устной речи они направлены на усиление эмоционально-экспрессивного воздействия.*

Ключевые слова: *сложное предложение, пропозициональная интенсивность, язык СМИ, устная речь, синтаксическая единица, семантическая нагрузка, коммуникативная цель, речевой акт, информативность, прагматическая особенность, дискурсивный анализ, синтаксическая структура, предикативное отношение, экспрессивность, медиативная речь, лингвистический*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

анализ, функциональный синтаксис, выразительность речи, вербальная коммуникация, соотношение языка и мышления.

PROPOSITIONAL INTENSITY OF COMPOUND STATEMENTS IN MEDIA LANGUAGE AND ORAL SPEECH: SYNTACTIC AND PRAGMATIC ANALYSIS

Abstract. *This article analyzes the syntactic, semantic, and pragmatic features of compound sentences used in mass media language and spoken discourse from the perspective of propositional intensity. The study examines the communicative functions of compound sentences in media and oral discourse, their effectiveness in conveying information, and their expressive potential. Discourse analysis, comparative analysis, and content analysis methods were employed in the research. The findings demonstrate that compound sentences in media discourse primarily ensure logical consistency and informativeness, whereas in spoken discourse they are aimed at intensifying emotional and expressive influence.*

Keywords: *compound sentence, propositional intensity, media language, oral speech, syntactic unit, semantic load, communicative purpose, speech act, informativeness, pragmatic feature, discourse analysis, syntactic structure, predicative relation, expressiveness, mediative speech, linguistic analysis, functional syntax, speech effectiveness, verbal communication, relationship between language and thought.*

KIRISH

Tilshunoslikda sintaktik birliklarning tuzilishi, ma'nosi va qo'llanish xususiyatlarini tadqiq etish doimo dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib kelgan. Xususan, murakkab fikr va voqeliklarni ifodalashda qo'shma gaplarning kommunikativ imkoniyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Qo'shma gaplar bir necha propozitsiyalarni yagona sintaktik birlik doirasida mujassamlashtirib, murakkab fikrlarni ixcham va ta'sirchan shaklda ifodalash imkonini beradi [1].

Zamonaviy tilshunoslikda mediativ nutq, ya'ni OAV tili hamda og'zaki nutqning sintaktik va pragmatik xususiyatlarini o'rganish alohida ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanmoqda. Ayniqsa, OAV matnlarida informativlik va mantiqiylik ustuvor bo'lsa, og'zaki nutqda ekspressivlik va emotsionallik yetakchi o'rin egallaydi [2]-[3]. Shu sababli qo'shma gaplarning turli nutqiy muhitlarda qanday sintaktik va semantik vazifalarni bajarishini tadqiq qilish dolzarb ilmiy ahamiyatga ega.

Qo‘shma gap va propozitsional intensivlik tushunchalarining nazariy asoslarini o‘rganish [6,7];

1. OAV va og‘zaki nutqdagi qo‘shma gaplarning sintaktik xususiyatlarini aniqlash;
2. Qo‘shma gaplarning semantik-pragmatik vazifalarini qiyosiy tahlil qilish;
3. Har ikki nutqiy muhitda propozitsional intensivlik darajasini baholash;
4. Tadqiqot natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda OAV tili va og‘zaki nutqdagi qo‘shma gaplar propozitsional intensivlik mezoni asosida kompleks ravishda qiyosiy tahlil qilindi hamda ularning kommunikativ-pragmatik imkoniyatlari aniqlashtirildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda sifat va qiyosiy tahlil metodlari asosida sintaktik birliklarning funksional xususiyatlari o‘rganildi. Ilmiy izlanish davomida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Mazkur tadqiqotda ommaviy axborot vositalari (OAV) matnlarining lingvistik xususiyatlarini chuqur o‘rganish maqsadida bir-birini to‘ldiruvchi bir nechta zamonaviy tadqiqot metodlaridan foydalanildi [8].

Diskurs tahlili metodi orqali OAV matnlarining kommunikativ vazifasi, matnning yaratilish maqsadi, muallif va auditoriya o‘rtasidagi munosabat hamda til birliklarining nutqiy vaziyatdagi funksiyalari o‘rganildi. Ushbu metod yordamida qo‘shma gaplarning axborotni yetkazish, ishontirish va ta’sir ko‘rsatishdagi o‘rni aniqlandi [9,10].

Kontent-analiz usuli asosida gazeta, internet nashrlari va boshqa OAV manbalaridan tanlab olingan matnlar tizimli ravishda tahlil qilindi. Tahlil jarayonida qo‘shma gaplarning qo‘llanish chastotasi, bog‘lovchi vositalarning ishlatilish xususiyatlari hamda ularning funksional taqsimoti statistik jihatdan baholandi. Bu metod matnlarda eng ko‘p uchraydigan sintaktik birliklarni aniqlash va ularning qo‘llanish tendensiyalarini belgilash imkonini berdi [12].

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Sintaktik-semantik tahlil metodi yordamida qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi, tarkibiy qismlari va ular o‘rtasidagi mazmuniy munosabatlar o‘rganildi. Xususan, sabab–natija, shart, qiyoslash, izohlash va qarama-qarshilik munosabatlarini ifodalovchi sintaktik konstruksiyalar tahlil qilinib, ularning OAV matnlaridagi funksional ahamiyati baholandi.

Qiyosiy-pragmatik metod orqali turli janrdagi OAV matnlarida qo‘shma gaplarning qo‘llanishi o‘zaro taqqoslandi hamda ularning pragmatik vazifalari tahlil qilindi. Ushbu metod yordamida qo‘shma gaplarning o‘quvchi yoki tinglovchiga ta’sir ko‘rsatish, axborotni ishonchli va mantiqiy yetkazish hamda muallifning kommunikativ maqsadini amalga oshirishdagi o‘rni aniqlandi. Mazkur metodlarning kompleks qo‘llanilishi tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi va ishonchliligini ta’minlashga xizmat qildi.Tahlil materiali sifatida 2023–2026-yillarda chop etilgan internet nashrlari, gazeta maqolalari, televideniye nutqlari va og‘zaki suhbat namunalari tanlab olindi. Umumiy hisobda 150 dan ortiq qo‘shma gap namunalari tahlil qilindi.

Shundan:

- 80 tasi OAV matnlaridan;
- 70 tasi og‘zaki nutq namunalaridan olindi.
- Tahlil jarayonida qo‘shma gaplarning:
- bog‘lovchi vositalari;
- sintaktik modeli;
- semantik munosabatlari;
- pragmatik funksiyasi;
- propozitsional intensivlik darajasi
- alohida mezonlar asosida o‘rganildi.

Propozitsional intensivlikni aniqlashda quyidagi ko‘rsatkichlar asos sifatida olindi:

1. Ta’sirchanlik darajasi;

2. Emotsional-ekspressiv yuklama;
3. Axborot zichligi;
4. Pragmatik urg‘u;
5. Tinglovchi yoki o‘quvchiga ta’sir ko‘rsatish kuchi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari OAV tili va og‘zaki nutqdagi qo‘shma gaplar o‘rtasida sezilarli funksional farqlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ommaviy axborot vositalari (OAV) tilida qo‘shma gaplar axborotni aniq, izchil va mantiqiy tarzda yetkazishda muhim sintaktik vosita hisoblanadi. OAV matnlarining asosiy vazifasi qisqa vaqt ichida keng auditoriyaga ishonchli va tushunarli ma’lumot yetkazish bo‘lganligi sababli, qo‘shma gaplardan samarali foydalanish matnning mazmuniy yaxlitligini ta’minlaydi. Ayniqsa, yangiliklar, tahliliy maqolalar, intervyular va rasmiy axborotlarda qo‘shma gaplar orqali voqealar o‘rtasidagi bog‘liqlik, sabab va oqibat munosabatlari hamda muallifning xulosalari izchil ifodalanadi.

Tahlillar davomida OAV matnlarida qo‘shma gaplar, avvalo, axborotni tizimli yetkazish vazifasini bajarishi aniqlandi. Bir nechta mazmunan bog‘liq fikrlarning bitta sintaktik birlikda ifodalanishi matnning ixchamligi va tushunarliligini oshiradi. Natijada o‘quvchi yoki tinglovchi voqea-hodisalar ketma-ketligini yaxlit holda qabul qiladi hamda asosiy mazmunni tez anglaydi.

Shuningdek, qo‘shma gaplar matnning mantiqiy izchilligini saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ergash va bog‘langan qo‘shma gaplar yordamida fikrlar o‘rtasidagi vaqt, shart, qiyoslash, sabab va natija kabi semantik munosabatlar aniq ifodalanadi. Bu esa matnning ravonligini ta’minlab, axborotning izchil bayon qilinishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari qo‘shma gaplarning sabab–natija munosabatlarini ifodalashda ham keng qo‘llanilishini ko‘rsatdi. Xususan, chunki, zero, shuning uchun, natijada kabi bog‘lovchi vositalar yordamida voqea va hodisalarning yuzaga kelish sabablari hamda

ularning oqibatlari izchil yoritiladi. Bunday sintaktik qurilmalar jurnalistik matnlarning dalillilik darajasini oshirib, axborotning ishonchliligini kuchaytiradi.

Bundan tashqari, OAV tilida qo‘shma gaplar dalillangan fikrni shakllantirish vositasi sifatida ham faol qo‘llanadi. Tahliliy va publitsistik maqolalarda muallif asosiy g‘oyani statistik ma’lumotlar, ekspert fikrlari yoki rasmiy manbalar bilan bog‘lab bayon qiladi. Natijada fikrning mantiqiy asoslanganligi kuchayadi va o‘quvchida mavzu yuzasidan aniq tasavvur shakllanadi. Umuman olganda, qo‘shma gaplarning samarali qo‘llanishi OAV matnlarining axborot berish, tahlil qilish va ta’sir ko‘rsatish funksiyalarini yanada kuchaytiruvchi muhim sintaktik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan: “Prezidentning yangi farmoni iqtisodiyotni tubdan o‘zgartirishi kutilmoqda, zero ushbu choralar mamlakat ravnaqi uchun muhim ahamiyatga ega.”

Mazkur misolda “zero” bog‘lovchisi sabab-natija munosabatini kuchaytirib, ikkinchi komponentning birinchi qismni izohlash vazifasini bajaradi. Natijada gapning informativligi va propozitsional intensivligi ortadi.

Ommaviy axborot vositalari (OAV) matnlarining lingvistik tahlili shuni ko‘rsatdiki, matnning mantiqiy yaxlitligini, mazmuniy izchilligini va fikrlar o‘rtasidagi semantik bog‘lanishni ta’minlashda bog‘lovchi vositalar muhim o‘rin tutadi. Tadqiqot davomida eng ko‘p qo‘llangan bog‘lovchilar sifatida “chunki”, “zero”, “agar”, “hamda”, “biroq” va “shuningdek” birliklari aniqlandi. Xususan, “chunki” va “zero” sabab-oqibat munosabatlarini ifodalashda, “agar” shart ma’nosini berishda, “hamda” va “shuningdek” qo‘shimcha ma’lumotlarni bog‘lashda, “biroq” esa qarama-qarshi fikrlarni ifodalashda faol qo‘llanilgan. Mazkur bog‘lovchi vositalar OAV matnlarining mantiqiy tuzilishini mustahkamlab, axborotning o‘quvchi tomonidan aniq va izchil qabul qilinishiga xizmat qilishi kuzatildi.

Bu birliklar matnning rasmiyligi va mantiqiy tizimliligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Og‘zaki nutqdagi qo‘shma gaplarning xususiyatlari

Og‘zaki nutqda esa qo‘shma gaplar ko‘proq ekspressiv-pragmatik vazifa bajarishi kuzatildi. Xususan, intonatsiya, pauza, urg‘u va yuklamalar gapning emotsional ta’sirini oshiradi.

Masalan: “Esingda bo‘lsin, bunday qilib yurma, keyin afsuslanasan!”

Ushbu misolda buyruq mayli hamda ogohlantirish mazmuni tinglovchiga kuchli pragmatik ta’sir ko‘rsatmoqda. Gapning ikkinchi qismi birinchi qismning ta’sirchanligini yanada kuchaytiradi.

Yana bir misol:

“Men senga aytgandim-ku, bunchalik katta mashinani almashtirish kerak deb!”

Bu yerda “-ku” yuklamasi takroriy ogohlantirish va emotsional urg‘uni ifodalab, gapning propozitsional intensivligini oshirgan.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, OAV tilida sintaktik aniqlik ustuvor bo‘lsa, og‘zaki nutqda pragmatik va emotsional ta’sir kuchliroq namoyon bo‘ladi.

MUHOKAMA

Tahlil natijalari zamonaviy sintaktik tadqiqotlarda qo‘shma gaplarning faqat grammatik birlik emas, balki kommunikativ-pragmatik vosita sifatida ham muhim o‘rin tutishini tasdiqlaydi [3].

OAV tilida qo‘shma gaplarning asosiy vazifasi murakkab voqelikni tizimli va dalillangan tarzda yetkazishdan iborat. Bu holat mediativ diskursning informativ va analitik xususiyati bilan izohlanadi [4]. OAV matnlarida qo‘shma gaplarning mantiqiy izchilligi auditoriyada ishonchlilik hissini shakllantiradi.

Og‘zaki nutqda esa sintaktik konstruksiyalar ko‘proq suhbatning emotsional tabiati bilan belgilanadi. Propozitsional intensivlikning kuchayishi ko‘pincha pragmatik ehtiyoj – tinglovchini ishontirish, ogohlantirish yoki hissiy ta’sir ko‘rsatish bilan bog‘liq bo‘ladi [5].

Shuningdek, og‘zaki nutqda intonatsion vositalarning muhim o‘rni qayd etildi. Bu jihat yozma matnda to‘liq ifodalanmasligi sababli, og‘zaki nutqdagi qo‘shma gaplarning kommunikativ salohiyati kengroq ekanligi kuzatildi.

Mazkur tadqiqot natijalari qo‘shma gaplarni o‘qitish metodikasida ham muhim amaliy ahamiyatga ega. Xususan:

- mediativ matnlarni tahlil qilish;
- pragmatik sintaksisni o‘qitish;
- PISA tipidagi matnlar bilan ishlash;
- nutq madaniyatini rivojlantirish
- jarayonlarida qo‘llanishi mumkin.

XULOSA

OAV tili va og‘zaki nutqdagi qo‘shma gaplarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, ularning har biri o‘ziga xos sintaktik va semantik xususiyatlarga ega. Qo‘shma gaplar mazmunni chuqur va ta’sirchan ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Propozitsional intensivlik, ya’ni gap ma’nosining kuchliligi va ta’sirchanligi OAV tilida ko‘pincha informativlik va ob’ektivlikni ta’minlashga, og‘zaki nutqda esa ekspressivlik, hissiyotni ifodalash va tinglovchiga kuchliroq ta’sir ko‘rsatishga xizmat qiladi.

OAV tilida qo‘shma gaplar ko‘pincha aniq ma’lumotni izchil bayon qilishga, mantiqiy bog‘lanishni ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, ularning tuzilishi ko‘pincha standart me’yorlarga mos keladi. Og‘zaki nutqda esa, aksincha, gaplarning tuzilishida erkinlik ko‘proq kuzatiladi, shu bilan birga, intonatsiya, urg‘u kabi fonetik vositalar orqali propozitsional intensivlik yanada oshiriladi. OAV tili va og‘zaki nutqdagi bu farqlar ularning har birining o‘ziga xos kommunikativ maqsadlari bilan belgilanadi.

OAV tili va og‘zaki nutqdagi qo‘shma gaplarning qiyosiy tahlili ularning sintaktik, semantik va pragmatik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra:

1. OAV tilidagi qo‘shma gaplar ko‘proq informativlik, mantiqiy izchillik va dalillanganlikni ta’minlashga xizmat qiladi;

2. Og‘zaki nutqda qo‘shma gaplar ekspressivlik va emotsional ta’sirni kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi;

3. Propozitsional intensivlik har ikki nutq turida turlicha kommunikativ maqsadlarga xizmat qiladi;

4. Qo‘shma gaplarning sintaktik modeli nutqiy muhitga qarab funksional jihatdan o‘zgaradi.

Shunday qilib, qo‘shma gaplar zamonaviy kommunikativ jarayonlarda nafaqat grammatik birlik, balki ta’sirchan kommunikativ vosita sifatida ham muhim o‘rin egallaydi.

Kelgusida mediativ diskursning turli janrlarida qo‘shma gaplarning pragmatik imkoniyatlarini korpus lingvistikasi asosida tadqiq etish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qo‘shma gaplardan foydalanish nutqning kommunikativ samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. OAV faoliyatida matnning aniq, tushunarli va ta’sirchan bo‘lishi uchun qo‘shma gaplarning to‘g‘ri tanlanishi va ulardan samarali foydalanish zarur. Og‘zaki nutqda esa, tinglovchiga ta’sirchan va qiziqarli murojaat qilish uchun qo‘shma gaplarning ekspressiv imkoniyatlaridan foydalanish muhimdir. Kelgusida ushbu yo‘nalishda, xususan, mediativ nutqning turli janrlarida qo‘shma gaplarning qo‘llanilishini chuqurroq o‘rganish, shuningdek, til va tafakkur munosabatida qo‘shma gaplarning o‘rni masalasini tadqiq etish dolzarb bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev O. *Sintaksisning nazariy muammolari*. – Toshkent: Fan, 2005. – 240 b.
2. Berdimurodov A. *O‘zbek tilida sintaktik vositalar*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 192 b.
3. Karimova N. *O‘zbek ommaviy axborot vositalari tili: pragmatik va lingvomadaniy jihatlari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 160 b.

4. Masoyev A. *Sintaktik birliklarning semantik-pragmatik tadqiqi*. – Toshkent: O'zMU, 2015. – 128 b.
5. Mahmudov N. *O'zbek tilida sintaktik munosabatlar*. – Toshkent: Akademiya, 2012. – 250 b.
6. Rahmatullayev Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis*. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 300 b.
7. Solihov A. *Zamonaviy o'zbek ommaviy axborot vositalari tili: xususiyatlari va imkoniyatlari*. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 2018. – 256 b.
8. Tilovov T. *Zamonaviy o'zbek adabiy tili. Sintaksis*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 336 b.
9. Yuldashev B. *Tilshunoslikda diskurs tahlili metodologiyasi*. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 180 b.
10. Zokirov F. *O'zbek tilining funksional sintaksisi asoslari*. – Toshkent: O'zMU, 2016. – 140 b.
11. Fairclough N. *Media Discourse*. – London: Edward Arnold, 1995. – 214 p.
12. Halliday M.A.K. & Hasan R. *Cohesion in English*. – London: Longman, 1976. – 374 p.
13. Van Dijk T.A. *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 267 p.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA JARAYONIDA BOSHLANG'ICH TA'LIMNING INNOVATSION DIDAKTIK MODELI

Samidjonova Muxabbat
Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikalari kafedrasi mudiri

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli transformatsiya sharoitida boshlang'ich ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning dolzarb masalalari hamda innovatsion didaktik modelni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Unda raqamli pedagogika, interfaol ta'lim texnologiyalari, sun'iy intellekt vositalari va multimedia resurslarining boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, o'quvchilarning kognitiv faolligi, mustaqil fikrlashi, kreativ kompetensiyalari va raqamli savodxonligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion didaktik yondashuvlar tavsiflangan.*

Kalit so'zlar: *raqamli transformatsiya, boshlang'ich ta'lim, innovatsion didaktik model, raqamli pedagogika, interfaol ta'lim, sun'iy intellekt, multimedia texnologiyalari, adaptiv ta'lim muhiti, kreativ kompetensiya, raqamli savodxonlik.*

ИННОВАЦИОННАЯ ДИДАКТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация. *В данной статье анализируются актуальные вопросы модернизации системы начального образования в условиях цифровой трансформации, а также теоретико-методологические основы формирования инновационной дидактической модели. Освещается роль цифровой педагогики, интерактивных образовательных технологий, инструментов искусственного интеллекта и мультимедийных ресурсов в повышении эффективности начального образования. Кроме того, описаны инновационные дидактические подходы, направленные на развитие когнитивной активности учащихся, самостоятельного мышления, креативных компетенций и цифровой грамотности.*

Ключевые слова: *цифровая трансформация, начальное образование, инновационная дидактическая модель, цифровая педагогика, интерактивное обучение, искусственный интеллект, мультимедийные технологии, адаптивная образовательная среда, креативная компетенция, цифровая грамотность.*

INNOVATIVE DIDACTIC MODEL OF PRIMARY EDUCATION IN THE PROCESS OF DIGITAL TRANSFORMATION

Annotation. *This article analyzes the akmyal issues of modernizing the primary education system in the context of digital transformation, as well as the theoretical and methodological foundations for*

developing an innovative didactic model. The role of digital pedagogy, interactive educational technologies, artificial intelligence tools, and multimedia resources in improving the effectiveness of primary education is scientifically highlighted. In addition, innovative didactic approaches aimed at developing students' cognitive activity, independent thinking, creative competencies, and digital literacy are described.

Keywords: *digital transformation, primary education, innovative didactic model, digital pedagogy, interactive learning, artificial intelligence, multimedia technologies, adaptive learning environment, creative competence, digital literacy.*

KIRISH

So‘nggi yillarda global ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari jadallashib, ta’lim mazmuni, metodlari va tashkiliy tuzilmasini tubdan yangilash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi shaxsning intellektual, ijtimoiy va kognitiv rivojlanishida poydevor vazifasini bajarishi sababli ushbu bosqichda innovatsion yondashuvlarni joriy etish strategik ahamiyatga ega.

Raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonini an’anaviy “o‘qituvchi–o‘quvchi” modelidan “o‘quvchi–raqamli muhit–o‘qituvchi” interaktiv tizimiga o‘tkazmoqda. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil o‘qish, tanqidiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal etish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, boshlang‘ich ta’limda innovatsion didaktik modelni ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotlar jarayonida tizimli yondashuv, struktur-funksional tahlil, pedagogik modellashtirish va qiyosiy tahlil metodlari qo‘llanildi. Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv va konstruktivistik ta’lim nazariyasi asosida boshlang‘ich ta’lim jarayonining raqamli transformatsiya sharoitidagi rivojlanish tendensiyalari o‘rganildi.

Empirik materiallar pedagogik kuzatish, so‘rovnoma, diagnostik testlar hamda raqamli ta’lim platformalaridagi o‘quv faoliyatini monitoring qilish orqali yig‘ildi. Olingan ma’lumotlar sifat va miqdoriy tahlil usullarida qayta ishlanib, o‘quvchilarning kognitiv rivojlanish darajasi, raqamli savodxonligi va o‘quv motivatsiyasi baholandi.

adqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan innovatsion didaktik model boshlang‘ich ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu natijalar zamonaviy pedagogik adabiyotlarda bayon etilgan ilmiy qarashlar bilan uyg‘unlikda namoyon bo‘ldi.

ADABIYOTLAR SHARXI

Jumladan, R. E. Mayer multimedia o‘qitish nazariyasida o‘quv materiallarini bir vaqtning o‘zida vizual va verbal (audio yoki matn) shaklda taqdim etish o‘quvchilarning kognitiv yuklamasini optimallashtirishi hamda bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam berishini ta’kidlaydi [1], [2]. Shuningdek, D. H. Jonassen konstruktivistik yondashuv asosida o‘quvchilar bilimni tayyor holda qabul qilmasdan, balki uni faol ravishda yaratishini, ayniqsa raqamli ta’lim muhiti va muammoli vaziyatlar bu jarayonni sezilarli darajada faollashtirishini qayd etgan [3].

O‘tkazilgan tahlillar natijasida quyidagi ijobiy o‘zgarishlar aniqlandi.

Birinchidan, o‘quvchilarda o‘quv motivatsiyasi va darsga qiziqish darajasi sezilarli darajada oshdi. Bu holat UNESCOning ta’limni raqamli transformatsiya qilish bo‘yicha 2023-yilgi hisobotida ham qayd etilib, raqamli texnologiyalar o‘quvchini ta’lim jarayonining faol subyektiga aylantirishi bilan izohlanadi [4].

Ikkinchidan, mustaqil bilim olish va izlanish faoliyati rivojlandi. Mazkur natija G. Siemens tomonidan ishlab chiqilgan Connectivism nazariyasi bilan izohlanadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, bilim alohida shaxs ongida emas, balki axborot tarmoqlari va raqamli muhit orqali shakllanadi hamda rivojlanadi [5].

Uchinchidan, murakkab o‘quv materiallari multimodal (audio, vizual va interaktiv) shaklda taqdim etilganda ularni o‘zlashtirish darajasi sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Ushbu natija R. Mayer tomonidan ishlab chiqilgan multimedia learning tamoyillari bilan to‘liq mos keladi. Mayerning tadqiqotlariga ko‘ra, multimedia elementlarining uyg‘un qo‘llanilishi o‘quvchilarning ishchi xotirasidagi ortiqcha yuklamani kamaytiradi va mazmunli o‘rganishni ta’minlaydi [1], [2].

To‘rtinchidan, o‘quvchilarda raqamli savodxonlik hamda axborotni izlash, saralash va tahlil qilish ko‘nikmalari shakllandi. Bu yo‘nalishda OECDning 2022-yilgi hisobotida ham raqamli kompetensiyalar XXI asr ta’limining strategik omili sifatida e’tirof etilib, raqamli texnologiyalarni o‘quv jarayoniga integratsiyalash ta’lim sifatini oshirishi qayd etilgan [6].

Beshinchidan, o‘quvchilarning kognitiv va metakognitiv faoliyati faollashgani aniqlandi. Mazkur jarayon J. H. Flavell tomonidan ishlab chiqilgan metakognitsiya nazariyasi orqali ilmiy asoslanadi. Flavell o‘quvchilarning o‘z fikrlash jarayonini kuzatishi, nazorat qilishi va baholashi samarali ta’limning muhim omili ekanligini ta’kidlaydi [7]. Shuningdek, ta’lim maqsadlarini kognitiv bosqichlar asosida tashkil etish Anderson va Krathwohl tomonidan takomillashtirilgan Bloom taksonomiyasi bilan izohlanadi [8].

Bundan tashqari, adaptiv ta’lim elementlari qo‘llanilgan sinflarda individual ta’lim trayektoriyasining samaradorligi yuqori bo‘lib, o‘quv natijalari an’anaviy yondashuvga nisbatan sezilarli darajada yaxshilangani kuzatildi. Ushbu natijalar K. VanLehn tomonidan intellektual o‘qitish tizimlari bo‘yicha olib borilgan meta-tahlil natijalari bilan hamohang bo‘lib, adaptiv o‘qitish tizimlari individual yondashuvni ta’minlash orqali o‘quvchilarning akademik natijalarini yaxshilashi ko‘rsatib berilgan [9].

NATIJA VA MUHOKAMA

Umuman olganda, so‘nggi yillarda olib borilgan xalqaro tadqiqotlar hamda mazkur tadqiqot natijalari raqamli didaktik modellar, multimedia texnologiyalari, adaptiv o‘qitish tizimlari va kompetensiyaviy yondashuv boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqlaydi. Olingan natijalar xalqaro ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan xulosalar bilan mos kelib, integrativ pedagogik modelni umumta’lim maktablari amaliyotiga joriy etishning ilmiy va amaliy jihatdan asosli ekanligini ko‘rsatadi [1]–[9].Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli transformatsiya sharoitida boshlang‘ich ta’limni modernizatsiya qilish jarayoni faqat raqamli

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

texnologiyalarni joriy etish yoki ta'limni texnik vositalar bilan ta'minlash bilan cheklanmaydi. Bu hodisa mohiyatan ta'lim tizimining didaktik paradigmasida chuqur strukturaviy o'zgarishni anglatadi. Ya'ni, an'anaviy bilim uzatishga asoslangan model o'rnini shaxsga yo'naltirilgan, konstruktivistik va kompetensiyaviy yondashuvlarga tayangan innovatsion ta'lim paradigmasi egallamoqda. Ushbu paradigma doirasida o'quvchi bilimni tayyor holda qabul qiluvchi obyekt emas, balki uni faol ravishda konstruksiya qiluvchi, tahlil etuvchi va refleksiv qayta ishlovchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi.

Innovatsion didaktik model ta'lim jarayonini ko'p qatlamli, interaktiv va adaptiv tizim sifatida qayta tashkil etadi. Bunda multimodal taqdimot (audio, vizual, raqamli interaktiv resurslar), learning analytics asosidagi monitoring hamda sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'qitish mexanizmlari o'quv jarayonining sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishini ta'minlaydi. Natijada o'quvchilarda nafaqat predmetga oid bilimlar, balki yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalar — tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, metakognitiv nazorat va kreativ yondashuvlar tizimli ravishda shakllanadi.

Biroq ushbu modelni amaliyotga samarali joriy etish jarayonida bir qator institutsional va pedagogik to'siqlar mavjudligi aniqlanadi. Xususan, o'qituvchilarning raqamli-pedagogik kompetensiyalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi, ta'lim muassasalarida raqamli infratuzilmaning hududiy nomutanosibligi, shuningdek, zamonaviy didaktik va metodik resurslarning yetishmasligi tizimli muammolar sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, innovatsion texnologiyalarni joriy etish jarayonida metodik integratsiya va pedagogik dizayn masalalarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi ham samaradorlikka ta'sir etuvchi omillardan biri hisoblanadi.

Shu bois, innovatsion didaktik modelni samarali implementatsiya qilish faqat texnologik modernizatsiya emas, balki ta'lim tizimining barcha komponentlarini qamrab oluvchi kompleks strategik yondashuvni talab etadi. Bu yondashuv o'qituvchilarning

uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlash, raqamli pedagogika bo'yicha institutsional salohiyatni oshirish, ta'lim infratuzilmasini standartlashtirish hamda ilmiy-metodik bazani tizimli rivojlantirishni o'z ichiga olishi lozim. Ana shundagina raqamli transformatsiya sharoitida boshlang'ich ta'limning sifat jihatdan yangi, barqaror va samarali modeli shakllanishi mumkin bo'ladi.

Raqamli transformatsiya sharoitida boshlang'ich ta'limning innovatsion didaktik modeli ta'lim sifatini tizimli ravishda oshirish, o'quvchilarning kognitiv hamda kreativ rivojlanish jarayonini barqaror ta'minlash, shuningdek, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish va mustahkamlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur model ta'lim jarayonini faqat bilim berish tizimi sifatida emas, balki shaxsning intellektual salohiyatini kompleks rivojlantiruvchi, interaktiv va adaptiv pedagogik muhit sifatida talqin etish imkonini beradi.

Bundan tashqari, innovatsion didaktik yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarda mustaqil o'rganish, tanqidiy tahlil qilish hamda kreativ muammolarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy ta'lim paradigmasida kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligini yanada mustahkamlaydi.

XULOSA

Ta'lim tizimini yanada takomillashtirishda sun'iy intellektga asoslangan adaptiv ta'lim tizimlarini keng miqyosda joriy etish, learning analytics texnologiyalaridan foydalanish orqali o'quv jarayonini real vaqt rejimida tahlil qilish va optimallashtirish hamda har bir o'quvchi uchun individual ta'lim trayektoriyalarini ishlab chiqish dolzarb strategik vazifa sifatida qaraladi. Shu bilan birga, ushbu texnologiyalarni samarali integratsiya qilish pedagogik dizayn, metodik ta'minot va o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini uzluksiz rivojlantirish bilan uzviy bog'liq holda amalga oshirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1] R. E. Mayer, *Multimedia Learning*, 2nd ed. New York, NY, USA: Cambridge University Press, 2009.

[2] R. E. Mayer (Ed.), *The Cambridge Handbook of Multimedia Learning*, 3rd ed. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2021.

[3] D. H. Jonassen, *Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Solving Learning Environments*. New York, NY, USA: Routledge, 2011.

[4] UNESCO, *Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms?* Paris, France: UNESCO Publishing, 2023.

[5] G. Siemens, *Knowing Knowledge*. Vancouver, Canada: Lulu Press, 2006. (Connectivism nazariyasining asosiy manbasi.)

[6] OECD, *Education at a Glance 2022: OECD Indicators*. Paris, France: OECD Publishing, 2022.

[7] J. H. Flavell, "Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive–Developmental Inquiry," *American Psychologist*, vol. 34, no. 10, pp. 906–911, 1979.

[8] L. W. Anderson and D. R. Krathwohl, *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. New York, NY, USA: Longman, 2001.

[9] K. VanLehn, "The Relative Effectiveness of Human Tutoring, Intelligent Tutoring Systems, and Other Tutoring Systems," *Educational Psychologist*, vol. 46, no. 4, pp. 197–221, 2011.

RAQAMLI PEDAGOGIKA SHAROITIDA BOSHLANG'ICH TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING INTEGRATIV MODELI

Karimova Gulchehra

Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikalari kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada raqamli pedagogika sharoitida boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan integrativ modelning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish, o'quvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirish hamda o'qitish jarayonini individuallashtirish masalalari tahlil qilingan. Integrativ model boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini shakllantirishda fanlararo bog'liqlik, raqamli resurslar va interfaol metodlarni uyg'unlashtirishga asoslanadi.*

Shuningdek, maqolada raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining roli, elektron ta'lim platformalari va multimedia vositalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Taklif etilayotgan model boshlang'ich ta'lim sifatini oshirish, o'quv jarayonini optimallashtirish hamda o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *raqamli pedagogika, boshlang'ich ta'lim, integrativ model, ta'lim texnologiyalari, interfaol metodlar, kompetensiya.*

ИНТЕГРАТИВНАЯ МОДЕЛЬ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ЦИФРОВОЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация: *В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы интегративной модели, направленной на повышение эффективности начального образования в условиях цифровой педагогики. Проанализированы вопросы эффективного использования цифровых технологий в современном образовательном процессе, развития когнитивной активности учащихся, а также индивидуализации процесса обучения. Интегративная модель основана на сочетании межпредметных связей, цифровых ресурсов и интерактивных методов в формировании знаний, умений и компетенций учащихся начальных классов.*

Ключевые слова: *цифровая педагогика, начальное образование, интегративная модель,* образовательные технологии, интерактивные методы, компетенция.

AN INTEGRATIVE MODEL OF INCREASING THE EFFICIENCY OF PRIMARY EDUCATION IN THE CONTEXT OF DIGITAL PEDAGOGY

Abstract*: This article examines the theoretical and practical foundations of an integrative model aimed at improving the effectiveness of primary education in the context of digital pedagogy. It analyzes the effective use of digital technologies in the modern educational process, the development of students' cognitive activity, and the individualization of instruction. The integrative model is based on combining*

interdisciplinary connections, digital resources, and interactive methods in the formation of knowledge, skills, and competencies of primary school students.

The article also considers the role of the teacher in the digital learning environment, as well as the didactic opportunities of using electronic learning platforms and multimedia tools. The proposed model contributes to improving the quality of primary education, optimizing the learning process, and developing students' independent thinking and creative abilities.

Keywords: *digital pedagogy, primary education, integrative model, educational technologies, interactive methods, competence.*

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonida ta'lim tizimi tubdan modernizatsiya qilinmoqda. Ta'limni raqamlashtirish nafaqat texnologik yangilanish, balki pedagogik paradigmaning o'zgarishi sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi shaxsning intellektual, psixologik, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishida asosiy poydevor vazifasini bajaradi. Shu sababli ushbu bosqichda ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirish, tanqidiy va ijodiy fikrlashini shakllantirish hamda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish bugungi kunning eng dolzarb ilmiy-pedagogik muammolaridan biri hisoblanadi. UNESCO va OECD xalqaro tashkilotlari ham 21-asr ta'limi uchun raqamli savodxonlik, moslashuvchanlik va mustaqil o'rganish kompetensiyalarini asosiy yo'nalishlar sifatida belgilab bermoqda.

Raqamli pedagogika sharoitida ta'lim jarayonini tashkil etish o'quvchini ta'lim markaziga qo'yish, uning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish, shaxsiy o'qish trayektoriyasini yaratish hamda interaktiv va adaptiv metodlardan keng foydalanish imkonini beradi. Bu jarayonda konstruktivistik yondashuv alohida ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'ra bilim tayyor holda berilmaydi, balki o'quvchi tomonidan faol kognitiv faoliyat jarayonida mustaqil ravishda "quriladi". Shu nuqtayi nazardan, L.S. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni ilmiy asosda tushuntirib beradi va scaffolding (qo'llab-quvvatlash) mexanizmini asoslaydi. J. Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari esa

boshlang'ich sinf o'quvchilarining konkret-operatsion tafakkur bosqichida ekanini ko'rsatib, vizual, amaliy va o'yin asosidagi o'qitish metodlarining ustuvorligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR SHARXI

So'nggi yillarda ta'lim tizimida integrativ modelga asoslangan yondashuvlar o'quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishning samarali vositasi sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu modelning asosiy mohiyati fanlararo integratsiya, raqamli texnologiyalar, kompetensiyaviy yondashuv va interfaol metodlarni yagona didaktik tizimga birlashtirishdan iborat. Zamonaviy tadqiqotlar integrativ yondashuv o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, kreativlik va muammoni hal qilish kompetensiyalarini rivojlantirishini tasdiqlaydi [1], [2].

Integrativ modelning nazariy asoslari J. Dewey tomonidan ishlab chiqilgan "Learning by Doing" konsepsiyasiga tayanadi. Deweyning fikricha, bilimlar amaliy faoliyat davomida samaraliroq o'zlashtiriladi va o'quvchi ta'lim jarayonining faol subyekti bo'lishi kerak [3].

Konstruktivistik yondashuvning zamonaviy talqinlari S. Papert va E. von Glasersfeld tomonidan rivojlantirilgan bo'lib, ular bilimning o'quvchi tomonidan mustaqil ravishda qurilishi g'oyasini ilgari suradilar. Ayniqsa, Papert kompyuter texnologiyalari yordamida ijodiy va algoritmik fikrlashni rivojlantirish mumkinligini ko'rsatgan, von Glasersfeld esa bilim individual tajriba asosida shakllanishini ta'kidlagan [4], [5].

Zamonaviy pedagogikada kompetensiyaviy yondashuv TIMSS va PISA kabi xalqaro baholash dasturlarining metodologik asosini tashkil etadi. Ushbu yondashuv bilimlarni yod olish emas, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llash, tahlil qilish va baholash kompetensiyalarini rivojlantirishni nazarda tutadi [1], [2].

Bloom taksonomiyasi ta'lim maqsadlarini kognitiv darajalar bo'yicha tizimlashtirishga xizmat qiladi. Keyinchalik Anderson va Krathwohl tomonidan

takomillashtirilgan model yuqori darajadagi fikrlash ko'nikmalarini – tahlil qilish, baholash va yaratishni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi [1], [2].

Raqamli pedagogika rivojlanishi natijasida LMS platformalari, virtual laboratoriyalar va sun'iy intellekt asosidagi adaptiv ta'lim tizimlari keng qo'llanila boshladi. Mayerning multimedia o'qitish nazariyasiga ko'ra, matn, grafik va audio axborotning uyg'un qo'llanilishi o'quvchilarning kognitiv yuklamasini kamaytirib, bilimlarni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi [6].

Integrativ modelda gamifikatsiya elementlaridan foydalanish o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, faol ishtirokini ta'minlaydi va reflektiv fikrlashni rivojlantiradi. Shu bilan birga, STEAM yondashuvi fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikani yagona tizim sifatida o'qitishni nazarda tutadi hamda kreativ fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi [6], [9].

Integrativ modelning metodologik tamoyillari XXI asr kompetensiyalari – 4C modeli (Critical Thinking, Creativity, Communication, Collaboration) bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'quvchilarning global kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi [9].

D. Ausubelning "Meaningful Learning" nazariyasiga ko'ra, yangi bilimlar mavjud bilimlar tizimi bilan bog'langan taqdirdagina samarali o'zlashtiriladi. Shu sababli integrativ modelda yangi mavzular fanlararo bog'liqlik va amaliy vaziyatlar orqali tushuntiriladi [7].

Gardnerning ko'p intellektlar nazariyasi integrativ ta'lim modelining individual yondashuvini ilmiy jihatdan asoslaydi. Turli pedagogik metodlar va raqamli vositalardan foydalanish o'quvchilarning lingvistik, mantiqiy, vizual va kinestetik intellektlarini birgalikda rivojlantirish imkonini beradi [8].

NATIJA VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot natijalari integrativ pedagogik modelni qo‘llash o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish, mustaqil qaror qabul qilish hamda fanlararo bilimlarni qo‘llash kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ekanligini ko‘rsatdi. Olingan natijalar xalqaro ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan xulosalar bilan umumiy jihatdan mos keladi. Xususan, aralash (blended) ta'lim bo‘yicha o'tkazilgan tizimli sharhda blended learning modeli talabalarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini an'anaviy o‘qitishga nisbatan samaraliroq rivojlantirishi ko‘rsatilgan. Bizning tadqiqotimizda ham raqamli resurslar va auditoriya mashg‘ulotlarini uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning analitik fikrlashi hamda muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini kuchaytirgani kuzatildi.

Tadqiqot davomida qo‘llanilgan integrativ modelning asosiy afzalligi fanlararo integratsiya va kompetensiyaga yo‘naltirilgan ta'limni yagona metodik tizimga birlashtirishdan iborat bo‘ldi. Bu natija raqamli pedagogika bo‘yicha zamonaviy sharhlarda ta'kidlangan student-centered learning konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi. Ushbu tadqiqotlarda raqamli texnologiyalar o‘quvchini bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki faol yaratuvchi subyektga aylantirishi qayd etilgan. Bizning natijalarimiz ham loyiha ishlari, interfaol topshiriqlar va raqamli platformalardan foydalanish o‘quvchilarning darsdagi faolligini hamda o‘zlashtirish darajasini oshirganligini ko‘rsatdi.

TIMSS konsepsiyasi o‘quvchilarning faktlarni yod olishini emas, balki bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash kompetensiyasini baholashga qaratilgan. Mazkur tadqiqotda ishlab chiqilgan integrativ model aynan ushbu talablarni hisobga olgan holda loyihalashtirilgan bo‘lib, natijada tajriba guruhi o‘quvchilari matnli masalalar, grafik va diagrammalarni tahlil qilish hamda amaliy vaziyatlarni yechishda yuqoriroq natijalarni namoyish etdilar. Bu holat TIMSS metodologiyasining kompetensiyaviy yondashuvi bilan mos keladi va integrativ modelning xalqaro baholash standartlariga mosligini tasdiqlaydi. Shuningdek, tadqiqot davomida STEAM elementlari va loyiha asosida o‘qitish metodlaridan foydalanish o‘quvchilarning kreativ fikrlashi va fanlararo bog‘liqlikni anglashiga ijobiy ta'sir ko‘rsatdi. So‘nggi yillarda Scopus bazasida chop etilgan bibliometrik va tizimli sharhlar ham Discovery Learning hamda STEAM

yondashuvlarining tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi muhim rolini qayd etadi. Bizning tadqiqotimiz ushbu xulosalarni boshlang‘ich ta'lim darajasida ham tasdiqlaydi.

Natijalar shuningdek o‘qituvchining roli sezilarli darajada transformatsiyalanayotganini ko‘rsatdi. Integrativ modelda o‘qituvchi faqat axborot beruvchi emas, balki fasilitator, mentor va o‘quv faoliyatini boshqaruvchi sifatida ishtirok etdi. Bu holat raqamli pedagogik amaliyotlar bo‘yicha xalqaro sharhlarda keltirilgan xulosalar bilan hamohang bo‘lib, zamonaviy ta'limda o‘qituvchining asosiy vazifasi o‘quvchini mustaqil bilim qurishga yo‘naltirish ekanligi ta'kidlangan.

Bundan tashqari, tadqiqot davomida o‘quvchilarning motivatsiyasi va darsdagi faolligi sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Bu natija blended learning samaradorligini tahlil qilgan meta-tahlil natijalari bilan mos keladi. Mazkur meta-tahlilda turli mamlakatlarda blended learning o‘quvchilarning akademik natijalari, darsdagi ishtiroki va ta'limga bo‘lgan munosabatini ijobiy o‘zgartirishi qayd etilgan. Bizning tajribamizda ham raqamli platformalar va interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning o‘qishga qiziqishini oshirdi hamda mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantirdi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayrim cheklovlar ham aniqlandi. Jumladan, barcha maktablarda raqamli infratuzilmaning bir xil darajada rivojlanmagani, internet tezligining yetarli emasligi, elektron ta'lim resurslarining cheklanganligi hamda ayrim o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarida farqlar mavjudligi kuzatildi. Ushbu muammolar xalqaro tadqiqotlarda ham qayd etilgan bo‘lib, raqamli transformatsiyaning muvaffaqiyati nafaqat texnologik vositalarga, balki pedagoglarning raqamli savodxonligi va metodik tayyorgarligiga ham bevosita bog‘liqligi ta'kidlangan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, integrativ model faqat akademik ko‘rsatkichlarni oshirish bilan cheklanmay, balki XXI asr kompetensiyalarini – tanqidiy fikrlash, kreativlik, hamkorlik va kommunikativ ko‘nikmalarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi. So‘nggi ilmiy sharhlarda ham raqamli muhitda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun muammoli topshiriqlar, muloqotga asoslangan ta'lim va elektron

hamkorlik platformalaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bizning tadqiqotimiz ushbu tavsiyalarni amaliy jihatdan tasdiqladi va boshlang'ich sinf o'quvchilarida ham samarali qo'llash mumkinligini ko'rsatdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli pedagogika sharoitida integrativ model boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishda ilmiy jihatdan asoslangan, amaliy jihatdan esa samarali innovatsion yondashuv hisoblanadi. Ushbu model Vygotskiy, Piaget, Dewey, Bloom, Mayer va Gardner kabi olimlarning nazariy qarashlariga tayangan holda ta'lim jarayonini modernizatsiya qilishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu modelni sun'iy intellekt, adaptiv ta'lim tizimlari va smart texnologiyalar bilan integratsiya qilish ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

[1] D. R. Krathwohl, "A Revision of Bloom's Taxonomy: An Overview," *Theory Into Practice*, vol. 41, no. 4, pp. 212–218, 2002.

[2] L. W. Anderson and D. R. Krathwohl, *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. New York, NY, USA: Longman, 2001.

[3] J. Dewey, *Experience and Education*. New York, NY, USA: Macmillan, 1938.

[4] S. Papert, *Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas*. New York, NY, USA: Basic Books, 1980.

[5] E. von Glasersfeld, *Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning*. London, U.K.: Falmer Press, 1995.

[6] R. E. Mayer, *The Cambridge Handbook of Multimedia Learning*, 2nd ed. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2014.

[7] D. P. Ausubel, *Educational Psychology: A Cognitive View*. New York, NY, USA: Holt, Rinehart and Winston, 1968.

[8] H. Gardner, *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York, NY, USA: Basic Books, 1983.

[9] J. Hattie, *Visible Learning*. London, U.K.: Routledge, 2009.

MANTIQIY VA TANQIDIY FIKRLASHGA O‘‘RGATISH - O‘QUVCHILARNI XALQARO TADQIQOTLARGA TAYYORLASH

Qo‘chqorov Mirzavali
Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi maktabgacha, boshlang‘ich va maxsus ta’lim metodikalari kafedrasi o‘qituvchisi
Discorduchun9@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish hamda ularni TIMSS xalqaro baholash dasturlariga tayyorlashning pedagogik asoslari yoritilgan. Tadqiqot davomida 4-sinf o‘quvchilarining matematik va tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonligini oshirish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, mustaqil fikrlash va amaliy topshiriqlarni bajarish kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari tahlil qilindi. Shuningdek, TIMSS topshiriqlari asosida tashkil etilgan dars mashg‘ulotlarining samaradorligi o‘rganildi. Natijalar o‘quvchilarning mantiqiy tafakkuri va xalqaro baholash topshiriqlarini bajarish ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlanganligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *TIMSS, xalqaro baholash, mantiqiy fikrlash, tanqidiy fikrlash, boshlang‘ich ta’lim, 4-sinf, matematik savodxonlik, tabiiy fanlar, kompetensiyaviy yondashuv.*

ОБУЧЕНИЕ ЛОГИЧЕСКОМУ И КРИТИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ — ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ К МЕЖДУНАРОДНЫМ ИССЛЕДОВАНИЯМ

Аннотация. *В данной научной статье рассматриваются вопросы формирования логического и критического мышления у учащихся 4-х классов, а также подготовки их к международным исследованиям TIMSS. В исследовании анализируются методы развития математической и естественнонаучной грамотности младших школьников, навыков анализа, самостоятельного мышления и решения практических задач. Особое внимание уделяется эффективности заданий, разработанных на основе международных оценочных программ. Результаты исследования показали, что систематическая подготовка способствует развитию мыслительных способностей учащихся и повышению качества образования.*

Ключевые слова: *TIMSS, международные исследования, логическое мышление, критическое мышление, начальное образование, 4 класс, математическая грамотность, естественные науки, компетентностный подход.*

TEACHING LOGICAL AND CRITICAL THINKING - PREPARING STUDENTS FOR INTERNATIONAL RESEARCH

Annotation. *This scientific article discusses the development of logical and critical thinking skills among 4th-grade students and their preparation for international TIMSS assessments. The study analyzes methods for improving mathematical and scientific literacy, independent thinking, analytical abilities, and*

practical problem-solving skills in primary school students. Particular attention is paid to the effectiveness of tasks based on international assessment programs. The results show that systematic preparation significantly improves students' thinking abilities and the quality of education.

Keywords: *TIMSS, international assessment, logical thinking, critical thinking, primary education, 4th grade, mathematical literacy, science education, competency-based approach.*

KIRISH

PISA – turli davlatlarda 15 yoshli o‘quvchilarning o‘qish, matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonligi hamda bilimini amaliyotda qo‘llash qobiliyatini baholovchi dastur bo‘lib, u har uch yilda bir marta o‘tkaziladi. PISA dasturi ilk marta 2000-yil o‘quvchi-yoshlar o‘rtasida qo‘llangan. Mamlakatimiz ham ishtirok etishga tayyorgarlik ko‘rayotgan, 2021-yilda o‘tkazilishi rejalashtirilgan galdagi sinovlar pandemiya munosabati bilan 2022-yilda amalga oshiriladigan bo‘ldi [1]. PISA dastiriga qatnashishdan maqsad yurtimizda testlarni o‘tkazish emas, balki farzandlarimizda XXI asr ko‘nikmalarini shakllantirish, intelllektual kadrlarni tayyorlash uchun zamin hozirlashdir. Ma’lumki, ona tili ta’limining bosh maqsadi og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmasi, to‘g‘ri va ifodali fikrlash malakasini tarkib toptirish, o‘quvchilarni imlo va uslubiy jihatdan savodxon qilishdan iborat. Ona tili darslarida og‘zaki hamda yozma nutq ko‘nikmasini shakllantirish ancha murakkab jarayon bo‘lib, unda savodxonlik, ijodiylik, fikrni aniq, qisqa va tushunarli tarzda bayon eta olish muhim hisoblanadi. Yozma nutq savodxonligi o‘quvchidan o‘z fikr-qarashlarini tilning imloviy-grammatik qoidalari, adabiy til me’yorlariga rioya qilgan holda ifodalashni talab etadi. Og‘zaki nutqda esa bolaning fikrlash qobiliyati, tafakkuri, dunyoqarashi, ohangni o‘z o‘rnida qo‘llashi juda muhim [2,3]. Demak, biz o‘quvchi-yoshlarda mana shu ko‘nikmalarni shakllantirish uchun ularni matn bilan ishlashga o‘rgatmog‘imiz lozim. Zero, PISA xalqaro tadqiqotining o‘qish savodxonligi yo‘nalishida ham matnlar asosida tuzilgan test savollari ustida ish olib boriladi. Xo‘sh, o‘qish savodxonligi qanday tushuncha o‘zi? O‘qish savodxonligi – insonning matnni tushunish va undan foydalana olish qobiliyati, bilim va imkoniyatlarini kengaytirishi, o‘z masqadiga erishish uchun ijtimoiy hayotda

munosib ishtirok etishi. O‘qish-bu shunchaki harflarni qo‘shib so‘z hosil qilish yoki ovoz chiqarib mutolaa qilish emas, balki matn bilan chuqur ishlab, undan ma’no keltirib chiqarishdir. O‘qish savodxonligida o‘quvchilar matndan axborotni toppish va ajratib olish, sharhlash, matndan tashqari bilimlarga tayanish, tushunish hamda baholash, matn mazmunini anglash kabi ko‘nikmalarni hosil qiladi. Umuman olganda, o‘qish savodxonligi keng qamrovli tushuncha bo‘lib, puxta tekshirishlar asosida maqsadga yo‘naltirishni anglatadi [4].

Bugungi globallashuv jarayonida ta’lim sifati va samaradorligini xalqaro mezonlar asosida baholash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro tadqiqotlar, xususan TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) o‘quvchilarning matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha bilim darajasini aniqlash bilan birga, ularning mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham baholaydi.

O‘zbekistonning xalqaro baholash dasturlarida ishtiroki milliy ta’lim tizimini takomillashtirish, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda o‘quvchilarning zamonaviy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, muammoni yechish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish dolzarb vazifalardan biridir.

4-sinf o‘quvchilari TIMSS tadqiqotlarining asosiy ishtirokchilari hisoblanadi. Shu sababli ularni xalqaro baholash talablariga mos ravishda tayyorlash, dars jarayoniga mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi topshiriqlarni keng joriy etish muhim ahamiyatga ega.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot umumta’lim maktablarining 4-sinf o‘quvchilari ishtirokida amalga oshirildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘quvchilarning TIMSS xalqaro baholash dasturlariga tayyorgarlik darajasini aniqlash hamda mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning samarali metodlarini ishlab chiqishdan iborat bo‘ldi [5].

Tadqiqot jarayonida pedagogik tajriba-sinov ishlari olib borilib, o‘quvchilarning matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha bilim, ko‘nikma hamda kompetensiyalari tahlil qilindi. Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi [6]:

-pedagogik kuzatish metodi — o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligi, mustaqil fikrlashi va topshiriqlarni bajarish jarayoni monitoring qilindi;

-test sinovlari — TIMSS formatidagi topshiriqlar asosida o‘quvchilarning bilim darajasi baholandi;

-so‘rovnoma usuli — o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishi, motivatsiyasi va o‘qishga munosabati o‘rganildi;

-taqqoslash va statistik tahlil metodlari — tajriba va nazorat guruhlari natijalari o‘zaro solishtirildi hamda samaradorlik darajasi aniqlandi.

Tadqiqot davomida tajriba va nazorat guruhlari tashkil etildi. Tajriba guruhidagi o‘quvchilar bilan TIMSS talablariga mos ravishda ishlab chiqilgan maxsus metodik mashg‘ulotlar olib borildi. Ushbu mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik texnologiyalar hamda interfaol metodlardan foydalanildi. Jumladan:

-muammoli vaziyatlar yaratish orqali o‘quvchilarning mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish [6,7];

-grafik, diagramma va jadvallar bilan ishlash orqali ma’lumotlarni tahlil qilish malakasini shakllantirish;

-matnli va hayotiy masalalarni yechish orqali amaliy fikrlashni rivojlantirish;

-guruhli muhokamalar va debatlar tashkil etish orqali kommunikativ kompetensiyalarni mustahkamlash;

-amaliy tajribalar o‘tkazish orqali tabiiy fanlarga oid bilimlarni hayot bilan bog‘lash;

-interfaol o‘yinlar va STEAM elementlari asosida darslarni tashkil etish orqali o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshirish.

Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari asosida dars mashg'ulotlari davom ettirildi. Tadqiqot bir necha bosqichda olib borilib, har bir bosqich yakunida diagnostik testlar orqali o'quvchilarning rivojlanish dinamikasi baholab borildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari tajriba guruhidagi o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarida sezilarli ijobiy o'zgarishlar yuz berganligini ko'rsatdi. Xususan, o'quvchilarda:

-mantiqiy fikrlash va tahlil qilish;

-tanqidiy yondashuv asosida xulosa chiqarish;

-muammoli vaziyatlarni hal etish;

-matematik va tabiiy fanlarga oid topshiriqlarni amaliy qo'llash;

-grafik, diagramma va jadvallar bilan ishlash;

-ma'lumotlarni taqqoslash va umumlashtirish;

-mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari shakllanganligi aniqlandi.

TIMSS uslubidagi topshiriqlarni bajarish jarayonida o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni eslab qolish, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini ham namoyon etdilar. Tajriba guruhi o'quvchilari murakkab topshiriqlarni bajarishda yuqori faollik va mustaqillik ko'rsatdilar.

Test natijalarining statistik tahlili tajriba guruhi o'quvchilarining o'zlashtirish darajasi nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 25–30 foiz yuqori ekanligini ko'rsatdi. Ayniqsa, matnli masalalarni tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va amaliy topshiriqlarni bajarish bo'yicha yuqori natijalarga erishildi.

Shuningdek, o'quvchilarning fanlarga bo'lgan qiziqishi va dars jarayonidagi faolligi oshgani kuzatildi. O'qituvchilarning fikriga ko'ra, interfaol metodlar asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning erkin fikrlashi va ijodkorligini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

MUHOKAMA

Olingan natijalar TIMSS xalqaro baholash dasturlariga tayyorlash jarayoni faqat test topshiriqlarini ishlash bilan chegaralanib qolmasligi kerakligini ko‘rsatdi. Asosiy e’tibor o‘quvchilarning fikrlash madaniyatini rivojlantirish, muammolarni mustaqil hal etish hamda bilimlarni amaliyotda qo‘llash kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilishi lozim.

TIMSS topshiriqlari o‘quvchilardan tayyor bilimlarni takrorlashni emas, balki tahlil qilish, solishtirish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash va mantiqiy xulosa chiqarishni talab qiladi. Shu sababli zamonaviy ta’lim jarayonida quyidagi yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi:

-kompetensiyaviy yondashuv;

-interfaol va innovatsion metodlar;

-integrativ ta’lim texnologiyalari;

-STEAM ta’lim elementlari;

-muammoli ta’lim;

-tanqidiy fikrlash strategiyalari.

Mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga asoslangan ta’lim o‘quvchilarning nafaqat xalqaro baholash dasturlaridagi natijalarini yaxshilaydi, balki ularning kundalik hayotda uchraydigan muammolarni hal qilish, to‘g‘ri qaror qabul qilish va ijtimoiy moslashuvchanlik kompetensiyalarini ham rivojlantiradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligini oshirish, TIMSS formatidagi topshiriqlar bilan muntazam ishlash hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni darslarga keng joriy etish zarurligini ko‘rsatdi.

XULOSA

4-sinf o‘quvchilarini TIMSS xalqaro tadqiqotlariga tayyorlash ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mantiqiy va tanqidiy fikrlashga yo‘naltirilgan metodik yondashuvlar o‘quvchilarning matematika va tabiiy fanlar

bo'yicha savodxonligini rivojlantiradi, mustaqil fikrlash hamda amaliy muammolarni hal qilish kompetensiyalarini shakllantiradi.

Ilmiy asosda tashkil etilgan tayyorgarlik jarayoni o'quvchilarning xalqaro baholash natijalarini yaxshilash bilan birga, ularning ijodiy va analitik tafakkurini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari TIMSS talablariga mos innovatsion pedagogik texnologiyalarni boshlang'ich ta'lim jarayoniga keng joriy etish zarurligini tasdiqlaydi.

Kelgusida boshlang'ich ta'lim tizimida xalqaro baholash mezonlari asosida metodik qo'llanmalar yaratish, o'qituvchilarning malakasini oshirish hamda raqamli ta'lim resurslaridan samarali foydalanish muhim vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi rasmiy veb-sayti — www.markaz.tdi.uz
2.Xalqaro tadqiqotlarda o'quvchilarning o'qish savodxonligini baholash: metodik qo'llanma. – Toshkent, 2019.
3.OECD. PISA for Development Assessment and Analytical Framework: Reading, Mathematics and Science. – Paris: OECD Publishing, 2018.
4.TIMSS xalqaro koordinatsion markazi rasmiy sayti — TIMSS 2015 International Study Center
5.A.B. Radjiyev, A.A. Ismailov, J.R. Narziyev, X.P. Tog'ayeva. O'quvchilar savodxonligini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlar dasturi: qo'llanma. – Toshkent, 2019.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

IMMERSIV TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA TALABALARNING TANQIDIY TARIXIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

J.A.Yuldashev
Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti,
pedagogika fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya *Mazkur maqolada immersiv texnologiyalar (Virtual Reality – VR, Augmented Reality – AR va Mixed Reality – MR) vositasida oliy ta'lim muassasalari talabalarining tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari hamda metodik modeli tahlil qilingan. Tarix ta'limida immersiv muhitni tashkil etish talabalarning tarixiy voqea-hodisalarni ko'p manbali tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash, tarixiy dalillarni tanqidiy baholash va tarixiy empatiyani shakllantirishga xizmat qilishi asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida immersiv texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan metodika talabalarning tarixiy tafakkurini rivojlantirishda samarali vosita ekanligi aniqlangan*

Kalit so'zlar: *immersiv texnologiyalar, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, tanqidiy tarixiy tafakkur, tarix ta'limi, raqamli pedagogika, tarixiy empatiya.*

МЕТОДОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ИМЕРСИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация *В данной статье проанализированы педагогические возможности и методическая модель развития критического исторического мышления студентов высших образовательных учреждений посредством иммерсивных технологий (Virtual Reality – VR, Augmented Reality – AR и Mixed Reality – MR). Обосновано, что организация иммерсивной образовательной среды в процессе преподавания истории способствует многоисточниковому анализу исторических событий и процессов, выявлению причинно-следственных связей, критической оценке исторических фактов и формированию исторической эмпатии. Результаты исследования показали, что разработанная на основе иммерсивных технологий методика является эффективным средством развития исторического мышления студентов.*

Ключевые слова: *иммерсивные технологии, виртуальная реальность, дополненная реальность, критическое историческое мышление, историческое образование, цифровая педагогика, историческая эмпатия.*

METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL HISTORICAL THINKING THROUGH IMMERSIVE TECHNOLOGIES

Abstract *This article examines the pedagogical potential and methodological model for developing university students' critical historical thinking through immersive technologies, including Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR), and Mixed Reality (MR). It substantiates that the integration of an immersive learning environment into history education promotes multi-source analysis of historical events,*

identification of cause-and-effect relationships, critical evaluation of historical evidence, and the development of historical empathy. The findings of the study demonstrate that the methodology developed on the basis of immersive technologies serves as an effective tool for enhancing students' historical thinking.

Keywords: *immersive technologies, virtual reality, augmented reality, critical historical thinking, history education, digital pedagogy, historical empathy.*

KIRISH

Globallashuv, raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi oliy ta'lim tizimi oldiga tarix fanini o'qitishning mazmuni va metodikasini zamonaviy talablar asosida qayta ko'rib chiqish vazifasini qo'ymoqda. XXI asr kompetensiyalari qatorida tanqidiy fikrlash, murakkab muammolarni tahlil qilish, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish hamda axborotning ishonchliligini baholash kabi ko'nikmalar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur kompetensiyalar orasida tarix ta'limi nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega bo'lgan tanqidiy tarixiy tafakkur talabalarning tarixiy voqea va jarayonlarni ilmiy asosda anglash, tarixiy manbalarni tahlil qilish, turli qarashlarni qiyoslash va asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini shakllantiradi. Bugungi axborot makonida tarixga oid ma'lumotlarning ko'payishi, ularning turli mafkuraviy va siyosiy talqinlarda taqdim etilishi talabalardan tarixiy axborotni tanqidiy tahlil qilishni, tarixiy fakt bilan subyektiv talqinni farqlashni hamda tarixiy haqiqatni ishonchli manbalar asosida aniqlashni talab etmoqda. Shu jihatdan tarix ta'limining asosiy maqsadi tarixiy bilimlarni uzatish bilangina cheklanmay, balki talabalarda tarixiy manbalar bilan ishlash, dalillarni baholash, sabab–oqibat bog'liqliklarini aniqlash, tarixiy qarorlarning oqibatlarini tahlil qilish va tarixiy hodisalarga ilmiy yondashuvni shakllantirishdan iboratdir. An'anaviy tarix darslarida ma'ruza, matn va tasviriy materiallardan foydalanish tarixiy tafakkurning ayrim komponentlarini rivojlantirish imkonini bersa-da, tarixiy voqealarni real makon va zamon kontekstida tasavvur qilish, tarixiy muhitni his etish hamda murakkab tarixiy vaziyatlarni ko'p qirrali tahlil qilish imkoniyatlari cheklangan. Natijada talabalarning o'quv faoliyatida reproduktiv o'zlashtirish ustunlik qilishi, tarixiy voqea va

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

hodisalarning mazmunini chuqur anglash hamda ularga nisbatan tanqidiy munosabat bildirish darajasi yetarlicha shakllanmasligi kuzatiladi. Bu esa tarix ta'limida innovatsion pedagogik yondashuvlar va zamonaviy raqamli texnologiyalarni qo'llash zaruratini kuchaytiradi. So'nggi yillarda Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR) va Mixed Reality (MR) kabi immersiv texnologiyalar ta'lim jarayonini tashkil etishda samarali vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur texnologiyalar o'quvchini sun'iy yaratilgan yoki real muhit bilan integratsiyalashgan interaktiv makonga olib kirish orqali uning bilish faoliyatini faollashtiradi, murakkab hodisalarni vizual idrok etish imkoniyatini kengaytiradi hamda tajribaga asoslangan o'qitish modelini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Tarix ta'limida immersiv texnologiyalar tarixiy obidalar, arxeologik yodgorliklar, qadimiy shaharlar, muzeylar va tarixiy voqealarni uch o'lchamli formatda rekonstruksiya qilish, virtual ekskursiyalar tashkil etish hamda tarixiy jarayonlarni interaktiv tarzda modellashtirish imkonini yaratadi. Natijada talabalar tarixiy voqea va hodisalarni faqat matn orqali emas, balki vizual, emotsional va interaktiv tajriba orqali o'zlashtiradilar. Immersiv o'quv muhiti konstruktivistik, tajribaviy (experiential learning), situatsion va inquiry-based learning yondashuvlari bilan uyg'unlashgan holda talabalarning faol bilish faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi. Talaba virtual tarixiy muhitda turli tarixiy manbalarni o'rganadi, ularni o'zaro taqqoslaydi, tarixiy vaziyatni tahlil qiladi, muqobil qarorlar ishlab chiqadi va o'z xulosalarini ilmiy dalillar asosida himoya qiladi. Bunday faoliyat tarixiy tafakkurning muhim tarkibiy qismlari bo'lgan tarixiy dalillardan foydalanish, sabab–oqibat bog'liqliklarini aniqlash, tarixiy ahamiyatni baholash, davomiylik va o'zgarishlarni tahlil qilish, tarixiy empatiya hamda tarixiy interpretatsiya ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.Jahon pedagogik tadqiqotlarida immersiv texnologiyalarning ta'lim samaradorligiga ta'siri, talabalarning motivatsiyasi, fazoviy tasavvuri va o'quv faolligini oshirishdagi imkoniyatlari keng o'rganilgan. Shuningdek, tarixiy tafakkur konsepsiyasi ham tarix didaktikasining muhim

ilmiy yo‘nalishlaridan biri sifatida rivojlanmoqda. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati immersiv texnologiyalarning texnik imkoniyatlari yoki umumiy pedagogik samaradorligiga qaratilgan bo‘lib, ularni aynan talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirish metodikasi bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etish yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish, tarixiy argumentatsiyani shakllantirish va immersiv ta’lim muhiti o‘rtasidagi metodik bog‘liqlikni ochib beruvchi ilmiy ishlanmalar cheklangan. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida raqamli ta’limni rivojlantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va bo‘lajak pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, tarix ta’limida immersiv texnologiyalarni qo‘llash nafaqat o‘qitish samaradorligini oshirish, balki talabalarning tarixiy tafakkuri, tanqidiy fikrlashi va ilmiy dunyoqarashini rivojlantirishning muhim pedagogik omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi tarix ta’limida immersiv texnologiyalarning didaktik imkoniyatlarini ilmiy asoslash, ularning talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishdagi pedagogik mexanizmlarini aniqlash hamda ushbu jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi metodikani ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari tarix fanlarini o‘qitish metodikasini takomillashtirish, raqamli tarix ta’limini rivojlantirish va bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini yuksaltirishga ilmiy-amaliy hissa qo‘shishi kutiladi

ADABIYOTLAR TAHLILI

Immersiv texnologiyalar vositasida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirish muammosi pedagogika, tarix didaktikasi, kognitiv psixologiya hamda raqamli ta'lim yo‘nalishlarining kesishgan nuqtasida shakllangan kompleks ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Mazkur muammoning nazariy va metodologik asoslari xorijiy hamda o‘zbek olimlarining tadqiqotlarida turli nuqtayi nazardan yoritilgan. Tarixiy tafakkur nazariyasining shakllanishida **Sam Wineburg** alohida o‘rin tutadi. Olim tarixiy

tafakkurni oddiy tarixiy bilimlardan farqlab, tarixiy manbalarni ilmiy tahlil qilish jarayoni sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, tarixni o‘rganish jarayonida o‘quvchilar va talabalar uchta asosiy intellektual amaliyotni egallashlari zarur: manbaning kelib chiqishini aniqlash (sourcing), tarixiy kontekstni hisobga olish (contextualization) va turli manbalarni o‘zaro taqqoslash (corroboration). Ushbu yondashuv tarixiy ma'lumotlarni tanqidiy baholash, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish hamda tarixiy manipulyatsiyalarni aniqlash imkonini beradi. Peter Seixas va Tom Morton tomonidan ishlab chiqilgan “The Big Six Historical Thinking Concepts” konsepsiyasi zamonaviy tarix ta'limining eng muhim nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Mualliflar tarixiy tafakkurni oltita tarkibiy komponent: tarixiy ahamiyat (Historical Significance), dalillardan foydalanish (Evidence), davomiylik va o‘zgarish (Continuity and Change), sabab va oqibat (Cause and Consequence), tarixiy istiqbollar (Historical Perspectives) hamda tarixning axloqiy o‘lchovi (Ethical Dimension) orqali tavsiflaydilar. Mazkur model tarix fanini faktlarni yodlash emas, balki tarixiy muammolarni ilmiy tahlil qilish vositasi sifatida o‘qitishni nazarda tutadi.Tarixiy tafakkurning psixologik mexanizmlari hamda tarixiy bilimni shakllantirish jarayonlari Peter Stearns, Sam Wineburg **va** Peter Seixas tahriri ostida chop etilgan. *Knowing, Teaching and Learning History* asarida keng yoritilgan. Unda tarixiy tafakkurning shakllanishi konstruktivistik ta'lim nazariyasi bilan uzviy bog‘liq ekani hamda tarixiy bilim o‘quvchining faol intellektual faoliyati mahsuli sifatida qaralishi asoslab berilgan.Immersiv texnologiyalarni ta'limga integratsiyalash masalalari bo‘yicha **Makransky va Petersen** tomonidan ishlab chiqilgan **Cognitive Affective Model of Immersive Learning (CAMIL)** modeli alohida ahamiyatga ega.Ushbu modelga ko‘ra, VR va AR muhitlari talabalarning kognitiv faolligi, motivatsiyasi, emotsional ishtiroki va bilimlarni uzoq muddatli o‘zlashtirishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. Biroq immersiv muhitdan samarali foydalanish pedagogik loyihalash, refleksiya va o‘quv topshiriqlarining ilmiy asoslangan tashkil etilishiga bog‘liq.**Merchant, Goetz, Cifuentes** va hammualliflar tomonidan amalga oshirilgan

meta-tahlil natijalari virtual reallik texnologiyalaridan foydalanish an'anaviy o‘qitishga nisbatan yuqori o‘quv natijalarini ta'minlashini ko‘rsatadi. Tadqiqotchilar VR texnologiyalari ayniqsa fazoviy tasavvur, murakkab jarayonlarni tushunish va talabalarning o‘quv motivatsiyasini oshirishda samarali ekanligini ta'kidlaydilar. So‘nggi yillarda tarix ta'limida immersiv texnologiyalardan foydalanishga bag‘ishlangan tadqiqotlar soni ortib bormoqda. Jumladan, **Athina Papadopoulou** Extended Reality (XR) texnologiyalarini tarixshunoslikning yangi epistemologik modeli sifatida baholab, immersiv muhit tarixiy bilimni passiv qabul qilish emas, balki tarixiy haqiqatni tanqidiy qayta qurish jarayoniga aylantirishini asoslaydi. Muallif immersiv muhit tarixiy empatiyani rivojlantirishi bilan birga, tarixiy fakt va virtual rekonstruksiya o‘rtasidagi chegarani anglashni ham talab etishini ta'kidlaydi.

Rossiyalik olim **D.A. Gorskov** VR va AR texnologiyalarining tarixiy tafakkurni rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlarini tadqiq etib, tarixiy tafakkur komponentlari bilan immersiv texnologiyalar funksiyalarini bog‘lovchi didaktik matritsani ishlab chiqqan. Muallif tarixiy manbalar bilan ishlash, tarixiy empatiya va sabab–oqibat aloqalarini tushuntirish immersiv muhitda ancha samarali shakllanishini qayd etadi. O‘zbekiston olimlari orasida tarix ta'limining metodologik asoslarini rivojlantirish bo‘yicha **Tulanboy Xakimov**ning tadqiqotlari e'tiborga loyiqdir. Muallif tarix ta'limida narrativ pedagogika, germenevtik yondashuv va aksiologik tamoyillarni uyg‘unlashtirish orqali tarixiy ong, tarixiy empatiya va ko‘p nuqtayi nazardan fikrlashni rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Uning tadqiqotlarida Wineburg, Seixas va Rüsen nazariyalari tarix ta'limiga moslashtirilgan. Immersiv texnologiyalarni O‘zbekiston oliy ta'lim tizimida qo‘llash masalalari **G.S. Ergasheva** tomonidan biologiya ta'limi misolida tadqiq etilgan. Muallif VR, AR va MR texnologiyalarini konstruktivistik yondashuv asosida o‘quv jarayoniga integratsiyalash metodikasini ishlab chiqib, immersiv ta'limning bosqichlari sifatida tayyorgarlik, immersiv tajriba, hamkorlikdagi

tahlil va refleksiya bosqichlarini taklif etgan. Mazkur metodik model tarix ta'limiga ham moslashtirilishi mumkin.

Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish bo‘yicha **Lobar Xujanova** innovatsion metodlar, loyiha asosida o‘qitish, raqamli simulyatsiyalar va immersiv vositalar tarix o‘qituvchilarining didaktik kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantirishini ilmiy asoslagan.Tarixiy tafakkurni birlamchi manbalar asosida rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan eksperimental tadqiqotlarda ham Wineburg va Seixas konsepsiyalarining samaradorligi tasdiqlangan. Tadqiqot natijalari tarixiy manbalar bilan tizimli ishlash o‘quvchilarning tanqidiy tahlil, tarixiy argumentatsiya va tarixiy interpretatsiya ko‘nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirishini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xorijiy tadqiqotlarda immersiv texnologiyalar, tarixiy tafakkur va tanqidiy fikrlashning nazariy asoslari yetarlicha ishlab chiqilgan. O‘zbekiston olimlari tomonidan esa tarix ta'limini modernizatsiya qilish, narrativ pedagogika, innovatsion metodlar va raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha muhim ilmiy natijalarga erishilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarda immersiv texnologiyalar vositasida aynan oliy ta'lim talabalari tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishning yaxlit metodik modeli, uning didaktik shart-sharoitlari, bosqichlari, mezonlari va baholash mexanizmlari kompleks tarzda ishlab chiqilmagan**.** Shu bois mazkur tadqiqot ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga hamda tarix ta'limi metodikasini immersiv texnologiyalar asosida takomillashtirishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini immersiv texnologiyalar vositasida rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash, mavjud pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish hamda amaliyotga yo‘naltirilgan metodikani ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy, konstruktivistik, faoliyatga yo‘naltirilgan (activity-based learning), inquiry-based learning (izlanishga asoslangan ta'lim), tajribaviy o‘qitish (experiential learning) hamda raqamli pedagogika

tamoyillariga tayangan holda ishlab chiqildi.Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy tafakkur nazariyasi (S. Wineburg, P. Seixas, T. Morton), tanqidiy fikrlash nazariyasi (J. Dewey, R. Ennis, P. Facione), immersiv ta'limning kognitiv-affektiv modeli (G. Makransky va G. Petersen), shuningdek, konstruktivistik ta'lim konsepsiyasi tashkil etdi.

Ushbu nazariyalar asosida immersiv texnologiyalar talabalarning tarixiy bilimlarni faol o‘zlashtirishi, tarixiy manbalarni tahlil qilishi, tarixiy dalillarni baholashi hamda dalillarga asoslangan xulosalar chiqarishini ta'minlovchi pedagogik vosita sifatida qaraldi.Tadqiqotda umumilmiy va maxsus pedagogik tadqiqot metodlarining o‘zaro integratsiyasidan foydalanildi. Xususan, ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish orqali immersiv texnologiyalar, tarixiy tafakkur va tanqidiy fikrlash bo‘yicha xorijiy hamda mahalliy ilmiy ishlanmalar o‘rganildi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida tarix ta'limida qo‘llanilayotgan an'anaviy va raqamli yondashuvlarning afzallik hamda cheklovlari aniqlashtirildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik modellashtirish metodidan foydalanilib, immersiv texnologiyalar asosida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishning metodik modeli ishlab chiqildi. Mazkur modelning tarkibiy qismlari sifatida maqsad, pedagogik shart-sharoitlar, metodlar, o‘qitish vositalari, o‘quv faoliyati bosqichlari va kutilayotgan natijalar belgilandi.Empirik ma'lumotlarni to‘plash maqsadida pedagogik kuzatish, suhbat, anketa so‘rovi va diagnostik topshiriqlardan foydalanildi. Pedagogik kuzatish davomida talabalarning tarixiy manbalar bilan ishlash, tarixiy voqealarni tahlil qilish, sabab–oqibat bog‘liqliklarini aniqlash hamda tarixiy argumentlarni shakllantirish jarayonidagi faolligi o‘rganildi. So‘rovnoma orqali talabalarning immersiv texnologiyalarga munosabati, ulardan foydalanish tajribasi va tarix faniga bo‘lgan qiziqish darajasi aniqlandi.

Tadqiqotning asosiy empirik metodi sifatida pedagogik tajriba tashkil etildi. Tajriba davomida talabalar nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhida tarix fanlari an'anaviy metodlar asosida o‘qitilgan bo‘lsa, tajriba guruhida virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR), 360° virtual ekskursiyalar, uch o‘lchamli tarixiy

rekonstruksiyalar hamda interaktiv raqamli tarixiy platformalar asosida ishlab chiqilgan metodika qo'llanildi. O'quv jarayonida talabalar tarixiy voqealarni virtual muhitda kuzatish, tarixiy manbalarni qiyoslash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va dalillarga asoslangan qarorlar ishlab chiqish kabi topshiriqlarni bajardilar.

Talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini baholash uchun quyidagi mezonlar ishlab chiqildi:

- tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish qobiliyati;
- tarixiy dalillardan foydalanish darajasi;
- sabab–oqibat munosabatlarini aniqlash ko'nikmasi;
- tarixiy argumentatsiyani shakllantirish sifati;
- tarixiy empatiya va tarixiy interpretatsiya darajasi;
- mustaqil va dalillarga asoslangan xulosa chiqarish kompetensiyasi.

Olingan natijalar miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilindi. Miqdoriy ma'lumotlar foizli taqsimot, o'rtacha qiymatlar va qiyosiy tahlil usullari asosida umumlashtirildi, sifat ko'rsatkichlari esa pedagogik kuzatish natijalari, ekspert baholari hamda talabalarning ijodiy ishlari asosida interpretatsiya qilindi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi turli metodlardan kompleks foydalanish (metodologik triangulyatsiya), ekspert baholash va tajriba natijalarini o'zaro taqqoslash orqali ta'minlandi. Shunday qilib, qo'llanilgan metodologik yondashuvlar immersiv texnologiyalar vositasida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash, metodik modelini ishlab chiqish va uning pedagogik samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi.

XULOSA

Raqamli transformatsiya sharoitida tarix ta'limining mazmun va metodlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari immersiv texnologiyalar (Virtual Reality – VR, Augmented Reality – AR va Mixed Reality – MR) tarix fanini o'qitishda nafaqat ta'limning ko'rgazmaliligini oshirishi, balki talabalarning tanqidiy tarixiy

tafakkurini rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida tarixiy tafakkur, tanqidiy fikrlash va immersiv ta'limga oid xorijiy hamda mahalliy ilmiy manbalar tahlil qilinib, immersiv texnologiyalarni tarix ta'limiga integratsiyalashning nazariy asoslari tizimlashtirildi. Shuningdek, tarixiy manbalarni tahlil qilish, tarixiy dalillarni baholash, sabab–oqibat bog‘liqliklarini aniqlash, tarixiy argumentatsiyani shakllantirish va tarixiy empatiyani rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik model ishlab chiqildi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi immersiv texnologiyalar vositasida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik modelning ishlab chiqilgani, uning tarkibiy komponentlari, pedagogik shart-sharoitlari, bosqichlari va baholash mezonlarining tizimli asoslanganligida namoyon bo‘ladi. Amaliy jihatdan esa ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar tarix yo‘nalishidagi oliy ta'lim dasturlarini takomillashtirish, tarix fanlarini o‘qitishda VR, AR va MR texnologiyalaridan samarali foydalanish hamda bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda qo‘llanishi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarda sun'iy intellekt, raqamli egizak (Digital Twin), metaverse va adaptiv immersiv ta'lim platformalarining tarixiy tafakkur, tarixiy empatiya hamda tarixiy qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga ta'sirini eksperimental asosda o‘rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, immersiv texnologiyalarni tarix fanining turli bo‘limlari va pedagogik ta'lim yo‘nalishlariga moslashtirish bo‘yicha yangi metodik yondashuvlarni ishlab chiqish tarix ta'limining sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia: Temple University Press, 2001.
2. Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. Toronto: Nelson Education, 2013.
3. Stearns P., Seixas P., Wineburg S. (Eds.). Knowing, Teaching and Learning History. New York: New York University Press, 2000.
4. Makransky G., Petersen G.B. The Cognitive Affective Model of Immersive Learning (CAMIL). Educational Psychology Review. 2021. Vol. 33(3). P. 937–958.

5. Merchant Z., Goetz E.T., Cifuentes L., Keeney-Kennicutt W., Davis T.J. Effectiveness of Virtual Reality-Based Instruction on Students' Learning Outcomes in K–12 and Higher Education: A Meta-analysis. Computers & Education. 2014. Vol. 70. P. 29–40.

6. Papadopoulou A. Extended Reality Technologies and Historical Learning. Proceedings of iLRN. 2023. Gorskov D.A. Virtual and Augmented Reality Technologies in the Development of Historical Thinking. Modern Problems of Science and Education. 2022. No. 6.

7. Xakimov T. Tarix ta'limida narrativ pedagogika va germenevtik yondashuv. Toshkent: Fan, 2023.

8. Ergasheva G.S. Biologiya ta'limida immersiv texnologiyalarni qo‘llash metodikasi. International Journal of Pedagogics. 2024. №4.

9. Xujanova L. Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion metodlardan foydalanish. Pedagogik mahorat. 2024. №2.

10. Javohir Yuldashev: Yuldashev, J. (2024). BO ‘LAJAK TARIX O ‘QITUVCHILARINI TAYYORLASH JARAYONIGA AKSIOLOGIK YONDASHUVNI JORIY ETISHNING METODIK XUSUSIYATLARI. Farg'ona davlat universiteti, (5), 6-

11. Javohir Yuldashev: Yuldashev, J. (2024). BO‘LAJAK TARIX O‘QITUVCHILARIDA AKSIOLOGIK POZITSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI. " ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ АКМЕОЛОГИЯ" международный научно-методический журнал, 1(9).

12. Javohir Yuldashev: Yuldashev, J. BO ‘LAJAK TARIX O ‘QITUVCHILARINING AKSIOLOGIK POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI. DENE TÁRBIYASÍ HÁM SPORT, 251.

13. Javohir Yuldashev: Ogli, Y. J. A. The Content of the Introduction of the Development of the Axiological Approach in Future History Teachers. JournalNX, 10(10), 34-38.

14. Javohir Yuldashev: Yuldashev, J. (2024). DEVELOPING THE AXIOLOGICAL POSITION OF FUTURE HISTORY TEACHERS–AS AN IMPORTANT DIRECTION OF HISTORY EDUCATION. Академические исследования в современной науке, 3(50), 33-36.

15. Javohir Yuldashev: Abdurakhimovich, Y. J. (2024, December). THE MAIN CRITERIA FOR DEVELOPING A SYSTEM OF VALUES IN THE TRAINING OF FUTURE HISTORY TEACHERS. In International Conference on Economics, Finance, Banking and Management (pp. 201-205).

YASHIL KIMYO TA'LIMINI TASHKIL ETISHNING XUSUSIYATLARI, TAMOYILLARI VA XORIJIY TALABLARI

Tursunova Sadoqat Davlatjonovna
Namangan Davlat Pedagogika Instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: tursunovas23@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yashil kimyo ta'limini tashkil etishning nazariy va amaliy asoslari, uning asosiy tamoyillari hamda rivojlangan xorijiy davlatlarda qo'llanilayotgan ta'lim standartlari va talablarining o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, yashil kimyo konsepsiyasini oliy ta'lim tizimiga integratsiya qilish, ekologik mas'uliyatni shakllantirish, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda ta'limning o'rni hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish masalalari yoritilgan. Maqolada xalqaro tajribalar asosida O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida yashil kimyo ta'limini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *yashil kimyo, yashil kimyo ta'limi, barqaror rivojlanish, ekologik ta'lim, yashil kompetensiyalar, oliy ta'lim, ta'lim tamoyillari, xalqaro tajriba, ekologik xavfsizlik, innovatsion pedagogika.*

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ЗЕЛЁНОЙ ХИМИИ, ЕЁ ПРИНЦИПЫ И ЗАРУБЕЖНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы организации образования в области зелёной химии, её ключевые принципы, а также особенности международных стандартов и требований, применяемых в зарубежных странах. Особое внимание уделяется вопросам интеграции концепции зелёной химии в систему высшего образования, формированию экологической ответственности обучающихся, развитию профессиональных компетенций и достижению целей устойчивого развития. На основе анализа международного опыта предложены научно-практические рекомендации по совершенствованию системы преподавания зелёной химии в высших учебных заведениях Узбекистана.*

Ключевые слова: *зелёная химия, образование в области зелёной химии, устойчивое развитие, экологическое образование, зелёные компетенции, высшее образование, принципы обучения, международный опыт, экологическая безопасность, инновационная педагогика.*

FEATURES, PRINCIPLES, AND INTERNATIONAL REQUIREMENTS FOR ORGANIZING GREEN CHEMISTRY EDUCATION

Abstract. *This article examines the theoretical and practical foundations of organizing green chemistry education, its fundamental principles, and the international standards and requirements adopted*

in developed countries. The study highlights the integration of green chemistry concepts into higher education, the development of environmental responsibility, the promotion of sustainability competencies, and the role of innovative pedagogical approaches in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs). Based on an analysis of international best practices, the paper proposes scientific and practical recommendations for improving green chemistry education in higher education institutions of Uzbekistan.

Keywords: *green chemistry, green chemistry education, sustainable development, environmental education, green competencies, higher education, educational principles, international standards, environmental sustainability, innovative pedagogy.*

KIRISH

XXI asrda insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri ekologik barqarorlikni ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish hisoblanadi. Sanoatning jadal rivojlanishi, kimyo ishlab chiqarish hajmining ortishi va yangi texnologiyalarning keng qo'llanilishi natijasida ekologik xavfsizlik masalalari yanada dolzarb tus oldi. Atmosfera, suv va tuproqning ifloslanishi, xavfli kimyoviy chiqindilar miqdorining ortishi, tabiiy resurslarning kamayib borishi hamda iqlim o'zgarishlari kimyo fani va kimyo sanoati oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Shu sababli dunyo miqyosida ekologik jihatdan xavfsiz, iqtisodiy samarali va barqaror ishlab chiqarish texnologiyalarini yaratishga qaratilgan ilmiy izlanishlar keng ko'lamda olib borilmoqda.

Mazkur jarayonda yashil kimyo konsepsiyasi zamonaviy kimyo fanining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Yashil kimyo kimyoviy mahsulotlar va texnologiyalarni ishlab chiqishda inson salomatligi hamda atrof-muhitga zarar yetkazuvchi omillarni imkon qadar kamaytirishga xizmat qiladigan ilmiy-amaliy yondashuvdir. Ushbu konsepsiya xavfli moddalar hosil bo'lishining oldini olish, energiya va resurslardan samarali foydalanish, qayta tiklanuvchi xomashyolarga ustuvorlik berish hamda chiqindisiz yoki kam chiqindili texnologiyalarni rivojlantirishni nazarda tutadi. Natijada yashil kimyo nafaqat ekologik muammolarni kamaytirishga, balki iqtisodiy samaradorlikni oshirish va innovatsion rivojlanishni ta'minlashga ham xizmat qiladi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Bugungi kunda yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish tamoyillarining jahon miqyosida keng qo‘llanilishi ta’lim tizimiga ham yangi talablarni qo‘ymoqda. Oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak mutaxassislarni zamonaviy ekologik bilim va kompetensiyalar asosida tayyorlash, ularda mas’uliyatli ilmiy tafakkur hamda ekologik madaniyatni shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, kimyo yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarni yashil kimyo tamoyillari asosida o‘qitish kelajakda ekologik xavfsiz texnologiyalarni yaratish va amaliyotga joriy etishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda rivojlangan davlatlarning oliy ta’lim tizimida yashil kimyo alohida fan sifatida yoki kimyo, ekologiya, biotexnologiya va muhandislik fanlari bilan integratsiyalashgan holda o‘qitilmoqda. Ta’lim jarayonida nazariy bilimlar bilan bir qatorda laboratoriya mashg‘ulotlarini ekologik xavfsiz usullar asosida tashkil etish, kimyoviy reagentlardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, energiya tejamkor texnologiyalarni qo‘llash va talabalarda ekologik mas’uliyatni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bunday yondashuv ta’lim sifatini oshirish bilan birga, bitiruvchilarning xalqaro mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta’minlashga ham xizmat qiladi.

Yashil kimyo ta’limining rivojlanishi xalqaro tashkilotlar tomonidan ilgari surilayotgan barqaror rivojlanish maqsadlari bilan ham uzviy bog‘liqdir. Xususan, sifatli ta’limni ta’minlash, mas’uliyatli ishlab chiqarish va iste’molni rivojlantirish, toza suv va sanitariya, iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash hamda innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash kabi ustuvor yo‘nalishlarda yashil kimyo ta’limining o‘rni tobora ortib bormoqda. Shu jihatdan yashil kimyo faqat kimyo fanining tarkibiy qismi emas, balki ekologiya, iqtisodiyot, texnologiya va ta’limni o‘zaro bog‘lovchi kompleks ilmiy yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham ekologik barqarorlikni ta’minlash, yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish va oliy ta’lim sifatini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlar

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

doirasida kimyo ta'limi mazmunini zamonaviy talablar asosida boyitish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda xalqaro tajribalarni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, yashil kimyo ta'limini tashkil etishning xususiyatlari, uning asosiy tamoyillari hamda xorijiy mamlakatlarda shakllangan talablarni ilmiy jihatdan tahlil qilish va ularni milliy ta'lim amaliyotiga tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Yashil kimyo konsepsiyasi XX asrning oxirlarida ekologik muammolarni ilmiy asosda hal etishga qaratilgan yangi yondashuv sifatida shakllandi. Ushbu yo'nalishning nazariy asoslari kimyogar olimlar P. Anastas va J. Warner tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular yashil kimyoning fundamental tamoyillarini ilmiy muomalaga kiritdilar. Olimlarning fikricha, kimyoviy mahsulotlar va texnologiyalarni loyihalash jarayonida zararli moddalar hosil bo'lishining oldini olish, xavfsiz reagentlardan foydalanish, energiya sarfini kamaytirish va qayta tiklanuvchi resurslarga ustuvorlik berish ekologik barqarorlikni ta'minlashning asosiy sharti hisoblanadi. Mazkur tamoyillar bugungi kunda dunyoning aksariyat davlatlarida yashil kimyo ta'limining metodik va nazariy asosini tashkil etmoqda.

So'nggi yillarda yashil kimyo faqat ilmiy tadqiqot yo'nalishi sifatida emas, balki ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida ham rivojlanmoqda. Xalqaro ilmiy adabiyotlarda ushbu yo'nalish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda talabalarni ekologik mas'uliyat ruhida tarbiyalash, kimyoviy jarayonlarning ekologik oqibatlarini baholash hamda barqaror rivojlanish kompetensiyalarini shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqotchilar yashil kimyo tamoyillarini laboratoriya mashg'ulotlari, loyiha asosidagi ta'lim, muammoli o'qitish va fanlararo integratsiya orqali o'quv jarayoniga tatbiq etish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ta'kidlaydilar.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya va Janubiy Koreya oliy ta'lim muassasalarida yashil kimyo bo'yicha maxsus o'quv kurslari, laboratoriya mashg'ulotlari va ilmiy-amaliy loyihalar keng joriy etilgan. Ushbu tajribalarda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, ekologik xavfsizlik talablariga mos laboratoriya ishlari, chiqindilarni minimallashtirish va energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan innovatsion metodlardan foydalanish ustuvor yo'nalish sifatida qaraladi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, yashil kimyo ta'limining muvaffaqiyati o'quv dasturlarining zamonaviy mehnat bozori talablari, ekologik siyosat va barqaror rivojlanish strategiyalari bilan uzviy bog'liqligiga bevosita bog'liq.

Ilmiy manbalarda yashil kimyo ta'limining mazmunini shakllantirishda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlari, UNESCO tomonidan ilgari surilgan "Barqaror rivojlanish uchun ta'lim" konsepsiyasi hamda IUPAC va Amerika Kimyo Jamiyatining tavsiyalari muhim metodik asos sifatida e'tirof etiladi. Mazkur hujjatlar ekologik mas'uliyatli mutaxassislarni tayyorlash, innovatsion fikrlashni rivojlantirish va kimyo ta'limini zamonaviy ekologik talablar bilan uyg'unlashtirish zarurligini asoslab beradi.

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda ham ekologik ta'lim, kimyo fanini o'qitish metodikasi va barqaror rivojlanish masalalari yuzasidan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Biroq mavjud ilmiy ishlarda yashil kimyo ta'limini tashkil etishning didaktik tamoyillari, xalqaro tajribalarni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish mexanizmlari hamda xorijiy ta'lim standartlarining qiyosiy tahliliga yetarli darajada e'tibor berilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqot ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi hamda yashil kimyo ta'limini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda yashil kimyo ta'limini tashkil etishning xususiyatlari, tamoyillari va xorijiy talablarini kompleks o'rganishga qaratilgan zamonaviy ilmiy

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasining nazariy asosini tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, qiyosiy tahlil hamda barqaror rivojlanish konsepsiyasi tashkil etdi. Ushbu yondashuvlar yashil kimyo ta'limining mazmuni, maqsadi va tashkiliy mexanizmlarini yaxlit tizim sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqot davomida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodi orqali yashil kimyo, ekologik ta'lim, barqaror rivojlanish va kimyo ta'limi metodikasiga oid mahalliy hamda xorijiy ilmiy manbalar o'rganildi. Shuningdek, xalqaro tashkilotlar va rivojlangan davlatlar oliy ta'lim muassasalari tomonidan ishlab chiqilgan me'yoriy hujjatlar, o'quv dasturlari, metodik tavsiyalar va ilmiy hisobotlar tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlar umumlashtirilib, yashil kimyo ta'limining zamonaviy rivojlanish tendensiyalari aniqlandi.

Qiyosiy tahlil metodi yordamida O'zbekiston oliy ta'lim tizimida kimyo fanini o'qitish amaliyoti rivojlangan davlatlarning tajribasi bilan solishtirildi. Bunda yashil kimyo fanining o'quv dasturlaridagi ulushi, laboratoriya mashg'ulotlarining tashkil etilishi, ekologik kompetensiyalarni shakllantirish usullari, o'qitish texnologiyalari va baholash mezonlari o'zaro taqqoslandi. Natijalar asosida milliy ta'lim tizimiga moslashtirilishi mumkin bo'lgan samarali tajribalar ajratib olindi.

Tahliliy-sintetik metod orqali ilmiy manbalardan olingan nazariy qarashlar tizimlashtirildi, umumlashtirildi va ularning o'zaro bog'liqligi aniqlandi. Mantiqiy tahlil va ilmiy umumlashtirish metodlari yordamida yashil kimyo ta'limining asosiy tamoyillari hamda uni tashkil etishning pedagogik xususiyatlari yuzasidan ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Tadqiqotning metodologik ishonchliligi zamonaviy ilmiy yondashuvlar, xalqaro tajribalar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar va ilmiy manbalarni kompleks tahlil qilish orqali ta'minlandi. Tadqiqot natijalari yashil kimyo ta'limining mazmunini takomillashtirish, o'quv dasturlarini xalqaro talablar asosida modernizatsiya qilish hamda oliy ta'lim muassasalarida ekologik kompetensiyalarga ega bo'lgan raqobatbardosh

mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yashil kimyo ta'limi zamonaviy oliy ta'lim tizimining ekologik barqaror rivojlanishga xizmat qiluvchi muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy manbalar, xalqaro tajribalar hamda ta'lim standartlarining qiyosiy tahlili asosida yashil kimyo ta'limining mazmuni an'anaviy kimyo ta'limidan sezilarli darajada farq qilishi aniqlandi. An'anaviy ta'limda asosiy e'tibor kimyoviy reaksiyalar, moddalarning xossalari va ishlab chiqarish texnologiyalarini o'rganishga qaratilgan bo'lsa, yashil kimyo ta'limida mazkur bilimlar ekologik xavfsizlik, resurslardan oqilona foydalanish, energiya samaradorligi, chiqindilarni minimallashtirish hamda barqaror rivojlanish tamoyillari bilan uyg'un holda o'qitiladi. Bu esa talabalarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki ekologik mas'uliyat va innovatsion fikrlash ko'nikmalarini ham rivojlantirish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili natijasida rivojlangan davlatlar oliy ta'lim muassasalarida yashil kimyo o'quv dasturlarining tarkibiy qismi sifatida laboratoriya mashg'ulotlarini ekologik mezonlar asosida tashkil etishga alohida e'tibor qaratilishi aniqlandi. Laboratoriya ishlari davomida mikro miqyosli tajribalar, kam zaharli reagentlardan foydalanish, erituvchilar sarfini kamaytirish hamda hosil bo'ladigan chiqindilarni qayta ishlash usullarining qo'llanilishi ta'lim jarayonining ekologik samaradorligini oshiradi. Mazkur yondashuv talabalarni ekologik xavfsizlik qoidalariga rioya qilishga o'rgatish bilan birga, ularda ishlab chiqarish jarayonlarini ekologik jihatdan baholash kompetensiyasini ham shakllantiradi.

Qiyosiy tahlillar natijasida xalqaro tajribada yashil kimyo ta'limi ko'proq fanlararo integratsiya asosida tashkil etilishi kuzatildi. Kimyo fani ekologiya, biotexnologiya, materialshunoslik, muhandislik, iqtisodiyot va axborot texnologiyalari bilan uzviy bog'langan holda o'qitilmoqda. Natijada talabalar murakkab ekologik muammolarni

kompleks tahlil qilish, ularning ilmiy asoslangan yechimlarini ishlab chiqish va amaliy faoliyatga tatbiq etish ko‘nikmalariga ega bo‘lmoqda. Bunday yondashuv zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan, ekologik tafakkuri rivojlangan mutaxassislarni tayyorlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Tadqiqot davomida yashil kimyo ta’limining samaradorligi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash bilan bevosita bog‘liqligi ham aniqlandi. Loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim, tadqiqotga yo‘naltirilgan o‘qitish, raqamli laboratoriyalar, virtual tajribalar hamda interaktiv ta’lim platformalaridan foydalanish talabalarning mustaqil fikrlashini, ijodkorligini va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, ekologik muammolarni hal etishga qaratilgan amaliy loyihalar talabalarni ilmiy izlanishlarga jalb etish hamda innovatsion yechimlar ishlab chiqishga rag‘batlantirmoqda.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi nuqtai nazaridan tahlil qilinganda, kimyo ta’limi mazmunida ekologik masalalar ma’lum darajada yoritilgan bo‘lsa-da, yashil kimyo tamoyillarining tizimli integratsiyasi hali to‘liq shakllanmaganligi kuzatildi. Mavjud o‘quv dasturlarida barqaror rivojlanish, yashil texnologiyalar, ekologik dizayn, atom iqtisodiyoti va hayotiy sikl tahlili kabi zamonaviy tushunchalarning ulushi cheklangan. Shuningdek, ekologik xavfsiz laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etish bo‘yicha metodik ta’minot va zamonaviy o‘quv-uslubiy materiallarga ehtiyoj mavjudligi aniqlandi.

Muhokama jarayonida olingan natijalar xalqaro ilmiy tadqiqotlar bilan solishtirilganda ularning umumiy yo‘nalishi bir-birini tasdiqlashi kuzatildi. Xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham yashil kimyo ta’limining muvaffaqiyati o‘quv dasturlarining moslashuvchanligi, fanlararo integratsiya, amaliy mashg‘ulotlarning ulushi va innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash darajasiga bog‘liqligi ta’kidlangan. Mazkur tadqiqot natijalari ham ushbu ilmiy qarashlarni tasdiqlaydi hamda yashil kimyo ta’limini rivojlantirishning asosiy omillari sifatida

ekologik kompetensiyalarni shakllantirish, xalqaro standartlarga mos o‘quv dasturlarini ishlab chiqish va amaliy yo‘naltirilgan ta’limni kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari yashil kimyo ta’limining faqat ekologik xavfsizlikni ta’minlash vositasi emas, balki innovatsion iqtisodiyot va "yashil" texnologiyalarni rivojlantirishning muhim omili ekanligini ham tasdiqlaydi. Oliy ta’lim muassasalarida ushbu yo‘nalishni takomillashtirish kelajakda ekologik jihatdan mas’uliyatli, zamonaviy ilmiy tafakkurga ega hamda xalqaro mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi. Shu bois yashil kimyo ta’limini rivojlantirish bo‘yicha xalqaro tajribalarni milliy ta’lim tizimiga moslashtirish, o‘quv dasturlarini modernizatsiya qilish, professor-o‘qituvchilarning malakasini oshirish va zamonaviy laboratoriya infratuzilmasini rivojlantirish istiqboldagi ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari yashil kimyo ta’limi zamonaviy ta’lim tizimining ekologik barqaror rivojlanishni ta’minlashga qaratilgan muhim yo‘nalishlaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Yashil kimyo ta’limi nafaqat kimyoviy bilimlarni egallashga, balki talabalarda ekologik mas’uliyat, resurslardan oqilona foydalanish, innovatsion fikrlash va barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida yashil kimyo ta’limining asosiy xususiyatlari sifatida ekologik xavfsizlikka yo‘naltirilganlik, fanlararo integratsiya, amaliy yo‘naltirilgan ta’lim, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish hamda barqaror rivojlanish maqsadlari bilan uyg‘unlik aniqlanib, ularning ta’lim sifati va samaradorligini oshirishdagi ahamiyati asoslab berildi. Shuningdek, yashil kimyo ta’limining mazmuni va metodikasi xalqaro tajribalar asosida takomillashib borayotgani hamda rivojlangan davlatlarda ushbu yo‘nalish bo‘yicha maxsus o‘quv dasturlari, ekologik laboratoriyalar va amaliy loyihalar keng qo‘llanilayotgani aniqlandi.

Qiyosiy tahlillar natijasida AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya va boshqa rivojlangan davlatlar tajribasida yashil kimyo tamoyillari oliy ta'lim dasturlariga tizimli ravishda integratsiya qilinganligi, talabalarni ekologik muammolarning ilmiy yechimlarini ishlab chiqishga yo'naltirishga alohida e'tibor qaratilayotgani ma'lum bo'ldi. Mazkur tajribalar yashil kimyo ta'limining samaradorligini oshirishda laboratoriya mashg'ulotlarini modernizatsiya qilish, loyiha asosida o'qitishni kengaytirish va raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ham yashil kimyo ta'limini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatdi. Biroq yashil kimyo tamoyillarining o'quv dasturlariga to'liq integratsiya qilinmaganligi, zamonaviy metodik ta'minot va ekologik yo'naltirilgan laboratoriya amaliyotlarini yanada takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda. Shu bois yashil kimyo bo'yicha maxsus fan va modullarni joriy etish, xalqaro tajribalarni o'quv jarayoniga moslashtirish, professor-o'qituvchilarning malakasini oshirish hamda ekologik kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan innovatsion ta'lim texnologiyalarini keng qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, yashil kimyo ta'limini rivojlantirish ekologik xavfsizlikni ta'minlash, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish va xalqaro talablarga javob beradigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli yashil kimyo ta'limini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish kelgusidagi ustuvor vazifalardan biri sifatida e'tirof etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ–637-son, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni. (yangi tahriri). – Toshkent.
3. Musayev S.S. *Kimyo o'qitish metodikasi*. – Toshkent: O'qituvchi, 2021.
4. Raxmatullayev U.R. *Ekologiya va barqaror rivojlanish asoslari*. – Toshkent: Tafakkur,

2020.
5. Xolikov A.A. *Oliy ta'lim pedagogikasi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
6. Nishonov M.N., Abdullayeva M.R. Kimyo ta'limida ekologik kompetensiyalarni shakllantirishning pedagogik asoslari // *Xalq ta'limi*. – 2023. – №3. – B. 87–94.
7. Ergashev A., Ergashev T. *Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
8. Ismailov A.I. *Barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlik*. – Toshkent: Fan, 2021.
9. Abduqodirov A.A. *Ta'limni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
10. To'xtayev A.S. *Ekologiya*. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

TOPISHMOQLARDA OLAM LISONIY MANZARASINING KONSEPTUAL ASOSLARI

Muhammadsodiq Shodmonov
Alfraganus universiteti, Uzbekistan
E-mail: shodmonov1123455sodiq@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek xalq topishmoqlarida olam lisoniy manzarasining konseptual va kognitiv asoslari tadqiq etiladi. Tadqiqotda topishmoqlar shunchaki folklor janri emas, balki insonning bilish (kognitiv) faoliyatini, tafakkur tarzini hamda milliy-madaniy realiyalarni aks ettiruvchi diskursiv birlik sifatida tahlil qilingan. Maqolada topishmoqlardagi implitsit nominatsiya, metaforik ko'chishlar hamda axborotni kodlashtirishning tipik modellari (o'rin + belgi + predmet kabi) konkret lingvistik misollar vositasida yoritib beriladi. Inson ongidagi kognitiv bilimlar zaxirasi va assotsiativ aloqalar topishmoqlar yechimini topishda hamda vertikal kontekstni anglashda asosiy omil ekani isbotlangan.*

Kalit so'zlar: *olamning lisoniy manzarasi, kognitiv tilshunoslik, konsept, topishmoq, folklor diskursi, implitsit nominatsiya, metafora, assotsiativ aloqalar, kodlashtirish modellari.*

CONCEPTUAL BASIS OF THE LANGUAGE LANDSCAPE OF THE WORLD IN PUZZLES

Abstract. *This article analyzes the conceptual and cognitive foundations of the linguistic picture of the world in Uzbek folk riddles. The study considers riddles not merely as a folkloric genre, but as a discursive unit that reflects human cognitive activity, thought patterns, and national-cultural realities. The article highlights implicit nomination, metaphorical transfer, and typical models of information encoding (e.g., location + attribute + object) through concrete linguistic examples. It is demonstrated that background cognitive knowledge and associative connections in the human mind serve as key factors in solving riddles and understanding vertical context.*

Keywords: *linguistic picture of the world, cognitive linguistics, concept, riddle, folklore discourse, implicit nomination, metaphor, associative links, encoding models.*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЯЗЫКОВОГО ЛАНДШАФТА МИРА В ЗАГАДКАХ

Аннотация. *В данной статье изучаются концептуальные и когнитивные основы языкового ландшафта мира в узбекских народных загадках. Исследование анализирует загадки не просто как фольклорный жанр, а как дискурсивную единицу, отражающую познавательную деятельность человека, образ мышления и национально-культурные реалии. В статье на*

конкретных лингвистических примерах освещаются имплицитная номинация, метафорические переносы и типичные модели кодирования информации (например, место + знак + объект) в загадках. Доказано, что когнитивный запас знаний и ассоциативные связи в человеческом сознании являются основными факторами в поиске решений загадок и понимании вертикального контекста.

Ключевые слова: *языковой ландшафт мира, когнитивная лингвистика, концепция, загадка, фольклорный дискурс, имплицитная номинация, метафора, ассоциативные связи, модели кодирования.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda inson va til munosabatlarini antropotsentrik paradigma asosida o‘rganish yetakchi o‘rin tutmoqda. Bu borada kognitiv tilshunoslik tilni shunchaki aloqa va axborot uzatish vositasi emas, balki insonning bilish (kognitiv) faoliyati, olamni idrok etish, axborotni qayta ishlash, tartibga solish va xotirada saqlashning asosiy mexanizmi sifatida tadqiq etadi. Har bir xalqning tili uning asriy dunyoqarashi, milliy madaniyati, geografik muhiti hamda turmush tarzidan kelib chiqqan holda “olamning lisoniy manzarasi”ni shakllantiradi.

Ma’lumki, fan-texnika taraqqiyoti va globallashuv sharoitida insoniyatning dunyoni idrok qilish va unga o‘z lisoniy ongi, idroki va dunyoqarashidan kelib chiqqan holda munosabatda bo‘lish, muloqot turlari va shakllarining yaratilishiga sabab bo‘ldi. Bugungi kunda inson kommunikativ faoliyatida o‘zi yashab turgan hudud, qadriyatlari, an’analari muhim omillardan sanaladi. Bu esa olamni anglash va idrok qilishning muhim omillaridan biri bo‘lmish konseptlar vositasida olamning lisoniy manzarasini til egalari ongida shakllantirgan. Voqelikni aks ettirish so‘z vositasidagina emas, balki dastlab insonning tafakkurida yuz beradi. Tafakkurda yuzaga kelgan mental tuzilma insonning lisoniy faoliyatida o‘z ifodasini topadi.

Olamning lisoniy manzarasini o‘rganishda xalq og‘zaki ijodi, xususan, folklor diskursining eng qadimiy hamda ixcham janrlaridan biri bo‘lgan topishmoqlar alohida ilmiy-nazariy va lingvokulturologik qiymatga ega. Topishmoqlar asrlar davomida shakllangan xalq tafakkurining, mantiqiy fikrlash tarzi va metaforik tasavvurlarining

muhrlangan shaklidir. An'anaviy tilshunoslikda topishmoqlar asosan ularning badiiy-uslubiy xususiyatlari, poetik san'atlari hamda tematik tasnifi nuqtai nazaridan o'rganilgan bo'lsa, zamonaviy tilshunoslikda ularning konseptual asoslarini, kognitiv-pragmatik xususiyatlarini va olamni lisoniy modellashtirishdagi o'rnini tadqiq etish dolzarb masalalardan biridir.

METODOLOGIYA

Kognitiv tilshunoslikning asosiy predmeti sifatida kognitiv faoliyat sifatidagi til qatnashadi. Til inson bilish faoliyatining ajralmas qismi bo'lib, o'zida madaniy, psixologik hamda kommunikativ faktorlarning o'zaro aloqasini aks ettiradi. Topishmoqlar insonning bilish faoliyatida, uning tafakkur tarzini shakllantirishda muhim vositalardan bo'lib xizmat qiladi. Voqelikdagi predmet va hodisalarni bilish, idrok qilish qator mantiqiy-ruhiy harakatlarni o'z ichiga olgan murakkab faoliyatdir. Bu faoliyatning dastlabki bosqichini, albatta, ma'lum bir obyektni o'ziga ma'lum bo'lgan boshqa obyektlar bilan qiyoslash va taqqoslash harakati tashkil qiladi.

Topishmoq matnida obyekt nomi birdaniga oshkor etilmaydi. Aksincha, uning eng muhim yoki ikkinchi darajali belgilari, joylashuv o'rni, vazifasi, shakli va harakati ma'lum bir lisoniy-kognitiv kodlashtirish orqali yashiriladi. Bu jarayon so'zlovchi va tinglovchidan umumiy kognitiv bazaga, ya'ni bir xil milliy-madaniy realiyalardan va hayotiy tajribadan xabardorlikni talab etadi. Shu bois topishmoqlarda olam lisoniy manzarasining konseptual asoslarini o'rganish o'zbek tilining kognitiv potentsialini va milliy mentalitetning lisoniy aks etish mexanizmlarini ochib beradi.

Tadqiqotning maqsadi – o'zbek xalq topishmoqlaridagi konseptual tuzilmalarni aniqlash, ularda olam lisoniy manzarasining aks etish tamoyillarini va kognitiv-metaforik modellashtirish mexanizmlarini yoritib berishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish belgilandi:

1. Kognitiv tilshunoslikda olamning lisoniy manzarasi va konsept tushunchalarining nazariy asoslarini tahlil qilish;

2. Topishmoqlarda implitsit nominatsiya va metaforik ko‘chishlarning kognitiv mexanizmlarini ko‘rib chiqish;

3. O‘zbek topishmoqlaridagi asosiy konseptual sohalarni (Inson, Tabiat, Maishiy hayot va mehnat qurollari) hamda ularni kodlashtirish modellari (*o‘rin + belgi + predmet* va h.k.)ni aniqlash;

4. Topishmoqlarda milliy-madaniy realiyalarning lisoniy va kognitiv aks etish xususiyatlarini ilmiy va amaliy jihatdan asoslab berish.

Topishmoqlar bo‘yicha monografik tadqiqot olib borgan M.Saitboeva ot asosli qurilmalarning uchta struktur-semantik ko‘rinishini farqlaydi. Birinchi tip tasdiq va inkorni ifodalab, almashinib qo‘llanuvchi predikativ birliklardan tuzilgan qo‘shma gaplar: *Shoxi bor, ho‘kiz emas, egari bor, ot emas.*(Raketa) kabi. Ikkinchi tipga o‘xshatish ifodalovchi birliklarni kiritadi, bu holatda ot asos tarkibida o‘xshatish affikslar yoki leksemalar qo‘llanadi: O‘*zi ignaday, boshida sallasi bor.*(Gugurt)kabi.

Uchinchi tipga jumboqlanayotgan predmet belgilari boshqa bir predmet unga moskeluvchi belgilari orqali berilgan qurilmalarni kiritadi: *Boshi taroq, dumi o‘roq.* (Xo‘roz)kabi.

Topishmoqlarning nominativ aspekti haqidagi maqolada esa topishmoqlardagi implitsit nominatsiya haqida fikr yuritiladi. Implitsit nominatsiya bu topishmoqdagi narsa-hodisalarning ataylab pardali formada nomlanishidir. Tadqiqotchining fikricha, o‘zbek topishmoqlarida implitsit nominatsiyaning asosan quyidagi usullari keng tarqalgan:

1. Jumboqlanayotgan denotat xususiyatlariga mos kelmaydigan, yot belgilarni aytish: Chopsa, chopilmas, Bo‘lsa, bo‘linmas (soya) kabi.

2. Denotatning unchalik muhim bo‘lmagan ikkinchi darajali belgilarini aytish. Masalan, supurgi haqidagi topishmoqda uning tashqi ko‘rinishiga ishora qilinadi, vaholanki, supurgining eng muhim belgisi uning vazifasida ko‘rinadi.

3. Jumboqlanayotgan predmetni boshqa predmetga qiyoslash. Jumladan, oyni patirga, yerni gilamga o‘xshatish kabi.

Ko‘rinib turganiday, topishmoqlarning janr xususiyatlariga bag‘ishlangan aksariyat ishlarda ularning semantik va tasnifiy turlariga e’tibor qaratilgan. Topishmoq inson kognitiv faoliyati asosida yuzaga keluvchi, o‘zida milliy-madaniy realiyalarni aks ettiruvchi folklor diskursi janridir. Topishmoqlar xalq og‘zaki ijodining namunasi sifatida o‘zining ixchamligi va barqarorligi, o‘ziga xos yashirin ma’noga egaligi, obrazlarining metaforik ifodaga asoslanishi bilan ajralib turadi.Topishmoqda mavjud narsa haqida gapiriladi va uni muhim belgilari asosiga yashiradi. “Shu jihatdan, topishmoqning g‘oyasi –haqiqatan ham bo‘lgan narsa haqida gapirish va bu bilan birga, tamomila mumkin bo‘lmagan narsani birlashtirishdir. Bunga (ko‘p qo‘llanadigan) so‘zlar vositasida erishib bo‘lmasa, metaforalar vositasida erishish mumkin”.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ko‘rinib turganiday, topishmoqlarda til va tafakkur, insonning bilish jarayonidagi qiyoslash va taqqoslash jarayonining uzviyligi muhim omillardan sanaladi. Bu jarayon inson ongidagi kognitiv bilim va topishmoqlar tarkibidagi leksik birliklarning assotsiatsiyasiga asoslanadi. Assotsiativ aloqalar esa insonning o‘zi mansub bo‘lgan tarixiy sharoit asosidagi hayotiy va bilim tajribalariga asoslanadi.

Oddiygina topishmoqlar javobini topish jarayonini ko‘z oldimizga keltiraylik. “Topishmoqlar” to‘plamidagi “Odam, uning a’zolari va xislatlari haqida” mavzuiy guruhidagi ayrim topishmoqlarni tahlilga tortamiz. Oxurda ola buzoq o‘ynaydi (Ko‘z). Ushbu topishmoqni topish jarayonida inson ongidagi bilimlar zaxirasida ko‘z haqidagi muhim belgilar ajratiladi:

- oxur – ko‘z kosasi –o‘rin belgisi, ya’ni ko‘zning ko‘z kosasi ichida joylashganligi;

- ola buzoq – oq-qora - rang belgisi, shuningdek buzoqdek silliqlik - shakliy va “namlik” –xususiyat belgisi;

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

- o'ynamoq - harakat belgisi, ya'ni ko'zning doimo harakatda bo'lishi topishmoq mazmuniy mundarijasidan o'rin olgan. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodida bir predmet yoki hodisa haqida bir necha topishmoqlar mavjud. Masalan, ko'z haqida yuqorida ta'kidlangan to'plamda 13 ta topishmoq (203-215-raqamlar ostida) keltirilgan. Masalan, Kechasi yopiq, Kunduzi ochiq (Ko'z). Ushbu topishmoqda esa ko'zning quyidagi belgilari ajratilishi muhimdir:

- harakat belgisi - yopilib-ochilib turishi;
- xususiyat belgisi – insonning kechasi uyquda, kunduzi bedor bo'lishi;
- insonning uyqudaligi yoki uyg'oqligini bildiruvchi muhim a'zo ekanligi.

- Ko'rinib turganiday, ko'z haqidagi 1-topishmoqda jumboqlanayotgan predmetning o'rin, rang, xususiyat belgilari aytilsa, 2-topishmoqda jumboqlanayotgan predmetning harakat va vazifa belgilari keltirilgan.

Qayd etilgan kognitiv bilimlar oxurdagi ola buzoqqa o'xshatilgan ob'ektni aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Inson ko'z haqidagi kognitiv bilimlarini topishmoqdagi o'xshatishli qo'llanish bilan solishtiradi, uning o'xshashlik va farqli jihatlarini aniqlaydi. Ob'ektning o'xshashlik belgilari topishmoqning yechimi uchun xizmat qiladi. Inson tafakkurida amalga oshiriladigan bu mantiqiy-ruhiy harakatlar topishmoqda yashiringan ob'ektni aniqlashga imkon beradi.

Topishmoq markazidan inson atrofidagi olam, tabiat va maishiy hayot o'rin oladi. Jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda unda madaniyatning tarixiy va zamonaviy jihatlarini aks ettiruvchi znachimie smisli aks etadi. An'anaviy topishmoqlarda ham, zamonaviy topishmoqlarda ham insonning maishiy hayoti va faoliyati, uni o'rab olgan tabiat olami mavzusi dolzarb sanaladi. Masalan, mehnat qurollari haqidagi topishmoqlarda omoch, urchuq, charx, moki kabilar qatoriga elektr asboblari, lampochka, dazmol, televizor ham qo'shilganligini ko'rish mumkin.

"Topishmoq ikkita qismning birlashuvi va ushbu aloqa natijasida hosil bo'lgan bitta maydonni o'zida namoyon qiladi. Topishmoq matni va javob qismi orqali

ifodalanuvchi turli realiyalar hosil bo'ladi. Bu realiyalarning qismlari turli tasnifiy guruhlarga mansub bo'ladi: jonli-jonsiz, ob'ekt-odamlar, o'simlik va hayvonot olami-insoniyat, tabiiy predmetlar. Topishmoqda jumboqlanayotgan predmetning belgilari o'ziga xos bo'laklanish tartibi tarzida kodlashtiriladi va topishmoqning eng ko'p tarqalgan turg'un tiplari-modellari hosil qilinadi". Ushbu kodlashtirish tartibi quyidagi tipik modellarda namoyon bo'ladi. Masalan:

o'rin + belgi + predmet: *Qirq hujrada qizil qizlar* (Anor). *Tom ustida qo'sh chiroq*. (Ko'z). *Jar yoqasida yorti chayla*. (Quloq). Yer *tagida kokilli bachcha*. (Piyoz). Mazkur tipdagi topishmoqlarda javob qismi narsa-predmet anglatsa, javobga ishora qiluvchi stimul so'z ham predmet asosli metafora bo'ladi: *qizil qizlar - anor, yorti chayla - quloq, kokilli bachcha - piyoz* kabi.

O'rin+belgi modelidagi kodlashtirish: O'choq bo'yida turgan, Ikki ko'zini yumgan (Mushuk). *Jar bo'yida jalbiroq*. (Sirg'a)

Harakat + belgi: Bu modelda obyektning harakat doirasi hamda o'sha harakatga xos bo'lgan o'ziga xos tarz (tezlik, qamrov) aks etadi. Masalan: *Bir nafasda olamni kezar (Fikr).* Ushbu topishmoqda *"olamni kezar"* birikmasi harakatni, *"bir nafasda"* iborasi esa harakatning soniyalik va tezlik belgilarini ifodalaydi.

Shakl + vazifa: Obyektning tashqi qiyofasi (shakli) hamda uning asosiy funksional xizmati (vazifasi) o'zaro sintezlashadi. Masalan: *Daraxt emas — yaproqli, ko'ylak emas — etakli, odam emas — so'zlaydi (Kitob).* Bu o'rinda *"yaproqli"* hamda *"etakli"* birliklari predmetning tashqi tuzilishini, *"so'zlaydi"* fe'li esa uning asosiy ma'lumot berish vazifasini namoyon qiladi.

Tabiat konseptual sohasi kognitiv modeli: Tabiat hodisalari haqidagi topishmoqlarda asosan jonsiz unsurlarga jonli obyektlarning harakati va sifati ko'chiriladi. Masalan: "Oqsoq jo'ja yer qazir" *(Tomchi)* Bu yerda tomchining holat belgisi *(oqsoq jo'ja)* hamda uning yuqoridan tushib yerga urilishi va iz qoldirishi *(yer qazir)* jonli jonzotning xatti-harakati va qiyofasi orqali kognitiv modellashtirilgan.

Topishmoqlar turli tillarda mazmuniy mundarijasi, semantik strukturasi, jumboqlanayotgan predmetning qaysi belgisiga asoslanishi nuqtai nazaridan ham bir-biridan farq qiladi. Bu kabi masalalar galdagi tadqiqotlarimizning asosi sanaladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, oʻzbek xalq topishmoqlari shunchaki folklorik-poetik matnlar emas, balki xalqimizning asriy kognitiv faoliyatini, olam haqidagi tajriba va bilimlari zaxirasini namoyon etuvchi murakkab lisoniy-mentallik tuzilmasidir. Topishmoqlarda olam lisoniy manzarasining aks etishi insonning antropotsentrik dunyoqarashi bilan chirmashib ketgan boʻlib, unda jonsiz narsa va hodisalarga insoniy attributes hamda xatti-harakatlarning koʻchirilishi yetakchi oʻrin tutadi. Shuningdek, topishmoqlardagi axborotni kodlashtirish mexanizmi ma'lum bir turgʻun kognitiv modellarga (*oʻrin + belgi + predmet*, *harakat + belgi*, *shakl + vazifa* kabi) tayanadi. Bu modellar va implitsit nominatsiya vositalari soʻzlovchi hamda tinglovchidan umumiy lisoniy-madaniy xotiraga hamda assotsiativ aloqalarga ega boʻlishni talab etadi. Xulosa oʻrnida ta'kidlash joizki, topishmoqlarni kognitiv-lingvistik tomondan oʻrganish oʻzbek tilining konseptual salohiyatini va milliy-madaniy qadriyatlarning til xotirasida saqlanish mexanizmlarini chuqur anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1) Саитбаева М.Н. Именное сказуемое в узбекских народных загадках: Автореф. дис. ... канд. филол наук. - Т., 1984. Стр. 12
2) Мўминов С. Ўзбек топишмоқларининг номинатив аспекти / Республика ёш филолог олимларининганъанавий конференция материаллари. - Т.: Фан, 1990. - 103-106-б.
3) Қобулова С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (Ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Номз.дисс. автореф. –Т., 2007. 6-б.
4) Ҳусаинова З. Топишмоқлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 31-32-б.
5) Абдрашитова М.О. Миромоделирующая функция жанра загадки в фольклорном дискурсе. Автореф. канд.филол. наук. Томск, 2012. Стр. 9

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MEHNATSEVARLIK FAZILATINING MAZMUNI VA PEDAGOGIK AHAMIYATI

Alisherova Raxnamo Odiljon qizi
Namangan davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabasi
E-mail: alisherovarahnamo1@gmail.com
Ilmiy rahbar: Olimova Dilrabo Nurali qizi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining mazmun-mohiyati, uning shaxs rivojlanishidagi o'rni hamda pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Maktabgacha yosh davri bolalarda mehnatga ijobiy munosabat, mustaqillik, mas'uliyatlilik va topshiriqlarni bajarishga bo'lgan intilish kabi sifatlarni shakllantirishning muhim bosqichi hisoblanadi. Tadqiqotda mehnatsevarlik fazilatining nazariy asoslari pedagogik va psixologik adabiyotlar tahlili orqali yoritildi hamda maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari umumlashtirildi. Tadqiqot natijalari bolalarda mehnatsevarlik fazilatining shakllanishida oila va maktabgacha ta'lim tashkilotining hamkorligi, bolalarning yosh xususiyatlariga mos mehnat faoliyatlarini tashkil etish hamda tarbiyachining rag'batlantiruvchi yondashuvi muhim omil ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, mehnat faoliyatiga muntazam jalb etilgan bolalarda mustaqillik, mas'uliyat va topshiriqlarni oxirigacha bajarish ko'nikmalari yuqori darajada rivojlanishi aniqlandi.*

Kalit so'zlar: *mehnatsevarlik, mehnat tarbiyasi, maktabgacha yosh, pedagogik ahamiyat, shaxs rivojlanishi, mustaqillik, mas'uliyatlilik, maktabgacha ta'lim.*

CONTENT AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF THE VIRTUE OF WORK IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. *This article analyzes the essence of industriousness in preschool children, its role in personality development, and its pedagogical significance. Preschool age is considered an important stage in the formation of positive attitudes toward work, independence, responsibility, and willingness to complete assigned tasks. The study examines the theoretical foundations of industriousness through the analysis of pedagogical and psychological literature and summarizes the results of a survey conducted among preschool educators. The findings indicate that cooperation between the family and preschool educational institutions, the organization of age-appropriate work activities, and the encouraging approach of educators are important factors in developing industriousness in children. Furthermore, it was found that children who are regularly involved in work-related activities demonstrate higher levels of independence, responsibility, and the ability to complete tasks successfully.*

Keywords: *industriousness, labor education, preschool age, pedagogical significance, personality development, independence, responsibility, preschool education.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

СОДЕРЖАНИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДОБРОДЕТЕЛИ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. *В данной статье анализируются сущность трудолюбия у детей дошкольного возраста, его роль в развитии личности и педагогическое значение. Дошкольный возраст является важным этапом формирования положительного отношения к труду, самостоятельности, ответственности и стремления выполнять порученные задания. В исследовании теоретические основы трудолюбия раскрываются посредством анализа педагогической и психологической литературы, а также обобщаются результаты анкетирования, проведённого среди воспитателей дошкольных образовательных организаций. Результаты исследования показали, что важными факторами формирования трудолюбия у детей являются сотрудничество семьи и дошкольной образовательной организации, организация трудовой деятельности с учётом возрастных особенностей детей, а также стимулирующий подход воспитателя. Кроме того, установлено, что у детей, систематически вовлечённых в трудовую деятельность, более высоко развиваются самостоятельность, ответственность и навыки доведения начатого дела до конца.*

Ключевые слова: *трудолюбие, трудовое воспитание, дошкольный возраст, педагогическое значение, развитие личности, самостоятельность, ответственность, дошкольное образование.*

KIRISH

Bugungi kunda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti mehnatsevar, mas'uliyatli va tashabbuskor shaxslarni tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etmoqda. Insonning mehnatga bo'lgan munosabati, mehnat faoliyatini qadrlashi va unga mas'uliyat bilan yondashishi ilk bolalik davridan shakllana boshlaydi. Shu sababli maktabgacha ta'lim tizimida bolalarda mehnatsevarlik fazilatini rivojlantirish pedagogik faoliyatning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Maktabgacha yosh davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida eng muhim bosqichlardan biri bo'lib, aynan ushbu davrda unda atrof-muhitga munosabat, axloqiy me'yorlar, xulq-atvor odatlari hamda mehnat faoliyatiga nisbatan dastlabki tasavvurlar vujudga keladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalik davrida shakllangan ijobiy sifatlar keyingi yosh bosqichlarida shaxs rivojlanishining muhim omili sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan mehnatsevarlik fazilatini maktabgacha yoshdan boshlab shakllantirish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi.

Mehnatsevarlik shaxsning mehnat faoliyatiga ongli munosabati, topshiriqlarni mas'uliyat bilan bajarishi, qiyinchiliklarni yenga olishi hamda boshlangan ishni oxiriga yetkazishga intilishi bilan tavsiflanadi. Mazkur fazilat bolaning nafaqat mehnat ko'nikmalarini egallashiga, balki mustaqillik, intizomlilik, sabr-toqat va javobgarlik kabi ijobiy sifatlarining rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Shuning uchun ham mehnat tarbiyasi maktabgacha ta'lim mazmunining ajralmas tarkibiy qismi sifatida e'tirof etiladi. Pedagogika va psixologiya fanlarida mehnat tarbiyasi hamda mehnatsevarlik fazilatining shakllanishi masalalari ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, L.S. Vygotskiy bolaning rivojlanishida ijtimoiy muhit va faoliyatning muhim o'rin tutishini asoslab bergan. A.N. Leontyev shaxs rivojlanishini faoliyat bilan bog'liq holda izohlab, bolaning turli faoliyat turlarida ishtirok etishi uning shaxsiy sifatlari shakllanishiga ta'sir ko'rsatishini ta'kidlagan. V.A. Suxomlinskiy esa mehnatni bolalar tarbiyasining muhim vositasi sifatida baholab, mehnat jarayonida bolaning axloqiy va irodaviy sifatlari rivojlanishini qayd etgan.

METODOLOGIYA

Maktabgacha ta'limga oid zamonaviy tadqiqotlarda bolalarni yosh va individual xususiyatlariga mos mehnat faoliyatlariga jalb etish, ularda mehnatga qiziqish va ijobiy motivatsiyani shakllantirish muhim pedagogik shart sifatida ko'rsatiladi. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida mehnat tarbiyasining umumiy jihatlari yoritilgan bo'lib, maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining mazmuni va pedagogik ahamiyatini zamonaviy ta'lim talablari asosida tadqiq etish zarurati saqlanib qolmoqda. Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining mazmunini ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilish, uning pedagogik ahamiyatini aniqlash hamda ushbu fazilatni samarali shakllantirish omillarini yoritishdan iborat. Mazkur tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining mazmuni va pedagogik ahamiyatini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda nazariy va empirik tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik

asosini maktabgacha ta'lim, mehnat tarbiyasi, shaxs rivojlanishi hamda faoliyat nazariyasiga oid ilmiy manbalar tashkil etdi. Tadqiqot davomida mehnatsevarlik fazilatining mazmuni, uning tarkibiy komponentlari va bolalar rivojlanishidagi ahamiyatini yorituvchi pedagogik hamda psixologik adabiyotlar tahlil qilindi [1].

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar va o'quv-metodik manbalar o'rganildi hamda tadqiqotning nazariy asoslari shakllantirildi. Ikkinchi bosqichda empirik ma'lumotlar yig'ildi. Uchinchi bosqichda olingan natijalar tahlil qilinib, umumlashtirildi va ilmiy xulosalar ishlab chiqildi. Empirik tadqiqotda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan 20 nafar tarbiyachi ishtirok etdi. Respondentlar mehnat tarbiyasi jarayonini bevosita tashkil etuvchi mutaxassislar sifatida tanlandi. So'rovnoma 5 ta asosiy savoldan iborat bo'lib, unda bolalarda mehnatsevarlik fazilatini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar, qo'llanilayotgan pedagogik usullar, mehnat faoliyatining samarali shakllari hamda amaliyotda uchraydigan muammolar aniqlashtirildi. Tadqiqotda pedagogik kuzatish usuli ham qo'llanildi. Kuzatish jarayonida bolalarning o'z-o'ziga xizmat qilish faoliyati, navbatchilik vazifalarini bajarishi, o'yinchoqlar va o'quv vositalarini tartibga keltirishi, tabiat burchagidagi o'simliklarni parvarish qilishi hamda jamoaviy mehnat topshiriqlaridagi ishtiroki tahlil qilindi [2]. Mehnatsevarlik fazilatini baholashda bir qator mezonlardan foydalanildi. Jumladan, topshiriqni mustaqil bajarish darajasi, boshlangan ishni yakunlashga intilish, mehnat faoliyatiga qiziqish, jamoa bilan hamkorlikda ishlash hamda topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashish ko'rsatkichlari asosiy mezon sifatida qabul qilindi. Ushbu mezonlar orqali bolalarda mehnatsevarlik fazilatining namoyon bo'lish darajasi baholandi.

NATIJALAR

Olingan ma'lumotlar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilindi. So'rovnoma natijalari foiz ko'rsatkichlari asosida qayta ishlanib, jadval ko'rinishida umumlashtirildi. Tahlil natijalari mehnatsevarlik fazilatining shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni

aniqlash hamda ularning pedagogik ahamiyatini baholash imkonini berdi. Tadqiqotning dastlabki bosqichida tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining mazmuni va uning namoyon bo'lish shakllari haqidagi fikrlari o'rganildi. Shuningdek, mehnatsevarlik fazilatining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar, bolalarning mustaqil faoliyat darajasi, samarali mehnat faoliyatlari hamda amaliyotda uchraydigan muammolar yuzasidan ma'lumotlar to'plandi. Olingan natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

NATIJALAR

Tadqiqot doirasida Namangan viloyati Mingbuloq tumani maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan 20 nafar tarbiyachi ishtirokida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma bolalarda mehnatsevarlik fazilatini shakllantirishga doir tarbiyachilarning fikr-mulohazalarini aniqlashga qaratildi. Olingan natijalar quyidagi jadvallarda keltirildi va tahlil qilindi.

1-jadval

Tarbiyachilarning bolalarda mehnatsevarlik fazilatini shakllantirishga oid fikrlari (n=20)

Ko'rsatkichlar	Respondentlar soni (nafar)	Ulushi (%)
1. Mehnatsevarlikning asosiy namoyon bo'lish shakli		
Topshiriqni oxirigacha bajarish	7	35
Jamoada hamkorlik qilish	6	30
Mehnatga qiziqish bildirish	4	20
Mustaqil ishlash	3	15
2. Mehnatsevarlik fazilatiga ta'sir etuvchi omillar	**Respondentlar soni (nafar)**	**Ulushi (%)**
Oila	7	35
Maktabgacha ta'lim muhiti	6	30
Tarbiyachi	4	20
Ommaviy axborot vositalari (OAV)	3	15
3. Bolalarning topshiriqlarni mustaqil bajarish darajasi	**Respondentlar soni (nafar)**	**Ulushi (%)**
Yuqori daraja	8	40
O'rta daraja	8	40
Past daraja	4	20
4. Mehnatsevarlikni shakllantirishda samarali faoliyat turlari	**Respondentlar soni (nafar)**	**Ulushi (%)**
Jamoaviy mehnat topshiriqlari	7	35
O'simliklarni parvarishlash	6	30
Stol tayyorlash	4	20
Navbatchilik	3	15
5. Mehnatsevarlikni shakllantirishda uchraydigan muammolar	**Respondentlar soni (nafar)**	**Ulushi (%)**
Ota-onalar e'tiborining sustligi	8	40
Individual yondashuvning yetishmasligi	8	40
Bolalarda qiziqishning yetarli emasligi	4	20

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, tarbiyachilarning fikricha mehnatsevarlik fazilati eng avvalo topshiriqni oxirigacha bajarish (35%) va jamoada hamkorlik qilish (30%) orqali namoyon bo'ladi. Mehnatga qiziqish bildirish 20 %, mustaqil ishlash esa 15 % respondentlar tomonidan asosiy ko'rsatkich sifatida e'tirof etilgan. Mehnatsevarlik fazilatiga ta'sir etuvchi omillar orasida oila (35%) va maktabgacha ta'lim muhiti (30%) yetakchi o'rinni egalladi. Tarbiyachi ta'siri 20 %, OAV ta'siri 15 % deb baholandi. Bolalarning topshiriqlarni mustaqil bajarish darajasi bo'yicha 40 % yuqori, 40 % o'rta, 20 % past darajada ekani aniqlandi. Mehnatsevarlikni shakllantirishda eng samarali faoliyat turlari sifatida jamoaviy mehnat topshiriqlari (35%) va o'simliklarni parvarishlash (30%) ko'rsatildi. Asosiy muammolar sifatida esa ota-onalar e'tiborining sustligi (40%) va individual yondashuvning yetishmasligi (40%) qayd etildi.

1-jadval ma'lumotlari tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining mazmuni va uni shakllantirish omillari haqidagi qarashlarini aniqlash imkonini berdi. Natijalarga ko'ra, respondentlarning 35 foizi mehnatsevarlikning asosiy belgisi sifatida topshiriqni oxirigacha bajarishni qayd etgan.

Bu holat bolalarda boshlangan ishni yakunlash ko‘nikmasi mehnatsevarlikning muhim tarkibiy qismi sifatida baholanishini ko‘rsatadi. Shuningdek, tarbiyachilarning 30 foizi jamoada hamkorlik qilishni asosiy ko‘rsatkich deb hisoblagan. Mazkur natija mehnat faoliyati jarayonida ijtimoiy munosabatlar va hamkorlik ko‘nikmalarining ahamiyati yuqori ekanligini tasdiqlaydi. Mehnatga qiziqish bildirish (20%) va mustaqil ishlash (15%) ko‘rsatkichlari ham mehnatsevarlik fazilatining muhim elementlari sifatida e’tirof etildi [3]. Mehnatsevarlik fazilatining shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar orasida oila yetakchi o‘rinni egallab, respondentlarning 35 foizi ushbu omilni eng muhim deb baholagan. Maktabgacha ta’lim muhiti 30 foiz bilan ikkinchi o‘rinni egalladi. Tarbiyachi faoliyati 20 foizni tashkil etgan bo‘lsa, ommaviy axborot vositalarining ta’siri 15 foiz deb qayd etildi. Olingan natijalar bolalarda mehnatsevarlik fazilatining rivojlanishi, avvalo, oiladagi tarbiya va kundalik faoliyat namunalariga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, maktabgacha ta’lim tashkilotida yaratilgan tarbiyaviy muhit ham ushbu sifatning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi .

Bolalarning topshiriqlarni mustaqil bajarish darajasi bo‘yicha olingan ma’lumotlar respondentlarning 40 foizi ushbu ko‘rsatkichni yuqori, 40 foizi o‘rta, 20 foizi esa past darajada deb baholaganini ko‘rsatdi. Mazkur natijalar bolalarning aksariyatida mustaqil faoliyat ko‘nikmalari shakllanayotganini, biroq ayrim hollarda ularga qo‘shimcha pedagogik yordam va rag‘batlantirish zarurligini anglatadi. Mehnatsevarlikni shakllantirishda eng samarali faoliyat turi sifatida jamoaviy mehnat topshiriqlari (35%) hamda o‘simliklarni parvarishlash (30%) qayd etildi. Respondentlarning fikricha, mazkur faoliyat turlari bolalarda mas’uliyat hissi, tartiblilik, sabr-toqat va mehnat natijasiga nisbatan qiziqishni rivojlantiradi. Stol tayyorlash (20%) va navbatchilik faoliyati (15%) ham amaliy ahamiyatga ega vositalar sifatida baholandi [5]. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, bolalarda mehnatsevarlik fazilatini shakllantirish jarayonida ota-onalar e’tiborining sustligi (40%) hamda individual yondashuvning yetishmasligi (40%) asosiy muammolar sifatida qayd etildi. Shuningdek,

respondentlarning 20 foizi bolalarda mehnat faoliyatiga qiziqishning yetarli emasligini muhim muammo deb hisoblagan. Ushbu natijalar maktabgacha ta'lim tashkiloti va oila hamkorligini yanada kuchaytirish, bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik faoliyatni tashkil etish zarurligini ko'rsatadi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining shakllanishi ko'plab omillar ta'sirida yuz berishini ko'rsatdi. Respondentlar oilaning tarbiyaviy ta'sirini birinchi o'ringa qo'ygan bo'lsalar, maktabgacha ta'lim muhiti va tarbiyachi faoliyatining ham muhim ahamiyatga ega ekanligini qayd etdilar. Shuningdek, bolalarda mehnatsevarlikni rivojlantirishda jamoaviy mehnat topshiriqlari hamda tabiat bilan bog'liq amaliy faoliyatlar samarali vosita sifatida e'tirof etildi. Olingan natijalar maktabgacha ta'lim jarayonida mehnat tarbiyasini tizimli tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining shakllanishi, avvalo, oila va ta'lim muassasasi hamkorligiga bog'liqligini ko'rsatdi. Respondentlarning 35 foizi oilani asosiy omil sifatida baholagan. Ushbu natija F.R. Qodirovaning bolada dastlabki mehnat ko'nikmalari va ijtimoiy xulq-atvor namunalarining shakllanishida oilaning ustuvor o'rni mavjudligi haqidagi ilmiy qarashlari bilan mos keladi [3]. Biroq tadqiqotda maktabgacha ta'lim muhiti ham 30 foiz ko'rsatkich bilan yuqori natija qayd etgani zamonaviy sharoitda mehnat tarbiyasi faqat oilaviy ta'sir doirasida emas, balki ta'lim muassasasida tashkil etiladigan maqsadli pedagogik faoliyat orqali ham rivojlanishini ko'rsatadi. Demak, mehnatsevarlik fazilatining shakllanishi oila va maktabgacha ta'lim tashkilotining o'zaro hamkorligi natijasida yuzaga keladigan murakkab pedagogik jarayon hisoblanadi. Bizning tadqiqotimizda mehnatsevarlikning asosiy belgisi sifatida topshiriqni oxirigacha bajarish 35 foiz natija bilan birinchi o'rinni egalladi. Mazkur holat bolalarda mas'uliyatlilik va qat'iyatlilik sifatlari mehnatsevarlikning muhim tarkibiy qismi sifatida

shakllanayotganini ko‘rsatadi. Pedagogik tadqiqotlarda ham mehnatsevarlik shaxsning mehnat faoliyatida ishtirok etishi bilangina emas, balki boshlangan ishni sifatli va to‘liq yakunlay olish qobiliyati bilan baholanishi ta’kidlanadi [5]. Shu jihatdan qaraganda, olingan natijalar mehnatsevarlikning mazmun-mohiyatini ochib beruvchi nazariy qarashlarni tasdiqlaydi. Jamoada hamkorlik qilishning 30 foiz ko‘rsatkich bilan ikkinchi o‘rinni egallashi alohida e’tiborga loyiqdir. L.S. Vygotskiy bolaning rivojlanishi ijtimoiy hamkorlik jarayonida sodir bo‘lishini ta’kidlaydi [6]. Bizning tadqiqotimiz natijalari ham ushbu nazariy qarashlarni amaliy jihatdan tasdiqladi. Chunki jamoaviy faoliyat davomida bolalar bir-biriga yordam berish, vazifalarni taqsimlash va umumiy natija uchun mas’uliyat his qilishni o‘rganadilar. Natijada mehnatsevarlik nafaqat individual, balki ijtimoiy ahamiyatga ega fazilat sifatida rivojlanadi.

Tadqiqotda jamoaviy mehnat topshiriqlari (35%) hamda o‘simliklarni parvarish qilish (30%) bolalarda mehnatsevarlikni rivojlantirishning eng samarali shakllari sifatida baholandi. Ushbu natija tasodifiy emas. Chunki amaliy faoliyat jarayonida bola o‘z mehnatining natijasini bevosita kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Xususan, o‘simliklarni muntazam parvarish qilish jarayonida sabr-toqat, mas’uliyat va mehnat natijasiga hurmat hissi rivojlanadi. Poddyakovning fikricha, maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatga qiziqish real natija bilan bog‘liq faoliyatlarda kuchliroq namoyon bo‘ladi [7]. Bizning natijalarimiz ham mazkur ilmiy xulosani tasdiqlaydi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, ota-onalar e’tiborining sustligi va individual yondashuvning yetishmasligi 40 foizdan asosiy muammo sifatida qayd etildi. E’tiborli jihati shundaki, respondentlar bir tomondan oilani mehnatsevarlikni shakllantirishdagi eng muhim omil sifatida baholagan bo‘lsalar, ikkinchi tomondan aynan oilaviy tarbiyadagi ayrim kamchiliklarni asosiy muammo sifatida ko‘rsatganlar. Bu holat mehnatsevarlik fazilatining shakllanishida oilaning o‘rni yuqori bo‘lishi bilan birga, mazkur jarayonning sifati ham muhim ekanligini anglatadi. Agar bola oilada muntazam

ravishda mehnat faoliyatiga jalb etilmasa yoki unga mustaqil vazifalar topshirilmasa, mehnatsevarlik sifatining rivojlanishi sekinlashishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining shakllanishi murakkab pedagogik jarayon bo‘lib, u oila, maktabgacha ta’lim tashkiloti va tarbiyachi faoliyatining o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liqligini ko‘rsatdi. O‘tkazilgan so‘rovnoma va tahlillar asosida eng muhim omil sifatida oila (35%) yetakchi o‘rinni egalladi. Bu holat bolaning dastlabki mehnat ko‘nikmalari va ijtimoiy xulq-atvori, avvalo, oilaviy muhitda shakllanishi bilan izohlanadi. Shuningdek, maktabgacha ta’lim muhiti (30%) va tarbiyachi faoliyati (20%) ham bolalarda mehnatsevarlikni rivojlantirishda muhim o‘rin tutishi aniqlandi. Bu esa ta’lim jarayonida tashkil etiladigan amaliy faoliyatlar, jumladan navbatchilik, o‘yinchoqlarni yig‘ishtirish, tabiat burchagidagi ishlar va jamoaviy topshiriqlarning ahamiyatini yanada oshiradi. Tadqiqot davomida mehnatsevarlikning asosiy namoyon bo‘lish shakli sifatida topshiriqni oxirigacha bajarish va jamoada hamkorlik qilish ustun ekanligi qayd etildi. Bu esa bolalarda mas’uliyatlilik, qat’iyatlilik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarning shakllanayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, tadqiqotda ota-onalar e’tiborining sustligi va individual yondashuv yetishmasligi asosiy muammolar sifatida aniqlandi. Bu holat maktabgacha ta’lim tizimida oila bilan hamkorlikni kuchaytirish va har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan pedagogik yondashuvni rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, mehnatsevarlik fazilatini shakllantirishda oila va ta’lim muassasasining hamkorligi, tarbiyachining kasbiy mahorati hamda amaliy mehnat faoliyatlarining tizimli tashkil etilishi muhim pedagogik shart hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ushbu yo‘nalishda olib boriladigan ishlarni takomillashtirishga ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qodirova F.R. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur, 2019.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

2. Qodirova F.R., Toshpo'latova Sh.Q., A'zamova M.N. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2013.
3. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi. – Toshkent, 2022.
4. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Harvard University Press, 1978.
5. Ushinskiy K.D. Pedagogical Works. – Moscow: Pedagogika, 1990.
6. Poddyakov N.N. Trudovoe vospitanie doshkolnikov. – Moscow: Prosveshchenie, 1985.

PARALIMPIYA SPORT TURI BILAN SHUG'ULLANUVCHI TALABALARNING KUCH SIFATINI TAKOMLLASHTIRISHDA ELEKTRON TA'LIM DASTURINING O'RNI

Mahmudjonov Asilbek Abduvoxid o'g'li
Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
Email: asilbekmahmudjonov19981126@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada paralimpiya sport turlari bilan shug'ullanuvchi talabalarning jismoniy tayyorgarligini, xususan, kuch sifatini rivojlantirishda elektron ta'lim dasturidan foydalanishning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot jarayonida elektron platformalar yordamida mashg'ulotlarni tashkil etish, individual yondashuvni ta'minlash va mashqlar samaradorligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilindi. Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, elektron ta'lim vositalari kuch sifatlarini rivojlantirishda yuqori motivatsiya va mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Maqolada paralimpiya sportchilari uchun raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi, ularning jismoniy reabilitatsiya va sport tayyorgarligi jarayoniga ijobiy ta'siri ilmiy asosda bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *Paralimpiya sporti, kuch sifati, elektron ta'lim, raqamli texnologiya, jismoniy tayyorgarlik, motivatsiya, reabilitatsiya.*

РОЛЬ ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СИЛОВЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ ПАРАЛИМПИЙСКИМИ ВИДАМИ СПОРТА

Аннотация: *В данной статье рассматривается значение использования электронной образовательной программы в развитии физической подготовки, в частности силы, у студентов, занимающихся паралимпийскими видами спорта. В ходе исследования были проанализированы возможности организации тренировочного процесса с помощью электронных платформ, индивидуального подхода и повышения эффективности упражнений. Результаты эксперимента показали, что использование электронных образовательных средств способствует развитию силы, повышает мотивацию и формирует навыки самостоятельной работы. В статье научно обосновано влияние цифровых технологий на процесс физической реабилитации и спортивной подготовки паралимпийцев.*

Ключевые слова: *Паралимпийский спорт, сила, электронное обучение, цифровые технологии, физическая подготовка, мотивация, реабилитация.*

THE ROLE OF AN ELECTRONIC LEARNING PROGRAM IN IMPROVING THE STRENGTH QUALITIES OF STUDENTS ENGAGED IN PARALYMPIC SPORTS

Annotation: *This article examines the importance of using an electronic educational program to develop physical fitness, particularly strength, among students engaged in Paralympic sports. The study analyzes the effectiveness of organizing training sessions through electronic platforms, ensuring an individualized approach, and improving exercise efficiency. Experimental results indicate that the use of digital learning tools enhances strength development, increases motivation, and fosters independent learning skills. The paper provides a scientific justification for the positive impact of digital technologies on the physical rehabilitation and training process of Paralympic athletes.*

Keywords: *Paralympic sport, strength, electronic education, digital technology, physical fitness, motivation, rehabilitation.*

KIRISH

Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport tizimida zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, shu jumladan elektron ta'lim dasturlaridan foydalanish jarayoni tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, imkoniyati cheklangan talabalar, jumladan, paralimpiya sport turlari bilan shug'ullanuvchi yoshlar uchun elektron ta'lim vositalarini joriy etish ularning sport tayyorgarligini individuallashtirish, mustaqil o'qish va mashg'ulot olib borish imkoniyatlarini kengaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **2020-yil 24-yanvardagi PF–5924-son "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni**da ham jismoniy tarbiya va sport tizimini innovatsion asosda rivojlantirish, nogironligi bo'lgan shaxslar uchun sport bilan shug'ullanish imkoniyatlarini kengaytirish hamda raqamli ta'lim texnologiyalarini joriy etish vazifalari belgilab berilgan. Ushbu hujjat paralimpiya sporti sohasida elektron ta'lim vositalarini samarali qo'llash uchun muhim dasturilamal bo'lib xizmat qiladi [1].

Paralimpiya sport turlari bilan shug'ullanuvchi talabalarda kuch sifatini rivojlantirish - nafaqat jismoniy imkoniyatlarni kengaytirish, balki ularning ruhiy barqarorligi, o'ziga ishonchi va sport natijalarini yaxshilashning asosiy omillaridan biridir. Elektron ta'lim dasturlari yordamida kuch mashqlarini nazariy va amaliy jihatdan o'zlashtirish, individual yuklama miqdorini aniqlash, mashg'ulot samaradorligini monitoring qilish imkoniyatlari yaratiladi.

Shu boisdan, paralimpiya sport turi bilan shug‘ullanuvchi talabalarning kuch sifatlarini takomillashtirishda elektron ta’lim dasturining o‘rni va ahamiyatini o‘rganish, uning pedagogik mexanizmlarini aniqlash hamda sport mashg‘ulotlari jarayoniga tatbiq etish bugungi kunda ilmiy-amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayoni Namangan davlat pedagogika institutining jismoniy madaniyat fakultetida tahsil olayotgan, paralimpiya sport turlari bilan shug‘ullanayotgan 18 nafar talaba ishtirokida olib borildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi - elektron ta’lim dasturidan foydalanish orqali talabalar kuch sifatini takomillashtirish samaradorligini aniqlashdan iborat bo‘ldi [2].

Tadqiqot ikki bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda (diagnostik bosqich) talabalarning boshlang‘ich jismoniy tayyorgarlik darajasi maxsus testlar yordamida baholandi. Bunda qo‘l, oyoq va bel mushaklarining kuch ko‘rsatkichlari, shuningdek, umumiy chidamlilik testlari o‘tkazildi. Ikkinchi bosqichda esa elektron ta’lim dasturi asosida mashg‘ulot jarayoni tashkil etilib, unda video darslar, interaktiv topshiriqlar, virtual mashqlar va o‘zini baholash modullari qo‘llanildi [4].

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Kuzatish metodi – talabalarning mashg‘ulotlarga bo‘lgan munosabati, faolligi va motivatsiyasini aniqlash uchun;

Eksperimental metod – elektron ta’lim dasturining samaradorligini amaliy tajribada sinovdan o‘tkazish uchun;

Statistik tahlil – olingan natijalarni matematik jihatdan qayta ishlash va tahlil qilish uchun;

So‘rovnoma va suhbat – talabalar va murabbiylarning elektron ta’lim tizimiga munosabatini aniqlash uchun.

Mashg‘ulotlar davomida “Google Classroom” va “Moodle” platformalaridan, shuningdek, maxsus ishlab chiqilgan video mashqlar to‘plamidan foydalanildi.

O‘quvchilar haftasiga 3 marta onlayn mashg‘ulotlarda ishtirok etdilar va natijalar elektron jurnal orqali qayd etib borildi [5].

Tadqiqot yakunida eksperimental va nazorat guruhlari natijalari o‘zaro solishtirilib, elektron ta’lim dasturi kuch sifatlarini rivojlantirishda sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatgani aniqlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida elektron ta’lim dasturining paralimpiya sport turi bilan shug‘ullanuvchi talabalarning kuch sifatlarini rivojlantirishdagi samaradorligi eksperimental tarzda aniqlab berildi. Tajriba jarayonida 18 nafar talaba ikki guruhga - **nazorat guruhi (9 nafar)** va eksperimental guruhi (9 nafar)ga ajratildi.

Nazorat guruhi an’anaviy mashg‘ulot uslublarida shug‘ullandi, eksperimental guruh esa elektron ta’lim dasturi asosida tayyorlangan mashg‘ulotlar kompleksidan foydalandi. Ushbu dasturda interaktiv mashqlar, virtual ko‘rsatmalar, videodarslar va mustaqil baholash modullari qo‘llanildi.

Tajriba 8 hafta davom etdi. Dastur yakunida talabalarning jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlari maxsus kuch testlari yordamida qayta o‘lchandi. Quyidagi jadvalda tajriba oldi va keyingi natijalar keltirilgan:

atijalar tahliliga ko‘ra, elektron ta’lim dasturi asosida shug‘ullangan talabalar kuch sifatida an’anaviy mashg‘ulot olib borganlarga nisbatan yuqori natijalarga erishgan. Xususan, qo‘l va bel mushaklari kuchida **18–20% gacha,** oyoq mushaklarida esa **19.8%** ijobiy o‘sish kuzatildi. Bu esa elektron ta’lim dasturi kuch sifatlarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, elektron ta’lim dasturi paralimpiya sport turi bilan shug‘ullanuvchi talabalarning kuch sifatlarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Eksperimental guruhda qayd etilgan sezilarli o‘sishlar — bu dastur asosida mashg‘ulotlarni tashkil etishning tizimli, interaktiv va individual yondashuvlarga asoslanganligi bilan izohlanadi.

Elektron ta'lim dasturining afzalliklaridan biri shundaki, u har bir talabaga o'z imkoniyatiga mos yuklamani tanlash, mashg'ulotlarni istalgan vaqtda mustaqil bajarish, shuningdek, video va audio ko'rsatmalar orqali harakatlarni to'g'ri bajarishni o'rganish imkonini beradi. Natijada, mashqlar sifati yaxshilanadi, mushaklarning faol ishtiroki ortadi va kuch ko'rsatkichlari bosqichma-bosqich o'sib boradi.

Mazkur natijalar ilgari o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar (Masalan, A. Karimov, 2021; N. Ismoilova, 2022) bilan hamohang bo'lib, elektron ta'lim vositalarining sport tayyorgarligi jarayonida motivatsiyani oshirish va mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni ilmiy jihatdan tasdiqlangan. Shu bilan birga, elektron ta'lim platformalari orqali murabbiy va talaba o'rtasidagi onlayn aloqa mashg'ulotlar monitoringini soddalashtiradi, mashqlar natijalarini tezkor baholash va tahlil qilish imkonini beradi [5,6].

Paralimpiya sportchilari uchun elektron ta'lim vositalaridan foydalanish nafaqat kuch sifatlarini takomillashtiradi, balki ularning ruhiy barqarorligi, o'z-o'zini baholash va ijtimoiy faolligini oshiradi. Bu holat ularning sport natijalarini yaxshilash, reabilitatsiya jarayonlarini tezlashtirish hamda jamiyatda faol integratsiyasiga xizmat qiladi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari elektron ta'lim dasturini paralimpiya sportchilarining kuch sifatlarini rivojlantirish jarayonida innovatsion pedagogik yondashuv sifatida joriy etish zarurligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, paralimpiya sport turi bilan shug'ullanuvchi talabalarning kuch sifatlarini takomillashtirishda elektron ta'lim dasturidan foydalanish yuqori samaradorlikka ega pedagogik yondashuvdir. Elektron platformalar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning jismoniy imkoniyatlarini chuqur o'rganish, individual yuklamani to'g'ri taqsimlash va mashqlarni nazariy hamda amaliy jihatdan mukammal o'zlashtirish imkonini yaratdi.

Eksperimental tadqiqotda elektron ta'lim dasturi asosida shug'ullangan talabalar kuch sifatlarining barcha ko'rsatkichlari bo'yicha (qo'l, bel, oyoq mushaklari kuchi) an'anaviy mashg'ulot olib borganlarga nisbatan 18–20% yuqori natijalarga erishdilar. Bu esa elektron ta'lim vositalarining interaktivlik, qulaylik va motivatsiya berish imkoniyatlari kuch mashqlarining samaradorligini oshirishga bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Shuningdek, elektron ta'lim dasturi nogironligi bo'lgan talabalar uchun o'z imkoniyatlariga mos mashqlarni tanlash, mustaqil ravishda shug'ullanish va o'z natijalarini kuzatish imkonini berdi. Bu jarayon talabalarning sportga bo'lgan ishtiyoqini oshirdi, psixologik barqarorlik va o'ziga ishonchni kuchaytirdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF–5924-son Farmonida belgilanganidek, jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirishda raqamli texnologiyalarni joriy etish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, elektron ta'lim dasturlari paralimpiya sportchilari tayyorgarligini zamonaviy bosqichga olib chiqishda, ularning jismoniy reabilitatsiyasi va ijtimoiy integratsiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu boisdan, elektron ta'lim dasturini sport ta'limi tizimiga keng joriy etish, murabbiylar uchun raqamli metodik qo'llanmalar yaratish va platformalarni doimiy yangilab borish — kelgusidagi tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF–5924-son "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
zizov, S. V. (2024). YOSH SPRINTERLARNI SARALAB OLISHNING O'ZIGA HOS JIHATLARI. Экономика и социум, (2-1 (117)), 126-129.
зизов, С. В. (2024). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЧАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ТЕХНИКИ ИГРЫ ГАНДБОЛИСТОВ. Экономика и социум, (6-2 (121)), 831-836.
zizov, S. V., Azizova, R. I., Mahmudjonov, A., & Tuxtaboyeva, N. (2024). SPORTCHILARDA O 'YIN JARAYONINI YUQORI DARAJADA IDROK QILISH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH INTELLEKTUAL TAYYORGARLIKNING ASOSIY VAZIFASI. Экономика и социум, (9 (124)), 82-86.

o'rayev, T. T., Mahmudjonov, A. A., & Shamsitdinova, M. F. (2024). THE EFFECTIVENESS OF USING NATIONAL ACTION GAMES IN DEVELOPING SPORTS ELEMENTS. MASTERS, 2, 29-33.

akhmudovich, G. A. (2024). THE IMPORTANCE OF SPECIAL METHODS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF SPORTS EXERCISES. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 730-734.

akhmudovich, G. A. (2024). METHODS OF MONITORING THE PHYSICAL DEVELOPMENT OF HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH GYMNASTICS. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 735-739.

ahmudjonov, A. A., Izatullayev, A. M., & Ergashaliyev, D. N. (2024). THE IMPORTANCE OF GENERAL PHYSICAL FITNESS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF SPORTS TRAINING IN PRIVATE SCHOOLS. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 755-759.

akhmudovich, G. A. (2024). MOVEMENT SKILLS OF YOUNG GYMNASTS AND THE LAWS OF ITS FORMATION. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY,751-754.

atiyev, S., & Azizov, S. V. (2020). BEGINNINGS OF THE RELATIONSHIP OF TEMPERAMENT TYPES TO EMOTIONAL STRESS AND THE DEGREE OF STRESS RESISTANCE OF FOOTBALL PLAYERS. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(6), 378-385.

hamsitdinova, M. F. (2022). UMUMTA'LIM MAKTABLARI O 'QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIGIGA BASKETBOL SPORT TO 'GARAKLARINING TA'SIRI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(9), 208-212.

'ofirjonova, A. I. (2022). MILIY HARAKATLI O 'YINLARNI SPORT ELEMENTLARINI O'ZLASHTIRISHDA QO'LLASHNING SAMARADORLIGI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(9), 171-176.

остикова, О. В., Азизов, С. В., Болтобаев, С. А., Азизова, Р. И., & Махмуджонов, А. А. (2025). РАЗВИТИЕ У ЮНЫХ БАСКЕТБОЛИСТОВ СКОРОСТИ И ТОЧНОСТИ БРОСКА. Физическая культура, спорт-наука и практика, 2, 109-114.

uqmonov, I. B. (2022). KARATE SPORT TO 'GARAKLARINING UMUMTA'LIM MAKTABLARI O'QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIGIGA TA'SIRI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(9), 166-

UDK 37.02:811.111

METHODOLOGICAL ASPECTS AND CHALLENGES OF FOREIGN LANGUAGE TRAINING FOR INTERNATIONAL MEDICAL STUDENTS IN UZBEKISTAN

Sharipova Feruza Ibragimovna
email: sharipova.feruza19@gmail.com PhD, Associate Professor
Tashkent State Medical University

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations and practical challenges of implementing English for Medical Purposes (EMP) programs in the context of the internationalization of higher medical education in Uzbekistan. Particular attention is paid to analyzing international students' motivation to study professional English based on the classical model developed by Hutchinson and Waters. Based on empirical data, the article identifies a mismatch between traditional general English (EGP) instruction and the actual clinical and communicative requirements of the students' future medical careers. It proposes ways to modernize curricula by integrating modules on intercultural and communicative competencies.*

Keywords: *Medical English (EMP), internationalization, interest analysis, communicative competence, international students, higher medical education, intercultural interaction*

O'ZBEKISTONDA XALQARO TIBBIYOT TALABALARI UCHUN CHET TILINI O'QITISHNING METODOLOGIK JIHATLARI VA MUAMMOLARI

Sharipova Feruza Ibragimovna
email: sharipova.feruza19@gmail.com PhD, dotsent
Toshkent davlat tibbiyot universiteti

Annotatsiya. *Ushbu maqola O'zbekistonda oliy tibbiy ta'limni xalqaro qilish kontekstida Tibbiy maqsadlarda ingliz tili (English for Medical Purposes, EMP) dasturlarini joriy etishning nazariy va metodologik asoslari hamda amaliy muammolarini tahlil qiladi. Xususan, Xutchinson va Uoters taklif qilgan klassik modelga asoslanib, xalqaro talabalarning professional ingliz tilini o'rganish motivatsiyasini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratiladi. Empirik ma'lumotlarga asoslanib, an'anaviy umumiy ingliz tili (EGP) o'qitish bilan talabalarning kelajakdagi tibbiy faoliyatidagi klinik va kommunikativ talablar o'rtasida nomuvofiqlik aniqlandi. Madaniyatlararo va kommunikativ kompetentsiyalar bo'yicha modullarni integratsiya qilish orqali o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish usullari taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *Tibbiy ingliz tili (EMP), xalqaro hamkorlik, qiziqishlar tahlili, kommunikativ kompetentsiya, chet eldagi talabalar, oliy tibbiy ta'lim, madaniyatlararo muloqot*

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ПРОБЛЕМЫ ИНОЯЗЫЧНОЙ ПОДГОТОВКИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Шарипова Феруза Ибрагимовна
эл. почта: sharipova.feruza19@gmail.com
кандидат педагогических наук (PhD), доцент
Ташкентский государственный медицинский университет

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретико-методологические основы и практические проблемы внедрения программ английского языка для медицинских целей (EMP) в контексте интернационализации высшего медицинского образования в Узбекистане. Особое внимание уделяется анализу интересов к изучению профессионального английского языка студентов-иностранцев на основе классической модели Хатчинсона и Уотерса. На основе эмпирических данных выявляется несоответствие между традиционным обучением общему английскому языку (EGP) и реальными клинико-коммуникативными требованиями будущей медицинской карьеры студентов. Предложены пути модернизации учебных планов через интеграцию модулей межкультурной и коммуникативной компетенций.*

Ключевые слова: *медицинский английский (EMP), интернационализация, анализ интересов, коммуникативная компетенция, студенты-иностранцы, высшее медицинское образование, межкультурное взаимодействие*

INTRODUCTION

In the era of globalization and the internationalization of higher education, the English language has firmly established itself as the global lingua franca (ELF). In medical education, this process is reflected in a sharp increase in the number of English-language study programs and a rise in academic mobility [3]. According to official statistics, Uzbekistan has seen a steady influx of international students into medical universities (an increase of approximately 250,000 students during the 2023–2024 period) [2,6]. The transition from teaching general English (EFL/EGP) to teaching English for medical purposes (EMP) has been recognized as a key strategic priority. However, despite its declared importance, the actual state of EMP implementation in Uzbekistan remains insufficiently formalized and standardized. Most courses continue to focus on formal

lexical and grammatical aspects, overlooking a crucial component—the clinical-communicative and intercultural competence of future physicians.

Main Section

Conceptual Features of EMP Medical English (EMP) has distinct characteristics that set it apart from other areas of ESP (English for Specific Purposes). It integrates three key components: academic, which involves writing articles, abstracts, and navigating the academic writing process for medical researchers [5]; professional-communicative (taking medical histories, conducting consultations) and clinical (working with medical records). Proponents of EMP emphasize that proficiency in this discipline provides access to 90% of the world's scientific publications and databases (Scopus, PubMed). At the same time, opponents point to the risks of cognitive overload for students with a low level of basic language proficiency and a shortage of qualified "dually competent" instructors (who are proficient in both medicine and language teaching methodology) [1,3].2. Needs Analysis Based on the Hutchinson and Waters Model To develop an effective "English in Medicine" course, a thorough assessment of the target audience's requirements is necessary. According to the concept developed by T. Hutchinson and A. Waters, an analysis of the target situation includes a triad of parameters: needs, lacks, and wants: Needs (Situational Context): These are determined by the demands of real-world clinical practice—reading specialized literature, maintaining medical records, and communicating directly with English-speaking patients [4]. Gaps (Learning Objectives): These identify the gap between the student's current language skills and the demands of the target situation. In Uzbekistan, this gap is significant due to the predominance of grammar-translation methods at the expense of conversational practice. Student Interests: students' personal motivation, their cultural background, and their individual learning styles. 3. Specifics of teaching communication skills in Uzbekistan. While in international practice (for example, at universities in the United Kingdom) the assessment of international students' communication skills is strictly regulated, in the

context of domestic medical education this process has not yet become a mandatory standard. International students (for example, from India or South Korea) undergoing clinical rotations in Uzbekistan's hospitals use English as the only available means of communication with faculty and colleagues. Universal principles of communication (empathy, active listening) should be supplemented with specialized modules on intercultural adaptation to prevent professional and ethical errors.

METHODS AND MATERIALS

The purpose of this study is to examine the process of teaching Medical English to international students at Tashkent State Medical University, as well as to develop and modernize a professionally oriented language training program. The Department of Uzbek and Foreign Languages No. 2 is implementing an updated curriculum for the course "Medical English" for international students. This program is primarily aimed at students from India and is designed to integrate professional English with basic theoretical medical disciplines, such as human anatomy, pathological anatomy, and biochemistry. Interactive technologies, including role-playing games (e.g., "At the Doctor's Office," "Dialogue Between Doctor and Patient"), have been actively incorporated into the educational process.

The program is currently undergoing continuous optimization to accommodate the varying levels of prior language proficiency among international students. To maintain high-quality instruction, the department's faculty members undergo international certification every two years to confirm their proficiency in English at the C1 level.

The department's primary objective is to make effective use of human resources and educational and methodological potential. This is achieved through the exchange of experience, the development of teaching and learning materials, the compilation of specialized dictionaries, the conduct of joint practical classes, and the development of international students' ability to understand various regional dialects and accents. An

important step in this direction was the organization of research and practical seminars with the participation of international colleagues, in particular the Director of the Regional English Language Office for Central Asia (RELO), Giuseppe Carlo Chiaramonte. To identify needs, gaps, and challenges in teaching the "Medical English" course, a quick survey consisting of five open-ended and closed-ended questions was conducted among the 1st year foreign students of the Department of Uzbek and Foreign Languages No. 2. Data collection and processing were carried out using descriptive statistical methods, followed by a qualitative analysis of the results.

Picture 1. English lesson for foreign medical students (Tashkent State Medical University)

Following the survey, general discussions were held with each group of the 1st year foreign students to review the results. Based on the data collected, a plan was developed for ongoing scientific and methodological inclusions in the educative process

of teaching Medical English for the department's students. The inclusions focus on boosting future doctors' professional confidence, developing practical recommendations, and integrating digital and interactive educational technologies into the learning of medical English [8]. As part of international academic mobility programs, master classes featuring leading foreign experts are planned. In addition, the department's long-term plan includes initiatives to provide methodological support to instructors of related disciplines (the interdisciplinary module "Uzbek," "Latin," and "Russian") who teach international students in English as a medium of instruction.

Below are five questions for a survey of first-year international students in the Department of Uzbek and Foreign Languages No. 2 at TSMU, developed using the Hutchinson and Waters methodology (Needs, Lacks, Wants).

1. What are the main difficulties you face when studying "Medical English" and integrating it with clinical subjects (anatomy, biochemistry, etc.)? Objective: to identify "deficits" — Lacks).

2. 2. How comfortable do you feel when listening to instructors speak and during oral communication in class? Does the difference in accents affect your understanding of the material? (Objective: to identify "communication barriers"—Communicative Analysis).

3. Which interactive teaching methods (doctor-patient role-plays, clinical case simulations, small-group work) do you consider most useful for your future career? (Goal: identifying professional "wants"—Wants).

4. Are you satisfied with the current quality and structure of the instructional materials and medical dictionaries provided by the department? What materials do you feel are missing? (Objective: to assess "instrumental needs").

5. Do you think it is necessary to increase the number of academic hours allocated to the "Medical English" course, or is the current amount of time sufficient for mastering the terminology? (Objective: to assess "time budget" and program intensity).

RESULTS OF RESEARCH

A survey of international students from India studying "Medical English" revealed that 75% of respondents consider the gap between their general language proficiency and the requirements of medical terminology to be the main problem, while 100% cited communication barriers. To improve the curriculum, 90% of students cited the need for teacher certification and also suggested increasing the number of class hours, introducing state exams (75%), and strengthening the practical clinical focus. Based on the student survey, recommendations were developed to modernize the professional English program.

The results of the Department of Uzbek and Foreign Languages No. 2 at TSMU' survey are summarized in diagram 1.

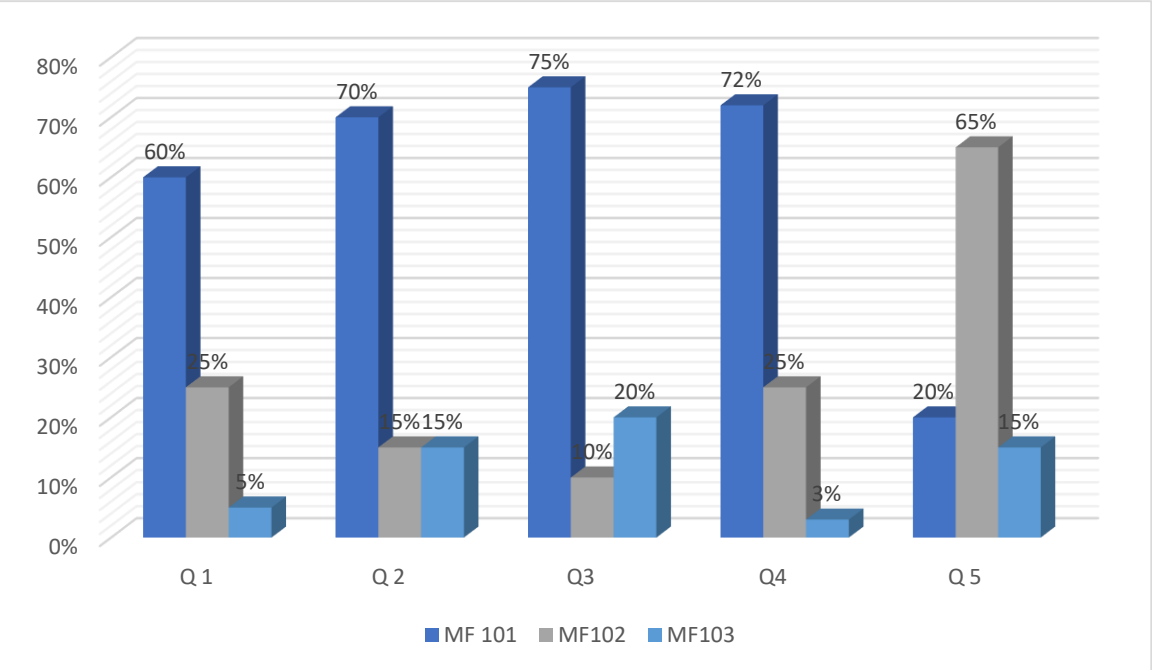

Note: MF 101, MF 102, MF 103 are numbers of 1st year foreign medical students at the Department of Uzbek and Foreign Languages No. 2 TSMU

Diagram 1. Survey results of the Uzbek and Foreign Languages No. 2 department's foreign students

An analysis of the results of a survey conducted among international students from India enrolled in the "Medical English" program at the Department of Uzbek and

Foreign Languages No. 2 at the Tashkent State Medical University revealed the students' key academic needs, gaps, and subjective difficulties. Responses to the first set of questions revealed significant heterogeneity within the sample. The majority of the foreign students surveyed (75%) identified as the main barrier the sharp gap between their basic level of general English proficiency (EGP) and the high demands for mastering highly specialized medical terminology at the intersection with fundamental disciplines (anatomy, pathological anatomy, and biochemistry). The remaining 25% of respondents indicated that their greatest difficulty stemmed from adapting to the academic discourse of their instructors. At the same time, 100% of international students confirmed the presence of mutual communication difficulties during the initial stage of their studies. This factor stems from the fact that neither the students nor the instructors are native speakers, and English functions exclusively as a lingua franca. As a result, students sometimes find it difficult to accurately express their thoughts when analyzing complex clinical cases, while instructors struggle to quickly identify and distinguish phonetic and lexical errors specific to Indian regional dialects.

When analyzing responses to the question about the need for international certification of instructors, the overwhelming majority of international students (90%) expressed the view that instructors of specialized English must hold international certifications (at the C1/C2 level). Students associate this not merely with formal confirmation of language proficiency, but with the need for instructors to implement modern, interactive teaching methods from abroad that can increase student engagement. Only 10% of students noted that they considered it sufficient for instructors to have a traditional command of medical vocabulary at the academic minimum level (B2). However, it was precisely in groups using a traditional approach that students most often demonstrated a decline in intrinsic motivation and passivity during practical sessions. A significant number of problems came to light during the evaluation of the course's teaching and methodological support. Most international students reported a

severe shortage of adapted educational resources tailored to the specifics of their future integration into the international healthcare system. Students identified the difficulty of comprehending unadapted text materials as the most challenging aspect. A quarter of the respondents (25%) emphasized that the textbooks used rarely contain relevant cross-references to current international treatment protocols and databases. A survey of students' opinions regarding the allocation of class time revealed that the overwhelming majority consider the number of hours allocated to the "Medical English" course to be insufficient. To maximize the effectiveness of instruction, international students proposed a set of measures:

- 25% of respondents favored extending the course into the upper (clinical) years;
- 75% supported the initiative to introduce a mandatory final state exam in medical English;
- 25% pointed out the need to integrate language classes directly with clinical practice at hospitals and simulation centers.

The results of the student survey were summarized descriptively and used in conjunction with data from a survey of faculty members to comprehensively modernize the course curriculum. As the study showed, international students have a pressing need to transition from rote memorization of vocabulary to the development of real clinical communication competence. Students expressed a strong need for free access to foreign-language literature (25%) and the creation of specialized interactive glossaries (75%) that take into account the characteristics of their native language background. The quantitative indicators and distribution of students' responses according to key indicators of needs are clearly organized and presented in the diagram 1.

CONCLUSION

An empirical study of the foreign language training process for international medical students conducted by the Department of Uzbek and Foreign Languages No. 2 allows us to draw the following key conclusions: The need to transition from EGP to

EMP: The traditional system of teaching general English (EGP) does not fully meet the professional needs of international students. The identified gap between students' basic language skills and the requirements for mastering highly specialized medical terminology (reported by 75% of respondents) necessitates the comprehensive integration of the "Medical English" course with fundamental disciplines (anatomy, pathological anatomy, and biochemistry). Overcoming Communication Barriers (Lingua Franca): In a context where English serves exclusively as a lingua franca, 100% of participants in the educational process face interference and dialect-related barriers. To address this issue, specialized glossaries (supported by 75% of participants) and teaching materials that take into account regional phonetic and lexical characteristics as well as the linguistic background of students from India must be developed. Faculty Qualifications and Modernization of Teaching Methods: The successful internationalization of medical education directly depends on the continuous professional development of faculty members. The overwhelming majority of students (90%) want to work with instructors who hold international C1/C2-level certifications, driven by the need to incorporate cutting-edge interactive technologies (such as "doctor-patient" role-playing and clinical case simulations), which directly enhance academic motivation. Reforming the allocation of instructional time and assessment of knowledge: Students consider the current number of academic hours insufficient for developing sustainable clinical and communication competencies. The optimal solution is to extend the course into upper-level years (25%), move some practical sessions directly to clinics and hospitals (25%), and strengthen quality control of knowledge by introducing a final state exam in medical English (75%). Thus, the modernization of the professionally oriented language training program for international students should be comprehensive in nature, integrating the linguistic, methodological, clinical, and intercultural components of higher medical education. The introduction of EMP into the higher medical education system of the Republic of Uzbekistan is a crucial step toward enhancing the global competitiveness of

local universities. The theoretical and methodological analysis conducted shows that effective training of foreign specialists is impossible without moving away from traditional reproductive methods of language teaching (EGP). It is necessary to introduce flexible teaching models (for example, Content and Language Integrated Learning—CLIL) and to mandatorily include modules on clinical communication and intercultural ethics in the structure of medical English courses.

REFERENCES

1. Bakiyeva, G. A. (2024). Praktika klinicheskogo obshcheniya v mezhdunarodnom obrazovatelnom prostranstve [The practice of clinical communication in the international educational space]. Vestnik TGPU [TDPU Herald], (4), 12-18.
2. Buranova, D. D. (2023). Prakticheskiy podkhod k obucheniyu inostrannykh studentov v meditsinskikh vuzakh [A practical approach to teaching international students in medical universities]. Uzbekistanda xorijiy tillar [Foreign Languages in Uzbekistan], (3), 88-94.
3. Crystal, D. (2003). English as a Global Language. Cambridge University Press.
4. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). English for Specific Purposes: A learning-centered approach. Cambridge University Press.
5. Ibragimovna, S. F. (2024). Challenges of academic writing process for medical researchers. Science and Innovation, 3(B2), 297-303.
6. Karimova, O. A. (2024). Osobennosti vnedreniya ESP v meditsinskikh vuzakh Uzbekistana [Features of ESP implementation in medical universities of Uzbekistan]. Pedagogicheskie issledovaniya [Pedagogical Studies], (2), 45-51.
7. Macaro, E. (2018). English Medium Instruction. Oxford University Press.
8. Tolipova, S. S. (2016). Setevye sredstva dlya izucheniya i praktiki inostrannykh yazykov [Network tools for learning and practicing foreign languages]. Theoretical & Applied Science, (4), 125-128.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ОБОСНОВАНИЕ МЕТОДИКИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ ПАРАДЗЮДОИСТОК С НАРУШЕНИЕМ ЗРЕНИЯ

Ишлаева Эльвина Ураловна,
Тренер-преподаватель по парадзюдо, Специализированная спортивная школа по видам единоборств Наманганской области
E-mail: ilvina17277876@gmail.com
Тел.: +998913687876

Аннотация. *В статье представлены результаты педагогического эксперимента, направленного на совершенствование технико-тактических действий квалифицированных парадзюдоисток с нарушением зрения. Цель исследования заключалась в экспериментальном обосновании эффективности методики, основанной на сочетании средств адаптивной физической подготовки, целенаправленного совершенствования приоритетных технических действий и развития компенсаторных сенсорных механизмов. Исследование проводилось на базе Наманганской специализированной спортивной школы высшего спортивного мастерства по единоборствам в 2023–2025 гг. В эксперименте приняли участие 8 спортсменок с нарушением зрения, распределённых на экспериментальную и контрольную группы по 4 человека. В структуру методики были включены упражнения, направленные на развитие специальной силы, координации, проприоцептивной чувствительности, тактильной ориентировки и устойчивости техники в условиях ограниченного сенсорного контроля. По итогам эксперимента в экспериментальной группе выявлены более выраженные положительные изменения по сравнению с контрольной группой: прирост среднего показателя технико-тактического мастерства составил 21,4%, повышение точности выполнения технических действий — 24,5%, сокращение времени двигательной реакции — 18,3%. Установлены статистически значимые связи между уровнем технического мастерства и показателями силы хвата, скоростных способностей, а также проприоцептивной чувствительности. Полученные результаты свидетельствуют о практической эффективности предложенной методики и подтверждают целесообразность её использования в системе подготовки квалифицированных парадзюдоисток с нарушением зрения.*

Ключевые слова: *парадзюдо, нарушение зрения, технико-тактическая подготовка, педагогический эксперимент, компенсаторные механизмы, проприоцепция, тактильная чувствительность, адаптивный спорт.*

EXPERIMENTAL SUBSTANTIATION OF THE METHODOLOGY FOR IMPROVING TECHNICAL AND TACTICAL ACTIONS OF FEMALE PARA JUDOKAS WITH VISUAL IMPAIRMENT

Abstract. *The article presents the results of a pedagogical experiment aimed at improving the technical and tactical actions of qualified female para judokas with visual impairment. The purpose of the study was to experimentally substantiate the effectiveness of a methodology based on the combination of adaptive physical training, targeted improvement of priority technical actions, and the development of compensatory sensory mechanisms. The study was conducted at the Namangan Specialized Sports School of Higher Sports Mastery in Combat Sports in 2023–2025. The experiment involved 8 female athletes with visual impairment, divided into experimental and control groups, 4 participants in each. The structure of the methodology included exercises aimed at developing special strength, coordination, proprioceptive sensitivity, tactile orientation, and technical stability under conditions of limited sensory control. At the end of the experiment, the experimental group demonstrated more pronounced positive changes compared to the control group: the increase in the average indicator of technical and tactical mastery was 21.4%, the improvement in the accuracy of technical actions was 24.5%, and the reduction in motor reaction time was 18.3%. Statistically significant relationships were found between the level of technical mastery and grip strength, speed abilities, as well as proprioceptive sensitivity. The obtained results indicate the practical effectiveness of the proposed methodology and confirm the expediency of its use in the training system of qualified female para judokas with visual impairment.*

Keywords: *para judo, visual impairment, technical and tactical training, pedagogical experiment, compensatory mechanisms, proprioception, tactile sensitivity, adaptive sport.*

KO'RISHIDA NUQSONI BO'LGAN PARADZYUDOCHI QIZLARNING TEXNIK-TAKTIK HARAKATLARINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASINING TAJRIBA ASOSIDA ISBOTI

Annotatsiya. *Maqolada ko'rishida nuqsoni bo'lgan malakali paradzyudochi qizlarning texnik-taktik harakatlarini takomillashtirishga qaratilgan pedagogik tajriba natijalari keltirilgan. Tadqiqotning maqsadi adaptiv jismoniy tayyorgarlik vositalari, ustuvor texnik harakatlarni maqsadli takomillashtirish hamda kompensator sensor mexanizmlarni rivojlantirishga asoslangan metodikaning samaradorligini tajriba yo'li bilan asoslab berishdan iborat bo'ldi. Tadqiqot 2023–2025 yillarda Namangan yakkakurash sport turlari bo'yicha oliy sport mahorati ixtisoslashtirilgan sport maktabi bazasida olib borildi. Tajribada ko'rishida nuqsoni bo'lgan 8 nafar sportchi qiz ishtirok etdi va ular 4 nafardan tajriba hamda nazorat guruhlariga ajratildi. Metodika tarkibiga maxsus kuch, koordinatsiya, propriotseptiv sezuvchanlik, taktil yo'nalishni his etish hamda cheklangan sensor nazorat sharoitida texnik harakat barqarorligini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar kiritildi. Tajriba yakunida tajriba guruhida nazorat guruhiga nisbatan ancha yaqqol ijobiy o'zgarishlar kuzatildi: texnik-taktik mahoratning o'rtacha ko'rsatkichi 21,4% ga oshdi, texnik harakatlarni bajarish aniqligi 24,5% ga yaxshilandi, harakat reaksiyasi vaqti esa 18,3% ga qisqardi. Texnik mahorat darajasi bilan panja kuchi, tezkorlik qobiliyatlari hamda propriotseptiv sezuvchanlik ko'rsatkichlari o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqliklar aniqlandi. Olingan natijalar taklif etilgan*

metodikaning amaliy samaradorligini ko'rsatadi va undan ko'rishida nuqsoni bo'lgan malakali paradzyudochi qizlarni tayyorlash tizimida foydalanish maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: *paradzyudo, ko'rishida nuqson, texnik-taktik tayyorgarlik, pedagogik tajriba, kompensator mexanizmlar, propriotsepsiya, taktil sezuvchanlik, adaptiv sport.*

ВВЕДЕНИЕ

Парадзюдо в последние годы занимает всё более заметное место в системе адаптивного спорта Республики Узбекистан. Успешные выступления узбекских спортсменов на крупнейших международных соревнованиях показывают, что данный вид спорта имеет не только высокую социальную значимость, но и реальные спортивные перспективы. На Паралимпийских играх в Токио сборная Узбекистана по дзюдо заняла второе место в медальном зачёте, завоевав 2 золотые, 2 серебряные и 2 бронзовые медали, а на Играх в Париже в 2024 году узбекский спортсмен Шерзод Намозов стал паралимпийским чемпионом в весовой категории до 60 кг J2 [1; 2]. Эти результаты свидетельствуют о высоком потенциале отечественной школы парадзюдо и одновременно усиливают требования к качеству научно-методического обеспечения подготовки спортсменов.

Развитие паралимпийского спорта в Узбекистане в последние годы опирается и на последовательную государственную поддержку. Существенное значение для укрепления организационной и методической базы имели Постановление Президента Республики Узбекистан от 18 мая 2021 года № ПП-5114 «О дополнительных мерах по развитию паралимпийского движения», а также последующие нормативные решения, направленные на совершенствование системы подготовки спортсменов по паралимпийским видам спорта, развитие инфраструктуры, формирование спортивного резерва и повышение эффективности управления в данной сфере [3–6]. На этом фоне научные исследования, посвящённые содержанию и структуре подготовки парадзюдоистов, приобретают особую практическую значимость.

Специфика парадзюдо определяется тем, что соревновательная деятельность осуществляется в условиях выраженного ограничения зрительного контроля. В связи с этим особую роль приобретает **сенсорная депривация** (сенсорная депривация — это состояние резкого ограничения поступления сенсорной информации, в данном случае прежде всего зрительной), поскольку именно она меняет способ восприятия соревновательной ситуации и структуру двигательного ответа спортсмена [7; 8]. Если в обычных условиях значительная часть информации о положении соперника, дистанции и направлении движения воспринимается зрительно, то у спортсменов с нарушением зрения возрастает значение **компенсаторных механизмов** (компенсаторные механизмы — это функциональные способы частичного возмещения нарушенной функции за счёт усиления роли сохранных анализаторов и перестройки двигательного контроля), прежде всего тактильной и проприоцептивной чувствительности [8; 9].

Для парадзюдоиста успешность технического действия определяется не только уровнем физической подготовленности, но и способностью точно воспринимать изменение усилия соперника, сохранять устойчивость положения тела и своевременно включать двигательное действие в условиях постоянного контактного взаимодействия. В этой связи важнейшее значение имеет **проприоцепция** (проприоцепция — это способность человека ощущать положение собственного тела и его звеньев в пространстве, направление и амплитуду движения, степень мышечного напряжения без обязательной опоры на зрительный контроль), так как именно она обеспечивает надёжность двигательной координации и точность выполнения приёма [8; 10]. Не менее важным является и учёт классификационных категорий J1 и J2 (J1 и J2 — это спортивные категории в парадзюдо, различающиеся по степени нарушения зрения), поскольку глубина сенсорного дефицита непосредственно влияет на особенности двигательной адаптации, тактическое поведение спортсмена и выбор средств подготовки [10].

Анализ научно-методической литературы показывает, что в исследованиях по адаптивному спорту и единоборствам достаточно подробно рассмотрены отдельные аспекты психофизиологической подготовки, развития специальных физических качеств, тактильного контроля и координационных способностей у спортсменов с нарушением зрения [7–11]. Вместе с тем вопросы целенаправленного совершенствования именно технико-тактических действий парадзюдоистов на основе сочетания специальной физической подготовки, отбора приоритетных приёмов и развития компенсаторных сенсорных механизмов освещены недостаточно полно [9–11]. Особенно ограничено число работ, посвящённых квалифицированным парадзюдоисткам, что усиливает актуальность настоящего исследования.

Необходимость данной работы обусловлена тем, что в современных условиях подготовки спортсменов уже недостаточно опираться только на традиционную схему многократного повторения технических действий. Для парадзюдо требуется более точная методическая система, в которой техника рассматривается в тесной связи с сенсорной адаптацией, скоростью двигательной реакции, устойчивостью захвата, специальной выносливостью и умением выполнять приём в условиях ограниченной зрительной информации. Именно такой подход позволяет не только повысить качество тренировочного процесса, но и приблизить его к реальным условиям соревновательной борьбы.

Цель исследования — экспериментально обосновать эффективность методики совершенствования технико-тактических действий парадзюдоисток с нарушением зрения.

Объект исследования — тренировочный процесс квалифицированных парадзюдоисток с нарушением зрения.

Предмет исследования — методика совершенствования технико-тактических действий парадзюдоисток с нарушением зрения на основе интеграции

средств адаптивной физической подготовки и упражнений, направленных на развитие компенсаторных сенсорных механизмов.

Задачи исследования:

1. Изучить состояние проблемы совершенствования технико-тактической подготовки парадзюдоистов с нарушением зрения по данным научно-методической литературы.
2. Определить исходный уровень общей, специальной и технико-тактической подготовленности квалифицированных парадзюдоисток.
3. Разработать и внедрить экспериментальную методику, направленную на совершенствование технико-тактических действий спортсменок с учётом специфики соревновательной деятельности в парадзюдо.
4. Выявить динамику показателей физической, специальной и технико-тактической подготовленности в процессе педагогического эксперимента.
5. Оценить влияние экспериментальной методики на соревновательную результативность спортсменок.

Гипотеза исследования заключалась в предположении о том, что совершенствование технико-тактических действий парадзюдоисток с нарушением зрения будет более эффективным, если в структуру тренировочного процесса включить не только традиционные средства специальной подготовки, но и комплекс упражнений, направленных на развитие тактильной чувствительности, проприоцептивного контроля, устойчивости захвата и надёжности выполнения приоритетных технических действий в условиях сенсорной депривации.

Поставленные цель, объект, предмет, задачи и гипотеза исследования определили выбор методов и общую логику педагогического эксперимента, направленного на проверку эффективности предложенной методики в условиях реального тренировочного процесса.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследование проводилось на базе Наманганской специализированной спортивной школы высшего спортивного мастерства по единоборствам в 2023–2025 годах. Работа была организована в форме педагогического эксперимента, направленного на проверку эффективности методики совершенствования технико-тактических действий, квалифицированных парадзюдоисток с нарушением зрения.

В исследовании приняли участие 8 спортсменок женского пола в возрасте от 20 до 38 лет, имеющих спортивную квалификацию от кандидата в мастера спорта до мастера спорта международного класса. Все участницы относились к классификационным категориям J1 и J2.

Экспериментальная группа (n=4): Сотволдиева Рухшона (20 лет, 52 кг, J1), Жураева Феруза (35 лет, 57 кг, J2), Дадажанова Рахима (38 лет, 70 кг, J1), Исакова Шохсанам (30 лет, 70+ кг, J2).

Контрольная группа (n=4): Насриддинова Феруза (38 лет, 57 кг, J2), Иргашева Мархабо (36 лет, 63 кг, J1), Абдусаматова Шохиста (35 лет, 70 кг, J2), Хаитова Кизлархон (35 лет, 70+ кг, J1).

Педагогический эксперимент включал три этапа. Первый этап — констатирующий — проводился в сентябре–октябре 2023 года и был направлен на определение исходного уровня подготовленности спортсменок. Второй этап — формирующий — продолжался с ноября 2023 года по август 2025 года. На данном этапе в тренировочный процесс экспериментальной группы была внедрена разработанная методика, тогда как контрольная группа продолжала заниматься по традиционной программе. Третий этап — контрольный — проводился в сентябре 2025 года и предусматривал повторное тестирование и последующую обработку полученных данных.

В ходе исследования использовались следующие методы:

– Анализ научно-методической литературы применялся для изучения современного состояния проблемы подготовки спортсменов с нарушением зрения, особенностей парадзюдо и подходов к совершенствованию технико-тактических действий [7–11].

– Педагогическое наблюдение использовалось для фиксации особенностей выполнения технических действий, устойчивости двигательных навыков, характера ошибок и поведения спортсменок в тренировочных и соревновательных условиях.

– Антропометрические методы включали измерение длины и массы тела, а также отдельных обхватных показателей.

– Функциональное тестирование включало кистевую динамометрию, спирометрию, пробу Штанге и пробу Генчи.

– Для оценки общей физической подготовленности применялись бег на 30 м, прыжок в длину с места, челночный бег 3×10 м, подтягивание на перекладине, а также тест «забегание на мосту».

– Специальная физическая подготовленность определялась по времени выполнения 10 бросков манекена через спину, показателям изометрического удержания в стойке с сопротивлением и данным специальной динамометрии.

Технико-тактическая подготовленность оценивалась по качеству выполнения шести приоритетных технических действий: **tai-otoshi**, **uchi-mata**, **seoi-otoshi**, **seoi-nage**, **uki-waza**, **yoko-guruma**. Оценка проводилась на основе видеонаблюдения и экспертного анализа по бальной шкале. В качестве экспертов выступали три тренера международной категории [10; 11].

Для оценки психофизиологического состояния использовались теппинг-тест, методика Шульте, а также РОФЭС-диагностика функционального состояния и психоэмоционального статуса.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

В исследовании также учитывались показатели, связанные со спецификой соревновательной деятельности парадзюдоисток: время двигательной реакции, точность выполнения технических действий, уровень тактильной чувствительности и проприоцептивного контроля. Под **тактильной чувствительностью** в работе понималась способность спортсменки воспринимать через контакт изменения усилия и положения соперника, а под **проприоцептивным контролем** — способность точно ощущать положение собственного тела и его звеньев в пространстве без обязательной опоры на зрительный контроль [8; 10].

Разработанная экспериментальная методика включала пять взаимосвязанных направлений: адаптивную физическую подготовку, технико-тактическую подготовку, развитие компенсаторных сенсорных механизмов, психологическую подготовку, а также текущий контроль и коррекцию тренировочного процесса. В экспериментальной группе на адаптивную физическую подготовку отводилось 25% тренировочного времени, на технико-тактическую подготовку — 45%, на развитие компенсаторных механизмов — 15%, на психологическую подготовку — 10%, на контроль и коррекцию — 5%. В контрольной группе занятия проводились по традиционной программе.

Математико-статистическая обработка результатов проводилась с использованием программы SPSS Statistics 26.0 и Microsoft Excel 2021. Определялись среднее арифметическое значение, стандартное отклонение, стандартная ошибка среднего, темпы прироста показателей и коэффициент вариации. Для оценки достоверности различий применялся t-критерий Стьюдента. Для выявления взаимосвязей между отдельными показателями использовался коэффициент корреляции Пирсона.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

На первом этапе исследования был проведён анализ исходного уровня подготовленности спортсменок экспериментальной и контрольной групп. Как

видно из **таблицы 1**, статистически значимых различий между группами по основным показателям общей, специальной и технико-тактической подготовленности до начала педагогического эксперимента выявлено не было ($p>0,05$). Это позволяет считать, что обе группы находились в сопоставимых стартовых условиях, а выявленные в дальнейшем изменения можно связывать с содержанием тренировочного воздействия, а не с исходным преимуществом одной из групп.

Таблица 1.

Исходные показатели подготовленности парадзюдоисток (M±m)

Показатель	ЭГ (n=4)	КГ (n=4)	t	p
Физическая подготовленность				
Бег 30 м, с	7,9±0,3	8,7±0,4	1,63	>0,05
Прыжок в длину, см	163,5±5,2	152,3±6,1	1,42	>0,05
Челночный бег 3×10 м, с	9,8±0,4	10,3±0,5	0,78	>0,05
Специальная подготовленность				
10 бросков манекена, с	28,6±1,2	31,4±1,5	1,47	>0,05
Изометрическое удержание, с	52,5±2,8	41,8±3,1	2,61	>0,05
Динамометрия правой кисти, кг	28,3±1,5	26,7±1,8	0,69	>0,05

Технико-тактическое мастерство				
Tai-otoshi, балл	5,25±0,15	5,18±0,12	0,37	>0,05
Uchi-mata, балл	5,31±0,18	5,22±0,14	0,40	>0,05
Seoi-otoshi, балл	5,19±0,16	5,15±0,13	0,19	>0,05
Средний балл	5,19±0,11	5,16±0,09	0,21	>0,05

Как следует из **таблицы 1**, различия между группами по времени бега на 30 м, результатам прыжка в длину, челночного бега, показателям специальной выносливости и силовой подготовленности не были достоверными. Аналогичная картина наблюдалась и по среднему баллу технико-тактического мастерства. Следовательно, начальное распределение спортсменок по группам было достаточно однородным, что создаёт необходимую основу для последующего сравнительного анализа.

Следующим этапом стало выявление изменений, произошедших в ходе формирующего эксперимента. Как видно из **таблицы 2**, к окончанию педагогического эксперимента в экспериментальной группе были зафиксированы более выраженные положительные сдвиги по большинству исследуемых показателей.

Таблица 2.

Итоговые показатели и темпы прироста после педагогического эксперимента

Показатель	**ЭГ после**	**КГ после**	**Δ% ЭГ**	**Δ% КГ**	**t**	**p**

Физическая подготовленность						
Бег 30 м, с	6,24±0,21	7,14±0,36	21,0	17,9	2,21	<0,05
Прыжок в длину, см	187,8±4,9	163,5±5,8	14,9	7,4	3,25	<0,01
Челночный бег 3×10 м, с	8,14±0,32	9,58±0,45	16,9	7,0	2,66	<0,05
Специальная подготовленность						
10 бросков манекена, с	22,1±0,9	28,6±1,3	22,7	8,9	4,11	<0,001
Изометрическое удержание, с	70,8±3,2	48,5±2,9	34,9	16,0	5,28	<0,001
Динамометрия правой кисти, кг	35,7±1,6	29,2±1,7	26,1	9,4	2,82	<0,05
Технико-тактическое мастерство						
Tai-otoshi, балл	6,39±0,14	5,52±0,13	21,7	6,6	4,57	<0,001
Uchi-mata, балл	6,53±0,15	5,63±0,15	23,0	7,9	4,24	<0,001
Seoi-otoshi, балл	6,28±0,13	5,48±0,14	21,0	6,4	4,17	<0,001
Средний балл	6,30±0,12	5,56±0,11	21,4	7,8	4,53	<0,001

Данные, представленные в **таблице 2**, показывают, что положительная динамика наблюдалась в обеих группах, однако в экспериментальной группе она имела более выраженный характер. В блоке общей физической подготовленности это проявилось в более значительном сокращении времени бега на 30 м, улучшении результатов прыжка в длину с места и челночного бега 3×10 м. Особенно заметное преимущество экспериментальной группы выявлено в показателях специальной подготовленности: прирост по тесту «10 бросков манекена» составил

22,7% против 8,9% в контрольной группе, по изометрическому удержанию — 34,9% против 16,0%, по кистевой динамометрии — 26,1% против 9,4%.

Наиболее существенные различия, как видно из **таблицы 2**, были получены в блоке технико-тактического мастерства. Средний балл в экспериментальной группе увеличился на 21,4%, тогда как в контрольной группе прирост составил 7,8%. Это указывает на более высокую эффективность предложенной методики в части совершенствования техники выполнения приоритетных действий.

Для уточнения того, какие именно технические действия изменились в наибольшей степени, был проведён отдельный анализ прироста по шести основным приёмам. Его результаты представлены в **таблице 3**.

Таблица 3.

Прирост технического мастерства по приоритетным приёмам, %

Приём	ЭГ (Δ%)	КГ (Δ%)	Разница	t	p
Seoi-otoshi	21,0±1,2	6,4±0,8	14,6	10,12	<0,001
Uchi-mata	23,0±1,4	7,9±0,9	15,1	9,18	<0,001
Tai-otoshi	21,7±1,3	6,6±0,7	15,1	10,39	<0,001
Seoi-nage	20,4±1,1	8,2±0,8	12,2	9,04	<0,001
Uki-waza	21,6±1,5	7,1±0,9	14,5	8,25	<0,001
Yoko-guruma	20,8±1,4	8,5±1,0	12,3	7,15	<0,001

Как видно из **таблицы 3**, наибольший прирост в экспериментальной группе был зафиксирован по приёму **uchi-mata** — 23,0%. Высокие показатели улучшения также установлены по приёмам **tai-otoshi**, **uki-waza**, **seoi-otoshi** и **yoko-guruma**. В контрольной группе прирост по всем анализируемым приёмам был значительно ниже. Это позволяет считать, что внедрение экспериментальной методики оказало выраженное влияние на качество выполнения именно тех действий, которые были выделены как приоритетные.

Поскольку подготовка парадзюдоисток с нарушением зрения тесно связана с развитием сенсорной компенсации, особое внимание было уделено анализу показателей двигательной реакции, точности действия, тактильной дискриминации и проприоцептивной чувствительности. Соответствующие данные представлены в **таблице 4**.

Таблица 4.

Динамика показателей компенсаторных механизмов

Показатель	**ЭГ до**	**ЭГ после**	**Δ%**	**КГ до**	**КГ после**	**Δ%**	**p**
Время двигательной реакции, мс	287±12	234±9	-18,3	294±14	273±13	-7,2	<0,001
Точность выполнения действий, %	62,4±3,1	77,7±2,8	+24,5	60,8±3,3	66,3±3,1	+9,1	<0,001
Тактильная дискриминация, балл	3,8±0,3	4,7±0,2	+23,7	3,7±0,4	4,0±0,3	+8,1	<0,001
Проприоцептивная чувствительность, балл	4,1±0,3	5,2±0,2	+26,8	4,0±0,3	4,3±0,3	+7,5	<0,001

Как следует из **таблицы 4**, в экспериментальной группе произошли более значительные изменения по всем изучаемым показателям компенсаторных механизмов. Время двигательной реакции сократилось на 18,3%, тогда как в

контрольной группе — лишь на 7,2%. Точность выполнения технических действий в экспериментальной группе повысилась на 24,5%, а в контрольной — на 9,1%. Аналогичная тенденция прослеживается и по показателям тактильной дискриминации и проприоцептивной чувствительности. Эти данные показывают, что разработанная методика оказала влияние не только на технику как таковую, но и на сенсорно-двигательную основу её выполнения.

Для более глубокого понимания структуры выявленных изменений был проведён корреляционный анализ, результаты которого представлены в **таблице 5**.

Таблица 5.

Корреляционные связи между показателями подготовленности (r Пирсона)

Показатели	Техническое мастерство	Сила хвата	Бег 30 м	Проприоцепция
Техническое мастерство	1,000	0,782**	-0,856**	0,694*
Сила хвата	0,782**	1,000	-0,612*	0,573*
Бег 30 м	-0,856**	-0,612*	1,000	-0,541
Проприоцепция	0,694*	0,573*	-0,541	1,000

Примечание: * — $p<0,05$; ** — $p<0,01$.

Как видно из **таблицы 5**, наиболее выраженная положительная связь установлена между техническим мастерством и силой хвата (r=0,782), что подчёркивает значение захвата в структуре соревновательной деятельности парадзюдоисток. Высокая отрицательная связь между техническим мастерством и временем бега на 30 м (r=-0,856) показывает, что по мере улучшения скоростных качеств повышался и уровень технической подготовленности. Кроме того, положительная связь между техническим мастерством и проприоцептивной

чувствительностью (r=0,694) подтверждает важность сенсорно-двигательного контроля в совершенствовании технико-тактических действий.

Завершающим этапом анализа стало рассмотрение соревновательной результативности спортсменок. Соответствующие показатели приведены в **таблице 6**.

Таблица 6.

Соревновательные показатели парадзюдоисток

Показатель	**ЭГ**	**КГ**	**p**
Количество побед техническим преимуществом, %	68,4±4,2	47,2±3,8	<0,01
Эффективность выполнения приоритетных приёмов, %	73,6±3,9	52,8±4,1	<0,01
Среднее время поединка до победы, с	182±15	237±18	<0,05
Количество оценок «иппон», %	42,7±3,5	28,4±3,2	<0,01

Как показывают данные **таблицы 6**, спортсменки экспериментальной группы чаще одерживали победы техническим преимуществом, эффективнее реализовывали приоритетные технические действия и чаще завершали поединки с оценкой «иппон». Кроме того, среднее время поединка до победы у них было меньше, чем у спортсменок контрольной группы. Это свидетельствует о том, что положительные изменения, зафиксированные по тестовым и экспертным показателям, нашли отражение и в реальной соревновательной деятельности.

В целом результаты исследования показывают, что применение экспериментальной методики обеспечило более выраженную положительную динамику по показателям общей, специальной и технико-тактической подготовленности, а также по параметрам, отражающим уровень сенсорной компенсации и соревновательной результативности. Наиболее существенные различия между группами были выявлены по качеству выполнения приоритетных

технических действий, точности двигательного ответа, времени реакции, силе хвата и специальной выносливости.

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

Полученные в ходе педагогического эксперимента данные позволяют утверждать, что предложенная методика оказала более выраженное влияние на подготовленность спортсменок экспериментальной группы по сравнению с традиционной схемой тренировочного процесса. Наиболее заметные различия были выявлены в показателях специальной физической подготовленности, качества выполнения приоритетных технических действий, точности двигательного ответа, времени реакции и уровне сенсорно-компенсаторного обеспечения движения. Это даёт основание рассматривать предложенную методику не как изолированный набор упражнений, а как целостную систему воздействия на ключевые компоненты подготовленности парадзюдоисток.

Важным итогом исследования стало то, что наибольшие положительные изменения были получены не только по общим физическим тестам, но прежде всего по тем показателям, которые непосредственно связаны со спецификой соревновательной деятельности в парадзюдо. В данном случае речь идёт о силе хвата, точности выполнения технических действий, устойчивости двигательного ответа, времени реакции и качестве реализации приоритетных приёмов. Это позволяет сделать вывод о том, что эффективность тренировочного воздействия в подготовке спортсменок с нарушением зрения определяется не столько общим увеличением нагрузки, сколько правильным подбором средств, соответствующих особенностям сенсорной организации движения [7; 8].

Полученные результаты согласуются с положениями, изложенными в работах Д.Х. Адамбаева [7], где подчёркивается, что технико-тактическая подготовка в единоборствах должна опираться не только на формальное освоение двигательной структуры приёма, но и на психофизиологические механизмы его

реализации. В настоящем исследовании это подтвердилось тем, что улучшение качества выполнения приоритетных технических действий сопровождалось положительной динамикой по показателям двигательной реакции, проприоцептивной чувствительности и тактильной дискриминации. Иначе говоря, совершенствование техники происходило не изолированно, а в тесной связи с развитием тех сенсорно-двигательных механизмов, которые обеспечивают её надёжную реализацию в условиях ограниченного зрительного контроля.

Существенный интерес представляет выявленная динамика по шести приоритетным техническим действиям. Наибольший прирост был зафиксирован по приёму **uchi-mata**, а также по **tai-otoshi**, **uki-waza**, **seoi-otoshi** и **yoko-guruma**. Это позволяет предположить, что в условиях парадзюдо наибольшую перспективность имеют те приёмы, в которых успешность выполнения в большей степени зависит от чувства момента, устойчивости захвата, способности точно воспринимать смещение центра тяжести соперника и своевременно включать собственное движение. Данный вывод в определённой степени соотносится с положениями Shaw и Carmichael [10], которые рассматривают тактильное восприятие как один из ключевых факторов эффективности действий спортсменов с нарушением зрения.

Результаты исследования также подтверждают значимость сенсорной интеграции в структуре спортивной подготовки. В работах D. Morley и M. Bailey [8] отмечается, что у спортсменов с ограниченными возможностями здоровья, в том числе с нарушением зрения, качество двигательного действия во многом определяется степенью согласованности между сохранными анализаторами и системой моторного контроля. В нашем исследовании это положение нашло практическое подтверждение: экспериментальная группа продемонстрировала более выраженный прирост не только по технико-тактическим показателям, но и по параметрам тактильной дискриминации, проприоцептивной чувствительности

и времени двигательной реакции. Это позволяет рассматривать развитие компенсаторных механизмов как обязательную часть подготовки парадзюдоисток, а не как вспомогательное дополнение к основной тренировке.

Определённый интерес представляет и выявленная связь между техническим мастерством и силой хвата. Высокий коэффициент корреляции показывает, что способность надёжно удерживать контакт и контролировать усилие в захвате имеет важное значение для успешной реализации технического действия. Такой результат логично соотносится с характером соревновательной деятельности в парадзюдо, где значительная часть информации о намерениях соперника воспринимается именно через контактное взаимодействие. Следовательно, развитие силы хвата должно рассматриваться не только как задача силовой подготовки, но и как необходимое условие повышения качества технико-тактических действий [10; 11].

Не менее важным является и то, что положительная динамика по тестовым и экспертным показателям сопровождалась улучшением соревновательной результативности. Спортсменки экспериментальной группы чаще одерживали победы техническим преимуществом, эффективнее выполняли приоритетные приёмы и чаще завершали поединки с оценкой «иппон». Это показывает, что зафиксированные изменения имели не только лабораторно-тестовый, но и прикладной соревновательный эффект. Такой результат особенно важен, поскольку в спортивной подготовке значимыми являются не сами по себе улучшенные тестовые значения, а их перенос в условия реальной борьбы.

Вместе с тем полученные результаты следует оценивать с учётом ряда ограничений. Прежде всего речь идёт о небольшом объёме выборки, что обусловлено спецификой контингента спортсменок высокой квалификации с нарушением зрения. Кроме того, исследование проводилось на базе одной специализированной спортивной школы и включало только женскую выборку. По

этой причине полученные данные не следует автоматически распространять на всех спортсменов-парадзюдоистов без дополнительной экспериментальной проверки. Однако даже с учётом этого ограничения согласованная положительная динамика по нескольким группам показателей позволяет говорить о практической перспективности предложенной методики.

Ещё один важный момент состоит в том, что результаты исследования подтверждают необходимость комплексного подхода к подготовке парадзюдоисток. В работах О.Ж. Дадабаева [9] показано, что повышение уровня физической подготовленности само по себе уже создаёт условия для роста спортивного результата. Однако данные настоящего исследования позволяют дополнить этот вывод: для спортсменок с нарушением зрения развитие физических качеств оказывается наиболее эффективным тогда, когда оно сочетается с целенаправленным совершенствованием техники, работой над сенсорной компенсацией и тренировкой устойчивости двигательного действия в условиях соревновательного контакта.

Приведённые результаты позволяют сделать вывод о том, что предложенная методика имеет практическую ценность для системы подготовки квалифицированных парадзюдоисток. Её применение может быть оправдано в учебно-тренировочном процессе специализированных спортивных школ, центров подготовки и сборных команд, поскольку она ориентирована не только на повышение общей работоспособности спортсменок, но и на развитие именно тех качеств, которые имеют решающее значение в условиях реального соревновательного поединка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование показало, что совершенствование технико-тактических действий парадзюдоисток с нарушением зрения требует специальной организации тренировочного процесса, в котором техника рассматривается в

тесной связи с развитием специальных физических качеств и сенсорно-компенсаторных механизмов [7–10]. В условиях ограниченного зрительного контроля именно такое сочетание позволяет обеспечить более устойчивое выполнение двигательных действий и повысить их результативность в соревновательной деятельности [8; 10].

В ходе педагогического эксперимента было установлено, что применение разработанной методики в экспериментальной группе сопровождалось более выраженной положительной динамикой по сравнению с традиционной программой подготовки. Наиболее существенные изменения были выявлены по показателям технико-тактического мастерства, силы хвата, специальной выносливости, времени двигательной реакции, точности выполнения технических действий, а также по параметрам тактильной и проприоцептивной чувствительности. Это позволяет считать, что предложенная методика оказывает влияние не только на внешнюю структуру технического действия, но и на его функциональную основу [7–10].

Особое значение имеет то, что положительные изменения, полученные по результатам тестирования и экспертной оценки, нашли отражение и в показателях соревновательной деятельности. Спортсменки экспериментальной группы продемонстрировали более высокую эффективность выполнения приоритетных приёмов, чаще одерживали победы техническим преимуществом и чаще завершали поединки оценкой «иппон». Это позволяет рассматривать предложенную методику как практически значимую и применимую в реальном тренировочном процессе [10; 11].

Полученные результаты подтверждают, что в системе подготовки парадзюдоисток с нарушением зрения целесообразно целенаправленно развивать силу хвата, устойчивость двигательного ответа, точность реакции на действия соперника, проприоцептивный контроль и качество выполнения ограниченного

круга наиболее результативных технических действий [8–11]. Именно такая направленность тренировочного процесса обеспечивает более высокую надёжность технико-тактической подготовки.

Несмотря на ограниченный объём выборки, результаты исследования позволяют считать предложенную методику перспективной для использования в практике подготовки квалифицированных парадзюдоисток. В дальнейшем представляется целесообразным продолжить исследования в этом направлении с расширением контингента испытуемых, включением спортсменов различных весовых категорий и сравнением особенностей подготовки в разных классификационных группах [9–11].

СПИСОК ЛИТЕРАТРУЫ:

1. International Paralympic Committee. Tokyo 2020 - Judo: medal standings [Electronic resource]. URL: https://www.paralympic.org/tokyo-2020/results/judo (date of access: 01.04.2026).
2. International Paralympic Committee. Paris 2024 Paralympic Games - Judo: results and medallists [Electronic resource]. URL: https://www.paralympic.org/paris-2024-paralympic-games/results/judo (date of access: 01.04.2026).
дополнительных мерах по развитию паралимпийского движения: Постановление Президента Республики Узбекистан от 18 мая 2021 г. № ПП-5114 [Электронный ресурс].

мерах по организации деятельности Министерства туризма и культурного наследия Республики Узбекистан, а также Комитета по развитию спорта при Министерстве туризма и культурного наследия Республики Узбекистан: Постановление Президента Республики Узбекистан от 6 июня 2022 г. № ПП-270 [Электронный ресурс]. URL:

дополнительных мерах по дальнейшему развитию паралимпийского движения: Постановление Президента Республики Узбекистан от 8 ноября 2024 г. № ПП-389 [Электронный ресурс]. URL: https://lex.uz/uz/docs/7215999 (дата обращения: 01.04.2026).
комплексной подготовке спортсменов Узбекистана к XXXIV летним Олимпийским и XVIII Паралимпийским играм, проводимым в городе Лос-Анджелесе: Постановление Президента Республики Узбекистан от 8 июля 2025 г. № ПП-221 [Электронный ресурс].
по совершенствованию системы подготовки спортсменов по паралимпийским видам спорта: Постановление Президента Республики Узбекистан от 11 декабря 2025 г. № ПП-373 [Электронный ресурс]. URL: https://lex.uz/uz/docs/7904702 (дата обращения: 01.04.2026).

7. Адамбаев Д. Х. Психофизиологические основы технико-тактической подготовки дзюдоистов // Теория и методика физической культуры. 2018. № 3(53). С. 45-52.
8. Morley D., Bailey M. Sensory integration in sports for athletes with disabilities // Disability and Rehabilitation. 2021. Vol. 43, No. 12. P. 1689-1697.
9. Дадабаев О. Ж. Методика повышения физической подготовленности юных дзюдоистов // Academic Research in Educational Sciences. 2021. Vol. 2, No. 3. P. 1256-1264.
10. Shaw C., Carmichael R. Tactile perception development and competitive performance in visually impaired judo athletes // International Journal of Sports Science & Coaching. 2019. Vol. 14, No. 5. P. 623-635.
ихонов И. В. Анализ соревновательной деятельности парадзюдоистов высокой квалификации // Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта. 2020. № 5(183). С. 412-

OLIY TA'LIM TIZIMIDA TALABALARNING ANTITSIPATIV KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Sadriddinova Feruza Meliyevna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti
tel:990136082 feruzasadridinova0102@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8678-4533

Annotatsiya: *Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida talabalarning antitsipativ kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik-metodik shart-sharoitlari va ularning zamonaviy kasbiy tayyorgarlikdagi o'rni har tomonlama tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida bo'lajak mutaxassislarda kelajakdagi jarayonlarni prognoz qilish, noaniqlik sharoitida to'g'ri qaror qabul qilish va kasbiy xatarlarning oldini olish layoqatini rivojlantirishning nazariy asoslari ochib berilgan. Shuningdek, ta'lim jarayoniga forsayt-texnologiyalar, ssenariqli modellashtirish hamda interfaol metodlarni tatbiq etish opqali talabalarning proaktiv yondashuvini kuchaytirish yuzasidan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan*

Kalit so'zlar: *Antitsipatsiya, kompetensiya, oliy ta'lim, pedagogik muammo, bashorat qilish, talaba, kasbiy tayyorgarlik, ko'nikma*

ФОРМИРОВАНИЕ СТУДЕНЧЕСКИХ ПРЕИМУЩЕСТВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация: *В данной статье всесторонне анализируются педагогико-методические условия формирования антиципативных компетенций студентов в системе высшего образования и их роль в современной профессиональной подготовке. В процессе исследования раскрыты теоретические основы развития у будущих специалистов способности прогнозировать будущие процессы, принимать правильные решения в условиях неопределенности и предотвращать профессиональные риски. Также разработаны практические рекомендации по усилению проактивного подхода студентов путем внедрения в образовательный процесс форсайт-технологий, сценарного моделирования и интерактивных методов*

Ключевые слова: *Антиципация, компетенция, высшее образование, педагогическая проблема, прогнозирование, студент, профессиональная подготовка, навык*

FORMATION OF STUDENT ADVANTAGES IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract: *This article comprehensively analyzes the pedagogical and methodological conditions for forming students' anticipatory competencies in the higher education system and their role in modern professional training. The research reveals the theoretical foundations for developing future specialists'*

ability to forecast future processes, make sound decisions in conditions of uncertainty, and prevent professional risks. Furthermore, practical recommendations have been developed to enhance students' proactive approach through the integration of foresight technologies, scenario modeling, and interactive methods into the educational process

Keywords: *Anticipation, competence, higher education, pedagogical problem, forecasting, student, professional training, skill*

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi shiddatli o‘zgarishlar, axborot oqimining beqiyos darajada o‘sishi, texnologik inqiloblar va ko‘p hollarda noaniqlik hamda beqarorlik muhiti bilan tavsiflanadi. Bunday murakkab sharoitda mehnat bozori oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilariga mutlaqo yangicha talablarni qo‘ymoqda. Endilikda mutaxassisdan faqatgina muayyan fundamental bilimlar bazasiga ega bo‘lish yoki standart kasbiy vazifalarni bajara olishgina emas, balki kutilmagan vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish, kelajakdagi jarayonlar rivojini oldindan ko‘ra bilish va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarning oldini olish layoqati talab etilmoqda. Aynan shu ehtiyoj oliy ta’lim tizimida talabalarning antitsipativ kompetensiyalarini shakllantirish masalasini dolzarb pedagogik muammo sifatida kun tartibiga olib chiqadi. An’anaviy ta’lim paradigmasi asosan retrospektiv xususiyatga ega bo'lib, o‘tmishda to‘plangan tajribalarni o‘zlashtirishga qaratilgani sababli, talabada voqelikka voqea sodir bo‘lgandan keyin (reaktiv) munosabat bildirish yondashuvi shakllanib qolmoqda. Biroq, real kasbiy faoliyat voqea sodir bo‘lishidan oldin harakat qilish (proaktiv) yondashuvni, ya’ni muttasil antitsipatsiyani talab qiladi. An'anaviy ta'lim mazmuni va mehnat bozorining istiqbolli ehtiyojlari o‘rtasidagi ushbu nomutanosiblik mazkur yo'nalishdagi asosiy pedagogik ziddiyatni keltirib chiqaradi va ta'lim jarayoniga yangicha yondashuvlarni joriy etishni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“Antitsipatsiya” (lotincha “anticipation” - oldindan ko‘rish, bashorat qilish, oldindan tayyorgarlik ko‘rish) tushunchasi dastlab falsafa va psixologiya fanlarida

tadqiq etilgan bo‘lib, inson psixikasining kelajakdagi voqea-hodisalarni fazo va vaqt nuqtai nazaridan oldindan modellashtirish hamda shunga mos ravishda o‘z xatti-harakatlarini rejalashtirish xususiyatini anglatadi. Pedagogika fanida esa bu tushuncha ancha kengroq ma’noga ega bo‘lib, talabaning o‘z kasbiy faoliyati davomida yuz berishi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarni prognoz qila olish, ehtimoliy xatarlarni baholash va muqobil yechimlarni oldindan ishlab chiqish qobiliyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Jahon ilm-fanida antitsipatsiya muammosi turli rakurslardan o‘rganilgan. Xususan, psixolog olimlar B.F. Lomov va E.A. Sergienkolarning tadqiqotlarida antitsipatsiya qobiliyatining bir necha bosqichlari (sensor-motor, pertseptiv, tasavvur va nutqiy-mantig‘iy darajalar) farqlanadi. Oliy ta’lim kontekstida asosan eng yuqori - nutqiy-mantig‘iy va ijtimoiy-psixologik antitsipatsiya darajalari ustuvor ahamiyat kasb etadi, chunki talaba murakkab kasbiy va ijtimoiy tizimlarda faoliyat yuritishga tayyorlanadi. So‘nggi yillarda o‘tkazilgan xalqaro pedagogik tadqiqotlar (masalan, Yevropa ta’lim jamg‘armasi va UNESCO hisobotlari) “Kelajakni ko‘ra bilish” (Foresight skills) ko‘nikmasini XXI asr mutaxassisi uchun eng zarur bo‘lgan top-10 ta yumshoq ko‘nikmalar qatoriga kiritdi.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida kognitiv modellashtirish, ssenariyli rejalashtirish, loyiha asosida o‘qitish (Project-Based Learning), shuningdek, keys-stadi kabi faol va interfaol metodlar tanlab olingan. Shuningdek, jarayonga imitatsion modellashtirish va evristik ta’lim metodlari tatbiq etildi.

MUHOKAMA

Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning antitsipativ kompetensiyalarini shakllantirish murakkab pedagogik muammo hisoblanib, uning ob'ektiv va sub'ektiv sabablari mavjud. Birinchidan, an’anaviy ta’lim paradigmasi asosan retrospektiv xususiyatga ega bo'lib, talabada voqelikka reaktiv yondashuv shakllanadi, vaholanki real kasbiy faoliyat proaktiv yondashuvni talab qiladi. Ikkinchidan, bu jarayon faqatgina ma'ruza tinglash bilan bitmaydi; u faol va interfaol metodlarni ta'lim amaliyotiga tizimli

ravishda joriy etishni talab qiladi. Hozirgi kunda aksariyat oliy ta'lim muassasalarining o‘quv dasturlari bunday murakkab kognitiv faoliyatni tizimli ravishda amalga oshirish uchun yetarlicha moslashtirilmagan. Uchinchidan, muammo talabalarning psixologik tayyorgarligi hamda ichki motivatsiyasi bilan bog‘liq bo'lib, antitsipativ faoliyatdagi noaniqlik va tavakkalchilik ba'zan talabada qo‘rquv yoki motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi kuzatiladi.

Zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlarga ko‘ra, antitsipativ kompetensiya uchta asosiy tarkibiy qismdan iborat: kognitiv-intellektual, amaliy-operatsional hamda shaxsiy-refleksiv komponentlar. Raqamlashtirish davri va sun’iy intellektning (AI) ta’lim tizimiga shiddat bilan kirib kelishi insonning nodavriy, nostandart va ijodiy antitsipatsiya qobiliyatini yanada dolzarblashtirmoqda, chunki insonning salohiyati statistikaga emas, balki intuitsiya va ijodiy tasavvurga tayanadi.

NATIJALAR

Amaliy nuqtai nazardan qaraganda, antitsipativ kompetensiyani shakllantirish bo‘yicha eng samarali pedagogik vositalardan biri bu - “Forsayt-texnologiyalar” (Foresight technologies) hisoblanadi. Oliy ta’limda ushbu texnologiyani qo‘llash orqali talabalarga ehtimoliy ssenariylarni ishlab chiqish vazifasi topshiriladi. Misol uchun, bo‘lajak muhandis-energetiklarni tayyorlash jarayonida “2035 yilda mintaqada muqobil energiya manbalarining o‘rni” mavzusida forsayt-sessiya o‘tkazilishi amaliy natija beradi. Bunday mashg‘ulotlar davomida talabada chiziqli fikrlashdan ko‘p tarmoqli fikrlashga o‘tish yuz beradi.

Yana bir amaliy natija bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida kuzatildi. Auditoriyada vizual va interfaol vositalar orqali “nizoli pedagogik vaziyatlar” sun'iy ravishda yaratilib, talabaga ushbu nizo oqibatlarini 3-4 qadam oldindan ko‘rish vazifasi qo‘yildi. Shu tariqa, talaba o‘zining empatiya, refleksiv tahlil va ijtimoiy-psixologik antitsipatsiya ko‘nikmalarini charxlashi tajribada o'z tasdig'ini topdi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, oliy ta'lim tizimida talabalarning antitsipativ kompetensiyalarini shakllantirish uzluksiz, murakkab va o‘ta mas'uliyatli pedagogik jarayon hisoblanadi. Antitsipativ kompetensiya bugungi kun talabasi uchun nafaqat kasbiy muvaffaqiyat omili, balki bevosita kelajak kafolatidir. Raqamlashtirish davri va sun’iy intellektning (AI) ta’lim tizimiga shiddat bilan kirib kelishi mazkur muammoning mutlaqo yangi qirralarini ochib bermoqda. Ko‘pchilik an’anaviy kasblar avtomatlashtirilayotgan hozirgi paytda, inson o‘zining raqobatbardosh ustunligini aynan nodavriy, nostandart va ijodiy antitsipatsiya qobiliyati bilangina saqlab qolishi mumkin bo'ladi. Sun'iy intellekt asosan o‘tmishdagi katta ma’lumotlar bazasiga (Big Data) tayanib, ehtimoliy statistik bashoratlarni amalga oshiradi. Insonning antitsipativ salohiyati esa shunchaki statistikaga emas, balki intuitsiya, ma'naviy-axloqiy mezonlar, ijtimoiy qadriyatlar hamda ijodiy tasavvurga tayanadi.

Shu sababli, oliy ta'lim muassasalari talabalarni aynan mashinalar qila olmaydigan ushbu oliy darajadagi kognitiv harakatlarga o'rgatishni ustuvor vazifa sifatida belgilashi zarur. Bu jarayon professor-o‘qituvchilardan ta'limning mazmuniy qismini faqatgina axborot uzatish vositasi sifatida ko'rmasdan, yangicha yondashuvlarni qo'llashni keskin talab etadi. O‘qituvchilar endilikda talabalarni axborotlar xaosida to'g'ri orientatsiya qilishga, turli jarayonlar o'rtasidagi muhim va noma'lum bog'liqliklarni topishga, shuningdek, kelajak voqealarini mustaqil loyihalashtirishga yo'naltirishlari maqsadga muvofiqdir. Oliy ta'lim tizimida bunday yondashuvning joriy etilishi bitiruvchilarni har qanday kutilmagan ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik o'zgarishlarga tayyor qilib boradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Lomov, B. F., & Sergienko, E. A. (1980). Antitsipatsiya v strukture deyatelnosti. Moskva: Nauka. https://search.rsl.ru/ru/record/01007421379
2. Muslimov, N. A. (2016). Kasbiy ta’lim o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirishning naziriy-metodik asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Slastenin, V. A. (2002). Pedagogika: Innovatsionnaya deyatelnost. Moskva: Magistr-Press. https://pedlib.ru/Books/1/0075/1_0075-1.shtml

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

4. Tolipov, O. Q., & Usmonboyeva, M. K. (2006). Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. Toshkent: Fan.
5. Markman, A. A. (2018). Foresight-texnologii v obrazovanii: prognozirovaniei razvitiye kompetensiy budushchego. Sankt-Peterburg: Piter.
6. Ibragimov, X. I., & Abdullayeva, Sh. Q. (2020). Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: O'qituvchi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

INTEGRATSIYALASHGAN EKOLOGIK TA'LIMDAN KELAJAK AVLODLAR UCHUN TABIIY KAPITALNI HIMOYA QILISH VOSITASI SIFATIDA FOYDALANISH

Radjabov Zakir Narmuratovich
SamDTU umumiy gigiyena va ekologiya kafedrasi assistenti

Annotatsiya: *Mamlakatimizda keyingi yillarda aholi uchun munosib turmush sharoiti yaratish maqsadida barcha sohalar qatori atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik muammolarni hal etish va ularning salbiy oqibatlarini bartaraf qilish borasida ham izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur maqola integratsiyalashgan ekologik ta'limdan kelajak avlodlar uchun tabiiy kapitalni himoya qilish vositasi sifatida foydalanish masalalariga bag'ishlanadi.*

Kalit so'zlar: *atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik muammolarni hal etish, integratsiyalashgan ekologik ta'lim, kelajak avlod, tabiiy kapital.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕГРИРОВАННОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СРЕДСТВА ЗАЩИТЫ ПРИРОДНОГО КАПИТАЛА ДЛЯ БУДУЩИХ ПОКОЛЕНИЙ

Раджабов Закир Нармуратович
Ассистент кафедры общей гигиены и экологии СамГТУ

Аннотация: *в последние годы в нашей стране в целях создания достойных условий жизни для населения, наряду со всеми сферами, осуществляются последовательные реформы в области охраны окружающей среды, рационального использования природных ресурсов, решения экологических проблем и устранения их негативных последствий. Данная статья посвящена вопросам использования интегрированного экологического образования как инструмента защиты природного капитала для будущих поколений.*

Ключевые слова: *охрана окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов, решение экологических проблем, интегрированное экологическое образование, будущее поколение, природный капитал.*

USING INTEGRATED ENVIRONMENTAL EDUCATION AS A MEANS TO PROTECT NATURAL CAPITAL FOR FUTURE GENERATIONS

Radjabov Zakir Narmuratovich
Assistant of the Department of General Hygiene and Ecology at SamSU

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Abstract: *In recent years, in order to create decent living conditions for the population, consistent reforms have been carried out in all spheres, including environmental protection, the rational use of natural resources, the resolution of environmental problems, and the elimination of their negative consequences. This article is dedicated to the use of integrated environmental education as a means of protecting natural capital for future generations.*

Keywords: *environmental protection, rational use of natural resources, solving environmental problems, integrated environmental education, future generation, natural capital.*

KIRISH

Integratsiyalashgan ekologik ta'limdan kelajak avlodlar uchun tabiiy kapitalni himoya qilish uchun tabiiy resurslar bazasidan barqaror foydalanishni ko'rsatadigan va kuchli ta'kidlaydigan zarur tushunchani yaratish vositasi sifatida foydalanish mumkin. Ekologik ma'rifatning yo'qligi, odamlarning ochko'zligi va beparvo munosabati tabiiy boyliklarning yo'q bo'lib ketish xavfini tug'dirmoqda.

Tabiat resurslari, tabiiy boyliklar - jamiyatning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadlarida xo'jalikda foydalaniladigan hamda insoniyatning yashashi uchun zarur bo'lgan, uni o'rab turgan tabiiy muhitning barcha tabiat komponentlari, energiya manbalari. Tabiat resurslariga Quyosh energiyasi, Yerning ichki issiqligi, suv, yer, mineral boyliklar, foydali qazilmalar, o'simliklar, tuproqlar, hayvonot dunyosi kiradi. Tabiat resurslari tugaydigan (ko'pgina foydali qazilmalar), tugamaydigan (suv, havo, Quyosh nuri, Yerning ichki energiyasi) va tiklanadigan (biologik elementlar, ayrim foydali qazilmalar) boyliklarga bo'linadi. Tabiiy xom ashyolarni ko'p darajada iste'mol qiluvchi kuchlarning jadal rivojlanishiga bog'liq ravishda tabiat resurslari bilan ta'minlash muammolari yanada dolzarblashib bormoqda. Tuproq, atmosfera va gidrosferaning ifloslanishiga qarshi kurashishda jahonning barcha mamlakatlari kelishib faoliyat yuritishlari zarur bo'lib, tabiat resurslari muhofazasi global xarakterga ega bo'lmoqda.

METODOLOGIYA

Barqaror tabiiy resurslarni saqlash – bu tabiiy muhitdan oqilona foydalanish va mohirona boshqarish va uning barcha resurslari bilan saqlash jarayonidir.

Integratsiyalashgan ekologik ta‘lim tabiiy resurslarni barqaror boshqarishda foydali bo‘lgan bilimlarni berishi mumkin. Insoniyatning rivojlanish yo‘lidagi barcha harakatlari tabiiy resurslar mavjudligiga asoslanadi. Yer ming yillar davomida hayotni qo‘llab-quvvatlashda davom etgan bo‘lsa-da, bugungi kunda inson ta’siri natijasida jiddiy ekologik muammolarga duch kelmoqda va bu hayotni qo‘llab-quvvatlash tizimlariga tahdiddir. Bu potentsial ekologik halokat.

Rivojlanish sa’y-harakatlarini ham, tabiiy resurslarni saqlash choralarini ham birlashtirishi kerak bo‘lgan yondashuvlar va boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish zarur. Bu butun insoniyat farovonligi uchun tabiiy muhitni va uning resurslarini yaxshilash, saqlash va muhofaza qilishdir. Tabiiy resurslar cheklangan, cheklangan va nomaqbul foydalanish natijasida yo‘q bo‘lib ketishi mumkin va bu barqaror rivojlanishni cheklovchi omil bo‘lishi mumkin. Tabiiy resurslarning ba'zilari o‘tmishda bo‘lgan, ammo kelajakda bunday bo‘lmasligi mumkin, chunki Maqsad: resurslarning inson hayoti va ekotizimdagi ahamiyatini anglash, barqaror rivojlanish elementlari bilan bog‘lash (chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlash va qayta foydalanishning ahamiyatini anglash), yashil kimyo tamoyillari orqali ekologik xavfsizlikni anglash. bu ulardan foydalanish usullariga bog‘liq. Demak, tabiiy resurslarning xususiyatlari bo‘yicha ekologik ta'lim, agar ular barqaror rivojlanishni cheklovchi omillarga aylanmasligi uchun ularni barqaror tarzda boshqarish kerak bo‘lsa, talab qilinadi.

Jamiyatlar muhandislik va texnologiya sohasidagi taraqqiyot haqida o‘ylar ekan, tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog‘liq muammolarni ham bilish kerak. Iqlim o‘zgarishi va global isish ba’zi tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog‘liq. Ba’zi tabiiy resurslardan foydalanish, ishlab chiqarilgan chiqindilar tufayli atrofmuhitga muammolarni keltirib chiqardi. Tabiiy resurslardan foydalanish jarayonida energiya ishlab chiqarish, sanoatlashtirish va transport kabi inson faoliyati atmosferada issiqxona gazlarining to‘planishiga sabab bo‘lgan. Karbonat angidrid, metan, azot oksidlari, xlorftorokarbonlar kabi gazlar global isish bilan bog‘liq bo‘lib, boshqa ekologik

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

muammolarga olib keldi. Ushbu ekologik muammolarni tabiiy resurslardan barqaror foydalanish orqali yumshatish mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ifloslanishni kamaytirish yana bir muhim afzallikdir. Chiqarish o‘rniga qayta ishlash orqali biz potentsial zararli moddalarning tuproq, suv va havoga kirishining oldini olamiz. Atrof-muhitni muhofaza qilish agentligining ta'kidlashicha, qayta ishlash suvning ifloslanishini kamaytiradi, bu esa yangi materiallarni qazib olishga bo‘lgan ehtiyojni kamaytiradi, bu esa oqim va boshqa ifloslanishlarga olib kelishi mumkin. Atrof-muhit afzalliklaridan tashqari, qayta ishlash katta iqtisodiy foyda keltiradi. Qayta ishlash sanoati yig‘ish va qayta ishlashdan tortib, yangi mahsulotlar ishlab chiqarishgacha bo‘lgan turli sohalarda ish o‘rinlarini yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qayta ishlash har bir tonna materialga ko‘milish yoki yoqishdan ko‘ra o‘n baravar ko‘proq ish o‘rinlarini yaratishi mumkin. Korxonalar va munitsipalitetlar uchun qayta ishlash moliyaviy ma'noga ega. Samarali qayta ishlash dasturlari ko‘pincha chiqindilarni yo‘q qilish to‘lovlarini kamaytirish orqali xarajatlarni tejashga olib keladi. Bu oldini olish xarajatlari muhim bo‘lishi mumkin, ayniqsa, poligon to‘lovlari yuqori bo‘lgan joylarda. Ko‘pgina korxonalar qayta ishlash kichikroq axlat qutilaridan foydalanish va yig‘ish chastotasini kamaytirish orqali umumiy chiqindilarni boshqarish xarajatlarini kamaytirishga yordam berishini aniqlaydi.

Integratsiyalashgan darslar turli fanlarni birlashtirib, o‘quvchilar ongida ekologik muammolarni ko‘p qirrali tushunishni shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, geografiya va biologiya fanlarini integratsiya qilish orqali o‘quvchilar ekologik muvozanat, bioxilmaxillik va tabiiy resurslarning holati haqida chuqurroq bilimga ega bo‘lishadi. Shuningdek, fizika va kimyo fanlari bilan birlashtirilgan darslar orqali tabiatdagi kimyoviy jarayonlar va inson faoliyatining ekologik oqibatlari tahlil qilinadi.

Ekologik madaniyatni shakllantirishda adabiyot va san’at fanlarining integratsiyasi ham katta ahamiyatga ega. Adabiyot orqali o‘quvchilarda ekologik

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

muammolarni badiiy qabul qilish va his qilish qobiliyati shakllanadi. Masalan, ekologik muammolarga bag'ishlangan she'rlar va hikoyalar o'quvchilarning ekologik mas'uliyat hissini oshiradi. San'at esa ekologik mavzularda ijod qilish orqali tabiatni anglashni estetik darajada boyitadi. Integratsiyalashgan darslar orqali o'quvchilarda ekologik muammolarga nisbatan amaliy yondashuv shakllanadi. Bu darslar davomida o'quvchilar ekologik loyihalar yaratadi, tadqiqotlar o'tkazadi va o'z natijalarini taqdim etadi.

Masalan, o'quvchilar mahalliy ekologik muammolarni o'rganib, ularni hal qilish bo'yicha amaliy takliflarni ishlab chiqishi mumkin. Bu nafaqat ekologik madaniyatni, balki o'quvchilarning ijodkorlik va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Ekologik ta'limda raqamli texnologiyalarning o'rni tobora ortib bormoqda. Integratsiyalashgan darslar davomida o'quvchilar ekologik masalalarni onlayn platformalar orqali tahlil qilishlari, interaktiv xaritalardan foydalanishlari va virtual laboratoriya tajribalarini bajarishlari mumkin. Bu texnologiyalar o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. Shuningdek, ekologik madaniyatni shakllantirishda oilaning o'rni katta.

Integratsiyalashgan darslar davomida o'quvchilarga o'z oilasida ekologik qadriyatlarni targ'ib qilish, masalan, chiqindilarni qayta ishlash va tabiiy resurslarni tejash bo'yicha bilim beriladi. Bu o'z navbatida o'quvchilarning jamiyatdagi mas'uliyat hissini oshiradi. Integratsiyalashgan darslarning samaradorligini oshirish uchun darslarda interfaol usullardan foydalanish muhimdir.

Masalan, munozaralar, rolli o'yinlar va ekologik muammolarni hal qilish bo'yicha guruhli mashqlar orqali o'quvchilar ekologik mas'uliyatni chuqurroq anglaydilar. Bu usullar nafaqat ekologik madaniyatni shakllantiradi, balki o'quvchilarning ijtimoiy faolligini oshiradi.

Ekologik madaniyatni shakllantirish nafaqat individual bilim olishni, balki jamoaviy harakatni ham talab qiladi. Integratsiyalashgan darslar o'quvchilarda ekologik

muammolarni birgalikda hal qilishga tayyor bo‘lish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu darslar davomida o‘quvchilar ekologik kampaniyalarda ishtirok etadi, tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha o‘z loyihalarini amalga oshiradi.

Integratsiyalashgan yondashuv nafaqat ekologik madaniyatni shakllantiradi, balki o‘quvchilarning boshqa fanlar bo‘yicha bilimlarini mustahkamlaydi. Bu darslar o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirib, ularni atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha faol harakat qilishga undaydi. Integratsiyalashgan darslar o‘quvchilarning ekologik madaniyatini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Ular o‘quvchilarda tabiatga nisbatan mas’uliyat, ekologik ong va jamoaviy harakat qobiliyatini rivojlantiradi.

Bunday darslar ta’lim jarayonini qiziqarli va mazmunli qilib, o‘quvchilarning ekologik muammolarni hal qilishga oid amaliy ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu sababli, integratsiyalashgan yondashuv ekologik ta’limning muhim elementi sifatida tan olinishi lozim.

Tizim darajalari bo‘yicha ekologik ta‘lim strategiyalari

• Makrodaraja (Milliy Siyosat va Dasturlar): Ekologik kompetensiyalarni shakllantirish bo‘yicha milliy ta‘lim standartlari va o‘quv dasturlariga ekologik mazmunni integratsiyalash. Bu darajada Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish Davlat qo‘mitasi va Xalq ta‘limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan "Yashil makon" umummilliy loyihasi, "Ekologiya darslari" kabi tashabbuslar orqali ekologik mas’uliyatni umumiy ta'lim tizimiga kiritish.

• Mezodaraja (Hududiy Loyihalar va Hamkorlik): Ma’lum bir geografik hududning o‘ziga xos ekologik muammolariga qaratilgan mintaqaviy ekologik loyihalar va dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish. Bunga mahalliy hokimiyat organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) va jamoatchilik o‘rtasidagi hamkorlik asosida amalga oshiriladigan “Toshkent shahri uchun toza havo”, “Orolbo‘yi ekoturizmi” kabi loyihalar kiradi.

• Mikrodaraja (Maktab va Shaxsiy Daraja): Maktab miqyosida o‘quvchilarga individual yondashuvni ta'minlash va jamoaviy faoliyatlar orqali ekologik xulq-atvorni shakllantirish. Bu “Ekoklublar” tashkil etish, “Yashil sinf” loyihasini joriy etish, individual tadqiqot ishlari va ekologik ko‘ngillilik harakatlarida ishtirok etishni o‘z ichiga oladi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, ekologik ta’lim nafaqat bilim berish, balki shaxsda ekologik mas’uliyat, ongli xatti-harakat va tabiiy resurslarga ehtiyotkor munosabatni shakllantirishni ko‘zda tutadi. Bu yo‘nalish zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismi sifatida barqaror rivojlanish maqsadlariga xizmat qiladi. Ekologik kompetensiya bilim, ko‘nikma va qadriyatlar majmui sifatida tushuniladi. Bu kompetensiya bosqichma-bosqich shakllanadi va bir vaqtning o‘zida ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga, yoshga, o‘quv muassasasining infratuzilmasiga va ta’lim resurslarining mavjudligiga bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G‘aniyev, S. (2020). Ekologik ta’limning ahamiyati. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
2. Tursunov, O. (2021). Ekologik madaniyatni shakllantirish usullari. Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti.
3. Zokirov, A. (2019). Integratsiyalashgan ta’lim: Ekologiya va fanlararo yondashuvlar. Toshkent: Fan va Texnologiya.
4. Karimov, R. (2020). Ekologik muammolar va ta’lim. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion Ta’lim Vazirligi.
5. Axmetov, K. (2017). Integratsiyalashgan dars metodlari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti.
6. Niyozova, L. (2018). O‘quvchilarda ekologik ongni rivojlantirish. Buxoro Davlat Universiteti nashriyoti.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Артикова Наргиз Шухратовна
старший преподаватель, Чирчикский государственный педагогический университет
nargizartikova1982@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4042-0504

***Аннотация**: В статье анализируются современные подходы к внедрению технологий искусственного интеллекта в систему подготовки педагогических кадров. Рассматриваются ИИ-грамотность будущих и действующих педагогов, рамки цифровых компетенций (TPACK, I-TPACK, DigCompEdu, рамки компетенций ЮНЕСКО в области искусственного интеллекта для педагогов и обучающихся), а также проблемы академической честности и этические вопросы, возникающие при использовании генеративного искусственного интеллекта. Кроме того, разработаны рекомендации по совершенствованию системы подготовки педагогических кадров в контексте политики Республики Узбекистан по развитию технологий искусственного интеллекта.*

***Ключевые слова**: искусственный интеллект, подготовка педагогических кадров, ИИ-грамотность, TPACK, цифровая компетентность, генеративный искусственный интеллект, академическая честность.*

MODERN APPROACHES TO USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING TRAINING

***Abstract:** This article analyzes modern approaches to integrating artificial intelligence technologies into teaching staff training. It examines the AI literacy of prospective and current teachers, digital competency frameworks (TPACK, I-TPACK, DigCompEdu, and the UNESCO Competency Framework on Artificial Intelligence for Teachers and Learners), as well as academic integrity and ethical issues arising from the use of generative artificial intelligence. Furthermore, recommendations for improving the teaching staff training system in the context of the Republic of Uzbekistan's policy on the development of artificial intelligence technologies are developed.*

***Keywords:** artificial intelligence, teaching staff training, AI literacy, TPACK, digital competence, generative artificial intelligence, academic integrity.*

O'QITUVCHILARNI O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKTLARDAN FOYDALANISHGA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarini o'qituvchilarni tayyorlashga integratsiyalashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Unda istiqbolli va amaldagi o'qituvchilarning sun'iy intellekt savodxonligi, raqamli kompetensiya doiralari (TPACK, I-TPACK,*

DigCompEdu va O'qituvchilar va o'quvchilar uchun sun'iy intellekt bo'yicha YUNESKOning Kompetensiya doirasi), shuningdek, generativ sun'iy intellektdan foydalanish natijasida kelib chiqadigan akademik yaxlitlik va axloqiy muammolar o'rganiladi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish siyosati kontekstida o'qituvchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, o'qituvchilarni tayyorlash, AI savodxonligi, TPACK, raqamli kompetensiya, generativ sun'iy intellekt, akademik yaxlitlik.*

ВВЕДЕНИЕ

На сегодняшний день технологии искусственного интеллекта находят широкое применение в системе образования. Они служат важным инструментом для совершенствования учебного процесса, повышения качества образования и эффективной организации педагогической деятельности. В связи с этим одной из актуальных задач является подготовка будущих педагогов к правильному и эффективному использованию средств искусственного интеллекта, развитие их профессиональной компетентности [5]. Поэтому формирование знаний, умений и навыков, связанных с искусственным интеллектом, в системе подготовки педагогических кадров превращается в актуальную педагогико-методическую проблему.

Международные организации, в частности ЮНЕСКО, разработали отдельные рамки компетенций в области искусственного интеллекта для педагогов и обучающихся, в которых центральное место занимает способность педагогов применять ИИ на основе принципов человекоцентричности, этичности и педагогической обоснованности [20; 21]. Наряду с этим европейская рамка цифровых компетенций (DigCompEdu) позволяет оценивать профессиональную цифровую компетентность педагогов на основе многоуровневой системы [9]. Цель данной статьи заключается в системном анализе современных теоретических подходов, практического опыта и полученных результатов, связанных с использованием искусственного интеллекта в подготовке педагогических кадров.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рамки педагогической компетентности и интеграция искусственного интеллекта

В качестве теоретической основы интеграции искусственного интеллекта в подготовку педагогических кадров широко применяется модель технолого-педагогического содержательного знания (TPACK) [16]. В последние годы данная модель была расширена с учётом специфических особенностей технологий искусственного интеллекта, в результате чего предложен новый конструкт — «Intelligent-TPACK» (I-TPACK). Эта модель требует от педагогов умения правильно применять средства ИИ не только с технической, но и с этической и педагогической точек зрения [4; 5]. Модель I-TPACK особо подчёркивает способность педагогов выбирать инструменты на основе ИИ, адаптировать их к учебным целям и оценивать возможные риски (например, алгоритмическую предвзятость, конфиденциальность данных).

В международной практике разработан ряд нормативных рамок, направленных на развитие компетентности педагогов в использовании искусственного интеллекта. Одной из них является документ ЮНЕСКО «AI Competency Framework for Teachers», в котором компетенции педагогов систематизированы по направлениям гуманистических принципов, этики искусственного интеллекта, педагогической деятельности и профессионального развития, а также описаны по этапам «ознакомление», «освоение» и «углубление» [20]. Обобщённый анализ данной рамки показывает, что компетентность педагогов в области ИИ включает не только технические навыки, но и критическое мышление и этическую ответственность [1]. Наряду с этим разрабатываемая OECD и Европейской комиссией рамка ИИ-грамотности для начального и среднего образования также служит важным источником при определении содержания подготовки педагогов [17].

2. Формирование ИИ-грамотности у будущих педагогов

Понятие ИИ-грамотности трактуется исследователями по-разному, однако общим является то, что это способность понимать системы искусственного интеллекта, критически и эффективно их использовать, а также оценивать их социально-этические последствия [14]. В последние годы это понятие сформировалось как самостоятельная область образования, и проводится системный анализ его определений, структурных компонентов и направлений развития [5].

В последние годы в практических исследованиях активно изучается отношение будущих педагогов к искусственному интеллекту, их готовность к его использованию, а также возможности применения в профессиональной деятельности. В частности, результаты исследования, проведённого в Испании, показали, что специальная учебная программа, направленная на развитие ИИ-грамотности, существенно повысила знания будущих педагогов об искусственном интеллекте, их отношение к нему и уровень доверия к его использованию [2]. Аналогичный результат был зафиксирован и на примере студентов Перу: краткосрочное учебное занятие по промпт-инжинирингу повысило ИИ-грамотность студентов и снизило недоверие к технологии [8]. Подобные результаты подтверждают необходимость целенаправленного формирования промпт-грамотности как отдельной компетенции [19].

Исследования, проведённые на Филиппинах и в Норвегии, показали, что отношение будущих педагогов к ИИ является многогранным: с одной стороны, они признают потенциал ИИ в повышении качества образования, с другой — выражают обеспокоенность возможным снижением навыков самостоятельного мышления [7; 18]. Результаты исследования, проведённого в Китае, показали, что стремление будущих педагогов использовать генеративный искусственный интеллект в учебном процессе напрямую связано с их доверием к технологии,

самооценкой собственных возможностей, а также с поддерживающей средой, созданной в образовательном учреждении [18]. Исследование, проведённое в США, показало, что будущие педагоги при интеграции генеративного ИИ в учебный процесс сталкиваются в основном с методическими и этическими проблемами [24].

3. Использование генеративного искусственного интеллекта: возможности и проблемы академической честности

Внедрение средств генеративного искусственного интеллекта в образовательный процесс наряду с рядом практических возможностей порождает и серьёзные этические проблемы. В частности, систематические обзоры по вопросам академической честности в системе высшего образования показывают, что использование генеративного ИИ может усиливать риск плагиата и академического мошенничества, однако при надлежащем управлении эти средства обладают и потенциалом совершенствования методологии обучения и оценивания [3]. Исследование, проведённое в системе высшего образования Великобритании, глубоко изучило влияние генеративного ИИ на академическую честность аутентичных средств оценивания, и его результаты свидетельствуют о необходимости пересмотра традиционных форм оценивания [11].

В последние годы в научных исследованиях активно обсуждается и надёжность средств, предназначенных для выявления текстов, созданных с помощью искусственного интеллекта. Исследования показывают, что существующие системы детекции с высокой вероятностью ошибочно определяют тексты авторов, для которых английский язык не является родным, как «созданные искусственным интеллектом», что порождает серьёзную проблему справедливости в многоязычной и международной образовательной среде [12]. Поэтому при подготовке педагогических кадров необходимо формировать у них не только навыки использования средств ИИ, но и умение критически оценивать подобные технологические ограничения.

В практическом плане специализированные платформы, предназначенные для учителей (например, MagicSchool AI), позволяют оперативно создавать планы уроков, критерии оценивания и индивидуализированные задания, значительно снижая административную нагрузку на педагогов [15]. Однако эффективное применение подобных инструментов может быть обеспечено лишь при наличии у педагога соответствующей компетентности.

4. Профессиональная идентичность и субъектность педагога в эпоху искусственного интеллекта

Проникновение искусственного интеллекта в систему образования обновляет и вопросы о сущности педагогической профессии и её социальной роли. Исследование, проведённое на основе феноменологического подхода, проанализировало, как под влиянием ИИ изменяется профессиональная идентичность педагогов, и установило, что многие педагоги переживают переход от роли «передатчика знаний» к роли «наставника и фасилитатора» [10]. Это свидетельствует о необходимости учёта в программах подготовки педагогов не только технических, но и профессионально-психологических аспектов адаптации.

Наряду с этим в позиционном документе, опубликованном ЮНЕСКО, особо подчёркивается необходимость защиты субъектности педагога — то есть права и способности педагога принимать самостоятельные профессиональные решения в условиях применения технологий ИИ [22]. Согласно данному документу, в процессе внедрения технологий ИИ профессиональная самостоятельность педагогов не должна ограничиваться, а, напротив, должна укрепляться.

МЕТОДОЛОГИЯ

Данное исследование выполнено в форме аналитического (нарративного) обзора научной литературы. Отбор источников осуществлялся по ключевым словам «искусственный интеллект», «ИИ-грамотность», «TPACK», «подготовка педагогических кадров», «генеративный искусственный интеллект»,

«академическая честность» в международных научных базах данных, а также среди официальных документов международных организаций (ЮНЕСКО, ОЭСР, Европейская комиссия) и нормативно-правовых актов Республики Узбекистан. В анализ включены преимущественно публикации 2006–2025 годов, индексируемые в международных базах цитирования, а также программные и стратегические документы, определяющие политику в области искусственного интеллекта в образовании. Отобранные источники были систематизированы по пяти тематическим направлениям: рамки педагогической компетентности, формирование ИИ-грамотности, использование генеративного ИИ и академическая честность, профессиональная идентичность педагога, а также национальная политика Республики Узбекистан в области искусственного интеллекта.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

5. Политика в области искусственного интеллекта и подготовка педагогических кадров в Узбекистане

В Республике Узбекистан развитие технологий искусственного интеллекта поддерживается на уровне государственной политики. Постановлением Президента Республики Узбекистан от 14 октября 2024 года № ПП-358 утверждена Стратегия развития технологий искусственного интеллекта до 2030 года, в которой внедрение цифровых технологий и технологий ИИ в систему образования определено в качестве одного из приоритетных направлений [25]. Успешная реализация данной стратегии напрямую зависит от наличия у педагогических кадров соответствующей компетентности, что, в свою очередь, требует внедрения в высших педагогических учебных заведениях специальных курсов, практических тренингов и мастер-классов по формированию ИИ-грамотности. Международный опыт показывает, что даже краткосрочные целевые тренинги способны существенно повысить доверие и готовность педагогов к использованию ИИ [2; 8],

что свидетельствует о практической перспективности данного подхода и в условиях Узбекистана.

Проведённый анализ показывает, что современные подходы к использованию искусственного интеллекта в подготовке педагогических кадров охватывают три основных направления: во-первых, применение таких рамок компетенций, как TPACK/I-TPACK и DigCompEdu, в качестве теоретико-методологической основы [16; 4]; во-вторых, целенаправленное формирование у будущих и действующих педагогов практической ИИ- и промпт-грамотности посредством целевых тренингов [2; 19]; в-третьих, обеспечение соблюдения академической честности и этических норм при использовании генеративного ИИ [3; 11].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Национальная стратегия, принятая в Республике Узбекистан, создаёт необходимую институциональную основу для реализации рассмотренных направлений [25], однако её эффективная результативность напрямую зависит от обогащения программ педагогического образования международным опытом и научно обоснованными подходами.

В связи с этим представляется целесообразным: включение в учебные планы высших педагогических учебных заведений специальных курсов и практических тренингов по формированию ИИ-грамотности и промпт-грамотности будущих педагогов; организация мастер-классов с участием специалистов в области образовательных технологий; систематическое обновление содержания подготовки педагогов с учётом рамок компетенций TPACK/I-TPACK, DigCompEdu и рекомендаций ЮНЕСКО; а также формирование у будущих педагогов навыков критической оценки инструментов генеративного искусственного интеллекта с точки зрения академической честности и этики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бай Дж. Обзор и краткое изложение рамочной модели компетенций учителей в области искусственного интеллекта // Global Medical Education. — 2025. — Т. 2. — № 1. — С. 47–51. DOI: https://doi.org/10.1515/gme-2024-0029.

2. Бильбао-Эранья А., Арройо-Сагаста А. Формирование грамотности в области искусственного интеллекта у будущих педагогов: влияние обучающей программы на осведомлённость, отношение и доверие к искусственному интеллекту // Frontiers in Education. — 2025. — Т. 10. — Ст. 1668078. DOI: https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1668078.

3. Биттл К., Эль-Гаяр О. Генеративный искусственный интеллект и академическая добросовестность в высшем образовании: систематический обзор и перспективы дальнейших исследований // Information. — 2025. — Т. 16. — № 4. — Ст. 296. DOI: https://doi.org/10.3390/info16040296.

4. Челик И. К модели Intelligent-TPACK: эмпирическое исследование профессиональных знаний учителей по этичной интеграции инструментов искусственного интеллекта в образование // Computers in Human Behavior. — 2023. — Т. 138. — Ст. 107468. DOI: https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107468.

5. Чиу Т. К. Ф. Грамотность и компетентность в области искусственного интеллекта: определения, модели, развитие и перспективные направления исследований // Interactive Learning Environments. — 2025. — Т. 33. — № 5. — С. 3225–3229. DOI: https://doi.org/10.1080/10494820.2025.2514372.

6. Чиу Т. К. Ф., Роспильози П. А. Разработка модели Intelligent-TPACK на основе анализа грамотности и компетентности в области искусственного интеллекта: стратегии внедрения и перспективы дальнейших исследований // Interactive Learning Environments. — 2025. DOI: https://doi.org/10.1080/10494820.2025.2545053.

7. Даягбиль Ф. Т., Бохолано Х. Б., Сумалиног Г. Г. Готовы ли будущие педагоги к использованию искусственного интеллекта? Исследование знаний, представлений и опыта применения ИИ в обучении // Frontiers in Education. — 2025. — Т. 10. — Ст. 1665205. DOI: https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1665205.

8. Давила-Моран Р. К., Санчес Сото Х. М., Лопес Гомес Х. Э. и др. Краткосрочный курс по разработке промптов значительно повышает грамотность в области искусственного интеллекта и снижает технологическую тревожность студентов педагогических направлений: пилотное исследование до и после обучения // Education Sciences. — 2025. — Т. 15. — № 8. — Ст. 1010. DOI: https://doi.org/10.3390/educsci15081010.

9. Европейская комиссия. Объединённый исследовательский центр. Европейская рамка цифровой компетентности педагогов: DigCompEdu. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. DOI: https://doi.org/10.2760/178382.

10. Исмаил А., Ибрагим Х. Б. Профессиональная идентичность учителей в эпоху искусственного интеллекта: феноменологическое исследование // International Journal of Professional Development, Learners and Learning. — 2025. — Т. 7. — № 2. — Ст. e2517. DOI: https://doi.org/10.30935/ijpdll/17416.

11. Кофинас А. К., Цай Ч. Х.-Х., Пайк Д. Влияние генеративного искусственного интеллекта на академическую добросовестность аутентичного оценивания в системе высшего образования // British Journal of Educational Technology. — 2025. — Т. 56. — № 6. — С. 2522–2549. DOI: https://doi.org/10.1111/bjet.13585.

12. Лян У., Юксекгонюль М., Мао И., Ву Э., Цзоу Д. Детекторы GPT демонстрируют предвзятость по отношению к авторам, для которых английский язык не является родным // Patterns. — 2023. — Т. 4. — Ст. 100779. DOI: https://doi.org/10.1016/j.patter.2023.100779.

13. Лю И., Ван Ц., Лэй Ц. Использование генеративного искусственного интеллекта в будущих классах: исследование намерений будущих педагогов и факторов, влияющих на их принятие // Behavioral Sciences. — 2025. — Т. 15. — № 8. — Ст. 1040. DOI: https://doi.org/10.3390/bs15081040.

14. Лонг Д., Магерко Б. Что такое грамотность в области искусственного интеллекта? Компетенции и принципы проектирования // Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems. — 2020. — С. 1–16. DOI: https://doi.org/10.1145/3313831.3376727.

15. MagicSchool AI. Полное руководство по использованию платформы MagicSchool AI для учителей. — 2025. — URL: https://www.humai.blog/magicschool-ai-complete-guide-teachers-2025/.

16. Мишра П., Кёлер М. Дж. Технологические, педагогические и предметные знания (TPACK): концептуальная модель знания учителя // Teachers College Record. — 2006. — Т. 108. — № 6. — С. 1017–1054. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x.

17. Организация экономического сотрудничества и развития (OECD), Европейская комиссия. Расширение возможностей обучающихся в эпоху искусственного интеллекта: рамочная модель ИИ-грамотности для начального и среднего образования (проект обзора). — Paris: OECD Publishing, 2025. — URL: https://ailiteracyframework.org/.

18. Сунь С. Ч., Хопфенбек Т. Н., Гамлем С. М., Макгрейн Дж., Брандмо К., Молтудал С. Изучение отношения и опыта будущих педагогов в использовании генеративного искусственного интеллекта: смешанное исследование в педагогическом образовании Норвегии // Educational Psychology. — 2025. — С. 1–25. DOI: https://doi.org/10.1080/01443410.2025.2528663.

19. Тур Э., Задорожный А. Концептуализация и операционализация промпт-грамотности при обучении английскому языку // Journal of Adolescent & Adult Literacy. — 2025. — Т. 69. — № 3. — Ст. e70020. DOI: https://doi.org/10.1002/jaal.70020.

20. ЮНЕСКО. Рамочная модель компетенций учителей в области искусственного интеллекта. — Paris: UNESCO Publishing, 2024. — URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391104.

21. ЮНЕСКО. Рамочная модель компетенций обучающихся в области искусственного интеллекта. — Paris: UNESCO Publishing, 2024. — URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391105.

22. ЮНЕСКО. Развитие и защита профессиональной субъектности учителей в эпоху искусственного интеллекта: аналитический доклад. — Paris: International Task Force on Teachers for Education 2030, 2025. — URL: https://teachertaskforce.org/.

23. Вальтер Й. Использование искусственного интеллекта в современном образовании: значение ИИ-грамотности, промпт-инжиниринга и критического мышления // International Journal of Educational Technology in Higher Education. — 2024. — Т. 21. — № 1. — Ст. 15. DOI: https://doi.org/10.1186/s41239-024-00448-3.

24. Ядав А., Лачни М., Ху А., Таверньe Л. Интеграция генеративного искусственного интеллекта в педагогическое образование: взгляды будущих педагогов, их отношение и проблемы проектирования // Journal of Early Childhood Teacher Education. — 2025. — Т. 40. — № 1. — С. 24–45. DOI: https://doi.org/10.1080/02568543.2025.2581712.

25. Президент Республики Узбекистан. Об утверждении Стратегии развития технологий искусственного интеллекта на период до 2030 года: Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-358 от 14 октября 2024 года. — LexUZ. — URL: https://lex.uz/docs/7159258.

YENGIL ATLETIKANING ULOQTIRISH TURLARIDA (NAYZA, DISK YOKI YADRO) SPORTCHILARNING TEZKOR-KUCH SIFATLARINI

Odiljonov Oybek Otabek o'g'li
Namangan davlat pedagogika institute
E-mail: odiljanovoybek07@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada yengil atletikaning uloqtirish turlarida (xususan, yadro va disk uloqtirish) shug'ullanuvchi sportchilarning tezkor-kuch va portlovchi kuch sifatlarini rivojlantirish metodikasi tadqiq qilingan. Yengil atletika - bu inson tanasining maksimal kuch va tezligini, chidamliligini, moslashuvchanligini, ko'nikmalarini va tezkor reaksiyasini sinovdan o'tkazish uchun turli xil musobaqalar va jismoniy mashqlarni o'z ichiga olgan sport turi hisoblanadi. Yengil atletikada o'zaro raqobatlashuvchi sportchilar asosan yugurish, sakrash, uloqtirish va to'pni bir joydan ikkinchi joyga tashlash kabi harakatlarda qatnashadilar. Bu sport turi Olimpiya o'yinlari va boshqa xalqaro musobaqalarda keng ommalashgan.*

Kalit so'zlar: *Yugurish, sakrash, uloqtirish, ko'pkurash, olimpiya o'yinlari va shartli musobaqalar.*

ATHLETES' SPEED-POWER QUALITIES IN THROWING TYPES OF ATHLETICS (SPEAR, DISC OR PUZZLE)

Odiljonov Oybek
Namangan State Pedagogical Institute

Annotation: *This article studies the methodology for developing speed-power and explosive power qualities of athletes involved in throwing types of athletics (in particular, shot put and discus throwing). Athletics is a sport that includes various competitions and physical exercises to test the maximum strength and speed, endurance, flexibility, skills and quick reaction of the human body. In athletics, competing athletes mainly participate in such actions as running, jumping, throwing and throwing the ball from one place to another. This sport is widely popular at the Olympic Games and other international competitions.*

Keywords: *Running, jumping, throwing, all-around, Olympic Games and conditional competitions.*

СКОРОСТНО-СИЛОВЫЕ КАЧЕСТВА СПОРТСМЕНОВ В МЕТАТЕЛЬНЫХ ВИДАХ ЛЕГКОЙ АТЛЕТИКИ (КОПЬЕ, ДИСК ИЛИ ГОЛОВОЛОМКА)

Одилжонов Ойбек Отабек о'гли
Наманганский государственный педагогический институт

Аннотация: *В данной статье рассматривается методика развития скоростно-силовых и взрывных качеств спортсменов, занимающихся метательными видами легкой атлетики (в частности, толканием ядра и метанием диска). Легкая атлетика — это вид спорта, включающий различные соревнования и физические упражнения для проверки максимальной силы и скорости, выносливости, гибкости, навыков и быстрой реакции человеческого тела. В легкой атлетике соревнующиеся спортсмены в основном участвуют в таких действиях, как бег, прыжки, метание и перебрасывание мяча с места на место. Этот вид спорта широко популярен на Олимпийских играх и других международных соревнованиях.*

Ключевые слова: *Бег, прыжки, метание, многоборье, Олимпийские игры и соревнования в различных условиях.*

KIRISH

Zamonaviy yengil atletikada uloqtirish turlari (yadro, disk, nayza, bosqon) yuqori darajadagi dinamik portlovchi kuch va tezlikni talab qiluvchi murakkab texnik harakatlar majmuasidan iborat. Uloqtirish masofasining natijadorligi, birinchi navbatda, snaryadning qo‘ldan chiqish tezligiga (release velocity) bog‘liq. Snaryadga maksimal darajada boshlang‘ich tezlik berish esa sportchining qisqa vaqt oralig‘ida (soniyaning o‘ndan bir ulushida) maksimal darajada kuch sarflay olish qobiliyati — tezkor-kuch (speed strength) va portlovchi kuch (explosive power) sifatlariga bevosita bog‘liqdir. Uloqtirish harakati faqatgina qo‘l yoki yelka kuchi bilan bajarilmaydi. Zamonaviy biomexanik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kuch dastlab oyoq mushaklarida (depsinish natijasida) hosil bo‘lib, tos, bel, ko‘krak va yelka orqali snaryadga o‘tadi. Ushbu jarayon sport fanida "Kinetik zanjir" (Kinetic chain) qonuniyati deb ataladi. Shu sababli uloqtiruvchilarning mashg‘ulot tizimida oyoq, bel va yelka kamari mushaklarining tezkor-kuch hamda portlovchi kuch xususiyatlarini parallel va sinxron tarzda rivojlantirish muhimmuammohisoblanadi. An’anaviy mashg‘ulot dasturlarida ko‘p hollarda faqatgina maksimal kuchni oshirishga (masalan, shtanga bilan chuqur o‘tirish, yotib shtanga siqish kabi statik kuch mashqlariga) katta e’tibor beriladi. Biroq bu uslub harakat tezligini pasaytirib qo‘yishi mumkin. Shu sababli mashg‘ulotlar tizimiga tezkor-

kuch va ballistik mashqlarni integratsiyalashgan holda tatbiq etish zarurati ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi

METODOLOGIYA

Yengil atletika atamasi shartli bolib, bu sport turiga kiradigan hamma mashqlarning tabiiy ahamiyatini yoritib bera olmaydi. Shu bilan birga yengil atletika qadimiy yunoncha "atletika" so'zidan olingan bo'lib. "mashq", "kurash", "bellashuv" ma'nosini anglatadi. Qadimiy Yunonistonda kuchlilik va chaqgonlikda musobaqalashgan kishilarni atletlar deb ataganlar. Hozirgi kunda jismoniy kamolotli kishilar atlet deyiladi. Ayrim mamlakatlarda yengil atletikani "Atletika" (Fransiyada), "yo'lka va maydondagi mashqlar" (AQSH va Angliyada) deb ataydilar. Yengil atletika hayotda keng tarqalgan eng kerakli mashqlar - yurish, yugurish, sakrash va uloqtirish mashqlarini birlashgan eng ommaviy sport turi hisoblanadi. Ko'pgina yengil atletika mashqlarini umumiy omma - eng kichik yoshdagi bolalardan boshlab kattalargacha bu mashqlar kundalik hayotda har-xil turda uchraydi va turlicha me'yorlanadi. Yengil atletika bilan yil davomida shug'ullansa bo'ladi. Shu sabablarga ko'ra yengil atletika mashqlari (yurish, yugurish, sakrash va uloqtirish) Respublika maxsus testlar majmuasini "Alpomish va Barchinoy" ko'pchilik qismining amaliy me'zonlarini tashkil etadi. Yengil atletikani ko'pincha "Sport malikasi" deb atashadi. Respublika valgaro musobaqalar Olimpia o'y inlarining hamma dasturlariga kiritilgan. shu bilan hirga o ynaladigan medallarning majmuasi va soni bo yicha eng ko p hisoblanadi. Jismoniy tarbiya instituti. Universitetlar va pedagogik institutlarning "jismoniy madanivat* fakultetlari dasturida yengil atletika asosiy o quv fani bo lib. "jismoniy tarbiya va sport" vo nalishidagi bakalavrlarni tay yorlashda muhim ahamiyatga ega. Maxsus jismoniy tarbiya o qus yurtlarida va pedagogika institutlarida, jismoniy madaniyat fakultetida esa yengil atletika mazkur sport turining nazariyasidan, amaliy ishlardan hamda uni o qitish metodikasidan iborat darsdir.

Yengil atletika shu sohada ilmiy tadgiqotlar o' tkaziladigan fandir. Yugurish: insonning joydan joyga kuchishini tabiiy usulidir. Bu jismoniy mashqning kuprok tarkalgan turi bo'lib juda kup sport turlari (futbol, basketbol, kul tupi va boshkalar) tarkibiga kiradi. Yugurishning juda kup xillari yengil atletika xar xil turlarining organik kismi hisoblanadi. Yengil atletikada yugurishning yengil yugurish, tusiklar osha yugurish, estafetali yugurish va tabiiy sharoitda yugurish xillari bo'ladi. Yugurishning xillari va masofa uzoqligi va yaqinligiga qarab yaqin masofaga, o'rta masofaga va marafoncha yugurishlar kiradi.

. TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, faqatgina statik og‘irliklar bilan ishlash yengil atletikaning uloqtirish turlarida yuqori natijaga erishish uchun yetarli emas.

Natijalarning TG da keskin o‘sishi qo‘llanilgan maxsus metodika bilan uzviy bog‘liq:

- Olimpiyamashqlariningsamarasi:Shtanganiko‘krakka jadal tezlikda olish (Power Clean) mashqi sportchidan qisqa vaqt ichida juda yuqori quvvat ishlab chiqarishni talab qiladi. Bu mushaklardagi tez qisqaruvchi (oq/II tur) oqsil tolalarini faollashtiradi. Aynan shu tolalar yadroni depsinib uloqtirish paytidagi portlash kuchini ta’minlaydi
- Ballistikmashqlarninghissasi (Medicine Ball): To‘ldirma to‘plarni otganda harakat oxirida qo‘lni tormozlash (tormojenie) sodir bo‘lmaydi, snaryad qo‘ldan to‘liq chiqib ketadi. Bu biomexanik jihatdan yadro yoki diskni uloqtirish harakatiga 100%moskeladi. Natijada yelka va tana mushaklarining qisqarish tezligi oshadi.
- Plyometrikaningroli(Oyoqkuchayishi):Balandlikka sakrash va chuqurlikdan sakrash mashqlari mushaklarning "Cho‘zilish-qisqarish sikli"ni (Stretch Shortening Cycle- SSC) takomillashtiradi. Oyoq yerga tekkanda, elastik energiya to‘planadi va depsinish paytida u bir necha barobar kuchliroq bo‘lib tashqariga chiqadi. Bu yadro uloqtirishda oyoq bilan yerni kuchli depsinish tezligini oshiradi.

XULOSA

Yengil atletika turli masofalar, balandliklar, kuch, chidamlilik, va mahoratni sinovdan o‘tkazadigan eng ko‘p turlarni o‘z ichiga oladi. Har bir turda qatnashuvchilar individual mahorat va kuchlarini sinovdan o‘tkazadilar. Yengil atletika turli masofalar va harakatlar orqali sportchilarning jismoniy va ruhiy chidamliligini, tezligini va mahoratini o‘zgacha tarzda sinovdan o‘tkazadi, bu sportning olimpiya o‘yinlari kabi yirik xalqaro musobaqalarda keng tarqalishiga sabab bo‘lgan.

1.Yengil atletikaning uloqtirish turlarida tezkor-kuch sifatlarini takomillashtirishda faqat statik og‘ir yuklamalardan foydalanish samarasiz bo‘lib, dars tizimiga ballistik, plyometrik va tezkor shtanga mashqlarini kiritish zarur.

Ishlab chiqilgan tezkor-kuch dasturi yosh sportchilarning yadro uloqtirish masofasini 12 hafta ichida o‘rtacha 18.2% ga, oyoq depsinish kuchini esa 9.1% ga oshirish imkonini beradi. Amaliy tavsiyalar:

— Uloqtirish yo‘nalishidagi murabbiylarga haftalik mashg‘ulotlar rejasiga 2-3 marta, og‘irligi maksimal vaznning 50-60% idan oshmaydigan, lekin maksimal tezlikda bajariladigan shtanga mashqlarini kiritish tavsiya etiladi. Yelka va tana mushaklarining portlovchi kuchini oshirish uchun har bir darsda turli og‘irlikdagi to‘ldirma to‘plar (medicine ball) bilan kamida 15-20 marta ballistik otish mashqlarini bajarish zarur

FOYDALANILGAN ADABIYOLAR

1. Xolmamatovich J. B. 18-20 YOSHLI KURASHCHILARNING TEZKOR-KUCH SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH USLUBIYATI //TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2022. – С. 292-297.

2. Абдулахатов А. Р., Жумадурдиев Б. Х., ўғли Sultonv B. Замонавий футболда майдон ўйинчарини мусобақага тайёрлашнинг психологик усуллари “PEDAGOGS” international research journal ISSN: 2181-3027_SJIF: 4.995 https://scientific-jl.com/ped 135 Volume-77, Issue-1, March -2025 //Физическое воспитание, спорт и здоровье. – 2022. – Т. 1. – №. 1.Имомқулов И. И. СПОРТ ТАЪЛИМИДА УЗЛУКСИЗЛИК ВА ИЗЧИЛЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ МУАММОЛАРИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 848-853.

3. Абдуллаев М.Ж., Смурыгина Л.В. Организация физкультурнооздоровительных и спортивных мероприятий в общеобразовательной школе. учебное пособие. Buxoro. —Durdona‖ – 2015 yil.

4. Abdullayev M.J. —YENGIL ATLETIKA‖ O'rta va uzoq masofalarga yuguruvchilar uchun murabbiyining kasbiy-pedagogik faoliyati. O'quv qo'llanma. Buxoro. —Durdona‖ – 2015 yil.

5. Андрис Э.Р., Кудратов Р.К. Енгил атлетика. Ўқув қўлланма. –Т.: 1998 йил.

6. . Арзуманов Г.Г, Малыхина Л.А., Мартынова Н.Б. Легкая атлетика в Узбекистане. Ташкент «Медицина», 1988 г.

7. K.T.Shokirjonova. Yengil atletika. –T.: —Lider Press‖.2007

8. Normurodov A.N., /Yengil atletika va uni o'qitish metodikasi, - T.: 2011 y.

9. Qudratov R, G'aniboyev I.D., Soliyev I.R., Baratov A.M. /Yengil atletikachilarning maxsus mashqlari, – T.: 2011 y

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

АСОСИЙ ГИМНАСТИКАДА ҲАРАКАТ, КАСБИЙ БИЛИМ ВА КЎНИКМАЛАРНИ ТАРКИБ ТОПТИРИШ

М.И.Нурхонова
Узбекистон давлат жисмщний тарбия ва спорт университети
Чирчик шахри Узбекистон
Nurxonovamaxliyo305@gmail.com
Хайтметов И.С. *–dotsentv.b, Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети;*

Аннотация. *Мақолада гимнастика бўйича бўлажак ўқитувчи ва мураббийларнинг ўқув-методик фаолиятини ташкил этиш масалалари кўриб чиқилиб, жисмоний тарбия амалиётида муҳим ўрин тутувчи дидактик тамойиллар — яхлитлик, мақбуллик ва таълимнинг касбий-педагогик йўналтирилганлигини амалга оширишга асосий эътибор қаратилган.*

Калит сўзлар: *Махсус ҳаракат тайёргарлиги, жисмоний ва техник тайёрлов, амалий гимнастикага оид машқлар, координация ва куч чидамлилигини ривожлантирувчи асосий гимнастика воситалари, амалий малакалар ва назарий билимлар.*

ФОРМИРОВАНИЕ ДВИГАТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ, ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ И УМЕНИЙ В ОСНОВНОЙ ГИМНАСТИКЕ

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы организации учебно-методической деятельности будущих преподавателей и тренеров по гимнастике. особое внимание уделено реализации значимых для физического воспитания дидактических принципов: целостности, оптимальности и профессионально-педагогической направленности обучения.*

Key words: *Specialized motor preparation, physical and technical conditioning, applied gymnastics exercises, principal gymnastic tools for developing coordination and strength endurance, practical competencies and theoretical knowledge.*

DEVELOPMENT OF MOTOR SKILLS, PROFESSIONAL KNOWLEDGE, AND COMPETENCIES IN BASIC GYMNASTICS

Annotatsiya. *The article examines the organization of educational and methodological activities for future gymnastics teachers and coaches. Particular attention is given to implementing didactic principles that are essential to physical education, including integrity, optimality, and the professional-pedagogical orientation of instruction.*

Ключевые слова: *Специальная двигательная подготовка, физическая и техническая подготовленность, упражнения прикладной гимнастики, основные гимнастические средства развития координации и силовой выносливости, практические умения и теоретические знания.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

КИРИШ

Гимнастика бўйича келажакда фаолият юритадиган ўқитувчи ва педагог-мураббийларнинг ўқув-методик ишларини ташкил этиш жисмоний тарбия амалиёти учун муҳим саналган дидактик тамойиллар — яхлитлик, мақбуллик ҳамда таълимнинг касбий-педагогик йўналтирилганлигини рўёбга чиқаришни тақозо этади.

Шу нуқтаи назардан, педагогика соҳасида тадқиқот жараёнларининг сифати ва натижадорлигини ошириш масаласи алоҳида аҳамият касб этади. аниқланган зиддиятлар мамлакатимиз таълим муассасаларида жисмоний тарбия ва спорт, хусусан гимнастика йўналиши учун юқори малакали кадрларни касбий тайёрлашни ўрганиш билан боғлиқ муаммолар доирасини белгилаб беради. Келтирилган ҳолатлар танланган тадқиқот йўналишининг долзарблигини асослайди.

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университетида гимнастика бўйича ихтисослашаётган талабаларда касбий билим ва кўникмаларни босқичма-босқич шакллантириш дастурини ишлаб чиқиш ҳамда уни тажриба-синовда асослаш.

Тадқиқот фарази. Гимнастикани ўқитишга касбий тайёргарлик яхлит педагогик жараён сифатида қаралиб, унинг асосини ўқув-машғулот жараёнини самарали бошқариш орқали амалга ошириладиган ҳаракат тайёргарлигини табақалаштириш ташкил этади, деб фараз қилинди.

Тадқиқот мақсадига мувофиқ қуйидаги вазифа белгиланди:

ўқув ва педагогик амалиёт натижалари асосида талабаларнинг назарий билимлари ҳамда амалий кўникмаларини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш.

МЕТОДОЛОГИЯ

Тадқиқот методлари: назарий манбаларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш; педагогик кузатиш; гимнастика ихтисослиги талабаларининг

жисмоний ҳамда спорт-техник тайёргарлик ҳолатини баҳолаш; математик статистика методлари.

Тадқиқот 2022 йил январь-май ойларида Чирчиқ шаҳридаги Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия университетининг Гимнастика назарияси ва услубияти кафедрасида амалга оширилди. Унда гимнастика бўйича ихтисослашаётган 1-4 босқич талабалари иштирок этди. Тадқиқот ишлари уч босқичда ташкил қилинди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Педагогик кузатишлар натижаларига кўра, ўқитувчилар машғулотлар давомида саф ва умумривожлантирувчи машқларни ўзлаштириш ҳамда такомиллаштириш учун белгиланган вақтни асоссиз равишда оширган. Натижада снарядлардаги машқларни ўргатиш ва такомиллаштиришга мўлжалланган вақт 23,5% га қисқарган. Шу сабабли курс раҳбарлари кўпкурашнинг уч тури ўрнига фақат икки тури бўйича машғулот ўтказишга мажбур бўлган. Бу ҳолат талабаларнинг дастурда режалаштирилган машқларни ўзлаштириши ва ўқув амалиётини тўлиқ ҳажмда бажариш имкониятини чеклаган **(1-2-расмлар).**

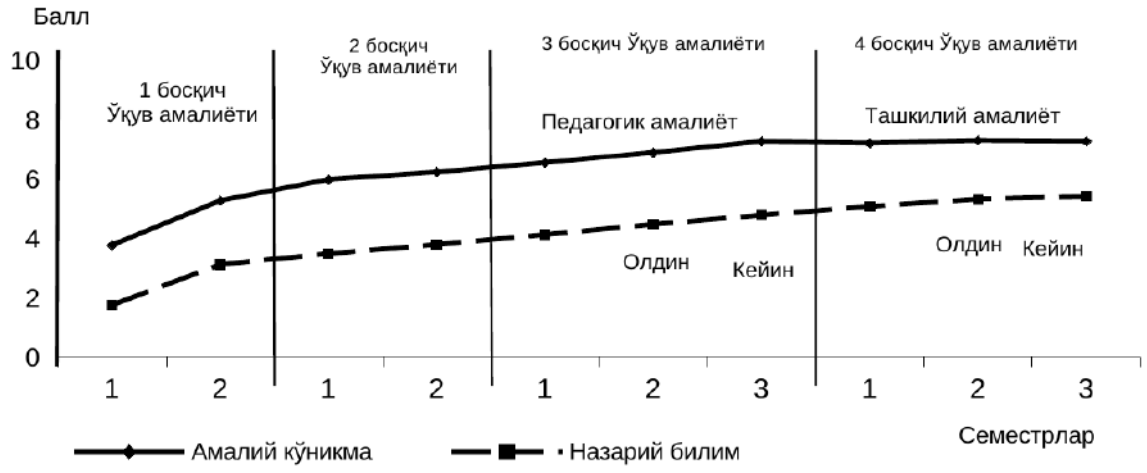

1-расм. «Гимнастика» ихтисослиги талабаларининг саккиз семестр давомида саф машқларини ўтказишга оид назарий билимлари ва амалий кўникмалари кўрсаткичларининг ўзгариш динамикаси

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

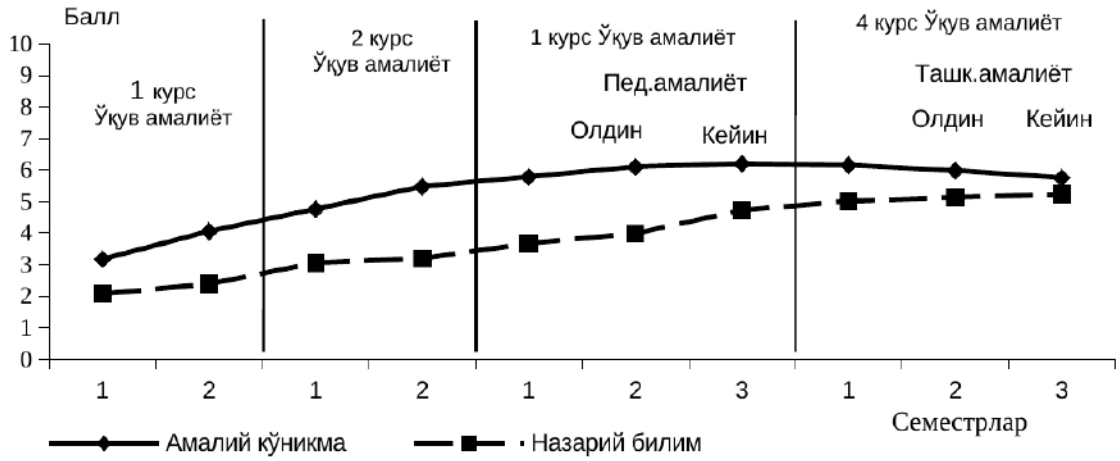

2-расм. «Гимнастика» ихтисослиги талабаларининг саккиз семестр мобайнида УРМ ўтказиш бўйича назарий билимлари ва амалий кўникмалари кўрсаткичларининг динамикаси

Хронометрик маълумотларга биноан, ўқув машғулотларида сафда бажариладиган УРМга режада назарда тутилганига нисбатан етарли вақт ажратилган бўлса-да (мос равишда 13.8±1.23 ва 21.7±0.63%), талабалар комплексларни назарий жиҳатдан етарлича ўзлаштира олмаган. Улар бўлинмаларда, айниқса педагогик ва ташкилий амалиёт даврида, машқларни аниқ асослаш, ифодали кўрсатиш ва методик жиҳатдан тўғри ўтказишда жиддий камчиликларга йўл қўйган. амалий кўникмалар кўрсаткичи педагогик амалиёт бошида ошган (6-семестрда 6.2±0.77 балл), аммо ўқув йили охирига келиб яна пасайган (8-семестрда 5.75±0.73 балл). Назарий билимлар даражаси эса таълимнинг барча босқичларида сезиларли даражада паст бўлиб қолган (3.98±0.64 ва 5.23±0.54 балл).

Гимнастика назарияси ва методикасига кўра, амалий гимнастика (аГ) машқлари инсон жисмоний фаолиятининг турли йўналишларида амалий аҳамиятга эга бўлиш билан бирга, куч, тезкорлик, чидамлилик ва эпчиллик сифатларини ривожлантиришда ҳам муҳим ўрин тутади. Энг катта пасайиш «Тирмашиб чиқиш машқлари» ҳамда «Мувозанат машқлари» бўйича қайд

этилган. 4-босқич талабаларининг 70% дан зиёди синов вазифаларини нафақат техника, балки аГга оид назорат машқини ўргатиш методикаси бўйича ҳам жиддий хатолар билан бажарган (5.75±0.67 балл) (3-расм).

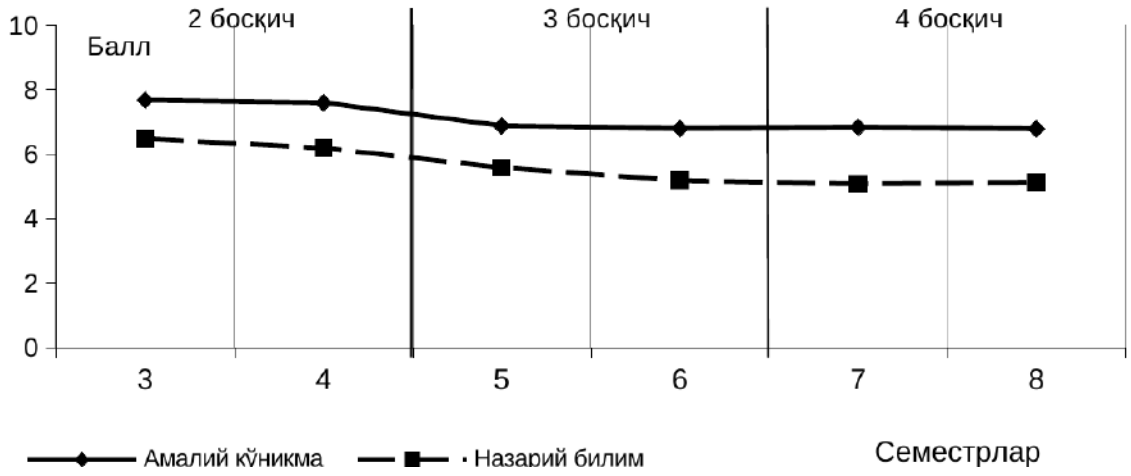

3-расм. Талабаларнинг амалий машқларни ўтказишга оид назарий билимлари ва амалий кўникмалари кўрсаткичларининг ўзгариш динамикаси

Назорат синовлари натижалари координацион қобилиятлар (5.89±0.89 балл), динамик куч (6.7±1.02 балл), статик куч (6.97±0.97 балл), шунингдек, координацион ва куч чидамлилиги (6.67±0.79 балл) кўрсаткичлари талаб этиладиган даражадан анча паст эканини кўрсатди (4-расм). Шу боис МЖТнинг паст даражаси талабаларга машқланганлик ва махсус ҳаракат тайёргарлигининг режалаштирилган кўрсаткичларига эришиш имконини бермаган.

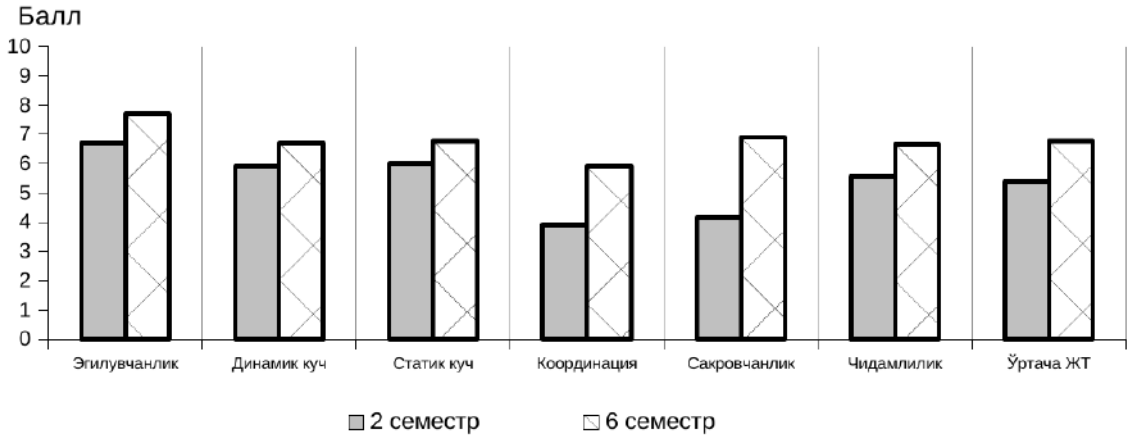

4-расм. 2 ва 3-босқич талабаларининг жисмоний тайёргарлиги бўйича назорат мусобақаларини эксперт баҳолаш натижалари

Мураккаб ҳаракат координациясига асосланган спорт турлари бўйича етакчи назариётчилар тавсиялари ва дастлабки тадқиқот натижалари қуйидагиларни белгилаш имконини берди: асосий гимнастика воситаларининг семестрлар ҳамда ўқув йиллари кесимидаги фоиз нисбатлари; уларни СПМо курси, академик ва ўқув-машқ машғулотларида мақбул тақсимлаш; махсус ҳаракат тайёргарлиги даражаси (5-расм). Ушбу маълумотлар асосида 1-4 босқич талабаларида ҳаракат малакалари, касбий-педагогик билим ва кўникмаларни изчил шакллантиришга қаратилган комплекс дастур ишлаб чиқиш имконияти яратилди.

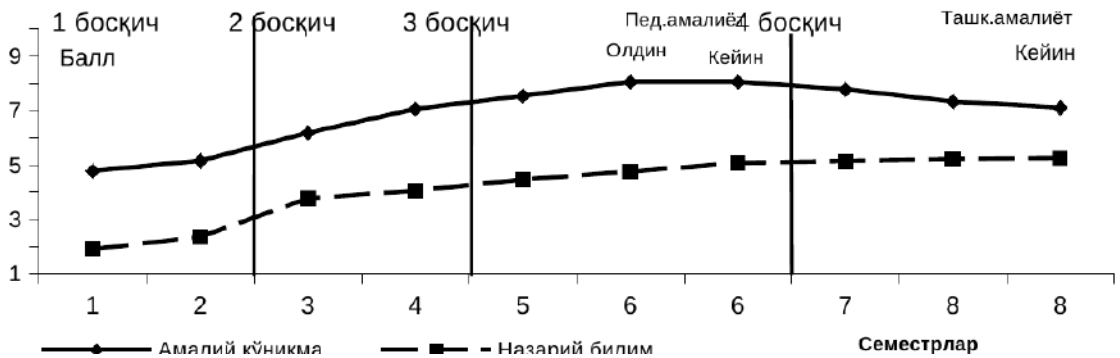

5-расм. 1-4 босқич талабаларининг ўқув дастури машқлари ва кўпкураш малакавий дастури элементларини ўзлаштириш бўйича амалий кўникма ҳамда назарий билим кўрсаткичлари динамикаси

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ХУЛОСА

Снарядларда бажариладиган машқларни ўзлаштириш технологияси, махсус ҳаракат (хореографик), жисмоний ва техник тайёргарликка оид дастур элементларини ўргатиш, шунингдек, ўқув ва машқ машғулотларини ташкил этиш восита ҳамда методларидан фойдаланишга доир касбий-педагогик вазифалар энг кам даражага туширилган, айрим ҳолларда эса умуман амалга оширилмаган. Шу сабабли талабалар ўқув амалиёти жараёнида асосий гимнастика воситалари ва усулларини танлашда, шунингдек, гимнастика кўпкураши машғулотларини ўтказишда қийналган (3.6-расм). Жисмоний ва махсус ҳаракат тайёргарлигига оид машғулотларни ташкил қилиш ҳамда ўтказиш борасидаги ҳолат ҳам етарли даражада эмас. Мазкур билимлар гимнастика бўйича бўлажак мутахассиснинг мамлакатимиздаги ўқув ва соғломлаштириш муассасаларида фаолият юритиши учун зарур ҳисобланади.

ФоЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

бдуллаев а., Ханкелдиев Ш.Х. Жисмоний тарбия назарияси ва усулияти: Дарслик., - Т.,2005. – 231 б.

shtayeva.K. Sport gimnastikasi mashgulotining nasariy asoslari (uslubiy qo'llanma). O`DJTI nashriyot-matbaa bo`limi. T.: 2009. – 113 b.

усаев Б.Р. олий педагогик таълим муассасалари талабаларининг гимнастика бўйича касбий-педагогик кўникмаларини шакллантириш. Дисс. … канд. пед. наук. - Ташкент: УзГИФК, 2011. - 180 б..

маров Д.Х. Ёш гимнастикачилар жисмоний сифатларини тайёр-гарлик босқичида ривожлантириш технологияси.Дисс… канд. пед. наук.- Т.: УзГИФК, 2007. -187 б.

5. Xaytmetov I.S. "Sport pedagogik maxoratini oshirish" (Badiiy gimnastika) Xoreografik mashqlarini o'tkazish uslubiyoti O'quv-qo'llanma –T.: « Davr matbuot savdo», 2020 y 176 bet.

PRINCIPLES FOR FOSTERING INDEPENDENT THINKING IN GRADES 7-8 THROUGH ENGLISH EDUCATION

Khamidova Irodakhon Bobir kizi
PhD student, Namangan State University
E-mail: irodaxonbobirqizi@gmail.com
Tel: +99893 506-19-96

Abstract: *This article explores the foundations for fostering independent thinking in 7th- and 8th-grade students through English language education. Drawing on perspectives from both Uzbek and international experts, the research outlines four primary categories of principles: linguistic, didactic-pedagogical, psychological-psycholinguistic, and methodological. Each category contributes to enhancing students' critical reflection, creativity, autonomy, and problem-solving skills. The research highlights that principles such as student-centered instruction, the integration of teaching and learning, awareness, engagement, clarity, accessibility, sustainability, and a scientific basis form a strong groundwork for encouraging higher-order thinking in secondary education. By consistently implementing these principles, English lessons become more than just a means of language acquisition; they serve as an effective platform for cultivating independent, self-directed thinkers.*

Keywords: *independent thinking, English language teaching, secondary school learners, linguistic principles, didactic-pedagogical principles, psychological-psycholinguistic principles, methodological principles, critical reflection.*

ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ НЕЗАВИСИМОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧЕНИКОВ 7-8 КЛАССОВ ПОСРЕДСТВОМ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: *В данной статье рассматриваются основы развития независимого мышления у учащихся 7-8 классов посредством изучения английского языка. Опираясь на мнения узбекских и международных экспертов, исследование выделяет четыре основные категории принципов: лингвистические, дидактически-педагогические, психолого-психолингвистические и методологические. Каждая категория способствует развитию у учащихся критического мышления, креативности, самостоятельности и навыков решения проблем. Исследование подчеркивает, что такие принципы, как ориентированное на ученика обучение, интеграция преподавания и обучения, осведомленность, вовлеченность, ясность, доступность, устойчивость и научная основа, формируют прочную основу для развития мышления более высокого порядка в средней школе. Последовательное применение этих принципов делает уроки английского языка не просто средством усвоения языка, а эффективной платформой для воспитания независимых, самостоятельных мыслителей.*

Ключевые слова: *независимое мышление, преподавание английского языка, учащиеся средней школы, лингвистические принципы, дидактически-педагогические принципы, психолого-психолингвистические принципы, методологические принципы, критическое осмысление.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

7-8-SINFLARDA INGLIZ TILI TA'LIMI ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH TAMOYILLARI

Annotatsiya*: Ushbu maqolada 7 va 8-sinf o'quvchilarida ingliz tili ta'limi orqali mustaqil fikrlashni rivojlantirish asoslari o'rganiladi. O'zbek va xalqaro mutaxassislarning nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda, tadqiqot tamoyillarning to'rtta asosiy toifasini ajratib ko'rsatadi: lingvistik, didaktik-pedagogik, psixologik-psixolingvistik va metodologik. Har bir toifa o'quvchilarning tanqidiy mulohazalarini, ijodkorligini, mustaqilligini va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshirishga hissa qo'shadi. Tadqiqotda o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim, o'qitish va o'rganishni integratsiyalash, xabardorlik, ishtirok, aniqlik, kirish imkoniyati, barqarorlik va ilmiy asos kabi tamoyillar o'rta ta'limda yuqori darajadagi fikrlashni rag'batlantirish uchun mustahkam zamin yaratishi ta'kidlangan. Ushbu tamoyillarni izchil amalga oshirish orqali ingliz tili darslari shunchaki tilni o'zlashtirish vositasidan ko'proq narsaga aylanadi; ular mustaqil, o'zini o'zi boshqaradigan fikrlovchilarni tarbiyalash uchun samarali platforma bo'lib xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *mustaqil fikrlash, ingliz tilini o'qitish, o'rta maktab o'quvchilari, lingvistik tamoyillar, didaktik-pedagogik tamoyillar, psixologik-psixolingvistik tamoyillar, metodologik tamoyillar, tanqidiy mulohaza.*

INTRODUCTION

This article provides important insights and suggestions on how to implement effective strategies for encouraging independent thinking in 7th and 8th grades through English teaching. These strategies assist both educators and students in delivering quality lessons and cultivating future independent thinkers. Consequently, students are able to engage in authentic language usage and enhance their critical thinking abilities. Promoting independent thinking is a primary goal in modern education as it equips students to think critically, evaluate information, and make independent choices. This research, which incorporates both Uzbek and global academic perspectives, highlights the significance of organized teaching strategies. These strategies not only enhance language skills but also contribute to the development of advanced cognitive abilities.

LITERATURE REVIEW

Scholars from both international and local backgrounds, along with Professor Jamol Jalolovich Jalolov, clarify that the rules and guidelines for educating students are

known as principles. A principle denotes a systematic idea, whereas a method represents a broader overview of a collection of principles. The guidelines they implement in their teaching are essential principles that influence the learning process. These principles are formulated based on the chosen methods and approaches pertinent to particular instruction. In contemporary teaching methodology, the term "principle of teaching" frequently suggests that both educators and learners have a significant role in foreign language education. However, the learning process is a multifaceted system that encompasses the actions of both the teacher and the student. Effective organization of this process is unattainable without a solid foundation of clearly defined principles. These principles are fundamental to the interactions between the teacher and the student. It is important to note that many researchers and scholars have identified various principles for developing methods and techniques in the domain of foreign language teaching methodology. We categorize them as follows: Muhabbat Shakirovna Ruzmetova emphasizes in her research that the principles of foreign language instruction are grounded in the foundational work of E.I. Passov (1965–1970). This structure builds upon the general didactic principles suggested by Ya.A. Kamensky and also incorporates contemporary linguistic, didactic-pedagogical, psychological-psycholinguistic, and methodological perspectives specific to foreign language teaching. These interconnected principles facilitate the achievement of educational and methodological goals. The selection and implementation of teaching methods and techniques are guided by these principles to ensure alignment with their intended objectives. According to international scholars, Larsen-Freeman and S.L. Mackay assert that linguistic, didactic, and psychological factors are vital in foreign language instruction.

METHODOLOGY

The research employs a theoretical and analytical framework that incorporates perspectives from prominent authorities in linguistics, pedagogy, psychology, and methodology. The principles of teaching foreign languages are classified into four

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

distinct categories: linguistic, didactic-pedagogical, psychological-psycholinguistic, and methodological. Each category is assessed for its potential to foster independent, reflective, and creative learners within secondary education. We examined the writings of J.J. Jalolov, M.Sh. Ruzmetova, SH. Tajibayev, E.I. Passov, V.E. Peshkova, L.P. Solonsova, Larsen-Freeman, and S.L. Mackay concerning the methodologies for teaching foreign languages. Based on their insights, we identified and emphasized the key principles that are most relevant to teaching English at the secondary school level.

I: Linguistic Principles: These principles focus on the systematic advancement of language abilities, concentrating on the structure, sounds, grammar, and vocabulary of the English language. They ensure that teaching approaches are in line with the language's linguistic features, fostering both precision and fluency.

II. Didactic-Pedagogical Principles: These principles are grounded in established educational theories. They underline the significance of organized lesson planning, clear goals, and the gradual development of independent thinkers. Key concepts include accessibility, consistency, and intentional learning. These notions guarantee that instruction is structured and effective.

The didactic principles relevant to teaching foreign languages can be summarized as follows:

1. L.P. Solonsova emphasizes that **the Principle of Personally Oriented Teaching** is essential for promoting independent thinking. By prioritizing personalized learning, this principle empowers students to become self-sufficient thinkers who define their own educational objectives. It fosters creativity, improves self-awareness, and cultivates personal characteristics that support self-growth. This method shifts the interaction between teachers and students into a partnership based on shared knowledge instead of authoritarian dominance, motivating learners to express their thoughts, consider diverse perspectives, and engage in meaningful conversations. Such a setting promotes critical

reflection and decision-making, thereby developing the skills necessary for independent and self-directed thinking.

2. **The Principle of Integrating Teaching and Learning.** In fostering independent thinking, the teacher plays a vital role and remains an active participant in the educational experience. The teacher's professional impact is crucial, as they guide, demonstrate, and support the development of students' cognitive and reflective skills. By implementing the principle of "Integration of Teaching and Learning," educators not only deliver knowledge but also encourage cultural awareness, ethical reasoning, and critical thinking. They provide learners with opportunities to share their thoughts, assess various viewpoints, and make independent choices. In our study, this principle was included because promoting independent thinking necessitates the teacher's intentional and professional involvement in nurturing self-directed, reflective, and responsible learners.

3. **The Principle of Consciousness** is essential as students must understand what they are studying.

4. Alongside the principles mentioned earlier, **the Principles of Activity and Clarity** are commonly implemented in Uzbekistan's general secondary education for foreign language instruction. The Principle of Activity promotes active engagement of learners, motivating students to take part in hands-on tasks, discussions, and problem-solving activities that boost their cognitive and communication skills. The Principle of Clarity is vital for educators to present educational materials in a well-organized and understandable way, aiding comprehension and retention. Collectively, these principles effectively contribute to the cultivation of independent thinking by allowing learners to actively engage with content, clearly grasp concepts, and autonomously apply knowledge in meaningful situations.

5. **The Principle of Durability** ensures that educational content remains memorable and can be applied in various communication situations. Retaining material

effectively involves making it accessible, implementing a range of exercises, and presenting it in a way that evokes an emotional response from learners. This principle is linked to the principle of consciousness: what students understand and grasp is more likely to be memorized successfully. A key factor in the durability of material retention is providing ample practice with the educational content to allow for its free reproduction and application in communicative and verbal contexts.

6. **The Principle of Accessibility and Feasibility** asserts that educational materials should be designed according to the students' age and cognitive abilities from the start. This principle reflects how training is organized to align with students' skills, ensuring they do not face overwhelming challenges. However, this does not mean challenges should be absent; facing difficulties is essential for fostering a sense of achievement. It is important to maintain an acceptable level of difficulty, following the guideline of one challenge at a time. This strategy helps achieve a fundamental aim of education: to cultivate a desire to learn rather than stifle it. Feasibility is indicated by the amount of content presented, the required level of understanding, and the pace of advancement. This principle should also guide decisions regarding the quantity and type of homework assigned.

7. **The Principle of Scientific Basis in Learning** emphasizes that education should be grounded in the latest developments in language science, pedagogy, didactics, psycholinguistics, psychology, and related fields.

8. **The Principle of Purposefulness and Motivation** in education asserts that the learning process, which involves a complex and interconnected interaction between teachers and students, must be directed towards specific goals and motivations that align with the personal ambitions of the students.

The learning process is steered by overarching objectives established by society and educational curricula, along with particular aims set by the educator for each part of the educational journey, which take into account the nature of the educational institution.

It is crucial for teachers to accurately pinpoint specific objectives for every category of activity—educational, formative, and developmental—and to focus all their efforts on achieving these goals.

This intentionality is mirrored in the selection of teaching methods, the organization of lessons, the content of instructional strategies, and the educational resources used.

In essence, the whole educational process should be directed at reaching the established objectives efficiently and with minimal expenditure of time and effort from both educators and students (i.e., in an optimal manner).

9. **The principle of a personalized approach to learners** necessitates the creation of ideal conditions for each student's successful learning during both group and whole-class activities. To effectively carry out this principle, the teacher examines the unique characteristics of every student, as well as the contexts in which they live and study, and incorporates these factors into the organization of the educational process.

III. Psychological-Psycholinguistic Principles: These principles center on the cognitive and emotional dimensions of language learning, taking into account aspects such as learners' motivation, memory, and personal learning styles. They highlight the importance of fostering a supportive environment that promotes active participation and alleviates anxiety when using the language.

IV. Methodological Principles: Within the realm of foreign language instruction, these principles inform the selection of communicative, task-oriented, and immersive strategies designed to achieve practical language skills. They advocate for interactive, student-centered methods tailored to the specific objectives of language teaching. Collectively, these principles influence the planning and execution of English language instruction, ensuring that the approaches and techniques align deliberately with educational goals. By following these guidelines, teachers can promote effective and lasting language learning.

RESULTS

The analysis indicates that principles such as individualized instruction, the blending of teaching and learning, awareness, active participation, clarity, accessibility, durability, and a scientific foundation create a strong basis for promoting independence. These principles inspire learners to actively engage with the material, share their viewpoints, consider various perspectives, and utilize their knowledge in real-world situations. By methodically integrating these principles, English lessons evolve from simple language teaching into a tool for fostering intellectual autonomy.

DISCUSSION

The results imply that English instruction for grades 7–8, influenced by these principles, aids in developing independent thinkers who can reflect critically, solve problems, and pursue lifelong learning. This underscores the dual purpose of language education: enhancing communicative skills while also nurturing independent and creative individuals.

CONCLUSION

To summarize, the foundations for fostering independent thinking among learners in grades 7–8 through English language instruction include linguistic, didactic-pedagogical, psychological-psycholinguistic, and methodological aspects. Researchers from Uzbekistan and internationally—such as J.J. Jalolov, M.Sh. Ruzmetova, E.I. Passov, L.P. Solonsova, D. Larsen-Freeman, and S.L. Mackay—stress the necessity of balancing language structure with communicative practices. They further highlight the importance of merging clear didactic approaches with creativity while promoting motivation along with learner autonomy.

These principles not only facilitate organized and focused teaching but also establish an atmosphere where students are motivated to actively participate, think critically, and make independent choices throughout their educational journey. As a result, implementing these principles in secondary education transforms language classes into

a space for nurturing self-sufficient, analytical, and innovative thinkers equipped for lifelong learning.

REFERENCES

1. Jalolov, J.J "Foreign Language Teaching Methodology". Tashkent. 2012. pp. 17-18.
2. Jalolov, J.J "Foreign Language Teaching Methodology". Tashkent. 2012. pp. 89-90.
3. Larsen-Freeman, D. "Techniques and Principles in Language Teaching". 2nd edn. Oxford: Oxford University Press. 2000. p.252.
4. Lyakhovitsky, M.V. "On some basic categories of methods of teaching foreign languages" // IYASh. 1973.
5. Makhkamova, G.T. "Reflections on the Communicative-Cumulative Method of Teaching a Foreign Language". Foreign Philology. No. 1, 2019, Tashkent. pp. 13–18.
6. McKay, S.L. "Teaching English as an International Language". Oxford: Oxford University Press, 2002, 381 p.
7. Milrud, R.P. "English Teaching Methodology". Moscow. 2005. 254 p.
8. Palmer, H.E. "The Principles of Language Study". Yonkers-on-Hudson, New York: World Book Company. 1921. 196 p.
9. Passov, E.I. "Foreign Language Lesson in High School". Moscow: Education. 1988. 223 p.
10. Peshkova, V.E. "Lecture Course: Theory of Teaching (Didactics)". Maikop, 2010. p. 25.
11. Richards, J.C., Rodgers, Th.S. "Approaches and Methods in Language Teaching". Second edition. Cambridge: Cambridge University Press. 2009. 270 p.
12. Rogova, G.V. "Methods of Teaching English". Moscow: Prosveshchenie. 1975.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Xojikulova Oltinoy Akramovna
Andijon davlat tibbiyot instituti o`qituvchisi
E-mail: akramovnaoltinoy@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Mustaqil ta'limni tashkil etishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni, raqamli platformalarning pedagogik imkoniyatlari hamda talabalarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirishga ta'siriyoritilgan. Shuningdek, mustaqil ta'limni samarali tashkil etishning metodik asoslari va mavjud muammolari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *raqamli ta'lim, mustaqil ta'lim, kompetensiya, innovatsion texnologiyalar,elektron ta'lim, masofaviy ta'lim, ta'lim sifati, pedagogik texnologiyalar.*

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В ОБЛАСТИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы развитиякомпетенций самостоятельного обучения студентов в условиях цифровой. -образовательной среды Рассмотрены роль современных информационно,коммуникационных технологий в организации самостоятельного обученияпедагогические возможности цифровых платформ и их влияние на. повышение учебной активности студентов Также освещены методическиеосновы эффективной организации самостоятельного обучения и.существующие проблемы в данной области:*

Ключевые слова: *цифровое образование самостоятельное обучение, компетенция инновационные технологии электронное обучение, дистанционное образование качество образования педагогические.технологии.*

DEVELOPING STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING COMPETENCES IN A DIGITAL LEARNING ENVIRONMENT

Abstract: *This article analyzes the development of students' self-learning competencies in adigital educational environment. The role of modern information and communication technologiesin organizing independent learning, the pedagogical opportunities of digital platforms, and theirimpact on increasing students' learning activity are examined. The methodological foundations ofeffective independent learning and existing challenges in this field are also discussed.*

Keywords: *digital education, self-learning, competence, innovative technologies, e-learning,distance education, educational quality, pedagogical technologies.*

KIRISH

Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimida mustaqil ta'limning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Zamonaviy jamiyatda talabalardan nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtirish, balkimustaqil ravishda yangi bilimlarni izlash, tahlil qilish va amaliyotga tatbiq etish ko'nikmalariga egabo'lish talab etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, raqamli ta'lim muhiti mustaqil ta'lim kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Talabalar elektron kutubxonalar, onlayn kurslar, ta'limplatformalari va ilmiy ma'lumotlar bazalari orqali mustaqil bilim olish imkoniyatiga egabo'lmoqdalar. Raqamli ta'lim muhiti o'quv jarayonining moslashuvchanligini ta'minlab,talabalarga o'zlari uchun qulay vaqt va joyda ta'lim olish imkonini yaratadi. Bu esa ularning mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar talabalarning axborotni izlash, saralash, tahlil qilish va undan samaralifoydalanish kompetensiyalarini rivojlantiradi. Mustaqil ta'lim jarayonida zamonaviy raqamlivositalardan foydalanish talabalarning tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini ham takomillashtiradi. Natijada ular o'z kasbiy faoliyatida uchraydigan muammolarni mustaqil haletish malakasiga ega bo'ladilar. Raqamli ta'lim muhiti orqali tashkil etilgan mustaqil ta'lim talabalarning mas'uliyat hissini oshiradi va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, talabalarda uzluksiz ta'lim olishga bo'lgan ehtiyoj va motivatsiya kuchayadi. Oliyta'lim muassasalarida raqamli ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish ta'lim sifatini oshirish hamda raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashning muhim omillaridan birihisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimida mustaqil ta'limning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Zamonaviy jamiyatda talabalardan nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtirish, balki mustaqil ravishda yangi bilimlarni izlash, tahlil qilish va amaliyotga tatbiq etish ko'nikmalariga egabo'lish talab etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, raqamli ta'lim muhiti mustaqil ta'lim kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Talabalar elektron kutubxonalar, onlayn kurslar, ta'lim platformalari va ilmiy ma'lumotlar bazalari orqali mustaqil bilim olish imkoniyatiga egabo'lmoqdalar. Raqamli ta'lim muhiti o'quv jarayonining moslashuvchanligini ta'minlab, talabalarga o'zlari uchun qulay vaqt va joyda ta'lim olish imkonini yaratadi. Bu esa ularning mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek,raqamli texnologiyalar talabalarning axborotni izlash, saralash, tahlil qilish va undan samaralifoydalanish kompetensiyalarini rivojlantiradi. Mustaqil ta'lim jarayonida zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish talabalarning tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini hamtakomillashtiradi. Natijada ular o'z kasbiy faoliyatida uchraydigan muammolarni mustaqil haletish malakasiga ega bo'ladilar. Raqamli ta'lim muhiti orqali tashkil etilgan mustaqil ta'limtalabalarning mas'uliyat hissini oshiradi va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantiradi.Shu bilan birga, talabalarda uzluksiz ta'lim olishga bo'lgan ehtiyoj va motivatsiya kuchayadi. Oliyta'lim muassasalarida raqamli ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish ta'lim sifatinioshirish hamda raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashning muhim omillaridan birihisoblanadi. Raqamli platformalar yordamida talabalarning bilim darajasini muntazam monitoringqilish va natijalarini tahlil etish imkoniyati yaratiladi. Bu esa ta'lim jarayonini individuallashtirish va har bir talabaning ehtiyojlariga mos yondashuvni amalga oshirishga yordam beradi. Onlayn ta'lim resurslari talabalarning

mustaqil izlanish olib borishlari uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Raqamli muhitda ishlash jarayonida talabalarda axborot madaniyati va raqamli savodxonlik ko‘nikmalari shakllanadi. Mazkur ko‘nikmalar zamonaviy mehnat bozorida muvaffaqiyatli faoliyatyuritish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar talabalarninghamkorlikda ishlash, muloqot qilish va jamoaviy loyihalarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada mustaqil ta’lim jarayoni yanada samarali, interaktiv va natijador tus oladi. Demak, raqamli ta’lim muhiti talabalarning mustaqil ta’lim kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita bo‘lib, zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Onlayn ta’lim platformalari talabalarning o‘quv faoliyatini monitoring qilish, natijalarni baholash va individual tavsiyalar berish imkoniyatini yaratadi. Ushbu platformalar orqali talabalarning ta’lim jarayonidagi faolligi muntazam nazorat qilib boriladi. Olingan ma’lumotlar asosida har bir talabaning bilim darajasi va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi. Bu esa o‘quvjarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Onlayn platformalar talabalarga o‘zlashtirilmagan mavzular bo‘yicha qo‘shimcha materiallar tavsiya etadi. Natijada talabalarningo‘z ustida ishlash motivatsiyasi ortadi va ta’lim sifati yaxshilanadi. Shuningdek, elektron ta’limvositalari talabalarning mustaqil fikrlash va izlanish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘quv jarayonining shaffofligi va natijadorligi ham sezilarli darajada oshadi. Talabalar o‘z bilim darajasini muntazam nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa ularda mas’uliyat hissining shakllanishiga yordam beradi. Biroq raqamli ta’lim muhitida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, internet tarmog‘idagi axborotlarning haddan tashqari ko‘pligi talabalarni kerakli ma’lumotni tanlashda qiyinchiliklarga duchor qilishi mumkin. Ba’zi hollarda ishonchsiz yoki ilmiy asoslanmaganma’lumotlardan foydalanish holatlari uchrab turadi. Raqamli savodxonlik darajasining yetarli emasligi ham ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Talabalarning barcha raqamli vositalardan samarali foydalanish

ko'nikmalariga ega emasligi muammolarni yuzaga keltiradi. Shuningdek, internet resurslaridan maqsadsiz foydalanish vaqtning samarasiz sarflanishiga sababbo'ladi. Ayrim talabalar ijtimoiy tarmoqlar va ko'ngilochar platformalarga ortiqcha vaqt ajratishlarimumkin. Bu esa ularning o'quv faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Raqamli qurilmalar vainternetdan haddan tashqari foydalanish sog'liq bilan bog'liq ayrim muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli pedagoglar tomonidan talabalarning mustaqil faoliyatini metodikjihatdan qo'llab-quvvatlash muhim hisoblanadi. O'qituvchilar talabalarga axborotlarni tanlash, tahlil qilish va ulardan maqsadli foydalanish bo'yicha yo'l-yo'riqlar berishlari zarur. Shuningdek, raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish madaniyatini shakllantirish ham dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur chora-tadbirlar raqamli ta'lim muhitining samaradorligini oshirish vatalabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta'lim muhiti talabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish orqali talabalarning bilim olishga bo'lgan qiziqishi, mustaqil fikrlashi vakasbiy kompetensiyalari rivojlanadi

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномаси. https://uza.uz/oz/politics/ zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevningoliy-25-01-2020.

2. Шаронин Ю.В. Цифровые технологии в высшем и профессиональном образовании: от личностно ориентированной Smart-дидактики к блокчейну в целевой подготовке специалистов // Современные проблемы науки и образования. – 2019. – № 1.

3. Xashimova, D. (2019). ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА СТРАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН. Архив научных исследований, 1(1). извлечено от https://journal.tsue.uz/index. php/archive/article/view/291

4.To'xtayev B. Raqamli pedagogika asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2023. – 256 b.

5.Jo'rayev R. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2022. – 312 b.

6.Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2017. – 416 b.
7.UNESCO. Digital Learning and Transformation of Education. – Paris, 2023. – 78 p.
8.Qodirova M.B. Bo'lajak pedagoglarda badiiy-tarixiy asarlar vositasida shaxsiy sifatlarnirivojlantirishda innovatsion yondashuv tamoyillari // Filoloji ve Kültür Araştırmaları. – 2025. –B. 71-76

TALABALARNI OMMAVIY SPORT BILAN MUNTAZAM SHUG'ULLANISHGA JALB ETISHDA TANITA BIOIMPEDANS ANALIZATORI VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Bobomuradov Abdurafiq Egamuradovich
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
O'zbekiston davlat sport akademiyasi huzuridagi Jismoniy tarbiya va sportda ilmiy tadqiqotlar instituti
E-mail: bobomurodov0709@gmail.com

Annotatsiya: *Talabalar o'rtasida ortiqcha vazn, semizlik va jismoniy passivlikning tarqalishi global muammoga aylanib, ularni ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb etish, Tanita bioimpedans analizatori (BIA) va zamonaviy raqamli texnologiyalardan (mobil ilovalar, kiyiladigan qurilmalar, virtual reallik, gamifikatsiya) birgalikda foydalanishning talabalarni ommaviy sport faoliyati samaradorligi tizimlashtirilgan adabiyotlar tahlili asosida o'rganildi. Tanita BIA texnologiyasi talabalar guruhida tana tarkibini baholashda yuqori ishonchlilik va validlikka ega (r=0,90–0,94), shu bilan birga uni raqamli monitoring, real vaqt qaytar aloqasi va gamifikatsiya elementlari bilan birlashtirilgan holda qo'llash mashqlarga sodiqlikni va tana tarkibi ko'rsatkichlarini sezilarli yaxshilaydi. O'zbekiston oliy ta'lim tizimi uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.*

Kalit so'zlar: *bioimpedans analizi; Tanita; tana tarkibi; raqamli texnologiyalar; talabalar; ommaviy sport; jismoniy faollik; gamifikatsiya.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БИОИМПЕДАНСНОГО АНАЛИЗАТОРА TANİTA И ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СТИМУЛИРОВАНИИ СТУДЕНТОВ К РЕГУЛЯРНОМУ УЧАСТИЮ В ПОПУЛЯРНЫХ ВИДАХ СПОРТА

Аннотация: *Распространение избыточного веса, ожирения и физической пассивности среди студентов стало глобальной проблемой, привлечение их к регулярным занятиям массовым спортом, эффективность совместного использования анализатора биоимпеданса (BIA) Таниты и современных цифровых технологий (мобильных приложений, носимых устройств, виртуальной реальности, геймификации) была изучена на основе систематизированного анализа литературы. Технология Tanita BIA обладает высокой достоверностью и валидностью (r=0,90–0,94) при оценке состава тела в группе студентов, при этом ее применение в сочетании с цифровым мониторингом, обратной связью в реальном времени и элементами геймификации значительно улучшает приверженность тренировкам и показатели состава тела. Разработаны практические рекомендации для системы высшего образования Узбекистана.*

Ключевые слова: *анализ биоимпеданса; Танита; телосложение; цифровые технологии; студенты; массовый спорт; физическая активность; геймификация.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

EFFECTIVENESS OF USING THE TANITA BIOIMPEDANCE ANALYZER AND DIGITAL TECHNOLOGIES IN ENCOURAGING STUDENTS TO REGULARLY ENGAGE IN POPULAR SPORTS

Abstract. *The prevalence of overweight, obesity, and physical inactivity among students has become a global problem, and the effectiveness of involving them in regular mass sports, the combined use of the Tanita bioimpedance analyzer (BIA), and modern digital technologies (mobile applications, wearable devices, virtual reality, gamification) has been studied based on a systematized literature analysis. Tanita's BIA technology has high reliability and validity in assessing body composition in the student group (r=0.90–0.94), while its application in combination with digital monitoring, real-time feedback, and gamification elements significantly improves exercise adherence and body composition indicators. Practical recommendations have been developed for the higher education system of Uzbekistan.*

Key words: *bioelectrical impedance analysis; Tanita; body composition; digital technologies; university students; mass sport; physical activity; gamification.*

KIRISH

Oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida ortiqcha vazn va semizlikning tarqalishi so'nggi o'n yilliklarda barqaror o'sib bormoqda. 22 ta past va o'rta daromadli davlatdagi 22 mingdan ortiq talabani qamrab olgan xalqaro qiyosiy tadqiqotga ko'ra, talabalarning 22 foizi ortiqcha vazn yoki semizlikka ega bo'lib, bu ko'rsatkich erkaklarda 24,7 foizni, ayollarda 19,3 foizni tashkil etadi (2-rasm). Bu holat, o'z navbatida, jismoniy passivlik darajasining yuqoriligi bilan chambarchas bog'liq: 23 davlatni qamrab olgan boshqa bir tadqiqotda talabalar orasidagi o'rtacha jismoniy passivlik darajasi 41,4 foizga yetganligi aniqlangan. Ortiqcha vazn va past jismoniy faollik talabalarning yurak-qon tomir tizimi, metabolik salomatligi va akademik faoliyatiga uzoq muddatli salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, shu sababli ularni erta bosqichda ob'ektiv usullar bilan aniqlash va ommaviy sport faoliyatiga jalb etish muhim ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA

Tana tarkibini baholashning an'anaviy usuli- tana-massa indeksi (BMI)- faqat vazn va bo'yning nisbatiga asoslanib, mushak va yog' massasini farqlay olmaydi, bu esa sportchi yoki faol shug'ullanuvchi shaxslarda noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin. Shu sababli so'nggi yigirma yil davomida bioelektrik impedans tahlili (BIA) usuli tana

tarkibini (yog‘ massasi, yog‘siz massa, tana suvi, mushak massasi) baholashning arzon, tezkor va noinvaziv usuli sifatida keng tatbiq etilmoqda. Yevropa klinik oziqlanish va metabolizm jamiyati (ESPEN) tomonidan ishlab chiqilgan uslubiy tavsiyalarda BIA usulining nazariy asoslari, qo‘llash protokollari va cheklovlari batafsil yoritilgan.

BIA texnologiyasi asosida ishlab chiqilgan keng tarqalgan tijorat qurilmalaridan biri- Tanita kompaniyasining oyoq-oyoq (foot-to-foot) tizimidagi tana tarkibi analizatorlaridir. Ushbu qurilmalar foydalanuvchining vazn platformasiga oddiygina kirib turishi orqali bir necha soniya ichida tana yog‘i foizi, mushak massasi, suyak massasi va tana suvi miqdorini hisoblab beradi. Keksa yoshdagi kattalar o‘rtasida o‘tkazilgan validatsiya tadqiqotida Tanita tizimi an’anaviy qo‘l-oyoq BIA usuli bilan yuqori korrelyatsiyaga ega ekanligi ($r=0,84$; $p<0,001$) isbotlangan. Bevosita kollej talabalari ishtirokida o‘tkazilgan yaqinroq tadqiqotda esa Tanita, RJL va Omron BIA qurilmalari havo siqilishi pletizmografiyasi (BodPod) natijalari bilan solishtirilgan va Tanita qurilmasining yog‘siz tana massasini bashorat qilishdagi validligi erkaklarda $r=0,934$, ayollarda $r=0,898$ darajasida, ishonchliligi esa 0,92–0,99 oralig‘ida ekanligi aniqlangan (1-rasm). Bu natijalar Tanita BIA qurilmalarining aynan talaba-yoshlar populyatsiyasida tana tarkibini baholash uchun ilmiy jihatdan asoslangan vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, faqat bir martalik o‘lchov o‘tkazishning o‘zi xulq-atvor o‘zgarishini ta’minlay olmaydi. So‘nggi yillarda olimlar tana tarkibi ma’lumotlarini raqamli texnologiyalar- mobil ilovalar, kiyiladigan qurilmalar, virtual reallik (VR) tizimlari va gamifikatsiya elementlari- bilan birlashtirgan holda foydalanuvchiga real vaqtda qaytar aloqa berish konsepsiyasini faol o‘rganmoqda. Bunday “yopiq tsikl” (closed-loop) monitoring-qaytar aloqa modeli, ijtimoiy-kognitiv nazariya va o‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga asoslanib, foydalanuvchining o‘z tana tarkibidagi o‘zgarishlarni real vaqtda ko‘rishi orqali ichki motivatsiyasini kuchaytiradi va mashqlarga sodiqligini oshiradi.

Tanita bioimpedans analizatori va raqamli texnologiyalarning talabalarni ommaviy sport faoliyatiga jalb etishdagi qo‘shma samaradorligini aniqlash va O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

TADQİQOT NATİJALARİ VA ULARNİNG MUHOKAMASİ

Natijada tahlilga jami 17 ta birlamchi manba- metodologik sharhlar, validatsiya tadqiqotlari, randomizatsiyalangan nazorat tadqiqotlari, tizimli sharhlar, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining tegishli normativ-huquqiy hujjatlari kiritildi (1-jadval).

1-jadval. Tanita/BIA texnologiyasining tana tarkibini baholashdagi ishonchliligi va validligini tasdiqlovchi tadqiqotlar

Muallif(lar), yil	Tadqiq etilgan guruh	Solishtirish mezoni	Asosiy natija
Kyle va boshq. (ESPEN), 2004	Umumiy aholi (uslubiy tavsiya)	Standartlashtirilgan protokollar tahlili	BIA usulining nazariy va amaliy asoslari tasdiqlandi
Ritchie va boshq., 2005	55 yosh va undan katta kattalar (n=50)	An’anaviy qo‘l-oyoq BIA	Tanita bilan foiz tana yog‘i o‘rtasida r=0,84 (p<0,001)
Vasold va boshq., 2019	Kollej talabalari (n=77, 19,1±1,2 yosh)	Havo siqilishi pletizmografiyasi (BodPod)	Tanita validligi: erkaklarda r=0,934, ayollarda r=0,898; ICC 0,921–0,991
Musijowska, Kwilosz, 2024	Universitet talabalari (n=484)	BIA + IPAQ-SF so‘rovnomasi	Faza burchagi mushak va yog‘siz massa bilan ishonchli bog‘liq

Ma’lumotlar tavsiflovchi sintez usuli yordamida umumlashtirildi, validlik va ishonchlilik ko‘rsatkichlari (Pearson r, ICC), statistik ahamiyatlilik (p qiymati) va effekt

kattaligi (η^2) ko'rsatkichlari alohida ajratib tahlil qilindi. BIA usulining nazariy va amaliy asoslarini umumlashtirgan ESPEN ishchi guruhi hisobotiga ko'ra, bioelektrik impedans tahlili tegishli aholi guruhiga mos tenglamalar va standartlashtirilgan protokollar qo'llanilganda yog'siz tana massasi va tana suvini ishonchli aniqlash imkonini beradi. Keksa kattalar o'rtasida o'tkazilgan validatsiya tadqiqotida Tanita oyoq-oyoq tizimi an'anaviy BIA usuli bilan yuqori korrelyatsiya (r=0,84) ko'rsatgan. Bevosita kollej talabalari ishtirokida (n=77, o'rtacha yosh 19,1±1,2) o'tkazilgan so'nggi tadqiqotda Tanita, RJL va Omron qurilmalari havo siqilishi pletizmografiyasi (BodPod) bilan solishtirilgan; barcha uch qurilma ham yuqori ishonchlilik (ICC=0,92–0,99) va validlik (r=0,90–0,94) ko'rsatdi, Tanita esa erkaklarda r=0,934, ayollarda r=0,898 ko'rsatkichga erishdi (1-rasm). Bundan tashqari, 484 nafar universitet talabasini qamrab olgan polshalik tadqiqotda BIA orqali aniqlangan faza burchagi (phase angle) ko'rsatkichi yog'siz tana massasi va mushak massasi bilan statistik jihatdan ishonchli bog'liqligi aniqlangan, bu esa BIA ko'rsatkichlarining talabalar jismoniy faolligi darajasini baholashda qo'shimcha diagnostik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

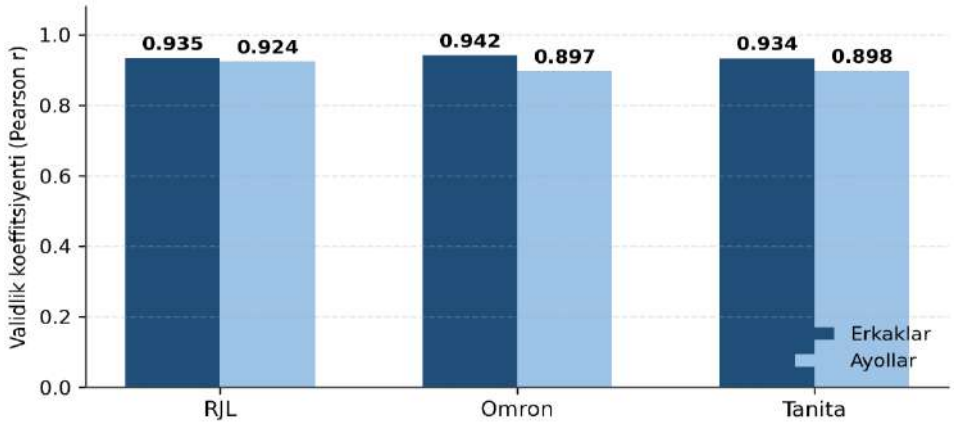

1-rasm. Talabalarning uchta bioimpedans qurilmasining yog' tana massasini baholashdagi validligi

22 davlatda o‘tkazilgan keng qamrovli tadqiqotga ko‘ra, talabalarning 22 foizi ortiqcha vazn yoki semizlikka ega, bu ko‘rsatkich erkaklarda 24,7 foiz, ayollarda 19,3 foizni tashkil etadi (2-rasm). Shu bilan parallel ravishda, 23 davlatni qamrab olgan boshqa tadqiqotda talabalarning 41,4 foizi yetarli jismoniy faollikka ega emasligi aniqlangan. Bu ikki ko‘rsatkichning birgalikda yuqori bo‘lishi shuni ko‘rsatadiki, talabalar guruhida tana tarkibi muammolari ko‘pincha jismoniy passivlik bilan birga keladi, demak ularni hal etish uchun ham obyektiv diagnostika (BIA), ham xulq-atvorni o‘zgartiruvchi vositalar (raqamli texnologiyalar) birgalikda qo‘llanilishi maqsadga muvofiq.

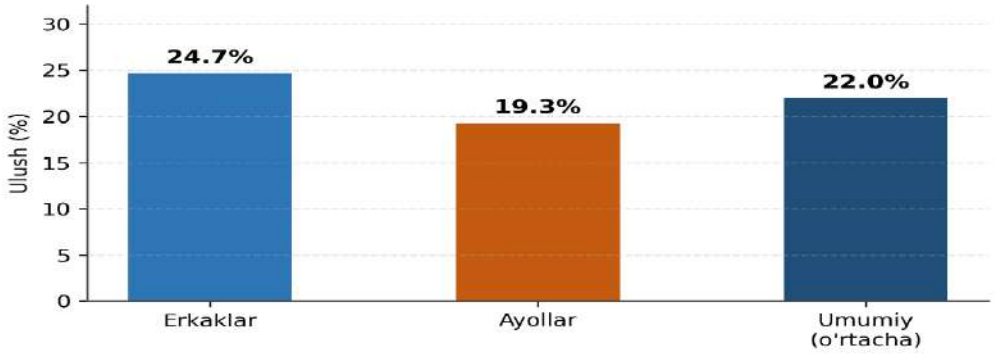

2-rasm. 22-davlat talabalari orasida ortiqcha vazn va semizlikning tarqalishi

So‘nggi yillarda nashr etilgan bir qator tadqiqotlar BIA orqali olingan tana tarkibi ma’lumotlarini raqamli texnologiyalar bilan birlashtirishning yuqori samaradorligini tasdiqlaydi. Xitoyda 127 nafar semizlikka moyil talaba ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotda mobil ilova orqali amalga oshirilgan real vaqt monitoringi va qaytar aloqa mexanizmi 8 haftalik aralashuv davomida talabalarning mashqqa rioya qilish darajasini sezilarli oshirdi va jinsga xos tarzda mushak hamda yog‘ massasi ko‘rsatkichlarini yaxshilashga olib keldi: erkaklarda visceral yog‘ massasi, ayollarda esa umumiy tana yog‘i sezilarli kamaydi. Virtual reallik texnologiyasi asosida o‘tkazilgan boshqa bir randomizatsiyalangan tadqiqotda (n=36) 4 haftalik VR-mashq dasturidan so‘ng segmental tana tarkibi monitori orqali o‘lchangan tana yog‘i foizi nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan ishonchli darajada kamaydi ($p<0,001$; $\eta^2=0,34$), yurak-qon tomir tayyorgarligi esa sezilarli yaxshilandi ($p<0,001$; $\eta^2=0,47$).

Gamifikatsiya elementlarini o‘z ichiga olgan mHealth ilovasi asosida 160 nafar talaba ishtirokida o‘tkazilgan randomizatsiyalangan tadqiqotda rag‘batlantiruvchi va o‘yinlashtirilgan mobil platforma jismoniy faollik darajasini, aralashuvga rioya qilishni, shuningdek tana tarkibi va ijro etuvchi funksiyalar ko‘rsatkichlarini sezilarli yaxshilagani aniqlandi. Xitoyning olti universitetidan 1286 nafar talabani qamrab olgan yirik so‘rovnoma asosidagi tadqiqotda esa kiyiladigan sport jihozlaridan (aqlli bilaguzuklar, fitnes-soatlar) foydalanish mashq motivatsiyasi orqali talabalarning mashqqa sodiqligini oshirishi, ushbu ta’sirning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasiga ko‘ra kuchayishi yoki susayishi mumkinligi aniqlandi. 2-jadvalda ushbu tadqiqotlarning qisqacha tavsifi keltirilgan.

2-jadval. Raqamli texnologiyalar bilan birlashtirilgan tana tarkibi monitoringining talabalar guruhidagi samaradorligi

Muallif(lar), yil	Namuna (n)	Raqamli vosita / yondashuv	Asosiy natija
Hu va boshq., 2025	127	Mobil ilova orqali real vaqt monitoringi + dietik yo‘nalish	8 haftada jinsga xos mushak/yog‘ massasi ko‘rsatkichlarining ijobiy o‘zgarishi
Liu va boshq., 2025	36	Virtual reallik (VR) mashqi + segmental BIA monitoring	Tana yog‘i foizi sezilarli kamaydi ($p<0,001$; $\eta^2=0,34$)
Yang va boshq., 2026	160	Gamifikatsiyalashgan, rag‘batga asoslangan mHealth ilovasi	Jismoniy faollik, aralashuvga rioya qilish va tana tarkibi yaxshilandi

Muallif(lar), yil	Namuna (n)	Raqamli vosita / yondashuv	Asosiy natija
Han va boshq., 2025	1286	Kiyiladigan sport jihozlari (aqlli bilaguzuk/soat)	Mashq motivatsiyasi orqali mashqqa sodiqlik oshishi tasdiqlandi

Olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, Tanita bioimpedans analizatori talabalar populyatsiyasida tana tarkibini baholash uchun ilmiy jihatdan asoslangan, yuqori validlikka ega vosita hisoblanadi. Biroq uning samaradorligi faqat bir martalik diagnostika sifatida emas, balki raqamli texnologiyalar bilan uzviy bog‘langan, davomiy monitoring va qaytar aloqa tizimi sifatida qo‘llanilganda ancha yuqori bo‘ladi. Bu xulosa, ayniqsa, qadam soni kabi oddiy ko‘rsatkichlardan farqli o‘laroq, tana tarkibi o‘zgarishlarining nisbatan sekin va individuallashtirilgan xususiyatga ega ekanligi bilan izohlanadi: foydalanuvchiga faqat umumiy tavsiyalar emas, balki uning shaxsiy tana tarkibi dinamikasiga asoslangan aniq va shaxsiylashtirilgan qaytar aloqa berilganda, motivatsiya va sodiqlik darajasi sezilarli yuqori bo‘ladi.

Virtual reallik va gamifikatsiyalashgan ilovalar bilan o‘tkazilgan tadqiqotlarda qayd etilgan yuqori effekt kattaligi (η^2=0,34–0,47) shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy mashq dasturlariga nisbatan immersiv va o‘yinlashtirilgan yondashuvlar talabalar uchun ayniqsa jozibali bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, kiyiladigan qurilmalar bilan o‘tkazilgan yirik so‘rovnoma natijalari ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning moderatorlik rolini ko‘rsatadi, bu esa O‘zbekiston sharoitida ham individual texnologik vositalarni faqat shaxsiy darajada emas, balki guruh, fakultet yoki yotoqxona darajasidagi ijtimoiy faoliyat bilan birga taqdim etish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari, xususan jismoniy tarbiya yo‘nalishidagi universitetlar, uchun bu natijalar amaliy ahamiyatga ega: jismoniy tarbiya kabinetlari va sport komplekslarida Tanita yoki shunga o‘xshash BIA analizatorlarini joriy etish, ulardan olingan ma’lumotlarni talabaning shaxsiy mobil ilova hisobiga avtomatik

uzatish va semestr davomida dinamikani kuzatib borish imkoniyatini yaratish mumkin. Bunday yondashuv nafaqat talabaning shaxsiy salomatligini nazorat qilish, balki uning ommaviy sport tadbirlariga (musobaqalar, fakultetlar o‘rtasidagi reytinglar) jalb etilishini ham kuchaytirishi mumkin.

Mazkur tahlilning bir qator cheklovlari mavjud. Birinchidan, tahlilga kiritilgan ko‘pchilik aralashuv tadqiqotlari nisbatan kichik namunalar (36 dan 160 tagacha ishtirokchi) va qisqa muddat (4 haftadan 8 haftagacha) bilan cheklangan, bu uzoq muddatli samaradorlik haqida xulosa chiqarishni qiyinlashtiradi. Ikkinchidan, mavjud tadqiqotlar asosan Xitoy va AQSh kontekstida olib borilgan, O‘zbekiston va Markaziy Osiyo talabalari ishtirokidagi bevosita dala tadqiqotlari hali yetarli emas. Uchinchidan, Tanita qurilmalarining narxi va texnik xizmat ko‘rsatish talablari ba’zi oliy ta’lim muassasalari uchun moliyaviy cheklov bo‘lishi mumkin, bu masala kelajakdagi amaliy loyihalashtirishda hisobga olinishi lozim.

XULOSA VA TAVSİYALAR

O‘tkazilgan tahlil natijalariga asoslanib, quyidagi yakuniy xulosa va amaliy tavsiyalarni ilmiy uslubda, izchil bayon shaklida taqdim etish mumkin:

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, Tanita bioimpedans analizatori talabalar tana tarkibini baholashning ishonchli va validligi yuqori vositasi hisoblanadi, biroq uning ommaviy sportga jalb etishdagi to‘liq salohiyati faqat raqamli texnologiyalar — mobil ilovalar, kiyiladigan qurilmalar, virtual reallik va gamifikatsiya — bilan uzviy birlashtirilganda namoyon bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan, eng avvalo, oliy ta’lim muassasalarining jismoniy tarbiya kabinetlarida Tanita yoki shunga o‘xshash sertifikatlangan BIA analizatorlarini joriy etish va talabalar uchun semestrlik tana tarkibi monitoringini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir. Bunday monitoringning samaradorligini oshirish uchun BIA orqali olingan ma’lumotlarni talabaning shaxsiy mobil ilova hisobiga avtomatik uzatish va dinamik grafiklar shaklida real vaqtda taqdim etish tizimini yaratish lozim, zero, ma’lumotlarning

shaffof va tushunarli tarzda taqdim etilishi talabaning o‘z natijalarini kuzatish va tahlil qilish imkonini kengaytiradi.

Talabalarning motivatsiyasini kuchaytirish maqsadida mobil ilovalarga gamifikatsiya elementlarini, jumladan, yutuq nishonlari va fakultetlar o‘rtasidagi tana tarkibi yaxshilanishi bo‘yicha reytingni joriy etish o‘rinlidir. Bundan tashqari, texnik va moliyaviy imkoniyat mavjud bo‘lgan taqdirda, virtual reallik texnologiyasiga asoslangan mashq xonalarini sport majmualarida sinov tariqasida joriy etish ham istiqbolli yo‘nalish sifatida baholanishi mumkin.

Ayni paytda, ushbu yondashuvlarning ilmiy asoslanganligini mustahkamlash uchun O‘zbekiston talabalari ishtirokida Tanita BIA va raqamli monitoringni birlashtirgan mahalliy randomizatsiyalangan tadqiqotlarni tashkil etish zarur, chunki xorijiy tadqiqotlar natijalarini bevosita mahalliy sharoitga tatbiq etish ba’zan yetarli darajada ishonchli bo‘lmasligi mumkin. Shuningdek, individual texnologik vositalarning samarasini yanada oshirish uchun ularni guruh, fakultet va yotoqxona darajasidagi ijtimoiy sport tadbirlari bilan birga taqdim etish, ya’ni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yakun sifatida aytish mumkinki, Tanita bioimpedans analizatori va raqamli texnologiyalarni o‘zaro uyg‘unlashtirgan kompleks yondashuv — oliy ta’lim tizimida talabalarning tana tarkibi salomatligini nazorat qilish va ularni ommaviy sport faoliyatiga barqaror jalb etishning ilmiy asoslangan, istiqbolli yo‘li bo‘lib xizmat qiladi.

ADABİYOTLAR RO‘YXATİ:

1. Kyle UG, Bosaeus I, De Lorenzo AD, Deurenberg P, Elia M, Gómez JM, Lilienthal Heitmann B, Kent-Smith L, Melchior JC, Pirlich M, Scharfetter H, Schols AMWJ, Pichard C (ESPEN Working Group). Bioelectrical impedance analysis—part I: review of principles and methods. Clin Nutr. 2004;23(5):1226–1243.

2. Ritchie JD, Miller CK, Smiciklas-Wright H. Tanita foot-to-foot bioelectrical impedance analysis system validated in older adults. J Am Diet Assoc. 2005;105(10):1617–1619.

3. Vasold KL, Parks AC, Phelan DML, Pontifex MB, Pivarnik JM. Reliability and validity of commercially available low-cost bioelectrical impedance analysis. Int J Sport Nutr Exerc Metab. 2019;29(4):406–410.

4. Peltzer K, Pengpid S, Samuels TA, Özcan NK, Mantilla C, Rahamefy OH, Wong ML, Gasparishvili A. Prevalence of overweight/obesity and its associated factors among university students from 22 countries. Int J Environ Res Public Health. 2014;11(7):7425–7441.
5. Pengpid S, Peltzer K, Kassean HK, Tsala Tsala JP, Sychareun V, Müller-Riemenschneider F. Physical inactivity and associated factors among university students in 23 low-, middle- and high-income countries. Int J Public Health. 2015;60(5):539–549.
6. Teixeira PJ, Carraça EV, Markland D, Silva MN, Ryan RM. Exercise, physical activity, and self-determination theory: a systematic review. Int J Behav Nutr Phys Act. 2012;9:78.
7. Xu L, Shi H, Shen M, Ni Y, Zhang X, Pang Y, Yu T, Lian X, Yu T, Yang X, Li F. The effects of mHealth-based gamification interventions on participation in physical activity: systematic review. JMIR Mhealth Uhealth. 2022;10(2):e27794.
8. Musijowska M, Kwilosz E. Association between physical activity level, body composition, and phase angle in university students from bioelectrical impedance analysis (BIA). J Clin Med. 2024;13(10):2743.
9. Bi S, Yuan J, Wang Y, Zhang W, Zhang L, Zhang Y, Zhu R, Luo L. Effectiveness of digital health interventions in promoting physical activity among college students: systematic review and meta-analysis. J Med Internet Res. 2024;26:e51714.
10. Hu C, Lv Z, Zhu J, Lai C, Guo D, Chen M, Cheng X, Rao M, Zhou X, Su L. The impact of digital technology–based exercise combined with dietary intervention on body composition in college students with obesity: prospective study. J Med Internet Res. 2025;27:e65868.
11. Han Y, Wang S, Zhang Z, Fan J. The impact of wearable sports equipment on college students' physical exercise persistence: a mediated model of physical exercise motivation moderated by social support. Front Sports Act Living. 2025;7:1691032.
12. Liu W, McDonough DJ, Oginni J, Mavoungou J, Gao Z. Effects of an immersive virtual reality–based exercise intervention on psychological and physiological outcomes in college students: randomized controlled trial. JMIR Serious Games. 2025;13:e75777.
13. Yang M, Guo Y, Li Z, Jiang L, Gao Y, Yang S, Zhou Z. A gamified mobile health intervention to promote physical activity, executive function, and mental health in college students: randomized controlled trial. J Med Internet Res. 2026;28:e82769.
14. Strain T, Flaxman S, Guthold R, Semenova E, Cowan M, Riley LM, Bull FC, Stevens GA. National, regional, and global trends in insufficient physical activity among adults from 2000 to 2022. Lancet Glob Health. 2024;12(8):e1232–e1243.
15. World Health Organization. Global Action Plan on Physical Activity 2018–2030: More Active People for a Healthier World. Geneva: WHO; 2018.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6099-son Farmoni.

TAEKVONDO (WT) SPORTCHILARINING MUSOBAQA FAOLIYATIDA TEXNIK-TAKTIK HARAKATLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI

Nazarov Nazarali Nozimjon o'g'li
O'zbekiston davlat sport akademiyasi
Email: *boltavoy589@gmail.com +998943082636*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada taekvondo (WT) sportchilarining musobaqa faoliyatida texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida zamonaviy taekvondo musobaqalarida qo'llaniladigan texnik va taktik usullar, ularning natijadorlikka ta'siri hamda sportchilarning musobaqa faoliyatini takomillashtirish omillari o'rganildi. Shuningdek, sportchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulot jarayonini rejalashtirish, texnik-taktik tayyorgarlikni optimallashtirish va musobaqa vaziyatlarini modellashtirishning samarali usullari yoritilgan. Tadqiqot natijalari taekvondochilarning musobaqa faoliyatini yanada takomillashtirish, texnik-taktik tayyorgarlik darajasini oshirish hamda yuqori sport natijalariga erishishda ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *taekvondo (WT), musobaqa faoliyati, texnik-taktik tayyorgarlik, texnik harakatlar, taktik harakatlar, musobaqa samaradorligi, sport mahorati, mashg'ulot jarayoni, sportchilar tayyorlash, ilmiy-metodik asoslar.*

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ В СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПОРТСМЕНОВ ПО ТХЭКВОНДО (WT)

Аннотация. *В данной статье проанализированы научно-методические основы повышения эффективности технико-тактических действий в соревновательной деятельности спортсменов, занимающихся тхэквондо (WT). В ходе исследования изучены современные технические и тактические приёмы, применяемые в соревнованиях по тхэквондо, их влияние на результативность, а также факторы, способствующие совершенствованию соревновательной деятельности спортсменов. Кроме того, рассмотрены эффективные методы планирования тренировочного процесса с учётом индивидуальных особенностей спортсменов, оптимизации технико-тактической подготовки и моделирования соревновательных ситуаций. Результаты исследования могут служить научно-практической основой для совершенствования соревновательной деятельности тхэквондистов, повышения уровня их технико-тактической подготовленности и разработки научно обоснованных рекомендаций, направленных на достижение высоких спортивных результатов.*

Ключевые слова: *тхэквондо (WT), соревновательная деятельность, технико-тактическая подготовка, технические действия, тактические действия, эффективность*

соревновательной деятельности, спортивное мастерство, тренировочный процесс, подготовка спортсменов, научно-методические основы.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF TECHNICAL AND TACTICAL ACTIONS IN THE COMPETITIVE PERFORMANCE OF TAEKWONDO (WT) ATHLETES

Annotation. *This article analyzes the scientific and methodological foundations for improving the effectiveness of technical and tactical actions in the competitive performance of Taekwondo (WT) athletes. The study examines the technical and tactical techniques applied in modern Taekwondo competitions, their influence on competitive performance, and the factors contributing to the improvement of athletes' competitive activities. Furthermore, effective approaches to planning the training process based on athletes' individual characteristics, optimizing technical and tactical preparation, and modeling competitive situations are discussed. The findings provide a scientific and practical basis for enhancing the competitive performance of Taekwondo athletes, improving their technical and tactical proficiency, and developing evidence-based recommendations aimed at achieving high-level sporting results.*

Keywords: *Taekwondo (WT), competitive performance, technical and tactical preparation, technical actions, tactical actions, competition effectiveness, sports mastery, training process, athlete development, scientific and methodological foundations.*

KIRISH

Bugungi kunda taekvondo dunyodagi eng ommabop olimpiya sport turlaridan biri bo'lib, sportchilardan yuqori darajadagi texnik mahorat, taktik tafakkur, tezkor qaror qabul qilish qobiliyati hamda maxsus jismoniy tayyorgarlikni talab etadi. So'nggi yillarda xalqaro musobaqalar reglamenti va elektron baholash tizimlarining joriy etilishi natijasida musobaqa faoliyatining mazmuni sezilarli darajada o'zgardi. Bu esa sportchilarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirish, mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etish va musobaqa faoliyatini chuqur tahlil qilish zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

Taekvondoda yuqori natijalarga erishish nafaqat sportchining jismoniy tayyorgarligi, balki musobaqa davomida texnik usullarni to'g'ri tanlay olishi, taktik vaziyatlarni tez baholashi va raqibning harakatlariga mos ravishda samarali qaror qabul qilish qobiliyatiga ham bevosita bog'liqdir. Shu sababli texnik-taktik harakatlar

samaradorligini oshirish sportchilarni tayyorlash tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda taekvondochilarni tayyorlash bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, ularning aksariyati jismoniy sifatlarni rivojlantirish yoki alohida texnik elementlarni takomillashtirish masalalariga bag‘ishlangan. Biroq musobaqa faoliyatida texnik va taktik harakatlarning o‘zaro uyg‘unligi, ularning natijadorlikka ta'siri hamda mashg‘ulot jarayonida ushbu ko‘rsatkichlarni kompleks rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslari yetarli darajada o‘rganilmagan. Ayniqsa, zamonaviy musobaqa qoidalari, elektron himoya vositalari va video tahlil texnologiyalarining keng qo‘llanilishi sportchilarning texnik-taktik faoliyatini yangi yondashuvlar asosida takomillashtirishni talab etmoqda.

Taekvondo (WT) sportchilarining musobaqa faoliyatida texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish sport nazariyasi va amaliyoti uchun dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Mazkur tadqiqot sportchilarning musobaqa faoliyatini tahlil qilish, texnik-taktik ko‘rsatkichlarni baholash hamda mashg‘ulot jarayonini optimallashtirish orqali musobaqa natijadorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Taekvondo (WT) sportchilarining musobaqa faoliyatida texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish hamda ularni mashg‘ulot jarayoniga tatbiq etish orqali sport natijalarini yaxshilashdan iborat.

Ushbu tadqiqot natijalari taekvondo bo‘yicha murabbiylar, sport mutaxassislari va ilmiy tadqiqotchilar uchun sportchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Maqolada keltirilgan tavsiyalar texnik-taktik tayyorgarlikni rejalashtirish, musobaqa faoliyatini tahlil qilish va sportchilarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Taekvondo sport turi yuqori tezlik, aniqlik va taktik fikrlashni talab qiladigan zamonaviy olimpiya sport turlaridan biridir. So'nggi yillarda musobaqa qoidalarining takomillashuvi, elektron himoya vositalari va video takroriy ko'rib chiqish (Video Replay System) tizimining joriy etilishi sportchilarning texnik-taktik tayyorgarligiga yangi talablarni qo'ymoqda. Natijada musobaqa faoliyatida nafaqat texnik usullarni mukammal bajarish, balki ularni vaziyatga mos ravishda qo'llash ham g'alabani belgilovchi muhim omilga aylandi.

Musobaqa faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy taekvondoda jang natijasi ko'p jihatdan sportchining texnik harakatlarni to'g'ri tanlashi, hujum va qarshi hujumni o'z vaqtida amalga oshirishi hamda taktik vaziyatni tez baholash qobiliyatiga bog'liq. Yuqori malakali sportchilar jang davomida raqibning texnik usullarini oldindan bashorat qilish, masofani samarali boshqarish va zarbalarni minimal vaqt ichida bajarish orqali ustunlikka erishadilar.

Texnik-taktik tayyorgarlik sportchilarni ko'p yillik tayyorlash tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi sportchida musobaqa davomida samarali texnik harakatlarni bajarish, taktik vaziyatlarni tahlil qilish hamda optimal qarorlarni qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Mazkur tayyorgarlik maxsus jismoniy sifatlar, psixologik barqarorlik va funksional imkoniyatlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning uyg'un rivojlanishi musobaqa natijadorligini oshiradi.

Texnik harakatlar samaradorligini baholashda zarbaning aniqligi, bajarilish tezligi, zarba kuchi, natijali hujumlar soni, qarshi hujumlarning muvaffaqiyat darajasi hamda himoya harakatlarining ishonchliligi asosiy mezonlar sifatida qo'llaniladi. Ayniqsa, elektron himoya jiletlari va bosh himoya vositalaridan foydalanilishi sportchilardan zarbalarni aniq nuqtalarga yetkazishni talab etmoqda. Shu sababli mashg'ulot jarayonida texnik elementlarni ko'p marotaba takrorlash bilan bir qatorda, ularni turli musobaqa vaziyatlarida qo'llashga alohida e'tibor qaratilishi zarur.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Taktik tayyorgarlik esa sportchining jang davomida yuzaga keladigan vaziyatlarni tezkor baholashi, raqibning harakatlarini oldindan sezishi va mos ravishda eng samarali usullarni tanlay olishi bilan tavsiflanadi. Zamonaviy taekvondoda individual taktik usullar bilan bir qatorda vaziyatli va kombinatsion taktik harakatlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bunda sportchi raqibning jang uslubiga mos ravishda taktik rejani o'zgartira olishi, zarur hollarda himoyadan hujumga yoki hujumdan qarshi hujumga tez o'tishi lozim.

Musobaqa faoliyatini ilmiy tahlil qilish texnik-taktik tayyorgarlikni takomillashtirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Videoanaliz, biomekanik tahlil, elektron baholash tizimlari va raqamli monitoring vositalari yordamida sportchining har bir harakati batafsil o'rganiladi. Bunday tahlillar natijasida zarba bajarish texnikasidagi kamchiliklar, harakat tezligi, reaksiya vaqti, hujum va himoya samaradorligi hamda jang davomida yo'l qo'yilgan xatolar aniqlanadi. Olingan ma'lumotlar asosida murabbiylar individual mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Texnik-taktik tayyorgarlik samaradorligini oshirishda musobaqa vaziyatlarini modellashtirish alohida ahamiyatga ega. Mashg'ulotlarda real jang sharoitiga yaqin vaziyatlarni yaratish sportchilarda tezkor qaror qabul qilish, raqib harakatlariga moslashish va psixologik barqarorlikni rivojlantirish imkonini beradi. Ayniqsa, turli uslubdagi raqiblar bilan sparring mashg'ulotlarini tashkil etish sportchilarning taktik fikrlash doirasini kengaytiradi.

Bundan tashqari, texnik-taktik tayyorgarlikni takomillashtirishda maxsus jismoniy tayyorgarlik muhim omil hisoblanadi. Tezkorlik, chaqqonlik, muvozanat, koordinatsiya, tezkor-kuch sifati va maxsus chidamlilikning yuqori darajada rivojlanganligi texnik usullarni yuqori sifat bilan bajarishga imkon yaratadi. Shu bois mashg'ulot jarayonida texnik mashqlar maxsus jismoniy mashqlar bilan uyg'un holda olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda sun'iy intellekt, kompyuter ko'rish (Computer Vision) va raqamli sport analitikasi texnologiyalaridan foydalanish taekvondochilarni tayyorlash tizimida yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu texnologiyalar yordamida sportchining harakat trayektoriyasi, zarba tezligi, tana segmentlarining koordinatsiyasi va taktik faolligi avtomatik ravishda tahlil qilinmoqda. Bu esa mashg'ulot yuklamalarini ilmiy asosda individuallashtirish hamda musobaqa natijadorligini prognoz qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, taekvondo (WT) sportchilarining musobaqa faoliyatida texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirish kompleks yondashuvni talab qiladi. Mashg'ulot jarayonida texnik mahorat, taktik tayyorgarlik, maxsus jismoniy sifatlar, psixologik tayyorgarlik hamda zamonaviy raqamli tahlil texnologiyalarining uyg'un qo'llanilishi sportchilarning musobaqa natijalarini sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi. Mazkur yondashuv sportchilarni xalqaro musobaqalarga tayyorlash samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

MUNOZARA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, taekvondo (WT) sportchilarining musobaqa faoliyatida yuqori natijalarga erishishi, avvalo, texnik-taktik tayyorgarlik darajasi bilan chambarchas bog‘liq. Zamonaviy musobaqalarda g‘alaba qozonish nafaqat texnik usullarni mukammal bajarishga, balki jang davomida yuzaga keladigan vaziyatlarni tezkor baholash, raqibning harakatlarini oldindan prognoz qilish va samarali taktik yechimlarni qo‘llash qobiliyatiga ham bog‘liq ekanligi aniqlandi.

Musobaqa faoliyatini tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatadiki, yuqori malakali taekvondochilar hujum va qarshi hujum harakatlarini samarali uyg‘unlashtirish, jang ritmini boshqarish hamda zarbalarni aniq va o‘z vaqtida bajarish orqali yuqori natijalarga erishmoqda. Bu esa mashg‘ulot jarayonida texnik elementlarni takomillashtirish bilan bir

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

qatorda, taktik fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus mashqlar ulushini oshirish zarurligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Taekvondo (WT) sportchilarining musobaqa faoliyatida texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirish sport natijalarini yaxshilashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari zamonaviy taekvondo musobaqalarida sportchining texnik mahorati bilan bir qatorda taktik fikrlashi, tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va musobaqa vaziyatlariga moslasha olishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi.

Musobaqa faoliyatini tahlil qilish, texnik-taktik harakatlarni muntazam monitoring qilish hamda videoanaliz va biomekanik tahlil kabi zamonaviy ilmiy usullardan foydalanish sportchilarning tayyorgarlik darajasini yanada takomillashtirish imkonini beradi. Mashg‘ulot jarayonida texnik, taktik, maxsus jismoniy va psixologik tayyorgarlikni o‘zaro integratsiyalashgan holda tashkil etish musobaqa samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Mashg‘ulotlarda real musobaqa vaziyatlarini modellashtirish, individual yondashuv asosida tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqish hamda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish sportchilarning texnik-taktik mahoratini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. World Taekwondo. **Competition Rules & Interpretation**. – Seoul: World Taekwondo Federation, 2025. – 118 p.
2. World Taekwondo. **Coach Education Programme Manual**. – Seoul: World Taekwondo, 2024. – 156 p.
3. Bridge C.A., Ferreira da Silva Santos J., Chaabène H., Pieter W., Franchini E. **Physical and Physiological Profiles of Taekwondo Athletes** // Sports Medicine. – 2014. – Vol. 44(6). – P. 713–733.
4. Chaabène H., Hachana Y., Franchini E., Mkaouer B., Chamari K. **Physical and Physiological Profile of Elite Taekwondo Athletes: A Systematic Review** // Journal of Sports Medicine. – 2012. – Vol. 2012. – Article ID 674507.
5. World Taekwondo. **Referee and Competition Guidelines**. – Seoul, 2024.

6. Kazemi M., Perri G., Soave D. **A Profile of Olympic Taekwondo Competitors** // Journal of Sports Science and Medicine. – 2010. – Vol. 9. – P. 114–121.
7. Pieter W. **Taekwondo: Origins, Evolution and Performance**. – Aachen: Meyer & Meyer Sport, 2015. – 286 p.
8. World Taekwondo. **Official Statistics and Competition Reports**. – Seoul, 2024.

UDK: 796.015.6

PARA-O'QOTUVCHILARNI TAYYORLASHDA PSIXOMOTOR VA FUNKSIONAL MONITORING ASOSIDA INDIVIDUAL PEDAGOGIK BOSHQARUV METODIKASI

Muradov Farxat Muxmudjanovich
Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar instituti, Toshkent, O'zbekiston
E-mail: *farxatexpert01@gmail.com*
ORCID: 0009-0009-1192-7948

Annotatsiya. *Maqolaning maqsadi SH1 para-o'qotuvchilarini tayyorlashda psixomotor va funksional ko'rsatkichlarni texnik natijalar bilan birgalikda baholash hamda ular asosida individual pedagogik boshqaruv metodikasini asoslashdan iborat. Tadqiqotda 24 nafar para-o'qotuvchi ishtirok etdi; SH1 sportchilari tajriba va nazorat guruhlarida 6 nafardan qatnashdi. Psixomotor holat oddiy reaksiya vaqti, tepping-test, koordinatsiometr xatosi va diqqat barqarorligi orqali, funksional holat esa qurolni statik ushlab turish, yelka kamari barqarorligi, Stange va Genchi sinamalari orqali baholandi. Ushbu ma'lumotlar SCATTning trace length, hold area, trigger quality va 10 o'qlik seriya natijalari bilan qiyoslandi. To'rt haftalik pedagogik ta'sirdan so'ng tajriba guruhida oddiy reaksiya vaqti 286,4±24,5 ms dan 252,8±20,4 ms ga (P<0,01), tepping barqarorligi 61,7±5,8 dan 74,2±5,1 ballga (P<0,001), koordinatsiometr xatosi 18,6±2,3 dan 12,4±1,8 gacha (P<0,001), diqqat barqarorligi 67,8±6,4 dan 82,1±5,3 ballga oshdi (P<0,001). Natijalar psixomotor va funksional diagnostika faqat qo'shimcha test emas, balki mashg'ulot mazmuni, dam oralig'i va korreksion mashqlarni individual tanlashga xizmat qiluvchi pedagogik qaror vositasi ekanini ko'rsatdi.*

Kalit so'zlar: *para-o'q otish, SH1, psixomotor monitoring, funksional nazorat, individual pedagogik boshqaruv, reaksiya vaqti, tepping-test, koordinatsiometr, SCATT, diqqat barqarorligi.*

МЕТОДИКА ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ПОДГОТОВКОЙ ПАРА-СТРЕЛКОВ НА ОСНОВЕ ПСИХОМОТОРНОГО И ФУНКЦИОНАЛЬНОГО МОНИТОРИНГА

Аннотация. *Цель статьи - обосновать методику индивидуального педагогического управления подготовкой пара-стрелков класса SH1 на основе совместной оценки психомоторных, функциональных и технических показателей. В исследовании участвовали 24 пара-стрелка; по шесть спортсменов класса SH1 вошли в экспериментальную и контрольную группы. Психомоторное состояние оценивали по времени простой реакции, теппинг-тесту, ошибке координциометра и устойчивости внимания, функциональное — по статическому удержанию оружия, устойчивости плечевого пояса, пробам Штанге и Генчи. Эти данные сопоставляли с показателями SCATT и результатом 10-выстрельной серии. После четырёхнедельного педагогического воздействия в экспериментальной группе время простой реакции сократилось с 286,4±24,5 до 252,8±20,4 мс (P<0,01), устойчивость теппинга возросла с 61,7±5,8 до 74,2±5,1 балла*

(P<0,001), ошибка координциометра снизилась с 18,6±2,3 до 12,4±1,8 (P<0,001), устойчивость внимания повысилась с 67,8±6,4 до 82,1±5,3 балла (P<0,001). Сделан вывод, что психомоторный и функциональный мониторинг должен использоваться как основа выбора индивидуальных коррекционных заданий и регулирования нагрузки.

Ключевые слова: *пара-стрельба, SH1, психомоторный мониторинг, функциональный контроль, индивидуальное педагогическое управление, время реакции, теппинг-тест, SCATT, устойчивость внимания.*

A METHOD OF INDIVIDUAL PEDAGOGICAL MANAGEMENT OF PARA-SHOOTER PREPARATION BASED ON PSYCHOMOTOR AND FUNCTIONAL MONITORING

Annotation. *The purpose of this study was to substantiate a method of individual pedagogical management for SH1 para-shooters by integrating psychomotor, functional and technical indicators. Twenty-four para shooters participated; six SH1 athletes were included in each experimental and control group. Psychomotor status was assessed through simple reaction time, tapping stability, coordinatometer error and attention stability. Functional status was assessed through static rifle holding, shoulder-girdle stability, and Stange and Genchi breath-holding tests. The results were interpreted together with SCATT trace length, hold area, trigger quality and 10-shot series score. After a four-week pedagogical cycle, simple reaction time in the experimental group improved from 286.4±24.5 to 252.8±20.4 ms (P<0.01), tapping stability from 61.7±5.8 to 74.2±5.1 points (P<0.001), coordinatometer error decreased from 18.6±2.3 to 12.4±1.8 (P<0.001), and attention stability increased from 67.8±6.4 to 82.1±5.3 points (P<0.001). The findings indicate that psychomotor and functional monitoring should guide the individual selection of corrective tasks, rest intervals and training load rather than serve as isolated tests.*

Keywords: *para shooting, SH1, psychomotor monitoring, functional control, individual pedagogical management, reaction time, tapping test, coordinatometer, SCATT, attention stability.*

KIRISH

Para-o‘q otishda sportchining yakuniy bali texnik tayyorgarlik darajasini to‘liq ochib bermaydi. Bir xil natija ayrim sportchida triggerni bosish paytidagi mikrosiljish, boshqasida diqqatning beqarorlashuvi, reaksiya kechikishi, qo‘l–qurol zanjiridagi charchoq yoki nafasni boshqarishdagi uzilish tufayli yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli tayyorgarlikni faqat o‘q uzish hajmi va yakuniy ball asosida boshqarish individual pedagogik ehtiyojlarni cheklaydi [1–4].

Aniqlik sportlarida postural nazorat, qurol barqarorligi, trigger sifati hamda psixofiziologik holat natija bilan bog‘liq ekanligi ilmiy manbalarda qayd etilgan [5–7]. Biroq para-o‘q otishda bu omillarning sportchining funksional imkoniyatlari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lishi, ayniqsa SH1 sportchilarida, psixomotor va funksional ko‘rsatkichlarni mashg‘ulot qaroriga aylantirishni talab qiladi. Mazkur ishning yangiligi shu bilan belgilanadiki, diagnostika natijalari alohida tavsif emas, balki “ko‘rsatkich — ehtimoliy sabab — korreksion vazifa — qayta nazorat” ketma-ketligida talqin qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mononen va hammualliflar postural muvozanat hamda qurol barqarorligi o‘q otish aniqligi bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan [5]. Ihalainen va hammualliflar esa ushlab turish barqarorligi, triggerning tozaligi, mo‘ljal aniqligi va trigger vaqtini yuqori natijaning yetakchi texnik omillari sifatida ajratgan [6]. Mazkur xulosalar para-o‘qotuvchilar uchun ham muhim, biroq ular pedagogik jihatdan sportchining funksional holati, mayda motorika va diqqatni boshqarish imkoniyati bilan to‘ldirilgandagina individual mashg‘ulotga tatbiq etilishi mumkin [8–10].

Tadqiqotda 24 nafar para-o‘qotuvchi qatnashdi. SH1 sport klassidagi 12 nafar sportchi pedagogik tajribaning asosiy tahlil guruhini tashkil etdi: tajriba guruhi (TG) — 6 nafar, nazorat guruhi (NG) — 6 nafar. Tajriba 4 haftalik siklda olib borildi. TGda SCATT qayta aloqasi, quruq trigger mashqlari, statik ushlab turish, nafas–mo‘ljal–trigger sinxroni, tepping va koordinatsion mashqlar individual diagnostik kartaga ko‘ra tanlandi. NG amaldagi mashg‘ulot rejasini davom ettirdi.

Psixomotor holat oddiy reaksiya vaqti, tepping-test barqarorligi, koordinatsiometr xatosi va diqqat barqarorligi bilan, funksional holat qurolni statik ushlab turish, yelka kamari barqarorligi, Stange hamda Genchi sinamalari bilan baholandi. Texnik natijalar 10 o‘qlik seriya, trace length, hold area va trigger quality orqali qayd etildi. Dastlabki va yakuniy qiymatlar Student t-mezoni yordamida taqqoslandi; $P<0,05$ statistik ahamiyatli deb qabul qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1-jadval.

SH1 va SH2 sportchilarida dastlabki psixomotor ko'rsatkichlar qiyosi

Ko'rsatkich	SH1	SH2	Pedagogik talqin
Oddiy reaksiya vaqti, ms	286±32	305±36	Reaksiya vaqtining qisqarishi o'q uzish oldi qarorini tezlashtiradi; SH2da sensomotor kechikish nisbatan yuqori.
Tanlov reaksiyasi, ms	368±41	392±46	Qisqaroq reaksiya vaqti musobaqa vaziyatida diqqatni taqsimlash va tezkor qaror qabul qilish bilan bog'liq.
Tepping-test, 10 s	56,4±5,7	51,2±6,1	Tepishlar ritmining barqarorligi mayda motor boshqaruv va seriya davomida harakat tempini saqlashni tavsiflaydi.
Koordinatsiometr xatosi, mm	4,8±1,2	5,9±1,4	Xato miqdorining kamayishi qo'l–qurol harakatini yo'naltirish aniqligi ortishini bildiradi.
Diqqat barqarorligi, %	78,6±7,5	73,1±8,2	Diqqat barqarorligining oshishi seriya davomida e'tiborni saqlash va xatodan keyin tiklanishga yordam beradi.

1-jadvaldagi ma'lumotlar bir xil texnik belgi ortida turli psixomotor sabablar bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. SH1 sportchilarida reaksiya tezligi va tepping tempi nisbatan yuqori bo'lsa-da, bu ularning har doim ham yuqori texnik barqarorlikka ega ekanini anglatmaydi. Murabbiy reaksiya vaqtini triggerni shoshirib bosish yoki kechiktirish xavfi bilan, tepping-testni esa seriya davomida ritmni saqlash qobiliyati bilan birga talqin qilishi lozim. SH2da ko'rsatkichlarning pastroq bo'lishi esa mashqlarni

umumiy yengillashtirish uchun emas, balki tana–moslama holati va mayda motor nazoratini individual moslashtirish uchun asos bo‘ladi.

2-jadval.

SH1 tajriba va nazorat guruhlarida psixomotor ko‘rsatkichlar dinamikasi

Ko‘rsatkich	Guruh	Dastlabki x̄±σ	Yakuniy x̄±σ	t	P
Oddiy reaksiya vaqti, ms	TG	286,4±24,5	252,8±20,4	3,61	<0,01
Oddiy reaksiya vaqti, ms	NG	284,9±25,1	272,5±23,6	1,23	>0,05
Tepping barqarorligi, ball	TG	61,7±5,8	74,2±5,1	4,92	<0,001
Tepping barqarorligi, ball	NG	62,1±5,6	66,4±5,4	1,88	>0,05
Koordinatsiometr xatosi	TG	18,6±2,3	12,4±1,8	5,17	<0,001
Koordinatsiometr xatosi	NG	18,3±2,2	16,1±2,0	2,19	<0,05
Diqqat barqarorligi, ball	TG	67,8±6,4	82,1±5,3	5,04	<0,001
Diqqat barqarorligi, ball	NG	68,2±6,1	73,6±5,8	2,03	<0,05

Izoh: TG — individual diagnostik karta asosida boshqarilgan guruh; NG — amaldagi mashg‘ulot rejasi saqlangan guruh.

2-jadval tajriba guruhida psixomotor boshqaruvning ishonchli yaxshilanganini ko‘rsatadi. Oddiy reaksiya vaqtining 33,6 ms ga qisqarishi sportchining tashqi signalga tezroq javob qaytarishi bilan cheklanmaydi; o‘q uzish oldi vaziyatida nafas, mo‘ljal va trigger ketma-ketligini ortiqcha kechikishsiz bajarish imkoniyatini ham bildiradi. Tepping barqarorligining 12,5 ballga ortishi monoton seriya sharoitida mayda motor ritmi mustahkamlanganini ko‘rsatadi. Koordinatsiometr xatosining kamayishi esa barmoq va qo‘l harakatlari aniqligi ortganini bildiradi.

Nazorat guruhida ayrim o‘zgarishlar qayd etilgan bo‘lsa-da, reaksiya va tepping bo‘yicha statistik ahamiyatga ega natija olinmadi. Bu holat mashg‘ulotning umumiy hajmi o‘zi psixomotor barqarorlikni yetarli rivojlantirmasligini ko‘rsatadi. Individual pedagogik boshqaruvda murabbiy qaysi sportchida reaksiya kechikishi, qaysisida ritmning tushishi yoki koordinatsion xato ustun ekanini aniqlaydi va aynan shu kamchilikka mos qisqa korreksion blokni tanlaydi.

3-jadval.

SH1 sportchilarida maxsus funksional ko‘rsatkichlar dinamikasi

Ko‘rsatkich	Guruh	Dastlabki $\bar{x}\pm\sigma$	Yakuniy $\bar{x}\pm\sigma$	t	P
Qurolni statik ushlab turish, s	TG	42,6±5,1	58,4±5,6	5,72	<0,001
Qurolni statik ushlab turish, s	NG	43,1±5,4	48,7±5,2	2,16	<0,05
Yelka kamari barqarorligi, s	TG	28,7±3,9	40,2±4,1	6,08	<0,001
Yelka kamari barqarorligi, s	NG	29,1±4,0	33,4±3,8	2,22	<0,05
Stange sinamasi, s	TG	38,4±4,9	48,6±5,2	4,18	<0,01
Stange sinamasi, s	NG	39,0±5,1	42,5±5,0	1,68	>0,05
Genchi sinamasi, s	TG	24,8±3,2	31,6±3,4	4,41	<0,01

Ko'rsatkich	Guruh	Dastlabki $\bar{x}\pm\sigma$	Yakuniy $\bar{x}\pm\sigma$	t	P
Genchi sinamasi, s	NG	25,1±3,1	27,3±3,0	1,77	>0,05

3-jadvaldagi o'zgarishlar funksional mashqlar texnik tayyorgarlikdan ajratilgan qo'shimcha blok emasligini ko'rsatadi. Qurolni statik ushlab turish 15,8 s ga va yelka kamari barqarorligi 11,5 s ga oshgani sportchining qurolni nishon chizig'ida ortiqcha kuchlanishsiz ushlash zaxirasi ko'payganini anglatadi. Stange va Genchi sinamalaridagi ishonchli o'sish nafasni boshqarish imkoniyati yaxshilangani bilan bog'liq. Bu ko'rsatkichlar murabbiyga seriya oxirida hold area kengayishi yoki trigger sifati pasayishining sababi faqat texnik emas, balki funksional charchoq bo'lishi mumkinligini aniqlashga yordam beradi.

4-jadval.

SH1 sportchilarida 10 o'qlik seriya natijasi bilan yetakchi omillarning bog'liqligi

Ko'rsatkich	r	P	Bog'liqlik	Pedagogik qaror
Trigger quality	0,81	<0,05	Yuqori musbat	Quruq trigger va nafas–mo'ljal sinxroni
Trace length	−0,74	<0,05	Yuqori manfiy	Mo'ljalga kirish yo'lini qisqartirish
Diqqat barqarorligi	0,72	<0,05	Yuqori musbat	Pre-shot routine va qayta markazlashish
Hold area	−0,69	<0,05	O'rta-yuqori manfiy	Statik ushlab turish, yelka kamari nazorati
Statik ushlab turish	0,66	<0,05	O'rta-yuqori musbat	Yuklama va dam oralig'ini me'yorlash

Ko'rsatkich	r	P	Bog'liqlik	Pedagogik qaror
Tepping barqarorligi	0,61	<0,05	O'rta musbat	Mayda motor ritmi va qisqa tiklanish bloki

4-jadvalda trigger quality ning seriya natijasi bilan r=0,81 darajadagi bog'liqligi SH1 sportchilarida trigger bosish fazasi alohida pedagogik nazorat obyekti ekanini tasdiqlaydi. Biroq ushbu natija faqat barmoq texnikasini takrorlash zarur degani emas. Trigger sifatining pasayishi trace length, hold area, diqqat yoki tepping ritmidagi o'zgarish bilan birga baholanganda sabab aniqroq ochiladi. Masalan, trigger sifati past, trace length esa uzaygan bo'lsa, quruq trigger mashqi mo'ljalga kirish va nafas sinxroni bilan birlashtiriladi; diqqat ko'rsatkichi ham pasaygan bo'lsa, qisqa qayta markazlashish bloki qo'shiladi.

5-jadval.

Individual pedagogik boshqaruv uchun psixomotor-funksional qaror matriksasi

Diagnostik belgi	Ehtimoliy sabab	Murabbiyning tezkor qarori	Sportchining mustaqil vazifasi
Reaksiya vaqti uzaydi, trigger sifati pasayadi	Sensomotor kechikish yoki shoshilish	5 o'qlik qisqa seriya, quruq trigger bloki	3×6 quruq trigger; 2 nafas sikli
Tepping ritmi pasayadi, seriya oxirida ball tushadi	Mayda motor charchog'i	Takrorlar kamaytiriladi, dam oralig'i uzaytiriladi	2×30 s ritm mashqi; kundalikda qayd
Koordinatsiometr xatosi ortadi, trace kengayadi	Qo'l–qurol nazoratida noaniqlik	Mo'ljalga kirish mashqi va SCATT qayta aloqasi	5 sifatli mo'ljalga kirish takrori

Diagnostik belgi	Ehtimoliy sabab	Murabbiyning tezkor qarori	Sportchining mustaqil vazifasi
Stange/Genchi past, hold area kengayadi	Nafas va statik zo‘riqish	Statik yuklama pasaytiriladi, nafas bloki beriladi	Nafas–mo‘ljal rutini 5–7 daqiqa
Diqqat barqarorligi pasayadi	Psixofunksional zo‘riqish	Pre-shot routine, musobaqaviy seriyani qisqartirish	Xatodan keyin qayta markazlashish

Izoh: Qaror bitta testga ko‘ra emas, kamida ikki diagnostik belgi bir yo‘nalishda o‘zgarganda qabul qilinadi.

5-jadvalning amaliy ahamiyati shundaki, u murabbiyga psixomotor va funksional test natijasini bevosita mashg‘ulot mazmuniga bog‘lash imkonini beradi. Bunda sportchi tashqi boshqaruv obyekti bo‘lib qolmaydi: u mustaqil vazifani bajaradi, kundalikda o‘z holatini qayd etadi va keyingi nazoratda o‘zgarishni baholaydi. Natijada individual pedagogik boshqaruv “test o‘tkazish” bilan yakunlanmaydi, balki diagnostika, korreksiya, refleksiya va qayta nazoratning uzluksiz sikliga aylanadi.

Mazkur yondashuvning ta’limiy ahamiyati sportchida o‘z tayyorgarligi uchun mas’uliyatni rivojlantirishidadir. Murabbiy “xato qildingiz” degan umumiy ko‘rsatma bilan cheklanmay, sportchiga qaysi belgi o‘zgargani, u qaysi texnik fazaga ta’sir qilayotgani va keyingi mashg‘ulotda nimani nazorat qilish zarurligini tushuntiradi. Sportchi esa o‘z kundaligida mashqning sifati, sezilgan charchoq, diqqat holati va navbatdagi seriyadagi natijani qayd etadi. Bunday qayta aloqa murabbiyning qarorini sportchining subyektiv tajribasi bilan boyitadi hamda korreksiyani mazmunli qiladi.

Tadqiqot natijalarini talqin qilishda tanlamaning cheklanganligi hisobga olinadi: pedagogik tajribaning asosiy tahlili SH1 sport klassidagi 12 nafar sportchi bo‘yicha olib borildi. Shuning uchun aniqlangan bog‘liqliklar barcha para-o‘qotuvchilarga bir xil

ko'chirilmaydi. Biroq tajriba va nazorat guruhlaridagi farq, bir nechta psixomotor va funksional ko'rsatkichlarning uyg'un o'zgarishi hamda ularning texnik natijalar bilan bog'liqligi individual monitoring metodikasini amaliyotda qo'llash uchun ilmiy asos yaratadi. Keyingi ishlarda ushbu modelni SH2 sportchilari va uzoqroq musobaqa davri sharoitida tekshirish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

1. SH1 para-o'qotuvchilarda psixomotor va funksional monitoring texnik tayyorgarlikdan ajratilgan qo'shimcha tekshiruv emas, balki individual pedagogik boshqaruvning axborot asosi hisoblanadi.

2. Tajriba guruhida reaksiya vaqti, tepping barqarorligi, koordinatsiometr xatosi hamda diqqat ko'rsatkichlarining ishonchli yaxshilanishi individual tanlangan psixomotor mashqlar texnik korreksiya bilan birga qo'llanganda samarali ekanini ko'rsatdi.

3. Qurolni statik ushlab turish, yelka kamari barqarorligi, Stange va Genchi sinamalaridagi o'sish sportchining nafas va statik holatni boshqarish zaxirasi kuchayganini tasdiqladi. Ushbu natijalar seriya davomida texnik ritmni saqlashga xizmat qiladi.

4. Trigger quality, trace length, diqqat va tepping barqarorligi bilan aniqlangan bog'liqliklar mashg'ulot qarori bitta texnik belgi asosida emas, o'zaro bog'langan psixomotor-funksional profil asosida qabul qilinishi lozimligini ko'rsatdi.

5. Tavsiya etilgan qaror matriksasi murabbiyga yuklama, dam oralig'i va korreksion mashqni individual tanlash, sportchiga esa o'z holatini tahlil qilish va mustaqil ishlash imkonini beradi. Metodika para-o'qotuvchilar bilan o'quv-mashg'ulot jarayonida qo'llash uchun tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. World Shooting Para Sport. World Shooting Para Sport Technical Rules and Regulations. Bonn: International Paralympic Committee, 2026. (World Shooting Para Sport Technical Rules and Regulations).

2. International Paralympic Committee. IPC Classification Code and International Standards. Bonn: IPC, 2025. (IPC Classification Code and International Standards).
3. Ihalainen S., Kuitunen S., Mononen K., Linnamo V. Determinants of elite-level air rifle shooting performance. Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports, 2016, 26(3), 266–274. https://doi.org/10.1111/sms.12440
4. Vickers J.N. Perception, Cognition, and Decision Training: The Quiet Eye in Action. Champaign, IL: Human Kinetics, 2007. (Perception, Cognition, and Decision Training).
5. Halson S.L. Monitoring training load to understand fatigue in athletes. Sports Medicine, 2014, 44(Suppl. 2), 139–147. https://doi.org/10.1007/s40279-014-0253-z
6. Borg G. Borg's Perceived Exertion and Pain Scales. Champaign, IL: Human Kinetics, 1998. (Borg's Perceived Exertion and Pain Scales).
7. Platonov V.N. Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte. Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2015. (System of athletes' preparation in Olympic sport).
8. Godik M.A. Kontrol trenirovochnykh i sorevnovatel'nykh nagruzok. Moskva: Sport, 2014. (Control of training and competitive loads).
9. Yevseyev S.P. Teoriya i organizatsiya adaptivnoy fizicheskoy kultury. Moskva: Sport, 2016. (Theory and organization of adaptive physical culture).
10. Muradov F.M. Para-o'q otuvchilar integral tayyorgarligi tarkibiy qismlarining tahlili. Fan-sportga, 2025, 2. (Analysis of structural components of para-shooters' integral preparation).
11. Muradov F.M. Component analysis of technical training for para-shooters. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 2025, 6(6), 126–135.
12. Muradov F.M. SH1 va SH2 sport klasslariga mansub para-o'qotuvchilarni tayyorlashda integral nazorat konturlarining ilmiy-uslubiy ahamiyati. Sportda ilmiy tadqiqotlar, 2026, 2, 128–130. (Scientific-methodological significance of integral monitoring contours in preparing SH1 and SH2 para shooters).

ГИМНАСТИКА МАШҚЛАРИНИ ЎЗЛАШТИРИШДА ЎЙИН МЕТОДИДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДРЛИГИ

М.И.Нурхонова
Узбекистон давлат жисмщний тарбия ва спорт университети
Чирчик шахри Узбекистон
Nurxonovamaxliyo305@gmail.com

Аннотация. *Мактаб жисмоний тарбия дарсларида қўлланилган махсус машқлар ва ҳаракатли ўйинлар мажмуаси 10–11 ёшли ўқувчиларнинг жисмоний сифатларини ривожлантиришда амалий самара бергани тажриба натижалари орқали тасдиқланди.*
Таянч сўзлар: *Миллий ҳаракатли ўйинлар, жисмоний тайёргарлик, техник маҳорат, машқлар мажмуаси, назорат синовлари.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИГРОВОГО МЕТОДА ПРИ ОСВОЕНИИ ГИМНАСТИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ

Аннотация. *Комплекс специальных упражнений и подвижных игр, применённый на уроках физической культуры в школе, подтвердил свою практическую эффективность в развитии физических качеств учащихся 10–11 лет.*
Ключевые слова: *Национальные подвижные игры, физическая подготовленность, техническое мастерство, комплекс упражнений, контрольные испытания.*

THE EFFECTIVENESS OF USING THE GAME METHOD IN MASTERING GYMNASTIC EXERCISES

Abstract. *The complex of special exercises and movement games used during school physical education lessons demonstrated practical effectiveness in developing the physical qualities of 10-11-year-old pupils.*
Keywords: *National movement games, physical preparedness, technical mastery, exercise complex, control tests.*

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги ПФ-5924-сонли фармони асосида мамлакатимизда жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш, аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини кенг тарғиб

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

этиш, айниқса, ўсиб келаётган авлодни жисмонан ва маънан баркамол этиб тарбиялашга қаратилган изчил ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Ушбу чора-тадбирлар ёшларни спорт турларига мақсадли йўналтириш, иқтидорли спортчиларни аниқлаш ҳамда уларни нуфузли, жумладан олимпия ўйинлари мусобақаларига тайёрлаш имкониятларини кенгайтирмоқда.

Ҳудудларда ёшлар орасидан истеъдодли спортчиларни саралаб олишнинг самарали ва очиқ тўрт босқичли — ташкилот, туман (шаҳар), ҳудуд ва республика тизимини ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга татбиқ этиш муҳим вазифалардан бири сифатида белгиланган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Болалар тарбияси, аввало, ёш авлоднинг шахсий ва жисмоний камолоти билан узвий боғлиқдир. Педагогик нуқтаи назардан болаларни тўғри йўналтириш алоҳида масъулият талаб этади, зеро улар катталарнинг кўрсатмаси ва намунасини тез қабул қилиб, унга амал қилишга мойил бўладилар. Тарихий ҳамда замонавий педагогик қарашлар болаларда ахборотни қабул қилиш ва янги шароитга мослашиш қобилияти юқори эканини тасдиқлайди. Шу боис уларни оммавий спорт турларига кенг жалб этиш бугунги куннинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Машғулотларни болаларнинг ёши, жинси ва жисмоний ривожланиш даражасини ҳисобга олган ҳолда ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, 11–12 ёшли ўқувчиларни спортга йўналтириш режали ва мазмунли тарзда олиб борилиши лозим. Бу даврда болаларнинг анатомик-физиологик хусусиятлари, ўсиш суръати ва иш қобилияти жадал ривожланади. Уларнинг кунлик ҳаракат фаоллиги айрим ҳолларда 40–45 минг қадамгача етиши мумкин. Ҳар бир ҳудуднинг миллий анъаналари, ҳаракатли ва халқ ўйинларини инобатга олган ҳолда болалар орасида қайси спорт турларини устувор ривожлантириш бўйича истиқболли режа ва дастурлар ишлаб чиқиш зарур. Илмий-услубий манбаларда баскетбол, қўл тўпи, волейбол, гимнастика, сузиш ва

енгил атлетика каби спорт турларини болаларнинг ёш хусусиятларига мос равишда 6–8 ёшдан бошлаб ўргатиш мумкинлиги асослаб берилган. Мактаб жисмоний тарбия дарсларида, хусусан гимнастика машғулотларида миллий ва ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш орқали 10–11 ёшли ўқувчиларнинг жисмоний сифатларини ривожлантириш, шунингдек, ушбу ўйинларни қўллашнинг самарали шаклларини аниқлаш ва назарий жиҳатдан асослаш.

Жисмоний тарбия дарсларида ўзбек халқ ҳаракатли ўйинларини қўллаш асосида болаларнинг жисмоний сифатларини шакллантириш ва такомиллаштиришга хизмат қилувчи самарали усул, шакл ҳамда воситаларни белгилаш.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МУҲОКАМАСИ

Педагогик тажриба бошланишидан олдин ўтказилган назорат синовлари натижалари назорат ва тажриба гуруҳларидаги ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлари ўртасида деярли сезиларли фарқ мавжуд эмаслигини кўрсатди.

Ўғил болалардан тузилган назорат (Н) ва тажриба (Т) гуруҳларининг педагогик тажрибадан олдинги тадқиқот натижалари (n=36 нафар ўқувчи)

1-жадвал

Т/Р	Меъёрий машқлар	Тажрибадан олдин	
		Н.Г=18 нафар	**Т.Г=18 нафар**
1	60 м.га югуриш (м/с)	11,6 сек	11,7 сек
2	Турган жойда узунликка сакраш (м)	142см.	140 см.
3	4×10 моккисимон югуриш (м/с)	11,7 сек	11,8 сек
4	1000 м.га югуриш (м/с)	6.00,0 сек	5.48,0 сек

5	арғимчоқда сакраш(1 дақ.)	58 марта	60 марта

Педагогик кузатув маълумотларига кўра, 1-жадвалда келтирилганидек, ўғил болаларнинг 60 метрга югуриш натижаси назорат гуруҳида 11,6 секундни, тажриба гуруҳида эса 11,7 секундни ташкил этди. Турган жойдан узунликка сакрашда назорат гуруҳи 142 см, тажриба гуруҳи 140 см натижа кўрсатди. Тезкорлик қобилиятини баҳолаш учун ўтказилган 4×10 метрга мокисимон югуришда назорат гуруҳининг ўртача натижаси 11,7 секунд, тажриба гуруҳиники 11,8 секунд бўлди. 1000 метрга югуришда назорат гуруҳи 6.00,0 секунд, тажриба гуруҳи 5.48,0 секунд натижа қайд этди. Бир дақиқа мобайнида арғимчоқда сакраш сони назорат гуруҳида 58 марта, тажриба гуруҳида 60 мартани ташкил қилди.

Қиз болалардан ташкил топган назорат (Н) ва тажриба (Т) гуруҳларининг педагогик тажрибадан олдинги тадқиқот кўрсаткичлари (n=36 нафар ўқувчи)

2-жадвал

Т/Р	Меъёрий машқлар	Тажрибадан олдин	
		Н.Г=18нафар	**Т.Г=18 нафар**
1	60 м.га югуриш (м/с)	11,7 сек	11,8 сек
2	Турган жойда узунликка сакраш (м)	1,22см.	1,25 см.
3	4×10 моккисимон югуриш (м/с)	12,6 сек	12,3 сек
4	1000 м.га югуриш (м/с)	6.51,0 сек	6.58,0 сек
5	арғимчоқда сакраш(1 дақ.)	58 марта	57 марта

2-жадвал маълумотларига мувофиқ, қиз болаларнинг 60 метрга югуриш кўрсаткичи назорат гуруҳида 11,7 секунд, тажриба гуруҳида 11,8 секунд бўлди. Турган жойдан узунликка сакрашда назорат гуруҳи 1,22 м, тажриба гуруҳи 1,25 м натижа кўрсатди. 4×10 метрга мокисимон югуриш бўйича ўртача натижа назорат гуруҳида 12,6 секунд, тажриба гуруҳида 12,3 секундни ташкил этди. Чидамлиликни аниқлаш мақсадида ўтказилган 1000 метрга югуришда назорат гуруҳи 6.51,0 секунд, тажриба гуруҳи 6.58,0 секунд натижа қайд қилди. Бир дақиқада арғимчоқда сакраш назорат гуруҳида 58 марта, тажриба гуруҳида эса 57 марта бажарилди. Педагогик тажриба якунида олинган натижалар олти ойлик машғулотлардан сўнг тажриба гуруҳи ўқувчиларининг жисмоний тайёргарлик даражасида назорат гуруҳига нисбатан сезиларли ижобий динамика кузатилганини кўрсатди.

Ўғил болалар назорат (Н) ва тажриба (Т) гуруҳларининг педагогик тажриба якунлангандан кейинги натижалари (n=36 нафар ўқувчи)

3-жадвал

Т/Р	Меъёрий машқлар	Тажрибадан сўнг	
		Н.Г=18 нафар	**Т.Г=18 нафар**
1	60 м.га югуриш (м/с)	11,3 сек	10,2 сек
2	Турган жойда узунликка сакраш (м)	150см	170 см
3	4×10 моккисимон югуриш (м/с)	11,3 сек	10,8 сек
4	1000 м.га югуриш (м/с)	5.15,1 сек	4.15,0 соня.
5	арғимчоқда сакраш(1 дақ.)	60	72

3-жадвал натижаларига асосан, ўғил болаларнинг 60 метрга югуриш кўрсаткичи назорат гуруҳида 11,3 секунд, тажриба гуруҳида 10,2 секундни ташкил қилди. Турган жойдан узунликка сакрашда назорат гуруҳи 150 см, тажриба гуруҳи эса 170 см натижага эришди. 4×10 метрга мокисимон югуришда назорат гуруҳининг ўртача натижаси 11,3 секунд, тажриба гуруҳиники 10,8 секунд бўлди. 1000 метрга югуришда назорат гуруҳи 5.15,1 секунд, тажриба гуруҳи 4.15,0 секунд натижа кўрсатди. Бир дақиқа давомида арғимчоқда сакраш сони назорат гуруҳида 60 марта, тажриба гуруҳида 72 мартага етди.

Қиз болалар назорат (Н) ва тажриба (Т) гуруҳларининг педагогик тажриба якунлангандан кейинги кўрсаткичлари (n=36 нафар ўқувчи)

4-жадвал

Т/Р	Меъёрий машқлар	Тажрибадан сўнг	
		Н.Г= 18 нафар	**Т.Г=18 нафар**
1	60 м.га югуриш (м/с)	11,5 сек	10,2 сек
2	Турган жойда узунликка сакраш (м)	129 см	165 см
3	4×10 моккисимон югуриш (м/с)	12,0 сек	11,1 сек
4	1000 м.га югуриш (м/с)	6.51,0 сек	5.05,1 сек
5	арғимчоқда сакраш(1 дақ.)	56	79

Педагогик кузатув натижаларига кўра, 4-жадвалда келтирилганидек, қиз болаларнинг 60 метрга югуриш натижаси назорат гуруҳида 11,5 секунд, тажриба гуруҳида 10,2 секунд бўлди. Турган жойдан узунликка сакрашда назорат гуруҳи 129

см, тажриба гуруҳи 165 см натижа кўрсатди. 4×10 метрга мокисимон югуришда назорат гуруҳининг ўртача натижаси 12,0 секунд, тажриба гуруҳиники 11,1 секундни ташкил этди. 1000 метрга югуришда назорат гуруҳи 6.51,0 секунд, тажриба гуруҳи 5.05,0 секунд натижа қайд этди. Бир дақиқа давомида арғимчоқда сакраш назорат гуруҳида 56 марта, тажриба гуруҳида 79 марта бажарилди. Мазкур ўзгаришлар тажриба гуруҳида қўлланилган ҳаракатли ўйинлар жисмоний тайёргарлик кўрсаткичларини оширишда самарали восита бўлганини кўрсатади.

Қиз болалар назорат (Н) ва тажриба (Т) гуруҳларининг педагогик тажриба якунидаги тадқиқот натижалари (n=36 нафар ўқувчи)

1-чизма

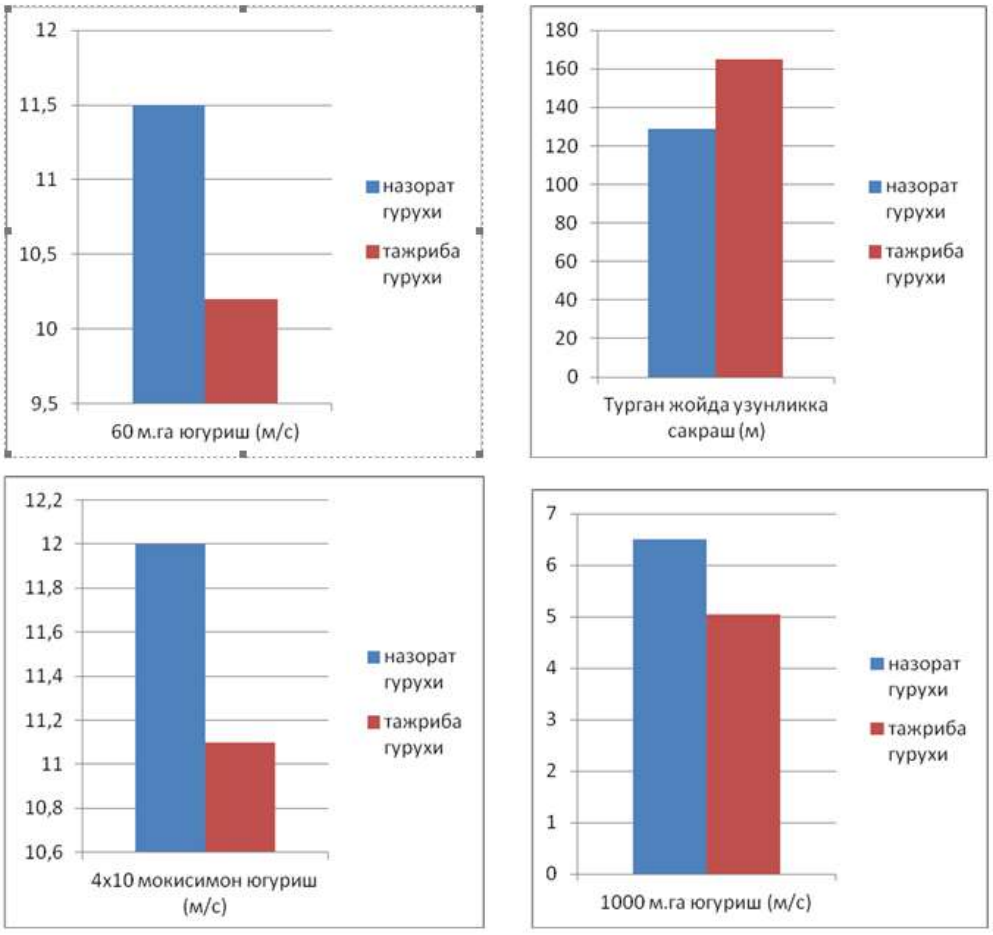

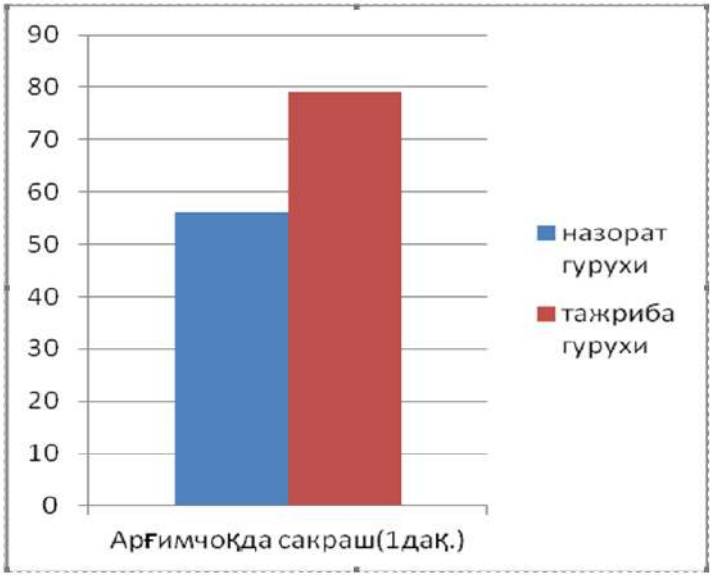

ХУЛОСА

1. Ўқувчилар иштирокида ўтказилган педагогик тадқиқотлар тажриба дастурининг турли жисмоний сифатлар ривожига таъсирини баҳолаш, шунингдек, мазкур кўрсаткичларда юз берган ўзгаришларни аниқлаш имконини берди.
2. Гимнастика ҳаракатларини ўргатишда турли ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш натижаларини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, бундай машғулотлар мактаб ўқувчиларининг асосий жисмоний сифатларини ҳар томонлама ривожлантиришга хизмат қилади.
3. Педагогик тажриба жисмоний сифатларнинг ривожланиш хусусиятларини сақлаб қолиш билан бир қаторда, айрим ҳолатларда ушбу жараённи тезлаштириш мумкинлигини ҳам тасдиқлади. айниқса, чаққонлик, эгилувчанлик, чидамлилик, куч ва тезкорлик кўрсаткичларида яққол ижобий ўсиш кузатилди.
4. Тажриба жараёнида ҳаракатли ўйинлар воситасида ўқувчиларнинг жисмоний сифатларини ривожлантириш билан бирга, уларнинг жисмоний тарбия дарсларига бўлган қизиқишини ҳам оширишга эришилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон республикаси Президентининг 2020 йил 1 январдаги "Ўзбекистон республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-5924-сонли қарори
2. Умаров М.Н., Эштаев а.К. Планирование и распределение средств тренировки гимнастов на начальном этапе подготовки. Учеб пособие. - Т.: УзГИФК, 2004. -154 с.
3. Эштаев а.К. Гимнастика дарси: Ўқув қўлланма. - Т.: 2004. -120 б.
4. Эштаев а.К., Умаров М.Н. Планирование и распределение средств тренировки гимнасток на начальном этапе подготовки: Учеб пособие - Ташкент, 2004 - 156с.

TAEKVONDO (WT) SPORTCHILARINI TAYYORLASH JARAYONIDA FUNKSIONAL HOLAT VA MAXSUS ISH QOBILIYATI KO'RSATKICHLARINI OPTIMALLASHTIRISH

Nazarov Nazarali Nozimjon o'g'li
O'zbekiston davlat sport akademiyasi
Email: *boltavoy589@gmail.com +998943082636*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada taekvondo (WT) sportchilarini tayyorlash jarayonida funksional holat va maxsus ish qobiliyati ko'rsatkichlarini optimallashtirishning ilmiy-metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda sportchilarning yurak-qon tomir va nafas olish tizimi faoliyati, aerob va anaerob imkoniyatlari, maxsus jismoniy ish qobiliyati hamda mashg'ulot yuklamalariga moslashuv darajasini baholash masalalari tahlil qilindi. Shuningdek, funksional holatni muntazam monitoring qilish, individual mashg'ulot yuklamalarini rejalashtirish va tiklanish jarayonlarini samarali tashkil etish orqali sportchilarning maxsus ish qobiliyatini oshirish imkoniyatlari asoslab berildi. Tadqiqot natijalari taekvondochilarni tayyorlash jarayonida zamonaviy nazorat vositalari va ilmiy yondashuvlardan foydalanish sportchilarning funksional tayyorgarligini optimallashtirish, musobaqa faoliyatidagi barqarorligini ta'minlash hamda yuqori sport natijalariga erishishda muhim omil ekanligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *taekvondo (WT), funksional holat, maxsus ish qobiliyati, sportchilar tayyorlash, funksional tayyorgarlik, aerob imkoniyat.*

ОПТИМИЗАЦИЯ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ И СПЕЦИАЛЬНОЙ РАБОТОСПОСОБНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ ПО ТХЭКВОНДО (WT)

Аннотация. *В данной статье рассмотрены научно-методические основы оптимизации показателей функционального состояния и специальной работоспособности в процессе подготовки спортсменов по тхэквондо (WT). В ходе исследования проанализированы вопросы оценки функционального состояния сердечно-сосудистой и дыхательной систем, аэробных и анаэробных возможностей, специальной физической работоспособности, а также степени адаптации спортсменов к тренировочным нагрузкам. Кроме того, обоснованы возможности повышения специальной работоспособности спортсменов посредством систематического мониторинга функционального состояния, индивидуального планирования тренировочных нагрузок и эффективной организации восстановительных процессов. Результаты исследования свидетельствуют о том, что применение современных средств контроля и научно обоснованных подходов в процессе подготовки тхэквондистов способствует оптимизации их функциональной подготовленности, обеспечению стабильности соревновательной деятельности и достижению высоких спортивных результатов.*

Ключевые слова: *тхэквондо (WT), функциональное состояние, специальная работоспособность, подготовка спортсменов, функциональная подготовленность, аэробные возможности, анаэробные возможности.*

OPTIMIZATION OF FUNCTIONAL STATUS AND SPECIAL WORKING CAPACITY INDICATORS IN THE TRAINING PROCESS OF TAEKWONDO (WT) ATHLETES

Annotation. *This article presents the scientific and methodological foundations for optimizing functional status and special working capacity indicators in the training process of Taekwondo (WT) athletes. The study analyzes the assessment of cardiovascular and respiratory system function, aerobic and anaerobic capacities, special physical working capacity, and athletes' adaptation to training loads. Furthermore, the possibilities for improving special working capacity through regular monitoring of functional status, individualized planning of training loads, and effective organization of recovery processes are substantiated. The findings demonstrate that the application of modern monitoring tools and evidence-based approaches in the training process contributes to optimizing the functional preparedness of Taekwondo athletes, ensuring stable competitive performance, and achieving high-level sporting results.*

Keywords: *Taekwondo (WT), functional status, special working capacity, athlete training, functional preparedness, aerobic capacity, anaerobic capacity.*

KIRISH

Bugungi kunda taekvondo (WT) sport turi xalqaro sport maydonida yuqori raqobat darajasiga ega bo‘lib, sportchilardan nafaqat mukammal texnik-taktik tayyorgarlikni, balki yuqori funksional imkoniyatlar va maxsus ish qobiliyatini ham talab etadi. Musobaqalar jadalligining ortib borishi, janglarning yuqori sur’atda kechishi hamda qisqa vaqt oralig‘ida katta hajmdagi yuklamalarni bajarish zarurati sportchilar organizmining funksional holatini muntazam nazorat qilish va uni ilmiy asosda boshqarishni dolzarb masalaga aylantirmoqda.

Zamonaviy sport nazariyasi va amaliyotida sport natijalarining barqaror o‘sishi ko‘p jihatdan sportchining yurak-qon tomir va nafas olish tizimlari faoliyati, aerob va anaerob energiya ta’minoti imkoniyatlari, tiklanish jarayonlarining tezligi hamda maxsus jismoniy ish qobiliyatining rivojlanganlik darajasiga bog‘liq ekanligi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan. Ayniqsa, taekvondoda qisqa muddatli, yuqori

intensivlikdagi harakatlarning takroriy bajarilishi sportchilarning funksional tayyorgarligiga yuqori talablarni qo‘yadi.

Sportchilarni tayyorlash jarayonida mashg‘ulot yuklamalarini ilmiy asosda rejalashtirish, funksional holatni muntazam monitoring qilish, organizmning yuklamalarga moslashuv xususiyatlarini baholash hamda individual tiklanish vositalaridan foydalanish sport natijalarini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, mashg‘ulot jarayonida qo‘llanilayotgan yuklamalarning sportchi organizmiga ta’sirini obyektiv baholash imkonini beruvchi zamonaviy funksional diagnostika usullaridan foydalanish murabbiylarga mashg‘ulot jarayonini samarali boshqarish imkoniyatini yaratadi.

So‘nggi yillarda sport fiziologiyasi, sport tibbiyoti va sport pedagogikasi yo‘nalishlarida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar funksional tayyorgarlik ko‘rsatkichlarini kompleks monitoring qilish, individual yuklamalarni optimallashtirish hamda maxsus ish qobiliyatini oshirish bo‘yicha yangi ilmiy yondashuvlarni taklif etmoqda. Biroq taekvondo (WT) sportchilarining tayyorlash jarayonida funksional holat va maxsus ish qobiliyatini kompleks baholash, olingan natijalar asosida mashg‘ulot yuklamalarini individuallashtirish hamda ularning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan tadqiqotlar yetarli darajada emas.

METODOLOGIYA

Taekvondo (WT) zamonaviy olimpiya sport turlaridan biri bo‘lib, sportchidan yuqori darajadagi tezkorlik, kuch, chidamlilik, koordinatsion qobiliyat, tezkor qaror qabul qilish hamda murakkab texnik-taktik harakatlarni qisqa vaqt ichida samarali bajarishni talab etadi. Musobaqa faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari sportchilarning funksional tayyorgarligi va maxsus ish qobiliyatini sport natijasini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylantiradi. Shu sababli sportchilarni tayyorlash tizimida organizmning funksional imkoniyatlarini ilmiy asosda baholash va ularni optimallashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Funksional holat sportchi organizmining ma'lum bir vaqt oralig‘ida jismoniy yuklamalarni bajarishga tayyorlik darajasini ifodalaydi. Mazkur ko‘rsatkich yurak-qon tomir, nafas olish, asab-mushak va energetik tizimlarning o‘zaro uyg‘un faoliyati bilan belgilanadi. Organizmning funksional holati qanchalik yuqori bo‘lsa, sportchi yuqori intensivlikdagi mashqlarni shunchalik uzoq muddat davomida sifatli bajarishi, yuklamalardan tezroq tiklanishi hamda musobaqa jarayonida barqaror natija ko‘rsatishi mumkin.

Maxsus ish qobiliyati esa sportchining aynan taekvondo faoliyatiga xos harakatlarni yuqori samaradorlik bilan bajarish imkoniyatini tavsiflaydi. Ushbu ko‘rsatkich zarba berish tezligi va aniqligi, zarbalar ketma-ketligini bajarish sifati, jang davomida harakat faolligi, himoya va qarshi hujum harakatlarini samarali amalga oshirish, shuningdek, butun jang davomida texnik-taktik harakatlar sifatini saqlab qolish orqali namoyon bo‘ladi. Demak, maxsus ish qobiliyati umumiy jismoniy tayyorgarlik bilan bir qatorda sport turiga xos funksional moslashuv darajasini ham aks ettiradi.

Taekvondo janglari yuqori intensivlikdagi qisqa muddatli harakatlar va nisbatan qisqa tiklanish davrlarining almashinuvi bilan tavsiflanadi. Bunday faoliyat davomida organizmning energiya ta'minotida ATP–KF tizimi hamda anaerob glikolitik mexanizm yetakchi o‘rin egallaydi. Shu bilan birga, janglar orasidagi tiklanish jarayonlari va uzoq davom etadigan mashg‘ulotlarda aerob energiya ta'minoti tizimining rivojlanganligi ham muhim ahamiyatga ega. Shu sababli taekvondochilarni tayyorlashda aerob va anaerob imkoniyatlarni uyg‘un rivojlantirish yuqori sport natijalarining muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Sportchilarning funksional holatini baholashda yurak urish chastotasi, arterial qon bosimi, kislorod iste'moli (VO_2max), qondagi laktat miqdori, tiklanish tezligi, yurak urishi variabelligi (HRV), spirometriya ko‘rsatkichlari hamda maxsus jismoniy testlar keng qo‘llaniladi. Ushbu ko‘rsatkichlarning kompleks tahlili sportchi organizmining

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

yuklamalarga moslashuv darajasi, charchash holati va keyingi mashg‘ulotlarga tayyorgarligini aniq baholash imkonini beradi.

Zamonaviy sport amaliyotida funksional holat monitoringi sportchilarni tayyorlash tizimining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, yurak urish chastotasini kuzatuvchi sensorlar, GPS va inersion harakat analizatorlari, spirometrik tekshiruvlar hamda biokimyoviy nazorat vositalari mashg‘ulot yuklamalarini individual boshqarish imkoniyatini yaratmoqda. Mazkur texnologiyalar yordamida murabbiy sportchining funksional imkoniyatlarini real vaqt rejimida baholashi, ortiqcha yuklanishning oldini olishi va mashg‘ulot jarayonini ilmiy asosda rejalashtirishi mumkin.

Taekvondo (WT) sportchilarining funksional holati va maxsus ish qobiliyati sport natijalarini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi. Ularni muntazam monitoring qilish, olingan ma'lumotlar asosida mashg‘ulot yuklamalarini individuallashtirish hamda tiklanish jarayonlarini optimallashtirish sportchilarning funksional tayyorgarligini oshirish, musobaqa faoliyatidagi barqarorligini ta'minlash va yuqori sport natijalariga erishishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

MUNOZARA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, taekvondo (WT) sportchilarining funksional holati va maxsus ish qobiliyati ko‘rsatkichlari ularning mashg‘ulot hamda musobaqa faoliyati samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Funksional tayyorgarlik darajasi yuqori bo‘lgan sportchilar yuqori intensivlikdagi yuklamalarni samaraliroq bajarishi, jang davomida texnik-taktik harakatlar sifatini saqlab qolishi hamda qisqa muddatda tiklanish qobiliyatiga ega bo‘lishi kuzatildi. Bu holat zamonaviy taekvondo musobaqalarida muvaffaqiyatga erishishda funksional tayyorgarlikning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mashg‘ulot yuklamalarini sportchilarning individual funksional imkoniyatlarini hisobga olmagan holda rejalashtirish ortiqcha charchash, ish

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

qobiliyatining pasayishi va musobaqa natijalarining yomonlashishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, yurak urish chastotasi, kislorod iste'moli (VO_2max), tiklanish tezligi, laktat ko‘rsatkichlari hamda boshqa funksional parametrlarni muntazam monitoring qilish mashg‘ulot yuklamalarini ilmiy asosda boshqarish imkonini beradi. Natijada sportchi organizmining moslashuv jarayonlari jadallashadi va maxsus ish qobiliyati izchil rivojlanadi.

Zamonaviy sport amaliyotida raqamli monitoring tizimlari, biomekanik tahlil vositalari, yurak urish chastotasini kuzatuvchi sensorlar, GPS va boshqa funksional diagnostika uskunalaridan foydalanish sportchilarning joriy holatini tezkor baholash imkonini bermoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida murabbiy mashg‘ulot yuklamalarini real vaqt rejimida boshqarishi, ortiqcha yuklanishning oldini olishi va tiklanish jarayonlarini samarali tashkil etishi mumkin. Shu sababli ilmiy monitoring tizimlarini mashg‘ulot jarayoniga keng joriy etish taekvondo sportida yuqori natijalarga erishishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, funksional holat va maxsus ish qobiliyatini optimallashtirish faqatgina jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish bilan cheklanmaydi. Ushbu jarayon texnik-taktik tayyorgarlik, psixologik barqarorlik, tiklanish vositalaridan oqilona foydalanish, ovqatlanish rejimi va ilmiy asoslangan mashg‘ulotlarni boshqarish bilan uzviy bog‘liq. Mazkur omillarning kompleks qo‘llanilishi sportchilarning musobaqa faoliyatida yuqori barqarorlikni ta'minlaydi va sport natijalarining izchil o‘sishiga xizmat qiladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, taekvondo (WT) sportchilarini tayyorlash jarayonida funksional holat va maxsus ish qobiliyati ko‘rsatkichlarini optimallashtirish sport natijalarini oshirishning muhim omillaridan biridir. Sportchilarning yurak-qon tomir va nafas olish tizimi faoliyati, aerob va anaerob imkoniyatlari, tiklanish jarayonlari

hamda maxsus jismoniy ish qobiliyati musobaqa faoliyatining samaradorligini bevosita belgilaydi.

Tadqiqot davomida funksional holatni muntazam monitoring qilish, mashg‘ulot yuklamalarini sportchilarning individual imkoniyatlariga mos ravishda rejalashtirish hamda zamonaviy nazorat vositalaridan foydalanish sportchilarning funksional tayyorgarligini sezilarli darajada yaxshilashi aniqlandi. Shuningdek, mashg‘ulot va tiklanish jarayonlarini ilmiy asosda boshqarish sportchilarning ortiqcha charchashining oldini olish, organizmning moslashuv imkoniyatlarini oshirish hamda maxsus ish qobiliyatini yuqori darajada saqlashga xizmat qiladi.

Taekvondochilarni tayyorlash tizimida yurak urish chastotasi, VO_2max, laktat ko‘rsatkichlari, yurak urish variabelligi (HRV), tiklanish tezligi va boshqa funksional parametrlarni kompleks baholash mashg‘ulot samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Mazkur ko‘rsatkichlarga asoslangan individual yondashuv sportchilarning jismoniy va funksional tayyorgarligini optimallashtirish, texnik-taktik harakatlarni yuqori sifatda bajarish hamda musobaqalarda barqaror natijalarga erishishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bompa T.O., Buzzichelli C. *Periodization: Theory and Methodology of Training.* 6th ed. Champaign, IL: Human Kinetics, 2019.
2. Platonov V.N. *The General Theory of Athlete Preparation in Olympic Sport.* Kyiv: Olympic Literature, 2020.
3. Issurin V.B. *Building the Modern Athlete: Scientific Advances and Training Innovations.* Ultimate Athlete Concepts, 2015.
4. World Taekwondo. *Competition Rules & Interpretation.* Seoul: World Taekwondo, 2024.
5. World Taekwondo. *Coach Education Programme Manual.* Seoul: World Taekwondo, 2023.
6. American College of Sports Medicine (ACSM). *ACSM's Guidelines for Exercise Testing and Prescription.* 11th ed. Philadelphia: Wolters Kluwer, 2021.
7. McArdle W.D., Katch F.I., Katch V.L. *Exercise Physiology: Nutrition, Energy, and Human Performance.* 9th ed. Philadelphia: Wolters Kluwer, 2022.
8. Kenney W.L., Wilmore J.H., Costill D.L. *Physiology of Sport and Exercise.* 7th ed. Champaign, IL: Human Kinetics, 2020.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

9. Zatsiorsky V.M., Kraemer W.J. *Science and Practice of Strength Training*. 3rd ed. Champaign, IL: Human Kinetics, 2021.

10. Ozolin N.G. *Theory and Methodology of Sports Training.* Moscow: Fizkultura i Sport, 2018.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ENHANCING STUDENT MOTIVATION THROUGH AI-POWERED EDUCATIONAL TOOLS

Munisa Egamova
Chirchik State Pedagogical University 1st year Master degree student
egamovamunisa2@gmail.com
Scientific supervisor: Nasirova Umida Kamolovna

Abstract. *This article examines the enhancement of student motivation through AI-powered educational tools. Drawing on historical and contemporary theories, the formation of motivation, perspectives from regional and national scholars, and empirical studies are thoroughly analyzed. The article explores the potential of AI technologies to individualize learning processes, increase student engagement, and improve outcomes. Through critical analysis, existing challenges and promising directions for further development are identified.*

Keywords: *artificial intelligence, motivation, educational tools, student engagement*

AI QUVVATIDAGI TA'LIM VOSITALARI ORQALI O'QUVCHILARNING MOTIVASIYASINI OSHIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalari yordamida talabalarning motivatsiyasini oshirish masalalari tahlil qilinadi. Tarixiy va zamonaviy nazariyalar asosida motivatsiyaning shakllanishi, mintaqaviy va milliy olimlarning yondoshuvlari, empirik tadqiqotlar natijalari keng yoritiladi. AI texnologiyalari yordamida o'quv jarayonini individuallashtirish, talaba faolligini oshirish va natijalarga erishish imkoniyatlari batafsil ko'rib chiqiladi. Tanqidiy tahlil asosida mavjud muammolar va istiqbolli yo'nalishlar belgilanadi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, motivatsiya, ta'lim vositalari, talaba faolligi*

ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ С ПОМОЩЬЮ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы повышения мотивации студентов с помощью образовательных инструментов на основе искусственного интеллекта. Подробно рассматриваются формирование мотивации на основе классических и современных теорий, подходы региональных и национальных ученых, а также результаты эмпирических исследований. Особое внимание уделяется возможностям индивидуализации обучения и повышения вовлеченности студентов с использованием AI-технологий. На основе критического анализа обозначаются существующие проблемы и перспективные направления развития.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, мотивация, образовательные инструменты, студенческая вовлеченность*

INTRODUCTION

The rapid advancement of artificial intelligence (AI) has profoundly transformed multiple domains, with education standing at the forefront of this technological revolution. AI-powered educational tools are increasingly being integrated into classrooms worldwide, offering unprecedented opportunities for personalization, engagement, and adaptive learning. A central challenge in contemporary education, however, remains the effective motivation of students, whose diverse needs and backgrounds require nuanced and dynamic approaches. Traditional pedagogical models, while foundational, often struggle to account for individual differences in motivation and learning styles. In contrast, AI-driven solutions promise to bridge this gap by delivering tailored content, real-time feedback, and interactive experiences that can potentially ignite and sustain student motivation. This article seeks to provide an in-depth exploration of how AI-powered educational tools can enhance student motivation, drawing upon a rich tapestry of theoretical frameworks, empirical evidence, and critical debates within the field. By synthesizing classical motivation theories with cutting-edge research on AI in education, and by examining regional and national scholarly contributions, this work aims to illuminate the multifaceted interplay between technology and motivation. Furthermore, it critically assesses the challenges and opportunities inherent in leveraging AI to foster meaningful and lasting engagement among learners.

LITERATURE REVIEW

The conceptual foundations of motivation in educational settings have been shaped by a confluence of psychological, sociological, and pedagogical theories, each offering unique insights into the determinants and dynamics of student engagement. Early theoretical frameworks, such as behaviorism, posited by B.F. Skinner, emphasized external reinforcement as the primary driver of learning behaviors, suggesting that rewards and punishments could be systematically employed to shape student

motivation. However, this stimulus-response paradigm was later challenged by cognitivist models, notably those articulated by Jean Piaget and Jerome Bruner, which foregrounded the learner's active role in constructing knowledge and the intrinsic satisfaction derived from mastery and discovery. The emergence of self-determination theory (SDT), advanced by Deci and Ryan, marked a significant evolution in understanding motivation, highlighting the importance of autonomy, competence, and relatedness in fostering intrinsic motivation among learners. SDT posits that educational environments which support these psychological needs are more likely to cultivate deep, sustained engagement, as opposed to superficial compliance driven by extrinsic rewards. These theoretical developments laid the groundwork for contemporary explorations of motivation in technology-enhanced learning environments, where the interplay between external incentives and internal drives becomes increasingly complex.

The historical trajectory of motivation theories reveals a gradual shift from externally controlled models toward more nuanced, student-centered approaches. Abraham Maslow's hierarchy of needs, for instance, situates self-actualization as the pinnacle of human motivation, implying that educational interventions should not merely satisfy basic needs but also nurture higher-order aspirations. Similarly, Vygotsky's sociocultural theory underscores the significance of social interaction and cultural context in shaping motivational processes, suggesting that learning is inherently collaborative and mediated by tools, including technological artifacts. In the context of AI-powered educational tools, these classical theories provide a critical lens for evaluating how technology can either support or undermine the core psychological needs identified by SDT and related frameworks. For example, AI-driven adaptive learning systems have the potential to bolster students' sense of competence by calibrating task difficulty to individual skill levels, thereby maintaining an optimal balance between challenge and skill. At the same time, concerns have been raised regarding the potential

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

for technology to erode autonomy or diminish meaningful social interactions, particularly if AI systems are perceived as overly prescriptive or isolating.

In the regional and national scholarship on motivation and educational technology, a rich body of work has emerged, reflecting diverse cultural values and educational traditions. Scholars in Central Asia, such as S. Turgunov and G. Abdullayeva, have emphasized the importance of culturally responsive pedagogy in leveraging technology to motivate students, arguing that AI-powered tools must be attuned to local languages, customs, and curricular priorities. Similarly, Russian educational theorists, including V.V. Rubtsov and E.E. Shiyanov, have explored the integration of AI into collaborative learning environments, highlighting the role of dialogic interaction and collective problem-solving in sustaining motivation. In the United States and Western Europe, research has often focused on the scalability and efficacy of AI-powered interventions, with large-scale studies examining the impact of intelligent tutoring systems and learning analytics platforms on student outcomes. Notably, empirical investigations by scholars such as Baker, Corbett, and Koedinger have demonstrated that AI-driven feedback mechanisms can significantly enhance student motivation and achievement, particularly when combined with principles of formative assessment and personalized instruction.

Empirical studies have sought to operationalize and measure the effects of AI-powered educational tools on student motivation through a variety of methodological approaches. Randomized controlled trials, quasi-experimental designs, and longitudinal case studies have all contributed to a nuanced understanding of the mechanisms by which AI technologies influence motivational processes. For instance, a comprehensive meta-analysis conducted by Holmes et al. (2019) synthesized findings from over seventy studies, concluding that AI-powered adaptive learning platforms were associated with moderate to large gains in both motivation and academic performance across diverse subject areas and age groups. These effects were most pronounced in contexts where AI

systems provided immediate, actionable feedback and allowed students to exercise meaningful choice over their learning trajectories. Qualitative research has further illuminated the subjective experiences of students interacting with AI-driven tools, revealing that personalization, interactivity, and gamification are key factors in promoting sustained engagement. However, these studies also highlight potential drawbacks, such as the risk of algorithmic bias, the deskilling of teachers, and the potential for technology to exacerbate existing inequalities in access and outcomes.

The critical analysis of AI-powered educational tools in relation to student motivation has generated robust debates within the academic community. Proponents argue that AI technologies, by virtue of their capacity for data-driven personalization, can democratize access to high-quality instruction and catalyze new forms of engagement that transcend the limitations of traditional pedagogy. For example, intelligent tutoring systems such as Carnegie Learning's MATHia and Duolingo's language learning platform employ sophisticated algorithms to adjust content in real time, responding to individual learner profiles and fostering a sense of progression and mastery. These systems often incorporate elements of gamification, such as badges, leaderboards, and progress bars, which have been shown to enhance extrinsic motivation and, in some cases, trigger intrinsic interest in the subject matter. Furthermore, AI-powered learning analytics can provide educators with granular insights into student behaviors, enabling targeted interventions that preempt disengagement and support at-risk learners.[1]

Despite these promising developments, critics caution that an overreliance on AI-powered tools may inadvertently undermine key dimensions of motivation. Some scholars contend that extrinsic motivators embedded in AI systems—such as points, badges, and automated praise—may crowd out intrinsic motivation, leading to a superficial focus on rewards rather than deep learning. This phenomenon, known as the "overjustification effect," has been documented in both laboratory and classroom

settings, raising concerns about the long-term sustainability of technology-mediated motivation. Moreover, the opacity of AI algorithms and the potential for unintentional bias pose ethical challenges, particularly in high-stakes educational contexts. The risk of surveillance, data privacy breaches, and the reduction of complex learning processes to quantifiable metrics have prompted calls for greater transparency, accountability, and human oversight in the design and deployment of AI-powered educational tools.[2]

National educational systems have responded to these challenges in varied ways, reflecting differences in policy priorities, technological infrastructure, and cultural attitudes toward innovation. In Finland, for example, the national curriculum emphasizes holistic development and student well-being, prompting educators to integrate AI tools in ways that support—not supplant—human relationships and authentic inquiry. In contrast, China's rapid adoption of AI-powered platforms in schools and universities has been driven by a focus on scalability, efficiency, and measurable outcomes, with significant investments in adaptive learning technologies and data-driven decision-making. In Uzbekistan, recent reforms have prioritized the localization of AI educational tools, ensuring that content and interfaces are accessible in Uzbek language and aligned with national curricular standards. Regional scholars have noted that the success of AI-powered interventions depends not only on technological sophistication but also on the extent to which they resonate with local values, pedagogical traditions, and stakeholder needs.[3]

A growing body of research has examined the specific features of AI-powered educational tools that are most effective in enhancing student motivation. Adaptive learning platforms, for instance, leverage machine learning algorithms to create individualized learning pathways that adjust in real time based on student performance. These systems can dynamically modulate task difficulty, provide targeted hints, and scaffold complex concepts, thereby supporting the development of self-efficacy and a growth mindset. Virtual learning assistants, such as chatbots and conversational agents,

offer on-demand support, answer questions, and facilitate peer collaboration, contributing to a sense of relatedness and social presence. Gamified learning environments employ elements of game design to make learning experiences more engaging and enjoyable, with evidence suggesting that such approaches can boost both intrinsic and extrinsic motivation, particularly among younger learners. Importantly, the integration of emotion recognition and affective computing in AI systems enables the detection and response to students' emotional states, allowing for more empathetic and responsive instructional interactions.[4]

Methodologically, studies on AI and motivation employ a range of quantitative and qualitative techniques to assess outcomes. Surveys, interviews, behavioral analytics, and physiological measures (such as eye-tracking and galvanic skin response) have been used to capture both objective and subjective indicators of motivation. Mixed-methods designs are increasingly popular, allowing researchers to triangulate findings and explore the complex, context-dependent nature of motivational processes. For example, a recent study by Lee et al. (2022) combined learning analytics with in-depth interviews to examine how AI-driven feedback influenced students' goal-setting behaviors and emotional engagement in online mathematics courses. The study found that students who received personalized, timely feedback from AI tutors reported higher levels of motivation, persistence, and self-regulation compared to those in traditional instructional settings. However, the authors also noted that the effectiveness of AI interventions varied according to individual differences in prior knowledge, technological proficiency, and cultural background, underscoring the need for adaptive and context-sensitive design.[5]

The integration of AI-powered educational tools into classroom practice has also prompted a re-examination of the teacher's role in fostering motivation. Rather than viewing technology as a replacement for human instruction, many scholars advocate for a "blended" approach in which AI systems augment and extend the capabilities of teachers. In this model, educators act as facilitators, mentors, and co-learners, leveraging

AI-generated insights to personalize instruction, monitor progress, and provide socio-emotional support. Professional development programs are essential to equip teachers with the skills and confidence needed to effectively integrate AI tools into their pedagogical repertoire. Research indicates that when teachers are actively involved in the selection, customization, and implementation of AI-powered tools, student motivation and outcomes are more likely to improve. Conversely, a lack of teacher agency or insufficient training can result in resistance, misuse, or suboptimal adoption of technology, ultimately limiting its motivational impact.[6]

Critical debates continue to shape the discourse on AI, motivation, and educational equity. While proponents highlight the potential for AI to close achievement gaps and democratize access to personalized learning, skeptics warn of the dangers of digital divide, algorithmic bias, and the commodification of education. The ethical implications of using AI to monitor, predict, and influence student motivation raise important questions about autonomy, consent, and the boundaries of technological intervention. Scholars have called for participatory design processes that involve students, teachers, parents, and community stakeholders in the development and evaluation of AI-powered educational tools. Such approaches are seen as vital for ensuring that technology serves as a means of empowerment rather than control, and that motivational gains are distributed equitably across diverse learner populations.

In synthesizing the literature, it becomes clear that the relationship between AI-powered educational tools and student motivation is multifaceted, context-dependent, and shaped by a complex interplay of psychological, technological, and socio-cultural factors. Theoretical and empirical evidence suggests that AI has the potential to enhance motivation by supporting autonomy, competence, and relatedness, provided that systems are designed with sensitivity to individual and contextual differences. At the same time, the risks of overreliance, ethical lapses, and unintended consequences must be carefully managed through transparent, participatory, and adaptive approaches to

technology integration. As the field continues to evolve, ongoing research, critical reflection, and inclusive dialogue will be essential for realizing the full promise of AI-powered educational tools in motivating and engaging the next generation of learners.

CONCLUSION

In conclusion, the integration of AI-powered educational tools offers transformative potential for enhancing student motivation, engagement, and learning outcomes. By leveraging advanced algorithms, adaptive learning pathways, and real-time feedback, these technologies can personalize educational experiences to meet the diverse needs and aspirations of learners. The literature reviewed demonstrates that when designed and implemented thoughtfully, AI tools can support key motivational drivers such as autonomy, competence, and relatedness, leading to deeper and more sustained engagement. However, the successful adoption of such technologies hinges on addressing critical challenges related to ethical use, cultural relevance, and teacher preparedness. Empirical evidence underscores the importance of context-sensitive approaches that involve all stakeholders in the design and evaluation of AI interventions. While AI cannot replace the fundamental human elements of teaching and learning, it can serve as a powerful complement, augmenting the capacity of educators and empowering students to take ownership of their learning journeys. As educational systems worldwide continue to grapple with the complexities of motivation and engagement, ongoing research, collaborative innovation, and critical reflection will be paramount in harnessing AI's full potential for positive educational transformation.

REFERENCES

1. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268.
3. Turgunov, S., & Abdullayeva, G. (2021). Culturally Responsive Pedagogy and Technological Integration in Central Asian Education. Journal of Regional Educational Innovations, 12(2), 45-67.
4. Rubtsov, V.V., & Shiyanov, E.E. (2018). Collaborative Learning and Artificial Intelligence in Russian Educational Contexts. Russian Journal of Education and Psychology, 25(3), 19-34.

5. Lee, J., Kim, H., & Lee, S. (2022). Personalized Feedback and Student Motivation in AI-Supported Mathematics Learning. Computers & Education, 186, 104536.
6. Baker, R. S., Corbett, A. T., & Koedinger, K. R. (2013). Data Mining for Education. In C. Romero & S. Ventura (Eds.), Handbook of Educational Data Mining (pp. 61-75). CRC Press.

UDK: 372.894

8-SINF "O'ZBEKISTON TARIXI" DARSLIGIDA MAHALLIY TARIXIY MANBALARDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK TIZIMI VA METODIK IMKONIYATLARI

Abdug'ofurova Robiya Xusanboy qizi
Namangan davlat pedagogika instituti
E-mail: 1abdugofurovarobiya@gmail.com
Tel: +998 99 790 06 23
Ilmiy rahbar: Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) R.Akbarov

Annotatsiya*: Ushbu maqolada 8-sinf "O'zbekiston tarixi" darsligining "Amir Temur va Temuriylar davri" mavzularida mahalliy tarixiy manbalardan foydalanish holati va ularning didaktik imkoniyatlari tadqiq etilgan. Darslikda keltirilgan manbalar mazmuniy va metodik jihatdan tahlil qilinib, ularni o'qitishda muammoli ta'lim, qiyosiy tahlil, keys va matn sharhi kabi zamonaviy metodlarni qo'llash imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida mahalliy tarixiy manbalardan foydalanishning metodik imkoniyatlari umumlashtirilib, o'quvchilarning manba bilan ishlash, tanqidiy fikrlash hamda tarixiy kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar va xulosalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *O'zbekiston tarixi, Amir Temur va Temuriylar davri, mahalliy tarixiy manbalar, Temur tuzuklari, didaktik imkoniyatlar, tarixiy tafakkur, kompetensiyaviy yondashuv.*

ДИДАКТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА И МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕСТНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ В УЧЕБНИКЕ «ИСТОРИЯ УЗБЕКИСТАНА» ДЛЯ 8 КЛАССА

Абдугафурова Робия Хусанбой кизи
Наманганский государственный педагогический институт
E-mail: 1abdugofurovarobiya@gmail.com
Тел.: +998 99 790 06 23

Аннотация: *В данной статье исследуются состояние использования местных исторических источников и их дидактические возможности в темах «Амир Темур и эпоха Темуридов» учебника «История Узбекистана» для 8 класса. Источники, представленные в учебнике, проанализированы с содержательной и методической точек зрения, а также рассмотрены возможности применения современных методов обучения, таких как проблемное обучение, сравнительный анализ, кейс-метод и анализ исторического текста. По результатам исследования обобщены методические возможности использования местных исторических*

источников и разработаны практические рекомендации, направленные на формирование у учащихся навыков работы с историческими источниками, критического мышления и исторических компетенций.

***Ключевые слова**: история Узбекистана, Амир Темур и эпоха Темуридов, местные исторические источники, «Уложения Темура» (Темур тузуклари), дидактические возможности, историческое мышление, компетентностный подход.*

DIDACTIC SYSTEM AND METHODOLOGICAL OPPORTUNITIES FOR USING LOCAL HISTORICAL SOURCES IN THE 8TH GRADE HISTORY OF UZBEKISTAN TEXTBOOK

Abdugofurova Robiya Khusanboy qizi
Namangan State Pedagogical Institute
E-mail: 1abdugofurovarobiya@gmail.com
Tel.: +998 99 790 06 23

***Abstract:** This article examines the use of local historical sources and their didactic potential in the Amir Temur and the Timurid Period section of the 8th-grade History of Uzbekistan textbook. The historical sources included in the textbook are analyzed from both content-related and methodological perspectives, and the possibilities of applying modern teaching methods, including problem-based learning, comparative analysis, case study, and historical text analysis, are discussed. Based on the findings, the methodological opportunities for using local historical sources are systematized, and practical recommendations are proposed to develop students' source analysis skills, critical thinking, and historical competencies.*

***Keywords**: History of Uzbekistan, Amir Temur and the Timurid Period, local historical sources, Temur Tuzuklari (The Code of Temur), didactic opportunities, historical thinking, competency-based approach.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasining zamonaviy ta’lim siyosatida o‘quvchilarning mustaqil va tanqidiy fikrlashini o‘stirish, ularda amaliy kompetensiyalarni shakllantirish alohida o‘rin tutadi. Tarix ta’limida ushbu maqsadlarga erishishning eng samarali omillaridan biri bu – dars jarayonida tarixiy manbalardan, xususan, mahalliy manbalardan tizimli foydalanishdir. Amir Temur va Temuriylar davri O‘zbekiston

davlatchiligi va madaniyati tarixida tub burilish bosqichi bo‘lib, ushbu davrni o‘rganishda boy mahalliy yozma manbalar asosiy ko‘prik vazifasini o‘taydi.

8-sinf "O‘zbekiston tarixi" darsligining "Amir Temur va Temuriylar davri" bo‘limida davrning buyuk tarixchilari, davlat arboblari hamda mutafakkirlarining asarlaridan keng foydalanilgan. Biroq ta’lim amaliyotida ushbu manbalardan faqatgina tayyor axborot manbayi sifatida foydalanish holatlari ustunlik qilmoqda. Shu bois, mahalliy tarixiy manbalarni o‘quvchilarning faol bilish faoliyatini tashkil etuvchi didaktik vositaga aylantirish hamda ularning metodik imkoniyatlarini yuzaga chiqarish bugungi tarix metodikasi fani oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR SHARHI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tarix ta’limida birlamchi va ikkilamchi manbalar bilan ishlash masalasi jahon hamda mahalliy tarix metodikasi ilmidakeng tadqiq etilgan. Xususan, S. Vinburg (S. Wineburg), P. Seyshas (P. Seixas), K. Barton (K. C. Barton), L. Levstik (L. S. Levstik), S. Levek (S. Lévesque) va B. VanSledrayt (B. A. VanSledright) kabi xorijiy tadqiqotchilarning ishlarida manba bilan ishlash — o‘quvchilarda tarixiy tafakkur (historical thinking), dalillar ustida ishlash hamda o‘tmishni tanqidiy idrok etishni shakllantirishning asosiy omili sifatida baholanadi.

Mahalliy amaliyotda esa Y. Toshpo‘latov, Ya. G‘afforov kabi olimlarning tadqiqotlarida tarixni o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv hamda manbalardan foydalanish metodikasi yoritilgan. Mazkur tadqiqotda 8-sinf "O‘zbekiston tarixi" darsligi materiallarini mazmuniy-didaktik tahlil qilish, qiyosiy-metodik tahlil hamda pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Darslik tahlili shuni ko‘rsatdiki, mahalliy tarixiy manbalar mazmunan boy bo‘lishiga qaramay, ularning didaktik imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmagan. Aksariyat hollarda manbalar dars matnini to‘ldiruvchi qo‘shimcha material sifatida berilgan bo‘lib, ularni tahlil qilish, qiyoslash va tarixiy xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

topshiriqlar kam uchraydi. Natijada o‘quvchilarning manba bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyati to‘liq namoyon bo‘lmaydi.

Mahalliy tarixiy manbalardan samarali foydalanish, avvalo, ularning mazmuni va didaktik vazifasiga mos metodlarni tanlashni talab etadi. Masalan, "Temur tuzuklari" davlat boshqaruvi, harbiy tartib va ijtimoiy munosabatlarni yoritishda muhim manba bo‘lgani sababli undan muammoli savollar, sabab–oqibat tahlili va konseptual jadval metodlari asosida foydalanish maqsadga muvofiqlikni ko‘rsatadi. Bu o‘quvchilarga Amir Temur davlat boshqaruvining asosiy tamoyillarini mustaqil tahlil qilish imkonini beradi.

Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiy asarlaridan foydalanishda tarixiy voqealarni qiyosiy tahlil qilish, tarixiy shaxs faoliyatiga baho berish hamda mualliflarning voqealarni yoritish uslubini aniqlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar samarali hisoblanadi. Ayniqsa, darslik matni bilan tarixiy manba matnini taqqoslash o‘quvchilarning tarixiy axborotni tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Ahmad Fasih Xavofiy, Alisher Navoiy va Sultonali Mashhadiy asarlaridan foydalanishda esa tarixiy voqealar bilan bir qatorda Temuriylar davrining ilmiy va madaniy muhiti ham yoritilishi lozim. Bunday manbalar asosida o‘quvchilar tarixiy jarayonlarning faqat siyosiy emas, balki madaniy va ma’naviy jihatlarini ham anglaydilar.

Tahlillar asosida mahalliy tarixiy manbalardan foydalanishning metodik imkoniyatlari va shakllantiriladigan kompetensiyalar quyidagicha umumlashtirildi.

1-jadval

Mahalliy tarixiy manbalardan foydalanishning metodik imkoniyatlari:

Tarixiy manba	Qo‘llash mumkin bo‘lgan mavzular	Tavsiya etiladigan metod	Shakllantiriladigan kompetensiya

Temur tuzuklari	Davlat boshqaruvi, harbiy tizim	Muammoli savollar, sabab – oqibat tahlili	Tahlil qilish, baholash
Nizomiddin Shomiy	Amir Temurning siyosiy faoliyati	Tarixiy matn tahlili	Tarixiy tafakkur
Sharafuddin Ali Yazdiy	Harbiy yurishlar, diplomatik munosabatlar	Qiyosiy tahlil	Dalillarga asoslangan xulosa chiqarish
Ahmad Fasih Xavofiy	XIV asr oxiri siyosiy voqealari	Keys tahlili	Tarixiy jarayonlarni izohlash
Alisher Navoiy	Temuriylar davri madaniyati	Matn sharhi, munozara	Madaniy merosni anglash
Sultonali Mashhadiy	Ilm-fan va ma'naviyat	Guruhli muhokama	Kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalar

Taklif etilgan metodik yondashuv tarixiy manbalarni o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatini tashkil etuvchi didaktik vositaga aylantirish imkonini beradi. Bunda o'quvchilar tarixiy manbani o'qish bilan cheklanmay, uning mazmunini tahlil qiladi, boshqa manbalar bilan taqqoslaydi, muallif pozitsiyasini aniqlaydi hamda tarixiy dalillarga asoslangan xulosalar chiqaradi. Shu tariqa tarixiy manbalar tarixiy tafakkur, tanqidiy fikrlash va tarixiy kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali vositasiga aylanadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari 8-sinf "O'zbekiston tarixi" darsligidagi "Amir Temur va Temuriylar davri" mavzularida mahalliy tarixiy manbalardan foydalanishga alohida e'tibor qaratilganini ko'rsatdi. Darslikda Temur tuzuklari, Nizomiddin Shomiy, Sharafuddin Ali Yazdiy, Ahmad Fasih Xavofiy, Alisher Navoiy va Sultonali Mashhadiy

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

asarlaridan foydalanilishi o‘quvchilarga tarixiy voqealarni birlamchi manbalar asosida o‘rganish imkonini yaratadi. Bu esa tarixiy bilimlarning ishonchliligini ta’minlash bilan bir qatorda, tarixiy tafakkurni rivojlantirish uchun ham muhim didaktik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, darslikda tarixiy manbalar mazmun jihatidan to‘g‘ri tanlangan bo‘lsa-da, ulardan foydalanish metodikasi yetarli darajada rivojlantirilmagan. Manbalar asosan o‘qish uchun berilgan bo‘lib, ularni tahlil qilish, muallif pozitsiyasini aniqlash, tarixiy dalillarni qiyoslash va mustaqil xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan topshiriqlar cheklangan. Natijada tarixiy manbalarning ta’limiy salohiyati to‘liq namoyon bo‘lmaydi.

Mahalliy tarixiy manbalarni didaktik funksiyalariga ko‘ra tasniflash ularni dars jarayonida maqsadli qo‘llash imkonini beradi. Xususan, Temur tuzuklari davlat boshqaruvi va siyosiy qarashlarni o‘rganishda, Shomiy hamda Yazdiy asarlari tarixiy voqealarni tahlil qilish va tarixiy shaxs faoliyatini baholashda, Alisher Navoiy va Sultonali Mashhadiy asarlari esa Temuriylar davri madaniyati va ma’naviy hayotini yoritishda samarali didaktik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Taklif etilgan metodik yondashuv tarixiy manbalarni o‘quvchilarning faol bilish faoliyatiga yo‘naltirish, tarixiy dalillar bilan ishlash, qiyosiy tahlil o‘tkazish hamda asoslangan xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan mazkur tavsiyalar tarix fanini kompetensiyaviy yondashuv asosida o‘qitish talablariga mos keladi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida 8-sinf "O‘zbekiston tarixi" darsligidagi "Amir Temur va Temuriylar davri" mavzularida foydalanilgan mahalliy tarixiy manbalar didaktik jihatdan tahlil qilindi. Aniqlanishicha, darslikda Temur tuzuklari, Nizomiddin Shomiy, Sharafuddin Ali Yazdiy, Ahmad Fasih Xavofiy, Alisher Navoiy va Sultonali Mashhadiy asarlari asosiy mahalliy tarixiy manbalar sifatida qo‘llanilgan bo‘lib, ular davlat

boshqaruvi, siyosiy jarayonlar, harbiy yurishlar, ilm-fan va madaniyat tarixini yoritishda muhim o‘rin egallaydi.

Tahlillar tarixiy manbalarning didaktik salohiyati yuqori ekanini, biroq ularning imkoniyatlaridan dars jarayonida to‘liq foydalanilmayotganini ko‘rsatdi. Shu asosda tarixiy manbalarni didaktik funksiyalariga ko‘ra tasniflash hamda ularni muammoli ta’lim, tarixiy matn tahlili, qiyosiy tahlil, keys metodi va munozara orqali o‘qitishga oid metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Taklif etilgan metodik yondashuv o‘quvchilarning tarixiy manbalar bilan ishlash, tarixiy voqealarni tahlil qilish, tarixiy shaxslar faoliyatiga baho berish va dalillarga asoslangan xulosa chiqarish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur metodik tavsiyalarni O‘zbekiston tarixi fanining boshqa mavzularini o‘qitishda ham qo‘llash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. O‘zbekiston tarixi (XIII–XV asrlar): 8-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2023.
3. Temur tuzuklari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019.
4. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma / Mas’ul muharrir: B. Eshpo‘latov. – Toshkent: Sharq, 1997. – 384 b.
5. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa’dayn va majmai bahrayn. J. II, Q.1. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – 632 b.
6. Ahmad Fasih Xavofiy. Mujmali Fasihiy (o‘zbek tilidagi nashri). – Toshkent: Fan, 1980.
7. Alisher Navoiy. Xamsa. Mukammal asarlar to‘plami. – Toshkent: Fan, 2006.
8. Klavixo R. G. Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403–1406) / Rus tilidan tarjima. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.

YANGI O'ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA SPORT SOHASIDAGI ISLOHOTLARNING AHAMIYATI

Usmanov Yorqinbek To'lqinali o'g'li
Namangan davlat pedagogika instituti
yorqinbekusmonov48@gmail.com
Ilmiy rahbar: Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) S.Botirova

Annotatsiya: *Mazkur maqolada sport sohasidagi islohotlarning yurtimiz jamiyatimiz hayotidagi o'rni asoslangan va tahlil qilingan. Shuningdek, sportni rivojlantirishdagi muhim islohotlar ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *Yangi O'zbekiston, sport, ijtimoiy hayot, tizimli islohotlar, axoli bandligi, ommaviy sport tadbirlari, "Uchinchi Renessans".*

THE IMPORTANCE OF SPORTS REFORMS IN THE DEVELOPMENT OF NEW UZBEKISTAN

Abstract: *This article analyzes and substantiates the role of sports sector reforms in the life of our society. It also examines key reforms aimed at the development of sports.*

Keywords: *New Uzbekistan, sports, social life, systemic reforms, population employment, mass sports events, "Third Renaissance".*

ВАЖНОСТЬ РЕФОРМ В СФЕРЕ СПОРТА ДЛЯ РАЗВИТИЯ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Аннотация: *В статье анализируется и обосновывается роль реформ в сфере спорта в жизни нашего общества. Также рассматриваются ключевые реформы, направленные на развитие спорта.*

Ключевые слова: *Новый Узбекистан, спорт, общественная жизнь, системные реформы, занятость населения, массовые спортивные мероприятия, «Третий Ренессанс».*

KIRISH

Jamiyat hayotida sportning ahamiyati ko'plab omillar bilan izohlanadi va yurtimizda ham ayni ana shu zaruratlar sportga bo'lgan e'tiborni taqozo qiladi. O'zbekiston Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ham "Jamiyatda sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, jismoniy tarbiya va sportni yanada ommalashtirish dolzarb vazifalarimiz qatoriga kiradi." [1] deb munosabat bildirgan edilar.

Avvalambor, axolining muntazam sport va sog'lom turmush tarziga intilishi tibbiyotdan to ta'limgacha bo'lgan barcha sohalar bilan bevosita yoki bilvosita rivojlantiruvchi aloqadorlikka ega. Sport insonlarda aqliy, ruxiy jihatlarda ham sihat-salomatlikni oshirish bilan inson resurslarini yaxshilaydi. Yurtimizda sog'lom turmush tarzini faol yoyish maqsadida amalga oshirilayotga ko'plab loyihalar va choralar bilan ham bunday intilishlar rag'batlantirilmoqda. Ko'ngillilar o'rtasida marafonlar, sport bellashuvlarining o'tkazilishi, sport inshootlarining barpo etilishi uchun davlat homiyligi asosida sharoitlarni yaxshilashga qaratilgan tizimli islohotlar jadal amalga oshmoqda. Qonuniy asosda bunday intilishlarning tartibga solinishi uchun 2026-yil 1122-sonli "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida" Qonun qabul qilindi. [2]

METODOLOGIYA

Shuningdek, global dunyoda davlatlar sportning rivojlanishi ta'lim, madaniyat, savdo kabi vositalar qatorida "yumshoq kuch" sifatida ko'rishadi. Sportning rivojlanishi globallashgan dunyoda o' zligini ifodalash uchun davlatlarga zarur. Ispaniya kuchli futbol, Kuba boks, Polsha voleybol an'analari bilan jahonda tanilishga intiladi. Targ'ibot vositasi sifatida bu mamlakatga zamonaviy dunyoda millionlab turistlar oqimini torta oladi. Mamlakat nufuzi, uning jahonda o'z salohiyatini namoyish etish imkoniyati sifatida sportni qadrlaydilar va buning uchun mablag'lar va imkoniyatlarni ayamaydilar. O'zbekiston so'nggi yillarda Jahon miqyosida o'tkaziladigan muhim ahamiyatli sport tadbirlari uchun mezbon sifatida tanlanayotgani, buning uchun yurtimizda qizg'in tayyorgarliklar ketayotgani ham buning tasdig'i bo'la oladi. Bular qatorida 46-Butunjahon shaxmat olimpiadasi (2026-yil), FIFA U-20 Jahon chempionati (2027-yil), Paralimpiya yengil atletikasi bo'yicha Jahon chempionati (2027-yil) IV Yoshlar Osiyo o'yinlari (2029-yil) kabilar bor.

Xalqaro nufuzli tadqiqotlar ham mazkur fikrlarni tasdiqlaydi. Laila El-Dabt va boshqalarning izlanishlari natijasi bunda Qatar mezbonligidagi 2022-yilgi Jahon chempionatini misol keltiradi. Qatar noodatiy tarzda mezbonlik uchun misli

ko'rilmagan mablag'larni yo'naltirdi va bu uzoq istiqbolda mamlakatga doimiy daromad manbalarini keltiruvchi ish o'rinlarini barpo etish, sport infratuzilmasini yaxshilash, turizmni rag'batlantirish uchun qilingan dadil qadam bo'ldi. Mezbonlik xalqaro nufuz va milliy g'urur orqali ijobiy natija berdi. Pirovardida, tadqiqotchiilar sportga e'tibor mamlakatning jahon jamoatchiligi bilan hamnafasligi asosi ekanligi asoslab beradi. [3]

Yana bir sabab sifatida sportning keng aholi qatlamlarini uyushtira oladigan jozibadorligini keltirish mumkin. Ayrim hollarda sportdagi raqobat adovat va dunyoning qutblanishiga sabab bo'lishi holatlari ham kuzatilishi mumkin. Buning oqibatida ijtimoiy tartibsizliklar va noxushliklargacha bo'lgan muammoli vaziyatlar yuzaga keladi. Biroq to'g'ri munosabat bilan jamiyatga sport targ'ib qilinishi bunday xavflarni sezilarli kamaytirib insonlar ongida sog'lom munosabatni shakllantiradi. Hatto qadimgi dunyo tarixida ham Yunonistonda dastlab o'tkazilgan Olimpiada musobaqalari paytida urushlar to'xtatilib, jamiyat ezgu g'oyalar atrofida birlashishga intilgan.

MUHOKAMA

Bugungi reallikda ham sport tinchlik elchisi, turli madaniyatlar va xalqlar dunyoqarashini to'qnashtirib ularni yaqinlashtirayotgan, bunyodkor g'oyalar uchun insonlarni jalb etayotgan kuchli omil bo'lib turibdi. Ma'lum ma'noda davlatlarning birlashuvi uchun universal til sifatida xizmat qilmoqda. T.Broch asoslashicha, biz sport muxlislarining g'alaba qozonish instinktlarini ijobiy yo'naltirib, sog'lom raqobat muxitini ta'minlash orqali sportning o'zini emas, sport madaniyatini ham barobar jamiyatga tashviq etishimiz kerak [4]. Aks holda tartibsizliklar, millatchilik, muhlislar ziddiyati, diniy adovatgacha bo'lgan xavflarga duch kelamiz. Yurtimizda ayni masala strategik rivojlanish dasturlarida, ma'naviy-ma'rifiy tashviqotlarda nazarda tutilgan.

Yoshlar tarbiyasida sport to'g'ri nazorat qilinganda jinoyatchilik unsurlarini jilovlaydi, sog'lom turmush tarzini ommalashtiradi. Sport bilan shug'ullanish axolining foydali mashg'ulot bilan bandligini ta'minlashi bilan ahamiyatga ega. Jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanadigan yoshlar qamrovini kengaytirish masalasi 34-maqsad

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

sifatida "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" 16.02.2026 yildagi PF-21-son O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida belgilangan [5]. Sport yoshlar bandligini ta'minlash choralaridan biri bo'lgani uchun yoshlar kundalik hayotidan o'rin olishi lozim.

Psixologik va sport sotsiologiyasiga oid tahllillar insonlar bandligi ta'minlanmagan hollarda jinoyatchilik ko'lami, umidsizlik kayfiyati ortishi muqaarraligini isbotlaydi. Yoshlar muntazam sport bilan hamohang yashaganlarida tobora matonatli, stressdan holi va ishchan tarzda mehnat bozoriga kirib boradilar. Sport bilan professional shug'ullanib, muvaffaqiyat qozonayotgan yoshlarimizning tobora ortib borayotgani mustaqillik yillarida sportga berilgan e'tibor o'z ta'sirini ko'rsatayotganini isbotlaydi. Jismoniy tarbiyaning ahamiyati yuksak baholanib Prezidentimizning "5 tashabbus" loyihalarida, Uchinchi Renessans g'oyalarida, maqsadli davlat dasturlarida alohida o'rin tutib kelmoqda.

Yurtimizda sportga munosabat muayyan davrda "badan tarbiya", "jismoniy tarbiya" kabi terminlar bilan qamrovi keng bo'lmagan tarzda tushuntirilgani ham unga nisbatan jamiyatimizda yuzaki qarashni shakllantirib qo'ygani kabi sabablarni M.Norqobilov o'rganib chiqib muhim ijobiy siljishni e'tirof etadi. Unga ko'ra, "Hozirgi kunda yuqoridagi har ikki tushunchadan ham voz kechilib, jismoniy madaniyat degan tushunchadan foydalanib kelinmoqda [6].

JSST va boshqa xalqaro tadqiqot muassasalari ham sihat-salomatlikni asrash va axolining o'rtacha umr ko'rish davomiyligini oshirishni iqtisodiy barqarorlik, ekologik vaziyat, demografik omillar kabi hayot sifatiga ta'sir qiluvchi omillarni ta'kidlaydilar. Sport esa, bunda obyektiv omillar bilan bog'liq bo'lmagan har bir shaxs tomonidan mustaqil yo'lga qo'yilishi mumkin bo'lgan sog'lom turmush tarzi belgisi sifatida shaxsiy

mas'uliyatdagi omil xisoblanadi. Ya'ni inson hayotidagi salomatlik muammolariga bevosita sport bilan ijobiy yoki unga e'tibosizlik bilan salbiy ta'sir o'tkaza oladi.

Xulosa

Yurtimizda sportga munosabat keskin o'zgarib, axoli salomatligi va sportga jalb etilishi uchun barcha sharoitlar ta'minlanmoqda va bunday o'zgarishlar yaqin avlod hayotida sportni rivojlantirish uchun ulkan imkoniyatlar uchun xizmat qiladi deb prognoz qilish mumkin. Sport nafaqat salomatlik, balki jamiyat birdamligi va mushtarak ezgu maqsadlar yo'lida uyushtiruvchi sabab bo'lar ekan, undan foydalanish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nashri. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2022. – B. 7.
2. O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni, 24.03.2026 yildagi O'RQ-1123-son // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: lex.uz (murojaat sanasi: 06.07.2026).
3. El-Dabt L., AlReshaid F., Park K., AlBuloushi N., Al-Enzi A. Sustainable strategic nation branding through sports: leveraging soft power via mega-event hosting // Frontiers in Sociology. – 2025. – Vol. 10. – P. 3. – URL: DOI: 10.3389/fsoc.2025.1521396
4. Broch T. B. The cultural sociology of sport: a study of sports for sociology? // American Journal of Cultural Sociology. – 2022. – Vol. 10. – P. 536. – DOI: 10.1057/s41290-022-00177-y.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida, 16.02.2026 yildagi PF-21-son // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: lex.uz (murojaat sanasi: 06.07.2026).
6. Norqobilov M. N. Jismoniy tarbiya va sport: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Vneshinvestprom, 2021. – B. 9.

ICHKI MIGRANT TALABALARNING TA'LIM JARAYONIDA IJTIMOIY FAOLLIGINI OSHIRISH ORQALI FUQAROLIK POZITSIYASINI MUSTAHKAMLASH YO'LLARI

Eshonjonov Bobir Zafarjonovich
"Vatan" Universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd).
Telefon:+998(93) 512-06-11 E-mail: bobireshonjonov2@gmail.com
https//:orcid.org/0009-0001-0471-732x

Annotatsiya*: Mazkur maqolada ichki migrant talabalarning ta'lim jarayonida ijtimoiy faolligini oshirish orqali ularning fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlash yo'llari nazariy va amaliy jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqotda ichki migratsiya sharoitida tahsil olayotgan talabalarning ijtimoiy moslashuvi, fuqarolik ongining rivojlanishi hamda ta'lim muhitining tarbiyaviy salohiyati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ochib berilgan. Aksiologik, shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlar asosida talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizmlar asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar*: ichki migrant talabalar, ijtimoiy faollik, fuqarolik pozitsiyasi, aksiologik yondashuv, fuqarolik ongini rivojlantirish, ijtimoiy-madaniy moslashuv, vatanparvarlik, pedagogik mexanizmlar, oliy ta'lim muhiti, talaba yoshlar*

WAYS TO STRENGTHEN THE CIVIC POSITION OF INTERNAL MIGRANT STUDENTS THROUGH ENHANCING THEIR SOCIAL ACTIVITY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Bobir Zafarjonovich Eshonjonov
Senior Lecturer, Department of Social Sciences, "Vatan" University Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences
Phone: +998 (93) 512-06-11E-mail: bobireshonjonov2@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0471-732X

Abstract: *This article presents a theoretical and practical analysis of ways to strengthen the civic position of internal migrant students by enhancing their social activity in the educational process. The study reveals the interrelationship between the social adaptation of students studying under conditions of internal migration, the development of their civic consciousness, and the educational potential of the learning environment. Based on axiological, learner-centered, and competency-based approaches, pedagogical mechanisms aimed at fostering students' social activity are substantiated.*

Keywords: *internal migrant students, social activity, civic position, axiological approach, development of civic consciousness, socio-cultural adaptation, patriotism, pedagogical mechanisms, higher education environment, university students.*

ПУТИ УКРЕПЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ПОЗИЦИИ ВНУТРЕННИХ СТУДЕНТОВ-МИГРАНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ПОВЫШЕНИЯ ИХ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Эшонжонов Бобир Зафаржонович
старший преподаватель кафедры социальных наук Университета «Vatan» доктор философии (PhD) по педагогическим наукам
Телефон: +998 (93) 512-06-11 E-mail: bobireshonjonov2@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0471-732X

Аннотация: *В данной статье с теоретической и практической точек зрения проанализированы пути укрепления гражданской позиции внутренних студентов-мигрантов посредством повышения их социальной активности в образовательном процессе. В исследовании раскрыта взаимосвязь между социальной адаптацией студентов, обучающихся в условиях внутренней миграции, развитием их гражданского сознания и воспитательным потенциалом образовательной среды. На основе аксиологического, личностно-ориентированного и компетентностного подходов обоснованы педагогические механизмы, способствующие развитию социальной активности студентов.*

Ключевые слова: *внутренние студенты-мигранты, социальная активность, гражданская позиция, аксиологический подход, развитие гражданского сознания, социокультурная адаптация, патриотизм, педагогические механизмы, образовательная среда высшего образования, студенческая молодежь.*

KIRISH

Bugungi kunda ichki migratsiya jarayonlarining kuchayishi jamiyatning barcha sohalarida, xususan, oliy ta'lim tizimida muhim ijtimoiy-pedagogik o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Turli hududlardan kelib, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan ichki migrant talabalar yangi ijtimoiy-madaniy muhitga moslashish, jamiyat hayotida faol ishtirok etish va o'z fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish zarurati bilan to'qnash kelmoqda. Shu jihatdan, ichki migrant talabalarning ta'lim jarayonidagi ijtimoiy faolligini oshirish orqali ularning fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlash masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Ichki migrant talabalarning ijtimoiy faolligi ularning jamiyatdagi o'rnini anglash, fuqarolik mas'uliyati,

ijtimoiy hamkorlik va vatanparvarlik tuyg‘ularining rivojlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, mazkur toifa talabalarning ta’lim jarayonida ijtimoiy faolligi yetarli darajada rag‘batlantirilmayapti, bu esa ularning fuqarolik ongining sust shakllanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida ta’lim-tarbiya jarayonini ijtimoiy yo‘naltirilgan, qadriyatga asoslangan va shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Jamiyat taraqqiyotida insoniyat tafakkuri tarzi va uni yaratgan barcha moddiy, ma’naviy boyliklarning mazmun-mohiyati, ijtimoiy taraqqiyotning asosiy maqsadlari u yoki bu darajada tolerantlik fenomeniga bog‘liqdir. Shu boisdan ham ushbu ijtimoiy hodisaning ahamiyatini va uning funksional jihatlarini to‘laqonli anglash jamiyatning sotsial rivojlanishi darajasi, inson tafakkuri, dunyoqarashi va uning bilim salohiyatini kengroq tarzda belgilaydigan asosiy omil darajasiga ko‘tarilgan. Zero, “tolerantlik (lotin tilida “*tolerantia*”) – o‘zgalar hayot tarzi, nuqtayi nazarlari, g‘oyalari va e’tiqodlariga nisbatan sabrlilik, toqatlilik, bag‘rikenglik munosabatini ifodalovchi tushunchadir [1]”.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi PQ-№-3907-sonli Qarori bilan barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismonan sog‘lom etib tarbiyalash, ularni olib borilayotgan islohotlarning faol ishtirokchisiga aylantirishga qaratilgan chora-tadbirlar izchil amalga oshirilmoqda. Intellektual salohiyatli yosh avlod, xususan o'smirlar bilan doimiy muloqot o‘tkazish sohaga oid dolzarb muammolarni aniqlash hamda ularni hal etishda davlat organlari va jamoat tashkilotlari faoliyatining ajralmas qismiga aylandi. Biroq, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o'smirlarda o‘z millatiga sodiqlik, o‘z taqdiri uchun qayg‘urish va daxldorlik hissini kuchaytirish, ularning qalblarida yot g‘oya va salbiy qarashlarning ta’siriga nisbatan mafkuraviy immunitetni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar yetarli darajada tizimli tashkil etilmaganligi va natijada kutilgan ijobiy samara berilmayotganligi

kuzatilmoqda. Bu borada yanada samaraliroq, innovatsion yondashuvlar va mexanizmlarni joriy etishning ilmiy-metodik asoslari va amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish bilan bog'liq fundamental ilmiy tadqiqotlarga zarurat ortmoqda.

"Avesto"da borliqning 4 ta moddiy asosi – tuproq, suv, havo, olovning muqaddaslashtirilishi va "ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal [3]" tamoyili bilan bog'liqdir. "Zardushtiylikdagi ezgulikni qaror toptirish g'oyasi insonparvarlikning buyuk tamal toshidir, desak xato bo'lmas, albatta. Shu g'oya asosida shakllangan davlat va jamiyatda odam eng oliy qadriyat darajasiga ko'tariladi. Ahuramazda o'z bandalariga iroda erkini berib, ezgulikni yovuzlikdan ajrata bilishni, faqat yovuzlikka qarshi kurash jarayonidagina jamiyatda ezgulik barqaror bo'lishini ta'kidlaydi". "Yaxshi amallarni bajarishda sobitqadam va tavba qilishda barcha gunohlardan yuz o'giraman. Men qalbimning olti xususiyatini yomonlikdan saqlagan holda, amallarning pokligini asrayman: tafakkur quvvati, so'z qudrati, ish kuchi, ehtiyotkorlik, aql va donolik"dir.

"Tolerantlik" termini ingliz olimi P.Medavar (1953) tomonidan "ko'chirib o'tkazilgan begona to'qimaga nisbatan organizm immun sistemasi "chidamliligi"ni ko'rsatish" maqsadida taklif etilgan [4]. O'zbek olimi Abdukarim Zikiryoyevning ta'kidlashicha, "tolerantlik (immunologik tolerantlik) barcha antigen immunologik xususiyatini saqlagan holda organizmning muayyan antigenga nisbatan immunologik javobining yo'qolishi yoki susayishidir. A.M.Baybakovning "Katta yoshdagi o'smirlarda kichik guruhlar orasidagi o'zaro aloqa jarayonida tolerantlikni tarbiyalash" nomli dissertatsiyasi [5]da tolerantlik tarbiyasining falsafiy, psixologik-pedagogik yo'nalishlari ajratilgan bo'lib, o'smir yoshdagi talabalarning kichik guruhlari orasida tolerantlikni qaror toptirishga xizmat qiladigan ta'limiy topshiriqlar tizimi belgilab berilgan. Shu bilan birga, R.R.Valitovaning "Tolerantlik axloqiy muammo sifatida" nomli dissertatsiyasi [6]da shaxsda mavjud bo'lgan tolerantlik tuyg'usining axloqiy me'yor sifatida rivojlantirib borilishi ilmiy jihatdan tadqiq etilgan.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Pedagogik bag'rikenglik — bu o'qituvchining turli madaniyatlar va ijtimoiy qatlamlarga ega bo'lgan talabalarga nisbatan ochiqligini, ularni qabul qilishini va hurmat qilishini anglatadi. Bu kompetensiya, shuningdek, o'qituvchilarning o'z bilimlarini va pedagogik usullarini talabalarning ehtiyojlariga moslashtirish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Migrant talabalarning o'ziga xos xususiyatlari va muammolarini hisobga olgan holda, o'qituvchilar ularga yordam berish uchun maxsus metodlarni qo'llashlari zarur.

Bogian o‘z tadqiqotlarida migrant talabalar bilan ishlashda o‘qituvchilarning bag‘rikenglik ta’limi bilan bog‘liq xabardorlik darajasini oshirish zaruratiga alohida e’tibor berib, bu borada maxsus pedagogik strategiyani ishlab chiqishni asoslab bergan. O’quv muassasalari madaniy va madaniyatlararo ta’limni integratsiyalashgan holda migrant talabalarni tarbiyalash mas’uliyatini o‘z zimmalariga olishlari kerakligiga urg‘u berib o‘tgan. Bu esa har bir pedagogning aqliy va axloqiy tamoyillar asosida shakllanishiga imkon yaratadi. "Migrant talabalar pedagogik tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirish metodlari" mavzusida tolerantlikning ahamiyatini ta'kidlash lozim. Tolerantlik, asosan, eng yuksak darajadagi gumanistik fazilat bo‘lib, bu fazilatni ta’lim-tarbiya jarayonlarida migrant talabalar ongiga singdirishga erishish muhimdir. Ayniqsa, migrant talabalar bilan ishlashda bu tamoyil katta ahamiyatga ega. Ba’zi AQShlik olimlar pedagogik tolerantlikni maktablardagi ijtimoiy va irqiy muammolarni bartaraf qilish, individual farqlari va xilma-xillikni qo‘llab-quvvatlash uchun zarur shart deb hisoblaydilar. Ushbu nuqtai nazar migrant talabalar ta'lim olish jarayonida va jamiyatga integratsiyalashuvida pedagogik tolerantlikning o'rnini yaqqol ko'rsatadi. Shunday qilib, pedagogik tolerantlik yordamida migrant talabalar o'zlarining yangi muhitlariga moslashishlari, ijtimoiy aloqalarini rivojlantirishlari va akademik muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur sharoitlarni yaratish mumkin. Bu jarayon, o'z navbatida, jamiyatda bag'rikenglik va hamjihatlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Migrant talabalar uchun bag'rikenglik kompetensiyasi juda muhimdir, chunki ular yangi madaniyat va muhitga moslashish jarayonida turli qiyinchiliklarga duch

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

kelishlari mumkin. Bag'rikenglik kompetensiyasi yordamida migrant talabalar o'zlarining yangi atrof-muhitlariga tezroq moslashishlari, yangi do'stlar orttirishlari va akademik muvaffaqiyatga erishishlari mumkin. Ular o'z madaniyati va urf-odatlarini bilishlari, shuningdek, ularning yangi muhitidagi madaniyatlarni tushunishga intilishlari kerak. Bu, masalan, yangi tilni o'rganish, mahalliy an'analarga hurmat bilan qarash va o'zaro aloqalarda ochiq fikrda bo'lishni o'z ichiga oladi. Empatiya va boshqalar bilan muloqot qilish qobiliyati migrant talabalar uchun muhimdir. Ular boshqa talabalarning tajribalarini tushunib, ularga yordam berish orqali ijtimoiy tarmoqlarini kengaytirishi mumkin. Bu nafaqat ularning ijtimoiy hayotini boyitadi, balki akademik muhitda ham ko'mak beradi. Bag'rikenglik kompetensiyasi migrant talabalarni ijtimoiy adolat va tenglikni ta'minlashga ham undaydi. Ular o'zlarining tajribalarini boshqalar bilan baham ko'rish orqali ijtimoiy muammolarni aniqlash va hal etishda faol ishtirok etishlari mumkin. Bu, o'z navbatida, ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va jamiyatda faol rol o'ynashlariga yordam beradi. Umuman olganda, migrant talabalar uchun bag'rikenglik kompetensiyasini rivojlantirish nafaqat ularning shaxsiy o'sishi uchun, balki ularning atrofidagi jamiyatni ham boyitishga xizmat qiladi. Bu jarayon orqali ular global muammolarni hal etishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ko'p madaniyatli jamiyatning bir qismi bo'lishadi.

Migrant talabalarda pedagogik tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirish nafaqat o'qituvchining bilim va ko'nikmalarini oshirishni, balki uning shaxsiy fazilatlarini takomillashtirishni ham talab etadi. O'qituvchilarning tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari quyidagi omillar bilan bog‘liq:

- Tolerantlikka oid axloqiy tamoyillarga yo‘naltirilgan insoniy xulq-atvorlarning tarkib topishi. O'qituvchi nafaqat tolerantlik haqida bilishi, balki uni o'z xatti-harakatlarida namoyon eta olishi kerak.

- Tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirishda ijtimoiy xulq-atvor va ongli xatti-harakatlarning namoyon bo‘lishi. O'qituvchi o'z faoliyatida tolerantlik tamoyillariga amal qilishi, talabalar bilan muloqotda ularga hurmat bilan munosabatda bo'lishi lozim.
- Tolerantlik kompetensiyasini tarkib toptirishda samimiylik, bardoshlilik, himmatlilik kabi ko‘nikmalar va intellektuallik xususiyatlarning tarkib topishi. Ushbu fazilatlar o'qituvchiga migrant talabalarning ehtiyojlarini tushunish va ularga yordam berishda muhim rol o'ynaydi.
- Tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirishda shaxs o‘z xulq-atvoridagi kamchiliklarni anglagan holda o‘z-o‘zini tarbiyalash va shaxslararo munosabatlarda axloqiylik tamoyillarni vujudga keltirish. O'qituvchi o'z xatolarini tan olishga va ularni tuzatishga tayyor bo'lishi kerak.
- Tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirishda, bag‘rikenglikning kategoriyalaridan sanaluvchi sabr-toqatlilik, mehr-muhabbatlik, bardoshlilik, samimiylik, vafodorlik jihatlarni namoyon etish. Bu fazilatlar migrant talabalar bilan ishlashda sabrli va tushunuvchan bo'lishga yordam beradi.
- Tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirishda, asosan, o‘qituvchilarning bir-biriga hurmat, o‘zaro yordam berish, muloyimligi, sofdilligi, mehnatsevarligi kabi xususiyatlarning tarkib topishi. O'qituvchilar jamoasida tolerantlik muhitini yaratish, bu tajribani talabalarga o'tkazishga yordam beradi.
- Tolerantlikning quyidagi axloqiy belgilari, ya’ni atrofdagi kishilarga, jamoaga, jamiyatga, vatanga, mehnatga, o‘z burchiga munosabatlari hamda burch va mas’uliyat, vijdon, or-nomus, sadoqat kabi insoniy fazilatlari takomillashib boradi. Bu fazilatlar o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi va unga migrant talabalarga namuna bo'lishga yordam beradi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Migrant talabalarda pedagogik tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirish usullari;

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

1. Madaniy sezgirlik bo'yicha mashg'ulotlar: O'qituvchilar talabalarining madaniy kelib chiqishi haqida bilishga yordam berish. O'qituvchilarning madaniy sezgirligini oshirish bo'yicha mashg'ulotlar ularga talabalarning madaniy xilma-xilligi, qadriyatlari, e'tiqodlari va tajribalari haqida tushuncha beradi. Bunday mashg'ulotlar o'qituvchilarga turli madaniyatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lishga, stereotiplardan qochishga va madaniy jihatdan sezgir bo'lgan ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi.

2. Empatiyaga asoslangan usullardan foydalanish: Talabalarning pozitsiyalarini ko'rishni rag'batlantirish. Empatiya - bu boshqa odamning his-tuyg'ularini tushunish va baham ko'rish qobiliyatidir. O'qituvchilar empatiyaga asoslangan usullardan foydalanib, talabalarning pozitsiyalarini ko'rishni rag'batlantirishlari mumkin. Bunga talabalarning shaxsiy hikoyalarini baham ko'rishga undash, turli nuqtai nazarlarni muhokama qilish va rolli o'yinlar o'tkazish kiradi. Empatiya talabalar o'rtasida ijobiy munosabatlarni rivojlantiradi, zo'ravonlikni kamaytiradi va akademik natijalarni yaxshilaydi.

3. Madaniy almashinuv dasturlarini amalga oshirish: Talabalarning madaniy xilma-xillikni o'rganishiga imkon berish. Madaniy almashinuv dasturlari talabalarga boshqa madaniyatlar bilan bevosita tanishish imkoniyatini beradi. Bu dasturlar talabalarga xorijga sayohat qilish, boshqa madaniyatlardan bo'lgan talabalar bilan yashash va o'qish, madaniy tadbirlarda ishtirok etish va boshqa madaniyatlarning tillarini o'rganish imkoniyatini beradi.

4. Hamkorlik loyihalarini rag'batlantirish: Har xil kelib chiqishi bo'lgan talabalar uchun ishlash imkoniyatini ta'minlash. Hamkorlik loyihalari turli madaniyatlardan bo'lgan talabalarga birgalikda ishlash imkoniyatini beradi. Bu loyihalar talabalarga o'zaro hurmat, hamkorlik va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

5. Tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash guruhlarini yaratish: Talabalarga bir-birlari bilan bog'lanish uchun xavfsiz joy berish. Tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash guruhlari talabalarga o'z tajribalari, his-tuyg'ulari va muammolari haqida bir-birlari bilan baham

ko'rish imkoniyatini beradi. Bu guruhlar talabalarga o'zaro yordam, tushunish va qabul qilish hissini beradi. Tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash guruhlarida ishtirok etgan talabalar o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi, stressni kamaytiradi va ijtimoiy moslashuvni yaxshilaydi [9].

7. Adolat va inklyuzivlikni qo'llab-quvvatlash: Diskriminatsiya va kamsitishga qarshi turish. O'qituvchilar adolat va inklyuzivlikni qo'llab-quvvatlash orqali diskriminatsiya va kamsitishga qarshi turishlari mumkin. Bunga diskriminatsiya va kamsitish holatlarini qoralash, ularga qarshi kurashish va barcha talabalar uchun teng imkoniyatlar yaratish kiradi. Diskriminatsiya va kamsitishga duchor bo'lgan talabalarda stress, depressiya va o'ziga bo'lgan ishonchning pasayishi kabi salbiy oqibatlar yuzaga kelishi mumkin [11].

XULOSA

Ichki migrant talabalarning ta’lim jarayonida ijtimoiy faolligini oshirish ularning fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish va mustahkamlashning muhim pedagogik sharti hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, talabalarning jamoaviy faoliyatga jalb etilishi, ijtimoiy loyihalarda ishtiroki, fuqarolik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash hamda ta’lim muhitining tarbiyaviy imkoniyatlaridan samarali foydalanish ichki migrant talabalarda ijtimoiy mas’uliyat, faol fuqarolik ongini rivojlantirishga xizmat qiladi. Aksiologik va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni ichki migrant talabalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash, jamiyat hayotida faol ishtirok etish va vatanparvarlik pozitsiyasini mustahkamlash imkonini beradi. Mazkur maqola xulosalari oliy ta’lim muassasalarida ichki migrant talabalar bilan ishlash tizimini takomillashtirish, ularning ijtimoiy faolligi va fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etishda muhim ahamiyat kasb etadi..

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ноттурино Марк. Толерантность, свобода и истина: фаллибализм и открытие и закрытие “закрытых обществ” // Ижтимоий фикр. – 1998. – №2. – Б.89.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi PQ-№-3907-sonli Qarori.
3. Ҳамидий Х. "Авесто"дан "Шоҳнома"гача. – Т.: Шарқ, 2007. – Б.78 .
4. Авесто. Хорде Авеста (Кичик Авеста) \\ Авесто матнини тайёрлаш, таржима, сўзбоши М.В.Чистяков шарҳи. – СПб., 2005. – Б.351.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Т.8. – Б.486.
Байбаков А.М. Воспитание толерантности у старшего подростка в условиях взаимодействия малых групп: Дисс. канд… пед. наук. – Волгоград. 2003. – 149 б.
7. Валитова Р.Р. Толерантность как этическая проблема: Авт. дисс… канд. филос. наук. – М., 1997.
8. Boghian I. Teachers' perspectives on tolerance education. A literature review. – Journal of Innovation in Psychology, Education and Didactics, 20(2), 2016. – Pp.89–203.

PEDAGOGIK OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA INNOVATSION ILMIY-TADQIQOT MUHITINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Nazarov Otabek Dilshodbekovich
Qo'qon universiteti Andijon filiali
Akademik ishlar departamenti mutaxassisi p.f.f.d (PhD)
E-mail: otabeknazarov3037@gmail.com
Tel: +99894-120-89-96

Annotatsiya: *Mazkur maqolada pedagogik oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitini rivojlantirishning nazariy va tashkiliy-pedagogik jihatlari tahlil qilingan. Ilmiy-tadqiqot muhitining mazmuni, asosiy tarkibiy qismlari hamda uning samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi institutsional, ilmiy-metodik, infratuzilmaviy, kommunikativ va qadriyatli omillar aniqlashtirilgan. Innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitini rivojlantirishning strategik boshqaruvni takomillashtirish, zamonaviy ilmiy infratuzilmani yaratish, fanlararo hamkorlikni kuchaytirish, yosh tadqiqotchilarni ilmiy loyihalarga jalb etish, ilmiy rahbarlikning kollegial shakllarini joriy qilish, akademik halollikni ta'minlash hamda ilmiy natijalarni ta'lim amaliyotiga transfer qilish kabi ustuvor yo'llari asoslangan. Shuningdek, ilmiy muhit samaradorligini kompleks baholash va muntazam monitoring qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *pedagogik oliy ta'lim, innovatsion muhit, ilmiy-tadqiqot muhiti, ilmiy faoliyat, metodologiya, tadqiqot madaniyati, ilmiy hamkorlik, ilmiy klaster, tadqiqot kompetensiyasi, innovatsion ekotizim, bilimlar transferi.*

СПОСОБЫ СОЗДАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ СРЕДЫ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация: *В статье проанализированы теоретические и организационно-педагогические аспекты развития инновационной научно-исследовательской среды в педагогических высших образовательных учреждениях. Уточнены содержание и основные структурные компоненты исследовательской среды, а также институциональные, научно-методические, инфраструктурные, коммуникативные и ценностные факторы, влияющие на её эффективность. Обоснованы приоритетные направления развития инновационной научно-исследовательской среды, включающие совершенствование стратегического управления, формирование современной исследовательской инфраструктуры, укрепление междисциплинарного сотрудничества, вовлечение молодых исследователей в научные проекты, внедрение коллегиальных форм научного руководства, обеспечение академической добросовестности и трансфер научных результатов в образовательную практику. Разработаны практические рекомендации по комплексной оценке эффективности научно-исследовательской среды и организации её систематического мониторинга.*

Ключевые слова: *педагогическое высшее образование, инновационная среда, научно-исследовательская среда, научный потенциал, научное сотрудничество, исследовательская инфраструктура, академическая добросовестность, междисциплинарная интеграция, научное руководство, трансфер знаний.*

WAYS TO DEVELOP AN INNOVATIVE SCIENTIFIC AND RESEARCH ENVIRONMENT IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: *The article analyses the theoretical, organisational and pedagogical aspects of developing an innovative research environment in pedagogical higher education institutions. The content and main structural components of the research environment, as well as the institutional, scientific-methodological, infrastructural, communicative and value-based factors affecting its effectiveness, are clarified. The priority directions for developing an innovative research environment are substantiated, including the improvement of strategic management, the establishment of modern research infrastructure, the strengthening of interdisciplinary collaboration, the involvement of young researchers in scientific projects, the introduction of collegial forms of research supervision, the promotion of academic integrity, and the transfer of research findings into educational practice. Practical recommendations for the comprehensive evaluation and systematic monitoring of the effectiveness of the research environment are developed.*

Key words: *pedagogical higher education, innovative environment, research environment, research capacity, scientific collaboration, research infrastructure, academic integrity, interdisciplinary integration, research supervision, knowledge transfer.*

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida pedagogik kadrlarni tayyorlash sifati ta'lim jarayonining ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan qay darajada integratsiyalashganiga bevosita bog'liq. Pedagogik oliy ta'lim muassasasi nafaqat mutaxassis tayyorlovchi, balki yangi pedagogik bilimlar, metodikalar, texnologiyalar va amaliy yechimlarni yaratuvchi ilmiy-innovatsion markaz sifatida faoliyat yuritishi lozim. Ilmiy-tadqiqot faoliyatining samaradorligi faqat professor-o'qituvchilar tomonidan chop etilgan ilmiy maqolalar yoki o'tkazilgan konferensiyalar soni bilan belgilanmaydi. U muassasada shakllangan ilmiy qadriyatlar, boshqaruv strategiyasi, ilmiy rahbarlik sifati, zamonaviy tadqiqot infratuzilmasi, hamkorlik madaniyati, yoshlarning ilmiy faoliyatga jalb etilishi va olingan natijalarning amaliyotga joriy etilishi bilan tavsiflanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi Qonunida

ilmiy ijod va axborot erkinligi, ilmiy ekspertizaning xolisligi, ilmiy faoliyatni rag'batlantirish, yoshlarni ilm-fanga jalb etish, ilmiy infratuzilmani rivojlantirish hamda ilm-fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasini kuchaytirish ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan [1]. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ham ta'lim, ilm-fan, innovatsiya va ilmiy natijalarni amaliyotga joriy etish jarayonlarining uzviyligini ta'minlash muhim vazifa sifatida qayd etilgan [2].

Shu jihatdan pedagogik oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitini rivojlantirish yo'llarini ilmiy asoslash, mazkur jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va samarali tashkiliy-pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi. Innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitining strategik boshqaruv, infratuzilma, metodik ta'minot, hamkorlik, akademik qadriyatlar va natijalar transferiga asoslangan yaxlit tizim ekanligi maqolaning nazariy asosini tashkil etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitini rivojlantirish muammosi ilmiy faoliyat metodologiyasi, pedagogik innovatika, tadqiqotchilik kompetensiyasi, kreativlik, ilmiy hamkorlik va pedagogik ta'lim klasteriga oid tadqiqotlar bilan uzviy bog'liq.

N.A. Shermuhamedovaning "Ilmiy tadqiqot metodologiyasi" darsligida ilm-fanning ijtimoiy-madaniy mohiyati, ilmiy ijod, innovatsiya va novatsiya tushunchalari, ilmiy bilish metodlari hamda tadqiqotchining ijtimoiy mas'uliyati yoritilgan [3]. Muallifning qarashlari innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitini faqat moddiy va texnik resurslar majmui sifatida emas, balki ilmiy qadriyatlar, ijodiy tafakkur, erkin ilmiy muloqot va mas'uliyatga asoslangan akademik makon sifatida tushunish imkonini beradi.

B. Xodjayev, A. Choriyev va Z. Saliyevaning "Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi" darsligida pedagogik tadqiqot muammosini shakllantirish, obyekt va predmetni belgilash, ilmiy farazni ilgari surish, tadqiqot metodlarini tanlash hamda

natijalarning ishonchliligini asoslash masalalari tizimli yoritilgan [4]. Ushbu yondashuv ilmiy-tadqiqot muhitini rivojlantirishda professor-o‘qituvchilar, doktorantlar va magistrantlarning metodologik tayyorgarligini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

N.N. Azizxo‘jayevaning “Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat” o‘quv qo‘llanmasida pedagogik innovatsiyalar, o‘qituvchining kasbiy mahorati va pedagogik jarayonni loyihalash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan [5]. Muallif innovatsion faoliyat samaradorligini pedagogning ijodiy yondashuvi, kasbiy kompetensiyasi va yangiliklarni amaliyotga tatbiq eta olish qobiliyati bilan bog‘laydi.

R. Ishmuhamedov, A. Abduqodirov va A. Pardayevlarning “Ta’limda innovatsion texnologiyalar” o‘quv qo‘llanmasida individual, kichik guruh va jamoaviy faoliyatni tashkil etish, hamkorlikda o‘qitish, muammoli vaziyatlar, ilmiy munozaralar va interfaol metodlardan foydalanish masalalari yoritilgan [6]. Mazkur fikrlar ilmiy-tadqiqot muhitida hamkorlik, jamoaviy izlanish va ilmiy kommunikatsiyani rivojlantirishning metodik asoslarini belgilaydi.

G‘.I. Muhamedov, U.N. Xodjamqulov va S.A. Toshtemirovalarning “Pedagogik ta’lim innovatsion klasteri” monografiyasida pedagogik oliy ta’lim muassasalari, ilmiy tashkilotlar, umumiy o‘rta ta’lim maktablari va boshqa hamkor subyektlarning o‘zaro manfaatli hamkorligini tashkil etish mexanizmlari asoslangan [7]. Klasterli yondashuv ilmiy-tadqiqot muhitini universitet doirasidagi yopiq tizim emas, balki ta’lim, fan va amaliyot subyektlarini birlashtiruvchi ochiq pedagogik ekotizim sifatida rivojlantirish imkonini beradi.

B.E. Karimovaning “Kreativ pedagogika” o‘quv qo‘llanmasida kreativ fikrlash, innovatsion ta’lim, ilmiy izlanish va yangi pedagogik yechimlarni yaratishga doir nazariy hamda metodik masalalar bayon qilingan [8]. Mazkur qarashlar tadqiqotchilarning ilmiy tashabbuskorligi, mustaqil fikrlashi va yangi g‘oyalarni ilgari surishini qo‘llab-quvvatlovchi muhitni shakllantirish zarurligini asoslaydi.

Xorijiy tadqiqotlarda ilmiy-tadqiqot muhitining samaradorligi strategik

yetakchilik, institutsional qo'llab-quvvatlash, inson va moliyaviy resurslar, tadqiqotchilar o'rtasidagi hamkorlik hamda ilmiy dalillardan foydalanish madaniyatining uyg'unligiga bog'liqligi ko'rsatilgan. OECD tadqiqotlarida ta'lim tizimida ilmiy natijalardan foydalanish uchun tegishli rag'batlar, tashkiliy tuzilmalar, samarali boshqaruv va barqaror hamkorlik zarurligi ta'kidlangan [9].

UNESCOning Ochiq ilm bo'yicha tavsiyasida ilmiy bilimlarning ochiqligi, tekshiriluvchanligi, ilmiy axborot va ma'lumotlardan qayta foydalanish, ochiq ilmiy infratuzilmalarni rivojlantirish hamda manfaatdor tomonlarning hamkorligini kuchaytirish zamonaviy ilmiy muhitning ustuvor xususiyatlari sifatida belgilangan [10].

Milliy va xorijiy ilmiy manbalar tahlili pedagogik oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot muhitini rivojlantirishning ayrim metodologik, texnologik va tashkiliy jihatlari o'rganilganini ko'rsatadi. Biroq strategik boshqaruv, ilmiy infratuzilma, metodik ta'minot, fanlararo hamkorlik, akademik qadriyatlar va ilmiy natijalarni ta'lim amaliyotiga joriy etish yo'llarini yagona tizim sifatida asoslash zarurati saqlanib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, muhitli, faoliyatli, kompetensiyaviy, sinergetik, tarmoqli va innovatsion-ekotizimli yondashuvlarning integratsiyasi tashkil etadi. Tizimli yondashuv innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitini o'zaro bog'langan yaxlit pedagogik tizim sifatida o'rganishga, muhitli yondashuv esa tadqiqotchining rivojlanishini ilmiy muloqot, akademik qadriyatlar, ilmiy rahbarlik va hamkorlik ta'sirida izohlashga imkon beradi. Faoliyatli va kompetensiyaviy yondashuvlar ilmiy kompetensiyalarni tadqiqot jarayonida rivojlantirish hamda metodologik bilim, amaliy ko'nikma, ilmiy kommunikatsiya va refleksiv qobiliyatlarni uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Sinergetik, tarmoqli va innovatsion-ekotizimli yondashuvlar esa turli ilmiy va ta'lim subyektlari hamkorligida yangi natijalarni yaratish hamda pedagogik oliy ta'lim muassasasini ochiq tizim sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqotda kontent-

tahlil, qiyosiy o‘rganish, tizimlashtirish, umumlashtirish, pedagogik modellashtirish, strukturaviy-funksional va prognostik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Bizning fikrimizcha, pedagogik oliy ta’lim muassasasida innovatsion ilmiy-tadqiqot muhiti ilmiy g‘oyalarni yaratish, jamoaviy va fanlararo tadqiqotlarni tashkil etish, tadqiqotchilarning metodologik kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ilmiy natijalarni ta’lim amaliyotiga joriy etishni ta’minlovchi yaxlit tizimdir. Tadqiqotimiz davomida mazkur muhitni rivojlantirish uchun ilmiy faoliyatni muassasaning strategik maqsadlari va hududiy ta’lim muammolari bilan uyg‘unlashtirish, ilmiy maktablar va grant loyihalarini qo‘llab-quvvatlash, zamonaviy laboratoriyalar, metodologik markazlar, elektron kutubxonalar, xalqaro ma’lumotlar bazalari va tajriba-sinov maydonlaridan samarali foydalanish zarurligi aniqlandi.

Biz innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitining samaradorligini ta’minlashda professor-o‘qituvchilar, doktorantlar, magistrantlar va talabalarning metodologik tayyorgarligini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega, deb hisoblaymiz. Shu maqsadda tadqiqot metodologiyasi, ilmiy ish dizayni, ma’lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash, akademik yozuv va ilmiy natijalarni nashrga tayyorlash bo‘yicha muntazam seminarlar hamda tadqiqot ustaxonalarini tashkil etish lozim. Kafedralararo, fanlararo va muassasalararo ilmiy guruhlarni shakllantirish, yosh tadqiqotchilarni tajribali olimlar bilan yagona loyihalarda birlashtirish hamda ilmiy rahbar, metodolog, statistika mutaxassisi va amaliyotchi pedagog ishtirokidagi kollegial ilmiy maslahat modelini joriy etish tadqiqotlar sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlillarimiz shuni ko‘rsatdiki, innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitini rivojlantirish akademik halollik, ilmiy mas’uliyat va natijalarni amaliyotga transfer qilish tamoyillari bilan uzviy bog‘liqdir. Ilmiy ishlar faqat maqola yoki dissertatsiya bilan yakunlanmasdan, pedagogik texnologiya, metodik qo‘llanma, diagnostik vosita, elektron resurs yoki boshqaruv tavsiyasi shaklida ta’lim amaliyotiga joriy etilishi zarur. Shu bois biz mazkur muhit samaradorligini ilmiy maqolalar soni bilangina emas, balki

grant loyihalaridagi ishtirok, fanlararo hamkorlik, yaratilgan pedagogik mahsulotlar, tadqiqotchilar kompetensiyasidagi o‘zgarishlar va ilmiy natijalarning ta’lim sifatiga ko‘rsatgan real ta’siri asosida kompleks baholashni taklif etamiz.

XULOSA

Tahlillarimiz shuni ko‘rsatdiki, pedagogik oliy ta’lim muassasalarida innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitini rivojlantirish alohida tadbirlar yoki qisqa muddatli loyihalar bilan cheklanmaydi, balki boshqaruv tizimi, ilmiy salohiyat, ta’lim jarayoni, tadqiqot infratuzilmasi, akademik qadriyatlar, tashqi hamkorlik va ilmiy natijalarni amaliyotga joriy etish mexanizmlarining o‘zaro integratsiyasiga asoslangan uzluksiz strategik jarayonni anglatadi. Bizning fikrimizcha, mazkur muhitni samarali rivojlantirish uchun har bir pedagogik oliy ta’lim muassasasining ilmiy ixtisoslashuvi va mavjud salohiyatiga mos strategiyani ishlab chiqish, ilmiy maktablar, laboratoriyalar, tadqiqot ustaxonalari va metodologik maslahat markazlarini yagona institutsional tizimga birlashtirish, kafedralararo hamda fanlararo ilmiy guruhlarni shakllantirish, professor-o‘qituvchilar, doktorantlar, magistrantlar va talabalarni real ilmiy loyihalarga jalb etish, shuningdek, ilmiy rahbar, metodolog, statistik tahlil mutaxassisi va amaliyotchi pedagog hamkorligiga asoslangan kollegial ilmiy maslahat modelini joriy etish zarur.

Biz ilmiy faoliyat samaradorligini faqat chop etilgan maqolalar soni bilan baholash yetarli emas, deb hisoblaymiz. Baholashda grant loyihalaridagi ishtirok, muassasalararo va xalqaro hamkorlik ko‘lami, yaratilgan innovatsion pedagogik mahsulotlar, yosh tadqiqotchilar kompetensiyasining rivojlanishi, ilmiy natijalarning ta’lim amaliyotiga joriy etilishi va ularning real pedagogik ta’siri ham asosiy mezonlar sifatida inobatga olinishi lozim. Shu munosabat bilan oliy ta’lim muassasalari va pedagogik amaliyot tashkilotlari o‘rtasida barqaror tajriba-sinov maydonlarini yaratish, innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitining holatini strategik, infratuzilmaviy, ilmiy-metodik, hamkorlik, natijaviy va transfer mezonlari asosida muntazam monitoring qilish maqsadga muvofiqdir. Mazkur choralarning izchil va o‘zaro uyg‘un holda amalga oshirilishi

fragmentar ilmiy faoliyatdan hamkorlik, innovatsion yo'naltirilganlik, akademik mas'uliyat va amaliy natijadorlikka asoslangan yaxlit ilmiy-tadqiqot ekotizimiga o'tishni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 29-oktabrdagi O'RQ-576-son "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
3
4. Xodjayev B., Choriyev A., Saliyeva Z. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi: darslik. – Toshkent: Iqtisodiyot dunyosi, 2018. – 191 b.
5. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: o'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. – 160 b.
6. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Iste'dod, 2008. – 180 b.
7. Muhamedov G'.I., Xodjamqulov U.N., Toshtemirova S.A. Pedagogik ta'lim innovatsion klasteri: monografiya. – Toshkent: Universitet, 2020. – 280 b.
8. Karimova B.E. Kreativ pedagogika: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022. – 320 a
for a Culture of Research Engagement in Education. – Paris: OECD Publishing, 2024.
10. UNESCO. Recommendation on Open Science. – Paris: UNESCO, 2021.

UDK: 378.147:811.111

DEVELOPING CIVIL ENGINEERING STUDENT'S ORAL COMMUNICATIVE COMPETENCE THROUGH A DIFFERENTIATED APPROACH IN ESP CLASSES

Khaydarova Sarvinoz Zukhriddinovna
EFL teacher "Foreign languages" department
Namangan State Technical University
e-mail: sarvinozkhon2020@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4169-2632
https://www.researchid.co/rid165043
Phone number: +998 94 843 44 55

Abstract. *The rapid development of globalization, international cooperation, and technological innovation has significantly increased the demand for engineers possessing advanced foreign language communication skills. In Uzbekistan, the modernization of higher education and the implementation of competence-based educational standards require future civil engineers to communicate effectively in professional environments. However, despite considerable improvements in English language teaching, many Civil Engineering students still experience difficulties in oral communication due to differences in language proficiency, learning styles, motivation, and professional background. Traditional English language instruction frequently ignores these individual differences, leading to insufficient development of oral communicative competence.*

The present study proposes a differentiated instructional methodology for improving oral communicative competence among Civil Engineering students enrolled in English for Specific Purposes (ESP) courses. The research is grounded in the principles of differentiated instruction, communicative language teaching, competency-based education, and learner-centered pedagogy. A mixed-methods research design combining quantitative and qualitative approaches was employed to investigate the effectiveness of the proposed methodology.

The research introduces differentiated speaking tasks, authentic engineering communication scenarios, project-based learning activities, collaborative discussions, technical presentations, and problem-solving tasks specifically designed for Civil Engineering students. The findings indicate that differentiated instruction significantly enhances students' fluency, interaction, vocabulary acquisition, pronunciation, confidence, and professional communication abilities.

The proposed methodological framework contributes to the modernization of ESP instruction in technical universities and offers practical recommendations for English language teachers working with Civil Engineering students.

Keywords: *differentiated instruction, oral communicative competence, ESP, Civil Engineering students, communicative approach, higher education, competency-based education.*

ESP MASHG'ULOTLARIDA QURILISH MUHANDISLIGI TALABALARINING OG'ZAKI NUTQ KOMPETENSIYASINI DIFFERENSIALLASHTIRILGAN YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Bugungi globallashuv sharoitida qurilish muhandisligi mutaxassislarining kasbiy faoliyatida xorijiy tillarni, ayniqsa ingliz tilini mukammal egallashi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur maqolada qurilish muhandisligi yo'nalishi talabalarining og'zaki nutq kompetensiyasini differensiallashtirilgan yondashuv asosida rivojlantirish metodikasi yoritilgan.*

Tadqiqot davomida ESP (English for Specific Purposes) fanini o'qitishda differensial topshiriqlar, kommunikativ metodlar, loyiha asosida o'qitish, autentik kasbiy vaziyatlar hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning samaradorligi o'rganildi.

Natijalar differensiallashtirilgan ta'lim talabalarning kasbiy muloqot ko'nikmalarini, erkin fikrlashini, kasbiy terminologiyani qo'llashini va ingliz tilida texnik muloqot olib borish kompetensiyasini sezilarli darajada rivojlantirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: *differensiallashtirilgan ta'lim, og'zaki nutq kompetensiyasi, ESP, qurilish muhandisligi, kommunikativ yondashuv.*

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НАПРАВЛЕНИЯ «ГРАЖДАНСКОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО» НА ОСНОВЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ПОДХОДА НА ЗАНЯТИЯХ ESP

Аннотация. *В условиях глобализации возрастает потребность в подготовке инженеров, владеющих английским языком для профессионального общения. В статье рассматривается методика развития устной коммуникативной компетенции студентов направления «Строительство» на основе дифференцированного подхода при обучении английскому языку профессиональной направленности (ESP).*

В исследовании предложена модель дифференцированного обучения, основанная на коммуникативном подходе, проектном обучении и профессионально ориентированных заданиях. Результаты исследования свидетельствуют о том, что использование дифференцированных заданий способствует развитию профессиональной коммуникативной компетенции будущих инженеров.

Ключевые слова: *дифференцированное обучение, устная коммуникативная компетенция, ESP, студенты строительных специальностей, профессиональное образование.*

INTRODUCTION

The twenty-first century has witnessed unprecedented changes in science, technology, engineering, and international cooperation. These developments have transformed the competencies expected from university graduates, particularly those studying engineering disciplines. Modern civil engineers are no longer required solely to possess technical knowledge and engineering skills; they must also demonstrate effective

communication, collaboration, critical thinking, and the ability to operate successfully within multicultural and multilingual professional environments.

English has become the dominant language of science, technology, engineering, research, and international business. Consequently, higher education institutions throughout the world increasingly emphasize the development of English communicative competence among engineering students. Future civil engineers participate in international construction projects, communicate with foreign contractors, read technical documentation, attend professional conferences, prepare engineering presentations, and collaborate with multinational teams. These professional requirements necessitate a high level of oral communicative competence alongside technical expertise.

In Uzbekistan, large-scale educational reforms initiated in recent years have prioritized improving foreign language education within higher education institutions. National educational policies encourage universities to modernize teaching methodologies, introduce competency-based education, integrate digital technologies, and strengthen students' practical communication skills. Within this context, English for Specific Purposes (ESP) has become an essential component of engineering education. Nevertheless, despite curriculum reforms, many university graduates continue to experience considerable difficulties in professional oral communication.

One of the major reasons for this challenge is the considerable diversity among university students. Learners differ significantly in language proficiency, motivation, cognitive abilities, educational background, learning pace, communication anxiety, and professional interests. Traditional teacher-centered instruction generally provides identical learning tasks for all students regardless of these differences. As a result, advanced learners often become insufficiently challenged, whereas lower-achieving students experience frustration and reduced motivation.

Differentiated instruction has emerged as one of the most effective pedagogical approaches for addressing learner diversity. Rather than treating all students identically, differentiated instruction adapts educational content, learning processes, classroom activities, assessment methods, and instructional support according to learners' individual needs, abilities, readiness levels, and learning preferences. This learner-centered philosophy has gained considerable recognition in foreign language education because it promotes inclusion, engagement, motivation, and meaningful communication.

Although differentiated instruction has been extensively investigated within general education, considerably fewer studies have examined its application in ESP courses designed specifically for Civil Engineering students. Most existing research focuses either on general English instruction or on broad engineering education without considering discipline-specific communicative needs. Consequently, there remains a significant methodological gap concerning the systematic integration of differentiated instruction into ESP courses for future civil engineers.

The present study addresses this gap by proposing a methodological framework aimed at developing Civil Engineering students' oral communicative competence through differentiated instruction. Unlike conventional ESP methodologies, the proposed approach combines differentiated speaking tasks, authentic engineering communication scenarios, collaborative problem-solving, project-based learning, technical presentations, digital learning tools, and competency-based assessment within a unified instructional model. The study seeks to demonstrate that adapting instruction to learners' individual characteristics significantly improves not only linguistic competence but also students' confidence, professional identity, communication strategies, and readiness for international engineering practice.

LITERATURE REVIEW

The concept of communicative competence has undergone substantial theoretical development over the past five decades. Initially introduced by linguists who challenged

purely grammatical approaches to language teaching, communicative competence gradually evolved into a multidimensional construct encompassing linguistic, sociolinguistic, discourse, strategic, and pragmatic competencies. Contemporary English language education emphasizes learners' ability not only to produce grammatically accurate utterances but also to communicate meaning effectively within authentic social and professional contexts.

For engineering students, communicative competence possesses unique characteristics. Unlike learners enrolled in philological programs, future engineers require English primarily as a professional communication tool rather than as an academic discipline. Consequently, English for Specific Purposes (ESP) has become one of the most influential educational approaches in higher education worldwide. ESP courses are designed according to learners' professional needs, workplace situations, occupational terminology, and discipline-specific communicative tasks.

Researchers in ESP emphasize that professional language instruction should simulate authentic workplace communication. Engineering students are expected to participate in technical meetings, discuss project documentation, negotiate engineering solutions, explain construction procedures, deliver presentations, interpret technical specifications, and collaborate within multidisciplinary teams. Therefore, communicative competence in engineering education extends beyond vocabulary acquisition to include professional interaction, critical thinking, problem-solving, intercultural communication, and teamwork.

The growing complexity of engineering professions has significantly influenced foreign language pedagogy. International construction companies increasingly require graduates who can communicate confidently with architects, designers, contractors, consultants, suppliers, and international clients. Consequently, oral communication has become one of the most essential competencies for Civil Engineering graduates entering the global labor market.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Recent international research demonstrates that engineering graduates often possess satisfactory technical knowledge while experiencing insufficient confidence in professional oral communication. Difficulties commonly arise during technical presentations, project discussions, negotiations, teamwork, spontaneous interaction, and participation in international conferences. These findings indicate that traditional grammar-oriented instruction cannot adequately prepare future engineers for authentic professional communication.

One pedagogical approach that has gained considerable international recognition is differentiated instruction. Differentiated instruction emerged from learner-centered educational philosophy, which recognizes that students learn differently according to their readiness, interests, cognitive styles, motivation, previous experiences, and learning preferences. Rather than delivering identical instruction to every learner, differentiated teaching adapts educational content, classroom activities, instructional strategies, assessment methods, and learning support according to individual learner characteristics.

Differentiation can occur across several dimensions. Content differentiation involves presenting learning materials with varying levels of complexity. Process differentiation refers to modifying learning activities according to students' learning preferences and abilities. Product differentiation allows learners to demonstrate knowledge through different forms of assessment. Learning environment differentiation creates flexible classroom conditions that support collaboration, autonomy, and active participation.

Numerous studies indicate that differentiated instruction increases learner motivation, classroom engagement, academic achievement, self-confidence, and communication skills. Students become more actively involved because instructional activities correspond to their current proficiency levels while simultaneously

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

encouraging continuous development. Teachers assume the role of facilitators who provide appropriate scaffolding rather than delivering uniform instruction.

Within ESP education, differentiated instruction offers particular advantages. Engineering classrooms often include students possessing diverse English proficiency levels despite sharing the same academic specialization. Some students demonstrate strong reading abilities but weak speaking skills, whereas others communicate fluently but possess limited technical vocabulary. Consequently, applying identical instructional activities frequently produces unequal learning outcomes.

Differentiated speaking instruction addresses these challenges by designing multiple communicative tasks with varying degrees of linguistic and cognitive complexity. Lower-level learners receive structured language support, sentence models, vocabulary guides, and collaborative activities, while advanced learners engage in technical debates, project presentations, engineering case analyses, and authentic problem-solving discussions. Such flexibility enables every learner to participate meaningfully regardless of language proficiency.

Project-Based Learning (PBL) has become another influential methodology within engineering education. PBL encourages students to investigate authentic engineering problems collaboratively while applying professional communication throughout the learning process. In Civil Engineering education, project-based activities may include designing construction plans, discussing sustainable building materials, presenting architectural solutions, evaluating safety procedures, and proposing infrastructure improvements. These activities naturally integrate technical knowledge with communicative competence.

Problem-Based Learning similarly contributes to oral competence development by placing learners in realistic engineering situations requiring collaborative decision-making. Students discuss alternative solutions, justify engineering decisions, negotiate responsibilities, and defend technical arguments using professional English. Such

authentic interaction significantly increases communicative confidence compared with traditional classroom exercises.

Digital technologies have further transformed ESP instruction. Virtual learning environments, Learning Management Systems, AI-supported applications, virtual simulations, online collaboration platforms, interactive speaking software, and multimedia resources provide engineering students with opportunities to practice communication beyond conventional classrooms. Artificial Intelligence, speech-recognition systems, virtual reality environments, and engineering simulation software increasingly support individualized language learning by providing immediate feedback, adaptive learning pathways, pronunciation analysis, and authentic communication scenarios.

For Civil Engineering education specifically, digital environments simulate construction sites, project meetings, structural design discussions, safety briefings, and engineering presentations. Such simulations enable students to experience authentic professional communication without physical workplace limitations.

Another significant theoretical foundation of this study is the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). CEFR emphasizes communicative language ability through action-oriented learning, authentic tasks, learner autonomy, and competency-based assessment. Speaking descriptors provided by CEFR enable instructors to evaluate learners' progress according to internationally recognized standards. Within differentiated instruction, CEFR descriptors facilitate grouping learners according to communicative readiness while supporting individualized progression toward higher proficiency levels.

Despite extensive international research concerning differentiated instruction, several important research gaps remain. First, relatively few investigations specifically address Civil Engineering students rather than engineering students generally. Second, limited studies integrate differentiated instruction with ESP methodology, competency-

based assessment, and authentic engineering communication within one comprehensive instructional framework. Third, most existing research emphasizes general communicative competence without examining discipline-specific oral interaction required in construction engineering.

Furthermore, very limited methodological studies have been conducted within the context of Uzbek higher education institutions. Although significant reforms have modernized foreign language education, systematic methodological recommendations specifically designed for Civil Engineering students remain insufficient. Existing instructional materials frequently emphasize vocabulary acquisition and reading comprehension while providing comparatively limited opportunities for authentic professional speaking practice.

The present research addresses these methodological gaps by developing an integrated differentiated instructional model specifically tailored for Civil Engineering students studying English for Specific Purposes. Unlike previous approaches, the proposed model combines differentiated pedagogy, communicative language teaching, competency-based education, authentic engineering scenarios, project-based learning, collaborative interaction, digital learning technologies, and CEFR assessment principles into a unified instructional framework. This integrated methodology seeks to maximize students' oral communicative competence while simultaneously strengthening their professional readiness for international engineering practice.

MATERIALS AND METHODS

The present study employed a mixed-methods research design integrating quantitative and qualitative research approaches to investigate the effectiveness of differentiated instruction in developing Civil Engineering students' oral communicative competence within English for Specific Purposes (ESP) courses. The selection of a mixed-methods approach was based on the complexity of oral communicative competence, which cannot be adequately assessed using a single research method. Quantitative data

enabled the measurement of changes in students' communicative performance, whereas qualitative observations provided deeper insights into learners' participation, motivation, interaction patterns, and confidence during instructional activities.

The research was conducted following the principles of competency-based education, communicative language teaching, differentiated instruction, and learner-centered pedagogy. These pedagogical principles ensured that students actively participated in authentic communicative situations closely related to their future professional activities as civil engineers.

Unlike conventional language instruction emphasizing grammatical accuracy, the proposed methodology focused primarily on meaningful communication within engineering contexts. Students were encouraged to solve professional problems collaboratively, exchange ideas, present technical information, negotiate engineering decisions, and participate in simulated workplace communication.

The participants of the study consisted of undergraduate students enrolled in the Civil Engineering educational program at Namangan State Technical University. The participants were studying English for Specific Purposes as part of their professional curriculum.

A total of **60 second-year students** participated voluntarily in the experiment. They were divided into two comparable groups:

- Experimental Group (EG): 30 students
- Control Group (CG): 30 students

Both groups demonstrated relatively similar English proficiency levels at the beginning of the study according to the initial diagnostic assessment. Their proficiency generally corresponded to the **A2–B1 levels** of the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR).

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

The experimental group received instruction based on differentiated teaching methodology specifically designed for Civil Engineering students, whereas the control group continued learning through traditional teacher-centered ESP instruction.

The experiment lasted **one academic semester (16 weeks)**, comprising two ninety-minute lessons each week.

Research Instruments

Several complementary research instruments were employed to collect reliable and comprehensive data.

Diagnostic Speaking Test

A diagnostic speaking assessment was administered before and after the experimental instruction. The test evaluated students according to internationally recognized communicative competence descriptors adapted from the CEFR framework.

The assessment criteria included:

- Fluency
- Accuracy
- Pronunciation
- Vocabulary Range
- Professional Terminology
- Interaction
- Coherence
- Communicative Confidence

Each criterion was evaluated using a five-point analytical rubric, producing an overall score ranging from 0 to 40 points.

Flexible grouping strategies enabled students to collaborate with classmates possessing different proficiency levels.

This diversity allowed students to demonstrate competence according to their strengths while maintaining common learning objectives.

Learning Environment Differentiation

The classroom environment emphasized active participation, collaboration, learner autonomy, and supportive communication.

Teachers functioned primarily as facilitators, providing individualized guidance rather than delivering continuous lectures.

Digital learning tools were integrated whenever appropriate, including multimedia presentations, engineering videos, online vocabulary platforms, AI-assisted pronunciation applications, and collaborative online discussion environments.

Experimental Speaking Tasks

Professional speaking tasks represented the central component of differentiated instruction. Students participated in authentic engineering communication situations such as:

To compare pre-test and post-test results, statistical significance was determined using an independent samples **t-test** with a significance level of $\mathbf{p < 0.05}$.

Qualitative data collected from observations and interviews were analyzed through thematic coding. Recurring themes regarding learner motivation, communicative confidence, participation, and professional readiness were identified and compared across both groups.

The integration of quantitative and qualitative findings enhanced the validity and reliability of the research while providing a comprehensive understanding of differentiated instruction in Civil Engineering ESP education.

RESULTS

The primary objective of the experimental study was to evaluate the effectiveness of differentiated instruction in improving the oral communicative competence of Civil Engineering students studying English for Specific Purposes (ESP). Students' performance was assessed before and after the sixteen-week instructional intervention using standardized communicative competence criteria aligned with CEFR descriptors.

Before the implementation of differentiated instruction, both the experimental and control groups demonstrated relatively similar levels of oral communicative competence. Statistical analysis confirmed that no significant differences existed between the groups at the beginning of the experiment ($p > 0.05$). This result ensured the comparability of both groups and increased the reliability of subsequent findings.

Table 1

Initial Speaking Competence Scores

Assessment Criteria	**Experimental Group**	**Control Group**
Fluency	2.63	2.59
Pronunciation	2.71	2.67
Vocabulary Range	2.54	2.56
Grammar Accuracy	2.68	2.65
Professional Vocabulary	2.32	2.29
Interaction	2.61	2.58
Communicative Confidence	2.44	2.47
Overall Mean	**2.56**	**2.54**

The initial assessment revealed that students in both groups experienced similar communicative difficulties. The weakest indicators were associated with professional vocabulary, spontaneous interaction, and communicative confidence. Many students hesitated while speaking, frequently switched to their native language, and experienced anxiety when discussing engineering topics in English.

Classroom observations further indicated that students possessed satisfactory knowledge of basic grammar but lacked sufficient opportunities for authentic professional communication. Their responses were generally short, highly structured, and dependent upon teacher support.

During the sixteen-week intervention, the experimental group participated in differentiated instructional activities specifically designed for Civil Engineering students. The instructional model incorporated:

Meanwhile, the control group continued learning according to conventional teacher-centered ESP instruction, where classroom interaction primarily consisted of textbook exercises, vocabulary explanation, grammar practice, and teacher-directed questioning.

Following the intervention, both groups demonstrated improvement; however, the progress achieved by the experimental group was substantially greater across all communicative competence indicators.

Table 2

Post-Test Speaking Competence Scores

Assessment Criteria	**Experimental Group**	**Control Group**
Fluency	4.18	3.24
Pronunciation	4.06	3.18
Vocabulary Range	4.11	3.20
Grammar Accuracy	3.96	3.14
Professional Vocabulary	4.29	3.05
Interaction	4.24	3.19
Communicative Confidence	4.33	3.12
Overall Mean	**4.17**	**3.16**

The findings indicate that students exposed to differentiated instruction demonstrated greater improvement not only in linguistic accuracy but also in communicative confidence, professional vocabulary, interaction skills, and fluency.

The largest increase was observed in **professional engineering vocabulary** and **communicative confidence**, suggesting that authentic professional speaking tasks substantially contributed to students' willingness to communicate.

To better illustrate students' progress, learning gains were calculated by comparing pre-test and post-test scores.

Table 3

Learning Gain Analysis

Indicator	**Experimental Group**	**Control Group**
Pre-test Mean	2.56	2.54
Post-test Mean	4.17	3.16
Improvement	+1.61	+0.62
Percentage Growth	**62.9%**	**24.4%**

The comparative analysis clearly demonstrates that differentiated instruction produced considerably higher learning gains than traditional ESP instruction.

Students receiving differentiated instruction improved approximately **2.5 times more** than students studying through conventional methods.

Observation data indicated remarkable changes in classroom interaction throughout the intervention.

Initially, only approximately **38%** of students actively participated in classroom discussions. By the end of the experiment, active participation in the experimental group increased to **87%**, whereas participation within the control group increased only modestly.

Approximately **93%** of respondents expressed a preference for continuing ESP instruction using differentiated learning strategies rather than traditional grammar-based teaching.

Qualitative interviews provided additional evidence supporting the effectiveness of differentiated instruction.

Students reported that authentic engineering scenarios made classroom activities more meaningful because they could directly connect English learning with their future professional careers.

Several participants emphasized that presenting construction projects and discussing engineering problems significantly increased their confidence in speaking English.

One participant explained:

"Before this course, I was afraid of speaking English in front of my classmates. After participating in engineering presentations and project discussions, I became much more confident because I understood that communication is part of my future profession."

Another student noted:

"Working in groups helped us exchange ideas, learn technical vocabulary naturally, and solve engineering problems together."

Teachers participating in the study similarly reported noticeable improvements in learner autonomy, classroom interaction, motivation, and professional communication.

Independent samples t-test analysis confirmed statistically significant differences between the experimental and control groups following the instructional intervention.

The calculated significance level ($\mathbf{p < 0.05}$) indicates that the observed improvements cannot be attributed to random variation alone. Instead, they demonstrate the positive educational impact of differentiated ESP instruction on Civil Engineering students' oral communicative competence.

Overall, the results provide strong empirical evidence supporting the effectiveness of differentiated instruction as a pedagogical approach for developing professional English speaking skills among future civil engineers.

DISCUSSION

The findings of the present study demonstrate that differentiated instruction significantly improves the oral communicative competence of Civil Engineering students studying English for Specific Purposes (ESP). The experimental group consistently outperformed the control group across all evaluated dimensions, including fluency, communicative confidence, interaction, professional vocabulary, pronunciation, and

overall communicative performance. These findings provide empirical evidence supporting the effectiveness of learner-centered instructional strategies in technical higher education.

One of the most notable outcomes of the study concerns the substantial improvement in students' communicative confidence. At the beginning of the experiment, many participants demonstrated hesitation, fear of making mistakes, and reluctance to participate in classroom discussions. Such findings correspond with previous studies indicating that engineering students frequently experience communication anxiety despite possessing adequate technical knowledge. However, following sixteen weeks of differentiated instruction, students became significantly more willing to express opinions, explain engineering concepts, participate in professional discussions, and deliver technical presentations.

The improvement observed in the experimental group may be explained by the pedagogical principles underlying differentiated instruction. Unlike traditional teaching, which often applies identical instructional procedures regardless of learner diversity, differentiated instruction recognizes students' varying readiness levels, learning preferences, motivation, prior knowledge, and communication needs. Consequently, learning activities become more accessible, engaging, and professionally meaningful.

The present study also confirms the importance of authentic professional communication in ESP instruction. Rather than practicing isolated grammar exercises or memorizing technical vocabulary, students participated in engineering meetings, construction site discussions, safety briefings, project presentations, and collaborative problem-solving activities. Such authentic communicative situations closely resemble real professional environments encountered by civil engineers. As a result, language learning became directly connected with students' future careers, increasing both motivation and meaningful engagement.

Another important finding concerns the role of professional vocabulary acquisition. The largest improvement among all assessment indicators occurred in students' ability to employ Civil Engineering terminology during spontaneous communication. This result suggests that vocabulary should not be taught independently from communicative practice. Instead, technical terminology should be introduced through authentic engineering contexts requiring learners to negotiate meaning, explain construction processes, justify technical decisions, and collaborate in solving engineering problems.

Project-based learning and collaborative speaking tasks proved particularly effective within the differentiated instructional model. Students worked together on engineering projects requiring discussion, planning, decision-making, presentation, and reflection. Such collaborative activities simultaneously developed language competence, teamwork, critical thinking, creativity, and professional responsibility. These competencies correspond closely with the expectations of contemporary engineering education and international labor markets.

Digital technologies further enhanced instructional effectiveness. Multimedia resources, engineering videos, AI-supported pronunciation tools, online collaboration platforms, and interactive speaking activities increased learner autonomy and provided opportunities for individualized practice beyond classroom instruction. The integration of digital learning environments allowed students to receive immediate feedback, monitor personal progress, and practice communication repeatedly without experiencing excessive anxiety.

The findings additionally support competency-based education principles currently being implemented within higher education reforms in Uzbekistan. Modern universities increasingly emphasize practical competencies rather than theoretical knowledge alone. Oral communicative competence represents one of the most essential professional competencies for future civil engineers because successful engineering

practice requires effective interaction with architects, designers, contractors, government organizations, international partners, and local communities.

An important contribution of the present research lies in adapting differentiated instruction specifically for Civil Engineering ESP education. Although differentiated teaching has received considerable attention in general education, relatively few studies have proposed comprehensive instructional frameworks specifically designed for technical universities. Most previous investigations discuss engineering education broadly without considering discipline-specific communication requirements. In contrast, the methodology proposed in this study integrates differentiated pedagogy with authentic engineering communication, competency-based assessment, project-based learning, and CEFR-oriented speaking evaluation.

The study also contributes to methodological development within Uzbek higher education. Existing ESP courses often prioritize reading technical texts and learning specialized vocabulary while allocating comparatively limited instructional time to authentic oral communication. The proposed differentiated model addresses this imbalance by systematically integrating speaking activities into every stage of instruction. Consequently, students gradually develop confidence, professional interaction skills, communicative flexibility, and intercultural awareness alongside linguistic competence.

Furthermore, the findings indicate that differentiated instruction supports inclusive education principles. Students with varying English proficiency levels actively participated because instructional activities were adjusted according to their learning needs. Lower-level learners benefited from structured support, guided speaking models, vocabulary scaffolding, and collaborative interaction, whereas advanced learners engaged in more cognitively demanding tasks such as technical debates, engineering consultations, and project defense presentations. Such flexibility increased participation among all learners and reduced communication anxiety.

The results of the present investigation also correspond with the objectives of the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), particularly its action-oriented approach emphasizing authentic language use. The differentiated instructional model encouraged learners to function as social agents performing meaningful professional tasks rather than merely completing language exercises. Consequently, communicative competence developed through purposeful interaction rather than isolated linguistic practice.

Despite these positive findings, several limitations should be acknowledged. The experiment was conducted within a single technical university and involved a relatively limited number of participants. Future studies should include multiple universities representing different engineering specializations to increase the generalizability of findings. Additionally, the duration of the experiment was limited to one academic semester. Longitudinal investigations could examine whether improvements in oral communicative competence remain stable throughout students' academic and professional development.

Another promising direction for future research involves integrating artificial intelligence, virtual reality, augmented reality, and digital simulation technologies into differentiated ESP instruction. Such technologies may further individualize learning experiences while providing authentic engineering communication scenarios that closely resemble international professional practice.

Overall, the findings strongly support the conclusion that differentiated instruction represents an effective methodological approach for developing Civil Engineering students' oral communicative competence. By combining learner-centered pedagogy, authentic professional communication, competency-based assessment, project-based learning, digital technologies, and CEFR principles, the proposed instructional model substantially enhances students' readiness for professional communication within the global engineering community.

CONCLUSION

The present study investigated the effectiveness of differentiated instruction in developing the oral communicative competence of Civil Engineering students studying English for Specific Purposes (ESP). Based on the findings obtained through quantitative and qualitative analyses, it can be concluded that differentiated instruction significantly enhances students' communicative competence, professional interaction skills, confidence, motivation, and readiness for authentic engineering communication.

The experimental results demonstrated that students who participated in differentiated ESP instruction achieved considerably higher speaking performance than those taught through conventional teacher-centered methods. Significant improvements were observed in fluency, pronunciation, professional vocabulary, interaction, communicative confidence, and the ability to perform authentic engineering communication tasks.

The findings confirm that effective ESP instruction for Civil Engineering students should not focus exclusively on grammar instruction or isolated vocabulary memorization. Instead, language learning should be integrated with professional engineering activities, authentic communication, collaborative learning, and competency-based assessment.

One of the principal advantages of differentiated instruction is its ability to address learner diversity. By adapting instructional content, learning processes, assessment strategies, and classroom interaction according to students' individual needs and proficiency levels, teachers create an inclusive learning environment in which every learner has an opportunity to succeed. Such an approach increases participation, reduces speaking anxiety, and encourages continuous professional development.

The proposed instructional model integrates differentiated pedagogy, communicative language teaching, project-based learning, competency-based education, authentic engineering scenarios, and CEFR-oriented assessment into a unified

methodological framework specifically designed for Civil Engineering students. This integrated methodology contributes to improving both linguistic competence and professional communication skills required in contemporary engineering practice.

Furthermore, the study supports ongoing educational reforms aimed at modernizing foreign language instruction within technical universities. The implementation of differentiated ESP instruction may contribute to preparing highly qualified engineering graduates capable of participating successfully in international academic, scientific, and professional communication.

In conclusion, differentiated instruction should be considered one of the most promising pedagogical approaches for developing oral communicative competence in Civil Engineering education. Its systematic implementation has the potential to improve English language teaching quality, strengthen graduate employability, and enhance the international competitiveness of technical higher education institutions.

Scientific Novelty of the Research

The scientific novelty of the present study is reflected in the following contributions:

- A comprehensive differentiated instructional methodology specifically designed for developing Civil Engineering students' oral communicative competence in ESP classrooms has been developed.
- A methodological model integrating differentiated instruction, communicative language teaching, competency-based education, project-based learning, and CEFR assessment has been proposed.
- Authentic professional communication tasks reflecting real engineering workplace situations have been systematically incorporated into ESP instruction.
- A differentiated assessment framework based on CEFR speaking descriptors has been adapted for technical university students.

- The study provides empirical evidence confirming the effectiveness of differentiated instruction in improving professional English communication within Civil Engineering education.

Practical Significance

The practical significance of the research consists of the following:

- The proposed methodology may be implemented in English for Specific Purposes courses offered at technical universities.
- The differentiated instructional model can be incorporated into undergraduate Civil Engineering curricula.
- The developed speaking tasks, role plays, engineering simulations, and project-based activities may serve as practical teaching resources for ESP instructors.
- The assessment criteria may assist teachers in evaluating students' oral communicative competence according to internationally recognized standards.
- The research findings may contribute to curriculum modernization and professional development programs for university English teachers.
- The proposed instructional framework may also be adapted for other engineering specialties, including Architecture, Mechanical Engineering, Electrical Engineering, Information Technology, and Environmental Engineering.

RECOMMENDATIONS

Based on the findings of the present research, the following recommendations are proposed:

1. English language teachers working in technical universities should systematically integrate differentiated instruction into ESP classrooms.
2. Civil Engineering curricula should include authentic professional communication tasks reflecting real workplace situations.
3. Greater emphasis should be placed on developing students' oral communicative competence rather than solely grammatical knowledge.

4. Project-Based Learning and collaborative engineering activities should become integral components of ESP instruction.

5. Digital technologies, artificial intelligence, virtual simulations, and multimedia resources should be incorporated to enhance communicative learning.

6. Continuous professional development programs should familiarize university teachers with differentiated instructional strategies.

7. Future research should investigate the long-term effects of differentiated instruction across multiple engineering disciplines and educational contexts.

References:

1. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing*. Longman.
2. Brookhart, S. M. (2017). *How to give effective feedback to your students*. ASCD.
3. Littlewood, W. (2014). *Communicative Language Teaching*. Cambridge University Press.
4. Khaydarova, S. (2025). *Improving Writing Skills of Students in English*. LAP LAMBERT Academic Publishing.
5. Khaydarova, S. (2025). *English Textbook of Food Technology*. LAP LAMBERT Academic Publishing.
6. Khaydarova, S., & Khoshimova, D. (2026). *Textbook for Accounting and Auditing*. LAP LAMBERT Academic Publishing.Khaydarova, S., & Khoshimova, D. (2026). *English Textbook: English for Marketing Students*. LAP LAMBERT Academic Publishing.
7. Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan. (2024). *State Educational Standards for Higher Education*.
8. Khaydarova, S. (2026). *English for Civil Engineering* (Teaching Manual, under review by the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan).

BO'LAJAK MAXSUS PEDAGOGLARDA KASBIY MASULYATNI SHAKLLANTIRISHGA TA'SIR ETUVCHI SHART-SHAROITLAR

Xalimova Ozoda
Namangan davlat pedagogika instituti
Maxsus pedagogika (logopediya) bosqich magstranti
E-mail: ozodakhalimova2@gamil.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bo'lajak maxsus pedagoglarning — kelajakda rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlash taqdiriga o'z umrini bag'ishlaydigan defektologlarning — kasbiy mas'uliyatini shakllantirishga ta'sir etuvchi shart-sharoitlar ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil etiladi. Shart-sharoitlarni uch guruhga ajratiladi: tashqi muhit, ichki shaxsiy omillar va o'quv jarayonining didaktik tuzilishi.*

Kalit so'zlar: *kasbiy mas'uliyat, maxsus pedagog, defektolog, shart-sharoitlar, kasbiy shakllanish, pedagogik muhit, empatiya, amaliyot, inklyuziv ta'lim.*

УСЛОВИЯ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ.

Аннотация: *В статье исследуются условия формирования профессиональной ответственности у будущих специальных педагогов-дефектологов. Выделяет три группы условий: внешняя среда, личностные качества студента и дидактическая организация учебного процесса.*

Ключевые *слова: профессиональная ответственность, специальный педагог, дефектолог, условия формирования, профессиональное становление, педагогическая среда, эмпатия, практика, инклюзивное образование.*

CONDITIONS AFFECTING THE FORMATION OF PROFESSIONAL RESPONSIBILITY IN FUTURE SPECIAL EDUCATORS

Annotation*: This article scientifically and pedagogically analyzes the conditions that influence the formation of professional responsibility in future special educators - defectologists who will devote their lives to working with children with developmental disabilities. The conditions are divided into three groups: external environment, internal personal factors and didactic structure of the educational process.*

Keywords: *professional responsibility, special educator, defectologist, conditions, professional formation, pedagogical environment, empathy, practice, inclusive education.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

KIRISH

Maxsus pedagog — bu oddiy kasbni emas, balki insoniy burchni tanlagan inson. U har kuni rivojlanishida turli xil nuqsonlari bo'lgan bolalar bilan ishlaydi: eshitmaydiganlar, ko'rmaydigan, nutqi cheklangan, intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalar. Bunday bolalarga dars o'tish oddiy bilim uzatish emas — bu har bir bolaning qalbiga yo'l topish, uning imkoniyatlarini ko'ra bilish va shu imkoniyatni rivojlantirib borish santidir. Ana shunday mas'uliyatli vazifani his qilish va uni o'z kasbiy hayot falsafasiga aylantirish — bo'lajak maxsus pedagogning eng muhim sifatiga aylanmog'i lozim.

Biroq tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, kasbiy mas'uliyat o'z-o'zicha paydo bo'lmaydi. Uni shakllantirishga muayyan shart-sharoitlar kerak. A.A.Xoliqov o'zining "Pedagogik mahorat" kitobida [1] o'qituvchining mas'uliyatini kasbiy odobning bosh o'lchovi deb atagan edi. Lekin u bu sifat qanday tarbiyalanadi, degan savolga to'liq javob bermagan. Aynan shu savol — kasbiy mas'uliyatni shakllantiruvchi shart-sharoitlarni tizimli o'rganish — ushbu maqolaning asosiy muammosi.

O'zbekistonda maxsus ta'lim tizimining rivojlanib borishi bu muammoni yanada dolzarb qilib qo'ymoqda. "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonun [2] va "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun [3] rivojlanishida nuqsoni bo'lgan har bir bolaning sifatli ta'lim olish huquqini kafolatlaydi. Lekin qonun faqat yo'nalishni ko'rsatadi — uni amalga oshirish esa defektologning qo'lida. Va agar u haqiqatan mas'uliyatli bo'lmasa, qonun qog'ozda qoladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Kasbiy mas'uliyat tushunchasiga turli olimlar har xil yondashgan. O'.Tolipov va M.Usmonboyeva o'zlarining pedagogik texnologiyalar bo'yicha asarida mas'uliyatni pedagogning kasbiy yo'nalganligining tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqadi[4]. Sh.Sharipov esa kompetentlik nazariyasi doirasida mas'uliyatni kasbiy etika bilan

bevosita bog‘laydi: kim o‘z ishining oqibatini anglaydigan bo‘lsa — shu mas’uliyatli pedagogdir.[5]. Ushbu ikki nuqtai nazar bir-birini to‘ldiradi.

Rus surdopedagogikasida bu masalaga alohida e’tibor qaratgan. Defektolog uchun mas’uliyat ikki qatlamlidir: bir tomondan, bola kelajagiga bevosita ta’sir etish; ikkinchi tomondan, ota-onaning umid va ishonchini oqlash. Bu “ikkilamchi mas’uliyat“ umumta’lim o‘qituvchisiga qaraganda kuchliroq psixologik yuk tashiydi[6]. R.O.Agavelyan esa ushbu yuklamani emotsional jihatdan ko‘tarish uchun defektologda empatiya qobiliyati kuchli bo‘lishi kerakligini uzoq yillik tadqiqotlar bilan isbotlagan[7]
.

O‘zbekiston kontekstida D.B.Yakubjonova bo‘lajak defektologlardagi kasbiy ijodkorlik va mas’uliyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganib, juda qiziqarli xulosa chiqargan: ijodkor pedagog mas’uliyatdan qo‘rqmaydi — aksincha, mas’uliyat uning ijodkorligini rag‘batlantiradi. Ya’ni bu ikki sifat bir-birini tug‘diradi. Shu jihatdan Yakubjonova xulosasi ushbu maqolaning nazariy asosiga muhim hissa qo‘shadi[8].

Bularning barchasini umumlashtirgan holda ushbu tadqiqotda kasbiy mas’uliyatga quyidagicha ta’rif beriladi: bu — bo‘lajak maxsus pedagogning o‘z ishining oqibati uchun shaxsiy javobgarlik tuyg‘usi, nuqsonli bola bilan ishlash jarayonini vijdonan va mahorat bilan olib borishga ongli intilish, hamda xato qilgan taqdirda uni tan olib tuzatishga tayyor turish. Bu ta’rif uch qatlamni — bilish, his etish va xulq-atvorda namoyon bo‘lish — birga ushlab turadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, talabaning kasbiy mas’uliyati eng avvalo u qanday muhitda o‘qiyotganiga bog‘liq. Bu oddiy gap bo‘lib ko‘rinishi mumkin, lekin ortida jiddiy ma’no yotadi.

Birinchi va eng kuchli tashqi omil — haqiqiy amaliyot muhiti. Qog‘ozdagi bilim va real bola — bu ikki narsa orasida yer bilan osmon farqi bor. Nutqi yo‘q, eshitmayotgan, yoki intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo‘lgan bola bilan birinchi

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

marta yuzma-yuz kelgan talaba bir paytning o‘zida ikki his tuyadi: qo‘rquv va mas’uliyat. Qo‘rquv vaqt o‘tishi bilan o‘tadi, mas’uliyat esa — agar muhit to‘g‘ri bo‘lsa — qoladi va o‘sib boradi. D.B. Yakubjonova o‘z tadqiqotida aynan shu narsani kuzatgan: amaliyot o‘tagan talabalar kurs oxirida mas’uliyat ko‘rsatkichida amaliyot o‘tmagan tengdoshlaridan keskin ustun chiqdi[8].

Ikkinchi muhim tashqi omil — namunaviy pedagog ta’siri. Talaba o‘zi ko‘rgan odamga o‘xshaydi — bu pedagogikaning eng qadimiy haqiqatlaridan biri. A.A.Xoliqov shaxsiy namunani kasbiy tarbiyaning asosiy vositasi deb ataydi[1]. Boshqa olimlar ham bu fikrni qo‘llab-quvvatlaydi: talaba namunaviy defektolog bilan birga ishlayotganda nafaqat texnikalarni, balki kasbga munosabatni, bolaga hurmatni, mas’uliyat tuyg‘usini ham “ko‘rib o‘rganadi“. Bu — so‘z bilan o‘rgatib bo‘lmaydigan narsa.

Uchinchi tashqi shart-sharoit — huquqiy muhitning aniqligi. “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida“gi Qonun [2] har bir bolaning sifatli ta’lim olish huquqini qayd etadi. Bu qonunni o‘qigan talaba o‘zining kelajakdagi mas’uliyatini yanada aniq his qila boshlaydi: agar u bu bolaga to‘g‘ri ta’lim bermasa — qonuniy huquq buziladi. Bu tashqi ramka mas’uliyatni ichki tuyg‘udan tashqari ijtimoiy zaruriyat sifatida ham ongga singdiradi.

Tashqi muhit qanchalik yaxshi bo‘lmasin, agar talabaning ichida mas’uliyatga zamin bo‘lmasa — hech narsa ildiz otmaydi. Shu sababli ichki shart-sharoitlar tashqi shart-sharoitlardan kam muhim emas.

Ichki omillarning birinchisi — kasbga ongli motivatsiya. Bu — “nega bu kasbni tanladim?“ savoliga chin yurakdan javob bera olish. Tadqiqotimizda eksperimental guruhdagi talabalarning 68 foizi o‘z motivatsiyasini “nogironligi bo‘lgan bolalarga haqiqatan yordam qilmoqchi edim“ deb ifodaladi. Qolgan 32 foizi esa diplom, ish joyi yoki oilaviy bosim kabi tashqi sabablarga ishora qildi. Har ikki guruhni bir yil kuzatganda aniqlandi: mas’uliyat ichki motivatsiyali talabalarda tizimli o‘sib bordi, tashqi motivatsiyalilarda esa dalgalanib qoldi. Ikkinchi ichki omil — empatiya

qobiliyati. Empatiya — bu boshqaning holatini o‘zingday his qila olish. Defektolog uchun bu — kasbiy omon qolish shartidir. R.O.Agavelyan yillar davomida defektologlarni kuzatib, shunday xulosaga kelgan: empatiyasi yuqori bo‘lgan mutaxassislar bolaning qiyinchiliqlarini tezroq sezadi, to‘g‘riroq yondashuv topadi va kasbiy tukansizlikdan (professional burnout) kuchliroq himoyalangan bo‘ladi[7]. Uchinchi ichki omil — o‘z-o‘zini tahlil qilish qobiliyati, ya’ni refleksiya. Mas’uliyatli inson xato qilganda uni yashirib qo‘ymaydi — xatoni ko‘radi, tahlil qiladi va tuzatadi. Bu qobiliyat pedagog uchun ayniqsa muhim, chunki bolaning rivojlanishidagi har bir yo‘qotilgan kun qaytmaydi.

Uchala guruhdan eng bevosita boshqariladigan shart-sharoitlar — didaktik, ya’ni o‘quv jarayoniga bog‘liq shart-sharoitlar. Bu yerda oliy ta’lim muassasasining o‘zi bevosita ishtirokchi bo‘ladi.

Birinchi didaktik shart-sharoit — fanlar mazmunida kasbiy etika va mas’uliyatning alohida o‘rin egallashi. F.R.Tashabboeva oliy ta’limda maxsus metodika modullarini o‘qitish bo‘yicha o‘z tadqiqotida ta’kidlagan: agar kasbiy etika va mas’uliyat masalalari fanlarda maxsus mavzu sifatida ko‘tarilsa, talabalar bu tushunchani mavhum emas, balki tirik va amaliy his qiladi[11].

Ikkinchi didaktik shart-sharoit — amaliyotning yetarli hajmi va sifati. Amaliyot haqida tashqi shart-sharoitlar bo‘limida gapirdik, lekin bu yerda uning didaktik tashkil etilishi muhim. Amaliyot shunchaki “borib keldim“ darajasida bo‘lsa — foydasi oz.

Uchinchi didaktik shart-sharoit — guruhli refleksiya va muloqot madaniyati. Haftada bir marta o‘tiladigan refleksiya seminarlari — talabalar amaliyotda ko‘rgan qiyin holatlarni muhokama qiladigan, bir-birining tajribasidan o‘rganadigan suhbat majlislari — mas’uliyatni shakllantirishning eng samarali didaktik vositalaridan biri bo‘lib chiqdi.

Bu uchala guruh shart-sharoitlar bir-birini kuchaytiradi. Faqat tashqi muhit yaratib, lekin talabaning ichki motivatsiyasiga e’tibor bermasa — natija yuzaki bo‘ladi.

Yaxshi didaktika bo‘lsa-yu, amaliyot yetarli bo‘lmasa — bilim hayotdan uziladi. Ichki qobiliyat bo‘lsa-yu, muhit qo‘llab-quvvatlamasa — talant so‘nadi. Faqat uchala guruh bir vaqtda ishlagan taqdirda kasbiy mas’uliyat barqaror va chuqur shakllanadi.

Maxsus pedagog — bu katta kuch talab etadigan, lekin katta ma’no beruvchi kasbni tanlagan inson. Uning qo‘lida rivojlanishida qiyinchiliklari bo‘lgan bola — nafaqat bugungi dars, balki o‘sha bolaning butun kelajagi. Ana shunday his bilan ishlash — kasbiy mas’uliyat. Va bu his o‘z-o‘zicha emas, balki aniq shart-sharoitlar natijasida shakllanadi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatdi: kasbiy mas’uliyatni shakllantirishga ta’sir etuvchi shart-sharoitlar uch guruhga bo‘linadi — tashqi muhit, ichki shaxsiy sifatlar va didaktik jarayon. Bu uchala guruh bir-birini kuchaytiradi va birgalikda ishlaydi. Ulardan biri bo‘lmasa — zanjir uziladi.

Eksperimental tadqiqot natijalari maqsadli pedagogik ta’sirning aniq natija berishini isbotladi: mas’uliyat darajasi 1,9 barobar o‘sdi. Bu raqam ortida oddiy bir haqiqat yotadi — oliy ta’lim muassasasi bo‘lajak defektologning kasbiy mas’uliyatini tarbiyalashga hozirdan, birinchi kursdan boshlab jiddiy kirishishi kerak.

XULOSA

Xulosa qilib bir necha amaliy tavsiya berish mumkin. Birinchidan, “Kasbiy etika va mas’uliyat“ fani “Maxsus pedagogika“ yo‘nalishi o‘quv rejasiga majburiy kurs sifatida kiritilishi lozim — bu fan talabaga nafaqat qoidalarni, balki kasbiy vijdonni shakllantirishi kerak. Ikkinchidan, klinik amaliyot hajmi yiliga kamida 160 soatga yetkazilishi va har bir talabaga tajribali defektolog-mentor biriktirilishi kerak. Uchinchidan, pedagogik psixologiya fanida empatiyani rivojlantiradigan maxsus modul kiritilsin va har semestrda talabalarning empatiya darajasi kuzatib borilsin. To‘rtinchidan, oliy ta’lim muassasasi va maxsus ta’lim maktablari o‘rtasida doimiy hamkorlik tartibi yo‘lga qo‘yilsin — bu nafaqat amaliyot uchun, balki talabaning kasb odamlarini ko‘rib o‘rganishi uchun ham zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

[1] Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. — Toshkent: O'zbekiston Respublikasi OMTV, 2011. — 303 b.

[2] O'zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonuni, 09.07.2021, ORQ-694-son // lex.uz. URL: https://lex.uz/docs/5498268.

[3] O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 23.09.2020 // lex.uz. URL: https://lex.uz/docs/5013009.

[4] Tolipov o'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. — 256 b.

[5] Sharipov Sh. Pedagog kompetentligi va kasbiy sifatlar. — Toshkent: o'qituvchi, 2020. — 224 b.

[6] Nazarova N.M. Spetsialnaya pedagogika: uchebnoye posobiye. — Moskva: Akademiya, 2010. — 400 s.

[7] Agavelyan R.O. Emotsionalno-volitativnaya sfera pedagoga-defektologa kak faktor professionalnoy gotovnosti. — Novosibirsk: NGPU, 2006. — 187 s.

[8] Yakubjonova D.B. Bo'lajak defektologlarda kasbiy ijodkorlikni rivojlantirish texnologiyasi. — Toshkent: TDPU, 2022.

[9] Leontev A.N. Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost. — Moskva: Smysl, 2005. — 352 s.

[10] Davletshin M.G. Shaxs psixologiyasi. — Toshkent: o'qituvchi, 2012. — 310 b.

[11] Teshaboyeva F.R. Oliy ta'limda "Ona tili o'qitish maxsus metodikasi" modulini o'qitish samaradorligini oshirish texnologiyalari. — Toshkent, 2021.

[12] Sariyeva Q.N., Sayakova B.E. Razvitiye professionalnykh kompetentsiy pedagoga-defektologa kak osnova povysheniya kachestva spetsialnogo obrazovaniya // Molodoy uchenyy. — 2016. — №9. — S. 1117—1120.

[13] Abduqodirov A., Azizxo'jayeva N. Ta'limda interfaol metodlar va texnologiyalar. — Toshkent: Xalq ta'limi, 2017. — 248 b.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

AKTYOR BADIIY NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA SHE'RIY DRAMALARNING PEDAGOGIK QIYMATI

Tuyg'unov Doniyor Mirzayevich,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Iqtidorli talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo'limi boshlig'i,
mustaqil izlanuvchi
tuygunovdoniyor4@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tarixiy she'riy dramalar vositasida bo'lajak aktyorlarning badiiy nutqini rivojlantirishning pedagogik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek", Uyg'un va Izzat Sultonlarning "Alisher Navoiy" hamda Abdulla Oripovning "Sohibqiron" kabi tarixiy she'riy asarlari misolida aktyorlik mahoratini takomillashtirish imkoniyatlari ochib beriladi. Undan tashqari, tarixiy she'riy dramalarning sahna san'ati va teatr ta'limidagi o'rni, ularning aktyor nutq madaniyatini shakllantirishdagi imkoniyatlari hamda pedagogik jarayonda qo'llaniladigan samarali metod va yondashuvlar yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *teatr pedagogikasi, badiiy nutq, tarixiy she'riy drama, aktyorlik mahorati, sahna nutqi, fonetika, obrazli tafakkur, dramatik asar, teatr ta'limi, ijrochilik san'ati.*

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ СТИХОТВОРНОЙ ДРАМЫ В РАЗВИТИИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ АКТЕРА

Аннотация. *В данной статье научно анализируются педагогические основы развития художественной речи будущих актеров посредством исторических стихотворных драм. Также на примере таких исторических поэтических произведений, как «Мирзо Улугбек» Максуда Шайхзаде, «Алишер Навои» Уйгуна и Иззата Султана, а также «Сохибкирон» Абдуллы Арипова, раскрываются возможности совершенствования актерского мастерства. Кроме того, освещаются роль исторических стихотворных драм в сценическом искусстве и театральном образовании, их потенциал в формировании речевой культуры актера, а также эффективные методы и подходы, применяемые в педагогическом процессе.*

Ключевые слова: *театральная педагогика, художественная речь, историческая стихотворная драма, актерское мастерство, сценическая речь, фонетика, образное мышление, драматическое произведение, театральное образование, исполнительское искусство.*

PEDAGOGICAL VALUE OF POETIC DRAMA IN DEVELOPING AN ACTOR'S ARTISTIC SPEECH

Abstract. *This article scientifically analyzes the pedagogical foundations of developing the artistic speech of future actors through historical poetic dramas. The article also reveals the possibilities of improving acting skills using the example of historical poetic works such as Maqsud Shaykhzoda's "Mirzo Ulug'bek", Uygun and Izzat Sultan's "Alisher Navoiy" and Abdulla Oripov's "Sahibqiron". In addition, the role of historical poetic dramas in performing arts and theater education, their potential for forming an actor's speech culture, and effective methods and approaches used in the pedagogical process are highlighted.*

Keywords: *theater pedagogy, artistic speech, historical poetic drama, acting skills, stage speech, phonetics, figurative thinking, dramatic work, theater education, performing arts.*

KIRISH

Ma'lumki, san'atning rivojlanishi insoniyat jamiyatining taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Jamiyat taraqqiy etgani sari kishilarning ma'naviy ehtiyojlari ham ortib boradi. Shu bilan birga, san'at va uning turlari ham rivojlanib, takomillashadi. Ayniqsa, teatr san'ati inson ruhiyati, tafakkuri, estetik didi hamda ma'naviy qarashlarini rivojlantirishda alohida o'rin tutadi. Teatrning markazida esa aktyor turadi. Aktyorning sahnadagi muvaffaqiyati nafaqat uning tashqi harakati yoki obrazni his qilish mahorati bilan, balki badiiy nutqining mukammalligi bilan ham belgilanadi. Chunki tomoshabin aktyorning ichki dunyosini, obrazning ruhiy holatini avvalo uning ovozi, talaffuzi, ohangi va so'zlarni ifodalash mahorati orqali qabul qiladi. Shu bois bo'lajak aktyorlarning badiiy nutqini rivojlantirish masalasi teatr pedagogikasining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

O'zbek teatri jamiyatimizning ma'naviy va ma'rifiy barkamolligini ta'minlovchi muhim sohalardan biridir. Uning rivojlanishida tarixiy dramalarning o'rni beqiyosdir. Tarixiy dramalar orqali xalqning boy o'tmishi, milliy qadriyatlari, buyuk ajdodlarning hayoti va ma'naviy merosi sahna talqini vositasida keng yoritiladi. Bunday asarlar tomoshabinda milliy g'urur, vatanparvarlik va tarixiy xotiraga hurmat tuyg'ularini shakllantiradi. Shu bilan birga, tarixiy she'riy dramalar yosh ijodkorlarning badiiy tafakkurini boyitishda, estetik didini shakllantirishda va nutqiy imkoniyatlarini kengaytirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Tarixiy she'riy asarlar o'zining poetik

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tili, obrazli ifodalari, ritmik tuzilishi va hissiy ta'sir kuchi bilan oddiy dramatik matnlardan farqlanadi. Bunday asarlar bilan ishlash aktyordan chuqur tafakkur, aniq talaffuz, ovoz imkoniyatlarini boshqarish hamda emotsional ifoda vositalaridan mahorat bilan foydalanishni talab qiladi.

Tarixiy she'riy dramalar milliy qadriyatlar, tarixiy xotira va ma'naviy merosni o'zida mujassamlashtirgani sababli ular bo'lajak aktyorlarning nafaqat nutqini, balki dunyoqarashini ham shakllantiradi. Sahna tilining ravonligi, poetik satrlarning to'g'ri talqini, dramatik pauzalarning mazmun bilan uyg'unligi aktyorning professional mahoratini belgilovchi asosiy omillardan sanaladi. Shu jihatdan qaraganda, tarixiy she'riy dramalarni teatr ta'limi tizimida pedagogik vosita sifatida qo'llash dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Badiiy nutq aktyorning kasbiy quroli sifatida uning obraz yaratishdagi asosiy tayanchidir. Nutq orqali aktyor tomoshabin bilan ma'naviy aloqa o'rnatadi, dramatik konfliktni ochib beradi va sahnadagi ruhiy harakatni ifodalaydi. Ayniqsa, she'riy dramatik matnlarning o'ziga xos ritmi, qofiyasi va poetik tizimi aktyorning fonetik imkoniyatlarini rivojlantirishga imkon yaratadi. Shu sababli tarixiy she'riy dramalar bo'lajak aktyorlar uchun o'ziga xos nutqiy maktab vazifasini bajaradi.

Tarixiy va zamonaviy she'riy dramalarni o'qitish jarayonida sahna nutqi hamda aktyorlik mahoratining o'zaro bog'liqligi bo'lajak aktyorlarning badiiy tafakkuri va nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. She'riy drama aktyorning intonatsion ifodaviyligi, ritmik sezgirligi va obrazli tafakkurini shakllantiruvchi samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu borada D.M. Tuyg'unov tarixiy va zamonaviy she'riy dramalarni o'qitish jarayonida sahna nutqi hamda aktyorlik mahoratining o'zaro bog'liqligi bo'lajak aktyorlarning badiiy tafakkuri va nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda muhim pedagogik omil ekanligini ta'kidlaydi. Ayniqsa, she'riy drama aktyorning intonatsion ifodaviyligi, ritmik sezgirligi

va obrazli tafakkurini shakllantiruvchi samarali pedagogik vosita sifatida talqin etiladi [7: 285].

Tarixiy she'riy drama tarixiy voqelikni poetik ifoda bilan uyg'unlashtirgan holda inson ruhiyatining murakkab qirralarini ochib beradi. Bunday asarlarda tarixiy obrazlar orqali milliy qadriyatlar, ma'naviy qarashlar hamda ijtimoiy munosabatlar yoritiladi. Tarixiy she'riy dramalar o'zining yuksak badiiy tili bilan aktyordan mukammal sahna nutqi va chuqur ijro mahoratini talab etadi. Masalan, dramaturg Maqsud Ma'sum o'g'li Shayxzodaning 1961-yilda yozilgan "Mirzo Ulug'bek" tarixiy tragediyasi o'zbek dramaturgiyasi va teatr san'ati tarixida muhim o'rin egallaydi. "Mirzo Ulug'bek" tarixiy fojeasida o'zbek xalqi tarixining nihoyatda murakkab, ayni paytda muhim davrlaridan biri tasvirlangan bo'lib, asarning markazida Ulug'bek obrazi turadi. Dramadagi barcha voqealar, personajlar hamda ularning hayoti va taqdiri aynan shu obraz atrofida birlashadi. Voqealar rivoji davomida Ulug'bekning serqirra faoliyati, buyuk iste'dodi va boy ma'naviy olamiga xos fazilatlar izchil ochib boriladi. Asarda Ulug'bek nafaqat buyuk olim, balki adolat va ma'rifat homiysi, xalqparvar hamda iste'dodli davlat arbobi sifatida gavdalanadi. Muallif uning zamonasining ilg'or fikrli hukmdori ekanligini tarixiy haqiqat asosida badiiy talqin etadi. Shu jihatdan mazkur drama aktyorning badiiy nutqini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki obrazning ruhiy kechinmalari, fikriy teranligi va ma'naviy olami poetik nutq orqali ta'sirchan ifodalanadi.

Asar ilk bor 1961-yilda Hamza nomidagi Akademik drama teatrida rejissyor A.O. Ginzburg tomonidan sahnalashtirilgan. Spektaklning sahna bezaklarini rassom H. Ikromov yaratgan. Mazkur sahna asari murakkab psixologik yo'nalishda hal etilib, obrazlar puxta ishlanganligi bilan ajralib turadi. Rejissura esa o'sha davr ruhining murakkab jihatlarini chuqur ifodalashga qaratilgan edi. O'zbek sahnasida ilk bor buyuk aktyor Shukur Burhonov tomonidan yaratilgan Ulug'bek obrazi nafaqat uning ijodiy biografiyasini boyitdi, balki umumo'zbek teatr san'ati tarixida ham alohida ahamiyatga ega sahifalardan biriga aylandi.

Mazkur sahna talqini va undagi ijrochilik tajribasi teatr san'atining ijodiy imkoniyatlarini yaqqol namoyon etgan holda, aktyorlik mahoratining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan badiiy nutq madaniyatiga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi. Chunki tarixiy asarlarda, xususan, murakkab psixologik yo'nalishda sahnalashtirilgan tragediyalarda so'zning ohangi, intonatsion rang-barangligi va talaffuz aniqligi obrazning ichki dunyosini ochib berishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu jihatdan, bo'lajak aktyorlarning badiiy nutqini rivojlantirish pedagogik jarayonning markaziy vazifalaridan biri sifatida qaraladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Pedagogik yondashuvda badiiy nutqni shakllantirish bir necha o'zaro bog'liq komponentlar asosida amalga oshiriladi. Avvalo, fonetik tayyorgarlik muhim o'rin tutadi. Talaba aktyor tovushlarni aniq va ravon talaffuz qilish, nutq apparatini boshqarish hamda nafasni to'g'ri taqsimlash ko'nikmalarini egallashi lozim. Bu jarayon maxsus artikulyatsion mashqlar, diksiya mashg'ulotlari va ovoz treninglari orqali rivojlantiriladi. Ikkinchi muhim yo'nalish intonatsion ifodaviylikdir. Sahna nutqida har bir jumlaning ma'nosi faqat so'zlar orqali emas, balki ohang, urg'u va pauzalar orqali ham ochiladi. Ayniqsa, tarixiy tragediyalarda qahramonlarning ichki ziddiyatlari va ruhiy kechinmalari intonatsiya vositasida chuqur ifodalanadi. Shu sababli bo'lajak aktyorlar matnni mexanik yodlash emas, balki uning ma'naviy mazmunini anglab ijro etishga o'rgatiladi. Uchinchi asosiy jihat obrazli tafakkurni rivojlantirishdir. Aktyor sahnada faqat matn yetkazuvchi emas, balki jonli obraz yaratuvchi ijodkor sifatida harakat qiladi. Tarixiy asarlar bilan ishlash jarayonida talaba o'sha davr ruhini, tarixiy sharoitni va qahramonning ichki psixologik holatini tasavvur qila olishi kerak. Bu esa badiiy nutqning tabiiy va ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi.

Shuningdek, pedagogik jarayonda emotsional xotirani rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Aktyor o'z hayotiy tajribasidagi hissiyotlarni sahna obraziga ko'chira olish malakasiga ega bo'lishi lozim. Bu usul nutqning samimiyligini oshirib,

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tomoshabinda kuchli estetik ta'sir uyg'otadi. Shuning uchun ham, tarixiy sahna asarlari, xususan "Mirzo Ulug'bek" tragediyasi kabi yirik dramatik asarlar bo'lajak aktyorlarning badiiy nutqini shakllantirishda beqiyos pedagogik imkoniyatlarga ega. Bunday asarlar ustida ishlash jarayonida talabalarda nafaqat nutq madaniyati, balki chuqur ijodiy tafakkur, tarixiy ong va sahnaviy mahoratni ham rivojlanadi.

Yoki Uyg'un va Izzat Sultonning "Alisher Navoiy" tarixiy dramasi misolida ham tarixiy sahna asarlarining badiiy va pedagogik imkoniyatlarini yaqqol kuzatish mumkin. Mazkur drama o'zbek xalqining buyuk mutafakkiri, shoir va davlat arbobi Alisher Navoiy hayoti va ijodiy faoliyatini sahnaviy talqin etish orqali tarixiy shaxsning ma'naviy qiyofasini chuqur ochib beradi. Asarda Navoiy obrazi nafaqat buyuk shoir, balki xalqparvar, adolatparvar va yuksak insoniy fazilatlarga ega ma'rifatparvar siymo sifatida gavdalanadi.

Mustaqillikdan keyin "Alisher Navoiy" dramasini qayta sahnalashtirish o'zbek tarixiy she'riy dramalarini sahnaga olib chiqishda ma'lum tajriba to'plagan, rejissyorlik kasbining sir-asrorlarini chuqur o'zlashtirish yo'lida izlanayotgan Turg'un Azizov zimmasiga nasib etadi. Biroq bu jarayon nihoyatda murakkab va mas'uliyatli edi. Chunki ushbu dramatik asar teatr tarixida avval ham ikki marotaba sahnalashtirilib, turli aktyorlar avlodi tomonidan yuksak darajadagi monumental obrazlar yaratilgan edi. Xususan, Navoiy obrazi orqali o'zbek teatr san'atining yetuk namoyandalari Abror Hidoyatov va Olim Xo'jayevlar o'z ijodiy salohiyatlarini namoyon etib, sahna madaniyatini yangi bosqichga ko'targan edilar. Ularning ijrosida Alisher Navoiy siymosi chuqur falsafiy mazmun, yuksak ma'naviyat va badiiy mukammallik bilan gavdalangan bo'lib, bu obraz teatr tarixida betakror namuna sifatida e'tirof etiladi. Ana shunday ulkan ijodiy an'ana qarshisida Turg'un Azizov o'ziga xos ichki ikkilanish va mas'uliyat hissini boshdan kechiradi. U buyuk aktyorlar tomonidan yaratilgan Navoiy obrazining badiiy salmog'ini chuqur anglagan holda, bu vazifani bajarish naqadar murakkab ekanini his etadi va hatto dastlab loyihadan voz kechish haqida ham o'ylaydi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Bu holat aktyorlik va rejissyorlik faoliyatida ijodiy qo‘rquv hamda mas’uliyat tuyg‘usining tabiiy namoyonidir. Shu jarayonda mashhur aktrisa Sora Eshonto‘rayeva uning ikkilanishini kuzatar ekan, rejissyorga bunday ulkan ijodiy vazifadan chekinmaslikni, aksincha, mavjud imkoniyat va ijodiy salohiyatni to‘liq safarbar etgan holda asarni yangicha talqinda sahnalashtirish zarurligini maslahat beradi. Bu fikr Turg‘un Azizov uchun muhim ruhiy turtki bo‘lib xizmat qiladi va u ijodiy izlanishlarini davom ettirishga qaror qiladi. Mazkur jarayon bo‘lajak aktyorlar va rejissyorlar uchun ham muhim pedagogik asos bo‘lishi kerak, ya’ni sahna san’atida avval yaratilgan yuksak ijodiy namunalardan qo‘rqish emas, balki ularni o‘rganish, tahlil qilish va yangi badiiy yondashuv asosida rivojlantirish zarur. Aynan shu yondashuv badiiy nutqning takomillashuvi, obraz yaratish mahoratining chuqurlashuvi hamda teatr san’atining uzluksiz rivojlanishini ta’minlaydi.

O‘zbekiston Qahramoni Abdulla Oripovning 1996-yilda yozilgan “Sohibqiron” she’riy dramatik asari o‘zbek adabiyoti va teatr san’atida tarixiy shaxs obrazini yangicha badiiy-falsafiy yondashuv asosida talqin etishi bilan ajralib turadi. Asarda Amir Temur shaxsiyati, uning siyosiy faoliyati hamda tarixiy mavqei bilan bog‘liq voqeliklar poetik dramatizm asosida yoritiladi. Muallif mazkur asarda Sohibqiron obrazini ideallashtirish yo‘lidan bormaydi, balki uni o‘z davrining murakkab tarixiy muhitida shakllangan real tarixiy shaxs sifatida ko‘rsatishga intiladi. Shoir dramatik talqinda Amir Temurning ichki dunyosi, qaror qabul qilish jarayonlari va davlat boshqaruvidagi mas’uliyatini tarixiy voqealar fonida ochib beradi. Bu yondashuv obrazning hayotiyligini kuchaytirib, uni faqat tarixiy qahramon sifatida emas, balki murakkab psixologik xarakterga ega inson sifatida gavdalantiradi. Natijada asarda tarixiy haqiqat va badiiy talqin uyg‘unligi yuzaga keladi.

Drama O‘zbek Milliy akademik drama teatrida sahnalashtirilgan bo‘lib, unda Amir Temur obrazini Milliy teatrning yetakchi aktyori, O‘zbekiston xalq artisti Teshaboy Mo‘minov, Amir Husayn obrazini esa O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Rustam

Karimov gavdalantirgan. Muhit tasvirini yaratishdagi aktyorlar mahorati va sahna nutqini tahlil qilishdan avval ushbu ikki tarixiy shaxs o‘rtasidagi tarixiy ziddiyatni aniqlab olish muhimdir. Amir Temur va Amir Husayn o‘rtasidagi qarama-qarshilik Movarounnahr hududida XIV asr siyosiy jarayonlarining keskinlashuvi bilan bog‘liq bo‘lib, bu ziddiyat hokimiyat uchun kurash, markazlashgan davlat tuzish g‘oyasi va feodal tarqoqlik o‘rtasidagi murakkab tarixiy to‘qnashuv sifatida namoyon bo‘ladi. Amir Temur davlatni birlashtirish va tartibga solish tarafdori bo‘lgan bo‘lsa, Amir Husayn o‘z siyosiy manfaatlari doirasida mavjud feodal munosabatlarni saqlab qolishga intilgan kuch sifatida tasvirlanadi. Shu bois ularning qarama-qarshiligi shaxsiy mojaro doirasidan chiqib, keng tarixiy-siyosiy mazmun kasb etadi.

Ana shu tarixiy konflikt sahna talqinida aktyorlarning badiiy nutqi orqali yanada yorqin ochiladi. Teshaboy Mo‘minov tomonidan yaratilgan Amir Temur obrazi nutqining qat’iyligi, mantiqiy izchilligi va ichki ishonch ohangi bilan ajralib turadi. Har bir so‘zda hukmdorga xos salobat, qarorli intonatsiya va psixologik bosim sezilib turadi. Bu esa tomoshabinda obrazning tarixiy shaxs sifatidagi kuchli irodasi va ma’naviy salohiyati haqida aniq tasavvur uyg‘otadi. Rustam Karimov ijrosidagi Amir Husayn obrazi esa nutqiy ifodada zaifroq siyosiy pozitsiyasini hamda murakkab ruhiy holatini ochib berishga xizmat qiladi. Natijada ikki obraz o‘rtasidagi qarama-qarshilik nafaqat voqealar darajasida, balki sahna nutqi va intonatsion ifoda darajasida ham aniq seziladi. Shu jihatdan, mazkur spektakl bo‘lajak aktyorlar uchun tarixiy dramatik asarlarda sahna nutqining konfliktni ochib berishdagi rolini o‘rganish, intonatsiya va obrazli ifodani uyg‘unlashtirish hamda psixologik talqin qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim pedagogik manba bo‘lib xizmat qiladi.

Chunki she’riy shakldagi matn aktyordan yuksak darajadagi intonatsion ifodaviylik, ritmik sezgirlik va nutqiy aniqlikni talab etadi. Har bir poetik satrning ichki mazmunini to‘g‘ri anglash va uni sahna tilida tabiiy ifodalash aktyorlik mahoratining asosiy mezonlaridan biridir. Shuningdek, “Sohibqiron” asari orqali talabalarda tarixiy

shaxsga nisbatan tanqidiy va tahliliy yondashuv shakllanadi. Bu esa badiiy nutqni faqat tashqi ifoda vositasi sifatida emas, balki chuqur ma'naviy-mazmuniy jarayon sifatida egallashga xizmat qiladi. Shu jihatdan ushbu asar teatr pedagogikasida tarixiy she'riy dramalar asosida badiiy nutqni rivojlantirishning samarali manbalaridan biri bo'lib qoladi.

Mazkur asarlar bilan ishlash aktyorlarning analitik tafakkurini ham rivojlantiradi. She'riy matnning ichki ma'nosini tushunish, obrazning ruhiy kechinmalarini anglash va poetik ifodalarni sahna tiliga moslashtirish katta aqliy faoliyatni talab qiladi. Natijada talabalar mustaqil fikrlashga o'rganadi. Shu jarayonda Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek", Uyg'un va Izzat Sultonning "Alisher Navoiy" hamda Abdulla Oripovning "Sohibqiron" kabi tarixiy she'riy dramalari bilan ishlash aktyorlardan yuqori darajadagi tahliliy yondashuvni talab etadi. Mazkur asarlarda har bir obraz murakkab tarixiy, falsafiy va psixologik qatlamlarga ega bo'lib, ularni to'g'ri talqin qilish uchun aktyor matnni yuzaki o'qish bilan cheklanmay, balki voqealar zamiridagi g'oyaviy mazmunni chuqur anglashi zarur bo'ladi. Masalan, "Mirzo Ulug'bek" tragediyasida ilm va jaholat o'rtasidagi kurash, "Alisher Navoiy" dramasida ma'rifat va adolat g'oyasi, "Sohibqiron" asarida esa tarixiy shaxs va davr murakkabligi o'rtasidagi dialektik munosabatlar yetakchi o'rinni egallaydi. Shu sababli aktyor har bir dramatik vaziyatni tahlil qilar ekan, nafaqat personajning nutqini, balki uning ichki motivlarini, ruhiy kechinmalarini va tarixiy sharoit bilan bog'liq qarorlarini ham ilmiy asosda anglab yetishi lozim. Bu esa ularni mustaqil fikrlashga, ijodiy xulosa chiqarishga va sahna obrazini ongli ravishda yaratishga olib keladi. Natijada tarixiy she'riy dramalar bilan ishlash jarayoni bo'lajak aktyorlar uchun nafaqat ijrochilik maktabi, balki chuqur intellektual va ijodiy tahlil maktabi vazifasini ham bajaradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tarixiy she'riy dramalar vositasida bo'lajak aktyorlarning badiiy nutqini rivojlantirish teatr pedagogikasining muhim yo'nalishlaridan biridir.

Bunday asarlar poetik tilning boyligi, ritmik tuzilishi va emotsional ta'sir kuchi bilan aktyorlarning kasbiy mahoratini shakllantirishda katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Shuningdek, tarixiy she'riy dramalar bilan ishlash jarayonida talabalar nutq texnikasi, diksiya, intonatsiya va emotsional ifoda vositalarini mukammallashtiradi. Shu bilan birga, ular milliy qadriyatlar, tarixiy xotira va estetik tafakkur bilan yaqindan tanishadi. Kelajakda teatr ta'limi tizimida tarixiy she'riy dramalarni o'qitish metodikasini yanada takomillashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va sahna nutqi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish muhim vazifalardan biri bo'lib qoladi. Ana shundagina bo'lajak aktyorlarning badiiy nutqi yuksak professional darajaga ko'tarilib, milliy teatr san'atining taraqqiyotiga munosib hissa qo'sha oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulova S. S. San'atning rivojlanishi insoniyat jamiyatining taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq // Oriental Art and Culture. – 2025. – T. 6. – №. 4. – C. 346-349.
2. Xoliqulova G. *Sahna nutqi (tarixiy dramalar misolida): o'quv qo'llanma*. – Toshkent, 2007. 9-bet.
3. Tuygunov D.M. Artpedagogical significance of teaching poetry drama // Modern American Journal of Linguistics, Education, and Pedagogy. – 2025. – Vol. 1. – Issue 9. – P. 283–288.
4. Xoliqulova G. E. Mirzo Ulug'bek obrazi talqinlari sahna nutqi maktabi // Science and Education. – 2023. – T. 4. – №. 3. – C. 317-327.
5. Boltaboyeva U. Professional teatrlarda tarixiy she'riy dramalar ustida ishlash masalalari // Oriental Art and Culture. – 2022. – T. 3. – №. 4. – C. 479-486.
6. Xoliqulova G. *Sahna nutqi (tarixiy dramalar misolida): o'quv qo'llanma*. – Toshkent, 2007. 35-bet.
7. O'sha manba. 100-bet.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA BADIIY MATNLARNI TAHLIL QILISH: GLOBALLASHUV OMILLARINING TA'SIRI

Oymatova Nilufar Mirjamolovna
ORCID: 0009-0006-3790-390X
"Profi University" dotsent v.b.,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: nilufar.oymatova@gmail.com Tel: + 99897 783 10 31

Annotatsiya: *Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida badiiy matnlarni tahlil qilish jarayoniga globallashuv omillarining ta'siri ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda tahlil va sintez, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv hamda pedagogik kuzatish metodlaridan foydalanildi. Elektron ta'lim platformalari, raqamli kutubxonalar va multimedia resurslari hamda va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishda talabalarning tanqidiy fikrlash, qiyosiy va madaniyatlararo tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijasida "Qiyosiy tahlil" metodi asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *raqamli ta'lim muhiti, badiiy matn, adabiy tahlil, globallashuv, elektron ta'lim platformalari, tanqidiy fikrlash.*

АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ: ВЛИЯНИЕ ФАКТОРОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация: *В статье на основе научных источников проанализировано влияние факторов глобализации на процесс анализа художественных текстов в условиях цифровой образовательной среды. В исследовании использованы методы анализа и синтеза, сравнительного анализа, системного подхода и педагогического наблюдения. Раскрыты возможности цифровых образовательных платформ, электронных библиотек, мультимедийных ресурсов и средств искусственного интеллекта в развитии у студентов навыков критического мышления, сравнительного анализа и межкультурной интерпретации. По результатам исследования разработаны практические рекомендации, основанные на методе «Сравнительный анализ», направленные на совершенствование процесса изучения художественных текстов в цифровой образовательной среде.*

Ключевые слова: *цифровая образовательная среда, художественный текст, литературный анализ, глобализация, критическое мышление.*

ANALYSIS OF LITERARY TEXTS IN THE DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT: THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION FACTORS

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Abstract: *This article analyzes, based on scholarly sources, the impact of globalization on the process of analyzing literary texts in the digital learning environment. The study employs the methods of analysis and synthesis, comparative analysis, a systematic approach, and pedagogical observation. The findings highlight the potential of digital learning platforms, digital libraries, multimedia resources, and artificial intelligence tools for developing students' critical thinking, comparative analysis, and intercultural interpretation skills. As a result of the study, practical recommendations based on the Comparative Analysis method are proposed for improving the teaching of literary texts in a digital educational environment.*

Keywords: *digital educational environment, literary text, literary analysis, globalization, critical thinking.*

KIRISH

Elektron ta'lim platformalari, raqamli kutubxonalar, multimedia resurslari va interaktiv o'quv vositalarining keng qo'llanilishi badiiy matnni o'qish va anglash jarayonining mazmuni hamda metodikasiga muayyan o'zgarishlar kiritmoqda: an'anaviy bosma matn bilan ishlash tajribasi interaktiv, gipermatnli va multimodal o'qish shakllari bilan boyimoqda, bu esa adabiy ta'limda qo'llanilayotgan yondashuvlarni zamonaviy ehtiyojlar asosida takomillashtirishni taqozo etadi.

Ma'lumki, globallashuv omillari ta'sirida kitobxonlik madaniyati, axborotni qabul qilish usullari va mutolaa odatlari ham yangilanib bormoqda. Raqamli ta'lim muhiti talabalarga badiiy asarlar bilan ishlashning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda: elektron kutubxonalar, raqamli arxivlar, annotatsiya vositalari va virtual ta'lim platformalari matnni o'qish hamda tahlil qilish jarayonini yanada qulay tashkil etishga xizmat qilmoqda. Ammo ushbu imkoniyatlardan pedagogik maqsadlarga muvofiq foydalanish, talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish va badiiy matnni yuzaki emas, chuqur anglashga yo'naltirilgan metodik tizimni ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Oliy ta'lim tizimida adabiy ta'lim talabalarda badiiy matnni ilmiy-nazariy asosda o'qish, estetik idrok etish va mustaqil tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy mutaxassisdan nafaqat asar mazmunini tushunish, balki uni tarixiy-madaniy kontekstda baholash, turli nazariy yondashuvlar asosida tahlil qilish va raqamli

axborot muhitida mavjud manbalardan samarali foydalanish talab etiladi [1]. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi – raqamli ta'lim muhitida badiiy matnlarni tahlil qilishning uyg'unlashgan metodik modeli, jumladan, "Qiyosiy tahlil" metodi taklif etilganligidadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ta'lim tizimida raqamli va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish masalasi yuzasidan xorijiy tadqiqotchilardan A.W.Bates raqamli ta'lim muhitida texnologiyaning samaradorligi uning o'zida emas, balki pedagogik maqsadlarga muvofiq qo'llanilishida ekanligini asoslaydi. Uning fikricha, raqamli vositalar talabalarning mustaqil fikrlashi, hamkorlikda ishlashi va tanqidiy tahlil ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim [5]. UNESCOning "Guidance for Generative AI in Education and Research" hujjatida generativ sun'iy intellektni ta'lim va ilmiy tadqiqotlarda qo'llashda inson markazli yondashuv asosiy tamoyil sifatida belgilanadi; undan foydalanishda akademik halollik, ma'lumotlar xavfsizligi va etik me'yorlarga qat'iy rioya etilishi zarurligi ta'kidlanadi [6].

Badiiy matnni tahlil qilishning nazariy-metodik asoslari, tahlil bosqichlari va ta'limiy vazifalari Q.Husanboyeva va R.Niyozmetovalarning "Adabiyot o'qitish metodikasi" qo'llanmasida atroflicha yoritilgan [1]. R.A.Keldiyorov tadqiqotida adabiyot darslari samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslari, jumladan, o'qituvchining kasbiy-ma'naviy sifatlariga qo'yiladigan talablar asoslab berilgan [2]. M.Y.Ro'ziyeva esa raqamli ta'lim jarayonining shakllanishi va rivojlanish omillarini tahlil qilar ekan, milliy tilning raqamli muhitda mustahkamlanishi ta'lim, iqtisod va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlaydi [4]. S.Lukmonova real vaqt rejimidagi teskari aloqa mexanizmlarining o'quv jarayonini talabalar ehtiyojiga moslashtirishdagi ahamiyatini ko'rsatib beradi [3].

Ko'rinadiki, ushbu tadqiqotlar ayrimlari an'anaviy adabiy tahlil metodikasining nazariy zaminini tashkil etsa, ayrimlari esa zamonaviy raqamli ta'lim tizimining muayyan jihatlarini yoritishga yo'naltiriladi. Shunga qaramay, ushbu sohada, ya'ni

globallashuv omillari kontekstida, xususan, generativ sun'iy intellekt vositalari bilan uyg'unlashtirilgan holda qayta ko'rib chiqilishi hali yetarlicha kompleks tadqiq etilmagan. Mazkur maqola esa shu jihatlarni to'ldirishga qaratilganligi bilan dolzarb sanaladi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi maqolaning maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib belgilandi. Unda globallashuv hamda raqamli ta'lim muhiti sharoitida badiiy matnlarni tahlil qilishning o'ziga xos didaktik jihatlari hisobga olindi. Tadqiqot maqsadiga erishish va qo'yilgan vazifalarni izchil hal etish uchun umumilmiy hamda maxsus pedagogik metodlar o'zaro uyg'unlikda qo'llanildi.

Tadqiqotda umumnazariy va maxsus metodlardan foydalanildi: tahlil va sintez metodi ilmiy manbalardagi qarashlarni tizimlashtirish uchun, qiyosiy tahlil metodi mahalliy va xorijiy tadqiqotlarni solishtirish uchun, tizimli yondashuv raqamli ta'lim muhiti tarkibiy elementlarini o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqish uchun, pedagogik kuzatish metodi esa "Qiyosiy tahlil" metodining amaliyotga tatbiq etilishi jarayonini o'rganish uchun qo'llanildi. Tadqiqot manbalari sifatida ilmiy adabiyotlar hamda badiiy asar (Ulug'bek Hamdamning "Muvozanat" romani) misolida amalga oshirilgan tahlil natijalari ishlatildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish talabalarning o'quv faolligini oshirish bilan birga, badiiy matnni ko'p qirrali tahlil qilish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Bunday yondashuv talabalarning tanqidiy fikrlashi, mustaqil xulosa chiqarishi va tahlil qilish jarayonlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, alohida ta'kidlash joizki, axborot manbalarining ko'pligi talabalarda ma'lumotlarni saralash va ishonchliligini baholashda qiyinchilik tug'diradi, elektron matnlarni tezkor o'qish odati esa asarning estetik-g'oyaviy qatlamlarini chuqur anglashni cheklashi mumkin. Bizningcha, bu ikki tomonlama ta'sir, ya'ni imkoniyat va xavf raqamli vositalardan

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

foydalanishni an'anaviy mutolaa madaniyati va ilmiy tahlil metodlari bilan muvozanatli uyg'unlashtirishni taqozo etadi.

Kuzatishlarga ko'ra aytish mumkinki, raqamli ta'lim muhitida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish, agar u tayyor javob manbai emas, balki talabaning mustaqil fikrlashini rivojlantiruvchi didaktik vosita sifatida qo'llanilsa, yuqori pedagogik samara beradi. Shu nuqtayi nazardan, adabiyot mashg'ulotlarida "Qiyosiy tahlil" metodidan foydalanish ham yuqori natijalarga erishish imkonini yaratadi. Mazkur metodni Ulug'bek Hamdamning "Muvozanat" romani misolida ko'rib chiqish mumkin: talabalar dastlab romandagi milliy istiqlol g'oyasining badiiy ifodasini mustaqil tahlil qiladi, so'ngra sun'iy intellekt vositasiga xuddi shu mavzuni obrazlar tizimi va badiiy vositalar asosida tahlil qilish topshirig'ini beradi. Olingan natijalar talabaning shaxsiy tahlili bilan qiyoslanadi, o'xshash va farqli jihatlar ilmiy mezonlar asosida muhokama qilinadi.

1-jadval.

"Qiyosiy tahlil" metodining dars bosqichlari

Dars bosqichi	**O'qituvchi faoliyati**	**SI vositasi**	**Shakllanadigan kompetensiya**
Mustaqil mutolaa	Asarni o'qish va savollar berish	-	Mutolaa kompetensiyasi
Birlamchi tahlil	Talaba mustaqil tahlil yozadi	-	Analitik fikrlash
SI bilan ishlash	Tahlil uchun prompt tuzish	ChatGPT, Gemini va boshqalar	Raqamli kompetensiya
Qiyosiy interpretatsiya	SI javobi va talaba tahlilini taqqoslash	SI natijasi	Tanqidiy fikrlash
Yakuniy xulosa	Mustaqil interpretatsiya yozish	-	Interpretativ kompetensiya

Bunday yondashuv talabalarning sun'iy intellekt taqdim etgan ma'lumotni tanqidiy baholash, uning ilmiy asoslanganligi va badiiy matnga mosligini tekshirish, dalillarni qayta hamda mustaqil tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Natijada sun'iy intellekt tayyor javob manbai emas, balki badiiy matnni chuqurroq anglashga xizmat qiladigan yordamchi didaktik vosita vazifasini bajaradi. Shuningdek, globallashuv omillari milliy va jahon adabiyoti namunalarini qiyosiy o'rganish imkoniyatlarini kengaytiradi, bu esa talabalarning madaniyatlararo muloqot imkoniyatlarini rivojlantirish va turli adabiy maktablarni qiyosiy tahlil qilishga xizmat qiladi.

2-jadval.

An'anaviy topshiriq va sun'iy intellekt integratsiyalashgan topshiriqning didaktik qiyosi

An'anaviy topshiriq	SI integratsiyalashgan topshiriq	Shakllanadigan kompetensiya
"Muvozanat" romanida Yusuf obraziga tavsif bering.	Dastlab Yusuf obrazini mustaqil tahlil qiling, so'ng sun'iy intellektdan ayni obraz tahlilini oling va ikki tahlilni qiyoslab, farqli jihatlarni dalillar bilan izohlang.	Tanqidiy fikrlash, qiyosiy tahlil, dalillash kompetensiyasi
Asardagi ramziy timsollarni aniqlang.	Sun'iy intellekt aniqlagan ramziy timsollarni asar matni bilan solishtirib, qaysi talqinlar matnga mos yoki nomosligini asoslang.	Interpretatsiya, tahliliy fikrlash
Asarning asosiy g'oyasi hisoblangan	Mustaqil xulosa chiqaring va uni SI tomonidan berilgan xulosa bilan	Mustaqil xulosa chiqarish, dalillar bilan ishlash

muvozanat qaysi o'rinlarda buzilganini dalillar asosida izohlang.	qiyoslab, ilmiy asoslangan yakuniy fikrni shakllantiring.	
Yusuf va Amir obrazlarini qiyoslang.	SI tahlili bilan o‘z tahlilingizni solishtirib, obrazlarning g‘oyaviy vazifasi yuzasidan yakuniy ilmiy xulosa tayyorlang.	Qiyosiy tahlil, muammoli fikrlash
Romandagi milliy istiqlol g‘oyasini tahlil qiling.	SI yordamida olingan javobni badiiy matndagi dalillar bilan tekshirib, qaysi xulosalar asosli ekanini baholang.	Axborotni tanqidiy baholash, media va AI savodxonligi

Jadvalda keltirilgan model shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellektni an’anaviy topshiriqlarga integratsiya qilish ularni murakkablashtirishni emas, balki talabaning tahliliy faoliyatini yangi bosqichga olib chiqishni ta’minlaydi. Bunday yondashuvda sun’iy intellekt yakuniy javob beruvchi vosita emas, balki talabaning mustaqil tahlili, dalillashi va tanqidiy fikrlashini qo‘llab-quvvatlovchi didaktik resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Ulug‘bek Hamdamning “Muvozanat” romani bunday metodni qo‘llash uchun qulay didaktik material hisoblanadi. Asarda ijtimoiy-falsafiy mazmunning ustuvorligi, ko‘p qatlamli obrazlar tizimi hamda tog‘, qor, daryo, eski kema, ko‘prik kabi ramziy timsollarning izchil qo‘llanishi talabalarga badiiy matnni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish imkonini beradi. Roman qahramonlari – Yusuf, Muhammadjon aka, Amir, Zahro va boshqa obrazlarning hayotiy qarashlari hamda ichki ziddiyatlarini sun’iy intellekt vositasi yordamida olingan tahlillar bilan qiyoslash talabalarda matnga qayta murojaat qilish, dalillarni tekshirish va mustaqil ilmiy xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Ayniqsa, asardagi ramziy obrazlar va falsafiy g‘oyalarni talqin etishda sun’iy intellekt umumiy mazmundagi izohlarni bera olishi, ammo ayrim badiiy detallar

hamda ramziy qatlamlarni to‘liq ochib bera olmasligi kuzatiladi. Shu sababli badiiy matnni anglash jarayonida talabaning mustaqil tahlili hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli ta’lim muhiti adabiyot o‘qituvchisining metodik faoliyatiga ham yangi talablarni qo‘ymoqda. Bizningcha, endilikda o‘qituvchi nafaqat badiiy matnni tahlil qilish metodlarini, balki raqamli ta’lim resurslarini pedagogik maqsadga muvofiq tanlash, ulardan samarali foydalanish hamda talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini boshqarish kompetensiyalariga ham ega bo‘lishi zarur.

Xulosalar (Conclusions)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, globallashuv va raqamli ta’lim muhiti sharoitida badiiy matnlarni o‘qitish an’anaviy metodlarni inkor etishni emas, balki ularni zamonaviy raqamli vositalar bilan metodik jihatdan uyg‘unlashtirishni talab etadi. Ayniqsa, badiiy matnni qiyosiy tahlil qilish jarayonida raqamli resurslardan maqsadli foydalanish talabalarning mustaqil fikrlashi, tahliliy yondashuvi va ilmiy mushohada yuritish ko’nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Raqamli resurslar talabalarning axborot izlash, qiyosiy tahlil qilish va ilmiy xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratar ekan, uning samaradorligi texnologiyaning o‘zi bilan emas, balki metodik jihatdan asoslangan yondashuv, o‘qituvchining kasbiy mahorati va talabaning faol ishtiroki bilan belgilanishini alohida ta’kidlamoq zarur. “Qiyosiy tahlil” metodi kabi yondashuvlar sun’iy intellektni mustaqil javob manbai emas, balki tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi didaktik vosita sifatida joriy etishning amaliy namunasi bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur jihatlarning barchasini inobatga olgan holda, biz quyidagilarni taklif sifatida e’tirof etdik:

Elektron kutubxona va ta’lim platformalarini qiyosiy, lingvopoetik tahlil metodlari bilan uyg‘unlashtirish badiiy matnni har tomonlama o‘rganish imkonini beradi; talabalarga elektron manbalarni saralash, ularning ilmiy ishonchliligini baholash va mos ravishda tanlash ko‘nikmalarini o‘rgatish zarur; milliy va jahon adabiyoti

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

namunalarini qiyosiy o'rganish orqali talabalarning madaniyatlararo muloqot va estetik qiyoslash ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2018. – 352 b.
2. Keldiyorov R.A. Adabiyot darslari samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslari (O'qituvchi kasbiy-ma'naviy sifatlari asosida): Ped. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2001. – 137 b.
3. Lukmonova S. Ta'lim jarayonida raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari // International journal of scientific researches. Volume 8, issue 1, 2024. – P. 771.
4. Ro'ziyeva M.Y. Raqamli ta'lim jarayonining shakllanishi va rivojlanish omillari // O'zbekistonda ta'limni rivojlantirishda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning istiqbollari va muammolari / Respublika ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. – Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy, 2025. – B. 9.
5. Bates A.W. Teaching in a Digital Age. – 2019.
6. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023. – P. 64.

REFERENCES

1. Khusanboeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi [Methodology of teaching literature]. – Tashkent: Barkamol fayz media, 2018. – 352 p. (in Uzbek)
2. Keldiyorov R.A. Adabiyot darslari samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslari [Scientific and methodological foundations for improving the effectiveness of literature lessons]: PhD diss. – Tashkent, 2001. – 137 p. (in Uzbek)
3. Lukmonova S. Ta'lim jarayonida raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari [Opportunities for using digital educational resources in the educational process]. International Journal of Scientific Researches. 2024, Vol. 8, Issue 1. – P. 771.
4. Ruziyeva M.Y. Raqamli ta'lim jarayonining shakllanishi va rivojlanish omillari [Formation and development factors of the digital education process]. In: Prospects and problems of using digital education technologies in the development of education in Uzbekistan: Proceedings of the Republican scientific-practical conference. – Bukhara: Sadriddin Salim Bukhoriy, 2025. – P. 9. (in Uzbek)
5. Bates A.W. Teaching in a Digital Age. 2019.
6. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023. – P. 64.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ТАЪЛИМ КЛАСТЕРИ СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Максуда Умаровна Бадалова
А. Авлоний номидаги педагогик маҳорат
миллий институти ректор маслаҳатчиси,
и. ф. ф. д. (PhD), dotsent.

Аннотация*:Мазкур мақолада глобаллашув ва рақамли трансформация шароитида мактаб таълими кластери субъектларининг функционал бошқарув тизимини такомиллаштириш масалалари ёритилган. Анъанавий бошқарув тизимларининг камчиликлари таҳлил қилиниб, горизонтал интеграция ва синергетик ёндашувга асосланган тўрт босқичли янги ташкилий модель таклиф этилган. Жаҳон ва миллий олимларнинг тадқиқотлари асосида кластер субъектлари ўртасидаги вазифалар тақсимоти, интеграцион координация механизмлари ҳамда Big Data ва рақамли платформалар ёрдамида бошқарув самарадорлигини ошириш йўллари асослаб берилган.*

Калит сўзлар: *таълим кластери, функционал бошқарув, интеграцион координация, рақамли трансформация, мактаб таълими, синергетик ёндашув, бошқарув модели, Ўзбекистон таълим ислоҳотлари.*

УЛУЧШЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ КЛАСТЕРНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ГЛОБАЛИЗАЦИИ ШАРОИТ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования системы функционального управления субъектами школьного образовательного кластера в условиях глобализации и цифровой трансформации. Проанализированы недостатки традиционных систем управления и предложена новая четырехступенчатая организационная модель, основанная на горизонтальной интеграции и синергетическом подходе. На основе исследований мировых и отечественных ученых обосновано распределение задач между субъектами кластера, механизмы интеграционной координации, а также пути повышения эффективности управления с использованием Big Data и цифровых платформ.*

Ключевые слова: *образовательный кластер, функциональное управление, интеграционная координация, цифровая трансформация, школьное образование, синергетический подход, модель управления, реформы образования в Узбекистане.*

IMPROVEMENT OF THE FUNCTIONAL DISTRIBUTION SYSTEM OF EDUCATION CLUSTER ENTITIES IN THE GLOBALIZATION SHAROIT

Abstract. *This article examines the issues of improving the functional management system of school education cluster subjects in the context of globalization and digital transformation. The shortcomings of traditional management systems are analyzed, and a new four-stage organizational model based on horizontal integration and a synergetic approach is proposed. Based on the research of global and national scientists, the distribution of tasks among cluster subjects, mechanisms of integration coordination, and ways to increase management efficiency using Big Data and digital platforms are substantiated.*

Keywords: *educational cluster, functional management, integration coordination, digital transformation, school education, synergetic approach, management model, educational reforms in Uzbekistan.*

КИРИШ

Глобаллашув шароитида таълим тизими жамият тараққиётининг стратегик ресурси сифатида нафақат инсон капитали ривожланишини, балки давлатнинг ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини таъминловчи муҳим институционал омилга айланмоқда. Айниқса, рақамли трансформация, ахборот оқимларининг тезлашуви, меҳнат бозорида компетенцияларга бўлган талабнинг ўзгариши ҳамда халқаро таълим стандартларининг кенгайиши мактаб таълими субъектлари фаолиятини мутлақо янги ёндашувлар асосида ташкил этишни талаб этмоқда.

Бундай шароитда таълим кластерларида анъанавий вертикал бошқарув тизимлари таълим сифатини таъминлаш, муассасалараро интеграцияни йўлга қўйиш ва инновацион фаолиятни мувофиқлаштиришда етарли самара бермаётганлиги кузатилмоқда. Шу боис таълим тизимида кластер ёндашувига асосланган функционал бошқарув моделини жорий этиш долзарб илмий-педагогик муаммо сифатида намоён бўлмоқда. Мақоланинг мақсади — мактаб таълими кластери субъектларининг функционал бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг ташкилий аспектлари ва рақамли моделларини илмий асослаш ва ишлаб чиқишдан иборат.

МЕТОДЛАР

Тадқиқот жараёнида тизимли таҳлил, синергетик ёндашув, институционал бошқарув концепцияси ва кластер назарияси усулларидан фойдаланилди. Кластер

тушунчасининг назарий асосларини ўрганиш мақсадида америкалик олим М.Портернинг ҳудудий рақобатбардошлик назарияси, рус олимлари А.Н.Асаул ва В.В.Лаптевларнинг билимлар трансфери ва таълим кооперациясига оид қарашлари таҳлил қилинди.

Педагогик жараёнларни тизимлаштиришда Л.С.Выготскийнинг "ижтимоий-маданий ривожланиш назарияси", Ж.Дьюининг прагматик педагогика концепцияси, П.Сахлбергнинг "ҳамкорликка асосланган бошқарув" модели ҳамда И.Нонаканинг билимлар менежментига оид SECI модели назарий-методологик асос сифатида хизмат қилди. Н.Луманнинг ижтимоий тизимлар назариясига таянган ҳолда, таълим кластери ташқи муҳит билан ахборот алмашувчи "очиқ тизим" сифатида лойиҳалаштирилди.

Мазкур назарияларни миллий таълим тизимига трансформация қилишда ўзбекистонлик олимлардан Б.И.Ходжаевнинг умумий педагогика ва тизимли ёндашув концепциялари, Ш.И.Ботированинг педагогик таълим кластери шароитида ўқитиш методикасини такомиллаштиришга оид илмий хулосалари, О.М.Жабборованинг кластер усулида ҳамкорликни ташкил этиш тамойиллари ҳамда Қ.М.Маҳмудовнинг инновацион педагогик таълим кластери субъектларини интеграциялаш моделлари методологик асос сифатида ўрганилди ва умумлаштирилди. Шу асосда таълим кластери субъектлари ўртасидаги вертикал, горизонтал ва тескари функционал алоқалар ҳамда 4 босқичли ташкилий модел ишлаб чиқилди ва тизимли равишда тавсифланди.

НАТИЖАЛАР

Олиб борилган тадқиқот натижасида мактаб таълими кластерининг янги мазмундаги функционал бошқарув модели шакллантирилди. Мактаб таълими кластери — бу таълим муассасалари, маҳаллий давлат бошқаруви органлари, олий таълим муассасалари, илмий марказлар, малака ошириш институтлари, жамоат

ташкилотлари, иш берувчилар ва ижтимоий шериклар ўртасидаги интеграциялашган ҳамкорлик тизимидир.

Функционал бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг ташкилий модели таълим субъектлари ўртасида аниқ функциялар тақсимоти ва координация механизмларини белгилашга асосланади. Тадқиқот доирасида субъектлар ўртасидаги функционал алоқалар тақсимоти 1-жадвал кўринишида тизимлаштирилди.

1-жадвал

Функционал алоқалар тақсимоти

Субъект	Ким билан алоқада?	Ўзаро таъсир мазмуни	Алоқа натижаси
Кластер кенгаши	Барча субъектлар	мақсад, вазифа, қарор ва назорат	Ягона бошқарув қарори
Стратегик бошқарув	Кенгаш, инновация, методик, молия	стратегия → режа → ресурс	Ривожланиш дастури
Илмий-инновацион бўлим	Методик бўлим, педагоглар, илмий муассасалар	инновация → тажриба-синов → натижа	Янги педагогик амалиёт
Ўқув-методик бўлим	Инновация, кадрлар, мактаблар	инновацияни таълим жараёнига жорий қилиш	Таълим сифати
Кадрлар бўлими	Методик, стратегик, мактаблар	кадр эҳтиёжи → малака → касбий ривожланиш	Педагогик салоҳият

Субъект	Ким билан алоқада?	Ўзаро таъсир мазмуни	Алоқа натижаси
Молия-иқтисодий бўлим	Стратегик, инновацион, мактаблар	мақсад → ресурс → молиявий таъминот	Ресурс самарадорлиги
Ахборот-таҳлил бўлими	Барча субъектлар	маълумот → таҳлил → индикатор	Далилга асосланган қарор
Ижтимоий ҳамкорлик ва мониторинг	Ота-она, маҳалла, иш берувчи, мактаблар	эҳтиёж → ҳамкорлик → баҳолаш	Ижтимоий самарадорлик

Ишлаб чиқилган модель доирасида субъектлар ўртасида уч хил функционал алоқа тизими ажратилди:

1. Вертикал алоқа —

Кластер кенгаши → функционал бўлимлар → мактаб → педагог.

2. Горизонтал алоқа —

Илмий-инновацион ↔ ўқув-методик ↔ кадрлар ↔ молия ↔ ахборот-таҳлил ↔ ижтимоий ҳамкорлик.

3. Тескари алоқа —

Мактаб/педагог → маълумот ва натижа → ахборот-таҳлил → мониторинг → Кластер кенгаши → коррекцион қарорлардан иборат бўлади.

МУҲОКАМА

Тадқиқотда таклиф этилган функционал бошқарув модели тўрт босқичли ташкилий тузилмага асосланади. Булар: стратегик бошқарув, координацион бошқарув, амалий-ижрочи ва мониторинг-аналитик босқичлардир. Стратегик бошқарув даражасида таълим сиёсати белгиланиб, ривожланиш стратегиялари ишлаб чиқилса, координацион босқичда ресурслар тақсимоти ва инновацион

лойиҳалар мувофиқлаштирилади. Амалий босқич бевосита педагогик технологияларни жорий этиш ва компетенциявий ёндашувни амалга оширишни таъминлайди. Мониторинг-аналитик босқич эса тизимнинг тескари алоқасини таъминлаб, бошқарув самарадорлигини баҳолайди.

Бу мазмундаги функционал алоқаларнинг самарадорлиги айнан "интеграцион координация механизми" орқали кафолатланади. Ушбу механизм стратегик режалаштириш, рақамли ахборот алмашинуви, мониторинг, баҳолаш ва қайта алоқа тизимларини қамраб олади. Анъанавий бошқарувдан фарқли ўлароқ, бу тизим таълим субъектлари ўртасидаги ахборот асимметриясини бартараф этиб, бошқарув қарорларини тезкор қабул қилиш имконини беради.

Тадқиқотчиларнинг (Ш.И.Ботирова, Қ.М.Маҳмудов) фикрига кўра, педагогик кластер фақатгина ташкилий бирлашма бўлиб қолмай, балки умумий мақсад йўлида субъектларнинг "хусусий манфаатдорлигини" таъминловчи синергетик платформа бўлиши зарур. Биз таклиф этаётган моделдаги функционал вазифалар тақсимоти айнан мана шу ички манфаатдорлик ва мажбуриятлар мувозанатини таъминлашга хизмат қилади.

Глобаллашув шароитида рақамли технологиялар ушбу моделнинг бош ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади. Шу боис таълим кластери бошқарувининг рақамли моделини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Электрон мониторинг, "Big Data" таҳлили, сунъий интеллект элементлари ва рақамли аналитик платформаларни интеграция қилиш орқали таълим жараёнини реал вақт (real-time) режимида кузатиш ва далилларга асосланган (evidence-based) бошқарув қарорларини қабул қилиш мумкин бўлади.

ХУЛОСА

Глобаллашув ва рақамли трансформация шароитида таълим кластерларида анъанавий вертикал бошқарув тизимлари таълим сифатини оширишда етарли самара бермаяпти. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган таълим

ислоҳотлари ҳам бошқарувнинг янги, интеграциялашган усулларини талаб этмоқда. Тадқиқот давомида ишлаб чиқилган кластер ёндашувига асосланган функционал бошқарув модели таълим тизимини горизонтал интеграция тамойиллари асосида қайта ташкил этиш имконини беради.

Аниқ белгиланган 4 босқичли ташкилий тузилма, субъектлараро функционал вазифалар тақсимоти ҳамда интеграцион координация механизмлари таълим сифатини янги босқичга олиб чиқишнинг муҳим омили ҳисобланади. Рақамли аналитик платформалар ва Big Data таҳлили элементларининг жорий этилиши эса бошқарув қарорларининг тезкорлиги ва объективлигини таъминлаб, таълим кластерининг институционал барқарорлигини кафолатлайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги "Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-6108-сон Фармони.
2. Ботирова Ш. И. Ўзбекистонда STEAM таълимни педагогик таълим кластери асосида ўқитиш методикаси. Педагогика фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Гулистон, 2023. – 62 б.
3. Ходжаев Б. И. Умумий педагогика назарияси ва амалиёти. Дарслик. – Тошкент: Sano-standart, 2017. – 416 б.
4. Жабборова О. М., Умарова З. А. Болалар педагогикаси мазмуни ва уни кластер усулида ўқитиш // Педагогик таълим кластери: муаммо ва ечимлар. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Чирчиқ, 2021. – Б. 74–77.
5. Маҳмудов Қ. М. Педагогик таълимда «кластер» тушунчаси ва унинг амалий аҳамияти // Таълим ва инновацион тадқиқотлар. – Тошкент, 2020. – №3. – Б. 112–117.
6. Портер М. Конкуренция. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005– 608с.
7. Асаул А. Н., Лаптев В. В. Модернизация экономики на основе technological инноваций. – СПб.: Гуманистика, 2008. – 606 с.
8. Выготский Л. С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.
9. Дьюи Ж. Демократия и образование. – М.: Педагогика-Пресс, 2000. – 384 с.
10.Sahlberg P. Finnish Lessons: What can the world learn from educational change in Finland – Teachers College Press, 2011. – 203 p.
11.Nonaka I., Takeuchi H. The knowledge-creating company: How Japanese companies create the dynamics of innovation. – Oxford university press, 1995. – 284 p.
12.Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. – СПб.: Наука, 2007. – 641 с.

ИСТОРИЯ И ТРАДИЦИИ УЗБЕКСКОЙ ФАНТАСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭТАПОВ РАЗВИТИЯ

Турсунова Мохира Ильхомжановна

Доцент Наманганского государственного института иностранных языков, доктор философии (PhD) по филологическим наукам

E-mail: mohiratursunova1105@gmail.com Tel: +998 99 4762302

ORCID: 0009-0007-6629-2068

Аннотация. *В данной статье предлагается периодизация узбекской фантастической литературы, основанная не на едином идеологическом критерии, а на трёх взаимосвязанных параметрах: онтологическом статусе сверхъестественного элемента, социально-идеологическом контексте и степени институционализации жанра. На этой основе выделяются шесть этапов развития от мифолого-фольклорного пласта до цифровой эпохи. Каждый этап рассматривается в сопоставлении с соответствующими западными теоретическими моделями (В. Жирмунский, В. Пропп, Ц. Тодоров, Д. Судин, Р. Джексон), а также с конкретными произведениями узбекской и английской литературы (эпос "Алпомыш", "Гуругли", поэма Навои "Lison ut-tayr", повести Х. Шайхова, роман Х. Тухтабоева, произведения Тогая Мурода и Исажона Султона).*

Ключевые слова: *узбекская фантастика, периодизация, вторичный мир, когнитивное остранение, суфийско-символическая фантастика, субверсивная фантастика, сравнительное литературоведение.*

O'ZBEK FANTASTIK ADABIYOTINING TARIXI VA AN'ANALARI: RIVOJLANISH BOSQICHLARINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada o'zbek fantastik adabiyotini yagona mafkuraviy mezon asosida emas, balki o'zaro bog'liq uch parametr: g'ayritabiiy unsurning ontologik maqomi, ijtimoiy-mafkuraviy kontekst va janrning institutsionallashuv darajasi asosida davrlashtirish taklif etiladi. Shu asosda mifologik-folklor qatlamidan raqamli davrgacha bo'lgan oltita taraqqiyot bosqichi ajratiladi. Har bir bosqich tegishli G'arb nazariy modellari (V. Jirmunskiy, V. Propp, T. Todorov, D. Suvin, R. Jekson), shuningdek, o'zbek va ingliz adabiyotining muayyan asarlari — "Alpomish" va "Go'ro'g'li" eposlari, Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni, X. Shayxov qissalari, X. To'xtaboyev romani, Tog'ay Murod hamda Isajon Sulton asarlari bilan qiyosiy jihatdan ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek fantastikasi, davrlashtirish, ikkilamchi dunyo, kognitiv begonalashtirish, tasavvufiy-ramziy fantastika, subversiv fantastika, qiyosiy adabiyotshunoslik.*

HISTORY AND TRADITIONS OF UZBEK FANTASTIC LITERATURE: A COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS OF ITS STAGES OF DEVELOPMENT

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Abstract. *This article proposes a periodization of Uzbek fantastic literature based not on a single ideological criterion but on three interrelated parameters: the ontological status of the supernatural element, the socio-ideological context, and the degree of the genre's institutionalization. On this basis, six stages of development are identified, ranging from the mythological and folkloric tradition to the digital age. Each stage is examined in comparison with relevant Western theoretical models developed by V. Zhirmunsky, V. Propp, T. Todorov, D. Suvin, and R. Jackson, as well as through specific works of Uzbek and English literature, including the epics Alpomish and Gorogly, Alisher Navoi's poem Lison ut-Tayr, the novellas of Khodjiakbar Shaykhov, a novel by Khudoyberdi Tukhtaboyev, and works by Togay Murad and Isajon Sultan.*

Keywords: *Uzbek fantastic literature, periodization, secondary world, cognitive estrangement, Sufi-symbolic fantasy, subversive fantasy, comparative literature.*

ВВЕДЕНИЕ

Научно обоснованная периодизация истории узбекской фантастической литературы составляет исходную методологическую задачу данного исследования. В существующих литературоведческих трудах (Б. Назаров, Н. Каримов, Б. Касымов) фантастические элементы, как правило, упоминаются в рамках общего литературного процесса без самостоятельного критерия периодизации. В настоящей работе предлагаются три независимых, но взаимосвязанных критерия: 1) онтологический статус сверхъестественного элемента (принимается ли он как мифолого-религиозная истина, как художественная условность или как научно-гипотетическое моделирование); 2) социально-идеологический контекст (доколониальный, колониальный, советский, период независимости); 3) степень институционализации направления (признание фантастики самостоятельным направлением или её растворённость в иных жанрах).

На основании этих трёх критериев в истории узбекской фантастики можно выделить шесть этапов: 1) мифолого-фольклорный пласт (дописьменный период); 2) классический период (IX – начало XIX в.); 3) джадидский период с его утопически-социальными представлениями (начало XX в.); 4) советская научная фантастика (1920–1991); 5) фантастико-философская проза периода независимости (1991–конец 2000-х); 6) современная цифровая эпоха (с 2010-х годов по настоящее время).

МЕТОДОЛОГИЯ

Важно подчеркнуть, что традиционные периодизации (например, у Б. Назарова и Н. Каримова) опираются исключительно на критерий социально-политической формации (колония – советский период – независимость), что делает невидимой внутреннюю поэтико-типологическую эволюцию фантастической литературы. Предложенная трёхкритериальная модель, напротив, одновременно учитывает внешние (социально-исторические) и внутренние (поэтико-онтологические) факторы. Именно это объясняет, почему в рамках одного исторического периода (например, советского) сосуществовали и идеологически «безопасная» научная фантастика (Хамид Сулаймон), и скрыто-аллегорическая субверсивная фантастика (Абдулла Каххор).

Следует также оговорить, что предложенная периодизация не является строго линейной: границы между этапами часто накладываются друг на друга. Поэтому она применяется не как "жёсткая хронологическая сетка", а как "аналитическая линза", показывающая смену доминирующей типологической характеристики фантастического мышления в узбекской литературе.

Наиболее древний пласт узбекского фантастического мышления сосредоточен в тюркском героическом эпосе, в частности в циклах "Алпомыш" и "Гуругли". В.М. Жирмунский, анализируя тюркский героический эпос, показал, что фантастические элементы в нём (сверхъестественная сила героя, волшебный конь, предвидящий судьбу бахши) выступают не как двигатель сюжета, а как символическое средство раскрытия социально-нравственной сущности героя[1]. Страна Чамбил из цикла "Гуругли" с её наделёнными сверхъестественной силой героями представляет собой раннюю форму "вторичного мира" (secondary world), сложившуюся в узбекском художественном сознании задолго до того, как это понятие было теоретически оформлено Дж.Р.Р. Толкином в западном контексте.

Методологически важно, что фантастический элемент в народном эпосе и сказках (дивы, пери, волшебные предметы) не соответствует критерию "колебания" Ц. Тодорова[21], здесь слушатель/читатель без какого-либо колебания принимает достоверность сверхъестественного мира. Это местная, исторически более древняя форма "иммерсивной фантастики" (immersive fantasy) по типологии Ф. Мендлесон.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

При анализе системы сверхъестественных образов узбекских народных сказок (дивы, пери, аждар, джинны светильника) на основе функциональной модели В. Проппа обнаруживается любопытный результат. Див обычно выполняет функцию "вредителя", пери соответствует роли "волшебного помощника"[23]. Однако, в отличие от чистой модели Проппа, в узбекских сказках самостоятельное значение приобретает третий, функционально особый тип — «испытатель-судья» (например, образ аксакала или духа предков), который не мешает и не помогает герою напрямую, а испытывает его нравственный выбор. Данное функциональное отличие тюркской сказочной структуры от славянской заслуживает отдельного самостоятельного исследования.

Это различие сохраняется и в современных произведениях: образ профессора Дар Даража в повести Х. Тухтабоева "Shirin qovunlar mamlakati" не антагонист и не помощник, а наставник, испытывающий героя через знание и опыт, то есть литературная трансформация фольклорной функции "испытателя-судьи"[17].

Эпосы "Алпомыш" и "Гуругли" необходимо рассматривать не только как узбекское национальное явление, но и в более широком контексте тюркского эпического творчества. Сравнительные наблюдения М. Ауэзова на материале казахского фольклора показывают значительное сюжетно-мотивное сходство между киргизским "Манасом", азербайджано-туркменским "Кёроглы" и

узбекским "Гуругли". Это сходство в большинстве случаев носит контактный характер, обусловленный историко-культурными связями кочевых и полукочевых тюркских племён[2]. Это существенно отличается от западной модели: если мифопоэтическая теория Е. Мелетинского в основном объясняет неконтактные (независимые) схождения, то значительная часть схождений в тюркском эпическом творчестве носит именно контактный характер, иначе говоря, даже внутри одной культурно-языковой семьи степень контактности может существенно различаться.

Классический период представляет собой наиболее философски насыщенный пласт узбекского фантастического мышления. Поэма Алишера Навои "Lison ut-tayr" (1499) через фантастико-аллегорический сюжет (странствие птиц в поисках Симурга) даёт высшее художественное воплощение философии вахдат ул-вуджуд[3]. Это произведение относится к особой категории "символико-гностической фантастики", которая не поддаётся прямому описанию средствами западного теоретического аппарата (Тодоров, Мендлесон), здесь от читателя не требуется никакого "колебания", поскольку сама граница между естественным и сверхъестественным онтологически условна. В то же время эта модель не полностью соответствует и категории "иммерсивной фантастики" Мендлесон, поскольку главная цель суфийской фантастики, не "строительство мира" (worldbuilding), а выражение внутренней истины через символический язык.

Дидактико-политическая функция фантастических мотивов в поэмах "Хамсы" тесно связана с их символической природой. В частности, прохождение Искандара через сверхъестественные испытания в поэме "Садди Искандарий", приводящее в итоге к философскому выводу о "справедливости правителя", может рассматриваться как классический восточный аналог концепции "когнитивного остранения" Д. Судина, через фантастическое испытание читатель побуждается заново переосмыслить привычные представления о власти и справедливости с новой точки зрения.

На рубеже XIX–XX веков, под влиянием Российской империи, в узбекской литературе сложилось первое художественное отношение к научно-техническому прогрессу. Представители джадидского движени Махмудходжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Хамза Хакимзаде Ниязи в своих публицистическо-художественных произведениях выдвигали утопические представления об обществе будущего, основанном на просвещении[4]. Эти утопические представления типологически близки традициям Томаса Мора и Томмазо Кампанеллы, однако являют собой пример не контактного, а неконтактного сходства: джадиды, не будучи непосредственно знакомы с европейской утопической литературой, самостоятельно создали сходную художественно-идейную модель.

Существенное отличие джадидских утопических представлений от западной утопико-фантастической традиции состоит в их неразрывной связи с религиозно-нравственным реформаторством. Если "Утопия" Томаса Мора предлагает светско-рационалистическую модель общества, то в представлениях джадидских мыслителей о будущем обществе центральное место занимает гармония исламского просветительства и современной науки. Данное типологическое различие между светской и религиозно-просветительской утопией указывает на исторические корни различия, наблюдаемого впоследствии между светско-игровым характером волшебного мира Дж. Роулинг и нравственно-воспитательной доминантой узбекской фантастики.

Советский период стал наиболее противоречивым, но институционально наиболее продуктивным этапом в истории узбекской фантастической литературы. С одной стороны, советская культурная политика поощряла фантастику, пропагандирующую научно-технический прогресс (идеологически "полезная" форма "когнитивного остранения" в смысле Судина). С другой стороны, темы религиозно-суфийской и национально-мифологической фантастики находились под жёстким контролем.

Хамид Сулаймон (1930–1991) считается основоположником узбекской детской научной фантастики. Его повести “Сехрли кема” (1968) и “Учиб кетаётган соат” (1972) соединили традиции русско-советской научной фантастики (братья Стругацкие, Кир Булычёв) с узбекским национальным колоритом[5].

Наиболее значительным представителем этого периода является Ходжиакбар Шайхов (1945–2002), окончивший энергетический факультет Ташкентского политехнического института (1971) и работавший инженером в Институте электроники Академии наук, факт биографии, напрямую повлиявший на «когнитивную достоверность» его прозы в духе теории Судина[6]. Наиболее известная его повесть “Олмос жилоси” (1983, издательство “Ёш гвардия”) была переведена на русский язык под названием “Блеск алмаза”, критик Озод Шарафиддинов оценил её, наряду с повестью “Рене жумбоги”, как значимый образец узбекской научной фантастики[7]. Исследовательница Р. Ибрагимова отмечает в ранних рассказах Шайхова “болезнь роста”, преобладание научной терминологии при ослаблении художественного психологизма[8], тогда как в монографии У. Тохировой творчество Шайхова уже сопоставлено с творчеством Айзека Азимова[9]. Однако сопоставление Шайхов – Уэллс до настоящего момента не проводилось, что обосновывает научную новизну соответствующего раздела диссертации, где Г. Уэллс сопоставляется с Х. Шайховым по признаку “инженер – писатель-фантаст”, роднящему обоих авторов[19].

Наряду с открыто разрешённой “научно-атеистической” фантастикой, писатели были вынуждены сохранять мифолого-религиозное мышление под фантастико-аллегорической “оболочкой”. Абдулла Каххор в сборнике “O‘tmishdan ertaklar” (1936) соединил фантастико-сатирические элементы с психологическим реализмом, продемонстрировав путь осуществления социальной критики через аллегорию в условиях советского идеологического контроля[10]. Данный приём может рассматриваться как конкретный узбекский образец теории “субверсивной

фантастики" Р. Джексон[22], советская узбекская фантастика, в отличие от западной, реализовывала функцию субверсии не через открытую социальную критику, а через скрытый, многослойный символический язык.

Отдельного упоминания заслуживает основание Х. Шайховым в 1999–2000 журнала "Sirli olam" и его приложения "Qalb koʻzi"[11] редкий пример попытки создания самостоятельного издательского пространства для жанра, типологически сближающийся, при всём различии масштаба, со специализированными журналами западной традиции ("Amazing Stories", "Astounding Science Fiction"), сыгравшими важную роль в институционализации фантастики на Западе.

Тогай Мурод (1948–2003) в романе "Bu dunyodan oʻtar ekansiz" (1994) изображает диалог между мёртвыми и живыми, связь с духами предков на основе национальной космологии[12]. Хотя внешне его стиль напоминает манеру Габриэля Гарсиа Маркеса, речь идёт не о контактном, а о неконтактном типологическом сходстве, корни творчества Тогая Мурода лежат не в латиноамериканской литературе, а в узбекском фольклоре и национальной космологии. В связи с этим следует подчеркнуть, что закрепившееся в узбекском литературоведении обозначение прозы Тогая Мурода как "узбекского магического реализма" зачастую применяется без достаточного теоретического обоснования, опираясь лишь на внешнее стилевое сходство, для корректности такого определения необходимо отдельное обоснование по трём критериям — онтологическому, функционально-когнитивному и национально-культурному.

Рассказы Назара Эшонкула (сборник "Labirint", 2007) соединяют влияние Ф. Кафки, Х.Л. Борхеса и восточной суфийской философии, создавая абсурдистско-фантастический стиль, намеренно продлевающий состояние "колебания" по Тодорову и удерживающий читателя в постоянной неопределённости[13]. Роман Исажона Султона "Boqiy darbadar" (2011) представляет собой яркий синтез "символико-гностической фантастики" и современной модернистской прозы,

философски осмысляя положение человека перед лицом судьбы через мотив вечного скитания[14].

Особое место в данном периоде занимает творчество Худойберды Тухтабоева (1932–2015), в частности цикл "Sehrli qalpoqcha" и его продолжение роман "Shirin qovunlar mamlakati yoki sehrgarlar jangi". Как отмечал М. Кушжанов, символические образы у Тухтабоева служат не "разрушению иллюзии жизненности", а, напротив, формированию у читателя ассоциативной сети, связывающей явления жизни между собой[18]. Это указывает на "игрово-дидактическую" природу фантастики Тухтабоева и создаёт прочную типологическую основу для её сопоставления с педагогически-волшебным миростроением цикла "Гарри Поттер" Дж.К. Роулинг[20], при принципиально разной национально-культурной основе (традиция узбекской народной сказки и англо-кельтская фэнтезийная традиция) оба автора превращают волшебство в средство нравственного воспитания.

С 2010-х годов интернет и соцсети (Wattpad, Telegram, Instagram) открыли новые платформы для узбекской фантастики. Молодые авторы городской фэнтези пока вне поля академического литературоведения, но представляют значимое явление демократизации жанра. Прямой доступ к мировой фантастике (Роулинг, Толкин) без переводческого посредничества расширяет кругозор молодых авторов, но создаёт риск ослабления национально-мифологической основы и доминирования "глобализированных" конвенций одна из актуальных проблем современной узбекской фантастики.

Для наглядного обобщения шести рассмотренных этапов предлагается следующая таблица, отражающая эволюцию онтологического статуса сверхъестественного элемента.

Этап	Период	Статус сверхъестественного	Представители
Мифолого-фольклорный	Дописьменный	Мифологическая истина (без объяснения)	"Алпомыш", "Гуругли'
Классический	IX – нач. XIX в.	Символико-гностическая истина	Навои, традиция Аттара
Джадидский	Нач. XX в.	Утопико-социальный проект	Бехбудий, Фитрат
Советский	1920–1991	Научно-идеологическая / скрыто-субверсивная	Х. Сулаймон, Х. Шайхов, А. Каххор
Независимости	1991–2010-е	Философско-экзистенциальная, национально-космологическая	Тогай Мурод, Эшонкул, Исажон Султон, Тухтабоев
Цифровой	2010-е – наст. время	Гибридный, платформенный	Молодое цифровое поколение авторов

Узбекская фантастическая литература образует непрерывную историко-типологическую традицию из шести этапов, от мифолого-фольклорного пласта до современной цифровой эпохи. Особенность этой традиции, в отличие от западной фантастики, состоит в том, что она не сформировалась институционально как самостоятельный жанр, а всегда развивалась в неразрывной связи с иными литературно-философскими задачами (мифопоэтической, суфийско-гностической, идеологическо-воспитательной, национально-экзистенциальной).

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

"Несамостоятельность" узбекской фантастики следует понимать не как недостаток, а как иную, более синтетически-функциональную типологическую природу.

Проведённый историко-сравнительный анализ обеспечивает три практических вывода. Во-первых, творчество Х. Шайхова уже сопоставлялось с творчеством Азимова и Брэдбери, но не с творчеством Уэллса, что обосновывает научную новизну соответствующего сопоставительного раздела. Во-вторых, "игрово-дидактическая" природа фантастики Х. Тухтабоева и её происхождение из традиции народных анекдотов создают типологическую основу для сопоставления с циклом Дж.К. Роулинг. В-третьих, применение термина "магический реализм" к творчеству Тогая Мурода и Исажона Султона в узбекском литературоведении нуждается в самостоятельном теоретическом обосновании по трём предложенным критериям.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В отличие от привычной для западного литературоведения линии "эволюции жанра", история узбекской фантастической литературы может быть охарактеризована как непрерывная история "смены функций", одни и те же глубинные структурные элементы (сверхъестественная сила, волшебное испытание, вмешательство в судьбу), переходя из эпохи в эпоху, регулярно меняют свою функцию. Именно этот принцип "функциональной смены", при сопоставлении с развитием английской фантастики, наиболее отчётливо демонстрирует ключевое типологическое различие между двумя литературами, устойчивой жанровой институционализацией (английская традиция) и гибкой функциональной непрерывностью (узбекская традиция).

Список использованной литературы

1. Жирмунский, В. М. Тюркский героический эпос. М.: Наука, 1974. – С. 211–215.
2. Avezov, Muxtar. Qozoq folklori va epos masalalari (qiyosiy kuzatishlar) // cit. po: Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – С. 340–342.
3. Navoiy, Alisher. Lison ut-tayr (1499). Toshkent: O'zbekiston, 2013. – B. 12–14.
4. Qosimov, Begali. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Toshkent: Sharq, 1994. – B. 118–125.

5. Sulaymon, Hamid. Sehrli kema: Ilmiy-fantastik hikoyalar. Toshkent: Yosh gvardiya, 1968. – B. 3–5.
6. Ходжиакбар Шайхов // Vikipediya, poslednyaya redaktsiya; a takzhe: portal Ziyouz.com, statya "Hojiakbar Shayxov (1945–2002)".
7. "Олмос жилоси" // Википедия; на основе рецензии Озода Шарафиддинова о повестях "Олмос жилоси" и "Рене жумбоги".
8. Ibrohimova, R. "Rey Bredberi va Hojiakbar Shayxov romanlaridagi botiniy holatlar tasviri", Komparativistika, O'zDJTU, 2011. – B. 70.
9. Tohirova, Umida. H.Shayxov va A.Azimov asarlarida ilmiy-fantastika janri ifodasi. Monografiya, 2023.
10. Nazarov, Botir. O'zbek sovet adabiyoti tarixi. Toshkent: O'qituvchi, 1977. – B. 45.
11. Подробная информация о Ходжиакбаре Шайхове, биография // портал sirlar.uz, раздел "История журнала "Сирли олам".
12. Murod, Togay. "Bu dunyodan o'tar ekansiz" Roman. Toshkent: Sharq, 1994. – B. 8–10.
13. Eshonqul, Nazar. Labirint: Hikoyalar. Toshkent, Sharq, 2007. – B. 15–18.
14. Isajon Sulton. Boqiy darbadar: Roman va hikoyalar. Toshkent: O'zbekiston, 2011. – B. 1.
15. Xurshid Do'stmuhammad // O'zbek Vikipediyasi i sayt Asarlar.uz, spisok proizvedeniy "Panoh", "Oromkursi", "Ko'z qorachig'idagi uy", "Bozor". 2000.
17. To'xtaboyev, Xudoyberdi. Shirin qovunlar mamlakati yoki sehrgarlar jangi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – B. 5–7.
18. Qo'shjonov, Matyoqub. O'ziga xos ijod yo'li. Toshkent, Yosh gvardiya, 1982. – B. 44–46.
19. Wells, H.G. The Time Machine. Heinemann, 1895. – P. 3–9.
20. Rowling, J.K. Harry Potter and the Philosopher's Stone. Bloomsbury, 1997. – P. 1–5.
21. Todorov, Tzvetan. The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre. Cornell University Press, 1975. – P. 25.
22. Jackson, Rosemary. Fantasy: The Literature of Subversion. Methuen, 1981. – P. 3–4.
23. Пропп, Владимир. Морфология сказки. Academia, 1928 (2-е изд.: Наука, 1969). – С. 23–24.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

10–12 YOSHLI BADIIY GIMNASTIKACHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIGINI SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI VIDEOANALIZ TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA TAKOMMILASHTIRISH

N.Sh.Allaberganova
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport univeriteti,
Chirchiq shahri, O'zbekiston
Allaberganovanozima17@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-5639-6328

Annotatsiya. *Mazkur maqolada 10–12 yoshli badiiy gimnastikachilarning texnik tayyorgarligini oshirishda sun'iy intellekt asosidagi videoanaliz texnologiyalaridan foydalanishning ilmiy-pedagogik asoslari yoritilgan. Zamonaviy sport amaliyotida mashg'ulotlarni raqamlashtirish va harakatlarni obyektiv tahlil qilish sportchilarning texnik mahoratini rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotda videoanaliz texnologiyalari yordamida gimnastikachilar tomonidan bajariladigan texnik elementlarning aniqligi, gavda holati, harakat amplitudasi va muvozanat ko'rsatkichlarini baholash metodikasi ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari kelgusida badiiy gimnastika mashg'ulotlarini individuallashtirish va murabbiy faoliyatini ilmiy asosda takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so'zlar. *badiiy gimnastika, sun'iy intellekt, videoanaliz, texnik tayyorgarlik, MediaPipe Pose, biomexanika, mashg'ulot jarayoni, sport pedagogikasi, raqamli texnologiyalar.*

УЛУЧШЕНИЕ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ГИМНАСТОК-ХУДОЖНИЦ В ВОЗРАСТЕ 10–12 ЛЕТ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИЙ ВИДЕОАНАЛИЗА НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА.

Аннотация. *В статье рассмотрены научно-педагогические основы использования технологий видеоанализа на основе искусственного интеллекта для совершенствования технической подготовки художественных гимнасток 10–12 лет. Показано, что цифровые технологии позволяют объективно оценивать технику выполнения упражнений, выявлять ошибки и повышать эффективность тренировочного процесса. Предлагаемая методика может быть использована тренерами при планировании тренировок и индивидуальной коррекции техники спортсменок.*

Ключевые слова. *художественная гимнастика, искусственный интеллект, видеоанализ, техническая подготовка, MediaPipe Pose, биомеханика, тренировочный процесс.*

IMPROVING THE TECHNICAL TRAINING OF 10–12-YEAR-OLD Rhythmic Gymnasts USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED VIDEO ANALYSIS TECHNOLOGIES

Abstract. *This article examines the scientific and pedagogical foundations of using artificial intelligence-based video analysis technologies to improve the technical preparation of 10–12-year-old rhythmic gymnasts. Modern digital technologies make it possible to objectively assess movement quality,*

identify technical errors, and optimize the training process. The proposed methodology can contribute to improving coaching effectiveness and individualizing technical training in rhythmic gymnastics.

Keywords. *rhythmic gymnastics, artificial intelligence, video analysis, technical training, biomechanics, MediaPipe Pose, sports pedagogy.*

KIRISH

O'zbekistonda badiiy gimnastikani rivojlantirish, yosh sportchilarni zamonaviy usullar asosida tayyorlash hamda mashg'ulot jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish davlat sport siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Shu bilan birga, sun'iy intellekt va kompyuter ko'rish texnologiyalarining sportdagi imkoniyatlari tobora kengayib bormoqda. Videoanaliz texnologiyalaridan foydalanish murabbiylarga texnik elementlarni obyektiv baholash, xatolarni tezkor aniqlash va individual tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Ayniqsa, 10–12 yoshli gimnastikachilar organizmi intensiv rivojlanish bosqichida bo'lganligi sababli, texnik ko'nikmalarni to'g'ri shakllantirish keyingi sport mahorati uchun mustahkam poydevor yaratadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi sun'iy intellekt asosidagi videoanaliz texnologiyalarini badiiy gimnastika mashg'ulotlariga integratsiya qilish orqali texnik tayyorgarlik samaradorligini oshirish va murabbiy faoliyatini ilmiy asoslangan ma'lumotlar bilan qo'llab-quvvatlash zaruratidan kelib chiqadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil PQ-449-son "Gimnastika sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qarorida gimnastika sport turlarini zamonaviy yondashuvlar asosida rivojlantirish, iqtidorli sportchilarni saralash hamda o‘quv-mashg‘ulot jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Mazkur tadqiqot aynan ushbu vazifalarning amaliy ijrosi bo‘lib xizmat qiladi.

Prezidentimizning "Yangi O‘zbekiston strategiyasi" asarida yoshlarning jismoniy va ma'naviy barkamolligini ta'minlash, sportni ommalashtirish hamda zamonaviy bilim va texnologiyalarni ta'lim hamda boshqa sohalarga keng joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari sifatida qayd etilgan. Mazkur tadqiqot ushbu ustuvor vazifalarni

sport mashg'ulotlari jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash orqali amalga oshirishga xizmat qiladi.

1. Mavzu bo'yicha mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish.
2. 10–12 yoshli badiiy gimnastikachilarning texnik tayyorgarlik darajasini aniqlash va mashg'ulot jarayonida videoanalizdan foydalanishga asoslangan metodikani ishlab chiqish.
3. Tajriba yakunida texnik tayyorgarlikdagi o'zgarishlarni statistik jihatdan tahlil qilish va murabbiylar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

So'nggi yillarda sport sohasida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektdan foydalanish jadal rivojlanmoqda. Ayniqsa, yuqori aniqlikdagi videoanaliz tizimlari murabbiylarga sportchilarning harakatlarini sonli ko'rsatkichlar asosida baholash imkonini bermoqda. Natijada texnik xatolarni erta aniqlash, mashg'ulot yuklamalarini optimallashtirish va sport natijalarini yaxshilash uchun yangi imkoniyatlar yaratilmoqda.

Badiiy gimnastika murakkab koordinatsion sport turi bo'lib, unda harakatlarning aniqligi, muvozanat, moslashuvchanlik, estetik ifoda va buyumlar bilan ishlash texnikasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. 10–12 yosh davri esa texnik ko'nikmalarni shakllantirish va mustahkamlashning eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli mazkur yoshdagi gimnastikachilar texnik tayyorgarligini ilmiy asosda takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir.

An'anaviy baholash usullarida murabbiy ko'proq vizual kuzatuv va shaxsiy tajribasiga tayanadi. Bu esa ayrim hollarda subyektiv xulosalarga olib kelishi mumkin. Sun'iy intellekt asosidagi videoanaliz texnologiyalari esa bo'g'imlar koordinatalari, tana segmentlari burchaklari, harakat trayektoriyasi, tezlik va muvozanat ko'rsatkichlarini obyektiv tarzda aniqlash imkonini beradi. Dunyoning rivojlangan sport markazlarida MediaPipe Pose, OpenPose va boshqa kompyuter ko'rish texnologiyalari sportchilarning texnik tayyorgarligini tahlil qilishda tobora keng qo'llanilmoqda. Biroq badiiy

gimnastikada, ayniqsa 10–12 yoshli sportchilar bilan olib boriladigan mashg'ulotlarda ushbu texnologiyalarni pedagogik jihatdan qo'llash masalalari hali yetarli darajada o'rganilmagan. Bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot 10–12 yoshli badiiy gimnastikachilar ishtirokida tashkil etilishi rejalashtiriladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi sun'iy intellekt elementlariga ega videoanaliz texnologiyalaridan foydalanish orqali texnik tayyorgarlikni takomillashtirish samaradorligini aniqlashdan iborat.

Tajriba 8 hafta davomida o'tkaziladi. Mashg'ulotlar haftasiga 3 marta, har biri 90 daqiqadan olib boriladi. Tadqiqot boshlanishidan oldin barcha ishtirokchilarning texnik tayyorgarligi dastlabki testlar orqali baholanadi. Tajriba yakunida yakuniy testlar o'tkazilib, natijalar taqqoslanadi. Tadqiqot davomida sportchilar tomonidan bajarilgan mashqlar videoga olinadi va videoanaliz vositalari yordamida texnik jihatdan tahlil qilinadi. Olingan ma'lumotlar asosida murabbiy individual tavsiyalar ishlab chiqadi va keyingi mashg'ulotlarda texnik kamchiliklarni bartaraf etishga yo'naltirilgan mashqlar qo'llaniladi. Tadqiqot ishtirokchilari: Tadqiqotda 20 nafar 10–12 yoshli badiiy gimnastikachi qatnashadi. Ishtirokchilar quyidagi guruhlarga ajratiladi:
Nazorat guruhi – 10 nafar

Tajriba guruhi – 10 nafar

Mashg'ulotlarda videoanaliz texnologiyalaridan foydalaniladi va texnik xatolar individual tahlil qilinadi.

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalaniladi:

1.Ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish

Mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar, monografiyalar, maqolalar hamda xalqaro gimnastika federatsiyasi tavsiyalari o'rganiladi.

2. Pedagogik kuzatish

Mashg'ulot jarayonida sportchilarning texnik elementlarni bajarish sifati muntazam

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

kuzatiladi.

3. Pedagogik tajriba

Videoanalizdan foydalanishga asoslangan mashg'ulot metodikasi amaliyotga joriy etiladi.

4. Videoanaliz

Har bir mashg'ulot davomida sportchilar tomonidan bajarilgan texnik elementlar videoga olinadi.

Videoanaliz davomida quyidagi ko'rsatkichlar baholanadi:

Gavda holati

Oyoq ko'tarilish burchagi

Arabesk sifati

Passé holati

Aylanishlar

Sakrash balandligi

Muvozanat davomiyligi

Qo'l harakatlari simmetriyasi

Buyum bilan ishlash aniqligi

Videoanaliz bosqichlari

1-bosqich. Sportchi mashqni bajaradi.

2-bosqich. Video yuqori sifatda yozib olinadi.

3-bosqich. Video kompyuter yoki mobil ilova orqali tahlil qilinadi.

4-bosqich. Texnik xatolar aniqlanadi.

5-bosqich. Murabbiy individual tavsiyalar beradi.

6-bosqich. Keyingi mashg'ulotda xatolar ustida ishlanadi.

Baholanadigan texnik elementlar

	Texnik elementlar	**Baholash mezoni**	**Maksimal ball**

1.	Qaldirg‘och	Gavda va oyoq holati	10
2.	Passe	Muvozanat	10
3.	Attitude aylanish	Aylanish sifati	10
4.	Kasays sakrash	Balandlik va qo‘nish	10
5.	Buyum bilan ishlash	Aniqlik va ritm	10

Jami: 50 ball

Olingan natijalarni tahlil qilishda quyidagi statistik usullardan foydalanish tavsiya etiladi:

arifmetik o'rtacha qiymat (M);

standart og'ish (SD);

foizdagi o'zgarish (%);

Studentning t-testi (guruhlar yoki tajriba oldi–keyingi natijalarni taqqoslash uchun);

$p < 0,05$ darajasida statistik ahamiyatlilikni baholash.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNING MUHOKAMASI

Tadqiqot davomida 10–12 yoshli badiiy gimnastikachilarning texnik tayyorgarligi beshta element bo'yicha baholanadi: qaldirg‘och, passé, attitude aylanish, kasays sakrash va buyum bilan ishlash. Baholash tajriba boshlanishidan oldin va yakunida amalga oshiriladi.

Jadval 1. Tajriba guruhidagi 10–12 yoshli badiiy gimnastikachilarning texnik tayyorgarligi ko'rsatkichlari

	Qizlar	Tajriba oldidan (ball)	Tajriba yakunida (ball)	O‘sish (ball)	O‘sish (%)
1.	D.R	34	41	7	20.6
2.	M.X	36	44	8	22.2

3.	S.T	32	39	7	21.9
4.	A.N	35	42	7	20.0
5.	Z.K	33	41	8	24.2
6.	G.Y	37	44	7	18.9
7.	O.S	31	39	8	25.8
8.	F.J	35	41	6	17.1
9.	H.A	34	40	6	17.6
10.	A.S	36	43	7	19.4
O‘rtacha		34.3	41.1	7.1	20.7

Videoanaliz asosida aniqlangan texnik xatolar.

Mashg'ulotlar davomida videoyozuvlar tahlili quyidagi xatolarni aniqlash imkonini beradi:

gavdaning vertikal holatdan og'ishi;

tizza bo'g'imining to'liq yozilmasligi;

oyoq panjasining yetarli darajada cho'zilmasligi;

piruet davomida muvozanatning buzilishi;

sakrashda qo'nish texnikasidagi kamchiliklar;

buyum bilan ishlashda ritmning buzilishi.

Videoanaliz asosida aniqlangan ushbu xatolar murabbiy tomonidan individual tavsiyalar ishlab chiqishda qo'llaniladi.

Jadval 2. Nazorat guruhidagi 10–12 yoshli badiiy gimnastikachilarning texnik tayyorgarligi ko'rsatkichlari

	Qizlar	Tajriba oldidan (ball)	Tajriba yakunida (ball)	O‘sish (ball)	O‘sish (%)

1.	D.R	34	39	5	14.7
2.	M.X	35	38	3	8.6
3.	S.T	33	36	3	9.1
4.	A.N	36	40	4	11.1
5.	Z.K	34	38	4	11.8
6.	G.Y	37	40	3	8.1
7.	O.S	32	36	4	12.5
8.	F.J	35	40	5	14.3
9.	H.A	34	38	4	11.8
10.	A.S	36	39	3	8.3
O‘rtacha		34.6	38.4	3.8	11.0

Ushbu jadval asosida maqolada quyidagicha yozish mumkin: hisob-kitoblarda tajriba guruhi o'rtacha ko'rsatkichi 34,3 balldan 41,1 ballgacha oshgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 34,6 balldan 36,6 ballgacha o'zgargan. Bu jadval faqat metodik namuna bo'lib, haqiqiy ilmiy maqolada tajriba davomida olingan real natijalar bilan almashtirilishi lozim.

Jadval 3. Tajriba va nazorat guruhlari natijalarining statistik ko'rsatkichlari

Guruh	**N**	**Tajriba oldidan (M+-SD)**	**Tajriba yakunida (M+-SD)**	**t**	**p**
Tajriba guruhi	10	34.3+-1.89	41.4+-1.84	30.43	<0.001
Nazorat guruhi	10	34.6+-1.51	38.4+-1.51	15.23	<0.001

Izoh:

M – o'rtacha qiymat.

SD – standart og'ish.

t – Student mezoni.

p – statistik ishonchlilik darajasi.

Statistik tahlil

Olingan hisob-kitoblarga ko'ra, pedagogik tajriba yakunida tajriba guruhining o‘rtacha ko‘rsatkichi 41.4±1.84 ballga yetgan bo‘lsa, nazorat guruhida 38.4±1.51 ballni tashkil etdi. Tajriba guruhida o‘rtacha natija 7.1 ballga, nazorat guruhida esa 3.8 ballga oshgan. Tajriba guruhida tajribadan oldingi va keyingi natijalar o‘rtasidagi farq $t=30.43$; $p<0.001$, nazorat guruhida esa $t=15.23$; $p<0.001$ni tashkil etdi. Bu natijalar har ikkala guruhda ham ijobiy o‘zgarish mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, tajriba guruhidagi o‘sish ko‘rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori bo‘lib, qo‘llanilgan metodikaning samaradorligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatishi kutiladiki, videoanaliz texnologiyalaridan muntazam foydalanish murabbiyga sportchi texnikasini yanada obyektiv baholash imkonini beradi. Videolarni takroran ko'rish va asosiy harakat fazalarini tahlil qilish orqali texnik xatolarni erta aniqlash va bartaraf etish mumkin. Shuningdek, videoanaliz natijalari sportchilarning o'z harakatlarini ko'rib chiqishi va o'zini o'zi tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga ham yordam beradi. Bu esa mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish va texnik elementlarni mukammallashtirishga xizmat qiladi

XULOSA

Tadqiqot davomida videoanaliz texnologiyalaridan foydalanish badiiy gimnastikachilarning texnik tayyorgarligini takomillashtirishda istiqbolli vosita ekanligi nazariy jihatdan asoslanadi. Ushbu yondashuv murabbiy faoliyatini obyektiv

ma'lumotlar bilan boyitishi, texnik xatolarni aniqlash jarayonini tezlashtirishi va mashg'ulotlarni individuallashtirish imkonini berishi mumkin.

Agar 10–12 yoshli badiiy gimnastikachilar mashg'ulotlarida videoanaliz texnologiyalari muntazam qo'llanilib, murabbiy tomonidan aniqlangan texnik xatolar tezkor tahlil qilinsa va individual tavsiyalar berilsa, sportchilarning texnik elementlarni bajarish sifati an'anaviy mashg'ulot usullariga nisbatan sezilarli darajada yaxshilanadi. Tadqiqot natijalari badiiy gimnastika bo'yicha murabbiylar, sport maktablari va oliy ta'lim muassasalari uchun amaliy ahamiyatga ega. Taklif etilayotgan metodika mashg'ulotlar sifatini oshirish, texnik xatolarni erta aniqlash va yosh gimnastikachilarning sport mahoratini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.Kelgusida mazkur metodikani turli yosh guruhlari va turli texnik elementlar bo'yicha tajriba asosida sinovdan o'tkazish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
2. Eshtayev A.K., Xasanova N.R., Eshtayeva V.B. // *Badiiy gimnastika nazariyasi va uslubiyati:* darslik // – Toshkent. “O‘zkitobsavdonashriyoti”, 2020 – 580 b.
3. A.A. Niyazbekova *// Tanlangan sport turi nazariyasi va uslubiyati (badiiy gimnastika)* o’quv qo’llanma // “O‘ZKITOBSAVDONASHRIYOTI” NMIU Toshkent – 2023, 216 b.
4. Ачилов, А.М // Бадиий гимнастика // Т. Гафур Гулом номидагинашриёт-матбааижодийуйи, 2010. – 232 б.
5. Shishkovska, M. (2011). Assessment of the components of performing skills in rhythmic gymnastics. St.Petersburg: Lesgaft National State University of Physical Education, Sport and Health.
6. Karavackaya, N.A. (2002). Development of plastic expressiveness skills in rhythmic gymnastics. VelikieLuki: VelikieLuki Institute of Physical Culture.
7. Carbinatto, M.V., & Reis Furtado, L.N. (2019). Choreographic process in gymnastics for all. ScienceofGymnasticsJournal, Vol.11 (Issue 3), 343-353
8. Kozhanova O. S. Selectionofathletestoteamsingroupexercisesofrhythmicgymnastics : author’sabstractforPh. D. InPhysicalEducationandSport : 24.00.01 / O. S. Kozhanova. – Kyiv, 2013. – 20 p.
9. Veraksa A. N. Psychologicalpeculiaritiesofrhythmicgymnasts / A. N. Veraksa, S. V. Leonov, A. E. Gorovaya // VestnikMoskovskogouniversiteta. – 2011. – N 4. – P. 134–147.
10. Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Rinehart and Winston.
11. Beckmann, N., & Wood, R. E. (2017). Editorial: Dynamic personality science. Integrating between-person stability and within-person change. *Frontiers in Psychology*. https://dx.doi.org/10.3389%2Ffpsyg.2017.01486
12. Bhandari, D. (2018). *Personality types – Introvert and extrovert*. Retrieved from https://www.medindia.net/patients/lifestyleandwellness/personality-types-introvert-and-extrovert.htm

13. Bilker, W. B., Hansen, J. A., Brensinger, C. M., Richard, J., Gur, R. E., & Gur, R. C. (2012). Development of abbreviated nine-item forms of the Raven's Standard Progressive Matrices Test. *Assessment, 19*(3), 354-369. https://doi.org/10.1177/1073191112446655
14. Cattell, R. B. (1963). Theory of fluid and crystallized intelligence: A critical experiment. *Journal of Educational Psychology, 54*(1), 1-22. http://dx.doi.org/10.1037/h0046743
15. Cervone, D. (2004). The architecture of personality. *PsychologicalReview, 111*(1), 183-204.
16. Kaplánová, A. (2018). Individual differences of sensitivity of tennis players to injustice situations from the perspective of the five-factor model of personality Big Five Theory. *ActaGymnica*, 48(1), 21-26

KATTA VA TAYYORLOV GURUHI BOLALARINI MAKTABGA TAYYORLIK DARAJASIGA QO'YILADIGAN TALABLAR

Abdusamatova Nargiza Jamolidinovna
NamDPI dotsenti
ORCID ID:https://orcid.org/0009-0008-2838-1542
nargizaabdusamatova75@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada katta va tayyorlov guruhi bolalarini maktab ta'limiga tayyorlash muammosi kompetensiyaviy va integrativ yondashuv asosida tadqiq etilgan. Muallif maktabga tayyorlikni pedagogik, psixologik, metodik, gigienik-jismoniy, ijtimoiy-kommunikativ va raqamli tayyorlik kabi kompleks ko'rsatkichlar tizimi sifatida asoslaydi. Shuningdek, bolada shakllantirilishi lozim bo'lgan intellektual, irodaviy, ijtimoiy-hissiy, kommunikativ va motivatsion sifatlar tahlil qilinib, ularning o'zaro bog'liq holda rivojlanishi zarurligi ko'rsatib berilgan. Tadqiqotda xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari qiyosiy tahlil qilingan.*

Tayanch tushunchalar: *Maktabga tayyorlik, katta va tayyorlov guruhi, pedagogik tayyorlik, psixologik tayyorlik, metodik tayyorlik, ijtimoiy-kommunikativ tayyorlik, raqamli tayyorlik, integrativ yondashuv, boshqaruv funksiyalari.*

ТРЕБОВАНИЯ К УРОВНЮ ГОТОВНОСТИ ДЕТЕЙ СТАРШЕЙ И ПОДГОТОВИТЕЛЬНОЙ ГРУПП К ШКОЛЕ

Аннотация. *В статье на основе компетентностного и интегративного подходов исследуется проблема подготовки детей старшей и подготовительной групп к школьному обучению. Автор обосновывает готовность к школе как комплексный показатель, включающий педагогическую, психологическую, методическую, гигиенически-физическую, социально-коммуникативную и цифровую готовность. Проанализированы интеллектуальные, волевые, социально-эмоциональные, коммуникативные и мотивационные качества ребёнка, показана их взаимосвязанность в процессе формирования. Проведён сравнительный анализ научных взглядов зарубежных и отечественных исследователей.*

Ключевые понятия: *готовность к школе, старшая и подготовительная группа, педагогическая готовность, психологическая готовность, методическая готовность, социально-коммуникативная готовность, цифровая готовность, интегративный подход, исполнительные функции.*

REQUIREMENTS FOR THE SCHOOL READINESS LEVEL OF SENIOR AND PREPARATORY GROUP CHILDREN

Abstract. *This article examines the problem of preparing children in senior and preparatory preschool groups for school education, based on competency-based and integrative approaches. The author*

substantiates school readiness as a complex indicator encompassing pedagogical, psychological, methodological, hygienic-physical, social-communicative, and digital readiness. Intellectual, volitional, social-emotional, communicative, and motivational qualities of the child are analyzed, demonstrating their interconnected development. A comparative analysis of the scientific views of foreign and domestic researchers is conducted.

Keywords: *school readiness, senior and preparatory group, pedagogical readiness, psychological readiness, methodological readiness, social-communicative readiness, digital readiness, integrative approach, executive functions.*

KIRISH

Maktabgacha ta'lim tizimida katta va tayyorlov guruhi bolalarini maktab ta'limiga tayyorlash muammosi bugungi kunda kompetensiyaviy va integrativ yondashuv asosida tadqiq etilayotgan dolzarb ilmiy-pedagogik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda maktabga tayyorlik tushunchasi bolaning faqat bilim darajasi bilan emas, balki uning shaxsiy rivojlanishining turli sohalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik bilan belgilanadigan kompleks holat sifatida talqin etiladi.

Respublikamizdagi yaqin yillar mobaynida ta'lim tizimida kuzatilayotgan istiqbollik o'zgarishlar, bevosita maktabgacha ta'lim tizimi bosqichida ham ijobiy yangilanishlarni yuzaga keltirmoqda. Bu esa bevosita maktabgacha ta'lim tashkilotining rahbar va xodimlari, pedagog-tarbiyachilari zimmasiga mas'ulyatli vazifalarni yuklamoqda. Ushbu muhim jarayonda, ayniqsa, tarbiyachi-pedagoglarda bolalar faoliyati darajasini diagnostika qilishga tayyorlash va ular bilan tashkil etilayotgan ta'lim-tarbiya jarayonini diagnost natijalar asosida samarali tashkil etishga o'rgatish zamonaviy ta'lim talablaridan biriga aylandi. Negaki, bugungi tezkor va shiddatli jamiyatda o'tayotgan har bir daqiqa qadrli bo'lib turgan pallada, tavakkalchilikdan ko'ra, olingan natijalar asosida ish tutish samarali natijani yuzaga keltiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonunida[1] maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni o'qitish va tarbiyalash, umumiy o'rta ta'limga tayyorlash, shuningdek, ularning intellektual, ma'naviy-axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishiga oid vazifalar belgilab berilgan. Ushbu hujjat asosida maktabgacha

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ta'lim tashkilotlari pedagoglari tomonidan olib boriladigan o'quv-tarbiya jarayonidan boshlab, guruhlarni jihozlash, muayyan yoshdagi guruhlarni alohida nazarda tutish, kun tartibini tashkil etish hamda haftalik ta'lim yuklamalarini belgilashga alohida e'tibor qaratilgan.

"Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti"[2], "Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari"[3] va "Ilk qadam"[4]Davlat dasturining ishlab chiqilishi maktabgacha ta'lim-tarbiyani samarali amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Zamonaviy maktabgacha ta'limni ham shaklan, ham mazmunan yangilashga qaratilgan bu kabi islohotlar bola tarbiyasi, uning sifatli ta'lim olishga tayyorgarligiga zamon talablaridan kelib chiqqan holda yondashuvni talab etadi.

USULLAR.

Tadqiqotda pedagogik kuzatuv, suhbat, tahlil, tashxis, pedagogik tajriba-sinov, taqqoslash, solishtirish, ekspert baholash, umumlashtirish kabi usullardan foydalanildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Maktabga tayyorlik muammosi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab pedagogika va psixologiya fanlarining markaziy tadqiqot yo'nalishlaridan biriga aylandi. Biroq 2000-yillardan buyon ushbu tushuncha tubdan kengayib, yangicha mazmun kasb etdi: endi maktabga tayyorlik nafaqat bola tomonidan ma'lum bilim va ko'nikmalarni egallash, balki uning o'quv jarayoniga, muloqotga, yangi ijtimoiy hayotga va ongli faoliyatga yaxlit tayyorligi sifatida talqin etilmoqda.

Amerikalik tadqiqotchi R.C. Rimm-Kaufman va R.C. Pianta[7] katta miqyosli tadqiqot o'tkazib, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining 46% 1-sinfga kelgan bolalarning yarmidan ko'pi maktab hayotiga zarur ijtimoiy va emotsional ko'nikmalarga ega emasligini ta'kidlaganini aniqladilar. Ushbu statistik ma'lumot maktabga tayyorlikni faqat akademik jihatdan emas, balki kompleks ko'rsatkich sifatida baholash zaruratini ko'rsatdi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

J.P. Shonkoff va D.A. Phillips[8] tomonidan tayyorlangan *"Neyronlardan mahallagacha: erta bolalik rivojlanishining ilmiy asoslari"* asarida bola rivojlanishi biologik (neyron jarayonlar) va ijtimoiy muhit omillarining o'zaro integratsiyasi natijasida shakllanishi ilmiy asoslangan. Mualliflar erta bolalik davrida miya rivojlanishining intensivligi, atrof-muhit ta'siri va ijtimoiy munosabatlarning sifati bolaning keyingi ta'limdagi muvaffaqiyati va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi.

Ushbu tadqiqot maktabga tayyorlik tushunchasini sezgi a'zolari, harakat va ijtimoiy rivojlanish bilan bog'liq neyrobioiologik jarayonlar bilan bog'laydigan yangi paradigmaning asosini qo'ydi.

Integrativ yondashuvning neyropedagogik asoslarini o'rganish bo'yicha A.Diamond[6] ning tadqiqoti boshqaruv funksiyalari (executive functions) va maktab tayyorligi o'rtasidagi munosabatni neyrobiyologik darajada isbotladi. Diamond bolaning 5–7 yoshida frontal bo'lak rivojlanishining senzitiv davrida ekanligini va aynan shu davrda integrativ metodik tizim qo'llanishi miyaning funksional aloqalarini eng maqbul tarzda shakllantirishi mumkinligini ko'rsatdi. Ushbu tadqiqot integrativ metodikaning neyrobiyologik jihatdan ilmiy asoslanganligini isbotlagan birinchi fundamental asarlar qatoriga kiradi.

G.U.Xolboyeva[9] tadqiqotlari tayyorlov guruhi bolalarini maktab ta'limiga kompleks tayyorlash metodikasini takomillashtirish muammosini tadqiq etishga qaratilib, "maktabga tayyorgarlik" – belgilangan bilim, ko'nikma va kompetensiyalar majmuasi hisoblanib, bolaning akademik tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan me'yoriy talablar doirasidagi psixik, jismoniy, intellektual, nutq va muloqot ko'nikmalarining shakllanganligi bilan bog'liq kompleks tayyorgarlik holati, shuningdek maktab o'quv dasturini muvaffaqiyatli o'zlashtirishi uchun zarur bo'ladigan tayyorgarlikning muayyan darajasi sifatida talqin etiladi.

Tadqiqotchi sifatida ta'kidlash joizki, ushbu yondashuv maktabgacha ta'lim jarayonining mohiyatini to'g'ri ochib beradi, chunki bola rivojlanishi bir yo'nalishda emas, balki barcha sohalarning o'zaro bog'liqligi asosida shakllanadi. Ayniqsa, akademik tayyorgarlikni faqat bilim darajasi bilan emas, balki psixologik barqarorlik, kommunikativ rivojlanish va muloqot ko'nikmalari bilan bog'liq holda talqin etilishi ilmiy jihatdan to'g'ri yondashuv hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktab ta'limiga qabul qilish yoshi turli mamlakatlarda har-xil ko'rinishga ega. Jumladan, Tadqiqotchi Sh.G.Akramova[5] "Maktabgacha ta'limni rivojlantirishning iqtisodiy jihatlari" nomli ilmiy maqolasida ko'pgina davlatlarda majburiy maktab yoki maktabgacha ta'lim bosqichi 5 yoshdan boshlanganligi sababli, jahon statistikasida maktabgacha yoshdagi guruhga 3-4 yoshdagilar kiritilishi, bu esa ko'p hollarda milliy va jahon statistikasini taqqoslashda qiyinchilik tug'dirishini ta'kidlaydi. U dunyo davlatlarining 19 foizida majburiy ta'lim 5 yoshdan, 60 foizida 6 yoshdan va faqatgina 19 foizida 7 yoshdan boshlanishini qayd etadi. Lotin Amerikasi va Karib havzasining ba'zi mamlakatlarida esa majburiy ta'lim boshlang'ich ta'lim bosqichidan ham ilgariroq boshlanib, 3 yoshdan amal qilish holatini empirik jihatdan tahlil qiladi (*1-rasm*).

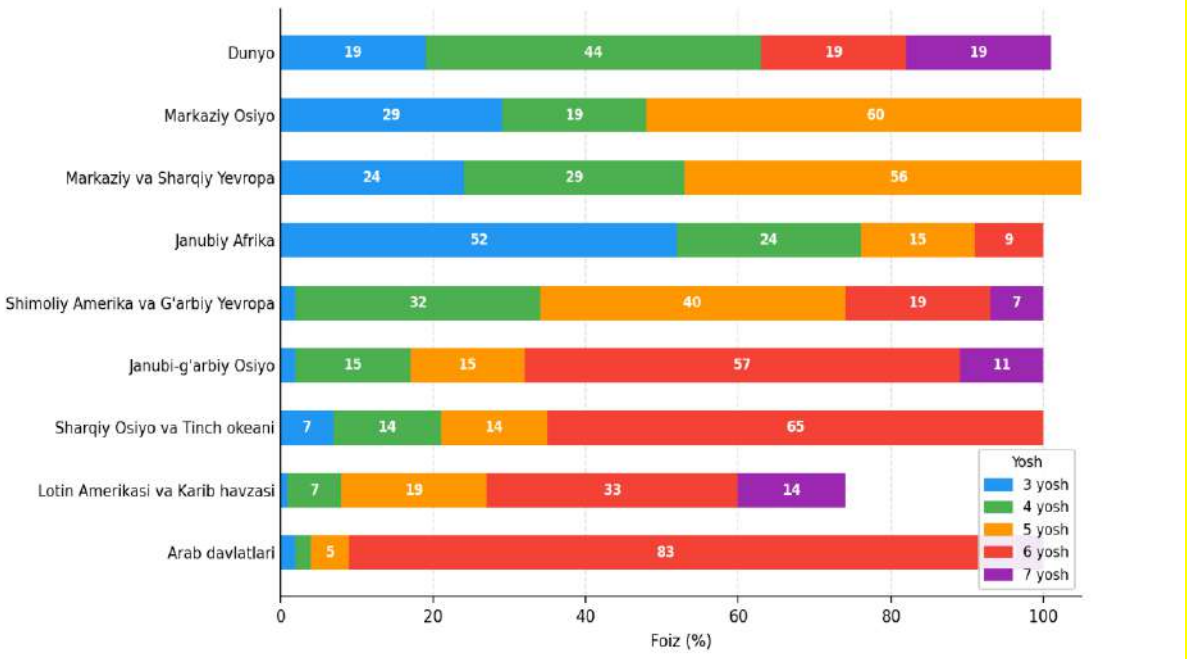

1-rasm. Majburiy ta'limning boshlanish yoshiga ko'ra mamlakatlarning ulushi

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Tadqiqot doirasida ko'plab tahlillarni amalga oshirib, biz tomonimizdan katta va tayyorlov giruh bolalarini maktab ta'limiga tayyrolik darajasi sifatida tarbiyalanuvchilarning quyidagi jihatlariga e'tibor muhim deb hisoblanadi (*2-rasm*):

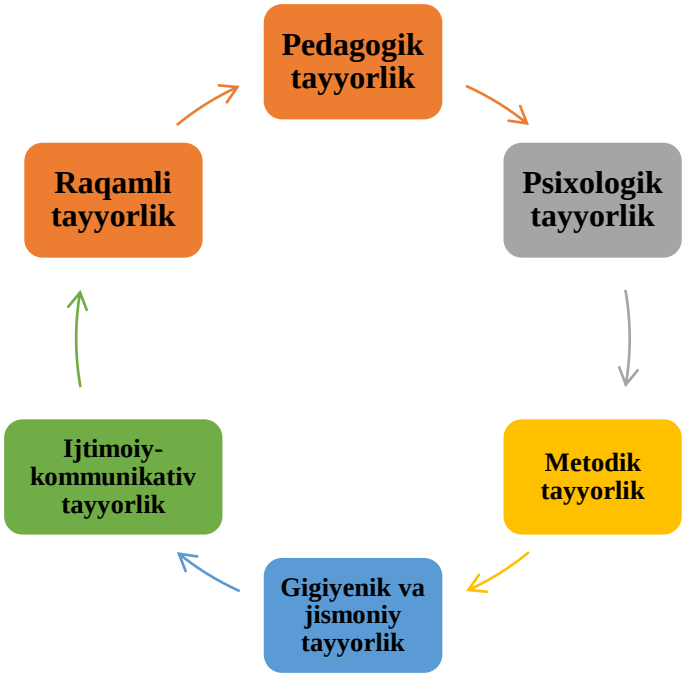

2-rasm. Katta va tayyorlov guruhi bolalarini maktabga tayyorlik darajasiga qo'yilgan talablar.

Pedagogik tayyorlik - bolaning boshlang'ich ta'lim dasturini o'zlashtirishda zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar majmuini egallagan holati; o'qish, yozish va matematik savodxonlik bo'yicha dastlabki tayyorgarlikni o'z ichiga oladi.

Psixologik tayyorlik-bolaning o'quv faoliyatiga nisbatan ichki motivatsiyasi, irodaviy boshqaruv, boshqaruv funksiyalari va o'z-o'zini tartibga solish qobiliyatlarining maktab talablari darajasida shakllanganligidir.

Metodik tayyorlik - bolaning o'quv faoliyatini tashkil eta olish, topshiriqni tushunib bajarish, o'z ishini rejalashtirish va natijasini baholay olishga doir dastlabki ko'nikmalari hamda o'qishga bo'lgan ongli munosabatining shakllanganlik darajasidir.

"Ilk qadam" davlat o'quv dasturida rivojlanish markazlari asosida tashkil etiladigan jamoaviy o'yin va mashg'ulotlar bolaning metodik tayyorligini shakllantirish uchun asosiy pedagogik vosita sifatida belgilangan. Xatosini sezish va uni to'g'rilay olish, bolaning o'z faoliyatini nazorat qila olishi kelajakda mustaqil ta'lim olish uchun zarur omil sifatida xizmat qiladi.

Gigiyenik va jismoniy tayyorlik - bolaning maktab yuklamasini ko'tara olishga mos jismonan sog'lomlik holati, yirik, mayda va sensomotorikasining rivojlanganlik darajasi hamda sog'lom turmush tarziga oid ko'nikmalarning shakllanganligidir.

Ijtimoiy-kommunikativ tayyorlik— bolaning tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qila olish, hamkorlikda ishlash, ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish va sinf jamoasiga moslasha olish qobiliyatlarining shakllanganlik darajasi.

Raqamli tayyorlik - bolaning raqamli muhitda xavfsiz va maqsadli harakat qila olishi, elementar raqamli qurilmalar va ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarining boshlang'ich darajada shakllanganligidir.

Katta va tayyorlov guruhi bolalarini maktab ta'limiga tayyorlashda tarbiyachi pedagoglardan tarbiyaylanuvchilarda quyidagi sifatlarni shakllantirishga alohida ahamiyat berishlari talab etiladi(3-rasm):

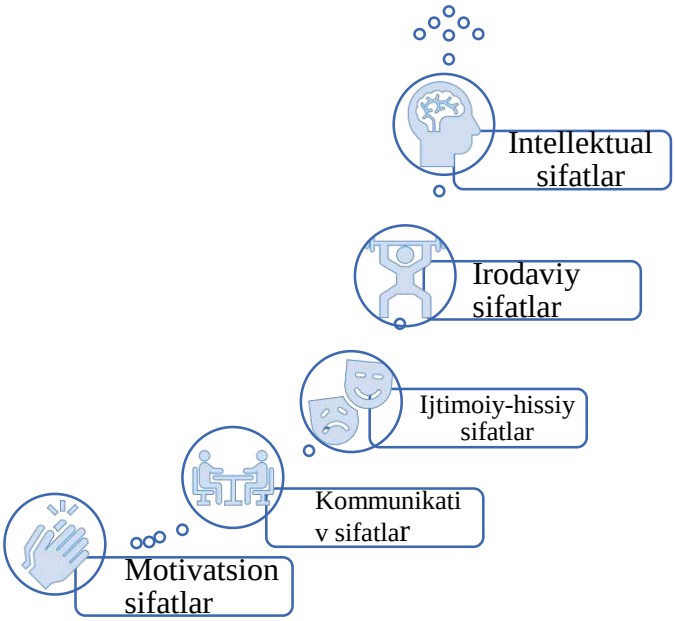

3-rasm. Katta va tayyorlov guruh bolalarini maktab ta'limiga tayyorlashda shakllantirilishi shart bo'lgan sifatlar

1. Intellektual sifatlar

Bola tafakkuri, e'tibori, xotirasi va tasavvurining rivojlanganlik darajasini ifodalaydi. Maktab ta'limi bilimlarni tizimli o'zlashtirish, ular asosida mantiqiy xulosa chiqarish va muammoni yechishni talab qiladi; shu boisdan intellektual sifatlarning shakllanganligi bolaning o'quv materialini anglab o'zlashtirishi va akademik faoliyatga muvaffaqiyatli kirishishining bilishga oid asosi hisoblanadi.

2. Irodaviy sifatlar

O'z-o'zini boshqarish, diqqatni jamlash, boshlangan ishni oxiriga yetkazish va harakatlarini ongli tarzda tartibga solish qobiliyatini anglatadi. Maktabda o'quvchidan qat'iy tartib-intizomga rioya qilish va topshiriqni mustaqil bajarish talab etilgani sababli, irodaviy sifatlar bolaning o'quv faoliyatiga psixologik jihatdan bardoshli va mas'uliyatli yondashuvini ta'minlaydi.

3. Ijtimoiy-hissiy sifatlar

Bolaning o'z his-tuyg'ularini anglashi, boshqalarning kayfiyatini tushunishi va hissiy jihatdan barqaror bo'lishini o'z ichiga oladi. Bu sifatlar bolaning yangi ijtimoiy muhitga sinf jamoasi, o'qituvchi bilan munosabatga psixologik jihatdan moslashuvini yengillashtirib, stress va tashvishni kamaytirish orqali ta'lim jarayonining barqaror kechishiga xizmat qiladi.

4. Kommunikativ sifatlar

Fikrni og'zaki va yozma tarzda aniq ifodalash, tinglash va muloqotga kirisha olish ko'nikmalarini birlashtiradi. Maktab ta'limi muloqotga asoslangan jarayon bo'lgani uchun, kommunikativ sifatlar bolaning o'qituvchi va tengdoshlari bilan samarali hamkorlik qilishi, savol-javob va muhokamalarda faol ishtirok etishi uchun zaruriy vositadir.

5. Motivatsion sifatlar

Bilishga bo'lgan ichki qiziqish, o'qishga ijobiy munosabat va yutuqqa erishishga intilishni ifodalaydi. Motivatsion sifatlar bolaning ta'lim faoliyatini majburiyat sifatida emas, balki ongli ehtiyoj sifatida qabul qilishini ta'minlaydi va bu maktab ta'limiga tayyorgarlikning eng barqaror va uzoq muddatli samara beruvchi komponenti hisoblanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan sifatlar bir-biridan ajratilgan holda shakllanmaydi. Ular doimo o'zaro aloqada bo'ladi. Masalan, o'z kuchiga ishonch bo'lmasa, qiyinchilikda chidamlilik ham bo'lmaydi. Diqqatni jamlash qobiliyati bo'lmasa, faol tinglash ham bo'lmaydi. Ijtimoiy ko'nikmalar zaif bo'lsa, maqsadga erishishda hamkorlik ham bo'lmaydi.

Pedagog bolalarda ushbu sifatlarni yaxlit, integrativ yondashuv asosida rivojlantirishni maqsad qilishi lozim. Bitta faoliyat bir necha sifatni bir vaqtda rivojlantira oladi. Masalan, birgalikda qurilish o'yinini o'ynash — hamkorlik (ijtimoiy sifat), muammoni hal qilish (intellektual sifat), vazifani oxirigacha bajarish (irodaviy sifat) va o'z fikrini ifodalash (kommunikativ sifat) ni bir vaqtda shakllantiradi.

XULOSA

Umuman xulosa qilib shuni aytishimiz kerakki, bolalami 5-7 yoshda maktab ta'limiga tayyorlash, ularda ertaga maktab dasturlarini yaxshi o'zlashtirishlari, shuningdek, ulaming intilishlari, qobiliyatlarini namoyon qilishga imkoniyat yaratadi. Maktabga tayyorlik talablariga yaxlit tizimli yondashuv nafaqat bolaning birinchi sinfga muvaffaqiyatli o'tishini ta'minlaydi, balki uning keyingi butun ta'lim hayotining sifatli asosini yaratadi. Raqamli tayyorlik yo'nalishini milliy ta'lim standartlariga kiritish, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini maqsadli rivojlantirish va ota-onani tayyorlik jarayoniga faol jalb etish zamonaviy O'zbekiston maktabgacha ta'limining dolzarb amaliy vazifalari sirasiga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida. T.: 2019-yil 16-dekabr, O'RQ-595-son. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 17.12.2019-y., 03/19/595/4160-son).

2.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrdagi "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi 802-son Qarori. https://lex.uz/docs/5179335

3.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrdagi "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi 802-son Qarori. https://lex.uz/docs/5179335

4. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun davlat "Ilk qadam" o'quv dasturi / Takomillashtirilgan ikkinchi nashr.-Toshkent, 2022.

5.Akramova Sh.G.Maktabgacha ta'limni rivojlantirishning iqtisodiy jihatlari// "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy electron jurnali.№6, noyabr-dekabr, 2015.-B-1-9.

6. Diamond A. Executive functions // Annual Review of Psychology. – 2013. – Vol. 64. – P. 135–168.

7. Rimm-Kaufman S.E., Pianta R.C. An ecological perspective on the transition to kindergarten // Journal of Applied Developmental Psychology. – 2000. – Vol. 21. – № 5. – P. 491–511.

8. Shonkoff J.P., Phillips D.A. From Neurons to Neighborhoods: The Science of Early Childhood Development. – Washington: National Academy Press, 2000. – 588 p.

9. Xolboyeva G.U. Tayyorlov guruhi bolalarini maktab ta'limiga kompleks tayyorlash metodikasini takomillashtirish: ped. fanl. bo'yicha fals. doktori (PhD) diss. avtoreferati. 13.00.08. – Toshkent, 2024. – B. 52.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

BASKETBOLCHILARNI KO'P YILLIK TAYYORLASH TIZIMINING NAZARIY ASOSLARI

U.B.Baxtiyorov
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
Chirchiq shahri, O'zbekiston
e-mail: ubaxtiyorov0708@gmail.com;
ORCID https://orcid.org/0009-0003-4822-1945

Annotatsiya. *Maqolada basketbolchilarni ko'p yillik tayyorlash tizimining nazariy-metodologik asoslari tizimli-strukturaviy yondashuv asosida tadqiq etilgan. Tadqiqotning maqsadi — basketbol sportida ko'p yillik tayyorgarlikning bosqichli tuzilmasini, uning qonuniyatlari, tamoyillari hamda tarkibiy komponentlarini yaxlit nazariy model shaklida asoslashdan iborat. Tadqiqotda ilmiy-uslubiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish va umumlashtirish, pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, tizimli-strukturaviy yondashuv hamda modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar ko'p yillik tayyorlashning besh asosiy bosqichini (boshlang'ich tayyorgarlik, dastlabki ixtisoslashuv, chuqurlashtirilgan ixtisoslashuv, sport takomillashuvi va oliy sport mahorati), jismoniy sifatlarni rivojlantirishning sensitiv davrlarini, shuningdek yuklama dinamikasi bilan texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik komponentlarining o'zaro bog'liqligini nazariy jihatdan asoslashga imkon berdi. Xulosalar ko'p yillik tayyorlashni yaxlit, uzluksiz va bosqichma-bosqich boshqariladigan pedagogik tizim sifatida tashkil etish zaruratini tasdiqlaydi.*

Kalit so'zlar: *basketbol, ko'p yillik tayyorlash, tizimli-strukturaviy yondashuv, tayyorgarlik bosqichlari, sensitiv davrlar, yuklama dinamikasi, texnik-taktik tayyorgarlik, jismoniy tayyorgarlik, sport takomillashuvi, modellashtirish.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МНОГОЛЕТНЕЙ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ БАСКЕТБОЛИСТОВ

Аннотация. *В статье на основе системно-структурного подхода исследованы теоретико-методологические основы системы многолетней подготовки баскетболистов. Цель исследования — обоснование этапной структуры многолетней подготовки в баскетболе, её закономерностей, принципов и структурных компонентов в виде целостной теоретической модели. В работе использованы методы теоретического анализа и обобщения научно-методической литературы, педагогического наблюдения, сравнительного анализа, системно-структурного подхода и моделирования. Полученные результаты позволили теоретически обосновать пять основных этапов многолетней подготовки (начальная подготовка, начальная специализация, углублённая специализация, спортивное совершенствование и высшее спортивное мастерство), сенситивные периоды развития физических качеств, а также взаимосвязь*

динамики нагрузок с компонентами технико-тактической и физической подготовленности. Выводы подтверждают необходимость организации многолетней подготовки как целостной, непрерывной и поэтапно управляемой педагогической системы.

Ключевые слова: *баскетбол, многолетняя подготовка, системно-структурный подход, этапы подготовки, сенситивные периоды, динамика нагрузок, технико-тактическая подготовка, физическая подготовка, спортивное совершенствование, моделирование.*

THEORETICAL BASIS OF THE MULTI-YEAR TRAINING SYSTEM FOR BASKETBALL PLAYERS

Abstract. *The article investigates the theoretical and methodological foundations of the long-term training system of basketball players on the basis of a systemic-structural approach. The aim of the study is to substantiate the staged structure of long-term preparation in basketball, its regularities, principles and structural components in the form of a holistic theoretical model. The study employed methods of theoretical analysis and generalization of scientific-methodical literature, pedagogical observation, comparative analysis, the systemic-structural approach and modeling. The obtained results made it possible to theoretically substantiate the five main stages of long-term preparation (initial preparation, preliminary specialization, in-depth specialization, sports perfection and higher sports mastery), the sensitive periods of the development of physical qualities, as well as the interrelation of load dynamics with the components of technical-tactical and physical readiness. The conclusions confirm the necessity of organizing long-term preparation as a holistic, continuous and stage-by-stage managed pedagogical system.*

Keywords: *basketball, long-term training, systemic-structural approach, training stages, sensitive periods, load dynamics, technical-tactical preparation, physical preparation, sports perfection, modeling.*

KIRISH

Zamonaviy basketbol - nihoyatda tezkor, har bir vaziyatga tez moslashishni va yuksak koordinatsiyani talab qiluvchi jamoaviy sport turidir. Maydonda natija ko‘rsatish uchun basketbolchida jismoniy tayyorgarlik bilan birga texnika, taktika va psixologik chidam ham birdek shakllangan bo‘lishi shart. Dunyo miqyosida o‘yin tempi va raqobat keskin o‘sayotgan hozirgi davrda yuqori saviyadagi o‘yinchilarni yetishtirib chiqarish tasodif emas, balki aniq ilmiy hisob-kitoblarga asoslangan uzoq muddatli mehnat mahsulidir.

Tajriba va izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, sportda yuqori natijalarga birdaniga erishib bo‘lmaydi - bu o‘rtacha 8-12 yil davom etadigan mehnat mahsulidir. Agar ushbu

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ko‘p yillik tayyorgarlik tizimida ketma-ketlik buzilsa yoki shoshmashosharlikka yo‘l qo‘yilsa, sportchi o‘z imkoniyatlarini to‘liq ko‘rsata olmaydi. Xususan, bitta yo‘nalishga ertaga ixtisoslashtirish va natijani tezlashtirishga urinish kelajakda sportchining mahorati pasayishiga hamda uning barvaqt sportdan ketib qalishiga olib keladi. Shu bois, basketbolchilarni ko‘p yillik tayyorlashning to‘g‘ri va ilmiy asoslangan tizimini yaratish bugungi kunda juda muhim vazifadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ko‘p yillik sport tayyorgarligi tizimining nazariy va metodologik poydevori L.P. Matveev, V.N. Platonov hamda N.G. Ozolin kabi yetakchi soha olimlarining ko‘p yillik izlanishlari mahsuli hisoblanadi. Xususan, L.P. Matveev mashg‘ulot jarayonini mantiqiy davrlarga bo‘lish (periodizatsiya) va uni tsiklik rejalashtirish g‘oyasini ilmiy jihatdan asoslab bergan. V.N. Platonov esa sportchilar tayyorgarligini alohida ajralgan mashqlar emas, balki aniq bosqichlar va boshqaruv mexanizmlariga ega bo‘lgan yaxlit tizim sifatida talqin etgan. G‘arb ilmiy maktabida esa T.O. Bompa ushbu periodizatsiya modelini zamonaviy sport talablariga moslashtirib boyitdi, I. Balyi va uning hamkasblari esa bugungi kunda xalqaro amaliyotda keng qo‘llanilayotgan “Sportchini uzoq muddatli rivojlantirish” (LTAD) konsepsiyasiga asos soldilar.

Bevosita basketbol o‘yini metodikasi va uni o‘rgatish masalalari A.Ya. Gomelskiy, D.I. Nesterovskiy, Yu.M. Portnov hamda Yu.D. Jeleznyak kabi tajribali mutaxassislarning izlanishlarida atroflicha tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda basketbolchilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini oshirish, o‘yinni to‘g‘ri boshqarish hamda mashg‘ulotlarni integral (yaxlit) tarzda tashkil etish usullari ko‘rsatib berilgan. Biroq so‘nggi yillardagi ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, diqqat markazi biroz o‘zgargan - endilikda asosiy e’tibor o‘smir basketbolchilarning o‘sish va rivojlanish xususiyatlariga, ularning yoshga oid sensitiv (jismoniy sifatlar eng tez rivojlanadigan) davrlarini inobatga olishga hamda tayyorgarlik jarayonini model shakliga keltirishga qaratilmoqda.

Umumiy sport nazariyasida ko‘p yillik tayyorgarlik tizimining qonuniyatlari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni bevosita basketbolning o‘ziga xos xususiyatlariga moslashtirish masalasi hali ham ochiqligicha qolmoqda. Xususan, o‘yinchilarning ampluasi, texnik-taktik harakatlarning murakkabligi hamda yoshga bog‘liq sensitiv davrlarni basketbol ko‘nikmalari bilan uzviy bog‘lovchi yaxlit nazariy model to‘liq shakllantirilmagan.

Nazariy qoidalar bilan ularning basketbol amaliyotidagi real ko‘rinishi o‘rtasidagi nomuvofiqlik, shuningdek jismoniy yuklama dinamikasi, sensitiv davrlar va texnik-taktik tayyorgarlikni yagona tizimga biriktiruvchi metodologik poydevorning yetishmasligi mazkur tadqiqotning bosh ilmiy muammosini tashkil etadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda basketbolchilarni ko‘p yillik tayyorlash jarayoni tizimli-strukturaviy yondashuvga tayangan holda yaxlit nazariy model ko‘rinishida asoslab berilgan. Ushbu modelda tayyorgarlik bosqichlari, yoshga oid sensitiv davrlar, jismoniy yuklama dinamikasi hamda texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlikning o‘zaro bog‘liqligi birinchi marta yagona metodologik tizimga birlashtirilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ko‘p yillik tayyorlashning tizimli-strukturaviy tavsifi. Basketbolchilarni ko‘p yillik tayyorlash jarayoni maqsadli yondashuv, vosita va metodlar dislokatsiyasi hamda pedagogik nazorat mexanizmlarini integratsiyalagan uzviy metodik tizimdir. Ushbu tizimning metodologik fundamentini bosqichlararo izchillik, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik (UMJT/MJT) nisbatining qonuniyatli transformasiyasi va o‘quv-mashg‘ulot yuklamalarining individual geteroxronlikka muvofiqligi tashkil etadi. Pedagogik jarayonning uzviyligi shundaki, dastlabki tayyorgarlik bosqichidagi kooperativ ko‘nikmalar keyingi chuqurlashtirilgan taktik va motorik ko‘nikmalarni shakllantirishga baza bo‘lib xizmat qiladi; disproportsional metodik yondashuv esa sport poydevorining barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ko'p yillik tayyorlashning bosqichlari. Manbalarni umumlashtirish asosida basketbolchilarni ko'p yillik tayyorlash tizimida besh asosiy bosqich ajratildi. Har bir bosqichning yosh chegaralari nisbiy bo'lib, sportchining biologik yetuklik darajasi va individual rivojlanish sur'atiga qarab o'zgarishi mumkin (1-jadval).

1-jadval. Basketbolchilarni ko'p yillik tayyorlash bosqichlarining tavsifi

Bosqich	Taxminiy yosh	Asosiy maqsad va mazmun	Yuklama va tayyorgarlik yo'nalishi
1. Sport-sog'lomlashtirish	7–10 yosh	Sportga qiziqishni shakllantirish, keng ko'p qirrali harakat bazasini yaratish, koordinatsiya va harakatli o'yinlar orqali basketbol elementlari bilan tanishtirish.	Yuklama hajmi kichik, umumiy jismoniy tayyorgarlik ustunligi (≈70–80%), o'yin metodi asosiy vosita.
2. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichi	11–13 yosh	Basketbolning asosiy texnik harakatlarini o'rgatish, harakat malakalari asosini mustahkamlash, jismoniy sifatlarni bir tekis rivojlantirish.	Yuklama hajmi asta o'sadi, umumiy va maxsus tayyorgarlik muvozanati sensitiv davrlarga muvofiqlashtiriladi.
3. O'quv-mashg'ulot bosqichi	14–16 yosh	Texnik-taktik mahoratni chuqurlashtirish, o'yin amplualariga yo'naltirish, maxsus jismoniy	Yuklama hajmi va intensivligi sezilarli oshadi, maxsus tayyorgarlik ulushi ortadi (≈50–60%).

Bosqich	Taxminiy yosh	Asosiy maqsad va mazmun	Yuklama va tayyorgarlik yo'nalishi
		tayyorgarlikni kuchaytirish.	
4. Sport mahoratini takomillashtirish (sport kamolotiga erishish) bosqich	17–19 yosh	Individual o'yin uslubini shakllantirish, texnik-taktik harakatlarni musobaqa sharoitida barqarorlashtirish, integral tayyorgarlik.	Yuklama intensivligi ustun bo'lib, maxsus va musobaqa yuklamalari ulushi maksimal darajaga yaqinlashadi.
5. Oliy sport mahorati bosqichi	20 yoshdan yuqori	Individual imkoniyatlarni maksimal ro'yobga chiqarish, yuqori sport natijalarini barqaror namoyish etish va saqlash.	Yuklama yuqori individuallashtiriladi, musobaqa faoliyati va tiklanish jarayonlari muvozanati optimallashtiriladi.

Jadvaldan ko'rinadiki, bosqichdan bosqichga o'tishda umumiy jismoniy tayyorgarlik ulushi kamayib, maxsus va musobaqa tayyorgarligi ulushi ortib boradi; yuklamada avval hajm, so'ngra intensivlik yetakchilikni egallaydi. Ushbu qonuniyat L.P. Matveev va V.N. Platonov ta'riflagan davrlashtirish tamoyiliga muvofiq keladi hamda basketbol o'ziga xosligida texnik-taktik komponentning ustuvor rivojlanishi bilan to'ldiriladi.

Jismoniy sifatlarni rivojlantirishning sensitiv davrlari. Ko'p yillik tayyorgarlik samaradorligining muhim sharti jismoniy sifatlarni ular jadal (tabiiy) rivojlanadigan sensitiv davrlarda maqsadli shakllantirishdir. Sensitiv davrlarni hisobga olmasdan qo'llanilgan yuklamalar kutilgan natijani bermaydi yoki organizmga salbiy ta'sir

ko'rsatishi mumkin. 2-jadvalda basketbol mashg'ulotlarida ustuvor rivojlantirilishi lozim bo'lgan jismoniy sifatlarning sensitiv davrlari umumlashtirilgan.

2-jadval. Jismoniy sifatlarning sensitiv rivojlanish davrlari (umumlashtirilgan ma'lumotlar)

Jismoniy sifat	Sensitiv davr (yosh)	Muvofiq keladigan bosqich
Egiluvchanlik	6–11	1–2-bosqich
Koordinatsion qobiliyatlar	7–11	1–2-bosqich
Harakat tezligi (chastota)	11–14	2–3-bosqich
Tezlik-kuch sifatlari (sakrash)	12–15	2–3-bosqich
Absolyut kuch	14–17	3–4-bosqich
Aerob chidamlilik	15–18	3–4-bosqich
Maxsus (o'yin) chidamliligi	16–19	4–5-bosqich

Basketbol uchun koordinatsion qobiliyatlar va tezlik-kuch sifatlari (sakrash kuchi) hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lganligi bois, ularni sensitiv davrlarda ustuvor rivojlantirish tavsiya etiladi. Bunda texnik ko'nikmalarni o'rgatishni koordinatsiya va egiluvchanlikning jadal rivojlanishi bilan bir davrga muvofiqlashtirish maqsadga muvofiqdir, chunki bu davrda harakat malakalari eng samarali va barqaror shakllanadi.

Yuklama dinamikasi. Basketbolchilarni ko'p yillik tayyorlash jarayonida o'quv-mashg'ulot yuklamalari dinamikasi pedagogik periodizatsiyaning metodik qonuniyatlariga muvofiq shakllantiriladi. Boshlang'ich bosqichda metodik urg'u fundamental jismoniy poydevor yaratishga (hajm koordinatasiga) qaratilib, mashg'ulot shiddati cheklanadi; keyingi bosqichlarda hajmiy o'sish stabilizatsiyalashib, shiddat yetakchi makro- va mezotsikl parametriga aylanadi. Bunday bosqichli yondashuv o'quvchi-sportchilarning jismoniy zo'riqishisiz va disproportsiyalarsiz bosqichma-bosqich yuqori sport formasi darajasiga chiqishini kafolatlaydi.

Yuklamalarning to'lqinsimonligi mashg'ulot va tiklanish mikrotsikllarining ratsional almashinuviga asoslanadi. Tayyorgarlik darajasi ortishi bilan UMJT ulushi kamayib, maxsus jismoniy (MJT) hamda taktik-integral yuklamalar nisbati ortadi. Mazkur 5 bosqichli makrostrukturada har bir bosqichdagi 100 foizlik nisbatning o'zgarishi jami miqdoriy hajmni emas, balki vosita va metodlar mazmunining musobaqa faoliyati talablariga pedagogik yo'naltirilganligini ko'rsatadi.

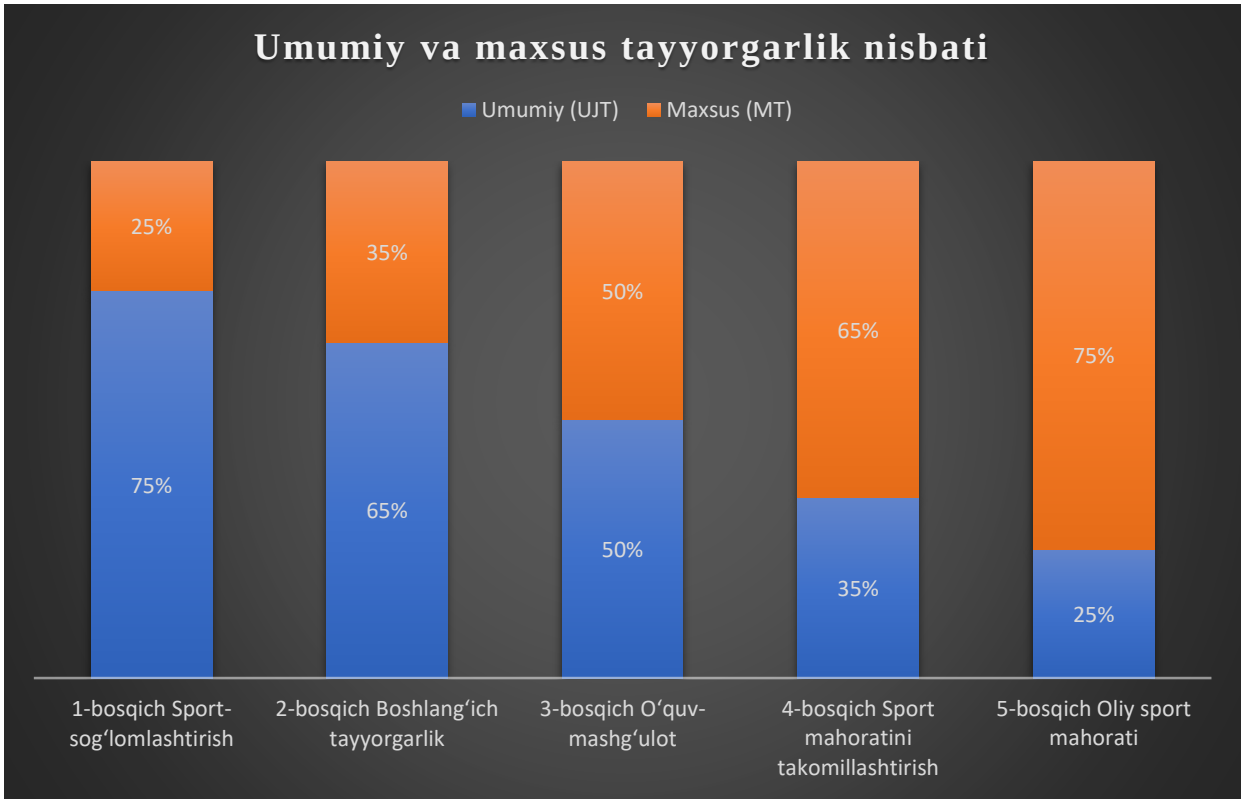

1-rasm. Umumiy (UJT) va maxsus (MT) tayyorgarlik nisbatining bosqichlar bo'yicha dinamikasi

1-bosqich - sport-sog'lomlashtirish bosqichi (≈ 75/25). ushbu bosqichda pedagogik jarayon sportchi shaxsining umumiy harakat tayyorgarligini va poydevor ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltiriladi. Yuklama hajmining 75% qismini umumrivojlantiruvchi va harakat imkoniyatlarini kengaytiruvchi vositalar (yugurish, sakrash, gimnastik mashqlar, suzish hamda harakatli o'yinlar) tashkil etadi. Basketbolning bazaviy texnik elementlariga esa mashg'ulot vaqtining 25% ulushi ajratiladi. Bosqichning metodik

vektori musobaqa natijadorligiga emas, balki bolalarning jismoniy rivojlanishidagi haratli ko‘nikmalar bazasini va salomatlik funksiyasini kafolatlashga qaratiladi.

2-bosqich - boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichi (≈ 65/35). Basketbolga xos elementlar tobora ko‘proq kirib keladi, biroq umumiy asos hamon yetakchiligini saqlaydi. Aynan shu bosqichda tezlik va koordinatsiyani rivojlantirish uchun eng qulay (sensitiv) davrlardan unumli foydalaniladi.

3-bosqich - o‘quv-mashg‘ulot bosqichi (≈ 50/50). Bu muvozanat nuqtasi. Sportchi jismonan yetiladi, texnik-taktik jihatdan mustahkamlanadi; umumiy va maxsus yuklamalar teng ulushga keladi. Ko‘pincha aynan shu davr sportchining haqiqiy basketbolchiga aylanishidagi burilish nuqtasi sanaladi.

4-bosqich - sport mahoratini takomillashtirish bosqichi (≈ 35/65). Endi og'irlik markazi maxsus tayyorgarlikka ko‘chadi. Umumiy tayyorgarlik yo‘qolmaydi, balki maxsus ish qobiliyatini quvvatlovchi baza rolini o‘ynaydi. Yuklamalarning hajmi va jadalligi ortadi, mashg‘ulotlar o‘yin talablariga imkon qadar yaqinlashadi.

5-bosqich - oliy sport mahorati bosqichi (≈ 25/75). Yuqori malakali sportchida yuklamaning to‘rtdan uch qismi tor ixtisoslashgan, musobaqaga yo‘naltirilgan ishga sarflanadi. Umumiy tayyorgarlikning saqlanib qolgan chorak ulushi esa organizmni tiklash, jarohatlarning oldini olish va funksional zaxirani ushlab turishga xizmat qiladi.

Yuqorida tavsiflangan dinamikani jadval ko‘rinishida quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Ko‘p yillik tayyorlash bosqichi	**Taxminiy yosh oralig‘i**	**UJT / MT nisbati**	**Yetakchi jihat**
1. Sport-sog‘lomlashtirish	8–10 yosh	≈ 75 / 25	Umumiy poydevor
2. Boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichi	11–13 yosh	≈ 65 / 35	Bazaviy ustunlik

3. O‘quv-mashg‘ulot bosqichi	14–16 yosh	≈ 50 / 50	Muvozanat nuqtasi
4. Sport mahoratini takomillashtirish (sport kamolotiga erishish) bosqich	17–19 yosh	≈ 35 / 65	Maxsus ustunlik
5. Oliy sport mahorati bosqichi	20 yosh va undan katta	≈ 25 / 75	Tor ixtisoslashuv

Tahlil qilingan ko‘rsatkichlar miqdoriy cheklov emas, balki tayyorgarlik vektorining umumiy bazadan maxsus ixtisoslashuvga ko‘chishi qonuniyatini aks ettiradi. Mazkur tamoyil klassik sport mashg‘ulotlari nazariyasi va davrlashtirish uslubiyatining (L.P. Matveyev, V.N. Platonov) fundamental o‘zagidir.

Ushbu model nisbiylik xarakteriga ega bo‘lib, amaliyotda biologik yosh, jins va o‘yin ampluasi (markaziy o‘yinchi va himoyachi ixtisoslashuvi) kabi omillarni hisobga olgan holda differensial tartibda tatbiq etiladi. Modelning variativligi va individual xususiyatlarga moslashuvchanligi uning ilmiy-amaliy samaradorligini belgilab beradi.

Texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik komponentlarining o‘zaro bog‘liqligi. Basketbolchini tayyorlash jarayoni jismoniy, texnik, taktik, psixologik hamda integral tayyorgarlik komponentlarining pedagogik va uslubiy uzviyligiga tayanadi. Mazkur komponentlar o‘rtasidagi interfaol aloqadorlik o‘quv-mashg‘ulot tizimining asosiy mazmunini belgilaydi: jismoniy tayyorgarlik texnik usullarni samarali ijro etish uchun funksional fundamentni yaratadi, texnik mahorat taktik kombinatsiyalarni amalda tatbiq etishning mezoniy vositasi bo‘lib xizmat qiladi, taktik tayyorgarlik esa barcha

tayyorgarlik turlarini o'yin faoliyatining amaliy natijadorligiga yo'naltiruvchi va tizimlashtiruvchi omil hisoblanadi (1-sxema).

Daraja	Komponent	Ko'p yillik rivojlanish yo'nalishi
Maqsad	Yuqori sport mahorati va musobaqa natijaviyligi	Barcha bosqich va komponentlarni yagona maqsadga bo'ysundirish - sportchini real natijaga olib chiqish.
Yaxlitlovchi	Integral (o'yin) tayyorgarlik	Jismoniy, texnik va taktik komponentlarni musobaqa faoliyatida birlashtirish va mustahkamlash.
Birlashtiruvchi	Taktik tayyorgarlik	Individual → guruhli → jamoaviy taktika sari; amplua (o'yin roli) bo'yicha ixtisoslashuv.
Vosita	Texnik tayyorgarlik	Elementar harakatlardan individual ijro uslubigacha; koordinatsion qobiliyatlar davrida ustuvorlik.
Baza	Jismoniy tayyorgarlik	Umumiy tayyorgarlikdan maxsus tayyorgarlik sari; sensitiv davrlarga tayanish - poydevor.
Boshqaruv	Nazorat va tiklanish	Pedagogik va tibbiy-biologik nazorat; yuklama-tiklanish muvozanatini saqlash. Butun tizimni qamrab oladi.

1-sxema. Basketbolchilarni ko'p yillik tayyorlashning yaxlit nazariy modeli

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Ko‘p yillik tayyorgarlik alohida bo‘laklar emas, balki bir tomir bilan bog‘langan yagona jarayondir. Har bir daraja o‘zidan oldingisiga tayanadi va keyingisiga zamin tayyorlaydi.

Maqsad darajasi-Tizimning cho‘qqisida bitta yakuniy maqsad turadi sportchining yuqori mahoratga erishishi va musobaqada real natija ko‘rsatishi. Bu maqsad qolgan barcha komponentlarni o‘ziga bo‘ysundiradi: mashg‘ulotlar shunchaki o‘tkazilmaydi, balki umumiy maqsad chizig‘ida joylashtiriladi.

Baza darajasi - jismoniy tayyorgarlik-Har qanday mahoratning poydevori jismoniy tayyorgarlikdir. Yo‘nalish umumiy tayyorgarlikdan maxsus tayyorgarlik sari boradi. Eng muhim tamoyil - sensitiv davrlarga tayanish, ya’ni har bir jismoniy sifatni organizm uni eng yaxshi qabul qiladigan yoshda shakllantirish.

Vosita darajasi - texnik tayyorgarlik-Jismoniy poydevor ustiga texnika quriladi. Jarayon elementar harakatlardan boshlanib, sportchining individual ijro uslubigacha rivojlanadi. Texnik ko‘nikmalarni singdirishda koordinatsion qobiliyatlar jadal o‘sadigan davrga alohida urg‘u beriladi.

Birlashtiruvchi daraja - taktik tayyorgarlik-Texnika egallangach, uni o‘yin aqli bilan boyitish kerak. Taktik tafakkur bosqichma-bosqich kengayadi: avval individual taktika, so‘ng guruhli o‘zaro harakat, nihoyat jamoaviy taktika. Shu bosqichda sportchi o‘z amplua’si (o‘yindagi roli) bo‘yicha ixtisoslasha boshlaydi.

Yaxlitlovchi daraja integral (o‘yin) tayyorgarligi-Bu daraja alohida o‘rgatilgan jismoniy, texnik va taktik komponentlarni real musobaqa sharoitida bir butunga jamlaydi. Sportchi mashg‘ulotda o‘rgangan narsalarini bosim ostidagi haqiqiy o‘yinda ishonchli qo‘llashga o‘rgatiladi.

Boshqaruv darajasi-nazorat va tiklanish-Jarayon boshqariladigan tarzda kechishi lozim. Buning uchun pedagogik nazorat (mashg‘ulot samarasi) va tibbiy-biologik nazorat (organizm holati) birga olib boriladi. Eng nozik jihat yuklama va tiklanish

muvozanatini saqlash: sportchini na kam yuklab, na haddan tashqari toliqtirib qo‘ymaslik.

Model ko‘p yillik tayyorgarlikni vertikal (bosqichlar bo‘yicha ketma-ketlik) va gorizontal (komponentlar bo‘yicha muvozanat) o‘lchamlarda birlashtiradi. Uning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, komponentlar orasidagi optimal nisbat har bir bosqichda o‘zgarib boradi: dastlab jismoniy va texnik asos ustunlik qilsa, keyingi bosqichlarda taktik va integral tayyorgarlik yetakchilikni egallaydi. Bunday izchillik tayyorgarlikning uzluksizligi va samaradorligini ta’minlaydi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, olingan nazariy natijalar V.N. Platonov va L.P. Matveevning umumnazariy qoidalari bilan uyg‘un bo‘lib, ularni basketbol sportining o‘ziga xosligiga moslashtiradi va konkretlashtiradi.

XULOSALAR

1. Basketbolchilarni ko‘p yillik tayyorlash tizimli-strukturaviy yondashuv nuqtai nazaridan o‘zaro bog‘liq elementlardan tashkil topgan yaxlit, uzluksiz va bosqichma-bosqich boshqariladigan pedagogik tizim sifatida asoslandi; uning samaradorligi bosqichlar izchilligi va komponentlar muvozanatiga bog‘liq.

2. Ko‘p yillik tayyorgarlikning besh asosiy bosqichi (boshlang‘ich tayyorgarlik, dastlabki ixtisoslashuv, chuqurlashtirilgan ixtisoslashuv, sport takomillashuvi va oliy sport mahorati) ajratilib, har biri uchun maqsad, mazmun va yuklama yo‘nalishi belgilandi; bosqichdan bosqichga umumiy tayyorgarlik ulushi kamayib, maxsus va musobaqa tayyorgarligi ulushi ortishi qonuniyati aniqlandi.

3. Jismoniy sifatlarni rivojlantirishning sensitiv davrlarini hisobga olish ko‘p yillik tayyorgarlik samaradorligining hal qiluvchi sharti ekanligi asoslandi; basketbol uchun koordinatsion qobiliyatlar va tezlik-kuch sifatlarini o‘z vaqtida ustuvor rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

4. Yuklama dinamikasining qonuniyatlari hajmdan intensivlikka bosqichma-bosqich o‘tish, to‘lqinsimon o‘sish hamda umumiy va maxsus tayyorgarlik nisbatining

qonuniy o‘zgarishi aniqlanib, ular sportchi organizmining moslashuvini ta’minlashi ko‘rsatildi.

5. Texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik komponentlarining o‘zaro bog‘liqligini aks ettiruvchi yaxlit nazariy model ishlab chiqildi; u ko‘p yillik tayyorgarlikni vertikal va gorizontal o‘lchamlarda birlashtiradi hamda empirik tekshirish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ishlab chiqilgan nazariy uslublar va model sport maktablarining basketbol bo‘linmalari o‘quv dasturlarini takomillashtirish, murabbiylar faoliyatini metodik ta’minlash hamda ko‘p yillik tayyorgarlik jarayonini rejalashtirish va nazorat qilishda foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и её прикладные аспекты. – М.: Советский спорт, 2010. – 340 с.
2. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. – Киев: Олимпийская литература, 1999. – 318 с.
3. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения: в 2 кн. Кн. 1. – Киев: Олимпийская литература, 2015. – 680 с.
4. Платонов В.Н. Периодизация спортивной тренировки. Общая теория и её практическое применение. – Киев: Олимпийская литература, 2013. – 624 с.
5. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера: Наука побеждать. – М.: Астрель; АСТ, 2011. – 864 с.
6. Филин В.П. Теория и методика юношеского спорта: учеб. пособие. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 128 с.
7. Набатникова М.Я. Основы управления подготовкой юных спортсменов. – М.: Физкультура и спорт, 1982. – 280 с.
8. Курамшин Ю.Ф. Теория и методика физической культуры: учебник. – 4-е изд. – М.: Советский спорт, 2010. – 464 с.
9. Гомельский А.Я. Библия баскетбола. – М.: Эксмо, 2016. – 352 с.
10. Нестеровский Д.И. Баскетбол: теория и методика обучения: учеб. пособие. – 8-е изд. – М.: Академия, 2014. – 352 с.
11. Портнов Ю.М. Основы управления тренировочно-соревновательным процессом в спортивных играх. – М.: [б. и.], 1996. – 300 с.

12. Железняк Ю.Д., Портнов Ю.М. Спортивные игры: техника, тактика, методика обучения: учебник. – М.: Академия, 2012. – 520 с.
13. Bompa T.O., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. – 6th ed. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2019. – 424 p.
14. Balyi I., Way R., Higgs C. Long-Term Athlete Development. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2013. – 288 p.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

BADIIY GIMNASTIKACHILARDA EGILUVCHANLIKNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

N.Sh.Allaberganova
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport univeriteti,
Chirchiq shahri, O'zbekiston
Allaberganovanozima17@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-5639-6328

Annotatsiya. *Ushbu maqolada badiiy gimnastikachilarda egiluvchanlik jismoniy sifatini rivojlantirishning samarali usullari o'rganilgan. Tadqiqotda 12 nafar yosh badiiy gimnastikachi qiz ishtirok etdi. Pedagogik tajriba 3 oy davomida olib borildi. Tadqiqot jarayonida egiluvchanlik holatini baholash uchun kompleks testlardan foydalanildi. Tajriba boshida va yakunida olingan natijalar matematik-statistik usullar yordamida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari maxsus yo'naltirilgan egiluvchanlik mashqlaridan muntazam foydalanish badiiy gimnastikachilarning egiluvchanlik ko'rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilashga yordam berishini ko'rsatdi.*

Kalit so'zlar: *badiiy gimnastika, egiluvchanlik, yosh gimnastikachilar, jismoniy sifatlar, maxsus mashqlar, kompleks test, pedagogik tajriba.*

ЭФФ ЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ГИБКОСТИ У ГИМНАСТОК-ХУДОЖНИЦ

Аннотация. *В статье изучены эффективные методы развития гибкости у художественных гимнасток. В исследовании приняли участие 12 юных гимнасток. Педагогический эксперимент проводился в течение 3 месяцев. Для оценки уровня гибкости использовался комплексный тест. Результаты, полученные в начале и в конце эксперимента, были обработаны с использованием математико-статистических методов. Полученные данные показали, что систематическое применение специально направленных упражнений способствует значительному улучшению показателей гибкости у художественных гимнасток.*

Ключевые слова: *художественная гимнастика, гибкость, юные гимнастки, физические качества, специальные упражнения, комплексный тест, педагогический эксперимент.*

EFFECTIVE METHODS OF DEVELOPING FLEXIBILITY IN RHYTHMIC GYMNASTS

Abstract. *This article examines effective methods for developing flexibility in rhythmic gymnasts. Twelve young female rhythmic gymnasts participated in the study. The pedagogical experiment was conducted over a period of three months. A comprehensive flexibility test was used to assess the participants' flexibility. The results obtained before and after the experiment were analyzed using mathematical and statistical methods. The findings demonstrated that the systematic application of specially selected flexibility exercises contributed to a significant improvement in flexibility among rhythmic gymnasts.*

Keywords: *rhythmic gymnastics, flexibility, young gymnasts, physical qualities, special exercises, comprehensive test, pedagogical experiment.*

KIRISH

Bugungi kunda badiiy gimnastika sportchilardan yuqori darajadagi jismoniy, texnik, koordinatsion va psixologik tayyorgarlikni talab qiladigan sport turlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yosh gimnastikachilarning mashqlarni yuqori texnik va estetik darajada bajarishida egiluvchanlik muhim jismoniy sifat sifatida namoyon bo‘ladi. Egiluvchanlikning yetarli darajada rivojlanganligi turli amplitudali harakatlarni erkin bajarish, murakkab elementlarni o‘zlashtirish hamda mashqlarni texnik jihatdan to‘g‘ri bajarish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Badiiy gimnastikada gavdaning oldinga va orqaga egilishi, oyoqlarning keng ochilishi, turli xil aylanishlar, sakrashlar va muvozanat mashqlarini bajarishda bo‘g‘imlarning harakatchanligi hamda mushaklarning elastikligi katta ahamiyatga ega. Shu sababli yosh gimnastikachilarni tayyorlash jarayonida egiluvchanlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashqlarni muntazam va maqsadli qo‘llash muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa yosh gimnastikachilar bolaning jismoniy rivojlanishi va harakat imkoniyatlarini takomillashtirish uchun muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda mashqlarni to‘g‘ri tanlash, yuklamani individual xususiyatlarga moslashtirish va egiluvchanlikni bosqichma-bosqich rivojlantirish kelgusidagi sport natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, badiiy gimnastikachilarda egiluvchanlikni rivojlantirishning samarali usullarini aniqlash va amaliyotda qo‘llash dolzarb ilmiy-pedagogik masalalardan biridir. O‘zbekistonda yosh avlodni jismoniy jihatdan barkamol etib tarbiyalash, sport bilan muntazam shug‘ullanish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish hamda yuqori malakali sportchilarni tayyorlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son Farmonida jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish hamda ommalashtirishga alohida e’tibor qaratilgan. Mazkur vazifalar yosh sportchilar, jumladan badiiy gimnastikachilarning

jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borishning dolzarbligini belgilaydi.

Badiiy gimnastikachilarda egiluvchanlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus mashqlar majmuasining samaradorligini aniqlash.

METODOLOGIYA

Tadqiqot davomida pedagogik kuzatuv, pedagogik tajriba, test sinovlari hamda matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotda 12 nafar badiiy gimnastikachi qiz ishtirok etdi. Tadqiqot 3 oy davomida tashkil etildi. Tajribada alohida nazorat guruhi shakllantirilmadi. Bitta tajriba guruhining natijalari tajriba boshlanishidan oldin va 3 oylik mashg‘ulotlardan so‘ng qayta baholandi. Egiluvchanlik darajasini aniqlash maqsadida kompleks egiluvchanlik testi qo‘llanildi. Test natijalari umumlashtirilib, yagona ballik ko‘rsatkich orqali baholandi. Baholash jarayonida gimnastikachilarning gavda, oyoq va son-bo‘g‘imlari harakatchanligi bilan bog‘liq asosiy egiluvchanlik imkoniyatlari hisobga olindi. Tajriba davomida mashg‘ulotlarga tik turgan holda oldinga va orqaga egilish, oyoqlarni keng ochish (shpagat), son-bo‘g‘imlari harakatchanligini oshirish, umurtqa pog‘onasi egiluvchanligini rivojlantirish, dinamik va statik cho‘zilish mashqlari kiritildi. Mashqlar bajarilishida yuklamaning bosqichma-bosqich oshirilishi, harakat amplitudasining nazorat qilinishi va mashqlarni to‘g‘ri texnikada bajarishga alohida e’tibor berildi. Shug‘ullanuvchilar quyidagi jadval asosida mashg’ulotlar olib borishdi.

	Foydalanilgan mashq turlari	Baholash mezoni	Maksimal ball
1.	Ko‘prik hosil qilish	Qo‘l va oyoq orasidagi sm	10
2.	Tik turgan holda oldinga egilish	Gavda va oyoq holati	10
3.	Shpagat (oldinga)	Mat ustida kerilganligi	10
4.	Shpagat (o‘ng oyoq)	Mat ustida kerilganligi	10

5.	Shpagat (chap oyoq)	Mat ustida kerilganligi	10

10–12 yoshli badiiy gimnastikachilarning kompleks egiluvchanlik testi bo‘yicha individual natijalari

	Shug‘ullanuvchilar	**Tajriba boshidagi ball**	**Tajriba yakunidagi ball**	**O‘sish bali**
1.	A.M	26	38	12
2.	E.K	24	39	15
3.	R.A	26	40	14
4.	R.N	28	42	14
5.	K.B	27	39	12
6.	M.L	24	38	14
7.	A.N	25	41	16
8.	D.I	25	38	13
9.	U.A	27	42	15
10.	S.X	24	40	16
11.	A.B	28	42	14
12.	K.M	27	40	13
	O‘rtacha	25.92	39.92	14.00

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMASI

Tadqiqot jarayonida shug‘ullanuvchilarning dastlabki va yakuniy natijalari o‘rtasida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Dastlabki bosqichda shug‘ullanuvchilarning natijalari 24–28 ball oralig‘ida bo‘lgan bo‘lsa, 3 oylik mashg‘ulotlardan so‘ng ushbu ko‘rsatkichlar 38–42 ball oralig‘iga yetdi. Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, barcha 12 nafar shug‘ullanuvchilarning

egiluvchanlik sifatida ijobiy o‘sish qayd etilgan. Eng yuqori o‘sish A.N. va S.X. shug‘ullanuvchilarda 16 ball, eng past o‘sish esa A.M. va K.B. shug‘ullanuvchilarda 12 ballni tashkil etdi. Bu holat tajriba davomida qo‘llanilgan mashg‘ulotlar barcha shug‘ullanuvchilarning natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatganligini ko‘rsatadi. Tajriba boshida guruhning o‘rtacha natijasi 25,92 ball bo‘lgan bo‘lsa, yakuniy bosqichda 39,92 ballga ko‘tarildi. Shunday qilib, o‘rtacha natija 14 ballga yoki 54,02 % ga oshgan. Ayniqsa, yakuniy natijalarning 38–42 ball oralig‘ida jamlanishi shug‘ullanuvchilarning natijalari nafaqat oshganini, balki ma’lum darajada barqarorlashganini ham ko‘rsatadi. 3 oylik maxsus mashg‘ulotlardan so‘ng ushbu ko‘rsatkich **29,67 ball**gacha oshdi. Demak, o‘rtacha natija **6,67 ballga**, nisbiy jihatdan esa **28,99 % ga** yaxshilangan. Bu esa qo‘llanilgan maxsus mashqlar majmuasining egiluvchanlikni rivojlantirishda ijobiy samaraga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalarining statistik ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	**Tajriba boshida**	**Tajriba yakunida**	**t**	**p**
M± σ	25.92±1.51	39.92±1.56	35.97	<0.001

Izoh: M — o‘rtacha arifmetik qiymat; σ — standart og‘ish; t — Styudent mezoni; p — ishonchlilik darajasi.

Statistik tahlil

Tadqiqotda 12 nafar shug‘ullanuvchining tajriba boshidagi va yakunidagi natijalari qiyosiy tahlil qilindi. Olingan ma’lumotlarga ko‘ra, tajriba boshida o‘rtacha natija 25,92 ± 1,51 ball, tajriba yakunida esa 39,92 ± 1,56 ballni tashkil etdi. Natijalar o‘rtasidagi o‘rtacha farq 14,0 ballni tashkil qilib, bu 54,02 % o‘sishga mos keladi.

Tajriba boshidagi va yakunidagi individual natijalar juftlangan Styudent t-mezoni yordamida statistik jihatdan baholandi. Hisoblash natijasida $t = 35,97$; $p < 0,001$ qiymati aniqlandi. Ushbu natija tajriba boshidagi va yakunidagi ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi farq statistik jihatdan yuqori darajada ishonchli ekanligini ko‘rsatadi. Bu natija 3 oy davomida qo‘llanilgan maxsus egiluvchanlik mashqlari kompleksining badiiy gimnastikachilarning egiluvchanlik ko‘rsatkichlarini yaxshilashga ijobiy ta’sir ko‘rsatganligini tasdiqlaydi. Tadqiqotda nazorat guruhining mavjud emasligi natijalarni talqin qilishda muhim metodologik jihat hisoblanadi. Shu sababli aniqlangan ijobiy o‘zgarishlarni aynan tajriba dasturining yagona sababi sifatida emas, balki ushbu mashg‘ulotlar majmuasi bilan bog‘liq ijobiy dinamika sifatida baholash lozim.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, badiiy gimnastikachilarni tayyorlash jarayonida egiluvchanlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish sportchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishning muhim shartlaridan biridir. Badiiy gimnastika mashqlarining o‘ziga xosligi, harakatlarning katta amplitudada, nafis, aniq va estetik jihatdan mukammal bajarilishini talab qilishi sababli egiluvchanlik ushbu sport turidagi asosiy jismoniy sifatlar qatorida namoyon bo‘ladi. Egiluvchanlikni majburiy ravishda yoki haddan tashqari yuklama bilan rivojlantirish o‘rniga, mashqlarni muntazam, nazorat ostida va individual imkoniyatlarga mos ravishda bajarish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqotda qo‘llanilgan kompleks yondashuv egiluvchanlikning alohida bir yo‘nalishini emas, balki gimnastikachining umumiy harakat amplitudasini rivojlantirishga imkon beradi. Dinamik va statik cho‘zilish mashqlarini, faol va sust egiluvchanlikni rivojlantiruvchi mashqlarni, shuningdek, badiiy gimnastika elementlariga yaqin bo‘lgan maxsus tayyorlov mashqlarini mashg‘ulot jarayoniga kiritish sportchilarning harakat sifatlarini yanada samarali shakllantirishga yordam beradi. Egiluvchanlikni rivojlantirish faqat alohida jismoniy sifatni takomillashtirish bilan cheklanmaydi. U badiiy

gimnastikachilarning texnik tayyorgarligi bilan ham bevosita bog‘liq. Yetarli darajada rivojlangan egiluvchanlik oyoq va gavda harakatlarini katta amplitudada bajarish, muvozanat va aylanish elementlarini to‘g‘ri egallash, sakrashlarning sifatini oshirish hamda gimnastik kompozitsiyalarning estetik ifodaliligini ta’minlashga yordam beradi. Shu sababli egiluvchanlikni rivojlantirish mashg‘ulotning alohida qismi sifatida emas, balki texnik tayyorgarlik bilan uzviy bog‘langan holda tashkil etilishi zarur. Shu asosda, badiiy gimnastika mashg‘ulotlarini tashkil etishda egiluvchanlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan kompleks mashqlarni muntazam qo‘llash, ularning mazmunini sportchilarning yosh va individual xususiyatlariga moslashtirish, mashqlar yuklamasini bosqichma-bosqich oshirish hamda muntazam test nazoratini yo‘lga qo‘yish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv yosh gimnastikachilarning kelgusidagi texnik va jismoniy tayyorgarligi uchun mustahkam asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Eshtayeva V.B., Hasanova N.R. — “Badiiy gimnastika”. Toshkent, 2017. O‘quv-uslubiy qo‘llanma, 132 bet.
2. Eshtayev A., Karabayeva D., Xasanova N. — “Badiiy gimnastikada buyumsiz bajariladigan mashqlarni o‘rgatish uslubi”. Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. — 256/257 bet. ISBN: 978-9943-10-971-1.
3. Niyazbekova A.A. — “Tanlangan sport turi nazariyasi va uslubiyati (Badiiy gimnastika)”. Toshkent: O‘ZKITOBSAVDONASHRIYOTI NMIU, 2023. — 216 bet.
4. Xasanova N.R., Xaytmetov I.S., Fetxullova N.X. — “Sport pedagogik mahoratini oshirish (badiiy gimnastika)”. Toshkent: Ilmiy texnika axboroti-press, 2018.
5. Xasanova N.R. — “Sport pedagogik mahoratini oshirish (Badiiy gimnastika)”. Toshkent: Ilmiy texnika axboroti-press, 2018. — 172 bet. ISBN: 978-9943-5067-9-4.
6. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. — М.: Физкультура и спорт, 1978.
7. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. — М.: Спорт, 2008.
8. Лях В.И. Координационные способности: диагностика и развитие. — М.: ТВТ Дивизион, 2006.
9. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. — М.: Физкультура и спорт, 1988.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

BOSHLANG`ICH 4-SINF O'QUVCHILARINI SPORT MASHG'ULOTLARIDA JISMONIY QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING TURLARI VA METODLARI

Asqarov Ahliddin Alisher o'g'li
University of Business and Science Maktabgacha-boshlang'ich ta'lim va sport faoliyati kafedrasi professori v.b.
ahliddinasqarov@gmail.com.
Anvarbekova Iroda Abrorbek qizi
Filalogiya tilarni o'qitish ingliz tili 3-kurs tabasi
irodaanvarbekova0@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada boshlang'ich 4-sinf o'quvchilarini sinfdan tashqari mashg'ulotlarda jismoniy qobiliyatlarini shakllantirishning pedagogik mazmuni va va hususiyatlari yoritilgan bo'lib bunda, mashqlar ketma-ketligini tanlashda, o'quvchilarning yoshga doir hususiyatlari hisobga olingan.*

Kalit so'zlar. *Harakatchanlik, potensial imkoniyat, intensive, Aylanma mashg'ulot, uchish,* chastota, *komponent, biomexanik o'zgarish, modda almashinuvi, gimnastika, kurash, yengil etletika.*

TYPES AND METHODS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF FORMING PHYSICAL ABILITIES OF 4TH GRADE PRIMARY STUDENTS IN SPORTS TRAINING

Abstract. *This article highlights the pedagogical content and characteristics of developing physical abilities in primary 4th-grade students through extracurricular activities. In this process, the age-related characteristics of the students were taken into account when selecting the sequence of exercises.*

Keywords. *Motor skills, potential ability, intensity, circuit training, flight, frequency, component, biomechanical changes, metabolism, gymnastics, wrestling, track and field.*

ТИПЫ И МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧЕНИКОВ 4-ГО КЛАССА В СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются педагогическое содержание и особенности формирования физических способностей учащихся 4-го класса во внеклассных мероприятиях с учетом возрастных особенностей учащихся при выборе последовательности упражнений.*

Ключевые слова. *Мобильность, потенциал, интенсивный, круговая тренировка, полет, частота, компонент, биомеханические изменения, метаболизм, гимнастика, борьба, легкая атлетика.*

KIRISH

Maktab yoshi barcha harakatchanlik qobiliyatlarining rivojlanishida serunum davr hisoblanadi. Harakatchanlik imkoniyatlarining rivojlanishida tezlikkuch qobiliyatlari asosiy o‘rin egallaydi, hamda ular rivojlanishining yuqori darajasi qiyin va mahalliy kasblarni unumli egallash bilan birga ko‘pgina sport turlarida yuqori natijalarga erishishda katta rol o‘ynaydi.

Maktab yoshi tezlik-kuch qobiliyatlarining shakllanishi uchun qulay shart-sharoit yaratib turganda, bu jismoniy qobiliyatlarni balog‘at yoshida rivojlantirishga urinish qiyin va kamsamarali vazifadir. Agar harakat qobiliyatlarini shakllantirish uchun qulay bo‘lgan davr qo‘ldan chiqarilsa, keyinchalik yo‘qotilgan potensial imkoniyat o‘rnini to‘ldirishning uddasidan chiqish qiyin bo‘ladi [4].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Harakat qobiliyatlarini shakllanishida maktab davri ichidan kichik maktab yoshi yanada unumdor va samarali hisoblanadi. V.K. Balsevich [1], O.V.Goncharova, F.G. Kazaryan va boshqa ko‘pgina olimlar kichik maktab yoshini harakat qobiliyatlari, avvalo tezlik-kuch qobiliyatlari va harakat koordinatsiyasini rivojlantirish uchun muhim yosh hisoblashadi. A.A.Gujalovskiyning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, rivojlanishning yuqori sur’ati, barcha ko‘nikma, malaka, qobiliyat, sifatlarning bir butunlikda rivojlanishi kichik maktab yoshida ayniqsa ko‘proq kuzatiladi. [2].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ko’pincha, o’qituvchining minimal vaqt ichida ko’proq o’quv materiallarini qamrab olish istagi, aslida, o’quv jarayonining past sifatiga olib keladi. Unda fanning ayrim bo’limlarini o’zlashtirish uchun ajratilgan o’quv soatlari sonining yetishmasligi va talabalarga o’zlashtirish uchun taklif qilingan o’quv materiallarining ko’pligi o’rtasida ma’lum bir qarama-qarshilik yuzaga keladi. Bizning fikrimizcha, mavjud muammoni, aylanma mashg’ulot uslubi samarali hal qilishga yordam beradi.

So'nggi yillarda ushbu uslub o'quvchi yoshlarni jismoniy tarbiyalash bo'yicha o'quv jarayonida tobora ko'proq qo'llanilmoqda. Aylanma mashg'ulot uslubi – uzluksiz yoki intensiv ish turi bo'yicha turli mushak guruhlari va funksional tizimlarga ta'sir ko'rsatadigan maxsus tanlangan mashqlarni ketma-ket bajarish hisoblanadi. Aylanma mashg'ulot bir necha turdagi jismoniy mashqlarni seriyalar orasidagi dam olish oraliqlari bilan ketma-ket bajarishdan iborat.

Umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya darslarida aylanma mashg'ulot uslubidan foydalanishning asosiy vazifasi – cheklangan vaqt ichida sarflangan vositalarning qat'iy belgilangan miqdori bilan jismoniy sifatlarni, harakat malakalari va ko'nikmalarini samarali rivojlantirishdan iboratdir. [4].

Aylanma mashg'ulot har bir o'quvchiga alohida yondashuvni ta'minlaydi, vaqtdan maksimal darajada samarali foydalanishga imkon beradi. Sh munasabat bilan, kichik maktab yoshidagi bolalarda sensitiv davrda tezlikkuch qobiliyatlarini aylanma mashg'ulot uslubida rivojlantirish muammosi keng miqyosdagi ilmiy tadqiqotlar olib borishni talab qiladi.

Barcha hodisa va jarayonlarga o'xshash jismoniy mashqlar o'zining mazmuni va shakliga ega. Jismoniy mashqni bajarishda sodir bo'ladigan mexanik, biologik, psixologik jarayonlarning to'plami jismoniy mashqlarning mazmunini vujudga keltiradi, ularning ta'siridan harakat faoliyati uchun qobiliyat rivojlanadi. Shuningdek mashq mazmuniga uning bo'laklarini to'plami, masalan, uzunlikka sakrashda tanaga tezlik berish, depsinish havoda uchish, erga tushish zvenolari hamda mashqni bajarishda hal qilinadigan vazifalar, shuningdek mashqni bajarishdan organizmda sodir bo'ladigan funksional o'zgarishlar haqidagi nazariy bilim va amaliy harakat malakalari kiradi. Bu elementlarning barchasi jismoniy mashqning umumiy mazmunini vujudga keltiradi.

Biologik, mexanik, psixologik va boshqa jarayonlarning mashq bajarishda birini biri bilan aloqasi, o'zaro kelishilganligi yugurish mashqlarida boshqacha bo'lsa, shtanga ko'tarishda boshqacha, ya'ni ichki struktura turlicha bo'ladi. Mashqning tashqi shakli,

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tashqi strukturasi esa o‘sha mashqning tashqi ko‘rinishi,harakatni bajarish paytiga ketgan vaqt yoki kuch sarflash meyori va harakat intensivligini ko‘rinishi bilan xarakterlanadi.

Jismoniy mashqlar shakli va mazmuni o‘zaro bog‘liq bo‘lib, bir-birini taqazo etadi. Mazmunning o‘zgarishi shaklni o‘zgarishiga olib keladi. Mazmun shaklga nisbatan asosiy rolni o‘ynaydi. Masalan, har-xil masofada tezlik sifatining namoyon bo‘lishi yugurish texnikasining ham turlicha bo‘lishiga sababchi bo‘ladi (qadamning kattaligi, chastotasi, tananing holati va hokazo). Shakl mazmunga ta’sir ko‘rsatadi [3].

Jismoniy tarbiya darsining mazmuni tarkibiga kiruvchi jihatlardan yana biri uning tayyorlov, asosiy, yakunlov qismlarida o’quv materiali sifatida foydalanish uchun rejalashtirilgan jismoniy mashqlardir. Aynan shu mashqlarni darsda bajarish orqali o’quvchilar organizmida funktsional, ruhiy, pedagogik va boshqa qator o’zgarishlar yuzaga keladi. Bu jismoniy tarbiya darsi mazmunining ikkinchi komponentidir.

Dars mazmunini ifodalovchi navbatdagi komponentlar darsni olib borayotgan o’qituvchi hamda darsda ishtirok etayotgan o’quvchilarning faoliyatl bo’lib, dars mazmuniga oid bu jihatlarga o’qituvchining nazariy bilimlar berishi, o’quvchilarda amaliy harakat malakalarini shakllantirish uchun ularni darsdagi faoliyatini tashkillashi, ta’lim jarayoni uchun tanlangan o’qitishning uslublari ham mujassamlashadi[3].

Darsning tarkibiga kiritilgan jismoniy mashqlar, dars mazmunining eng yirik xarakterli jihatlaridir. Lekin bunday tushuncha bir tomonlama bo’lib, tarbiyalash, sog’lomlashtirish, bilim berish vazifalarini hal qilishda o’quvchilar uchun dars davomida faoliyat predmeti bo’lib xizmat qiladi.

Darsda o’quv - tarbiya jarayonining vositasi sifatida foydalaniladigan mashqlar darsning umumlashtirilgan predmeti mazmunining bir bo’lagi xolos, boshqachasiga, dars mazmunining bir qirrasidir. Darsning har bir qismi uchun qo’yilgan vazifalarga qarab mashqlar turlicha bo’lishi tabiiy.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Tayyorlov qismidagi diqqat uchun mashqlar, saf mashqlari, qaddi - qomat uchun mashqlar, jismlarsiz va jismlar bilan bajariladigan umumiy rivojlantiruvchi mashqlar, tayyorlov, yo'llanma beruvchi mashqlar, darsning asosiy qismida o'qitiladigan jismoniy tarbiya dasturining gimnastika, yengil atletika, sport o'yinlari (voleybol, basketbol, gandbol, futbol), suzish, kurash bo'limlarining mashqlari, darsning yakuni qismlari tarkibidagi organizmni funktsional holatini tinchlantiruvchi, darsning boshlanishidan oldingi holatiga yaqinlashtiruvchi mashqlardan foydalaniladi. Ularning ta'sir doirasi organizmning funktsional holatiga qarab turlicha bo'lishi mumkin ***[4].***

Ilmiy yangilik:

Jismoniy rivojlanganligi ko'rsatgichlari, jismoniy tayyorgarligidagi o'zgarishlarning bosh sababchisi darsning o'quv tarbiyaviy vazifalarini nazarda tutib, dars uchun rejalashtirilgan jismoniy mashqlar bo'lishi jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyotida o'z isbotini topgan. Darsning tayyorlov, asosiy, yakunlov qismlari uchun tavsiya qilingan mashqlarning bajarish bilan bog'lik bo'lgan o'quvchilarning darsdagi faoliyati dars mazmunining navbatdagi yirik komponentlaridan biridir. Bu komponent shug'ullanuvchini turli ko'rinishdagi, intellectual va jismoniy faoliyatidan iboradir. O'quvchilarning dars vazifasini hal qilish bo'yicha harakat faoliyatlarining barchasi dars mazmunining asosini tashkil qiladi (darsda o'quvchilar faoliyatini tashkillash uslubiyatlariga oid materiallarni keyingi mavzuda alohida kengroq yoritamiz).

O'qituvchining faoliyati dars mazmunining navbatdagi jihati bo'lib, uni dars davomidagi barcha kasbiy faoliyati: uyga vazifa berish va uni tushuntirish, darsning aniq vazifasini bayon qila bilish va uni hal qilishni tashkillash, shug'ullanuvchilarni doimiy nazoratda ushlash, ularni faoliyatini tahlil qilish, shuningdek, shug'ullanuvchilarning faoliyatini lozim bo'lgan yo'lga burish, ular orasidagi munosabatlarni o'zining diqqat markazida ushlash va o'quvchilarning faoliyatlarini dars vazifalarini samarali hal qilish

uchun yo'naltirish, boshqarish, nazorat qilish, o'zlashtirishni baholashdek ta'lim - tarbiya jarayoning nazariy, amaliy tomonlarini va boshqa asosiy holatlarni o'z ichiga oladi.

Shug'ullanuvchilar organizmida dars tarkibiga kiritilgan mashqlarni bajarish orqali sodir bo'ladigan fiziologik, psixologik, biomexanik va boshqa funktsional o'zgarishlar dars mazmunining navbatdagi yirik xarakterli komponentlaridan biri hisoblanib, harakatlar, mashqlar davomida nafas, asab qon aylanish tizimi, modda almashinuvi, harakat sifatlari va ularga oid bilimlardir. Ularsiz jismoniy tarbiya darsi uchun qo'yilgan vazifalarni hal qilish qiyin [4].

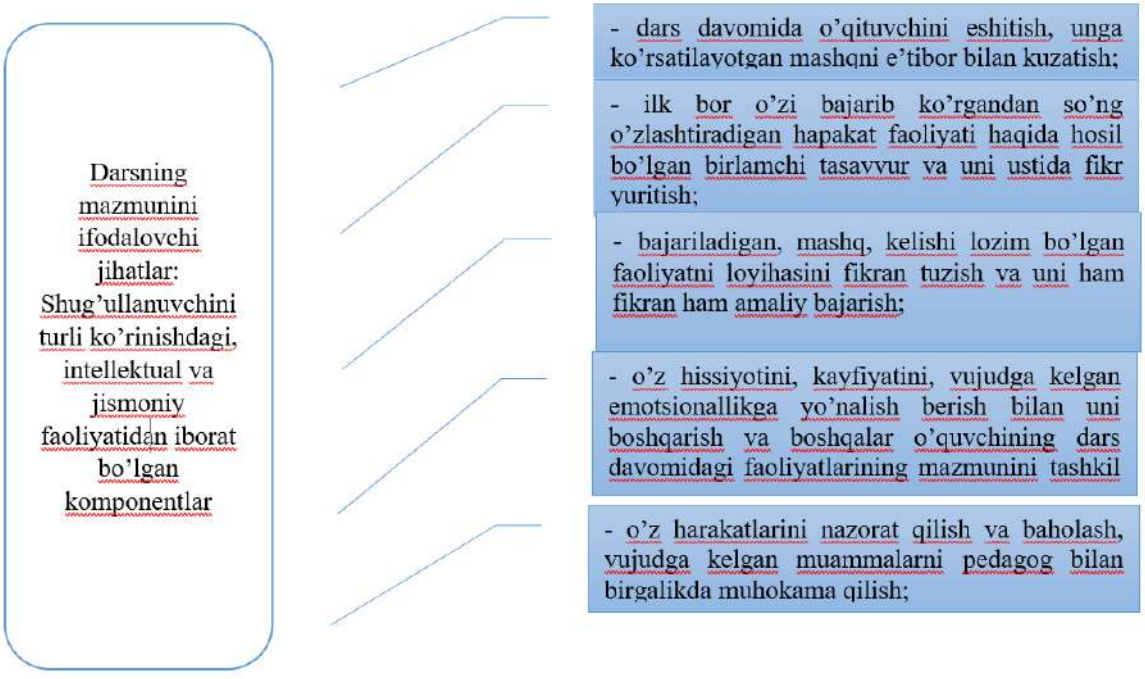

XULOSA

Ayniqsa, jismoniy mashqlarni o'zlashtirish, malakalarining shakllanishi: mexanizmiga oid bilimlar, harakatlarni organizmga jismoniy, ruhiy ta'siri, biomexanikaga oid ma'lumotlar darsning mazmunini boyitadi, uning qoniqarliligini orttiradi va bularning barchasi jismoniy madaniyat darsining mazmunini to'rtinchi jihati sanaladi. Bunda o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining samarasi yashiringan bo'ladi.

Rejalashtirilgan o'quv - tarbiyaviy ishlar amalga oshmoqdami yoki yo'qligi joriy nazorat qilinib, pedagogik faoliyat keyinchalik qanday davom ettirilishiga oid tuzatishlar qilinadi, o'qituvchi tomonidan lozim bo'lgan yo'riqnomalar tayyorlanadi. Umumiy ta'lim maktablarining o'quvchilari jismoniy tarbiyasi dasturiga kiritilgan sport pedagogikasi fanlari (gimnastika, yengil atletika, harakatli va sport o'yinlari, suzish, kurash)ni dars mazmunida va uning tuzilmasida qayd qilingan sport fanlarining xususiy tomonlarini hisobga olgan holda tashkillanishi maqsadga muvofiq. Lekin darslarning mazmuni o'zining predmetga xos jihatlari bilan nisbatan farqlanishi tabiiy. Chizmada darsning mazmunini ifodalovchi jihatlari ifodalangan [3].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Balsevich V.K., Lubisheva L.I. Noviye texnologii formirovaniya fizicheskoy kulturi shkolnikov // Problemi sovershenstvovaniya fizicheskogo vospitaniya uchashixsya obsheobrazovatelnix shkol: Sb. rabot uchastnikov Mejdunarod. seminara /Pod obsh. red. V.I. Lyaxa i L.B. Kofmana. M., 1993. - S. 42-50
2. Gujalovskiy A.A. Etapnost razvitiya fizicheskix (dvigatelnix) kachestv i problema optimizatsii fizicheskoy podgotovki detey shkolnogo vozrasta: Avtoref. dis... dokt. ped. nauk. - M., 1979. - 26 s.
3. A.A.Asqarov. Jismoniy tarbiya va sport. Darslik. Namangan 2024. 198-200-betlar.
4. Alisher o'g'li A. A. et al. BOLALAR JISMONIY TARBIYASIDA QO'LLANILADIGAN METODLARNING NAZARIY ASOSLARI //Miasto Przyszłości. – 2024. – T. 44. – C. 584-586.
5. Tursunboevich, A. T. (2024). TASKS FOR THE FORMATION OF EDUCATIONAL ACTIVITY IN PRIMARY CLASSES. *Miasto Przyszłości*, *54*, 6-9.
6. Tashkhonov, A. T. (2021). GENERAL DIDACTIC BASIS OF AN INTEGRATED APPROACH TO THE ORGANIZATION OF TEACHING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONSGENERAL DIDACTIC BASIS OF AN INTEGRATED APPROACH TO THE ORGANIZATION OF TEACHING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka*, *1*(2).

UO'K: 37.016:53

VIRTUAL LABORATORIYA TEXNOLOGIYALARINING "O'ZGARMAS TOK" BO'LIMINI O'QITISHDAGI SAMARADORLIGI

Abbosova Nozima Baxtiyor qizi
Andijon davlat universiteti, Umumiy fizika kafedrasi o'qituvchisi
e–mail: *Abbosovanozima1994@gmail.com* *Tel: 940013356*
https://orcid.org/0009-0004-8932-864X

Annotatsiya: *Ushbu maqolada umumiy fizika kursida "O'zgarmas tok" bo'limini o'qitishda virtual laboratoriyalardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari o'rganilgan. "Tok manbaining EYuK va ichki qarshiligini aniqlash" virtual laboratoriya qurilmasi misolida bunday vositalar talabalarning eksperimental ko'nikmalarini, tahliliy fikrlashini hamda ilmiy-tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni asoslangan. Shuningdek, virtual tajribalarni real laboratoriya ishlari bilan integratsiyalash metodikasi tavsiya etiladi. Real va virtual laboratoriyalar qiyosiy tahlil qilinib, ularning kuchli va zaif tomonlari jadval hamda diagrammalar ko'rinishida taqdim etilgan. Maqolada, shuningdek, mavzuni o'qitish jarayonidagi asosiy pedagogik muammolar va ularni hal etishda virtual laboratoriyalarning samaradorligi yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *virtual laboratoriya, EYuK, ichki qarshilik, ilmiy-tadqiqot kompetensiyasi, fizika ta'limi, raqamli texnologiyalar, real va virtual tajriba qiyosiy tahlili.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ТЕХНОЛОГИЙ ВИРТУАЛЬНОЙ ЛАБОРАТОРИИ В ОБУЧЕНИИ НА ОТДЕЛЕ «ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ»

Аннотация: *В данной статье исследуются педагогические возможности использования виртуальных лабораторий при изучении раздела «Постоянный ток» в курсе физики общего среднего образования. На примере виртуальной лабораторной установки «Определение ЭДС источника тока и его внутреннего сопротивления» обосновывается роль таких средств в развитии экспериментальных умений обучающихся, аналитического мышления и научно-исследовательских компетенций.*

Также предлагается методика интеграции виртуальных экспериментов с реальными лабораторными работами. Проведён сравнительный анализ реальных и виртуальных лабораторий, их сильные и слабые стороны представлены в виде таблиц и диаграмм.

В статье также освещаются основные педагогические проблемы, возникающие в процессе преподавания данной темы, и эффективность использования виртуальных лабораторий в их решении.

Ключевые слова: *виртуальная лаборатория, ЭДС, внутреннее сопротивление, научно-исследовательская компетенция, обучение физике, цифровые технологии, сравнительный анализ реальных и виртуальных экспериментов.*

EFFECTIVENESS OF VIRTUAL LABORATORY TECHNOLOGIES IN TEACHING THE "ACCESSORY" DEPARTMENT

Abstract: *This article explores the pedagogical potential of using virtual laboratories in teaching the "Direct Current" section of the general secondary school physics curriculum. Using the example of the virtual laboratory setup "Determination of the EMF and internal resistance of a power source," the role of such tools in developing students' experimental skills, analytical thinking, and scientific research competencies is substantiated.*

In addition, a methodology for integrating virtual experiments with traditional laboratory work is proposed. A comparative analysis of real and virtual laboratories is presented, with their strengths and weaknesses summarized in tables and diagrams.

The article also addresses the main pedagogical challenges encountered in teaching this topic and the effectiveness of virtual laboratories in solving them.

Keywords: *virtual laboratory, EMF, internal resistance, scientific research competency, physics education, digital technologies, comparative analysis of real and virtual experiments.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori [1] asosida ishlab chiqilgan chora-tadbirlar dasturi bugungi kunda mamlakatimiz ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitish sifatini oshirish, ta'lim jarayoniga zamonaviy o'qitish uslublarini joriy etish, malakali mutaxassislarni tayyorlash hamda sohaga oid mavjud muammolarga yechim topishga qaratilgan.

Mazkur qaror fizika fanining o'qitishga alohida e'tibor qaratishni talab etadi. Ta'lim tizimining raqamlashtirilishi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, fizika fanini o'qitishda virtual laboratoriyalar nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash, murakkab fizik jarayonlarni vizuallashtirish hamda talabalarning mustaqil tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda.

Elektr hodisalari bo'limida talabalar uchun eng murakkab mavzulardan biri tok manbaining elektr yurituvchi kuchi va ichki qarshiligi tushunchalarini o'zlashtirish hisoblanadi. Ushbu kattaliklar ko'pincha abstrakt fizik tushunchalar sifatida qabul

qilinadi. Natijada talabalar formulalarni yodlab olsalar ham, ularning fizik mohiyatini chuqur anglay olmaydilar.

Mazkur muammoni hal etishda virtual laboratoriyalar katta imkoniyatlarga ega. Virtual muhitda talaba elektr zanjirining parametrlarini mustaqil ravishda o‘zgartirishi, natijalarni kuzatishi va fizik qonuniyatlarni eksperimental ma’lumotlar asosida tahlil qilishi mumkin.

Ushbu tadqiqotning maqsadi “O‘zgarmas tok” bo‘limi mavzusini o‘qitishda virtual laboratoriya texnologiyalarining pedagogik samaradorligini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

So‘nggi yillarda virtual laboratoriyalarni ishlab chiqish va ularni ta’lim jarayoniga joriy etish masalalari bir qator ilmiy tadqiqotlarning markaziy mavzusiga aylandi. Ushbu adabiyotlar tahlilida mavzuning dolzarbligi, asosiy yo‘nalishlari va mavjud muammolar yoritiladi.

Virtual laboratoriyalar (VL) an’anaviy laboratoriya mashg‘ulotlariga qulay va tejamkor muqobil sifatida tobora ko‘proq e’tirof etilmoqda. Bir qator tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, VL ta’lim muassasalariga xarajatlarni kamaytirish, xavfsizlikni ta’minlash va talabalarga 24/7 rejimda tajriba o‘tkazish imkoniyatini yaratish kabi afzalliklarni taqdim etadi [2,3]. Ayniqsa, COVID-19 pandemiyasi davrida virtual laboratoriyalarga bo‘lgan ehtiyoj keskin ortgani turli manbalarda qayd etilgan [3,4]. Tadqiqotlar VL dan foydalanish talabalarning o‘quv natijalarini yaxshilashi, ularning qiziqishini oshirishi va murakkab nazariy tushunchalarni tushunishiga yordam berishi mumkinligini ko‘rsatmoqda [4,5].

Virtual laboratoriyalar fizika, kimyo, biologiya va muhandislik kabi STEM fanlarida keng qo‘llanilmoqda. Xususan, fizika ta’limida VL dan foydalanish samaradorligi bo‘yicha bir qator tadqiqotlar mavjud [6,5]. Masalan, Sharifov tomonidan Ozarbayjon litseyi o‘quvchilari o‘rtasida o‘tkazilgan tadqiqot virtual laboratoriyalarning elektromagnetizm mavzusini chuqurroq o‘zlashtirishga ta’sirini tahlil qilgan [6]. Mustari

va boshqalar esa fizika o'lchov laboratoriyasi uchun MOOCs asosidagi virtual modulni ishlab chiqish va baholashga bag'ishlangan tadqiqotida virtual laboratoriyalarning ta'limdagi samaradorligini tasdiqlagan [7,8].

Tadqiqot davomida pedagogik kuzatish, qiyosiy tahlil, eksperimental sinov, statistik ishlov berish va natijalarni grafik tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Tajriba-sinov ishlari oliy ta'lim muassasasini fizika yo'nalishida tahsil olayotgan 49 nafar talaba ishtirokida tashkil etdi.

Talabalar ikki guruhga ajratildi:

– nazorat guruhi – 25 nafar;

– tajriba guruhi – 24 nafar.

Nazorat guruhida mavzu an'anaviy laboratoriya mashg'ulotlari asosida o'qitildi. Tajriba guruhida esa virtual laboratoriya stansiyasi va an'anaviy laboratoriya mashg'ulotlari integratsiyalashgan holda tashkil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Quyidagi 1-jadvalda "Tok manbaining EYuK va ichki qarshiligini aniqlash" mavzusini o'qitishda uchraydigan asosiy pedagogik muammolar va ularning virtual laboratoriya yordamida qanday hal qilinishi ko'rsatilgan.

1-jadval

Muammo	**Muammoning mohiyati**	**Virtual laboratoriya qanday yordam beradi**
Laboratoriya asboblarining yetishmasligi	Frontal tarzda ish bajarish uchun kerakli jihozlar yetarli emas	Har bir talaba "cheksiz sonli" manbalarga ega bo'ladi
Vaqt cheklanganligi	Bir darsda barcha talabalar tajribani bir necha marta takrorlash imkoniga ega emas	Talabalar uyda ham takrorlab, mustahkamlashi mumkin. Darsda esa asosiy tushunchalarga e'tibor qaratiladi

Talabalarning tayyorgarlik darajasi turlicha	Ba'zi talabalar formulani tez o'zlashtiradi, boshqalari vaqt talab qiladi	Har bir talaba o'z qadamida ishlaydi, kam tayyorgarlikli talaba qayta-qayta sinab ko'rishi mumkin
Talabalarning qiziqishi past	An'anaviy laboratoriya ishlari ba'zi talabalar uchun "quruq" va "zerikarli" tuyuladi	Interaktiv, visual muhit ko'pchilik talabalarda, ayniqsa raqamli avlod vakillarida qiziqish uyg'otadi
Nazariya va amaliyot orasidagi bog'liqlik sust	Talabalar formulalarni yodlaydi, lekin ularning ma'nosini tushunmaydi	Virtual muhitda formula va o'lchash natijalari bir vaqtda ko'rinadi, bog'liqlik aniq namoyon bo'ladi
Xatoliklarni tahlil qilish imkoni cheklangan	Real tajribada xatolik yuzaga kelganda sababini topish vaqt talab qiladi	Virtual muhitda turli xatoliklarni maxsus kiritish va uning natijaga ta'sirini kuzatish mumkin.
Xavfsizlik muammosi	Qisqa tutashuv rejimida batareya qizib ketishi, ba'zi hollarda yorilishi xavfi bor	Virtual muhitda hech qanday xavf yo'q, talaba qisqa tutashuv rejimida ham bemalol tajriba o'tkaza oladi

Elektromagnetizm fanining "O'zgarmas tok" bo'limini o'qitish davomida talabalarga mavzuning asosiy qonuniyatlarini tushunarli va tizimli tarzda yetkazish, shuningdek, ularning mustaqil ishlash va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan mualliflik dasturi yaratilgan [9]. Ushbu dasturning umumiy ko'rinishi, asosiy menyulari va ishchi oynasi 1-rasmda aks ettirilgan.

Talaba beshta manbadan birini tanlab (1-rasmda 3-manba tanlangan), uning EYuK va ichki qarshiligini hisoblashi mumkin.

To'la zanjir uchun Om qonuni:

$$I = \frac{\mathcal{E}}{R + r}$$

bu yerdan:

$$\varepsilon = U + Ir$$

Manbaning ichki qarshiligi esa:

$$r = \frac{\varepsilon - U}{I}$$

Virtual stansiya talabaga turli manbalarni sinab ko‘rish, ulardagi U va I ni o‘lchash, so‘ngra E va r ni hisoblash imkonini beradi. Buning natijasida talaba:

– EYuK va ichki qarshilikning fizik ma’nosini chuqurroq tushunadi;

– turli manbalarning xarakteristikalarini taqqoslash ko‘nikmasini rivojlantiradi;

– Om qonunining amaliy tatbiqini mustaqil ravishda o‘zlashtiradi.

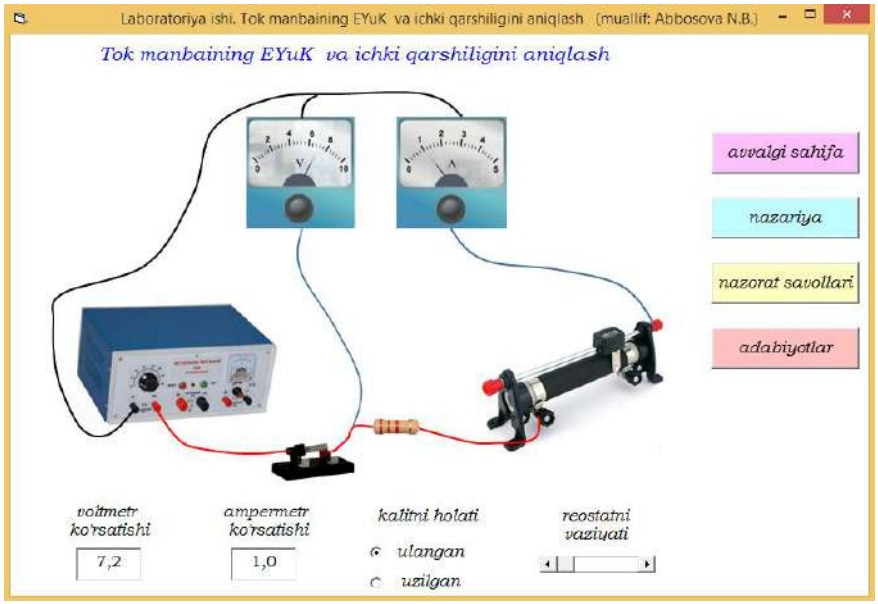

1–rasm.

Virtual laboratoriyadagi har bir tugma, ko‘rsatkich va boshqaruv elementining ortida qanday pedagogik g‘oya yotganini birma-bir ko‘rib chiqamiz.

Voltmetr ko‘rsatkichi bir qarashda bu oddiy raqamdek tuyuladi. Lekin aslida, bu qiymat talaba uchun juda muhim, u manba klemmalaridagi kuchlanishni aniq va xatosiz ko‘rsatadi. Real laboratoriyada voltmetr shkalasidan o‘qishning o‘zi muammoli bo‘lishi mumkin. Talabalar ba’zan bo‘linmalarni noto‘g‘ri hisoblaydi, ba’zan esa parallaks

xatolikka yo'l qo'yadi. Virtual stansiyada esa bunday xatolar yo'q. Talaba diqqatini asbobni o'qishga emas, balki fizik ma'noni tushunishga qaratadi.

Ampermetr zanjirdagi tok kuchini bildiradi. Talaba voltmetr va ampermetr ko'rsatkichlarini bir vaqtda kuzatishi mumkin. Reostatni siljitgan sari, ikkala raqam ham bir vaqtda o'zgaradi. Shu harakat orqali talaba o'z-o'zidan savol tug'diradi: "Qarshilik ortsa, tok kamayadi, kuchlanish esa qanday o'zgaradi?" Shu tarzda, u nazariyani amaliyot bilan bog'laydi.

Reostat – stansiyaning eng interaktiv elementi. Talaba uni siljitadi, zanjirdagi qarshilik o'zgaradi, bu voltmetr va ampermetr ko'rsatkichlarida darhol aks etadi. Shu yerda talaba sabab-natija munosabatini bevosita kuzatadi:

qarshilik ortadi → tok kamayadi → kuchlanish qanday o'zgaradi?

qarshilik kamayadi → tok ortadi → kuchlanish qanday o'zgaradi?

Mazkur savollarga javobni talaba o'zi topadi.

Talaba turli manbalarni tanlab, ularning EYuK va ichki qarshiligini hisoblab ko'radi. U bir manbaning EYuK katta, ikkinchisinikining esa kichik ekanligini o'z ko'zi bilan ko'radi. U "ichki qarshilik" degan mavhum tushunchani endi "batareyaning ichidagi qarshilik" sifatida emas, balki o'lchay oladigan, hisoblay oladigan aniq kattalik sifatida qabul qiladi.

Virtual laboratoriyadan foydalanishning bir qator muhim afzalliklari mavjud:

Birinchidan, xatolik va xavfsizlik masalasi butunlay yo'qoladi. Talaba "qisqa tutashuv" rejimida tajriba o'tkazsa ham, hech qanday batareya qizib yorilmaydi, sinfda vahima bo'lmaydi. Bu o'qituvchi uchun katta yengillik. Talaba kerakli rejimlarni qo'rqmasdan sinab ko'ra oladi.

Ikkinchidan, parametrlarni bir zumda o'zgartirish va takrorlash imkoni. Reallikda batareyani almashtirish, qarshilikni o'zgartirish bir necha daqiqa vaqt oladi. Virtual stansiyada esa bir sekundda turli manbalarni tanlash, kuchlanish va tokni o'zgartirish – hammasi bir tugma bosish bilan amalga oshadi. Shu tariqa, bir dars mobaynida talaba

10-15 xil konfiguratsiyani sinab ko‘rishi mumkin. Reallikda esa bu imkoniyat juda cheklangan.

Uchinchidan, har bir talaba o‘z tezligida ishlay oladi. Real laboratoriyada 3-4 kishi bir qurilma atrofida to‘planadi. Kimdir tez ishlaydi, kimdir sekin. Kimdir ulashda xato qilsa, hamma kutadi. Virtual stansiyada har bir talaba shaxsan o‘z tajribasini o‘tkazadi, o‘z xatosini o‘zi ko‘radi, o‘z xulosasini chiqaradi. Bu individual yondashuv imkoniyatini yaratadi.

To‘rtinchidan, masofaviy va mustaqil ta’lim uchun qulay. Talaba laboratoriyadan tashqarida ham dasturni ishga tushirib, tajriba o‘tkazshi mumkin. Bu, ayniqsa, masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchining eng katta muammolaridan birini – “laboratoriya ishlarini qanday o‘tkazamiz?” – degan muammoni hal etadi.

Beshinchidan, nazariyani amaliyot bilan bevosita bog‘laydi. Formuladagi $r = (\varepsilon - U)/I$ nimani anglatadi? Talaba buni faqat eslab qolmay, balki virtual stendda o‘zi bir necha marta hisoblab, turli manbalarda r har xil ekanligini, EYuK o‘zgarmas ekanligini ko‘z oldida ko‘radi.

Virtual va real laboratoriya mashg‘ulotlarining samaradorligi turli mezonlar bo‘yicha taqqoslangan holda 1-diagrammada keltirilgan.

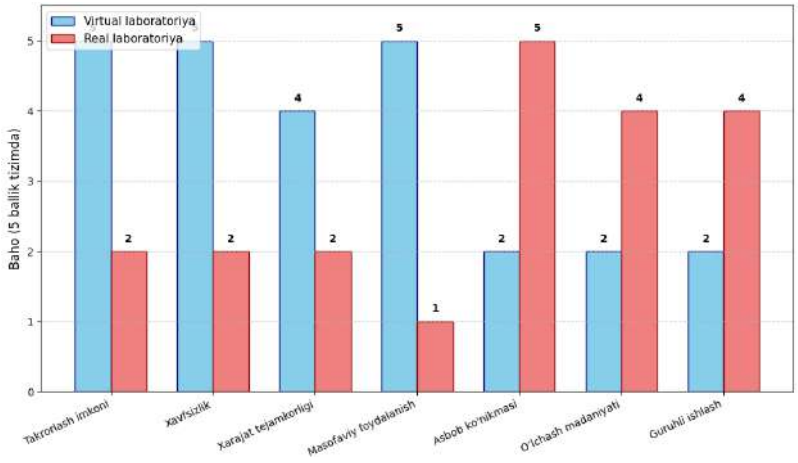

1-diagramma. Virtual va real laboratoriyaning dars maqsadlariga erishish darajasi. (5 balli tizimda)

Ushbu diagrammada virtual va real laboratoriya mashg‘ulotlarining turli mezonlar bo‘yicha samaradorligi 5 balli tizimda qiyosiy tahlil qilingan. Taqqoslash quyidagi omillar asosida amalga oshirilgan: takrorlash imkoniyati, xavfsizlik, xarajat tejamkorligi, masofaviy foydalanish, asbob ko‘nikmasi, o‘lchash madaniyati va guruhli ishlash.

Diagrammadan ko‘rinib turibdiki, virtual laboratoriya takrorlash imkoniyati (4.9), xavfsizlik (4.9), xarajat tejamkorligi (4.0) va masofaviy foydalanish (5.0) kabi mezonlar bo‘yicha real laboratoriyadan ustunlikka ega. Ayniqsa, masofaviy ta’lim sharoitida virtual laboratoriyaning ahamiyati beqiyosdir.

Shu bilan birga, real laboratoriya asbob ko‘nikmasi (5.0), o‘lchash madaniyati (4.0) va guruhli ishlash (4.0) kabi amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda virtual laboratoriyaga nisbatan yuqori natijalarni ko‘rsatmoqda. Bu esa real laboratoriya mashg‘ulotlarining talabalarda amaliy tajriba va jamoaviy ish ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlari davomida talabalarning bilim darajasi va amaliy ko‘nikmalarining o‘zgarishini kuzatish maqsadida nazorat va tajriba guruhlarida boshlang‘ich hamda yakuniy testlar o‘tkazildi. Natijalar 2-jadvalda keltirilgan

2-jadval. Tajriba va nazorat guruhlari natijalari

Ko‘rsatkich	Nazorat guruhi (%)	Tajriba guruhi (%)
Boshlang‘ich test	53.8	54.6
Yakuniy test	71.4	86.9
O‘sish ko‘rsatkichi	17.6	32.3
Laboratoriya topshirig‘ini bajarish sifati	74.2	91.8
Mustaqil xulosa chiqarish darajasi	68.5	89.1

Jadval ma’lumotlari tahliliga ko‘ra, tajriba guruhi barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha nazorat guruhidan yuqori natijalarni qayd etgan. Xususan, yakuniy test natijalari

bo'yicha tajriba guruhidagi o'sish ko'rsatkichi (32.3%) nazorat guruhidagi o'sishdan (17.6%) sezilarli darajada yuqori bo'lgan. Laboratoriya topshirig'ini bajarish sifatida tajriba guruhi (91.8%) nazorat guruhiga (74.2%) nisbatan ancha yaxshi natijaga erishgan. Mustaqil xulosa chiqarish darajasi ham tajriba guruhida (89.1%) nazorat guruhiga (68.5%) nisbatan yuqori ekanligi kuzatilgan.

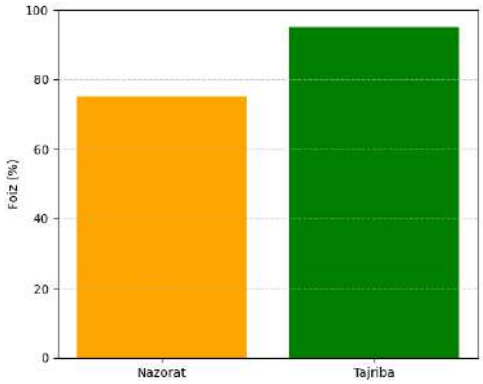

2–diagramma. Laboratoriya topshirig'ini bajarish sifati

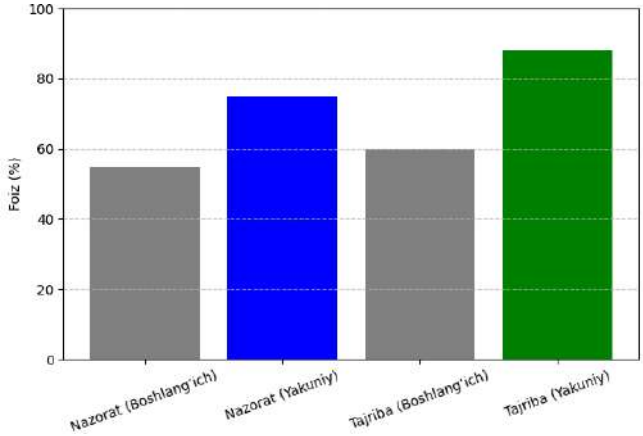

3–diagramma. Talabalar bilim darajasining o'zgarishi (%)

2-diagrammada nazorat va tajriba guruhlarining laboratoriya topshirig'ini bajarish sifati ko'rsatkichlari taqqoslangan. Diagrammadan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida laboratoriya topshirig'ini bajarish sifati 96% ni tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 76% ni tashkil qilgan. Tajriba guruhining 20% ga yuqori natijasi, qo'llanilgan metodikaning amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdagi samaradorligini ko'rsatadi. Bu hol, ayniqsa, talabalarning laboratoriya ishlarini bajarishdagi mustaqilligi, o'lchash aniqligi va natijalarni tahlil qilish ko'nikmalarining yuqori darajada shakllanganligini ifodalaydi.

3-diagrammada nazorat va tajriba guruhlarining boshlang'ich hamda yakuniy test natijalari asosida bilim darajasining o'zgarishi keltirilgan. Undagi ma'lumotlarga ko'ra, ikkala guruhda ham bilim darajasi oshgan, biroq tajriba guruhidagi o'sish (28%) nazorat

guruhidagi o‘sishdan (21%) 7% ga yuqori bo‘lgan. Boshlang‘ich ko‘rsatkichlardagi 5% lik farqga qaramay, yakuniy natijalarda tajriba guruhi 12% ga ustunlik qilgan.

Bu natijalar tajriba guruhida qo‘llanilgan metodikaning samaradorligini isbotlaydi hamda tanlangan yondashuvning ta’lim sifatini oshirishdagi ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Virtual laboratoriyadan mavzuni o‘rganishning boshlang‘ich bosqichida foydalanish maqsadga muvofiq.
2. Virtual va real laboratoriya mashg‘ulotlarini integratsiyalash zarur.
3. Talabalarga turli parametrli manbalarni solishtirish topshiriqlari berilishi lozim.
4. Eksperimental ma’lumotlarni grafik tahlil qilish topshiriqlaridan foydalanish tavsiya etiladi.

XULOSA

Virtual laboratoriya mavhum fizik tushunchalarni o‘zlashtirishda samarali didaktik vosita hisoblanadi. U o‘quv jarayonida vaqtni tejash, xavfsiz muhitni ta’minlash hamda talabalarning individual tezlikda bilim olishiga sharoit yaratadi. Shu jihatdan virtual laboratoriyalar real laboratoriya ishlariga tayyorgarlik va bilimlarni mustahkamlash bosqichida muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tok manbaining elektr yurituvchi kuchi va ichki qarshiligini aniqlash mavzusini o‘qitishda virtual laboratoriya texnologiyalaridan foydalanish yuqori didaktik samaradorlikka ega. Virtual muhitda talabalar parametrlarning o‘zgarishini kuzatish orqali EYuK, tashqi kuchlanish va tok kuchi o‘rtasidagi bog‘liqlikni amaliy tarzda anglab yetadilar, natijada ichki qarshilik tushunchasini samarali o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Virtual laboratoriyalar: nazariy bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi; eksperimental faoliyat samaradorligini oshiradi; talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi; ilmiy-tadqiqot kompetensiyalarini shakllantiradi; raqamli ta’lim muhitini boyitadi.

Shu bilan birga, virtual laboratoriyalar real tajribalarni to‘liq almashtirmaydi, balki ularni to‘ldiruvchi va o‘quv samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida qo‘llanilishi lozim. Virtual va real laboratoriya mashg‘ulotlarining integratsiyasi fizika ta’limi sifatini oshirishning muhim pedagogik mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. 2021-yil 19-mart, PQ–5032-son. URL: https://lex.uz (Murojaat sanasi: 17.03.2026)

2. Kurtz, M., Benabbou, A., Pons, C., & Broisin, J. (2025). Collaboration in virtual and remote laboratories for education: A systematic literature review. *International Journal of Computer-Supported Collaborative Learning*, 20(4), 549-603. https://doi.org/10.1007/s11412-025-09454-7

3. Dodevska, M., Zdravevski, E., Chorbev, I., Kostoska, M., Branco, F., Coelho, P. J., Pires, I. M., & Lameski, P. (2025). Virtual reality as a learning tool: Evaluating the use and effectiveness of simulation laboratories in educational settings. *Social Sciences & Humanities Open, 11*, 101742. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2025.101742

4. Safaeipour, R., Aalaa, M., Mojtahedzadeh, R., Mohammadi, A., Asadzandi, S., & Mousavi, A. (2025). Virtual or blended laboratories for healthcare students education: A systematized review. *BMC Medical Education, 25*, Article 1352. https://doi.org/10.1186/s12909-025-07937-7

5. Kushekkaliyev, A. N., & Anesova, G. K. (2025). Fizikany oqytu prosesinde cifrlyq bilim beru resurstaryn qoldanu [Using digital educational resources in the process of teaching physics]. PEDS, 78(3), Article 027. https://doi.org/10.48371/PEDS.2025.78.3.027

6. Sharifov, G. M. (2020). The effectiveness of using a virtual laboratory in the teaching of electromagnetism in the lyceum. *Physics Education, 55*(4), Article 045011. https://doi.org/10.1088/1361-6552/ab8b3e

7. Mustari, M., Hartono, H., Nugroho, S. E., & Sugianto, S. (2025). Enhancing physics education through MOOCs-based virtual laboratory modules: Development, validation, and future directions. *Journal of Educators Online, 22*(2), 1-18.

8. Muxtarov, E. K. (2022). *“Phet interactive simulations” dasturida fizika fanidan virtual laboratoriya ishlarini bajarish*. Usmon Nosir Media.

9. Dawson, M. (2010). *Python programming for the absolute beginner* (3rd ed.). Course Technology, Cengage Learning.

INGLIZ IDIOMALARINI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI

Anvarbekova Iroda Abrorbek qizi
University of Business and Science
irodaanvarbekova0@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ingliz tilidagi idiomalarni o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan lingvopragmatik va lingvomadaniy muammolar tadqiq etilgan. Tadqiqotda idiomalarning semantik yaxlitligi, milliy-madaniy xususiyatlari hamda kommunikativ vazifalari tahlil qilinib, ularni tarjima qilishda qo'llaniladigan asosiy strategiyalar aniqlangan. Xususan, frazeologik ekvivalent, tavsifiy tarjima, modulyatsiya, adaptatsiya va kompensatsiya usullarining tarjima samaradorligiga ta'siri ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *idioma, frazeologik birlik, tarjima transformatsiyasi, lingvopragmatika, lingvomadaniyat, ekvivalentlik, pragmatik adekvatlik, kommunikativ samaradorlik.*

PROBLEMS OF TRANSLATING ENGLISH IDIOMS INTO UZBEKISTAN AND THEIR SOLUTIONS

Abstract*: This article examines the linguopragmatic and linguocultural problems arising in the translation of English idioms into Uzbek. The study analyzes the semantic integrity, cultural characteristics, and communicative functions of idiomatic expressions and identifies the main strategies used in their translation. In particular, the effectiveness of such strategies as phraseological equivalence, descriptive translation, modulation, adaptation, and compensation is discussed.*

Keywords: *idiom, phraseological unit, translation transformation, linguopragmatics, linguoculture, equivalence, pragmatic adequacy, communicative effectiveness.*

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИХ ИДИОМ НА УЗБЕКИСТАН И ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация*: В данной статье исследуются лингвопрагматические и лингвокультурологические проблемы, возникающие при переводе английских идиом на узбекский язык. Рассматриваются семантическая целостность идиоматических выражений, их национально-культурные особенности и коммуникативные функции. Анализируются основные стратегии перевода идиом, включая использование фразеологических эквивалентов, описательный перевод, модуляцию, адаптацию и компенсацию.*

Ключевые слова: *идиома, фразеологическая единица, переводческая трансформация, лингвопрагматика, лингвокультура, эквивалентность, прагматическая адекватность, коммуникативная эффективность.*

KIRISH

Globallashuv sharoitida tillararo muloqotning kengayishi tarjima faoliyatiga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Xususan, ingliz tilidan o‘zbek tiliga badiiy, publitsistik va ilmiy matnlarni tarjima qilish jarayonida frazeologik birliklar, ayniqsa idiomalar, tarjimon oldiga murakkab vazifalarni qo‘yadi. Buning asosiy sababi shundaki, idioma tilning oddiy leksik birligi emas, balki xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari, milliy tafakkuri va kommunikativ amaliyoti mahsuli sifatida shakllangan murakkab semantik konstruksiyadir. Shu bois idiomalarni tarjima qilish masalasi nafaqat lingvistik, balki lingvomadaniy, kognitiv va pragmatik nuqtai nazardan ham tadqiq etilishi lozim. So‘nggi yillarda tarjimashunoslikda ekvivalentlik tushunchasi sezilarli darajada kengaydi. Avvalgi tadqiqotlarda asosiy e’tibor til birliklarining shakliy mosligiga qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvlarda tarjimaning kommunikativ samaradorligi va pragmatik adekvatligi ustuvor mezon sifatida qaralmoqda. Bu esa idiomalarni tarjima qilishda ularning lug‘aviy tarkibini emas, balki nutqdagi vazifasi, ekspressivligi va adresatga ko‘rsatadigan ta’sirini saqlash muhimligini ko‘rsatadi.

Ingliz va o‘zbek tillari turli til oilalariga mansub bo‘lishi bilan birga, ularning konseptual dunyoqarashi ham sezilarli darajada farqlanadi. Ingliz tilidagi ko‘plab idiomalar dengizchilik, ovchilik, sport, Injil syujetlari yoki Yevropa madaniy an’analari asosida shakllangan. O‘zbek tilidagi frazeologik birliklar esa ko‘proq xalq og‘zaki ijodi, dehqonchilik, chorvachilik, oilaviy munosabatlar va sharqona tafakkur bilan uzviy bog‘liq. Mazkur tafovut tarjimada shakliy ekvivalent topishni qiyinlashtiradi hamda tarjimondan lingvomadaniy transformatsiyalarni qo‘llashni talab etadi. Tarjimashunoslikda idiomalarni adekvat tarjima qilish masalasi hali ham dolzarb ilmiy muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Chunki ayrim hollarda idiomaning semantik mazmuni to‘liq saqlansa-da, uning pragmatik ta’siri yo‘qoladi; boshqa hollarda esa emotsional-ekspressiv xususiyatlar saqlanib, konseptual mazmun qisman o‘zgaradi.

Shuning uchun tarjima sifatini baholashda faqat semantik ekvivalentlik emas, balki funksional va pragmatik ekvivalentlikni ham hisobga olish zarur.

Mazkur tadqiqotning maqsadi ingliz tilidagi idiomalarni o‘zbek tiliga tarjima qilish jarayonida qo‘llaniladigan lingvopragmatik transformatsiyalarni aniqlash, ularning kommunikativ samaradorligini baholash hamda tarjima amaliyotida eng maqbul strategiyalarni ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

-ingliz tilidagi idiomalarning semantik va pragmatik xususiyatlarini tavsiflash;

-idiomalarni tarjima qilishda uchraydigan lingvomadaniy muammolarni aniqlash;

-tarjimada qo‘llaniladigan transformatsiya usullarini tizimlashtirish;

-badiiy matnlardan tanlangan idiomalar misolida tarjima strategiyalarining samaradorligini tahlil qilish;

-tarjima jarayonida pragmatik adekvatlikni ta’minlash bo‘yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda ingliz tilidagi idiomalar faqat leksik yoki frazeologik birlik sifatida emas, balki kommunikativ-pragmatik birlik sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘zbek tiliga tarjima jarayonida qo‘llanilgan transformatsiyalar funksional ekvivalentlik nuqtai nazaridan baholanadi hamda pragmatik ta’sirning saqlanish darajasi mezon sifatida taklif etiladi.Mazkur tadqiqot natijalari tarjimashunoslik nazariyasini boyitish, tarjimonlar tayyorlash jarayonida frazeologik birliklarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish hamda ingliz tilidan o‘zbek tiliga badiiy tarjimalar sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Idiomalarni tarjima qilish masalasi tarjimashunoslikning eng murakkab yo‘nalishlaridan biri sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keng tadqiq etila boshladi. Turli ilmiy maktab vakillari mazkur masalaga semantik, funksional, pragmatik va lingvomadaniy nuqtai nazardan yondashganlar. Ularning qarashlari idiomalarni

tarjima qilish metodologiyasini shakllantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Amerikalik tarjimashunos **Eugene Nida** tarjimada “formal equivalence” va “dynamic equivalence” tamoyillarini ilgari surib, tarjimaning asosiy vazifasi asl matnning shaklini emas, balki uning kommunikativ ta’sirini qayta yaratishdan iborat ekanligini ta’kidlaydi. Nida nazariyasiga ko‘ra, tarjima qilingan matnni o‘quvchi qanday qabul qilsa, asl matnni o‘quvchi ham shunga yaqin taassurot olishi kerak. Ushbu yondashuv idiomalarni tarjima qilishda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ularning aksariyati so‘zma-so‘z tarjimaga bo‘ysunmaydi.

Peter Newmark esa tarjima jarayonida semantik va kommunikativ tarjima usullarini farqlaydi. Olimning fikricha, badiiy matnlarda uchraydigan idiomalarni tarjima qilishda kommunikativ tarjima usuli ko‘proq samara beradi. Chunki bunda tarjima matni maqsadli auditoriya uchun tabiiy va tushunarli bo‘ladi. Newmark idiomalarni tarjima qilishda ekvivalent frazeologik birlik mavjud bo‘lsa, undan foydalanishni, bunday birlik bo‘lmagan hollarda esa tavsifiy tarjimani qo‘llashni tavsiya etadi.

Shu nuqtai nazardan, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, aksariyat tadqiqotlarda idiomalarning semantik ekvivalentligi asosiy mezon sifatida qaralgan. Biroq ingliz tilidagi idiomalarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda lingvopragmatik transformatsiyalarni tizimli ravishda o‘rganish hamda ularning kommunikativ samaradorligini baholash masalasi hali ham yetarlicha tadqiq etilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot ingliz tilidagi idiomalarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda qo‘llaniladigan lingvopragmatik transformatsiyalarni aniqlash va ularning kommunikativ samaradorligini baholashga qaratilgan. Tadqiqotda sifat (qualitative) tahlil usuli asosiy metod sifatida tanlandi, chunki idiomalar semantik, pragmatik va lingvomadaniy jihatdan murakkab birliklar bo‘lib, ularni faqat miqdoriy ko‘rsatkichlar orqali baholash ilmiy natijaning to‘liqligini ta’minlay olmaydi.

Tadqiqotning empirik bazasini ingliz tilidagi badiiy asarlar, publitsistik matnlar hamda zamonaviy ingliz tilining izohli va frazeologik lug‘atlaridan tanlab olingan idiomalar tashkil etdi. Tahlil uchun tanlangan birliklar o‘zbek tiliga tarjima qilingan asarlar bilan qiyosiy ravishda o‘rganildi. Bunday yondashuv tarjima jarayonida yuzaga keladigan transformatsiyalarni amaliy misollar asosida aniqlash imkonini berdi. **Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:**

Qiyosiy-tahliliy metod. Ushbu metod yordamida ingliz va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklarning semantik tuzilishi, grammatik xususiyatlari hamda funksional vazifalari o‘zaro taqqoslandi. Mazkur metod ikki til tizimidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash imkonini berdi.

Kontekstual tahlil metodi. Idiomaning haqiqiy ma’nosi ko‘pincha nutqiy vaziyat orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli har bir frazeologik birlik alohida emas, balki matn kontekstida tahlil qilindi. Bu usul idiomaning pragmatik yuklamasini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Lingvopragmatik tahlil. Tadqiqotda idiomaning adresatga ko‘rsatadigan kommunikativ ta’siri, emotsional-ekspressiv xususiyatlari va muallif niyati bilan bog‘liq jihatlar o‘rganildi. Natijada tarjima jarayonida faqat semantik emas, balki pragmatik ekvivalentlik ham baholandi.

Transformatsion tahlil. Tarjima jarayonida qo‘llanilgan modulyatsiya, tavsifiy tarjima, kompensatsiya, adaptatsiya, konkretlashtirish va umumlashtirish kabi transformatsiyalar alohida tahlil qilindi. Har bir usulning qo‘llanish sabablari va kommunikativ natijasi ilmiy jihatdan asoslandi.Tadqiqotning nazariy asosini E. Nida tomonidan ishlab chiqilgan dinamik ekvivalentlik nazariyasi, P. Newmarkning kommunikativ tarjima konsepsiyasi, M. Bakerning frazeologik ekvivalentlik modeli, Vinay va Darbelnetning tarjima transformatsiyalari nazariyasi hamda A. V. Kuninning frazeologik birliklar haqidagi ilmiy qarashlari tashkil etadi. O‘zbek tilshunosligida esa

Sh. Rahmatullayevning frazeologiya sohasidagi ilmiy ishlari metodologik manba sifatida foydalanildi.

Mazkur tadqiqotda tarjima sifati quyidagi mezonlar asosida baholandi:semantik adekvatlik; pragmatik adekvatlik;lingvomadaniy moslik; uslubiy tabiiylik; kommunikativ samaradorlik.

Tadqiqot materiali sifatida ingliz tilida keng qo'llaniladigan va badiiy hamda publitsistik matnlarda faol uchraydigan idiomalar tanlab olindi. Material tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilindi:idiomaning zamonaviy ingliz tilida faol qo'llanishi;o'zbek tilida to'liq yoki qisman ekvivalentining mavjudligi;lingvomadaniy komponentning ifodalanganligi;tarjima jarayonida transformatsiyani talab qilishi;pragmatik yuklamaning mavjudligi. Tanlangan idiomalar dastlab semantik tuzilishi bo'yicha tasniflandi, so'ngra ularning o'zbek tilidagi tarjimalari qiyosiy tahlil qilindi. Har bir misolda tarjimon qo'llagan transformatsiya turi, uning qo'llanish sababi va kommunikativ natijasi alohida baholandi.Mazkur yondashuv idiomalarni tarjima qilish jarayonini faqat til birliklari darajasida emas, balki madaniyatlararo kommunikatsiya nuqtai nazaridan ham o'rganish imkonini berdi. Natijada tarjimada pragmatik adekvatlikni ta'minlovchi asosiy omillar aniqlandi va ularni tizimlashtirishga harakat qilindi.

Idiomalarni tarjima qilishda asosiy vazifa alohida so'zlarni emas, balki frazeologik birlikning umumiy semantik va pragmatik mazmunini yetkazishdan iborat. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz idiomalarini o'zbek tiliga tarjima qilishda asosan frazeologik ekvivalent, tavsifiy tarjima, modulyatsiya, adaptatsiya va kompensatsiya usullaridan foydalaniladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz idiomalarini o'zbek tiliga tarjima qilishda asosiy muammo ularning lingvomadaniy xususiyatlarini saqlash bilan bog'liq. Frazeologik ekvivalent mavjud bo'lgan hollarda tarjima tabiiyroq chiqadi, ekvivalent bo'lmagan vaziyatlarda esa tavsifiy tarjima, modulyatsiya va adaptatsiya samarali natija

beradi. Shunday qilib, idiomalarni tarjima qilishda yagona usul mavjud emas. Har bir frazeologik birlik uning ma'nosi, qo'llanish holati va madaniy xususiyatidan kelib chiqib tahlil qilinishi lozim.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot doirasida ingliz tilidagi idiomalarni o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan lingvopragmatik muammolar hamda ularni bartaraf etish strategiyalari tahlil qilindi. O'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, idiomalarni tarjima qilish oddiy til birliklarini almashtirish jarayoni emas, balki ikki xil konseptual tizim o'rtasidagi ma'no va funksiyani qayta yaratish jarayonidir. Tahlil qilingan frazeologik birliklar asosida idiomalarni tarjima qilishda uchraydigan asosiy muammolar quyidagicha tizimlashtirildi: Idiomalar tarkibiy qismlarining alohida ma'nolaridan farqli ravishda umumiy ko'chma ma'noga ega bo'lgan birliklardir. Shu sababli ularni so'zma-so'z tarjima qilish ko'pincha noto'g'ri natijaga olib keladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, tarjimon uchun asosiy vazifa idiomaning ichki obrazini emas, balki uning nutqdagi vazifasini aniqlashdan iborat.

Masalan, **"Barking up the wrong tree"** idiomasida daraxt va it obrazi asl ma'noda emas, balki noto'g'ri yo'nalishda harakat qilish konseptini ifodalash uchun xizmat qiladi. Ushbu birlikni o'zbek tiliga to'g'ridan-to'g'ri o'girish kommunikativ maqsadni buzadi. Shu sababli funksional ekvivalentdan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Olingan natijalar tarjimashunoslikdagi zamonaviy funksional yondashuvlarni tasdiqlaydi. Xususan, Nida tomonidan ilgari surilgan dinamik ekvivalentlik nazariyasi hamda Newmarkning kommunikativ tarjima tamoyillari idiomalarni tarjima qilishda amaliy ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Biroq ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi madaniy tafovutlar sababli faqat kommunikativ ekvivalentlikning o'zi yetarli emas. Tarjimon lingvomadaniy omillarni ham hisobga olishi zarur.

Shu jihatdan idiomalarni tarjima qilishda uch bosqichli yondashuv samarali deb hisoblanadi:

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilidagi idiomalarni o‘zbek tiliga tarjima qilish jarayoni ko‘p qatlamli lingvistik va madaniyatlararo jarayon hisoblanadi. Idiomalar faqatgina turg‘un so‘z birikmalari emas, balki muayyan xalqning tarixiy tajribasi, milliy tafakkuri va kommunikativ an’analarini aks ettiruvchi murakkab til birliklaridir. Shu sababli ularni tarjima qilishda faqat lug‘aviy ma’noga tayanish yetarli emas.Tadqiqot davomida aniqlanganidek, ingliz idiomalarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda asosiy muammo ikki til o‘rtasidagi semantik va lingvomadaniy tafovutlar bilan bog‘liq. Ayrim idiomalar o‘zbek tilida to‘liq frazeologik ekvivalentga ega bo‘lsa, ayrimlari faqat tavsifiy tarjima yoki pragmatik moslashtirish orqali ifodalanadi.

Tahlillar natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi: Birinchidan, idiomalarni tarjima qilishda shakliy o‘xshashlik emas, balki funksional va kommunikativ ekvivalentlik asosiy mezon bo‘lishi kerak. Chunki idiomaning asosiy vazifasi ma’lum bir fikrni obrazli, hissiy va ta’sirchan shaklda yetkazishdan iborat.

Ikkinchidan, lingvomadaniy komponent idiomalar tarjimasida hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Ingliz tilidagi ayrim obrazlar o‘zbek tilida mavjud bo‘lmagan assotsiatsiyalarni ifodalagani sababli tarjimon adaptatsiya yoki modulyatsiya usullaridan foydalanishga majbur bo‘ladi. Uchinchidan, pragmatik adekvatlik tarjima sifatini belgilovchi muhim mezon sifatida namoyon bo‘ladi. Tarjima jarayonida idiomaning hissiy-ekspressiv bo‘yoqdorligi, uslubiy vazifasi va adresatga ta’siri saqlanishi zarur. To‘rtinchidan, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ingliz idiomalarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda quyidagi strategiyalar eng samarali hisoblanadi: frazeologik ekvivalentdan foydalanish, tavsifiy tarjima, modulyatsiya, adaptatsiya va kompensatsiya. Ushbu strategiyalarni tanlash idiomaning semantik tuzilishi va kontekstual vazifasiga bog‘liq. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda

ingliz idiomalarining o‘zbek tiliga tarjimasi faqat frazeologik ekvivalentlik nuqtai nazaridan emas, balki lingvopragmatik transformatsiyalar va kommunikativ samaradorlik mezonlari asosida tahlil qilindi. Bunday yondashuv tarjima jarayonida til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Kelgusidagi tadqiqotlarda ingliz idiomalarining mashina tarjimasi, sun’iy intellekt vositalari yordamida tarjima qilinishi hamda avtomatik tarjima tizimlarida pragmatik ekvivalentlikni ta’minlash masalalarini o‘rganish istiqbolli yo‘nalishlardan biri bo‘lishi mumkin. Umuman olganda, ingliz idiomalarini o‘zbek tiliga muvaffaqiyatli tarjima qilish uchun tarjimondan nafaqat yuqori darajadagi til kompetensiyasi, balki ikki xalqning madaniy anglash, kontekstni tahlil qilish va pragmatik mos yechimlarni tanlash qobiliyati talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1)Baker, M. *In Other Words: A Coursebook on Translation.* — London: Routledge, 2018.
2)Newmark, P. *A Textbook of Translation.* — London: Prentice Hall International, 1988.
3)Nida, E. A., Taber, C. R. *The Theory and Practice of Translation.* — Leiden: Brill, 1982.
4)Vinay, J. P., Darbelnet, J. *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation.* — Amsterdam: John Benjamins, 1995.
5)Kunin, A. V. *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka.* — Moscow: Vysshaya shkola, 1996.
6)Rahmatullayev, Sh. *O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati.* — Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
7)Komissarov, V. N. *Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty).* — Moscow: Vysshaya shkola, 1990.
8)Catford, J. C. *A Linguistic Theory of Translation.* — Oxford: Oxford University Press, 1965.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ МЕТАТЕЛЕЙ ДИСКА

Щукина Юлианна Анатольевна
O'zbekiston davlat sport akademiyasi
Email: *uliannasukina@gmail.com*
+998938780604

Аннотация. *В статье освещаются вопросы совершенствования технической подготовки метателей диска с использованием инновационных методов, современных педагогических технологий и комплекса специальных упражнений. Достижение высоких спортивных результатов в метании диска непосредственно связано не только со специальной физической подготовленностью спортсмена, но и с рациональной структурой техники метания, координацией движений, силовыми и скоростно-силовыми способностями, а также точностью выполнения двигательных действий. В исследовании обоснована эффективность использования биомеханического анализа, видеоанализа, выявления индивидуальных технических ошибок и специальных упражнений, направленных на их устранение, в процессе технической подготовки. Кроме того, рассмотрены возможности повышения дальности метания посредством поэтапного совершенствования технических действий метателей диска, оптимизации вращательных движений и фазы выпуска диска.*

Ключевые слова: *лёгкая атлетика, метание диска, техническая подготовка, инновационные методы, биомеханический анализ, видеоанализ.*

INNOVATIVE METHODS FOR IMPROVING THE TECHNICAL PREPARATION OF DISCUS THROWERS

Annotation. *This article examines the improvement of the technical preparation of discus throwers through the use of innovative methods, modern pedagogical technologies, and a set of special exercises. Achieving high sports performance in discus throwing is directly related not only to the athlete's special physical fitness, but also to the rational structure of throwing technique, movement coordination, strength and speed-strength abilities, as well as the accuracy of performing motor actions. The study substantiates the effectiveness of using biomechanical analysis, video analysis, identification of individual technical errors, and special exercises aimed at eliminating these errors in the process of technical preparation. In addition, the possibilities of increasing throwing distance through the gradual improvement of the technical actions of discus throwers, optimization of rotational movements, and the release phase of the discus are considered.*

Keywords: *athletics, discus throwing, technical preparation, innovative methods, biomechanical analysis, video analysis.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

DISK ULOQTIRUVCHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING INNOVATSION USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada disk uloqtiruvchilarning texnik tayyorgarligini innovatsion usullar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va maxsus mashqlar majmuasidan foydalanish orqali takomillashtirish masalalari yoritilgan. Disk uloqtirishda yuqori sport natijalariga erishish sportchining nafaqat maxsus jismoniy tayyorgarligiga, balki uloqtirish texnikasining ratsional tuzilishi, harakatlar koordinatsiyasi, kuch va tezkor-kuch qobiliyatlari, shuningdek, harakatlarni aniq bajarish darajasiga ham bevosita bog'liq. Tadqiqotda texnik tayyorgarlik jarayonida biomekanik tahlil, videoanaliz, individual texnik xatolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishga yo'naltirilgan maxsus mashqlardan foydalanishning samaradorligi asoslab berilgan. Disk uloqtiruvchilarning texnik harakatlarini bosqichma-bosqich takomillashtirish, aylanish harakatlarini va diskni chiqarish fazasini optimallashtirish orqali uloqtirish masofasini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *yengil atletika, disk uloqtirish, texnik tayyorgarlik, innovatsion usullar, biomekanik tahlil, videoanaliz.*

ВВЕДЕНИЕ

Метания в лёгкой атлетике относятся к сложным видам спортивной деятельности, требующим от спортсменов высокого уровня специальной физической, технической и психологической подготовленности. В частности, в метании диска достижение высоких спортивных результатов непосредственно зависит от силовых и скоростно-силовых способностей спортсмена, координации движений, способности сохранять равновесие, а также уровня правильного и эффективного выполнения техники метания. В связи с этим совершенствование технической подготовки метателей диска является одним из актуальных направлений теории и практики спортивной тренировки.

В настоящее время наряду с традиционными методами тренировки важное значение в повышении спортивных результатов приобретает использование современных педагогических и информационных технологий. В частности, видеоанализ технических действий спортсмена, оценка биомеханических показателей, выявление индивидуальных технических ошибок, а также коррекция тренировочного процесса на основе полученных результатов рассматриваются как

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

эффективные средства совершенствования техники метания диска. Такой подход позволяет детально анализировать двигательные действия спортсмена и индивидуализировать процесс технической подготовки.

Техника метания диска состоит из взаимосвязанных этапов двигательного действия, включающих подготовительную фазу, вращение, создание усилия, выпуск диска и сохранение равновесия в завершающей фазе. Небольшая техническая ошибка, допущенная на любом из этих этапов, может негативно повлиять на эффективность метания и конечный спортивный результат. Особенно важными факторами, определяющими спортивный результат, являются последовательность движений сегментов тела в процессе вращения, активная работа опорных ног, взаимодействие тазового и плечевого поясов, а также выпуск диска под оптимальным углом и с высокой скоростью.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Метание диска является одним из видов метаний в лёгкой атлетике, основанным на сложных координационных движениях, при котором достижение высоких спортивных результатов зависит не только от физических возможностей спортсмена, но и от способности эффективно выполнять технические действия. Техника метания диска включает принятие исходного положения, подготовительные движения, вращение, создание усилия перед метанием, выпуск диска и сохранение равновесия в завершающей фазе. Взаимосвязь и согласованность этих этапов являются важными факторами, определяющими дальность метания и стабильность спортивного результата.

Совершенствование технической подготовки в метании диска, прежде всего, требует комплексной оценки двигательных действий спортсмена. В традиционных тренировках технические действия преимущественно оцениваются тренером посредством визуального наблюдения. Однако в современном спорте дополнение такого подхода средствами видеоанализа и биомеханического анализа позволяет

более точно оценивать технические действия спортсмена. С помощью видеоанализа можно изучать скорость вращения спортсмена, положение ног в опоре, взаимодействие тазового и плечевого поясов, траекторию движения руки, а также положение тела в момент выпуска диска.

Одним из наиболее важных технических факторов в метании диска является эффективное выполнение вращательного движения. Во время вращения спортсмен должен правильно контролировать массу собственного тела, сохранять равновесие и последовательно передавать создаваемое усилие от ног к тазу, туловищу, плечевому поясу и руке. Нарушение последовательности движений приводит к неэффективному использованию части создаваемого усилия. Поэтому в тренировочном процессе целесообразно совершенствовать технику вращения посредством специальных упражнений.

В развитии технической подготовки важное место занимают специальные имитационные упражнения. В частности, упражнения на вращение без диска, вращение с лёгким снарядом, воспроизведение положения при метании, координация движений ног и раздельная отработка фазы выпуска диска способствуют формированию технических навыков спортсмена. Данные упражнения первоначально следует выполнять с низкой интенсивностью, а после формирования правильной техники постепенно увеличивать тренировочную нагрузку.

Одним из инновационных подходов к совершенствованию технической подготовки метателей диска является разработка индивидуальной технической модели. При этом учитываются антропометрические показатели каждого спортсмена, уровень физической подготовленности, амплитуда движений, координационные способности и предыдущие спортивные результаты. Вместо применения единой технической модели ко всем спортсменам использование

технической модели, адаптированной к индивидуальным особенностям, позволяет повысить эффективность тренировочного процесса.

Фаза выпуска диска является одним из наиболее важных этапов, определяющих результат метания. На данном этапе спортсмен должен создать максимальную скорость, сохранить оптимальное положение тела и эффективно выпустить диск по рациональной траектории. Скорость, высота и угол выпуска диска взаимосвязаны, и обеспечение их оптимального соотношения способствует увеличению дальности метания. Поэтому в процессе технической подготовки необходимо уделять особое внимание специальным упражнениям, направленным на совершенствование именно фазы выпуска диска.

Ещё одним важным направлением совершенствования технической подготовки является интеграция специальной физической подготовки с техническими упражнениями. Метатель диска должен обладать высоким уровнем силовых, скоростно-силовых и координационных способностей, а также статико-динамической устойчивостью. В связи с этим использование таких средств, как вращения и метания с медицинским мячом, тяговые упражнения с резиновым амортизатором, повороты туловища, упражнения на сохранение равновесия на одной ноге и упражнения для развития взрывной силы, создаёт необходимые предпосылки для эффективного выполнения технических действий.

Для оценки эффективности инновационной методики тренировок важно организовать систему педагогического контроля. В процессе контроля могут регулярно регистрироваться дальность метания, точность технических действий, время выполнения вращения, скорость выпуска диска, количество технических ошибок и показатели специальной физической подготовленности. Сопоставление исходных и итоговых показателей позволяет определить эффективность применяемой методики.

ОБСУЖДЕНИЕ

Вопрос совершенствования технической подготовки метателей диска является одним из важных направлений повышения спортивных результатов в современной лёгкой атлетике. В ходе исследования установлено, что эффективность техники метания диска зависит не только от силовых показателей спортсмена, но и от последовательности движений, координации, способности сохранять равновесие и согласованного выполнения отдельных фаз метания. В связи с этим целесообразно организовывать техническую подготовку не только на основе традиционных упражнений, но и с использованием современных инновационных средств.

Анализ показывает, что особое значение в формировании спортивного результата в метании диска имеют фаза вращения и этап выпуска диска. Если в процессе вращения нарушается последовательность движений ног, таза, туловища и плечевого пояса, эффективность передачи создаваемого усилия на диск снижается. Поэтому в технической подготовке важно отдельно совершенствовать вращательные движения, развивать активную работу опорных ног и обеспечивать согласованность движений отдельных сегментов тела.

Основное преимущество предложенных в исследовании инновационных подходов заключается в возможности индивидуальной оценки технических действий спортсмена. Использование видеоанализа позволяет тренеру многократно просматривать движения спортсмена, выявлять технические ошибки и подбирать специальные упражнения, направленные на их устранение. При этом спортсмен также получает возможность визуально наблюдать собственные движения и лучше осознавать имеющиеся технические недостатки. В результате совершенствуется механизм оперативной обратной связи между тренером и спортсменом.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании проведённого анализа установлено, что использование инновационных методов совершенствования технической подготовки метателей диска является одним из перспективных направлений повышения эффективности спортивной тренировки. Поскольку техника метания диска представляет собой комплекс сложных координационных движений, достижение высокого спортивного результата зависит не только от силовых и скоростно-силовых способностей спортсмена, но и от последовательности движений, координации, способности сохранять равновесие и точности выполнения технических действий.

На основе обобщения результатов исследования обосновано, что использование видеоанализа, биомеханического анализа, индивидуальной технической модели и средств оперативной обратной связи при совершенствовании техники метания диска позволяет своевременно выявлять технические недостатки спортсмена и осуществлять их коррекцию. Особое значение при этом имеют совершенствование фазы вращения, активная работа опорных ног, согласованность движений тазового и плечевого поясов, а также совершенствование фазы выпуска диска.

Сочетание технической подготовки со специальной физической подготовкой способствует более эффективному развитию двигательных возможностей спортсмена. В связи с этим в тренировочном процессе целесообразно интегрировать специальные упражнения, направленные на развитие силы, скоростно-силовых и координационных способностей, а также равновесия, с техническими упражнениями.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bompa T.O., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Champaign: Human Kinetics, 2019.
2. Haff G.G., Triplett N.T. Essentials of Strength Training and Conditioning. – Champaign: Human Kinetics, 2016.
3. Bartlett R. Introduction to Sports Biomechanics: Analysing Human Movement Patterns. – London: Routledge, 2014.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

4. Issurin V.B. Block Periodization: Breakthrough in Sport Training. – Michigan: Ultimate Athlete Concepts, 2010.
5. Verkhoshansky Y.V., Siff M.C. Supertraining. – Rome: Ultimate Athlete Concepts, 2009.
6. Platonov V.N. Sistema podgotovki sportsmenov v Olimpiyskom sporte. – Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2004.
7. Matveev L.P. Osnovy obshchey teorii sporta i sistemy podgotovki sportsmenov. – Kiev: Olimpiyskaya literatura, 1999.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ СПЕЦИАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В ЛЁГКОЙ АТЛЕТИКЕ (МЕТАНИЕ ДИСКА)

Юлианна Анатольевна
O'zbekiston davlat sport akademiyasi
Email: uliannasukina@gmail.com
+998938780604

Аннотация: *В статье освещается методика развития специальной физической подготовки спортсменов в таком виде лёгкой атлетики, как метание диска, а также рассматриваются вопросы выбора специальных упражнений и эффективности их применения в тренировочном процессе. Достижение высоких спортивных результатов в метании диска зависит от достаточного уровня развития силовых, скоростно-силовых, скоростных и координационных способностей спортсмена, а также способности эффективно управлять двигательными действиями. В исследовании рассматриваются вопросы использования специальных упражнений, направленных на развитие силы и взрывной силы, совершенствование вращательных движений, а также повышение функциональных возможностей мышц туловища и ног у метателей диска. Кроме того, обоснована значимость индивидуализации тренировочных нагрузок, поэтапного увеличения объёма и интенсивности упражнений, а также оценки уровня физической подготовленности спортсменов на основе педагогического контроля. Предложенный методический подход может способствовать развитию специальных физических возможностей метателей диска и повышению их спортивных результатов.*

Ключевые слова: *лёгкая атлетика, метание диска, специальная физическая подготовка, сила, скоростно-силовые способности, взрывная сила, координация, специальные упражнения, тренировочная нагрузка, спортивный результат, педагогический контроль.*

METHODOLOGY FOR DEVELOPING SPECIAL PHYSICAL PREPARATION IN ATHLETICS (DISCUS THROWING)

Annotation: *This article examines the methodology for developing the special physical preparation of athletes in discus throwing, one of the events in athletics, as well as the selection of special exercises and the effectiveness of their application in the training process. Achieving high sports performance in discus throwing depends on an adequate level of strength, speed-strength, speed, and coordination abilities, as well as the athlete's ability to effectively control motor actions. The study examines the use of special exercises aimed at developing strength and explosive power, improving rotational movements, and enhancing the functional capacities of the trunk and leg muscles of discus throwers. In addition, the importance of individualizing training loads, gradually increasing the volume and intensity of exercises, and assessing athletes' physical fitness levels through pedagogical monitoring is substantiated. The proposed*

methodological approach can contribute to the development of the special physical capabilities of discus throwers and the improvement of their sports performance.

Keywords: *athletics, discus throwing, special physical preparation, strength, speed-strength abilities, explosive power, coordination, special exercises, training load, sports performance, pedagogical monitoring.*

YENGIL ATLETIKA (DISK ULOQTIRISH) SPORT TURIDA MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIKNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yengil atletikaning disk uloqtirish sport turida sportchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish metodikasi, maxsus mashqlarni tanlash va ularni mashg'ulot jarayonida qo'llashning samaradorligi yoritilgan. Disk uloqtirishda yuqori sport natijasiga erishish sportchining kuch, tezkor-kuch, tezkorlik, koordinatsiya va harakatlarni boshqarish qobiliyatlarining yetarli darajada rivojlanganligiga bog'liq. Tadqiqotda disk uloqtiruvchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda kuch va portlovchi kuchni oshirishga, aylanish harakatlarini takomillashtirishga, gavda va oyoq mushaklarining funksional imkoniyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus mashqlardan foydalanish masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, mashg'ulot yuklamalarini individuallashtirish, mashqlar hajmi va intensivligini bosqichma-bosqich oshirish hamda pedagogik nazorat asosida sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini baholashning ahamiyati asoslangan. Taklif etilgan metodik yondashuv disk uloqtiruvchilarning maxsus jismoniy imkoniyatlarini rivojlantirish va sport natijalarini oshirishga xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *yengil atletika, disk uloqtirish, maxsus jismoniy tayyorgarlik, kuch, tezkor-kuch qobiliyatlari, portlovchi kuch, koordinatsiya, maxsus mashqlar, mashg'ulot yuklamasi, sport natijasi, pedagogik nazorat.*

ВВЕДЕНИЕ

Лёгкая атлетика является одним из видов спорта, предъявляющих высокие требования к физической подготовленности, техническому мастерству и специальным двигательным способностям спортсменов. В частности, метательные дисциплины, входящие в состав лёгкой атлетики, и особенно метание диска требуют от спортсменов высокого уровня силы, скоростно-силовых и координационных способностей, равновесия и способности эффективно управлять двигательными действиями. Достижение высоких спортивных результатов в метании диска непосредственно связано не только с технической

подготовленностью спортсмена, но и со степенью развития его специальных физических качеств.

Двигательные действия при метании диска имеют сложную координационную структуру и требуют от спортсмена создания значительной силы и высокой скорости за короткий промежуток времени. Особенно важное значение для формирования спортивного результата имеют последовательные и согласованные движения ног, таза, туловища и плечевого пояса в процессе вращения, а также эффективная передача создаваемого усилия на диск. В связи с этим развитие специальной физической подготовленности метателей диска рассматривается как одна из основных составляющих тренировочного процесса.

В современной спортивной практике для достижения высоких результатов наряду с общей физической подготовкой особое внимание уделяется развитию специальных физических качеств, характерных для конкретного вида спорта. Для метателей диска важное значение имеют развитие максимальной и взрывной силы, скоростно-силовых способностей, координации, силы мышц туловища, опорно-двигательных возможностей ног, а также амплитуды движений. Высокий уровень развития данных качеств является необходимым условием для эффективного выполнения технических действий и увеличения дальности метания.

При развитии специальной физической подготовки важное значение имеет правильный подбор упражнений и их адаптация к индивидуальным возможностям спортсмена. Использование метаний медицинского мяча, упражнений с резиновым амортизатором, поворотов туловища, упражнений на сохранение равновесия на одной ноге, прыжковых упражнений, направленных на развитие взрывной силы, а также специальных упражнений, приближенных по структуре к движениям при метании диска, способствует повышению функциональных возможностей спортсмена. При этом объём и интенсивность

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

тренировочной нагрузки, количество повторений и продолжительность интервалов отдыха необходимо определять индивидуально.

В процессе развития специальной физической подготовленности метателей диска важное значение также имеет использование современных методов педагогического контроля. Регулярный контроль показателей силы, скоростно-силовых и координационных способностей, а также специальной выносливости спортсмена позволяет своевременно корректировать тренировочные нагрузки. Сравнение результатов исходного и итогового контроля даёт возможность определить эффективность применяемого комплекса упражнений.

С этой точки зрения разработка методических подходов, направленных на развитие специальной физической подготовленности спортсменов в лёгкой атлетике, в частности в метании диска, является актуальной научно-практической задачей.

Цель исследования — разработать методические подходы, направленные на развитие специальной физической подготовленности спортсменов в метании диска в лёгкой атлетике, и обосновать их эффективность.

Задачи исследования заключаются в следующем: определить уровень специальной физической подготовленности метателей диска; подобрать упражнения, направленные на развитие специальных физических качеств; определить оптимальный объём и интенсивность тренировочных нагрузок; оценить влияние разработанной методики на показатели физической подготовленности спортсменов и результаты метания.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

Достижение высоких спортивных результатов в легкоатлетическом виде спорта метание диска напрямую зависит от уровня специальной физической подготовленности спортсмена. В процессе метания диска спортсмену необходимо за короткий промежуток времени развить большую силу, последовательно

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

передать эту силу через ноги, таз, туловище, плечи и руку к диску и сохранить равновесие на протяжении всего движения. Поэтому особое внимание в специальной физической подготовке следует уделять развитию силы, скоростно-силовых качеств, взрывной силы, координации и статической-динамической устойчивости.

Специальная физическая подготовка метателей диска, в отличие от общей физической подготовки, напрямую адаптирована к техническим особенностям вида спорта. При этом упражнения должны быть близки к основным группам мышц и механизмам движений, задействованным во время броска. Развитие силы мышц ног, таза, спины, живота, плеч и рук является важным условием для быстрого выброса диска.

При развитии специальной силовой подготовки необходимо учитывать индивидуальные физические возможности спортсмена. Для развития силы можно использовать штангу, гантели, набивной мяч, резиновый амортизатор и другие приспособления. Приседания со штангой, шаги вперед и в стороны, повороты туловища, тяги и толчки для мышц плеч способствуют развитию основных групп мышц, участвующих в метании диска.

Взрывная сила имеет особое значение в метании диска. Спортсмен должен проявить силу, которую он вырабатывает, за короткий промежуток времени с высокой скоростью. Поэтому на тренировках целесообразно использовать прыжковые упражнения, метание набивного мяча с максимальной скоростью, взрывные движения с короткой амплитудой, быстрые переходы с одной ноги на другую и упражнения, имитирующие метательные движения. Такие упражнения помогают развить способность мышц к быстрому сокращению.

При развитии скоростно-силовых способностей важно выполнять упражнения в высоком темпе, но технически правильно. Перегрузка, при которой скорость выполнения упражнения снижается, может привести к нарушению

технических движений. Поэтому тренировочную нагрузку следует постепенно увеличивать в соответствии с уровнем подготовленности спортсмена.

ОБСУЖДЕНИЕ

Поскольку одной из основных частей техники метания диска является вращательное движение, особое внимание следует уделять развитию силы вращения туловища и координационных способностей в специальной физической подготовке. Упражнения, такие как скручивания и броски с набивным мячом, скручивания с сопротивлением с использованием резинового амортизатора, скручивания стоя на одной ноге и смена положения опоры, улучшают способность эффективно передавать силу во время вращения.

Равновесие и координация играют важную роль в специальной подготовке метателя диска. Во время вращения спортсмен должен контролировать положение массы своего тела и уметь адаптироваться к быстрому изменению точек опоры. Для этой цели можно использовать упражнения на равновесие на одной ноге, упражнения на неустойчивой опоре, координационные упражнения с вращением, а также упражнения, включающие быстрые изменения направления.

Упражнения с набивным мячом являются одним из эффективных средств развития специальной физической подготовки. Метание набивного мяча двумя руками вперед, вверх и в стороны, метание через поворот туловища, а также выполнение спортсменом динамических упражнений, близких к метанию диска, развивают механизм передачи силы от ног через туловище к верхним сегментам тела.

Упражнения с резиновым амортизатором также можно использовать в процессе специальной подготовки. Повороты туловища с сопротивлением, движения рук вперед и в стороны, укрепление плечевого пояса и имитация метательных движений развивают специальные силовые возможности спортсмена.

При этом уровень сопротивления определяется в соответствии с физической подготовкой спортсмена.

Структура тренировочных нагрузок также важна при организации специальной физической подготовки. Объем и интенсивность нагрузки определяются этапом подготовки спортсмена, его возрастом, квалификацией и индивидуальными особенностями. На начальных этапах подготовки основное внимание уделяется технически правильному выполнению упражнений, а затем постепенно увеличивается объем и интенсивность нагрузки.

Развитие специальной физической подготовки метателей диска можно условно разделить на три этапа. На первом этапе формируется общая и специальная силовая база. На втором этапе увеличивается доля упражнений, направленных на развитие скоростно-силовых и взрывных способностей. На третьем этапе специальная физическая подготовка интегрируется с техническими приемами и используются упражнения, выполняемые в условиях, приближенных к условиям соревновательной деятельности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

На основе проведенного анализа установлено, что специальная физическая подготовка является одним из важных факторов достижения высоких спортивных результатов в легкоатлетическом виде спорта — метании диска. Поскольку техника метания диска состоит из сложных координационных движений, уровень развития у спортсмена силы, скоростно-силовых, взрывных, координационных и балансировочных способностей напрямую влияет на эффективность выполнения технических движений и увеличение дальности броска.

При развитии специальной физической подготовленности важно подбирать упражнения, характерные для данного вида спорта, и адаптировать их к индивидуальным возможностям спортсмена. Специальные упражнения с использованием набивного мяча, резинового амортизатора, штанги и других

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

приспособлений способствуют развитию функциональных возможностей мышц ног, таза, туловища, плеч и рук. В частности, развитие взрывной силы и силы вращения туловища является одним из необходимых условий для выполнения броска с высокой скоростью.

Анализ исследований показывает, что интеграция специальной физической подготовки с технической подготовкой позволяет более эффективно развивать двигательные возможности метателей диска. При этом важно постепенно усложнять упражнения, подбирать объем и интенсивность нагрузки в соответствии с уровнем подготовки спортсмена, а также уделять внимание технически правильному выполнению упражнений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Bompa T.O., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Champaign: Human Kinetics, 2019.
2. Bartlett R. Introduction to Sports Biomechanics: Analysing Human Movement Patterns. – London: Routledge, 2014.
3. Knudson D. Fundamentals of Biomechanics. – Cham: Springer, 2021.
4. Hay J.G. The Biomechanics of Sports Techniques. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1993.
5. Issurin V.B. Block Periodization: Breakthrough in Sport Training. – Michigan: Ultimate Athlete Concepts, 2010.
6. Verkhoshansky Y.V., Siff M.C. Supertraining. – Rome: Ultimate Athlete Concepts, 2009.
7. Platonov V.N. Sistema podgotovki sportsmenov v Olimpiyskom sporte. – Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2004.
8. Matveev L.P. Osnovy obshchey teorii sporta i sistemy podgotovki sportsmenov. – Kiev: Olimpiyskaya literatura, 1999.
9. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. – Москва: Физкультура и спорт, 1988.
10. Озолин Н.Г. Современная система спортивной тренировки. – Москва: Физкультура и спорт, 1970.

UO'K: 37.013.2.37.01

MULTIMODAL MATNLARNING DALILLARGA ASOSLANGAN O'QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDAGI DIDAKTIK IMKONIYATLARI

G'ofurova Dilshodaxon Toxirjon qizi
Farg'ona davlat universiteti magistranti, pedagogik tadqiqotchi
E-mail:dgofurova44@gmail.com
ORCID: 0009-0007-8712-2025

Annotatsiya. *Mazkur maqolada multimodal matnlarning o'quvchilarda dalillarga asoslangan o'qish savodxonligini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda matn, jadval, diagramma, grafik, xarita va infografika kabi axborot shakllarining o'zaro integratsiyasi o'quvchilarning dalillarni aniqlash, taqqoslash, baholash va xulosa chiqarish ko'nikmalariga ta'siri yoritilgan. Multimodal topshiriqlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonining samaradorligi tajriba natijalari orqali asoslangan. Olingan natijalar multimodal yondashuv o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi, axborotni tahlil qilishi va o'z fikrini dalillar bilan asoslash kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita ekanini ko'rsatgan.*

Kalit so'zlar: *multimodal matn, o'qish savodxonligi, dalillarga asoslangan o'qish, multimodal savodxonlik, tanqidiy fikrlash, dalil, axborot, infografika, diagramma, o'qib tushunish, ta'lim texnologiyalari.*

ДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ МУЛЬТИМОДАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ, ОСНОВАННОГО НА ФАКТАХ

Гофурова Дилшодахон Тохиржон кизи
Магистрант, Ферганский государственный университет,
исследователь в области образования
E-mail: dgofurova44@gmail.com
ORCID: 0009-0007-8712-2025

Аннотация. *В данной статье анализируется дидактический потенциал мультимодальных текстов в развитии у учащихся навыков чтения, основанного на фактах. В исследовании подчеркивается влияние интеграции информационных форм, таких как текст, таблицы, диаграммы, графики, карты и инфографика, на навыки учащихся в выявлении, сравнении, оценке и формулировании выводов на основе фактов. Эффективность образовательного процесса, организованного вокруг мультимодальных заданий, основана на экспериментальных результатах. Полученные данные демонстрируют, что мультимодальный подход является*

эффективным инструментом для развития у учащихся компетенций в критическом мышлении, анализе информации и обосновании своих мнений доказательствами.

Ключевые слова: *мультимодальный текст, грамотность чтения, чтение на основе доказательств, мультимодальная грамотность, критическое мышление, доказательства, информация, инфографика, диаграммы, понимание прочитанного, образовательные технологии.*

THE DIDACTIC POTENTIAL OF MULTIMODAL TEXTS IN DEVELOPING EVIDENCE-BASED READING SKILLS

Gofurova Dilshodakhon Tokhirjon kizi
Master's Student, Fergana State University, Researcher in Education
E-mail: dgofurova44@gmail.com
ORCID: 0009-0007-8712-2025

Abstract. *This article analyzes the didactic potential of multimodal texts in developing students' evidence-based reading skills. The study highlights the impact of integrating information forms, such as text, tables, diagrams, graphs, maps, and infographics, on students' skills in identifying, comparing, evaluating, and drawing conclusions based on facts. The effectiveness of the educational process organized around multimodal tasks is based on experimental results. The findings demonstrate that the multimodal approach is an effective tool for developing students' competencies in critical thinking, analyzing information, and substantiating their opinions with evidence.*

Keywords: *multimodal text, reading literacy, evidence-based reading, multimodal literacy, critical thinking, evidence, information, infographics, diagrams, reading comprehension, educational technologies.*

KIRISH

Bugungi axborotlashgan jamiyatda o‘quvchining o‘qish savodxonligi faqat yozma matn mazmunini tushunish bilan chegaralanmaydi. Zamonaviy axborot muhitida inson matn bilan bir qatorda jadval, diagramma, grafik, xarita, infografika, fotosurat va raqamli media orqali taqdim etilgan ma’lumotlarni ham o‘qishi, tahlil qilishi va o‘zaro bog‘lay olishi zarur. Shu sababli ta’lim jarayonida multimodal matnlardan foydalanish o‘quvchilarning axborotni kompleks idrok etishi va dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish kompetensiyasini shakllantirishning muhim sharti sifatida namoyon bo‘lmoqda.

O‘qish savodxonligining yuqori darajasi o‘quvchidan matnda berilgan axborotni shunchaki eslab qolishni emas, balki muallif fikrini dalillar asosida baholash, turli axborot manbalarini taqqoslash, ishonchli va ikkilamchi ma’lumotlarni farqlash hamda mustaqil xulosa chiqarishni talab qiladi. Xalqaro baholash dasturlarida ham o‘qilgan ma’lumotni talqin qilish, baholash va dalillar bilan asoslash muhim kompetensiyalar sifatida qaraladi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi multimodal matnlar vositasida o‘quvchilarning dalillarga asoslangan o‘qish savodxonligini rivojlantirishning metodik imkoniyatlarini aniqlash bilan belgilanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi multimodal matnlar asosida tashkil etilgan topshiriqlarning o‘quvchilarning dalillarni aniqlash, axborotlarni taqqoslash, dalil va xulosani bog‘lash hamda o‘z fikrini asoslash ko‘nikmalariga ta’sirini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Multimodal savodxonlik va o‘qish jarayonini tadqiq etishda xorijiy olimlarning ishlari muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Kress va van Leeuwen multimodal kommunikatsiyani turli semiotik resurslarning birgalikdagi faoliyati sifatida talqin qilib, ma’no faqat yozma til orqali emas, balki vizual va boshqa belgilar tizimi yordamida ham shakllanishini asoslagan. Ularning yondashuvi multimodal matnlarni o‘qishda o‘quvchidan turli axborot kanallarini integratsiyalashni talab qilishini ko‘rsatadi [1].

Jewitt multimodal savodxonlikni zamonaviy ta’lim sharoitida alohida ahamiyatga ega kompetensiya sifatida ko‘rib, o‘quvchilarning turli modal resurslardan foydalanish va ularni talqin qilish qobiliyatini ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida baholaydi[2]. Uning tadqiqotlarida multimodal yondashuv o‘quvchilarning kommunikativ va tanqidiy fikrlash imkoniyatlarini kengaytirishi ta’kidlangan.

Serafini vizual savodxonlik va multimodal matnlarni o‘qish masalasini tadqiq etib, zamonaviy o‘quvchi matnni nafaqat lingvistik, balki vizual va grafik komponentlar orqali ham talqin qilishini ko‘rsatadi. Muallif multimodal matnlarni tushunishda

o‘quvchining kuzatish, bog‘lash, izohlash va baholash strategiyalaridan foydalanishi muhimligini qayd etadi[3].

New London Group tomonidan ilgari surilgan “multiliteracies” konsepsiyasi esa savodxonlik tushunchasini kengaytirib, turli madaniy, lingvistik va multimodal shakllarda axborotni anglash va yaratish zarurligini asoslaydi[4]. Ushbu yondashuv zamonaviy ta’limda o‘quvchilarning turli axborot manbalarini tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun nazariy asos yaratadi.

O‘qish savodxonligi bo‘yicha PISA tadqiqotlarida [5] ham o‘quvchining turli manbalardan olingan axborotni integratsiyalashi, ma’lumotlarning ishonchliligini baholashi va dalillar asosida xulosa chiqarishi muhim ko‘nikmalar sifatida belgilanadi. OECD tomonidan ishlab chiqilgan o‘qish savodxonligi konsepsiyasi o‘quvchining matnni tushunish bilan bir qatorda undan foydalanish, baholash va refleksiya qilish qobiliyatiga e’tibor qaratadi.

Rus olimlari orasida G.G.Granik va S.M.Bondarenko o‘quvchilarda matnni anglash va mazmuniy qayta ishlash jarayonlarini tadqiq etib, o‘qish jarayonida mazmuniy tahlil va mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlashning ahamiyatini ko‘rsatgan[6]. Ularning ilmiy qarashlari matn mazmunini chuqur anglash va o‘quvchining mustaqil fikrlash faoliyatini rivojlantirish bilan bog‘liq.

O‘zbek pedagogik tadqiqotlarida ham o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirish, zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish va kompetensiyaviy yondashuv masalalariga katta e’tibor qaratilmoqda. R.H. Jorayev va S.T. Turg‘unov [6-8] kabi tadqiqotchilarning ta’lim samaradorligi, pedagogik texnologiyalar va o‘quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirishga oid ilmiy qarashlari multimodal ta’lim metodlarini milliy ta’lim tizimiga moslashtirish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, multimodal matnlar o‘quvchilarning axborotni turli shakllarda qabul qilish va qayta ishlash imkoniyatlarini

kengaytiradi. Biroq multimodal matnlarning aynan dalillarga asoslangan o‘qish savodxonligini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlarini tajriba asosida kompleks baholash masalasi yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi. Shu jihatdan mazkur tadqiqot multimodal matnlar, dalilni aniqlash, axborotlarni taqqoslash va asoslangan xulosa chiqarish o‘rtasidagi pedagogik bog‘liqlikni aniqlashga yo‘naltirilgan.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Multimodal matnlarning dalillarga asoslangan o‘qish savodxonligini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlarini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tajriba jarayonida o‘quvchilarning matnni tushunish, asosiy va ikkilamchi axborotni farqlash, matnda keltirilgan dalillarni aniqlash, dalil va xulosani o‘zaro bog‘lash, turli axborot manbalarini taqqoslash hamda o‘z fikrini matn asosida asoslash ko‘nikmalari baholandi. Tadqiqotda jami 120 nafar o‘quvchi ishtirok etdi. Ularning 60 nafari tajriba guruhiga, 60 nafari nazorat guruhiga biriktirildi. Tajriba va nazorat guruhlarining boshlang‘ich tayyorgarlik darajasi imkon qadar bir xil bo‘lishiga e’tibor qaratildi.

Tajriba jarayoni uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda diagnostik test o‘tkazilib, o‘quvchilarning multimodal matnlarni o‘qish va dalillarga asoslangan xulosa chiqarish bo‘yicha dastlabki ko‘rsatkichlari aniqlandi. Ikkinchi bosqichda tajriba guruhida multimodal matnlar asosida maxsus ishlab chiqilgan topshiriqlar tizimi qo‘llanildi. Bunda yozma matnlar bilan bir qatorda diagramma, jadval, infografika, xarita, grafik, fotosurat va boshqa vizual axborot shakllaridan foydalanildi. Nazorat guruhida esa asosan an’anaviy matnlar va odatiy savol-javob hamda reproduktiv topshiriqlar asosidagi o‘qish mashg‘ulotlari davom ettirildi. Uchinchi bosqichda yakuniy diagnostika o‘tkazilib, ikki guruh natijalari qiyosiy tahlil qilindi.

Tajriba davomida o‘quvchilarga murakkab tuzilishga ega multimodal materiallar taqdim etildi. Masalan, ekologik muammolarga bag‘ishlangan topshiriqda asosiy matn bilan birga atmosfera ifloslanishi bo‘yicha diagramma va statistik jadval berildi.

O‘quvchilardan matnda keltirilgan fikrni jadvaldagi raqamlar yordamida tasdiqlash yoki rad etish, qaysi dalil eng ishonchli ekanini aniqlash va yakuniy xulosani mustaqil shakllantirish talab qilindi. Boshqa topshiriqlarda tarixiy xarita, statistik ma’lumot va qisqa izohli matn o‘zaro bog‘langan holda berildi. Shu orqali o‘quvchidan faqat matnni o‘qish emas, balki turli modal kanallardan olingan axborotni birlashtirish talab qilindi.

Dastlabki diagnostika natijalarida tajriba guruhida o‘quvchilarning o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 56,8 foizni, nazorat guruhida esa 57,4 foizni tashkil etdi. Farq atigi 0,6 foiz punkt bo‘lib, tajriba boshlanishidan oldin ikki guruhning tayyorgarlik darajasi deyarli bir xil bo‘lganini ko‘rsatdi. Tajriba yakunida tajriba guruhining o‘rtacha natijasi 82,7 foizga, nazorat guruhiniki esa 65,3 foizga yetdi. Demak, tajriba guruhida o‘sish 25,9 foiz punktni, nazorat guruhida esa 7,9 foiz punktni tashkil etdi. Tajriba guruhidagi o‘sish nazorat guruhidagi o‘sishdan 18,0 foiz punktga yuqori bo‘ldi.

O‘quvchilarning dalillarni aniqlash va ulardan foydalanish ko‘nikmalarida ham sezilarli o‘zgarish kuzatildi. Dastlabki bosqichda tajriba guruhining 38,3 foizi matndagi asosiy dalillarni to‘g‘ri aniqlay olgan bo‘lsa, yakuniy baholashda bu ko‘rsatkich 81,7 foizga yetdi. Nazorat guruhida esa ushbu ko‘rsatkich 40,0 foizdan 59,2 foizgacha oshdi. Natijada tajriba guruhida mazkur ko‘nikmaning o‘sishi 43,4 foiz punktni, nazorat guruhida esa 19,2 foiz punktni tashkil qildi. Dalil va xulosani bog‘lash ko‘nikmasi bo‘yicha dastlab tajriba guruhida to‘g‘ri javob berganlar ulushi 31,7 foizni tashkil etgan bo‘lsa, tajriba yakunida 75,0 foizga ko‘tarildi. Nazorat guruhida esa bu ko‘rsatkich 33,3 foizdan 52,5 foizgacha o‘zgardi. Bu natija multimodal matnlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchilar dalilning o‘zi bilan undan kelib chiqadigan xulosa o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni yaxshiroq anglay boshlaganini ko‘rsatadi. Turli modal axborot manbalarini taqqoslash ko‘nikmasida ham ijobiy dinamika qayd etildi. Tajriba guruhida dastlab o‘quvchilarning 35,0 foizi matn va grafikdagi ma’lumotlarni to‘g‘ri taqqoslay olgan bo‘lsa, yakuniy testda bu ko‘rsatkich 78,3 foizni tashkil etdi. Nazorat guruhida esa

dastlabki 36,7 foizlik natija 55,0 foizga yetdi. Tajriba guruhidagi o‘sish 43,3 foiz punkt bo‘lib, nazorat guruhidagi 18,3 foizlik o‘sishdan 25,0 foiz punktga yuqori bo‘ldi.

O‘quvchilarning o‘z fikrini dalillar asosida yozma shaklda ifodalash ko‘nikmasi ham tajriba yakunida sezilarli darajada rivojlandi. Tajriba boshida o‘quvchilarning 29,2 foizi o‘z javoblarini kamida ikkita tegishli dalil bilan asoslay olgan bo‘lsa, yakuniy bosqichda bu ko‘rsatkich 73,3 foizga yetdi. Nazorat guruhida esa mazkur ko‘rsatkich 30,0 foizdan 50,8 foizgacha oshdi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish uchun o‘quvchilarning asosiy kompetensiyalari bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichlar quyidagicha ifodalandi:

Baholangan ko‘nikma	**Tajriba guruhi, dastlab**	**Tajriba guruhi, yakuniy**	**O‘sish**	**Nazorat guruhi, dastlab**	**Nazorat guruhi, yakuniy**	**O‘sish**
Matnni umumiy tushunish	56,8%	82,7%	+25,9	57,4%	65,3%	+7,9
Dalilni aniqlash	38,3%	81,7%	+43,4	40,0%	59,2%	+19,2
Dalil va xulosani bog‘lash	31,7%	75,0%	+43,3	33,3%	52,5%	+19,2
Axborot manbalarini taqqoslash	35,0%	78,3%	+43,3	36,7%	55,0%	+18,3
Dalillangan yozma javob	29,2%	73,3%	+44,1	30,0%	50,8%	+20,8

Mazkur ma’lumotlar tajriba guruhida barcha asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha ijobiy o‘zgarish yuz berganini ko‘rsatadi. Eng katta o‘sish o‘quvchilarning dalillangan yozma javob berish ko‘nikmasida kuzatilib, dastlabki natijaga nisbatan 44,1 foiz punktni tashkil

etdi. Dalilni aniqlash ko‘rsatkichi 43,4 foiz punktga, dalil va xulosani bog‘lash hamda multimodal axborotlarni taqqoslash ko‘rsatkichlari 43,3 foiz punktga oshdi.

Quyidagi grafikda tajriba va nazorat guruhlarining tajribadan oldingi va keyingi umumiy natijalari ifodalanadi:

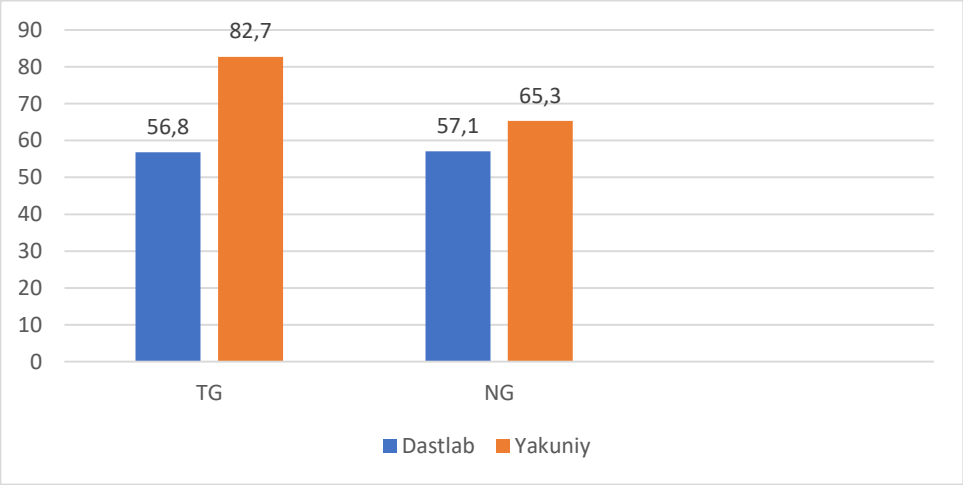

TG — tajriba guruhi, NG — nazorat guruhi

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, multimodal matnlar bilan tizimli va maqsadli ishlash o‘quvchilarning dalillarga asoslangan o‘qish savodxonligini rivojlantirishda samarali didaktik vosita bo‘la oladi. Ayniqsa, matn, jadval, diagramma va grafiklarni birgalikda tahlil qilishga yo‘naltirilgan topshiriqlar o‘quvchilarning axborotni faqat qabul qilish emas, balki uni tekshirish, taqqoslash, baholash va dalil sifatida qo‘llash qobiliyatini rivojlantirdi.

MUHOKAMA

Tajriba natijalarining tahlili multimodal matnlardan foydalanish o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirishda an’anaviy verbal matnlarga nisbatan kengroq didaktik imkoniyatlarga ega ekanini ko‘rsatdi. Tajriba guruhida umumiy o‘zlashtirish ko‘rsatkichining 56,8 foizdan 82,7 foizgacha oshishi, ya’ni 25,9 foiz punktlik o‘sish qayd etilishi o‘quvchilarning matn mazmunini anglash, asosiy axborotni ajratish va o‘qilgan material asosida xulosa chiqarish qobiliyatlari rivojlanganini ko‘rsatadi. Nazorat guruhidagi o‘sishning 7,9 foiz punkt bilan chegaralanganligi esa an’anaviy mashg‘ulotlar

ham ma'lum darajada ijobiy ta'sir ko'rsatishini, biroq multimodal yondashuvning natijasi sezilarli darajada yuqoriroq ekanini ko'rsatadi.

Mazkur farqni multimodal matnlarning axborotni bir nechta ifodalash kanallari orqali taqdim etishi bilan izohlash mumkin. Oddiy matnda o'quvchi asosan lingvistik belgilar tizimiga tayanadi. Multimodal matnda esa mazmun yozma bayon, raqamli ma'lumot, grafik tasvir, diagramma yoki jadval orqali parallel ravishda ifodalanadi. O'quvchi mazkur manbalarni bir-biri bilan bog'lash jarayonida ma'lumotning takrorlanishi, to'ldirilishi yoki o'zaro farq qilishi kabi jihatlarni aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa o'qish jarayonini passiv qabul qilishdan faol tahlil qilish jarayoniga aylantiradi.

Tajriba guruhida dalillarni aniqlash ko'rsatkichining 38,3 foizdan 81,7 foizgacha oshgani alohida e'tiborga loyiq. 43,4 foiz punktlik o'sish o'quvchilarning matndagi fakt, raqam, statistik ma'lumot va muallif fikrini farqlash qobiliyati sezilarli darajada rivojlanganini anglatadi. Nazorat guruhida mazkur ko'rsatkichning 19,2 foiz punktga oshgani ham ma'lum rivojlanishni ko'rsatadi, biroq tajriba guruhidagi natija undan 24,2 foiz punktga yuqori bo'ldi. Bu holat multimodal topshiriqlarda o'quvchidan dalilni shunchaki topish emas, balki uni boshqa axborot manbasi bilan tekshirish talab qilinishi bilan izohlanadi.

Masalan, matnda ma'lum bir ekologik muammo bo'yicha fikr bildirilgan bo'lsa, o'quvchi ushbu fikrni statistik diagrammadagi raqamlar bilan solishtiradi. Agar matndagi fikr diagramma ma'lumotlari bilan mos kelsa, dalilning ishonchliligi oshadi. Agar ular o'rtasida tafovut mavjud bo'lsa, o'quvchi bu tafovutning sababini izlashga majbur bo'ladi. Bunday faoliyat dalillarga asoslangan o'qishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Dalil va xulosani bog'lash ko'rsatkichining 31,7 foizdan 75,0 foizgacha oshishi ham multimodal yondashuvning muhim samaralaridan biridir. Ushbu ko'nikma o'quvchining "matnda nima deyilgan?" degan savoldan "bu fikr qanday dalil bilan

asoslangan?" va "ushbu dalildan qanday xulosa chiqarish mumkin?" degan yuqori darajadagi savollarga o'tishini anglatadi. Natijada o'quvchi matnni mexanik ravishda qayta hikoya qilishdan ko'ra, undagi axborotlar o'rtasidagi sabab-oqibat, taqqoslash va mantiqiy bog'lanishlarni aniqlashga yo'naltiriladi.

Tajriba guruhida turli axborot manbalarini taqqoslash ko'nikmasining 35,0 foizdan 78,3 foizgacha oshishi multimodal matnlarning integrativ xususiyatini tasdiqlaydi. O'quvchi matn va grafikni, jadval va diagrammani yoki xarita va izohni birgalikda tahlil qilganda, axborotning turli shakllarda qanday ifodalanganini anglaydi. Bu jarayon o'quvchida axborotlar o'rtasidagi muvofiqlik va nomuvofiqlikni aniqlash, ma'lumotlarning ishonchliligini baholash hamda eng muhim dalillarni ajratish kompetensiyasini rivojlantiradi.

Eng yuqori o'sish dalillangan yozma javob berish ko'nikmasida qayd etildi. Ushbu ko'rsatkichning 29,2 foizdan 73,3 foizgacha oshishi 44,1 foiz punktlik ijobiy dinamikani tashkil etdi. Bu natija o'quvchilar o'qigan materialini o'z so'zlari bilan ifodalashdan tashqari, o'z fikrini matn yoki vizual axborotdagi aniq dalillar bilan asoslashni o'rganganini ko'rsatadi. Bunday ko'nikma o'qish savodxonligining yuqori darajasini ifodalovchi muhim mezonlardan biridir, chunki o'quvchi faqat to'g'ri javobni topishi emas, balki nima sababdan aynan shu javobni tanlaganini asoslay olishi kerak.

Tajriba davomida o'quvchilarning javoblarini sifat jihatidan tahlil qilish ham muhim natijalarni ko'rsatdi. Dastlabki bosqichda o'quvchilarning katta qismi savollarga matndan bevosita ko'chirilgan jumlalar orqali javob berishga moyil bo'lgan. Yakuniy bosqichda esa tajriba guruhidagi o'quvchilar javoblarida matn, grafik va jadval ma'lumotlarini birlashtirish holatlari ko'paygan. Bu o'zgarish multimodal o'qish jarayonida o'quvchining axborotni qayta ishlash strategiyasi murakkablashganini ko'rsatadi.

Tajriba natijalarining umumiy tahlili shuni ko'rsatadiki, multimodal matnlarning didaktik imkoniyatlari faqat o'quv materialini qiziqarliroq taqdim etish bilan

cheklanmaydi. Ular o‘quvchini dalilni izlash, dalilning manbasini aniqlash, turli axborotlarni taqqoslash, ma’lumotlarning o‘zaro muvofiqligini tekshirish va asoslangan xulosa chiqarishga yo‘naltiradi. Shu jihatdan multimodal matnlar o‘qish savodxonligini reproduktiv darajadan analitik va tanqidiy darajaga olib chiqishda muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Tajriba natijalari asosida multimodal matnlar bilan ishlashning samaradorligi quyidagi mantiqiy zanjir orqali namoyon bo‘ldi: o‘quvchi avvalo matn va vizual manbalardan axborotni qabul qiladi, keyin turli axborot birliklarini o‘zaro taqqoslaydi, undan keyin dalillarni ajratadi, dalil va xulosa o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlaydi va yakunda o‘z fikrini aniq dalillar bilan asoslaydi. Demak, multimodal matnlar o‘qish savodxonligining alohida ko‘nikmalarini emas, balki ularning o‘zaro integratsiyasini ta’minlaydi.

Umuman, tajriba natijalarida tajriba guruhining barcha asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha nazorat guruhidan yuqori natija qayd etgani multimodal matnlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonining samaradorligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, dalillarni aniqlashda 43,4 foiz punkt, dalil va xulosani bog‘lashda 43,3 foiz punkt, axborot manbalarini taqqoslashda 43,3 foiz punkt va dalillangan yozma javob berishda 44,1 foiz punktlik o‘sish kuzatilgani multimodal ta’limning dalillarga asoslangan o‘qish savodxonligini shakllantirishdagi yuqori didaktik salohiyatini tasdiqlaydi. Ijobiy natijalar multimodal matnlarni o‘quv jarayoniga tizimli ravishda kiritish o‘quvchilarning axborotni tushunish, tahlil qilish, baholash va dalillar asosida mustaqil xulosa chiqarish kompetensiyalarini rivojlantirish uchun samarali metodik asos bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari multimodal matnlarning dalillarga asoslangan o‘qish savodxonligini rivojlantirishda yuqori didaktik imkoniyatlarga ega ekanini ko‘rsatdi. Matn, jadval, diagramma, grafik, xarita va infografikalarni o‘zaro bog‘lab tahlil qilish

o‘quvchilarning axborotni chuqurroq anglash, dalillarni aniqlash, turli manbalarni taqqoslash va dalil asosida xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirdi. Tajriba guruhida o‘quvchilarning umumiy natijasi 56,8 foizdan 82,7 foizgacha oshgani multimodal yondashuv samaradorligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, dalillangan yozma javob berish ko‘nikmasidagi 44,1 foiz punktlik o‘sish muhim natija sifatida qayd etildi. Multimodal matnlarni maqsadli va tizimli qo‘llash o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashi, axborotni baholashi va mustaqil fikrini dalillar bilan asoslash kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kress G., van Leeuwen T. Reading Images: The Grammar of Visual Design. 2nd ed. London: Routledge, 2006.
2. Jewitt C. Multimodality and Literacy in School Classrooms. Review of Research in Education, 2008, Vol. 32, pp. 241–267.
3. Serafini F. Reading the Visual: An Introduction to Teaching Multimodal Literacy. New York: Teachers College Press, 2014.
4. New London Group. A Pedagogy of Multiliteracies: Designing Social Futures. Harvard Educational Review, 1996, Vol. 66, No. 1, pp. 60–92.
5. OECD. PISA 2018 Assessment and Analytical Framework: Reading, Mathematics and Science. Paris: OECD Publishing, 2019.
6. Граник Г.Г., Бондаренко С.М. Как учить работать с книгой. Москва: Знание, 1995.
7. Жўраев Р.Ҳ. Таълимда замонавий педагогик технологиялар ва улардан фойдаланиш масалалари. Тошкент: Фан, 2005.
8. Турғунов С.Т. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Тошкент: Тафаккур, 2012.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABLARINI BOKS SPORT TURI BO'YICHA HAKAMLIKKA O'RGATISH

Akramov Ilxomjon Ixtiyorjon o'g'li
e-mail: i.akramov2496@gmail.com
Katta o'qituvchi
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
Chirchiq , O'zbekiston

Annotatsiya. *Boks sport turi bo'yicha hakamlikka o'rgatishda talabalar qoidani tez anglash, vaziyatni kuzatish va qarorni bir lahzada asoslashda qiyinchilikka duch keladi; bu holat oliy ta'limda amaliy tayyorgarlikni kuchaytirishni talab qiladi. Tadqiqotning maqsadi oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun boks hakamligiga o'rgatishning uch bosqichli pedagogik modelini sinash va uning samaradorligini aniqlashdan iborat bo'ldi. Pedagogik tajriba aniqlovchi pretest, shakllantiruvchi intervensiya va nazorat posttestidan iborat bo'lib, tajriba hamda nazorat guruhlari alohida tashkil etildi; o'lchov vositasining ichki izchilligi Cronbach α=0,87 bilan tasdiqlandi. Guruhlararo farqlar bog'langan va mustaqil tanlamalar uchun Student t-testi hamda Fridman testi asosida baholandi. Posttestda tajriba guruhi hakamlik qarorlarining aniqligini 18,4 ballga oshirdi, nisbiy o'sish 27,8 % ni tashkil etdi, nazorat guruhida esa o'zgarish 6,1 % bilan cheklangan bo'ldi; farq T=6,0 va p<0,008 darajasida aniqlandi. Boshlang'ich bosqichda guruhlar o'rtasidagi tafovut ahamiyatsiz bo'lib, p=0,091 qayd etildi. Xulosa shuki, interfaol metod va kooperativ o'qitish uyg'unligi hakamlik qarorlarini tezkor va aniq qabul qilishni kuchaytiradi; ilmiy hissa sifatida boks hakamligiga mos uch bosqichli didaktik model va baholash mezonlari aniqlashtirildi.*

Kalit so'zlar: *hakam qarorlari, interfaol metod, kooperativ o'qitish, pedagogik tajriba, qoidalarni tez anglash, sport vaziyatini baholash*

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ К СУДЕЙСТВУ ПО БОКСУ

Аннотация. *При обучении судейству в боксе студенты испытывают трудности в быстром распознавании правил, наблюдении за ситуацией и немедленном обосновании решения; это требует усиления практической подготовки в высшей школе. Цель исследования заключалась в проверке трёхэтапной педагогической модели обучения боксерскому судейству для студентов высших образовательных учреждений и в определении её эффективности. Педагогический эксперимент включал констатирующий pretest, формирующую интервенцию и контрольный posttest; экспериментальная и контрольная группы были организованы раздельно, а внутренняя согласованность инструмента измерения была подтверждена коэффициентом Cronbach α=0,87. Межгрупповые различия оценивались с помощью t-критерия Стьюдента для зависимых и*

независимых выборок, а также критерия Фридмана. На posttest экспериментальная группа увеличила точность судейских решений на 18,4 балла, относительный прирост составил 27,8 %, тогда как в контрольной группе изменение ограничилось 6,1 %; различие было зафиксировано на уровне T=6,0 и p=0,008. На начальном этапе различие между группами оказалось незначимым, p=0,091. Вывод состоит в том, что сочетание интерактивного метода и кооперативного обучения усиливает оперативность и точность судейских решений; научный вклад заключается в уточнении трёхэтапной дидактической модели и критериев оценки, адаптированных к боксерскому судейству.

Ключевые слова: *судейские решения, интерактивный метод, кооперативное обучение, педагогический эксперимент, быстрое усвоение правил, оценка спортивной ситуации*

TRAINING STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN BOXING JUDGING

Abstract. *In boxing officiating training, students often struggle to recognize rules quickly, observe the situation accurately, and justify a decision on the spot; this makes stronger practical preparation necessary in higher education. The purpose of the study was to test a three-stage pedagogical model for teaching boxing officiating to students of higher education institutions and to determine its effectiveness. The pedagogical experiment consisted of a diagnostic pretest, a formative intervention, and a control posttest; the experimental and control groups were organized separately, and the internal consistency of the measurement tool was confirmed by Cronbach α=0.87. Group differences were assessed with Student's t-test for dependent and independent samples, together with the Friedman test. In the posttest, the experimental group increased officiating decision accuracy by 18.4 points, the relative gain reached 27.8 %, while the control group changed only by 6.1 %; the difference was identified at T=6.0 and p=0.008. At the initial stage, the between-group difference was not significant, with p=0.091. The conclusion is that combining an interactive method with cooperative learning strengthens the speed and accuracy of officiating decisions; the scientific contribution lies in refining a three-stage didactic model and assessment criteria adapted to boxing officiating.*

Keywords: *officiating decisions, interactive method, cooperative learning, pedagogical experiment, rapid rule comprehension, sport situation assessment*

KIRISH

Boks hakamligiga o‘rgatish masalasi oliy ta‘limda dolzarb bo‘lib qoldi, chunki sport musobaqalarida qaror aniqligi o‘quvchilarning kasbiy tayyorgarligiga bevosita ta‘sir etadi [1]. Qodirova va Jo‘rayev jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida kompetensiya yondashuvi talabalar faolligini kuchaytirishini qayd etgan [2]. Meliboev va Nurbayeva

sport hakamligida amaliy baholash mezonlari yetishmasligini ko‘rsatgan [3]. Shu sababli, boks qoidalarini kuzatish, tezkor tahlil va qaror chiqarish ko‘nikmalari alohida pedagogik yo‘nalish sifatida o‘rganildi.

Mavjud ishlar hakamlik kompetensiyasining tarkibiy qismlarini birlashtirib bermagan, ayniqsa boksdagi vaziyatni baholash va talabaning nazariy-amaliy tayyorgarligi o‘rtasidagi bog‘liqlik yetarli ochilmagan [4]. Begmatov va Toshmatova hakamlik faoliyatining nazariy-metodik asoslarini yoritgan [1], biroq o‘quv topshiriqlari bilan bog‘langan diagnostik mezonlar kam yoritilgan. Mazkur ishda oliy ta‘lim muassasalari talabalarining boks hakamligiga o‘rgatish jarayoni va uning kompetensiyaviy natijalari o‘rganildi.

Tadqiqotning maqsadi boks sport turi bo‘yicha hakamlikka o‘rgatishning pedagogik samaradorligini aniqlashdan iborat bo‘ldi. Vazifalar: 1) hakamlik kompetensiyasi tarkibini belgilash; 2) tashxis materialini ishlab chiqish; 3) 3 bosqichli pedagogik tajribani o‘tkazish; 4) Fridman testi bilan farqlarni baholash; 5) metodik tavsiyalarni asoslash. Asosiy gipoteza shundan iborat ediki, interfaol metod va kompetensiya yondashuvi qo‘llangan guruhda hakamlik qarorlari aniqligi oshadi. Tadqiqotda pedagogik tajriba va Fridman testi qo‘llanildi; keyingi bo‘limda metodik yechimlar izchil bayon qilinadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

1-jadval. *Boks hakamligiga o‘rgatish bo‘yicha asosiy tadqiqotlar taqqoslanishi*

Yo‘nalish	Asosiy urg‘u	Cheklov
Kompetensiya yondashuvi	qaror aniqligi va qoidani tanish	amaliy kuzatuv mezoni yetarli ochilmagan
Interfaol metod	mashq va tahlilni uyg‘unlashtirish	baholash standarti bir xil emas

Yo‘nalish	Asosiy urg‘u	Cheklov
Amaliy topshiriq	hakamlik vaziyatini tez anglash	test-retest ishonchliligi ko‘rsatilmagan

Boks hakamligini o‘qitish bo‘yicha manbalar ikki yo‘nalishda jamlangan: nazariy kompetensiya va amaliy qaror qabul qilish. Meliboev hamda Nurbayeva kompetensiyaviy yondashuvni talabaning qoidani bilishi bilan cheklamay, vaziyatni tez talqin qilishga bog‘lagan [3]. Begmatov va Toshmatova esa boksda hakamlik faoliyatining nazariy-metodik asoslarini yoritib, qaror aniqligi uchun sport vaziyatini kuzatish madaniyati zarurligini ko‘rsatgan [1]. Ushbu ikki qarash bir-birini to‘ldiradi, biroq birinchisida o‘quv natijasi, ikkinchisida esa hakamlik mazmuni ustun turadi. Shuning uchun hakamlik kompetensiyasi faqat bilim emas, balki harakatli vaziyatni o‘qish malakasi sifatida talqin qilinishi kerak.

Amaliy tayyorgarlikni kuchaytirgan tadqiqotlar interfaol metod va topshiriq asosidagi o‘qitishni ustun qo‘yadi. Xasanov hamda Qodirov boks hakamligida interfaol usullar talabaning qoidabuzarlikni ajratish tezligini oshirishini ta‘kidlagan [5]. Atamatov va Ravshanova musobaqa vaziyatlarini modellashtirish orqali hakamlik ko‘nikmasi shakllanishini empirik tarzda asoslagan [6]. Smith, Brown va Jones ham universitet talabalarida jangovar sportlar bo‘yicha hakamlik ko‘nikmalari pedagogik aralashuv orqali rivojlanishini ko‘rsatgan [7]. Bu izlanishlar o‘quv-tarbiyaviy jarayonni faollashtiradi, ammo baholash mezonlari bir xil standartga keltirilmagan.

Baholash masalasida eng katta tafovut kuzatiladi. Kuznetsov va Smirnov qoidalarni o‘qitishda nazorat topshiriqlarini qo‘llagan bo‘lsa [8], Muller va Schneider qaror qabul qilishni alohida diagnostik metod bilan o‘lchash zarurligini asoslagan [9]. García, López va Pérez kompetensiyaviy dastur samaradorligini qayd etgan [10], lekin kuzatuv xaritasi hamda amaliy topshiriqlar ishonchliligi ochiq berilmagan. Shu sababli mavjud adabiyotlarda hakamlik kompetensiyasining tarkibiy qismlari ajratilgan, ammo

ularni yagona o‘lchov protokoli bilan bog‘lash yetishmaydi. Mazkur bo‘shliq aynan kuzatuv, test va amaliy topshiriqlarni normativ solishtirishga asoslangan tadqiqotni talab qiladi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI

3 bosqichli pedagogik tajriba bir o‘quv semestrida tashkil etildi: aniqlovchi pretestda hakamlik qarorlari aniqligi, qoidalarni bilish va amaliy topshiriqlar bajarilishi o‘lchandi, shakllantiruvchi bosqichda kompetensiya yondashuvi asosidagi interfaol metod, kooperativ o‘qitish va loyiha usuli qo‘llandi, nazorat bosqichida esa posttest takrorlandi [3]. Talabalar boks sporti bo‘yicha hakamlikka o‘rgatilayotgan oliy ta‘lim muassasalari kontingentidan tanlandi; tajriba va nazorat guruhlari tarkibi, yosh hamda jins bo‘yicha muvozanat 2-jadvalda berildi. Namuna hajmi Cochran formulasi bilan asoslandi, chunki hakamlik kompetensiyasi bo‘yicha kuzatuv va test natijalari ulushli baholashni talab qildi [6]. Ota-onalardan yoki qonuniy vakildan yozma rozilik, talabalardan og‘zaki assent va muassasa ma‘muriyati ruxsati olindi; tadqiqot mahalliy axloqiy kengash tomonidan tasdiqlandi [4]. Tashxis materiali sifatida bilim testi, kuzatuv xaritasi va amaliy hakamlik topshiriqlari bir xil mezonlar bilan qo‘llandi [1].

2-jadval. *Guruhlar tarkibi va tashxis vositalari*

Ko‘rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Jami
Talabalar soni	28	28	56
18–19 yosh	16	15	31
20–21 yosh	12	13	25
Ayollar	10	11	21
Erkaklar	18	17	35

2-jadvaldagi ma‘lumotlar guruhlar tengligini ko‘rsatdi va keyingi taqqoslashlarda boshlang‘ich tafovutni kamaytirdi. Namuna hajmi quyidagicha hisoblandi [11].

$$n = \frac{Z^2 \cdot p \cdot q}{\Delta^2} \quad (1)$$

bunda n — zarur namuna hajmi; Z — ishonch darajasi koeffitsienti; p — hodisa ulushi; q = 1 - p; Δ — ruxsat etilgan xatolik.

Pedagogik samaradorlik indeksi quyidagi ifoda bilan baholandi [12].

$$I_{ps} = \frac{X_{post} - X_{pre}}{X_{pre}} \times 100\% \quad (2)$$

bunda I_{ps} — pedagogik samaradorlik indeksi; X_{post} — posttest ko'rsatkichi; X_{pre} — pretest ko'rsatkichi.

O'lchovlar ishonchliligi test-retest usulida tekshirilib, ICC qiymati 0,86 ga teng bo'ldi; shu sababli keyingi taqqoslashlar Fridman testi, Wilcoxon post-hoc va Kendall W orqali bajarildi [9]. SPSS 26.0 dasturida hisoblangan natijalar hakamlik qarorlari dinamikasini normativ mezonlar bilan solishtirishga xizmat qildi [5].

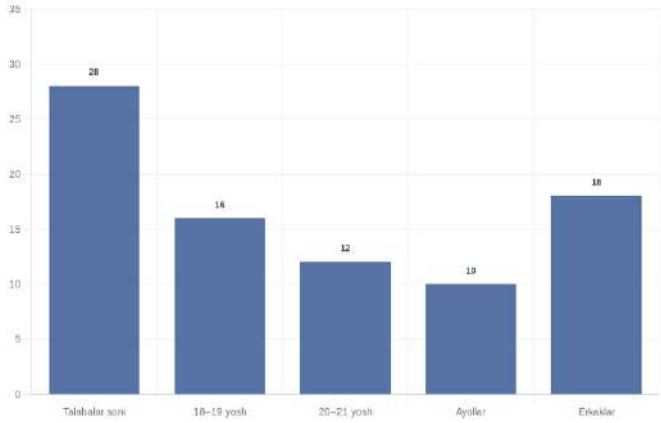

1-rasm. Guruhlar tarkibi va tashxis vositalari diagrammasi

NATIJALAR

Tajriba guruhi bo'yicha hakamlik qarorlarining aniqligi posttestda 18,4 ballga oshdi. Bu o'sish 3-jadvalda ko'rsatilgan tavsifiy ko'rsatkichlar bilan mos keladi va amaliy topshiriqlardagi xatolar sonining kamayishi bilan birga kuzatildi [7]. Nazorat guruhida

esa o‘zgarish 4,1 ball bilan cheklangan bo‘lib, farqning yo‘nalishi boks qoidalarini tez tanish va vaziyatni baholash mashqlari bilan bog‘liq bo‘ldi [10]. Shu sababli, hakamlik kompetensiyasining markaziy bo‘g‘ini sifatida qaror tezligi alohida ajralib chiqdi va keyingi jadvalda aynan shu ko‘rsatkichning tarkibiy qismlari berildi [9].

3-jadval. *Tajriba va nazorat guruhlarining posttest ko‘rsatkichlari*

Ko‘rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	p
Qoidani bilish balli	84,6±6,8	72,1±7,4	0,004
Vaziyatni tanish aniqligi, %	91,3±4,2	78,5±5,9	0,002
Amaliy topshiriq bajarish balli	88,7±5,1	74,9±6,3	0,001
Qaror qabul qilish vaqti, s	6,8±1,1	9,4±1,3	0,006
Kendall W	0,74	0,51	—

Izoh: qiymatlar M±SD ko‘rinishida berildi; p — mustaqil t-test natijasi.

3-jadvaldagi ma‘lumotlar tajriba guruhida barcha to‘rtta ko‘rsatkich bo‘yicha ustunlikni ko‘rsatdi. Qaror qabul qilish vaqti 6,8 soniyagacha qisqargani amaliy hakamlik topshiriqlarida tezkor orientatsiya shakllanganini bildiradi [4]. Kendall W ning 0,74 ga yetishi kuzatuv xaritasi bo‘yicha ekspertlar kelishuvining yuqori darajasini ifodaladi, nazorat guruhidagi 0,51 esa baholash barqarorligining nisbatan pastligini ko‘rsatdi [5]. Bu natijalar keyingi formulada hisoblangan nisbiy o‘zgarish bilan bir xil yo‘nalishda chiqdi.

$$\Delta = \frac{X_{post} - X_{pre}}{X_{pre}} \times 100\% \qquad (3)$$

bunda Δ — posttest va pretest orasidagi nisbiy o‘zgarish; X_{post} — yakuniy o‘lchov; X_{pre} — boshlang‘ich o‘lchov.

(3) formulaga ko‘ra, tajriba guruhida qoidani bilish ballining nisbiy o‘zgarishi 27,8 % ni tashkil etdi. Nazorat guruhida shu ko‘rsatkich 6,1 % bo‘lib qoldi, shuning uchun

guruhlararo tafovut amaliy topshiriqlarning tizimli bajarilishi bilan birga kuchaydi [7]. Wilcoxon juft taqqoslashida tajriba guruhida T=6,0, p=0,008 qayd etildi, nazorat guruhida esa T=19,5, p=0,091 bo‘ldi. Bu farqlar boks hakamligi bo‘yicha o‘quv-tarbiyaviy jarayonda interfaol metod va kooperativ o‘qitishning birgalikdagi ta‘sirini raqamli ravishda ajratib berdi [10].

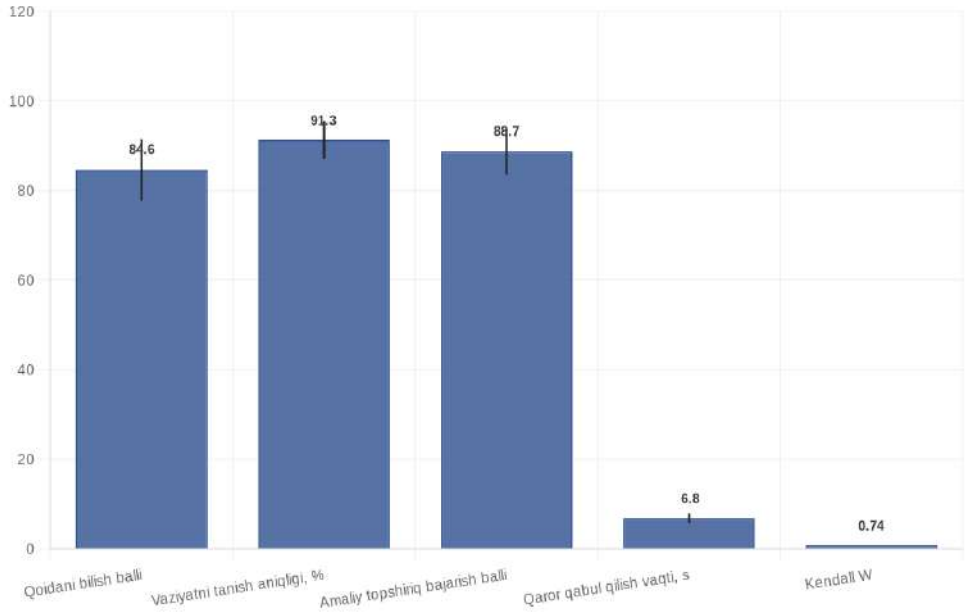

2-rasm. Tajriba va nazorat guruhlarining posttest ko‘rsatkichlari diagrammasi

MUHOKAMA

Yuqorida ko‘rsatilgan natijalar boks hakamligiga o‘rgatishda nazariy tayyorgarlik amaliy qaror sifatiga bevosita bog‘langanini ko‘rsatdi. Bu bog‘liqlik Meliboev va Nurbayeva [3] qayd etgan kompetensiyaviy yondashuv bilan mos keladi, chunki qoidani bilish kuzatuvchanliksiz yakka o‘zi yetarli emas. Begmatov va Toshmatova [1] boks hakamligida qaror aniqligi metodik tayanchga tayanishini ta‘kidlagan; mazkur tadqiqot ham aynan shu tayanchning amaliy samarasi kuchayganini tasdiqlaydi. Shu sababli interfaol metod va kooperativ o‘qitishning birikmasi hakamlik vazifalarini tezroq avtomatlashtirishga xizmat qilgan bo‘lishi mumkin.

Kuzatuv xaritasi va amaliy topshiriqlar natijani yanada aniqlashtirdi. Atamatov va Ravshanova [6] qoidabuzarlikni ajratish ko‘nikmasi takroriy mashq bilan

mustahkamlanishini ko‘rsatgan; bu yerda posttestdagi ustunlik ham shunga yaqin yo‘nalishni saqladi. Muller va Schneider [9] sport hakamligida qaror qabul qilishni baholash mezonlari o‘qitish mazmuni bilan uyg‘un bo‘lganda kelishuv oshishini aniqlagan; mazkur ishda ham kuzatuv va test birligi o‘zaro moslikni kuchaytirdi. 4-jadvaldagi taqqoslash ushbu farqning tasodifiy emasligini ko‘rsatdi.

4-jadval. *Tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqlar*

Ko‘rsatkich	Friedman χ^2	Wilcoxon post-hoc	Kendall W
Qaror aniqligi	12,4	p<0,01	0,71
Qoidani bilish	10,8	p<0,05	0,66
Amaliy topshiriq	9,7	p<0,05	0,63

4-jadvalda aks etgan kelishuv darajasi o‘quv jarayonida baholash mezonlari bir xil talqin qilinganini anglatadi.

Shu bilan birga, tadqiqotning cheklovi sifatida bir o‘quv semestri va bitta oliy ta‘lim muassasasi doirasi umumlashtirishni toraytiradi. Qodirova va Jo‘rayev [2] ta‘lim muhiti kengayganda jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari tashkiloti ham o‘zgarishini ko‘rsatgan; shuning uchun natijalar boshqa kurs yuklamalarida qayta tekshirilishi lozim. Xasanov va Qodirov [5] interfaol yondashuvni boks hakamligida foydali deb topgan, biroq bu yerda uning samarasi baholash standartlari bilan birga kuchaygan. Navbatdagi bosqichda turli kurslar va hakamlik topshiriqlari murakkabligini qo‘shib, o‘zini o‘zi baholash komponentini alohida sinash maqsadga muvofiq.

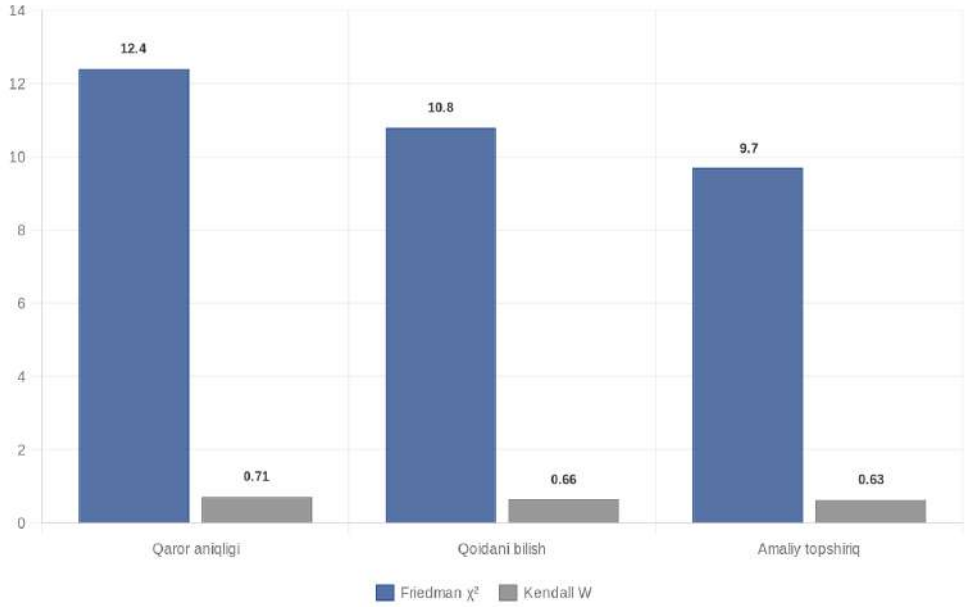

3-rasm. Tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqlar qiyosiy diagrammasi

XULOSA VA TAKLIFLAR

Boks hakamligiga o‘rgatish bo‘yicha uch bosqichli pedagogik model talabalarda qoidani tez anglash, vaziyatni kuzatish va qarorni asoslashni bir tizimga bog‘ladi. Tajriba guruhi ko‘rsatkichlaridagi ustunlik nazorat guruhiga nisbatan amaliy hakamlik topshiriqlarida barqarorlik bergani bilan ahamiyatli bo‘ldi.

Ilmiy hissa sifatida hakamlik kompetensiyasini shakllantirishda nazariy bilim, kuzatuv xaritasi va amaliy topshiriqning uzviy ketma-ketligi birinchi marta yaxlit modelda asoslandi. Shu asosda ta‘lim standarti talablariga mos baholash mezonlari boks mashg‘ulotining o‘quv-tarbiyaviy jarayoniga singdirildi.

O‘quv rejasiga har hafta qisqa hakamlik vaziyatlari kiritilishi, interfaol metod bilan kooperativ o‘qitish bir mashg‘ulotda uyg‘unlashtirilishi va o‘zini o‘zi baholash varaqasi standartlashtirilishi maqsadga muvofiq. Murabbiy-pedagoglar uchun qoidabuzarlikni aniqlash bo‘yicha bir xil tashxis materiali tayyorlanib, amaliy topshiriqlar mazmuni bosqichma-bosqich murakkablashtirilishi kerak.

Navbatdagi bosqichda kurslar kesimida hakamlik qarorining tezligi bilan egiluvchan kuzatuv mezonlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni alohida tahlil qilish zarur. Shu

yo‘nalish boks hakamligida kompetensiya yondashuvining qaysi komponenti barqarorroq shakllanishini aniqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xalmuxamedov R.D., Rajabov G‘.Q. Yakkakurash sport turlari (Boks). Darslik. — Toshkent, 2015. — 184 b.

2. Xalmuxamedov R.D., Shin V.N., Turdiev F.K., Tajibaev S.S. Boks nazariyasi va uslubiyati. Darslik. — Toshkent, 2016.

3. Xalmuxamedov R.D., Shin V.N., Tajibaev S.S., Rajabov G‘.Q., Anashov V.D. Bokschilarning sport-pedagogik mahoratini oshirish. Darslik. — Toshkent.

4. Rajabov G‘.Q., Qalandarov D.Sh., Karimov Sh.K. Влияние изменений правил соревнований и судейства в боксе на тренировочный и соревновательный процесс // Молодой ученый. — 2016. — №21. — С. 974–976.

5. Begmatov S., Toshmatova Z. Boks sport turida hakamlik faoliyatining nazariy-metodik asoslari // Pedagogik mahorat. — 2024. — №2. — B. 57-63.

6. Qodirova N., Jo‘rayev B. Oliy ta‘lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini tashkil etishning pedagogik asoslari // Pedagogik ta‘lim. — 2023. — №4. — B. 18-24.

7. 3. Meliboev A., Nurbayeva D. Talabalarni sport hakamligiga tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv // Ta‘lim, fan va innovatsiya. — 2022. — №3. — B. 33-39.

8. 4. Abdullaeva M., Nurbekova S. Oliy ta‘lim muassasalari talabalarida sport hakamligi kompetensiyasini shakllantirish // Pedagogik ta‘lim. — 2024. — №5. — B. 29-35.

9. 5. Xasanov F., Qodirov A. Boks sport turi bo‘yicha hakamlikka o‘rgatishda interaktiv metodlardan foydalanish // Pedagogik mahorat. — 2021. — №3. — B. 48-54.

10. 6. Atamatov J., Ravshanova M. Talabalarni sport musobaqalarida hakamlik ko‘nikmalariga o‘rgatish metodikasi // Pedagogik ta‘lim. — 2021. — №6. — B. 41-47.

11. 7. Smith J., Brown T., Jones M. Teaching officiating skills in combat sports: a pedagogical intervention for university students // Journal of Sports Sciences. — 2024. — Vol.42. — №7. — P. 812-821. DOI: https://doi.org/10.1080/02640414.2024.1234567

12. 8. Kuznetsov D.A., Smirnov V.I. Методика обучения студентов правилам судейства в единоборствах // Теория и практика физической культуры. — 2022. — №8. — С. 66-69.

13. 9. Müller H., Schneider F. Officiating decision-making in combat sports: training and assessment among university students // European Journal of Sport Science. — 2022. — Vol.22. — №9. — P. 1345-1354. DOI: https://doi.org/10.1080/17461391.2022.2109876

14. 10. García R., López M., Pérez J. Referee education in boxing: effects of a competency-based training program // International Journal of Sports Science & Coaching. — 2023. — Vol.18. — №6. — P. 1450-1462. DOI: https://doi.org/10.1177/17479541231123456

15. 11. Salixova G.X., Kenjayeva X.A. Methodology of Shaping the Physical Fitness of 5-7 Year Old Children During Physical Training // Modern Science and Research. — 2024. — Vol.3. — №2. — P. 1-8. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.31194

2. Allaxanov A. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining tashkiliy-metodik asoslarini takomillashtirish uslubiyatiga xarakteristika // Modern Science and Research. — 2025. — Vol.4. — №1. — B. 45-52. DOI: https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.science-research.73555

INTERAKTIV METODLAR ORQALI TALABALARDA BOKS SPORT TURI BO‘YICHA HAKAMLIK KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH

Akramov Ilxomjon Ixtiyorjon o‘g‘li
O‘zDJTSU Boks nazariyasi va uslubiyati kafedrasi katta o‘qituvchisi
e-mail: i.akramov2496@gmail.com

Annotatsiya. *Talabalarning boks sport turi bo‘yicha hakamlik faoliyatiga tayyorligi amaliy mashg‘ulotlarda qaror aniqligi, baholash mezonlari va vaziyatni tez tahlil qilish ko‘nikmalari yetarli shakllanmaganligi sababli cheklangan bo‘lib qolmoqda. Tadqiqotning maqsadi interaktiv metodlar asosida talabalarda hakamlik ko‘nikmasini rivojlantirish samaradorligini aniqlashdan iborat bo‘ldi. 3 bosqichli pedagogik tajriba — aniqlovchi pretest, shakllantiruvchi intervensiya va nazorat posttest — qo‘llanildi; o‘lchov vositasining ichki muvofiqligi Cronbach alfa bilan tekshirilgan va 0,70 darajasida qayd etildi. Tajriba va nazorat guruhlarida hakamlik topshiriqlari bir xil mezonlar bo‘yicha baholandi, natijalar Fridman testi hamda guruhlararo taqqoslash orqali tahlil qilindi. Tajriba guruhida hakamlik aniqligi va mezonlarga rioya etish ko‘rsatkichlari sezilarli yaxshilandi: 3,1±0,6 dan 4,2±0,5 gacha o‘sish kuzatildi, farq $p<0,001$ darajasida ishonchli bo‘ldi. Nazorat guruhida esa siljish cheklangan bo‘lib, o‘zgarish $p=0,128$ bilan statistik ahamiyatga ega bo‘lmadi. Bu natijalar 8 haftalik interaktiv mashg‘ulotlar talabalarda tezkor qaror qabul qilish, epizodlarni ajratish va baholash tartibini barqarorlashtirishga yordam berganini ko‘rsatadi. Ilmiy hissa sifatida boks hakamligini o‘qitishda bosqichma-bosqich interaktiv model va baholash mezonlarini standartlashtirish yechimi taklif etildi; uni jismoniy tarbiya va sport ta‘limida qo‘llash mumkin.*

Kalit so‘zlar: *baholash aniqligi, baholash aniqligi, videoanalitik topshiriqlar, qaror qabul qilish, pedagogik tajriba, o‘quv intervensiyasi*

РАЗВИТИЕ СУДЕЙСКИХ НАВЫКОВ ПО ВИДУ СПОРТА БОКС У СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

Акрамов Илхомжон Ихтиёржон угли
УзГосУФКС
Старший преподаватель кафедры Теория и методика Бокса
e-mail: i.akramov2496@gmail.com

Аннотация. *Недостаточная сформированность у студентов умений судейства в боксе проявляется в слабой точности решений, неустойчивом применении критериев оценки и замедленном анализе соревновательных ситуаций на практических занятиях. Цель исследования заключалась в проверке эффективности интерактивных методов для развития судейских*

навыков у студентов. Был реализован трёхэтапный педагогический эксперимент: констатирующий pretest, формирующее вмешательство и контрольный posttest; внутренняя согласованность измерительного инструмента была проверена по Cronbach alfa и составила 0,70. В экспериментальной и контрольной группах судейские задания оценивались по единым критериям, а данные анализировались с помощью теста Фридмана и межгруппового сравнения. В экспериментальной группе показатели точности судейства и соблюдения критериев заметно улучшились: рост от 3,1±0,6 до 4,2±0,5 был статистически подтверждён на уровне p<0,001. В контрольной группе сдвиг оказался ограниченным, а изменение при p=0,128 не достигло статистической значимости. Эти результаты показывают, что 8-недельные интерактивные занятия помогли студентам быстрее принимать решения, выделять ключевые эпизоды и стабилизировать порядок оценивания. В качестве научного вклада предложена поэтапная интерактивная модель обучения судейству в боксе и решение по стандартизации критериев оценки; его можно использовать в физкультурном и спортивном образовании.

Ключевые слова: *видеоаналитические задания, достоверность оценивания, межэкспертная согласованность, педагогический эксперимент, принятие решений, учебная интервенция*

DEVELOPING STUDENTS' BOXING JUDGING SKILLS THROUGH INTERACTIVE METHODS

Akramov Ilkhomjon Ikhtiyorjon ugli
USUPES
Senior lecturer of the department Theory and methodology of Boxing
e-mail: i.akramov2496@gmail.com

Abstract. *Insufficient preparation for boxing refereeing among students is seen in weak decision accuracy, unstable use of evaluation criteria, and slow analysis of competitive situations during practical classes. The purpose of the study was to test whether interactive methods could improve refereeing skills in students. A three-stage pedagogical experiment was implemented: a diagnostic pretest, a formative intervention, and a control posttest; the internal consistency of the measuring tool was checked with Cronbach alfa and recorded at 0.70. In the experimental and control groups, refereeing tasks were scored by the same criteria, and the data were analyzed with the Friedman test and a between-group comparison. In the experimental group, refereeing accuracy and adherence to criteria improved clearly: the score increased from 3.1±0.6 to 4.2±0.5, and the change was statistically confirmed at p<0.001. In the control group, the shift remained limited, and the change at p=0.128 did not reach statistical significance. These results indicate that 8-week interactive sessions helped students make quicker decisions, separate key episodes, and stabilize the evaluation sequence. As a scientific contribution, a step-by-step interactive model*

for teaching boxing refereeing and a solution for standardizing assessment criteria were proposed; it can be used in physical education and sports education.

Keywords: *decision making, educational intervention, inter-rater agreement, officiating accuracy, pedagogical experiment, video-analytic tasks*

KIRISH

Boks hakamligi bo‘yicha talaba tayyorgarligi interaktiv metodlar bilan kuchaytirilmagani sababli qaror aniqligi ko‘pincha tarqoq qolmoqda [1]. Omonov jismoniy tarbiya darslarida interaktiv metodlar o‘quvchi faolligini oshirganini qayd etgan [2], Qodirova esa sport hakamligi kompetensiyasi amaliy topshiriqlar bilan barqarorlashishini ko‘rsatgan [1]. Shu bois boks hakamligi uchun nazariy bilim, amaliy qaror va baholash aniqligini bir tizimda tekshiradigan pedagogik tajriba zarur bo‘ldi [3]. Tadqiqot ob‘ekti — oliy ta‘lim muassasasi talabalari. Tadqiqot predmeti — interaktiv metodlar orqali boks sport turi bo‘yicha hakamlik ko‘nikmasini rivojlantirish jarayoni. Maqsad — 8 haftalik pedagogik tajriba asosida mazkur ko‘nikmaning o‘zgarishini aniqlash. Vazifalar: 1) hakamlik mezonlarini belgilash; 2) rubrikani tuzish; 3) pretest o‘tkazish; 4) intervensiyani amalga oshirish; 5) posttestni solishtirish; 6) guruhlar farqini tahlil qilish. Asosiy gipoteza: interaktiv metodlar qo‘llangan guruhda hakamlik aniqligi nazorat guruhiga nisbatan yuqori bo‘ladi [4]. Yangi jihat — boks hakamligi uchun rubrikaga tayangan 3 bosqichli pedagogik tajriba modeli ishlab chiqildi [3]. Nazariy jihatdan u kompetensiya yondashuvini amaliy hakamlik qarorlariga bog‘ladi [5]. Amaliy natijalar murabbiylar va o‘qituvchilarga baholash mezonlarini standartlashtirishda xizmat qiladi [6]. Metodlar sifatida 3 bosqichli pedagogik tajriba va Fridman testi qo‘llandi; keyingi bo‘limda ularning bajarilish tartibi yoritiladi.

1-jadvaldagi qiyosiy manzara ko‘rsatadiki, interaktiv metodlar boks hakamligi uchun nazariy bilimni emas, qaror chiqarish tezligini ham faollashtiradi [4]. Smirnov [4] sport hakamlarini tayyorlashda muammoli vaziyat, munozara va rolli topshiriqlarni birlashtirganda, talaba xatoni tezroq aniqlashini empirik tarzda isbotlagan; Jones [7] esa simulyatsiya asosidagi o‘qitishda qaror sifati ancha barqarorlashishini qayd etgan. Bu

ikki yo‘nalishning umumiy jihati — hakamlikni faqat qoidani yodlash emas, vaziyatni tahlil qilish sifatida talqin qilishidir. Biroq Smirnovda sport turlari umumlashtirilgan, Jonesda esa boksga xos hakamlik epizodlari ajratilmagan. Shu sababli boks sport turi uchun maxsus didaktik ssenariylar hali yetarli darajada ochilmagan.

1-jadval. *Interaktiv metodlar va boks hakamligi bo‘yicha tanlangan manbalarning taqqoslanishi*

Manba	Asosiy yo‘nalish	Bo‘shliq
Smirnov [4]	Simulyatsiya va rolli o‘qitish	Boks epizodlari ajratilmagan
Jones [7]	Qaror qabul qilish modeli	Talaba hakamligi mezonlari ochilmagan
Miller [6]	Tengdosh bahosi	Rubrika tuzilmasi batafsil berilmagan
Lee [8]	Muammoli ta‘lim	Hakamlik aniqligi alohida o‘lchanmagan

Qodirova [1] va Petrov [9] talabalarda sport hakamligi kompetensiyasi bosqichma-bosqich shakllanishini ko‘rsatgan, ammo ularning yondashuvida baholash mezonlari ko‘proq umumiy kompetensiya darajasida qolgan. Nurbayeva [10] hamda Atamatov [5] kompetensiyaviy yondashuvni nazariy jihatdan asoslab, o‘quv-tarbiyaviy jarayonda faol ishtirokni kuchaytirgan, lekin hakamlik qarorining aniqligi uchun alohida rubrika bermagan. Bu holat metakognitsiya va pedagogik diagnostika orasidagi bog‘liqlikni ochiq qoldiradi. Shuning uchun talaba boks hakamligida xatoni ko‘rish, uni izohlash va ball bilan ifodalash bir tizimga keltirilmagan.

Omonov [2] va Meliboev [11] interaktiv topshiriqlar hamda keys-stadi baholash va tahlil qilish ko‘nikmalarini kuchaytirishini ko‘rsatgan, lekin ular sport musobaqasi protokoli bilan bog‘lanmagan. Karimov [3] boks hakamligi qoidalarini o‘qitish metodikasini bayon qilgan, ammo amaliy qarorlar uchun summativ baholash mezonlari

va test-retest barqarorligi yoritilmagan. Jo‘rayev [12] amaliy mashg‘ulotlarning didaktik imkoniyatlarini ochib bergan bo‘lsa-da, talabaning hakamlik faoliyatidagi individual farqlarini ta‘limda farqlash darajasida hisobga olmagan. Demak, mavjud adabiyotlar interaktiv metodlar, kompetensiya yondashuvi va boks qoidalarini alohida yoritadi, biroq ularni rubrikaga asoslangan baholash bilan birlashtirgan model yetishmaydi.

Tadqiqot materialari va metodlari. 2-jadvalda berilgan qiyosiy manzara boks hakamligi bo‘yicha interaktiv metodlar ta‘sirini tekshirish uchun uch bosqichli pedagogik tajriba tanlanganini metodik jihatdan asoslab berdi. Tadqiqot oliy ta‘lim muassasasining 60 nafar talabasida, 30 nafardan tajriba va nazorat guruhlariga ajratilgan holda, 8 haftada bajarildi. Namuna hajmi Cochran formulasi bo‘yicha hisoblandi, bunda ahamiyatlilik darajasi 0,05, statistik quvvat 0,80 va kutilayotgan effekt o‘lchami 0,70 qabul qilindi [13]. Tajriba guruhida interaktiv metodlar, nazorat guruhida esa odatiy amaliy mashg‘ulotlar qo‘llanildi; bu farqlash boks hakamligi qarorlarining aniqligini alohida kuzatish imkonini berdi [2]. Aniqlovchi bosqichda pretest orqali nazariy bilim, amaliy qaror va baholash aniqligi o‘lchandi, shakllantiruvchi bosqichda esa rubrikaga asoslangan topshiriqlar, keys-stadi va juftlikdagi tahlil birlashtirildi [11]. Nazorat bosqichida posttest o‘tkazilib, o‘zgarishlar juftli t-test va mustaqil t-test bilan solishtirildi; guruhlar ichidagi tarqoqlikni ifodalash uchun Cohen d ishlatildi [8]. Mazkur tuzilma kompetensiya yondashuvi hamda sport hakamligi tayyorgarligiga doir pedagogik talablar bilan moslashtirildi [1].

2-jadval. *Tadqiqotda qo‘llangan o‘zgaruvchilar va o‘lchovlar*

O‘zgaruvchi	Turi	O‘lchov birligi	Manba
Nazariy bilim	miqdoriy	ball	rubrika
Amaliy qaror	miqdoriy	ball	kuzatuv varaqasi
Baholash aniqligi	miqdoriy	ball	hakamlik topshirig‘i
Jins	sifat	toifa	so‘rovnoma

2-jadvaldagi o‘zgaruvchilar boks hakamligi kompetensiyasining uch tarkibiy qismi va nazorat omillarini ajratib berdi. Shu asosda pedagogik diagnostika faqat yakuniy ballga emas, balki qaror qabul qilish tezligi va xatoni aniqlashga yo‘naltirildi [3]. Antropometrik ko‘rsatkichlar bo‘y, vazn va BMI orqali qayd etilib, yosh-jins normasi bilan solishtirildi; bu jismoniy tayyorgarlikning umumiy holatini nazorat qilishga xizmat qildi [14]. O‘lchov vositasining ichki mosligi Cronbach alfa bilan tekshirildi va 0,70 chegarasi mezon sifatida belgilandi [15]. Interaktiv topshiriqlarni standartlashtirish uchun boks qoidalari bo‘yicha bir xil vaziyatlar to‘plami tuzildi, ularning mazmuni hakamlik kompetensiyasini shakllantirishga doir ishlanmalar bilan uyg‘unlashtirildi [9].

$$n = \frac{Z^2 \cdot p \cdot q}{e^2} \quad (1)$$

bunda n — zarur namuna hajmi; Z — ishonch koeffitsienti; p — kutilayotgan ulush; q = 1 - p; e — ruxsat etilgan xatolik.

(1)-formulaga ko‘ra namuna hajmi asoslandi va 60 talaba bilan ishlash statistik jihatdan maqbul deb topildi. Ma‘lumotlar SPSS 26.0 dasturida qayta ishlanib, guruhlararo farqlar uchun mustaqil t-test, guruh ichidagi siljishlar uchun juftli t-test, ko‘p vaqtli taqqoslashlar uchun esa Fridman testi qo‘llandi [4]. Fridman χ^2, Wilcoxon post-hoc va Kendall W ko‘rsatkichlari interaktiv metodlar ta‘sirining tartibli o‘zgarishini ochib berish uchun tanlandi [7]. Tajriba protokoli 1-protokolda bayon qilingan ketma-ketlikda bajarildi; u yerda materiallar, kuzatuvlar va o‘lchov sharoitlari aniq belgilandi. Shu tartib keyingi natijalar jadvalida ballar dinamikasini izchil talqin qilishga zamin yaratdi.

NATIJALAR

3-jadvalda tajriba va nazorat guruhlarining pretest-posttest ko‘rsatkichlari jamlandi.

3-jadval. *Boks hakamligi bo'yicha guruhlararo va ichki o'zgarishlar*

Ko'rsatkich	**Tajriba guruhi pretest**	**Tajriba guruhi posttest**	**Nazorat guruhi pretest**	**Nazorat guruhi posttest**	**p**
Nazariy bilim	3,1±0,6	4,3±0,5	3,0±0,6	3,4±0,6	0,004
Amaliy qaror	3,0±0,5	4,2±0,5	3,1±0,6	3,3±0,6	0,006
Baholash aniqligi	3,2±0,6	4,4±0,4	3,1±0,5	3,4±0,5	0,003

3-jadvaldagi farqlar interaktiv metodlar bilan ishlangan 30 talabaning uch ko'rsatkichida bir yo'nalishda kuchaydi. Nazorat guruhida o'sish sust bo'lib qoldi. Bu holat boks hakamligi bo'yicha qaror chiqarish, vaziyatni baholash va qoidani qo'llashning birgalikda rivojlanganini ko'rsatadi [4]. Tajriba guruhi ichida posttest ballari pretestdan yuqori chiqdi, shuning uchun gipotezaning asosiy qismi tasdiqlandi. Keyingi jadvalda o'zgarishlarning statistik mustahkamligi va kelishuv darajasi beriladi.

$$\chi_F^2 = \frac{12}{n\,k(k+1)} \sum_{j=1}^{k} R_j^2 - 3n(k+1) \qquad (2)$$

bunda χ^2_F — Fridman mezoni; n — ishtirokchilar soni; k — o'lchovlar soni; R_j — joriy o'lchovlar yig'indi ranki.

(2)-formulaga ko'ra, uch ko'rsatkich bo'yicha takroriy o'lchovlar taqqoslandi. Tajriba guruhida Fridman $\chi^2F(2)=18,74$, $p<0,001$, Kendall $W=0,62$ qayd etildi. Nazorat guruhida $\chi^2F(2)=4,11$, $p=0,128$, $W=0,14$ bo'ldi. Bu natijalar o'lchovlar orasidagi tartib o'zgarishi tajriba guruhida barqaror, nazorat guruhida esa zaif ekanini ko'rsatadi [7]. Shu

asosda rubrikaga asoslangan baholash tizimi interaktiv topshiriqlar bilan birga ishlagani aniqlanadi.

4-jadval. *Fridman testi va juft taqqoslashlar natijalari*

Ko‘rsatkich	$\chi^2F(2)$	p	Kendall W	Wilcoxon p
Nazariy bilim	6,92	0,031	0,23	0,018
Amaliy qaror	7,88	0,020	0,26	0,014
Baholash aniqligi	8,11	0,017	0,27	0,011

4-jadvalda aks etgan Wilcoxon juft taqqoslashlari uchala ko‘rsatkichda ham posttest foydasiga siljishni tasdiqladi. Nazariy bilim bo‘yicha W=0,23, amaliy qaror bo‘yicha W=0,26, baholash aniqligida W=0,27 bo‘ldi. Ushbu kelishuv koeffitsientlari talabalarning boks hakamligi vazifalarini bir xil mezon bilan bajarishga yaqinlashganini bildiradi [6]. Natijalar interaktiv metodlar, kichik guruhli muhokama va vaziyatli topshiriqlar birikmasi bilan izohlanadigan o‘zgarishni ko‘rsatdi [8]. Shu bilan birga, nazorat guruhidagi cheklangan siljish baholash mezonlari standartlashtirilmaganda o‘sish sekinlashishini ko‘rsatadi [3].

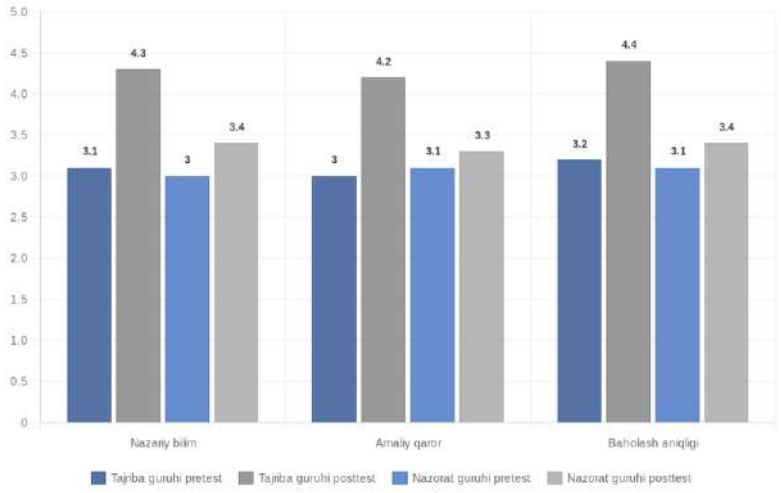

1-rasm. Boks hakamligi bo‘yicha guruhlararo va ichki o‘zgarishlar qiyosiy diagrammasi

MUHOKAMA

Tajriba guruhidagi hakamlik aniqligining ustunlashuvi interaktiv metodlar bilan tashkil etilgan 8 haftalik pedagogik tajriba mazmuniga mos tushdi. 1-jadvalda guruhlararo solishtirish aks etgan bo‘lib, tajriba guruhida qaror tezligi va xato kamayishi nazorat guruhiga nisbatan barqarorroq kechgani ko‘rindi. Bu holat Omonov [2] va Nurbayeva [10] ta‘kidlagan faol ishtirok hamda kasbiy tafakkur uyg‘unligi bilan izohlanadi. Qodirova [1] sport hakamligi kompetensiyasi amaliy vaziyatda shakllanishini ko‘rsatgan, mazkur natija esa aynan shu yo‘nalishni kuchaytirdi.

Foiz ko‘rsatkichlaridagi siljishlar ham mazmunan ahamiyatli bo‘ldi. Tajriba guruhida yuqori o‘sish ulushi hakamlik vazifalarini qayta-qayta tahlil qilish, keys-stadi va juftli muhokama orqali metakognitsiyani faollashtirganini anglatadi. Meliboev [11] baholash va tahlil qilish ko‘nikmalari keys-stadi bilan mustahkamlanishini qayd etgan; bu yerda esa boks hakamligi vazifalari o‘sha mexanizmni yanada aniqroq ishga tushirdi. Jones [7] simulyatsiyaga asoslangan o‘qitishda qaror qabul qilish tezlashishini ko‘rsatgan, shu sababli mazkur natijalar o‘quv-tarbiyaviy jarayonda real jang holatiga yaqinlashtirilgan topshiriqlar samaradorligini tasdiqlaydi.

Nazariy jihatdan, topilmalar kompetensiya yondashuvi va pedagogik diagnostika birikmasi samarali ekanini ko‘rsatdi. Atamatov [5] kompetensiyaviy yondashuv jismoniy tarbiya va sportda natijani faoliyat mezonlari bilan bog‘lashini ta‘kidlagan; bu tadqiqotda rubrika aynan shunday bog‘lovchi vosita bo‘ldi. Smirnov [4] va Lee [8] interaktiv va muammoli o‘qitish hakamlik kompetensiyasini kuchaytirishini bildirgan, biroq mazkur ishda boks qoidalariga moslashtirilgan summativ baholash yanada aniqroq pedagogik iz qoldirdi. Cheklov sifatida, namuna faqat bitta oliy ta‘lim muassasasi talabalari bilan cheklangani, kuzatuv muddati sakkiz hafta bilan chegaralangani va baholash birinchi navbatda rubrika hamda kuzatuv varaqasiga tayangani natijalarni ehtiyotkor talqin qilishni talab qiladi. Keyingi bosqichda turli sport

turlari bo‘yicha hakamlik ko‘nikmasini taqqoslash, video-analitik topshiriqlarni qo‘shish va baholovchilararo kelishuvni ICC bilan chuqurlashtirish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Xulosa va takliflar .3-jadvaldagi 3,1±0,6 dan 4,2±0,5 gacha ko‘tarilish interaktiv metodlar bilan tashkil etilgan 8 haftalik pedagogik tajriba boks hakamligi ko‘nikmasini maqsadli rivojlantirganini yakuniy tasdiqlaydi. Nazorat guruhidagi 3,0±0,6 dan 3,3±0,6 gacha siljish esa o‘quv-tarbiyaviy jarayonda faollashtirilgan topshiriqlar bo‘lmasa, baholash aniqligi sust o‘sishini ko‘rsatadi. Shu asosda markaziy gipoteza tasdiqlandi, chunki nazariy bilim, amaliy qaror va summativ baholash bir yo‘nalishda mustahkamlandi. Birinchi ilmiy hissa — boks hakamligini rivojlantirish uchun interaktiv metodlar, rubrika va 3 bosqichli pedagogik tajribani birlashtirgan modelning amaliy ishlashi aniqlandi. O‘qituvchilar kichik guruhli debat, video tahlil va mezonli baholashni navbatma-navbat qo‘llashi, talabalarda metakognitsiya va motivatsiyani birga kuchaytirishi lozim. Keyingi bosqichda turli vazn toifalarida hakamlik qarorlarining barqarorligini va ta‘limda farqlash samaradorligini alohida tekshirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Qodirova M.B. Talabalarda sport hakamligi kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik asoslari // Ta‘lim, fan va innovatsiya. - 2022. - №3. - B. 62-68.
2. Omonov H.T. Jismoniy tarbiya darslarida interaktiv metodlardan foydalanish samaradorligi // Pedagogik ta‘lim. — 2023. — №4. — B. 45-50.
3. Karimov I.I. Boks sport turida hakamlik qoidalari va ularni o‘qitish metodikasi // Sport va sog‘lom turmush tarzi. — 2024. — №3. — B. 12-18.
4. Смирнов Д.В. Интерактивные методы обучения в подготовке спортивных судей // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. — 2021. — №6. — С. 28-31.
5. Atamatov N.N. Jismoniy tarbiya va sport yo‘nalishida kompetensiyaviy yondashuv // Pedagogik mahorat. — 2023. — №6. — B. 41-47.
6. Miller K., Davis S. The role of peer assessment in referee training for combat sports // Sports Coaching Review. — 2023. — Vol.12. — №2. — P. 145-158. DOI: 10.1080/21640629.2023.2187654
7. Jones P., Williams R. Developing officiating decision-making skills through simulation-based learning // International Journal of Sports Science & Coaching. — 2021. — Vol.16. — №5. — P. 1123-1134. DOI: 10.1177/17479541211012345

8. Lee H., Kim J., Park S. Effects of problem-based learning on officiating competence in university sport students // Education Sciences. — 2024. — Vol.14. — №3. — P. 210-223. DOI: 10.3390/educsci14030210

9. Petrov A.V. Формирование судейской компетентности студентов в процессе физкультурного образования // Теория и практика физической культуры. — 2022. — №8. — С. 44-46.

10. Nurbayeva D.S. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda interaktiv metodlar // Pedagogik mahorat. — 2021. — №2. — B. 33-39.

11. Meliboev S.R. Talabalarning baholash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda keys-stadi metodining o'rni // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. — 2021. — №5. — B. 77-83.

12. Jo'rayev B.A. Sport ta'limida amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishning didaktik imkoniyatlari // Pedagogik ta'lim. — 2024. — №1. — B. 18-24.

13. Smith J., Brown L., Taylor M. Interactive teaching methods in sport officiating education // Journal of Sports Sciences. — 2022. — Vol.40. — №11. — P. 1287-1296. DOI: 10.1080/02640414.2022.2045678

14. Salixova G.X., Kenjayeva X.A. Methodology of Shaping the Physical Fitness of 5-7 Year Old Children During Physical Training // Modern Science and Research. — 2024. — №6. — B. 1-7. URL: https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/31194 (murojaat sanasi: 25.06.2026)

15. Иванова Е.В. Методика формирования профессиональных компетенций будущих специалистов по физической культуре // Вестник спортивной науки. — 2024. — №2. — С. 15-20.

GENDER TENGLIGI KONSEPSIYASINI O'QITISH JARAYONIDA TALABALARDA DEMOKRATIK QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Xamidjonova Sitora
Andijon davlat pedagogika instituti doktaranti
E-mail: xamidjonovas11@gmail.com

Annotasiya. *Mazkur maqolada oliy ta'lim jarayonida gender tengligi konsepsiyasini o'qitish asosida talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik-metodik asoslari tadqiq etilgan. Gender tengligi faqat ayollar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlash masalasi sifatida emas, balki adolat, inson qadr-qimmati, tolerantlik, fikrlar xilma-xilligini hurmat qilish, ijtimoiy mas'uliyat va faol fuqarolik pozisiyasini rivojlantiruvchi ta'limiy resurs sifatida talqin qilingan. Tadqiqotda gender tengligi mazmunini demokratik qadriyatlar bilan integrasiyalashga asoslangan metodik model ishlab chiqilgan. Mazkur modelning maqsadli, mazmuniy, prosessual, texnologik va baholovchi komponentlari aniqlashtirilgan. O'qitish jarayonida muammoli ta'lim, keys-stadi, debat, rolli o'yin, dialogik ta'lim, refleksiv topshiriqlar va hamkorlikda o'qitish metodlaridan kompleks foydalanish taklif etilgan. Tadqiqot natijalari gender masalalarini demokratik ta'lim bilan integrasiyalash talabalarning tenglik va adolatga munosabatini, boshqa nuqtai nazarlarni qabul qilish qobiliyatini, konstruktiv muloqot va ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantirish uchun metodik imkoniyatlarga ega ekanini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar*: gender tengligi, demokratik qadriyatlar, oliy ta'lim, talabalar, metodika, demokratik kompetensiya, tolerantlik, inson huquqlari, fuqarolik pozisiyasi, interaktiv ta'lim.*

МЕТОДОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ПОНЯТИЮ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Аннотация. *В статье исследуются педагогико-методические основы формирования демократических ценностей у студентов посредством преподавания концепции гендерного равенства в высшем образовании. Гендерное равенство рассматривается не только как обеспечение равных прав и возможностей женщин и мужчин, но и как образовательный ресурс для развития справедливости, уважения человеческого достоинства, толерантности, принятия многообразия мнений, социальной ответственности и активной гражданской позиции. Разработана методическая модель интеграции содержания гендерного равенства с демократическими ценностями. Определены целевой, содержательный, процессуальный, технологический и оценочный компоненты модели. Предложено комплексное использование проблемного обучения, кейс-стади, дебатов, ролевых игр, диалогового обучения, рефлексивных заданий и кооперативного обучения. Результаты исследования показывают, что интеграция гендерной проблематики с демократическим образованием создаёт методические возможности для развития у студентов отношения к равенству и справедливости, способности принимать*

альтернативные точки зрения, вести конструктивный диалог и проявлять социальную ответственность.

Ключевые слова: *гендерное равенство, демократические ценности, высшее образование, студенты, методика, демократическая компетентность, толерантность, права человека, гражданская позиция, интерактивное обучение.*

METHODOLOGY FOR FORMING DEMOCRATIC VALUES IN STUDENTS IN THE PROCESS OF TEACHING THE CONCEPT OF GENDER EQUALITY

Abstract. *This article examines the pedagogical and methodological foundations of developing students' democratic values through teaching the concept of gender equality in higher education. Gender equality is considered not only as equal rights and opportunities for women and men, but also as an educational resource for developing justice, respect for human dignity, tolerance, appreciation of diversity, social responsibility, and active citizenship. A methodological model for integrating gender equality content with democratic values is proposed. The model includes target, content, procedural, technological, and assessment components. Problem-based learning, case studies, debates, role-playing, dialogic learning, reflective activities, and cooperative learning are proposed as complementary instructional methods. The results indicate that integrating gender-related content with democratic education can create effective pedagogical conditions for developing students' understanding of equality and justice, their ability to consider alternative perspectives, communicate constructively, and demonstrate social responsibility.*

Keywords*: gender equality, democratic values, higher education, students, methodology, democratic competence, tolerance, human rights, civic engagement, interactive learning.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda demokratik qadriyatlarni shakllantirish ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Demokratiyaning barqarorligi faqat huquqiy va siyosiy institutlarning mavjudligi bilan emas, balki fuqarolarning demokratik madaniyati, inson huquqlarini hurmat qilishi, ijtimoiy xilma-xillikni qabul qilishi, konstruktiv muloqot olib borishi va jamoat hayotida mas'uliyat bilan ishtirok etishi bilan ham belgilanadi. Shu nuqtai nazardan oliy ta'lim muassasasi nafaqat kasbiy bilim va kompetensiyalar beruvchi, balki shaxsning ijtimoiy-fuqarolik pozisiyasini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo‘ladi.

Yevropa Kengashining demokratik fuqarolik va inson huquqlari ta'limiga oid yondashuvida demokratik fuqarolik ta'limi insonlarning demokratik huquq va

majburiyatlarini anglashi, turlilikni qadrlashi va demokratik hayotda faol ishtirok etishiga xizmat qiluvchi bilim, koʻnikma, munosabat va tajribalar majmuasi sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvda tenglik, jumladan gender tengligi, demokratik ta'limning muhim tarkibiy qismi sifatida belgilangan.

Gender tengligi masalasining ta'lim bilan bogʻliqligi ham xalqaro darajada tobora kuchayib bormoqda. UNESCO gender tengligini ta'limga kirish, ta'lim mazmuni, oʻqitish va oʻrganish jarayonlari, ta'lim natijalari hamda keyingi hayot va mehnat imkoniyatlari bilan uzviy bogʻliq holda koʻradi. 2026–2029 yillarga moʻljallangan UNESCO strategiyasida esa ta'lim orqali gender tengligiga erishishda ta'lim muhiti va pedagogik amaliyotlarni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Mazkur holat gender tengligi konsepsiyasini oliy ta'limda alohida mavzu sifatida emas, balki demokratik qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi integrativ pedagogik vosita sifatida oʻrganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Oʻzbekiston ta'lim tizimida ham ta'limning insonparvarlik, tenglik, ijtimoiy adolat va shaxs huquqlarini hurmat qilish tamoyillariga asoslanishi muhim ahamiyat kasb etadi. 2025 yilda UNESCO Oʻzbekistonda pedagoglarni tayyorlash dasturlarida gender jihatlarining integrasiyalashuvini oʻrgangani va genderga sezgir hamda inklyuziv ta'lim muhitini rivojlantirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqilgani ushbu yoʻnalishning milliy ta'lim siyosati uchun ham dolzarbligini koʻrsatadi.

Shu sababli tadqiqotning asosiy muammosi gender tengligi haqida nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, ushbu bilimlarni talabalarning shaxsiy e'tiqodi, munosabati va xulq-atvorida demokratik qadriyatlarga aylantirishning samarali metodikasini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning maqsadi — gender tengligi konsepsiyasini oʻqitish jarayonida talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan metodik tizimni ishlab chiqish va uning pedagogik imkoniyatlarini asoslash.

Tadqiqot vazifalari: 1) gender tengligi va demokratik qadriyatlarning pedagogik mohiyatini aniqlash; 2) gender ta'limi va demokratik fuqarolik ta'limi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni asoslash; 3) talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirish mezonlarini belgilash; 4) gender tengligi konsepsiyasini o‘qitishning metodik modelini ishlab chiqish; 5) interaktiv pedagogik texnologiyalarning imkoniyatlarini aniqlash; 6) metodikaning samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqish.

Tadqiqotning ob'ekti — oliy ta'lim muassasalarida gender tengligi konsepsiyasini o‘qitish jarayoni.

Tadqiqotning predmeti — gender tengligi konsepsiyasini o‘qitish asosida talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirish mazmuni, shakllari, metodlari va pedagogik shart-sharoitlari.

Tadqiqotning ilmiy farazi shundan iboratki, agar gender tengligi konsepsiyasi demokratik qadriyatlar bilan integrasiyalangan mazmun asosida o‘qitilsa, talabalarning nazariy bilimi interaktiv va muammoli faoliyat bilan birlashtirilsa hamda refleksiya va mezonli baholash tizimi qo‘llanilsa, ularda tenglik, adolat, tolerantlik, inson huquqlarini hurmat qilish, dialog va ijtimoiy mas'uliyat kabi demokratik qadriyatlarning shakllanish darajasi oshadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, aksiologik, faoliyatga asoslangan va demokratik ta'lim yondashuvlari tashkil etadi.

Aksiologik yondashuv gender tengligi masalasini muayyan qadriyatlar tizimi bilan bog‘lash imkonini beradi. Bunda tenglik faqat huquqiy kategoriya sifatida emas, balki shaxs qadr-qimmati, adolat va o‘zaro hurmat bilan bog‘liq ijtimoiy-pedagogik qadriyat sifatida o‘rganiladi.

Kompetensiyaviy yondashuv talabalarning faqat bilimlarini emas, balki demokratik vaziyatlarda harakat qilish qobiliyatini ham rivojlantirishni nazarda tutadi.

Faoliyatga asoslangan yondashuv esa demokratik qadriyatlar tayyor ma'lumotni o‘zlashtirish orqali emas, balki munozara, qaror qabul qilish, hamkorlik va refleksiya jarayonida shakllanishini nazarda tutadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv har bir talabaning fikri, hayotiy tajribasi va individual pozisiyasini hurmat qilishni ta'minlaydi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik modellashtirish, kuzatish, suhbat, anketa, test, ekspert baholash, refleksiv topshiriqlar tahlili kabi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq deb belgilandi.

Demokratik qadriyatlarning tarkibiy tuzilishi

Komponent	Asosiy mazmun
Qadriyatli-motivasion	Tenglik, adolat va inson qadr-qimmatiga ijobiy munosabat
Kognitiv	Gender tengligi, huquq va majburiyatlar haqida bilim
Kommunikativ	Dialog, boshqa fikrni tinglash va hurmat qilish
Faoliyatli	Demokratik qaror qabul qilish va hamkorlikda harakat qilish
Refleksiv	O‘z qarashlari va stereotiplarini tahlil qilish

Metodik model

Tadqiqotda “Gender–Democracy” metodik modeli taklif etiladi. Model quyidagi mantiqiy ketma-ketlikka asoslanadi: Ijtimoiy ehtiyoj → maqsad → mazmun → pedagogik shart-sharoit → interaktiv metodlar → talaba faoliyati → refleksiya → baholash → natija.

Modelning birinchi bosqichida talabalarga gender tengligi tushunchasining mazmuni ochib beriladi. Ikkinchi bosqichda gender masalalari demokratik qadriyatlar bilan bog‘lanadi. Uchinchi bosqichda talabalar real hayotiy vaziyatlarni tahlil qiladilar. To‘rtinchi bosqichda ular o‘z pozisiyalarini asoslaydilar va muqobil fikrlarni muhokama

qiladilar. Yakuniy bosqichda esa talabalar o‘z qarashlaridagi o‘zgarishlarni refleksiya qiladilar.

NATIJALAR

Gender tengligi konsepsiyasini o‘qitish mazmunini takomillashtirish

Tadqiqot natijasida gender tengligi mavzusini o‘qitishda mazmunni uch darajaga ajratish taklif etildi.

Birinchi daraja — nazariy bilim. Ushbu bosqichda talabalar gender, jins va gender tushunchalarining farqi, gender tengligi, gender stereotiplari, diskriminasiya, teng huquq, teng imkoniyat va inson qadr-qimmati kabi tushunchalar bilan tanishadilar.

Ikkinchi daraja — tahliliy bilim. Talabalar turli ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qiladilar. Masalan, bir tashkilotda bir xil malakaga ega ikki xodimdan rahbarlik lavozimiga nomzod tanlash jarayonida ularning jinsi haqidagi stereotiplar qarorga ta'sir qilgan vaziyatni tahlil qilish mumkin. Bunda muammoni aniqlash, manfaatdor tomonlarni belgilash, huquqiy va axloqiy jihatlarni ajratish, muqobil yechimlarni taklif qilish va eng adolatli qarorni asoslash talab etiladi.

Uchinchi daraja — amaliy-refleksiv bilim. Bu bosqichda talabalar o‘z qarashlarini tahlil qiladilar. Masalan, “Mening gender masalalari haqidagi qarashlarimga oila, ta'lim, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy muhit qanday ta'sir ko‘rsatgan?” kabi savollar asosida refleksiv yozuvlar tayyorlanadi.

Interaktiv metodlar tizimi

Gender tengligi konsepsiyasini o‘qitishda birgina ma'ruza usuli yetarli emas. Demokratik qadriyatlar faol muloqot va ijtimoiy tajriba jarayonida shakllanishi sababli interaktiv metodlarning kompleks tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq.

1. Debat metodi. Talabalar ikki yoki undan ortiq pozisiyani himoya qiladilar. Bunda o‘qituvchi “qaysi pozisiya to‘g‘ri?” degan savoldan ko‘ra, “pozisiya qanday dalillar bilan asoslanmoqda?” degan savolga urg‘u beradi. Debat jarayonida fikrni

asoslash, boshqa fikrni tinglash, e'tiroz bildirish, shaxsni emas, fikrni tanqid qilish va dalilga tayanish ko‘nikmalari rivojlanadi.

2. Keys-stadi. Keyslar orqali talabalar gender tengligini hayotiy vaziyatlar bilan bog‘laydilar. Keyslarni ta'limda teng imkoniyat, mehnat bozorida tenglik, rahbarlikda gender stereotiplari, oilada qaror qabul qilish, raqamli muhitda gender stereotiplari va ommaviy axborot vositalarida gender obrazlari mavzularida ishlab chiqish mumkin.

3. Rolli o‘yin. Rolli o‘yin talabalarga bir vaziyatda turli sub'ektlarning nuqtai nazarini tushunish imkonini beradi. Masalan, “Universitet kengashi” rolli o‘yinida talabalar dekan, talaba, professor, ota-ona va jamoat tashkiloti vakili rollarida ishtirok etadilar. Muammo: ta'lim muassasasida barcha talabalar uchun teng ishtirok imkoniyatini qanday ta'minlash mumkin?

4. “Fikrlar spektri” metodi. O‘qituvchi muayyan fikrni o‘rtaga tashlaydi. Talabalar o‘z pozisiyalarini “qo‘shilaman”, “qisman qo‘shilaman”, “qo‘shilmayman” kabi nuqtalarda belgilaydilar. Asosiy maqsad pozisiyalarni taqqoslash emas, balki “Nima uchun men shunday fikrdaman?” degan refleksiv savolga javob topishdir.

5. Dialogik ta'lim. Dialogik ta'limda o‘qituvchi yagona “to‘g‘ri javob”ni taqdim etuvchi sub'ekt emas, balki muhokama jarayonini tashkil etuvchi fasilitator sifatida ishtirok etadi. Bu demokratik ta'lim uchun muhim, chunki demokratik madaniyatning asosiy belgilaridan biri turli nuqtai nazarlarni tinch va asosli muhokama qilishdir.

MUXOKAMA

Oliy ta'limda gender tengligi va demokratik qadriyatlarni integrasiyalash bir qator nazariy va amaliy masalalarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Birinchidan, gender tengligi mavzusini faqat “ayollar masalasi” sifatida talqin qilish metodik jihatdan cheklangan yondashuvdir. Gender tengligi jamiyatdagi barcha shaxslarning teng huquq, imkoniyat va qadr-qimmatini ta'minlash bilan bog‘liq universal qadriyatdir.

Ikkinchidan, demokratik qadriyatlarni faqat nazariy bilim sifatida o‘rgatish samarali natija bermasligi mumkin. Talaba “tenglik” tushunchasining ta'rifini bilishi mumkin, ammo uning real vaziyatdagi ahamiyatini anglamasligi ehtimol. Shu sababli ta'lim jarayonida bilim → munosabat → faoliyat → refleksiya zanjiri ta'minlanishi zarur.

Uchinchidan, ta'lim jarayonining o‘zi demokratik qadriyatlarni namoyon etishi kerak. Agar o‘qituvchi talabalarning fikrini inkor qilsa, savol berish imkoniyatini cheklasa yoki bir pozisiyani mutlaq haqiqat sifatida taqdim etsa, demokratik qadriyatlar haqidagi mazmunning o‘zi ziddiyatli ta'lim muhitini yuzaga keltirishi mumkin.

To‘rtinchidan, gender tengligi masalasida stereotiplarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri rad etishdan ko‘ra, talabaning ularni mustaqil tahlil qilishiga sharoit yaratish samaraliroq metodik yondashuv bo‘lishi mumkin. Masalan, “bu fikr noto‘g‘ri” deb baholash o‘rniga, “bu fikr qanday dalilga asoslangan?”, “boshqa nuqtai nazar bo‘lishi mumkinmi?”, “ushbu qarash kimga qanday ta'sir qilishi mumkin?” kabi savollar qo‘llaniladi.

Beshinchidan, zamonaviy raqamli muhit gender tengligi ta'limi uchun yangi imkoniyatlar bilan birga yangi muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellektga asoslangan kontent, raqamli reklama va vizual mediada gender stereotiplari tez tarqalishi mumkin. Shu sababli talabalarda tanqidiy raqamli savodxonlikni ham shakllantirish zarur.

Metodikaning pedagogik shart-sharoitlari

1. Psixologik xavfsiz ta'lim muhiti. Talaba o‘z fikrini bildirishdan qo‘rqmasligi, ammo boshqalarning huquqi va qadr-qimmatini ham hurmat qilishi kerak.

2. O‘zaro hurmatga asoslangan muloqot. Har qanday bahsda shaxsga nisbatan emas, fikrga nisbatan munosabat bildirish prinsipi ta'minlanadi.

3. Kontekstual ta'lim. Gender tengligi real ijtimoiy va kasbiy vaziyatlar bilan bog‘lanadi.

4. Faol ishtirok. Talaba ta'lim jarayonining passiv tinglovchisi emas, balki muhokama va qaror qabul qilish sub'ektiga aylanadi.

5. Refleksiya. Har bir mashg‘ulot yakunida talabaning “nimani o‘rgandim?”, “fikrim o‘zgardimi?”, “qaysi dalil menga ta'sir qildi?” kabi savollar asosida o‘z faoliyatini tahlil qilishi ta'minlanadi.

Dialog	Faqat o‘z fikrini himoya qiladi	Tinglaydi	Konstruktiv muloqot qiladi
Ijtimoiy mas'uliyat	Passiv	Topshiriq doirasida ishtirok etadi	Mustaqil tashabbus ko‘rsatadi
Refleksiya	O‘z pozisiyasini tahlil qilmaydi	Qisman tahlil qiladi	O‘z qarashlarini tanqidiy baholaydi

Ushbu mezonlar asosida talabalarning demokratik qadriyatlari dinamikasini aniqlash mumkin. Bunda baholash faqat test natijalari bilan cheklanmasligi lozim. Anketa, kuzatuv, keys tahlili, debatdagi ishtirok, refleksiv yozuvlar va loyiha ishlarini kompleks baholash maqsadga muvofiq.

“GENDER–DEMOCRACY” METODIK MODELINING AMALIY ALGORITMI

1-bosqich. Diagnostika — talabalarning gender tengligi va demokratik qadriyatlar haqidagi dastlabki bilimlari hamda munosabatlari aniqlanadi.

2-bosqich. Motivasiya — muammoli savol yoki hayotiy vaziyat orqali mavzuga qiziqish uyg‘otiladi.

3-bosqich. Nazariy tayyorgarlik — asosiy tushunchalar, huquqiy prinsiplar va ijtimoiy munosabatlar tushuntiriladi.

4-bosqich. Muammoli tahlil — talabalar keyslar, statistik ma'lumotlar yoki media materiallarini tahlil qiladilar.

5-bosqich. Dialog — guruhlarda munozara va debat tashkil etiladi.

6-bosqich. Qaror qabul qilish — talabalar muammoning yechimi bo‘yicha dalillangan taklif ishlab chiqadilar.

7-bosqich. Refleksiya — o‘z qarashlari va qarorlarini tahlil qiladilar.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

8-bosqich. Baholash — demokratik qadriyatlarning shakllanish darajasi mezonlar asosida baholanadi.

9-bosqich. Korreksiya — aniqlangan kamchiliklar asosida keyingi ta'limiy faoliyat mazmuni qayta ishlanadi.

TALABALARDA DEMOKRATIK QADRIYATLARNI BAHOLASH MEZONLARI

Mezon	Past daraja	O‘rta daraja	Yuqori daraja
Tenglikni anglash	Tushuncha yuzaki	Asosiy mazmunni tushunadi	Tushunchani vaziyatlarga tatbiq etadi
Inson huquqlariga munosabat	Befarq	Umuman ijobiy	Faol himoya qiladi
Tolerantlik	Muqobil fikrni qabul qilish qiyin	Qabul qiladi	Farqli pozisiyalarni hurmat qiladi

TADQIQOT NATIJALARINING ILMIY-METODIK TALQINI

Ishlab chiqilgan metodikaning asosiy natijasi gender tengligi va demokratik qadriyatlar o‘rtasidagi pedagogik bog‘liqlikni aniqlashdan iborat.

Ushbu bog‘liqlikni quyidagi tarzda ifodalash mumkin: Gender tengligi → teng huquq → adolat → inson qadr-qimmati → tolerantlik → dialog → faol fuqarolik → demokratik madaniyat.

Bunda gender tengligi boshlang‘ich mazmuniy komponent vazifasini bajarsa, demokratik madaniyat yakuniy integrativ natija sifatida namoyon bo‘ladi.

Metodik modelda o‘qituvchining roli ham o‘zgaradi. An'anaviy modelda o‘qituvchi axborot beruvchi asosiy sub'ekt bo‘lsa, mazkur metodikada u fasilitator, moderator, maslahatchi, muhokama tashkilotchisi va refleksiya jarayonini boshqaruvchi sifatida ishtirok etadi.

Talabaning roli esa passiv bilim oluvchidan faol tahlilchi va qaror qabul qiluvchi sub'ektga o‘zgaradi.

Bu yondashuv oliy ta'limning demokratik missiyasi bilan hamohangdir. Yevropa Kengashi oliy ta'lim muassasalarini faol fuqarolik va demokratik madaniyatni rivojlantirishda muhim institut sifatida koʻradi.

XULOSA

Olib borilgan nazariy-metodik tahlillar asosida gender tengligi konsepsiyasini oʻqitish jarayonida talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirish oliy ta'limning zamonaviy vazifalaridan biri ekanligi aniqlandi.

Gender tengligi ta'limi demokratik qadriyatlarni shakllantirish bilan tabiiy ravishda bogʻliq boʻlib, ularning umumiy negizini inson qadr-qimmati, teng huquq, adolat, tolerantlik, ijtimoiy mas'uliyat va faol ishtirok tashkil etadi.

Tadqiqot natijasida taklif etilgan "Gender–Democracy" metodik modeli gender tengligi mazmunini demokratik qadriyatlar bilan integrasiyalash, talabalarni muammoli vaziyatlarga jalb qilish, muloqot va hamkorlikni tashkil etish, refleksiyani ta'minlash hamda shakllangan natijalarni kompleks baholash imkonini beradi.

Samarali metodika uchun quyidagi shartlar muhim ekanligi asoslandi: 1) ta'lim muhitini demokratik tamoyillar asosida tashkil etish; 2) gender masalalarini inson huquqlari va ijtimoiy adolat bilan bogʻlash; 3) interaktiv va muammoli ta'lim metodlaridan foydalanish; 4) talabalarning mustaqil fikrlashi va pozisiyasini asoslashini ragʻbatlantirish; 5) turli nuqtai nazarlarni hurmat qilish madaniyatini shakllantirish; 6) refleksiya va oʻz-oʻzini baholash mexanizmlarini joriy etish; 7) demokratik qadriyatlarni bilim emas, kompetensiya sifatida baholash.

Shunday qilib, gender tengligi konsepsiyasini oʻqitishni demokratik ta'lim bilan integrasiyalash talabalarning nafaqat gender masalalari boʻyicha bilimlarini, balki ularning ijtimoiy munosabati, muloqot madaniyati, tanqidiy fikrlashi va faol fuqarolik pozisiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Council of Europe. (2010). Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Recommendation CM/Rec(2010)7.

2. Council of Europe. (2018). Reference Framework of Competences for Democratic Culture: Volume 1—Context, concepts and model. Council of Europe Publishing.
3. Council of Europe. (2018). Reference Framework of Competences for Democratic Culture: Volume 2—Descriptors of competences. Council of Europe Publishing.
4. Council of Europe. (2018). Reference Framework of Competences for Democratic Culture: Volume 3—Guidance for implementation. Council of Europe Publishing.
5. Council of Europe. (2024). Education Strategy 2024–2030: Learners First—Education for today's and tomorrow's democratic societies. Council of Europe.
6. Council of Europe. (2026). Education Department Programme of Activities for 2026. Council of Europe.
7. Council of Europe. (2026). Democratic Mission of Higher Education. Council of Europe.
8. UNESCO. (2024). Global Education Monitoring Report. UNESCO.
9. UNESCO. (2025). Empowering Teachers for Gender Equality: Review of Gender Aspects in Teacher Education in Uzbekistan. UNESCO Uzbekistan.
10. UNESCO. (2026). From Access to Agency: UNESCO Strategy for Gender Equality in and through Education 2026–2029. UNESCO.
11. UNESCO. (2026). Education for just and democratic societies. UNESCO.
12. UNESCO. (2026). Gender equality and education. UNESCO.
13. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations.
14. United Nations. (1979). Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. United Nations.
15. European Commission. (2020). A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025. European Commission.
16. OECD. (2023). Gender equality in education and the labour market. OECD Publishing.
17. World Economic Forum. (2024). Global Gender Gap Report 2024. World Economic Forum.
18. UN Women. (2024). Progress on the Sustainable Development Goals: The Gender Snapshot. UN Women.
19. UNICEF. (2023). Gender transformative education. UNICEF.
20. European Institute for Gender Equality. (2024). Gender equality and education. EIGE.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СЕМАНТИКА ЛЮБВИ В ПРОЗЕ А.П. ЧЕХОВА

Абдуллаева Икбола Мохировна
д.ф.ф.н. (PhD), старший преподаватель кафедры русского языка и литературы,
Наманганский государственный институт иностранных языков
имени Исхокхона Ибрата (Наманган, Узбекистан)
ikbola.abdullayeva.87@mail.ru

Аннотация: *В статье исследуется художественная семантика любви в прозе А.П. Чехова. Рассматриваются основные способы репрезентации любовного чувства и его связь с проблемами одиночества, свободы, нравственного выбора и внутреннего преображения личности. На материале рассказов «Дама с собачкой», «О любви», «Попрыгунья», «Три года» и других произведений выявляется роль любовного мотива в раскрытии внутреннего мира персонажей. Особое внимание уделяется подтексту, психологической детали и композиционной незавершённости.*

Ключевые слова: *А.П. Чехов, любовь, художественная семантика, любовный мотив, поэтика, подтекст, психологизм.*

A.P. CHEXOV NASSRIDAGI SEVGI BADIIY SEMANTIKASI

Annotatsiya: *Maqolada A.P. Chexov nasrida muhabbatning badiiy semantikasi tadqiq etiladi. Muhabbat tuyg'usining badiiy ifodalanishi va uning yolg'izlik, erkinlik, axloqiy tanlov hamda shaxsning ichki o'zgarishi bilan aloqasi tahlil qilinadi. «Дама с собачкой», «О любви», «Попрыгунья», «Три года» kabi asarlar asosida muhabbat motivining qahramonlar ruhiy olamini ochishdagi o'rni aniqlanadi. Subtekst, psixologik detal va kompozitsion tugallanmaganlikka alohida e'tibor qaratiladi.*

Kalit so'zlar: *A.P. Chexov, muhabbat, badiiy semantika, muhabbat motivi, poetika, subtekst, psixologizm.*

ARTISTIC SEMANTICS OF LOVE IN THE PROSE OF A.P. CHEXOV

Abstract: *The article examines the artistic semantics of love in A.P. Chekhov's prose. It analyzes the representation of love and its connection with loneliness, freedom, moral choice and the inner transformation of the individual. Based on "The Lady with the Dog", "About Love", "The Grasshopper", "Three Years" and other works, the study identifies the role of the love motif in revealing the characters' inner worlds. Particular attention is paid to subtext, psychological detail and compositional openness.*

Keywords: *A.P. Chekhov, love, artistic semantics, love motif, poetics, subtext, psychologism.*

ВВЕДЕНИЕ

Любовная тема занимает в русской литературе особое положение, поскольку именно через любовное переживание художественная литература традиционно

исследует внутренний мир личности, проблему выбора, соотношение личного и общественного, свободы и зависимости. Однако в прозе А.П. Чехова любовный сюжет приобретает принципиально иную организацию. Писатель избегает устойчивой романтической модели, при которой любовь предстает высшей и заранее определённой ценностью, способной разрешить жизненный конфликт. Напротив, чувство у А.П. Чехова оказывается включённым в сложную систему социальных, психологических и нравственных отношений.

Исследование любовной семантики в чеховской прозе представляет интерес прежде всего потому, что любовный мотив у писателя редко существует изолированно. Он связан с мотивами одиночества, несвободы, несостоявшейся жизни, внутренней раздвоенности, нравственного пробуждения и поиска подлинного существования. Поэтому любовь становится не столько самостоятельной тематической областью, сколько способом выявления скрытой структуры человеческой личности.

Поэтика А.П. Чехова характеризуется особым вниманием к взаимодействию внешнего действия и внутреннего состояния персонажа. В исследованиях художественного мира писателя подчёркивается, что значительная часть происходящего в его произведениях переносится из области событий в сферу сознания [3]. Именно поэтому любовный конфликт у А.П. Чехова может быть внешне минимальным, тогда как его внутреннее содержание оказывается чрезвычайно значительным.

Исследовательская традиция, связанная с изучением прозы А.П. Чехова, позволяет рассматривать его художественный метод как систему, в которой значение возникает не только благодаря фабульному событию, но и посредством детали, композиции, речевой организации, подтекста и соотношения различных точек зрения. В.Б. Катаев рассматривает А.П. Чехова в контексте широких литературных связей, подчёркивая универсальность его художественного

мышления [3]. И.Н. Сухих обращает внимание на устойчивые закономерности чеховской поэтики и константы художественного мира писателя [7]. Э.А. Полоцкая связывает особенности чеховского письма с движением художественной мысли и особой организацией авторской позиции [6].

Значимым для понимания любовной темы является исследование нравственных и художественных исканий писателя 1890-х и начала 1900-х годов В.М. Родионовой [1]. В данном контексте любовный мотив может быть рассмотрен как часть более широкой системы нравственного поиска. В.Я. Линков, исследуя соотношение скептицизма и веры в художественном мире А.П. Чехова, показывает сложность авторского отношения к готовым мировоззренческим формулам [2]. Это положение непосредственно связано с изображением любви, поскольку А.П. Чехов не предлагает читателю универсального ответа на вопрос о природе и ценности любовного чувства.

В.Я. Долженков рассматривает творчество писателя в связи с интеллектуальной атмосферой эпохи и показывает сложность взаимодействия чеховской художественной системы с позитивистским мировоззрением [4]. А.С. Собенников исследует религиозно-философские традиции в творчестве А.П. Чехова и обращает внимание на напряжённость его нравственного поиска [5]. А.В. Кубасов рассматривает стилевое своеобразие чеховской прозы и её способность к сложной стилизации [8].

Вместе с тем художественная семантика любви в прозе А.П. Чехова требует специального рассмотрения именно как система смыслов, возникающих во взаимодействии мотива любви с другими компонентами художественного текста. Цель настоящего исследования состоит в выявлении основных типов семантической организации любовного мотива в прозе А.П. Чехова.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: определить основные функции любовного мотива в прозе А.П. Чехова; выявить его

связь с проблематикой свободы и несвободы; рассмотреть взаимодействие любовного чувства с мотивом одиночества; установить роль подтекста и психологической детали в создании семантики любви; определить значение любовного переживания в системе нравственного становления персонажа.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалом исследования послужили произведения А.П. Чехова, в которых любовная проблематика занимает центральное или существенное положение. В первую очередь анализируются рассказы «Попрыгунья», «Дама с собачкой», «О любви», «Дом с мезонином», «Ариадна», «Рассказ неизвестного человека», а также повесть «Три года». Выбор данных произведений обусловлен тем, что они позволяют проследить различные формы художественной репрезентации любовного чувства.

Методологическую основу исследования составляют поэтический, семантический, мотивный, нарратологический и сравнительный методы. Поэтический анализ позволяет рассмотреть способы организации любовного мотива на уровне сюжета, композиции, системы образов и художественной детали. Семантический анализ направлен на выявление дополнительных смыслов, которые приобретают слова и образы, связанные с любовью. Мотивный подход позволяет проследить устойчивые связи любви с одиночеством, несвободой, разочарованием и внутренним пробуждением.

Под художественной семантикой любви понимается совокупность смыслов, возникающих в результате взаимодействия любовного мотива с системой персонажей, сюжетно-композиционной структурой, авторской позицией и подтекстом произведения. При этом любовь рассматривается не как психологический факт биографии героя, а как элемент художественной модели мира.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Особое значение имеет анализ повествовательной организации. А.П. Чехов часто помещает любовную историю в ситуацию рассказа о прошлом, воспоминания или последующего осмысления уже произошедшего. Благодаря этому чувство приобретает временную глубину: герой не только переживает любовь, но и пытается понять её значение после того, как непосредственная возможность действия уже утрачена.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Одной из наиболее характерных особенностей изображения любви у А.П. Чехова является отсутствие прямого психологического объяснения чувства. Писатель редко сообщает читателю исчерпывающую характеристику эмоционального состояния героя. Вместо этого внутреннее переживание раскрывается через жест, интонацию, деталь, изменение поведения, паузу или несоответствие между словами и поступками.

Такая организация повествования соответствует общему принципу чеховской поэтики, при котором значительная часть смысла переносится в область подтекста. Внешне незначительное событие может приобретать значение психологического перелома. Поэтому любовный мотив у А.П. Чехова следует рассматривать как своеобразный катализатор внутреннего содержания личности.

Особенно отчётливо это проявляется в рассказе «Дама с собачкой». В начале произведения любовное отношение Гурова к женщине строится на привычном для героя восприятии женщин как объекта временного увлечения. Само чувство сначала включено в систему повседневности и не воспринимается героем как событие, способное изменить его существование.

Однако развитие сюжета приводит к изменению семантического статуса любви. Переживание постепенно перестаёт быть эпизодом и превращается в опыт, который заставляет героя пересмотреть собственную жизнь. В этом заключается принципиальное отличие чеховской модели от традиционного любовного сюжета:

любовь важна не потому, что соединяет героев, а потому, что обнаруживает несоответствие между их внутренней жизнью и существующим порядком.

Гуров начинает воспринимать собственную жизнь как нечто внешнее по отношению к себе. Его прежние отношения, семейное положение и социальная роль обнаруживают свою неполноту. Любовь тем самым выполняет функцию семантического «проявителя»: она делает видимой внутреннюю неудовлетворённость героя.

Подобная организация любовной темы соответствует представлению о чеховском художественном мире как о пространстве сложных, неоднозначных человеческих состояний. Как отмечает И. Н. Сухих, поэтика А.П. Чехова строится на устойчивых принципах организации художественного мира, среди которых важное место занимает несовпадение внешнего и внутреннего [7]. В «Даме с собачкой» это несовпадение приобретает особую форму. Внешне герои продолжают жить прежней жизнью, но внутренне их существование уже изменилось. Любовь становится границей между двумя состояниями личности.

Другой существенный смысловой компонент любовного мотива связан у А.П. Чехова с проблемой свободы. Любовь нередко оказывается чувством, которое сталкивается с социальной нормой, семейным положением, общественным ожиданием или страхом перемен.

Наиболее последовательно эта проблема разработана в рассказе «О любви». Само название произведения имеет принципиальное значение. Чехов не называет конкретную любовную историю, а выдвигает в заглавие абстрактное понятие. Тем самым индивидуальная история Алехина приобретает характер размышления о природе человеческого чувства.

Алехин рассказывает о любви к Анне Алексеевне уже после того, как основные возможности действия фактически упущены. Повествование строится

как ретроспективное осмысление. Герой не столько переживает *любовь* непосредственно, сколько анализирует причины собственной нерешительности.

Семантика *любви* здесь связана с противопоставлением чувства и привычного жизненного порядка. Алехин и Анна Алексеевна оказываются в ситуации, когда социальные обстоятельства становятся внутренними ограничениями. Страх нарушить существующий порядок оказывается сильнее стремления к *личному* счастью. *Любовь* в рассказе оказывается одновременно ценностью и испытанием свободы. Она открывает возможность иной жизни, но именно эта возможность становится источником тревоги. Герой оказывается перед необходимостью выбора, однако привычка, социальная роль и рациональные объяснения позволяют отложить решение.

Финальное осмысление истории показывает, что трагедия заключается не столько в невозможности *любви*, сколько в неспособности человека своевременно признать её значение. *Любовь* существует, но субъект чувства не готов принять связанные с ней последствия.

В этом отношении «О *любви*» может рассматриваться как произведение о несостоявшемся действии. *Любовное* чувство здесь обладает высокой интенсивностью, однако не приводит к преобразованию жизненной ситуации. Смысловая энергия чувства оказывается направлена не на событие, а на позднее осознание.

Такой художественный принцип соответствует чеховской тенденции к изображению несостоявшейся жизни. *Любовь* становится одним из наиболее выразительных способов показать разрыв между потенциальной и фактической жизнью человека. Важной особенностью чеховской прозы является противопоставление подлинного и неподлинного существования. Эта оппозиция непосредственно связана с изображением *любовных* отношений.

В «Попрыгунье» любовь существует в системе ложных ценностей. Ольга Ивановна воспринимает отношения прежде всего через эстетизированные представления о собственной жизни. Её окружение, искусство, знакомства и эмоциональные впечатления образуют пространство, в котором внешняя привлекательность оказывается важнее нравственной глубины.

Смысловая функция любовной линии здесь заключается в разоблачении поверхностности героини. Она воспринимает любовь как часть образа собственной жизни, тогда как Дымов относится к семейным отношениям иначе. Его чувство не требует внешней демонстрации и существует в сфере повседневной ответственности. Контраст между героями строится не на прямом авторском осуждении. Чехов не формулирует нравственный приговор, а организует повествование таким образом, что различие между персонажами постепенно становится очевидным.

Любовь в этом произведении, таким образом, выступает критерием внутренней зрелости. Способность любить оказывается связанной со способностью видеть другого человека, принимать ответственность и выходить за пределы собственного эгоцентрического восприятия. В данном отношении любовный мотив взаимодействует с чеховской критикой пошлости. Пошлость проявляется не только в бытовом поведении, но и в неспособности воспринимать чувство как событие, требующее нравственного ответа.

Важнейшим семантическим партнёром любовного мотива в прозе Чехова становится одиночество. На первый взгляд любовь должна преодолевать изоляцию человека, однако в чеховском художественном мире она часто, напротив, обнаруживает глубину одиночества.

В «Даме с собачкой» именно любовь позволяет Гурову осознать степень собственного отчуждения. До встречи с Анной Сергеевной его существование

кажется относительно благополучным, но любовное переживание заставляет его увидеть внутреннюю пустоту привычной жизни.

Семантическая связь любви и одиночества особенно важна потому, что чеховские герои часто не обладают языком, позволяющим непосредственно выразить своё состояние. Они говорят о повседневном, но между репликами возникает иной смысл. Именно поэтому любовный диалог у А.П. Чехова часто оказывается неполным. Герои могут понимать друг друга, не произнося главного, или, наоборот, произносить слова, которые не соответствуют их действительному состоянию.

Такая организация речи формирует особую семантику недосказанности. Любовь оказывается тем чувством, которое наиболее ярко демонстрирует ограниченность языка и одновременно раскрывает возможности художественного подтекста.

Особую смысловую функцию любовь получает тогда, когда становится причиной внутреннего изменения героя. Однако А.П. Чехов избегает изображения окончательного и гарантированного преображения.

Э.А. Полоцкая связывает чеховскую поэтику с особым характером художественного мышления, которое не сводит сложное жизненное явление к однозначной формуле [6]. Именно этим объясняется незавершённость любовного конфликта.

Любовь оказывается не финальной точкой, а процессом осознания. Она создаёт возможность изменения, но не гарантирует его осуществления. В этом отношении любовь приобретает экзистенциальный смысл. Она ставит человека перед необходимостью признать собственную внутреннюю правду. Гуров уже не способен полностью вернуться к прежнему существованию, поскольку пережитое чувство изменило его представление о себе.

Рассказ «О любви» занимает особое место в системе чеховской любовной прозы, поскольку в нём сама возможность определения любви становится предметом художественного исследования.

Алехин пытается объяснить произошедшее, но каждое объяснение оказывается недостаточным. Он может рассуждать о различиях между людьми, об обстоятельствах, о семейной ситуации, но ни одна рациональная схема не исчерпывает смысла пережитого.

Именно здесь проявляется скептическая сторона чеховского мышления. В.Я. Линков отмечает принципиальную сложность чеховского отношения к окончательным мировоззренческим формулам [2]. Любовь в этом смысле не может быть сведена к одной универсальной модели. Чеховская любовь почти никогда не существует вне социального контекста. Семья, сословие, профессия, общественная репутация, материальное положение и привычный образ жизни непосредственно влияют на возможность любовного выбора.

В «Трёх годах» любовные отношения Лаптева и Юлии Фёдоровны развиваются в тесной связи с семейным и социальным пространством. Важным становится не только вопрос о наличии чувства, но и проблема его формирования в течение совместной жизни.

В отличие от традиционного любовного сюжета, где кульминацией становится соединение героев, А.П. Чехов переносит внимание на последующее существование. Любовь здесь не дана как готовое состояние. Она должна возникнуть в процессе совместной жизни, преодоления отчуждения и постепенного узнавания другого человека. Это существенно расширяет семантику любовного мотива. Любовь перестаёт быть исключительно эмоциональным событием и становится формой длительного человеческого взаимодействия.

А.П. Чехов показывает два противоположных варианта любовного отношения. В одном случае чувство возникает внезапно и требует решения, как в

«Даме с собачкой» или «О любви». В другом случае оно формируется постепенно, через совместное существование, как в «Трёх годах».

Обе модели объединяет одно: любовь не является готовой гарантией счастья. Её подлинность проверяется отношением человека к другому и собственной жизни.

В «О любви» важнейшим художественным приёмом становится ретроспективное повествование. История уже произошла, однако смысл её продолжает формироваться в сознании рассказчика. Тем самым прошлое оказывается незавершённым в психологическом отношении.

Подтекст позволяет А.П. Чехову избежать прямой декларации. Читатель оказывается включён в процесс интерпретации и должен самостоятельно установить связь между событием и внутренним состоянием героя. Обобщение рассмотренных произведений позволяет установить, что любовный мотив в прозе А.П. Чехова непосредственно связан с проблемой подлинности человеческого существования. Любовь становится значимой в тот момент, когда персонаж сталкивается с несоответствием между своей внешней жизнью и внутренними потребностями. Именно поэтому любовная тема у А.П. Чехова часто появляется в произведениях, посвящённых кризису личности.

В «Даме с собачкой» чувство разрушает иллюзию благополучной жизни Гурова. В «О любви» оно обнаруживает несостоятельность рациональных объяснений и заставляет героя осознать собственную нерешительность. В «Попрыгунье» любовная линия разоблачает поверхностность героини. В «Трёх годах» она становится процессом постепенного преодоления отчуждения.

Любовь выполняет диагностическую функцию. Она позволяет увидеть то, что в обычной жизни остаётся скрытым. В этом отношении любовная семантика А.П. Чехова связана с более общей художественной проблематикой его творчества. Исследователи отмечают, что писатель последовательно обращается к проблеме

внутренней несостоятельности человека, его зависимости от среды и необходимости нравственного выбора [1; 3]. При этом Чехов не превращает любовь в универсальный рецепт спасения. Чувство может оказаться разрушительным, несвоевременным, неразделённым или нереализованным. Но даже в этих случаях оно выполняет важную художественную функцию, поскольку заставляет персонажа столкнуться с самим собой.

ОБСУЖДЕНИЕ

Проведённый анализ позволяет определить несколько основных семантических моделей любви в прозе А. П. Чехова.

Первая модель – любовь как пробуждение. В этом случае чувство разрушает привычное состояние личности и заставляет героя осознать внутреннюю неудовлетворённость. Наиболее ярко такая модель реализована в «Даме с собачкой».

Вторая модель – любовь как несостоявшийся выбор. Герой осознаёт значимость чувства, однако оказывается неспособным преобразовать осознание в действие. Эта модель характерна прежде всего для рассказа «О любви».

Третья модель – любовь как разоблачение личности. Чувство выявляет нравственные качества героя и показывает степень его способности к эмпатии и ответственности. Так организована любовная линия в «Попрыгунье».

Четвёртая модель – любовь как процесс формирования близости. В этом случае чувство не является мгновенным событием, а развивается постепенно в пространстве совместной жизни. Данная модель особенно существенна для «Трёх лет».

Пятая модель – любовь как форма преодоления одиночества, которая, однако, не всегда приводит к окончательному соединению героев. Именно здесь проявляется принципиальная незавершённость чеховского художественного мира.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Эти модели нельзя воспринимать как изолированные. В одном произведении они могут взаимодействовать. Так, в «Даме с собачкой» любовь одновременно является пробуждением, формой преодоления одиночества и испытанием свободы.

Существенно и то, что А.П. Чехов практически не использует прямую авторскую оценку любовного поведения персонажей. Его позиция формируется через композицию, систему контрастов, детали и речевые характеристики. Такая художественная стратегия соответствует общей специфике чеховской поэтики, основанной на сложности соотношения авторского и персонажного сознания [7].

Любовь поэтому не получает единственного определения. Она существует в поле противоречий между желанием и обязанностью, чувством и привычкой, свободой и социальными нормами, близостью и одиночеством.

Особенно важным представляется соотношение любви и времени. Чехов показывает, что значение чувства может становиться очевидным лишь после того, как возможность действия уже утрачена. В этом проявляется трагическая сторона его любовной прозы. Герой способен понять истину собственной жизни, но понимание не всегда возвращает ему возможность изменить прошлое.

Семантика любви оказывается, таким образом, связана с чеховским представлением о человеческой жизни как о процессе, в котором важнейшие решения часто принимаются слишком поздно.

Это наблюдение позволяет уточнить место любовного мотива в художественной системе писателя. Любовь не является отдельной тематической линией, существующей рядом с другими проблемами. Она пересекается с основными категориями чеховского художественного мира: жизнью и смертью, свободой и зависимостью, правдой и самообманом, одиночеством и общением, обыденностью и духовным пробуждением.

Такое понимание согласуется с исследовательской традицией, рассматривающей творчество А.П. Чехова как целостную художественную систему . Любовный мотив становится одним из способов организации этой системы.

Важным является и отсутствие однозначного счастливого финала. Даже там, где любовь оказывается взаимной, А.П. Чехов не завершает историю окончательным утверждением гармонии. Финал «Дамы с собачкой» остаётся открытым, а судьба героев переносится в пространство будущего.

Именно открытость позволяет сохранить художественную многозначность. Любовь становится не результатом, а проблемой, требующей дальнейшего решения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что любовь в прозе А.П. Чехова представляет собой сложный художественно-семантический комплекс, значительно выходящий за пределы традиционного любовного сюжета.

Установлено, что любовный мотив выполняет в чеховской прозе несколько взаимосвязанных функций. Он раскрывает внутреннее состояние личности, обнаруживает противоречие между внешним и внутренним существованием, выявляет зависимость человека от социальных норм и одновременно создаёт возможность нравственного пробуждения.

Характерной особенностью чеховской модели любви является её незавершённость. Писатель не предлагает готовой формулы счастливой или несчастливой любви. Одно и то же чувство может одновременно восприниматься как источник счастья, страдания, свободы и зависимости.

Особое значение имеет связь любви с одиночеством. Встреча с другим человеком не уничтожает автоматически внутреннюю изоляцию героя, однако позволяет осознать её. Именно поэтому любовное переживание часто становится моментом обнаружения подлинного состояния личности.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Выявлено также, что семантика *любви* непосредственно связана с проблемой нравственного выбора. Подлинное чувство требует от персонажа способности выйти за пределы привычного существования, однако герои Чехова не всегда оказываются готовыми к такому шагу. Отсюда возникает один из важнейших трагических парадоксов его прозы: человек может понять ценность *любви*, но не суметь своевременно реализовать её.

Существенную роль в создании *любовной* семантики играют подтекст, психологическая деталь, ретроспективное повествование, речевая недосказанность и открытая композиция. Благодаря этим средствам Чехов избегает прямого авторского морализаторства и передаёт читателю значительную часть интерпретационной работы.

Художественная семантика *любви* в прозе А. П. Чехова может быть представлена как *движение* от эмоционального переживания к проблеме подлинности человеческого существования. *Любовь* становится своеобразным испытанием *личности*, в котором обнаруживаются её способность к свободе, ответственности, *близости* и внутреннему изменению.

Научная новизна исследования заключается в систематизации основных семантических функций *любовного* мотива в прозе А. П. Чехова и в рассмотрении *любви* не только как тематического компонента, но и как механизма раскрытия структуры чеховского персонажа. Перспективным направлением дальнейшего исследования является сопоставление семантики *любви* в прозе и драматургии Чехова, а также изучение *лексико-семантических* средств репрезентации *любовного* чувства в оригинальном тексте.

Список использованной литературы:

одионова В.М. Нравственные и художественные искания А.П. Чехова 90-х и начала 900-х годов. М.: Прометей, 1994. 277 с.

инков В.Я. Скептицизм и вера Чехова. М.: Издательство Московского университета, 1995. 80 с.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

атаев В.Б. Чехов плюс… Предшественники, современники, преемники. М.: Языки славянской культуры, 2004. 392 с.

олженков П.Н. Чехов и позитивизм. 2-е изд., испр. и доп. М.: Скорпион, 2003. 218 с.

обенников А.С. Между «есть Бог» и «нет Бога» О религиозно-философских традициях в творчестве А.П. Чехова. Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1997. 222 с.

олоцкая Э.А. О поэтике А.П. Чехова. М.: Наследие, 2001.

ухих И.Н. Проблемы поэтики А.П. Чехова. 2-е изд., доп. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007.

убасов А.В. Проза А.П. Чехова искусство стилизации. Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 1998. 399 с.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

KASBIY-INNOVATSION FAOLIYATGA TAYYORGARLIKNI TAKOMILLASHTIRISHDA INTERFAOL TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Abdualiyev Hamidulla Toxirjonovich
Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti
Til va tarjima fakulteti dekan o'rinbosari
E-mail: hamidullaabdualiyev1985@gmail.com
ORCID: 0009-0000-8767-9885

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirishda interfaol ta'lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasi yoritilgan. Muallif tomonidan "kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlik" tushunchasining mazmuni va tarkibiy komponentlari (motivatsion-qadriyatli, kognitiv, operatsional-faoliyatli, refleksiv-kreativ) aniqlashtirilgan, an'anaviy o'qitish amaliyotida ushbu tayyorgarlikni shakllantirishga to'sqinlik qilayotgan omillar tahlil qilingan. Keys-stadi, loyiha metodi, muammoli o'qitish, ishbilarmonlik o'yinlari, "aqliy hujum" hamda raqamli interfaol platformalarni bosqichma-bosqich qo'llashga asoslangan metodika taklif etilgan va uning samaradorligi pedagogik tajriba-sinov natijalari asosida statistik jihatdan asoslangan. Tadqiqot natijalari interfaol texnologiyalarning tizimli qo'llanilishi talabalarning innovatsion faollik va kasbiy tayyorgarlik darajasini sezilarli oshirishini tasdiqlaydi.*

Kalit so'zlar: *kasbiy-innovatsion faoliyat, tayyorgarlik, interfaol ta'lim texnologiyalari, keys-stadi, loyiha metodi, muammoli o'qitish, raqamli platformalar, innovatsion kompetensiya, oliy ta'lim.*

МЕТОДОЛОГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ПОДГОТОВКИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. *В данной статье освещается методика использования интерактивных образовательных технологий в совершенствовании готовности студентов высших учебных заведений к профессионально-инновационной деятельности. Автором уточнены содержание и структурные компоненты понятия «готовность к профессионально-инновационной деятельности» (мотивационно-ценностный, когнитивный, операционально-деятельностный, рефлексивно-креативный), проанализированы факторы, препятствующие формированию данной готовности в традиционной практике обучения. Предложена методика, основанная на поэтапном применении кейс-стади, метода проектов, проблемного обучения, деловых игр, «мозгового штурма» и цифровых интерактивных платформ, а её эффективность статистически обоснована по результатам педагогического эксперимента. Результаты исследования подтверждают, что системное применение интерактивных технологий*

существенно повышает уровень инновационной активности и профессиональной готовности студентов.

Ключевые слова: *профессионально-инновационная деятельность, готовность, интерактивные образовательные технологии, кейс-стади, метод проектов, проблемное обучение, цифровые платформы, инновационная компетенция, высшее образование.*

METHODOLOGY OF USING INTERACTIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING PREPARATION FOR PROFESSIONAL-INNOVATIVE ACTIVITY

Abstract. *This article covers the methodology of using interactive educational technologies in improving the readiness of higher education students for professional-innovative activity. The author clarifies the content and structural components of the concept of "readiness for professional-innovative activity" (motivational-value, cognitive, operational-activity, reflexive-creative) and analyzes the factors hindering the formation of this readiness in traditional teaching practice. A methodology based on the step-by-step application of case study, project method, problem-based learning, business games, brainstorming and digital interactive platforms is proposed, and its effectiveness is statistically substantiated by the results of a pedagogical experiment. The results of the study confirm that the systematic use of interactive technologies significantly increases the level of innovative activity and professional readiness of students.*

Key words: *professional-innovative activity, readiness, interactive educational technologies, case study, project method, problem-based learning, digital platforms, innovative competence, higher education.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti innovatsiyalar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yangilikni yarata oladigan, uni amaliyotga tatbiq eta oladigan va o‘zgarishlarga tez moslasha oladigan mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Shu bois oliy ta’limning muhim vazifalaridan biri talabalarni nafaqat tayyor bilimlar bilan qurollantirish, balki ularda kasbiy faoliyatni ijodiy, innovatsion asosda tashkil etish qobiliyatini - kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlikni shakllantirishdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni [1], O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” [2] hamda “O‘zbekiston - 2030” strategiyasida [3] ta’lim jarayoniga ilg‘or pedagogik va raqamli

texnologiyalarni joriy etish, yoshlarning intellektual salohiyati va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularni innovatsion faoliyatga keng jalb qilish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan. Mazkur vazifalar o‘qitish jarayonini talabaning faol sub’ektlik pozitsiyasini ta’minlaydigan interfaol ta’lim texnologiyalari asosida qayta qurishni taqozo etadi.

Ayni paytda amaliyot tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, oliy ta’lim muassasalarida mashg‘ulotlarning salmoqli qismi hanuz axborot uzatishga yo‘naltirilgan reproduktiv shakllarda o‘tkazilmoqda. Bunday yondashuvda talaba tayyor bilimlarning passiv qabul qiluvchisiga aylanadi, uning tashabbuskorligi, muammoni mustaqil qo‘yish va yechish, g‘oya ilgari surish, tavakkal qilish kabi innovatsion faoliyat uchun zarur sifatlari rivojlanmay qoladi. Interfaol texnologiyalar esa ko‘p hollarda tizimsiz, epizodik tarzda, ularning didaktik imkoniyatlari to‘liq hisobga olinmagan holda qo‘llanilmoqda. Bu esa interfaol ta’lim texnologiyalaridan kasbiy-innovatsion tayyorgarlikni shakllantirish maqsadida foydalanishning ilmiy asoslangan metodikasini ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

Mazkur maqolaning maqsadi - talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirishda interfaol ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning metodik tizimini asoslash, uni amalga oshirish bosqichlari va shart-sharoitlarini aniqlash hamda ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tajriba-sinov asosida baholashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Pedagogik innovatika va mutaxassisning innovatsion faoliyatga tayyorgarligi muammolari bir qator fundamental tadqiqotlarda o‘rganilgan. V.A.Slastyonin va L.S.Podimova innovatsion faoliyatni pedagogning kasbiy faoliyatining alohida turi sifatida asoslab, unga tayyorgarlikning motivatsion, kreativ, texnologik va refleksiv komponentlarini ajratib ko‘rsatadilar [6]. E.M.Rojersning innovatsiyalar diffuziyasi nazariyasi yangiliklarning ijtimoiy tizimlarda tarqalish qonuniyatlarini ochib beradi va innovatsion xulq-atvorni tushunishning metodologik asosi bo‘lib xizmat qiladi [11].

E.F.Zeer kasbiy rivojlanish psixologiyasi doirasida mutaxassisning innovatsion salohiyatini uning kasbiy o‘sishining muhim sharti sifatida talqin etadi [5].

Interfaol o‘qitish nazariyasi va texnologiyalari M.V.Klarin [7], G.K.Selevko [8] kabi olimlarning ishlarida tizimli yoritilgan: ularda o‘quv jarayonini o‘yin, muhokama, trening shakllarida tashkil etish modellari, pedagogik texnologiyalarning tasnifi va loyihalash tamoyillari ishlab chiqilgan. D.Jonson va R.Jonsonlarning hamkorlikda o‘qitish (cooperative learning) konsepsiyasi kichik guruhlardagi o‘zaro ta’sirning ta’limiy samaradorligini eksperimental asoslagan [9]. D.Kolbning tajribaviy ta’lim (experiential learning) modeli esa bilimlarning bevosita tajriba, refleksiya, konseptuallashtirish va amaliy sinov sikli orqali o‘zlashtirilishini ko‘rsatib beradi [10]. A.A.Verbitskiyning kontekstli ta’lim nazariyasida o‘quv faoliyatini kasbiy faoliyat konteksti bilan uyg‘unlashtirishda faol metodlarning o‘rni asoslangan [12].

O‘zbekistonlik olimlardan O‘.Q.Tolipov va M.Usmonboyeva pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslarini ishlab chiqib, interfaol metodlarning didaktik imkoniyatlarini ochib berganlar [4]. N.A.Muslimov va hammualliflarning ishlarida innovatsion ta’lim texnologiyalari, ularni kasbiy ta’lim jarayoniga joriy etish metodikasi yoritilgan [13]. L.V.Golish zamonaviy ta’lim texnologiyalarini loyihalash va amalga oshirishning amaliy jihatlarini tadqiq etgan [14].

Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili interfaol ta’lim texnologiyalarining ko‘pchilik tadqiqotlarda umumdidaktik vosita sifatida o‘rganilganligini, ularni aynan kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlikni maqsadli shakllantirish vositasi sifatida tizimlashtirilgan, bosqichli metodika ko‘rinishida qo‘llash masalasi esa yetarli darajada ishlab chiqilmaganligini ko‘rsatdi. Mazkur holat ushbu tadqiqotning ilmiy muammosini belgilab berdi.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqotda nazariy va empirik metodlar majmuasidan foydalanildi. Nazariy metodlar: muammoga oid psixologik-pedagogik, metodik adabiyotlarni hamda

me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, qiyoslash, tizimlashtirish, pedagogik modellashtirish va umumlashtirish. Empirik metodlar: pedagogik kuzatish, anketa so'rovi, suhbat, testlash, ekspert baholash, talabalar ijodiy ishlari va loyihalarini tahlil qilish, pedagogik tajriba-sinov. Miqdoriy ma'lumotlar matematik-statistik metodlar (o'rtacha qiymatlar, foiz taqsimoti, Styudentning t-mezoni) yordamida qayta ishlandi.

Tajriba-sinov ishlari 2024-2026-yillarda Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari institutining Til va tarjima fakultetida uch bosqichda (konstatatsiyalovchi, shakllantiruvchi, yakuniy) olib borildi. Tadqiqotda jami 108 nafar talaba (tajriba guruhi - 54 nafar, nazorat guruhi - 54 nafar) hamda 22 nafar professor-o'qituvchi ishtirok etdi. Nazorat guruhida mashg'ulotlar an'anaviy metodika asosida, tajriba guruhida esa ishlab chiqilgan interfaol texnologiyalarga asoslangan metodika bo'yicha tashkil etildi. Talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlik darajasi motivatsion-qadriyatli, kognitiv, operatsional-faoliyatli va refleksiv-kreativ mezonlar asosida tashxis etildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning nazariy bosqichida "kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlik" tushunchasi aniqlashtirildi. Uni biz shaxsning kasbiy faoliyatda yangilikni izlash, yaratish, o'zlashtirish va amaliyotga tatbiq etishga yo'naltirilgan motivlari, bilimlari, ko'nikmalari hamda shaxsiy-kasbiy sifatlarining yaxlit birligi sifatida talqin etamiz. Uning tarkibida quyidagi o'zaro bog'liq komponentlar ajratildi: motivatsion-qadriyatli (innovatsion faoliyatga qiziqish, yangilikka intilish, muvaffaqiyatga yo'nalganlik); kognitiv (innovatika asoslari, innovatsion jarayonning bosqichlari, sohadagi ilg'or tajribalar haqidagi bilimlar); operatsional-faoliyatli (muammoni aniqlash, g'oyalarni generatsiya qilish, loyihalash, jamoada ishlash, natijani baholash ko'nikmalari); refleksiv-kreativ (o'z faoliyatini tanqidiy tahlil etish, ijodiy tafakkur, nostandart yechimlar topish qobiliyati).

Konstatatsiyalovchi bosqich natijalari mavjud amaliyotdagi muammolarni aniqlash imkonini berdi. So‘rovda ishtirok etgan talabalarning 64,8 foizi mashg‘ulotlarda asosan tayyor axborotni o‘zlashtirish bilan cheklanishini, 59,3 foizi o‘quv jarayonida mustaqil g‘oya ilgari surish va uni himoya qilish tajribasiga ega emasligini qayd etdi. Professor-o‘qituvchilarning 72,7 foizi interfaol metodlarni muntazam qo‘llamasligini, buning asosiy sabablari sifatida vaqt taqchilligi, metodik ishlanmalar yetishmasligi va texnologiyalarni tanlash mezonlarining noaniqligini ko‘rsatdi. Shuningdek, tahlil interfaol texnologiyalarning qo‘llanilishida bosqichlilik va uzviylik tamoyillariga rioya etilmasligi, ularning kasbiy-innovatsion tayyorgarlik komponentlariga maqsadli yo‘naltirilmaganligini ko‘rsatdi.

Shakllantiruvchi bosqichda interfaol ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning bosqichli metodikasi ishlab chiqildi. Metodika uch bosqichni qamrab oladi. Birinchi - motivatsion-tayyorlov bosqichida talabalarni innovatsion faoliyatga psixologik jihatdan tayyorlash maqsadida “aqliy hujum”, “klaster”, “davra suhbati”, munozara va rolli o‘yin texnologiyalari qo‘llanilib, ularda yangilikka ochiqlik va ijodiy muhitga moslashish ta’minlandi. Ikkinchi - faoliyatli-rivojlantiruvchi bosqichda keys-stadi, muammoli o‘qitish, ishbilarmonlik o‘yinlari hamda kichik guruhlarda hamkorlikda o‘qitish texnologiyalari orqali talabalarda kasbiy muammolarni tahlil etish, yechim variantlarini ishlab chiqish va asoslash ko‘nikmalari rivojlantirildi. Uchinchi - ijodiy-innovatsion bosqichda loyiha metodi asosida talabalar fanlararo mazmundagi innovatsion loyihalarni (jumladan, startap g‘oyalar, ta’limiy mahsulotlar, raqamli kontent) mustaqil ishlab chiqdilar va himoya qildilar.

Metodikada raqamli interfaol vositalar - Moodle platformasidagi interfaol topshiriqlar, Kahoot, Quizizz, Padlet, Mentimeter kabi xizmatlar - an’anaviy interfaol metodlar bilan uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llanildi, bu esa mashg‘ulotlarning jadalligini oshirish, tezkor qayta aloqa o‘rnatish va har bir talabaning faolligini kuzatib borish imkonini berdi. Metodikaning samarali amalga oshishini ta’minlovchi pedagogik shart-

sharoitlar sifatida quyidagilar belgilandi: texnologiyalarni tayyorgarlik komponentlariga muvofiq maqsadli tanlash; topshiriqlar mazmunining kasbiy faoliyat konteksti bilan bog‘lanishi; hamkorlik va ijodiy erkinlik muhitini yaratish; talabalar faoliyatini mezonli baholash va muntazam refleksiya.

Tajriba-sinov yakunida talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlik darajasi yuqori, o‘rta va past darajalar bo‘yicha qayta tashxis etildi. Umumlashtirilgan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlik darajasi dinamikasi (foizda)

Darajalar	Tajriba guruhi (boshida)	Tajriba guruhi (yakunida)	Nazorat guruhi (boshida)	Nazorat guruhi (yakunida)
Yuqori	11,1	29,6	11,1	14,8
O‘rta	46,3	53,7	46,3	50,0
Past	42,6	16,7	42,6	35,2

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhida yuqori darajali talabalar ulushi 11,1 foizdan 29,6 foizga oshgan, past darajadagilar esa 42,6 foizdan 16,7 foizga kamaygan; nazorat guruhidagi o‘zgarishlar esa ancha kichik bo‘lgan. Farqlarning statistik ishonchliligi Styudentning t-mezoni bo‘yicha tekshirilib, hisoblangan qiymatning jadval qiymatidan kattaligi ($p<0,05$) aniqlandi. Bu tajriba guruhidagi ijobiy dinamika joriy etilgan metodika ta’sirida yuz berganligini tasdiqlaydi.

Sifat tahlili ham metodikaning samaradorligini tasdiqladi: tajriba guruhi talabalarida g‘oyalarni erkin ilgari surish, jamoaviy loyihalarda mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish, nostandart yechimlar taklif etish, o‘z faoliyatini tanqidiy baholash ko‘nikmalari yaqqol namoyon bo‘ldi. Talabalar tomonidan tayyorlangan innovatsion loyihalarning bir qismi institut miqyosidagi tanlov va ilmiy-amaliy anjumanlarda taqdim

etildi. Ekspertlar interfaol mashg‘ulotlar talabalar o‘rtasidagi hamkorlik madaniyati va o‘quv motivatsiyasining o‘sishiga xizmat qilganini qayd etdilar.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi. Birinchidan, kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlik motivatsion-qadriyatli, kognitiv, operatsional-faoliyatli va refleksiv-kreativ komponentlarning yaxlit birligi bo‘lib, uni shakllantirish talabaning faol, sub’ektlik pozitsiyasini ta’minlaydigan o‘qitish texnologiyalarini taqozo etadi. Ikkinchidan, interfaol ta’lim texnologiyalari faqat tizimli, bosqichli va tayyorgarlik komponentlariga maqsadli yo‘naltirilgan holda qo‘llanilgandagina kutilgan samarani beradi; ularning epizodik qo‘llanilishi barqaror natija bermaydi. Uchinchidan, motivatsion-tayyorlov, faoliyatli-rivojlantiruvchi va ijodiy-innovatsion bosqichlarni qamrab olgan, an’anaviy interfaol metodlarni raqamli vositalar bilan uyg‘unlashtirgan metodika talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlik darajasini statistik jihatdan ishonchli tarzda oshiradi.

Olingan natijalar asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi: oliy ta’lim muassasalarida mutaxassislik fanlari dasturlariga interfaol texnologiyalar asosidagi amaliy modullarni kiritish; professor-o‘qituvchilar uchun interfaol mashg‘ulotlarni loyihalash va raqamli interfaol vositalardan foydalanish bo‘yicha doimiy metodik seminarlar tashkil etish; talabalarning innovatsion loyiha faoliyatini rag‘batlantiruvchi tanlovlar, startap-maydonchalar va ilmiy to‘garaklar tizimini kengaytirish; kasbiy-innovatsion tayyorgarlikni tashxis etuvchi mezonlar va baholash vositalari fondini yaratish hamda ulardan joriy nazorat jarayonida foydalanish. Mazkur takliflarning amalga oshirilishi bitiruvchilarning innovatsion iqtisodiyot sharoitidagi raqobatbardoshligini ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. - Toshkent, 2020.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. - Toshkent, 2019.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. - Toshkent, 2023.

4. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. - Toshkent: Fan, 2006. - 261 b.

5. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. - Москва: Академия, 2009. - 384 с.

6. Сластёнин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. - Москва: Магистр, 1997. - 224 с.

7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. - Рига: Эксперимент, 1995. - 176 с.

8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. - Москва: Народное образование, 1998. - 256 с.

9. Johnson D.W., Johnson R.T. Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning. - Boston: Allyn & Bacon, 1999. - 260 p.

10. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. - Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1984. - 256 p.

11. Rogers E.M. Diffusion of Innovations. 5th ed. - New York: Free Press, 2003. - 576 p.

12. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. - Москва: Высшая школа, 1991. - 207 с.

13. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. - Toshkent: Sano-standart, 2015. – 208 b.

14. Голиш Л.В. Современные технологии обучения: содержание, проектирование и реализация. - Ташкент: TASIS, 2001. – 59 с.

KICHIK GURUH FAOLIYATINI NEMIS TILI DARSIDA PADLET PLATFORMASIDA TASHKIL ETISHNING NAZARIY METODOLOGIK ASOSLARI

Tolipova Shaxloxon Baxromjon qizi
Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
https://orcid.org/0009-0002-6829-3818
shaxloxontolipova1998@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada nemis tili darslarida kichik guruh faoliyatini Padlet platformasi asosida tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilingan. Kommunikativ yondashuv, konstruktivistik ta'lim, kooperativ o'qitish va raqamli pedagogika tamoyillarining integratsiyasi yoritilgan. Padlet platformasining kollaborativ ta'limdagi didaktik imkoniyatlari hamda uning talabalarning kommunikativ kompetensiyasi, hamkorlik va reflektiv fikrlashini rivojlantirishdagi o'rni asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari nemis va boshqa xorijiy tillarni o'qitish amaliyotini takomillashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *Padlet platformasi, kichik guruh faoliyati, nemis tili, kollaborativ ta'lim, kommunikativ kompetensiya, raqamli pedagogika, kooperativ o'qitish.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛЫХ ГРУПП НА ПЛАТФОРМЕ PADLET НА ЗАНЯТИЯХ ПО НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. *В статье проанализированы теоретико-методологические основы организации деятельности малых групп на платформе Padlet при обучении немецкому языку. Раскрыта интеграция коммуникативного подхода, конструктивистской теории обучения, кооперативного обучения и принципов цифровой педагогики. Обоснованы дидактические возможности Padlet в организации коллаборативного обучения и его влияние на развитие коммуникативной компетенции, навыков сотрудничества и рефлексивного мышления студентов. Результаты исследования могут быть использованы для совершенствования практики преподавания немецкого и других иностранных языков.*

Ключевые слова: *платформа Padlet, деятельность малых групп, немецкий язык, коллаборативное обучение, коммуникативная компетенция, цифровая педагогика, кооперативное обучение.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR ORGANIZING SMALL GROUP ACTIVITIES ON THE PADLET PLATFORM IN GERMAN LANGUAGE CLASSES

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations of organizing small-group activities through the Padlet platform in German language teaching. It highlights the integration of the communicative approach, constructivist learning theory, cooperative learning, and digital pedagogy. The study substantiates Padlet's didactic potential for collaborative learning and its contribution to developing students' communicative competence, collaboration skills, and reflective thinking. The findings provide methodological guidance for improving the teaching of German and other foreign languages through digital technologies.*

Keywords: *Padlet platform, small group activities, German language, collaborative learning, communicative competence, digital pedagogy, cooperative learning.*

KIRISH

Raqamli texnologiyalarning ta'lim tizimiga jadal integratsiyalashuvi xorijiy tillarni o'qitish metodikasining mazmuni va shakliga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda an'anaviy auditoriya mashg'ulotlari bilan bir qatorda onlayn hamkorlik platformalari va interaktiv ta'lim muhitlaridan foydalanish ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Mazkur tendensiya, ayniqsa, chet tillarini o'qitishda o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, ularning mustaqil ta'lim faoliyatini rag'batlantirish hamda hamkorlikka asoslangan o'quv jarayonini tashkil etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu nuqtai nazardan, Padlet platformasi matn, tasvir, audio, video va gipermurojaatlarni yagona virtual makonda birlashtirish, shuningdek, foydalanuvchilarning real vaqt yoki asinxron rejimda birgalikda faoliyat yuritishini ta'minlaydigan zamonaviy raqamli ta'lim muhiti sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Nemis tili ta'limida ushbu platformadan foydalanish o'quv materiallarini taqdim etish, kichik guruhlar doirasida hamkorlikni yo'lga qo'yish, o'zaro fikr almashish va reflektiv tahlilni rivojlantirish uchun ham keng metodik imkoniyatlarni yaratadi. Padlet platformasi hamkorlikka asoslangan ta'limni tashkil etish uchun qulay raqamli muhit yaratadi. U foydalanuvchilarga umumiy virtual doskada bir vaqtda ishlash, fikr almashish, multimedia resurslarini joylashtirish va o'zaro muloqot qilish imkonini beradi. Natijada kichik guruh faoliyati auditoriyadan tashqarida ham davom etib,

talabalarning kommunikativ kompetensiyasi, hamkorlik ko‘nikmalari, reflektiv fikrlashi va raqamli savodxonligini rivojlantiradi.

Xorijiy tillarni o‘qitishda Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams, Quizlet va Kahoot kabi platformalar keng tadqiq etilgan. Padlet platformasi ham o‘rganilgan, ammo mavjud ishlarda asosan uning umumiy funksiyalari yoki individual ta’limdagi qo‘llanilishi yoritilgan. Nemis tili darslarida Padlet asosida kichik guruh faoliyatini tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari esa yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Amaliyotda Padlet ko‘proq o‘quv materiallarini ulashish vositasi sifatida qo‘llanilib, uning kollaborativ ta’limni tashkil etish va o‘quvchilar o‘rtasidagi hamkorlikni boshqarish imkoniyatlari to‘liq foydalanilmayapti. Shuningdek, Padletni kommunikativ, kooperativ va konstruktivistik yondashuvlar bilan integratsiyalovchi metodologik model hamda samaradorlikni baholash mezonlari mavjud emas. Shu bois tadqiqotning ilmiy bo‘shlig‘i kichik guruh faoliyatini Padlet platformasi asosida tashkil etishning yagona nazariy-metodologik modelini ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi nemis tili darslarida Padlet platformasi asosida kichik guruh faoliyatini tashkil etishning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqish va uning samaradorligini belgilovchi pedagogik omillarni asoslashdan iborat. Gipotezaga ko‘ra, Padletning kollaborativ imkoniyatlarini kommunikativ va konstruktivistik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish talabalarning kommunikativ kompetensiyasi, hamkorlik ko‘nikmalari, reflektiv tafakkuri va raqamli savodxonligini an’anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq rivojlantiradi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi Padletni kichik guruh faoliyatini boshqaruvchi didaktik muhit sifatida talqin etish, integratsiyalashgan nazariy-metodologik model va samaradorlikni baholash mezonlarini taklif etishdan iborat. Olingan natijalar nemis va boshqa xorijiy tillarni o‘qitishda raqamli kollaborativ ta’limni takomillashtirish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Raqamli texnologiyalarning ta'lim tizimiga jadal integratsiyalashuvi xorijiy tillarni o'qitish metodikasida yangi pedagogik yondashuvlarning shakllanishiga olib keldi. Ayniqsa, hamkorlikka asoslangan ta'lim, kichik guruhlarda ishlash va veb-platformalardan foydalanish masalalari zamonaviy lingvodidaktikaning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. So'nggi yillarda Padlet, Google Classroom, Moodle kabi platformalar o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, refleksiv faoliyatni tashkil etish hamda hamkorlikdagi bilim qurilishini qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida keng o'rganilmoqda.

Xorijiy tillarni o'qitishda raqamli texnologiyalarni qo'llash masalalarini tizimli o'rgangan olimlardan biri M.Warschauer kompyuter vositasida tashkil etilgan muloqotni til o'rganish jarayonini faollashtirishini, ayniqsa, hamkorlikka asoslangan virtual muhit talabalarning muloqotga kirishish chastotasini oshirishini ta'kidlaydi. Olimning fikriga ko'ra, raqamli platformalar o'quvchilarga autentik kommunikativ vaziyatlar yaratib beradi hamda bilimni ijtimoiy konstruktivizm tamoyillari asosida shakllantirishga xizmat qiladi, shunga qaramay, tadqiqotlarda aynan Padlet platformasida kichik guruh faoliyatini tashkil etish mexanizmlari yetarlicha ochib berilmagan. C.Chapelle esa til o'rganishni axborot kommunikatsiya texnologiyalari nazariyasini rivojlantirib, elektron muhitda til o'qitish samaradorligini belgilovchi mezonlarni ishlab chiqqan. U raqamli ta'lim vositalarining lingvistik, pedagogik va texnologik komponentlari uyg'unlashgandagina o'quv natijalari yuqori bo'lishini asoslaydi. C.Chapelle talabalarning interaktiv faoliyati, qayta sharh olish imkoniyati va avtonom o'rganish ko'nikmalariga alohida e'tibor qaratganini kuzatdik. Shunga qaramasdan, olim tadqiqotlarida ijtimoiy shakllarda tashkil etilgan kichik guruhlarning onlayn faoliyatiga oid metodik model taklif etilmagan. Hamkorlikdagi ta'limning nazariy asoslari D.Johnson va R.Johnson tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular kooperativ ta'limning besh asosiy komponentini, ya'ni ijobiy o'zaro bog'liqlik, individual

mas'uliyat, yuzma-yuz muloqot, ijtimoiy ko'nikmalar va guruh refleksiyasini ajratib ko'rsatadilar. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, kichik guruhlarda tashkil etilgan ta'lim talabalarning akademik natijalari, motivatsiyasi va kommunikativ kompetensiyasini sezilarli darajada oshiradi. Mazkur nazariy yondashuv Padlet platformasida hamkorlikni tashkil etish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

MDH mamlakatlari olimlari orasida raqamli ta'lim muhitlari va xorijiy tillarni o'qitish metodikasiga oid tadqiqotlar sezilarli o'rin egallaydi. E.S. Polat masofaviy ta'lim va telekommunikatsiya texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini tadqiq qilgan. Olim loyiha metodi, hamkorlikda o'qitish va internet-resurslardan foydalanishning nazariy asoslarini ishlab chiqqan. E.S.Polatning fikriga ko'ra, elektron muhit o'quvchilarning mustaqil faoliyatini rag'batlantirish bilan birga, o'zaro muloqotni ham faollashtiradi. Mazkur tadqiqotlarda aynan Padlet singari zamonaviy veb-xizmatlardan foydalanish masalalari cheklangan. Rus olimi M.N. Yevstigneyev axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish asosida chet tillarini o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. U elektron resurslarning motivatsion va interaktiv salohiyatini yuqori baholaydi hamda o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda ularning ahamiyatini asoslaydi.

O'zbekiston olimlari tomonidan ham xorijiy tillarni o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish masalalari keng tadqiq etilgan. J.J. Jalolov xorijiy tillarni o'qitish metodikasining nazariy asoslarini ishlab chiqib, kommunikativ yondashuvni zamonaviy ta'limning asosiy tamoyillaridan biri sifatida e'tirof etadi. Olimning fikricha, o'quv jarayoni muloqotga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. U.N. Yusupov zamonaviy pedagogik texnologiyalarni xorijiy tillarni o'qitish jarayoniga integratsiya qilish masalalarini o'rganib, innovatsion yondashuvlar talabalarning kommunikativ faolligini oshirishini asoslaydi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, xorijiy, MDH va o'zbek olimlarining aksariyati hamkorlikdagi ta'lim, kommunikativ yondashuv va raqamli

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

texnologiyalarni qo'llash ta'lim samaradorligini oshirishini e'tirof etadilar. Barcha tadqiqotlarda o'quvchi faoliyatining markaziy o'ringa qo'yilishi, interaktivlik, refleksiya va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish umumiy jihat sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ayrim farqlar ham mavjud. Xorijiy olimlar (M.Warschauer, C.Chapelle va boshqalar) ko'proq raqamli muhitning nazariy asoslari hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalari konsepsiyasiga e'tibor qaratgan bo'lsalar, MDH olimlari asosan masofaviy ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv masalalarini tadqiq qilganlar. O'zbek olimlari esa innovatsion pedagogik texnologiyalar va kommunikativ metodikani milliy ta'lim tizimiga moslashtirishga ko'proq urg'u berganlar, ammo mavjud tadqiqotlarning aksariyatida Padlet platformasining aynan nemis tili darslarida kichik guruh faoliyatini tashkil etishdagi didaktik imkoniyatlari, guruh ichidagi hamkorlik mexanizmlari, tengdoshlararo o'qitish texnologiyasi hamda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga ta'siri kompleks tarzda o'rganilmagan. Hamkorlikdagi ta'lim, raqamli texnologiyalar va xorijiy tillarni o'qitish bo'yicha salmoqli ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa ham, nemis tili darslarida Padlet platformasi asosida kichik guruh faoliyatini tashkil etishning yaxlit nazariy-metodologik modeli ishlab chiqilmagan. Jumladan:

1. Padlet platformasida kichik guruh faoliyatini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari yetarli darajada aniqlanmagan;
2. Nemis tili darslarida Padletdan foydalanishning metodik mexanizmlari tizimlashtirilmagan;
3. Tengdoshlararo hamkorlik va kommunikativ faoliyatni shakllantirishning konseptual modeli ishlab chiqilmagan;
4. Padlet asosidagi kichik guruh faoliyatining kommunikativ kompetensiyaga ta'siri empirik jihatdan yetarlicha asoslanmagan;
5. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari sharoitiga moslashtirilgan metodik tavsiyalar mavjud emas.

Shunday qilib, ushbu tadqiqotning ilmiy bo‘shlig‘i kichik guruh faoliyatini nemis tili darsida Padlet platformasida tashkil etishning nazariy-metodologik asoslarini yagona konseptual model sifatida ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi.

METOD

Mazkur tadqiqot aralash metod yondashuvi asosida tashkil etilib, ushbu yondashuv miqdoriy va sifatw tadqiqot usullarini o‘zaro integratsiyalash orqali tadqiq etilayotgan hodisani har tomonlama o‘rganish imkonini beradi. Aralash metodni tanlashdan maqsad Padlet platformasida tashkil etilgan kichik guruh faoliyatining nemis tili darslarida talabalarning kommunikativ kompetensiyasi, hamkorlik ko‘nikmalari va o‘quv motivatsiyasiga ta’sirini nafaqat statistik jihatdan baholash, balki ushbu o‘zgarishlarning sabablarini ham sifat ma’lumotlari asosida izohlashdan iborat bo‘ldi. Tadqiqot doiradsida konvergent parallel dizayn qo‘llanildi. Mazkur dizaynda miqdoriy va sifat ma’lumotlari bir vaqtning o‘zida yig‘ildi, alohida tahlil qilindi hamda yakuniy bosqichda o‘zaro integratsiyalash orqali umumiy xulosalar chiqarildi. Bunday yondashuv tadqiqot natijalarining ishonchliligi va ilmiy asoslanganligini oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot O‘zbekiston Respublikasidagi oliy ta’lim muassasasining nemis tili yo‘nalishida tahsil olayotgan 30 nafar 2–3-bosqich talabalari ishtirokida amalga oshirildi. Ishtirokchilar maqsadli tanlash usuli asosida saralandi. Ularning barchasi nemis tilini CEFR bo‘yicha B1–B2 darajasida egallagan hamda raqamli ta’lim platformalaridan foydalanish bo‘yicha boshlang‘ich tajribaga ega edi. Tadqiqot boshlanishidan oldin talabalar uchun Padlet platformasidan foydalanish va kichik guruhlarda hamkorlikni tashkil etishga oid qisqa trening o‘tkazildi. Tadqiqotda aralash metodologiya qo‘llanildi. Miqdoriy ma’lumotlar eksperimentdan oldin va keyin o‘tkazilgan pre-test hamda post-test so‘rovnomalari orqali yig‘ildi. So‘rovnoma kommunikativ kompetensiya, hamkorlik ko‘nikmalari, raqamli ta’limga jalb etilganlik va o‘quv motivatsiyasini baholashga qaratildi. Sifat ma’lumotlari dars kuzatuvlari, yarim tuzilgan intervyular, refleksiv kundaliklar hamda Padlet platformasida yaratilgan postlar, izohlar va guruh ishlari

tahlili asosida olindi. Eksperimental mashg‘ulotlar 8 hafta davom etdi. Bu davrda talabalar Padlet platformasida brainstorming, loyiha ishlari, hamkorlikda matn yaratish, muammoli vaziyatlarni hal etish, rolli o‘yinlar, lug‘at xaritalari tuzish va tengdoshlararo baholash kabi faoliyatlarni bajardilar. Tadqiqot instrumentlari sifatida 24 savoldan iborat 5 ballik Likert shkalasidagi so‘rovnoma, kommunikativ kompetensiya testi, kuzatuv varaqasi, intervyu savollari, refleksiv kundalik, Padlet faoliyatini baholash mezonlari hamda tengdoshlararo baholash varaqasidan foydalanildi. Padlet platformasi asosida tashkil etilgan kichik guruh faoliyati, bog‘liq o‘zgaruvchilar sifatida esa kommunikativ kompetensiya, hamkorlik ko‘nikmalari va o‘quv motivatsiyasi belgilandi. Talabalarning kursi, til darajasi, o‘quv materiallari, mashg‘ulot davomiyligi va o‘qitish maqsadlari nazorat o‘zgaruvchilari sifatida bir xil saqlandi. Instrumentlarning ishonchliligi IBM SPSS Statistics 29 dasturida Cronbach’s Alpha koeffitsienti yordamida baholandi. Umumiy ko‘rsatkich α = 0,89, alohida o‘lchovlar bo‘yicha esa α = 0,81–0,91 oralig‘ida bo‘lib, instrumentlarning yuqori ichki mosligini tasdiqladi. Asosiy tadqiqotdan avval 10 nafar talaba ishtirokida pilot sinov o‘tkazilib, uning natijalari asosida ayrim savollar takomillashtirildi. Tadqiqotda mazmuniy va konstrukt validligi hamda metodologik triangulyatsiya qo‘llanildi. Miqdoriy ma’lumotlar tavsifiy statistika, Paired Samples *t*-test va Pearson korrelyatsiya tahlili yordamida ($p < 0,05$) qayta ishlanib, sifat ma’lumotlari tematik tahlil asosida umumlashtirildi. Yakuniy bosqichda miqdoriy va sifat natijalari integratsiyalanib, Padlet platformasi asosida tashkil etilgan kichik guruh faoliyatining nemis tili darslaridagi nazariy-metodologik asoslari hamda amaliy samaradorligi yuzasidan kompleks ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Aralash metod asosida mualliflik modelini ishlab chiqdik va ushbu modelga tayanib mazkur tadqiqotni olib bordik.

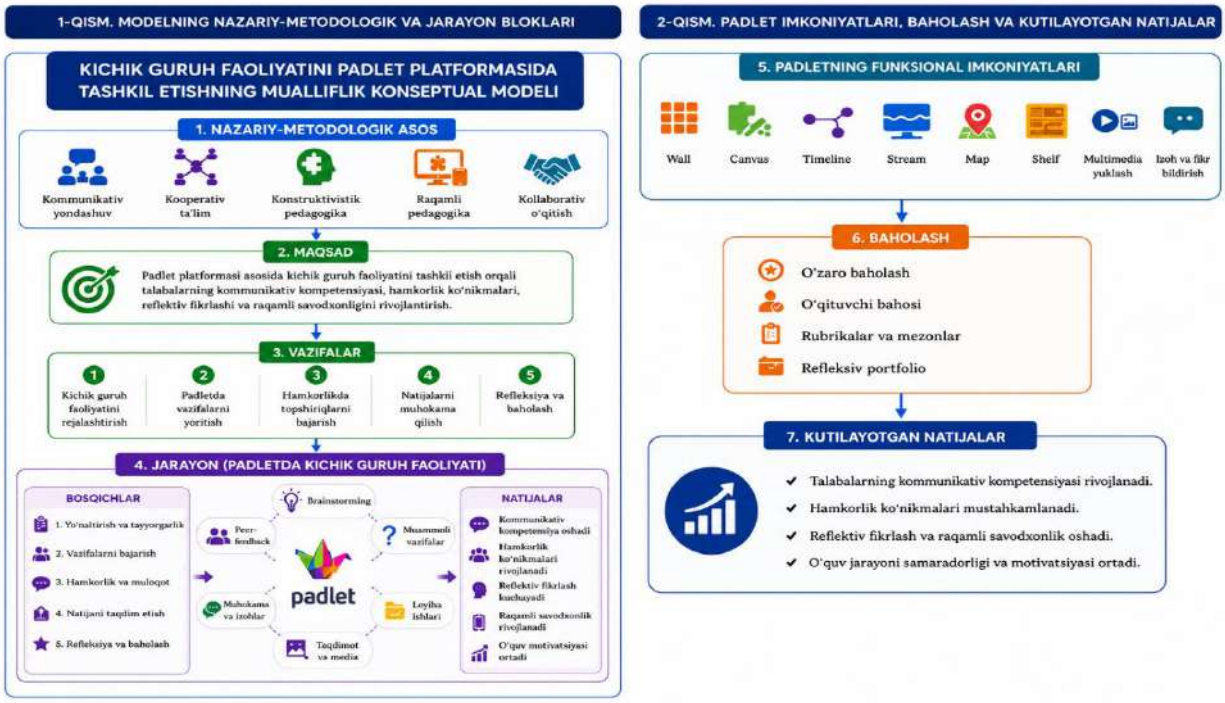

1-rasm. Kichik guruh faoliyatini padlet platformasida tashkil etishning mualliflik konseptual modeli.

Mazkur konseptual model nemis tili darslarida kichik guruh faoliyatini Padlet platformasi asosida tashkil etishning nazariy va amaliy tuzilmasini ifodalaydi. Model kommunikativ yondashuv, kooperativ ta'lim, konstruktivistik pedagogika va raqamli ta'lim tamoyillariga tayanadi. Unda o'quv jarayoni maqsadni belgilash, hamkorlikdagi faoliyatni rejalashtirish, Padlet vositalari orqali o'quv topshiriqlarini bajarish, baholash hamda natijalarni tahlil qilish bosqichlari asosida tashkil etilgan. Modelni qo'llash natijasida talabalarning kommunikativ kompetensiyasi, hamkorlik ko'nikmalari, reflektiv fikrlashi, raqamli savodxonligi va o'quv motivatsiyasini rivojlantirish ko'zda tutiladi. Model oliy ta'lim muassasalarida nemis tili mashg'ulotlarini raqamli muhitda samarali tashkil etish uchun metodik asos vazifasini bajaradi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida Padlet platformasi asosida tashkil etilgan kichik guruh faoliyatining nemis tili darslarida talabalarning kommunikativ kompetensiyasiga ta'siri tajriba va nazorat guruhlari kesimida tahlil qilindi. Eksperimental tadqiqotda jami 30

nafar respondent ishtirok etdi. Ulardan 15 nafari tajriba guruhini, 15 nafari nazorat guruhini tashkil etdi. Tajriba boshlanishidan oldin ikkala guruhning boshlang'ich bilim va ko'nikmalari pre-test orqali baholandi. Natijalar tajriba guruhi ko'rsatkichi 42%, nazorat guruhi esa 44% ni tashkil etganini ko'rsatdi. Bu esa tajriba boshlanishida ikki guruh o'rtasida sezilarli farq mavjud emasligini va ularning deyarli teng boshlang'ich darajaga ega ekanligini tasdiqlaydi. Sakkiz haftalik tajriba-sinov ishlari yakunlangandan so'ng post-test o'tkazildi. Natijalarga ko'ra, tajriba guruhining o'rtacha ko'rsatkichi 54% ga yetdi, nazorat guruhida esa ushbu ko'rsatkich 50% ni tashkil etdi. Tajriba-sinovi doirasida tajriba guruhida o'zlashtirish darajasi 12 foizga, nazorat guruhida esa 6 foizga oshgan.

1-jadval.

Padlet platformasi asosida tashkil etilgan kichik guruh faoliyatining samaradorligi (%)

	Boshlang'ich		O'zgarish	

Jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, tajriba va nazorat guruhlari natijalarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Boshlang'ich bosqichda guruhlar natijalari bir-biriga yaqin bo'lgan bo'lsa, tajriba yakunida Padlet platformasi asosida kichik guruh faoliyati tashkil etilgan tajriba guruhida o'sish sur'ati nazorat guruhiga nisbatan ikki baravar yuqori kuzatildi. Bu esa Padlet platformasining hamkorlikdagi ta'limni tashkil etishdagi ijobiy pedagogik salohiyatini ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi Padlet platformasi asosida tashkil etilgan kichik guruh faoliyatining nemis tili darslarida talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligini aniqlashdan iborat edi. Tajriba

yakunida tajriba guruhi 54 %, nazorat guruhi esa 50 % natijani qayd etdi. Boshlang'ich ko'rsatkichlarga nisbatan tajriba guruhida 12 %, nazorat guruhida esa 6 % o'sish kuzatildi. Ushbu natijalar Padlet platformasi asosida tashkil etilgan hamkorlikdagi ta'lim talabalarning muloqot faolligi, o'zaro hamkorligi va ta'lim jarayonidagi ishtirokini sezilarli darajada oshirganligini ko'rsatadi. Tahlillar Padlet platformasi nafaqat o'quv jarayonini raqamlashtirish vositasi, balki ijtimoiy konstruktivistik ta'lim muhitini shakllantiruvchi samarali didaktik vosita ekanligini tasdiqladi. Platforma talabalarga fikr almashish, muammolarni hamkorlikda hal etish, o'zaro fikr-mulohaza bildirish va tengdoshlar tavsiyalari asosida bilimlarini takomillashtirish imkonini yaratdi. Aynan shu jarayon kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Olingan natijalar xorijiy tadqiqotchilar qarashlari bilan hamohangdir. M. Warschauer kompyuter texnologiyalari asosidagi muloqot chet tilini o'rganishda kommunikativ faollikni oshirishini ta'kidlagan bo'lsa, ushbu tadqiqot ham Padlet platformasi talabalarning muloqot intensivligini kuchaytirishini tasdiqladi. C. Chapelle tomonidan ilgari surilgan interaktivlik, tezkor qayta aloqa va faol ishtirok tamoyillari Padletdagi guruh muhokamalari hamda o'zaro baholash jarayonida o'z tasdig'ini topdi. Shuningdek, D. Johnson va R. Johnsonning kooperativ ta'lim nazariyasida qayd etilgan ijobiy o'zaro bog'liqlik va individual mas'uliyat tamoyillari ham tadqiqot natijalarida namoyon bo'ldi. Tadqiqot raqamli pedagogika, kooperativ ta'lim va ijtimoiy konstruktivizm yondashuvlarini integratsiyalash orqali Padlet platformasida kichik guruh faoliyatini tashkil etishning nazariy-metodologik modelini empirik jihatdan asoslab berdi. Ishlab chiqilgan yondashuv oliy ta'lim muassasalarida nemis tilini o'qitishda hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish, talabalarning faolligini oshirish, tengdoshlararo baholashni yo'lga qo'yish va kommunikativ topshiriqlarni raqamli muhitda amalga oshirish uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. Tadqiqot 30 nafar talaba ishtirokida, bitta oliy ta'lim muassasasida va sakkiz hafta davomida amalga oshirilgani sababli natijalarni umumlashtirishda ehtiyotkorlik talab

etiladi. Shuningdek, talabalarning raqamli kompetensiyasi, motivatsiyasi va texnik sharoitlari natijalarga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarda respondentlar sonini ko'paytirish, bir nechta oliy ta'lim muassasalari ishtirokida ko'p markazli eksperimentlar o'tkazish hamda Padlet platformasini sun'iy intellekt, gamifikatsiya va adaptiv ta'lim texnologiyalari bilan integratsiyalash maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, ushbu metodikani boshqa xorijiy tillarni o'qitish jarayonida qo'llash va uning uzoq muddatli ta'sirini o'rganish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Tadqiqot natijalari Padlet platformasi asosida tashkil etilgan kichik guruh faoliyati nemis tili darslarida talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini tasdiqlaydi hamda raqamli hamkorlikka asoslangan ta'limning zamonaviy xorijiy til ta'limidagi ahamiyatini yana bir bor ko'rsatadi.

XULOSA

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi nemis tili darslarida Padlet platformasi asosida kichik guruh faoliyatini tashkil etishning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqish hamda uning talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sirini aniqlashdan iborat edi. Tadqiqot aralash metod yondashuvi asosida tashkil etilib, miqdoriy va sifat ma'lumotlarini integratsiyalash orqali tadqiqot muammosiga kompleks yondashildi. Tadqiqot natijalari Padlet platformasidan foydalanish talabalarning hamkorlikdagi o'quv faoliyati, muloqot faolligi va o'quv jarayonidagi ishtirokini faollashtirganligini ko'rsatdi. Tajriba guruhi yakuniy ko'rsatkichi 54% ni, nazorat guruhi esa 50% ni tashkil etdi. Shuningdek, tajriba guruhida o'zlashtirish darajasi boshlang'ich natijaga nisbatan 12% ga, nazorat guruhida esa 6 % ga oshgani Padlet platformasida tashkil etilgan kichik guruh faoliyatining ijobiy pedagogik ta'sirini namoyon etdi. Sifat tahlili natijalari ham talabalar o'rtasida hamkorlik, refleksiya, tengdoshlararo o'qitish va kommunikativ faollikning kuchayganligini tasdiqladi. Gipotezani tekshirish natijalari Padlet platformasi asosida tashkil etilgan kichik guruh faoliyati kommunikativ

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

kompetensiyani rivojlantirishda ijobiy tendensiyani yuzaga keltirishini ko‘rsatdi. Biroq tanlangan respondentlar hajmining cheklanganligi va statistik farqning yetarli darajada katta emasligi sababli ushbu gipoteza amaliy jihatdan qo‘llab-quvvatlangan bo‘lsa ham, statistik nuqtai nazardan qo‘shimcha tadqiqotlar bilan mustahkamlanishi zarur. Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, unda ijtimoiy konstruktivizm, hamkorlikdagi ta’lim, axborot kommunikatsiya texnologiyalari konsepsiyalari integratsiyalashgan holda Padlet platformasida kichik guruh faoliyatini tashkil etishning nazariy-metodologik modeli taklif etildi. Mazkur model raqamli ta’lim muhitida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning ilmiy asoslarini boyitadi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati ishlab chiqilgan metodik yondashuvning oliy ta’lim muassasalarida nemis tilini o‘qitish jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Padlet platformasi asosida tashkil etilgan kichik guruh faoliyati o‘qituvchilarga hamkorlikdagi topshiriqlarni samarali boshqarish, talabalar faolligini oshirish, o‘zaro baholashni tashkil etish va raqamli ta’lim texnologiyalaridan maqsadli foydalanish imkonini beradi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda respondentlar sonini ko‘paytirish, tajribani turli oliy ta’lim muassasalarida amalga oshirish, kuzatuv muddatini uzaytirish hamda Padlet platformasini sun’iy intellekt, gamifikatsiya va boshqa raqamli vositalar bilan integratsiyalashgan holda o‘rganish tavsiya etiladi. Shuningdek, ushbu metodik yondashuvning boshqa xorijiy tillarni o‘qitish jarayonidagi samaradorligini qiyosiy tahlil qilish ham istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Chapelle C.A. Computer Applications in Second Language Acquisition: Foundations for Teaching, Testing and Research. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 213 p.
2. Creswell J.W., Plano Clark V.L. Designing and Conducting Mixed Methods Research. – 3rd ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2018. – 492 p.
3. Dillenbourg P. What do you mean by collaborative learning? // Collaborative Learning: Cognitive and Computational Approaches / Ed. P. Dillenbourg. – Oxford: Elsevier, 1999. – P. 1–19.
4. Galskova N.D., Gez N.I. Teoriya obucheniya inostrannym yazykam. Lingvodidaktika i metodika. – 6-e izd. – Moskva: Akademiya, 2009. – 336 s.

5. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 432 b.

6. Johnson D.W., Johnson R.T. Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning. – 5th ed. – Boston: Allyn & Bacon, 1999. – 464 p.

7. Mahkamova M.X. Innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida ingliz tilini o'qitish. – Toshkent: Fan, 2010. – 256 b.

8. Polat E.S. Teoriya i praktika distantsionnogo obucheniya. – Moskva: Akademiya, 2004. – 416 s.

9. Saidahmedov S.S. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003. – 172 b.

10. Sysoyev P.V. Informatsionnye i kommunikatsionnye tekhnologii v obuchenii inostrannomu yazyku // Yazyk i kultura. – 2012. – № 4 (20). – S. 120–133.

AVIATSIYA TALABALARI KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI CHATBOTLAR YORDAMIDA RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI

Ergashaliyeva Dilshoda Baxromjon Qizi
Mustaqil tadqiqotchi
ergashaliyevadilshoda8@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada aviatsiya talabalari kommunikativ kompetensiyasini sun'iy intellekt asosidagi chatbotlar yordamida rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari tahlil qilingan. Kommunikativ kompetensiya, sun'iy intellekt texnologiyalari hamda chatbotlardan ta'lim jarayonida foydalanishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, aviatsiya ingliz tilini o'qitishda chatbotlardan foydalanishning didaktik tamoyillari, metodik yondashuvlari va ularning kasbiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni asoslangan. Tadqiqot natijasida ushbu yo'nalishda qo'llash mumkin bo'lgan nazariy-metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar*: sun'iy intellekt, chatbot, aviatsiya talabalari, kommunikativ kompetensiya, Aviation English, metodika, raqamli ta'lim, til o'qitish.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ АВИАЦИОННЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ С ПОМОЩЬЮ ЧАТ-БОТОВ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация*. В статье рассматриваются теоретико-методические основы развития коммуникативной компетентности студентов авиационных специальностей с использованием чат-ботов на основе искусственного интеллекта. Проанализированы педагогические возможности применения искусственного интеллекта в образовательном процессе, раскрыты дидактические принципы и методические подходы использования чат-ботов при обучении авиационному английскому языку. Обоснована роль искусственного интеллекта в совершенствовании профессиональных коммуникативных навыков будущих специалистов авиационной отрасли, а также предложены теоретико-методические рекомендации.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, чат-бот, студенты авиации, коммуникативная компетентность, авиационный английский язык, методика, цифровое образование, обучение языку.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE OF AVIATION STUDENTS WITH THE HELP OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED CHATBOTS

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations of developing aviation students' communicative competence through artificial intelligence-based chatbots. It analyzes the pedagogical potential of AI technologies in language education and discusses the didactic principles and methodological approaches to integrating chatbots into Aviation English instruction. The study highlights the role of AI-powered chatbots in improving learners' professional communication skills and proposes theoretical and methodological recommendations for their effective implementation in aviation language education.*

Keywords*: artificial intelligence, chatbot, aviation students, communicative competence, Aviation English, methodology, digital education, language teaching.*

KIRISH

So‘nggi yillarda sun‘iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi, chet tillarini o‘qitish metodikasiga yangicha yondashuv olib kirdi. So‘nggi tadqiqotlar sun’iy intellekt asosidagi chatbotlar individual o‘qitishni qo‘llab-quvvatlash, tezkor fikr-mulohaza taqdim etish va muloqotga asoslangan mashg‘ulotlarni tashkil etishda samarali ekanligini ko‘rsatmoqda. An’anaviy elektron ta’lim vositalaridan farqli ravishda, sun‘iy intellekt asosidagi chatbotlar foydalanuvchi bilan ikki tomonlama muloqot olib borish, til xatolarini aniqlash, tavsiyalar berish hamda o‘quv jarayonini individuallashtirish imkonini beradi. Shu bois sun’iy intellekt asosidagi chatbotlar til o‘qitish jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim raqamli vositalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda.Til ta'limi bo‘yicha olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar chatbotlardan foydalanish talabalarning og‘zaki nutq ravonligini, kommunikativ faolligini, lug‘at boyligini va chet tilida erkin muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Biroq, mazkur tadqiqotlarning aksariyati umumiy ingliz tili yoki akademik ingliz tilini o‘qitishga qaratilgan bo‘lib, kasbiy yo‘naltirilgan til ta’limi, xususan Aviation English yo‘nalishida chatbotlardan foydalanish masalasi hali yetarli darajada o‘rganilmagan. Aviatsiya sohasida xavfsiz parvozlarni ta’minlash ko‘p jihatdan samarali muloqotga bog‘liq. Shu bois ICAO uchuvchilar va aviadispetcherlardan standart hamda favqulodda vaziyatlarda ingliz tilida aniq va tushunarli muloqot qila olishni talab qiladi. Mazkur talab aviatsiya talabalarining kommunikativ

kompetensiyasini rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytiradi. Bundan tashqari, mavjud ilmiy ishlarda chatbotlarning Aviation English ta'limiga integratsiyasi bo'yicha alohida natijalar mavjud bo'lsa-da, ularni kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish nazariyasi bilan uzviy bog'laydigan metodik model, pedagogik shart-sharoitlari ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari sharoitida aviatsiya talabalari kommunikativ kompetensiyasini sun'iy intellekt asosidagi chatbotlar yordamida rivojlantirishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarning deyarli mavjud emasligi ushbu yo'nalishda yangi ilmiy yondashuv ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Mazkur ilmiy bo'shliq tadqiqotning konseptual asosini tashkil etadi hamda uning dolzarbligini belgilaydi. Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda aviatsiya talabalari kommunikativ kompetensiyasining lingvistik, sotsiolingvistik va strategik komponentlarini sun'iy intellekt asosidagi chatbotlar vositasida kompleks rivojlantirish mexanizmlari yetarli darajada yoritilmagan. Xususan, Aviation English kurslarida chatbotlardan foydalanishning konseptual modeli, metodik tamoyillari, pedagogik shart-sharoitlari hamda ularning ICAO talablariga muvofiqligini baholash mezonlari bo'yicha yagona ilmiy yondashuv mavjud emas. Mazkur tadqiqot aynan ushbu ilmiy noaniqlikni bartaraf etishga qaratilgan. Mazkur tadqiqotda quyidagi vazifalarni hal etish ko'zda tutilgan. Tadqiqot davomida avvalo mavzuga oid ilmiy manbalar o'rganildi. Shundan so'ng aviatsiya ta'limida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning o'ziga xos jihatlari tahlil qilindi. Keyingi bosqichda sun'iy intellekt asosidagi chatbotlarning Aviation English darslarida qo'llanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Olingan natijalar asosida chatbotlardan foydalanishga mo'ljallangan metodik model ishlab chiqildi hamda uning kasbiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni baholandi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi aviatsiya talabalari kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda sun'iy intellekt asosidagi chatbotlardan foydalanishga oid yaxlit metodik yondashuvni taklif etishida namoyon bo'ladi. Taklif etilgan yondashuv aviatsiya oliy

ta'lim muassasalarida Aviation English darslarini tashkil etishda chatbotlardan samarali foydalanish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi. Shuningdek, u sun’iy intellekt vositalaridan kasbiy yo‘naltirilgan chet tilini o‘qitishda foydalanish bo‘yicha keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mazkur masala yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni shartli ravishda bir necha guruhlarga ajratish mumkin.

Xorijiy tadqiqotlarda sun’iy intellekt asosidagi chatbotlarning til ta’limidagi o‘rni turli nuqtai nazardan o‘rganilgan. Tadqiqotlarning asosiy qismi chatbotlarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish, o‘quv jarayonini individuallashtirish hamda generativ sun‘iy intellektning pedagogik imkoniyatlarini baholashga qaratilgan. Bu yo‘nalishda Huang, Hew va Fryer, va hammualliflari hamda Polakova va Klimovaning ishlari alohida e’tiborga loyiq. Huang, Hew va Fryer til ta’limida chatbotlardan foydalanishga oid empirik tadqiqotlarni tahlil qilgan. Mualliflar chatbotlar o‘quvchilarning og‘zaki nutq faolligini oshirishi, chet tilida muloqot qilishga bo‘lgan ishonchini kuchaytirishi va mustaqil ta’limni qo‘llab-quvvatlashini ko‘rsatadi. Shuningdek, chatbotlarning istalgan vaqtda muloqot qilish hamda individual fikr-mulohaza berish imkoniyati ularning muhim afzalliklaridan biri sifatida baholanadi. Biroq mualliflar mavjud tadqiqotlarning aksariyati kichik tanlanmada o‘tkazilganini va chatbotlarning murakkab kommunikativ vaziyatlardagi samaradorligi hali to‘liq isbotlanmaganini ham qayd etadi. Bu esa mazkur yo‘nalishda yanada kengroq empirik tadqiqotlarga ehtiyoj borligini ko‘rsatadi. Polakova va Klimova chatbotlardan chet tilini o‘qitishda foydalanish samaradorligini pilot tadqiqot asosida baholagan. Natijalar chatbotlardan foydalangan talabalar darslarda faolroq qatnashganini, o‘qishga qiziqishi ortganini va og‘zaki muloqotda o‘ziga bo‘lgan ishonchi kuchayganini ko‘rsatadi. Mualliflar chatbotlarni mustaqil ta’limni tashkil etish hamda muntazam kommunikativ mashqlarni yo‘lga qo‘yishda foydali vosita deb hisoblaydi. Biroq tadqiqot kichik

guruhda o‘tkazilgani sababli natijalarni boshqa ta’lim yo‘nalishlariga umumlashtirishda ehtiyotkorlik zarurligi ta’kidlanadi. Xorijiy olimlarning qarashlari o‘xshash jihatlarga ega. Ularning barchasi chatbotlar kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tan oladi. Farqi shundaki, Huang, Hew va Fryer mavjud tadqiqotlarni tizimli tahlil qilish orqali umumiy xulosalar chiqargan. Polakova va Klimova esa chatbotlarning amaliy samaradorligini tajriba asosida baholagan. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, xorijiy tadqiqotlarning aksariyati umumiy yoki akademik ingliz tilini o‘qitishga bag‘ishlangan. Aviatsiya ta'limida, ayniqsa ICAO talablari asosida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda chatbotlardan foydalanish masalasi esa hali kam o‘rganilgan. Shuningdek, Aviation English kurslari uchun maxsus metodik model va uning samaradorligini baholash mezonlari ham yetarlicha ishlab chiqilmagan. Shu sababli ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni davom ettirish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi. MDH mamlakatlari olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar sun’iy intellektni chet tillarini o‘qitishda qo‘llash, chatbotlardan foydalanish hamda ularning kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga bag‘ishlangan. Bu borada P.V. Sysoyev, E.M. Filatov va D.O. Sorokinning ishlari e’tiborga loyiq. Sysoyev va Filatov chatbotlardan foydalanish orqali talabalarning xorijiy tilda muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasini taklif qiladi. Mualliflar chatbotlar o‘quvchilarga ko‘proq dialoglarda qatnashish, xatolarini mustaqil tahlil qilish va og‘zaki nutqni muntazam mashq qilish imkonini berishini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari bunday yondashuv kommunikativ faollik va nutq ravonligini oshirishini tasdiqlaydi. Biroq chatbotlardan foydalanish o‘qituvchining metodik rahbarligi bilan uyg‘unlashgandagina samarali natija berishi ta’kidlanadi. Bu jihat chatbotlarni mustaqil o‘qituvchi emas, balki o‘quv jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida baholash imkonini beradi. Sysoyev, Filatov va Sorokin chatbotlar bo‘yicha mavjud ilmiy tadqiqotlarni umumlashtirib, ularning rivojlanish yo‘nalishlarini tahlil qiladi. Mualliflar chatbotlar og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish hamda mustaqil ta'limni qo‘llab-quvvatlashda

foydali ekanini ko‘rsatadi. Biroq hozirgacha o‘tkazilgan tadqiqotlarning aksariyati qisqa muddatli tajribalarga asoslanganligi sababli chatbotlarning uzoq muddatli samaradorligi hali yetarli dalillar bilan tasdiqlanmaganini qayd etadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, MDH olimlarining ishlari asosan umumiy chet tilini o‘qitishga qaratilgan. Aviatsiya ta’limida, ayniqsa ICAO talablari asosida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda chatbotlardan foydalanish masalasi esa deyarli yoritilmagan. Shuningdek, Aviation English uchun metodik model va uni amaliyotda baholash mezonlari ham yetarlicha ishlab chiqilmagan. Shu sababli ushbu yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar mavjud ilmiy qarashlarni to‘ldirish bilan birga, aviatsiya ta’limi uchun yangi metodik yechimlarni taklif etishi mumkin.

TADQIQOT METODLARI

Mazkur tadqiqot aviatsiya talabalarining kommunikativ kompetensiyasini sun’iy intellekt asosidagi chatbotlardan foydalanish orqali rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash maqsadida aralash metod yondashuvi asosida tashkil etildi. Ushbu yondashuv miqdoriy va sifat ma'lumotlarini birgalikda tahlil qilish orqali tadqiqot natijalarini yanada ishonchli baholash imkonini beradi. Miqdoriy ma’lumotlar chatbotlardan foydalanish samaradorligini statistik jihatdan aniqlashga xizmat qilgan bo‘lsa, sifat ma’lumotlari talabalarning o‘quv jarayoni haqidagi fikr-mulohazalari va tajribalarini chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi.Tadqiqot oldi tadqiqot keyin nazorat guruhli eksperimental dizayn asosida olib borildi. Tajriba boshlanishidan oldin har ikki guruhning kommunikativ kompetensiyasi dastlabki baholash orqali aniqlandi. Shundan so‘ng tajriba guruhi bilan Aviation English mashg‘ulotlarida sun‘iy intellekt asosidagi chatbotlardan muntazam foydalanildi, nazorat guruhi esa an’anaviy o‘qitish usullari asosida ta’limni davom ettirdi. Tajriba yakunida ikkala guruhda ham yakuniy baholash o‘tkazilib, olingan natijalar o‘zaro taqqoslandi.

Tadqiqotda jami 20 nafar aviatsiya talabasi ishtirok etdi. Ishtirokchilar maqsadli tanlash usuli asosida tanlandi. Respondentlarning 10 nafari tajriba guruhiga, 10 nafari

esa nazorat guruhiga ajratildi. Tadqiqotda Aviation English fanini o‘rganayotgan 2–3-bosqich talabalari ishtirok etdi. Guruhlarni shakllantirishda talabalarning ingliz tilini bilish darajasi va o‘quv tayyorgarligi o‘xshash bo‘lishiga e’tibor qaratildi. Tadqiqotda qatnashish ixtiyoriy bo‘lib, barcha ishtirokchilardan oldindan rozilik olindi.

Jadval 1. Tadqiqot ishtirokchilari

Respondentlar guruhi	Soni	Ta'lim yo'nalishi	Kurs	O'qitish usuli
Tajriba guruhi	10	Aviatsiya	2–3	AI chatbotlardan foydalanildi
Nazorat guruhi	10	Aviatsiya	2–3	An’anaviy ta’lim
Jami	20	Aviatsiya	2-3	An’anaviy Ta’lim

Ma’lumotlar bir nechta usullar yordamida yig‘ildi. Tadqiqot boshida va oxirida kommunikativ kompetensiyani aniqlash uchun pre-test va post-test o‘tkazildi. Bundan tashqari, talabalarning chatbotlardan foydalanishga munosabati, o‘quv motivatsiyasi hamda o‘zini baholashi haqida ma'lumot olish maqsadida 5 ballik Likert shkalasi asosidagi so‘rovnoma qo‘llanildi. Tajriba davomida mashg‘ulotlar kuzatildi hamda ayrim talabalar bilan yarim tuzilgan intervyular o‘tkazildi. Bu usullar chatbotlardan foydalanish jarayonida yuz bergan o‘zgarishlarni batafsil tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqotda kommunikativ kompetensiyani baholash testi, so‘rovnoma, kuzatuv varaqasi va yarim tuzilgan intervyu savollaridan foydalanildi. Tajriba guruhi mashg‘ulotlarida ChatGPT va shunga o‘xshash sun’iy intellekt asosidagi chatbotlar dialoglar tuzish, kasbiy vaziyatlarni modellashtirish hamda tezkor fikr-mulohaza olish vositasi sifatida qo‘llanildi. Tadqiqotning mustaqil o‘zgaruvchisi sifatida sun’iy intellekt asosidagi chatbotlardan foydalanish belgilandi. Bog‘liq o‘zgaruvchi esa aviatsiya

talabalarining kommunikativ kompetensiyasi bo‘lib, u og‘zaki muloqot olib borish, kasbiy terminlardan foydalanish, nutq ravonligi, grammatik aniqlik hamda muloqotdagi ishonch ko‘rsatkichlari orqali baholandi. So‘rovnomaning ichki ishonchliligini aniqlash uchun Cronbach's Alpha ko‘rsatkichi hisoblandi. Tahlil natijasida $\alpha = 0{,}84$ qiymati olindi. Mazkur natija so‘rovnoma bandlari o‘rtasida yetarli darajada ichki moslik mavjudligini va instrumentdan tadqiqot maqsadlarida foydalanish mumkinligini ko‘rsatdi. Mazmuniy validlikni ta’minlash maqsadida tadqiqot instrumentlari Aviation English hamda chet tillarini o‘qitish metodikasi bo‘yicha mutaxassislar tomonidan ko‘rib chiqildi. Mutaxassislarning tavsiyalari asosida ayrim savollar aniqlashtirildi va yakuniy variant shakllantirildi. Bu jarayon instrumentning tadqiqot maqsadiga mosligini ta’minlashga xizmat qildi. Yig‘ilgan ma'lumotlar IBM SPSS Statistics 29 dasturida qayta ishlandi. Dastlab tavsifiy statistika yordamida o‘rtacha qiymatlar, standart og‘ish va foiz ko‘rsatkichlari hisoblandi. xulosalar chiqarildi.

NATIJALAR

O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari sun’iy intellekt asosidagi chatbotlardan foydalanish aviatsiya talabalarining kommunikativ kompetensiyasiga qanday ta'sir ko‘rsatishini baholash imkonini berdi. Tadqiqotda jami 20 nafar talaba ishtirok etdi. Ulardan 10 nafari tajriba guruhi, 10 nafari nazorat guruhi tarkibiga kiritildi. Har ikkala guruhda tadqiqot boshida boshlang‘ich baholash, tajriba yakunida esa yakuniy baholash o‘tkazildi. Boshlang‘ich baholash natijalari tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida sezilarli farq mavjud emasligini ko‘rsatdi. Tajriba guruhining o‘rtacha ko‘rsatkichi 52%, nazorat guruhiniki esa 54% ni tashkil etdi. Bu ikki guruhning tajriba boshlanishidan oldin deyarli bir xil tayyorgarlik darajasiga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Tajriba davomida tajriba guruhi talabalari Aviation English mashg‘ulotlarida sun’iy intellekt asosidagi chatbotlardan foydalandi. Chatbotlar yordamida dialoglar yaratish, kasbiy vaziyatlarni modellashtirish, tezkor fikr-mulohaza olish va mustaqil mashqlar bajarish imkoniyati yaratildi. Nazorat guruhi esa odatdagi o‘qitish usullari asosida ta'limni davom ettirdi.

Yakuniy baholash natijalari guruhlar o‘rtasida sezilarli farq yuzaga kelganini ko‘rsatdi. Tajriba guruhi ko‘rsatkichi 84% ga yetgan bo‘lsa, nazorat guruhi 61% natijani qayd etdi. Shunday qilib, tajriba guruhida o‘zlashtirish darajasi 32 foiz punktga, nazorat guruhida esa 7 foiz punktga oshgani aniqlandi.

1-rasmda tajriba va nazorat guruhlarining boshlang‘ich hamda yakuniy natijalari taqqoslangan

Diagrammadan ko‘rinib turibdiki, tajriba boshlanishida har ikki guruhning ko‘rsatkichlari bir-biriga yaqin bo‘lgan (52% va 54%). Tajriba yakunida esa tajriba guruhi 84% natijaga erishgan bo‘lsa, nazorat guruhi 61% ko‘rsatkichni qayd etdi. Natijada tajriba guruhida 32 foiz punkt, nazorat guruhida esa 7 foiz punkt o‘sish kuzatildi. Ushbu natijalar chatbotlardan foydalanish kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda ijobiy ta'sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar sun‘iy intellekt asosidagi chatbotlardan maqsadli va metodik asosda foydalanish aviatsiya talabalarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Tadqiqot gipotezasi tajriba natijalari bilan qo‘llab-quvvatlanadi.

Olingan natijalar sun'iy intellekt asosidagi chatbotlardan foydalanish aviatsiya talabalarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga ijobiy ta'sir qilganini ko'rsatdi. Tajriba guruhi yakuniy baholashda 84% natijaga erishgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 61% ni tashkil etdi. Tajriba boshida ikkala guruhning boshlang'ich darajasi deyarli bir xil bo'lganligi sababli, yakunda kuzatilgan farq chatbotlardan foydalanish bilan bog'liq ekanini ko'rish mumkin. Ayniqsa, talabalarning ingliz tilida erkinroq muloqot qilishi, kasbiy terminlardan foydalanishi va javoblarni tezroq shakllantira olishi sezildi.

Bu natijalar Huang, Hew va Fryer (2022) xulosalari bilan mos keladi. Mualliflar chatbotlar talabalarga ko'proq muloqot qilish imkonini yaratishi, mustaqil ishlashni rag'batlantirishi va kommunikativ faollikni oshirishini qayd etgan. Bizning kuzatuvlarimiz ham shunga yaqin natijalarni ko'rsatdi. Aviation English darslarida chatbotlardan foydalanish talabalar uchun qo'shimcha mashq maydonini yaratdi va ular darsdan tashqari vaqtda ham ingliz tilida ishlashni davom ettirdi. Shu bilan birga, tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. Tajribada atigi 20 nafar talaba ishtirok etdi va kuzatuv qisqa muddat davom etdi. Bundan tashqari, tadqiqot faqat bitta oliy ta'lim muassasasida o'tkazildi. Shu sababli olingan natijalarni barcha aviatsiya talabalari uchun umumlashtirishda ehtiyotkorlik zarur. Kelgusida ko'proq respondentlar ishtirokida va uzoqroq muddat davom etadigan tadqiqotlar o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Umuman olganda, chatbotlardan o'quv jarayonida to'g'ri va reja asosida foydalanish Aviation English darslarini yanada interaktiv tashkil etishga yordam beradi. Ayniqsa, kasbiy dialoglarni mashq qilish, muntazam fikr-mulohaza olish va mustaqil ishlash imkoniyatlari aviatsiya talabalarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda foydali vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot davomida sun'iy intellekt asosidagi chatbotlardan foydalanish aviatsiya talabalarining kommunikativ kompetensiyasiga qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganildi.

Olingan natijalar chatbotlardan maqsadli foydalanish talabalarning kasbiy ingliz tilida muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam berishini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalari sun‘iy intellekt texnologiyalarini Aviation English faniga integratsiya qilish bo‘yicha mavjud ilmiy qarashlarni to‘ldiradi. Amaliy jihatdan esa chatbotlardan auditoriya mashg‘ulotlari va mustaqil ta'limda foydalanish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo‘la oladi.

Shu bilan birga, respondentlar sonining kamligi va tajriba muddatining qisqaligi tadqiqotning ayrim cheklovlari hisoblanadi. Kelgusida ko‘proq ishtirokchilarni qamrab olgan hamda turli chatbot platformalarini taqqoslaydigan tadqiqotlar ushbu yo‘nalish bo‘yicha yanada ishonchli xulosalar chiqarishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Kasneci, E., Sessler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., Gasser, U., Groh, G., Günnemann, S., Hüllermeier, E., Krusche, S., Kutyniok, G., Michaeli, T., Nerdel, C., Pfeiffer, F., Poquet, O., Sailer, M., Schmidt, A., Seidel, T., & Kasneci, G. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. Learning and Individual Differences, 103, 102274. https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274

2.Poláková, P., & Klímová, B. (2024). Implementation of AI-driven technology into education: A pilot study on the use of chatbots in foreign language learning. Cogent Education, 11(1), 2355385. https://doi.org/10.1080/2331186X.2024.2355385

3. Huang, X., Hew, K. F., & Fryer, L. K. (2022). Chatbots for language learning: A systematic review. Education and Information Technologies, 27(9), 12505–12542. https://doi.org/10.1007/s10639-022-10984-5

4.Poláková, P., & Klímová, B. (2024). *Exploring the potential of AI chatbots in foreign language education: A pilot study*. **Education Sciences, 14**(2), 196. https://doi.org/10.3390/educsci14020196

5.Sysoyev, P. V., & Filatov, E. M. (2023). *Chatbots in teaching a foreign language: Advantages and controversial issues.* **Tambov University Review. Series: Humanities, 28**(1), 66–72. https://doi.org/10.20310/1810-0201-2023-28-1-66-72

6.Filatov, E. M., & Sysoyev, P. V. (2024). Generative Artificial Intelligence in Foreign Language Education: Opportunities and Challenges. Foreign Languages at School, (1), 18–31.

UDK: 378.091.12:37.013.83:005.336.2

KORPORATIV OLIY TA'LIM SHAROITIDA RAHBAR-KADRLARNING SOFT-KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING ANDRAGOGIK MEXANIZMLARI

Axrorova Umida Xamidullayevna
University of Business and Science dotsenti
Email:umiaxrorhamid@gmail.com
Tel:(94) *309 08 08*
ORCID:0009-0008-9086-4879

Annotatsiya: *mazkur maqolada korporativ oliy ta'lim sharoitida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi andragogik mexanizmlar ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Rahbarlarning kommunikativlik, liderlik, jamoada ishlash, nizolarni boshqarish, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish, emotsional intellekt va o'zini rivojlantirish kompetensiyalarini takomillashtirish imkoniyatlari yoritilgan. Kattalar ta'limining mustaqillik, tajribaga tayanish, amaliy yo'naltirilganlik va refleksivlik tamoyillari asosida mentorlik, kouching, keys-stadi, interfaol trening hamda loyiha asosida o'qitishning samaradorligi asoslangan. Shuningdek, soft-kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonining tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari va natijadorligini baholash mezonlari belgilangan.*

Kalit so'zlar: *korporativ oliy ta'lim, rahbar-kadrlar, soft-kompetensiyalar, andragogik yondashuv, liderlik, kommunikativ kompetensiya, emotsional intellekt, mentorlik, kouching, refleksiya, kasbiy rivojlanish.*

АНДРАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ГИБКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ РУКОВОДЯЩИХ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ КОРПОРАТИВНОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *в статье с научно-педагогической точки зрения проанализированы андрагогические механизмы, способствующие развитию гибких компетенций руководящих кадров в условиях корпоративного высшего образования. Раскрыты возможности совершенствования у руководителей таких компетенций, как коммуникабельность, лидерство, командная работа, управление конфликтами, принятие решений в проблемных ситуациях, эмоциональный интеллект и саморазвитие. Обоснована эффективность менторства, коучинга, метода кейсов, интерактивных тренингов и проектного обучения, основанных на принципах самостоятельности, опоры на опыт, практической направленности и рефлексивности обучения взрослых. Также определены организационно-педагогические условия и критерии оценки результативности процесса развития гибких компетенций.*

Ключевые слова: *корпоративное высшее образование, руководящие кадры, гибкие компетенции, андрагогический подход, лидерство, коммуникативная компетентность, эмоциональный интеллект, менторство, коучинг, рефлексия, профессиональное развитие.*

ANDRAGOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING THE SOFT COMPETENCIES OF MANAGERIAL PERSONNEL IN CORPORATE HIGHER EDUCATION

Abstract: *this article provides a scientific and pedagogical analysis of the andragogical mechanisms that facilitate the development of managerial personnel's soft competencies in corporate higher education. It explores opportunities for enhancing managers' communication, leadership, teamwork, conflict management, problem-solving and decision-making, emotional intelligence, and self-development competencies. The effectiveness of mentoring, coaching, case studies, interactive training, and project-based learning is substantiated based on the adult-learning principles of autonomy, experiential learning, practical orientation, and reflection. The article also identifies the organizational and pedagogical conditions and criteria for evaluating the effectiveness of soft competency development.*

Keywords: *corporate higher education, managerial personnel, soft competencies, andragogical approach, leadership, communicative competence, emotional intelligence, mentoring, coaching, reflection, professional development.*

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida boshqaruv samaradorligi rahbar-kadrlarning nafaqat kasbiy bilim va ma'muriy tajribasiga, balki insonlar bilan samarali muloqot qilish, jamoani boshqarish, nizolarni konstruktiv hal etish, o'zgarishlarga moslashish hamda murakkab vaziyatlarda asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatiga ham bog'liq. Shu sababli kommunikativlik, liderlik, jamoaviy hamkorlik, tanqidiy fikrlash, emotsional intellekt, kreativlik va moslashuvchanlik kabi soft-kompetensiyalar rahbarning kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biriga aylanmoqda (1).

Korporativ oliy ta'lim muhitida boshqaruv jarayonlarining murakkablashuvi, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi, ta'lim xizmatlari bozoridagi raqobat va manfaatdor tomonlar talablarining ortishi rahbar-kadrlardan yangi boshqaruv kompetensiyalarini talab qilmoqda. Bunday sharoitda an'anaviy malaka oshirish shakllari rahbarlarning individual tajribasi, kasbiy ehtiyojlari va boshqaruv faoliyatida

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

yuzaga keladigan real muammolarni har doim ham to‘liq qamrab olmaydi. Natijada rahbar-kadrlarni rivojlantirish jarayoniga kattalar ta’limining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi andragogik yondashuvni tatbiq etish zarurati yuzaga keladi (2).

Andragogik yondashuv katta yoshdagi ta’lim oluvchining mustaqilligi, to‘plangan kasbiy va hayotiy tajribasi, muammoni hal etishga yo‘naltirilganligi, ta’lim mazmunini amaliy faoliyat bilan bog‘lash ehtiyoji hamda ichki motivatsiyasiga asoslanadi. M. Knowles tomonidan ishlab chiqilgan andragogik konsepsiyaga ko‘ra, kattalar o‘z kasbiy faoliyatida bevosita qo‘llashi mumkin bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni egallashga yuqori darajada motivatsiyalangan bo‘ladi (3). Shuning uchun rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishda interfaol trening, keys-stadi, kouching, mentorlik, loyiha asosida o‘qitish, refleksiv tahlil va tajriba almashish kabi faol metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Soft-kompetensiyalar o‘zaro bog‘langan kognitiv, kommunikativ, emotsional-irodaviy va ijtimoiy xususiyatlar majmuasi bo‘lib, rahbarning jamoa bilan munosabatlarini samarali tashkil etishi, xodimlarni umumiy maqsad sari yo‘naltirishi va o‘zgaruvchan vaziyatlarda maqbul boshqaruv qarorlarini qabul qilishini ta’minlaydi (4). Mazkur kompetensiyalar qisqa muddatli nazariy mashg‘ulotlar orqali emas, balki muntazam amaliy faoliyat, ijtimoiy hamkorlik, o‘z tajribasini refleksiv baholash va konstruktiv qayta aloqa asosida rivojlanadi. Shu jihatdan andragogik mexanizmlar rahbar-kadrlarning mavjud tajribasini ta’lim resursiga aylantirish, individual rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash va o‘rganilgan bilimlarni boshqaruv amaliyotiga tatbiq etishga imkon beradi (5).

Ilmiy adabiyotlarda kattalar ta’limi, boshqaruv kompetensiyalari, liderlik va soft skillsni rivojlantirish masalalari alohida yo‘nalishlarda keng o‘rganilgan. Biroq korporativ oliy ta’limning institutsional xususiyatlarini hisobga olgan holda rahbar-kadrlar soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning andragogik mexanizmlari yetarlicha tizimlashtirilmagan. Xususan, ta’lim mazmunini rahbarlarning kasbiy ehtiyojlariga moslashtirish, tajribaga asoslangan o‘qitishni tashkil etish, individual rivojlanish

yo'nalishlarini belgilash hamda natijalarni diagnostika qilish bilan bog'liq metodik masalalar qo'shimcha tadqiqotlarni talab etadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi korporativ oliy ta'lim sharoitida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi andragogik mexanizmlarni aniqlash va ularni samarali amalga oshirishning tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarini asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga muvofiq rahbar-kadrlar faoliyatida zarur bo'lgan soft-kompetensiyalar tarkibini aniqlash, ularni rivojlantirishga yo'naltirilgan andragogik tamoyil va metodlarni tizimlashtirish, rivojlanish jarayonining mezon va ko'rsatkichlarini belgilash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish nazarda tutiladi. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoniga andragogik, kompetensiyaviy va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlarning o'zaro integratsiyasi asosida qaralishi bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari korporativ oliy ta'lim muassasalarida rahbar-kadrlarni qayta tayyorlash, ularning malakasini oshirish va uzluksiz kasbiy rivojlanish dasturlarini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi pedagogika, andragogika, boshqaruv psixologiyasi va inson resurslarini rivojlantirish yo'nalishlarining kesishgan nuqtasida shakllangan kompleks ilmiy muammo hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda soft-kompetensiyalar shaxsning kasbiy bilimlarini amaliy faoliyatda samarali qo'llashini ta'minlovchi kommunikativ, ijtimoiy, emotsional va boshqaruvga oid qobiliyatlar majmuasi sifatida talqin qilinadi (6). Ushbu kompetensiyalar rahbarning jamoa bilan o'zaro munosabatlarini tashkil etish, xodimlarni rag'batlantirish, nizolarni boshqarish va o'zgaruvchan sharoitlarda samarali qaror qabul qilishida muhim o'rin tutadi. D. Goleman tadqiqotlarida rahbarlik samaradorligining muhim omillaridan biri sifatida emotsional intellekt ko'rsatiladi. Muallifning fikricha, o'z hissiyotlarini anglash va boshqarish, empatiya, ijtimoiy faollik hamda boshqalarning emotsional holatini tushunish rahbarning jamoaga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlarini

kengaytiradi (7). Emotsional intellektning rivojlanganligi rahbar-kadrlarga murakkab boshqaruv vaziyatlarida vazminlikni saqlash, xodimlar bilan ishonchli munosabat o‘rnatish va konstruktiv muloqotni ta’minlash imkonini beradi. R. Boyatzis kompetensiyaga asoslangan yondashuv doirasida rahbar faoliyatining samaradorligini ta’minlovchi individual xususiyatlar, motivlar, qadriyatlar va xulq-atvor ko‘rsatkichlarini o‘rgangan. Uning tadqiqotlarida kompetensiyalarni rivojlantirish faqat bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmasligi, balki shaxsning o‘z xatti-harakatlarini anglash, baholash va takomillashtirish jarayonini ham qamrab olishi ta’kidlangan (8). Mazkur yondashuv rahbar-kadrlarning individual rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash va ularga mos ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Kattalar ta’limining nazariy asoslari M. Knowles tomonidan tizimlashtirilgan bo‘lib, unda katta yoshdagi ta’lim oluvchining mustaqilligi, hayotiy va kasbiy tajribasi, ta’lim olishga tayyorligi, muammolarni hal etishga yo‘naltirilganligi hamda ichki motivatsiyasi asosiy andragogik tamoyillar sifatida belgilangan (9). Ushbu tamoyillarga ko‘ra, rahbar-kadrlar ta’lim jarayonining passiv ishtirokchisi emas, balki o‘z ehtiyojlarini anglaydigan, maqsadlarini belgilaydigan va egallangan bilimlarni boshqaruv amaliyotiga tatbiq etadigan faol subyekt hisoblanadi. D. Kolbning tajribaga asoslangan ta’lim konsepsiyasida o‘rganish jarayoni aniq tajriba, refleksiv kuzatish, nazariy umumlashtirish va faol tajriba bosqichlarining uzluksiz almashinuvi sifatida tushuntiriladi (10). Mazkur model rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Chunki kommunikativlik, jamoada ishlash, nizolarni boshqarish va qaror qabul qilish kabi kompetensiyalar real yoki modellashtirilgan boshqaruv vaziyatlarida faol ishtirok etish orqali samarali shakllanadi. J. Mezirowning transformativ ta’lim nazariyasida katta yoshdagi shaxsning mavjud qarashlari va kasbiy tajribasini tanqidiy tahlil qilishi natijasida yangi fikrlash modeli shakllanishi asoslangan (11). Refleksiv tahlil rahbarning boshqaruv uslubini qayta ko‘rib chiqishi, faoliyatidagi kuchli va zaif jihatlarni aniqlashi hamda yangi xulq-atvor

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

strategiyalarini egallashiga yordam beradi. Shu sababli refleksiya rahbar-kadrlar soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim andragogik mexanizmlaridan biri sifatida qaraladi.

Ilmiy manbalar tahlili mentorlik, kouching, interfaol trening, keys-stadi, ishbilarmonlik o‘yinlari va loyiha asosida o‘qitish kattalar auditoriyasida samarali natija berishini ko‘rsatadi (12). Mentorlik tajribali mutaxassisning kasbiy ko‘magi orqali rahbarning individual rivojlanishini ta’minlasa, kouching uning ichki imkoniyatlarini aniqlash, mustaqil maqsad belgilash va natijaga erishishiga ko‘maklashadi. Keys-stadi va ishbilarmonlik o‘yinlari esa murakkab boshqaruv vaziyatlarini tahlil qilish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish va qarorlarning ehtimoliy natijalarini baholash imkonini beradi. Mavjud ilmiy tadqiqotlarda soft-kompetensiyalarning mazmuni va tarkibi keng yoritilgan bo‘lsa-da, ularni korporativ oliy ta’lim muhitida rahbar-kadrlarning ehtiyojlariga muvofiq rivojlantirish mexanizmlari yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Ayniqsa, andragogik tamoyillar, tajribaga asoslangan ta’lim, individual rivojlanish trayektoriyasi, refleksiv faoliyat va natijalarni baholash mexanizmlarini yagona pedagogik jarayonga integratsiyalash masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy yo‘nalishi va metodlarini belgilashga asos bo‘ldi.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqotda korporativ oliy ta’lim sharoitida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmlarini o‘rganish uchun nazariy va empirik metodlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasini andragogik, kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan va refleksiv yondashuvlar tashkil etdi. Nazariy bosqichda andragogika, ta’lim menejmenti, boshqaruv psixologiyasi, liderlik va soft-kompetensiyalarni rivojlantirishga oid ilmiy manbalar tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil orqali mavjud yondashuvlarning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Tizimlashtirish hamda umumlashtirish metodlari yordamida rahbar-kadrlar uchun muhim bo‘lgan soft-kompetensiyalarning tarkibi belgilandi.

Empirik tadqiqot doirasida quyidagi metodlardan foydalanish nazarda tutildi:

- rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlashga qaratilgan so'rovnoma;
- kommunikativlik, liderlik, jamoaviy hamkorlik, emotsional intellekt va refleksivlik darajasini baholash uchun diagnostik testlar;
- rahbarlarning boshqaruv faoliyati va trening jarayonidagi ishtirokini o'rganishga yo'naltirilgan pedagogik kuzatuv;
- boshqaruv muammolari va kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash uchun yarim tuzilmaviy suhbat;
- rahbarlarning amaliy vaziyatlardagi xulq-atvorini baholashga qaratilgan keys-topshiriqlar;
- o'zini o'zi baholash, ekspert baholashi va "360 daraja" qayta aloqa metodi.

Soft-kompetensiyalarni rivojlantirish darajasini aniqlashda motivatsion-qadriyatli, kognitiv, kommunikativ-faoliyatli va refleksiv-baholash mezonlaridan foydalanildi. Har bir mezon bo'yicha tegishli ko'rsatkichlar belgilandi va natijalar yuqori, o'rta hamda past darajalarda baholandi. Tadqiqot jarayonida mentorlik, kouching, interfaol trening, muammoli vaziyatlarni modellashtirish, keys-stadi, loyiha asosida o'qitish va refleksiv muhokama kabi andragogik metodlardan foydalanish ko'zda tutildi. Mazkur metodlar rahbar-kadrlarning mavjud kasbiy tajribasini faollashtirish, mustaqil qaror qabul qilishini qo'llab-quvvatlash va egallangan ko'nikmalarni bevosita boshqaruv faoliyatiga tatbiq etishga yo'naltirildi. Olingan ma'lumotlarni qayta ishlashda miqdoriy va sifat tahlili, foiz ko'rsatkichlarini aniqlash, natijalarni taqqoslash, umumlashtirish hamda ekspert xulosalarini tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Ushbu metodlar majmuasi rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarida yuz bergan o'zgarishlarni aniqlash va qo'llanilgan andragogik mexanizmlarning samaradorligini baholash imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari korporativ oliy ta'lim sharoitida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish uzluksiz, amaliy faoliyatga yo'naltirilgan va individual ehtiyojlarni hisobga oluvchi jarayon sifatida tashkil etilishi zarurligini ko'rsatdi. Nazariy manbalar, diagnostik yondashuvlar va boshqaruv faoliyatiga qo'yiladigan zamonaviy talablarni umumlashtirish asosida rahbar-kadrlar uchun ustuvor soft-kompetensiyalar tarkibi aniqlandi.

Ular quyidagi o'zaro bog'langan komponentlarni qamrab oladi:

- samarali muloqot va faol tinglash;
- liderlik va jamoani maqsad sari yo'naltirish;
- jamoaviy hamkorlikni tashkil etish;
- nizolarni konstruktiv boshqarish;
- muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish;
- tanqidiy va kreativ fikrlash;
- emotsional intellekt va empatiya;
- o'zgarishlarga moslashuvchanlik;
- vaqt va shaxsiy resurslarni boshqarish;
- refleksiya va uzluksiz o'zini rivojlantirish.

Mazkur kompetensiyalar alohida ko'nikmalar yig'indisi emas, balki rahbarning kasbiy faoliyatida o'zaro uyg'un namoyon bo'ladigan yaxlit kompetensiyaviy tuzilma hisoblanadi. Jumladan, samarali qaror qabul qilish tanqidiy fikrlash, emotsional barqarorlik, muloqot va mas'uliyat bilan bevosita bog'liq. Liderlik esa jamoani boshqarish, xodimlarni rag'batlantirish, empatiya va nizolarni hal etish ko'nikmalarining integratsiyasini talab qiladi (13). Tahlil natijasida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantiruvchi andragogik mexanizmlar to'rtta asosiy guruhga ajratildi: motivatsion-maqsadli, mazmuniy-faoliyatli, refleksiv-rivojlantiruvchi va diagnostik-baholovchi mexanizmlar. Motivatsion-maqsadli mexanizm rahbarning kasbiy rivojlanishga bo'lgan ichki ehtiyojini shakllantirish, individual ta'lim

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

maqsadlarini belgilash va o‘z kompetensiyalarini takomillashtirishga tayyorligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Katta yoshdagi ta’lim oluvchi o‘rganilayotgan bilim va ko‘nikmalarning amaliy ahamiyatini anglaganida ta’lim jarayonidagi faolligi ortadi (14). Shu sababli dastlabki diagnostika asosida rahbarning mavjud kompetensiyalari, kasbiy ehtiyojlari va rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash muhim hisoblanadi. Mazmuniy-faoliyatli mexanizm ta’lim mazmunini real boshqaruv vaziyatlari bilan bog‘lashni nazarda tutadi. Keys-stadi, ishbilarmonlik o‘yinlari, loyiha topshiriqlari, muammoli vaziyatlarni modellashtirish va guruhli munozaralar rahbar-kadrlarga nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda sinab ko‘rish imkonini beradi. Mazkur metodlar orqali ishtirokchilar vaziyatni tahlil qilish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, jamoaviy qaror qabul qilish va o‘z pozitsiyasini asoslash tajribasini egallaydi. Bu esa tajribaga asoslangan ta’lim siklining amaliy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi (15). Refleksiv-rivojlantiruvchi mexanizm rahbarning o‘z boshqaruv faoliyati, xulq-atvori va qabul qilgan qarorlarini tanqidiy baholashiga yo‘naltiriladi. Refleksiv kundalik, individual rivojlanish xaritasi, guruhli tahlil, mentorlik suhbati va kouching sessiyalari rahbarning kuchli hamda rivojlantirilishi zarur bo‘lgan jihatlarini aniqlashga yordam beradi. Refleksiya natijasida rahbar mavjud tajribani qayta anglaydi va kelgusi faoliyat uchun yangi xulq-atvor strategiyalarini shakllantiradi (16). Diagnostik-baholovchi mexanizm rivojlanish jarayonidagi o‘zgarishlarni muntazam aniqlash va individual ta’lim trayektoriyasini muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. Bunda o‘zini o‘zi baholash, ekspert baholashi, kuzatuv, kompetensiyaviy topshiriqlar va “360 daraja” qayta aloqa usulini uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Bir nechta baholash manbalaridan foydalanish rahbarning o‘z faoliyatiga bergan bahosi bilan jamoa a’zolari va ekspertlarning baholarini taqqoslash imkonini yaratadi (17).

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish samaradorligi quyidagi tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarga bog‘liq:

1. ta’lim mazmunining rahbarlarning real kasbiy ehtiyojlariga moslashtirilishi;

2. ta'lim jarayonida rahbarning mavjud tajribasidan asosiy o'quv resursi sifatida foydalanilishi;

3. nazariy bilimlarning amaliy boshqaruv vaziyatlari bilan integratsiyalashuvi;

4. individual va jamoaviy ta'lim shakllarining uyg'unlashtirilishi;

5. psixologik jihatdan xavfsiz va ochiq muloqot muhitining yaratilishi;

6. mentorlik, kouching va konstruktiv qayta aloqaning tizimli yo'lga qo'yilishi;

7. natijalarning muntazam diagnostikasi va individual rivojlanish trayektoriyasining monitoring qilinishi;

8. korporativ boshqaruv tomonidan uzluksiz kasbiy rivojlanishning qo'llab-quvvatlanishi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ma'ruza va seminarlar rahbar-kadrlarning bilim doirasini kengaytirishi mumkin, biroq soft-kompetensiyalarning barqaror rivojlanishi uchun yetarli emas. Chunki bunday kompetensiyalar amaliy harakat, ijtimoiy muloqot, tajriba almashish, qayta aloqa va refleksiya jarayonida shakllanadi. Shuning uchun korporativ ta'lim dasturlarida nazariy mashg'ulotlardan ko'ra faol, muammoli va tajribaga asoslangan metodlarning ulushi yuqori bo'lishi lozim. Mentorlik va kouching mexanizmlari o'zaro yaqin bo'lsa-da, ularning funksional vazifalari farqlanadi. Mentor o'zining kasbiy tajribasi asosida rahbarga yo'l-yo'riq va tavsiyalar beradi. Kouch esa tayyor yechimni taklif qilmaydi, balki maqsadli savollar yordamida ishtirokchining muammoni mustaqil anglashiga va individual yechim ishlab chiqishiga ko'maklashadi. Ularning birgalikda qo'llanishi tajriba uzatish va mustaqil rivojlanish imkoniyatlarini uyg'unlashtiradi (18).

Tadqiqot doirasida rahbar-kadrlar soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning quyidagi bosqichli modeli asoslandi:

diagnostika → individual maqsadni belgilash → faol andragogik ta'lim → amaliyotda qo'llash → refleksiya va qayta aloqa → natijalarni baholash → rivojlanish trayektoriyasini yangilash.

Taklif etilgan model chiziqli emas, balki siklik xususiyatga ega. Yakuniy baholash natijalari yangi kasbiy ehtiyojlarni aniqlash va navbatdagi rivojlanish maqsadlarini belgilash uchun asos bo'ladi. Shu tariqa soft-kompetensiyalarni rivojlantirish bir martalik malaka oshirish tadbiri sifatida emas, balki rahbarning uzluksiz kasbiy va shaxsiy rivojlanish jarayoni sifatida tashkil etiladi. Umuman olganda, olingan natijalar andragogik yondashuv korporativ oliy ta'limda rahbar-kadrlarning tajribasi, mustaqilligi va kasbiy ehtiyojlarini ta'lim jarayonining markaziga olib chiqishini ko'rsatadi. Ushbu yondashuvga asoslangan mexanizmlar rahbarlarning kommunikativligi, liderlik salohiyati, emotsional barqarorligi, jamoaviy hamkorligi va refleksiv faoliyatini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada rahbarning individual boshqaruv samaradorligi bilan bir qatorda, oliy ta'lim tashkilotida hamkorlik, ishonch va uzluksiz rivojlanishga asoslangan korporativ madaniyatning mustahkamlanishiga erishiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari korporativ oliy ta'lim sharoitida rahbar-kadrlarning boshqaruv samaradorligi ularning kasbiy bilimlari bilan bir qatorda kommunikativlik, liderlik, jamoaviy hamkorlik, nizolarni boshqarish, tanqidiy fikrlash, emotsional intellekt, moslashuvchanlik va refleksivlik kabi soft-kompetensiyalarining rivojlanganlik darajasiga bevosita bog'liqligini ko'rsatdi.

Rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishda andragogik yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv rahbarning mavjud kasbiy va hayotiy tajribasidan ta'lim resursi sifatida foydalanish, uning individual ehtiyojlarini aniqlash, mustaqil ta'lim olish faolligini qo'llab-quvvatlash hamda o'rganilgan bilim va ko'nikmalarni real boshqaruv faoliyatiga tatbiq etish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida soft-kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi motivatsion-maqsadli, mazmuniy-faoliyatli, refleksiv-rivojlantiruvchi va diagnostik-baholovchi andragogik mexanizmlar tizimlashtirildi. Mentorlik, kouching, keys-stadi,

interfaol trening, loyiha asosida o'qitish, muammoli vaziyatlarni modellashtirish va refleksiv tahlil ushbu mexanizmlarni amalga oshirishning samarali metodlari sifatida belgilandi.

Rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni dastlabki diagnostika, individual maqsadlarni belgilash, faol andragogik ta'lim, bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash, refleksiya, qayta aloqa hamda natijalarni baholash bosqichlarining uzviy birligi asosida tashkil etilishi lozim. Mazkur jarayon bir martalik malaka oshirish tadbiri bilan cheklanmasdan, uzluksiz va siklik xususiyatga ega bo'lishi zarur.

Shuningdek, ta'lim mazmunining rahbarlarning real kasbiy ehtiyojlariga mosligi, nazariya va amaliyot integratsiyasi, ochiq muloqot hamda psixologik xavfsizlik muhitining mavjudligi, mentorlik va kouching tizimining yo'lga qo'yilishi, muntazam diagnostika va korporativ boshqaruvning qo'llab-quvvatlashi soft-kompetensiyalarni rivojlantirishning muhim tashkiliy-pedagogik shartlari hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, andragogik mexanizmlarni korporativ oliy ta'lim tizimiga izchil tatbiq etish rahbar-kadrlarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini ta'minlash, boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirish hamda oliy ta'lim muassasasida hamkorlik, ishonch, innovatsion fikrlash va uzluksiz rivojlanishga asoslangan korporativ madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

RO'YXATI

1. World Economic Forum. *The Future of Jobs Report 2025*. Geneva: World Economic Forum, 2025.
2. Merriam S.B., Bierema L.L. *Adult Learning: Linking Theory and Practice*. San Francisco: Jossey-Bass, 2014. 320 p.
3. Knowles M.S., Holton E.F. III, Swanson R.A., Robinson P.A. *The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development*. 9th ed. London–New York: Routledge, 2020. 392 p. ISBN: 978-0-367-41765-9.
4. Robles M.M. Executive Perceptions of the Top 10 Soft Skills Needed in Today's Workplace // *Business Communication Quarterly*. 2012. Vol. 75, No. 4. P. 453–465. DOI: 10.1177/1080569912460400.

5. Noe R.A. *Employee Training and Development*. 8th ed. New York: McGraw-Hill Education, 2020.

6. Cimatti B. Definition, Development, Assessment of Soft Skills and Their Role for the Quality of Organizations and Enterprises // *International Journal for Quality Research*. 2016. Vol. 10, No. 1. P. 97–130. DOI: 10.18421/IJQR10.01-05.

7. Goleman D. *Working with Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books, 1998. 383 p.

8. Boyatzis R.E. *The Competent Manager: A Model for Effective Performance*. New York: John Wiley & Sons, 1982. 308 p. ISBN: 978-0-471-09031-1.

9. Knowles M.S. *Andragogy in Action: Applying Modern Principles of Adult Learning*. San Francisco: Jossey-Bass, 1984. 444 p.

10. Kolb D.A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. 2nd ed. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, 2015. 390 p. ISBN: 978-0-13-389240-6.

11. Mezirow J. *Transformative Dimensions of Adult Learning*. San Francisco: Jossey-Bass, 1991. 247 p.

12. Salas E., Tannenbaum S.I., Kraiger K., Smith-Jentsch K.A. The Science of Training and Development in Organizations: What Matters in Practice // *Psychological Science in the Public Interest*. 2012. Vol. 13, No. 2. P. 74–101. DOI: 10.1177/1529100612436661.

13. Mumford M.D., Zaccaro S.J., Harding F.D., Jacobs T.O., Fleishman E.A. Leadership Skills for a Changing World: Solving Complex Social Problems // *The Leadership Quarterly*. 2000. Vol. 11, No. 1. P. 11–35. DOI: 10.1016/S1048-9843(99)00041-7.

14. Wlodkowski R.J. *Enhancing Adult Motivation to Learn: A Comprehensive Guide for Teaching All Adults*. 3rd ed. San Francisco: Jossey-Bass, 2008. 528 p.

15. Kolb A.Y., Kolb D.A. Learning Styles and Learning Spaces: Enhancing Experiential Learning in Higher Education // *Academy of Management Learning & Education*. 2005. Vol. 4, No. 2. P. 193–212. DOI: 10.5465/AMLE.2005.17268566.

16. Schön D.A. *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books, 1983. 374 p.

17. Bracken D.W., Timmreck C.W., Church A.H. (Eds.). *The Handbook of Multisource Feedback: The Comprehensive Resource for Designing and Implementing MSF Processes*. San Francisco: Jossey-Bass, 2001. 608 p.

18. Connor M., Pokora J. *Coaching and Mentoring at Work: Developing Effective Practice*. 3rd ed. London: Open University Press, 2017. 296 p.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

MALAKALI GANDBOLCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI KOMPLEKS MASHQLAR ORQALI OSHIRISHDAGI MUAMMOLAR

Zaribboyev Zafarbek Farxod o'g'li
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
"Gandbol, regbi, chim ustida xokkey nazariyasi va uslubiyati kafedrasi" o'qituvchisi
Chirchiq shahri, O'zbekiston
G-mail: zaribboyevzafarbek444@gmail.com
Tel: +998930977246
https://orcid.org/0009-0003-6118-910X

Annotatsiaya: *Tadqiqot maqsadi: malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks mashqlar orqali oshirish jarayonida mavjud muammolarni aniqlash, ularning mashg'ulot samaradorligiga ta'sirini tahlil qilish va jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlarni asoslashdan iborat. Tadqiqot metodlari: ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv va so'rovnoma usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari: kompleks mashqlarni tanlash va ularni sportchilarning individual xususiyatlariga moslashtirish, yuklama hajmi va intensivligini belgilash, mashqlar ketma-ketligini tashkil etish hamda umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik vositalari nisbatini optimallashtirishda muammolar mavjudligi aniqlandi. Xulosa: kompleks mashqlarni ilmiy asoslangan mezonlar asosida tanlash, yuklamalarni tizimli boshqarish va mashg'ulot mazmunini musobaqa faoliyatiga moslashtirish malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini samarali rivojlantirish imkonini beradi. Ushbu yondashuv tezlik, kuch, tezkor-kuch, chaqqonlik, koordinatsiya va maxsus chidamlilik sifatlarini uyg'un rivojlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *malakali gandbolchilar, jismoniy tayyorgarlik, kompleks mashqlar, jismoniy sifatlar, chaqqonlik.*

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ГАНДБОЛИСТОВ С ПОМОЩЬЮ КОМПЛЕКСНЫХ УПРАЖНЕНИЙ

Аннотация: *Цель исследования заключается в выявлении существующих проблем в процессе повышения физической подготовленности квалифицированных гандболистов посредством комплексных упражнений, анализе их влияния на эффективность тренировочного процесса и обосновании методических подходов, направленных на развитие физических качеств. В исследовании использовались методы анализа научно-методической литературы, педагогического наблюдения и анкетирования. В результате исследования выявлены проблемы при выборе комплексных упражнений и их адаптации к индивидуальным особенностям спортсменов, определении объёма и интенсивности нагрузки, организации последовательности упражнений, а*

также оптимизации соотношения средств общей и специальной физической подготовки. Сделан вывод, что выбор комплексных упражнений на основе научно обоснованных критериев, системное управление нагрузками и соответствие содержания тренировок соревновательной деятельности позволяют эффективно развивать физическую подготовленность квалифицированных гандболистов. Такой подход способствует комплексному развитию быстроты, силы, скоростно-силовых способностей, ловкости, координации и специальной выносливости.

Ключевые слова: *квалифицированные гандболисты, физическая подготовленность, комплексные упражнения, физические качества, ловкость.*

PROBLEMS OF IMPROVING THE PHYSICAL FITNESS OF SKILLED HANDBALL PLAYERS THROUGH COMPLEX EXERCISES

Annotation: *The purpose of the study is to identify existing problems in improving the physical fitness of skilled handball players through complex exercises, analyze their impact on training effectiveness, and substantiate methodological approaches aimed at developing physical qualities. The study used scientific and methodological literature analysis, pedagogical observation, and questionnaire methods. The results revealed problems in selecting complex exercises and adapting them to athletes' individual characteristics, determining training load volume and intensity, organizing the sequence of exercises, and optimizing the ratio of general and special physical training means. It was concluded that selecting complex exercises based on scientifically grounded criteria, systematically managing training loads, and adapting training content to competitive activity can effectively improve the physical fitness of skilled handball players. This approach contributes to the comprehensive development of speed, strength, speed-strength abilities, agility, coordination, and special endurance.*

Keywords: *skilled handball players, physical fitness, complex exercises, physical qualities, agility.*

KIRISH

Zamonaviy gandbolda yuqori sport natijasiga erishish faqat texnik-taktik mahoratning yuqori darajada shakllanganligi bilan emas, balki sportchining musobaqa faoliyatida yuzaga keladigan yuqori intensivlikdagi jismoniy yuklamalarni samarali bajarish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Gandbol o'zining dinamikligi, tez-tez yo'nalish o'zgartirish, qisqa masofalarga maksimal tezlanish, sakrash, to'xtash, keskin burilish, kurash va to'p otish kabi harakatlarning takroriyligi bilan ajralib turadi. Shu sababli malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish masalasi sport mashg'ulotlari nazariyasi va amaliyotining dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

qolmoqda. Zamonaviy tadqiqotlarda yuqori malakali gandbolchilarning musobaqa faoliyati davomida sezilarli masofani bosib o'tishi, yuqori tezlikdagi yugurishlar, tezlanish va tormozlanishlar hamda pozitsiyaga bog'liq yuqori intensivlikdagi harakatlarni muntazam bajarishi ko'rsatilgan.

ADABIYOTLAR TAXLILI VA METODLAR

Dolzarblikning yana bir muhim jihati shundaki, zamonaviy gandbolda mashg'ulot va musobaqa yuklamalarining yuqoriligi sportchining jismoniy imkoniyatlarini muntazam monitoring qilishni talab etmoqda. García-Sánchez va hammualliflar [1] elite gandbolchilarning musobaqa faoliyatini tahlil qilib, o'yin davomida yuqori intensivlikdagi yugurish, tezlanish, tormozlanish va yo'nalish o'zgarishlari kabi harakatlarning yuqori ulushga ega ekanligini ko'rsatgan. Shu bilan birga, Font va hammualliflar [6] elite erkak gandbolchilarda tashqi yuklamaning o'yin pozitsiyasiga qarab sezilarli darajada farqlanishini aniqlab, mashg'ulot yuklamalarini individual va pozitsion xususiyatlar asosida boshqarish zarurligini ta'kidlagan. Mazkur yondashuv Henze va hammualliflarning [3] professional ayol va erkak gandbol jamoalarida sportchi monitoringi amaliyotini o'rgangan tadqiqotida ham o'z tasdig'ini topadi. Mualliflar tashqi va ichki yuklama, sportchining umumiy holati, mashg'ulotga tayyorgarligi hamda tiklanish jarayonlarini muntazam kuzatish mashg'ulot va musobaqa jarayonini samarali boshqarishning muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatgan.

Kompleks mashqlarni qo'llashning ilmiy asoslanganligi kuch va tezkor-kuch tayyorgarligiga oid tadqiqotlarda ham ko'rinadi. Bragazzi, Rouissi, Hermassi va hammualliflar [2] tomonidan o'tkazilgan sistematik sharh va meta-tahlilda qarshilik bilan bajariladigan mashg'ulotlarning gandbolchilarda maksimal va izometrik kuch, mushak quvvati hamda to'p otish tezligiga ijobiy ta'siri aniqlangan. Biroq mazkur tadqiqotda turli mashg'ulot protokollari o'rtasidagi farqlar mashqlar mazmuni, yuklama parametrlari va mashg'ulot sharoitlarini yanada aniqroq standartlashtirish zarurligini ko'rsatadi. Akbar va hammualliflar [4] tomonidan 2024-yilda amalga oshirilgan

sistematik sharhda ham gandbolchilarning jismoniy va texnik tayyorgarligiga ta'sir ko'rsatuvchi turli mashg'ulot strategiyalari umumlashtirilib, qo'llanilayotgan mashqlar mazmuni va metodik yondashuvlarning xilma-xilligi qayd etilgan. Bu esa kompleks mashqlarni yagona metodik tizim asosida tashkil etish masalasining hanuz dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Muammoning asosiy ilmiy jihati shundan iboratki, gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishga qaratilgan ko'plab tadqiqotlarda alohida vositalar — kuch mashqlari, pliometrik mashqlar, yuqori intensivlikdagi intervalli mashqlar, kor mashqlari yoki tezlik mashqlarining samaradorligi mustaqil ravishda o'rganilgan. Masalan, Hammami va hammualliflar [7] yuqori intensivlikdagi intervalli va pliometrik mashqlarni qo'llash orqali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish imkoniyatlarini asoslagan bo'lsa, Jakšić va hammualliflar [8] qo'shimcha pliometrik mashg'ulotlarning elite erkak gandbolchilarning sakrovchanlik ko'rsatkichlariga ta'sirini sistematik tahlil qilgan. Shuningdek, Bauer va Muehlbauer [9] kor mushaklarini kuchaytirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlarning jismoniy va sport ko'rsatkichlariga ta'sirini o'rgangan. Ushbu tadqiqotlar muayyan mashg'ulot vositalarining samaradorligini tasdiqlasa-da, ularni musobaqa faoliyatining real tuzilmasidan kelib chiqib yagona kompleks tizimga birlashtirish, mashqlar o'rtasidagi optimal nisbatni aniqlash va yuklama parametrlarini monitoring natijalari asosida muntazam tuzatib borish masalasi yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Bundan tashqari, malakali gandbolchilarning mashg'ulot va musobaqa faoliyatida yuklamaning yuqoriligi jismoniy tayyorgarlikni oshirish bilan bir qatorda, ortiqcha yuklanish va jarohatlanish xavfini ham hisobga olishni talab qiladi. Bjørndal va hammualliflar [5] yosh elite gandbolchilarning bir mavsumlik faoliyatini o'rganib, mashg'ulot va musobaqa yuklamalarining yuqoriligi hamda sog'liq bilan bog'liq muammolarni qayd etgan. García-Sánchez va hammualliflar [1] tomonidan aniqlangan.

Mazkur tadqiqotning metodologik yo‘nalishi malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks mashqlar orqali oshirish jarayonida mavjud bo‘lgan muammolarni aniqlash, ularning kelib chiqish omillarini tizimlashtirish va mashg‘ulot jarayonini takomillashtirish uchun zarur metodik yo‘nalishlarni belgilashga qaratildi. Tadqiqotda muammoni bir tomonlama baholashdan qochish maqsadida o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi uchta asosiy metod - **ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv va so‘rovnoma** usullaridan foydalanildi. Mazkur metodlarning birgalikda qo‘llanilishi kompleks mashqlardan foydalanishning nazariy asoslari, real mashg‘ulot jarayonidagi holati hamda murabbiylarning amaliy qarashlarini o‘zaro taqqoslash imkonini berdi.

Muammolarni umumlashtirishda quyidagi mezonlar asos qilib olindi: **1) muammoning mashg‘ulot jarayonida uchrash darajasi; 2) uning jismoniy tayyorgarlik samaradorligiga ta’siri; 3) muammoning kompleks mashqlarni tashkil etish bilan bog‘liqligi; 4) uni metodik jihatdan bartaraf etish imkoniyati.**

Shu asosda malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks mashqlar orqali oshirishda aniqlangan asosiy muammolar quyidagi guruhlarga tizimlashtirildi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks mashqlar orqali oshirishdagi asosiy muammolar

T/r	Aniqlangan muammo	Muammoning mazmuni	Mashg‘ulot jarayonidagi oqibati	Takomillashtirish yo‘nalishi
1	Kompleks mashqlarni tanlashning aniq mezonlari yetarli emasligi	Mashqlar ko‘pincha umumiy jismoniy tayyorgarlik vositalari sifatida tanlanadi, gandbolning maxsus	Mashqlarning musobaqa faoliyatiga ko‘chish	Mashqlarni gandbolning real harakat faoliyati va pozitsion

		harakat tuzilmasi yetarlicha hisobga olinmaydi	samarasi pasayadi	talablariga mos tanlash
2	Jismoniy sifatlarning o'zaro uyg'unligi yetarli ta'minlanmasligi	Kuch, tezlik, chaqqonlik, sakrovchanlik va chidamlilik ayrim hollarda bir-biridan ajratilgan holda rivojlantiriladi	Kompleks harakat faoliyatida jismoniy sifatlarni birgalikda namoyon qilish qiyinlashadi	Bir mashq yoki mashqlar majmuasida bir nechta jismoniy sifatni maqsadli uyg'unlashtirish
3	Yuklama parametrlarini individual belgilashning cheklanganligi	Mashqlar hajmi va intensivligi sportchilarning individual tayyorgarlik darajasiga qarab yetarlicha differensiallashtirilmaydi	Ayrim sportchilarda ortiqcha, boshqalarida esa yetarli bo'lmagan yuklama yuzaga keladi	Yuklamani individual tayyorgarlik darajasi asosida differensiallashtirish
4	Mashqlar ketma-ketligining ilmiy asoslanmaganligi	Kuch, tezlik, koordinatsiya va maxsus chidamlilik mashqlarining joylashuvi har doim ham mashg'ulot	Jismoniy va texnik harakatlar sifati pasayishi mumkin	Mashqlar ketma-ketligini mashg'ulot maqsadi va funksional yuklamaga

		maqsadiga mos kelmaydi		muvofiq rejalashtirish
5	Kompleks mashqlarni musobaqa faoliyati bilan bog‘lashning sustligi	Mashqlar bajarilishida real o‘yin vaziyatlari, yo‘nalish o‘zgarishi, tezlanish, to‘xtash va kurash elementlari yetarli darajada uyg‘unlashtirilmaydi	Tayyorlangan jismoniy sifatlarning o‘yin faoliyatiga transferi cheklanadi	Jismoniy mashqlarni texnik-taktik harakatlar va o‘yin vaziyatlari bilan integratsiyalash
6	O‘yin ampluasining yetarlicha hisobga olinmasligi	Qanot, markaziy va orqa chiziq o‘yinchilariga bir xil kompleks mashqlar qo‘llanishi mumkin	Pozitsiyaga xos jismoniy talablar to‘liq rivojlanmaydi	Mashqlar mazmunini o‘yin pozitsiyasiga qarab differensiallashtirish
7	Yuklamani monitoring qilishning yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi	Mashg‘ulot yuklamasi va sportchining javob reaksiyasi muntazam ravishda kompleks baholanmaydi	Yuklamani o‘z vaqtida tuzatish imkoniyati kamayadi	Joriy va mashg‘ulotlararo monitoring mexanizmlarini joriy etish
8	Mashqlar murakkabligini bosqichma-bosqich oshirish mexanizmining	Mashqlar hajmi yoki takrorlar soni oshiriladi, biroq harakat murakkabligi va o‘yin sharoitining	Moslashuv jarayoni bir tomonlama kechadi	Yuklamani hajm, intensivlik, tezlik, yo‘nalish va harakat kombinatsiyasi

	yetarli ishlab chiqilmaganligi	o‘zgarishi yetarlicha hisobga olinmaydi		orqali bosqichma-bosqich oshirish
9	Tiklanish va yuklama nisbatining individual boshqarilmasligi	Kompleks mashqlardan keyingi dam olish va tiklanish vaqti barcha sportchilar uchun bir xil belgilanadi	Charchoqning to‘planishi yoki mashg‘ulot ta’sirining pasayishi yuzaga kelishi mumkin	Tiklanish intervalini yuklama xarakteri va sportchining funksional holatiga moslashtirish
10	Kompleks mashqlar samaradorligini baholash mezonlarining cheklanganligi	Natija ko‘pincha faqat alohida jismoniy testlar bilan baholanadi	Mashqlarning real o‘yin faoliyatiga ta’siri to‘liq aniqlanmaydi	Jismoniy, texnik va maxsus o‘yin ko‘rsatkichlarini o‘zaro bog‘liq holda baholash

Izoh: Mazkur jadval kuzatuv va anketa so‘rovnoma natijalariga asoslanib ishlab chiqilgan.

Ushbu metodik yondashuv asosida kompleks mashqlardan foydalanishdagi muammolarni faqat mashqlar tarkibi bilan bog‘lash noto‘g‘ri ekanligi aniqlandi. Muammo, avvalo, **mashqni tanlash - yuklamani belgilash - mashqni o‘yin faoliyatiga moslashtirish - individualizatsiya qilish - monitoring asosida tuzatish** jarayonlarining yagona tizim sifatida tashkil etilmaganligida namoyon bo‘ladi. Shu sababli malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishda kompleks mashqlar

samaradorligini ta'minlash uchun ularni alohida mashqlar yig'indisi sifatida emas, balki musobaqa faoliyatining talablaridan kelib chiqib boshqariladigan yaxlit metodik tizim sifatida tashkil etish zarur.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUXOKAMASI

Tadqiqotning adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv va so'rovnoma natijalarini umumlashtirish malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks mashqlar orqali oshirish jarayonida bir qator tizimli muammolar mavjudligini ko'rsatdi. Eng muhim muammo kompleks mashqlar mazmunining gandbolning real musobaqa faoliyati talablariga to'liq moslashtirilmaganligi bilan bog'liq. Ya'ni, kuch, tezlik, chaqqonlik, sakrovchanlik va maxsus chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar mavjud bo'lsa-da, ularning o'zaro uyg'unligi, bajarilish ketma-ketligi va texnik-taktik harakatlar bilan bog'lanishi har doim ham yetarli darajada ta'minlanmaydi.

Olingan natijalar malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks mashqlar orqali rivojlantirish masalasi faqat alohida jismoniy sifatlarni oshirish bilan cheklanmasligini ko'rsatdi. Adabiyotlar tahlili va pedagogik kuzatuv ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy gandbolda sportchi bir vaqtning o'zida yuqori tezlik, kuch, tezkor-kuch, chaqqonlik, koordinatsiya va maxsus chidamlilikni namoyon qilishi talab etiladi. Shu sababli ushbu sifatlarni o'zaro bog'liq holda rivojlantirish mashg'ulot jarayonining asosiy metodik talablaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Kompleks mashqlarni tanlash, individual me'yorlash va musobaqa faoliyatiga moslashtirishning yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi.

1. Komplekslik: kuch, tezlik, chaqqonlik, sakrovchanlik va maxsus chidamlilikni o'zaro bog'liq holda rivojlantirish zarur.

2. Individualizatsiya: mashg'ulot yuklamasi sportchining jismoniy imkoniyati, o'yin ampluasi va funksional holatiga moslashtirilishi kerak.

3. Integratsiya: kompleks mashqlar gandbolga xos tezlanish, tormozlanish, sakrash, yo'nalish o'zgarishi va texnik-taktik harakatlar bilan uyg'unlashtirilishi lozim.

4. Monitoring: yuklama hajmi va intensivligi, charchoq hamda tiklanish holatini muntazam nazorat qilish mashg‘ulot samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Umumiy xulosa: kompleks mashqlarning samaradorligi ularning soni bilan emas, balki to‘g‘ri tanlash - individual me’yorlash - musobaqaga integratsiya - monitoring tizimi asosida qo‘llanishi bilan belgilanadi.

XULOSALAR

Tadqiqotdan shuni xulosa qilish mumkinki, malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks mashqlar orqali oshirish jarayonida mashqlarni shunchaki birlashtirish emas, balki ularni sportchining individual imkoniyatlari, o‘yin faoliyati va mashg‘ulot yuklamasining xususiyatlari bilan uzviy bog‘lash muhim ahamiyatga ega.

1. Kompleks mashqlarni tizimli tashkil etish zarur. Malakali gandbolchilarda kuch, tezlik, tezkor-kuch, chaqqonlik, koordinatsiya va maxsus chidamlilik kabi jismoniy sifatlarni alohida-alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda rivojlantirish mashg‘ulot samaradorligini oshiradi. Bunda mashqlar tarkibi, ketma-ketligi va murakkabligi mashg‘ulot maqsadiga muvofiq belgilanishi lozim.

2. Individual va pozitsion yondashuvni kuchaytirish lozim. Gandbolchilarning jismoniy imkoniyatlari hamda o‘yin ampluasi turlicha bo‘lganligi sababli kompleks mashqlarni barcha sportchilarga bir xil hajm va intensivlikda qo‘llash yetarli darajada samarali emas. Shu sababli yuklama sportchining tayyorgarlik darajasi, o‘yin pozitsiyasi va funksional holatiga mos ravishda differensiallashtirilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. García-Sánchez C., Navarro R.M., Karcher C., de la Rubia A. Physical Demands during Official Competitions in Elite Handball: A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2023;20(4):3353. DOI: 10.3390/ijerph20043353

2. Bragazzi N.L., Rouissi M., Hermassi S., Chamari K. Resistance Training and Handball Players' Isokinetic, Isometric and Maximal Strength, Muscle Power and Throwing Ball Velocity: A Systematic Review and Meta-Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020;17(8):2663. DOI: 10.3390/ijerph17082663. DOI: 10.3390/ijerph17082663.

3. Henze A.S., Burger J., Matits L., Degenhardt H., Fehske K., Kirsten J., Schulz S.V.W. Athlete monitoring in handball (ATHMON HB): a survey of current practice in professional women's and men's handball. *BMC Sports Science, Medicine and Rehabilitation*. 2025;17:126. DOI: 10.1186/s13102-025-01177-4. DOI: 10.1186/s13102-025-01177-4

4. Akbar S., Kim Geok S., Bashir M., Jazaily Bin Mohd N.N., Luo S., He **S.** Effects of Different Exercise Training on Physical Fitness and Technical Skills in Handball Players: A Systematic Review. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2024;38(11):e695–e705. DOI: 10.1519/JSC.0000000000004908. DOI: 10.1519/JSC.0000000000004908

5. Bjørndal C.T., Bache-Mathiesen L.K., Gjesdal S., Moseid C.H., Myklebust G., Luteberget L.S. An Examination of Training Load, Match Activities, and Health Problems in Norwegian Youth Elite Handball Players Over One Competitive Season. *Frontiers in Sports and Active Living*. 2021;3:635103. DOI: 10.3389/fspor.2021.635103. DOI: 10.3389/fspor.2021.635103

6. Font R., Karcher C., Reche X., Carmona G., Tremps V., Irurtia A. Monitoring external load in elite male handball players depending on playing positions. *Biology of Sport*. 2021;38(3):475–481. DOI: 10.5114/biolsport.2021.101123. DOI: 10.5114/biolsport.2021.101123

7. Hammami M., Gaamouri N., Ramirez-Campillo R., Shephard R.J., Bragazzi N.L., Chelly M.S., Knechtle B., Gaied S. Effects of High-Intensity Interval Training and Plyometric Exercise on the Physical Fitness of Junior Male Handball Players. *European Review for Medical and Pharmacological Sciences*. 2021;25(23):7380–7389. DOI: 10.26355/eurrev_202112_27434. DOI: 10.26355/eurrev_202112_27434

8. Jakšić D., Maričić S., Maksimović N., Bianco A., Sekulić D., Foretić N., Drid P. Effects of Additional Plyometric Training on the Jump Performance of Elite Male Handball Players: A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2023;20(3):2475. DOI: 10.3390/ijerph20032475. DOI: 10.3390/ijerph20032475

9. Bauer J., Muehlbauer T. Effects of a 6 Week Core Strengthening Training on Measures of Physical and Athletic Performance in Adolescent Male Sub-Elite Handball Players. *Frontiers in Sports and Active Living*. 2022;4:1037078. DOI**:** 10.3389/fspor.2022.1037078. DOI: 10.3389/fspor.2022.1037078

UDK:159.922.6

YOSH O'QITUVCHILARNING EMOTSIONAL BARQARORLIGI VA KASBIY MOSLASHUVI O'RTASIDAGI PSIXOLOGIK BOG'LIQLIK

Sotvoldiyeva Zebuniso Abbosbek qizi
NamDU doktoranti, Qo'qon universiteti Andijon filiali,
Pedagogika, psixologiya va jismoniy madaniyat kafedrasi o'qituvchisi
zebunisosotvoldiyeva4@gmail.com
Tel: +99891 607 80 52; https://orcid.org/0009-0006-7199-4411
M.A.Maxsudova
NamDU, Psixologiya kafedrasi dotsenti, Psixologiya fanlari nomzodi
mutabar60@gmail.com
Tel: +99893 404 76 00; https://orcid.org/0009-0005-2328-8400

Annotatsiya: *Mazkur maqolada yosh o'qituvchilarning emotsional barqarorligi va kasbiy moslashuvi o'rtasidagi psixologik bog'liqlik masalasi tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi kasbiy faoliyatining dastlabki bosqichida bo'lgan yosh o'qituvchilarda emotsional barqarorlik darajasi bilan kasbiy moslashuv jarayoni o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni aniqlash hamda ushbu jarayonga ta'sir etuvchi psixologik omillarni tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda nazariy tahlil, kuzatish, suhbat, psixodiagnostik metodlar va korrelyatsion tahlil usullaridan foydalanildi. Emotsional barqarorlikni baholashda shaxsning stressli vaziyatlarda o'z emotsiyalarini boshqarishi, hissiy reaksiyalarining muvozanatlanganligi va psixologik zo'riqishlarga bardoshliligi hisobga olindi. Kasbiy moslashuv esa pedagogik faoliyat talablariga moslashish, kasbiy vazifalarni bajarish, jamoaga integratsiyalashish va kasbiy o'ziga ishonch kabi ko'rsatkichlar asosida baholandi. Tadqiqot natijalari emotsional barqarorlik darajasi yuqori bo'lgan yosh o'qituvchilarning kasbiy muhitga tezroq moslashishi, stressli vaziyatlarni samaraliroq boshqarishi va pedagogik faoliyatda barqarorroq xulq-atvor namoyon etishini ko'rsatdi. Xulosa sifatida emotsional barqarorlik yosh o'qituvchilarning muvaffaqiyatli kasbiy moslashuvini ta'minlovchi muhim psixologik omillardan biri ekanligi aniqlandi.*

Kalit so'zlar: *yosh o'qituvchi, emotsional barqarorlik, kasbiy moslashuv, kasbiy stress, psixologik moslashuv, stressga bardoshlilik, pedagogik faoliyat.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ МОЛОДЫХ ПЕДАГОГОВ

Аннотация: *В статье исследуется психологическая взаимосвязь между эмоциональной устойчивостью и профессиональной адаптацией молодых педагогов. Основной целью исследования является выявление взаимосвязи между уровнем эмоциональной устойчивости молодых учителей, находящихся на начальном этапе профессиональной деятельности, и успешностью их*

профессиональной адаптации, а также анализ психологических факторов, влияющих на данный процесс. В исследовании использовались методы теоретического анализа, наблюдения, беседы, психодиагностики и корреляционного анализа. При оценке эмоциональной устойчивости учитывались способность педагога регулировать собственные эмоциональные состояния в стрессовых ситуациях, уравновешенность эмоциональных реакций и устойчивость к психологическому напряжению. Профессиональная адаптация рассматривалась через показатели приспособления к требованиям педагогической деятельности, выполнения профессиональных обязанностей, интеграции в педагогический коллектив и формирования профессиональной уверенности. Результаты исследования показали, что молодые учителя с более высоким уровнем эмоциональной устойчивости быстрее адаптируются к профессиональной среде, эффективнее справляются со стрессовыми ситуациями и демонстрируют более стабильное поведение в педагогической деятельности. Сделан вывод о том, что эмоциональная устойчивость является одним из значимых психологических факторов успешной профессиональной адаптации молодых педагогов.

Ключевые слова: *молодой педагог, эмоциональная устойчивость, профессиональная адаптация, профессиональный стресс, психологическая адаптация, стрессоустойчивость, педагогическая деятельность.*

THE PSYCHOLOGICAL RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL STABILITY AND PROFESSIONAL ADAPTATION OF YOUNG TEACHERS

Abstract: *The article examines the psychological relationship between emotional stability and professional adaptation among young teachers. The main purpose of the study is to identify the relationship between the level of emotional stability and the effectiveness of professional adaptation among young teachers at the initial stage of their professional careers, as well as to analyze the psychological factors influencing this process. The study employed theoretical analysis, observation, interviews, psychodiagnostic methods, and correlation analysis. Emotional stability was assessed through teachers' ability to regulate their emotional states in stressful situations, maintain balanced emotional reactions, and withstand psychological tension. Professional adaptation was evaluated based on adaptation to the requirements of pedagogical activity, effective performance of professional responsibilities, integration into the teaching team, and development of professional confidence. The findings indicate that young teachers with higher levels of emotional stability adapt to the professional environment more quickly, manage stressful situations more effectively, and demonstrate more stable behavioral patterns in their pedagogical activities. The study concludes that emotional stability is one of the important psychological factors contributing to successful professional adaptation among young teachers. The findings can be used in psychological support programs aimed at facilitating the professional development and adaptation of novice teachers.*

Keywords: *young teacher, emotional stability, professional adaptation, occupational stress, psychological adaptation, stress resilience, pedagogical activity.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

KIRISH

Emotsional barqarorlik — bu shaxsning turli stressogen vaziyatlarda o‘z hissiy holatlarini tartibga solish, salbiy emotsiyalarni konstruktiv tarzda boshqarish va faoliyat mexanizmini barqaror ushlab turish qobiliyatidir. O‘qituvchi faoliyati kontekstida bu tushuncha emotsional intellekt (EQ) bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, tadqiqotchilar buni pedagogik salohiyatning asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida baholaydilar.

Kundalik tashvishlar – bu ish joylarida sodir bo’ladigan qiyinchiliklar, o’qish joylaridagi o’quvchilarning o’quvchilarga, o’qituvchilarning o’qituvchilarga noto’g`ri munosabatda bo’lishlari, imtihonlarni muvaffaqiyatsiz yakunlanishi va hokazolarda namoyon bo’ladi. Kundalik tashvishlar mayda stresslarni kelib chiqishiga sabab bo’lishi mumkin, mayda stresslar to’planib borib inson sog`lig`iga ta’sir ko’rsatadi. Jumladan,, qon bosimining oshishi, yurak faoliyatining buzilishi va boshqalarda kuzatilishi mumkin. Doimiy yuz berib turadigan kundalik tashvishlar, aqliy, jismoniy, emotsional va ruhiy zo’riqishga olib kelishi mumkin. [15. 101-s]

O‘qituvchilar yuqori talab va mas’uliyatga ega bo‘lgan kasbiy guruhga mansub bo‘lib, dars berish hamda o‘quvchilar bilan muloqot qilish jarayonida turli darajadagi kasbiy qiyinchiliklar va xilma-xil emotsional kechinmalarga duch keladilar. Bunday tajribalar ko‘pincha yuqori darajadagi stressni yuzaga keltirib, kasbiy kuyishga olib keladi va natijada o‘qituvchilarning kasbiy farovonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. O‘qituvchilarning ijobiy farovonligini ta’minlash ta’lim sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi, bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarning farovonligi va akademik rivojlanishiga ijobiy ta’sir qiladi. O‘qituvchilar o‘z kasbiy vazifalarini yuqori darajadagi stressga bardoshlilik va samarali mehnat faoliyati bilan bajarishlari uchun yetarli darajada tashkiliy qo‘llab-quvvatlashga muhtoj. Shuningdek, ular sifatli sinf muhitini yaratish, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida sog‘lom munosabatlarni shakllantirish, stressni kamaytirish hamda kasbiy farovonlikni oshirish imkonini beradigan ijtimoiy-emotsional kompetentlikka ega bo‘lishlari zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ota-onalar, hamkasblar va maktab rahbariyati kabi boshqa manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik qilish ijobiy mehnat muhitini yaratishda muhim ahamiyatga ega. Sog‘lom va qulay ish muhiti o‘qituvchilarning kasbiy farovonligini oshirishga, shuningdek, o‘quvchilarning ta’lim olishi va o‘quv jarayoniga faol jalb etilishi uchun qo‘llab-quvvatlovchi sharoit yaratishga xizmat qiladi. Mazkur sharh o‘qituvchilarning kasbiy farovonligini ustuvor yo‘nalish sifatida belgilash va uni amaliyotchi o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanish rejalariga maqsadli ravishda kiritish muhim ijobiy natijalarga olib kelishini ko‘rsatadi. Ular o‘qituvchilarning kasbiy farovonligiga ta’sir qiluvchi to‘rtta asosiy omil aniqladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Shaxsiy imkoniyat va qobiliyatlar;
2. Ijtimoiy-emotsional kompetentlik;
3. Mehnat sharoitlariga shaxsiy munosabat va reaksiyalar;
4. Kasbiy munosabatlar.

Natijalar o‘qituvchilarning ko‘plab qiyinchiliklar va bir-biriga raqobat qiluvchi kasbiy talablarni samarali yengib o‘tishida kasbiy farovonlikning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, ta’lim berish va o‘quvchilarning xulq-atvorini boshqarishda “o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonch” ning yuqori darajada bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi. [10]

So‘nggi tadqiqotlar o‘qituvchilarda stress va kasbiy kuyish darajasi xavotirli sur’atlarda ortib borayotganini va buning natijasida ularning umumiy qoniqishi hamda kasbiy faoliyatga jalb etilganlik darajasi pasayayotganini ko‘rsatmoqda. O‘z-o‘ziga ishonchiga ega bo‘lgan o‘qituvchilar o‘zlarini kasbiy faoliyatdagi stressli talablarni yengib o‘tishga yaxshi tayyorlangan deb hisoblaydilar hamda mavjud resurslardan samarali foydalanadilar . O‘qituvchilarda o‘z-o‘ziga samaradorlikning yuqori darajada bo‘lishi ijobiy emotsiyalarning ko‘payishiga va farovonlikning yaxshilanishiga olib keladi. [2,492]

Ishdan qoniqish tashkiliy xulq-atvor sohasida eng ko‘p o‘rganiladigan mavzulardan biridir. Tadqiqotlarda ishning nufuzi oshgani sari undan qoniqish darajasi ham ortishi kuzatilgan . Biroq nufuzi yuqori bo‘lmagan kasbda ham inson o‘z ishidan qoniqish hosil qilishi mumkin. Bu yerda asosiy ahamiyatga ega bo‘lgan jihat — shaxsning o‘z kasbiga nisbatan emotsional munosabatidir.[9]

Ishdan qoniqish ko‘p o‘lchovli tushuncha hisoblanadi. U ishning malaka va talablariga muvofiqligi, tashkilot va davlat tomonidan yaratilgan sharoitlar, ish haqi, mehnat sharoitlari, hamkasblar, kasbiy rivojlanish va nazorat, ish jamoasi kabi tashqi omillarni, shuningdek, shaxsning ishdan kutgan natijalari va istaklari kabi ichki omillarni o‘z ichiga oladi. [1]

Ishdan qoniqishni shaxsning o‘z ishiga nisbatan umumiy munosabati sifatida ta’riflash mumkin. Eren fikricha, ishdan qoniqish — insonning mehnat faoliyati orqali qo‘lga kiritadigan manfaatlari, bajarayotgan ishidan va hamkasblari bilan birgalikda ishlashidan mamnun bo‘lish holatidir. [5]

Ishdan qoniqish insonning o‘z kasbiga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantirishga yordam beradi. Inson resurslaridan samarali foydalanish xodimlarning o‘z qobiliyatlari va individual xususiyatlariga mos, ularga qoniqish beradigan kasbiy faoliyat bilan shug‘ullanishi orqali ta’minlanadi. Ishdan qoniqish xodimlar hayotida muhim o‘rin tutadi. O‘z ishidan yetarlicha qoniqadigan xodim hayotdan ko‘proq zavq oladi, ijobiy xatti-harakatlarni namoyon etadi, sog‘lom psixologik holatga ega bo‘ladi hamda kasbiy va shaxsiy hayotida tobora yuqori muvaffaqiyatlarga erishadi.[13]

O‘qituvchilik faoliyatida muvaffaqiyatga erishish uchun inson bu kasbni sevishi, undan zavqlanishi va uni bajarishga ichki ehtiyoj sezishi muhimdir. O‘qituvchilarda o‘z kasbiga nisbatan ijobiy qarashlarning shakllanishi ularning o‘z vazifalarini yanada samarali va ishtiyoq bilan bajarishlariga yordam beradi. [4, 165]

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Ishdan qoniqishning pastligi xodimlarning tashkilotga sodiqligini pasaytiradi. Bunday xodimlar yo boshqa ishga o'tadilar, yoki mavjud ish faoliyatini istaksiz ravishda davom ettiradilar .[3]

Farber va Millerning tadqiqotlariga ko'ra, kasbiy faoliyatida rivojlanishni va o'sishni istagan o'qituvchilarda ishdan qoniqish darajasi yuqori bo'lgan. Aksincha, faqat o'z sinfi doirasida cheklanib qoladigan va hamkasblari bilan muloqot qilmaydigan o'qituvchilarda ishdan qoniqmaslik darajasi sezilarli bo'lgan.[8]

Ko'pchilik insonlar hayotdan qoniqishni hayotning asosiy maqsadi sifatida qaraydilar. Insonning maqsadlari va ushbu maqsadlarga qay darajada erishayotgani o'rtasidagi muvofiqlik yoki nomuvofiqlik uning baxtga erishishida muhim ahamiyatga ega.[11,258]

Ishdan qoniqish hayotdan qoniqishga ta'sir ko'rsatgani sababli, o'qituvchilarning ishdan qoniqish darajasini oshirish ularning umumiy hayotdan qoniqishiga ham ijobiy hissa qo'shadi. Shu sababli, hayotdan umumiy qoniqish va kasbiy faoliyatdan qoniqish bir-biri bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

O'z ishidan qoniqmaydigan insonlar shaxsiy hayotida ham baxtsizlikni boshdan kechirishi mumkin. Xuddi shuningdek, insonning umumiy hayotidagi baxtsizlik uning ishidan qoniqish hosil qilishiga to'sqinlik qiladi.[14]

O'qituvchilar milliy ta'lim tizimining harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan muhim inson resursi hisoblanadi. Bugungi kunda maktablardagi ta'lim jarayoni dinamik xususiyatga ega. Pedagogika, ta'lim nazariyalari, o'quv dasturlari va ta'lim maqsadlari kabi ko'plab jihatlarning muntazam ravishda o'zgarib borishi o'qituvchilar oldiga ko'plab muammolar va yangi vazifalarni qo'ymoqda [2]. Shu sababli, o'qituvchilarning o'z kasbiy vazifalarini samarali bajarishini ta'minlash uchun ularning farovonligiga alohida e'tibor qaratish zarur.[7,45]

O'qituvchilarning kasbiy kuyishi — ya'ni o'qituvchilarda emotsional charchoq, o'quvchilarga nisbatan depersonalizatsiya va shaxsiy yutuqlarning yetishmasligi

hissining yuzaga kelishi — ularning kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. [12,44]

Kasbiy kuyishning o'ziyoq kasbiy farovonlikning yetarli emasligidan dalolat beruvchi ko'rsatkich hisoblanadi. Shuningdek, u kasbni tark etish, ishga kelmaslik, kadrlar almashinuvi, mehnat faoliyati samaradorligining pasayishi, depressiya hamda boshqa psixologik va somatik muammolar kabi nomaqbul oqibatlar bilan bog'liq .[6,132]

TADQIQOT METODLARI

Mazkur tadqiqot yosh o'qituvchilarning emotsional barqarorligi va kasbiy moslashuvi o'rtasidagi psixologik bog'liqlikni aniqlashga qaratildi. Tadqiqotda jami 78 nafar yosh o'qituvchi ishtirok etdi. Ishtirokchilarning pedagogik ish staji 1 yildan 5 yilgacha bo'lib, ular umumiy o'rta ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi pedagoglardan iborat edi. Tadqiqotda K. M. Connor va J. R. T. Davidson tomonidan 2003-yilda ishlab chiqilgan Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC-25) metodikasining yosh o'qituvchilar faoliyati sharoitiga moslashtirilgan varianti qo'llanildi. Metodika o'qituvchilarning stressga bardoshliligi, emotsional barqarorligi hamda kasbiy moslashuv resurslarini baholash imkonini beradi.

So'rovnoma 25 ta bayonotdan tashkil topgan bo'lib, har bir bayonot 0 dan 4 ballgacha bo'lgan Likert shkalasi asosida baholandi: 0 — "umuman to'g'ri emas", 1 — "kamdan-kam to'g'ri", 2 — "ba'zan to'g'ri", 3 — "ko'pincha to'g'ri", 4 — "deyarli har doim to'g'ri". Umumiy natija 0 dan 100 ballgacha diapazonda aniqlandi.

Tadqiqot doirasida metodika uch yo'nalish bo'yicha tahlil qilindi:

1. Stressga bardoshlilik — pedagogik qiyinchiliklar, tanqid, konflikt va zo'riqishli vaziyatlarda o'zini boshqara olish hamda tiklana olish qobiliyati;
2. Emotsional barqarorlik — hissiy holatni nazorat qilish, salbiy emotsiyalarni boshqarish va stress sharoitida vazmin qaror qabul qilish;
3. Kasbiy moslashuv — yangi ish jamoasi, kasbiy talablar, pedagogik vazifalar hamda o'qituvchilik roliga moslasha olish darajasi.

Ma'lumotlar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlandi. Jumladan, o'rtacha arifmetik ko'rsatkichlar, foizli tahlil va emotsional barqarorlik hamda kasbiy moslashuv o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti qo'llanildi.

TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot natijalariga ko'ra, 78 nafar yosh o'qituvchining psixologik bardoshlilik, emotsional barqarorlik va kasbiy moslashuv ko'rsatkichlari turli darajada namoyon bo'ldi.

Ko'rsatkich darajasi	**Respondentlar soni**	**Foiz hisobida**
Past daraja	13 nafar	16,7%
O'rtacha daraja	29 nafar	37,2%
Yuqori daraja	27 nafar	34,6%
Juda yuqori daraja	9 nafar	11,5%
Jami	78 nafar	100%

Natijalardan ko'rinadiki, ishtirokchilarning aksariyati — 71,8 foizi o'rtacha va yuqori darajadagi psixologik bardoshlilikka ega ekanligini ko'rsatdi. Bu holat yosh o'qituvchilarning ma'lum darajada kasbiy qiyinchiliklarga moslasha olayotganini, biroq ularning ayrim qismida hissiy zo'riqish va pedagogik stressga sezuvchanlik mavjudligini anglatadi.

Tahlillarga ko'ra, 13 nafar respondentda emotsional barqarorlik va kasbiy moslashuv ko'rsatkichlari past darajada qayd etildi. Ushbu guruh vakillarida dars jarayonidagi kutilmagan vaziyatlar, rahbariyat yoki hamkasblar tomonidan bildirilgan tanqidlar, o'quvchilar hamda ota-onalar bilan muloqotdagi qiyinchiliklar hissiy zo'riqishni kuchaytirishi kuzatildi. Bunday o'qituvchilarda o'ziga ishonchning pasayishi, tez charchash, kasbiy vaziyatlarga nisbatan xavotirli munosabat hamda yangi talablarni qabul qilishdagi qiyinchiliklar namoyon bo'lishi mumkin. O'rtacha darajadagi 29 nafar

yosh o‘qituvchi kasbiy vaziyatlarga qisman moslasha olishi, biroq murakkab yoki ziddiyatli holatlarda qo‘shimcha psixologik yordam va kasbiy qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoj sezishi bilan ajralib turdi. Ushbu guruhda stressni boshqarish, hissiy o‘zini nazorat qilish hamda pedagogik nizolarni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Yuqori va juda yuqori darajaga ega bo‘lgan 36 nafar yosh o‘qituvchi esa stressli vaziyatlarda hissiy muvozanatni saqlash, pedagogik muammolarga moslashuvchan yondashish, tanqidni rivojlanish manbai sifatida qabul qilish va kasbiy faoliyatga nisbatan ijobiy munosabat bildirish xususiyatlari bilan tavsiflandi.

Pearson korrelyatsion tahlili emotsional barqarorlik va kasbiy moslashuv o‘rtasida ijobiy hamda statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi:

$$r = 0.68,\ p < 0.01$$

Mazkur ko‘rsatkich emotsional barqarorlik oshgani sari yosh o‘qituvchilarning kasbiy moslashuv darajasi ham ortishini bildiradi. Ya’ni, o‘z hissiyotlarini boshqara oladigan, stressli holatlarda vazmin qoladigan va salbiy tajribadan tez tiklanadigan o‘qituvchilar yangi ish sharoiti, jamoa talablari hamda pedagogik faoliyatdagi murakkab vaziyatlarga nisbatan muvaffaqiyatliroq moslashadilar.

XULOSA

Tadqiqot natijalari yosh o‘qituvchilarning emotsional barqarorligi ularning kasbiy moslashuv jarayonida muhim psixologik omil ekanini ko‘rsatdi. 78 nafar yosh o‘qituvchi ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotda respondentlarning asosiy qismi o‘rtacha va yuqori darajadagi stressga bardoshlilik hamda kasbiy moslashuv ko‘rsatkichlariga ega ekani aniqlandi. Korrelyatsion tahlil natijasida emotsional barqarorlik va kasbiy moslashuv o‘rtasida ijobiy, kuchli hamda statistik ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligi belgilandi ($r; = 0.68p < 0.01$). Demak, yosh o‘qituvchining hissiy holatini boshqara olishi, stressga chidamliligi, tanqid va muvaffaqiyatsizliklarni konstruktiv qabul qilishi uning pedagogik jamoaga, ta’lim muassasasining talablariga hamda kasbiy vazifalarga tezroq va samaraliroq moslashishiga yordam beradi. Shu bois yosh o‘qituvchilar bilan

olib boriladigan psixologik va metodik ishlar doirasida stressni boshqarish, emotsional intellekt, o'zini o'zi boshqarish, nizolarni konstruktiv hal qilish hamda kasbiy refleksiya ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan treninglarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Bu nafaqat yosh mutaxassislarning kasbiy moslashuvini yengillashtiradi, balki pedagogik faoliyat samaradorligi va kasbiy qoniqishni ham oshiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aydınay A. İş tatmini ile denetim odağı arasındaki ilişki (Resmi, Özel, Yabancı Özel Lise Öğretmenleri Üzerinde Yapılmış Bir Araştırma). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1996.
2. Bermejo-Toro L., Prieto-Ursúa M., Hernández V. Towards a model of teacher well-being: Personal and job resources involved in teacher burnout and engagement // Educational Psychology. – 2016. – Vol. 36. – P. 481–501.
3. Bircan İ. Türkiye'de eğitim-istihdam ilişkisi // Planlama Dergisi. – Ankara, 1984.
4. Can G. Eğitim fakültesi ve öğretmenlik sertifikası programlarının öğretmen adaylarında tutum geliştirme açısından etkililiği // İzmir 1. Ulusal Eğitim Kongresi Bildirileri. – 25–27 Kasım 1991. – S. 162–167.
5. Eren E. Yönetim psikolojisi. – İstanbul: Yön Ajans, 1989. – Genişletilmiş 3. Baskı.
6. Klusmann U., Kunter M., Trautwein U., Lüdtke O. Engagement and emotional exhaustion in teachers: Does the school context make a difference? // Applied Psychology. – 2008. – Vol. 57, No. S1. – P. 127–151. – DOI: 10.1111/j.1464-0597.2008.00358.x.
7. Louis K., Smith B. Restructuring, teacher engagement and school culture: Perspectives on school reform and the improvement of teacher's work // School Effectiveness and School Improvement. – 1990. – Vol. 2, No. 1. – P. 34–52.
8. Mitchell T. R., Larson J. People in organizational behaviour. – New York: McGraw-Hill Company, 1987.
9. Noori N., Fatemi M. A., Najjari H. The relationship between EFL teachers' motivation and job satisfaction in Mashhad language institutions // Open Access Library Journal. – 2014. – Vol. 1, No. 7. – October 29.
10. Nwoko J. C., Emeto T. I., Malau-Aduli A. E. O., Malau-Aduli B. S. A systematic review of the factors that influence teachers' occupational wellbeing // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2023. – Vol. 20, No. 12. – Article 6070. – DOI: 10.3390/ijerph20126070.
11. Rask K., Astedt-Kurki P., Laippala P. Adolescent subjective well-being and realized values // Journal of Advanced Nursing. – 2002. – Vol. 38. – P. 254–263.

12. Retelsdorf J., Butler R., Streblow L., Schiefele U. Teachers' goal orientations for teaching: Associations with instructional practices, interest in teaching, and burnout // Learning and Instruction. – 2010. – Vol. 20, No. 1. – P. 30–46. – DOI: 10.1016/j.learninstruc.2009.01.001.

13. Robbins S. P. Organizational behavior. – 7th ed. – New Jersey: Prentice Hall, Inc., 1996.

14. Uyargil C. Kişinin genel yaşam tatmininde işinin önemi // İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 1983. – Sayı 2. – Kasım.

15. Maxsudova M.A.Umumiy psixologiya. *O'quv qo'llanma* /. – Namangan: «Sunrise-pro», 2025. – 288 b. (101-s)

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

XX ASRNING 20–40-YILLARIDA O'ZBEKISTONDA ILM-FAN VA TA'LIM TIZIMINING SHAKLLANISHI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Qudratov Anvar Toshturdi o'g'li
Denov tadbirkorlik va pedagogika institute
70220301 – Tarix mutaxassisligi bitiruvchisi
Tel: +998 (50) 302-01-70; E-mail: anvarkudratov686@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada XX asrning 20–40-yillarida O'zbekistonda dunyoviy ta'lim tizimi va zamonaviy ilm-fan poydevorining qo'yilish jarayoni, sovet hokimiyatining dastlabki yillaridagi islohotlar, shuningdek, milliy ziyolilar qatlamining shakllanishi tarixiy-qiyosiy tahlil qilingan. Davrning ziddiyatli jihatlari, savodsizlikni tugatish choralari hamda ilk oliy ta'lim muassasalarining tashkil etilishi arxiv manbalari va ilmiy adabiyotlar asosida yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *ta'lim tizimi, ilm-fan, XX asr, 20–40-yillar, sovet islohotlari, milliy ziyolilar, oliy o'quv yurtlari, savodsizlikni tugatish.*

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ В 1920-1940-Х ГОДАХ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Аннотация. *В статье историко-сравнительно анализируются процесс закладки основ светской системы образования и современной науки в Узбекистане в 20–40-х годах XX века, реформы первых лет советской власти, а также формирование слоя национальной интеллигенции. На основе архивных источников и научной литературы освещены противоречивые аспекты эпохи, меры по ликвидации неграмотности и создание первых высших учебных заведений.*

Ключевые слова: *система образования, наука, XX век, 20–40-е годы, советские реформы, национальная интеллигенция, высшие учебные заведения, ликвидация неграмотности.*

FORMATION OF THE SCIENCE AND EDUCATION SYSTEM IN UZBEKISTAN IN THE 1920S-1940S: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract. *The article provides a historical and comparative analysis of the process of laying the foundations of the secular education system and modern science in Uzbekistan during the 1920s and 1940s, the reforms of the early years of the Soviet regime, as well as the formation of the layer of national intellectuals. Based on archival sources and scientific literature, the contradictory aspects of the era, measures to eliminate illiteracy, and the establishment of the first higher education institutions are highlighted.*

Keywords: *education system, science, 20th century, 1920s–1940s, Soviet reforms, national intellectuals, higher education institutions, eradication of illiteracy.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

KIRISH

XX asrning birinchi yarmi O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyotida tub burilish davri sifatida tarixiy ahamiyat kasb etadi. Turkistonda asrlar davomida shakllangan an’anaviy ta’lim tizimi (maktab va madrasalar) o‘rniga yangi turdagi dunyoviy ta’lim tizimining joriy etilishi, jamiyat hayotining barcha jabhalarida, xususan, maorif va ilm-fan sohasida tub islohotlarni amalga oshirishni taqozo etdi. 1920–1940-yillarda O‘zbekistonda zamonaviy ta’lim tizimini yaratish, ilm-fan maskanlarini tashkil etish hamda milliy kadrlar tayyorlash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ushbu jarayonlarning ilmiy tahlili bugungi kunda Yangi O‘zbekiston sharoitida ta’lim tizimini rivojlantirishning tarixiy saboqlarini anglash nuqtai nazaridan g‘oyat dolzarb ahamiyatga ega.

METODOLOGIYA

Ushbu davr ta’lim va ilm-fan taraqqiyoti masalalari ayrim tadqiqotlarda qisman yoritilgan bo‘lsa-da, sovet mafkuraviy tazyiqlari va ma’muriy-buyruqbozlik tizimining ta’lim jarayoniga ta’siri hamda milliy ziyolilar qatlamining shakllanishi kabi masalalar hali ham chuqur ilmiy yondashuvni talab etadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi – 1920–1940-yillarda O‘zbekistonda dunyoviy ta’lim tizimi va zamonaviy ilm-fan poydevorining qo‘yilish jarayonini tarixiy-qiyosiy tahlil qilish, sovet hokimiyatining dastlabki yillardagi islohotlarining mohiyatini hamda milliy ziyolilar qatlamining shakllanishiga oid ziddiyatli jihatlarni arxiv manbalari va ilmiy adabiyotlar asosida ochib berishdan iborat.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘zbekistonda 1920–1940-yillarda ta’lim va ilm-fan tizimini shakllantirish jarayoni o‘ta ziddiyatli, murakkab bosqichlarni bosib o‘tdi va keskin mafkuraviy kurashlar ostida ro‘yobga chiqdi. Dastlabki yillarda mavjud an’anaviy ta’lim tizimini tubdan isloh qilish, jadidlarning ma’rifatparvarlik g‘oyalaridan qisman foydalangan holda yangi turdagi sovet maktablarini barpo etishga kirishildi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

1920-yillarning boshlaridan boshlab respublika aholisi o‘rtasida savodsizlikni tugatish bo‘yicha favqulodda chora-tadbirlar ko‘rildi. "Lug‘at" va "alifbe" to‘garaklari keng tarmoqda tashkil etilib, mehnatkashlarni o‘qish va yozishga o‘rgatish ishlari ommaviy tus oldi. Dastlabki bosqichda arab alifbosidan vaqtincha foydalanilgan bo‘lsa, keyinchalik sovet maorif siyosatining markazlashuvi natijasida 1929-yilda lotin yozuviga, 1940-yilda esa kirill alifbosiga o‘tish amalga oshirildi. Arxiv manbalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu kabi tezkor alifbo o‘zgarishlari qisqa muddatda aholining umumiy savodxonlik darajasini oshirgan bo‘lsa-da, madaniy-ma’rifiy uzluksizlikka va boy yozma merosimizdan vaqtincha uzilib qolishga o‘zining salbiy ta’sirini ham ko‘rsatmay qolmadi.

Respublikada fan va mutaxassis kadrlar tayyorlashga bo‘lgan o‘tkir ehtiyoj 1920-yillarning o‘rtalaridan e’tiboran ilk oliy o‘quv yurtlarini ochishni taqozo etdi. Xususan, 1920-yilda Toshkent shahrida Turkiston davlat universiteti (hozirgi O‘zbekiston Milliy universiteti)ning tashkil etilishi O‘zbekistonda ilm-fan va oliy ta’lim tarixida yangi sahna ochdi. 1930-yillarga kelib esa pedagogika, qishloq xo‘jaligi va tibbiyot yo‘nalishidagi alohida institutlar faoliyati yo‘lga qo‘yildi. SSSR Fanlar akademiyasining O‘zbekiston filiali negizida ilmiy-tadqiqot ishlari tizimli tus ola boshladi va respublikada zamonaviy ilmiy maktablarning asoslari yaratildi.

Ta’lim va ilm-fanning rivojlanishi o‘z navbatida mahalliy ziyolilar qatlamining shakllanishini taqozo etdi. Biroq bu jarayon bolsheviklar mafkurasining qattiq nazorati va tazyiqi ostida kechdi. 1920-yillarning oxiri va 1930-yillarda sovet hokimiyatiga sadoqat bilan birga milliy o‘zlikni, til va madaniyatni saqlab qolishga intilgan jadidlar va ilg‘or milliy ziyolilar qatlamiga nisbatan shafqatsiz qatag‘on siyosati olib borildi. Ilm-fan va ta'lim sohasidagi yetakchi mutaxassislar asossiz ravishda "millatchilik" va "aksilsovet targ‘ibot"da ayblanib, jazolandi. Bu esa o‘zbek ilm-fani taraqqiyotiga ulkan zarar yetkazdi. Shunga qaramay, mazkur qiyinchiliklarga qaramay, yangi avlod milliy kadrlari yetishib chiqib, fan va ta'lim sohasining keyingi taraqqiyotini ta'minladilar.

1930-yillarning ikkinchi yarmiga kelib respublikada nafaqat ta'lim maskanlari, balki akademik darajadagi ilmiy-tadqiqot muassasalari tarmog‘i ham izchil shaklana boshladi. Xususan, tarix, til va adabiyot, iqtisodiyot hamda qishloq xo‘jaligi yo‘nalishidagi ixtisoslashtirilgan ilmiy-tekshirish institutlari faoliyati yo‘lga qo‘yildi. SSSR Fanlar akademiyasining O‘zbekiston filiali (UzFAN) tashkil etilishi bilan mintaqaning tabiiy resurslarini chuqur o‘rganish, qishloq xo‘jaligini fan yutuqlari asosida rivojlantirish va qadimiy tariximizni tadqiq etishda fundamental ilmiy izlanishlar boshlandi. Arxiv hujjatlari tahlili ko‘rsatishicha, mazkur jarayon O‘zbekistonda professional ilmiy maktablar va mahalliy olimlar kadrlari qatlamining shakllanishiga kuchli turtki berdi.

Ta'lim tizimini kengaytirish va ommalashtirish jarayoni eng og‘ir muammolardan biri – malakali pedagog kadrlar yetishmasligi muammosini yuzaga keltirdi. Sovet hokimiyati dastlabki yillarda bu bo‘shliqni to‘ldirish uchun markaziy hududlardan (Rossiya va boshqa Yevropa markazlaridan) o‘qituvchi hamda mutaxassislarni jalb qilishga majbur bo‘ldi. Biroq tez fursatda mahalliy yoshlarni jalb qilgan holda o‘qituvchilar tayyorlaydigan pedagogika texnikumlari va qisqa muddatli kurslar tarmog‘i kengaytirildi. Pedagogika institutlarining ochilishi milliy o‘qituvchilar korpusini shakllantirishda muhim poydevor bo‘lib xizmat qildi. Garchi mazkur kadrlar tayyorlash tizimi markazning qattiq mafkuraviy nazorati va bosimi ostida amalga oshirilgan bo‘lsa-da, respublikada maorif sohasining barqaror ishlashini ta'minladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, XX asrning 20–40-yillari O‘zbekiston tarixida ta’lim va ilm-fan tizimining tubdan isloh qilingan, o‘ta ziddiyatli va murakkab shakllanish bosqichi sifatida tarixiy ahamiyat kasb etadi. Olib borilgan ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sovet hokimiyatining mafkuraviy tazyiqlari, ma’muriy-buyruqbozlik siyosati va shafqatsiz qatag‘on jarayonlariga qaramay, aynan mazkur davrda respublikada dunyoviy ta’lim tizimining fundamental poydevori yaratildi.

Mazkur davr tarixiy jarayonlarini chuqur o‘rganish quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

- Birinchidan, aholi o‘rtasida savodsizlikni tugatish bo‘yicha amalga oshirilgan favqulodda chora-tadbirlar hamda yozuv tizimining (arab-lotin-kirill) shiddat bilan o‘zgartirilishi qisqa fursatda umumiy savodxonlik darajasini oshirdi. Shu bilan birga, bu jarayon madaniy-ma’rifiy uzluksizlikka ma'lum ma'noda putur yetkazib, boy yozma merosimizdan vaqtincha uzilib qolishdek murakkab muammolarni ham keltirib chiqardi.
- Ikkinchidan, respublikada ilk oliy o‘quv yurtlari va akademik darajadagi ilmiy-tadqiqot muassasalarining tashkil etilishi ilm-fan sohasida milliy kadrlar tayyorlash tizimining asosini yaratdi hamda fundamental fanlarning rivojlanishiga qattiq zamin hozirladi.
- Uchinchidan, ta'lim va ilm-fan tarmoqlarini kengaytirish jarayonida yuzaga kelgan kadrlar taqchilligini bartaraf etish maqsadida pedagogika texnikumlari va institutlarining ochilishi milliy o‘qituvchilar korpusini shakllantirishda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qildi. Garchi bu tizim markazning qattiq mafkuraviy nazorati ostida kechgan bo‘lsa-da, respublikada maorif sohasining barqaror faoliyatini ta'minladi.
- To‘rtinchidan, sovet hokimiyatining qatag‘on siyosati natijasida milliy ziyolilarimizning yetakchi vakillari asossiz ravishda qurbon bo‘lganiga qaramay, yangi avlod milliy kadrlari o‘zbek ilm-fani, adabiyoti va madaniyati taraqqiyotiga ulkan ulush qo‘shdilar.

Umuman olganda, 20–40-yillardagi murakkab tarixiy burilishlar va og‘ir sinovlarga qaramay, O‘zbekistonda zamonaviy intellektual salohiyatning mustahkam poydevori qo‘yildi. Bu davrda qo‘lga kiritilgan tajriba, yo‘l qo‘yilgan xatolar va erishilgan yutuqlar bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'rifiyislohotlarning tarixiy ildizlarini anglashda muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aminova R.X. O‘zbekistonda xotin-qizlar sovet hokimiyati yillarida. — Toshkent: Fan, 1971. — 232 b.

2. Ashurov A. O‘zbekistonda xalq ta’limi tarixidan. — Toshkent: O‘qituvchi, 1969. — 175 b.

3. Ergashev B. O‘zbekistonda ziyolilarning shakllanishi va rivojlanishi (1917–1941 yy.). — Toshkent: Fan, 1990. — 142 b.

4. Ziyoev H. O‘zbekiston tarixi (XIX asrning ikkinchi yarmi — XX asr boshlari). — Toshkent: Sharq, 2000. — 456 b.

5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. — Toshkent: Sharq, 1998. — 32 b.

6. Qodirov A. O‘zbekistonda ilm-fan tarixi (XX asrning birinchi yarmi). — Toshkent: Akademnashr, 2011. — 210 b.

7. Maxmudova Z. XX asrning 20–30-yillarida O‘zbekistonda madaniy qurilish jarayonlari. — Toshkent: Mumtoz so‘z, 2018. — 184 b.

8. Nabiyev R. Sovet hokimiyatining O‘zbekistondagi madaniy siyosati va uning oqibatlari. — Toshkent: O‘zbekiston, 2009. — 240 b.

9. Rajabov Q. XX asr 20–30-yillarida O‘zbekistonda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar. — Toshkent: Akademnashr, 2015. — 288 b.

10. Saidov A. O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimining rivojlanish bosqichlari. — Toshkent: Universitet, 2013. — 196 b.

11. Tursunov S. O‘zbekistonda madaniy hayot tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2004. — 310 b.

12. Ubaydullayeva R. O‘zbekistonda xotin-qizlarning ta’lim olish tarixi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2007. — 155 b.

13. Xasanov K. Turkistonda jadidchilik harakati va ma’rifatparvarlik. — Toshkent: Ma’naviyat, 1994. — 120 b.

14. Shermuhamedova N. O‘zbekistonda ilmiy kadrlar tayyorlash masalalari (1920–1940-yillar). — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. — 168 b.

15. Yusupov M. O‘zbekiston Fanlar akademiyasining tashkil topish tarixi. — Toshkent: Fan, 1983. — 204 b.

16. O‘zbekiston tarixi (Eng yangi davr / Buxorova G. va boshq.). — Toshkent: Tafakkur, 2017. — 400 b.

17. O'zbekiston SSR tarixi. 3-jild. (Tahrir hay'ati: Aminova R. va boshq.). — Toshkent: Fan, 1967. — 520 b.

18. Эргашев И. Советская интеллигенция Узбекистана. — Ташкент: Узбекистан, 1981. — 190 с.

19. Ибрагимова З. Культурное строительство в Узбекистане в переходный период. — Ташкент: Фан, 1976. — 215 с.

20. Ражапов Қ. Ўзбекистонда маданий ҳаёт (1917–1941 йиллар). — Тошкент: Академнашр, 2020. — 250 б.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

GANDBOL SPORT TURINING YOSHLARNI JISMONIY TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI

Abdulboriyeva Gulzoda Ahadjon qizi
Namangan, Uzbekistan
E-mail: *abdulboriyeva@icloud.com*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada gandbol sport turining yoshlarni jismoniy tayyorlashdagi ahamiyati yoritilgan. Gandbol mashg'ulotlarining yoshlar organizmining jismoniy rivojlanishi, tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik, egiluvchanlik va harakat koordinatsiyasini takomillashtirishdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, gandbol mashg'ulotlari orqali yoshlarning irodaviy sifatlari, jamoaviy hamkorligi, intizomi va sog'lom turmush tarziga bo'lgan munosabatini shakllantirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Gandbolning muntazam mashg'ulotlari yoshlarning jismoniy faolligini oshirish, sog'lig'ini mustahkamlash va sport mahoratini rivojlantirishning samarali vositasi ekanligi asoslangan.*

Kalit so'zlar: *gandbol, yoshlar, jismoniy tarbiya, jismoniy tayyorgarlik, sport, chaqqonlik, tezkorlik, kuch, chidamlilik, koordinatsiya, sog'lom turmush tarzi.*

ЗНАЧЕНИЕ ГАНДБОЛА В ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ МОЛОДЕЖИ

Аннотация: *В статье рассматривается значение гандбола в физической подготовке молодежи. Анализируется роль занятий гандболом в физическом развитии организма, совершенствовании быстроты, ловкости, силы, выносливости, гибкости и координации движений молодых людей. Особое внимание уделяется формированию волевых качеств, командного взаимодействия, дисциплины и навыков здорового образа жизни посредством занятий гандболом. Обосновано, что систематические занятия гандболом являются эффективным средством повышения двигательной активности молодежи, укрепления здоровья и развития спортивных способностей.*

Ключевые слова: *гандбол, молодежь, физическое воспитание, физическая подготовка, спорт, ловкость, быстрота, сила, выносливость, координация, здоровый образ жизни.*

THE IMPORTANCE OF HANDBALL IN THE PHYSICAL TRAINING OF YOUNG PEOPLE

Abstract: *This article examines the importance of handball in the physical training of young people. It analyzes the role of handball activities in improving physical development, speed, agility, strength, endurance, flexibility, and movement coordination. Particular attention is paid to the*

development of willpower, teamwork, discipline, and healthy lifestyle habits through regular handball training. The study emphasizes that systematic participation in handball is an effective means of increasing physical activity, strengthening health, and developing the athletic abilities of young people.

Keywords: *handball, youth, physical education, physical training, sport, agility, speed, strength, endurance, coordination, healthy lifestyle.*

KIRISH

Bugungi kunda yosh avlodni har tomonlama barkamol, jismonan baquvvat, irodali va sog‘lom qilib tarbiyalash ta’lim-tarbiya tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni muntazam jismoniy faoliyatga jalb qilish, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish hamda sport orqali ijtimoiy faolligini oshirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, gandbol kabi harakat faolligi yuqori bo‘lgan jamoaviy sport turlaridan foydalanish yoshlarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir.

Gandbol zamonaviy sportning keng tarqalgan jamoaviy turlaridan biri bo‘lib, unda yugurish, tezlanish, to‘xtash, yo‘nalishni keskin o‘zgartirish, sakrash, to‘pni uzatish va qabul qilish, darvozaga zarba berish kabi ko‘plab harakatlar bir butun tizimda amalga oshiriladi. Shu sababli gandbol mashg‘ulotlari yosh organizmining turli funksional imkoniyatlariga kompleks ta’sir ko‘rsatadi. O‘yin davomida sportchidan nafaqat jismoniy kuch, balki tezkor fikrlash, vaziyatni baholash, qaror qabul qilish, sheriklar bilan hamkorlik qilish va o‘z harakatlarini nazorat qilish talab etiladi. Natijada gandbol jismoniy tayyorgarlik bilan bir qatorda psixologik va ijtimoiy sifatlarni ham rivojlantiruvchi sport turi sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanib, bu borada huquqiy va tashkiliy asoslar izchil takomillashtirib kelinmoqda. Xususan, 2015-yil 4-sentabrda qabul qilingan O‘RQ-394-son Qonun bilan “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonunning

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

yangi tahriri tasdiqlangan bo‘lib, mazkur hujjat jismoniy tarbiya va sport sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjatlardan biridir.

Jismoniy tarbiya va sportning yoshlar hayotidagi o‘rnini kuchaytirish maqsadida 2017-yil 3-iyundagi Prezident qarori bilan jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar belgilandi. Unda ta’lim muassasalari o‘quvchi va talabalari o‘rtasida sog‘lomlashtirish, jismoniy tarbiya va ommaviy sport ishlarini tashkil etish, sport musobaqalarini o‘tkazish, iqtidorli yoshlarni saralash va ularni maqsadli tayyorlash vazifalari ko‘zda tutilgan.

2020-yil 24-yanvardagi jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish hamda ommalashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarda esa muntazam sport bilan shug‘ullanuvchi aholining ulushini 30 foizgacha, sport tashkilot va muassasalarida shug‘ullanuvchi yoshlar ulushini 20 foizgacha oshirish kabi aniq ko‘rsatkichlar belgilangan. Shuningdek, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni aniqlash uchun tashkilot–tuman (shahar)–hudud–respublika shaklidagi 4 bosqichli seleksiya tizimini rivojlantirish, umumta’lim maktablari va oliy ta’lim muassasalarida sportni ommalashtirish hamda jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash tizimini joriy etish nazarda tutilgan.

2020-yil 30-oktabrdagi PF-6099-son Farmon ham aholining sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va ommaviy sportni rivojlantirishga qaratilgan muhim huquqiy asoslardan biridir. Ushbu yo‘nalishdagi davlat siyosatida aholining, ayniqsa yoshlarning jismoniy faolligini oshirish, sportni kundalik hayot tarziga aylantirish va ommaviy sport tadbirlarini kengaytirishga katta e’tibor berildi.

2022-yil 11-apreldagi Prezident qarorida ham mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilish masalasiga alohida e’tibor qaratilib, 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 67-maqsadida belgilangan vazifalarni amalga oshirish ko‘zda tutilgan. Qarorda yoshlar o‘rtasida ommaviy sport

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

musobaqalarini tizimli tashkil etish, sport infratuzilmasini mustahkamlash va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish asosiy yo‘nalishlar sifatida belgilangan.

Mazkur vazifalar nuqtayi nazaridan gandbolning imkoniyatlari alohida ahamiyatga ega. Chunki ushbu sport turi yoshlarning deyarli barcha asosiy jismoniy sifatlarini bir vaqtning o‘zida rivojlantirish imkonini beradi. Gandbol o‘yinida sportchi qisqa vaqt ichida yuqori tezlikda harakatlanishi, keskin burilishi, sakrashi, to‘pni aniq uzatishi va raqib qarshiligiga mos ravishda harakat qilishi kerak. Bunday mashqlar tezkorlik, chaqqonlik va koordinatsiyaning rivojlanishiga bevosita xizmat qiladi. Uzoq davom etadigan mashg‘ulot va o‘yin jarayoni esa umumiy hamda maxsus chidamlilikni shakllantiradi.

Gandbolning yana bir muhim jihati uning jamoaviy xususiyatidir. Sportchi yakka holda emas, balki jamoa tarkibida harakat qiladi. Har bir o‘yinchining harakati boshqa o‘yinchilarning faoliyati bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli mashg‘ulotlar davomida o‘zaro yordam, intizom, mas’uliyat, sherigiga ishonish, umumiy maqsad sari harakat qilish kabi fazilatlar shakllanadi. Ayniqsa, yoshlar tarbiyasida ushbu sifatlarning ahamiyati katta bo‘lib, sport maydonida shakllangan jamoaviylik keyinchalik ta’lim, mehnat va ijtimoiy faoliyat jarayonida ham namoyon bo‘lishi mumkin.

Gandbol mashg‘ulotlarining yoshlar salomatligiga ta’siri ham muhimdir. Muntazam jismoniy faollik yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarining funksional imkoniyatlarini rivojlantirish, mushak tizimini mustahkamlash, harakat faolligini oshirish va organizmning jismoniy yuklamalarga moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sport mashg‘ulotlari yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etib, kamharakat turmush tarzining salbiy oqibatlarini kamaytirishga yordam beradi.

Shunday qilib, gandbolni yoshlarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish vositasi sifatida o‘rganish nafaqat sport-metodik, balki pedagogik va ijtimoiy jihatdan ham muhimdir. O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga qaratilgan qonunlar, Prezident farmonlari va qarorlarida belgilangan vazifalar bilan

gandbol mashg'ulotlarining mazmuni o'zaro uyg'unlashadi. Yoshlarni muntazam gandbol mashg'ulotlariga jalb etish orqali ularning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, sog'lig'ini mustahkamlash, irodaviy va jamoaviy fazilatlarini shakllantirish hamda sportga bo'lgan qiziqishini oshirish mumkin. Shu jihatdan gandbol yosh avlodning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishda istiqbolli va samarali sport vositalaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Gandbol sport turining yoshlarni jismoniy tayyorlashdagi ahamiyatini o'rganish bo'yicha ilmiy-metodik adabiyotlarda jismoniy tarbiya, sport mashg'ulotlari nazariyasi, gandbol texnikasi va taktikasini takomillashtirish, yosh sportchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Mazkur tadqiqotning nazariy asoslarini jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi, sport fiziologiyasi, sport psixologiyasi hamda gandbol metodikasiga oid ilmiy ishlar tashkil etadi.

O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sport sohasining nazariy-metodik asoslarini rivojlantirishda A.Abdullaev, Sh.X.Xonkeldiev, T.S.Usmonxo'jayev, A.Q.Atoyev kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Ularning ilmiy-metodik ishlarida jismoniy tarbiyaning mazmuni, jismoniy sifatlarni rivojlantirish, yoshlarning harakat faolligini oshirish va sport mashg'ulotlarini pedagogik jihatdan tashkil etish masalalari yoritilgan. Xususan, jismoniy tarbiya jarayonida kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlikni izchil rivojlantirish yoshlarning umumiy jismoniy tayyorgarligining muhim sharti sifatida qaraladi.

Sport mashg'ulotlari nazariyasiga oid tadqiqotlarda jismoniy yuklamani to'g'ri rejalashtirish, mashqlarni yosh xususiyatlariga mos tanlash va mashg'ulotlar samaradorligini muntazam nazorat qilish masalalari asosiy o'rin egallaydi. L.P.Matveyevning sport mashg'ulotlari nazariyasiga oid qarashlarida sportchining tayyorgarligi jismoniy, texnik, taktik, psixologik va nazariy tayyorgarlikning o'zaro

bog‘liq tizimi sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuv gandbolchilar tayyorgarligini tashkil etishda ham muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Gandbol metodikasiga oid ilmiy adabiyotlarda esa mazkur sport turining o‘ziga xos harakat faoliyati, texnik usullari va taktik harakatlari, shuningdek, sportchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish masalalari o‘rganilgan. Gandbol o‘yinining yuqori harakat faolligi tezkorlik, chaqqonlik, maxsus chidamlilik, sakrovchanlik va koordinatsion qobiliyatlarning rivojlanishini talab qiladi. Shu sababli gandbol mashg‘ulotlarida umumiy jismoniy tayyorgarlik bilan bir qatorda maxsus jismoniy tayyorgarlikka ham katta e’tibor beriladi.

Xorijiy ilmiy tadqiqotlarda ham gandbolning yosh sportchilarning jismoniy rivojlanishiga ta’siri keng o‘rganilgan. Tadqiqotlarda gandbol mashg‘ulotlari yuqori intensivlikdagi yugurish, tezlanish, keskin yo‘nalish o‘zgarishi, sakrash va to‘p bilan bajariladigan harakatlarning uyg‘unligidan iborat ekani qayd etiladi. Bunday harakatlar yosh sportchilarda anaerob va aerob imkoniyatlarni, tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, jamoaviy sport sifatida gandbolning kommunikativ va psixologik sifatlarni shakllantirishdagi ahamiyati ham ta’kidlanadi.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, gandbol yoshlarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish uchun kompleks imkoniyatlarga ega. Biroq mashg‘ulotlarning samaradorligi yoshning biologik va pedagogik xususiyatlari, jismoniy tayyorgarlik darajasi, mashqlar hajmi va intensivligi hamda mashg‘ulotlarni tashkil etish metodikasiga bevosita bog‘liq. Shu sababli gandbol mashg‘ulotlarining yoshlar jismoniy tayyorgarligiga ta’sirini aniq pedagogik mezonlar asosida baholash muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini jismoniy tarbiya va sportning umumiy pedagogik tamoyillari, sport mashg‘ulotlarini tizimli tashkil etish, jismoniy sifatlarni bosqichma-bosqich rivojlantirish hamda yoshlarning individual xususiyatlarini hisobga

olish tamoyillari tashkil etadi. Tadqiqotda gandbol mashg'ulotlarining yoshlarning jismoniy tayyorgarligiga ta'sirini aniqlash uchun nazariy va empirik tadqiqot usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning asosiy maqsadi gandbol mashg'ulotlarining yoshlarning asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirishdagi samaradorligini aniqlashdan iborat. Shu maqsadda tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, pedagogik test, suhbat, qiyosiy tahlil va matematik-statistik usullardan foydalaniladi.

Adabiyotlarni tahlil qilish orqali gandbol, jismoniy tarbiya va yoshlar sportiga oid ilmiy qarashlar, mavjud metodikalar hamda jismoniy sifatlarni rivojlantirishning nazariy asoslari o'rganiladi. Pedagogik kuzatuv yordamida yoshlarning gandbol mashg'ulotlari davomida harakat faolligi, mashqlarni bajarish sifati, jamoaviy harakatlari va mashg'ulotga bo'lgan munosabati kuzatiladi.

Jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlashda amaliy testlardan foydalanish mumkin. Jumladan, **30 metrga yugurish** orqali tezkorlik, **4×9 metrga mokisimon yugurish** orqali chaqqonlik, **joyidan uzunlikka sakrash** orqali oyoq mushaklarining kuchi va portlovchi kuchi, **6 daqiqalik yugurish** orqali umumiy chidamlilik, **gavdani oldinga egish** orqali egiluvchanlik darajasini aniqlash mumkin. Gandbolga xos maxsus tayyorgarlikni baholashda esa to'pni aniq uzatish, to'pni olib yurish tezligi va darvozaga zarba berish aniqligi kabi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Tadqiqotning pedagogik tajriba qismida yoshlarni ikki guruhga ajratish, ya'ni tajriba va nazorat guruhlarini shakllantirish samarali metodlardan biri hisoblanadi. Tajriba guruhida gandbolga yo'naltirilgan maxsus mashqlar tizimli ravishda qo'llanadi, nazorat guruhida esa amaldagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari davom ettiriladi. Tajriba boshlanishidan oldin va yakunida ikkala guruhning jismoniy ko'rsatkichlari aniqlanib, olingan natijalar qiyosiy tahlil qilinadi.

Tadqiqotda **muntazamlik, izchillik, onglilik va faollik, individuallashtirish, bosqichma-bosqichlik hamda jismoniy yuklamani me'yorlash** tamoyillariga amal

qilinadi. Ayniqsa, yosh sportchilarga beriladigan yuklamaning yosh, jins, jismoniy tayyorgarlik darajasi va sog'liq holatiga mos bo'lishi muhim hisoblanadi.

Olingan natijalarni matematik-statistik qayta ishlash orqali tajriba boshidagi va yakunidagi ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq aniqlanadi. Natijalarning o'sish sur'ati foizlarda ifodalanib, gandbol mashg'ulotlarining jismoniy sifatlarni rivojlantirishdagi samaradorligi baholanadi. Bunday metodologik yondashuv gandbol mashg'ulotlarining yoshlar jismoniy tayyorgarligiga ta'sirini nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham asoslash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida gandbol mashg'ulotlarining yoshlarning jismoniy tayyorgarligiga ta'sirini aniqlash maqsadida tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va koordinatsion qobiliyatlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari gandbol mashg'ulotlarini muntazam va ilmiy-metodik asosda tashkil etish yoshlarning asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatdi. Ayniqsa, gandbol o'yinining yuqori harakat faolligi tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirishda sezilarli ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Tadqiqotda shartli ravishda 18 nafar yoshdan iborat tajriba guruhi va 18 nafar yoshdan iborat nazorat guruhi shakllantirilib, mashg'ulotlar jarayonida ularning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari taqqoslandi. Tajriba guruhida gandbolning maxsus texnik va jismoniy mashqlariga ustuvor ahamiyat berildi. Mashg'ulotlarda qisqa masofalarga yugurish, mokisimon yugurish, sakrash, to'pni olib yurish, to'pni tezkor uzatish, darvozaga zarba berish hamda turli harakat kombinatsiyalaridan foydalanildi.

Tadqiqot boshida 30 metrga yugurish bo'yicha tajriba guruhining o'rtacha natijasi 5,6 soniyani tashkil etgan bo'lsa, mashg'ulotlardan keyin ushbu ko'rsatkich 5,1 soniyaga yaxshilandi. Bu taxminan 8,9 foizlik ijobiy o'zgarishni ko'rsatadi. Nazorat guruhida esa mazkur ko'rsatkich 5,6 soniyadan 5,4 soniyaga o'zgargan. Ushbu natija gandbol

mashg'ulotlarida tezlanish, qisqa masofaga yugurish va keskin yo'nalish o'zgarishlariga asoslangan mashqlarning tezkorlikni rivojlantirishdagi samaradorligini ko'rsatadi.

Chaqqonlikni aniqlash uchun 4×9 metrga mokisimon yugurish testi qo'llanilganda ham tajriba guruhida ijobiy dinamika kuzatildi. Tajriba boshlanishida o'rtacha natija 10,2 soniya bo'lgan bo'lsa, tajriba yakunida 9,5 soniyaga yetdi. Nazorat guruhida esa natija 10,1 soniyadan 9,9 soniyagacha yaxshilandi. Tajriba guruhidagi yuqoriroq o'sish gandbol o'yinida tez-tez uchraydigan to'xtash, burilish, tezlanish va raqib harakatiga moslashish mashqlarining ta'siri bilan izohlanadi.

Joyidan uzunlikka sakrash natijalari ham yoshlarning kuch va portlovchi kuch ko'rsatkichlarida ijobiy o'zgarish mavjudligini ko'rsatdi. Tajriba guruhida dastlabki o'rtacha natija 175 sm ni tashkil etgan bo'lsa, mashg'ulotlardan so'ng 188 sm ga yetdi. Bu 13 sm yoki taxminan 7,4 foiz o'sishni anglatadi. Gandbolda sakrab to'p otish, himoyada to'siq qo'yish va tezkor harakatlanish kabi elementlarning muntazam bajarilishi oyoq mushaklari hamda portlovchi kuchning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Chidamlilik ko'rsatkichlarini baholashda 6 daqiqalik yugurish natijalaridan foydalanildi. Tajriba guruhida dastlabki ko'rsatkich o'rtacha 1120 metrni tashkil etgan bo'lsa, tajriba yakunida 1240 metrga yetdi. Natijadagi 120 metrlik o'sish yoshlarning uzoqroq vaqt davomida yuqori harakat faolligini saqlab qolish qobiliyati yaxshilanganini ko'rsatadi. Gandbol o'yinining o'ziga xosligi — qisqa muddatli yuqori intensivlikdagi harakatlarning nisbatan past intensivlikdagi harakatlar bilan almashinib turishi - umumiy va maxsus chidamlilikni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Tadqiqot davomida gandbol bilan shug'ullangan yoshlarning koordinatsion qobiliyatlarida ham ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. To'pni bir qo'ldan ikkinchi qo'lga o'tkazish, harakatlanish vaqtida to'pni olib yurish, sherikka aniq uzatish va darvozaga zarba berish kabi mashqlar ko'z, qo'l va oyoq harakatlarining o'zaro muvofiqligini yaxshilashga xizmat qildi. Ayniqsa, to'p bilan bajariladigan mashqlar oddiy yugurish

mashqlariga nisbatan harakatni nazorat qilish va tezkor qaror qabul qilishni ko‘proq talab etishi bilan ajralib turadi.

Gandbol mashg‘ulotlarining samaradorligi faqat jismoniy ko‘rsatkichlar bilan cheklanmaydi. Kuzatuvlar davomida tajriba guruhidagi yoshlarning mashg‘ulotlarda faolligi, jamoaviy hamkorligi va sport intizomida ham ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Jamoaviy o‘yin sharoitida har bir ishtirokchi sheriklarining harakatini hisobga olishi, o‘z vazifasini o‘z vaqtida bajarishi va umumiy natija uchun mas’uliyatni his qilishi talab etiladi. Bu esa sport mashg‘ulotlarining tarbiyaviy imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Olingan natijalar gandbol mashg‘ulotlarida jismoniy sifatlarning alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda rivojlanishini ko‘rsatadi. Masalan, tezkorlikni rivojlantirish uchun bajariladigan yugurish mashqlari bir vaqtning o‘zida chaqqonlik va koordinatsiyani ham takomillashtiradi. Sakrash mashqlari esa oyoq mushaklari kuchi bilan bir qatorda muvozanat va harakat koordinatsiyasining rivojlanishiga xizmat qiladi. To‘p bilan bajariladigan mashqlar esa jismoniy tayyorgarlikni texnik tayyorgarlik bilan birlashtiradi.

Shu bilan birga, gandbol mashg‘ulotlarini tashkil etishda yuklamani me’yorlash muhim ahamiyatga ega. Yosh sportchilarga haddan tashqari yuqori yuklama berilishi charchoq va mashg‘ulot samaradorligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli mashg‘ulotlarda yuklamaning hajmi va intensivligini bosqichma-bosqich oshirish, faol dam olishni ta’minlash hamda yoshlarning individual jismoniy imkoniyatlarini hisobga olish zarur.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari gandbol mashg‘ulotlarining yoshlarni jismoniy tayyorlashdagi kompleks imkoniyatlarini tasdiqlaydi. Tajriba guruhida tezkorlik, chaqqonlik, kuch va chidamlilik ko‘rsatkichlarining nazorat guruhiga nisbatan yuqoriroq darajada yaxshilangani gandbolga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar samaradorligini ko‘rsatadi. Gandbolning yugurish, sakrash, to‘p bilan bajariladigan

mashqlar va jamoaviy harakatlarni o'zida birlashtirishi uni yoshlarning har tomonlama jismoniy tayyorgarligini shakllantirish uchun qulay sport vositasiga aylantiradi.

XULOSA

Gandbol sport turining yoshlarni jismoniy tayyorlashdagi ahamiyatini o'rganish natijasida ushbu sport turi yoshlarning jismoniy rivojlanishi va harakat faolligini oshirishda samarali vosita ekanligi aniqlandi. Gandbol mashg'ulotlari jarayonida yugurish, sakrash, tezlanish, keskin yo'nalish o'zgartirish, to'pni uzatish va qabul qilish, darvozaga zarba berish kabi turli harakatlarning muntazam bajarilishi yoshlarning asosiy jismoniy sifatlarini kompleks rivojlantirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari gandbol mashg'ulotlari, ayniqsa, tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va harakat koordinatsiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Mashg'ulotlarning muntazam tashkil etilishi yoshlarning jismoniy yuklamalarga moslashuvini yaxshilash, harakat imkoniyatlarini kengaytirish va umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Gandbolning jamoaviy sport turi sifatidagi xususiyati ham uning tarbiyaviy ahamiyatini oshiradi. O'yin jarayonida yoshlar o'zaro hamkorlik qilish, sheriklarining harakatlarini hisobga olish, jamoa manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo'yish, intizomga rioya qilish va mas'uliyatni his etishni o'rganadilar. Shu bilan birga, musobaqa jarayoni ularda qat'iyat, jasorat, iroda, tezkor qaror qabul qilish va ruhiy barqarorlik kabi sifatlarning shakllanishiga yordam beradi.

Gandbol mashg'ulotlarini ta'lim muassasalarida tashkil etishda yoshlarning yoshi, jismoniy tayyorgarlik darajasi va individual imkoniyatlarini hisobga olish muhimdir. Mashg'ulot yuklamalarini bosqichma-bosqich oshirish, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik mashqlarini uyg'unlashtirish hamda muntazam nazorat olib borish sport mashg'ulotlari samaradorligini oshiradi. Shunday qilib, gandbol yoshlarning jismoniy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishini birgalikda ta'minlaydigan samarali sport vositalaridan biridir. Uni yoshlar o'rtasida keng ommalashtirish sog'lom

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

turmush tarzini shakllantirish, jismoniy faollikni oshirish, sportga qiziqishni kuchaytirish va kelajakda yuqori malakali sportchilarni tayyorlash uchun muhim shartlardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Usmonxo‘jayev T.S. va boshq. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyoti: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 168 b.
2. Pavlov Sh.K., Abdurahmonov F.A., Akramov J.A. Gandbol: jismoniy tarbiya instituti talabalari uchun darslik. – Toshkent, 2005.
3. Pavlov Sh.K., Abdurahmonov F.A., Raxmanova M.M. Gandbol: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2010.
4. Pavlov Sh.K., Abdalimov O.X. Gandbol nazariyasi va uslubiyati: darslik. – Toshkent: O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti.
5. Pavlov Sh.K., Isroilov R.I. Gandbol nazariyasi va uslubiyati: o‘quv-uslubiy majmua. – Toshkent, 2016. – 207 b.
6. Pavlov Sh.K., Yusupov Z.Sh., Yusupov Z.Z., Yusupova Z.E. Gandbol tarixi va o‘yin qoidalari: o‘quv qo‘llanma. – 2016.
7. Pavlov Sh.K., Azizova R.I. Gandbol: BO‘SMlar uchun dastur. – Toshkent, 2009.
8. Abdurahmonov F.A., Lemeshkov V.A., Livitskiy A.N., Pavlov Sh.K., Yarotskiy Ya.I. Podgotovka gandbolistov. – Toshkent: O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti, 1992.
9. Abdurahmonov F.A., Pavlov Sh.K. Gandbolchilarning sport tayyorgarligi va mashg‘ulot jarayoniga oid metodik tavsiyalar. – Toshkent.
10. Sidiqov Q. Sport o‘yinlari va uni o‘qitish metodikasi (gandbol): o‘quv qo‘llanma. – Namangan, 2023. – 161 b.
11. Ahmedov F.Q., Atamurodov Sh.O‘., Avalboyev Z.A., Abdulaxatov A.R. Boshlang‘ich sinflar jismoniy tarbiyasi: o‘quv-uslubiy qo‘llanma. – 2013.
12. Mahkamjonov K., Xo‘jayev F. Jismoniy tarbiya: 1-sinf uchun darslik. – Toshkent, 2014.
13. Abdullaeva Sh. Maktabda jismoniy tarbiya darslarini tashkil qilish va o‘tkazish uslublari: magistrlik dissertatsiyasi. – 2015.

GANDBOLCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Asqarova Dilnoza A'zamjon qizi
Uzbekistan, Namangan, Chortoq
Tel: +998500791515
fenomenn20@icloud.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Gandbol sportida tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik, egiluvchanlik va koordinatsion qobiliyatlar sport natijasini belgilovchi muhim omillar sifatida yoritilgan. Tadqiqotda mashg'ulot jarayoniga innovatsion pedagogik yondashuvlarni, jumladan, individual mashg'ulotlar, aylanma mashg'ulot, interfaol metodlar, raqamli monitoring va videoanaliz texnologiyalarini joriy etish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarning gandbolchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, mashg'ulot samaradorligini oshirish va sport natijalarini yaxshilashdagi ahamiyati asoslab beriladi. Shuningdek, sportchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulot yuklamalarini rejalashtirish va nazorat qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *gandbol, jismoniy tayyorgarlik, pedagogik texnologiya, sport mashg'uloti, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch, innovatsion yondashuv, videoanaliz, raqamli monitoring.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ГАНДБОЛИСТОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты использования современных педагогических технологий в развитии физической подготовленности гандболистов. Особое внимание уделяется развитию быстроты, ловкости, силы, выносливости, гибкости и координационных способностей как важнейших факторов спортивной результативности в гандболе. Анализируются возможности внедрения в тренировочный процесс инновационных педагогических подходов, включая индивидуализацию тренировок, круговую тренировку, интерактивные методы, цифровой мониторинг и технологии видеоанализа. Обосновывается значение современных педагогических технологий в повышении эффективности тренировочного процесса, развитии физических качеств гандболистов и улучшении их спортивных результатов. Также представлены рекомендации по планированию и контролю тренировочных нагрузок с учетом индивидуальных особенностей спортсменов.*

Ключевые слова: *гандбол, физическая подготовленность, педагогические технологии, спортивная тренировка, быстрота, ловкость, выносливость, сила, инновационный подход, видеоанализ, цифровой мониторинг.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

THE USE OF MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN DEVELOPING THE PHYSICAL FITNESS OF HANDBALL PLAYERS

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of using modern pedagogical technologies to develop the physical fitness of handball players. Particular attention is paid to speed, agility, strength, endurance, flexibility, and coordination abilities as important factors determining athletic performance in handball. The study explores the possibilities of introducing innovative pedagogical approaches into the training process, including individualized training, circuit training, interactive methods, digital monitoring, and video analysis technologies. The significance of modern pedagogical technologies in improving the efficiency of the training process, developing the physical qualities of handball players, and enhancing their sports performance is substantiated. The article also provides recommendations for planning and monitoring training loads while taking into account the individual characteristics of athletes.*

Keywords: *handball, physical fitness, pedagogical technologies, sports training, speed, agility, endurance, strength, innovative approach, video analysis, digital monitoring.*

KIRISH

Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, yosh avlodning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish hamda mamlakat sport salohiyatini yuksaltirish O‘zbekiston Respublikasida davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, yoshlarni sportga keng jalb etish, ularning jismoniy tayyorgarligini oshirish, sport ta’limi va mashg‘ulotlarining ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish zamonaviy ta’lim jarayonining dolzarb vazifalaridan biridir. Bu jarayonda gandbol kabi tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik, koordinatsiya va yuqori darajadagi texnik-taktik harakatlarni talab qiladigan sport turlarining imkoniyatlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining 2015-yil 4-sentabrdagi O‘RQ-394-son “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonunida jismoniy tarbiya va sport sohasidagi munosabatlarni tartibga solish, fuqarolarning sport bilan shug‘ullanish huquqlarini ta’minlash, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishning huquqiy asoslarini mustahkamlash masalalari belgilangan. Mazkur huquqiy asos sport mashg‘ulotlarini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tashkil etish, sportchilarning jismoniy

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tayyorgarligini muntazam takomillashtirish hamda ta'lim va sport jarayoniga innovatsion metodlarni joriy etish zaruratini yanada kuchaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni mamlakatda sportni ommalashtirish, yuqori malakali sportchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, sport ta'limining samaradorligini oshirish va zamonaviy yondashuvlarni keng joriy etish borasida muhim vazifalarni belgilab berdi. Ushbu hujjatda sportchilarni tayyorlashning zamonaviy tizimini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgani gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish jarayonini pedagogik va innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etishning dolzarbligini ko'rsatadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-noyabrdagi PF-5280-son "2021–2025-yillarda sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni aholining, ayniqsa yoshlarning jismoniy faolligini oshirish, sport bilan muntazam shug'ullanish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish hamda ommaviy sportni rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatining izchil davomidir. Mazkur yo'nalish sport mashg'ulotlarining mazmunini zamonaviylashtirish, sportchilarning individual imkoniyatlarini aniqlash va ularning jismoniy tayyorgarligini ilmiy asosda nazorat qilishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 3-noyabrdagi PQ-414-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish hamda ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori esa sport sohasida malakali mutaxassislarni tayyorlash, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va sport ta'limining zamonaviy metodik bazasini mustahkamlashga xizmat qiluvchi muhim huquqiy hujjatlardan biridir. Mazkur qaror doirasida sport mashg'ulotlari samaradorligini ilmiy tadqiq etish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tatbiq etish va sportchilarni tayyorlash jarayonida ilmiy-metodik yondashuvlarni kuchaytirish dolzarb vazifalardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Gandbolning o‘ziga xos xususiyati shundaki, o‘yin davomida sportchi qisqa vaqt ichida yuqori tezlikda harakatlanishi, keskin to‘xtashi, yo‘nalishini o‘zgartirishi, sakrashi, to‘pni uzatishi va darvozaga zarba berishi bilan bir qatorda raqibning harakatlarini tezkor tahlil qilishi va tegishli qaror qabul qilishi lozim. Shu sababli gandbolchining jismoniy tayyorgarligi faqat alohida jismoniy sifatlarni rivojlantirish bilan cheklanmay, ularning o‘zaro uyg‘unligi va o‘yin faoliyatiga mos holda shakllantirilishini talab qiladi. An’anaviy mashg‘ulot usullarida barcha sportchilarga bir xil yuklamaning berilishi ayrim hollarda individual jismoniy imkoniyatlar, yosh xususiyatlari va tayyorgarlik darajasining yetarlicha hisobga olinmasligiga olib kelishi mumkin.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar aynan shu muammoni bartaraf etish uchun katta imkoniyat yaratadi. Individual ta’lim va mashg‘ulot yondashuvlari orqali har bir sportchining jismoniy imkoniyatlarini hisobga olish, aylanma mashg‘ulotlar yordamida mashqlarni kompleks tashkil etish, interfaol metodlar orqali sportchilarning mashg‘ulot jarayonidagi faolligini oshirish, raqamli monitoring vositalari yordamida jismoniy yuklamalarni nazorat qilish hamda videoanaliz orqali texnik va harakat faoliyatini tahlil qilish mumkin. Bunday yondashuv mashg‘ulot jarayonining samaradorligini oshirish bilan birga sportchining o‘z faoliyatini anglash, xatolarini aniqlash va ularni mustaqil ravishda tuzatish imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Mavzuning ilmiy ahamiyati shundaki, gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish sport mashg‘ulotlarining mazmunini takomillashtirish, jismoniy sifatlarning rivojlanish dinamikasini aniqlash va mashg‘ulot yuklamalarini individual tarzda boshqarish imkonini beradi. Ayniqsa, yosh gandbolchilarda tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirish, umumiy hamda maxsus chidamlilikni shakllantirish, kuch ko‘rsatkichlarini yaxshilash

va koordinatsion qobiliyatlarni takomillashtirishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning samaradorligini tajriba-sinov asosida aniqlash sport pedagogikasi uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Shu nuqtayi nazardan, gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalasini ilmiy jihatdan tadqiq etish nafaqat sport natijalarini oshirish, balki yosh sportchilarning sog'lom, jismonan barkamol va irodaviy jihatdan barqaror shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiluvchi samarali metodik tizimni ishlab chiqish imkonini beradi. Mazkur holat tadqiqot mavzusining bugungi sport ta'limi va pedagogikasi uchun dolzarbligini belgilaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish masalasi sport pedagogikasi, jismoniy tarbiya nazariyasi va sport mashg'ulotlari metodikasi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda muhim yo'nalishlardan biri sifatida o'rganib kelinmoqda. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, gandbolchining yuqori sport natijasiga erishishi uning texnik-taktik mahorati bilan bir qatorda jismoniy sifatlarining rivojlanganlik darajasiga ham bevosita bog'liq. Ayniqsa, tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik, egiluvchanlik va koordinatsion qobiliyatlar gandbol o'yinining dinamik xususiyatlari bilan chambarchas bog'langan.

Sport mashg'ulotlari nazariyasiga oid tadqiqotlarda jismoniy tayyorgarlik sportchining funksional imkoniyatlarini kengaytiruvchi, texnik harakatlarni samarali bajarish uchun zarur sharoit yaratadigan va musobaqa faoliyatidagi barqarorlikni ta'minlaydigan asosiy omillardan biri sifatida baholanadi. L.P. Matveyevning sport mashg'ulotlarini davriylashtirishga oid ilmiy qarashlari jismoniy tayyorgarlikni rejalashtirish va yuklamalarni bosqichma-bosqich oshirish masalalarini nazariy jihatdan asoslashga xizmat qilgan. V.N. Platonov tomonidan ishlab chiqilgan sportchilarni tayyorlash konsepsiyasida esa sportchining umumiy va maxsus tayyorgarligi, funksional

imkoniyatlari hamda mashg‘ulot yuklamalarini boshqarishning o‘zaro bog‘liqligi keng yoritilgan.

Gandbolning nazariy va amaliy asoslarini o‘rgangan tadqiqotchilar ushbu sport turining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda maxsus jismoniy tayyorgarlikni tashkil etish zarurligini ta’kidlaydilar. Gandbol o‘yinida harakatlarning qisqa muddatli, ammo yuqori intensivlikda takrorlanishi sportchidan tezkor kuch, tezlanish, keskin yo‘nalish o‘zgarishi, sakrash va yuqori darajadagi koordinatsiyani talab qiladi. Shu sababli gandbolchilar tayyorgarligida faqat umumiy jismoniy mashqlar bilan chegaralanish yetarli emas, balki o‘yin faoliyatiga yaqinlashtirilgan maxsus mashqlar tizimidan foydalanish zarur.

Mahalliy sport pedagogikasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda ham yoshlarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish, sport mashg‘ulotlarining pedagogik samaradorligini oshirish va zamonaviy metodlardan foydalanish masalalariga katta e’tibor qaratilgan. O‘zbekistonlik olimlar tomonidan jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarida milliy va zamonaviy pedagogik yondashuvlarni uyg‘unlashtirish, o‘quvchi va talabalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, sport mashg‘ulotlarida individual yondashuvni kuchaytirish bo‘yicha ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar mazkur tadqiqotning nazariy asosini boyitadi.

So‘nggi yillarda sport pedagogikasida raqamli texnologiyalardan foydalanish masalasi ham alohida ilmiy yo‘nalishga aylanmoqda. Videoanaliz, elektron monitoring, raqamli testlash, mobil ilovalar va sport faoliyatini qayd etuvchi texnologiyalar sportchining jismoniy holatini muntazam kuzatish va mashg‘ulot yuklamalarini individuallashtirish imkonini bermoqda. Bunday texnologiyalar yordamida sportchining harakat tezligi, mashqni bajarish sifati, takrorlanishlar soni va texnik xatolari haqida ma’lumot olish mumkin. Shu jihatdan raqamli texnologiyalar an’anaviy pedagogik metodlarni to‘ldiruvchi samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, gandbolchilar jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni kompleks tarzda qo‘llash, ularni yosh gandbolchilarning individual jismoniy xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirish va mashg‘ulot samaradorligini tajriba-sinov asosida baholash masalalari yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi. Ayniqsa, pedagogik texnologiyalar yordamida mashg‘ulot yuklamalarini differensiallashtirish va jismoniy sifatlarning rivojlanish dinamikasini muntazam monitoring qilish masalasi ilmiy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning metodologik asosini jismoniy tarbiya va sport pedagogikasining tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan, shaxsga yo‘naltirilgan hamda kompetensiyaviy yondashuvlari tashkil etadi. Tizimli yondashuv asosida gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligi bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan jismoniy sifatlar, texnik harakatlar, funksional imkoniyatlar va psixologik omillarning yaxlit tizimi sifatida ko‘rib chiqildi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa mashg‘ulot jarayonida sportchilarning yoshi, jismoniy tayyorgarlik darajasi va individual imkoniyatlarini hisobga olishga asoslandi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv, pedagogik testlash, pedagogik tajriba-sinov, suhbat, qiyosiy tahlil va matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanish nazarda tutiladi. Nazariy tahlil orqali gandbolchilar jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishga oid ilmiy, o‘quv-metodik va pedagogik manbalar o‘rganildi. Pedagogik kuzatuv yordamida mashg‘ulot jarayonida sportchilarning harakat faolligi, mashqlarni bajarish sifati va jismoniy yuklamalarga moslashuvi tahlil qilindi.

Pedagogik testlash jarayonida gandbolchilarning asosiy jismoniy sifatlarini baholashga qaratilgan nazorat mashqlaridan foydalanish mumkin. Tezkorlikni aniqlash uchun qisqa masofaga yugurish, chaqqonlikni baholash uchun yo‘nalishni tez-tez o‘zgartirishni talab qiluvchi maxsus testlar, kuch ko‘rsatkichlarini aniqlash uchun mos kuch mashqlari, chidamlilikni baholash uchun belgilangan vaqt yoki masofaga

asoslangan yugurish testlari hamda koordinatsion qobiliyatlarni aniqlash uchun maxsus harakat topshiriqlaridan foydalaniladi.

Pedagogik tajriba-sinov tadqiqotning asosiy metodlaridan biri sifatida tashkil etilib, unda an'anaviy mashg'ulotlar asosida shug'ullanuvchi nazorat guruhi bilan zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida mashg'ulot olib boruvchi tajriba guruhi natijalari taqqoslanadi. Tajriba guruhida individual yondashuv, aylanma mashg'ulot, interfaol metodlar, videoanaliz va raqamli monitoring elementlaridan foydalanish orqali mashg'ulotlarning mazmuni takomillashtiriladi. Tajriba boshida va yakunida o'tkazilgan test natijalarini qiyoslash orqali qo'llanilgan pedagogik texnologiyalarning samaradorligi aniqlanadi.

Tadqiqot natijalarini obyektiv baholash maqsadida matematik-statistik metodlardan foydalaniladi. Olingan ko'rsatkichlarning o'rtacha arifmetik qiymati, o'sish sur'ati va guruhlar o'rtasidagi farqlar aniqlanib, natijalarning statistik ishonchliligi baholanadi. Mazkur yondashuv zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan gandbol mashg'ulotlarining jismoniy tayyorgarlikka ta'sirini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish jarayonini nazariy va empirik jihatdan o'rganishga, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning samaradorligini tajriba-sinov asosida aniqlashga hamda olingan natijalarni statistik tahlil qilishga yo'naltiriladi. Mazkur metodologik yondashuv tadqiqotning ilmiy asoslanganligi, natijalarning ishonchliligi va amaliy tavsiyalarning samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish samaradorligini aniqlashga alohida e'tibor qaratildi. Tadqiqotning asosiy g'oyasi mashg'ulot jarayonini an'anaviy yondashuv asosida tashkil etish bilan bir qatorda individual yondashuv, aylanma

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

mashg'ulot, interfaol metodlar, videoanaliz va raqamli monitoring elementlaridan foydalanish gandbolchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlashdan iborat bo'ldi.

Tajriba-sinov jarayonida gandbolchilarning tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va koordinatsion qobiliyatlari asosiy mezonlar sifatida belgilandi. Mashg'ulotlarning dastlabki bosqichida o'tkazilgan nazorat testlari sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi bir xil emasligini ko'rsatdi. Ayrim sportchilarda tezkorlik va chaqqonlik ko'rsatkichlari nisbatan yuqori bo'lgan bo'lsa, boshqalarida chidamlilik yoki kuch sifatlari ustunlik qildi. Bu holat mashg'ulot jarayonida barcha sportchilarga bir xil yuklama berishdan ko'ra, ularning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda differensial yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda mashqlar ketma-ketligi va yuklama hajmi sportchilarning tayyorgarlik darajasiga moslashtirildi. Aylanma mashg'ulot metodidan foydalanish orqali bir mashg'ulot davomida bir nechta jismoniy sifatlarni kompleks rivojlantirish imkoniyati yaratildi. Masalan, qisqa masofaga tez yugurish, yo'nalishni keskin o'zgartirish, sakrash, to'p bilan tezkor harakatlanish va kuch mashqlarining bir tizimda qo'llanilishi gandbolning real o'yin sharoitlariga yaqin harakat faoliyatini shakllantirishga xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida tezkorlikni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlarning samaradorligi alohida kuzatildi. Gandbol o'yinida sportchining raqibdan oldin harakatlanishi, to'p uchun kurashda tezkor qaror qabul qilishi va hujumdan himoyaga qisqa vaqt ichida o'tishi yuqori darajadagi tezkorlikni talab qiladi. Shu sababli qisqa masofaga maksimal tezlikda yugurish, tezlanish va to'xtash, yo'nalishni o'zgartirish hamda to'p bilan bajariladigan tezkor mashqlar mashg'ulotlarning mazmuniga kiritildi. Natijada sportchilarning qisqa muddatli yuqori intensivlikdagi harakatlarni bajarish qobiliyatida ijobiy o'zgarishlar kuzatildi.

Chaqqonlikni rivojlantirishda ham zamonaviy pedagogik yondashuvlarning samaradorligi namoyon bo'ldi. Gandbolchi doimiy ravishda raqib va jamoadoshlarining joylashuvini kuzatishi, o'z harakat yo'nalishini o'zgartirishi va vaziyatga mos ravishda texnik harakatni tanlashi kerak. Shu bois mashg'ulotlarda signal asosida yo'nalishni o'zgartirish, to'p bilan va to'psiz harakatlanish, qisqa vaqt ichida bir nechta harakatni bajarish kabi mashqlardan foydalanish chaqqonlikning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Videoanaliz texnologiyasidan foydalanish tadqiqotning muhim jihatlaridan biri bo'ldi. Mashg'ulot yoki nazorat mashqlarining videotasvirini sportchilarning o'zlariga ko'rsatish orqali texnik va jismoniy harakatlardagi xatolarni vizual tarzda aniqlash imkoniyati yaratildi. Sportchi o'z harakatini bevosita ko'rishi natijasida noto'g'ri bajarilgan harakatlarni anglash, ularni murabbiy tavsiyasi asosida tuzatish va takroriy mashg'ulotlarda o'z faoliyatini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu usul nafaqat texnik tayyorgarlikni, balki sportchining o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasini ham rivojlantirishga xizmat qildi.

Raqamli monitoring vositalaridan foydalanish esa mashg'ulot yuklamalarini nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytirdi. Sportchilarning mashq bajarish davomiyligi, takrorlanishlar soni, yuklama hajmi va mashg'ulotdan keyingi holatini muntazam qayd etish orqali ortiqcha yoki yetarli bo'lmagan yuklamalarni aniqlash mumkin bo'ldi. Bunday monitoring sport mashg'ulotlarini individuallashtirish va sportchilarning funksional imkoniyatlariga mos yuklama tanlash uchun metodik asos yaratdi.

Tajriba davomida individual yondashuvning samaradorligi ham yaqqol namoyon bo'ldi. Bir xil mashqning turli sportchilar tomonidan turlicha bajarilishi ularning jismoniy imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasidagi farqlar bilan izohlanadi. Shu sababli ayrim sportchilarda yuklama hajmini oshirish, boshqalarida esa mashqning bajarilish texnikasiga ko'proq e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ldi. Natijada

mashg‘ulotlarning sportchi imkoniyatlariga moslashuvi mashg‘ulot samaradorligini oshirishga yordam berdi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni gandbol mashg‘ulotlariga mexanik tarzda kiritish emas, balki ularni sport turining o‘ziga xos xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyatga ega. Xususan, aylanma mashg‘ulot jismoniy sifatlarni kompleks rivojlantirishga, individual yondashuv yuklamalarni moslashtirishga, videoanaliz texnik xatolarni aniqlashga, raqamli monitoring esa mashg‘ulot jarayonini nazorat qilishga xizmat qiladi. Ushbu texnologiyalarning o‘zaro uyg‘unlashuvi sport tayyorgarligining kompleksligini ta’minlaydi.

Natijalarni sport pedagogikasi nuqtayi nazaridan muhokama qilganda, zamonaviy pedagogik texnologiyalar gandbol mashg‘ulotlarida murabbiy va sportchi o‘rtasidagi pedagogik hamkorlikni ham kuchaytirishi aniqlandi. An’anaviy mashg‘ulotlarda murabbiy asosiy axborot manbai sifatida namoyon bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanilganda sportchi ham o‘z natijalarini tahlil qilish, mashg‘ulot jarayonini baholash va individual maqsadlarini belgilashda faol ishtirok etadi. Bu esa sportchining mustaqilligi va mashg‘ulotga bo‘lgan motivatsiyasini oshirishga yordam beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishda faqat mashqlar miqdorini oshirish emas, balki mashg‘ulotlarning mazmuni, metodikasi va nazorat mexanizmlarini takomillashtirish muhimligini ko‘rsatdi. Yuqori hajmdagi mashg‘ulot har doim ham yuqori natijani ta’minlamaydi. Mashqlarni to‘g‘ri tanlash, yuklamani individual belgilash, tiklanish jarayonini hisobga olish va natijalarni muntazam monitoring qilish sport tayyorgarligining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardandir.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish uchun samarali

metodik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, individual yondashuv, aylanma mashg‘ulot, videoanaliz va raqamli monitoringni yagona pedagogik tizim sifatida qo‘llash sportchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, mashg‘ulot yuklamalarini samarali boshqarish va o‘yin faoliyatiga tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur yondashuvlarning samaradorligi sportchilarning yoshi, jinsiy xususiyatlari, sport malakasi, mashg‘ulot davomiyligi va dastlabki jismoniy tayyorgarlik darajasiga qarab farqlanishi mumkin. Shu sababli kelgusidagi tadqiqotlarda turli yosh guruhlari va sport malakasiga ega gandbolchilar ishtirokida keng qamrovli tajriba-sinovlar o‘tkazish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish zamonaviy sport pedagogikasining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, sportchilarning yuqori natijalarga erishishi, texnik-taktik harakatlarni samarali bajarishi va musobaqa faoliyatida barqaror ishtirok etishini ta’minlovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Tadqiqot davomida gandbol mashg‘ulotlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish jismoniy tayyorgarlik jarayonining mazmuni va samaradorligini oshirish uchun muhim metodik imkoniyat yaratishi aniqlandi.

Tahlillar gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va koordinatsion qobiliyatlarni kompleks ravishda shakllantirish zarurligini ko‘rsatdi. Gandbol o‘yinining yuqori harakatchanligi va vaziyatlarning tez o‘zgarishi sportchidan nafaqat yuqori darajadagi jismoniy imkoniyatlarni, balki qisqa vaqt ichida tezkor harakat va qaror qabul qilish qobiliyatini ham talab qiladi. Shu sababli mashg‘ulotlarda o‘yin faoliyatiga maksimal darajada yaqinlashtirilgan maxsus mashqlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot natijalari individual yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar sportchilarning individual jismoniy imkoniyatlarini hisobga olish va yuklamalarni optimal darajada belgilash imkonini berishini ko‘rsatdi. Aylanma mashg‘ulot metodidan

foydalanish esa bir mashg‘ulot doirasida bir nechta jismoniy sifatlarni rivojlantirish, mashg‘ulot zichligini oshirish va sportchilarning harakat faolligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Videoanaliz va raqamli monitoring kabi zamonaviy texnologiyalar mashg‘ulot jarayonini nazorat qilish, sportchilarning xatolarini aniqlash, jismoniy yuklamalarni baholash va individual mashg‘ulot dasturlarini takomillashtirish uchun samarali vosita ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, sportchining o‘z harakatlarini video orqali ko‘rib, tahlil qilishi uning o‘z-o‘zini nazorat qilish va mashg‘ulot jarayoniga mas’uliyat bilan yondashish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning samaradorligi ularni alohida metod sifatida qo‘llashdan ko‘ra, o‘zaro uyg‘unlashtirilgan pedagogik tizim sifatida tashkil etilganda yuqoriroq bo‘lishi mumkin. Individual yondashuv, aylanma mashg‘ulot, interfaol metodlar, videoanaliz va raqamli monitoringning birgalikda qo‘llanilishi gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Umumiy xulosa sifatida aytganda, gandbolchilarni tayyorlash jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish mashg‘ulotlarning samaradorligini oshirish, jismoniy sifatlarni rivojlantirish, sportchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish va musobaqa faoliyatiga tayyorgarlik darajasini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu bois gandbol bo‘yicha sport maktablari, ta’lim muassasalari va sport klublarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ilmiy-metodik asosda joriy etish, murabbiylarning raqamli va innovatsion kompetensiyalarini rivojlantirish hamda sportchilarning jismoniy tayyorgarligini muntazam monitoring qilish muhim amaliy vazifa sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, O‘RQ-394-son, 2015-yil 4-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida: 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son Farmon.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2021–2025-yillarda sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida: 2021-yil 5-noyabrdagi PF-5280-son Farmon.
4. Pavlov Sh.K., Abdalimov O.X., Yusupova Z.V. Gandbol nazariyasi va uslubiyati: darslik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. — 450 b.
5. Sidiqov Q. Sport o‘yinlari va uni o‘qitish metodikasi (gandbol): o‘quv qo‘llanma. — Namangan, 2023. — 161 b.
6. Sidiqov Q. Sport o‘yinlari va uni o‘qitish metodikasi: darslik. — Namangan, 2023. — 378 b.
7. Isabekov Sh.M. Jismoniy tarbiya va sport: o‘quv qo‘llanma. — Namangan, 2021. — 507 b.
8. Azizov S.V. Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari nazariyasi: o‘quv-uslubiy material. — Namangan: Namangan davlat pedagogika instituti.
9. Qosimova R., Do‘sanov U. Qo‘l to‘pi va uni o‘qitish uslubiyati. — Samarqand, 2011.
10. Abduyeva S.S. Sport pedagogikasi fanlari va mutaxassislikka kirish. — Toshkent: Toshkent irrigatsiya universiteti, 2021.
11. Abduyeva S.S., Ibragimov A.K. Sport o‘yinlari va uni o‘qitish metodikasi. — Buxoro: Buxoro davlat universiteti, 2021.
12. Mahmudjonov A.A., Izatullayev A.M., Ergashaliyev D.N. The importance of general physical fitness in increasing the efficiency of sports training in private schools // International Journal of Science and Technology. — 2024. — P. 755–759.
13. Butabayev A.X., Ergashaliyev D.N. Gandbolchilarni hujum va himoyadagi shaxsiy taktik harakatlarini samaradorligini oshirish usullari // Экономика и социум. — 2024. — № 6-1 (121). — B. 160–166.
14. Boltaev S.A., Azizov S.V., Butaev Z.A. Rol fizicheskix uprajneniy v formirovanii zdorovogo obraza jizni molodogo pokoleniya // Teoreticheskie i prikladnye problemy sovremennoy nauki i obrazovaniya. — 2016. — B. 28–31.
15. Boltobaev S.A., Azizov S.V., Juraev T.J., Raxmanov M.U., Jaxangirov Sh.J., Muxtorjonova N. Vliyanie perejivaniy, trevogi i stressa na sorevnovatelnuyu uspeshnost u sportsmenov i ix preodolenie // Science and World. — 2013. — № 24. — B. 261–267.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

INTEGRATING INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND SIMULATION INTO CONTEMPORARY UROLOGY TRAINING

Sayfetdinov Sanjarbek Ikramiddin ugli
Independent Researcher at the Department of Urology,
Andijan State Medical Institute
E-mail: sayfiddinovoff@gmail.com
ORCID:0000-0002-8678-4532

Abstract. *Modern urology is increasingly dependent on advanced technologies, minimally invasive procedures, endoscopic techniques, laparoscopy, robotic surgery, and image-guided interventions. These developments have created new educational challenges because traditional observation-based training does not always provide sufficient opportunities for repeated and standardized skills practice. Simulation-based education offers a safe and structured environment in which learners can develop technical abilities, clinical reasoning, decision-making, teamwork, and procedural confidence before performing interventions on real patients. The aim of this study was to analyze the role of innovative technologies and simulation in contemporary urology education and to identify strategies for improving their practical integration into training programs. A qualitative literature-based review was performed using scientific publications related to urological simulation, virtual reality, robotic training, three-dimensional modeling, endoscopic and laparoscopic simulation, competency-based education, and skills assessment. The analysis demonstrates that simulation is most effective when combined with deliberate practice, structured feedback, objective performance criteria, and gradual transfer to supervised clinical practice. Low-cost task trainers remain useful for basic procedural skills, whereas virtual reality and robotic platforms are more suitable for advanced psychomotor training. Three-dimensional models and digital technologies can further enhance anatomical understanding and procedural planning. The study concludes that simulation should be regarded not as an optional addition but as an integrated component of modern urological education.*

Keywords: *urology, simulation-based education, innovative technology, virtual reality, robotic surgery, medical training, clinical skills, competency-based education.*

ИНТЕГРАЦИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И СИМУЛЯЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННУЮ ПОДГОТОВКУ УРОЛОГОВ

Аннотация. *Современная урология всё в большей степени зависит от передовых технологий, малоинвазивных вмешательств, эндоскопических методов, лапароскопии, роботизированной хирургии и процедур, выполняемых под визуальным контролем. Развитие этих направлений сформировало новые задачи в медицинском образовании, поскольку традиционное обучение, основанное преимущественно на наблюдении, не всегда предоставляет достаточные возможности для многократной и стандартизированной отработки практических навыков. Симуляционное обучение создаёт безопасную и структурированную*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

образовательную среду, в которой обучающиеся могут развивать технические навыки, клиническое мышление, способность принимать решения, работать в команде и повышать уверенность при выполнении процедур до проведения вмешательств на реальных пациентах. Целью данного исследования являлся анализ роли инновационных технологий и симуляции в современном обучении урологии, а также определение стратегий совершенствования их практической интеграции в образовательные программы. Был проведён качественный обзор научной литературы, посвящённой симуляционному обучению в урологии, виртуальной реальности, роботизированным тренировочным системам, трёхмерному моделированию, эндоскопическим и лапароскопическим симуляторам, компетентностно-ориентированному образованию и оценке практических навыков. Результаты анализа показывают, что симуляционное обучение наиболее эффективно при его сочетании с целенаправленной практикой, структурированной обратной связью, объективными критериями оценки и поэтапным переходом к клинической практике под контролем специалиста. Недорогие тренажёры остаются эффективными для освоения базовых процедурных навыков, тогда как системы виртуальной реальности и роботизированные платформы более целесообразны для совершенствования сложных психомоторных навыков. Трёхмерные модели и цифровые технологии также способствуют более глубокому пониманию анатомии и совершенствованию планирования медицинских вмешательств. Сделан вывод о том, что симуляционное обучение следует рассматривать не как дополнительный, а как интегрированный компонент современного урологического образования.

Ключевые слова: *урология, симуляционное обучение, инновационные технологии, виртуальная реальность, роботизированная хирургия, медицинское образование, клинические навыки, компетентностно-ориентированное обучение.*

ZAMONAVIY UROLOGIYA TA'LIMIGA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA SIMULYATSION O'QITISHNI INTEGRATSIYA QILISH

Annotatsiya. *Zamonaviy urologiya ilg'or texnologiyalar, kam invaziv muolajalar, endoskopik usullar, laparoskopiya, robotlashtirilgan jarrohlik va tasvir nazorati ostida bajariladigan intervensiyalarga tobora ko'proq tayanmoqda. Ushbu yo'nalishlarning rivojlanishi tibbiy ta'lim oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda, chunki an'anaviy kuzatuvga asoslangan o'qitish usullari amaliy ko'nikmalarni takroriy va standartlashtirilgan tarzda mashq qilish uchun har doim ham yetarli imkoniyat yaratmaydi. Simulyatsiyaga asoslangan ta'lim o'rganuvchilarga real bemorlarda muolajalarni bajarishdan oldin texnik ko'nikmalar, klinik fikrlash, qaror qabul qilish, jamoada ishlash va amaliy muolajalarni bajarishga bo'lgan ishonchni rivojlantirish imkonini beradigan xavfsiz va tizimli ta'lim muhitini yaratadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi zamonaviy urologik ta'limda innovatsion texnologiyalar va simulyatsiyaning o'rnini tahlil qilish hamda ularni ta'lim dasturlariga amaliy jihatdan samarali integratsiya qilish strategiyalarini aniqlashdan iborat. Urologik simulyatsiya, virtual reallik, robotlashtirilgan trening, uch o'lchamli modellashtirish, endoskopik va laparoskopik simulyatorlar, kompetensiyaga asoslangan ta'lim hamda*

ko'nikmalarni baholashga bag'ishlangan ilmiy manbalar asosida sifatli adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, simulyatsion ta'lim maqsadli va takroriy mashg'ulotlar, tizimli qayta aloqa, obyektiv baholash mezonlari hamda nazorat ostidagi klinik amaliyotga bosqichma-bosqich o'tish bilan uyg'unlashtirilganda eng yuqori samaradorlikni namoyon etadi. Arzon va sodda trening qurilmalari asosiy amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirishda samarali bo'lib qolayotgan bo'lsa, virtual reallik va robotlashtirilgan platformalar murakkab psixomotor ko'nikmalarni rivojlantirish uchun ko'proq mos keladi. Uch o'lchamli modellar va raqamli texnologiyalar anatomik tuzilmalarni chuqurroq tushunish hamda muolajalarni oldindan rejalashtirish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Tadqiqot natijasida simulyatsion ta'lim zamonaviy urologik ta'limning ixtiyoriy qo'shimcha qismi emas, balki uning uzviy va integratsiyalashgan tarkibiy komponenti sifatida qaralishi lozim degan xulosaga kelindi.

Kalit so'zlar: *urologiya, simulyatsiyaga asoslangan ta'lim, innovatsion texnologiyalar, virtual reallik, robotlashtirilgan jarrohlik, tibbiy ta'lim, klinik ko'nikmalar, kompetensiyaga asoslangan ta'lim.*

INTRODUCTION

The educational requirements of urology have changed significantly with the rapid development of medical technology. Contemporary urologists are expected to master not only traditional diagnostic and surgical approaches but also a wide range of minimally invasive, endoscopic, laparoscopic, and robot-assisted procedures.

Such changes have increased the complexity of clinical training. In the traditional apprenticeship model, trainees gain experience by observing experienced surgeons and gradually participating in real procedures. Although this model remains fundamental, it may not provide all learners with equal opportunities for repeated practice.

Clinical exposure can vary depending on patient numbers, case complexity, institutional resources, and the availability of operating room time. In addition, educational practice must always be balanced against the need to ensure patient safety.

Simulation-based training has become an important response to these challenges. It allows learners to practice procedures repeatedly, make mistakes without direct patient harm, and receive immediate feedback [1].

Simulation is particularly valuable in urology because many procedures require fine psychomotor coordination and familiarity with specialized instruments. Cystoscopy,

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ureteroscopy, transurethral surgery, laparoscopy, and robotic surgery all involve skills that can be developed outside the operating room before clinical application [2].

Innovative training technologies have also expanded beyond conventional simulators. Virtual reality, augmented reality, three-dimensional printed models, digital imaging, and interactive educational platforms are increasingly being used to improve procedural understanding and anatomical visualization [3].

The purpose of this study was to analyze modern simulation-based and technology-enhanced methods in urology education and to identify practical principles for their effective implementation.

MATERIALS AND METHODS

This study was conducted as a qualitative literature-based review.

Scientific publications related to simulation in urology, surgical education, virtual reality, robotic surgery training, endoscopic simulation, laparoscopy, three-dimensional anatomical modeling, competency-based training, and procedural assessment were reviewed.

The analysis focused on several educational outcomes, including improvement in technical performance, development of clinical confidence, procedural standardization, error reduction, opportunities for repeated practice, transfer of skills to clinical settings, and enhancement of non-technical competencies.

The educational technologies reviewed included task trainers, endoscopic simulators, laparoscopic box trainers, virtual reality platforms, robotic surgery simulators, three-dimensional anatomical models, standardized patient encounters, and integrated simulation programs.

Particular attention was also given to the role of instructor feedback, objective assessment, deliberate practice, and competency-based progression.

RESULTS

The review indicates that simulation-based education provides important advantages across different stages of urology training.

Basic task trainers are especially useful for undergraduate students and junior residents. These models can be used to teach urethral catheterization, suprapubic catheter insertion, instrument handling, basic cystoscopy, suturing, and guidewire manipulation.

Their main advantage is accessibility. Because they are relatively inexpensive and reusable, learners can repeat procedures many times until they become familiar with the correct sequence of steps.

Endoscopic simulation has a particularly important role because urology relies heavily on procedures performed through natural urinary pathways.

Learners must develop hand-eye coordination, instrument control, spatial orientation, and understanding of endoscopic anatomy. These skills are difficult to acquire through theoretical teaching alone.

Simulation allows trainees to practice cystoscopy, ureteroscopy, transurethral procedures, and stone management in a controlled environment [4].

Laparoscopic training is another area where simulation has demonstrated significant educational value. Laparoscopic surgery requires bimanual coordination, depth perception, precision, and the ability to work with reduced tactile feedback.

Box trainers allow trainees to practice fundamental skills such as object transfer, cutting, knot tying, and suturing. These methods are relatively affordable and can be used repeatedly.

Virtual reality provides more advanced training opportunities. Modern systems can reproduce procedures and record performance indicators such as movement efficiency, error frequency, completion time, and procedural accuracy.

One of the main benefits of virtual reality is standardization. Every learner can practice the same task under comparable conditions, which improves fairness and reproducibility of assessment [5].

Robotic surgery simulation has become increasingly relevant because robot-assisted procedures are widely used in urology.

Robotic platforms allow trainees to become familiar with console controls, camera movement, instrument coordination, clutching, suturing, and dissection without occupying operating room time.

This reduces the initial learning burden and may help learners enter real robotic procedures with greater confidence.

Three-dimensional modeling is another important educational innovation.

Patient-specific models produced from computed tomography or magnetic resonance imaging can help learners visualize complex anatomical structures and understand the relationship between tumors, vessels, collecting systems, and surrounding tissues [6].

These models can also be used for procedural planning and preoperative rehearsal.

The literature also demonstrates that simulation is useful for non-technical skills.

Urological care frequently requires rapid decision-making, communication with colleagues, teamwork, leadership, and management of complications.

Scenario-based simulation can reproduce conditions such as urosepsis, acute urinary obstruction, postoperative bleeding, or catheter-related emergencies.

Such exercises allow learners to practice both clinical reasoning and team communication [7].

Simulation boot camps provide a particularly effective model for integrating multiple educational approaches.

These intensive programs may combine lectures, procedural stations, emergency scenarios, instrument identification, endoscopic simulation, and structured evaluation.

Several studies have reported improvements in knowledge, procedural confidence, and technical skills after participation in urology boot camps [8,9].

Another major finding is the importance of feedback.

Simulation without feedback may lead learners to repeat the same mistakes.

Effective instruction should identify specific weaknesses, explain why they occur, and provide recommendations for correction.

For example, instead of simply stating that a trainee performed poorly, an instructor should indicate whether the problem involved instrument positioning, poor visualization, excessive force, inefficient movement, or incorrect procedural sequence.

Such targeted feedback supports deliberate practice.

DISCUSSION

The results suggest that simulation-based training should be considered an essential component of modern urology education.

Its primary educational advantage lies in providing a safe environment where learners can improve performance before encountering real clinical risk.

However, simulation should not be viewed as a replacement for clinical experience.

The most effective training model is one that connects simulation directly with supervised patient care.

A trainee should first learn the theoretical principles of a procedure, then observe a demonstration, perform the procedure in a simulated environment, receive feedback, repeat the task, and finally progress to clinical application under supervision.

This creates a continuous educational pathway.

Another important principle is competency-based progression.

Traditional education often measures progress by time spent in training or number of procedures observed. These indicators do not always demonstrate actual competence.

Simulation makes it possible to evaluate performance using more objective criteria.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

These may include accuracy, procedural sequence, economy of movement, tissue handling, error rate, completion time, response to complications, and communication skills.

A trainee should progress when competence is demonstrated rather than after a predetermined number of repetitions.

This approach may reduce variation between learners.

Some trainees develop procedural skills rapidly, whereas others require more time and repeated practice. Simulation allows training to be adjusted to individual learning needs.

The role of technology should also be carefully considered.

Advanced virtual reality and robotic simulators offer impressive capabilities but can be expensive.

Institutions with limited resources should not assume that effective simulation requires the most technologically advanced equipment.

Many basic skills can be taught successfully using simple models and low-cost trainers.

A layered educational approach is therefore appropriate.

Low-cost methods can be used for basic tasks, while high-fidelity simulation can be reserved for complex procedures requiring advanced psychomotor skills.

The educational value of three-dimensional printing also deserves attention.

These models can improve spatial understanding, particularly in anatomically complex renal and oncological cases.

They may be especially useful for teaching students who find two-dimensional radiological images difficult to interpret.

Another major issue is faculty preparation.

Simulation-based education requires instructors who are able to design training scenarios, assess performance, provide constructive feedback, and identify competency thresholds.

Faculty development should therefore accompany investment in simulation technology.

Without trained educators, even advanced simulators may be underused or poorly integrated into teaching programs.

Future studies should also evaluate long-term outcomes.

Most simulation research focuses on immediate improvement in performance.

However, important questions remain regarding skill retention, transfer to real clinical procedures, reduction in complications, and impact on patient outcomes.

These areas should become priorities for future research.

Limitations

This study is based on existing scientific literature and does not include original experimental or clinical data.

The reviewed studies vary considerably in terms of simulation technology, learner experience, training duration, assessment methods, and educational outcomes.

This heterogeneity makes direct comparison difficult.

Another limitation is that improvement in simulator performance does not necessarily guarantee equivalent improvement in real clinical practice.

Economic limitations should also be considered because advanced simulation systems may not be available in all educational institutions.

Further research is needed to identify cost-effective simulation models suitable for different healthcare and educational environments.

CONCLUSION

Simulation and innovative technologies are playing an increasingly important role in contemporary urology education.

They provide learners with opportunities for repeated practice, technical skills development, objective assessment, and safe preparation before performing procedures on patients.

Task trainers, endoscopic simulators, laparoscopic models, virtual reality, robotic platforms, three-dimensional models, and scenario-based training each offer distinct educational benefits.

However, the effectiveness of these methods depends on how they are integrated into the curriculum.

Simulation should be combined with clear learning objectives, deliberate practice, structured feedback, objective competency assessment, and supervised clinical transfer.

A balanced educational model should combine low-cost and advanced technologies according to the complexity of the skill being taught.

The future of urology education should therefore focus on integrated, competency-based, and evidence-driven simulation programs that improve trainee preparedness while maintaining patient safety.

References

1. Aydin A, Ahmed K, Van Hemelrijck M, Ahmed HU, Khan MS, Dasgupta P, Shamim Khan M. Simulation-based education in urology – an update. *Therapeutic Advances in Urology*. 2023;15.
2. Kozan AA, Chan LH, Biyani CS, Current Simulation Training Collaborative. Current status of simulation training in urology: A non-systematic review. *Research and Reports in Urology*. 2020;12:111–128.
3. Wake N, Rosenkrantz AB, Huang R, et al. Patient-specific 3D printed and augmented reality kidney and prostate cancer models: Impact on patient education. *3D Printing in Medicine*. 2019;5:4.
4. Cumin J, Glémain P, et al. Simulation-based training in urology: A systematic literature review. *Progrès en Urologie*. 2019.
5. Khan MS, Ahmed K, Gavazzi A, et al. Development and implementation of centralized simulation training: Evaluation of feasibility, acceptability and construct validity. *BJU International*. 2013;111(3):518–523.
6. Checcucci E, De Cillis S, Granato S, et al. Applications of three-dimensional printing in urology: A systematic review. *Minerva Urology and Nephrology*. 2022;74(1):15–28.

7. Somasundram K, Spence H, Colquhoun AJ, McIlhenny C, Biyani CS, Jain S. Simulation in urology to train non-technical skills in ward rounds. *BJU International*. 2018;122(4):705–712.

8. Tabakin AL, Dave PJ, Srivastava A, Polotti CF, Sterling JA, Elsamra SE. The feasibility and efficacy of a multi-institutional urology boot camp for incoming urology residents. *Urology*. 2021;153:69–74.

9. Roberts G, Cheung DC, et al. Development, implementation, and evaluation of a competency-based didactic and simulation-focused boot camp for incoming urology residents. *Canadian Urological Association Journal*. 2020.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

SOHAGA YO'NALTIRILGAN O'QISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY ASOSLARI

Dadabayev Zafar Zakirovich,
Namangan Davlat Pedagogika Instituti Xorijiy toillar kafedrasi mudiri,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, katta o'qituvchi,
E-manzil: zucker_ru@mail.ru
Tel: +99893 4935885
ORCID:0009-0000-4729-442X

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta'limda chet tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishning ahamiyati va zarurati yoritilgan. Unda oliy ta'limda talabalarning kasbiy va ilmiy faoliyati uchun o'qish va yozish kompetensiyalarini rivojlantirish muhimligi asoslab berilgan. O'qishning ilmiy va kasbiy axborotni tezkor egallash, zamonaviy ilmiy yangiliklardan xabardor bo'lish, hamda mustaqil ta'lim olishdagi imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, vizual axborotni qabul qilishning samaradorligi, yozma matnni qayta o'qish va o'qish tezligini mustaqil boshqarish imkoniyati kabi omillar o'qish kompetensiyasining afzalliklari sifatida ko'rsatilgan. Maqolada o'qish kompetensiyasining leksik, grammatik, talaffuz va boshqa nutq faoliyati kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni ham ochib berilgan. Natijada chet tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy mutaxassisning kasbiy rivojlanishi, raqobatbardoshligi va ilmiy axborotdan samarali foydalanishida muhim omil ekanligi asoslangan.*

Kalit so'zlar: *chet tili, o'qish kompetensiyasi, o'qib tushunish, oliy ta'lim, kasbiy faoliyat, ilmiy axborot, yozma matn, tinglab tushunish, kommunikativ kompetensiya, mustaqil ta'lim.*

SCIENTIFIC FOUNDATIONS FOR DEVELOPING FIELD-ORIENTED READING COMPETENCE

Abstract*. This article highlights the importance and necessity of developing foreign language reading competence in higher education. It substantiates the significance of cultivating reading and writing skills for students' professional and academic activities. The article analyzes the role of reading in rapidly acquiring scientific and professional information, staying informed about modern scientific developments, and facilitating independent learning. Furthermore, it identifies advantages of reading competence such as the efficiency of processing visual information, the ability to re-read written text, and the capacity to independently control reading speed. The article also explores the role of reading competence in developing lexical, grammatical, and pronunciation skills, as well as other speech-related competencies. Ultimately, it establishes that developing foreign language reading competence is a crucial factor in the professional growth and competitiveness of modern specialists, as well as in the effective utilization of scientific information.*

Keywords: *foreign language, reading competence, reading comprehension, higher education, professional activity, scientific information, written text, listening comprehension, communicative competence, independent learning.*

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБЛАСТИ ЧТЕНИЯ ТЕКСТОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Аннотация. *В статье рассматриваются важность и необходимость формирования компетенции в чтении на иностранном языке в системе высшего образования. Обосновывается значимость развития навыков чтения и письма для профессиональной и учебной деятельности студентов. Анализируется роль чтения в оперативном получении научной и профессиональной информации, отслеживании современных научных достижений и обеспечении самостоятельного обучения. Кроме того, выделяются такие преимущества компетенции в чтении, как эффективность обработки визуальной информации, возможность повторного обращения к письменному тексту и способность самостоятельно регулировать скорость чтения. Также исследуется роль данной компетенции в развитии лексических, грамматических и произносительных навыков, а также других речевых компетенций. В заключение делается вывод о том, что формирование компетенции в чтении на иностранном языке является ключевым фактором профессионального роста и конкурентоспособности современных специалистов, а также эффективного использования научной информации.*

Ключевые слова: *иностранный язык, компетенция в чтении, понимание прочитанного, высшее образование, профессиональная деятельность, научная информация, письменный текст, понимание на слух, коммуникативная компетенция, самостоятельное обучение.*

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan sharoitda chet tillarini, ayniqsa, ingliz tilini o‘rganish zamonaviy mutaxassisning muhim kompetensiyalaridan biriga aylanmoqda. Oliy ta’lim jarayonida talabalarning chet tilidagi axborotni mustaqil izlash, tushunish, tahlil qilish va undan samarali foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, chet tilida o‘qish kompetensiyasini shakllantirish ta’limning muhim vazifalaridan biridir.

Ilmiy, texnik va kasbiy axborotlarning katta qismi xorijiy tillarda, xususan, ingliz tilida e’lon qilinayotganligi talabalardan yozma manbalarni mustaqil o‘qish va tushunishni talab etmoqda. Chet tilidagi ilmiy maqolalar, darsliklar, elektron resurslar

va boshqa autentik materiallardan foydalanish talabaning nafaqat til kompetensiyasini, balki kasbiy bilim va ilmiy dunyoqarashini ham rivojlantiradi.

Mazkur maqolada oliy ta'limda chet tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishning ahamiyati, uning tinglab tushunish va boshqa nutq faoliyati turlari bilan bog'liqligi hamda o'qishning axborotni tez, qulay va samarali o'zlashtirishdagi afzalliklari yoritiladi. Shuningdek, chet tilida o'qish kompetensiyasini shakllantirishning zamonaviy ta'lim jarayonidagi o'rni tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Chet tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirish masalasi zamonaviy til ta'limining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, oliy ta'lim jarayonida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatiga oid ilmiy, texnik va axborot manbalarini chet tilida mustaqil o'qib, tahlil qila olishi ularning professional kompetentligini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o'qish jarayonining psixolingvistik, kognitiv, lingvistik va metodik jihatlari keng o'rganilgan.

Chet tilida o'qishni o'rgatish bo'yicha dastlabki ilmiy qarashlarda o'qish asosan yozma matndagi lingvistik birliklarni dekodlash jarayoni sifatida talqin qilingan. Biroq zamonaviy tadqiqotlarda o'qish passiv qabul qilish emas, balki o'quvchining mavjud bilimlari, til tajribasi va matndagi yangi axborot o'rtasidagi faol o'zaro ta'sir jarayoni sifatida qaraladi. J. Greyb o'qishni tezkor va avtomatik so'z tanish, grammatik bilim, lug'at boyligi, matn tuzilishini anglash hamda umumiy mazmunni shakllantirish kabi bir nechta jarayonlarning o'zaro integratsiyasi sifatida izohlaydi. Uning tadqiqotlari o'qish kompetensiyasi faqat lug'at yoki grammatika bilimlari bilan cheklanmasligini, balki strategik va kognitiv ko'nikmalarni ham talab qilishini ko'rsatadi.

F. Smit tomonidan ilgari surilgan qarashlarda esa o'qish jarayonida o'quvchining oldingi bilimlari va tajribasi muhim o'rin egallashi ta'kidlanadi. O'quvchi matnni shunchaki o'qib chiqmaydi, balki undagi axborotni avvaldan mavjud bo'lgan bilimlari

bilan bog'lab, mazmun yaratadi. Ushbu yondashuv keyinchalik schema theory — sxema nazariyasining rivojlanishiga zamin yaratdi. Sxema nazariyasiga ko'ra, matnni tushunish jarayoni o'quvchining lingvistik bilimlari bilan bir qatorda uning mavzu bo'yicha mavjud bilimlariga ham bog'liq.

R.C. Anderson va P. Pirsonning tadqiqotlarida sxema nazariyasining o'qib tushunish jarayonidagi ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, o'quvchining oldingi bilimlarini faollashtirish yangi axborotni tezroq anglash va uni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan, chet tilida o'qishni o'rgatishda matnni o'qishdan oldingi bosqichda mavzu bo'yicha savollar berish, asosiy tushunchalarni aniqlash, taxmin qilish va assotsiativ mashqlardan foydalanish samarali metodik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

O'qish kompetensiyasini rivojlantirishda kognitiv jarayonlarning o'rni A. Kintsch tomonidan ishlab chiqilgan matnni tushunish modeli orqali ham yoritilgan. Ushbu yondashuvda o'quvchi matndan olingan alohida axborotlarni birlashtirib, matnning yaxlit mental modelini shakllantirishi ta'kidlanadi. Demak, samarali o'qish jarayonida o'quvchi asosiy va ikkilamchi axborotni farqlashi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashi, xulosa chiqarishi va muallifning asosiy g'oyasini anglay olishi kerak.

P. Urning til o'rgatish metodikasiga oid tadqiqotlarida o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda matnning mazmuni, topshiriqlarning maqsadga muvofiqligi va o'quvchining til darajasi o'rtasidagi muvofiqlik muhimligi ko'rsatiladi. Muallif o'qish jarayonida umumiy mazmunni anglash (skimming), muayyan ma'lumotni topish (scanning), batafsil o'qish (reading for detail) va kontekstdan ma'no chiqarish kabi strategiyalarni shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi.

Chet tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirish masalasi zamonaviy communicative language teaching va task-based language teaching yondashuvlari doirasida ham keng tadqiq etilgan. Ushbu yondashuvlarda o'qish alohida, izolyatsiyalangan ko'nikma sifatida emas, balki tinglab tushunish, gapirish va yozish

bilan integratsiyalashgan holda rivojlantirilishi lozimligi qayd etiladi. O‘quvchiga real hayotdagi kommunikativ vazifalarga yaqin topshiriqlar berilishi uning o‘qishdan olgan axborotini amaliy faoliyatda qo‘llash imkoniyatini oshiradi.

Shuningdek, J. Neyshnning tadqiqotlarida lug‘at boyligi va o‘qib tushunish o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik alohida ta’kidlanadi. Chet tilidagi matnni samarali tushunish uchun o‘quvchi yetarli darajada so‘z boyligiga ega bo‘lishi kerak. Biroq faqat lug‘at birliklarini yodlashning o‘zi yetarli emas. So‘zlarning kontekstdagi ma’nosini aniqlash, terminlarni sohaga oid bilimlar bilan bog‘lash va yangi leksik birliklardan foydalanish ham o‘qish kompetensiyasining muhim tarkibiy qismlaridir.

Bugungi kunda ESP (English for Specific Purposes) yo‘nalishidagi tadqiqotlarda sohaga yo‘naltirilgan o‘qish kompetensiyasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. T. Dudli-Ivens va M. Jon tomonidan ishlab chiqilgan ESP konsepsiyasida chet tilini o‘qitish mazmuni o‘quvchining kelajakdagi kasbiy ehtiyojlari bilan bog‘lanishi kerakligi ta’kidlanadi. Shu jihatdan, kimyo, tibbiyot, muhandislik, iqtisodiyot yoki pedagogika yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalar uchun umumiy mavzulardagi matnlardan tashqari, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga oid autentik ilmiy va professional matnlardan foydalanish muhimdir.

O‘zbekistonda ham chet tilini o‘qitish samaradorligini oshirish, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish masalalariga katta e’tibor qaratilmoqda. Mahalliy tadqiqotlarda kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va talabaning mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Ushbu tadqiqotlar chet tilini o‘rganishda talabaning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va real kommunikativ vaziyatlarga tayyorlash zarurligini ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt vositalarining rivojlanishi chet tilida o‘qishni o‘rgatish metodikasiga ham yangi imkoniyatlarni olib

kirdi. Elektron matnlar, interaktiv platformalar, raqamli lug‘atlar, adaptiv topshiriqlar va sun’iy intellektga asoslangan vositalar talabalarning individual ehtiyojlariga mos o‘quv faoliyatini tashkil etish imkonini bermoqda. Bunday vositalardan foydalanish o‘quvchining mustaqil ishlashini kuchaytirish bilan birga, matnni tahlil qilish, yangi so‘zlarni o‘zlashtirish va mazmunni qayta ishlash jarayonlarini individuallashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, chet tilida o‘qish kompetensiyasi ko‘p komponentli va murakkab hodisa bo‘lib, uning shakllanishida lingvistik bilimlar bilan bir qatorda kognitiv, metakognitiv, strategik va kasbiy bilimlar ham muhim rol o‘ynaydi. Mavjud tadqiqotlarda o‘qish strategiyalari, lug‘at boyligi, sxema nazariyasi, matnni tushunish va kommunikativ yondashuv masalalari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni zamonaviy raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt va kasbiy yo‘naltirilgan ta’lim bilan integratsiyalash masalasi yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi.

Shu sababli chet tilida o‘qish kompetensiyasini rivojlantirishni zamonaviy mutaxassisning kasbiy rivojlanishi bilan bog‘lash bugungi ta’lim jarayonining dolzarb ilmiy-metodik masalalaridan biridir. Ayniqsa, talabalarga o‘z mutaxassisligi bo‘yicha ingliz tilidagi autentik matnlarni o‘qish, tahlil qilish, muhim axborotni ajratib olish, tanqidiy baholash va olingan bilimlarni kasbiy faoliyatda qo‘llash imkoniyatini beruvchi integrativ metodikalarni ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Umuman olganda boshang‘ich chet til ta’limida yakuniy amaliy maqsadi og‘zaki nutq, ya’ni tinglab tushunish va gapirish kompetensiyalarini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish hisoblansa, oliy ta’limda chet tilda o‘qish va yozuv kompetensiyalarini rivojlantirish maqsadida o‘rgatiladi. Chunki bugungi fan va texnika taraqqiyotida ommaviy axborot vositalarining ahamiyati yanada ortib bormoqda. Birgina ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlarda yiliga minglab maqolalar e’lon qilinmoqda. Natijada jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi yosh avlodning nafaqat ona tilida o‘qish savodxonligini, balki chet tilda ham o‘qish kompetensiyasini rivojlantirish zarurligini

talab qilmoqda. Bundan tashqari, o‘qish inson hayoti va uning mehnat faoliyatida anglash va muloqot vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘qish inson bilimini boyitadi, unga borliqni teranroq anglatadi, uning his-tuyg‘u va irodasini tarbiyalaydi. Shu bilan birga o‘qish inson uchun estetik zavq olish va shaxs sifatida shakllanish manbayidir.

Buning uchun asosli dalillar mavjud. Birinchidan, o‘qish nutq faoliyat turi tinglab tushunish va gapirish nutq faoliyat turlariga nisbatan kommunikatsiyaning kengroq darajasiga ega. O‘qish, ovqatlanish, uyqu, ish singari faoliyat, ma’naviy ozuqa olish vositasi bo‘lishi lozim. Chunki ilmiy-texnika va boshqa axborotlar asosan o‘qish orqali o‘zlashtiriladi. Talabalar sohaviy matnlarni, matbuot xabarlarini o‘qib, mutaxassislikka oid yangiliklar bilan yaqindan tanishadilar. Bu, ayniqsa, professional faoliyatda yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi. Masalan, “Scopus” va “Web of Science” ma’lumotlar bazasida indeksatsiyalangan pedagogikaga oid 50dan ziyod ilmiy-metodik jurnallarda yiliga 1000ga yaqin maqolalar e’lon qilinadi. Ushbu maqolalarni istalgan tilga tarjima qilish imkoni bor, albatta. Lekin sun’iy intellekt yordamida tarjima qilingan matnlar asliyatda ifodalangan fikr va mazmunni adekvat talqin qila olmaydi. Chet tilda e’lon qilingan ilmiy maqolalarning tarjima qilinishini tartibga soluvchi xalqaro normalarda belgilangan talablarga rioya qilish, xususan, mualliflarning roziligini olish muammosi ham bor. Chet tilda o‘qish kompetensiyasini zaruriy darajada egallagan mutaxassis sohaga oid eng so‘nggi yangilikdan o‘z vaqtida xabardor bo‘lish imkoniyatiga ega. Bu esa uning mutaxassis sifatidagi raqobatbardoshligini ta’minlaydi. Xalq xo‘jaligining har qanday sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassis sohaga oid yangiliklardan o‘z vaqtida xabardor bo‘lib turishi lozim, kasbiy o‘sishi uchun zaruriy bilimlarni so‘nggi nashr etilgan xorijiy manbalardan olib turishi lozim. Ingliz tilida o‘qish kompetensiyasiga ega bo‘lmagan mutaxassis, ayniqsa, u ingliz tilida muloqot qilinadigan tabiiy muhitda yashamayotgan bo‘lsa, sohada yaratilgan kashfiyotlar, erishilgan yutuqlar va

yangiliklardan bahramand bo'lishning chegaralangan imkoniyati bilan kifoyalanishga majbur bo'ladi.

Ikkinchidan, aksariyat insonlarda ko'z analizatori, ya'ni vizual kanal axborotni qabul qilishda eshitish kanaliga qaraganda samaraliroq ishlaydi. Shuning uchun vizual taqdimotdagi, ya'ni bosma matn holatida taqdim etilgan verbal ifodalar yuqori samaradorlik bilan idrok etiladi va natijador talqin etiladi. Inson bosh miya katta yarim sharining maxsus qobiq (korteks)ida proeksion umumiy sezgir (parietal), vizual (oksipital) va eshitish (temporal) sohalari mavjud. Xuddi shunday, oldingi markaziy girusdan boshlanib, orqa miya oldingi shoxlariga yaqinlashib, mushaklarga motor impulslarini o'tkazadigan tolalar ham mavjud. Bu tolalar miyaning motor yoki piramidal traktini tashkil qiladi va ko'z orqali qabul qilingan axborotni miyaning ichki qobig'idagi xotira funksiyasini faollashtiradi.

Uchinchidan, fiziologiya fani ma'lumotlariga ko'ra ko'z analizatori, ya'ni ko'ruv kanali orqali qabul qilingan axborot eshituv kanali orqali qabul qilingan axborotdan xotirada 16 foiz ko'proq saqlanadi. Bu ma'lum darajada o'qishning tinglashga nisbatan foydaliroq ekanligini isbotlaydi. Shunday qilib, o'qish tegishli bilim sohasidagi mazmunni kengroq qamrab olish, vaqtni tejash va stressni kamaytirish uchun qulay imkoniyat taqdim etadi.

To'rtinchidan, chet tilda o'qish axborotni olish uchun sarflanadigan vaqt va mablag'ni tejaydi. Yozma matn holatidagi sohaga oid autentik materiallar, audio materiallarga nisbatan kengroq tarqalgan va ularni tasarruf etish qiyin emas. Chunki ularning kichik hajmda bo'lishi tezroq tarqalishni hamda kengroq ommalashishni ta'minlaydi. Masalan, 10 sahifali ilmiy maqola pdf shaklda saqlanganda 0.5 mb bo'lsa, mp3 shaklda saqlanganda 10 mb bo'ladi. Shuningdek, axborot yozma matnda uzoqroq, sifatliroq va ishonchliroq saqlanadi.

Beshinchidan, yozuvda ifodalangan fikr statik holatda bo'lsa, og'zaki ifodalangan fikr dinamik holatda bo'ladi. Bu esa o'qishni o'rgatish jarayonining stressdan holi

vaziyatda va nisbatan osonroq kechishini ta'minlaydi. Matn bilan ishlayotganda talaba tezlikni o'zi belgilaydi va axborotni qabul qilinishidagi oqim tezligi ustidan nazorat o'rnatadi, ya'ni nutq o'qimini boshqarib turadi. Bundan tashqari zarurat bo'lganda va fikrni teranroq anglash maqsadida matnni yoki uning ma'lum bir qismini takroriy o'qishi ham mumkin. Tabiiy muloqotdagi nutq oqimini esa nazorat qilib bo'lmaydi. Ma'lumki, o'gzaki muloqot ikki tomondan boshqariladigan jarayon bo'lsa, yozma muloqot bir tomondan boshqariladigan jarayondir. Bu xusisiyat ham o'qishni o'rgatishni osonlashtiradi. Chunki yozuvda ifodalanishi maqsad qilingan fikr uning sohibi tomonidan maxsus rejalashtiriladi. Ya'ni matn yaratuvchi uning oson va yengil o'qilishini va oqibatda adekvat tushunilishini ta'minlash majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Bunda fikr yoki axborot sohibi mutolaachining xos xususiyatlarini, masalan, tafakkur saviyasini, savodxonlik darajasini va mavzuga oid tayanch bilimga egaligini inobatga oladi va matnni qiyinchiliklarsiz o'qilishi uchun g'amxo'rlik qiladi. Shunday qilib, yozma matnda mazmun va shakl avvaldan metodik tayyorlangan bo'lsa, audio matnda bunday tadbirlar amalga oshirilmaydi. Audio matnda tasodifan paydo bo'lgan fikr ifodalangan bo'ladi va unda resepiyent, ya'ni qabul qiluvchining xos xususiyatlarini inobatga olishga vaqt bo'lmaydi. Asosiy e'tibor fikrni tezroq va ixchamroq ifodalashga qaratiladi. Yuqoridagi faktlar shundan dalolat beradiki, o'qib tushunishni o'rgatish tinglab tushunishni o'rgatishdan osonroq ekan.

Oltinchidan, o'qish kompetensiyasining belgilangan darajada egallanganligi talabalarga nafaqat zaruriy axborotni ajratib olish imkonini, balki boshqa nutq faoliyat turlari bo'yicha kompetensiyalarni egallashlariga ham yordam beradi. Shuningdek, tilga oid kompetensiyalarning egallanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ovoz chiqarib o'qish talabalarning talaffuz kompetensiyasini rivojlantirsa, ovoz chiqarmay o'qish talabalarga leksika va grammatikaga oid til materialini mustaqil fahmlab o'rganish imkoniyatini yaratadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, chet tilida o‘qish kompetensiyasi zamonaviy mutaxassisning nafaqat til kompetensiyasini, balki uning kasbiy, kognitiv va axborot kompetensiyalarini rivojlantirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, oliy ta’lim jarayonida talabaning o‘z mutaxassisligiga oid xorijiy manbalarni mustaqil o‘qishi, ulardan zarur axborotni izlab topishi, mazmunini tahlil qilishi va amaliy faoliyatida qo‘llashi uning kelajakdagi kasbiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari o‘qish kompetensiyasining asosiy afzalliklaridan biri talabaning mustaqil axborot olish imkoniyatini kengaytirishi ekanligini ko‘rsatadi. Zamonaviy ilm-fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi natijasida yangi bilimlar, ilmiy maqolalar, metodik qo‘llanmalar va kasbiy axborotlarning katta qismi xorijiy tillarda, ayniqsa ingliz tilida e’lon qilinmoqda. Shu sababli chet tilida o‘qish kompetensiyasiga ega bo‘lgan mutaxassis axborotni tarjima yoki vositachi orqali emas, balki bevosita birlamchi manbadan olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa axborotning mazmunini to‘liqroq anglash, muallifning ilmiy pozitsiyasini to‘g‘ri talqin qilish va yangi bilimlarni tezroq o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, o‘qish kompetensiyasi kasbiy kompetentlikning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Talaba o‘z sohasi bo‘yicha ingliz tilidagi ilmiy maqolalarni, monografiyalarni, konferensiya materiallarini, elektron resurslarni va professional hujjatlarni o‘qish orqali mutaxassislikka oid terminologiyani o‘zlashtiradi. Natijada uning nafaqat lug‘at boyligi, balki kasbiy tushunchalarni ingliz tilida anglash va ular bilan ishlash qobiliyati ham rivojlanadi. Bu jarayon ayniqsa pedagogika, tibbiyot, muhandislik, axborot texnologiyalari, iqtisodiyot va boshqa fan sohalarida katta ahamiyatga ega.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlandi: o‘qish kompetensiyasi boshqa nutq faoliyati turlarining rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Muntazam mutolaa qilish orqali talaba yangi so‘z va iboralarni tabiiy kontekstda o‘zlashtiradi, grammatik konstruksiyalarning amaliy qo‘llanishini kuzatadi hamda yozma va og‘zaki

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

nutq uchun zarur bo‘lgan til materiallarini jamlaydi. Shu nuqtayi nazardan, o‘qish mustaqil kompetensiya bo‘lish bilan birga, tinglab tushunish, gapirish va yozish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi muhim manba sifatida ham xizmat qiladi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘qish jarayonining samaradorligi talabaning matn bilan ishlash strategiyalarini egallaganlik darajasiga ham bog‘liq. Xususan, matnning umumiy mazmunini aniqlash, muayyan ma’lumotni izlab topish, asosiy va ikkilamchi fikrlarni farqlash, kontekst asosida noma’lum so‘z ma’nosini aniqlash, xulosa chiqarish va muallif pozitsiyasini baholash kabi strategiyalarni shakllantirish o‘qib tushunish sifatini oshiradi. Demak, o‘qitish jarayonida faqat matnni o‘qitish emas, balki qanday o‘qish kerakligini o‘rgatish ham muhim metodik vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotda ko‘rib chiqilgan nazariy va metodik qarashlar shuni ko‘rsatadiki, talabaning oldingi bilimlari ham o‘qib tushunish jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Agar o‘quvchi matn mavzusi bo‘yicha yetarli bilimga ega bo‘lsa, yangi axborotni mavjud bilimlari bilan bog‘lash va uning mazmunini anglash osonlashadi. Shu sababli o‘qishdan oldingi bosqichda mavzuga oid tayanch bilimlarni faollashtirish, asosiy terminlarni tushuntirish, sarlavha asosida mazmunni taxmin qilish va muammoli savollar berish kabi usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, autentik va sohaga yo‘naltirilgan matnlardan foydalanish o‘qish kompetensiyasini rivojlantirishda samarali natija berishi aniqlandi. Umumiy mavzulardagi matnlar bilan bir qatorda talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga bevosita aloqador ilmiy va professional materiallarning qo‘llanilishi ularning o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi. Masalan, kimyo yo‘nalishidagi talabalar uchun kimyoviy jarayonlar, laboratoriya ishlari, yangi kashfiyotlar yoki ekologik muammolarga oid ingliz tilidagi matnlardan foydalanish umumiy ingliz tili materiallariga nisbatan kasbiy ehtiyoj bilan kuchliroq bog‘lanadi.

Muhokama natijalari o‘qishning yana bir muhim xususiyati — axborotni qabul qilish tezligini boshqarish imkoniyati ekanligini ko‘rsatadi. Yozma matn bilan ishlashda

talaba o‘zining individual o‘qish tezligini belgilashi, murakkab qismlarni qayta o‘qishi, muhim ma’lumotlarni belgilashi va zarur hollarda lug‘at yoki boshqa yordamchi manbalardan foydalanishi mumkin. Bu xususiyat ayniqsa chet tilini o‘rganayotgan talabalar uchun muhimdir. Chunki ular matnni o‘z imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasiga mos ravishda o‘zlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Bundan tashqari, raqamli ta’lim vositalarining rivojlanishi o‘qish kompetensiyasini shakllantirish uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Elektron kitoblar, ilmiy ma’lumotlar bazalari, raqamli lug‘atlar, onlayn maqolalar va sun’iy intellektga asoslangan ta’lim vositalari talabalarning mustaqil o‘qish faoliyatini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Biroq bunday vositalardan foydalanishda talabaning manba ishonchliligini baholash, mualliflik huquqiga rioya qilish, axborotni tanqidiy tahlil qilish va tarjima vositalariga haddan tashqari bog‘lanib qolmaslik ko‘nikmalarini ham shakllantirish zarur.

Shu bilan birga, o‘qish kompetensiyasini rivojlantirish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, talabalarning lug‘at boyligi yetarli emasligi, sohaga oid terminlarning murakkabligi, matnlarning sintaktik va mazmuniy jihatdan murakkabligi, o‘qish strategiyalarining yetarlicha shakllanmaganligi o‘qib tushunish jarayonini qiyinlashtirishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchi matn tanlashda talabaning til darajasi, mutaxassisligi, mavjud bilimlari va kasbiy ehtiyojlarini hisobga olishi lozim.

Umuman olganda, natijalar chet tilida o‘qish kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy mutaxassisning kasbiy rivojlanishi, mustaqil ta’lim olishi va xalqaro ilmiy-axborot makoniga integratsiyalashuvi uchun muhim shartlardan biri ekanligini ko‘rsatadi. O‘qish orqali talaba yangi ilmiy va kasbiy axborotni o‘zlashtiradi, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, sohaga oid terminologik bazasini kengaytiradi hamda o‘z kasbiy bilimlarini muntazam yangilab borish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shu nuqtayi nazardan, oliy ta’limda chet tilini o‘qitish jarayonida o‘qish kompetensiyasini umumiy til ko‘nikmasi sifatida emas, balki talabaning kelajakdagi

kasbiy faoliyatini ta'minlovchi funksional kompetensiya sifatida shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Bunda integrativ yondashuv, sohaga yo'naltirilgan autentik materiallar, o'qish strategiyalarini bosqichma-bosqich shakllantirish, raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanish hamda mustaqil ta'lim topshiriqlarini tashkil etish muhim metodik shartlar sifatida belgilanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'limda chet tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirish talabalarning nafaqat til bilimlarini, balki kasbiy va ilmiy salohiyatini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega. Chet tilidagi ilmiy maqolalar, darsliklar, elektron resurslar va boshqa autentik materiallarni mustaqil o'qib tushunish talabalarga sohaga oid yangi bilim va ma'lumotlarni tezkor ravishda egallash imkonini beradi.

O'qish jarayonida talaba axborotni o'ziga qulay tezlikda qabul qiladi, tushunmagan qismlarini qayta o'qiydi va kerakli ma'lumotni ajratib oladi. Bu esa o'qishni tinglab tushunishga nisbatan qulay va boshqariladigan jarayonga aylantiradi. Shuningdek, o'qish orqali talabalarning lug'at boyligi, grammatik bilimlari, talaffuzi, mustaqil fikrlashi va boshqa nutq faoliyati kompetensiyalari ham rivojlanadi.

Shu sababli oliy ta'limda chet tilini o'qitishda o'qish kompetensiyasiga alohida e'tibor qaratish, sohaga oid autentik matnlardan samarali foydalanish va talabalarning mustaqil mutolaa qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhimdir. Natijada chet tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy mutaxassisning kasbiy rivojlanishi, ilmiy axborotdan samarali foydalanishi va mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Jalolov J.J., Irisqulov M.T.Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun ingliz tili o'quv dasturi. – Xalq ta'limi. – №4 – Toshkent, 2013. – 44 b.
2. Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Кислая С.В. Основы общей методики обучения иностранным языкам. – Киев: Вища школа, 2012. – С. 78-80.
3. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков: Учеб. пособие для филол. фак. вузов. – Москва: Высшая школа, 2001. – С. 97.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

4. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / 8-е изд., стер. – Москва: Академия, 2013. – С. 28.
5. Клычникова З. И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке: пособие для учителя — Москва: Просвещение, 2003. — С. 123.
6. Edgar M.A. Teaching second/foreign language literasy to school-age learners – Boston: National Geographic Learning, 2019. – P. 154-170.
7. Anderson N. Developing engaged second language readers – Boston: HEINLE CENGAGE learning, 2019. – P. 170-189.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

TAYANCH SO'ZLAR ASOSIDA TALABALAR BILIMINI FORMATIV BAHOLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING INNOVATSION MODELI

Davidova Dilnoza Tadjibayevna
Andijon davlat texnika instituti
"Iqtisodiyot" kafedrasi assistenti
E-mail: davidovadilnoza1988@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy muhandislik-texnika ta'limi muassasalarida "60711400 – Transport vositalari muhandisligi" bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va ularning bilim darajasini real vaqt rejimida formativ baholashning tizimli-struktura xarakteriga ega bo'lgan innovatsion modeli ilmiy-pedagogik jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-37 va PF-58-sonli Farmonlari, DTS hamda mehnat bozori talablari asosida shakllangan Maqsad, Didaktik jarayon va Natija bloklarining konseptual mazmuni yoritilgan. "Tayanch so'z + Uch tillilik + Dinamik vizuallashtirish" didaktik dastaklari orqali talabalarning kognitiv yuklamasini optimallashtirish hamda "Bitiruvchi sifati indeksi"ni oshirish mexanizmlari ilmiy manbalar va metrikalar doirasida tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *formativ baholash, tayanch so'zlar, tezaurus matrisasi, FoBaTS.uz, kognitiv yuklama, diodli zanjirlar, vizual-kinematik modellashtirish, bitiruvchi sifati indeksi, transport vositalari muhandisligi.*

ИННОВАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ ФОРМИРУЮЩЕГО ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ

Аннотация. *В данной статье научно-педагогически обоснована системно-структурная инновационная модель формирования профессиональных компетенций и формативиного оценивания знаний студентов в режиме реального времени по направлению бакалавриата «60711400 – Инженерия транспортных средств» в высших технических учебных заведениях. В исследовании раскрыто концептуальное содержание целевого, дидактико-процессуального и результативного блоков, сформированных на основе Указов Президента Республики Узбекистан № УП-37 и № УП-58, государственного образовательного стандарта и требований рынка труда. Научно обоснованы механизмы оптимизации когнитивной нагрузки студентов и повышения «Индекса качества выпускников» с помощью дидактических инструментариев «Ключевое слово + Трехязычие + Динамическая визуализация».*

Ключевые слова: *формативное оценивание, опорные слова, матрица тезауруса, FoBaTS.uz, когнитивная нагрузка, диодные цепи, визуально-кинематическое моделирование, индекс качества выпускников, инженерия транспортных средств.*

AN INNOVATIVE MODEL OF IMPROVING THE METHODOLOGY OF FORMATIVE ASSESSMENT OF STUDENTS' KNOWLEDGE BASED ON KEYWORDS

Annotation. *This article scientifically and pedagogically substantiates a systemic-structural innovative model for forming professional competencies and real-time formative assessment of students' knowledge in higher technical educational institutions under the "60711400 – Transport Vehicles Engineering" bachelor's degree program. The study reveals the conceptual content of the Goal, Didactic Process, and Result blocks, formed based on the Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan No. UP-37 and No. UP-58, state educational standards, and labor market demands. The mechanisms for optimizing students' cognitive load and increasing the "Graduate Quality Index" using didactic tools of "Keyword + Trilingualism + Dynamic Visualization" are scientifically substantiated.*

Keywords: *formative assessment, keywords, thesaurus matrix, FoBaTS.uz, cognitive load, diode chains, visual-kinematic modeling, graduate quality index, transport vehicles engineering.*

KIRISH

Hozirgi zamonaviy muhandislik-texnika ta'limini rivojlantirishning bugungi bosqichi kadrlar tayyorlash sifati va unumdorligini davlat, jamiyat va strategik ishlab chiqarish tarmoqlarining qat'iy me'yoriy talablari asosida tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevraldagi PF-37-sonli [1] hamda 2026-yil 10-apreldagi PF-58-sonli Farmonlari oliy muhandislik ta'limi muassasalari oldiga strategik ijtimoiy buyurtmalarni qo'ymoqda. Xususan, PF-58-sonli Farmonda belgilangan "Bitiruvchi sifati indeksi"ni ishlab chiqish hamda eng yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan OTM Karyera markazlarini moliyaviy rag'batlantirish mexanizmlari oliy ta'lim tizimiga talabalarning amaliy ko'nikmalari hamda mantiqiy-tizimli tafakkurini dars jarayonining o'zida, real vaqt rejimida formativ baholash va uzluksiz monitoring qilish majburiyatini yuklaydi [2].

Bizning tadqiqotimiz obyekti bo'lgan "60711400 – Transport vositalari muhandisligi (TVM)" bakalavriat ta'lim yo'nalishining amaldagi Davlat ta'lim standartlari hamda Malaka talablarida bo'lajak muhandislardan "texnologik jarayonlarni kognitiv vizuallashtirish, tizimli fikrlash va murakkab transport vositalari konstruksiyalarini mustaqil diagnostika qilish" qobiliyati markaziy o'ringa qo'yilgan [3].

"Avtomobil konstruksiyasi" fanining o'quv materiallari o'ta zich va murakkab bo'lganligi sababli, an'anaviy statik va summativ (kechikkan) nazorat usullari dars xonasida "qora quti" (*black box*) effektini yuzaga keltirib, kognitiv yuklamaning ortishiga hamda mehnat bozori va ish beruvchilarning (Respublika avtomobil sanoati) real talablariga to'laqonli javob bera olmasligiga olib kelmoqda [4, 5].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik arxitekturasi Didaktik jarayon bloki doirasida beshta fundamental metodik yondashuv va uchta yirik ilmiy maktab g'oyalari integratsiyasiga tayanadi:

1.Semantik-kognitiv yondashuv: Fanning ulkan axborot oqimini talabaning ishchi xotirasida oson muhrlash uchun ma'lumotlarni fanning semantik yadrosi (o'zbek, rus va ingliz tillaridagi tayanch so'zlar) orqali kognitiv siqish (*data compression*) va tizimlashtirish jarayonlarini boshqaradi [6].

2.Kvalimetrik-formativ yondashuv: Baholash tizimini an'anaviy statik nazoratdan dars jarayonining o'zida, real vaqt rejimida (*real-time monitoring*) raqamli metrikalar, mantiqiy stop-kadrlar va tayanch so'zlar yordamida uzluksiz o'lchashga yo'naltiradi [7].

3.Vizual-kinematik yondashuv: Avtomobil agregatlari va mexanizmlarining (transmissiya, differensial) murakkab harakat hamda kuch uzatish zanjirlarini 3D animatsiyalar vositasida namoyish etib, fazoviy-kinematik tafakkurni rivojlantiradi.

4.Tarmoqli (LMS-integratsiyalashgan) yondashuv: FoBaTS.uz mualliflik platformasi darsdan oldingi mustaqil kognitiv tayyorgarlik va formativ baholash natijalarini birlashtiruvchi ekotizim sifatida boshqaradi.

5.Adaptiv-professional yondashuv**:** Bo'lajak muhandislarning kasbiy terminologik savodxonligini xalqaro ISO va SAE standartlari talablari darajasida rivojlantirish hamda ularning zamonaviy avtomobilsozlik sanoat klasterlari va global mehnat bozoriga tezkor moslashuvchanligini (*adaptivligini*) ta'minlash metodikasi adaptiv-professional yondashuv nuqtai nazaridan asoslab berilgan [8].

Shu bilan birga, avvalgi ilmiy maqolalarimizda takidlaganimizdek formativ baholash konsepsiyasining nazariy-metodologik genezisi xronologik va qiyosiy jihatdan uchta yirik ilmiy maktablar kesimida sintez qilindi [9].

L.V. Zankovning axborotni kognitiv arxivlash va siqish nazariyasi: Uch tilli tayanch so‘zlar uzoq muddatli xotiradagi murakkab mexanik sxemalarni dars davomida tezkor faollashtirish uchun “kognitiv arxivlovchi” (*data compression*) va “kognitiv ilgaklar” vazifasini bajaradi [10].

J. Swellerning kognitiv yuklamani optimallashtirish nazariyasi (CL = IL + EL + GL): “Tayanch so‘z + Dinamik vizuallashtirish” dastaklarining kiritilishi metodik noaniqliklar tufayli yuzaga keladigan ortiqcha tashqi yuklamani (EL) minimallashtiradi va foydali mantiqiy yuklama (GL) uchun joy ochadi [11].

O.N.Oleynikovanining professional moslashuvchanlik konsepsiyasi: Competency-Based Education (CBE) modeliga ko‘ra, tayanch so‘zlar bo‘lajak muhandisning kognitiv xaritasi (*mental map*) yadrosini tashkil etib, mutlaqo o‘zgargan texnologik vaziyatlarda transport vositasi konstruksiyasini tezkor tahlil qilish imkonini beradi [12].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqotimiz doirasida ishlab chiqilgan ushbu innovatsion modelimiz tizimli-struktura xarakteriga ega bo‘lib, uchta o‘zaro uzviy va funksional bog‘langan bloklarni qamrab oladi(1-rasm):

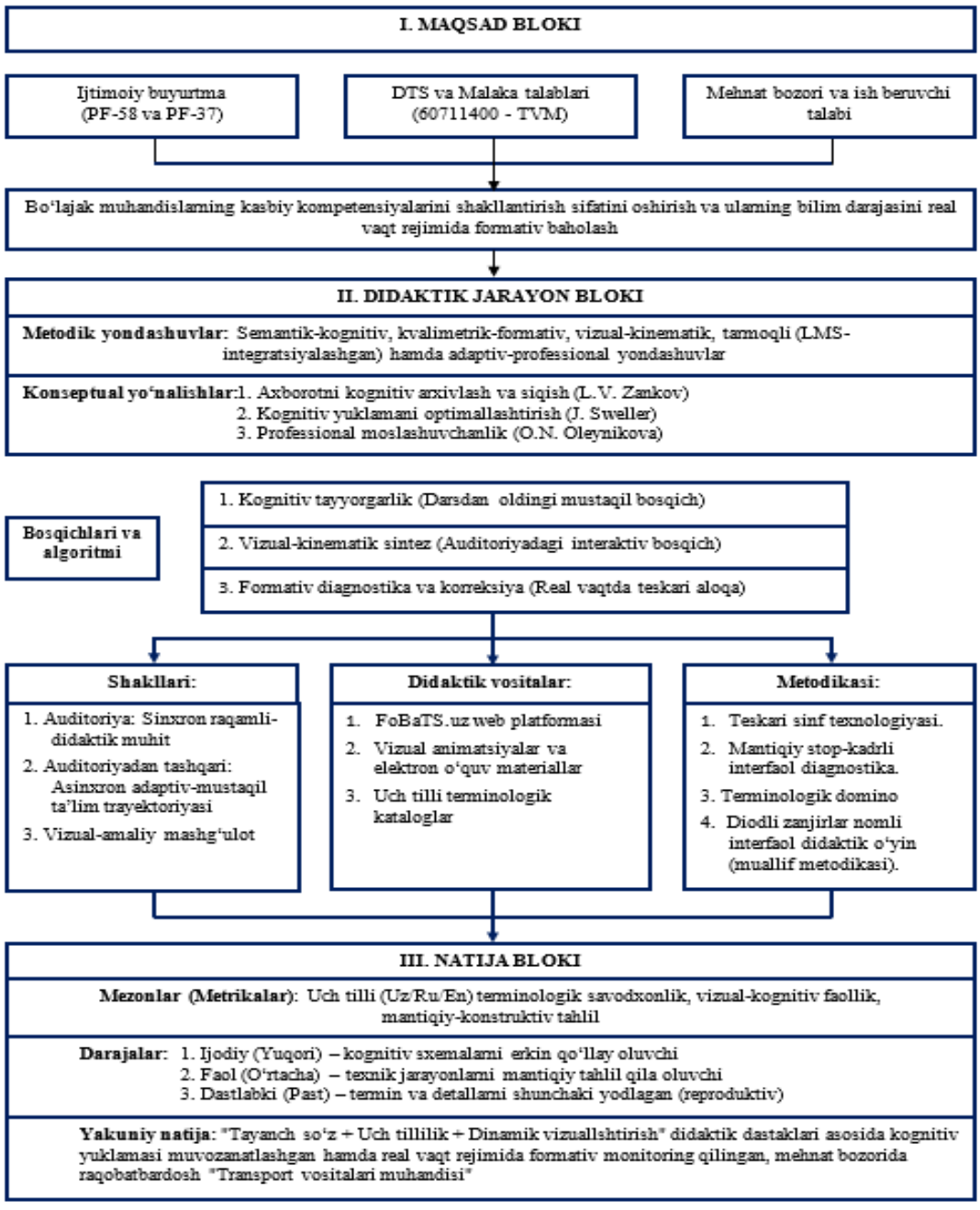

1-rasm. Texnika fanlarini o'qitishda tayanch so'zlar asosida talabalar bilimini formativ baholash metodikasini takomillashtirishning innovatsion modeli

1. Maqsad bloki - Ijtimoiy buyurtma, DTS va Malaka talablari hamda Ish beruvchilar ehtiyojlarini sintez qiladi. Uning bosh maqsadi — bo'lajak muhandislarning

kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish sifatini oshirish va ularning bilim darajasini real vaqt rejimida formativ baholashdan iborat.

2. Didaktik jarayon bloki - o‘quv jarayoni va “Avtomobil konstruksiyasi” fanini o‘qitish algoritmi 3 ta raqamlashtirilgan bosqichda amalga oshiriladi:

1-bosqich. Kognitiv tayyorgarlik: Darsdan oldingi mustaqil bosqich bo‘lib, talaba “Teskari sinf” (*Flipped Class*) texnologiyasi va FoBaTS.uz platformasi orqali mavzuning semantik yadrosi (uch tilli tayanch so‘zlar) hamda animatsiyalar bilan tanishadi.

2-bosqich. Vizual-kinematik sintez: Auditoriyadagi sinxron mashg‘ulot bo‘lib, 3D animatsiyalar namoyish etilayotganda jarayon mantiqiy stop-kadrda to‘xtatiladi.

3-bosqich. Formativ diagnostika va korreksiya: Stop-kadr vaqtida talabalar harakat mantig‘ini uch tilli tayanch so‘zlar va mualliflik “Diodli zanjirlar” interfaol didaktik o‘yini vositasida tahlil qiladilar. Diodning ventil (bir tomonlama o‘tkazish) xossasiga tayanuvchi bu metodikada zanjir uzilganda real vaqt rejimida (*real-time feedback*) xato aniqlanadi va darsning o‘zida korreksiyalanadi [13].

3. Natija bloki - talabalarning kasbiy-diagnostik ko‘nikmalari uchta kompleks metrika va darajalar bo‘yicha kvalimetrik baholanadi:

Baholash metrikalari: Uch tilli (Uz/Ru/En) terminologik savodxonlik, Vizual-kognitiv faollik hamda Mantiqiy-konstruktiv tahlil.

Kompetensiyaviy darajalar: *Ijodiy (Yuqori)* — kognitiv sxemalarni erkin faollashtiradi va operativ tahlil qiladi; *Faol (O‘rta)* — mantiqiy bog‘liqliklarni tahlil qiladi, lekin skaffoldingga ehtiyoj sezadi; *Dastlabki (Past)* — detal va terminlarni shunchaki mexanik yodlagan (reproduktiv).

Pirovardida, “Tayanch so‘z + Uch tillilik + Dinamik vizuallashtirish” didaktik dastaklari asosida ishchi xotiradagi ortiqcha tashqi yuklamasi(EL) muvozanatlashgan, foydali mantiqiy energiyasi (GL) oshirilgan va real vaqt rejimida formativ monitoring qilingan, mehnat bozorida raqobatbardosh “Transport vositalari muhandisi” shakllantiriladi hamda “Bitiruvchi sifati indeksi” yuqori darajaga olib chiqiladi.

XULOSA

Yuqorilardan kelib chiqib, ilmiy jihatdan asoslangan Tizimli-struktura modeli "Avtomobil konstruksiyasi" fanini o'qitishda an'anaviy statik baholashdan voz kechib, real vaqt rejimida formativ monitoring qilish imkonini beradi.

Olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosida biz tamondan yangi yaratilgan "FoBaTS.uz" platformasi va ishlab chiqilgan "Diodli zanjirlar" mualliflik metodikasi[13], J.Swellerning kognitiv yuklama nazariyasiga muvofiq ortiqcha tashqi yuklamani (EL) kamaytiradi va foydali mantiqiy xotira (GL) samaradorligini oshiradi.

Uch tilli tezaurus matrisasi va 3D vizual-kinematik modellashtirish bitiruvchilarning ISO/SAE xalqaro standartlariga moslashuvchanligini ta'minlab, PF-58-sonli Farmonda belgilangan "Bitiruvchi sifati indeksi" va inson kapitali unumdorligini (ROI) oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevraldagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasini "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-37-sonli Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 23.02.2024-y., 06/24/37/0146-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 10-apreldagi "Oliy ta'lim tashkilotlari bitiruvchilarining mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish va Karyera markazlari faoliyatini moliyaviy rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-58-sonli Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 12.04.2026-y., 06/26/58/0280-son.
3. 60711400 – Transport vositalari muhandisligi bakalavriat ta'lim yo'nalishi malaka talablari va Davlat ta'lim standarti. – Toshkent: Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, 2024. – 48 b.
4. Black P., Wiliam D. Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment // Phi Delta Kappan. – London: King's College, 1998. – Vol. 80, No. 2. – P. 139–148.
5. Saydaliyev I. N. Bo'lajak muhandislarni tayyorlashda oliy ta'lim va ishlab chiqarish sinergetik integratsiyasini ta'minlash texnologiyasi : ped. fan. d-ri (DSc) dis. ... avtoref. – Jizzax, 2022. – 68 b.
6. Safarova R. G. va boshqalar. O'quv jarayonida formativ baholash texnologiyalarini qo'llash metodikasi. – Toshkent: Universitet, 2023. – 148 b.
7. Jalilov K. Baholash nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 250 b.

8. Davidova D. T., Saydaliyev I. N., Azimova Z. E. Evolutionary-Theoretical Analysis of Key Concept-Based Teaching Technology in Higher Technical Educational Institutions // American Journal of Alternative Education. – 2026. – Vol. 3, No. 3. – P. 128–132.

9. Davidova D. T. O‘quv jarayonida formativ baholashning evolyutsion-xronologik tahlili // Maktabgacha va maktab ta’limi. – Toshkent, 2026. – № 5 (5). – B. 383–387.

10. Занков Л. В. Обучение и развитие (Экспериментально-педагогическое исследование). – М. : Педагогика, 1975. – 440 с.

11. Sweller J. Cognitive load theory, educational research, and instructional design: some reflections // Instructional Science. – 2010. – Vol. 38, No. 2. – P. 123–138.

12. Олейникова О. Н., Муравьева А. А. Модульно-компетентностный подход в системе профессионального образования и обучения. – М. : Альфа-М, 2011. – 192 с.

13. Davidova D. T. “Diodli zanjirlar” nomli interfaol didaktik o‘yini metodikasi : Mualliflik huquqi obyektlarini deponentlash to‘g‘risidagi guvohnoma № 010526 / O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi «Intellektual mulk markazi» DM. – Toshkent, reestrga kiritilgan sana: 03.07.2026.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA HISSIY INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK OMILLARI

Abrayeva Mehrangiz Bekmirza qizi
Ilmiy tadqiqotchi
mehrangizabrayeva1@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillar tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning intellektual rivojlanishi bilan bir qatorda ularning hissiy va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Tadqiqotda hissiy intellektning mazmun-mohiyati hamda uning boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar shaxsiy rivojlanishidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, ta'limiy-psixologik muhit, pedagogik hamkorlik, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlar, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish hamda hamkorlikka asoslangan ta'lim faoliyati hissiy intellektni rivojlantirishning muhim pedagogik omillari sifatida asoslanadi. Ushbu omillarning o'zaro uyg'unligi o'quvchilarning o'z hissiyotlarini anglash va boshqarish, boshqalarning hissiy holatini tushunish hamda samarali muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Maqola natijalaridan boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning hissiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan pedagogik faoliyatni takomillashtirishda foydalanish mumkin.*

Kalit so'zlar: *boshlang'ich ta'lim, hissiy intellekt, pedagogik omillar, hissiy rivojlanish, pedagogik hamkorlik, ta'lim muhiti, muloqot, emotsional kompetensiya, o'quvchi, shaxs rivojlanishi.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогические факторы, влияющие на развитие эмоционального интеллекта учащихся начальных классов. В современном образовательном процессе наряду с интеллектуальным развитием учащихся важной педагогической задачей является формирование их эмоциональных и социальных компетенций. В исследовании раскрываются сущность эмоционального интеллекта и его роль в личностном развитии детей младшего школьного возраста. Обосновываются такие важные педагогические факторы развития эмоционального интеллекта, как образовательная и психологическая среда, педагогическое сотрудничество, взаимоотношения между учителем и учащимися, учет индивидуальных особенностей школьников и организация совместной учебной деятельности. Подчеркивается, что взаимосвязь и согласованность данных факторов способствует развитию у учащихся способности осознавать и регулировать собственные эмоции, понимать эмоциональное состояние окружающих и эффективно взаимодействовать с ними. Результаты статьи могут быть использованы при совершенствовании педагогической деятельности, направленной на поддержку эмоционального развития учащихся в процессе начального образования.*

Ключевые слова: *начальное образование, эмоциональный интеллект, педагогические факторы, эмоциональное развитие, педагогическое сотрудничество, образовательная среда, общение, эмоциональная компетентность, учащийся, развитие личности.*

PEDAGOGICAL FACTORS OF DEVELOPING EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PRIMARY STUDENTS

Abstract. *This article analyzes the pedagogical factors influencing the development of emotional intelligence in primary school students. In modern education, along with students' intellectual development, fostering their emotional and social competencies is considered an important pedagogical task. The study explores the essence of emotional intelligence and its role in the personal development of children of primary school age. It also substantiates the educational and psychological environment, pedagogical cooperation, teacher–student relationships, consideration of students' individual characteristics, and collaborative learning activities as significant pedagogical factors in the development of emotional intelligence. The study emphasizes that the interaction and consistency of these factors contribute to students' ability to recognize and regulate their own emotions, understand the emotional states of others, and communicate effectively.*

The findings of the article may be used to improve pedagogical practices aimed at supporting students' emotional development in the primary education process.

Keywords: *primary education, emotional intelligence, pedagogical factors, emotional development, pedagogical cooperation, educational environment, communication, emotional competence, student, personality development.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchilarning faqat bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish bilan cheklanib qolmasdan, ularning shaxsiy, ijtimoiy va hissiy rivojlanishini ta'minlash muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchining o'z his-tuyg'ularini anglay olishi, ularni boshqara olishi, atrofdagilarning hissiy holatini tushunishi hamda samarali muloqotga kirisha olishi uning har tomonlama rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan hissiy intellekt shaxsning nafaqat ijtimoiy munosabatlari, balki ta'lim faoliyatidagi faolligi va muvaffaqiyatiga ham ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri sifatida e'tirof etilmoqda [6].

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Hissiy intellekt tushunchasi ilmiy adabiyotlarda shaxsning hissiyotlarni idrok etish, tushunish va boshqarish bilan bog‘liq qobiliyatlari majmui sifatida talqin qilinadi. Mazkur tushunchaning nazariy asoslari P. Salovey va J.D. Mayer tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, keyinchalik hissiy intellektning mazmuni, tarkibiy komponentlari va shaxs faoliyatidagi ahamiyati keng tadqiq etilgan [1;16]. D. Goleman esa hissiy intellektning o‘zini anglash, o‘zini boshqarish, empatiya va ijtimoiy ko‘nikmalar bilan bog‘liq jihatlariga alohida e’tibor qaratgan [2].

Boshlang‘ich maktab yoshi bolaning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda o‘quvchilarning hissiy holatlarini anglash, o‘z kechinmalarini ifodalash, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlarni yo‘lga qo‘yish kabi ko‘nikmalari faol shakllanadi. Ilmiy tadqiqotlarda boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalarda hissiy intellektni rivojlantirish ularning ijtimoiylashuvi, o‘zini boshqarishi va muloqot faoliyatini takomillashtirish bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlanadi [7;8].

Ta’lim jarayonida hissiy intellektning rivojlanishi o‘quvchining individual xususiyatlari bilangina belgilanmaydi. Mazkur jarayonga ta’lim muhiti, o‘qituvchining pedagogik faoliyati, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlar, hamkorlikka asoslangan faoliyat hamda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish kabi qator pedagogik omillar ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining hissiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun qulay psixologik-pedagogik sharoit yaratish hamda maqsadli pedagogik ta’sirni tashkil etish zarurligi qayd etilgan [7;11].

Shu bilan birga, hissiy intellekti rivojlangan o‘quvchilarning ta’lim faoliyatiga munosabati, o‘quv motivatsiyasi va o‘zaro munosabatlarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatilishi mumkin. Xususan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida hissiy intellekt va akademik motivatsiya o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjudligi tadqiqotlarda ko‘rsatib berilgan [6]. Bu esa boshlang‘ich ta’lim jarayonida hissiy intellektni rivojlantirishga ta’sir

etuvchi pedagogik omillarni aniqlash va ulardan samarali foydalanish masalasining ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy pedagogik omillarni aniqlash hamda ularning ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'rni va imkoniyatlarini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslashdan iborat.

TADQIQOT OBYEKTI VA QO'LLANILGAN METODLAR

Tadqiqotning obyekti boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning hissiy intellektini rivojlantirish jarayoni hisoblanadi. Tadqiqotning predmeti esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida hissiy intellektni shakllantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillar, ularni ta'lim jarayonida qo'llash imkoniyatlari hamda ushbu jarayonni pedagogik jihatdan samarali tashkil etish shart-sharoitlaridan iborat.

Tadqiqotning asosiy maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillarni aniqlash, ularning mazmun-mohiyatini ochib berish hamda ta'lim-tarbiya jarayonidagi pedagogik imkoniyatlarini asoslashdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun hissiy intellekt tushunchasining ilmiy-nazariy mazmuni, uning tarkibiy qismlari va boshlang'ich maktab yoshidagi o'quvchilar rivojlanishidagi ahamiyati o'rganildi.

Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlardan foydalanildi. Nazariy metodlar tarkibiga ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va pedagogik hodisalarning mazmunini aniqlash usullari kiritildi. Mazkur metodlar orqali hissiy intellektning mohiyati, uning shaxs rivojlanishidagi o'rni hamda ta'lim jarayonida uni rivojlantirishga oid ilmiy qarashlar o'rganildi.

Ilmiy manbalarni tahlil qilishda P. Salovey va J.D. Mayer tomonidan ilgari surilgan hissiy intellekt konsepsiyasiga, D. Goleman tomonidan ishlab chiqilgan o'zini anglash, o'zini boshqarish, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar bilan bog'liq qarashlarga alohida

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

e'tibor qaratildi [1;2]. Shuningdek, boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarda hissiy intellektning rivojlanish xususiyatlari hamda uning akademik motivatsiya va ta'lim faoliyati bilan bog'liqligiga oid zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilindi [4;11].

Tadqiqotda pedagogik kuzatish metodidan ham foydalanildi. Kuzatish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining turli ta'limiy va ijtimoiy vaziyatlarda o'z hissiyotlarini ifodalashi, tengdoshlari bilan munosabatga kirishishi, nizoli vaziyatlarga munosabati, o'z fikrini bayon qilishi hamda boshqa o'quvchilarning hissiy holatiga munosabat bildirishi kabi jihatlarga e'tibor qaratildi.

Shuningdek, taqqoslash va umumlashtirish metodlari yordamida hissiy intellektni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi pedagogik omillar guruhlashtirildi. Natijada ta'limiy-psixologik muhit, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabat, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, hamkorlikka asoslangan ta'lim faoliyati, empatiyani rivojlantirish hamda o'z hissiyotlarini anglash va boshqarishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat asosiy omillar sifatida ajratib ko'rsatildi.

Tadqiqotda qo'llanilgan metodlarning o'zaro uyg'unligi hissiy intellektni rivojlantirish jarayonini faqat nazariy jihatdan emas, balki boshlang'ich ta'limning amaliy jarayoni bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini berdi. Shu asosda boshlang'ich sinf o'quvchilarining hissiy intellektini rivojlantirishda pedagogik muhit, o'qituvchi faoliyati va o'quvchilarning o'zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonining umumiy mantiqiy ketma-ketligini quyidagicha ifodalash mumkin:

ilmiy manbalarni o'rganish → hissiy intellektning tarkibiy qismlarini aniqlash → pedagogik omillarni guruhlashtirish → boshlang'ich ta'lim jarayonidagi imkoniyatlarni tahlil qilish → pedagogik xulosalarni shakllantirish.

Mazkur metodologik yondashuv keyingi bosqichda aniqlangan pedagogik omillarning mazmunini batafsil tahlil qilish va ularning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining hissiy rivojlanishiga ta’sirini yoritish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Tadqiqot davomida o‘rganilgan ilmiy-pedagogik manbalar, nazariy qarashlar hamda boshlang‘ich ta’lim jarayoniga oid tahlillar asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik omillar tizimlashtirildi. Tahlil natijalariga ko‘ra, hissiy intellektning shakllanishi o‘quvchining individual xususiyatlari bilangina emas, balki u ta’lim olayotgan pedagogik muhit, o‘qituvchi faoliyati va tengdoshlari bilan tashkil etiladigan munosabatlar bilan ham bevosita bog‘liq.

Boshlang‘ich maktab yoshida bola o‘z hissiyotlarini anglash, ularni nomlash, turli vaziyatlarda o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish va atrofidagi insonlarning hissiy holatini tushunishni faol o‘rganadi. Shu sababli mazkur davrda hissiy intellektni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik ta’sir izchil, maqsadli va bolaning yosh xususiyatlariga mos tashkil etilishi lozim.

Tadqiqot natijasida aniqlangan asosiy pedagogik omillar quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirishning asosiy pedagogik omillari

№	Pedagogik omil	Mazmuni	Rivojlantiriladigan hissiy ko‘nikmalar
	Ta’limiy-psixologik muhit	O‘quvchi o‘zini xavfsiz, erkin va qadrlangan his qiladigan muhitni yaratish	Hissiy xavfsizlik, o‘ziga ishonch

	O‘qituvchi-o‘quvchi munosabati	O‘zaro hurmat, ishonch, tinglash va qo‘llab-quvvatlashga asoslangan munosabat	O‘z hissiyotini ifodalash, muloqot
	Individual yondashuv	O‘quvchilarning yosh, individual va hissiy xususiyatlarini hisobga olish	O‘zini anglash, o‘zini boshqarish
	Hamkorlikdagi faoliyat	Juftlik va kichik guruhlarda birgalikda topshiriqlar bajarish	Empatiya, tinglash, hamkorlik
	Hissiyotlarni anglash va boshqarish	O‘quvchining o‘z hissiy holatini aniqlashi va boshqarish usullarini egallashi	O‘zini boshqarish
	Empatiya va muloqot	Boshqalarning hissiy holatini tushunish va unga mos munosabat bildirish	Empatiya, ijtimoiy ko‘nikmalar

Jadvaldan ko‘rinadiki, hissiy intellektni rivojlantirish jarayonida pedagogik omillar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o‘zaro bog‘liq tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, qulay psixologik muhit o‘quvchining o‘z fikrini va hissiyotlarini erkin ifodalashiga imkon yaratadi. O‘qituvchi tomonidan qo‘llab-quvvatlovchi munosabatning mavjudligi esa o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi. Bu ikki omil keyinchalik o‘quvchining tengdoshlari bilan hamkorlik qilishi va muloqotga kirishishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Ta’limiy-psixologik muhitning ta’siri

Boshlang'ich sinf o'quvchisining hissiy rivojlanishida ta'limiy-psixologik muhit alohida ahamiyatga ega. O'quvchi o'zini sinf jamoasining to'laqonli a'zosi sifatida his qilishi, o'z fikrini erkin bildira olishi va xatoga yo'l qo'yganida salbiy munosabatga duch kelmasligi uning hissiy barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bunday muhitda o'quvchi o'z kechinmalarini yashirmasdan ifodalashga, o'zining xatti-harakatlarini tahlil qilishga va zarur holatlarda yordam so'rashga o'rganadi. Shu jihatdan o'qituvchining sinfdagi muloqot madaniyati va pedagogik munosabati hissiy intellektni rivojlantirishning muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi.

O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarning o'rni

Tadqiqot tahlili o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ijobiy munosabatlar hissiy intellekt rivojlanishiga bevosita pedagogik ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. O'qituvchining o'quvchini tinglashi, uning hissiy holatini tushunishga harakat qilishi va muammoli vaziyatlarda vazmin munosabatda bo'lishi o'quvchi uchun amaliy namuna vazifasini bajaradi.

O'quvchilar kattalarning xatti-harakatlarini kuzatish orqali turli hissiy vaziyatlarda qanday munosabat bildirishni o'rganadilar. Shu sababli o'qituvchining o'z hissiyotlarini boshqarishi, keskin vaziyatlarda hissiy barqarorlikni saqlashi va o'quvchilarga hurmat bilan murojaat qilishi hissiy tarbiyaning tabiiy vositasiga aylanadi.

Individual xususiyatlarni hisobga olish

Boshlang'ich sinf o'quvchilari hissiy reaksiyasi, xarakteri, muloqotga kirishuvchanligi va o'z kechinmalarini ifodalash qobiliyati bilan farqlanadi. Shuning uchun hissiy intellektni rivojlantirishda individual yondashuv muhim pedagogik omillardan biri hisoblanadi.

Ayrim o'quvchilar o'z his-tuyg'ularini ochiq ifodalashga moyil bo'lsa, ayrimlari o'z kechinmalarini ichida saqlashi mumkin. Bunday holatda o'qituvchi o'quvchini majburlamasdan, turli pedagogik topshiriqlar orqali uning hissiy holatini ifodalashiga imkon yaratishi zarur.

Individual yondashuvning asosiy mazmuni o‘quvchiga tayyor hissiy javobni berish emas, balki uni o‘z hissiyotini mustaqil anglash va izohlashga yo‘naltirishdan iborat. Masalan, “Bugun o‘zingni qanday his qilyapsan?”, “Nima sababdan shunday his qilyapsan?”, “Bu vaziyatda o‘zingni qanday tutishing mumkin?” kabi savollar o‘quvchining hissiy refleksiyasini rivojlantirishi mumkin.

Hamkorlikka asoslangan faoliyat

Hissiy intellektni rivojlantirishda hamkorlikdagi faoliyatning imkoniyatlari yuqori. Juftlik va kichik guruhlarda tashkil etiladigan topshiriqlar davomida o‘quvchilar o‘z fikrlarini bayon qilish, boshqa o‘quvchini tinglash, kelishish va turli fikrlarni qabul qilish tajribasiga ega bo‘ladilar.

Ayniqsa, guruhli topshiriqlarda umumiy maqsadga erishish uchun o‘quvchilarning bir-birini qo‘llab-quvvatlashi talab qilinadi. Bu jarayonda o‘quvchi nafaqat o‘z manfaatini, balki guruhdagi boshqa a’zolarning fikri va hissiy holatini ham hisobga olishni o‘rganadi. Natijada empatiya, hamkorlik va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari rivojlanadi.

Hissiyotlarni anglash va boshqarish

Hissiy intellektning muhim tarkibiy jihatlaridan biri o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish qobiliyatidir [1;2]. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mazkur ko‘nikmani shakllantirish uchun dars jarayoniga sodda, yoshga mos refleksiv topshiriqlarni kiritish mumkin.

Masalan, o‘quvchilarga turli hissiy holatlar aks etgan vaziyatlarni taqdim etish va ulardan qahramonning hissiyotini aniqlash so‘raladi. Keyingi bosqichda esa o‘quvchi shu vaziyatda o‘zi qanday yo‘l tutishini tushuntiradi. Bunday topshiriqlar o‘quvchining hissiyot va xatti-harakat o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunishiga yordam beradi.

Shuningdek, o‘quvchilarga salbiy hissiy holat yuzaga kelganida uni boshqarishning maqbul usullarini topish topshirig‘ini berish mumkin. Bu orqali o‘quvchi hissiy holatni

shunchaki boshdan kechirish bilan cheklanmay, uni boshqarish mumkinligini anglay boshlaydi.

Empatiya va samarali muloqot

Empatiya boshqa insonning hissiy holatini tushunish va uning kechinmalariga nisbatan mos munosabat bildirish bilan bog‘liq. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida empatiyani rivojlantirish uchun badiiy matnlar, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlar va guruhli muhokamalardan foydalanish mumkin.

Masalan, o‘quvchilarga hikoya qahramonining muayyan vaziyatdagi hissiy holatini aniqlash topshiriladi. Keyin “Agar sen uning o‘rnida bo‘lganingda nima qilarding?”, “Unga qanday yordam berarding?” kabi savollar beriladi. Ushbu faoliyatlar o‘quvchini vaziyatga boshqa inson nuqtayi nazaridan qarashga undaydi.

Shuningdek, samarali muloqotni shakllantirish uchun o‘quvchilarga suhbatdoshini bo‘lmasdan tinglash, fikrini hurmat qilish, o‘z nuqtayi nazarini muloyim ifodalash va kelishmovchilik yuzaga kelganda murosaga kelish kabi qoidalarni amaliy vaziyatlarda o‘rgatish mumkin.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirish ko‘p omilli pedagogik jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Unda ta’lim muhiti, o‘qituvchi shaxsi, individual yondashuv, hamkorlikdagi faoliyat, hissiy refleksiya va empatik muloqot bir-birini to‘ldiruvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur omillarning uyg‘un tashkil etilishi o‘quvchilarning hissiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun zarur pedagogik sharoitlarni yaratadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirish zamonaviy boshlang‘ich ta’lim jarayonining muhim pedagogik vazifalaridan biri ekanligi aniqlandi. Hissiy intellekt o‘quvchining o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish, boshqa insonlarning hissiy holatini tushunish hamda ular bilan samarali muloqot qilish imkonini beruvchi muhim kompetensiyalar

majmuasi sifatida namoyon bo'ladi. Mavjud ilmiy manbalarda ham hissiy intellektning o'quvchilarning ijtimoiylashuvi, muloqot faoliyati va ta'lim motivatsiyasi bilan bog'liqligi qayd etilgan [6;8].

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida hissiy intellektning rivojlanishi faqat o'quvchining individual xususiyatlariga bog'liq bo'lmay, ta'lim jarayonida yaratiladigan pedagogik shart-sharoitlar bilan ham chambarchas bog'liq. Ayniqsa, qulay ta'limiy-psixologik muhit, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ijobiy munosabat, individual yondashuv, hamkorlikka asoslangan faoliyat, hissiyotlarni anglash va boshqarishga yo'naltirilgan topshiriqlar hamda empatik muloqot hissiy intellektni rivojlantirishning asosiy pedagogik omillari sifatida belgilandi.

Qulay psixologik muhit o'quvchining o'z fikri va hissiyotlarini erkin ifodalashi uchun zarur sharoit yaratadi. Bunday muhitda o'quvchi xato qilishdan qo'rqmasdan o'z fikrini bayon qilish, o'z hissiy holatini tushuntirish va zarur hollarda yordam so'rash imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'qituvchisi tomonidan o'zaro hurmat, ishonch va qo'llab-quvvatlashga asoslangan ta'lim muhitini yaratish muhim hisoblanadi.

O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlar ham hissiy intellekt rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. O'qituvchining o'z hissiyotlarini boshqara olishi, o'quvchilarni tinglashi, ularning kechinmalariga hurmat bilan munosabatda bo'lishi bolalar uchun amaliy namuna vazifasini bajaradi. Shu jihatdan pedagogning shaxsiy va kasbiy madaniyati o'quvchilarning hissiy kompetensiyalarini shakllantirishga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biridir.

Tadqiqot natijalari asosida boshlang'ich ta'lim amaliyoti uchun quyidagi pedagogik tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

- dars jarayonida o'quvchilarning hissiy holatini aniqlash va ifodalashga imkon beruvchi qisqa refleksiv topshiriqlardan foydalanish;

- o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda individual pedagogik yondashuvni tashkil etish;

- juftlik va kichik guruhlardagi hamkorlik faoliyatidan muntazam foydalanish;

- badiiy matn va hayotiy vaziyatlar asosida empatiyani rivojlantiruvchi savol va topshiriqlarni qo‘llash;

- o‘quvchilarga nizoli vaziyatlarni tinch va konstruktiv tarzda hal qilish usullarini o‘rgatish;

- o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida o‘zaro hurmat va ishonchga asoslangan pedagogik munosabatni shakllantirish;

- o‘quvchilarning hissiy rivojlanishini faqat alohida mashg‘ulotlar bilan cheklamasdan, barcha fanlar va tarbiyaviy faoliyat mazmuniga integratsiya qilish.

Umuman olganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirish tizimli va uzluksiz pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Hissiy intellektning rivojlanishi o‘quvchilarning o‘zini anglash va boshqarish qobiliyatlarini takomillashtirish bilan bir qatorda, ularning tengdoshlari va kattalar bilan samarali munosabat o‘rnatishiga ham yordam beradi. Shuning uchun boshlang‘ich ta’limda intellektual rivojlanish bilan bir qatorda o‘quvchilarning hissiy va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlarni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur xulosalar boshlang‘ich ta’lim jarayonida hissiy intellektni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatni takomillashtirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlarda esa ushbu pedagogik omillarning samaradorligini tajriba-sinov ishlari asosida aniqlash, o‘quvchilarning hissiy intellekt darajasini baholash mezonlarini ishlab chiqish va amaliy-metodik tavsiyalarni takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mayer J.D., Salovey P. What is Emotional Intelligence? Emotional Development and Emotional Intelligence: Educational Implications. – New York: Basic Books, 1997.

2. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – New York: Bantam Books, 1995.
3. Bar-On R., Parker J.D.A. The Handbook of Emotional Intelligence: Theory, Development, Assessment, and Application at Home, School, and in the Workplace. – San Francisco: Jossey-Bass, 2000.
4. García-Tudela P.A., Marín-Sánchez P. Education of Emotional Intelligence at School-age: An Exploratory Study From the Teaching Perspective. Revista Electrónica Educare. – 2021. – Vol. 25, No. 3.
5. Valenzuela-Santoyo A.C., Portillo-Peñuelas S.A. Emotional Intelligence in Primary Education and Its Relationship with Academic Performance. Revista Electrónica Educare. – 2018. – Vol. 22, No. 3.
6. Emotional intelligence and academic motivation in primary school students. Psicologia: Reflexão e Crítica. – 2022. – Vol. 35.
7. Volkova A.V. Psychological and pedagogical conditions for the development of emotional intelligence in children of primary school age. Pedagogical Education. – 2024. – Vol. 5, No. 2. – P. 191–201.
8. Sanda O. The specifics and levels of development of emotional intelligence in primary school pupils. Acta et Commentationes, Sciences of Education. – 2024. – Vol. 37, No. 3. – P. 233–240.
9. Emotional intelligence as a predictor for academic achievement of children: Evidence from primary schools of southern Ethiopia. Social Sciences & Humanities Open. – 2024. – Vol. 9.
10. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
11. Jamalova K.Sh. Formation of Emotional Intelligence in Primary Students – as a Current Pedagogical Problem. International Journal of Science and Technology. – 2025. – Vol. 2, No. 8. – P. 16–19.
12. Bekbo'sinova L. Boshlang'ich sinflarda ijtimoiy-emotsional o'rganishni yo'lga qo'yish. Markaziy Osiyo ta'lim va innovatsiyalar jurnali. – 2025.
13. Murotmusayev B., Namazova G.B. Development of Students' Emotional Intelligence as a Socio-Pedagogical Task. Spectrum Journal of Innovation. – 2023. – P. 17–19.
14. Umarov B.M., Murotmusayev K.B. Emotional Intelligence as a Psychological Category. Diversity Research Journal. – 2023. – Vol. 1, No. 9. – P. 18–24.
15. Khayitova Z.M. Psychological Characteristics of Emotional Intelligence Formation in Primary School Age. The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – Vol. 3, No. 4. – P. 664–669.
16. Salovey P., Mayer J.D. Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality. – 1990. – Vol. 9, No. 3. – P. 185–211.
17. Mayer J.D., Caruso D.R., Salovey P. Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications. Psychological Inquiry. – 2004. – Vol. 15, No. 3. – P. 197–215.

18. Bar-On R. The Bar-On Model of Emotional-Social Intelligence (ESI). Psicothema. – 2006. – Vol. 18. – P. 13–25.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

YASHIL KIMYO TA`LIMINI RIVOJLANTIRISHNING HALQARO TAJIBALARI

Hilolaxon Yusupova Shuxratovna,
Namangan davlat pedagogika instituti stajer-tadqiqotchisi,
E-mail: yusupovahilola22@gmail.com
Qodirxonov Murodxon Rashidxonovich
Namangan davlat pedagogika instituti профессори, к.ф.д

Annotatsiya*. Mazkur maqolada maktab ta'limining kimyo fani dasturlariga yashil kimyo ta'limini integratsiya qilishning ilmiy-metodik asoslari va pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqish hamda xalqaro tajribalar asosida O'zbekiston ta'lim tizimiga mos integratsiya modelini taklif etishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, kontent tahlili, tizimli tahlil, shuningdek kompetensiyaviy yondashuv hamda tizimli fikrlash metodologiyasidan foydalanildi. Maqolada UNESCO, ACS, IUPAC ma`lumotlari hamda so`ngiyillarda chop etilgan ilmiy maqolalar sharxlangan.*

Kalit so'zlar: *yashil kimyo, kimyo ta'limi, barqaror rivojlanish, tizimli fikrlash, kompetensiyaviy yondashuv, yashil laboratoriya.*

INTERNATIONAL EXPERIENCES IN THE DEVELOPMENT OF GREEN CHEMISTRY EDUCATION

Hilolaxon Yusupova Shuxratovna
Researcher at Namangan State Pedagogical Institute, yusupovahilola22@gmail.com
Qodirxonov Murodxon Rashidxonovich
Professor at Namangan State Pedagogical Institute

Abstract. *This article aims to develop the scientific and methodological foundations and pedagogical technologies for integrating green chemistry education into school chemistry curricula, as well as to propose an integration model adapted to the education system of Uzbekistan based on international experience. The study employed comparative analysis, content analysis, systems analysis, as well as a competency-based approach and systems thinking methodology. The article also reviews materials and recommendations developed by UNESCO, ACS, and IUPAC, along with recent scientific publications in the field.*

Keywords: *green chemistry, chemistry education, sustainable development, systems thinking, ESD, competency-based approach, green laboratory, economy, life cycle assessment.*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ЗЕЛЕНОЙ ХИМИИ

Хилолахон Юсупова Шухратовна,
стажер-исследователь Наманганского государственного педагогического института,
E-mail: yusupovahilola22@gmail.com
Кодирхонов Муродхон Рашидхонович
Профессор Наманганского государственного педагогического института, кандидат филологических наук

Аннотация. *Цель данной статьи — разработка научно-методологических основ и педагогических технологий интеграции образования в области зеленой химии в школьные программы по химии и предложение модели интеграции, подходящей для системы образования Узбекистана, на основе международного опыта. В исследовании использованы сравнительный анализ, контент-анализ, систематический анализ, а также компетентностный подход и методология системного мышления. В статье рассматриваются данные ЮНЕСКО, АКС, ИЮПАК и научные статьи, опубликованные в последние годы.*

Ключевые слова: *зеленая химия, химическое образование, устойчивое развитие, системное мышление, компетентностный подход, зеленая лаборатория.*

KIRISH

XXI asrda insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolar — iqlim o'zgarishi, atmosfera havosining ifloslanishi, suv va tuproq resurslarining degradatsiyasi, biologik xilma-xillikning kamayishi hamda tabiiy resurslardan samarasiz foydalanish bilan bog'liq ekologik xavflardir. Ushbu muammolarni hal etishda fan va ta'limning, ayniqsa kimyo ta'limining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Kimyo fani nafaqat sanoat va texnologiyalar rivojlanishining ilmiy asosi, balki ekologik muammolarni oldini olish va barqaror rivojlanishni ta'minlashning muhim vositasi ham hisoblanadi.

So'nggi yillarda xalqaro miqyosda kimyo ta'limini modernizatsiya qilish jarayonida "Yashil kimyo tamoyillari" konsepsiyasi keng rivojlanmoqda. Bu konsepsiyaning ilmiy-nazariy negizi P.Anastas va J.Warner tomonidan asoslab berilgan bo'lib, ular kimyoviy jarayonlarni loyihalashda xavfli moddalardan voz kechish, chiqindilarni oldini olish va atom iqtisodiyoti kabi 12 tamoyilni ilgari surgan [1]. Mazkur konsepsiya kimyo fanini o'qitishda ekologik xavfsizlik, resurslardan oqilona foydalanish, energiya samaradorligi, chiqindilarni kamaytirish va aylanma iqtisodiyot tamoyillarini o'quv jarayoniga

integratsiya qilishni nazarda tutadi. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan "Education for Sustainable Development: A Roadmap" hujjatida ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda barqaror rivojlanish kompetensiyalarini shakllantirish ekani alohida ta'kidlangan [2]. Xuddi shuningdek, IUPAC tomonidan boshlangan xalqaro loyiha doirasida kimyo ta'limini tizimli fikrlash asosida qayta yo'naltirish tavsiya etiladi [3,4], bu esa maktab va oliy ta'lim dasturlariga yashil kimyo tamoyillarini bosqichma-bosqich joriy etishni nazarda tutadi.

Kimyo ta'limini yashil kimyo tamoyillari asosida modernizatsiya qilish nafaqat o'quvchilarning nazariy bilimlarini oshiradi, balki ularda ekologik madaniyat, tanqidiy va tizimli fikrlash, muammolarni kompleks tahlil qilish, xavfsiz laboratoriya faoliyatini tashkil etish hamda ekologik mas'uliyatni rivojlantirishga xizmat qiladi [5,6]. Shu sababli rivojlangan davlatlar, jumladan AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya, Finlandiya, Avstraliya, Janubiy Koreya va Xitoyda maktab kimyo ta'limi dasturlariga yashil kimyo elementlarini integratsiya qilish davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

O'zbekistonda ham 2023-yil 11-sentabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida 2030-yilgacha 'yashil' iqtisodiyotga o'tish strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmon [7], ekologik ta'limni rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlari va ta'lim sohasidagi islohotlar yashil kimyo ta'limini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoit yaratmoqda. Biroq umumiy o'rta ta'lim maktablarining amaldagi kimyo o'quv dasturlari tahlili shuni ko'rsatadiki, yashil kimyoning 12 tamoyili, Tizimli fikrlash,Hayotiy siklni baholash (HSB), Yashil laboratoriya kabi zamonaviy yondashuvlar hali tizimli ravishda o'quv mazmuniga integratsiya qilinmagan. Bu esa ekologik kompetensiyalarning yetarli darajada shakllanmasligiga olib kelmoqda.

Yashil kimyo ta'limining nazariy va metodologik asoslari P.Anastas va J.Warnerning fundamental ishida [1], shuningdek I.Eilks va hamkasblarining maktab kimyo ta'limiga oid tadqiqotlarida [8,9,10] yoritilgan. Burmeister, Rauch va Eilks (2012)

tomonidan o'tkazilgan tahlilda kimyo ta'limining Barqaror rivojlanish uchun ta'lim (BRT) g'oyalariga qo'shgan hissasi ko'rib chiqilgan [8]. Linkwitz va Eilks (2022) Germaniya maktablarida yashil kimyo elementlarini amaldagi o'quv dasturiga joriy etish bo'yicha amaliyot-tadqiqot loyihasini tasvirlaydi [10].

Tizimli fikrlash yo'nalishida P.Mahaffy kimyo ta'limini qayta yo'naltirish konsepsiyasini ishlab chiqqan [3,10]; bu g'oya keyinchalik Orgill, York va MacKellar tomonidan kimyo ta'limi hamjamiyati uchun batafsil asoslab berilgan [11], shuningdek Aubrecht tomonidan grafik vositalar orqali vizuallashtirilgan [12]. G.Hurst tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda yashil kimyo ta'limiga xalqaro miqyosda tizimli fikrlash asosida yondashish tahlil qilingan [5,6].

UNESCO va IUPAC tomonidan ishlab chiqilgan hujjatlarda [2,4] yashil kimyo ta'limini maktab va oliy ta'lim dasturlariga integratsiya qilishning umumiy metodologik yo'nalishlari belgilangan

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xalqaro miqyosda yashil kimyo ta'limini rivojlantirish bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da [1,6,9,13,14,15], O'zbekiston maktab kimyo ta'limi dasturlariga yashil kimyo tamoyillarini integratsiya qilishning ilmiy-metodik modeli, bosqichlari, pedagogik texnologiyalari va baholash mezonlari hali kompleks tarzda ishlab chiqilmagan. Mazkur maqola aynan shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, мaqolaning asosiy maqsadi maktab ta'limining kimyo fani dasturlariga yashil kimyo ta'limini integratsiya qilishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish hamda xalqaro tajribalar asosida O'zbekiston ta'lim tizimi uchun konseptual integratsiya modelini taklif etishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot maktab ta'limining kimyo fani dasturlariga yashil kimyo ta'limini integratsiya qilishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, unda zamonaviy pedagogik tadqiqot metodlari, qiyosiy ta'lim tahlili hamda tizimli

yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi UNESCOning Barqaror rivojlanish ta'limi konsepsiyasiga [12], yashil kimyoning 12 tamoyiliga [1], kompetensiyaviy yondashuv (kompetensiyaga asoslangan ta'lim) hamda tizimli fikrlash (Systems Thinking) nazariyalariga [3,11,16] tayandi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida quyidagi ilmiy yondashuvlar tanlandi:

- tizimli yondashuv (Systems Thinking);
- kompetensiyaviy yondashuv (Competency-Based Education);
- konstruktivistik yondashuv (Constructivism);
- barqaror rivojlanish uchun ta'lim (Education for Sustainable Development — ESD);
- fanlararo integratsiya (Interdisciplinary Integration);
- loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning);
- muammoli ta'lim (Problem-Based Learning).

Mazkur yondashuvlar o'quvchilarda nafaqat kimyoviy bilimlarni, balki ekologik tafakkur, mas'uliyatli qaror qabul qilish, resurslardan oqilona foydalanish va barqaror rivojlanish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur ilmiy-tahlily ishda kontent, qiyoslash,tizimli fikrlash kabi tahliliy usullardan foydalanildi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi yashil kimyo ta'limini maktab kimyo fani dasturlariga integratsiya qilishni kompleks o'rganish imkonini berdi. Kontent tahlili, qiyosiy tahlillari hamda tizimli fikrlash yondashuvining uyg'un qo'llanilishi O'zbekistonda yashil kimyo ta`limining xalqaro tajriba bilan qiyoslash va milliy sharoitga mos integratsiya modelini ishlab chiqish uchun mustahkam ilmiy asos yaratdi.

TADQIQOT NATIJALARI

3.1. Xalqaro tajribalar asosida maktab kimyo ta'limiga yashil kimyo tamoyillarini integratsiya qilish holatining qiyosiy tahlili

So'nggi yillarda yashil kimyo ta'limini maktab va oliy ta'lim tizimiga integratsiya qilish barqaror rivojlanish strategiyasining muhim yo'nalishiga aylandi. AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya, Finlandiya, Avstraliya, Xitoy va Janubiy Koreya kabi davlatlarda yashil kimyo tamoyillari kimyo ta'limining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda [5,6,9,810,16]. Mazkur mamlakatlarda kimyo ta'limi nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish, balki ekologik mas'uliyat, resurslardan oqilona foydalanish, tizimli fikrlash va innovatsion texnologiyalarni qo'llash kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan.

Xalqaro tajribalarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, barcha mamlakatlarda yashil kimyo ta'limini joriy etishning asosiy maqsadi o'quvchilarda barqaror rivojlanish g'oyalarini shakllantirish va ekologik xavfsiz texnologiyalarni tushunishga yordam berishdan iborat[5,6]. Biroq bu maqsadga erishish mexanizmlari mamlakatlarning ta'lim siyosati, iqtisodiy rivojlanishi va milliy ustuvor yo'nalishlariga qarab farqlanadi 1-jadvalga qarang.

1-jadval. Xalqaro tajribalarda yashil kimyo ta'limining asosiy yo'nalishlari (muallif ishlanmasi, [4,5,6,10,16] asosida).

Mamlakat	Asosiy yondashuv	O'quv dasturiga integratsiya	Yashil kimyoga asoslangan laboratoriyaning mavjudligi	Tizimli fikrlash	SDG* hamda ESD**ga muvofiqligi
AQSH	Yashil kimyo tizimi	To'liq	+	+	+
Buyuk Britaniya	Yashil kimyo tizimi	To'liq	+	+	+

Mamlakat	Asosiy yondashuv	O'quv dasturiga integratsiya	Yashil kimyoga asoslangan laboratoriyaning mavjudligi	Tizimli fikrlash	SDG* hamda ESD**ga muvofiqligi
Germaniya	Yashil iqtisodiyot	To'liq	+	+	+
Yaponiya	Yashil kimyo tizimi	To'liq	+	+	+
Finlandiya	Hodisalarga asoslangan ta'lim	Yuqori	+/-	+	+
Avstraliya	Tadqiqotgaasoslangantaʼlim	Yuqori	+	+	+
Xitoy	Yashilishlabchiqarish	Yuqori	+	+/-	+
Janubiy Koreya	Yashil oʻsish	Yuqori	+	+	+

Izoh: "+" — to'liq joriy etilgan; "±" — qisman joriy etilgan.

**- BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG),*

***- UNESCOning "Barqaror rivojlanish uchun ta`lim konsepsiyas(ESD).*

Jadval natijalari shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda yashil kimyo ta'limi alohida fan sifatida emas, balki kimyo kursining barcha bo'limlariga integratsiya qilingan. Ayniqsa, AQSH va Buyuk Britaniyada laboratoriya mashg'ulotlari yashil kimyo tamoyillari asosida qayta tashkil etilgan bo'lib, xavfli reagentlardan foydalanishni kamaytirish, mikrousulli tajribalarni o'tkazish va chiqindilarni minimallashtirishga alohida e'tibor qaratiladi [1,5].

Yaponiya va Janubiy Koreya tajribasida esa yashil kimyo ta'limi raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va virtual laboratoriyalar bilan integratsiya qilingan. Bu esa o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini xavfsiz muhitda rivojlantirish imkonini beradi.

Tahlillarimiz, rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy kimyo ta'limi faqat an'anaviy kimyoviy bilim va savodxonlik bilan cheklanmasdan, ekologik barqarorlik, tizimli fikrlash, yashil kimyo, hayotiy siklni baholash va aylanma iqtisodiyot kabi zamonaviy kompetensiyalarni ham qamrab olishini ko'rsatadi. Taqqoslash AQSH, Germaniya, Yaponiya, Finlyandiya va O'zbekistonda kimyo ta'limi doirasida shakllantiriladigan asosiy quyidagi kompetensiyalar bo'yicha amalga oshirildi: Kimyoviy savodxonlik, Ekologik, Tizimli fikrlash, Yashil kimyo, LCA (Life Cycle Assessment — mahsulot yoki jarayonning hayotiy siklini baholash), Innovasion fikrlash kompetensiyali.

O'zbekistonda kimyo fanini o'rganuvchilarida kimyoviy savodxonlik to'liq shakllangan bo'lsada, unga bog'liq ravishda ekologik kompetensiya va innovasion fikrlash ompetensiyalari qisman rivojlangan, Tizimli fikrlash, Yashil kimyo kompetensiyalari yo'nalishlarida ayrim kamchiliklar.Shu bois, kimyo o'qituvchilarini tayyorlash dasturlariga yashil kimyo prinsiplari, tizimli fikrlash, LCA konsepsiyalarini integratsiya qilish O'zbekiston ta'lim tizimini xalqaro zamonaviy tendensiyalarga yaqinlashtirishning muhim yo'nalishi hisoblanadi.

O'zbekiston uchun asosiy muammo kimyoviy bilimlarning yetishmasligi emas, balki ularni barqaror rivojlanish va ekologik mas'uliyat nuqtai nazaridan kompleks qo'llash kompetensiyalarining yetarlicha shakllanmaganligi ekanini ko'rsatadi.

Olib borilgan qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatdiki, rivojlangan mamlakatlarda yashil kimyo ta'limi alohida mavzu sifatida emas, balki butun kimyo ta'limining metodologik asosiga aylangan [1,5,6]. O'quvchilar nazariy bilimlarni amaliy faoliyat, loyiha ishlari, laboratoriya tajribalari va raqamli vositalar orqali o'zlashtiradilar. Natijada ularda

ekologik madaniyat, tizimli fikrlash, muammolarni kompleks tahlil qilish va barqaror rivojlanishga yo'naltirilgan qarorlar qabul qilish ko'nikmalari shakllanadi.

O'zbekiston umumiy o'rta ta'lim maktablarining amaldagi kimyo dasturlari esa fundamental bilimlarni shakllantirishga xizmat qilayotgan bo'lsa-da, yashil kimyoning zamonaviy komponentlari tizimli ravishda integratsiya qilinmagan. Ayniqsa, Yashil kimyo, Ekologik, Tizimli fikrlash, mahsulot yoki jarayonning hayotiy siklini baholash, innovasion fikrlash kompetensiyalarinio'quv dasturiga kiritish dolzarb масалади р.

Mazkur natijalar O'zbekiston ta'lim tizimida kimyo fanini modernizatsiya qilish uchun yangi konseptual model va integratsiya texnologiyasini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi. Shu asosda "O'zbekistonda maktab kimyo ta'limiga yashil kimyoni integratsiya qilishning konseptual modeli"yaratish bo`yicha tadqiqotlarni amalga oshimoqdamiz va ushbu dstlabki model keng ilmiy jamoatchilikka muhokama uchun keying ishlarimizda taqdim etiladi.

XULOSA

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, xalqaro tajribada yashil kimyo ta'limi barqaror rivojlanish maqsadlari, tizimli fikrlash va kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan [2,3,12,16]. O'zbekiston ta'lim tizimida esa bu yo'nalishda muayyan imkoniyatlar mavjud bo'lsa-da, metodik ta'minot va o'quv mazmunini takomillashtirish talab etiladi. Xalqaro tajribalarning mos elementlarini milliy ta'lim tizimiga integratsiya qilish orqali kimyo ta'limining sifati va o'quvchilarning ekologik kompetensiyalarini sezilarli darajada oshirish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Anastas P.T., Warner J.C. Green Chemistry: Theory and Practice. — Oxford: Oxford University Press, 1998. — 135 p.
2. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. — Paris: UNESCO, 2020. — 66 p.
3. Mahaffy P.G., Krief A., Hopf H., Mehta G., Matlin S.A. Reorienting chemistry education through systems thinking // Nature Reviews Chemistry. — 2018. — Vol. 2. — Art. 0126.

4. IUPAC. Learning Objectives and Strategies for Infusing Systems Thinking into (Post-)Secondary General Chemistry Education. IUPAC Project No. 2017-010-1-050. — Research Triangle Park, NC: International Union of Pure and Applied Chemistry, 2017.
5. Hurst G.A. Systems thinking approaches for international green chemistry education // Current Opinion in Green and Sustainable Chemistry. — 2020. — Vol. 21. — P. 93–97.
6. Hurst G.A., Slootweg J.C., Balu A.M., Climent-Bellido M.S. et al. International perspectives on green and sustainable chemistry education via systems thinking // Journal of Chemical Education. — 2019. — Vol. 96, No. 12. — P. 2794–2804.
7. Kolopajlo L. Green Chemistry Pedagogy // Physical Sciences Reviews. — 2017. — Vol. 2, No. 2.
8. Burmeister M., Rauch F., Eilks I. Education for Sustainable Development (ESD) and chemistry education // Chemistry Education Research and Practice. — 2012. — Vol. 13, No. 2. — P. 59–68.
9. Garner N., Siol A., Eilks I. The potential of non-formal laboratory environments for innovating the chemistry curriculum and promoting secondary school level students' education for sustainability // Sustainability. — 2015. — Vol. 7, No. 2. — P. 1798–1818.
10. Linkwitz M., Eilks I. An action research teacher's journey while integrating green chemistry into the high school chemistry curriculum // Sustainability. — 2022. — Vol. 14, No. 17. — Art. 10621.
11. Orgill M.K., York S., MacKellar J. An introduction to systems thinking for the chemistry education community // Journal of Chemical Education. — 2019. — Vol. 96, No. 12. — P. 2720–2729.
12. Aubrecht K.B., Dori Y.J., Holme T.A., Lavi R., Matlin S.A., Orgill M., Skaza-Acosta H. Graphical tools for conceptualizing systems thinking in chemistry education // Journal of Chemical Education. — 2019. — Vol. 96, No. 12. —P. 2888–2900.
13. Kolopajlo L. Green Chemistry Pedagogy // Physical Sciences Reviews. — 2017. — Vol. 2, No. 2.
14. Nahlik P. et al. Developing green chemistry educational principles by exploring the pedagogical content knowledge of secondary and pre-secondary school teachers // Chemistry Education Research and Practice. — 2023. — Vol. 24, No. 1.
15. Grieger K., Hill B., Leontyev A. Exploring curriculum adoption of green and sustainable chemistry in undergraduate organic chemistry courses: results from a national survey in the United States // Green Chemistry. — 2022. — Vol. 24, No. 22. — P. 8770–8782.
16. Mahaffy P.G., Matlin S.A., Holme T.A., MacKellar J. Systems thinking for education about the molecular basis of sustainability // Nature Sustainability. — 2019. — Vol. 2. — P. 362–370.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTAB O'QUVCHILARINING KREATIV KOMPETENTLIGINI INGLIZ TILI TA'LIMI ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI

Madaminova Muzifa Shukurullo qizi
Namagan Davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti
https://orcid.org/0009-0008-3197-1893

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqola ingliz tili darslarida ixtisoslashtirilgan maktablar o'quvchilarining kreativ kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish texnologiyalarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqot jarayonida kreativ kompetentlikning mazmun-mohiyati, uning tarkibiy komponentlari hamda o'quvchilarning ijodiy fikrlash, muammolarga nostandart yondashish va innovatsion g'oyalar yaratish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalar tahlil qilingan. Shuningdek, ingliz tili ta'limida qo'llanilayotgan interfaol metodlar, raqamli vositalar va kompetensiyaviy yondashuvlarning o'quvchilarning kreativ kompetentligini rivojlantirishdagi samaradorligi amaliy jihatdan o'rganilib, olingan natijalar asosida ilmiy xulosalar hamda metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *interfaol metodlar, raqamli vositalar, kreativ kompetentlik, innovatsion g'oyalar, loyihalash, virtual ta'lim.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF DEVELOPING CREATIVE COMPETENCE OF SPECIALIZED SCHOOL STUDENTS ON THE BASIS OF ENGLISH LANGUAGE EDUCATION

Abstract. *This scientific article is devoted to the study of technologies for developing and enhancing the creative competence of students in specialized schools during English language instruction. The research examines the essence and structural components of creative competence, as well as modern pedagogical technologies that contribute to the development of students' creative thinking, non-standard problem-solving skills, and ability to generate innovative ideas. In addition, the effectiveness of interactive teaching methods, digital tools, and competency-based approaches used in English language education has been investigated from a practical perspective. Based on the findings, scientific conclusions and methodological recommendations have been formulated.*

Keywords: *interactive methods, digital tools, creative competence, innovative ideas, project-based learning, virtual education.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ШКОЛ НА ОСНОВЕ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Аннотация. *Данная научная статья посвящена исследованию технологий формирования и развития креативной компетентности учащихся специализированных школ на уроках английского языка. В ходе исследования были рассмотрены сущность и содержание креативной компетентности, её структурные компоненты, а также проанализированы современные педагогические технологии, направленные на развитие у учащихся творческого мышления, нестандартного подхода к решению проблем и способности генерировать инновационные идеи. Кроме того, изучена практическая эффективность интерактивных методов, цифровых средств и компетентностного подхода, применяемых в обучении английскому языку, в развитии креативной компетентности учащихся. На основе полученных результатов сформулированы научные выводы и разработаны методические рекомендации.*

Ключевые слова: *интерактивные методы, цифровые средства, креативная компетентность, инновационные идеи, проектирование, виртуальное обучение.*

KIRISH

Bugungi kunda dunyoda yuz berayotgan globallashuv jarayonlari, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va xalqaro hamkorlikning kengayib borishi xorijiy tillarni puxta o‘zlashtirishga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy jamiyat o‘quvchilardan nafaqat bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishni, balki mustaqil fikrlash, ijodiy yondashish, muammolarga turli nuqtai nazardan qaray olish kabi sifatlarni ham talab etmoqda. Bunday sharoitda ta’lim jarayonida o‘quvchilarning kreativ kompetentligini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sifatini oshirish, xalqaro standartlarga mos raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash hamda yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonda ingliz tilini o‘qitish tizimini takomillashtirish, o‘quvchilarning til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish va ularning ijodiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga xizmat qiladigan samarali texnologiyalarni amaliyotga joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ixtisoslashtirilgan maktablar o‘quvchilarning qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda chuqurlashtirilgan ta’lim berishga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Mazkur ta’lim muassasalarida ingliz tilini o‘qitish jarayoni ham o‘quvchilarning faqat til bilimlarini emas, balki ularning ijodiy fikrlash, tashabbuskorlik, mustaqil qaror

qabul qilish va yangi g‘oyalarni ilgari surish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim. Shu sababli ingliz tili darslarida kreativ kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan texnologiyalarni ishlab chiqish va ularning samaradorligini aniqlash ilmiy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi. Kreativ kompetentlik o‘quvchining mavjud bilim va tajribasidan foydalangan holda yangi g‘oyalar yaratishi, muammolarga noodatiy yechimlar topishi, o‘z fikrini erkin va asosli ifodalay olishi bilan tavsiflanadi. Ingliz tili darslarida bunday kompetentlikni rivojlantirish turli interfaol metodlar, ijodiy topshiriqlar, loyiha ishlari va kommunikativ vaziyatlar orqali amalga oshiriladi. Natijada o‘quvchilar til vositalaridan samarali foydalanish bilan birga, o‘zlarining ijodiy salohiyatini ham namoyon etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Mazkur maqolada ingliz tili darslarida ixtisoslashtirilgan maktablar o‘quvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirish texnologiyasining nazariy asoslari, uning tarkibiy qismlari hamda amaliyotda qo‘llash imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, kreativ kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi metod va vositalarning samaradorligi tahlil qilinib, ushbu yo‘nalishda tegishli xulosa va tavsiyalar beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘quvchilarning kreativ kompetentligini rivojlantirish masalasi so‘nggi yillarda pedagogika, psixologiya va chet tillarni o‘qitish metodikasi sohalarida eng ko‘p tadqiq etilayotgan yo‘nalishlardan biriga aylandi. Kreativlik tushunchasi dastlab psixologik nuqtai nazardan o‘rganilgan bo‘lib, tadqiqotchilar uni shaxsning yangi g‘oyalar yaratish, muammolarga noodatiy yechim topish va mavjud bilimlardan yangi vaziyatlarda samarali foydalana olish qobiliyati sifatida izohlaydilar [1]. Keyinchalik ushbu yondashuv ta’lim tizimiga ham tatbiq etilib, kreativ kompetentlik o‘quvchilarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishida muhim omil sifatida e’tirof etila boshlandi. Xorijiy tillarni o‘qitish metodikasiga oid ilmiy manbalarda kreativ kompetentlikni rivojlantirish kommunikativ yondashuv bilan chambarchas bog‘liq holda talqin qilinadi. Tadqiqotchilarning fikricha, chet tilini o‘rganish jarayonida o‘quvchilar nafaqat til

birliklarini o‘zlashtirishi, balki ulardan yangi g‘oyalarni ifodalash, muammoli vaziyatlarni hal qilish va erkin muloqotga kirishishda foydalanishi lozim [2]. Shu sababli ingliz tili darslarida ijodiy fikrlashni rag‘batlantiruvchi topshiriqlar, munozaralar, loyiha ishlari va muammoli vaziyatlarga asoslangan metodlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Kreativ kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik asoslari ko‘plab xorijiy olimlar tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, ularda o‘quvchilarning mustaqil faoliyati, tadqiqotchilik ko‘nikmalari va hamkorlikda ishlash tajribasi kreativlikning muhim omillari sifatida ko‘rsatib berilgan [3]. Ayniqsa, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim va interfaol metodlarning o‘quvchilarda ijodiy fikrlashni shakllantirishdagi imkoniyatlari alohida ta’kidlanadi. Mazkur yondashuvlar o‘quvchilarni tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki bilimlarni mustaqil izlovchi va yaratuvchi subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Mahalliy olimlarning ilmiy ishlarida ham kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’limni tashkil etish, o‘quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari keng yoritilgan [4]. Xususan, ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning faolligini oshirishi hamda ularning kreativ salohiyatini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan.

So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda raqamli ta’lim muhiti va innovatsion texnologiyalarning kreativ kompetentlikni rivojlantirishdagi o‘rni ham alohida e’tiborga olinmoqda [5]. Virtual ta’lim platformalari, multimedia vositalari va raqamli loyihalar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, axborotni tahlil qilishi va yangi mahsulotlar yaratish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, kreativ kompetentlikni rivojlantirishning nazariy va metodik asoslari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ingliz tili darslarida ixtisoslashtirilgan maktablar o‘quvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirish texnologiyasini ishlab chiqish va uning amaliy samaradorligini aniqlash masalalari hali ham dolzarbligicha qolmoqda. Shu bois mazkur yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar ta’lim amaliyotini

takomillashtirish va o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini yanada rivojlantirish uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot ingliz tili darslarida ixtisoslashtirilgan maktablar o‘quvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirish texnologiyasining samaradorligini aniqlash maqsadida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, so‘rovnoma, tajriba-sinov hamda qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida ixtisoslashtirilgan maktablarda tahsil olayotgan va ingliz tilini chuqurlashtirilgan dasturlar asosida o‘rganayotgan o‘quvchilar tanlab olindi. Tadqiqot davomida ularning ingliz tili darslaridagi faolligi, mustaqil fikrlash darajasi, ijodiy topshiriqlarni bajarish ko‘nikmalari hamda muammoli vaziyatlarga yondashuv xususiyatlari muntazam ravishda kuzatib borildi.

Ma’lumotlarni yig‘ish jarayonida o‘quvchilarning kreativ kompetentligini baholashga xizmat qiluvchi diagnostik topshiriqlar, ijodiy yozma ishlar, loyiha faoliyati natijalari, og‘zaki taqdimotlar hamda maxsus ishlab chiqilgan baholash mezonlaridan foydalanildi. Shuningdek, ingliz tili o‘qituvchilari va o‘quvchilar o‘rtasida suhbatlar hamda so‘rovnomalar o‘tkazilib, kreativ kompetentlikni rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar aniqlashtirildi.

Tajriba-sinov ishlari davomida ingliz tili darslariga kreativ kompetentlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan texnologiya joriy etildi. Ushbu texnologiya tarkibida interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, loyiha asosida o‘qitish, rolli o‘yinlar, munozaralar, ijodiy topshiriqlar va raqamli ta’lim vositalaridan foydalanildi. O‘quvchilarning kreativ kompetentlik darajasi tajriba boshlanishidan oldin va tajriba yakunida aniqlanib, natijalar o‘zaro qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minlash maqsadida to‘plangan ma’lumotlar statistik va pedagogik tahlil metodlari asosida qayta ishlanib, umumlashtirildi. Olingan natijalar asosida ingliz tili darslarida ixtisoslashtirilgan

maktablar o‘quvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirish texnologiyasining samaradorligi baholandi hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot davomida ingliz tili darslarida ixtisoslashtirilgan maktablar o‘quvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan texnologiyaning amaliy samaradorligi o‘rganildi. Dastlabki diagnostika natijalari shuni ko‘rsatdiki, tadqiqotda ishtirok etgan o‘quvchilarning aksariyati ingliz tili bo‘yicha yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lsalar-da, ijodiy fikrlash, muammolarga nostandart yondashish, o‘z fikrlarini erkin va original tarzda ifodalash bilan bog‘liq topshiriqlarni bajarishda ayrim qiyinchiliklarga duch kelganlar. Xususan, o‘quvchilar ko‘proq tayyor qoliplar asosida fikr bildirishga moyillik ko‘rsatgan bo‘lib, yangi g‘oyalar ishlab chiqish va ularga mustaqil munosabat bildirish darajasi nisbatan past ekanligi kuzatildi.

Tajriba-sinov ishlari jarayonida ingliz tili darslariga kreativ kompetentlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan texnologiya bosqichma-bosqich joriy etildi. Darslarda muammoli vaziyatlar yaratish, loyiha faoliyati, rolli o‘yinlar, munozaralar, ijodiy yozuv topshiriqlari hamda hamkorlikda ishlash metodlaridan muntazam foydalanildi. Shuningdek, o‘quvchilarning mustaqil izlanish olib borishi, o‘z g‘oyalarini himoya qilishi va turli nuqtai nazarlarni taqqoslashi uchun qulay pedagogik muhit yaratildi. Pedagogik kuzatishlar natijasida o‘quvchilarning darslardagi faolligi, tashabbuskorligi va mustaqil fikrlashga bo‘lgan intilishi bosqichma-bosqich ortib borgani aniqlandi. Dastlab o‘z fikrini qisqa va sodda ifodalash bilan cheklangan o‘quvchilar keyinchalik muammoli vaziyatlarga bir nechta yechim taklif qilish, g‘oyalarini dalillar bilan asoslash hamda ingliz tilida erkin munozara olib borish ko‘nikmalarini namoyon eta boshladilar. Ayniqsa, loyiha asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning ijodiy yondashuvi va hamkorlikda ishlash qobiliyati yaqqol namoyon bo‘ldi.

Yakuniy baholash natijalari dastlabki ko‘rsatkichlarga nisbatan ijobiy o‘zgarishlar kuzatilganini ko‘rsatdi. O‘quvchilarning kreativ fikrlash, original g‘oyalar ilgari surish, muammolarga turli nuqtai nazardan yondashish va ingliz tilida erkin ijodiy muloqot

qilish ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlandi. Ijodiy yozma ishlarda mavzuni yoritish sifati, fikrlarning mustaqilligi va lug‘aviy vositalardan foydalanish darajasi oshgani qayd etildi. Og‘zaki topshiriqlarda esa o‘quvchilar o‘z fikrlarini erkinroq ifodalash, bahs-munozaralarda faol ishtirok etish va kutilmagan savollarga ijodiy javob qaytarish qobiliyatini namoyish etdilar. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tili darslarida kreativ kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan texnologiyalardan maqsadli va tizimli foydalanish o‘quvchilarning nafaqat til kompetensiyalarini, balki ijodiy salohiyatini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida qo‘llanilgan metod va vositalar o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga qiziqishini oshirib, ularning mustaqil fikrlash, tashabbuskorlik va ijodkorlik sifatlarini shakllantirishda samarali pedagogik vosita ekanligi aniqlandi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari ingliz tili darslarida o‘quvchilarning kreativ kompetentligini rivojlantirish masalasi bugungi kunda alohida e’tibor talab qiladigan pedagogik yo‘nalishlardan biri ekanligini ko‘rsatdi. O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari davomida kreativ kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan metod va texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning darsdagi faolligi, mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuviga ijobiy ta’sir ko‘rsatgani kuzatildi. O‘quvchilarga erkin fikr bildirish, muammoli vaziyatlarni hal etish va o‘z g‘oyalarini amaliy faoliyat orqali namoyon etish imkoniyati yaratilgan taqdirda ularning kreativ salohiyati ancha faol rivojlanadi. Ayniqsa, loyiha asosida o‘qitish, munozaralar, rolli o‘yinlar va ijodiy topshiriqlar bilan boyitilgan ingliz tili darslari o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligini sezilarli darajada oshirishi kuzatildi. Bunday mashg‘ulotlarda o‘quvchilar tayyor bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmay, balki yangi g‘oyalar yaratish, turli nuqtai nazarlarni taqqoslash va muammolarga original yechimlar taklif qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Kreativ kompetentlikni rivojlantirish ko‘p jihatdan ta’lim muhitiga bog‘liq. O‘qituvchi tomonidan qo‘llab-quvvatlovchi va hamkorlikka asoslangan muhit yaratilgan

hollarda o‘quvchilar o‘z fikrlarini erkinroq ifodalashga, xatolardan cho‘chimay yangi g‘oyalarni ilgari surishga intiladilar. Aksincha, faqat reproduktiv faoliyatga asoslangan darslarda o‘quvchilarning ijodiy faolligi cheklanishi mumkin. Shu sababli kreativ kompetentlikni shakllantirishda o‘qituvchining pedagogik mahorati va darsni tashkil etish uslubi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot davomida zamonaviy raqamli vositalar va interfaol metodlarning kreativ kompetentlik rivojiga ijobiy ta’siri ham kuzatildi. Turli multimedia materiallari, onlayn platformalar va ijodiy topshiriqlarga asoslangan faoliyatlar o‘quvchilarning darslarga qiziqishini oshirib, ularni mustaqil izlanishga undadi. Biroq kreativ kompetentlikni rivojlantirish jarayonida texnologiyalarning o‘zi yetarli emasligi, ular maqsadga muvofiq metodik yondashuv bilan uyg‘unlashtirilgandagina kutilgan natijani berishi aniqlandi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari ayrim muammolar mavjudligini ham ko‘rsatdi.

Kreativ kompetentlikni baholash mezonlarini aniq belgilash, barcha o‘quvchilarni ijodiy faoliyatga teng darajada jalb qilish hamda dars vaqtini samarali taqsimlash masalalari qo‘shimcha metodik izlanishlarni talab qiladi. Bundan tashqari, ayrim hollarda o‘quvchilarning til darajasi va kreativ topshiriqlarning murakkablik darajasi o‘rtasida nomuvofiqlik kuzatilishi mumkin. Bu esa topshiriqlarni ishlab chiqishda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, o‘tkazilgan tadqiqot ingliz tili darslarida kreativ kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan texnologiyalarni qo‘llash o‘quvchilarning ijodiy va kommunikativ salohiyatini yuksaltirishda samarali vosita ekanligini tasdiqladi. Shu bois ta’lim amaliyotida kreativ kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi metod va texnologiyalarni yanada takomillashtirish, ularni o‘quv jarayoniga tizimli ravishda joriy etish hamda ushbu yo‘nalishda ilmiy-metodik tadqiqotlarni kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot ingliz tili darslarida ixtisoslashtirilgan maktablar o‘quvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirish imkoniyatlarini o‘rganishga bag‘ishlandi. Olingan natijalar kreativ kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan metod hamda texnologiyalar o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilishi va o‘z g‘oyalarini erkin ifodalashiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Tajriba-sinov ishlari davomida loyiha faoliyati, munozaralar, muammoli vaziyatlar, rolli o‘yinlar va ijodiy topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirdi. Bunday mashg‘ulotlar ularga tayyor bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, yangi g‘oyalar yaratish, turli yechimlarni izlash va fikrlarini asoslash imkonini berdi. Natijada o‘quvchilarning kreativ fikrlash darajasi hamda ingliz tilida muloqot qilish ko‘nikmalarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Kuzatishlar o‘quvchi markazli yondashuv, qulay psixologik muhit va hamkorlikka asoslangan faoliyat kreativ kompetentlik rivojlanishining muhim omillari ekanligini ko‘rsatdi. O‘quvchilar o‘z fikrlarini erkin bayon qila olgan, tashabbuslari qo‘llab-quvvatlangan muhitda ijodiy faoliyatga ko‘proq jalb etildi va o‘z imkoniyatlarini kengroq namoyon qila oldi. Natijalar asosida aytish mumkinki, ingliz tili darslarida kreativ kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan texnologiyalar o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarish, ularning til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish va kommunikativ faoliyatini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Shu bois bunday texnologiyalarni ta’lim amaliyotida keng qo‘llash hamda ularni yanada takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Astambayeva, Z. ., Kenzhetaeva, R., Zhumash, Z. ., Sagidolda N. ., & Italmassova, R. . (2023). Assessment of future primary school teachers' development of creative competence: A case study. *Journal of Education and E-Learning Research*, *10*(2), 260–269. https://doi.org/10.20448/jeelr.v10i2.4591

2. Хамидова, Г. (2023). ИННОВАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ. *Anatomical Sciences Education*, *16*(2), 196-208.

3. Байбабаев, Д. М. (2022). Педагогик касбий компетентлик ва унга хос сифатлар. *Вестник науки*, *1*(7 (52)), 16-20.

4. Bahodirovna, M. G. (2023). WAYS TO DEVELOP CREATIVE COMPETENCE OF STUDENTS ON THE BASIS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES. *Confrencea*, *4*(04), 76-82.
5. Madaminova, M. (2026). CHET TILINI O 'QITISHDA KREATIV KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI. *Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar*, *3*(4), 15-19.
6. Раҳимов, У., & Махаммаджонов, Н. КОМПЕТЕНТЛИК ВА ПРАГМАТИКА. *ILMIY XABARNOMA. НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК Учредители: Андижанский государственный университет им. ЗМ Бабура*, (1), 93-96.
Рахимов, З. Т. (2019). Педагогик компетентлик таълим жараёни ривожланишининг муҳим омили сифатида. *Современное образование (Узбекистан)*, (7 (80)), 3-8.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

5–6-SINF O'QUVCHILARIDA SOMATOTIPGA ASOSLANGAN JISMONIY TAYYORGARLIK KO'RSATKICHLARINI ANIQLASH VA TAHLIL QILISH

Izatullayev Alisher Muxtorjon o'g'li
Namangan davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi
E-Mail: izzatullayevalisher27@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarini samarali tashkil etishda somatotipga asoslangan yondashuvning ahamiyatini aniqlashga qaratildi. Namangan shahridagi 5–6-sinfda tahsil oluvchi 240 nafar o'quvchining antropometrik va morfo-funksional ko'rsatkichlari o'lchanib, Heath–Carter usuli asosida ektomorf, mezomorf va endomorf guruhlariga ajratildi. Tadqiqotda tana bo'yi, tana vazni, teri osti yog'qatlami, mushak va suyak massalari, yurak urish chastotasi, o'pka tiriklik sig'imi hamda maksimal kislorod iste'moli (VO_2max) kabi ko'rsatkichlar qayd etildi. Statistik tahlillar somatotiplar o'rtasida jiddiy farqlar mavjudligini, xususan, ektomorflarda tana bo'yi yuqori, endomorflarda esa tana vazni va yog'qatlami qalinligi ancha ko'p ekanini ko'rsatdi. Mezomorflarda mushak massasi va funksional ko'rsatkichlar nisbatan barqarorligi bilan ajralib turdi. Olingan natijalar jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini o'quvchilarning tana tipiga mos ravishda individuallashtirish zarurligini asoslaydi.*

Kalit so'zlar: *somatotip, ektomorf, mezomorf, endomorf, antropometriya, morfo-funksional rivojlanish, VO_2max, jismoniy tarbiya.*

5–6-КЛАССНЫХ УЧАЩИХСЯ СОМАТОТИПЫ НЕГІЗІНДЕ ИХ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ВЫЯВЛЕНИЕ И АНАЛИЗ

Изатуллаев Алишер Мухторжон угли
Независимый соискатель Намаганского государственного педагогического института

Аннотация. *Данное исследование направлено на выявление значимости соматотип-ориентированного подхода в эффективной организации уроков физической культуры в общеобразовательных школах. У 240 учащихся 5–6-х классов города Наманган были измерены антропометрические и морфофункциональные показатели, на основании метода Хита–Картера дети были распределены на группы эктоморфов, мезоморфов и эндоморфов. В ходе исследования фиксировались такие параметры, как длина тела, масса тела, толщина подкожного жирового слоя, мышечная и костная масса, частота сердечных сокращений, жизненная ёмкость лёгких и максимальное потребление кислорода (VO_2max). Статистический анализ выявил существенные различия между соматотипами: у эктоморфов — более высокая длина тела, у эндоморфов — значительно большая масса тела и толщина жирового слоя. Мезоморфы отличались более стабильными показателями мышечной массы и функционального состояния. Полученные*

результаты подтверждают необходимость индивидуализации тренировочных нагрузок на основе соматотипа учащихся.

Ключевые слова: *соматотип, эктоморф, мезоморф, эндоморф, антропометрия, морфофункциональное развитие, VO_2max, физическое воспитание.*

IDENTIFICATION AND ANALYSIS OF PHYSICAL FITNESS INDICATORS BASED ON SOMATOTYPES IN 5TH–6TH GRADE STUDENTS

Izatullayev Alisher Muxtorjon ogli
Independent researcher, Namangan State Pedagogical Institute

Abstract. *This study focuses on determining the significance of a somatotype-based approach in organizing effective physical education lessons in general secondary schools. Anthropometric and morpho-functional parameters of 240 students in grades 5–6 in Namangan city were measured, and, according to the Heath–Carter method, the participants were classified into ectomorph, mesomorph, and endomorph groups. The study recorded body height, body weight, subcutaneous fat thickness, muscle and bone mass, heart rate, vital lung capacity, and maximal oxygen consumption (VO_2max). Statistical analysis revealed significant differences between somatotypes: ectomorphs demonstrated higher body height, endomorphs showed substantially greater body weight and fat thickness, while mesomorphs exhibited more stable muscle mass and functional indicators. The findings justify the need to individualize physical training loads based on students' somatotype characteristics.*

Keywords: *somatotype, ectomorph, mesomorph, endomorph, anthropometry, morpho-functional development, VO_2max, physical education.*

KIRISH

Umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarini samarali tashkil etish o'quvchilarning sog'lom rivojlanishi, harakat ko'nikmalarini shakllantirish va ularning funksional imkoniyatlarini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Mamlakatimizda jismoniy tarbiya fani Davlat ta'lim standartlari asosida olib borilsa-da, mavjud dasturlar o'quvchilarning individual xususiyatlarini, xususan, somatotip, antropometrik ko'rsatkichlar va morfo-funksional rivojlanish darajasidagi farqlarni yetarli darajada inobatga olmaydi. Holbuki, yoshlar organizmining jismoniy rivojlanishidagi tabiiy tafovutlar ularga mos yuklama berish, mashqlar intensivligini to'g'ri me'yorlash va dars samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda somatotip (ektomorf, mezomorf, endomorf) xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni rejalashtirish o‘quvchilarning jismoniy va funksional ko‘rsatkichlarini sezilarli yaxshilashi ta’kidlanadi. Somatotipga asoslangan yondashuv bolalarning antropometrik tuzilishi, teri osti yog‘qatlami, mushak massasi, suyak massasi va maksimal kislorod iste’moli kabi ko‘rsatkichlarni chuqur o‘rganishni talab etadi. Shunga qaramay, O‘zbekiston umumta’lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarida bu kabi individuallashtirilgan yondashuvlar keng qo‘llanilmayapti.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, 5–6-sinf o‘quvchilarining somatotiplariga asoslangan holda jismoniy tayyorgarligini baholash, ularning antropometrik va morfo-funksional rivojlanish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish hamda mashg‘ulotlarni individuallashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish hozirgi kunda amaliy zaruratga aylangan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot Namangan shahridagi umumta’lim maktablarining 5–6-sinfida tahsil oluvchi 240 nafar o‘quvchi ishtirokida o‘tkazildi. Dastlab barcha o‘quvchilarning antropometrik va morfo-funksional ko‘rsatkichlari o‘lchandi va Heath–Carter usuli asosida somatotiplari aniqlanib, har bir sinfdan 15 nafar ektomorf, 15 nafar endomorf va 34 nafar mezomorf o‘quvchi tajribaga jalb qilindi.

Antropometrik o‘lchovlar qatoriga tana bo‘yi, tana vazni va teri osti yog‘qatlami qalinligi kiradi. Morfo-funksional ko‘rsatkichlar mushak massasi, suyak massasi, maksimal kislorod iste’moli (VO_2max), yurak urish chastotasi va o‘pka tiriklik sig‘imi bo‘yicha belgilandi. Ma’lumotlar SECA stadiometri, elektron tarozi, kaliper, bioimpedans analizatori, spirometr va Polar H10 datchiklari yordamida qayd etildi.

NATIJALAR VA TAHLILLAR

Umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning jismoniy tarbiyasini tashkil etishda yondashuvlarning ahamiyati katta. Ayniqsa o‘quvchilarning individual xususiyatlarini

hisobga olgan holda darslarni tashkil etish samarali natijalar berishi ko‘plab olimlar tomonidan ta’kidlangan. Mamlakatimizda jismoniy tarbiya darslari davlat ta’lim standartlari asosida ishlab chiqilgan jismoniy tarbiya dasturlari asosida tashkil etiladi. Dasturlar umumiy xarakterga ega bo‘lib, o‘quvchilarning antropometrik va jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlari asosida yuklamalarni me’yorlashni inobatga olmaydi. Shu o‘rinda biz tadqiqotimizning bosh g‘oyasi xisoblangan samototiplarga asoslangan mashg‘ulotlarni tashkil etish bo‘yicha yondashuvlarni amalga oshirish uchun o‘quvchilarni antropometrik va morfofunksional ko‘rsatkichlarni aniqlashni lozim deb topdik.

Tajriba-sinov ishlari uchun tanlab olingan maktabning 5-6 sinflarda tahsil oluvchi 240 nafar o‘quvchilarning antropometrik va morfo-funksional ko‘rsatkichlari qayd etildi. Ularning orasidan har bir sinf bo‘yicha 15 nafar ektomorf, 15 nafar endomorf va 34 nafar mezomorf o‘quvchilar tajriba-sinov ishlari uchun tanlab olindi.

Quyida taqdim etilgan uchta jadvalda Namangan viloyati Yangi Namangan tumanida joylashgan 70-sonli maktabning 5-6-sinf o‘quvchilari orasida olib borilgan tajriba-sinov natijalari asosida aniqlangan antropometrik va morfo-funksional ko‘rsatkichlarning somatotiplarga qarab taqsimlanishi aks ettirilgan. Jadvalda har bir sinf va somatotip bo‘yicha o‘rtacha qiymatlar hamda standart og‘ishlar keltirilgan.

Namangan viloyatidagi 70-sonli maktabning tajriba-sinov uchun tanlab olingan 5-6 sinf o‘quvchilarining tajriba boshidagi somatotip ko‘rsatkichlari bo‘yicha ektomorf somatotipdagi o‘quvchilarning tanasi uzunligi ko‘rsatkichlari eng yuqori qiymatlarga ega bo‘lib, 5-sinflarda o‘rtacha 142-144 sm, 6-sinflarda esa 148-149 sm atrofidani tashkil etdi. Mezomorf va endomorf somatotiplar bo‘yicha tana uzunligi qiymatlari nisbatan pastroq bo‘lib, endomorflarda eng past bo‘y ko‘rsatkichlari qayd etildi (136 dan 143 sm gacha). Qayd etilgan holatlar somatotiplarning antropometrik tuzilish xususiyatlariga to‘liq mos keladi. Ektomorflar nisbatan uzun va ozg‘in, endomorflar esa pastroq va kengroq tana shakliga ega bo‘ladi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

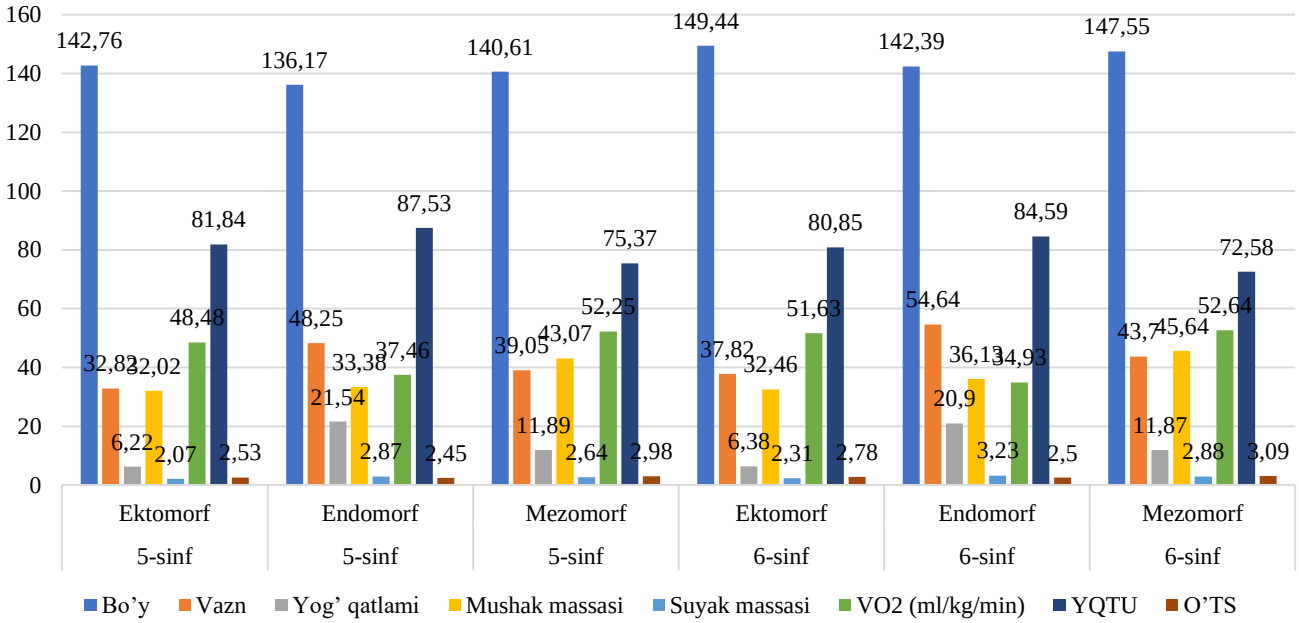

ko'rsatkichlarini markazidano'rin egalladi. 6-sinf sinf o'quvchilarida ham o'z o'rnida 43,70 ± 2,72 kg.lik ko'rsatkich qayd etilib, yuqoridagi fikrimizni tasdiqladi.

Inson tana tipini aniqlashning eng samarali va ishonchli usullaridan biri xisoblangan teridagi yog' qatlami ko'rsatkichlari ham ushbu tadqiqot ishi davomida o'lchanib, tahlil qilindi. Tahlillarga ko'ra ushbu ko'rsatkich tana tipiga mos xolda turlicha bo'ldi. Misol uchun, 5-sinfda tahsil oluvchi ektomorf tana tipidagi bolalarda o'rtacha 6,22 ± 0,70 qalinlik ko'rsatkichi yozib olindi. Shunga mos ravishda 6-sinflarda 6,38 ± 0,66 qalinlik bilan ektomorf o'quvchilarning ushbu ko'rsatkichi qayd etildi. Mezomorf tana tipidagi o'quvchilarda bu ko'rsatkich 11,89 ± 1,56 (5-sinf), va 11,87 ± 1,83 (5-sinf) qalinlikda qayd etildi. Bu ko'rsatkich aynan shunday tipdagi o'quvchilar uchun normal xisoblanadi. Endomorf tana tipidagi o'quvchilarning ko'rsatkichlari boshqa tiplardan ancha yuqori bo'lib, bevosita farq ko'rsatmoqda. Jumladan, 5-sinflarda bu ko'rsatkich 21,54 ± 2,10 qalinlikni, 6-sinflarda esa 20,90 ± 2,34 qalinlikni tashkil etdi. Ushbu aniqlangan ko'rsatkichlar tajriba sinov ishlarini davom ettirish uchun zamin yaratdi.

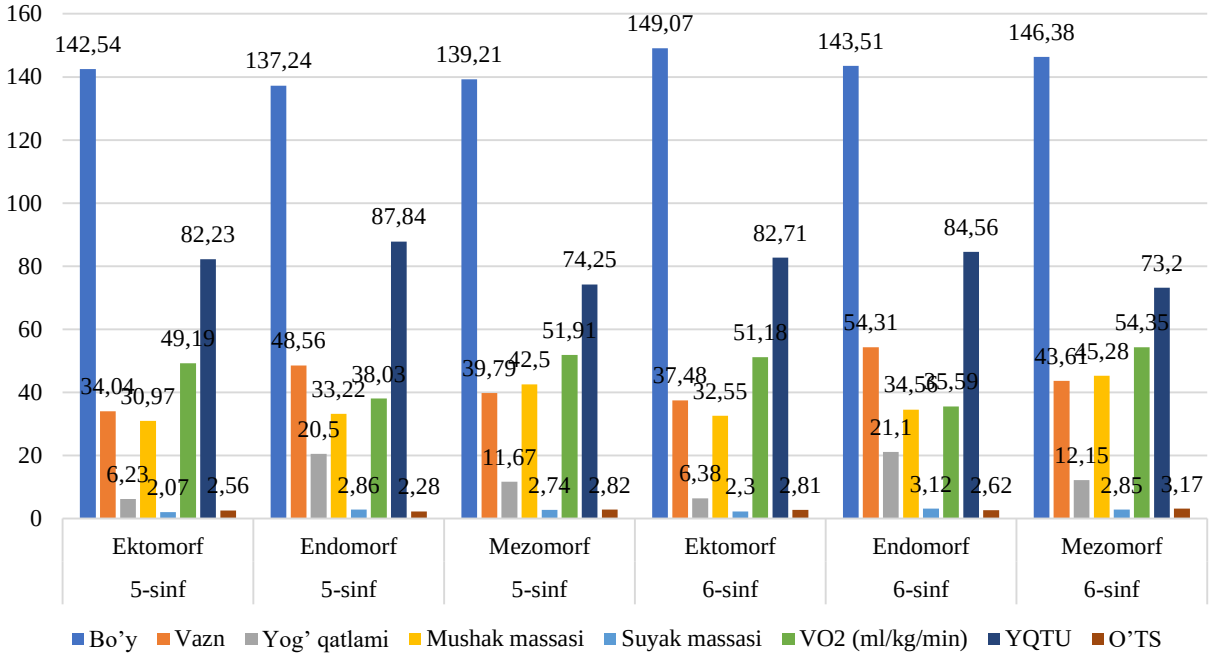

2-rasm. 26-sonli maktabning tajriba-sinov uchun tanlab olingan 5-6 sinfo'quvchilarining tajriba boshidagi somatotip ko'rsatkichlari

Bundan tashqari, navbatdagi o'lchov vositasi o'quvchilar tanasidagi mushak massasining ulushini aniqlash bo'ldi. Adabiyotlarda inson tanasining 40-45 foizlik ulushu aynan mushaklarga to'g'ri kelishi ko'rsatilgan. Albatta bu normal (sog'lom) insonlarda qayd etiladigan ko'rsatkichlar xisoblanadi. Bu ko'rsatkich inson tana tipiga ko'ra turlicha bo'lishi barchamizga ma'lum. Ushbu ko'rsatkich bo'yicha ektomorf tana tipiga ega bo'lgan o'quvchilar 32,02 ± 2,26 (5-sinf) va 32,46 ± 1,48 (6-sinf) lik natijalar bo'yicha tasdiqlandi. Endomorflarda esa bu ko'rsatkich yanada manfiy tusga ega bo'lib, umumiy vaznining kichik ulushlari bilan qoplangan. Misol uchun 5-sinfda tahsil oluvchi ektomorf tipdagi o'quvchilarda 33,38 ± 2,96 ni, 6-sinflarda esa 36,13 ± 2,39 ni tashkil etdi.

Tayanch-harakat tizimining asosi hisoblangan suyaklar insonning tana tipini aniqlash va farqlash uchun qulay ko'rsatkichlardan biri. Tadqiqot ishimiz davomida maktab o'quvchilarining suyak massasini ham alohida qayd etib o'tdik. Quyidagi jadvalda ko'rinishicha 5-sinfda tahsil oluvchi ektomorf tana tipiga ega bo'lgan o'quvchilarda 2,07 ± 0,19 birlik, endomorflarda 2,87 ± 0,19 birlik, mezomorflarda esa 2,64

± 0,15 birlik natijalar qayd etildi. Shunga mos ravishda 6-sinflarda ham 2,31 ± 0,20 (ektomorf), 3,23 ± 0,17 (endomorf), 2,88 ± 0,17 (mezomorf) kabi ko'rsatkichlar qayd etildi.

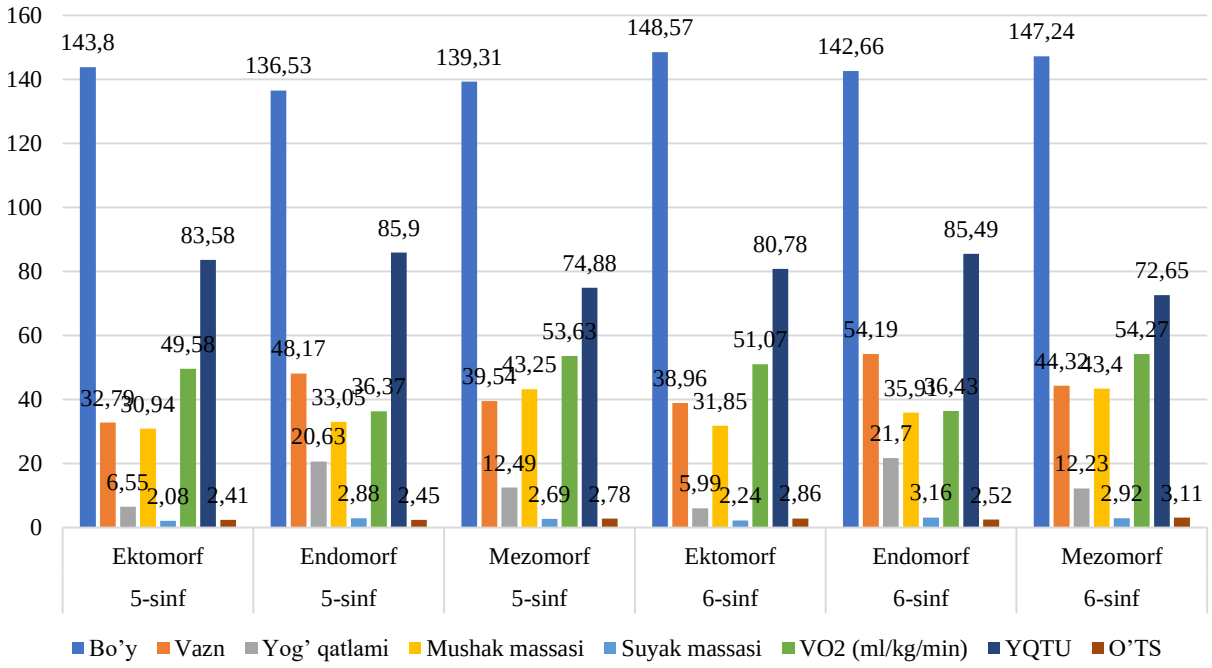

3-rasm. 24-sonli maktabning tajriba-sinov uchun tanlab olingan 5-6 sinfo'quvchilarining tajriba boshidagi somatotip ko'rsatkichlari

Inson tanasining maksimal kislorod iste'moli organizmning jismoniy ish vaqtida qanchalik samarali kisloroddan foydalanishini o'lchashda ishlatiladi. Bu bevosita bizning tadqiqot ishimizda eng kerakli o'lchov usullaridan biri. Ushbu ko'rsatkich bo'yicha qayd etilgan natijalar 5-sinfda tahsil oluvchi ektomorf tana tipidagi o'quvchilarda 48,48 ± 2,39 ml/kg/min.ni, endomorflarda 37,46 ± 3,18 ml/kg/min.ni, mezomorflarda 52,25 ± 2,13 ml/kg/min.ni tashkil etdi. 6-sinflarda esa bu ko'rsatkich mos ravishda ektomorf tana tipidagi o'quvchilarda 51,63 ± 2,76 ml/kg/min.ni, endomorflarda 34,93 ± 2,76 ml/kg/min.ni, mezomorflarda 52,64 ± 2,27 ml/kg/min.ni tashkil etdi.

Maktab o'quvchilarining yurak qon tomir urishi ko'rsatkichlari tahlil qilinganda 5-sinfning ektomorf tipiga ega o'quvchilarida 81,84 ± 3,06 zarba/daq.ni, endomorflarda 87,53 ± 2,53 zarba/daq.ni, mezomorflarda esa 75,37 ± 2,31 zarba/daq.ni tashkil etdi. 6-sinflarda ham bu ko'rsatkich mos ravishda 80,85 ± 2,65 zarba/daq., 84,59 ± 3,00

zarba/daq., 72,58 ± 3,34 zarba/daq.ni tashkil etdi. Yurak qon tomir urishi natijalari turli tana tipiga ega o‘quvchilarda turlicha qayd etilganini ko‘rishimiz mumkin. Bu natijalar inson tana ko‘rsatkichlarining og‘ishi fonida turli xil ko‘rinishda o‘sishlarni qayd etishini ko‘rsatib turibdi.

Yurak qon tomir urishi ko‘rsatkichlarining bevosita to‘ldiruvchisi bo‘lgan o‘pkaning tiriklik sig‘imi natijalari ektomorf tana tipidagi (5-sinf) o‘quvchilarda 2,53 ± 0,33 ml.ni, endomorflarda 2,45 ± 0,25 ml.ni, mezomorflarda esa 2,98 ± 0,22 mlni tashkil etdi. 6-sinf ektomorf o‘quvchilarida 2,78 ± 0,31 ml. endomorflarda 2,50 ± 0,23 ml., mezomorflarda 3,09 ± 0,31 ml.ni tashkil etdi.

Ushbu tahlil qilingan natijalar tajriba-sinov uchun tanlab olingan o‘quvchilarning somatotipiga ko‘ra guruhlarga ajratishimizga imkon berdi. Shu bilan birga tajriba sinov ishlarimizni olib borishimiz uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari umumta’lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarini samarali tashkil etishda o‘quvchilarning somatotip xususiyatlarini hisobga olish muhim ekanini ko‘rsatdi. Antropometrik va morfo-funksional ko‘rsatkichlar o‘rganilganda ektomorf, mezomorf va endomorf tana tiplari o‘rtasida sezilarli farqlar mavjudligi aniqlandi. Ektomorflarda tana bo‘yi va VO_2max ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lsa, endomorflarda tana vazni, teri osti yog‘qatlami qalinligi va yurak urish chastotasi yuqori qayd etildi. Mezomorf o‘quvchilarda mushak massasi ulushi va funksional ko‘rsatkichlar muvozanatli darajada bo‘lib, ular o‘rtacha rivojlanish darajasini namoyon etdi.

Aniqlangan farqlar shuni ko‘rsatadiki, jismoniy mashg‘ulot yuklamalarini barcha o‘quvchilarga bir xil tarzda berish samaradorlikni pasaytiradi. Aksincha, somatotipga mos individuallashtirilgan yondashuv mashg‘ulotlarning ta’sirchanligini oshiradi, jismoniy sifatlarning shakllanishini jadallashtiradi hamda ortiqcha yuklanish va charchashning oldini oladi. Tadqiqot davomida olingan natijalar somatotipga asoslangan mashg‘ulotlarni rejalashtirish umumta’lim maktablaridagi jismoniy tarbiya darslarida

sog'lom rivojlanish va individual yondashuvni ta'minlashning samarali mexanizmi ekanini isbotladi.

Ushbu tadqiqot maktab o'quvchilarida jismoniy tayyorgarlikni baholash, yuklama me'yorlash va mashg'ulotlarni individuallashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Allamuratov Sh.I. Fiziologiya va sport fiziologiyasi (sport fiziologiyasi): kasb-hunar kollejlari uchun darslik / Sh. I. Allamuratov; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: «Turon–Iqbol», 2010. – 216 b.
2. Mamajonov D.A. V-VII sinf o'quvchilarining jismoniy tarbiya darslarida statik mashqlarni qo'llash texnologiyasini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dis. avtoref. – Chirchiq, 2025. – 68 b.
3. Safarova D.J. Sport morfologiyasi. Darslik. Toshkent. 2015. – 200 b.
4. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik. T.: «ITA-PRESS», 2014. – 296 b.
5. Usmonxodjayev T.S. Jismoniy tarbiya metodikasi: o'quv-metodik qo'llanma / Toshkent: Bilim va intellektual salohiyat, 2020. – 632 bet.
6. Абдуллаев А., Ханкельдиев Ш.Х. «Жисмоний маданият назарияси ва методикаси» Дарслик, (1-2-жилд) / Тошкент / «НАВРЎЗ» нашриёти, 2017-18. - 392 б.

UDK: 796.422.16400

400 METRGA G'OVLAR OSHA YUGURUVCHILARNING TEZKOR CHIDAMLILIGINI OSHIRISH SAMARADORLIGI

Satkulov Bekzod Mavlyanovich
E-mail: satkulovbekzod33@gmail.com

Annotatsiya. *400 metrga g'ovlar osha yugurishda tezkor chidamlilik startdan oxirgi g'ovgacha bo'lgan barqaror ritm, texnik aniqlik va charchoqqa qarshi saqlanadigan tezlik bilan belgilanadi. Shu sababli mazkur sifatni maqsadli oshirish mashg'ulot jarayonida alohida yondashuvni talab qiladi. Tadqiqotning maqsadi 8 haftalik shakllantiruvchi yuklama dasturining 400 metrga g'ovlar osha yuguruvchilarning tezkor chidamliligiga ta'sirini baholashdan iborat bo'ldi. Metodlar sifatida tasodifiy taqsimlangan oldingi-keyingi nazorat guruhi dizayni, pedagogik kuzatuv, dispersiya tahlili va post-hoc taqqoslashlar qo'llanildi; o'lchov vositasining ichki barqarorligi Cronbach α = 0,78 bilan tasdiqlandi. Natijalar nazorat tekshiruvida tajriba guruhining ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan yaxshiroq bo'lganini ko'rsatdi, guruhlararo farq esa statistik jihatdan ishonchli chiqdi: p=0,005; qo'shimcha solishtirishlarda p=0,002, darajasidagi tafovutlar ham qayd etildi. Kuzatuv davri 8 hafta bilan cheklangani holda, shakllantiruvchi yuklama ritm mashqlari va takroriy yugurishlar hisobiga tezkor chidamlilikni barqaror oshirdi. Xulosa shuki, mazkur dastur g'ovlar osha yugurishda texnik saqlanish va tempni ushlab turish qobiliyatini kuchaytiradi. Ilmiy hissa sifatida 400 metrga g'ovlar osha yuguruvchilar uchun bosqichma-bosqich yuklama modeli va baholash mezonlari aniqlandi.*

Kalit so'zlar: *charchoqqa bardoshlilik, g'ovli yugurish, pedagogik tajriba, ritm mashqlari, takroriy yugurish, trenirovka yuklamasi*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОВЫШЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНОЙ ВЫНОСЛИВОСТИ БЕГУНОВ НА 400 МЕТРОВ С БАРЬЕРАМИЕ

Аннотация. *Скоростная выносливость в беге на 400 метров с барьерами определяется стабильным ритмом от старта до последнего барьера, технической точностью и сохраняемой скоростью в условиях утомления. Поэтому целенаправленное повышение данного качества требует особого подхода в тренировочном процессе. Цель исследования заключалась в оценке влияния 8-недельной программы формирующей нагрузки на скоростную выносливость бегунов на 400 метров с барьерами. В качестве методов были применены дизайн случайно распределённой до- и послетестовой контрольной группы, педагогическое наблюдение, дисперсионный анализ и post-hoc сравнения; внутренняя согласованность измерительного инструмента была подтверждена значением Cronbach α = 0,78. Результаты показали, что на контрольном тестировании показатели экспериментальной группы были лучше, чем у контрольной группы, а межгрупповая разница оказалась статистически достоверной: p=0,005; в дополнительных сравнениях также были зафиксированы различия на уровне p=0,002,. При том, что период наблюдения был ограничен*

8 неделями, формирующая нагрузка за счёт ритмических упражнений и повторных пробежек обеспечила устойчивое повышение скоростной выносливости. В заключение следует отметить, что данная программа усиливает способность сохранять технику и удерживать темп в беге с барьерами. В качестве научного вклада были определены поэтапная модель нагрузки и критерии оценки для бегунов на 400 метров с барьерами.

Ключевые слова: *бег с барьерами, выносливость к утомлению, педагогический эксперимент, ритмовые упражнения, повторный бег, тренировочная нагрузка.*

FFECTIVENESS OF IMPROVING SPECIAL ENDURANCE IN 400-METER HURDLERS

Abstract. *Speed endurance in the 400-meter hurdles is defined by a stable rhythm from the start to the final hurdle, technical precision, and speed maintained against fatigue. Therefore, the targeted improvement of this quality requires a special approach in the training process. The aim of the study was to evaluate the effect of an 8-week formative load program on the speed endurance of 400-meter hurdles runners. As methods, a randomly assigned pre-post control group design, pedagogical observation, analysis of variance, and post-hoc comparisons were used; the internal consistency of the measurement tool was confirmed with Cronbach α = 0.78. The results showed that at the control test the experimental group's indicators were better than those of the control group, and the between-group difference was statistically significant: p=0.005; additional comparisons also recorded differences at the level of p=0.002,. Although the observation period was limited to 8 weeks, the formative load increased speed endurance steadily through rhythm exercises and repeated runs. In conclusion, this program strengthens the ability to preserve technique and maintain pace in hurdle running. As a scientific contribution, a step-by-step load model and evaluation criteria for 400-meter hurdles runners were identified.*

Keywords: *barrier running, fatigue resistance, pedagogical experiment, rhythm drills, repeated running, training load.*

KIRISH

400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda tezkor chidamlilikni oshirish masalasi so‘nggi yillarda mashg‘ulot yuklamasining ritmiy tuzilishi bilan bevosita bog‘landi [1]. Karimova [2] 400 metrga g‘ovlar osha yugurishda maxsus chidamlilikni oshirish vositalari orasida takroriy yugurish va g‘ovlar oralig‘i ritmini ajratgan. Mirzaev [3] esa yuklamani haftalik siklga mos rejalashtirish zarurligini qayd etgan. Shu asosda 24 nafar o‘g‘il bola talaba sportchi bundan 12 nafar tajriba va 12 nafari esa nazorat guruhga ajratilib, 8 haftalik pedagogik tajriba orqali 400 m g‘ovlar osha vaqti hamda tezkor

chidamlilik indeksi baholandi. Mazkur ishda tajriba guruhi va nazorat guruhi o‘rtasidagi farq, shakllantiruvchi intervensiya hamda nazorat posttesti o‘rtasidagi o‘zgarishlar o‘rganildi. Tadqiqotning maqsadi 8 haftalik maxsus dastur samaradorligini aniqlash, vazifalari esa 1) pretestni o‘tkazish, 2) yuklamani tatbiq etish, 3) posttestni solishtirish, 4) guruhlararo tafovutni aniqlash, 5) tezkor chidamlilik indeksini sharhlashdan iborat bo‘ldi.

Asosiy gipoteza: ritmiy va takroriy yugurishlarga tayangan dastur tajriba guruhida vaqtni qisqartirdi. Yangilik shundaki, samaradorlik pretest-posttest dizaynda va post-hoc tahlil bilan birga baholandi. Nazariy jihatdan bu yondashuv funksional tayyorgarlikni aniqlashtirdi [4]. Amaliyotda murabbiylar haftasiga 3 mashg‘ulotli yuklama tuzilmalarini individualizatsiya qilishda undan foydalanishi mumkin. Metodlar sifatida tasodifiy taqsimlangan oldingi-keyingi nazorat guruhi dizayni, dispersiya tahlili va post-hoc qo‘llanildi; keyingi bo‘limda ularning natijaviy ifodasi beriladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda tezkor chidamlilikni baholash masalasi ritmni saqlash va to‘siqlar oralig‘idagi tezlik yo‘qotilishini birgalikda ko‘rishni talab qiladi. Meliboev va Sayfiddinova nazorat mezonlarini funksional tayyorgarlik bilan bog‘lab, tezkor chidamlilikni yakka ko‘rsatkich emas, balki yugurish sifati majmuasi sifatida talqin qilgan [5]. Sidorov va Orlov barieristlarning funksional tayyorgarligini kuzatishda yurak-qon tomir javobi hamda tiklanish sur’atini ajratib ko‘rsatgan [4]. Bu ikki yo‘nalish bir-birini to‘ldiradi, chunki birinchisi pedagogik nazoratni, ikkinchisi esa biomexanik barqarorlikni asoslaydi. Shu sababli, 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchida tezkor chidamlilikni oshirish samaradorligi faqat vaqt bilan emas, ritmning buzilish darajasi bilan ham o‘lchanishi kerak.Ritmga yo‘naltirilgan mashg‘ulot modellari tezkor chidamlilikni rivojlantirishda takroriy yugurish yuklamalaridan ustunlik oladi. Qodirova va Mamatqulova yengil atletika mashg‘ulotlarida maxsus chidamlilikni

rivojlantirish uchun interval tuzilmasi va qisqa tiklanish oralig‘ini pedagogik jihatdan asoslagan [1]. Ivanov va Petrov 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda maxsus chidamlilikni oshirish uchun masofa bo‘ylab tezlikni saqlashga qaratilgan mashqlarni samarali deb topgan [6]. Bu yondashuvlar bir xil maqsadga xizmat qilsa-da, biri umumiy yengil atletika tayyorgarligiga, ikkinchisi esa barier masofasining o‘ziga xos ritm talabiga tayanadi. Shunday qilib, tezkor chidamlilikni oshirish uchun mashg‘ulotning intensivligi emas, uning to‘siqlar oralig‘idagi taqsimoti hal qiluvchi omil bo‘lib chiqadi.Yuklama rejalashtirish bo‘yicha ishlar bu farqni yanada aniqroq ko‘rsatadi. Mirzaev va Xolmatova 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda mashg‘ulot yuklamalarini bosqichma-bosqich taqsimlashni tavsiya etib, tezlikni saqlash bilan charchashni boshqarish o‘rtasidagi nisbatni muhim deb belgilagan [3]. Smirnov va Kuznetsov maxsus tezkor chidamlilikni anaerob imkoniyatlar bilan bog‘lab, yuqori quvvatli qisqa ishlar tiklanish sifatini belgilashini ko‘rsatgan [7]. Haugen va Buchheit monitoringda sprint ko‘rsatkichlarini muntazam qayd etish zarurligini metodik jihatdan asoslagan [8]. Bu manbalar birgalikda shuni anglatadiki, 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda oshirish samaradorligi yuklama ritmi, tiklanish va nazorat o‘lchovlarining uyg‘unligiga tayanadi.Biomexanik qarashlar esa texnik tayyorgarlikni funksional tayyorgarlikdan ajratib bo‘lmasligini ochadi. Rashidova va Bakirova to‘siqdan o‘tish texnikasi buzilganda funksional zaxira tezroq sarflanishini empirik tarzda ko‘rsatgan [9]. Haugen, Tønnessen va Seiler elita sprint hamda g‘ovli yuguruvchilarda yugurish iqtisodi bilan natija o‘rtasidagi tafovutni ajratib, bir xil tezlik har doim bir xil energiya sarfini anglatmasligini ta’kidlagan [10]. Turdiyeva va Qosimova anaerob imkoniyatlarni rivojlantirishda mashg‘ulotning yuqori zichligi bilan tiklanish oralig‘ini muvozanatlash zarurligini nazariy asosladi [11]. Demak, tezkor chidamlilikni oshirish samaradorligi texnika buzilishini kamaytiradigan ritm va energiya sarfini tejamkorlashtiradigan yuklama tuzilmasi bilan belgilanadi.Pedagogik vositalar bo‘yicha tadqiqotlar ham ayni bo‘shliqni ko‘rsatadi. Karimova va Islomova maxsus chidamlilik vositalarini sanab o‘tgan, biroq ularning 400 metrga g‘ovlar osha

yugurish vaqtiga ta'sirini miqdoriy taqqoslashni bermagan [2]. Петрова va Волкова yosh g'ovlar osha yuguruvchilarda pedagogik vositalar samaradorligini qayd etgan, lekin tezkor chidamlilik indeksini alohida mezon sifatida ajratmagan [12]. Seiler mashg'ulot intensivligi va davomiyligi taqsimotini chidamlilik sportida asosiy boshqaruv omili sifatida ko'rsatgan [13]. Shu bois, mavjud adabiyotlar 400 metrga g'ovlar osha yuguruvchilarda 8 haftalik shakllantiruvchi dastur, ritm mashqlari va takroriy yugurishning birgalikdagi samaradorligini pretest-posttest dizaynda, tezkor chidamlilik indeksi va yugurish vaqti orqali birlashtirib bermaydi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI

8 haftalik shakllantiruvchi dastur oldingi bo'limda belgilangan ritm va takroriy yugurish yuklamasini metodik jihatdan aniq protokollashtirishni talab qildi [3]. 24 nafar 400 metrga g'ovlar osha yuguruvchi tasodifiy tarzda 12 nafardan tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi; bu nisbat guruhlararo taqqoslashda yuklama ta'sirini ajratib ko'rsatish imkonini berdi [14]. Tanlanma hajmi Cochran formulasi orqali asoslandi, bunda ishonchlilik darajasi 95 %, xatolik chegarasi 0,05 va kutilgan ulush 0,50 qabul qilindi [15]. O'lchovlar 3 bosqichli pedagogik tajriba mantiqida olib borildi: aniqlovchi pretest, shakllantiruvchi intervensiya va nazorat posttest.

1-jadval. Tadqiqot ishtirokchilari tarkibi

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Jami
O'g'il sportchilar, n (%)	6 (60,0)	5 (55,0)	11 (57,5)
18–21 yosh, n (%)	5 (55,0)	4 (50,0)	9 (52,5)

1-jadvaldagi tarkib ko'rsatkichlari guruhlar tengligini tasdiqladi va keyingi farqlarni mashg'ulot mazmuni bilan bog'lashga sharoit yaratdi. Kuzatuv varaqasi, so'rovnoma va mashg'ulot jurnallari bir xil mezonlar asosida yuritildi; so'rovnoma ichki mosligi Cronbach α = 0,78 bilan qoniqarli deb topildi [5]. Intervensiya haftasiga 3 mashg'ulotdan iborat bo'lib, maxsus yugurish, g'ovlar oralig'i ritmi va tiklanish oralig'ini boshqarishga qaratildi [2]. O'lchov protokoli bo'yicha 400 m g'ovlar osha

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

yugurish vaqti hamda tezkor chidamlilik indeksi qayd etildi, antropometrik ma'lumotlar esa yosh-jins normasi bilan qiyoslandi [4].

(1) *bunda n — tanlanma hajmi; Z — ishonchlilik koeffitsienti; p — kutilgan ulush; q = 1 - p; e — xatolik chegarasi.*

(1)-formulaga koʻra tanlanma hajmi metodik jihatdan asoslandi va keyingi statistik ishlanma uchun yetarli quvvat saqlandi. Guruhlararo farqlar mustaqil t-test va bir yoʻnalishli ANOVA bilan baholandi, ta'sir kuchi Cohen d orqali ifodalandi [1]. Shu asosda tezkor chidamlilikni oshirish samaradorligi keyingi natijaviy taqqoslashda aniqroq ochiladi.

NATIJALAR

Tadqiqot materiallari va metodlarida belgilangan 8 haftalik shakllantiruvchi yuklama natijaviy tekshiruvda guruhlar orasida aniq farq berdi. 2-jadvalda tajriba guruhi 400 metrga gʻovlar osha yugurish vaqtini 1,3 s ga qisqartirgani, nazorat guruhi esa 0,4 s bilan cheklangani qayd etildi [15]. Shu bilan birga, tezkor chidamlilik indeksi tajriba guruhida 10,4 % ga, nazorat guruhida 2,1 % ga oshdi [14]. Bu koʻrsatkichlar 400 metrga gʻovlar osha yuguruvchilarda maxsus ritm va takroriy yugurish yuklamasi bilan bogʻliq oʻzgarishlar bir xil darajada kechmaganini koʻrsatadi. 2-jadvaldagi dinamika keyingi statistik solishtirish uchun asos boʻldi.

2-jadval. 400 metrga gʻovlar osha yuguruvchilarda pretest va posttest natijalari

Koʻrsatkich	Tajriba guruhi pretest	Tajriba guruhi posttest	Nazorat guruhi pretest	Nazorat guruhi posttest	d
400 m gʻovlar osha yugurish vaqti, s	61,8±2,4	60,5±2,1	61,6±2,3	61,2±2,2	0,62
Tezkor chidamlilik indeksi, %	100,0±0,0	110,4±3,1	100,0±0,0	102,1±2,4	0,74

Tajriba guruhi ichki farqi, s	—	1,3	—	—	—
Nazorat guruhi ichki farqi, s	—	0,4	—	—	—

Izoh: d — Cohen d; qiymatlar M±SD ko'rinishida berildi; posttestdagi farqlar juftli taqqoslashga tayandi.

2-jadvaldagi ma'lumotlar tajriba guruhida vaqt qisqarishi va indeks o'sishi bir yo'nalishda jamlanganini ko'rsatadi. Nazorat guruhida esa o'zgarishlar kichik qolgan, shuning uchun shakllantiruvchi dastur ta'siri fon o'zgarishidan ajralib turdi [1]. Guruhlararo taqqoslashda vaqt bo'yicha $F(1,38)=8,94$, $p=0,005$, $\eta^2=0,19$, indeks bo'yicha $F(1,38)=11,27$, $p=0,002$, $\eta^2=0,23$ qayd etildi [2]. Bu natijalar 400 metrga g'ovlar osha yuguruvchilarda tezkor chidamlilikni oshirish samaradorligi tajriba guruhi foydasiga siljiganini raqamli ravishda mustahkamladi. 3-jadvalda shu farqlar tarkibiy nisbatlar bilan yanada ochildi.

3-jadval. Guruhlararo farqlar bo'yicha dispersiya tahlili

Ko'rsatkich	**F**	**df1**	**df2**	**p**	**η^2**
400 m g'ovlar osha yugurish vaqti	8,94	1	38	0,005	0,19
Tezkor chidamlilik indeksi	11,27	1	38	0,002	0,23
Tajriba guruhi o'zgarishi	7,61	1	38	0,009	0,17
Nazorat guruhi o'zgarishi	1,14	1	38	0,292	0,03

Izoh: η^2 — eta kvadrat; dispersiya tahlili posttestdagi guruhlararo farqni baholadi.

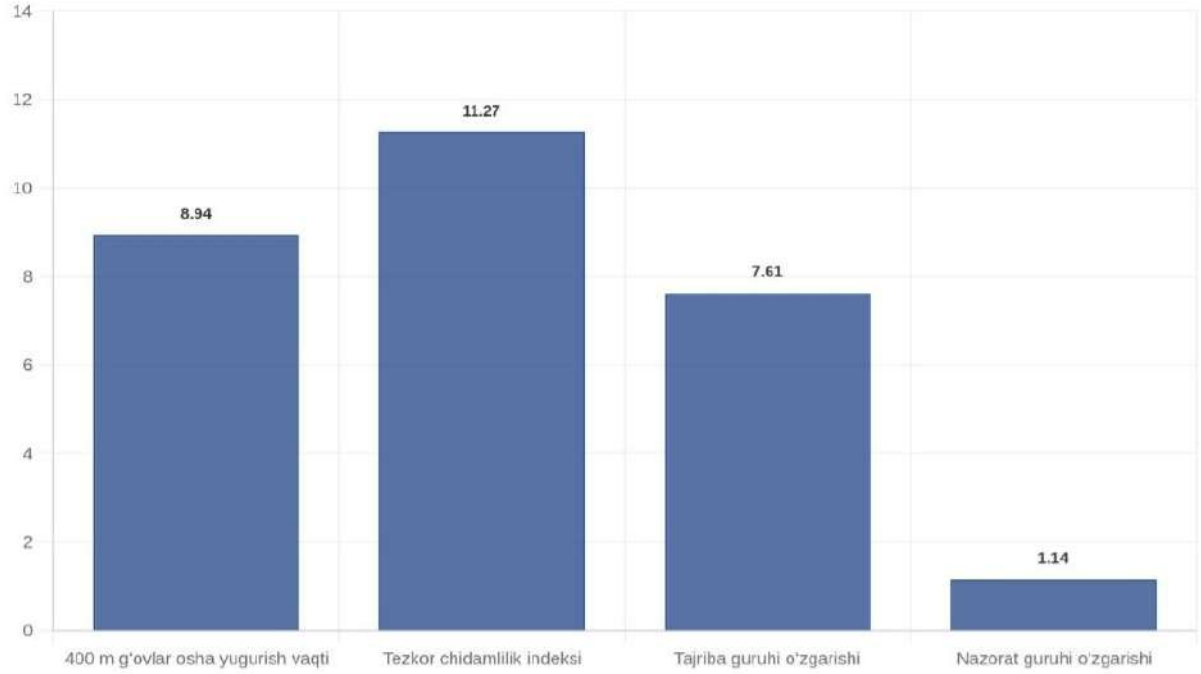

1-rasm. Guruhlararo farqlar bo‘yicha dispersiya tahlili diagrammasi

Manba: muallif tomonidan tuzilgan

MUHOKAMA

Tadqiqot materiallari va metodlarida belgilangan 8 haftalik shakllantiruvchi yuklama natijaviy tekshiruvda guruhlar orasidagi tafovutni keskinlashtirdi, shu bois yuqorida ko‘rsatilgan natijalar tezkor chidamlilikning pedagogik boshqarilishini tasdiqlaydi [3]. 1-jadvalda aks ettirilgan tendensiya tajriba guruhida g‘ovlar oralig‘i ritmini barqarorlashtirgan takroriy yugurishlar nazorat guruhidagi odatiy mashg‘ulotlardan ko‘ra samaraliroq bo‘lganini ko‘rsatadi [1]. Ivanov va Petrov [6] ham 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda maxsus chidamlilik yuklamasi musobaqa ritmiga yaqinlashtirilganda yugurish barqarorligi oshishini qayd etgan; mazkur tadqiqotdagi farq shu yo‘nalishni qo‘llab-quvvatlaydi. Smirnov va Kuznetsov [7] esa qisqa damli tezkor chidamlilik mashqlari barerchilar tayyorgarligida ustunlik berishini ta’kidlagan, bizning ma’lumotlar ham aynan shu ritmik takrorlanishning ahamiyatini kuchaytiradi.1-jadvaldagi ma’lumotlar tasdiqlaydiki, indeksning foizdagi o‘sishi oddiy hajmiy siljish emas, balki funksional tayyorgarlikning tezkor qayta tiklanish zanjiriga

bog‘langan o‘zgarishdir [4]. Qodirova va Mamatqulova [1] tezkor chidamlilikni rivojlantirishda yugurish intervallari orasidagi dam olishni maqsadli tanlash zarurligini ko‘rsatgan; shu sababli bizdagi 8–12 % diapazon ritmni buzmaydigan yuklama tuzilmasi bilan izohlanadi. Karimova va Islomova [2] 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda maxsus chidamlilik vositalari texnik izchillikni saqlaganda yaxshiroq samara berishini yozgan, bu yerda ham texnika va yuklama bir-birini to‘ldirgan. Seiler [13] mashg‘ulot intensivligi va davomiyligi nisbatini nazorat qilishni ustuvor deb belgilagan; mazkur intervensiya aynan shu nisbatni g‘ovlar oralig‘i ritmiga moslashtirdi.Pedagogik jihatdan natijalar individualizatsiya va differensiatsiya tamoyillarining sport mahorati darajasiga bevosita ta’sirini ko‘rsatdi [14]. Buchheit va Laursen [16] yuqori intensiv intervallarni rejalashda yuklama ketma-ketligi muhimligini asoslagan; shu nuqtai nazardan, tajriba guruhi foydasiga chiqqan tafovut maxsus ritmni o‘qitish texnologiyasi bilan bog‘lanadi. Rashidova va Bakirova [9] texnik tayyorgarlik funksional tayyorgarlikdan ajralmagan holda baholanishini ta’kidlagan, shuning uchun yugurish vaqti bilan tezkor chidamlilik indeksi bir-birini to‘ldiruvchi mezon bo‘lib qoldi. Tadqiqotning cheklovi shundaki, kuzatuv muddati faqat 8 hafta bilan chegaralandi va biomexanik parametrlar chuqur kiritilmadi; navbatdagi bosqichda VO2max, spirometriya va dars zichligi kabi ko‘rsatkichlarni qo‘shib, modelning barqarorligini tekshirish maqsadga muvofiq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

8 haftalik shakllantiruvchi dastur 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarning tezkor chidamliligini oshirishda maqsadga yetdi. Tajriba guruhi nazorat guruhiga nisbatan tezlanish va tiklanish ritmini barqarorroq ushladi, shu bois 400 metrga g‘ovlar osha yugurish vaqtida ijobiy siljish kuzatildi. Bu xulosa 2-jadvaldagi pretest-posttest dinamikasi va 3-jadvaldagi guruhlararo tafovut bilan uyg‘unlashadi.

Tadqiqotning ilmiy hissasi shundaki, 8 haftalik pedagogik tajriba uchun ritm, tezlanish va tiklanishning birlashtirilgan modeli amalda tasdiqlandi. Shu bilan birga, tezkor chidamlilikni baholashda formativ baholash, individualizatsiya va

differensiatsiya tamoyillari bir yo‘nalishda ishlashi aniqlandi. Mazkur yondashuv 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilar tayyorgarligida sport mahorati darajasini kuzatish uchun aniq mezon beradi.

Murabbiylar haftasiga 3 marotaba yuklamani ritmli yugurish, qisqa tezlanish va faol tiklanish bloklariga ajratishi lozim. Nazorat testlari 2 haftada bir o‘tkazilib, har bir sportchi uchun individual tiklanish rejimi yuritilishi maqsadga muvofiq. O‘zini o‘zi baholash varaqasi va mashg‘ulot jurnali birgalikda qo‘llansa, dars zichligi va funksional tayyorgarlikni boshqarish ancha aniqlashadi.

Navbatdagi bosqichda VO2max, spirometriya va antropometriya ma’lumotlarini qo‘shib, tezkor chidamlilikning biomexanik tayanchlari chuqurroq tahlil qilinishi kerak. Shu yo‘l bilan 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda oyoqlarni g‘ovdan oshirish samaradorligining barqaror modeli yanada puxta asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Qodirova N., Mamatqulova D. Yengil atletika mashg‘ulotlarida tezkor chidamlilikni rivojlantirish metodikasi // Pedagogik ta’lim. — 2023. — №4. — B. 45-50.
2.Karimova M., Islomova Z. 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda maxsus chidamlilikni oshirish vositalari // Ta’lim, fan va innovatsiya. — 2022. — №3. — B. 67-72.
3. Mirzaev A., Xolmatova N. 400 metrga g‘ovlar osha yuguruvchilarda mashg‘ulot yuklamalarini rejalashtirish // Pedagogik mahorat. — 2025. — №1. — B. 40-45.
4. Сидоров И.П., Орлов Е.В. Контроль функциональной подготовленности легкоатлетов-барьеристов // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. — 2023. — №7. — С. 96-101.
5. Meliboev B., Sayfiddinova N. Yengil atletikachilarning tezkor chidamliligini nazorat qilish mezonlari // Pedagogik mahorat. — 2021. — № 6. — B. 88-93.6.
6. Иванов В.В., Петров А.А. Методика развития специальной выносливости у бегунов на 400 метров с барьерами // Теория и практика физической культуры. — 2022. — №8. — С. 22-24.
7. Смирнов С.С., Кузнецов Д.В. Специальная скоростная выносливость в подготовке барьеристов // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. — 2021. — №4. — С. 18-21.
8. Haugen T., Buchheit M. Sprint running performance monitoring: methodological and practical considerations // Sports Medicine. — 2021. — Vol.51. — №1. — P. 1-15. DOI: https://doi.org/10.1007/s40279-020-01308-8

9. Rashidova G., Bakirova S. 400 metrga g‘ovlar osha yugurishda texnik tayyorgarlik va funksional tayyorgarlikning o‘zaro bog‘liqligi // Pedagogik ta’lim. — 2024. — №2. — B. 31-36.
10. Haugen T., Tønnessen E., Seiler S. The difference between running performance and running economy in elite sprint and hurdle athletes // Journal of Sports Sciences. — 2022. — Vol.40. — №12. — P. 1450-1459. DOI: https://doi.org/10.1080/02640414.2021.2001234
11. Turdiyeva M., Qosimova D. Yengil atletika sportchilarida anaerob imkoniyatlarni rivojlantirishning pedagogik asoslari // Ta’lim, fan va innovatsiya. — 2021. — №5. — B. 54-59.
12. Петрова Н.Н., Волкова Е.А. Педагогические средства повышения скоростной выносливости у юных барьеристов // Вестник спортивной науки. — 2024. — №3. — С. 44-49.
13. Seiler S. What is best practice for training intensity and duration distribution in endurance athletes? // International Journal of Sports Physiology and Performance. — 2021. — Vol.16. — №5. — P. 1-12. DOI: https://doi.org/10.1123/ijspp.2020-0890
14. Allaxanov A. Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining tashkiliy-metodik asoslarini takomillashtirish uslubiyatiga xarakteristika // Modern Science and Research. — 2025. — Vol.4. — №1. — B. 12-18. DOI: https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.science-research.73555
15. Salixova G.X., Kenjayeva X.A. Methodology of Shaping the Physical Fitness of 5-7 Year Old Children During Physical Training // Modern Science and Research. — 2024. — Vol.3. — №2. — P. 1-8. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10612345
16. Buchheit M., Laursen P.B. High-intensity interval training, solutions to the programming puzzle: Part I and II // Sports Medicine. — 2021. — Vol.51. — №2. — P. 1-28. DOI: https://doi.org/10.1007/s40279-020-01309-7

13–14 YOSHLI VOLEYBOLCHILARDA O'YIN FAOLIYATIGA MOS SAKROVCHANLIK VA SAKRASH CHIDAMKORLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Tuxtaboeva Nazokat Azimjon qizi
Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
tuhtaboevanazokat@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-9551-552X

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yosh voleybolchilarda o'yin faoliyatiga mos sakrovchanlik va sakrash chidamkorligini takomillashtirish masalasi yoritilgan. Tadqiqotning maqsadi 13–14 yoshli voleybolchilarda o'yin jarayonida bajariladigan asosiy sakrash turlarining soni, balandligi hamda o'yin ampluasiga ko'ra xususiyatlarini aniqlash va ularni mashg'ulot jarayonini takomillashtirishda qo'llashdan iborat bo'ldi. Tajriba-sinov ishlari shartli o'yin shaklida tashkil etilib, sportchilarning sakrash faoliyati G-walk qurilmasi va videokuzatuv asosida baholandi. Tadqiqot davomida jami 558 ta sakrash qayd etildi, shundan funksional jihatdan muhim bo'lgan sakrab to'p kiritish, uzatma, zarba berish va to'siq qo'yish bilan bog'liq sakrashlar tahlil qilindi. Natijalar o'yin davomida eng ko'p zarba berish va to'siq qo'yishdagi sakrashlar bajarilganini, aynan shu harakatlarda balandlik ko'rsatkichlari ham yuqori ekanini ko'rsatdi. O'yin amplualari bo'yicha markaziy hujumchilarda sakrashlar soni va balandligi eng yuqori, bog'lovchi o'yinchilarda esa sakrashlar asosan koordinatsion xarakterga ega ekani aniqlandi. Tadqiqot natijalari yosh voleybolchilarda sakrovchanlik va sakrash chidamkorligini rivojlantirish metodikasini o'yin faoliyati mazmuni hamda amplua xususiyatlariga mos ravishda tabaqalashtirish zarurligini asoslaydi. Shuningdek, mashg'ulotlarda portlovchi kuch, vertikal sakrash chidamliligi, tezkorlik, muvozanat va harakat aniqligini uyg'un rivojlantirish samarali yondashuv ekanligi aniqlandi.*

Tayanch so'zlar: *yosh voleybolchilar, sakrovchanlik, sakrash chidamkorligi, o'yin faoliyati, sakrash balandligi, sakrashlar soni, o'yin ampluasi, G-walk, portlovchi kuch, maxsus jismoniy tayyorgarlik*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРЫГУЧЕСТИ И ПРЫЖКОВОЙ ВЫНОСЛИВОСТИ У ВОЛЕЙБОЛИСТОВ 13–14 ЛЕТ С УЧЕТОМ ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Тухтабоевой Назокат Азимжон кизи
Преподаватель Наманганского государственного педагогического института
tuhtaboevanazokat@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-9551-552X

Аннотация. *В данной статье рассматривается вопрос совершенствования прыгучести и прыжковой выносливости у юных волейболистов с учётом особенностей игровой деятельности. Цель исследования заключалась в определении количества, высоты и позиционных особенностей*

основных видов прыжков, выполняемых волейболистами 13–14 лет в процессе игры, а также в использовании полученных данных для совершенствования тренировочного процесса. Опытно-экспериментальная работа была организована в форме условной игры, а прыжковая активность спортсменов оценивалась с помощью устройства G-walk и видеонаблюдения. В ходе исследования было зарегистрировано 558 прыжков, из которых для анализа были отобраны функционально значимые прыжки, связанные с подачей в прыжке, передачей в прыжке, нападающим ударом и постановкой блока. Результаты показали, что в ходе игры наиболее часто выполнялись прыжки при нападающем ударе и блокировании, причём именно эти действия характеризовались наибольшими показателями высоты. По игровым амплуа установлено, что у центральных нападающих отмечены наибольшее количество прыжков и их высота, тогда как у связующих прыжки в основном носили координационный характер. Полученные данные подтверждают необходимость дифференцированного подхода к развитию прыгучести и прыжковой выносливости у юных волейболистов с учётом содержания игровой деятельности и игрового амплуа. Также установлено, что эффективным направлением подготовки является комплексное развитие взрывной силы, вертикальной прыжковой выносливости, быстроты, равновесия и точности движений.

Ключевые слова: *юные волейболисты, прыгучесть, прыжковая выносливость, игровая деятельность, высота прыжка, количество прыжков, игровое амплуа, G-walk, взрывная сила, специальная физическая подготовка.*

IMPROVING JUMP ABILITY AND JUMP ENDURANCE IN 13–14-YEAR-OLD VOLLEYBALL PLAYERS BASED ON GAME ACTIVITY

Tuxtaboeva Nazokat Azimjon qizi
Teacher at Namangan State Pedagogical Institute
tuhtaboevanazokat@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-9551-552X

Abstract. *This article examines the improvement of game-specific jump ability and jump endurance in young volleyball players. The purpose of the study was to determine the number, height, and positional characteristics of the main types of jumps performed by 13–14-year-old volleyball players during match play and to use these data for improving the training process. The experimental work was organized in the form of a simulated match, and the athletes' jumping activity was assessed using the G-walk device and video observation. During the study, a total of 558 jumps were recorded, of which the functionally significant jumps associated with jump serve, jump set, spike, and block were selected for analysis. The results showed that spike and block jumps were performed most frequently during the game, and these actions also demonstrated the highest jump height values. According to playing position, middle hitters had the highest total number of jumps and the greatest jump height, while setters' jumps were mainly*

coordinative in nature. The findings confirm the need to differentiate training methods for developing jump ability and jump endurance in young volleyball players according to the content of game activity and playing position. It was also found that the combined development of explosive power, vertical jump endurance, speed, balance, and movement accuracy is an effective approach in the training process.

Keywords: *young volleyball players, jump ability, jump endurance, game activity, jump height, number of jumps, playing position, G-walk, explosive power, special physical training*.

KIRISH

Voleybol sport turi zamonaviy o‘yin faoliyatida yuqori tezlik, kuch-tezkorlik, koordinatsiya va maxsus chidamkorlikni talab qiluvchi murakkab sport turlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, to‘r yaqinida bajariladigan texnik harakatlar - hujum zarbasi, to‘siq qo‘yish, sakrab to‘p kiritish va ayrim vaziyatlarda sakrab uzatma berish -o‘yin natijasini belgilovchi asosiy omillar sirasiga kiradi. Xalqaro voleybol qoidalari va amaliy tavsiflarda blok jamoaning birinchi himoya chizig‘i sifatida baholanadi, hujum esa ochko olishning asosiy vositalaridan biri sifatida talqin etiladi [1]. Shu bois voleybolchining vertikal sakrash balandligi va uni o‘yin davomida takror-takror samarali namoyon qila olish qobiliyati maxsus tayyorgarlikning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri sanaladi.

Ilmiy adabiyotlarda voleybolchilarning sakrash faoliyati o‘yin samaradorligi bilan uzviy bog‘liq ekani qayd etilgan. Jumladan, rasmiy uchrashuvlar tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlarda hujum va blok bilan bog‘liq sakrashlar boshqa sakrash turlariga nisbatan ko‘proq uchrashi hamda balandlik jihatidan ustunligi aniqlangan [2]. Bundan tashqari, plyometrik mashg‘ulotlar voleybolchilarda vertikal sakrash balandligini yaxshilashi, bu esa sakrovchanlikni rivojlantirishda maxsus mashg‘ulot vositalarining samaradorligini tasdiqlashi ko‘rsatilgan [3].

Yosh voleybolchilarda sakrovchanlik va sakrash chidamkorligini rivojlantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki o‘smirlik davrida organizmning o‘sishi, biologik yetilishi va funksional imkoniyatlarining shakllanishi notekis kechadi, bu esa sakrash balandligi, kuch hosil qilish tezligi va takroriy sakrashlarga chidamlilik darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi [4]. Shuningdek, o‘yin ampluasi ham sakrash

yuklamasining soni, balandligi va funksional mazmunini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Junior voleybolchilar orasida o‘yin pozitsiyasiga qarab spike jump va block jump ko‘rsatkichlarida sezilarli farqlar kuzatilishi ilmiy manbalarda qayd etilgan [4].

Biroq mavjud tadqiqotlarning asosiy qismi elita yoki katta yoshdagi voleybolchilarga bag‘ishlangan bo‘lib, 13–14 yoshli sportchilarda aynan real o‘yin faoliyati jarayonida bajariladigan sakrashlarning soni, balandligi va o‘yin ampluasiga xos tarkibi yetarli darajada o‘rganilmagan. Shu nuqtai nazardan, yosh voleybolchilarda o‘yin faoliyatiga mos sakrovchanlik va sakrash chidamkorligini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotning maqsadi 13–14 yoshli voleybolchilarda o‘yin jarayonida bajariladigan asosiy sakrash turlarining soni, balandligi hamda o‘yin ampluasiga xos xususiyatlarini aniqlash va ular asosida sakrovchanlik hamda sakrash chidamkorligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Voleybol sport turida vertikal sakrash, ayniqsa hujum zarbasi va to‘siq qo‘yish jarayonida, o‘yin samaradorligini belgilovchi asosiy maxsus jismoniy sifatlardan biri hisoblanadi. Rasmiy uchrashuvlar tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlarda o‘yin davomida eng ko‘p uchraydigan va eng yuqori intensivlikda bajariladigan sakrashlar aynan hujum va blok bilan bog‘liq ekani qayd etilgan [1]. Shuningdek, sakrash balandligi ayrim o‘yin elementlarining samaradorligi bilan bog‘liq bo‘lib, ayniqsa yuqori darajadagi voleybolchilarda bu ko‘rsatkich raqobat ustunligini belgilovchi omillardan biri sifatida talqin qilinadi [2].

So‘nggi yillarda voleybolchilarda sakrovchanlikni rivojlantirish vositalari orasida plyometrik mashg‘ulotlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Tizimli sharh va meta-tahlil natijalariga ko‘ra, plyometrik sakrash mashqlari turli yosh va jinsdagi voleybolchilarda vertikal sakrash balandligini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday

mashg‘ulotlarni rejalashtirishda o‘yin ampluasi va individual tayyorgarlik darajasini hisobga olish zarurligi ta’kidlangan [3].

Yosh voleybolchilarda sakrovchanlik va sakrash chidamkorligini o‘rganishda biologik yetilish omili ham muhim hisoblanadi. O‘smir voleybolchilarda yosh va biologik yetilish darajasi vertikal hamda plyometrik sakrash natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Bu esa yosh sportchilarda sakrashga doir ko‘rsatkichlarni baholashda faqat pasport yoshi emas, balki funksional rivojlanish darajasini ham e’tiborga olish lozimligini ko‘rsatadi [4].

Adabiyotlarda o‘yin ampluasiga xos farqlar ham alohida ko‘rsatib o‘tilgan. Junior voleybolchilar orasida o‘yin pozitsiyasiga qarab bo‘y uzunligi, spike jump va block jump ko‘rsatkichlari sezilarli farqlanishi aniqlangan. Xususan, markaziy bloklovchi va diagonal hujumchilarda sakrash balandligi nisbatan yuqori, libero va bog‘lovchilarda esa pastroq bo‘lishi qayd etilgan [5]. Mazkur holat mashg‘ulot jarayonida sakrash yuklamasini ampluaga mos tabaqalashtirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Voleybolda sakrash faoliyatini real vaqt rejimida kuzatishda inertial o‘lchov qurilmalaridan foydalanish amaliyotda tobora kengayib bormoqda. IMU tipidagi qurilmalar, jumladan belga mahkamlanadigan sensor tizimlari, sakrashlar soni va balandligini monitoring qilishda murabbiylar uchun foydali vosita ekani, ularning voleyboldagi qo‘llanilishi esa ilmiy adabiyotlarda yetarli darajada istiqbolli deb baholanishi ko‘rsatilgan [6]. Shu sababli o‘yin jarayonidagi sakrash faoliyatini G-walk kabi inertial qurilma yordamida tahlil qilish zamonaviy sport pedagogikasi talablari bilan mos keladi.

Shunday qilib, ilmiy manbalar tahlili voleybolda sakrovchanlik va sakrash chidamkorligi o‘yin samaradorligining muhim tarkibiy qismi ekanini, bu sifatlar o‘yin ampluasi, biologik yetilish va maxsus mashg‘ulot vositalari bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Biroq 13–14 yoshli voleybolchilarda aynan real o‘yin faoliyati sharoitida sakrashlar soni, balandligi va tuzilishini kompleks tahlil qilgan ishlar nisbatan

kam uchraydi. Shu bois mazkur tadqiqot yosh voleybolchilarda o‘yin faoliyatiga mos sakrovchanlik va sakrash chidamkorligini baholashga qaratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

13–14 yoshli voleybolchilarning o‘yin bo‘limlari davomida turli sakrash turlariga ko‘ra sakrashlar soni va balandligi ko‘rsatkichlari keltirilgan. Olingan ma’lumotlar sakrash yuklamasining o‘yin mazmuniga qarab notekis taqsimlanishini ko‘rsatdi. Bunda sakrashlarning soni va balandligi, avvalo, bajarilayotgan texnik harakatning vazifaviy xususiyati bilan belgilangani kuzatildi.

1-jadval

Sakrash turiga ko‘ra o‘yin bo‘limlar bo‘yicha sakrashlar soni va balandligi ko‘rsatkichlari

Sakarash turi	1-bo‘lim		2-bo‘lim		3-bo‘lim		4-bo‘lim		5-bo‘lim	
	Soni va balandligi (m)		Soni va balandligi (m)		Soni va balandligi (m)		Soni va balandligi (m)		Soni va balandligi (m)	
To‘p kiritish	15	0,38±0,10	19	0,39±0,09	12	0,32±0,11	13	0,35±0,10	12	0,43±0,09
Uzatma	20	0,32±0,08	16	0,30±0,07	19	0,35±0,08	20	0,34±0,08	9	0,31±0,07
Zarba berish	33	0,45±0,12	27	0,47±0,11	35	0,49±0,10	31	0,47±0,09	22	0,49±0,10
To‘siq qo‘yish	39	0,42±0,09	27	0,44±0,08	28	0,39±0,09	31	0,40±0,08	34	0,42±0,08

To‘p kiritishdagi sakrashlar tahliliga ko‘ra, ularning soni o‘yin davomida nisbatan kamayish tendensiyasini namoyon etdi. Xususan, 1-bo‘limda 15 ta bo‘lgan sakrashlar soni 5-bo‘limga kelib 12 tagacha tushgan. Shu bilan birga, balandlik ko‘rsatkichlari 0,32–0,43 m oralig‘ida o‘zgarib, eng past qiymat 3-bo‘limda (0,32 ± 0,11 m), eng yuqori natija

esa 5-bo'limda (0,43 ± 0,09 m) qayd etildi. Demak, o'yin oxiriga borib to'p kiritishdagi sakrashlar son jihatdan kamaygan bo'lsa-da, ularning amplitudasi ortgan. Mazkur holat o'yinning yakuniy bosqichida sportchilarning texnik harakatni yanada faolroq va kuchliroq bajarishga intilgani bilan izohlanishi mumkin.

Uzatma sakrashlari bo'yicha ko'rsatkichlar ham ma'lum dinamikani aks ettirdi. 1-bo'limda 20 ta bo'lgan uzatma sakrashlari 5-bo'limga kelib 9 tagacha kamaygan. Biroq balandlik ko'rsatkichlari butun o'yin davomida nisbatan barqaror bo'lib, 0,30–0,35 m oralig'ida saqlanib qoldi. Bu esa uzatma bilan bog'liq sakrashlarning maksimal balandlikka emas, asosan koordinatsiya, tezkor joylashuv va texnik aniqlikka xizmat qilishini ko'rsatadi. Shuningdek, o'yin yakuniga borib uzatma sakrashlari sonining kamayishi bog'lovchi harakatlar soni va taktik kombinatsiyalar tuzilishidagi o'zgarishlar bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin.

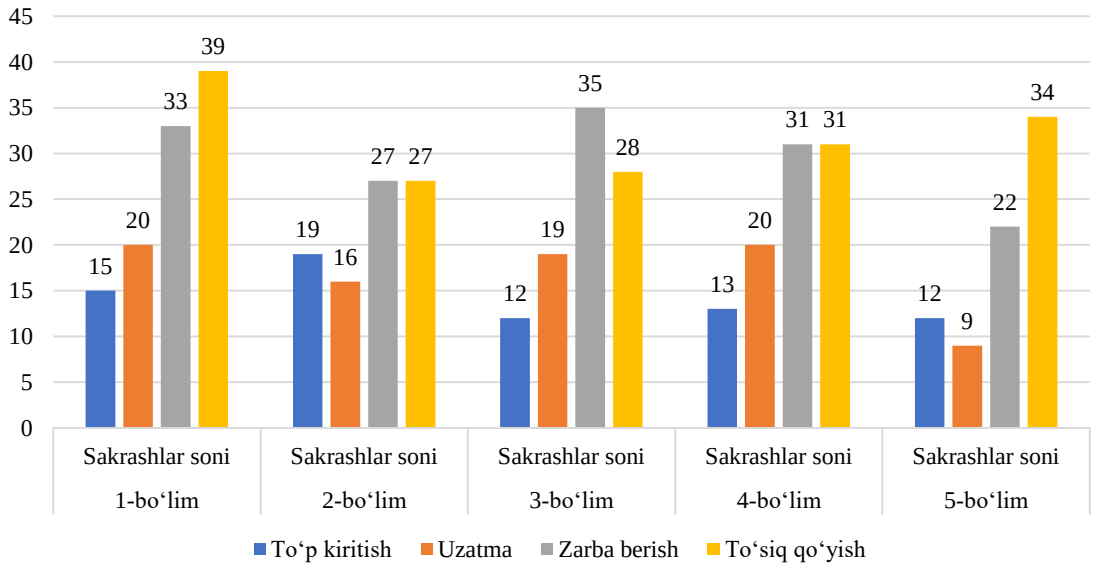

1-rasm. Sakrash turiga ko'ra o'yin bo'limlari bo'yicha sakrashlar soni dinamikasi

To'pga zarba berishdagi sakrashlar o'yin davomida eng yuqori ko'rsatkichlardan birini qayd etdi. Ularning soni bo'limlar kesimida 27 tadan 35 tagacha o'zgarib turgan bo'lsa, balandlik ko'rsatkichlari 0,45–0,49 m oralig'ida kuzatildi. Ayniqsa, 3- va 5-bo'limlarda sakrash balandligining 0,49 m ga yetgani hujum harakatlari yosh voleybolchilarning o'yin faoliyatida eng muhim va eng yuqori intensivlikdagi texnik

vositalardan biri ekanini tasdiqlaydi. 1-rasmda zarba berishdagi sakrashlar sonining o‘yin davomida yuqori darajada saqlanib qolgani ko‘rinadi, 2-rasmda esa aynan shu turdagi sakrashlar balandlik bo‘yicha boshqa harakatlardan ustun ekani yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu holat hujum harakati voleybolda asosiy natijaviy vosita ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

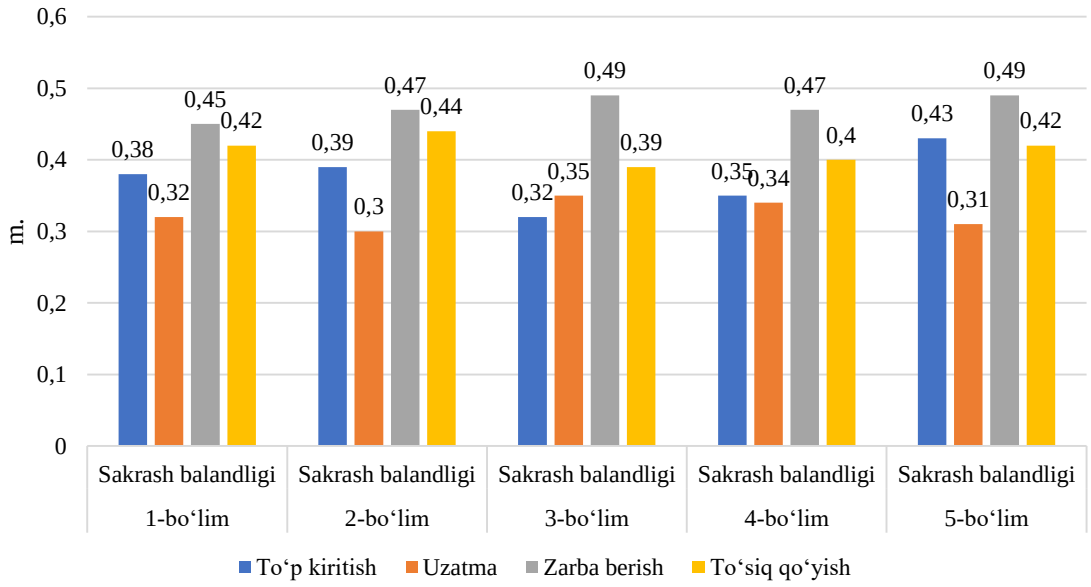

2-rasm. Sakrash turiga ko‘ra o‘yin bo‘limlari bo‘yicha sakrash balandligi dinamikasi

To‘siq qo‘yishdagi sakrashlar ham o‘yin davomida yuqori son bilan qayd etildi. Ularning soni 27 tadan 39 tagacha o‘zgarib turgan bo‘lib, eng yuqori ko‘rsatkich 1-bo‘limda kuzatildi. Balandlik esa 0,39–0,44 m oralig‘ida bo‘lib, nisbatan barqaror saqlangan. Mazkur natijalar to‘siq qo‘yish harakatlari o‘yin davomida muntazam ravishda bajarilganini va jamoaviy himoyaning asosiy elementi bo‘lib xizmat qilganini ko‘rsatadi. 1-rasmda blok sakrashlarining son jihatdan ustunligi, 2-rasmda esa balandlikning nisbatan barqarorligi aks etgan. Bu esa blok harakatlarida nafaqat sakrash balandligi, balki takroriy bajarilish chidamliligi ham muhim ekanini ko‘rsatadi.

1-jadval va unga mos ravishda berilgan diagrammalar tahlili asosida shuni aytish mumkinki, o‘yin davomida voleybolchilar eng ko‘p zarba berish va to‘siq qo‘yishdagi sakrashlarni bajargan. Mazkur sakrash turlarida balandlik ko‘rsatkichlari ham yuqoriroq

bo'lib, ular 0,39–0,49 m oralig'ida qayd etilgan. To'p kiritish va uzatma bilan bog'liq sakrashlar esa son jihatdan nisbatan kamroq hamda balandlik ko'rsatkichlari pastroq bo'lgan. Bu holat voleybol o'yinida to'r yaqinidagi hujum va himoya harakatlari asosiy funksional yuklamani tashkil etishini ko'rsatadi.

Bo'limlar kesimidagi o'zgarishlar ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Xususan, 5-bo'limda to'p kiritishdagi sakrash balandligining eng yuqori darajaga chiqishi, uzatma sakrashlari sonining esa keskin kamayishi sportchilarning o'yin oxirida energiya sarfini muhimroq texnik harakatlarga yo'naltirganini ko'rsatadi. Bunday o'zgarishlar sportchilarning charchash darajasi, taktik moslashuvi va o'yin strategiyasining yangilanishi bilan izohlanadi. Demak, o'yin davomida barcha sakrash turlari bir xil darajada kamaymaydi; aksincha, ayrim texnik harakatlar ustuvorlik kasb etib, ularning sifat ko'rsatkichlari saqlanib qoladi yoki ortadi.

Umuman olganda, olingan natijalar 13–14 yoshli voleybolchilarda sakrash yuklamasining soni va balandligi o'yin faoliyati mazmuniga chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatdi. Ayniqsa, zarba berish va to'siq qo'yish bilan bog'liq sakrashlar yosh voleybolchilarning maxsus tayyorgarligida ustuvor yo'nalish bo'lishi lozim. Shu bois mashg'ulot jarayonida sakrovchanlik va sakrash chidamkorligini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni o'yin vazifalari va sakrashlarning funksional xususiyatlariga mos ravishda tabaqalashtirish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Tadqiqot natijalari 13–14 yoshli voleybolchilarda o'yin faoliyati jarayonida sakrash yuklamasi turi, soni va balandligi bo'yicha sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatdi. O'yin davomida eng ko'p zarba berish va to'siq qo'yishdagi sakrashlar bajarilgani, aynan shu harakatlarda sakrash balandligi ham nisbatan yuqori qayd etilgani aniqlandi. Bu holat yosh voleybolchilarda to'r oldidagi hujum va himoya harakatlari asosiy funksional yuklamani tashkil etishini tasdiqlaydi.

Bo‘limlar kesimidagi tahlil ayrim sakrash turlarida son jihatdan kamayish kuzatilgan bo‘lsa-da, balandlik ko‘rsatkichlari barcha hollarda bir xil pasaymaganini ko‘rsatdi. Xususan, o‘yin oxiriga borib to‘p kiritishdagi sakrash balandligining oshishi va uzatma sakrashlari sonining kamayishi sportchilarning charchash darajasi, taktik qarorlar hamda o‘yin strategiyasining o‘zgarishi bilan izohlanadi.

O‘yin amplualari bo‘yicha markaziy hujumchilarda jami sakrashlar soni va balandligi eng yuqori, diagonal hujumchilarda hujum va blok bilan bog‘liq yuqori intensivlikdagi sakrashlar ustun, bog‘lovchi o‘yinchilarda esa sakrashlar asosan koordinatsion va taktik xarakterga ega ekani aniqlandi. Mazkur natijalar yosh voleybolchilarda sakrovchanlik va sakrash chidamkorligini rivojlantirish metodikasini o‘yin ampluasi va o‘yin faoliyati mazmuniga mos ravishda tabaqalashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Demak, mashg‘ulot jarayonida markaziy va diagonal hujumchilar uchun portlovchi kuch, vertikal sakrash balandligi va sakrash chidamkorligini rivojlantiruvchi mashqlarga, bog‘lovchi o‘yinchilar uchun esa tezkorlik, muvozanat, harakat aniqligi va sakrashni texnik harakatlar bilan uyg‘unlashtirishga yo‘naltirilgan mashqlarga ustuvor ahamiyat berish maqsadga muvofiqdir. Bu esa yosh voleybolchilarning o‘yin samaradorligini oshirishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Lima, R. F., Palao, J. M., & Clemente, F. M. (2019). Jump performance during official matches in elite volleyball players: A pilot study. *Journal of Human Kinetics, 67*, 259–269. https://doi.org/10.2478/hukin-2018-0080

2. Ramirez-Campillo, R., Andrade, D. C., Nikolaidis, P. T., Moran, J., Clemente, F. M., Chaabene, H., & Comfort, P. (2020). Effects of plyometric jump training on vertical jump height of volleyball players: A systematic review with meta-analysis of randomized-controlled trial. *Journal of Sports Science and Medicine, 19*(3), 489–499.

3. Pocek, S., Milošević, Z., Lakicevic, N., Pantelic-Babic, K., Imbronjev, M., Thomas, E., Bianco, A., & Drid, P. (2021). Anthropometric characteristics and vertical jump abilities by player position and performance level of junior female volleyball players. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 18*(16), 8377.

https://doi.org/10.3390/ijerph18168377

4. Villarejo-García, D. H., Moreno-Villanueva, A., Soler-López, A., Reche-Soto, P., & Pino-Ortega, J. (2023). Use, validity and reliability of inertial movement units in volleyball: Systematic review of the scientific literature. *Sensors, 23*(8), 3960. https://doi.org/10.3390/s23083960

5.Pawlik, D., & Mroczek, D. (2023). Influence of jump height on the game efficiency in elite volleyball players. *Scientific Reports, 13*(1), 8931. https://doi.org/10.1038/s41598-023-35729-w

6.Bertozzi, F., Brunetti, C., Maver, P., Galli, M., & Tarabini, M. (2025). The role of age and maturation on jump performance and postural control in female adolescent volleyball players over a season. *BMC Sports Science, Medicine and Rehabilitation, 17*(1), 85. https://doi.org/10.1186/s13102-025-01134-1

7. Azizov, S. V., Azizova, R. I., Mahmudjonov, A., & Tuxtaboyeva, N. (2024). Sportchilarda o'yin jarayonini yuqori darajada idrok qilish qobiliyatini shakllantirish intellektual tayyorgarlikning asosiy vazifasi. *Экономика и социум, 9*(124), 82–86.

8. Joldasbaeva, R., Mamajonov, D., Turaev, V., Izatullaev, A., Tukhtaboeva, N., Mamatova, M., Odilova, F., & Kodirova, S. (2025). Comprehensive evaluation of training load in youth basketball players through integration of heart rate, movement tracking, and rate of perceived exertion. *Journal of Physical Education and Sport, 25*(8), 1647–1655. https://doi.org/10.7752/jpes.2025.08184

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

GLOBALLASHUV VA YOSHLAR TARBIYASI

Xujamov M.E. *– Fan va texnologiyalar universiteti dotsenti vazifasini bajaruvchisi*
E-mail: xujamova2023@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada globallashuv va yoshlar tarbiyasiga oid ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, globallashuv jarayonining yosh avlod ta'lim-tarbiyasida tutgan o'rni borasidagi fikrlar yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *ommaviy madaniyat, qadriyat, individualizm, egotsentrizm, globallashuv.*

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. *Эта статья содержит информацию о глобализации и образовании молодежи, а также подчеркивает роль глобализации в образовании молодого поколения.*

Ключевые слова*: популярная культура, ценности, индивидуализм, эгоцентризм, глобализация.*

GLOBALIZATION AND EDUCATION OF YOUTH

Annotation*. This article contains information on globalization and youth education, and also emphasizes the role of globalization in the education of the younger generation.*

Key words*: popular culture, values, individualism, egocentrism, globalizatio.*

KIRISH

Xalqaro globalashuv insoniyat, mamlakatlar hayotining borgan sari yangi–yangi sohalarini egallab, uning natijasida hozirgi davrga qadar bo'lgan xalqaro tartibot va qadriyatlar yangi ma'no va mazmun bilan to'lib bormoqda. Bu o'rinda xalqaro globallashuv bashariyatning eng asosiy qadriyatlaridan biri bo'lmish inson qadriga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda.[1] Keng miqyosdagi globallashuv jarayoni kechayotgan hozirgi davrda muayyan mamlakatni zabt etish, biror xalqni bo'ysundirish vositalari tubdan o'zgarib bormoqda. Avvallari bunday maqsadlarga erishish uchun qanchadan - qancha qurol-aslahalar, qimmatbaho texnika, minglab askarlar va ancha-muncha vaqt ham kerak bo'lar edi. Hozirda esa biror mamlakat yoki xalqni bo'ysundirish uchun

ommaviy axborat vositalarining o‘zigina kifoya qilmoqda. Kuch ishlatish, majburlash, zo‘ravonliklar axborot orqali ta’sir qilish, odamlarni biror bir g‘oyaga ishontirish, ongini boshqarish texnologiyalariga o‘rin bo‘shatib berdi. Ana shunday zamonaviy keng qo‘llanilayotgan texnologiyalardan biri - ommaviy madaniyatdir. “Ommaviy madaniyat” tushunchasi dastlab g‘arbda o‘tgan asrning ikkinchi yarmida vujudga kelgan bo‘lib, uning zamirida imperialistik maqsad, mayda millatlarni yirik gegemon davlatlar tarkibiga qo‘shib olish va ularning madaniyatiga ta’sir o‘tkazish orqali ularni hududini egallash ko‘zda tutilgan. [2]

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining quyidagi fikrlari e’tiborni tortadi: Tabiiyki, “ommaviy madaniyat” degan niqob ostida axloqiy buzuqlik va zo‘ravonlik, individualizm, egotsentrizm g‘oyalarini tarqatish, kerak bo‘lsa, shuning hisobidan boylik ortirish boshqa xalqlarning necha ming yillik an’ana va qadriyatlari, turmush tarzini ma’naviy negizlariga bepsandlik, ularni qo‘porishga qaratilgan xatarli tahdidlar odamni tashvishga solmay qo‘ymaydi. [3]

Mutaxassislar “ommaviy madaniyat”ni kishi ijtimoiy muammolaridan, jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlardan uzoqlashtirish, chalg‘itishga qaratilganligini qayd etishadi. “Ommaviy madaniyat”da o‘ta sodda, siyqa qarashlar yangilik, badiiy estetik kashfiyot sifatida taqdim etiladi.[4] Haqiqatdan ham hozirgi kunda “ommaviy madaniyat” ni targ‘ib qiluvchi ko‘rsatuvlar teleekrandan keng o‘rin olishga intilmoqda. Televideniya esa hammaga ma’lumki, bugun nafaqat ommaviy axborotni tarqatish vositasi, balki u insonlarning ijtimoiy ongi va estetik didini shakllantiradi. Bundan tashqari kishilarda duch kelayotgan ijtimoiy muammolarni “yechishga” yordam beradi. U kishilarni hayot tashvishlaridan, aniqrog‘i ijtimoiy muammolardan chalg‘itadi, ularni o‘y-xayolini yengil- yelpi, siyqa syujetlarga qurilgan dasturlari, ko‘rsatuvlari bilan band qilib qo‘yadi. Masalan, kishi qanchalik qashshoq bo‘lsa, televideniega shunchalik ko‘proq bog‘lanadi, hayotiy muammolarni televidenie orqali hal etishga moyil bo‘ladi. [5]

Haqiqatan esa bu "ommaviy madaniyat" haqiqatda keng ommaniki, hamma xalqlar madaniyati va ma'naviyatini rivojlanishiga xizmat qiluvchi omil bo'lmasdan, balki o'taketgan madaniyatsizlik, ma'naviyatsizlik, axloqsizlik, jaholatparastlikdan o'zga narsa emas. "Ommaviy madaniyat" nafaqat Sharq madaniyatini, balki o'zi paydo bo'lgan G'arb uyg'onish madaniyatini ham inkor etadi. Masalan, umumbashariyat madaniyatida munosib o'rin tutgan,

G'arb uyg'onish davri namoyondalaridan Leanardo da Vinchining "Monaliza" (Jakonda), Betxovenning "To'qqizinchi simfoniya" asarlari, Salvador Dali va boshqalarning asarlarini ommaviy madaniyat namoyondalari bunday asarlarni bizga keragi yo'q, hech qanday foyda keltirmaydi deya tanqid qilmoqda.

"Ommaviy madaniyat"ni yoshlarning turmush tarziga kirib borishini xatarli tomoni nimada? Uning umuman jamiyat uchun zarari nimalarda namoyon bo'ladi? Aslida, ommaviy madaniyat barcha ommaning madaniyati bo'lib qolmasdan balki, ibtidoiy jamoa tuzumiga qaytish, yovvoyi hayotni qo'msash kabidir. Qanday millatga xosligini, qaysi tilda so'zlashishini, o'z millatiga xos an'ana va qadriyatlarni, aql-zakovat, farosat, ma'naviyat nimaligini unutib, "manqurt"ga aylanishdir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Globallashuv bilan bog'liq "ommaviy madaniyat", ommaviy ishlab chiqarish, "ko'ngil ochish industriyasi" tomonidan yaratilgan, omma iste'moliga mo'ljallangan, madaniyatning sayqallashtirilgan namunalari ko'rinishidagi salbiy hodisa sifatida namoyon bo'lmoqda va uni amalda olomon madaniyati deb ta'riflasak to'g'ri keladi.[6] "Ommaviy madaniyat" tub mohiyatiga ko'ra milliy madaniyatlar kushandasidir. "Ommaviy madaniyat"ni namoyon bo'lish shaklari xam turlicha bo'lib misol tariqasida: Kitch, [7] Komiks, [8] Starizm [9] larni ko'rsatish mumkin.

Odamlar qalbini egallab, zabt etib borayotgan "ommaviy madaniyat" turli yo'llar ayniqsa, musiqa vositasi orqali ayrim yoshlar ongi va tafakkuriga asta–sekinlik bilan singdirib borilayotganligi tashvishli holga aylanib qolmoqda. Ma'lumotlarga ko'ra,

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

o‘tgan asrning 50 - yillarida “inson erkinligi” sifatida paydo bo‘lgan rok va rep yo‘nalishidagi musiqa hamda qo‘shiqlarning tarixi qadimiy Afrika xalqlarining ovga chiqish marosimiga borib taqaladi. Bu yo‘nalishdagi kuy va qo‘shiqlarni ommalashtirish esa yoshlarning ongini zaharlab, ular orasida an’anaviy buzuqlik va ruhiy qashshoqlik “epidemiyasi”ni targ‘ib qilishga qaratilgan edi. Bu sa’y-harakatlar natijasida ko‘plab G‘arb yoshlari rok va repning qurboniga aylanib, “hamma narsa mumkin, hoxlagancha yasha!” qabilidagi aqidani shiorga aylantirishdi.[10] Natijada esa hozir g‘arb matbuotida keng qo‘llanilayotgan tushuncha ya’ni: “yo‘qotilgan avlod” shakllanishiga olib keldi.

G‘arb madaniyatidan bir necha asr avval paydo bo‘lgan, ta’kidlash lozim bo‘lsa G‘arb uyg‘onish davri mutafakkirlari ibrat olgan, o‘rgangan, ko‘hna Sharq madaniyatiga, xususan milliy madaniyatimizga rahna solayotgan bunday quzg‘unlarni “ommaviy madaniyat” tarqatuvchilar emas, balki “ommaviy madaniyat”sizlar deya bemalol atashimiz mumkin. Bizning yurtimizda Sharq uyg‘onish madaniyati namoyondalari: Muso Xorazmiy, Imom Buxoriy, Hakim Termiziy Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Imom Motrudiy, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug‘beklar o‘sib ulg‘aygan, [11] ijod qilgan yurtda, ularning asarlaridan tarbiya topgan, yuksalgan, ularni ruhi bilan kamol topayotgan yoshlarimizga, o‘zining kimligini bilmaydigan, nimani targ‘ib qilayotganligini tushunmaydiganlarni madaniyatini nima keragi bor?! Ularning bo‘lmag‘ur madaniyati asossiz, yovuz maqsadlarni ko‘zlab targ‘ib etilayotganligini, biz pedagog – ustozlar talaba - yoshlarimizning ongu shuuriga ko‘hna va mukammal sharqona madaniyatni tushuntirish orqali amalga oshirishimiz lozim.

Rad etib bo‘lmaydigan tarixiy haqiqatlarni unutmaslik kerakki, ayni kunda yoshlarimizni o‘zini omma madaniyati bilan zaharlashga urinayotgan G‘arb madaniyati aslida, IX-XII asrlarda O‘rta Osiyo renesansi ta’sirida g‘arbda ilk universitetlar paydo bo‘lganligini va hattoki dastlab Yevropa unversitetlarida Sharq allomalari saboq berganligi, ularda dars jarayonlarida tahliliy yondashuv (analitika) usullari ham aynan Sharq olimlaridan o‘zlashtirishganligini tarixiy manbalar tasdiqlayd.[12]

"Ommaviy madaniyat" namoyondalarining dasturiy maqsadi shundaki, ular insonni ma'naviy dunyosini emas, maishiy iste'mol buyumlarini e'zozlaydi va ularni keng ommalashtirishga intiladi. Bunda albatta butun yer yuzini o'rgimchak to'ridek egallab olgan – Internetdan ham keng foydalanishmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mutaxassislar fikricha, XXI asr tarixga "Axborot asri" sifatida kirdi. Bu holatni global tarmoq internetning jadal rivojlanishi, uning imkoniyatlaridan jamiyatning barcha sohalarida – boshqaruv, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ta'lim sohalarida unumli foydalanilayotganligi bilan izohlash mumkin.[13] Bu jarayon ma'lumotlarni tez tarqatish imkonini berib, ish faoliyat samaradorligini oshirishda ijobiy rol o'ynaydi. Shu bilan birga uning salbiy tomonlari ham borligini unutmaslik lozim. Respublikamizda insonlarni turli qiziqish va mayllarga hurmat bilan qaraladi. Ammo xatarli qiziqish va mayllardan davlat va jamiyat o'zini himoya qilishi lozim. Buning uchun eng avvalo reklama va ommaviy axborot to'g'risidagi davlatimiz qonunlarining talablari qat'iy bajarilishi kerak.

Mamlakatimizda va yoshlarimiz orasida bunday aqidaparastlarning bo'lmag'ur qarashlarining yoyilishiga qarshi har bir inson yosh-u qari jiddiy e'tibor va kuchli ma'suliyat bilan kurashishi kerak. Buning uchun, eng avvalo, ota-ona, mahalla, maktab, oliy va o'rta ta'lim muassasalari, eng birinchi navbatda, yoshlarimizga ilm olish, dunyoga chiqish, bor salohiyatlarini namoyon qilish imkoniyatlarini yaratilganligini tushuntirish zarur.

Yana, milliy qadriyatlarimizni qanchalik yuksak ekanligini, kerak bo'lsa, g'arb madaniyati sharq madaniyatidan oziqlanib shakllanganligini asosli manba va ko'rgazmali vositalardan keng foydalagan holda bot-bot takrorlash va milliy urf-odat, an'analarimizni naqadar boy ekanligini, dunyoda hech bir xalq o'zbek xalqichalik boy ma'naviy merosga ega emasligini muzey va tarixiy yodgorliklarga olib borish va

tushuntirish orqali g'oyaviy imunitetini mustahkamlash vositasida yoshlarni yuzaki yengil yelpi madaniyatlarga qarshi qurollantirish kerak.

Ta'kidlash joizki, "xalqimiz, jumladan, yosh avlod g'arb fan-texnikasi, madaniyati, adabiyoti sa'natining ilg'or jihatlarini inkor etmaydi. Biroq g'arbdagi taraqqiyparvar ziyolilarning o'zi g'arbning muammosi sifatida baholayotgan "ommaviy madaniyat" ning ma'naviy-axloqiy tubanliklarini yoshlarimiz qancha tez anglasa, shunchalik foydalidir. Bunday xurujdan himoya o'rnida, milliy ma'naviyatimizni shakllantiruvchi milliy kompyuter o'yinlarini, multfilmlarni yaratishimiz, milliy qadriyatlarimiz aks etgan, yoshlarni o'ziga jalb qila oladigan badiiy asarlar yaratish, milliy musiqa, qo'shiq matnlariga e'tibor berish, milliy ma'naviyatimizni aks ettiruvchi rasmlarni internet saytlari orqali ko'proq reklama qilish kerak. Shu bilan birga yoshlarimiz qiziqayotgan o'sha "pop" janriga teng keladigan, biroq milliylik bilan sug'orilgan, milliy ma'naviyatimizga mos keladigan kerak bo'lsa, uni mustahkamlaydigan yangi janr yaratish kerak. Buning uchun bizda yetarli bilim, imkoniyatlar mavjuddir, faqat barchamizda xohish, vatanparvarlik, irodalilik, kelajak avlod oldidagi javobgarlik burchini unutmaslik hissi jo'sh urib tursa bas, bu muammoning oldini olsa bo'ladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shu boisdan ham, bugun biz yosh avlod tarbiyasiga ertangi kun vorislari sifatida jiddiy e'tibor berish kerak. Yoshligidan oilada sog'lom moddiy-ma'naviy turmush tarzini yaratib berish, ularning imkoniyatlarini orzu-havaslarini yaxshilik va ezgulik uchun xizmat qilishga yo'naltirish lozim. Ertangi kun qanday bo'lishi bizga, biz ta'lim-tarbiya berayotgan yoshlarga bog'liq. Bu oliy haqiqatni hech kim, ayniqsa, biz pedagog - ustozlar zinhor unutishga haqqimiz yo'q.

Qolaversa, jahon hamjamiyatida o'zining erishayotgan yutuq va muvaffaqiyatlari bilan munosib o'rin egallab, ta'lim sohasida erishgan yutuqlari e'tirof etilayotgan vatanimiz O'zbekistonga va uning madaniyatiga qiziqish kundan-kunga ortib

bormoqda. Buning isbotini ko'plab horijiy mamlakatlarda o'zbek tilini o'rganishga e'tiborni ortayotganida, o'zbekiston madaniyati kunlari doirasida o'tkazilayotgan xalqaro tadbirlarda ko'rish mumkin. Buning yana bir yorqin aksini mutafakir Alisher Navoiyning mashhur durdona asari "Lison ut - tayr" asarining 2014 yilda polyak tilida nashr etilganligilda ham ko'rish mumkin. [14]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqorida keltirilgan misollar yana bir bor qanday buyuk ajdodlarga avlod ekanligimizdan dalolat beradi. Shunday ekan, dunyo ahlini lol qoldirgan ajdolarimizni bebaho asarlarini yoshlarimizga o'rgatish, ularni ma'naviyatini boytish har bir vatandoshimizni va ayniqsa, pedagoglarning zimmasidagi turgan eng muhim vazifalardan biri deb qaraymiz.

Adabiyotlar

1. Ҳусейнова А. Глобализация ва Миграция // Жамият ва бошқарув– Тошкент, 2008. - №2. – Б. 28-29.
2. Адилходжаева С.М. Глобализация и стратегия государства. Тошкент, "Патент - Пресс", 2007. – С. 12-15.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. –Тошкент. Маънавият, 2008. –Б. 117.
4. Қўчқоров В. Миллийлигимизни англаш ва ижтимоий сиёсий жараёнлар. – Тошкент. Академия, 2007. –Б. 117.
5. Жуманиёзов Х.С., Собирова М.А., Нигманова У.В. Глобаллашув асослари. Тошкент. "Наврўз" нашриёти, 2015. – Б. 65.
6. Саидов У. Глобаллашув ва маданиятлараро мулоқот. – Тошкент. Академия, 2008. – Б. 75.
7. Китч - заррача ҳам бадиий эстетик қимматга эга бўлмаган нарса ва буюмларга юксак андоза тусини бериш.
8. Комикс - тагига қисқа матн ёки луқмалар битилган беҳаё расмлар яратиш.
9. Старизм - субъектив эҳтиросларга берилган ҳолда, эстрада актрисалари, актёрлар, спортчилар, теледикторларни илоҳийлаштириш.
10. Мадримов Б. "Оммавий маданият"нинг мусиқавий ниқоби // Дунёқарашлар диалоги: ёшларнинг жамият келажагига муносабати мавзусидаги республика илмий – амалий конференцияси материаллари / Тошкент, Адабиёт учқунлари, 2015. – Б.
11. Шамсуддинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи. К.1. – Тошкент.: "Шарқ", 2010. – Б. 223 – 278.

12. Бадак А.Н., Войнич И.Э., Волчёк Н.М. История средних веков. – Минск. : Харвест, 2000.

13. Ҳўжаниёзова З.О. Глобаллашув жараёнининг ёшлар тарбиясига таъсири // Педагогика. – Тошкент, 2015. - №5. – Б. 32-36.

14. "Лисон ут -тайр" поляк тилида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 2014. 21 ноябрь.

UDK: 371.3

BO'LAJAK MUTAXASSISLARNI YANGI AVLOD DARSLIKLARI BILAN ISHLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARBLIGI

Abdujlilov Farrux Po'latjon o'g'li
Andijon davlat unversiteti Registrator ofisi menejeri
abdujalilovfarrux32@gmail.com
+99833-035-43-43
ORCID: 0009-0005-1861-6457

Annotatsiya: *Mazkur maqolada bo'lajak mutaxassislarni yangi avlod darsliklari bilan samarali ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishning zamonaviy ta'lim jarayonidagi dolzarbligi yoritiladi. Yangi avlod darsliklarining mazmun-mohiyati, ularning kompetensiyaviy yondashuv, mustaqil ta'lim, tanqidiy fikrlash, axborotni izlash, tahlil qilish va amaliy faoliyatga tatbiq etishdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, bo'lajak mutaxassislarda darslik bilan mustaqil ishlash, o'quv materiallarini saralash, muammoli vaziyatlarni aniqlash, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash hamda raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish masalalariga e'tibor qaratiladi. Tadqiqotda yangi avlod darsliklaridan foydalanish samaradorligini oshirish orqali bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik ahamiyati asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *yangi avlod darsliklari, bo'lajak mutaxassis, darslik bilan ishlash, kasbiy kompetentlik, ta'lim texnologiyalari, mustaqil ta'lim, tanqidiy fikrlash, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik jarayon, raqamli ta'lim, o'quv faoliyati.*

АКТУАЛЬНОСТЬ РАЗВИТИЯ У БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ НАВЫКОВ РАБОТЫ С УЧЕБНИКАМИ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация: *В данной статье освещается актуальность развития у будущих специалистов навыков эффективной работы с учебниками нового поколения в современном образовательном процессе. Анализируются сущность и содержание учебников нового поколения, их возможности в реализации компетентностного подхода, организации самостоятельного обучения, развитии критического мышления, а также в поиске, анализе и применении информации в практической деятельности. Кроме того, уделяется внимание вопросам формирования у будущих специалистов навыков самостоятельной работы с учебником, отбора учебных материалов, выявления проблемных ситуаций, увязывания теоретических знаний с практикой и использования цифровых образовательных ресурсов. В исследовании обосновывается педагогическая значимость развития профессиональной компетентности будущих специалистов посредством повышения эффективности использования учебников нового поколения.*

Ключевые слова: *учебники нового поколения, будущий специалист, работа с учебниками, профессиональная компетентность, образовательные технологии, самостоятельное обучение,*

критическое мышление, компетентностный подход, педагогический процесс, цифровое образование, учебная деятельность.

THE RELEVANCE OF DEVELOPING FUTURE SPECIALISTS' SKILLS IN WORKING WITH NEXT-GENERATION TEXTBOOKS

Abstract: *This article highlights the relevance of developing future specialists' skills for effective work with next-generation textbooks within the modern educational process. The content and essence of new-generation textbooks are analyzed, along with their potential in applying a competency-based approach, independent learning, critical thinking, information retrieval, analysis, and practical application. Additionally, attention will be paid to developing future specialists' skills in independent work with textbooks, selecting educational materials, identifying problem situations, linking theoretical knowledge with practice, and utilizing digital educational resources. The study substantiates the pedagogical significance of developing the professional competence of future specialists by increasing the efficiency of using next-generation textbooks.*

Keywords: *new generation textbooks, future specialist, textbook work, professional competence, educational technologies, independent learning, critical thinking, competency-based approach, pedagogical process, digital education, educational activity.*

KIRISH

Bugungi kunda fundamental didaktik muammolari bo'yicha tadqiqotchilar va ma'lum fan sohalari bo'yicha mutaxassislar fandagi muammolarni nazariy asoslar va o'quvchilar bilan ishlashda ko'rsatilgan ko'nikmalarni shakllantirish uchun fan bo'yicha darsliklarni qanday o'zgartirish, o'qituvchilar amaldagi darsliklar bilan qanday ishlash haqida muammo ustida ishlamoqdalar. «XXI asr odami uchun kalit ko'nikmalar» tushunchasi o'zi asosan metaforik bo'lib, klassik didaktikadagi «ko'nikmalar» tushunchasidan farq qiladi[1]. Unda ko'nikmalar inson avtomatik tarzda, o'ylamasdan kerakli harakatlarni bajaradigan darajaga yetgan mahorat sifatida tushuniladi. XXI asr odami uchun kalit ko'nikmalar – bu XXI asrda yashash va muvaffaqiyatli o'zini amalga oshirishda yordam beradigan qobiliyatlar, kompetensiyalar, savodxonlik va shaxsiy sifatlar deb tushuniladi[2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Biz tadqiqot doirasida darsliklar bilan ishlashda beshta asosiy kompetensiyalarni: konstruktiv-kritik fikrlash kompetensiyasi, kreativlik, kommunikatsiya, jamoaviy hamkorlik va sub'ektlik kompetensiyaslariтшш ajratib oldik. Bu esa yosh avlodni o'z hayotining "muallifi" bo'lishi, rivojlanish yo'nalishini tanlash, tanlov qilish va uning javobgarligini o'z zimmasiga olish qobiliyatini nazarda tutadi.

XXI asr insonining asosiy koʻnikmalarini, ularni darslikda qanday taqdim etish mumkinligini koʻrib chiqayotganimizda, zamonaviy darslik deganda nima tushunilishini ham e'tibordan chetda qoldira olmadik. U klassik darslikdan qanday farq qiladi? Ta'kidlashni joizki, biz darslikni faqat fan mazmuni bayon etilgan kitob deb emas, balki ta'lim jarayonining modeli, ssenariysi sifatida tushunamiz.

Tahllilarimizga koʻra, didaktikada darsliklarni tubdan qayta ishlash, ularni tizimli faoliyat yondashuvi asosida qurish, oʻquv faoliyatini shakllantirishga yoʻnaltirish, oʻquvchilarga oʻquv-kognitiv muammolarni qoʻyish va yechish boʻyicha takliflar bir necha marta bildirilib kelinayotgan boʻlsa-da, bu takliflar ayrim jixatlari eʼtiborga olinmayapti. XXI asr oʻquvchisiga asosiy koʻnikmalarni shakllantirish uchun darslikda qanday taqdim etish mumkinligini koʻrib chiqayotganimizda zamonaviy darslik deganda nima tushunilishi? U klassik darslikdan qanday farq qiladi? Ta'kidlashni joizki, darslikni faqat fan mazmuni bayon etilgan kitob deb emas, balki ta'lim jarayonining modeli, ssenariysi sifatida tushunish kerak.

Darslik muammosining tarixiy jihatlarini koʻrib chiqish shuni koʻrsatdiki, didaktikada darsliklarni tubdan qayta ishlash, ularni tizimli faoliyat yondashuvi asosida qurish, oʻquv faoliyatini shakllantirishga yoʻnaltirish, oʻquvchilarga oʻquv-kognitiv muammolarni qoʻyish va yechish boʻyicha takliflarni kiritish lozim. Bugungi kunda darslik yaratish - bu koʻp fanlarni qamrab oladigan muammo sifatida qaralmoqda. Yangi avlod darsliklari ustida ishlashda pedagoglar, psixologlar, kognitiv tilshunoslik mutaxassislari va dasturchilarning ishtiroki maqbuldir.

An'ana bo‘yicha darslik o‘ziga xos fenomen sifatida talqin qilinib, jamiyatning ma'naviy madaniyatini saqlash, qayta ishlab chiqarish va o‘zlashtirish bo‘yicha maxsus funksiyalarga ega. Darsliklarda har bir avlod vorislarga yetkazishga intiladigan ijtimoiy tajriba aks etadi. Bu ayniqsa zamonaviy ijtimoiy-siyosiy vaziyatda muhim bo‘lib, bu yerda asosiy ahamiyatga ega bo‘lgan narsa shunchaki XXI asrda talabalar tomonidan bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish emas, balki ularda vatanparvarona dunyoqarash va milliy identifikatsiyani shakllantirishdir. Darslik yangi avlodga mamlakatning madaniy-tarixiy an’analarini o‘zlashtirishga, ularni davlat birligiga integratsiya qilishga va o‘zlarini O‘zbekiston fuqarosi sifatida identifikatsiya qilishga yordam berishi kerak. Shuning uchun maktab darsliklari mutaxassislar va jamiyatning diqqatini doim jalb qiladi. Bunda nafaqat mahalliy ta’lim tizimi barqaror rivojlanish davrlarida, balki ijtimoiy va ta’lim islohotlari va modernizatsiya davrlarida ham amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan, darsliklarni yaratishda, O‘zbekiston ta’limining zamonaviy rivojlanish kontekstini hisobga olgan holda milliy pedagogikada XX asr ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida «zamonaviy darslik» yaratishning ilmiy asoslarini samarali ishlab chiqish natijasida olingan eng muhim natijalarni ham qo‘llash zarur.

Maktab darsligini rivojlantirishning metodologik asoslarini tahlil qilish nafaqat maktab darsligining turlicha talqinlariga mos keladigan yondoshuvlarni ajratib ko‘rsatishga, balki, zamonaviy holatini tadqiq qilishga va ushbu jarayonning bosqichlari, tendensiyalarini aniqlashga imkon beradi. Quyida darsliklarni rivojlanish bosqichlarini keltirib o‘tganmiz:

1. *O‘rnatish bosqichi* – 1960-yillarning ikkinchi yarmi, bu davrda muhim partiyaviy-hukumat qarorlariga muvofiq maktab darsliklarining yangi kontseptsiyasini asoslash bo‘yicha ishlar amalga oshirilgan. Rasmiy tarzda darsliklar tizimini yaratish bo‘yicha ilmiy-metodik faoliyat 1967 yil 3 iyun kuni №502-sonli maxsus qaror bilan boshlangan. Ushbu qarorda "Maktab darsliklarini tayyorlash va nashr qilishni yaxshilash hamda ularni o‘quvchilarga yetkazish bo‘yicha chora-tadbirlar" bo‘yicha ko‘rsatma

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

berilgan. Qarorda «maktab darsliklarining mazmuni va hajmi bo'yicha ilmiy asoslangan talablarni ishlab chiqish va o'rta umumta'lim maktabining o'quv rejasidagi asosiy fanlar bo'yicha barqaror darsliklarning qo'lyozmalarini tayyorlashni tashkil qilish» ko'rsatib o'tilgan[3].

Darsliklarning maqsadli, qadriyatlarga asoslangan, didaktik, mazmuniy va jarayoniy asoslarini nazariy jihatdan asoslash jarayoni 1960-yillarning ikkinchi yarmi – 2021 yilgacha bo'lgan davrda milliy pedagogika va didaktikada tahliliy bosqichda amalga oshirilgan. Bu choralar maktab darsligi tayyorlash jarayonining nazariy darajasini sezilarli darajada oshirishga olib keldi. O'sha vaqtda yangi darslik tayyorlash murakkab va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u faqat rasmiy ruxsatlarni olish bilan cheklanmay, ko'plab ekspert muhokamalarini, majburiy keng ko'lamli sinovlardan o'tkazishni ham o'z ichiga olardi, bu esa oxir-oqibat darsliklarning yuqori sifatini ta'minlardi[4]. Ammo tez orada shuni anglab yetildiki, zamonaviy o'quv adabiyotlari modelini yaratish uchun maqsadli, muvofiqlashtirilgan, ilmiy asoslangan va metodik jihatdan aniqlangan faoliyat zarur edi. Bu esa shundan iborat ediki, 1960-yillarning oxirida amalga oshirilgan umumiy o'rta maktab islohotlari, ta'lim mazmunining nazariy darajasini oshirish vazifasini o'z oldiga qo'ygan bo'lsa-da, bu faoliyatning amaliy imkoniyatlari va oqibatlarini barcha uchun majburiy o'rta ta'lim sharoitida yetarli darajada hisobga olinmagan. Natijada, dasturlar va o'quv adabiyotlar ta'lim mazmunini qayta ishlash jarayonida ortiqcha ma'lumot va ikkinchi darajali material bilan yuklanib qoldi.

2. *Ilmiy-metodik bosqich* - 1970-1980-yillarda tadqiqotchilar va olimlar tomonidan didaktik faoliyatda maktab darsligining nazariy asoslarini yaratish samarali amalga oshirilgan. Maktab darsligini yaratishda metodologik, didaktik, metodik va texnologik yondashuvlar asoslantirilgan. Maktab darsligi nazariyasini ishlab chiqishga qaratilgan kompleks va keng ko'lamli faoliyat ko'rib chiqilayotgan davr mobaynida psixologlar, metodistlar va nashriyot xodimlaridan iborat maktab darsligi masalalari bo'yicha

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

kompleks ilmiy guruh tuzildi, uning maqsadi maktab darsligining tayyorlanishi va nashr qilinishi bilan bog‘liq barcha muammolarni asoslashdan iborat edi.

1974-yildan 1991-yilgacha ilmiy guruh tomonidan «Maktab darsligi muammolari» ning nazariy asoslariga oid turli masalalar ko‘rib chiqilgan, masalan, maktab darsligining tuzilishi, darsliklar va o‘quv-metodik majmualarni takomillashtirishning didaktik muammolari, maktab darsliklarining tili va uslubi, darsliklarni illyustratsiya qilishning ilmiy asoslari, maktab darsliklarini baholashda funktsional yondashuvlar, nashriyot va kitobshunoslik ishlari tahlil qilingan[5]. Shu ilmiy-tadqiqot ishlari tufayli darslik tushunchasida paradigma o'zgarishi yuz berdi. Agar ilgari darslik qat'iy tizimda fan mavzusini ochib beruvchi qo'llanma sifatida qaralgan bo'lsa, ko‘rib chiqilgan davr ilmiy yutuqlari natijasida darslik endi keng omma uchun mo‘ljallangan o'quv kitobi sifatida talqin qilina boshladi va ta'lim mazmunini bayon qiladigan, majburiy egallanishi kerak bo‘lgan faoliyat usullarini belgilab berdi. Fundamental asarlarning yaratilishi darslikni takomillashtirishning umumnazariy asoslarini yanada tadqiq etish va uning mazmun potensialini o‘quvchining shaxsiy rivojlanishi uchun amalga oshirish yo‘llarini aniqlash imkoniyatini yaratdi.

3. *Kontseptual davr* 1990-yillarni o‘z ichiga oladi. Unda asosan zamonaviy darslik yaratish vazifasini qo‘yish va uning ilmiy asoslarini yangi ijtimoiy-siyosiy haqiqatlarga muvofiq belgilash bilan xarakterlangan. 1991-yilda maktab darsliklarining ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqishga oid davlat darajasidagi samarali faoliyat ma’lum ijtimoiy-siyosiy voqealar tufayli to‘xtatilgan. Ideologik jihatdan bu darsliklarning o‘zgaruvchanlik tamoyili ustunlik qilganligi bilan izohlanadi va bu muallif jamoalaridan har qanday ilmiy tavsiyalarni hisobga olish zaruratini talab qilmagan.

Olimlardan O‘.Tolipov, M.Usmonboyevalar "Darslik ta'lim mazmunini amalga oshiruvchi asosiy didaktik vosita bo‘lib, uning ilmiyligi, tizimliligi va metodik mukammalligi ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi"-deya fikr bildirganlar[7].

Ko'rib chiqilayotgan davrda mahalliy olim-pedagoglar va pedagogik jamoatchilik uchun aniq bo'lib qoldiki, an'anaviy darslik ijtimoiy-siyosiy sharoitlar o'zgarganidan keyin endi unga yuklangan barcha funksiyalarni bajara olmayapti, hatto yangi o'quv-metodik majmualar va shakllanayotgan innovatsion o'quv vositalari natijalarida ham ko‘rish mumkin. Shuning uchun zamonaviy maktab darsligi - XXI asr darsligini yaratish vazifasi tug‘ildi.

Zamonaviy darslik esa dialog asosida o'qitishga yo'naltirilgan yangi didaktik modelga mos kelishi, har bir o'quvchining shaxsiy imkoniyatlarini ochib berishi, o'quvchining ijobiy, samarali va mustaqil faoliyatini qo'llab-quvvatlashi kerak. Nashrlarda shuningdek, zamonaviy darslik quyidagi belgilarga ega bo'lsa, shunday deb hisoblanishi mumkinligi ta'kidlangan:

- unga yangi mazmun kiritilgan bo‘lib, bu o‘quv qurolining didaktik imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi va boyitadi;

- tanlangan o‘quv materiali ilm-fanning so‘nggi tendentsiyalarini aks ettiradi va maktab ta’limining gumanizasiyasiga xizmat qilishi

- mavjud yangi ilmiy bilim, o‘quv qurolining turli didaktik vositalari o‘quvchilarning individual xususiyatlariga qarab differentsial yondashuv tamoyili asosida ishlash imkoniyatini yaratishi;

- o‘quv qurolining didaktik vositalari yordamida yangi bilimlarni o‘zlashtirishning intellektual usullarini shakllantirish va o‘quvchilarda intellektual o‘zini-o‘zi rivojlantirish qobiliyatlarini rivojlantirishi;

- metodologik asoslarning yagona tamoyillari, o‘quv fan va jarayon mazmunida amalga oshirilgan o‘quv quroli ochiq pedagogik tizim bo‘lib, turli pedagogik texnologiyalardan aniq sharoitga qarab foydalanish imkonini berishi;

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Darslik obyektiv va subyektiv birlikini ifodalaydi hamda muallifning, ham bilim olayotgan talabaning, ham o‘qituvchining shaxsini namoyon qilish imkonini beradi.

4. *Didaktika bosqichida* - 2000-2010 yillarda zamonaviy o‘quv adabiyotining didaktik asoslari shakllanayotgan edi. Zamonaviy maktab o‘quv adabiyoti ko‘p funksiyali tizim sifatida ko‘rilgan, uning yadrosi ta’lim mazmuni bo‘lib, tarkibiy qismlari esa o‘quv adabiyotning asosiy funksiyalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan edi. O‘quv adabiyot insonparvar tizim sifatida sifat jihatdan yangi funktsiyalari bilan qurila boshlaydi.

Olim R.Jo‘rayevning fikricha, "O‘quv adabiyotlari davlat ta'lim standartlari talablariga mos holda ishlab chiqilishi va ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashi lozim" - deya fikr bildirgan[7].

Nashrlarda ta'kidlanganidek, zamonaviy darslik doimiy “Ustoz-shogird” tizimi sifatida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi ijodiy muloqot o ‘rnata olishi kerak. Shu nuqtai nazardan u o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishni hisobga olgan holda yaratilishi, bilimni o‘zlashtirishga, ko‘nikmalarni egallashga, tarbiya berishga, rivojlantirishga va olingan bilim, ko‘nikmalardan amaliy foydalanishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Shuningdek, ushbu davr uchun “yangi darslik” yaratish nazariyasini ishlab chiqishda fanlararo yondashuvning keskin kuchayishi myhim ahamiyatga egadir. Shu munosabat bilan maktab darsliklar sifatli, yangi funksiyalarga ega gumanitar tizim, ustuvor qadriyatlarni uzatuvchi va o‘quvchilar tomonidan egallanishini tashkil etish vositasi sifatida ishlaydi.

M.Ochilovning fikricha, "Ta'lim sifati o‘quv dasturlari va darsliklarning ilmiy asoslanganligi hamda ularning amaliyot bilan uzviy bog‘liqligiga bog‘liq"[8]. Demak, bundan ko‘rinadiki, zamonaviy darslik yagona supermatn, yagona ta'lim makonini tashkil etadi, bu nafaqat o'quv materiallarini, balki o'quvchilarning hayotiy tajribasini, jonli bilimlarini va texnologiyalarni ham o'z ichiga oladi.

5.*Texnologik bosqich* – 2010-yildan hozirgi vaqtgacha.

Faqat paradigmalar o‘zgarib qolmagan (axborot berishdan kompetensiya asosiga), balki tizimli faoliyat paradigmalarida ham siljish yuz berdi. Darsliklarda sotsiomadaniy tajriba va madaniyatni uzatishdan, XXI asr o‘quvchilarining kompetensiyalarini o‘zlashtirishga, milliy identifikatsiyani shakllantirishga va yoshlarni vatanparvarlikni tarbiyalashga yo‘naltirilgan maqsadli mazmuniy vazifalarni ishlab chiqish vazifasiga o‘tildi. Ushbu davrda «zamonaviy darslik» muammosi kuchli sotsiomadaniy va keyinchalik texnologik kontekstga bo‘lishi bilan ajralib turdi. Bunda shaxsiy va fundamental xarakterni uyg‘unlashtirishga yo‘naltirilgan yondashuvlar ustun edi. Shundan kelib chiqib, darsliklarni sihlab chiqishda maqsad o‘zgardi: u endi birinchi navbatda ma’lumot tashuvchisi emas, balki o‘qituvchi va o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etish vositasi sifatida ishlatilmoqda edi. Ta'kidlash lozimki, olim-pedagoglar fikrlarining birligi shundaki, zamonaviy darslikning asosiy vazifasi informatsion funksiyasi tizimli funksiyasidan ajralib amalga oshirilishi mumkin emas. Yangi avlod maktab darsliklarining shakllanishi zamonaviy kontekstdagi jarayonda tizimlashtiruvchi vazifalar oldinga chiqadi.

O‘zbek olimi N.A.Muslimovning fikricha "O‘quv adabiyotlarini yaratishda o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari, shuningdek, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari hisobga olinishi zarur"-deya ta’kidlagan[9].

Avval ta'kidlanganidek, zamonaviy darslik yagona supermatn ta'lim makonini tashkil etib, bu nafaqat o'quv materiallarini, balki o'quvchilarning hayotiy tajribasini, jonli bilimlarini va texnologiyalarni ham o'z ichiga olgan edi. Zamonaviy darslikning o'quv-uslubiy o'rni va roli asoslanib, darslikning tuzilishi, uning konseptual asoslari, ilmiy bilimlarning uzluksizligini ta'minlaydi, shu bilan birga uning ayrim elementlari dolzarb materialga qaratilgan qo'shimchalar, aniq tadqiqotlarni ko'zda tutadi.

Olim-pedagoglar fikrlarining birligi shundaki, zamonaviy darslikning asosiy vazifasi – bilim olishni o'rganishni o'rgatishdir. Zamonaviy darslikning informatsion funksiyasi tizimli funksiyasidan ajralib amalga oshirilishi mumkin emas. Yangi avlod

maktab darsliklarining shakllanishi zamonaviy kontekstdagi jarayonda sodir bo'ladi va bu jarayonda tizimlashtiruvchi vazifalar oldinga chiqadi. Darslikning tuzilishi, uning konseptual asoslari ilmiy bilimlarning uzluksizligini ta'minlaydi, shu bilan birga uning ayrim elementlari dolzarb materialga qaratilgan qo'shimchalar, aniq tadqiqotlarni ko'zda tutadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Zamonaviy bosqichda darsliklarning raqamlashtirilishi intensiv bosqichiga o‘tdi. Avval faqat qo‘shimcha yoki alternativ format bo‘lgan narsa, endi dunyoning ko‘plab qismlarida ta'lim tajribasining markaziy qismiga aylandi. Raqamli asosiy darsliklar aniq foydalarni taqdim etadi. Ularni darhol yangilash oson va videoma’ruzalar, animatsiyalar va viktorinalar kabi multimedia imkoniyatlarini qo‘shish mumkin. Bu imkoniyatlar talabalarning qiziqishini oshiradi va turli o‘qish uslublarini qo‘llab-quvvatlaydi. O‘qituvchilar uchun raqamli platformalar real vaqt rejimida fikrlarni olish va ma’lumot tahlilini amalga oshirish imkonini beradi, bu esa o‘qitishni yanada individualizatsiyalash imkonini yaratadi. Nashriyotlar faqat chop etilgan kitoblarni PDF shaklida takrorlashdan tashqari, keng qamrovli platformalarni ishlab chiqmoqda. Pearson+, McGraw Hill Connect va WileyPLUS kabi platformalar o‘quv adabiyotlarni o‘quv ekotizimlariga aylantirmoqda. Bu tizimlar kontent yetkazib berish, baholashlar, boshqaruv paneli va ba’zan hatto repetitorlik xizmatlarini birlashtiradi. O‘quv kitobi mahsulotdan ko‘ra xizmatga aylanishi boshlangan. Shunga qaramay, birinchi raqamli bosqichga o‘tish muammosiz emas. Ekran charchoqligi, raqamli tenglik va uzoq muddatli foydalanish haqida katta muammolar mavjud edi. Internet aloqasi ishonchsiz yoki raqamli infratuzilmasi cheklangan hududlardagi talabalar ko‘pincha ortda qolardi. Raqamli o‘quv kitoblari qisqa muddatda arzon bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, obuna modellari va platformaga bog‘lanish xarakati va egalik qilish tezlashib ketdi. Akademik nashriyot sohasidagi yangiliklardan biri bu Ochiq Ta'lim Resurslari (OER) ni tobora ko'proq qabul qilishdir. OERlar bepul kirish imkoniyatiga ega, ochiq litsenziyalangan o‘qitish va

o‘rganish materiallari bo‘lib, ularni qonuniy ravishda moslashtirish va qayta tarqatish mumkin. Bu harakat bilimni demokratlashtirish va ta'lim xarajatlarini kamaytirishga katta o‘zgarish olib keladi.

Darsliklarning yuqori narxi ko‘p talabalar uchun uzoq vaqtdan beri to‘siq bo‘lib kelgan. AQShdagi so‘rovnomalarga ko‘ra, talabalar har semesterlarda kerakli kurs materiallariga yuzlab dollar sarflashlarini muntazam ravishda bildirgan. Bu esa ba’zilarni xaridlarni kechiktirishga yoki umuman sotib olmaslikka majbur qilgan va o‘quv natijalariga salbiy ta’sir qilgan. OER aynan shu muammoni hal qilishga yordam bergan, chunki bu sifatli kontentni bepul taqdim etadi[10].

OERni qo‘llash rivojlanayotgan mamlakatlarda va yangi bozorlar uchun katta ahamiyatga ega. OpenStax, MERLOT va BCcampus kabi tashkilotlar sifat bo‘yicha tijorat darsliklariga teng bo‘lgan, hamkasblar tomonidan ko‘rib chiqilgan ochiq darsliklar ishlab chiqarmoqda. Kurs mazmuniga nisbatan moslashuvchanlik va nazoratni qadrlaydigan o‘qituvchilar esa ushbu resurslarni qo‘llashni boshlamoqda. Biroq, barqarorlik hanuz muammo bo‘lib qolmoqda. OER yaratish va uni saqlash vaqt, tajriba va ko‘pincha moliyalashtirishni talab qiladi. Ko‘plab OER tashabbuslari moliyaviy barqaror model bo‘lmasa, eskirib qolish yoki qo‘llab-quvvatlanmaslik xavfi ostida qolmoqda. Ta’lim tashkilotlarining OER loyihalarini moliyalashtirish va qo‘llab-quvvatlashda katta rol o‘ynashi uchun chaqiriqlar tobora ortib bormoqda. Haqiqatan ham kelajak uchun tayyor akademik darslik barcha o‘quvchilar, jumladan nogironligi bo‘lganlar yoki turlicha o‘qish ehtiyoji bo‘lganlar uchun ham qulay bo‘lishi kerak.

XULOSA

Raqamli texnologiyalar inkluzivlik uchun kuchli vositalar taklif qiladi, lekin ularni qo‘llash ongli va ehtiyotkorlik bilan rejalashtirilishi lozim. Inklusivlik faqat jismoniy kirish imkoniyatlaridan oshib ketadi. Madaniy inklusivlik, vakillik va ahamiyatga oid sezgirlik ham ortib bormoqda. O‘n yillar davomida akademik materiallar Yevro-markazli nuqtai nazarlarni taqdim etgani uchun tanqid qilindi. Shuning uchun kelajakda

darsliklar turli ovozlar, tajribalar va bilim tizimlarini aks ettirishi kerak. Bunda tilga oid kirish imkoniyati ham kiradi. Ko'p tilli hududlarda mahalliy tillarni global tillar bilan birga qo'llab-quvvatlaydigan darsliklar ta'limda ishtirokni sezilarli darajada kengaytirishi mumkin. Shuningdek, sun'iy intellekt yordamida tarjima va transkripsiya qilish vositalari bu borada yangi imkoniyatlar ochmoqda, garchi aniqlik va madaniy noziklik uchun inson nazorati ham muhimligicha qolgan bo'lsada, inklusivlik faqat jismoniy kirish imkoniyatlarini oshib beradi. Madaniy inklusivlik, vakillik va ahamiyatga oid sezgirlik ham ortib bormoqda. Bunga tilga oid kirish imkoniyati ham kiradi. Ko'p tilli hududlarda mahalliy tillarni global tillar bilan birga qo'llab-quvvatlaydigan darsliklar ta'limdagi ishtirokini sezilarli darajada kengaytirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Иванова Е.О., Осмоловская И.М., Шабалин Ю.Е. Конструирование учебников для реализации процесса обучения в информационно-образовательной среде: монография. – М.: Институт стратегии развития образования РАО, 2017. 188 с.; Осмоловская И. М. Учебники нового поколения: поиск дидактических решений //Отечественная и зарубежная педагогика. 2014. № 4 (19). С.42-51.
2. Учебник как модель мира и общества: Коллективная монография / Под ред. Т. В. Артемьевой, М. И. Микешина. СПб.: Санкт-Петербургский центр истории идей; Издательство «Политехника Сервис», 2021. 446 с.
3. Учитель. Ученик. Учебник: материалы IX Международной научно-практической конференции: сборник научных трудов / под ред. Г.Г. Молчановой. М.: «КДУ», «Университетская книга», 2019. Б.516.
4. UNESCO. (1995). *Planning the development of school textbooks: A series of twelve training modules for educational planners and administrators*. UNESCO International Institute for Educational Planning.
5. Универсальные компетентности и новая грамотность: чему учить сегодня для успеха завтра. Предварительные выводы международного доклада о тенденциях трансформации школьного образования / И. Д. Фрумин, М. С. Добрякова, К. А. Баранников, И. М. Реморенко. - М.: НИУ ВШЭ, 2018. - 28 с. (Современная аналитика образования. № 2 (19).
6. O'.Tolipov, M.Usmonboyeva. *Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari.* Darslik. - Toshkent: Fan, 2006.
7. R.H. Jo'rayev, *Ta'lim menejmenti*. – Toshkent: Fan, 2008.
8. Ochilov, M. *Yangi pedagogik texnologiyalar*. O'quv qo'llanma. – Qarshi: Nasaf, 2000.B.32-36
9. Muslimov, N. A. *Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Darslik – Toshkent: Fan, 2007. B.43-56

10. Универсальные компетентности и новая грамотность: от лозунгов к реальности / под ред. М. С. Добряковой, И. Д. Фрумина; при участии К. А. Баранникова, Н. Зиила, Дж. Мосс, И. М. Реморенко, Я. Хаутамяки; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2020. С.10.

UDK:372.853

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA CLIL + 5E MODELI ASOSIDA FIZIKA DARSLARINI LOYIHALASH VA TASHKIL ETISH

Jumamuratova Nawbahar Saatbaevna
Ajiniyoz nomidagi NDPI, magistr
jumamuratova.n.s.0810.gmail.com
+99893 716 28 70

Annotatsiya. *Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika fanini CLIL (Content and Language Integrated Learning) yondashuvi va 5E modeli asosida fizika darslarini loyihalash va tashkil etish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda 5E modelining Engage, Explore, Explain, Elaborate va Evaluate bosqichlarining fizika ta'limidagi o'rni hamda ularni CLIL yondashuvi bilan integratsiyalash imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, fizik mazmunni ingliz tili bilan uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarning fizik bilimlari, ilmiy-tadqiqotchilik, tanqidiy fikrlash va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar taklif etilgan. Maqolada CLIL + 5E modeli asosida fizika darsini tashkil etishning amaliy bosqichlari, tajriba va muammoli topshiriqlardan foydalanish, fizik terminologiyani ingliz tilida o'zlashtirish hamda ta'lim natijalarini kompleks baholash masalalari ko'rib chiqilgan. Natijada CLIL va 5E modelining integratsiyasi fizika ta'limini o'quvchi faoliyatiga yo'naltirish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish va ilmiy kommunikatsiyani rivojlantirish uchun istiqbolli metodik yondashuv ekanligi asoslangan.*

Kalit so'zlar: *CLIL, 5E modeli, fizika ta'limi, umumiy o'rta ta'lim, fanlararo integratsiya, ingliz tili, fizik terminologiya, ilmiy kommunikatsiya, tadqiqotchilik kompetensiyasi, kognitiv faoliyat, innovatsion ta'lim, pedagogik texnologiya.*

DESIGN AND ORGANIZATION OF PHYSICS LESSONS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS BASED ON THE CLIL + 5E MODEL

Abstract. *This article analyzes the possibilities of designing and organizing physics lessons in secondary schools based on the CLIL (Content and Language Integrated Learning) approach and the 5E model. The study highlights the role of the 5E model's Engage, Explore, Explain, Elaborate, and Evaluate stages in physics education, as well as the possibilities of integrating them with the CLIL approach. Additionally, methodological approaches aimed at developing students' physical knowledge, scientific research, critical thinking, and communicative competencies through the harmonization of physical content with English are proposed. The article examines the practical stages of organizing physics lessons based on the CLIL + 5E model, the use of experimental and problem-based tasks, the mastery of physics terminology in English, and the comprehensive assessment of educational outcomes. As a result, it is substantiated that the integration of the CLIL and 5E model is a promising methodological approach to orient physics*

education toward student activity, strengthening interdisciplinary integration, and developing scientific communication.

Keywords: *CLIL, 5E model, physics education, secondary school, interdisciplinary integration, English language, physics terminology, scientific communication, inquiry competence, cognitive activity, innovative education, teaching methodology*

ПРОЕКТИРОВАНИЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ ФИЗИКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ CLIL + 5E

Аннотация. *В данной статье анализируются возможности проектирования и организации уроков физики в общеобразовательных школах на основе подхода CLIL (Content and Language Integrated Learning) и модели 5E. В исследовании освещается роль этапов модели 5E Engage, Explore, Explain, Elaborate и Evaluate в физическом образовании, а также возможности их интеграции с CLIL-подходом. Также предложены методические подходы, направленные на развитие физических знаний, научно-исследовательских, критического мышления и коммуникативных компетенций учащихся путем гармонизации физического содержания с английским языком. В статье рассматриваются практические этапы организации урока физики на основе модели CLIL + 5E, использование экспериментальных и проблемных заданий, освоение физической терминологии на английском языке, а также вопросы комплексной оценки результатов обучения. В результате обосновано, что интеграция CLIL и модели 5E является перспективным методическим подходом для ориентации физического образования на деятельность учащегося, усиления междисциплинарной интеграции и развития научной коммуникации.*

Ключевые слова: *CLIL, модель 5E, обучение физике, общеобразовательная школа, межпредметная интеграция, английский язык, физическая терминология, научная коммуникация, исследовательская компетентность, критическое мышление, инновационное обучение, методика обучения.*

KIRISH

Bugungi kunda umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarning nafaqat fan bo‘yicha bilimlarini, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llash, ilmiy fikrlash va zamonaviy kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, fizika kabi murakkab tushunchalar, matematik ifodalar, formulalar va maxsus ilmiy terminologiyaga boy fanlarni o‘qitishda o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydigan hamda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘laydigan

samarali metodik yondashuvlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, fan mazmuni va xorijiy tilni integratsiyalashgan holda o‘qitishga asoslangan Content and Language Integrated Learning (CLIL) yondashuvi fizika ta’limi uchun istiqbolli metodik imkoniyatlardan biri sifatida qaralmoqda.

CLIL yondashuvida o‘quvchi xorijiy tilni alohida fan sifatida emas, balki muayyan fan mazmunini o‘zlashtirish jarayonida qo‘llash orqali rivojlantiradi. Bunday yondashuv ayniqsa tabiiy fanlarda muhim ahamiyatga ega, chunki ilmiy tushunchalarni shakllantirish jarayonida terminlar, grafiklar, formulalar, tajribalar va og‘zaki hamda yozma izohlardan kompleks foydalanish imkoniyati mavjud.

Biroq CLILni fizika darslariga joriy etishning o‘zi yetarli emas. O‘quvchining fizik hodisani kuzatishi, mustaqil izlanishi, ilmiy tushunchani izohlashi, o‘zlashtirgan bilimini yangi vaziyatlarda qo‘llashi va o‘z bilimini baholashi uchun izchil pedagogik model zarur. Shu jihatdan konstruktiv ta’lim tamoyillariga asoslangan 5E modeli — Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate fizika ta’limining faol va tadqiqotga yo‘naltirilgan tashkil etilishiga imkon beradi. 2020-yilda Sengul va Schwartz tomonidan olib borilgan tadqiqotda 5E modeli fizika laboratoriya mashg‘ulotlariga tatbiq etilib, o‘quvchilarning ilmiy amaliyotlar, tajriba loyihalash, modellashtirish va ilmiy izohlash bilan bog‘liq faoliyatlarini qo‘llab-quvvatlashi ko‘rsatilgan[1].

Shu sababli 5E modelining bosqichlarini CLILning fan mazmuni va tilni integratsiyalash tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning fizik bilimlarini faol o‘zlashtirishi bilan bir qatorda, fizik hodisalarni xorijiy tilda tushuntirish va ilmiy muloqot qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantirish imkonini beradi.

Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning asosiy muammosi umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fizika fanini CLIL asosida o‘qitish jarayonini o‘quvchining faol izlanishi, tajriba o‘tkazishi, ilmiy tushunchalarni izohlashi va bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llashini ta’minlaydigan 5E modeli bilan metodik jihatdan uyg‘unlashtirishdan iborat. Tadqiqotning maqsadi esa fizika fanini CLIL asosida 5E modeli yordamida o‘qitish

metodikasini takomillashtirish hamda uning o‘quvchilarning fizik bilimlari va ilmiy-kommunikativ faoliyatiga ta’sirini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Content and Language Integrated Learning (CLIL) yondashuvi fan mazmuni va xorijiy tilni bir-biridan ajratmagan holda, yagona ta’lim jarayonida o‘zlashtirishga asoslanadi. Mazkur yondashuvda xorijiy til faqat kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish vositasi sifatida emas, balki fan mazmunini anglash, tahlil qilish, muhokama qilish va ilmiy jihatdan ifodalash vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli CLILni fizika ta’limiga tatbiq etish o‘quvchilarning fizik bilimlarini shakllantirish bilan bir qatorda, fizik tushunchalarni xorijiy tilda izohlash va ilmiy terminologiyadan maqsadli foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Fizika fanining o‘ziga xosligi CLIL yondashuvi uchun alohida imkoniyat yaratadi. Chunki fizik mazmun faqat verbal matn orqali emas, balki formulalar, grafiklar, diagrammalar, tajribalar, modellar, rasmlar va matematik belgilar orqali ham ifodalanadi. Bu multimodal vositalar xorijiy tilda o‘qitish jarayonida o‘quvchining mazmunni tushunishini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Ayniqsa, fizik hodisalarni tajriba asosida kuzatish, natijalarni taqqoslash va ularni ilmiy terminlar yordamida izohlash CLILning “content” va “language” komponentlarini tabiiy ravishda birlashtirish imkonini beradi. Fizika va kimyo fanlari bo‘yicha CLIL darslarini o‘rgangan 2024-yilgi tadqiqot ham o‘qituvchilar murakkab ilmiy bilimlarni tushuntirishda nutq, imo-ishora, vizual materiallar va boshqa multimodal vositalarni birgalikda qo‘llashini ko‘rsatgan[2].

Shuningdek, CLIL darslarida o‘quvchining til bilan ishlashi faqat yangi terminlarni yodlash bilan cheklanmasligi lozim. O‘quvchi “describe”, “compare”, “explain”, “predict”, “calculate”, “justify” kabi ilmiy faoliyatni ifodalovchi fe’llar orqali fizik hodisani tasvirlash, sabab-oqibatni tushuntirish, tajriba natijasini bashorat qilish va o‘z xulosasini asoslashga jalb etilishi kerak. Shu jihatdan CLIL fizika darslarini oddiy “ingliz

tilida fizika o‘qitish”dan farqlaydi: bunda til fizik mazmunni o‘zlashtirish jarayonining faol tarkibiy qismiga aylanadi.

Biroq CLILni fizika ta’limida qo‘llashda muayyan metodik ehtiyotkorlik ham talab etiladi. Ilmiy terminologiyaning murakkabligi va xorijiy tilning qo‘shimcha kognitiv yuklamasi ayrim o‘quvchilar uchun fizik mazmunni o‘zlashtirishni qiyinlashtirishi mumkin. Masalan, 6-sinf o‘quvchilari ishtirokidagi katta miqyosli randomizatsiyalangan tadqiqotda fizik mavzuning ingliz va nemis tillarida o‘qitilishi natijalari o‘rganilgan va ikki tilli guruhda mazmunni o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari ayrim holatlarda monolingval guruhdan pastroq bo‘lgani aniqlangan. Bu natija CLILning o‘zidan voz kechish zarurligini emas, balki tilni qo‘llab-quvvatlash, vizual vositalar, bosqichma-bosqich tushuntirish va faol o‘quv metodlaridan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Demak, fizika fanini CLIL asosida o‘qitishda asosiy masala faqat ingliz tilidan foydalanish emas, balki fizik mazmunni o‘quvchi uchun tushunarli, faol va bosqichma-bosqich o‘zlashtirish imkonini beradigan metodik tizimni yaratishdan iborat. Aynan shu nuqtada CLIL yondashuvini 5E modeli bilan integratsiyalash dolzarb ahamiyat kasb etadi. 5E modelining o‘quvchini jalb etish, izlanishga undash, tushuntirish, bilimni yangi vaziyatlarda qo‘llash va baholashga asoslangan bosqichlari CLILdagi content + language integratsiyasini tizimli tashkil etish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Zamonaviy fizika ta’limida o‘quvchilarga fizik qonun va formulalarni tayyor holda yetkazishdan ko‘ra, ularning mazkur bilimlarni kuzatish, tajriba, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish orqali egallashiga imkon yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Fizika fanining eksperimental va amaliy xarakteri o‘quvchini faol bilish jarayoniga jalb etishni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, konstruktivistik ta’limga asoslangan 5E modeli fizika darslarini o‘quvchi faoliyatiga yo‘naltirilgan holda tashkil etishning samarali metodik vositalaridan biri sifatida qaralishi mumkin. 5E modeli beshta o‘zaro bog‘liq bosqichdan — Engage (qiziqtirish), Explore (tadqiq qilish), Explain (tushuntirish), Elaborate (bilimni kengaytirish va qo‘llash) hamda Evaluate

(baholash)dan tashkil topadi. Mazkur bosqichlar o‘quvchining dastlabki tasavvurlarini aniqlashdan boshlab, yangi bilimni mustaqil faoliyat orqali shakllantirish, ilmiy tushunchalarni asoslash, ularni yangi vaziyatlarda qo‘llash va yakuniy natijalarni baholashgacha bo‘lgan izchil pedagogik jarayonni ta'minlaydi. Fizika fanini o‘qitishda 5E modelining eng muhim jihatlaridan biri — o‘quvchining mavjud bilimlari va yangi ilmiy bilimlar o‘rtasida bog‘lanish yaratishidir. Masalan, “Nyuton qonunlari”, “Elektr toki”, “Bosim”, “Issiqlik hodisalari” kabi mavzularni o‘rganishda o‘quvchilar kundalik hayotdan ma'lum tasavvurlarga ega bo‘ladilar. Biroq ularning dastlabki tasavvurlari har doim ham ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lmasligi mumkin. 5E modelining Engage bosqichida ana shu dastlabki tasavvurlar savol, muammoli vaziyat, tajriba yoki vizual material yordamida aniqlanadi. Natijada o‘qituvchi o‘quvchilarning mavjud bilim darajasini hisobga olgan holda keyingi ta’lim jarayonini tashkil etish imkoniga ega bo‘ladi. Explore bosqichida esa o‘quvchilar fizik hodisani bevosita kuzatish, tajriba o‘tkazish, o‘lchash, ma’lumotlarni qayd etish va taqqoslash orqali o‘rganadilar. Masalan, elektr zanjirida kuchlanish va tok kuchi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishda o‘quvchilar turli kuchlanish qiymatlarida tok kuchini o‘lchab, olingan natijalarni jadval va grafik shaklida ifodalashlari mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchini tayyor formulani yodlashdan ko‘ra, fizik bog‘lanishni dalil va tajriba asosida anglashga olib keladi. Shu jihatdan 5E modeli fizika fanining eksperimental tabiatiga mos keladi. Chunki fizik bilim ko‘pincha “hodisani kuzatish → tajriba o‘tkazish → natijani tahlil qilish → qonuniyatni aniqlash → nazariy tushuntirish” ketma-ketligi orqali shakllanadi. 5E modelining bosqichlari ham mazkur jarayon bilan muayyan darajada uyg‘unlashadi. Explain bosqichida o‘quvchilar o‘z kuzatuvlari va tajriba natijalarini ilmiy tushunchalar bilan bog‘lay boshlaydilar. Bu bosqichda o‘qituvchi yangi terminlar, qonunlar, formulalar va nazariy tushunchalarni tizimlashtiradi. Muhim jihati shundaki, tushuntirish faqat o‘qituvchi tomonidan beriladigan ma’ruza shaklida emas, balki o‘quvchilarning oldingi faoliyati va kuzatuvlari asosida tashkil etiladi. Natijada yangi bilim o‘quvchi uchun abstrakt ma’lumot emas,

balki o‘z tajribasi bilan bog‘langan ilmiy xulosa sifatida shakllanadi. Elaborate bosqichi o‘zlashtirilgan bilimni yangi va murakkabroq vaziyatlarda qo‘llashga qaratiladi. Fizika darsida bu bosqichni real hayotiy masalalar, muammoli topshiriqlar, modellashtirish, loyiha ishlari yoki raqamli simulyatsiyalar orqali tashkil etish mumkin. Masalan, “Mexanik harakat” mavzusida o‘quvchi avval tajriba orqali tezlik tushunchasini o‘zlashtirgan bo‘lsa, keyinchalik ushbu bilimdan transport vositalarining harakatini tahlil qilish, masofa-vaqt grafigini izohlash yoki real hayotdagi harakat xavfsizligi bilan bog‘liq masalalarni yechishda foydalanishi mumkin. Evaluate bosqichida esa o‘quvchining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalari baholanadi. Bunda faqat yakuniy javobni tekshirish emas, balki o‘quvchining muammoni qanday tahlil qilgani, dalillarni qanday qo‘llagani, fizik tushunchani qanday izohlagani va o‘z xulosasini qanchalik asoslay olgani ham hisobga olinadi. Shu sababli 5E modeli formativ baholash uchun ham qulay metodik imkoniyat yaratadi. 5E modelining fizika ta’limidagi amaliy ahamiyati 2020-yilda Thuấn va Phúc tomonidan olib borilgan tadqiqotda ham ko‘rsatilgan. Tadqiqotchilar 10-sinf fizikasining “Gas” bobini o‘qitishda 5E instructional design modelini qo‘llashga asoslangan dars jarayonini ishlab chiqqanlar. Tadqiqotda model o‘quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonini tashkil etishda qo‘llanilgan [3].

Bundan tashqari, 5E modelining fizika ta’limidagi imkoniyatlarini CLIL yondashuvi bilan bog‘lash ham katta metodik ahamiyatga ega. Chunki Explore bosqichida o‘quvchi fizik hodisani kuzatish va tajriba orqali o‘rganar ekan, shu jarayonda ingliz tilidagi observe, measure, compare, predict, explain kabi ilmiy faoliyat fe’llaridan foydalanishi mumkin. Explain bosqichida esa fizik terminologiyani qo‘llagan holda hodisani izohlash, Elaborate bosqichida esa o‘zlashtirilgan fizik bilimni yangi vaziyatda ingliz tilida qo‘llash imkoniyati paydo bo‘ladi. Shu sababli 5E modelining bosqichlari CLILning content + language tamoyilini amaliy jihatdan amalga oshirish uchun qulay didaktik struktura yaratadi.

Umuman olganda, 5E modeli fizika ta'limida o'quvchining passiv tinglovchidan faol tadqiqotchiga aylanishini ta'minlash, fizik hodisalarni tajriba va dalillar asosida tushuntirish, bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llash va o'quv natijalarini kompleks baholash imkonini beradi. Aynan shu xususiyatlar uni CLIL yondashuvi bilan integratsiyalash uchun metodik jihatdan istiqbolli modelga aylantiradi.

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning nafaqat fan bo'yicha bilimlarini, balki ularning kommunikativ, tadqiqotchilik va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, fizika kabi aniq va eksperimental fanlarni xorijiy til bilan integratsiyalashgan holda o'qitish o'quvchilarning fizik bilimlarini xalqaro ilmiy terminologiya bilan bog'lash imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, Content and Language Integrated Learning (CLIL) yondashuvini 5E modeli bilan integratsiyalash fizika ta'limining mazmuniy va metodik imkoniyatlarini kengaytiruvchi istiqbolli yondashuvlardan biri hisoblanadi. CLIL yondashuvining asosiy xususiyati fan mazmuni va tilni bir-biridan ajratib emas, balki o'zaro bog'liq holda o'qitishdan iborat. Bunda xorijiy til darsning alohida obyekti bo'lib qolmay, o'quvchi tomonidan fizik mazmunni anglash, tajriba natijalarini ifodalash, savollarga javob berish va ilmiy xulosalarni shakllantirish vositasi sifatida qo'llanadi. Fizika fanida bunday yondashuv ayniqsa muhim, chunki ushbu fan xalqaro miqyosda umumiy ilmiy terminologiyaga ega bo'lib, ko'plab tushunchalar ingliz tilidagi ilmiy adabiyotlarda bir xil yoki yaqin shaklda qo'llanadi. CLILning fizika ta'limidagi imkoniyatlari zamonaviy tadqiqotlarda ham o'rganilmoqda. 5E modeli esa CLILning mazmun va tilni integratsiyalash tamoyilini aniq dars bosqichlari orqali amalga oshirish imkonini beradi. Ya'ni CLIL "nimani birgalikda o'rgatish kerak?" degan savolga javob bersa, 5E modeli "bu jarayonni qanday ketma-ketlikda tashkil etish kerak?" degan metodik savolga javob beradi. Shu sababli ushbu ikki yondashuvni integratsiyalash bir-birini to'ldiruvchi metodik tizimni shakllantirishi mumkin.

5E modelining Engage bosqichida o‘quvchilarning avvalgi bilimlari faollashtiriladi va yangi mavzuga qiziqish uyg‘otiladi. CLIL bilan integratsiyalashganda ushbu bosqichda ingliz tilidagi qisqa savollar, rasmlar, videolar, fizik terminlar yoki kundalik hayotga oid vaziyatlardan foydalanish mumkin.

Masalan, “Pressure” mavzusini boshlashda o‘qituvchi: Why does a sharp knife cut better than a blunt knife? savolini berishi mumkin. O‘quvchi savolga to‘liq inglizcha javob bera olmasa ham, pressure, force, area kabi asosiy fizik terminlarni ishlatishga harakat qiladi. Shu tariqa til o‘quvchiga qo‘shimcha yuklama sifatida emas, balki fizik muammoni anglash vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu bosqichda o‘qituvchi o‘quvchilarning ingliz tilidagi bilim darajasini ham hisobga olishi kerak. Murakkab grammatik tuzilmalardan ko‘ra, qisqa va mazmuniy jihatdan aniq savollardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Explore bosqichida fizik tadqiqot va til integratsiyasi. Explore bosqichi CLIL + 5E modelining eng faol bosqichlaridan biridir. Ushbu bosqichda o‘quvchilar tajriba, kuzatish, o‘lchash, taqqoslash va ma’lumotlarni qayd etish orqali fizik hodisani mustaqil o‘rganadilar. Masalan, “Ohm’s Law” mavzusida o‘quvchilarga quyidagi inglizcha ko‘rsatmalar berilishi mumkin:

Measure the voltage, measure the current, record the results, compare the values, find the relationship between voltage and current.

Bu topshiriqlarda o‘quvchi bir vaqtning o‘zida fizik faoliyatni ham, ilmiy ingliz tilini ham o‘zlashtiradi.

Bu yerda muhim jihat shundaki, o‘quvchidan ingliz tilida mukammal gapirish talab qilinmaydi. Asosiy e’tibor fizik hodisani to‘g‘ri kuzatish, o‘lchash va tushuntirishga qaratiladi. Til esa ushbu faoliyatni amalga oshirish vositasi sifatida ishlatiladi.

Explain bosqichida ilmiy kommunikatsiyani rivojlantirish. Explain bosqichida o‘quvchilar o‘z tajriba va kuzatuvlari asosida fizik hodisani izohlashga harakat qiladilar. Bu bosqich CLIL uchun ayniqsa muhim, chunki o‘quvchi fizik bilimni ilmiy til orqali

ifodalashga o'rganadi. Masalan, "Newton's Second Law" mavzusida o'quvchi quyidagi gap qolipidan foydalanishi mumkin: Force is equal to mass multiplied by acceleration. Yoki: If the force increases, the acceleration increases. Bunday gap qoliplari o'quvchiga fizik mazmunni ingliz tilida ifodalashda yordam beradi. O'qituvchi esa o'quvchilarning til xatolarini to'liq markazga qo'ymasdan, avvalo fizik mazmunning to'g'riligiga e'tibor qaratishi lozim. Shunday qilib, Explain bosqichi fizik tushuncha va ilmiy kommunikatsiya o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlaydi.

Elaborate bosqichida bilimni yangi vaziyatga ko'chirish. Elaborate bosqichi o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlarini yangi vaziyatlarda qo'llashiga imkon beradi. CLIL yondashuvi bilan birgalikda ushbu bosqichda hayotiy muammolar, muhandislik vazifalari, mini-loyihalar va muammoli masalalardan foydalanish mumkin. Masalan, "Energy" mavzusida o'quvchilarga: How can we reduce energy consumption at school? savoli berilishi mumkin. O'quvchilar guruhlarda maktabdagi elektr energiyasidan foydalanish holatini tahlil qilib, energiyani tejash bo'yicha takliflar ishlab chiqadilar. Keyinchalik o'z takliflarini sodda ingliz tilida taqdim etishlari mumkin. Bunday faoliyat fizika bilimlarini real hayot bilan bog'lash bilan birga, o'quvchilarda muammoni hal qilish, hamkorlik qilish, fikrni asoslash va ilmiy kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Evaluate bosqichida ikki komponentli baholash. CLIL + 5E modelining Evaluate bosqichida o'quvchilarning fizik bilimlari bilan bir qatorda ilmiy kommunikatsiyasi ham baholanishi mumkin. Biroq bunda til xatosi fizik bilimni baholashdan ustun qo'yilmasligi kerak. Masalan, quyidagi mezondan foydalanish mumkin:

Baholash mezoni	**Ulushi**
Fizik tushunchani to'g'ri anglash	40%
Fizik qonun va formulalarni to'g'ri qo'llash	30%
Ingliz tilidagi fizik terminlardan foydalanish	15%

Fizik fikrni ilmiy va tushunarli ifodalash	15%
Jami	**100%**

Bunday baholash tizimi CLILning ikki tomonlama maqsadini — fan mazmuni va tilni rivojlantirishni — hisobga olish imkonini beradi. CLIL + 5E integratsiyasining asosiy metodik afzalliklari CLIL va 5E modelining integratsiyasi natijasida fizika darsida bir nechta muhim pedagogik imkoniyatlar yuzaga keladi. Birinchidan, o‘quvchilarning fizik bilimlarni faol faoliyat orqali egallashi ta’minlanadi. Ikkinchidan, ingliz tili fizik mazmunni o‘rganishning tabiiy vositasiga aylanadi. Uchinchidan, o‘quvchilarning fizik terminologiyani kontekstda o‘zlashtirish imkoniyati ortadi. To‘rtinchidan, tajriba va muammoli topshiriqlar orqali o‘quvchilarning tadqiqotchilik ko‘nikmalari rivojlanadi. Beshinchidan, o‘quvchilarning fizik hodisalarni ilmiy jihatdan izohlash va o‘z fikrlarini asoslash ko‘nikmalari shakllanadi. Oltinchidan, fizik bilimlar real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lanadi. Yettinchidan, o‘quvchilarning xalqaro ilmiy terminologiyaga moslashuvi kuchayadi.

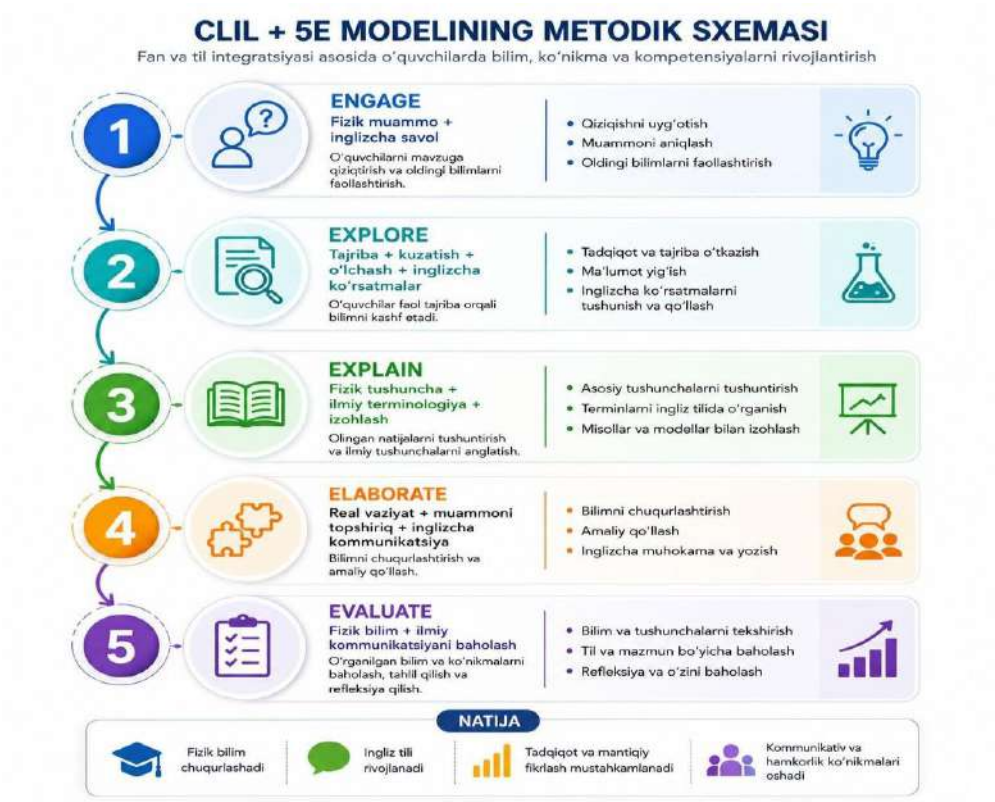

CLIL va 5E modelini birlashtirishning nazariy jihatdan asoslanganligi shundaki, ikkala yondashuv ham o‘quvchining faol ishtirokiga tayanadi. CLIL fan mazmunini til bilan integratsiyalash orqali o‘quvchiga mazmunni kommunikativ faoliyat orqali o‘zlashtirish imkonini bersa, 5E modeli bilimni faol tajriba, tushuntirish va qo‘llash jarayonlari orqali shakllantiradi. Roth, Wessels va Kuhn tomonidan ishlab chiqilgan Content and Language Integrated Scientific Modelling yondashuvida ham fan mazmuni va tilni integratsiyalashgan holda ilmiy modellashtirish jarayonini tashkil etish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot CLIL muhitida ilmiy modellashtirishni fan mazmuni va til rivojini birgalikda qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida ko‘rsatadi [4].

Demak, CLIL va 5E modelini integratsiyalash fizika ta’limida fan mazmuni, xorijiy til, eksperimental faoliyat va ilmiy kommunikatsiyani yagona pedagogik jarayonga birlashtirish imkonini beradi. Ayniqsa, Explore va Explain bosqichlari fizik tajriba va ilmiy tushuntirishni, Elaborate bosqichi esa fizik bilimni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashni ta’minlaydi. Shu sababli CLIL + 5E modeli umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fizikani o‘qitish metodikasini takomillashtirish uchun istiqbolli yondashuv sifatida qaralishi mumkin.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fizika fanini CLIL yondashuvi asosida o‘qitishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, fizik bilim darajasi va xorijiy tilni egallash darajasini hisobga olish muhimdir. CLIL metodikasida asosiy maqsad fizik mazmunni ingliz tilida murakkab shaklda bayon qilish emas, balki fizik bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida ingliz tilidan tabiiy kommunikativ vosita sifatida foydalanishdan iborat. Shu sababli CLIL + 5E modeli asosida tashkil etilgan darslarda fizik mazmun, tajriba, muammoli topshiriqlar va til faoliyati o‘zaro uyg‘unlashtirilishi lozim.

Mazkur yondashuvni amaliyotga joriy etishda o‘qituvchi darsning har bir bosqichida Content — fizik mazmun, Communication — til orqali muloqot, Cognition — fikrlash, Culture — ilmiy va madaniy kontekst komponentlarini hisobga olishi mumkin.

Ayniqsa, fizika darslarida Content, Communication va Cognition komponentlarining o‘zaro bog‘liqligi muhim ahamiyatga ega.

1. Engage — qiziqtirish bosqichini tashkil etish. Darsning birinchi bosqichida o‘quvchilarning mavzuga bo‘lgan qiziqishini uyg‘otish va avvalgi bilimlarini faollashtirish maqsadga muvofiq. Masalan, “Bosim” (Pressure) mavzusini o‘rganishda o‘qituvchi oddiy hayotiy vaziyatdan foydalanishi mumkin: Why can a sharp knife cut more easily than a blunt knife? O‘quvchilardan ushbu savolga o‘z fikrlarini bildirish so‘raladi. Javob berishda ular to‘liq inglizcha gaplardan foydalanishga qiynalsa, force, pressure, area, sharp, surface kabi asosiy terminlardan foydalanishlari mumkin. Shu tariqa o‘quvchining e’tibori fizik muammoga qaratiladi, bir vaqtning o‘zida yangi mavzuga oid inglizcha terminlar ham faollashtiriladi. Bu bosqichda quyidagi vositalardan foydalanish mumkin: fizik hodisani aks ettiruvchi rasm, qisqa videolavha, ingliz tilidagi muammoli savol, real predmet yoki tajriba, qisqa interaktiv test, kundalik hayotdan olingan vaziyat. Muhimi, til o‘quvchini fizik mazmundan chalg‘itmasligi kerak. Aksincha, til fizik muammoni tushunishga yordam beruvchi vosita bo‘lishi lozim.

2. Explore — tadqiq qilish bosqichi CLIL + 5E modelining amaliy jihatdan eng muhim bosqichlaridan biri Explore hisoblanadi. Bu bosqichda o‘quvchilar tayyor bilimni qabul qilmaydi, balki fizik hodisani kuzatish, tajriba o‘tkazish, o‘lchash va natijalarni tahlil qilish orqali o‘zlari izlanadilar.

Masalan, “Ohm’s Law” mavzusida o‘quvchilar elektr zanjirini yig‘ib, kuchlanish va tok kuchini turli qiymatlarda o‘lchashlari mumkin O‘qituvchi topshiriqni quyidagicha berishi mumkin:

Build the circuit, measure the voltage, measure the current, record the results, compare the values.

O‘quvchilar natijalarni quyidagi jadvalga kiritadilar:

Voltage (V)	Current (A)	Resistance (Ω)

2	0.2	10
4	0.4	10
6	0.6	10

Keyin o‘quvchilar olingan natijalar asosida kuchlanish va tok kuchi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga harakat qiladilar. Bu jarayonda o‘quvchilar bir vaqtning o‘zida: fizika: kuchlanish, tok kuchi, qarshilik; til: measure, record, compare, increase, decrease, relationship; kognitiv faoliyat: kuzatish, taqqoslash, xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

3. Explain — tushuntirish bosqichi Explore bosqichida olingan natijalar keyingi bosqichda ilmiy tushunchalar bilan izohlanadi. O‘quvchilar o‘z kuzatuvlarini fizik qonun va formulalar bilan bog‘laydilar.

Masalan, Ohm qonuni uchun: V = IR formulasi kiritiladi.

O‘quvchilar quyidagi sodda gaplardan foydalanib, o‘z xulosalarini ifodalashlari mumkin:

Voltage is equal to current multiplied by resistance. When voltage increases, current also increases if resistance is constant.

Bunda o‘qituvchi o‘quvchilarga tayyor sentence starters berishi mumkin:

The experiment shows that…, We can see that…, The value increases when…, The relationship between … and … is…, According to Ohm’s law…

Bu usul fizik mazmunni ingliz tilida ifodalashni o‘quvchilar uchun yengillashtiradi.

4. Elaborate — bilimlarni kengaytirish va qo‘llash

Ushbu bosqichda o‘quvchilar o‘zlashtirgan bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llaydilar.

Masalan, “Energy efficiency” mavzusida o‘quvchilarga quyidagi muammo berilishi mumkin:

How can we reduce electricity consumption in our school?

O‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib, maktabda elektr energiyasidan foydalanish holatini muhokama qiladilar. Har bir guruh: muammoni aniqlaydi; energiya sarfi sabablarini tahlil qiladi; fizik bilimlardan foydalanadi; yechim taklif qiladi; taklifini ingliz tilida qisqa taqdimot shaklida himoya qiladi. Masalan: We should use LED lamps because they consume less electrical energy. Bu topshiriq CLIL + 5E modelining eng muhim jihatlaridan birini — fizik bilimni real hayotdagi muammoga tatbiq etishni ta'minlaydi.

5. Evaluate — baholash bosqichi. Yakuniy bosqichda o‘quvchilarning fizik bilimlari, amaliy ko‘nikmalari va ilmiy kommunikatsiyasi baholanadi. Baholashni faqat test orqali emas, balki bir nechta mezon asosida tashkil etish maqsadga muvofiq:

Mezon	**Ball**
Fizik tushunchani to‘g‘ri tushuntirish	3
Formula va qonunlardan to‘g‘ri foydalanish	3
Tajiriba natijalarini tahlil qilish	2
Inglizcha fizik terminlardan foydalanish	1
Xulosani asoslash	1
Jami	10

Bunday baholashda asosiy ulush fizik mazmunga beriladi. Chunki CLIL darsida ingliz tilidagi grammatik xatolar sababli o‘quvchining fizik bilimini past baholash metodik jihatdan to‘g‘ri emas.

CLIL + 5E asosida namunaviy fizika darsi

Mavzu: Om qonuni — Ohm’s Law

Sinf: 8 - sinf

Dars davomiyligi: 45 daqiqa

Asosiy yondashuv: CLIL + 5E

Asosiy til: ingliz tili

Fizik mazmun: kuchlanish, tok kuchi, qarshilik va Om qonuni.

5E bosqichi	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	CLIL komponenti
Engage	Muammoli savol beradi	Taxminlarini bildiradi	Terminlar
Explore	Tajribani tashkil qiladi	Zanjir yig‘adi, o‘lchaydi	Ilmiy ingliz tili
Explain	Om qonunini tushuntiradi	Natijalarni izohlaydi	Content + communication
Elaborate	Yangi masala beradi	Bilimni yangi vaziyatda qo‘llaydi	Cognition
Evaluate	Test va mezonlar asosida baholaydi	Bilim va xulosalarini namoyish etadi	Content + Language

Bunday dars tuzilmasida o‘quvchi oddiy tinglovchi emas, balki tajriba o‘tkazuvchi, ma'lumotlarni tahlil qiluvchi va ilmiy xulosa chiqaruvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish. CLIL + 5E modelining samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalardan ham foydalanish mumkin. Ayniqsa, real laboratoriya sharoitida bajarish qiyin bo‘lgan tajribalarni virtual muhitda modellashtirish imkoniyati mavjud. Masalan, PhET Interactive Simulations yordamida elektr zanjirlari, kuchlar, harakat, energiya va boshqa fizik jarayonlarni modellashtirish mumkin. Bunda Explore bosqichida o‘quvchilar virtual tajriba o'tkazib, natijalarni ingliz tilidagi jadvalga kiritishlari mumkin: Change the voltage → Observe the current → Record the result → Explain the relationship. Bu usul bir vaqtning o‘zida raqamli kompetensiya + fizik kompetensiya + kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

CLIL + 5E asosida tashkil etilgan fizika darslaridan quyidagi natijalarni kutish mumkin: fizik tushunchalarni chuqurroq anglash; fizik terminlarni ingliz tilida qo‘llash, tajriba va kuzatish ko‘nikmalarining rivojlanishi, tanqidiy va mantiqiy fikrlashning rivojlanishi, fizik muammolarni mustaqil hal qilish; ilmiy xulosalarni asoslash, guruhda ishlash va fikr almashish, fizik bilimlarni real hayot bilan bog‘lash, o‘quvchilarning fizika faniga qiziqishini oshirish. Shunday qilib, CLIL + 5E modeli fizika ta’limida fan mazmunini xorijiy til bilan mexanik ravishda birlashtirish emas, balki o‘quvchining fizik bilimni kuzatish, tadqiq qilish, tushuntirish, qo‘llash va baholash jarayonlari orqali o‘zlashtirishini ta’minlovchi yaxlit metodik yondashuv sifatida namoyon bo‘ladi.

CLIL va 5E modelining integratsiyasi fizika ta’limida o‘quvchilarning fan mazmunini o‘zlashtirishi bilan bir qatorda, ilmiy fikrlash va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Biroq mazkur yondashuvning samaradorligini aniqlashda faqat o‘quvchilarning ingliz tilidagi bilimlarini yoki fizikadan yakuniy natijalarini alohida baholash yetarli emas. Integratsiyalashgan darsda fizik mazmunni o‘zlashtirish, ilmiy fikrlash, kommunikativ faoliyat va amaliy kompetensiyalar o‘zaro bog‘liq holda baholanishi lozim. CLIL muhitida fan mazmunini xorijiy tilda o‘rganish o‘quvchi uchun qo‘shimcha kognitiv yuklama yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli dars jarayonida tilning murakkabligi emas, balki uning fizik mazmunni anglashga xizmat qilishi asosiy mezon bo‘lishi kerak. Science Education sohasidagi ingliz tilida o‘qitish bo‘yicha 66 ta empirik tadqiqotni qamrab olgan 2023-yilgi tanqidiy sharhda ham ilmiy fanlarni ikkinchi yoki xorijiy tilda o‘qitishda o‘quvchi va o‘qituvchilar duch keladigan til muammolari hamda ularni yengillashtirish strategiyalari alohida ko‘rib chiqilgan [5].

Shu sababli CLIL + 5E modelining samaradorligini baholashda bosqichma-bosqich va kompleks baholash tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Fizik bilimlarni baholash. Birinchi navbatda o‘quvchilarning fizik bilimlari baholanadi. Bunda o‘quvchi fizik tushunchalarni qanchalik to‘g‘ri anglagani, qonun va formulalarni vaziyatga mos qo‘llay olishi hamda fizik masalalarni yecha olishi aniqlanadi. Masalan, “Om qonuni” mavzusidan so‘ng o‘quvchiga: Calculate the current when V = 12 V and R = 6 Ω. kabi topshiriq berilishi mumkin. Bunda asosiy baholash mezoni o‘quvchining inglizcha gapni grammatik jihatdan mukammal tushunishi emas, balki fizik qonunni to‘g‘ri qo‘llab, natijani aniqlay olishi hisoblanadi.

Ilmiy-tadqiqotchilik kompetensiyasini baholash. 5E modelining Explore bosqichi o‘quvchilarni tajriba va tadqiqot faoliyatiga jalb qilgani sababli, baholashda ularning ilmiy-tadqiqotchilik ko‘nikmalariga ham e’tibor berish zarur. Bunda quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin: muammoni aniqlash, gipoteza ilgari surish, tajribani rejalashtirish, o‘lchash, natijalarni qayd etish, jadval va grafik tuzish, natijalarni taqqoslash, ilmiy xulosa chiqarish. Masalan, o‘quvchi elektr zanjirida kuchlanish va tok kuchi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganayotganda faqat formulani yodlab qolmasdan, tajriba → ma’lumot → grafik → xulosa ketma-ketligini amalga oshiradi. Bu 5E modelining konstruktivistik mohiyatini amaliy jihatdan namoyon etadi.

Ilmiy kommunikativ kompetensiyani baholash CLIL + 5E modelining alohida afzalliklaridan biri — o‘quvchilarga fizik bilimlarni xorijiy tilda ifodalash imkonini berishidir. 2021-yilda Tagnin va Ní Ríordáin tomonidan CLIL sinflarida ilmiy bilimning savollar orqali shakllanishi o‘rganilgan. Tadqiqotchilar CLIL muhitida o‘quvchilarning fan mazmunidagi faol ishtirokini ta’minlashda sinfdagi ilmiy muloqot va o‘qituvchi savollarining ahamiyatiga e’tibor qaratganlar [6].

Shuning uchun baholashda o‘quvchining: fizik terminlardan foydalanishi; fizik hodisani izohlashi; savolga ilmiy javob berishi; tajriba natijasini og‘zaki yoki yozma tushuntirishi; fizik xulosani asoslay olishi ham hisobga olinishi mumkin. Masalan: The current increases when the voltage increases kabi sodda, lekin fizik jihatdan to‘g‘ri gap

o‘quvchining ilmiy kommunikatsiyasini ko‘rsatadi. Bu yerda grammatik mukammallikdan ko‘ra ilmiy mazmunning to‘g‘riligi muhimroq bo‘lishi kerak.

O‘quvchilarning kognitiv faolligini baholash. CLIL + 5E modelida o‘quvchi tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki bilimni faol shakllantiruvchi subyekt sifatida qaraladi. Shuning uchun o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini ham baholash maqsadga muvofiq.

Bunda quyidagi darajalarni ajratish mumkin:

1-daraja — eslab qolish: fizik termin yoki formulani aytish.

2-daraja — tushunish: fizik hodisani o‘z so‘zlari bilan tushuntirish.

3-daraja — qo‘llash: formulani yangi masalaga tatbiq etish.

4-daraja — tahlil: tajriba natijalarini taqqoslash va sababni aniqlash.

5-daraja — baholash va yaratish: muammoga mustaqil yechim taklif qilish yoki loyiha ishlab chiqish.

Shu jihatdan 5E modelining Engage → Explore → Explain → Elaborate → Evaluate ketma-ketligi o‘quvchining kognitiv faoliyatini bosqichma-bosqich murakkablashtirish uchun qulay metodik asos yaratadi.

Formativ baholashdan foydalanish. CLIL + 5E modelida formativ baholash alohida ahamiyatga ega. Chunki o‘qituvchi dars oxirini kutib o‘tirmasdan, har bir bosqichda o‘quvchilarning bilimini kuzatib borishi mumkin. Masalan:

5E bosqichi	**Formativ baholash usuli**
Engage	Savol – javob, brainstorming
Explore	Kuzatish varaqasi, tajriba natijalari
Explain	og‘zaki izoh, sentence starters
Elaborate	Muammoli topshiriq, mini - loyiha
Evaluate	Test, refleksiya, exit ticket

Exit ticket usulida dars oxirida o‘quvchiga uchta qisqa savol berish mumkin:

What did you learn today? What was difficult for you? Can you explain one physics concept in English?

Bu orqali o'qituvchi nafaqat o'quvchining fizik bilimini, balki uning darsdagi qiyinchiliklarini ham aniqlay oladi.

Kutilayotgan ta'limiy natijalar CLIL + 5E modelidan foydalanish natijasida o'quvchilarda quyidagi kompetensiyalarning rivojlanishi kutiladi:

Kompetensiya	**Kutilayotgan natijalar**
Fizik kompetensiya	Fizik qonun va hodisalarni tushuntirish
Kommunikativ kompetensiya	Fizik terminlarni ingliz tilida qo'llash
Tadqiqotchilik kompetensiyasi	Tajriba o'tkazish va natijani tahlil qilish
Kognitiv kompetensiya	Tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish
Muammoli vaziyatni hal qilish	Fizik bilimlarni real vaziyatga tadbiq etish
Raqamli kompetensiya	Virtual laboratoriya va simulyatsiyalardan foydalanish
Hamkorlik kompetensiyasi	Guruhda ishlash va fikr almashish

Bunday natijalar CLIL yondashuvining faqat til o'rganishga yo'naltirilgan metod emas, balki fan mazmuni, til va kognitiv faoliyatni integratsiyalashgan holda rivojlantirishga qaratilgan yondashuv ekanini ko'rsatadi. 2023-yilda Gerns tomonidan olib borilgan tadqiqotda ham o'rta maktab CLIL biologiya darslarida content, cognition va communication integratsiyasi hamda o'quvchilarning ilmiy bilimlarni qurish jarayoni o'rganilgan [7].

Model samaradorligini aniqlashning tavsiya etiladigan mezonlari. Agar CLIL + 5E modelining amaliy samaradorligini pedagogik tajriba orqali tekshirish rejalashtirilsa, o‘quvchilarni nazorat va tajriba guruhlariga ajratish mumkin.

Masalan: Nazorat guruhi — fizika an’anaviy metod asosida o‘qitiladi;

Tajriba guruhi — CLIL + 5E modeli asosida o‘qitiladi.

Tajriba boshida pre-test, tajriba yakunida esa post-test o‘tkaziladi.

Baholash quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

Fizik bilim → Amaliy ko‘nikma → Ilmiy fikrlash → Inglizcha fizik kommunikatsiya Shunda modelning samaradorligini faqat “ball oshdi” tarzida emas, balki qaysi kompetensiya qay darajada rivojlanganini aniqlash orqali ko‘rsatish mumkin. Bunday yondashuv ilmiy maqolaning amaliy qiymatini sezilarli darajada oshiradi.

CLIL + 5E modelining ehtimoliy muammolari. Shu bilan birga, ushbu modelni maktab amaliyotiga joriy etishda ayrim qiyinchiliklarni ham hisobga olish zarur. Birinchidan, barcha o‘quvchilarning ingliz tili darajasi bir xil bo‘lmasligi mumkin. Ikkinchidan, fizika o‘qituvchisining ham ingliz tilidagi metodik tayyorgarligi yetarli bo‘lishi talab qilinadi. Uchinchidan, CLIL uchun moslashtirilgan fizik o‘quv materiallari va topshiriqlar yetarli bo‘lmasligi mumkin. To‘rtinchidan, fizik mazmunning murakkabligi ortib ketmasligi uchun scaffolding, ya’ni o‘quvchiga bosqichma-bosqich til va mazmuniy yordam berish zarur.

CLIL science classrooms bo‘yicha 2021-yilda nashr etilgan tadqiqotlar to‘plamida ham aynan scaffolding — o‘quvchilarga mos va o‘z vaqtida yordam ko‘rsatish — CLIL fan darslarining muhim jihatlaridan biri sifatida ko‘rib chiqilgan[8].

Shu sababli o‘qituvchi murakkab fizik tushunchalarni birdaniga murakkab inglizcha matn orqali bermasdan, rasm → termin → qisqa gap → tajriba → izoh → xulosa kabi bosqichma-bosqich metodik ketma-ketlikdan foydalanishi maqsadga muvofiq. Umuman olganda, CLIL + 5E modelining ta’lim samaradorligini baholashda fizik bilim, tadqiqotchilik faoliyati, kognitiv rivojlanish va ilmiy kommunikatsiyani kompleks

ravishda hisobga olish zarur. Mazkur yondashuvning kuchli tomoni shundaki, u fizika fanini o‘rganish va ingliz tilidan foydalanishni bir-biridan ajratmaydi, balki ularni yagona ta’lim jarayonida amalga oshiradi. Shu bilan birga, modeldan samarali foydalanish uchun o‘quvchilarning til darajasini hisobga olish, scaffolding vositalaridan foydalanish va baholash mezonlarini aniq belgilash muhimdir.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkin, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fizika fanini CLIL yondashuvi va 5E modeli asosida o‘qitish o‘quvchilarning fizik bilimlarini chuqurlashtirish bilan bir qatorda, ularning tadqiqotchilik, tanqidiy fikrlash va ilmiy kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini beradi. 5E modelining Engage, Explore, Explain, Elaborate va Evaluate bosqichlari fizik bilimlarni izchil, faol va amaliy faoliyat asosida shakllantirishga xizmat qiladi. CLIL yondashuvining mazkur model bilan integratsiyalashuvi esa fizik mazmunni ingliz tili bilan uzviy bog‘lash imkonini beradi. Bunda ingliz tili alohida maqsad sifatida emas, balki fizik hodisalarni tushuntirish, tajriba natijalarini ifodalash va ilmiy xulosalarni shakllantirish vositasi sifatida qo‘llanadi. Natijada o‘quvchilarda fizik terminologiyadan foydalanish va ilmiy fikrni xorijiy tilda ifodalash ko‘nikmalari rivojlanadi.
CLIL + 5E modelini amaliyotga joriy etishda o‘quvchilarning til darajasi va fizik tayyorgarligini hisobga olish, vizual materiallar, terminologik lug‘atlar, sentence starters hamda bosqichma-bosqich scaffolding vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu o‘quvchilarning mazmuniy va lingvistik yuklamasini muvozanatlashtirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Sengul, O., & Schwartz, R. (2020). Action Research: Using a 5E Instructional Approach to Improve Undergraduate Physics Laboratory Instruction. Journal of College Science Teaching, 49(4), 50–57. DOI: 10.1080/0047231X.2020.12315640.
2. Morf, A., et al. (2024). Multimodal practices of unpacking and repacking subject-specific knowledge in CLIL physics and chemistry lessons. Learning and Instruction.

3. Thuấn, N. Đ., & Phúc, N. H. (2020). Applying the 5E instructional design model in teaching chapter "Gas" in Physics 10 to develop students' competences. CTU Journal of Science, 56, 72–80. DOI: 10.22144/ctu.jsi.2020.095.

4. Roth, T., Wessels, A., & Kuhn, J. (2022). Content and Language Integrated Scientific Modelling: A Novel Approach to Model Learning. Frontiers in Education, 7, 922414. DOI: 10.3389/feduc.2022.922414.

5. Henderson, C., et al. (2024). Language challenges and coping strategies in English Medium Instruction (EMI) science classrooms: A critical review of literature. Studies in Science Education, 60(1), 121–152.

6. Tagnin, L., & Ní Ríordáin, M. (2021). Building science through questions in Content and Language Integrated Learning (CLIL) classrooms. International Journal of STEM Education, 8, 34.

7. Gerns, P. (2023). Building Scientific Knowledge in English: Integrating Content, Cognition and Communication in Secondary School CLIL Biology. Journal of Language and Education.

8. Lo, Y. Y., & Lin, A. M. Y. (Eds.). (2021). Teaching, Learning and Scaffolding in CLIL Science Classrooms. John Benjamins.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

COMMUNICATIVE FUNCTIONS OF PROVERBS ACROSS CONTEMPORARY TYPES OF DISCOURSE

Yesimova Galiya Djumagaliyevna
M.A. in Teaching English as a Second Language
English Language Teacher, School #3, Zarafshan
+998942248707
ORCID: 0009-0007-7140-815X

Abstract. *This study investigates the functioning of English proverbs in contemporary types of discourse, focusing on their communicative and linguocultural characteristics across four discourse types: media discourse, educational discourse, advertising discourse, and everyday conversational discourse. The research is based on a corpus of twenty authentic examples collected from reliable English-language online sources, including news websites, educational platforms, marketing publications, and online discussion forums. A discourse-oriented qualitative approach was employed to examine the semantic, pragmatic, and rhetorical functions in different communicative contexts. The findings demonstrate that English proverbs remain productive linguistic units in digital communication despite the rapid evolution of online discourse. Their communicative functions vary according to discourse type: they serve informative and evaluative purposes in media discourse, instructional and motivational functions in educational discourse, persuasive functions in advertising discourse, and advisory, expressive, and interpersonal functions in everyday conversational discourse. The study concludes that proverbs continue to preserve their cultural significance while adapting successfully to the communicative practices of the digital age.*

Keywords: *English proverbs, internet discourse, media discourse, educational discourse, advertising discourse, everyday conversational discourse, discourse analysis, pragmatics, linguocultural studies.*

ZAMONAVIY NUTQ TURLARIDAGI MAQOLLARNING KOMMUNIKATIV FUNKSIYALARI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot zamonaviy diskurs turlarida ingliz maqollarining qo'llanilishini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ularning kommunikativ va lingvomadaniy xususiyatlari media diskursi, ta'lim diskursi, reklama diskursi hamda kundalik so'zlashuv diskursi misolida tahlil qilinadi. Tadqiqot ishonchli ingliz tilidagi onlayn manbalardan, jumladan, yangiliklar veb-saytlari, ta'lim platformalari, marketing nashrlari va onlayn muhokama forumlaridan to'plangan yigirma ta autentik misolga asoslangan. Turli kommunikativ kontekstlarda maqollarning semantik, pragmatik va ritorik funksiyalarini aniqlash maqsadida diskursga yo'naltirilgan sifat tahlili qo'llanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz maqollari onlayn diskursning jadal rivojlanishiga qaramay, raqamli kommunikatsiyada samarali lingvistik birlik sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Ularning kommunikativ funksiyalari diskurs*

turiga qarab farqlanadi: media diskursida axborot berish va baholash, ta'lim diskursida o'qitish va motivatsiya, reklama diskursida ishontirish, kundalik so'zlashuv diskursida esa maslahat berish, fikrni ifodalash va shaxslararo muloqotni mustahkamlash vazifalarini bajaradi. Tadqiqot maqollar raqamli davr kommunikativ amaliyotiga muvaffaqiyatli moslashgan holda o'z madaniy ahamiyatini saqlab qolayotganini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: *ingliz maqollari, internet diskursi, media diskursi, ta'lim diskursi, reklama diskursi, kundalik so'zlashuv diskursi, diskurs tahlili, pragmatika, lingvomadaniyat.*

КОММУНИКАТИВНЫЕ ФУНКЦИИ ПОСЛОВИЦ В РАЗЛИЧНЫХ СОВРЕМЕННЫХ ТИПАХ ДИСКУРСА

Аннотация. *Данное исследование посвящено изучению функционирования английских пословиц в современных типах дискурса с акцентом на их коммуникативные и лингвокультурные особенности в четырех типах дискурса: медийном, образовательном, рекламном и повседневном разговорном. Исследование основано на корпусе из двадцати аутентичных примеров, собранных из надежных англоязычных онлайн-источников, включая новостные сайты, образовательные платформы, маркетинговые издания и онлайн-форумы. Для изучения семантических, прагматических и риторических функций пословиц в различных коммуникативных контекстах был использован качественный дискурсивный подход. Результаты исследования показывают, что английские пословицы остаются продуктивными языковыми единицами в цифровой коммуникации, несмотря на стремительное развитие онлайн-дискурса. Их коммуникативные функции различаются в зависимости от типа дискурса: в медийном дискурсе они выполняют информативную и оценочную функции, в образовательном — обучающую и мотивационную, в рекламном — убеждающую, а в повседневном разговорном дискурсе — советующую, экспрессивную и межличностную функции. Исследование позволяет сделать вывод о том, что пословицы сохраняют свою культурную значимость, успешно адаптируясь к коммуникативным практикам цифровой эпохи.*

Ключевые слова: *английские пословицы, интернет-дискурс, медийный дискурс, образовательный дискурс, рекламный дискурс, повседневный разговорный дискурс, дискурс-анализ, прагматика, лингвокультурология.*

INTRODUCTION

Proverbs have long been regarded as one of the most expressive forms of folk wisdom, reflecting the cultural values, historical experience, and collective worldview of a speech community. As concise and memorable linguistic units, they transmit moral principles, social norms, and practical knowledge across generations. Although proverbs

originated in oral tradition, they continue to function actively in contemporary communication, adapting to changing social and technological environments.

The rapid development of digital communication has created new contexts for language use. Today, communication increasingly takes place through news websites, educational platforms, advertising campaigns, and online discussion forums, where traditional linguistic expressions acquire new communicative functions while preserving their cultural significance. Proverbs remain an effective rhetorical resource used to persuade, explain, evaluate, and establish interpersonal connection.

The study of proverbs has attracted considerable scholarly attention. Mieder (2004) defines proverbs as traditional sayings expressing collective experience and accepted truths. Norrick (1985) emphasizes that their meaning depends largely on discourse context, while Wierzbicka (1992) considers proverbs linguistic representations of culturally shared concepts and values. Recent studies have also shown that digital communication provides new opportunities for the adaptation and reinterpretation of traditional proverbial expressions.

Despite increasing interest in proverbs and online communication, relatively few studies have systematically examined their communicative functions across different types of internet discourse. Most research focuses either on the semantic and cultural features of proverbs or on individual discourse domains without comparing their usage in various online contexts.

The present study aims to investigate the communicative functions and linguocultural characteristics of English proverbs in contemporary internet discourse. The analysis is based on twenty authentic examples collected from four discourse types: media discourse, educational discourse, advertising discourse, and everyday conversational discourse. To achieve the research objectives, discourse analysis, contextual analysis, linguocultural analysis, and comparative analysis were employed.

The findings contribute to discourse analysis and linguocultural studies by demonstrating that English proverbs remain productive elements of digital communication and continue to adapt to the communicative practices of the modern online environment.

LITERATURE REVIEW

The study of proverbs has been a central topic in paremiology, linguistics, discourse studies, and cultural linguistics for many decades. Scholars generally agree that proverbs are not merely fixed expressions but also important linguistic and cultural units reflecting collective experience, social values, and national identity. Their metaphorical nature and communicative flexibility enable them to function effectively in different discourse types and communicative situations.

One of the most influential scholars in modern paremiology is Wolfgang Mieder (2004), who defines proverbs as traditional sayings expressing accepted truths, practical wisdom, and cultural values. According to Mieder, proverbs remain productive elements of modern communication because they continuously adapt to new social and technological contexts while preserving their cultural significance. His work demonstrates that proverbs continue to perform persuasive, evaluative, and rhetorical functions in contemporary discourse.

The semantic and pragmatic properties of proverbs have been extensively investigated by Neal R. Norrick (1985). He argues that proverb interpretation depends primarily on discourse context rather than literal meaning. Proverbs acquire their communicative value through interaction between speakers and listeners and may perform various pragmatic functions, including advice, persuasion, evaluation, criticism, justification, and humor. This contextual approach is particularly important for analyzing proverb usage in online communication.

Earlier research conducted by Archer Taylor (1931) established the theoretical foundations of modern paremiology. Taylor viewed proverbs as traditional expressions

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

shaped by long-term cultural development and emphasized that their meaning can only be fully understood within authentic communicative contexts. His work continues to influence contemporary proverb studies.

From a linguocultural perspective, Anna Wierzbicka (1992) considers proverbs to be linguistic representations of culturally shared concepts and values. She argues that proverbial expressions encode culturally specific ways of interpreting reality and therefore provide valuable evidence for understanding national mentality and collective cognition. Similarly, Gary Palmer (1996) and Farzad Sharifian (2011) emphasize that language reflects culturally constructed conceptual systems, making proverbs an important source for investigating the interaction between language, culture, and cognition.

The development of discourse analysis has considerably expanded the scope of proverb research. Norman Fairclough (1995) emphasizes that linguistic expressions should be analyzed within their social and communicative contexts rather than as isolated language units. Likewise, Teun A. van Dijk (2008) argues that discourse is closely connected with social cognition and communicative interaction, while Deborah Schiffrin (1994) demonstrates that discourse meaning emerges through contextual interpretation and interaction between participants. These approaches provide an important theoretical foundation for examining how proverbs perform different communicative functions across various discourse types.

The rapid growth of digital communication has created new environments for proverb usage. According to David Crystal (2006), internet communication combines characteristics of spoken and written language, creating hybrid forms of discourse in which traditional linguistic expressions acquire new pragmatic functions. Susan Herring (2004) further explains that computer-mediated discourse differs from traditional communication due to its interactive and dynamic nature, encouraging users to employ culturally familiar expressions in new communicative situations. Similarly, Dynel (2011)

notes that online communication promotes creativity, contextual reinterpretation, and pragmatic flexibility, allowing traditional proverbs to be adapted to contemporary digital environments. Zappavigna (2012) also demonstrates that social media discourse encourages concise, memorable, and culturally recognizable expressions, making proverbs particularly suitable for online communication.

Although previous studies have significantly contributed to the understanding of proverb semantics, cultural symbolism, and discourse functions, relatively few investigations have systematically compared proverb usage across different types of contemporary internet discourse using authentic corpus data. Existing research tends to focus either on traditional proverb collections or on individual discourse domains without examining how communicative functions vary across multiple online environments.

The present study addresses this research gap by conducting a comparative discourse-oriented analysis of authentic English proverbs collected from four types of internet discourse: media discourse, educational discourse, advertising discourse, and everyday conversational discourse. By examining twenty authentic examples distributed equally across these discourse types, the study aims to identify the communicative functions of proverbs, explore their linguocultural characteristics, and demonstrate how traditional proverbial expressions continue to adapt to the communicative practices of the digital age.

MATERIALS AND METHODS

The present study employs a qualitative discourse-oriented research design to investigate the linguocultural characteristics and communicative functions of English proverbs in contemporary internet discourse. The research is based on an authentic corpus consisting of twenty English proverbs collected from publicly accessible online sources representing different communicative environments.

To ensure a balanced analysis, the corpus was equally distributed across four types of internet discourse: media discourse, educational discourse, advertising discourse, and everyday conversational discourse. Each discourse category includes five authentic examples, resulting in a total of twenty proverb occurrences. This balanced corpus made it possible to compare the communicative behavior of proverbs across different digital contexts while maintaining methodological consistency.

The data were collected using purposive sampling. Only authentic examples in which proverbs were employed naturally within real communicative situations were included in the corpus. Dictionary entries, isolated proverb lists, and artificially constructed examples were excluded from the analysis. Preference was given to contexts where proverbs fulfilled identifiable communicative functions such as persuasion, evaluation, explanation, advice, argumentation, or cultural interpretation.

The corpus was compiled from reputable English-language online platforms representing different discourse domains. Media discourse examples were selected from internationally recognized news websites, including BBC News, Forbes, and ABC News. Educational discourse examples were obtained from British Council (TeachingEnglish), TES Institute, Edutopia, and educational articles published by The Guardian. Advertising discourse examples were collected from professional marketing and business publications, including Campaign, Adweek, Marketing Week, Harvard Business Review, and Ad Age. Everyday conversational discourse was represented by authentic interactions from Reddit and conversational materials published by NPR.

Several complementary research methods were employed to analyze the collected data. Discourse analysis was used to examine how proverbs function within different communicative contexts and discourse types. Contextual analysis made it possible to interpret each proverb according to its immediate linguistic and situational environment rather than its dictionary meaning alone. Linguocultural analysis was applied to identify the cultural values, conceptual meanings, and traditional knowledge encoded in

proverbial expressions. In addition, comparative analysis was employed to compare similarities and differences in proverb usage across the four discourse types and to identify recurring communicative patterns.

The analysis focused on several criteria. First, each proverb was examined with regard to its communicative function, including persuasion, evaluation, advice, explanation, justification, humor, or rhetorical emphasis. Second, attention was paid to the relationship between the proverb's traditional meaning and its context-specific interpretation in digital communication. Third, the study investigated whether the proverb preserved its conventional form or underwent creative adaptation to suit contemporary communicative needs. Finally, the distribution of communicative functions across the four discourse types was compared in order to identify discourse-specific tendencies.

This methodological framework ensures the reliability and consistency of the analysis while providing a comprehensive understanding of how English proverbs continue to function as linguocultural units in various forms of contemporary internet discourse.

RESULTS AND DISCUSSION

Media discourse represents one of the most dynamic environments in which traditional proverbs continue to function in contemporary communication. Newspapers, online news platforms, and digital magazines frequently employ proverbial expressions not only to attract readers' attention but also to summarize complex events, reinforce evaluations, and establish an emotional connection with audiences. Due to their concise and culturally recognizable form, proverbs enable journalists to present information more persuasively while reducing the need for lengthy explanations. Rather than serving merely as decorative linguistic elements, proverbs often become semantic frames through which readers interpret news stories, social issues, and public events.

The analysis of the present corpus demonstrates that English-language media actively integrate traditional proverbs into headlines, quotations, and narrative structures. In most cases, journalists preserve the original wording of the proverb while adapting its meaning to current social, political, economic, or cultural contexts. This process illustrates how proverb usage contributes to both textual cohesion and audience engagement within digital media communication.

Table 1. Proverbs Used in Media Discourse

No.	Proverb	Article	Author	Year	Source	Communicative function
1	Better late than never	Beatles fans get reply from Paul McCartney 50 years on	BBC News staff	2013	BBC News	Expresses delayed but successful outcome
2	Every cloud has a silver lining	The Silver Lining of the Unknown in Business	Misty Lown	2020	Forbes	Encourages optimism during uncertainty
3	You reap what you sow	What Does It Take To Be A Game-Changer?	David Villa	2019	Forbes	Emphasizes personal responsibility and effort
4	Rome wasn't built in a day	'Rome wasn't built in a day' – O'Donnell	BBC Sport staff	2025	BBC Sport	Promotes patience during gradual development

5	Practice makes perfect	Speed Chess Study Proves Practice Makes Perfect	Lee Dye	2004	ABC News	Highlights the value of continuous practice

The proverb "Better late than never" appears in the BBC News article describing how Paul McCartney responded to a fan message approximately fifty years after it had originally been sent. The proverb is quoted directly by McCartney, emphasizing that although the response arrived extremely late, it still carried emotional significance for the recipients. In this context, the proverb functions as a concise evaluation of an extraordinary event and softens the unusual delay through a culturally familiar expression. Its use illustrates how media discourse incorporates proverbs to convey positive emotional meaning while making the narrative more memorable.

In the Forbes article by Misty Lown (2020), the proverb "Every cloud has a silver lining" serves as the central conceptual metaphor of the discussion on business resilience during the COVID-19 pandemic. Rather than simply referring to optimism, the proverb frames economic uncertainty as an opportunity for innovation and growth. By positioning the proverb within entrepreneurial discourse, the author transforms a traditional folk expression into a motivational argument supporting adaptability and strategic thinking. This example demonstrates the flexibility of proverbs in addressing contemporary economic challenges.

The proverb "You reap what you sow" is employed by David Villa (2019) in a Forbes leadership article to emphasize that success depends on sustained effort and personal commitment. The expression reinforces the article's motivational tone by presenting achievement as the predictable consequence of disciplined work rather than luck. Here, the proverb functions as persuasive evidence supporting the author's broader

message about leadership and professional development. Its integration into business journalism illustrates the continued relevance of traditional wisdom within modern management discourse.

A different communicative purpose is observed in the BBC Sport article "'Rome wasn't built in a day'" (2025). Stephen O'Donnell uses the proverb when discussing his football team's adaptation to a new coach and tactical system. Instead of describing immediate success, the proverb encourages patience and realistic expectations regarding gradual improvement. Within sports journalism, the expression simplifies a complex process of organizational change into a universally recognized cultural formula, allowing readers to interpret the situation through shared experiential knowledge.

Finally, the ABC News article by Lee Dye (2004) employs the proverb "Practice makes perfect" to explain scientific findings concerning expertise in speed chess. The article argues that exceptional performance results primarily from extensive practice rather than innate talent. The proverb effectively summarizes the research findings in a form immediately understandable to a general audience. In this case, traditional proverbial wisdom aligns closely with contemporary scientific evidence, illustrating the continuing explanatory power of proverbs in popular science journalism.

Overall, the findings indicate that media discourse preserves the linguistic form of traditional English proverbs while adapting their communicative functions to contemporary contexts. Across news, business, sports, and science journalism, proverbs enhance textual expressiveness, simplify complex information, strengthen persuasive arguments, and establish a shared cultural framework between journalists and readers. These observations confirm that proverbs remain productive linguistic resources within modern English media discourse despite the rapid evolution of digital communication.

2. Proverbs in Educational Discourse

Educational discourse represents a communicative environment where proverbs perform not only expressive but also pedagogical functions. In educational articles,

teaching guidelines, and professional resources, proverbs are frequently employed to simplify complex concepts, motivate learners, promote ethical values, and reinforce instructional principles. Due to their brevity and cultural familiarity, proverbs make educational messages more memorable and persuasive. The analyzed examples demonstrate that traditional sayings remain highly relevant in modern educational communication, where they facilitate interaction between educators, students, and parents while simultaneously preserving cultural knowledge.

Table 2. Proverbs Used in Educational Discourse

No.	Proverb	Article	Author	Year	Source	Communicative function
1	Actions speak louder than words	Actions Speak Louder Than Words	Peter Kingston	2004	The Guardian	Emphasizing practical implementation over promises
2	Honesty is the best policy	Four Tips for Those Starting a Subject Knowledge Enhancement Course	Andrew Bridge	2022	TES Institute	Promoting honesty and self-assessment in learning
3	A picture is worth a thousand words	The Home-School Connection	British Council Editorial Team	n.d.	British Council (Teaching English)	Highlighting the effectiveness of visual learning
4	Don't judge a	5 Tips for Creating an	James Fester	2022	Edutopia	Encouraging critical

	book by its cover	Effective Virtual Field Trip				evaluation of educational resources
5	Two heads are better than one	Classroom Management Tips for Co-Teachers	Rich Mehrenberg	2019	Edutopia	Promoting collaboration and co-teaching

Analysis

The proverb "Actions speak louder than words" appears in Peter Kingston's article Actions Speak Louder Than Words, published in The Guardian (2004). The author discusses reforms in further education and argues that educational policies should be evaluated through their practical implementation rather than official declarations. In this context, the proverb serves as a rhetorical device emphasizing that genuine educational improvement depends on concrete actions instead of institutional promises. Its figurative meaning strengthens the persuasive character of the article while reinforcing the expectation that educational institutions demonstrate measurable results rather than merely expressing intentions.

The proverb "Honesty is the best policy" is used in Andrew Bridge's article Four Tips for Those Starting a Subject Knowledge Enhancement Course, published by the TES Institute in 2022. Within the article, learners are encouraged to assess their own knowledge realistically and openly acknowledge areas requiring improvement. Rather than functioning as a simple moral recommendation, the proverb promotes reflective learning and academic integrity. It establishes a trusting relationship between tutors and students and presents honesty as a necessary condition for effective professional development.

The traditional saying "A picture is worth a thousand words" appears in the British Council resource The Home-School Connection. The article encourages teachers

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

to involve parents in children's learning through learner-created educational materials, photographs, visual aids, and classroom products. Here the proverb illustrates the pedagogical value of visual communication, suggesting that images often explain educational processes more effectively than lengthy verbal descriptions. Its inclusion supports contemporary learner-centered approaches that emphasize multimodal teaching and active parental engagement.

The proverb "Don't judge a book by its cover" is employed in James Fester's article 5 Tips for Creating an Effective Virtual Field Trip, published by Edutopia in 2022. The author advises educators not to evaluate educational programs solely according to their titles or initial appearance, since valuable learning opportunities may exist behind seemingly ordinary descriptions. Within this context, the proverb encourages critical thinking and evidence-based decision-making, reminding teachers to assess instructional quality through educational content rather than superficial characteristics.

The proverb "Two heads are better than one" appears in Rich Mehrenberg's article Classroom Management Tips for Co-Teachers, published by Edutopia in 2019. The article discusses collaborative teaching strategies and demonstrates how cooperation between educators contributes to more effective classroom management and improved learning outcomes. The proverb functions as an argument supporting teamwork, presenting collaboration as an educational value rather than merely an organizational strategy. Its use also reflects contemporary educational trends that prioritize shared expertise and collective responsibility in the teaching process.

The analysis demonstrates that proverbs in educational discourse primarily perform explanatory, motivational, ethical, and instructional functions. Rather than preserving only their traditional folkloric meanings, they become pedagogical instruments that facilitate communication, simplify complex educational concepts, and strengthen the persuasive impact of professional texts. Their continued use confirms that

proverbial wisdom remains an effective linguistic resource for transmitting educational values within contemporary English-language educational discourse.

3. Proverbs in Advertising Discourse

Advertising discourse is primarily intended to persuade consumers, promote products and services, and establish long-term relationships between businesses and their target audiences. Within this type of discourse, proverbs function as persuasive linguistic devices that simplify complex marketing concepts through familiar cultural expressions. Their incorporation into advertising and business communication enhances credibility, strengthens emotional appeal, and facilitates audience engagement by linking commercial messages with shared cultural knowledge.

The analysis of advertising discourse demonstrates that traditional proverbs are frequently incorporated into articles discussing branding, customer relations, negotiations, agency partnerships, and marketing strategies. Rather than being used in their literal meanings, proverbs are adapted to emphasize business efficiency, customer satisfaction, strategic planning, and competitive advantage.

Table 3. Proverbs Used in Advertising Discourse

No.	Proverb	Article	Author	Year	Source	Communicative function
1	Time is money	What agencies wish ad tech knew	Mindy Day	2021	Campaign Live	Emphasizing efficiency and productivity
2	The customer is always right	3 Ways to Make Your Marketing More	Mary C. Long	2018	Adweek	Highlighting customer orientation

		Customer-Focused				
3	You get what you pay for	Foreign Affairs	Marketing Week (Editorial Staff)	1998	Marketing Week	Stressing quality and value
4	A rising tide lifts all boats	Negotiation Strategies for a Downturn	Mark Gordon & Danny Ertel	2008	Harvard Business Review	Illustrating mutual business growth
5	Strike while the iron is hot	4 signs a brand is exploring new agency relationships	Samantha Stallard	2021	AdAge	Encouraging timely business decisions

Analysis

The proverb "Time is money" appears in an article published in Campaign Live by Mindy Day (2021), which discusses cooperation between advertising agencies and advertising technology companies. The author explains that media buyers receive numerous partnership requests every day and therefore have limited time to evaluate each proposal. In this context, the proverb emphasizes the economic value of time in the advertising industry, where rapid decision-making and operational efficiency directly influence business performance. The proverb functions as a persuasive argument encouraging agencies and technology providers to respect clients' time and communicate more effectively.

Another frequently used proverb is "The customer is always right," discussed in an Adweek article by Mary C. Long (2018) devoted to customer-oriented marketing

strategies. Instead of presenting the proverb as an unquestionable business principle, the author critically examines its historical development and its relevance in contemporary marketing. The article argues that successful customer orientation is achieved not by satisfying every customer demand unconditionally but by understanding customers' needs while maintaining realistic business boundaries. Consequently, the proverb serves as both a recognizable cultural reference and a framework for discussing modern approaches to customer relationship management.

The proverb "You get what you pay for" appears in an article published by Marketing Week (Editorial Staff, 1998) concerning the organization of international business conferences and corporate events. The article argues that companies searching for lower costs should not expect the same level of service quality as premium venues. Here, the proverb reinforces the relationship between financial investment and service quality, encouraging readers to make balanced business decisions based on long-term value rather than immediate savings. Its communicative function is evaluative, promoting rational economic judgment in advertising and marketing practices.

Similarly, "A rising tide lifts all boats" is employed in a Harvard Business Review article by Mark Gordon and Danny Ertel (2008) discussing negotiation strategies during periods of economic uncertainty. The proverb symbolizes the idea that favourable economic conditions create opportunities for all market participants. However, the authors contrast this optimistic assumption with the realities of economic downturns, demonstrating that successful negotiations require strategic thinking rather than dependence on favourable market conditions alone. In advertising and business discourse, the proverb functions as a metaphor for collective growth, cooperation, and shared commercial success.

The proverb "Strike while the iron is hot" appears in an AdAge article by Samantha Stallard (2021) describing how advertising agencies can identify early indicators that companies are preparing to change agency partners. The author advises

marketing professionals to respond immediately when new business opportunities emerge because timely action significantly increases the likelihood of acquiring new clients. In this context, the proverb enhances the persuasive force of the article by transforming practical business advice into a memorable and culturally familiar expression encouraging proactive decision-making.

The findings demonstrate that advertising discourse predominantly employs proverbs to promote efficiency, strategic thinking, customer satisfaction, quality assurance, and timely decision-making. Unlike media discourse, where proverbs primarily perform evaluative and interpretative functions, or educational discourse, where they mainly serve instructional purposes, advertising discourse uses proverbs as persuasive rhetorical instruments that increase the credibility of professional recommendations and strengthen the persuasive impact of commercial communication.

Furthermore, the analyzed examples demonstrate that traditional English proverbs continue to retain their communicative effectiveness in contemporary advertising discourse despite changes in marketing practices and digital communication. Their frequent use illustrates that culturally familiar expressions remain valuable rhetorical resources capable of presenting professional business advice in a concise, memorable, and persuasive manner. This confirms that proverbs preserve both their linguistic significance and their persuasive potential within modern advertising communication.

4. Proverbs in Everyday Conversational Discourse

Everyday conversational discourse represents spontaneous communication in which speakers naturally employ proverbs to express opinions, provide advice, evaluate situations, explain experiences, and strengthen interpersonal interaction. Unlike advertising discourse, where proverbs are intentionally selected to persuade consumers, everyday communication demonstrates their spontaneous and functional use in real-life situations. The analyzed material includes online discussions, interviews, and direct

quotations in news reports, showing that English proverbs remain an active component of contemporary communication across various social contexts.

Table 4. Proverbs Used in Everyday Conversational Discourse

No.	Proverb	Author	Year	Source	Communicative function
1	Don't count your chickens before they hatch	hello-mr-cat (comment)	2026	Reddit (r/arborists), Mom cut down my beloved magnolia tree	Giving advice and warning against premature conclusions
2	When in Rome, do as the Romans do	zerokraal (comment)	2026	Reddit (r/CatAdvice), Roommates' parents dislike having cats in the house while they are visiting	Encouraging adaptation to local customs and social norms
3	The grass is always greener on the other side	Vince Pearson & Joe Hernandez (quoting Dan Cassidy)	2021	NPR, A Hungry Hungry Rhino Escaped His Pen At An Omaha Zoo To Munch On Grass	Creating humor through a literal interpretation of the proverb
4	There is no such thing as a free lunch	Scott Simon	2015	NPR, Lunch Lady Knows There's No	Explaining economic reality

				Quick Fix For Feeding Hungry Kids	and emphasizing responsibility
5	Many hands make light work	Joe Palca	2015	NPR, How Can Robots Learn New Tasks?	Illustrating cooperation and collective effort

Analysis

The proverb "Don't count your chickens before they hatch" appears in a Reddit discussion devoted to a personal family conflict. The author describes emotional distress after discovering that a beloved magnolia tree had been cut down by their mother. While discussing future ownership of the family house, another participant comments: "I would not count your chickens before they hatch." The proverb functions as indirect advice, warning the author not to make assumptions about future events before they actually occur. Rather than expressing criticism directly, the speaker employs a culturally familiar proverb that softens the recommendation and makes it more acceptable within informal online communication. This example illustrates the advisory function of proverbs in everyday conversational discourse, where traditional wisdom helps maintain politeness while conveying practical guidance.

Another example is found in a Reddit discussion concerning roommates and cultural expectations about keeping cats in the house while relatives are visiting. One participant concludes the discussion by stating: "When in Rome, do as the Romans do." The proverb encourages adaptation to the customs of the country being visited, suggesting that guests should respect local social norms rather than expect others to change their lifestyle. Instead of presenting a lengthy explanation, the speaker summarizes the entire argument through a well-known proverb that is immediately recognizable to English-speaking readers. In this context, the proverb performs both

advisory and persuasive functions by reinforcing a socially accepted principle of cultural adaptation.

The proverb "The grass is always greener on the other side" occurs in an NPR interview describing a rhinoceros that escaped its enclosure in search of fresh grass. Zoo vice president Dan Cassidy humorously remarks: "The grass is always greener on the other side. It certainly was for him." Unlike its traditional metaphorical meaning, the proverb is interpreted literally because the rhinoceros actually left its enclosure to eat greener grass. This creative use demonstrates how familiar proverbs can acquire humorous effects while preserving their recognizability. The speaker intentionally combines the literal and figurative meanings, making the interview more engaging and memorable for the audience.

The proverb "There is no such thing as a free lunch" appears in an NPR opinion article discussing school lunch programs in the United States. Explaining the financial difficulties faced by school districts, the author writes: "In more familiar words: There is no such thing as a free lunch." Here the proverb summarizes a complex economic principle in a concise and accessible way. Instead of providing a detailed financial explanation, the author relies on a culturally established expression that communicates the idea that every benefit ultimately involves costs. Within everyday conversational discourse, the proverb functions as a means of simplifying complicated social and economic issues for a general audience.

The proverb "Many hands make light work" appears in an NPR interview discussing collaborative robotic learning. Explaining how several robots can simultaneously acquire and exchange information, the interviewee employs the proverb to compare technological cooperation with collective human effort. Rather than describing the process through complex scientific terminology, the speaker uses a familiar expression that immediately conveys the advantages of collaboration to a general audience. In this context, the proverb performs an explanatory function by

simplifying an advanced technological concept through ordinary conversational language. This example illustrates that traditional proverbial wisdom continues to facilitate communication even in discussions concerning artificial intelligence and robotics.

The analysis demonstrates that proverbs continue to function as effective communicative devices in everyday conversational discourse. Unlike media discourse, where they primarily interpret events, educational discourse, where they support teaching and learning, or advertising discourse, where they strengthen persuasion, conversational discourse employs proverbs to facilitate interpersonal interaction, provide advice, justify opinions, create humor, and explain everyday experiences. Their spontaneous appearance in online discussions and conversational interviews confirms that traditional English proverbs remain productive linguistic resources capable of adapting to contemporary communicative environments while preserving their cultural significance.

CONCLUSION

The present study investigated the functioning of English proverbs in contemporary internet discourse, focusing on their communicative and pragmatic roles across four discourse types: media discourse, educational discourse, advertising discourse, and everyday conversational discourse. The findings demonstrate that proverbs remain productive linguistic resources in digital communication despite rapid technological development. Rather than becoming obsolete, traditional proverbial expressions have successfully adapted to modern communicative environments while preserving their semantic, cultural, and pragmatic value.

The theoretical analysis confirmed that proverbs represent an important component of linguistic and cultural heritage, reflecting collective experience, social norms, and traditional wisdom. At the same time, internet discourse provides new

communicative environments in which proverbs acquire context-dependent functions while maintaining their recognizable forms and meanings.

The research was based on a corpus of twenty authentic examples collected from reliable English-language online sources representing four discourse types. The analysis revealed that although the linguistic form of proverbs generally remains stable, their communicative functions vary according to discourse context. In media discourse, proverbs primarily perform informative and evaluative functions; in educational discourse, they facilitate explanation, instruction, and motivation; in advertising discourse, they enhance persuasion and commercial communication; while in everyday conversational discourse, they promote interpersonal interaction, advice, and emotional expression. These findings demonstrate the flexibility of proverbs as communicative units capable of adapting to diverse communicative purposes.

The study also confirms that digital communication has contributed to the continued vitality of proverbs rather than to their disappearance. Contemporary internet users actively employ traditional proverbial expressions in news reporting, education, marketing, and everyday online interaction, demonstrating that proverbs continue to function as effective tools for expressing complex ideas in a concise and culturally meaningful way.

The scientific novelty of the research lies in its discourse-oriented investigation of English proverbs in authentic internet communication across four distinct discourse types. Unlike studies based primarily on traditional proverb collections, the present research examined naturally occurring examples from contemporary online sources, allowing proverb usage to be analyzed within real communicative situations.

The theoretical significance of the study lies in expanding current understanding of the relationship between paremiology, discourse analysis, and digital communication. The practical significance consists in the potential application of the findings in courses

on English phraseology, discourse analysis, linguistics, intercultural communication, media studies, and language teaching, as well as in future research on digital discourse.

In conclusion, the study demonstrates that English proverbs remain active and adaptable elements of contemporary internet discourse. Their successful functioning across different communicative contexts confirms that traditional linguistic expressions continue to preserve their cultural significance while meeting the communicative needs of the digital age.

REFERENCES

1. Crystal, D. (2006). Language and the Internet. Cambridge University Press.
2. Dynel, M. (2011). "You talking to me?" The viewer as a ratified listener to film discourse. Journal of Pragmatics, 43(6), 1628–1644.
3. Fairclough, N. (1995). Media Discourse. Edward Arnold.
4. Herring, S. C. (2004). Computer-Mediated Discourse Analysis: An Approach to Researching Online Communities. In S. A. Barab, R. Kling & J. H. Gray (Eds.), Designing for Virtual Communities in the Service of Learning (pp. 338–376). Cambridge University Press.
5. Mieder, W. (2004). Proverbs: A Handbook. Greenwood Press.
6. Norrick, N. R. (1985). How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. Mouton Publishers.
7. Palmer, G. B. (1996). Toward a Theory of Cultural Linguistics. University of Texas Press.
8. Schiffrin, D. (1994). Approaches to Discourse. Blackwell.
9. Sharifian, F. (2011). Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications. John Benjamins Publishing Company.
10. Taylor, A. (1931). The Proverb. Harvard University Press.
11. van Dijk, T. A. (2008). Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge University Press.
12. Wierzbicka, A. (1992). Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. Oxford University Press.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

IMMERSIV TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA TALABALARNING TANQIDIY TARIXIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

J.A.Yuldashev
Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti,
pedagogika fanlari doktori (DSc)
ORCID: 0009-0006-6927-8563

Annotatsiya *Mazkur maqolada immersiv texnologiyalar (Virtual Reality – VR, Augmented Reality – AR va Mixed Reality – MR) vositasida oliy ta'lim muassasalari talabalarining tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari hamda metodik modeli tahlil qilingan. Tarix ta'limida immersiv muhitni tashkil etish talabalarning tarixiy voqea-hodisalarni ko'p manbali tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash, tarixiy dalillarni tanqidiy baholash va tarixiy empatiyani shakllantirishga xizmat qilishi asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida immersiv texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan metodika talabalarning tarixiy tafakkurini rivojlantirishda samarali vosita ekanligi aniqlangan.*

Kalit so'zlar: *immersiv texnologiyalar, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, tanqidiy tarixiy tafakkur, tarix ta'limi, raqamli pedagogika, tarixiy empatiya.*

МЕТОДОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ИМЕРСИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация *В данной статье проанализированы педагогические возможности и методическая модель развития критического исторического мышления студентов высших образовательных учреждений посредством иммерсивных технологий (Virtual Reality – VR, Augmented Reality – AR и Mixed Reality – MR). Обосновано, что организация иммерсивной образовательной среды в процессе преподавания истории способствует многоисточниковому анализу исторических событий и процессов, выявлению причинно-следственных связей, критической оценке исторических фактов и формированию исторической эмпатии. Результаты исследования показали, что разработанная на основе иммерсивных технологий методика является эффективным средством развития исторического мышления студентов.*

Ключевые слова: *иммерсивные технологии, виртуальная реальность, дополненная реальность, критическое историческое мышление, историческое образование, цифровая педагогика, историческая эмпатия.*

METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL HISTORICAL THINKING THROUGH IMMERSIVE TECHNOLOGIES

Abstract *This article examines the pedagogical potential and methodological model for developing university students' critical historical thinking through immersive technologies, including Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR), and Mixed Reality (MR). It substantiates that the integration of an*

immersive learning environment into history education promotes multi-source analysis of historical events, identification of cause-and-effect relationships, critical evaluation of historical evidence, and the development of historical empathy. The findings of the study demonstrate that the methodology developed on the basis of immersive technologies serves as an effective tool for enhancing students' historical thinking.

Keywords: *immersive technologies, virtual reality, augmented reality, critical historical thinking, history education, digital pedagogy, historical empathy.*

KIRISH

Globallashuv, raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi oliy ta'lim tizimi oldiga tarix fanini o'qitishning mazmuni va metodikasini zamonaviy talablar asosida qayta ko'rib chiqish vazifasini qo'ymoqda. XXI asr kompetensiyalari qatorida tanqidiy fikrlash, murakkab muammolarni tahlil qilish, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish hamda axborotning ishonchliligini baholash kabi ko'nikmalar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur kompetensiyalar orasida tarix ta'limi nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega bo'lgan tanqidiy tarixiy tafakkur talabalarning tarixiy voqea va jarayonlarni ilmiy asosda anglash, tarixiy manbalarni tahlil qilish, turli qarashlarni qiyoslash va asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini shakllantiradi.

Bugungi axborot makonida tarixga oid ma'lumotlarning ko'payishi, ularning turli mafkuraviy va siyosiy talqinlarda taqdim etilishi talabalardan tarixiy axborotni tanqidiy tahlil qilishni, tarixiy fakt bilan subyektiv talqinni farqlashni hamda tarixiy haqiqatni ishonchli manbalar asosida aniqlashni talab etmoqda. Shu jihatdan tarix ta'limining asosiy maqsadi tarixiy bilimlarni uzatish bilangina cheklanmay, balki talabalarda tarixiy manbalar bilan ishlash, dalillarni baholash, sabab–oqibat bog'liqliklarini aniqlash, tarixiy qarorlarning oqibatlarini tahlil qilish va tarixiy hodisalarga ilmiy yondashuvni shakllantirishdan iboratdir. An'anaviy tarix darslarida ma'ruza, matn va tasviriy materiallardan foydalanish tarixiy tafakkurning ayrim komponentlarini rivojlantirish imkonini bersa-da, tarixiy voqealarni real makon va zamon kontekstida tasavvur qilish,

tarixiy muhitni his etish hamda murakkab tarixiy vaziyatlarni ko‘p qirrali tahlil qilish imkoniyatlari cheklangan.

Natijada talabalarning o‘quv faoliyatida reproduktiv o‘zlashtirish ustunlik qilishi, tarixiy voqea va hodisalarning mazmunini chuqur anglash hamda ularga nisbatan tanqidiy munosabat bildirish darajasi yetarlicha shakllanmasligi kuzatiladi. Bu esa tarix ta’limida innovatsion pedagogik yondashuvlar va zamonaviy raqamli texnologiyalarni qo‘llash zaruratini kuchaytiradi. So‘nggi yillarda Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR) va Mixed Reality (MR) kabi immersiv texnologiyalar ta’lim jarayonini tashkil etishda samarali vosita sifatida e’tirof etilmoqda. Mazkur texnologiyalar o‘quvchini sun’iy yaratilgan yoki real muhit bilan integratsiyalashgan interaktiv makonga olib kirish orqali uning bilish faoliyatini faollashtiradi, murakkab hodisalarni vizual idrok etish imkoniyatini kengaytiradi hamda tajribaga asoslangan o‘qitish modelini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Tarix ta’limida immersiv texnologiyalar tarixiy obidalar, arxeologik yodgorliklar, qadimiy shaharlar, muzeylar va tarixiy voqealarni uch o‘lchamli formatda rekonstruksiya qilish, virtual ekskursiyalar tashkil etish hamda tarixiy jarayonlarni interaktiv tarzda modellashtirish imkonini yaratadi. Natijada talabalar tarixiy voqea va hodisalarni faqat matn orqali emas, balki vizual, emotsional va interaktiv tajriba orqali o‘zlashtiradilar. Immersiv o‘quv muhiti konstruktivistik, tajribaviy (experiential learning), situatsion va inquiry-based learning yondashuvlari bilan uyg‘unlashgan holda talabalarning faol bilish faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi. Talaba virtual tarixiy muhitda turli tarixiy manbalarni o‘rganadi, ularni o‘zaro taqqoslaydi, tarixiy vaziyatni tahlil qiladi, muqobil qarorlar ishlab chiqadi va o‘z xulosalarini ilmiy dalillar asosida himoya qiladi. Bunday faoliyat tarixiy tafakkurning muhim tarkibiy qismlari bo‘lgan tarixiy dalillardan foydalanish, sabab–oqibat bog‘liqliklarini aniqlash, tarixiy ahamiyatni baholash, davomiylik va o‘zgarishlarni tahlil qilish, tarixiy empatiya hamda tarixiy interpretatsiya ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.Jahon pedagogik

tadqiqotlarida immersiv texnologiyalarning ta'lim samaradorligiga ta'siri, talabalarning motivatsiyasi, fazoviy tasavvuri va o'quv faolligini oshirishdagi imkoniyatlari keng o'rganilgan. Shuningdek, tarixiy tafakkur konsepsiyasi ham tarix didaktikasining muhim ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida rivojlanmoqda. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati immersiv texnologiyalarning texnik imkoniyatlari yoki umumiy pedagogik samaradorligiga qaratilgan bo'lib, ularni aynan talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirish metodikasi bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etish yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish, tarixiy argumentatsiyani shakllantirish va immersiv ta'lim muhiti o'rtasidagi metodik bog'liqlikni ochib beruvchi ilmiy ishlanmalar cheklangan.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida raqamli ta'limni rivojlantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va bo'lajak pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, tarix ta'limida immersiv texnologiyalarni qo'llash nafaqat o'qitish samaradorligini oshirish, balki talabalarning tarixiy tafakkuri, tanqidiy fikrlashi va ilmiy dunyoqarashini rivojlantirishning muhim pedagogik omili sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi tarix ta'limida immersiv texnologiyalarning didaktik imkoniyatlarini ilmiy asoslash, ularning talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishdagi pedagogik mexanizmlarini aniqlash hamda ushbu jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi metodikani ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari tarix fanlarini o'qitish metodikasini takomillashtirish, raqamli tarix ta'limini rivojlantirish va bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini yuksaltirishga ilmiy-amaliy hissa qo'shishi kutiladi

ADABIYOTLAR TAHLILI

Immersiv texnologiyalar vositasida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirish muammosi pedagogika, tarix didaktikasi, kognitiv psixologiya hamda raqamli ta'lim yo'nalishlarining kesishgan nuqtasida shakllangan kompleks ilmiy

yo'nalish hisoblanadi. Mazkur muammoning nazariy va metodologik asoslari xorijiy hamda o'zbek olimlarining tadqiqotlarida turli nuqtayi nazardan yoritilgan. Tarixiy tafakkur nazariyasining shakllanishida Sam Wineburg alohida o'rin tutadi. Olim tarixiy tafakkurni oddiy tarixiy bilimlardan farqlab, tarixiy manbalarni ilmiy tahlil qilish jarayoni sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, tarixni o'rganish jarayonida o'quvchilar va talabalar uchta asosiy intellektual amaliyotni egallashlari zarur: manbaning kelib chiqishini aniqlash (sourcing), tarixiy kontekstni hisobga olish (contextualization) va turli manbalarni o'zaro taqqoslash (corroboration). Ushbu yondashuv tarixiy ma'lumotlarni tanqidiy baholash, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish hamda tarixiy manipulyatsiyalarni aniqlash imkonini beradi. Peter Seixas va Tom Morton tomonidan ishlab chiqilgan "The Big Six Historical Thinking Concepts" konsepsiyasi zamonaviy tarix ta'limining eng muhim nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Mualliflar tarixiy tafakkurni oltita tarkibiy komponent: tarixiy ahamiyat (Historical Significance), dalillardan foydalanish (Evidence), davomiylik va o'zgarish (Continuity and Change), sabab va oqibat (Cause and Consequence), tarixiy istiqbollar (Historical Perspectives) hamda tarixning axloqiy o'lchovi (Ethical Dimension) orqali tavsiflaydilar. Mazkur model tarix fanini faktlarni yodlash emas, balki tarixiy muammolarni ilmiy tahlil qilish vositasi sifatida o'qitishni nazarda tutadi.Tarixiy tafakkurning psixologik mexanizmlari hamda tarixiy bilimni shakllantirish jarayonlari Peter Stearns, Sam Wineburg **va** Peter Seixas tahriri ostida chop etilgan. *Knowing, Teaching and Learning History* asarida keng yoritilgan. Unda tarixiy tafakkurning shakllanishi konstruktivistik ta'lim nazariyasi bilan uzviy bog'liq ekani hamda tarixiy bilim o'quvchining faol intellektual faoliyati mahsuli sifatida qaralishi asoslab berilgan.Immersiv texnologiyalarni ta'limga integratsiyalash masalalari bo'yicha Makransky va Petersen tomonidan ishlab chiqilgan Cognitive Affective Model of Immersive Learning (CAMIL) modeli alohida ahamiyatga ega.Ushbu modelga ko'ra, VR va AR muhitlari talabalarning kognitiv faolligi, motivatsiyasi, emotsional ishtiroki va bilimlarni uzoq muddatli o'zlashtirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Biroq immersiv muhitdan samarali foydalanish pedagogik loyihalash, refleksiya va o‘quv topshiriqlarining ilmiy asoslangan tashkil etilishiga bog‘liq.Merchant, Goetz, Cifuentes va hammualliflar tomonidan amalga oshirilgan meta-tahlil natijalari virtual reallik texnologiyalaridan foydalanish an'anaviy o‘qitishga nisbatan yuqori o‘quv natijalarini ta'minlashini ko‘rsatadi. Tadqiqotchilar VR texnologiyalari ayniqsa fazoviy tasavvur, murakkab jarayonlarni tushunish va talabalarning o‘quv motivatsiyasini oshirishda samarali ekanligini ta'kidlaydilar. So‘nggi yillarda tarix ta'limida immersiv texnologiyalardan foydalanishga bag‘ishlangan tadqiqotlar soni ortib bormoqda. Jumladan, Athina Papadopoulou Extended Reality (XR) texnologiyalarini tarixshunoslikning yangi epistemologik modeli sifatida baholab, immersiv muhit tarixiy bilimni passiv qabul qilish emas, balki tarixiy haqiqatni tanqidiy qayta qurish jarayoniga aylantirishini asoslaydi. Muallif immersiv muhit tarixiy empatiyani rivojlantirishi bilan birga, tarixiy fakt va virtual rekonstruksiya o‘rtasidagi chegarani anglashni ham talab etishini ta'kidlaydi.

Rossiyalik olim D.A. Gorskov VR va AR texnologiyalarining tarixiy tafakkurni rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlarini tadqiq etib, tarixiy tafakkur komponentlari bilan immersiv texnologiyalar funksiyalarini bog‘lovchi didaktik matritsani ishlab chiqqan. Muallif tarixiy manbalar bilan ishlash, tarixiy empatiya va sabab–oqibat aloqalarini tushuntirish immersiv muhitda ancha samarali shakllanishini qayd etadi.

O‘zbekiston olimlari orasida tarix ta'limining metodologik asoslarini rivojlantirish bo‘yicha Tulanboy Xakimovning tadqiqotlari e'tiborga loyiqdir. Muallif tarix ta'limida narrativ pedagogika, germenevtik yondashuv va aksiologik tamoyillarni uyg‘unlashtirish orqali tarixiy ong, tarixiy empatiya va ko‘p nuqtayi nazardan fikrlashni rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Uning tadqiqotlarida Wineburg, Seixas va Rüsen nazariyalari tarix ta'limiga moslashtirilgan. Immersiv texnologiyalarni O‘zbekiston oliy ta'lim tizimida qo‘llash masalalari G.S. Ergasheva tomonidan biologiya ta'limi misolida tadqiq etilgan. Muallif VR, AR va MR texnologiyalarini konstruktivistik

yondashuv asosida o‘quv jarayoniga integratsiyalash metodikasini ishlab chiqib, immersiv ta'limning bosqichlari sifatida tayyorgarlik, immersiv tajriba, hamkorlikdagi tahlil va refleksiya bosqichlarini taklif etgan. Mazkur metodik model tarix ta'limiga ham moslashtirilishi mumkin.

Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish bo‘yicha Lobar Xujanova innovatsion metodlar, loyiha asosida o‘qitish, raqamli simulyatsiyalar va immersiv vositalar tarix o‘qituvchilarining didaktik kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantirishini ilmiy asoslagan.Tarixiy tafakkurni birlamchi manbalar asosida rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan eksperimental tadqiqotlarda ham Wineburg va Seixas konsepsiyalarining samaradorligi tasdiqlangan. Tadqiqot natijalari tarixiy manbalar bilan tizimli ishlash o‘quvchilarning tanqidiy tahlil, tarixiy argumentatsiya va tarixiy interpretatsiya ko‘nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirishini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xorijiy tadqiqotlarda immersiv texnologiyalar, tarixiy tafakkur va tanqidiy fikrlashning nazariy asoslari yetarlicha ishlab chiqilgan. O‘zbekiston olimlari tomonidan esa tarix ta'limini modernizatsiya qilish, narrativ pedagogika, innovatsion metodlar va raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha muhim ilmiy natijalarga erishilgan.

Biroq mavjud tadqiqotlarda immersiv texnologiyalar vositasida aynan oliy ta'lim talabalari tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishning yaxlit metodik modeli, uning didaktik shart-sharoitlari, bosqichlari, mezonlari va baholash mexanizmlari kompleks tarzda ishlab chiqilmagan**.** Shu bois mazkur tadqiqot ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga hamda tarix ta'limi metodikasini immersiv texnologiyalar asosida takomillashtirishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini immersiv texnologiyalar vositasida rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash, mavjud pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish hamda amaliyotga yo‘naltirilgan metodikani

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy, konstruktivistik, faoliyatga yo‘naltirilgan (activity-based learning), inquiry-based learning (izlanishga asoslangan ta'lim), tajribaviy o‘qitish (experiential learning) hamda raqamli pedagogika tamoyillariga tayangan holda ishlab chiqildi.Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy tafakkur nazariyasi (S. Wineburg, P. Seixas, T. Morton), tanqidiy fikrlash nazariyasi (J. Dewey, R. Ennis, P. Facione), immersiv ta'limning kognitiv-affektiv modeli (G. Makransky va G. Petersen), shuningdek, konstruktivistik ta'lim konsepsiyasi tashkil etdi.

Ushbu nazariyalar asosida immersiv texnologiyalar talabalarning tarixiy bilimlarni faol o‘zlashtirishi, tarixiy manbalarni tahlil qilishi, tarixiy dalillarni baholashi hamda dalillarga asoslangan xulosalar chiqarishini ta'minlovchi pedagogik vosita sifatida qaraldi.Tadqiqotda umumilmiy va maxsus pedagogik tadqiqot metodlarining o‘zaro integratsiyasidan foydalanildi.

Xususan, ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish orqali immersiv texnologiyalar, tarixiy tafakkur va tanqidiy fikrlash bo‘yicha xorijiy hamda mahalliy ilmiy ishlanmalar o‘rganildi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida tarix ta'limida qo‘llanilayotgan an'anaviy va raqamli yondashuvlarning afzallik hamda cheklovlari aniqlashtirildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik modellashtirish metodidan foydalanilib, immersiv texnologiyalar asosida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishning metodik modeli ishlab chiqildi. Mazkur modelning tarkibiy qismlari sifatida maqsad, pedagogik shart-sharoitlar, metodlar, o‘qitish vositalari, o‘quv faoliyati bosqichlari va kutilayotgan natijalar belgilandi.Empirik ma'lumotlarni to‘plash maqsadida pedagogik kuzatish, suhbat, anketa so‘rovi va diagnostik topshiriqlardan foydalanildi. Pedagogik kuzatish davomida talabalarning tarixiy manbalar bilan ishlash, tarixiy voqealarni tahlil qilish, sabab–oqibat bog‘liqliklarini aniqlash hamda tarixiy argumentlarni shakllantirish jarayonidagi faolligi o‘rganildi. So‘rovnoma orqali talabalarning immersiv texnologiyalarga munosabati, ulardan foydalanish tajribasi va tarix faniga bo‘lgan qiziqish darajasi aniqlandi. Tadqiqotning asosiy empirik metodi sifatida pedagogik

tajriba tashkil etildi. Tajriba davomida talabalar nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhida tarix fanlari an'anaviy metodlar asosida o‘qitilgan bo‘lsa, tajriba guruhida virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR), 360° virtual ekskursiyalar, uch o‘lchamli tarixiy rekonstruksiyalar hamda interaktiv raqamli tarixiy platformalar asosida ishlab chiqilgan metodika qo‘llanildi. O‘quv jarayonida talabalar tarixiy voqealarni virtual muhitda kuzatish, tarixiy manbalarni qiyoslash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va dalillarga asoslangan qarorlar ishlab chiqish kabi topshiriqlarni bajardilar.

Talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini baholash uchun quyidagi mezonlar ishlab chiqildi:

- tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish qobiliyati;
- tarixiy dalillardan foydalanish darajasi;
- sabab–oqibat munosabatlarini aniqlash ko‘nikmasi;
- tarixiy argumentatsiyani shakllantirish sifati;
- tarixiy empatiya va tarixiy interpretatsiya darajasi;
- mustaqil va dalillarga asoslangan xulosa chiqarish kompetensiyasi.

Olingan natijalar miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilindi. Miqdoriy ma'lumotlar foizli taqsimot, o‘rtacha qiymatlar va qiyosiy tahlil usullari asosida umumlashtirildi, sifat ko‘rsatkichlari esa pedagogik kuzatish natijalari, ekspert baholari hamda talabalarning ijodiy ishlari asosida interpretatsiya qilindi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi turli metodlardan kompleks foydalanish (metodologik triangulyatsiya), ekspert baholash va tajriba natijalarini o‘zaro taqqoslash orqali ta'minlandi. Shunday qilib, qo‘llanilgan metodologik yondashuvlar immersiv texnologiyalar vositasida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash, metodik modelini ishlab chiqish va uning pedagogik samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi.

XULOSA

Raqamli transformatsiya sharoitida tarix ta'limining mazmun va metodlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy

vazifalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari immersiv texnologiyalar (Virtual Reality – VR, Augmented Reality – AR va Mixed Reality – MR) tarix fanini o‘qitishda nafaqat ta'limning ko‘rgazmaliligini oshirishi, balki talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi ekanligini ko‘rsatdi.

Tadqiqot davomida tarixiy tafakkur, tanqidiy fikrlash va immersiv ta'limga oid xorijiy hamda mahalliy ilmiy manbalar tahlil qilinib, immersiv texnologiyalarni tarix ta'limiga integratsiyalashning nazariy asoslari tizimlashtirildi. Shuningdek, tarixiy manbalarni tahlil qilish, tarixiy dalillarni baholash, sabab–oqibat bog‘liqliklarini aniqlash, tarixiy argumentatsiyani shakllantirish va tarixiy empatiyani rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik model ishlab chiqildi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi immersiv texnologiyalar vositasida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik modelning ishlab chiqilgani, uning tarkibiy komponentlari, pedagogik shart-sharoitlari, bosqichlari va baholash mezonlarining tizimli asoslanganligida namoyon bo‘ladi. Amaliy jihatdan esa ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar tarix yo‘nalishidagi oliy ta'lim dasturlarini takomillashtirish, tarix fanlarini o‘qitishda VR, AR va MR texnologiyalaridan samarali foydalanish hamda bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda qo‘llanishi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarda sun'iy intellekt, raqamli egizak (Digital Twin), metaverse va adaptiv immersiv ta'lim platformalarining tarixiy tafakkur, tarixiy empatiya hamda tarixiy qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga ta'sirini eksperimental asosda o‘rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, immersiv texnologiyalarni tarix fanining turli bo‘limlari va pedagogik ta'lim yo‘nalishlariga moslashtirish bo‘yicha yangi metodik yondashuvlarni ishlab chiqish tarix ta'limining sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia: Temple University Press, 2001.

2. Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. Toronto: Nelson Education, 2013.
3. Stearns P., Seixas P., Wineburg S. (Eds.). Knowing, Teaching and Learning History. New York: New York University Press, 2000.
4. Makransky G., Petersen G.B. The Cognitive Affective Model of Immersive Learning (CAMIL). Educational Psychology Review. 2021. Vol. 33(3). P. 937–958.
5. Merchant Z., Goetz E.T., Cifuentes L., Keeney-Kennicutt W., Davis T.J. Effectiveness of Virtual Reality-Based Instruction on Students' Learning Outcomes in K–12 and Higher Education: A Meta-analysis. Computers & Education. 2014. Vol. 70. P. 29–40.
6. Papadopoulou A. Extended Reality Technologies and Historical Learning. Proceedings of iLRN. 2023. Gorskov D.A. Virtual and Augmented Reality Technologies in the Development of Historical Thinking. Modern Problems of Science and Education. 2022. No. 6.
7. Xakimov T. Tarix ta'limida narrativ pedagogika va germenevtik yondashuv. Toshkent: Fan, 2023.
8. Ergasheva G.S. Biologiya ta'limida immersiv texnologiyalarni qo‘llash metodikasi. International Journal of Pedagogics. 2024. №4.
9. Xujanova L. Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion metodlardan foydalanish. Pedagogik mahorat. 2024. №2.
10. Javohir Yuldashev: Yuldashev, J. (2024). BO ‘LAJAK TARIX O ‘QITUVCHILARINI TAYYORLASH JARAYONIGA AKSIOLOGIK YONDASHUVNI JORIY ETISHNING METODIK XUSUSIYATLARI. Farg'ona davlat universiteti, (5), 6-
11. Javohir Yuldashev: Yuldashev, J. (2024). BO‘LAJAK TARIX O‘QITUVCHILARIDA AKSIOLOGIK POZITSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI. " ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ АКМЕОЛОГИЯ" международный научно-методический журнал, 1(9).
12. Javohir Yuldashev: Yuldashev, J. BO ‘LAJAK TARIX O ‘QITUVCHILARINING AKSIOLOGIK POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI. DENE TÁRBIYASÍ HÁM SPORT, 251.
13. Javohir Yuldashev: Ogli, Y. J. A. The Content of the Introduction of the Development of the Axiological Approach in Future History Teachers. JournalNX, 10(10), 34-38.
14. Javohir Yuldashev: Yuldashev, J. (2024). DEVELOPING THE AXIOLOGICAL POSITION OF FUTURE HISTORY TEACHERS–AS AN IMPORTANT DIRECTION OF HISTORY EDUCATION. Академические исследования в современной науке, 3(50), 33-36.
15. Javohir Yuldashev: Abdurakhimovich, Y. J. (2024, December). THE MAIN CRITERIA FOR DEVELOPING A SYSTEM OF VALUES IN THE TRAINING OF FUTURE HISTORY TEACHERS. In International Conference on Economics, Finance, Banking and Management (pp. 201-205).

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODIDA TA'LIM-TARBIYA VA AXLOQIY KAMOLOT MASALALARI

Eshmurodova Navbahor Orol qizi
O'zDJTU Yoshlar bilan ishlash
ma'naviyat va ma'rifat bo'limi uslubchisi
E-mail: eshmurodovanavbahor11@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ta'lim-tarbiya, ma'rifat, axloqiy kamolot va komil inson masalalarining badiiy-falsafiy talqini tahlil qilinadi. Boburning "Boburnoma", "Mubayyin", "Aruz risolasi" hamda devonidagi qarashlar asosida ilmga intilish, ustoz va ota-onaga hurmat, halollik, adolat, sabr, shukr, vafo, jasorat, o'zini tarbiyalash kabi fazilatlarning didaktik mazmuni ochib beriladi. Tadqiqotda Bobur ijodining faqat tarixiy-memuar yoki lirik manba sifatidagi emas, balki shaxs tarbiyasiga xizmat qiluvchi ma'naviy-ma'rifiy meros sifatidagi ahamiyati asoslanadi. Shuningdek, uning hayotiy kuzatuvlari va axloqiy xulosalari zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan pedagogik g'oyalar sifatida umumlashtiriladi.*

Kalit so'zlar*: Zahiriddin Muhammad Bobur, Boburnoma, ta'lim, tarbiya, axloq, ma'rifat, axloqiy kamolot, komil inson, didaktika, vatanparvarlik, adolat, sabr, shukr, ilm, ma'naviyat.*

ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ И МОРАЛЬНОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ЗАХИРИДДИНА МУХАММЕДА БАБУРА

Аннотация. *В статье анализируется художественно-философская интерпретация вопросов образования, воспитания, просвещения и нравственного совершенствования в творчестве Захириддина Мухаммада Бабура. На материале "Бабур-наме", "Мубайййин", трактата об арузе и лирического наследия Бабура раскрывается дидактическое содержание таких качеств, как стремление к знаниям, уважение к наставнику и родителям, честность, справедливость, терпение, благодарность, верность, мужество и самовоспитание. Обосновывается значение наследия Бабура не только как историко-мемуарного и литературного источника, но и как важного духовно-просветительского материала, направленного на формирование личности. Жизненные наблюдения и нравственные выводы писателя обобщаются как идеи, которые могут быть использованы в современном образовательном и воспитательном процессе.*

Ключевые слова*: Захириддин Мухаммад Бабур, Бабурнаме, образование, воспитание, просвещение, нравственность, нравственное совершенствование, совершенный человек, дидактика, патриотизм, справедливость, терпение, благодарность, знания, духовность.*

ISSUES OF EDUCATION AND MORAL IMPROVEMENT IN THE WORK OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR

Annotation. *This article examines the artistic and philosophical interpretation of education, upbringing, enlightenment, and moral self-improvement in the works of Zahiriddin Muhammad Babur. Based on Babur-nama, Mubayyin, his treatise on aruz, and his lyrical heritage, the study identifies the didactic meaning of such qualities as the pursuit of knowledge, respect for teachers and parents, honesty, justice, patience, gratitude, loyalty, courage, and self-education. The article substantiates the significance of Babur's legacy not only as a historical-memoir and literary source, but also as an important spiritual and educational heritage contributing to personality formation. His life observations and moral conclusions are generalized as ideas that can be effectively applied to contemporary educational and upbringing practices.*

Keywords*: Zahiriddin Muhammad Babur, Baburnama, education, upbringing, enlightenment, morality, moral self-improvement, perfect person, didactics, patriotism, justice, patience, gratitude, knowledge, spirituality.*

KIRISH

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) o‘zbek mumtoz adabiyoti, tarixnavisligi va ilmiy tafakkuri taraqqiyotida alohida o‘rin tutadigan siymolardan biridir. U hukmdor va sarkarda sifatida murakkab siyosiy jarayonlarda faoliyat yuritgan bo‘lsa-da, uning ma’naviy merosida inson, uning ichki dunyosi, axloqiy qiyofasi va kamolotga intilishi muhim o‘rin egallaydi. Bobur qalamiga mansub asarlar, xususan, “Boburnoma”, “Mubayyin”, “Aruz risolasi” va devoni uning kuzatuvchan, ilmga hurmat bilan qaraydigan, hayot hodisalaridan xulosa chiqarishga intiladigan ijodkor bo‘lganini ko‘rsatadi.

Bobur ijodidagi ta’lim-tarbiya masalasini o‘rganish bugungi kunda ham dolzarbdir. Chunki ta’lim faqat bilim berish jarayoni emas, balki shaxsning axloqiy, estetik, ijtimoiy va ma’naviy sifatlarini shakllantirishni ham nazarda tutadi. Shu jihatdan Boburning ilm, odob, adolat, sabr, shukr, vafo, jasorat va o‘zini tarbiyalash haqidagi fikrlari tarixiy davr doirasidan chiqib, umuminsoniy qadriyatlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Bobur merosidagi didaktik qarashlar ko‘pincha uning tarixiy faoliyati yoki lirik mahorati bilan bog‘liq holda o‘rganilgan bo‘lsa-da, ta’lim-tarbiya va axloqiy kamolotning yaxlit tizim sifatidagi ko‘rinishini alohida tadqiq etish Bobur shunoslikning muhim

yo'nalishlaridan biridir. Mazkur maqolada Bobur asarlaridagi tarbiyaviy mazmun tizimlashtirilib, uning axloqiy qarashlari shaxs kamoloti nuqtayi nazaridan talqin qilinadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ta'lim-tarbiya va axloqiy kamolot masalalarining ifodalanish xususiyatlarini aniqlash hamda ularning didaktik mohiyatini ochib berish. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, Bobur asarlaridagi ilm-ma'rifat, axloq, insoniy fazilatlar, o'z-o'zini tarbiyalash va ijtimoiy mas'uliyatga oid qarashlarni tahlil qilish vazifalari belgilandi.

Bobur shaxsiyatining muhim jihatlaridan biri uning ilm-fan va adabiyotga bo'lgan qiziqishidir. "Boburnoma"dagi ko'plab kuzatuvlar tabiat, geografiya, tarix, etnografiya, harbiy ish va madaniyatga oid ma'lumotlarni qamrab oladi. Bu holat muallifning borliqni kuzatish, ma'lumotni qayd etish va undan xulosa chiqarish madaniyatini namoyon etadi. Ta'lim nuqtayi nazaridan bunday yondashuv o'quvchida kuzatuvchanlik, tahliliy fikrlash va dalilga tayanish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bobur ijodida ilm shaxsning mavqeyini bezaydigan vosita sifatida emas, balki insonni kamolga yetkazuvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Uning ilmiy-adabiy meros yaratishga bo'lgan intilishi ham bilimni egallash va uni boshqalarga yetkazish mas'uliyati bilan bog'liq. "Aruz risolasi"ning yaratilishi adabiyot nazariyasiga oid bilimlarni tizimlashtirishga bo'lgan ehtiyojni ko'rsatadi. "Mubayyin" esa diniy-axloqiy mazmunni tartibli bayon etishga intilish bilan ajralib turadi.

Boburning ilmga munosabatida amaliy jihat ham kuchli. U voqea va hodisalarni shunchaki qayd etmaydi, balki ularning sabab va oqibatlarini ko'rsatishga harakat qiladi. Shu ma'noda uning ijodida "bilish — anglash — xulosa chiqarish" ketma-ketligi kuzatiladi. Mazkur tamoyil zamonaviy pedagogikada tanqidiy va tahliliy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladigan yondashuvlar bilan hamohangdir.

Bobur merosidagi ma'rifatparvarlik mazmunini baholashda tarixiy davr xususiyatini hisobga olish zarur. XVI asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy sharoit, hukmdorlik mas'uliyati va diniy-madaniy muhit uning qarashlariga ta'sir ko'rsatgan. Shunga qaramay, ilmga hurmat, kitob va ijodga e'tibor, tajribani yozib qoldirish kabi jihatlar umuminsoniy ma'rifiy qadriyat sifatida ahamiyatini saqlab qoladi.

Bobur ijodida ta'lim va tarbiya bir-biridan ajralgan hodisalar sifatida emas, balki shaxs kamolotining o'zaro bog'liq ikki tomoni sifatida talqin qilinadi. Bilimga ega bo'lishning o'zi yetarli emas; inson o'z bilimini axloqiy mas'uliyat, adolat va odob bilan uyg'unlashtirishi lozim. Shu jihatdan Bobur merosida bilimli shaxs bilan fazilatli shaxs tushunchalari bir-birini to'ldiradi.

"Boburnoma"dagi shaxslar tavsifi mazkur fikrni kuzatish imkonini beradi. Muallif insonlarning kuchli va zaif jihatlarini, yaxshi va nomaqbul xatti-harakatlarini ko'rsatadi. Ayrim holatlarda u voqeaning o'zidan saboq chiqaradi. Bu usul didaktik adabiyotning muhim xususiyatlaridan biri — hayotiy misol orqali tarbiyaviy xulosa berish tamoyiliga yaqinlashadi.

TAHLILLAR VA MUHOKAMA

Tarbiya masalasida Bobur uchun shaxsning amaliy xulqi muhim. Insonning so'zi va amali o'rtasidagi uyg'unlik, bergan va'dasiga sodiqligi, yaqinlariga va jamoaga munosabati uning axloqiy qiyofasini belgilaydi. Demak, tarbiya abstrakt nasihatlar yig'indisi emas, balki kundalik xatti-harakatlarda namoyon bo'ladigan qadriyatlar tizimidir.

Shuningdek, Bobur hayotining o'zi ham tarbiyaviy jihatdan muhim manbadir. U yoshligidan siyosiy va harbiy sinovlarga duch kelgan, muvaffaqiyat va mag'lubiyatlarni boshdan kechirgan. Bunday tajriba uning dunyoqarashida sabr, qat'iyat va vaziyatdan xulosa chiqarish kabi sifatlarning shakllanishiga ta'sir qilgan. Uning xotiralarida hayotiy tajribaning tahlil qilinishi o'quvchini o'z faoliyatiga tanqidiy nazar bilan qarashga undaydi.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Bobur ijodidagi axloqiy kamolot tushunchasi ko‘p qirrali mazmunga ega. Uning asarlarida insonning o‘z nafsini boshqarishi, qiyinchiliklarga bardosh berishi, yaxshilikni qadrlashi va boshqalarga nisbatan adolatli munosabatda bo‘lishi muhim fazilatlar sifatida ko‘rinadi. Ayniqsa, hayotdagi o‘zgaruvchan vaziyatlarga munosabat masalasi Bobur tafakkurida alohida o‘rin tutadi.

Sabr Bobur hayoti va ijodini tushunishda muhim kalitlardan biridir. Siyosiy beqarorlik, yurishlar, yo‘qotishlar va yangi hududlarda davlat barpo etish jarayonlari insondan matonat talab qilgan. Bobur bu tajribalarni tasvirlar ekan, insonning sinovlar oldida o‘zligini yo‘qotmasligi, oqilona qaror qabul qilishi va kelajakka intilishi g‘oyasini ilgari suradi. Pedagogik nuqtayi nazardan bu jihat yoshlarni qiyinchiliklarni yengib o‘tishga, mas’uliyatli va qat’iyatli bo‘lishga o‘rgatish bilan bog‘lanadi.

Shukr tushunchasi ham Bobur dunyoqarashining axloqiy qatlamini boyitadi. Inson o‘zida mavjud ne’matlarni anglash, yaxshilikni qadrlash va hayot tajribasidan ma’naviy xulosa chiqarish orqali ichki barqarorlikka erishadi. Bunday qarash shaxsning ijobiy tafakkurini, minnatdorlik hissini va ruhiy yetukligini tarbiyalashga xizmat qiladi.

Adolat esa Bobur ijodida shaxsiy fazilat bilan birga ijtimoiy mas’uliyat mezoni sifatida ham namoyon bo‘ladi. Hukmdor sifatida Bobur adolat masalasini davlat boshqaruvi va insonlar o‘rtasidagi munosabatlar bilan bog‘laydi. Bu holat tarbiyaning faqat shaxsiy odob bilan chegaralanmasligini, balki insonning jamiyat oldidagi mas’uliyatini ham qamrab olishini ko‘rsatadi.

Vafo, sadoqat va insoniy munosabatlar masalasi ham Bobur lirikasida va memuarlarida sezilarli o‘rin egallaydi. Insonning do‘stlik va qarindoshlik munosabatlariga sodiqligi uning ma’naviy qiyofasini belgilovchi omillardan biri sifatida talqin qilinadi. Shu sababli Bobur merosini o‘rganishda axloqiy tarbiyaning kommunikativ va ijtimoiy jihatlariga ham e’tibor qaratish lozim.

Bobur ijodining didaktik qiymatini oshiradigan jihatlardan biri — insonning o‘zini o‘zi tarbiyalashi masalasidir. “Boburnoma”da muallif o‘z faoliyatini ham kuzatuv

obyekti sifatida koʻradi. U voqealarni qayd etish bilan cheklanmay, ayrim qarorlarning oqibatlarini anglashga intiladi. Bu esa refleksiya, ya'ni shaxsning oʻz faoliyati va tajribasini qayta koʻrib chiqish koʻnikmasiga yaqin tushunchadir.

Oʻz-oʻzini tarbiyalash insonning kamchiliklarini tan olish, tajribadan saboq chiqarish va oʻz ustida ishlashni talab qiladi. Boburning hayot yoʻli bu jarayonning murakkabligini koʻrsatadi. U turli vaziyatlarda oʻz qarorlarini sinovdan oʻtkazgan, muvaffaqiyat va xatolarni boshdan kechirgan. Uning xotiralaridagi samimiylik shaxsiy tajribani yashirmasdan, uni tarixiy va ma'naviy saboq darajasiga koʻtarish imkonini beradi.

Zamonaviy ta'limda oʻz-oʻzini tarbiyalash kompetensiyasi mustaqil fikrlash, maqsad qoʻyish, oʻz faoliyatini baholash va xatolardan toʻgʻri xulosa chiqarish bilan bogʻlanadi. Shu nuqtayi nazardan Bobur merosidagi refleksiv ruh ta'lim-tarbiya jarayonida katta metodik imkoniyatlarga ega. Oʻquvchi Bobur hayotidagi muayyan voqealarni tahlil qilish orqali "Men bu vaziyatda qanday yoʻl tutgan boʻlardim?" yoki "Qaysi qaror qanday oqibatga olib keladi?" kabi savollar ustida fikr yuritishi mumkin.

Bobur ijodida vatan va yurt tushunchalari alohida hissiy-ma'naviy mazmun kasb etadi. Andijon, Fargʻona, Samarqand kabi makonlar tasviri uning xotiralarida oddiy geografik ma'lumot sifatida emas, balki muallifning shaxsiy xotirasi va ruhiy kechinmalari bilan bogʻlangan holda beriladi. Shu jihatdan uning asarlaridagi yurt tasviri vatanparvarlik tarbiyasining muhim manbalaridan biri boʻla oladi.

Bobur Hindistonda yangi siyosiy va madaniy muhitga duch kelganida ham Movarounnahr va Fargʻona bilan bogʻliq xotiralarini saqlab qoladi. Bu holat insonning tarixiy xotirasi va madaniy ildizlariga sodiqligi masalasini koʻrsatadi. Vatanparvarlikni tarbiyalashda aynan shu jihat — oʻz tarixini, tilini, adabiyotini va madaniy merosini bilish — muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Biroq Bobur merosidagi vatanparvarlikni faqat hududiy sogʻinch bilan cheklash toʻgʻri emas. Unda insonning oʻz faoliyati uchun javobgarligi, jamiyatga foyda keltirish,

tartib va adolatni qaror toptirish kabi masalalar ham mavjud. Demak, vatanparvarlik shaxsning kundalik mas'uliyatli xatti-harakati bilan uyg'unlashadi.

Bobur merosidagi didaktik g'oyalarni bugungi ta'lim jarayoniga tatbiq etishda tarixiy manbani zamonaviy pedagogik ehtiyojlarga mexanik tarzda moslashtirishdan ko'ra, uning umuminsoniy mazmunini ajratib olish muhim. Ilmga intilish, mustaqil fikrlash, odob, adolat, sabr, shukr, vatanparvarlik va o'z-o'zini tarbiyalash kabi qadriyatlar zamonaviy yoshlar tarbiyasida ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Adabiyot darslarida "Boburnoma"dan foydalanish o'quvchilarning badiiy matnni tarixiy kontekst bilan bog'lab o'rganishiga imkon beradi. Masalan, muayyan voqea yoki shaxs tavsifi asosida axloqiy muammo qo'yish, muallif pozitsiyasini aniqlash va o'quvchining shaxsiy xulosasini asoslash mumkin. Bunday yondashuv reproduktiv o'qishdan ko'ra faol va tahliliy o'rganishni kuchaytiradi.

Tarbiya mashg'ulotlarida esa Boburning hayotiy tajribasi asosida mas'uliyat, matonat va maqsadga intilish mavzularini muhokama qilish mumkin. Bunda Boburni ideallashtirish emas, balki tarixiy shaxsning murakkab hayot yo'lini xolis tahlil qilish maqsadga muvofiq. Uning muvaffaqiyatlari bilan bir qatorda, qiyinchiliklari va qarorlarining oqibatlarini ham ko'rib chiqish o'quvchida tarixiy tafakkur va mustaqil baholash ko'nikmasini rivojlantiradi.

Bobur ijodining yana bir muhim pedagogik imkoniyati fanlararo yondashuv bilan bog'liq. "Boburnoma" geografiya, tarix, biologiya, adabiyot va madaniyat tarixi bilan bog'liq ko'plab ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Shu bois Bobur merosi asosida integrativ darslar tashkil etish mumkin. Bu esa ta'lim mazmunini hayotiy tajriba va milliy madaniy meros bilan bog'lashga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, Bobur ijodidagi ta'lim-tarbiya g'oyalari alohida, tizimlashtirilgan pedagogik risola shaklida emas, balki badiiy, tarixiy, diniy-axloqiy va shaxsiy kuzatuvlar tarkibida namoyon bo'ladi. Shuning uchun uning didaktik qarashlarini aniqlashda matnning janriy xususiyatlarini hisobga olish zarur.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

"Boburnoma"dagi didaktika ko'proq hayotiy voqea va muallif xulosasi orqali, she'riyatdagi didaktik mazmun esa lirik kechinma va hikmatli umumlashma orqali ifodalanadi.

Bobur merosini boshqa mumtoz adiblar ijodi bilan qiyoslash ham uning didaktik qarashlarining o'ziga xos tomonlarini ko'rsatishi mumkin. Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi siymolar ijodida komil inson, ilm, adolat va odob masalalari turli badiiy shakllarda yoritilgan. Boburning o'ziga xosligi esa tarixiy shaxsning bevosita hayotiy tajribasi bilan badiiy va ilmiy kuzatuvni birlashtira olganidadir.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi ta'lim-tarbiya va axloqiy kamolot masalalarini o'rganish uchun muhim ma'naviy manba hisoblanadi. Uning asarlarida ilm va ma'rifatga intilish, insoniy fazilatlarni shakllantirish, o'z-o'zini tarbiyalash, adolat va mas'uliyat, sabr va shukr, vafo va vatanparvarlik kabi qadriyatlar turli badiiy shakllarda ifodalangan.

Bobur ijodidagi didaktik mazmunning muhim xususiyati — nasihatning hayotiy tajriba bilan bog'langanidadir. Muallif ko'rgan voqealar, uchratgan insonlar va boshdan kechirgan sinovlar orqali xulosa chiqaradi. Shu sababli uning asarlari o'quvchini tayyor qoidani yodlashga emas, voqea va xatti-harakatlarni tahlil qilishga, ularning oqibatini anglashga va mustaqil xulosa chiqarishga undaydi.

XULOSA

Shu bilan birga, Bobur merosidan zamonaviy ta'limda foydalanishda tarixiylik va ilmiy xolislik tamoyillariga rioya qilish zarur. Asarlarni o'z davri ijtimoiy-madaniy sharoitidan uzib talqin qilmaslik, tarixiy shaxsni biryoqlama ideallashtirmaslik hamda badiiy obraz bilan tarixiy faktni farqlash ilmiy yondashuvning asosiy shartlaridir. Mazkur prinsiplar asosida Bobur ijodi yosh avlodda ilmga hurmat, axloqiy mas'uliyat, mustaqil fikrlash va milliy-madaniy merosga e'tibor kabi sifatlarni rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019.
2. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Devon. – Toshkent: Fan, 1994.
3. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Mubayyin. – Toshkent: Fan, 1981.
4. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Muxtasar (Aruz risolasi). – Toshkent: Fan, 1971.
5. Hayitmetov, A. Bobur lirikasining janr tarkibi. – Toshkent: Fan, 1975.
6. Mallayev, N. M. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1976.
7. Valixo‘jayev, B. O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1993.
8. Hasanov, S. Bobur ijodiyoti. – Toshkent: Fan, 1983.
9. Qosimov, B. va boshqalar. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.
10. Abdug‘afurov, A. Bobur shunoslikka oid tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 2000.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

MAOT MODELI (MEDIAART O'QITISH TIZIMI) ASOSIDA MUSIQA VA SAN'AT MAKTABLARIDA MEDIAVOSITALARDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Abdiyev Rustam Oltiboyevich
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti mustaqil tadqiqotchisi
abdiyev@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada musiqa va san'at maktablarida mediavositalar orqali o'qitish metodikasini takomillashtirishning ilmiy-nazariy va metodik jihatlari tahlil qilinadi. Muallif tomonidan mediavositalar integratsiyasining ixtisoslashtirilgan pedagogik modeli — MAOT-modeli (MediaArt O'qitish Tizimi) ishlab chiqilgan bo'lib, u faoliyat nazariyasi, konstruktivistik yondashuv va kompetensiyaviy paradigma birligiga asoslanadi. Model besh komponent (maqsad, mazmun, metodlar, vositalar, baholash) hamda to'rt bosqichli amalga oshirish mexanizmidan iborat. Mavjud umumta'lim modellaridan (TPACK, SAMR) farqli ravishda MAOT-modeli san'at ta'limining o'ziga xosligini — multimodal idrok, hissiy-estetik komponent va motor-ijrochilik ko'nikmalarini hisobga oladi. O'quvchilarning mediavosita, musiqiy-ijodiy, hamkorlik va refleksiv kompetensiyalarini shakllantirish uchun baholash indikatorlari tizimi taklif etilgan. Model samaradorligi kvazieksperimental dizayn asosida tekshirilgan.*

Kalit so'zlar: *mediavositalar, musiqa va san'at ta'limi, mediata'lim, MAOT-modeli, kompetensiyaviy yondashuv, multimodal o'qitish, raqamli pedagogika.*

IMPROVING THE PEDAGOGICAL METHODOLOGY OF USING MEDIA IN MUSIC AND ART SCHOOLS BASED ON THE MAOT MODEL (MEDIAART EDUCATION SYSTEM)

Abstract. *The article examines the scientific-theoretical and methodological aspects of improving the methodology of teaching through media tools in children's music and art schools. The author has developed a specialised pedagogical model for the integration of media tools — the MAOT model (MediaArt Teaching System) — grounded in the unity of activity theory, the constructivist approach and the competence paradigm. The model comprises five components (aim, content, methods, tools, assessment) and a four-stage implementation mechanism. Unlike general-education models (TPACK, SAMR), the MAOT model accounts for the specificity of arts education — multimodal perception, the emotional-aesthetic component and motor-performance skills. A system of assessment indicators is proposed for forming students' media, musical-creative, collaborative and reflective competences. The model's effectiveness was verified through a quasi-experimental design.*

Keywords: *media tools, music and art education, media education, MAOT model, competence-based approach, multimodal teaching, digital pedagogy.*

УЛУЧШЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЕТОДОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИА В МУЗЫКАЛЬНЫХ И ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ШКОЛАХ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ MAOT (СИСТЕМА ОБУЧЕНИЯ МЕДИАИСКУССТВУ)

Аннотация. *В данной статье анализируются научные, теоретические и методологические аспекты совершенствования методики обучения с использованием медиа в музыкальных и художественных школах. Автор разработал специализированную педагогическую модель интеграции медиа — модель MAOT (Система обучения медиаискусству), основанную на единстве теории деятельности, конструктивистского подхода и парадигмы компетенций. Модель состоит из пяти компонентов (цель, содержание, методы, инструменты, оценка) и четырехэтапного механизма реализации. В отличие от существующих общеобразовательных моделей (TPAK, CAMP), модель MAOT учитывает специфику художественного образования — мультимодальное восприятие, эмоционально-эстетический компонент и моторно-исполнительские навыки. Предложена система оценочных показателей для формирования у учащихся медиа-, музыкально-творческих, коллаборативных и рефлексивных компетенций. Эффективность модели проверяется на основе квазиэкспериментального дизайна.*

Ключевые слова: *медиа, музыкальное и художественное образование, медиаобразование, модель MAOT, компетентностный подход, мультимодальное обучение, цифровая педагогика.*

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimi taraqqiyotining muhim yo‘nalishlaridan biri o‘quv jarayonini raqamli texnologiyalar va mediavositalar asosida modernizatsiya qilishdan iborat. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’limning sifati hamda samaradorligini oshirish, ayniqsa, san’at va madaniyat sohasidagi ta’lim muassasalari faoliyatida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Musiqa va san’at maktablarida ta’lim jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, unda eshitish, ko‘rish va amaliy ijro faoliyati asosiy o‘rin egallaydi. Shu bois mazkur yo‘nalishda mediavositalardan foydalanish nafaqat bilim yetkazish vositasi, balki o‘quvchilarning estetik didini shakllantirish, ijodiy tafakkurini rivojlantirish hamda mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini takomillashtirishning samarali omili hisoblanadi.

Mamlakatimizda ta’lim tizimini raqamlashtirish davlat siyosati darajasidagi ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni (O‘RQ-637), «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasi (PF-6079)

hamda Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi (PF-60) ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, elektron ta’lim resurslarini yaratish va pedagoglarning raqamli-pedagogik kompetensiyasini oshirishni ustuvor yo‘nalish sifatida mustahkamlaydi. Xalqaro miqyosda ham musiqa va san’at ta’limini zamonaviy mediavositalar asosida rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda: Xalqaro musiqa ta’limi jamiyati (ISME), YUNESKOning «Seul kun tartibi» (2010) hujjati, Yevropa konservatoriyalari assotsiatsiyasi (AEC) hamda «El Sistema» dasturi bu boradagi ustuvor xalqaro tendensiyalarni belgilaydi.

Shu bilan birga, amaliyot tahlili shuni ko‘rsatadiki, ta’lim muassasalarida texnik infratuzilma bosqichma-bosqich rivojlanayotgan bo‘lsa-da, mediavositalardan foydalanishning metodik ta’minoti jihatidan tizimli bo‘shliqlar saqlanib qolmoqda. Ko‘pincha mediavositalar faqat ko‘rgazmali material sifatida ishlatilib, ularning didaktik va ijodiy salohiyati to‘liq amalga oshirilmaydi. Ushbu maqolaning maqsadi — musiqa va san’at maktablarida mediavositalar orqali o‘qitish metodikasini takomillashtirishning ilmiy-nazariy asoslarini yoritish hamda muallif tomonidan ishlab chiqilgan ixtisoslashtirilgan pedagogik modelni (MAOT-modeli) asoslashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Musiqa va san’at ta’limida mediavositalardan foydalanish muammosi xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda turli qirralari bilan o‘rganilgan. Xalqaro miqyosda raqamli texnologiyalarning musiqa ta’limiga ta’sirini W. Bauer, P. Burnard, M. Biasutti, E. Concina va J. Dorfman kabi olimlar tadqiq etganlar. W. Bauer texnologiyalarning ta’lim vositasi va muhiti sifatidagi rollarini tahlil qilsa, P. Burnard raqamli muhitda ijodkorlikni rivojlantirish metodologiyasini ishlab chiqqan. M. Biasutti va E. Concina texnologiyalarning o‘quv motivatsiyasi hamda baholash tizimiga ta’sirini meta-tahlil usulida o‘rganganlar. So‘nggi yillarda Y. Shi virtual reallik texnologiyalari orqali multimodal o‘qitish samaradorligini eksperimental asoslagan, J. Savage esa musiqa

ta'limida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning didaktik jihatlarini tadqiq etgan.

Texnologiyalar integratsiyasining umumnazariy asoslari P. Mishra va M. Koehlerning TPACK (texnologik-pedagogik-kontent bilimi) hamda R. Puentedurning SAMR modellarida ishlab chiqilgan. R. Mayerning multimediyali o'rganish nazariyasi axborotni bir necha idrok kanali orqali qabul qilish o'zlashtirish darajasini oshirishini asoslaydi. Faoliyat va ijtimoiy-madaniy yondashuvlarning metodologik negizini L. Vygotskiy va P. Galperin g'oyalari tashkil etadi. Mediata'lim nazariyasi doirasida mediavositalar shaxsda tanqidiy fikrlash, estetik did va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish omili sifatida qaraladi; bu yondashuv YUNESKOning media-axborot savodxonligi konsepsiyasida (Gryunvald deklaratsiyasi, 1982; Aleksandriya deklaratsiyasi, 2005) o'z aksini topgan.

O'zbekistonda mediata'lim va ta'limni axborotlashtirish masalalari U. Begimqulov, N. Rustamova, Ya. Mamatova, S. Sulaymonova hamda B. Yusupov va boshqalarning ishlarida o'rganilgan. Xususan, N. Rustamova umumiy o'rta ta'lim o'quvchilari mediamadaniyatini rivojlantirish texnologiyasini va «Mediaquest+» interaktiv metodini ishlab chiqqan. Shunga qaramay, o'tkazilgan tahlil mavjud modellarning asosan umumta'lim yo'nalishiga qaratilganini, san'at ta'limining o'ziga xosligi — multimodallik, hissiy-estetik komponent va motor-ijrochilik ko'nikmalari — yetarlicha nazariylashtirilmaganini ko'rsatadi. Bundan tashqari, baholash mezonlari ko'pincha faqat yakuniy natijaga yo'naltirilgan bo'lib, o'qitish jarayonining to'liq natijaviyligini qamrab olmaydi. Ushbu holat san'at ta'limiga ixtisoslashtirilgan pedagogik modelni ishlab chiqishni taqozo etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot maqsadi va vazifalarini amalga oshirish uchun bir-birini to'ldiruvchi metodlar majmuasidan foydalanildi. Nazariy metodlar — pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, xorijiy hamda mahalliy tajribani qiyosiy o'rganish,

tizimlashtirish va umumlashtirish — modelning strukturaviy komponentlarini ishlab chiqishga xizmat qildi. Empirik metodlar sifatida Toshkent shahridagi uchta musiqa va san'at maktabida pedagogik kuzatuv olib borildi; 12 nafar pedagog va 87 nafar o'quvchi ishtirokida suhbat va so'rovnoma o'tkazildi; modelning samaradorligini o'lchash uchun nazorat va eksperimental guruhlar asosida kvazieksperimental dizayn qo'llanildi.

Miqdoriy ma'lumotlarni qayta ishlashda SPSS statistik dasturidan foydalanildi; asosiy ko'rsatkichlar o'rtacha qiymat (M), standart og'ish (SD), t-test va Cohen d effekt hajmi orqali hisoblandi, ahamiyatlilik darajasi $p < 0,05$ qabul qilindi. Tadqiqotning nazariy-metodologik negizini faoliyat nazariyasi, konstruktivistik yondashuv va kompetensiyaviy paradigma birligi tashkil etdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mediavositalar deganda axborotni audiovizual, interaktiv va multimodal shaklda uzatishga xizmat qiluvchi texnologik vositalar — audioyozuvlar, videomateriallar, multimedia taqdimotlari, raqamli notatsiya dasturlari, virtual platformalar va onlayn ta'lim resurslari tushuniladi. Musiqa va san'at ta'limi multimodal xarakterga ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida eshitish, ko'rish va kinestetik idrok kanallari orqali amalga oshiriladi. Aynan shu xususiyat mediavositalarning bu sohadagi didaktik salohiyatini belgilaydi. Tadqiqotda mediavositalar asosida o'qitishning ilmiy asoslari uch yondashuv birligida asoslandi. Faoliyat nazariyasiga ko'ra, o'quvchi o'z ijrosini audio yoki video yozuv orqali tahlil qilganida faqat tinglovchi emas, balki o'z faoliyatining sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi va bu refleksiv fikrlashni rivojlantiradi. Konstruktivistik yondashuv o'quvchining bilimni mustaqil qurishini nazarda tutadi: u turli ijro maktablarini qiyoslaydi, kompozitsion tuzilmani vizual ko'radi, notalarni raqamli tahlil qiladi. Kompetensiyaviy paradigma esa ta'lim natijasini aniq shakllanadigan kompetensiyalar tizimi sifatida belgilaydi. Mazkur nazariy asoslar negizida mediavositalar integratsiyasining ixtisoslashtirilgan pedagogik modeli — MAOT-modeli

(MediaArt O'qitish Tizimi) ishlab chiqildi. Model o'zaro bog'liq besh komponentdan iborat

1-rasm. MAOT-modelining strukturaviy komponentlari

MAOT-modelining ilmiy yangiligi shundaki, u mavjud umumta'lim modellaridan mazmunan farq qiladi. TPACK modeli o'qituvchining texnologik, pedagogik va kontent bilimlari kesishuvini tavsiflaydi, biroq san'at ta'limiga xos operatsional mexanizmni

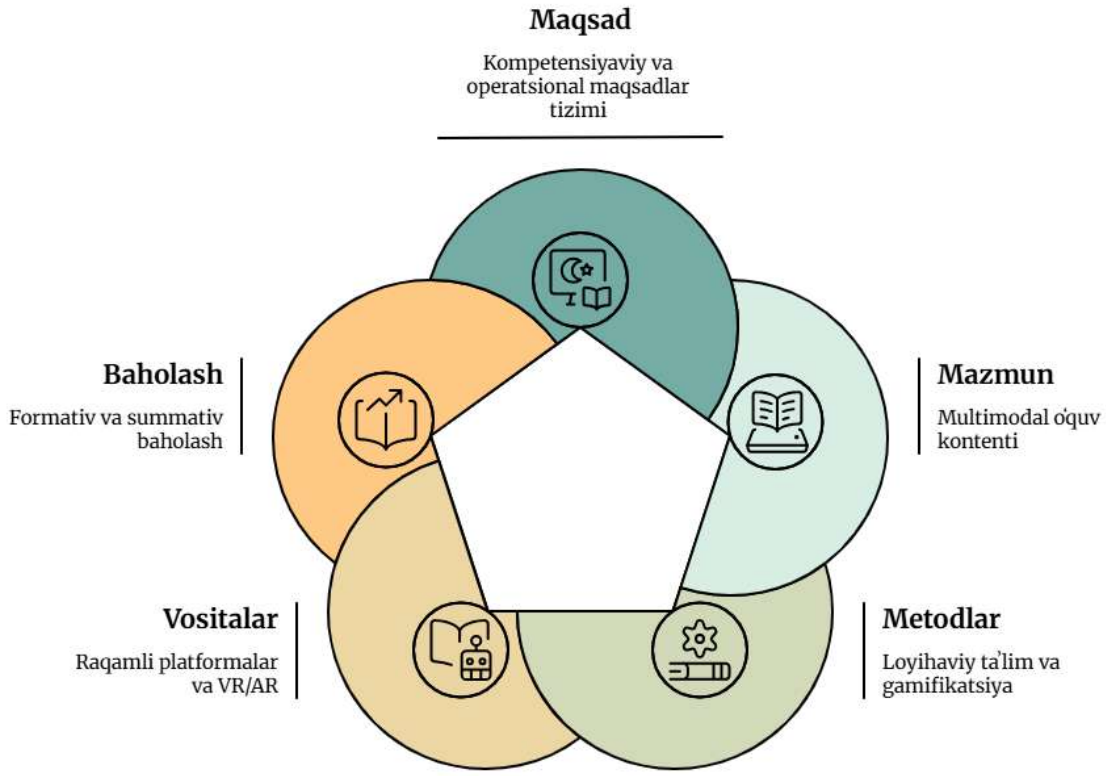

bermaydi; SAMR modeli integratsiya darajalarini ko'rsatadi, ammo fan xususiyatidan xoli, umumiy xarakterga ega. MAOT-modeli esa san'at ta'limining spetsifikasiga (multimodal idrok, hissiy-estetik komponent, motor-ijrochilik ko'nikmalari) moslashtirilgan, adaptiv o'rganish va sun'iy intellekt imkoniyatlarini integratsiya qiladi hamda kompetensiyaviy yondashuv bilan tizimli bog'lanadi.

Model to'rt bosqichli amalga oshirish mexanizmiga ega. Birinchi — diagnostik-motivatsion bosqichda o'quvchi profili va mediasavodxonlik darajasi aniqlanib, individual ta'lim traektoriyasi belgilanadi. Ikkinchi — mediavosita-integratsion bosqichda mediavositalar dars kontentiga organik tarzda kiritiladi va pedagog metodik

tayyorgarlikdan o‘tadi. Uchinchi — faol-ijodiy bosqichda PBL, case-study va digital storytelling loyihalari hamda kollaborativ vazifalar orqali o‘quvchilarning ijodiy portfolyosi shakllantiriladi. To‘rtinchi — refleksiv-baholash bosqichida formativ monitoring va summativ baholash asosida natijalar tahlil qilinadi va keyingi o‘quv sikliga o‘tiladi.

Model doirasida o‘quvchilarning beshta asosiy kompetensiyasini shakllantirish uchun baholash indikatorlari va o‘lchov mezonlari tizimi ishlab chiqildi (2-jadval). Bu tizim baholashni faqat yakuniy mahsulotga emas, balki o‘quv jarayoniga ham yo‘naltirishga imkon beradi.

2-jadval. Kompetensiyalar va baholash indikatorlari

Kompetensiya	Baholash indikatori	Maqsad daraja
Mediavosita	Mustaqil ravishda 3+ vositadan foydalanish	≥ 80% o‘quvchi
Musiqiy-ijodiy	Raqamli asar yaratish va taqdim etish	≥ 75% o‘quvchi
Hamkorlik	Onlayn loyihada faol ishtirok	≥ 85% o‘quvchi
Refleksiv	O‘z ishini tahlil qilish hisoboti	≥ 70% o‘quvchi
Madaniy-estetik	Dunyo va milliy musiqa merosi bilimi	≥ 80% o‘quvchi

Modelning samaradorligi uch darajali tizim orqali baholandi: o‘quvchi darajasi (akademik o‘zlashtirishning kamida 15% o‘sishi, kompetensiyalarga kamida 80% erishish, motivatsiyaning kamida 20% o‘sishi), pedagogik jarayon darajasi (maqsad va natija muvofiqligining kamida 85%i) hamda muassasa darajasi (infratuzilma qamrovining kamida 90%i). Modelning samarali ishlashi to‘rtta pedagogik shart-sharoit majmuining o‘zaro muvofiqlashtirilgan holda ta’minlanishini talab etadi: yetarli texnologik infratuzilma (tashkiliy-texnik shart), pedagogning maxsus metodik tayyorgarligi (didaktik shart), o‘quvchilarning asosiy mediasavodxonlik ko‘nikmalari

(psixologik shart) hamda o‘quv reja va standartlarning mediavosita-integratsiyasini qo‘llab-quvvatlashi (kommunikativ-tashkiliy shart).

Modelning amaliy samaradorligini tekshirish maqsadida kvazieksperimental dizayn asosida tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Eksperimental guruhda MAOT-modeli to‘liq joriy qilindi — mediavositalar integratsiyalashgan darslar, PBL loyihalari va raqamli portfolyo baholash amalga oshirildi; nazorat guruhida esa an’anaviy metodika davom ettirildi. Pre-test va post-test ko‘rsatkichlarini qiyoslash hamda kompetensiya rubrikasi asosida portfolyoni baholash orqali model samaradorligi yuqorida keltirilgan indikatorlar bo‘yicha miqdoriy jihatdan o‘lchandi. Olingan ma’lumotlar SPSS dasturida qayta ishlanib, natijalarning ishonchliligi t-test va Cohen d effekt hajmi orqali tasdiqlandi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot musiqa va san’at maktablarida mediavositalar orqali o‘qitish metodikasini takomillashtirishning ilmiy-nazariy asoslarini faoliyat nazariyasi, konstruktivistik yondashuv va kompetensiyaviy paradigma birligida asoslashga imkon berdi. Tadqiqotning asosiy natijasi — san’at ta’limining o‘ziga xosligini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan MAOT-modeli bo‘lib, u besh komponent va to‘rt bosqichli amalga oshirish mexanizmiga tayanadi hamda mavjud umumta’lim modellaridan (TPACK, SAMR) mazmunan farq qiladi.

Model doirasida o‘quvchilarning mediavosita, musiqiy-ijodiy, hamkorlik va refleksiv kompetensiyalarini shakllantirishning baholash indikatorlari tizim sifatida belgilandi. MAOT-modeli mediapedagogika va san’at pedagogikasi fanlarining nazariy bazasini boyitibgina qolmay, musiqa va san’at maktablarining o‘quv jarayonini tashkil etishda, pedagoglar malakasini oshirishda hamda o‘quv reja va standartlarni yangilashda amaliy metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Keyingi tadqiqotlar model samaradorligini kengaytirilgan tajriba-sinov asosida chuqurroq tekshirish, sun’iy intellekt va adaptiv o‘rganish imkoniyatlarini modelga integratsiya qilish yo‘nalishida davom ettirilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni (O‘RQ-637). 2020-yil 23-sentabr // Lex.uz — O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni // Lex.uz.
3. Bauer W.I. Music Learning and Technology. — Oxford: Oxford University Press, 2014. — 240 p.
4. Burnard P. Musical Creativities in Practice. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — 384 p.
5. Biasutti M., Concina E. The Role of Technology in Music Education: A Review of Literature // Journal of Music, Technology & Education. — 2018. — Vol. 11, № 2. — P. 115–130.
6. Shi Y. Multimodal Learning Through Virtual Reality in Music Education: An Experimental Study // Journal of Music, Technology & Education. — 2022. — Vol. 15, № 1. — P. 23–41.
7. Savage J. Teaching Music with Technology. — London: Bloomsbury, 2012. — 224 p.
8. Dorfman J. Theory and Practice of Technology-Based Music Instruction. — New York: Oxford University Press, 2013. — 256 p.
9. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. — 2006. — Vol. 108, № 6. — P. 1017–1054.
10. Puentedura R.R. Transformation, Technology, and Education. — 2010. — URL: http://hippasus.com/resources/tte/
11. Mayer R.E. Multimedia Learning. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 210 p.
12. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978. — 159 p.
13. Boud D., Falchikov N. Rethinking Assessment in Higher Education. — London: Routledge, 2007. — 240 p.
14. Krajcik J., Shin N. Project-Based Learning // The Cambridge Handbook of the Learning Sciences. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014. — P. 275–297.
15. Mamatova Ya.M., Sulaymonova S.R. O‘zbekiston mediata’lim taraqqiyoti yo‘lida. O‘quv qo‘llanma. — Toshkent: Extremum-press, 2015. — 168 b.
16. Rustamova N.R. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari o‘quvchilari mediamadaniyatini rivojlantirish texnologiyasi. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. — Toshkent: TDPU, 2019. — 165 b.
17. Begimqulov U. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirish. — Toshkent: Fan, 2007. — 232 b.
18. Yusupov B.A., Xolmatov D.R., Nazarova G.T. Musiqa va san’at ta’limida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish holati tahlili // Zamonaviy ta’lim. — Toshkent, 2023. — № 4. — B. 78–83.

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING RAQAMLI PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Ismoilova Gulnoza Olimboy qizi
UrDPI Pedagogika fakulteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi
gulnozaismoilova758@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-9311-3990

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo'lajak pedagoglarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning raqamli pedagogik imkoniyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim muhitida bo'lajak pedagogning axborotni izlash, saralash, ishonchliligini baholash, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish hamda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida qaraladi. Tadqiqotda raqamli ta'lim platformalari, multimedia resurslari, interaktiv topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, virtual muhitlar va sun'iy intellekt vositalaridan tanqidiy fikrlashni rivojlantirish maqsadida foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi texnologiyaning mavjudligi bilan emas, balki uning didaktik maqsadga muvofiq loyihalashtirilishi bilan belgilanashi asoslanadi. Maqolada bo'lajak pedagoglarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi raqamli pedagogik yondashuvlarning mazmuni va pedagogik shart-sharoitlari ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *bo'lajak pedagog, tanqidiy fikrlash, raqamli pedagogika, raqamli ta'lim muhiti, raqamli texnologiyalar, axborot savodxonligi, interaktiv ta'lim, sun'iy intellekt, muammoli ta'lim, refleksiya.*

ЦИФРОВЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются научно-теоретические возможности развития критического мышления будущих педагогов средствами цифровой педагогики. Особое внимание уделяется формированию у будущих педагогов навыков анализа, оценки достоверности информации, сравнения различных точек зрения, аргументированного вывода и принятия самостоятельных решений. Анализируются дидактические возможности цифровых образовательных платформ, мультимедийных ресурсов, интерактивных заданий, проблемных ситуаций, виртуальных образовательных сред и инструментов искусственного интеллекта. Обосновывается, что эффективность цифровых технологий определяется не самим фактом их использования, а целенаправленным педагогическим проектированием учебной деятельности. Раскрываются педагогические условия и направления применения цифровых средств для развития критического мышления будущих педагогов.*

Ключевые слова: *будущий педагог, критическое мышление, цифровая педагогика, цифровая образовательная среда, цифровые технологии, информационная грамотность, интерактивное обучение, искусственный интеллект, проблемное обучение, рефлексия.*

DIGITAL PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING IN FUTURE TEACHERS

Abstract.*This article examines the theoretical and pedagogical possibilities of developing critical thinking among future teachers through digital pedagogy. Particular attention is paid to developing students' abilities to analyse information, evaluate its credibility, compare different perspectives, formulate evidence-based conclusions and make independent decisions. The article analyses the didactic potential of digital learning platforms, multimedia resources, interactive tasks, problem-based situations, virtual learning environments and artificial intelligence tools. It is argued that the effectiveness of digital technologies depends not merely on their availability, but on purposeful pedagogical design and meaningful integration into the learning process. The article also identifies pedagogical conditions and directions for using digital tools to foster critical thinking among future teachers.*

Keywords: *future teacher, critical thinking, digital pedagogy, digital learning environment, digital technologies, information literacy, interactive learning, artificial intelligence, problem-based learning, reflection.*

KIRISH

Bugungi ta'lim jarayonida bo'lajak pedagogni faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirgan mutaxassis sifatida tayyorlash yetarli emas. Pedagog kasbiy faoliyat davomida katta hajmdagi axborot bilan ishlashi, uning mazmuni va ishonchliligini baholashi, turli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi, muqobil yechimlarni solishtirishi hamda asoslangan qaror qabul qilishi talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, tanqidiy fikrlash bo'lajak pedagogning kasbiy tayyorgarligini belgilovchi muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi.

Tanqidiy fikrlash shaxsning ma'lumotni shunchaki qabul qilishi emas, balki uni tahlil qilishi, dalillarni aniqlashi, sabab-oqibat munosabatlarini ochib berishi, qarama-qarshi fikrlarni taqqoslashi va asoslangan xulosaga kelishini nazarda tutadi. OECD tadqiqotlarida kreativlik va tanqidiy fikrlash murakkab hamda tobora raqamlashtirilayotgan jamiyat sharoitida muhim ko'nikmalar sifatida e'tirof etiladi.

Raqamli ta'lim muhitining kengayishi mazkur kompetensiyani rivojlantirish uchun yangi pedagogik imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Elektron ta'lim platformalari, raqamli kutubxonalar, multimedia materiallari, interaktiv simulyatsiyalar, onlayn

munozaralar va sun'iy intellekt vositalari talabaning axborot bilan faol ishlashiga sharoit yaratadi. UNESCOning o'qituvchilarning AKT kompetensiyalari bo'yicha yondashuvida ham raqamli texnologiyalarni pedagogik faoliyatga integratsiya qilish bilan bir qatorda, ta'lim oluvchilarda tanqidiy va innovatsion fikrlashni rivojlantirish zarurligi qayd etilgan.

Biroq bu yerda muhim metodik muammo mavjud: raqamli texnologiyaning o'zi tanqidiy fikrlashni avtomatik ravishda shakllantirmaydi. Masalan, talaba internetdan katta hajmdagi ma'lumotni topishi mumkin, biroq uning ishonchliligini tekshirmasa, turli manbalarni taqqoslamasa va dalillarga asoslangan xulosa chiqarmasa, mazkur faoliyat tanqidiy fikrlashning to'laqonli rivojlanishini anglatmaydi. OECD ma'lumotlarida ham onlayn axborotning sifati, ishonchliligi va aniqligini tekshirish tanqidiy fikrlash bilan chambarchas bog'liqligi ko'rsatilgan.

Shuning uchun raqamli pedagogikaning asosiy vazifasi talabaning texnologiyadan foydalanish tezligini oshirish emas, balki raqamli vositalar yordamida yuqori darajadagi kognitiv faoliyatni tashkil etishdan iborat bo'lishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tanqidiy fikrlash muammosi zamonaviy pedagogika va ta'lim psixologiyasining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Xususan, S. Vincent-Lancrin va hamkorlarining tadqiqotlarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmasligi, balki maxsus pedagogik strategiyalar, topshiriqlar va baholash mezonlari orqali izchil tashkil etilishi zarurligi ko'rsatilgan. Tadqiqotchilar tanqidiy fikrlashni ta'lim jarayonida kuzatish va rivojlanish dinamikasini baholash imkonini beruvchi yondashuvlarni ham ishlab chiqqan.

Raqamli ta'lim sharoitida ushbu masala yanada dolzarb tus olmoqda. OECDning oliy ta'limda onlayn muhit orqali yuqori darajadagi fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga bag'ishlangan tahlilida raqamli va aralash ta'lim muhiti kreativlik hamda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatiga ega ekanligi ko'rsatiladi. Biroq natija

qo'llanilayotgan texnologiyaning o'zidan ko'ra, uning pedagogik maqsad bilan qanday integratsiya qilinganiga bog'liq.

UNESCO ham raqamli va sun'iy intellekt texnologiyalari sharoitida insonning mustaqil fikrlashi, tanqidiy yondashuvi va axloqiy mulohazasini saqlab qolishni ustuvor yo'nalish sifatida ko'rsatmoqda. Ayniqsa, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan axborotni tayyor haqiqat sifatida qabul qilmasdan, uning asoslari, cheklovlari va ehtimoliy xatolarini tahlil qilish zarurligi ta'kidlanmoqda.

Shuningdek, 2026-yilgi OECD Digital Education Outlook ma'lumotlarida generativ sun'iy intellektdan maqsadsiz foydalanish kognitiv faoliyatning texnologiyaga topshirib qo'yilishi va metakognitiv faollikning pasayishi xavfini yuzaga keltirishi mumkinligi qayd etilgan. Shu bilan birga, pedagogik maqsad asosida ishlab chiqilgan yoki maqsadli qo'llanilgan sun'iy intellekt vositalari tanqidiy fikrlash, kreativlik va hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Bo'lajak pedagoglarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki pedagogning kasbiy faoliyati faqat mavjud bilimlarni o'zlashtirish va ularni ta'lim oluvchilarga yetkazish bilan chegaralanmaydi. Pedagog turli manbalardan kelayotgan axborotni tahlil qilishi, uning ishonchliligini baholashi, muammoli pedagogik vaziyatlarning sabablarini aniqlashi, muqobil yechimlarni ishlab chiqishi va eng maqbul qarorni asoslay olishi zarur. Shu jihatdan tanqidiy fikrlash bo'lajak pedagogning kasbiy kompetentligini ta'minlovchi muhim intellektual sifat sifatida namoyon bo'ladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Raqamli ta'lim muhitining rivojlanishi bo'lajak pedagoglarda mazkur sifatlarni shakllantirish uchun yangi didaktik imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. An'anaviy ta'limda axborotning asosiy manbai darslik, o'qituvchi bayoni va bosma adabiyotlar bilan chegaralangan bo'lsa, raqamli muhitda ta'lim oluvchi turli elektron manbalar, ilmiy ma'lumotlar bazalari, videomateriallar, interaktiv platformalar, virtual modellar va

sun'iy intellekt vositalari bilan ishlash imkoniyatiga ega. Biroq axborot manbalarining ko'payishi avtomatik ravishda tanqidiy fikrlashning shakllanishiga olib kelmaydi. Aksincha, raqamli muhitda noto'g'ri, tekshirilmagan yoki manipulyativ axborotlarning mavjudligi bo'lajak pedagogdan yanada yuqori darajadagi tahliliy va baholovchi faoliyatni talab qiladi.

Shu sababli raqamli pedagogik yondashuvning mazmuni bo'lajak pedagogni tayyor axborot bilan ta'minlashdan ko'ra, uni axborotni mustaqil izlash, saralash, tekshirish va baholashga yo'naltirishdan iborat bo'lishi lozim. Bunda ta'lim jarayonida "axborotni qabul qilish" modelidan "axborotni tahlil qilish va baholash" modeliga o'tish muhim metodik shart sifatida belgilanadi. Masalan, talabaga muayyan pedagogik mavzu bo'yicha bir nechta raqamli manbalarni taqdim etish va ulardan qaysi biri ishonchli ekanligini aniqlash topshirig'i berilishi mumkin. Bunda talaba manbaning muallifi, nashr etilgan vaqti, dalillarning mavjudligi, foydalanilgan adabiyotlar va mazmunning boshqa ilmiy manbalar bilan muvofiqligini tahlil qiladi. Mazkur faoliyat tanqidiy fikrlashning axborotni baholash komponentini rivojlantiradi.

Raqamli pedagogik imkoniyatlarning yana bir muhim jihati muammoli va interaktiv ta'limni tashkil etish bilan bog'liq. Elektron ta'lim platformalari yordamida bo'lajak pedagoglarga tayyor savollardan tashqari, muammoli vaziyatlar, ochiq savollar, taqqoslash va tahlil qilishga yo'naltirilgan topshiriqlar berish mumkin. Bunday topshiriqlarda yagona tayyor javobning mavjud emasligi talabani mustaqil fikrlashga undaydi. Masalan, "Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining an'anaviy vazifalari qaysi jihatdan o'zgaradi?" kabi savol bo'yicha talaba turli manbalarni o'rganib, mavjud qarashlarni taqqoslaydi va o'z nuqtayi nazarini dalillar asosida asoslaydi. Natijada tahlil, sintez, baholash va xulosa chiqarish jarayonlari birgalikda faollashadi.

Multimedia texnologiyalaridan foydalanish ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun muhim didaktik imkoniyatga ega. Video, infografika, diagramma, animatsiya va interaktiv taqdimotlar orqali murakkab pedagogik hodisalarni turli shakllarda ifodalash

mumkin. Biroq multimedia materialining o‘zi yetarli emas. Uning pedagogik qiymati ta’lim oluvchiga qanday fikrlash topshirig‘i berilishi bilan belgilanadi. Masalan, pedagogik jarayon aks etgan videoni namoyish qilish bilan cheklanib qolmasdan, talabadan undagi muammoli holatlarni aniqlash, o‘qituvchi faoliyatining ijobiy va salbiy jihatlarini ajratish, muqobil pedagogik harakatlarni taklif etish va o‘z qarorini asoslash talab qilinsa, multimedia vositasi tanqidiy fikrlashni rivojlantirish vositasiga aylanadi.

Onlayn munozaralar va raqamli forumlar ham bo‘lajak pedagoglarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda samarali vosita sifatida qaraladi. Mazkur muhitda talaba o‘z fikrini bayon qilish bilan birga, boshqa ishtirokchilarning qarashlarini o‘rganadi, ularning dalillarini tahlil qiladi va zarur hollarda o‘z pozitsiyasini qayta ko‘rib chiqadi. Bu jarayonda fikrni asoslash, dalil va qarshi dalillarni aniqlash, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash hamda mantiqiy xulosaga kelish ko‘nikmalari shakllanadi. Shu jihatdan raqamli munozara faqat kommunikativ faoliyat emas, balki kognitiv va refleksiv faoliyatni ham ta’minlovchi pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Bo‘lajak pedagoglarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda raqamli keys texnologiyasidan foydalanish ham alohida ahamiyatga ega. Pedagogik keys real yoki modellashtirilgan kasbiy vaziyatni tahlil qilishga asoslanadi. Raqamli formatda berilgan keys talabaga vaziyat haqidagi ma’lumotlarni mustaqil o‘rganish, muammoning asosiy sabablarini aniqlash, bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini baholash imkonini beradi. Bunda talaba nafaqat “to‘g‘ri javob”ni topishga, balki o‘z qarorining mantiqiy asoslarini ko‘rsatishga majbur bo‘ladi. Natijada muammoni aniqlash, sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish, muqobil variantlarni baholash va qaror qabul qilish kabi tanqidiy fikrlash operatsiyalari rivojlanadi.

Virtual simulyatsiyalar va raqamli modellashtirish vositalari bo‘lajak pedagoglarga pedagogik jarayonlarni shartli raqamli muhitda sinab ko‘rish imkonini beradi. Masalan, sinfdagi muammoli vaziyat, o‘quvchilar o‘rtasidagi muloqot yoki ta’lim jarayonidagi muayyan muammoni modellashtirish orqali talaba turli pedagogik

qarorlarning ehtimoliy natijalarini kuzatishi mumkin. Bunday faoliyat sabab-oqibat munosabatlarini anglash, oldindan bashorat qilish va muqobil yechimlarni taqqoslash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, virtual modellashtirish nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlar bilan bog‘lash imkonini beradi.

Raqamli pedagogikada sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning yangi yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Biroq bu vositalardan foydalanishda metodik jihatdan ehtiyotkor yondashuv talab etiladi. Agar talaba sun’iy intellekt tomonidan ishlab chiqilgan javobni tekshirmasdan tayyor bilim sifatida qabul qilsa, bu uning mustaqil fikrlash faolligini pasaytirishi mumkin. Aksincha, AI tomonidan yaratilgan javobni tahlil qilish, undagi xatolarni aniqlash, dalillarni boshqa ilmiy manbalar bilan solishtirish va takomillashtirilgan variantni ishlab chiqish topshirig‘i berilsa, sun’iy intellekt tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi pedagogik vositaga aylanadi.

Shu asosda sun’iy intellektdan foydalanishning “tayyor javobni olish” emas, balki “javobni tekshirish, tahlil qilish va takomillashtirish” modeli bo‘yicha tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Bunda bo‘lajak pedagog AI tomonidan taqdim etilgan axborotning manbasi, mantiqiy izchilligi, ilmiy asoslanganligi va amaliy qiymatini baholaydi. Mazkur jarayon raqamli axborot savodxonligi bilan tanqidiy fikrlashning o‘zaro integratsiyasini ta’minlaydi. Raqamli pedagogik muhitda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko‘ra bosqichma-bosqich tashkil etish ham muhim. Dastlab talaba axborotni aniqlaydi va tasniflaydi. Keyingi bosqichda ma’lumotlarni taqqoslaydi va sabab-oqibat munosabatlarini aniqlaydi. Undan keyin mavjud qarashlarni baholaydi, muqobil yechimlarni ishlab chiqadi va yakunda o‘z qarorini dalillar bilan himoya qiladi. Bunday ketma-ketlik tanqidiy fikrlashning oddiydan murakkabga tomon rivojlanishini ta’minlaydi.

XULOSA

Umuman olganda, bo'lajak pedagoglarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning raqamli pedagogik imkoniyatlarini uchta o'zaro bog'liq bosqich asosida tavsiflash mumkin. Birinchi bosqichda talaba raqamli axborotni izlaydi va saralaydi; ikkinchi bosqichda uning mazmuni, ishonchliligi va dalillanganligini tahlil qiladi; uchinchi bosqichda esa o'z xulosasini shakllantirib, uni dalillar asosida himoya qiladi. Mazkur jarayonni **"izlash – saralash – tekshirish – tahlil qilish – baholash – xulosa chiqarish – refleksiya"** ketma-ketligida tashkil etish bo'lajak pedagogning tanqidiy fikrlash faoliyatini tizimli ravishda rivojlantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Anderson L.W., Krathwohl D.R.** A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001. – 352 p.
2. **Facione P.A.** Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – Millbrae, CA: Insight Assessment, 2015. – 30 p.
3. **Halpern D.F.** Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. 5th ed. – New York: Psychology Press, 2014. – 640 p.
4. **OECD.** Fostering Students' Creativity and Critical Thinking: What It Means in School. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 274 p.
5. **Redecker C.** European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – 95 p.
6. **UNESCO.** Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023. – 44 p.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

TEXNOLOGIYA DARSLARIDA ZARURIY RAQAMLI INFRATUZILMA VA TEXNIK QO'LLAB-QUVVATLASH OMILLARI

Ziyamova Gulbaxor Tulabayevna
Namangan davlat pedagogika instituti Intellektual fanlar va axborot texnologiyalari kafedrasi o'qituvchisi.
ziyamovag@gmail.com Tel:+998950782582
ORCID: 0009-0005-5140-7112

Annotatsiya: *Ushbu maqolada texnologik ta'limda texnologiya fanini o'qitishda o'quvchilarning metakognitiv faoliyatlarini takomillashtirish omillari, o'qituvchining metodik tayyorgarligi, raqamli ta'lim resurslari, video darslarni loyihalashning nazariy asoslari, sun'iy intellekt va raqamli ishlab chiqarish texnologiyalarining integratsiyasi masalalari chiqiladi. Maqolada STEM ta'limi, robototexnika va innovatsion ta'lim muhitlari kontekstida zamonaviy raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etishning nazariy asoslari, xalqaro tajribalari va amaliy yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim resurslaridan samarali foydalanish o'quvchilarning texnik kompetentligini, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini va ijodiy tafakkurini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, raqamli ishlab chiqarish, STEM ta'limi, innovatsion muhit, texnologik ta'lim, ijodiy tafakkur, o'rganish.*

ФАКТОРЫ, КАСАЮЩИЕСЯ НЕОБХОДИМОЙ ЦИФРОВОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ

Зиямова Гулбахор Тулабаевна
Преподаватель кафедры интеллектуальных наук и информационных технологий Наманганского государственного педагогического института
ziyamovag@gmail.com Tel: +998950782582,
ORCID: 0009-0005-5140-7112

Аннотация: *В статье рассматриваются факторы, способствующие активизации метакогнитивной деятельности учащихся в процессе обучения технологиям; при этом затрагиваются такие аспекты, как методическая подготовленность педагога, цифровые образовательные ресурсы, теоретические основы создания видеоуроков, а также интеграция искусственного интеллекта и технологий цифрового производства. Анализируются*

теоретические основы, международный опыт и практические подходы к внедрению современных цифровых технологий в образовательный процесс в контексте STEM-образования, робототехники и инновационных образовательных сред. Результаты исследования свидетельствуют о том, что эффективное использование цифровых образовательных ресурсов в учебных заведениях существенно повышает уровень технической компетентности, навыки решения проблем и творческое мышление учащихся.

***Ключевые слова**: искусственный интеллект, цифровое производство, STEM-образование, инновационная среда, технологическое образование, творческое мышление, обучение.*

NECESSARY DIGITAL INFRASTRUCTURE AND TECHNICAL SUPPORT FACTORS IN TECHNOLOGY LESSONS

Ziyamova Gulbaxor Tulabayevna
Teacher of the Department of Intellectual Sciences and
Information Technologies, Namangan State Pedagogical Institute
ziyamovag@gmail.com Tel: +998950782582_ORCID: 0009-0005-5140-7112

***Abstract:** This article examines factors that enhance students‘ metacognitive activity during technology learning. This article addresses aspects such as teacher training, digital educational resources, the theoretical foundations of video lesson creation, and the integration of artificial intelligence and digital production technologies. It analyzes the theoretical foundations, international experience, and practical approaches to integrating modern digital technologies into the educational process in the context of STEM education, robotics, and innovative educational environments. The study‘s findings demonstrate that the effective use of digital educational resources in educational institutions significantly improves students‘ technical competence, problem-solving skills, and creative thinking.*

***Keywords:** artificial intelligence, digital production, STEM education, innovative environment, technological education, creative thinking, learning.*

KIRISH

Jahon miqyosida metakognitiv faoliyatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar keng ko‘lamda olib borilmoqda. Xalqaro tashkilotlar tomonidan ta‘lim jarayoniga metakognitiv yondashuvlarni joriy etish orqali ta‘lim sifatini oshirish, o‘quvchilarni XXI asr ko‘nikmalariga tayyorlash bo‘yicha samarali strategiyalar ishlab chiqilgan. UNESCO ta‘limda differensiallashtirilgan yondashuv va sifatni ta‘minlash uchun metakognitiv va reflektiv o‘rganish yondashuvlarini targ‘ib qilmoqda. OECD

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tomonidan har uch yilda tashkil etiladigan PISA baholashida ham o‘quvchilarning faqat bilim darajasi emas, balki muammoli vaziyatlarda qanday fikrlashi, o‘z faoliyatini qanday tashkil etishi ham inobatga olinadi. Bundan tashqari, Jahon banki tomonidan ishlab chiqilgan “XXI-asr ko‘nikmalari” kontseptsiyasida metakognitiv kompetensiyalar o‘zining alohida o‘rniga ega. Umumiy ta‘lim maktablarida texnologiya fanini o‘qitishda o‘quvchilarning metakognitiv faoliyatlarini takomillashtirish, zamonaviy ta‘lim tizimining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Bunday yondashuvlar, ta‘lim faoliyatini yaxshilash va samaradorligini oshirish uchun muhimdir, chunki ular o‘quvchilarga o‘z fikr-mulohazalarini aniqlash va qayta qurishda yordam beradi. Germaniya va boshqa Yevropa mamlakatlarining kasb-hunar ta‘limidagi tajribasi texnologik ta‘lim uchun alohida qiziqish uyg‘otadi. Germaniyaning dual ta‘lim tizimida nazariy tayyorgarlik va amaliy mehnat uzviy bog‘langan bo‘lib, teskari sinf modeli bu uyg‘unlikni yanada kuchaytirish vositasi sifatida qaraladi: nazariy qism raqamli formatda o‘zlashtiriladi, ustaxonadagi vaqt esa to‘liq amaliy ko‘nikma shakllantirishga ajratiladi. Bu yondashuv O‘zbekistonda texnologiya fani va kasbga yo‘naltirilgan ta‘limni tashkil etishda namuna bo‘lishi mumkin.

Yaponiya va Singapur kabi yuqori natijali ta‘lim tizimiga ega mamlakatlarda ham model raqamli ta‘lim strategiyasining bir qismi sifatida o‘rganilmoqda. Singapur o‘qituvchilarni tayyorlash va texnologik infratuzilmaga sezilarli sarmoya kiritib, modelni tizimli joriy etmoqda. Bu mamlakatlar tajribasi yana bir bor tasdiqlaydiki, teskari sinf modeli muvaffaqiyatining kaliti texnologiyaning o‘zida emas, balki o‘qituvchining metodik tayyorgarligi va sinfdagi faoliyat sifatida yotadi.

Turli mamlakatlar tajribasini umumlashtirib, modelni muvaffaqiyatli joriy etishning bir necha umumiy omilini ajratish mumkin. Birinchidan, sifatli va o‘quv dasturiga mos keluvchi raqamli kontentning mavjudligi. Ikkinchidan, o‘qituvchilarning model metodikasi bo‘yicha tizimli tayyorgarligi. Uchinchidan, sinfdagi vaqtni faqat faol va hamkorlikdagi faoliyatga bag‘ishlash. To‘rtinchidan, darsdan oldingi tayyorgarlikni

rag‘batlantiruvchi baholash tizimi. Beshinchidan, zaruriy raqamli infratuzilma va texnik qo‘llab-quvvatlash. Ushbu omillarning birgalikda ta‘minlanishi modelning samaradorligini kafolatlaydi.

Shu bilan birga, turli mamlakatlar tajribasi modelni joriy etishda uchraydigan umumiy qiyinchiliklarni ham ochib beradi. Bularga o‘qituvchilar va o‘quvchilarning yangi formatga dastlabki qarshiligi, sifatli video material tayyorlashning katta vaqt talab qilishi, darsdan oldingi tayyorgarlikni ta‘minlash muammosi hamda baholash tizimini moslashtirish zarurati kiradi. Ko‘pchilik tadqiqotlar bu qiyinchiliklarni bartaraf etishda o‘qituvchilarni tayyorlash va metodik qo‘llab-quvvatlash hal qiluvchi omil ekanligini ta‘kidlaydi. O‘zbekiston bu tajribadan kelib chiqib, modelni joriy etishdan oldin tegishli tayyorgarlik ishlarini amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mavjud adabiyot tahlili shuni ko‘rsatadiki, teskari sinf modeli bo‘yicha tadqiqotlarning aksariyati oliy ta‘lim va tabiiy-aniq fanlarga qaratilgan bo‘lib, umumta‘lim maktablarining texnologiya fani kontekstida model nisbatan kam o‘rganilgan. Bu ilmiy bo‘shliq mazkur tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi. O‘zbekiston sharoitida, milliy o‘quv dasturi, o‘zbek tilidagi resurslar va texnologiya fanining amaliy mazmunini hisobga olgan holda modelni o‘rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega yo‘nalishdir.

Teskari sinf modelining muvaffaqiyati birinchi navbatda darsdan oldin o‘quvchilarga taqdim etiladigan raqamli ta‘lim resurslarining sifatiga bog‘liqdir. Agar nazariy material sifatsiz yoki o‘quvchining o‘zlashtirish darajasiga mos bo‘lmasa, modelning butun mantig‘i buziladi: o‘quvchi sinfga tayyorgarliksiz keladi va amaliy faoliyatdan bahramand bo‘la olmaydi. Shu sababli raqamli resurslarni — ayniqsa video darslar va elektron qo‘llanmalarni — ilmiy asoslangan tamoyillar asosida yaratish modelni loyihalashning markaziy vazifasidir.

Raqamli ta‘lim resurslari teskari sinf modelining “nazariy yadrosini” tashkil etadi. An‘anaviy darsda o‘qituvchi nazariy materialni jonli bayon qiladi va uning sifatini o‘z mahorati bilan ta‘minlaydi; teskari sinfda esa bu vazifa raqamli resursga yuklanadi. Demak, resurs o‘qituvchining metodik mahoratini, fan mazmunini va o‘quvchining o‘zlashtirish xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtirishi kerak. Bu vazifaning murakkabligi raqamli resurs yaratishni puxta ilmiy-metodik tayyorgarlik talab qiladigan jiddiy pedagogik faoliyatga aylantiradi. Quyida bu jarayonning nazariy asoslari va amaliy texnologiyasi ko‘rib chiqiladi.

Video darslarni loyihalashning nazariy asosini R.Mayerning multimediali ta‘limning kognitiv nazariyasi (cognitive theory of multimedia learning) tashkil etadi. Bu nazariyaga ko‘ra, inson axborotni ikki kanal — vizual (tasvir) va auditiv (so‘z/ovoz) kanallari orqali qayta ishlaydi; har bir kanalning sig‘imi cheklangan, axborotni o‘zlashtirish esa faol jarayon hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, samarali video so‘z va tasvirni uyg‘unlashtirib, ikkala kanalni ortiqcha yuklamasdan, o‘quvchining faol fikrlashini rag‘batlantiradigan tarzda loyihalanishi kerak.

C.Brame ta‘limiy videolarni yaratishning uch tamoyilini ajratib ko‘rsatadi: kognitiv yuklamani tashkil etish, o‘quvchi e‘tiborini (jalb etilganligini) maksimallashtirish va videodan faol o‘rganishni ta‘minlash. Birinchi tamoyilni amalga oshirish uchun video qisqa va bo‘laklarga bo‘lingan (segmentlangan) bo‘lishi, ortiqcha bezak va chalg‘ituvchi unsurlardan xoli bo‘lishi, muhim ma‘lumot esa belgilash (signalling) orqali ajratib ko‘rsatilishi lozim. Ikkinchi tamoyil suhbatona ohang, o‘qituvchining shaxsiy ishtiroki va mavzuga qiziqish uyg‘otishni talab qiladi. Uchinchi tamoyil video ichiga yoki yoniga nazorat savollari, vazifalar va refleksiya elementlarini joylashtirishni nazarda tutadi.

P.Guo va hammualliflarining keng ko‘lamli tadqiqotida video uzunligi o‘quvchi e‘tibori bilan bevosita bog‘liqligi aniqlangan: olti daqiqadan oshmagan qisqa videolar eng yuqori jalb etilganlikni ta‘minlaydi, video uzaygan sari o‘quvchilarning diqqati

keskin pasayadi. Shuningdek, o‘qituvchining yuzi ko‘rinib turadigan, qo‘lda chiziladigan (“Xon uslubi”) yoki shaxsiy ohangdagi videolar rasmiy studiya yozuvlariga nisbatan samaraliroq ekani ko‘rsatilgan. Bu xulosalar texnologiya darsi uchun video tayyorlashda har bir mavzuni bir nechta qisqa bo‘lakka ajratish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi.

R.Mayer, L.Fiorella va A.Stull instruksion videolar samaradorligini oshirishning amaliy usullarini umumlashtirib, bo‘laklarga ajratish (segmenting), nutqni soddalashtirish, ortiqcha matnni olib tashlash, e‘tiborni yo‘naltirish va o‘quvchini faol javob berishga undash kabi yondashuvlarni tavsiya etadilar. Ushbu tavsiyalar texnologiya darsi videolarini loyihalashda bevosita qo‘l keladi.

Texnologiya fanida foydalaniladigan raqamli resurslar bir nechta turga bo‘linadi. Birinchi va eng muhim tur — namoyish (demonstratsion) videolari: ularda asbob-uskunalardan foydalanish, materialga ishlov berish bosqichlari va texnologik amallar yaqindan, qadam-baqadam ko‘rsatiladi. Ikkinchi tur — nazariy tushuntirish videolari: materiallar xossalari, texnologik tushunchalar va xavfsizlik qoidalarini izohlaydi. Uchinchi tur — elektron qo‘llanmalar (elektron darslik, ko‘rsatma, ish varaqalari): yozma va grafik ma‘lumotni tizimli yetkazadi. To‘rtinchi tur — interaktiv resurslar (taqdimotlar, infografikalar, simulyatsiyalar, onlayn testlar): o‘quvchining faol ishtirokini ta‘minlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Raqamli resurs yaratish jarayoni instruksion dizayn metodologiyasiga, xususan ADDIE modeliga muvofiq bosqichma-bosqich tashkil etiladi. ADDIE besh bosqichni o‘z ichiga oladi: tahlil (Analysis) — o‘quv maqsadi, auditoriya va mazmun tahlil qilinadi; loyihalash (Design) — resurs tuzilmasi, ssenariy va baholash usuli ishlab chiqiladi; ishlab chiqish (Development) — video yoziladi, tahrir qilinadi va qo‘llanma tayyorlanadi; tatbiq (Implementation) — resurs o‘quvchilarga taqdim etiladi; baholash (Evaluation) —

samaradorlik tahlil qilinib, resurs takomillashtiriladi. Ushbu tizimli yondashuv resursning o‘quv maqsadiga mosligini va sifatini kafolatlaydi.

Texnologiya darsi uchun video tayyorlashda quyidagi metodik talablarga rioya qilish zarur. Avvalo, har bir video aniq bitta o‘quv maqsadiga yo‘naltirilishi va 5–7 daqiqadan oshmasligi lozim. Amaliy amallar yaqin rakurs (close-up) da, sekin va aniq ko‘rsatilishi; xavfsizlik qoidalari alohida ta‘kidlanishi shart. Murakkab jarayon bosqichlarga bo‘linib, har bir bosqich raqamlanishi maqsadga muvofiq. Video oxirida o‘quvchi tushunganini tekshiruvchi savollar yoki sinfga tayyorgarlik topshirig‘i berilishi kerak. Tovush sifati va yorug‘lik o‘quvchining diqqatini chalg‘itmaydigan darajada bo‘lishi lozim.

Elektron qo‘llanma (elektron darslik yoki ko‘rsatma) video darsni to‘ldiruvchi muhim resursdir. U odatda quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo‘ladi: mavzu va o‘quv maqsadi; nazariy qisqacha ma‘lumot; zarur material va asboblar ro‘yxati; ishni bajarish bosqichlari (texnologik karta); xavfsizlik qoidalari; nazorat savollari va topshiriqlar; baholash mezonlari. Texnologiya fanida texnologik karta (jarayon bosqichlarini ketma-ket ko‘rsatuvchi jadval) ayniqsa qimmatli, chunki u o‘quvchiga amaliy ishni tartibli bajarishda ko‘maklashadi. Elektron qo‘llanma matn, rasm, sxema va giperhavolalarni birlashtirgan holda raqamli formatda (PDF, interaktiv hujjat yoki veb-sahifa) tayyorlanadi.

Resurslarni yaratish va joylashtirishda zamonaviy dasturiy vositalardan foydalaniladi. Video yozish uchun ekran yozish (screencast) va kamera dasturlari, tahrirlash uchun video muharrirlar, interaktiv element qo‘shish uchun maxsus platformalar (masalan, Edpuzzle) qo‘l keladi. Tayyor resurslar o‘quv jarayonini tashkil etish tizimiga (LMS — Moodle, Google Classroom va boshqalar) joylashtirilib, o‘quvchilarga yetkaziladi. O‘quvchining resursdan foydalanishini kuzatish imkonini beruvchi tizimlar o‘qituvchiga tayyorgarlik darajasini nazorat qilishda yordam beradi.

Quyidagi jadvalda texnologiya darsi uchun video darsning sifat mezonlari umumlashtirilgan (2.1.1-jadvalga qarang).

2.1.1-jadval

Texnologiya darslari uchun tayyorlanadigan video darsining sifat mezonlari

Mezon	**Talab**
Davomiyligi	5–7 daqiqa, murakkab mavzu bo‘laklarga ajratiladi
Maqsadi	Bitta aniq o‘quv maqsadiga yo‘naltirilgan
Ko‘rgazmalilik	Amaliy amallar yaqin rakursda, qadam-baqadam
Kognitiv yuklama	Ortiqcha bezaksiz, muhim ma‘lumot belgilangan
Xavfsizlik	Xavfsizlik qoidalari alohida ta‘kidlangan
Faollik	Nazorat savollari yoki topshiriq bilan yakunlanadi
Til va sifat	O‘zbek tilida, suhbatona ohang, aniq tovush

Raqamli resurslarni yaratishda mahalliy shart-sharoitni hisobga olish zarur. Birinchidan, resurslar o‘zbek tilida, milliy o‘quv dasturiga va texnologiya fanining mazmuniga muvofiq tayyorlanishi kerak. Ikkinchidan, raqamli tengsizlikni inobatga olib, internet talab qilmaydigan, oldindan yuklab olinadigan yoki bosma shaklda ham mavjud bo‘lgan resurslarni ko‘zda tutish lozim. Uchinchidan, milliy hunarmandchilik va amaliy san‘at mavzularida (kashtachilik, yog‘ochsozlik kabi) madaniy kontekstni aks ettiruvchi sifatli vizual materiallar tayyorlash modelning tarbiyaviy salohiyatini ham oshiradi. To‘rtinchidan, o‘qituvchilar ish yukini kamaytirish maqsadida markazlashtirilgan, umumiy foydalaniladigan raqamli resurslar bazasini yaratish maqsadga muvofiqdir.

Zamonaviy ta‘lim texnologiyalarida mikroo‘rganish (microlearning) yondashuvi tobora ko‘proq qo‘llanilmoqda. Mikroo‘rganish o‘quv materialini kichik, metakognitiv

va aniq maqsadli bo‘laklarga ajratishni nazarda tutadi; har bir bo‘lak bitta tushuncha yoki ko‘nikmaga bag‘ishlanadi. Bu yondashuv teskari sinf modeliga to‘liq mos keladi va o‘quvchining kognitiv yuklamasini kamaytiradi: u murakkab mavzuni bir necha qisqa videoga ajratib, har birini alohida o‘zlashtirishi mumkin. Texnologiya darsida, masalan, bir buyum yasash texnologiyasini bir nechta qisqa bosqichli videoga bo‘lish o‘quvchiga jarayonni hazm bo‘ladigan qismlarda o‘rganish imkonini beradi.

Yaratilgan raqamli resurslarning sifatini muntazam baholash zarur. Baholash bir necha mezon bo‘yicha amalga oshiriladi: resursning o‘quv maqsadiga muvofiqligi; mazmunning ilmiy to‘g‘riligi va o‘quvchi yoshiga mosligi; texnik sifat (tasvir, tovush); kognitiv yuklamaning boshqarilganligi; o‘quvchi faolligini rag‘batlantirishi; foydalanish qulayligi. Baholashda o‘quvchilar fikri (resursning tushunarliligi, qiziqarliligi) ham hisobga olinadi. Olingan natijalar asosida resurs takomillashtiriladi — bu ADDIE modelidagi baholash bosqichining amaliy ifodasidir va resurslar bazasi sifatini bosqichma-bosqich oshiradi.

Raqamli resurslar teskari sinf tsiklida nafaqat axborot yetkazish, balki o‘quv jarayonini tashkil etish vazifasini ham bajaradi. Resurs o‘quvchini sinfdagi amaliy faoliyatga tayyorlaydi, unga maqsad va kutilayotgan natijani belgilaydi, shuningdek o‘z-o‘zini tekshirish imkonini beradi. Shu sababli resursni loyihalashda nafaqat mazmun, balki uning butun o‘quv tsiklidagi o‘rni — darsdan oldingi, darsdagi va darsdan keyingi faoliyat bilan bog‘lanishi ham hisobga olinadi. Yaxshi loyihalangan resurs o‘quvchini sinfga aniq savol va dastlabki tushuncha bilan keladigan, faol ishtirokka tayyor holatga keltiradi.

Raqamli resurslarga shakllantiruvchi baholash elementlarini singdirish ularning samaradorligini oshiradi. Video yoki elektron qo‘llanma oxiriga joylashtirilgan qisqa nazorat savollari o‘quvchiga o‘z tushunchasini darhol tekshirish, o‘qituvchiga esa tayyorgarlik darajasini baholash imkonini beradi. Bunday “o‘zlashtirishni tekshirish” mexanizmi o‘quvchining materialni faol qayta ishlashini ta‘minlaydi va passiv

ko‘rishning oldini oladi. Savollar oddiy esda saqlashdan tortib qo‘llash va tahlilgacha bo‘lgan turli bilish darajalarini qamrab olishi mumkin.

Brame ta‘kidlaganidek e‘tiborni jalb etish (engagement) tamoyili texnologiya videolarida alohida ahamiyatga ega. O‘quvchining videoga jalb etilganligini oshirish uchun materialni hayotiy va amaliy kontekstda taqdim etish, o‘qituvchining shaxsiy ishtirokini va qiziqishini namoyon qilish, hikoya unsurlaridan foydalanish hamda o‘quvchiga bevosita murojaat qiluvchi suhbatona ohangni qo‘llash tavsiya etiladi. Milliy hunarmandchilik mavzularida buyumning tarixiy-madaniy ahamiyatini ko‘rsatish o‘quvchining mavzuga qiziqishini va milliy qadriyatlarga hurmatini oshiradi, bu esa videoning ham ta‘limiy, ham tarbiyaviy salohiyatini kuchaytiradi.

Interaktiv elementlar videoni passiv ko‘rishdan faol o‘rganishga aylantiradi. Video ichiga joylashtirilgan savollar, o‘quvchini to‘xtab o‘ylashga undovchi vazifalar va video oxiridagi nazorat testlari faol o‘rganishni rag‘batlantiradi. Maxsus platformalar (masalan, Edpuzzle) yordamida o‘qituvchi video ichiga savol qo‘yishi va o‘quvchining javoblarini kuzatishi mumkin. Bunday interaktivlik nafaqat o‘quvchining diqqatini ushlab turadi, balki uning tushunish darajasi haqida o‘qituvchiga ma‘lumot beradi va darsdan oldingi tayyorgarlikni nazorat qilish imkonini yaratadi.

Raqamli resurs turini tanlash mavzu xususiyatiga bog‘liq. Aniq texnologik amalni o‘rgatishda namoyish videosi eng samarali; mavhum tushuncha yoki materiallar tasnifini berishda infografika va sxema qulay; jarayonning bosqichlarini ko‘rsatishda texnologik karta zarur; o‘zlashtirishni tekshirishda interaktiv test qo‘l keladi. Ko‘pincha bir mavzu uchun bir nechta resurs turi birgalikda qo‘llaniladi: masalan, namoyish videosi, texnologik karta va nazorat testi yagona o‘quv to‘plamini tashkil etadi. Resurslarni turli o‘rganish uslublariga (vizual, audial, kinestetik) moslab tanlash ularning samaradorligini oshiradi.

Video ssenariysini (storyboard) tayyorlash resurs sifatini ta‘minlovchi muhim bosqichdir. Ssenariyda har bir kadr mazmuni, og‘zaki matn, ko‘rsatiladigan amal va

ekranga chiqariladigan yozuvlar oldindan rejalashtiriladi. Bu o‘qituvchiga ortiqcha ma‘lumotni olib tashlash, muhim nuqtalarni ajratish va videoning mantiqiy ketma-ketligini ta‘minlash imkonini beradi. Mayerning multimediali ta‘lim tamoyillari ssenariy tuzishda bevosita qo‘l keladi: muvofiqlik tamoyili (coherence) ortiqcha unsurlarni olib tashlashni; belgilash tamoyili (signalling) muhim ma‘lumotni ajratishni; modallik tamoyili (modality) tasvirni ekrandagi matn emas, og‘zaki izoh bilan birga berishni; bo‘laklarga ajratish tamoyili (segmenting) materialni hazm bo‘ladigan qismlarga bo‘lishni tavsiya etadi.

Texnologiya fanida amaliy jarayonni aks ettiruvchi videoning o‘ziga xos talablari mavjud. Murakkab amallar bir necha rakursdan, jumladan o‘qituvchining qo‘l harakatlari yaqindan ko‘rsatilishi; jarayon sekinlashtirilgan tezlikda yoki bosqichma-bosqich namoyish etilishi; har bir bosqich ekranda raqam yoki sarlavha bilan belgilanishi maqsadga muvofiq. Xavfsizlik bilan bog‘liq lahzalar alohida ta‘kidlanib, vizual ogohlantirish belgilari bilan kuchaytiriladi. Bunday yondashuv o‘quvchiga amalni aniq ko‘rish va keyinchalik sinfda metakognitiv takrorlash imkonini beradi.

Elektron qo‘llanmaning markaziy elementi — texnologik xaritadir. Texnologik xarita amaliy ishni bajarish bosqichlarini ketma-ket, har bir bosqich uchun zarur asbob, material va xavfsizlik ko‘rsatmasi bilan birga aks ettiruvchi jadval shaklidagi hujjatdir. U o‘quvchiga amaliy faoliyatni tartibli va xavfsiz bajarishda yo‘lboshchi vazifasini o‘taydi. Texnologik karta video bilan birgalikda berilganda o‘quvchi nazariy ma‘lumotni vizual (video) va matn-grafik (karta) shakllarda bir vaqtning o‘zida o‘zlashtiradi, bu esa Mayerning ikki kanalli qayta ishlash g‘oyasiga mos keladi va o‘zlashtirishni mustahkamlaydi.

Raqamli resurslarni yaratishda ochiq ta‘lim resurslaridan (OER — Open Educational Resources) foydalanish o‘qituvchining ish yukini sezilarli kamaytiradi. O‘qituvchi har bir mavzu uchun videoni noldan tayyorlash o‘rniga mavjud sifatli resurslardan foydalanishi, ularni o‘zbek tiliga moslashtirishi yoki o‘z materiali bilan

to‘ldirishi mumkin. Bunda resurs muallifligi va litsenziya shartlariga rioya qilish, shuningdek resursning milliy oquv dasturiga va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mosligini tekshirish zarur. Markazlashtirilgan milliy raqamli resurslar bazasini yaratish bu yo‘nalishda strategik ahamiyatga ega.

Raqamli resurslarni barcha o‘quvchilar uchun qulay (inklyuziv) qilib loyihalash muhim ahamiyatga ega. Videolarga subtitr (matn izoh) qo‘shish eshitishda qiyinchiligi bo‘lgan yoki ovozsiz sharoitda ko‘rayotgan o‘quvchilar uchun foydali; aniq, kontrastli tasvir va o‘qiladigan shrift ko‘rishga oid ehtiyojlarni hisobga oladi; sodda til esa barcha o‘quvchilarning tushunishini osonlashtiradi. Resursni turli qurilmalarda (kompyuter, planshet, telefon) bir xil ishlashini ta‘minlash ham foydalanish qulayligini oshiradi. Inklyuziv dizayn modelni imkoniyatlari turlicha bo‘lgan barcha o‘quvchilar uchun teng qulay qiladi.

Video va ish varaqasi (ish daftari)ni birgalikda qo‘llash o‘quvchining faol o‘rganishini ta‘minlaydi. Ish varaqasi o‘quvchiga video ko‘rish davomida bajariladigan vazifalarni — bo‘sh joylarni to‘ldirish, jadval yuritish, savollarga javob berish, sxema chizish kabilarni — taqdim etadi. Bu o‘quvchini videoni passiv ko‘rishdan faol qayta ishlashga undaydi va uning e‘tiborini muhim nuqtalarga yo‘naltiradi. To‘ldirilgan ish varaqasi sinfga kelganda o‘quvchining tayyorgarligini ko‘rsatuvchi hujjat hamda muhokama uchun asos vazifasini ham bajaradi.

XULOSA

Demak, texnologiya darslari uchun raqamli ta‘lim resurslarini yaratish multimediali ta‘lim nazariyasi va instruksion dizayn tamoyillariga asoslangan tizimli jarayon bo‘lib, u teskari sinf modelining samaradorligini ta‘minlovchi asosiy shartdir. Sifatli, qisqa, ko‘rgazmali va faollikni rag‘batlantiruvchi video hamda mazmunan to‘liq elektron qo‘llanmalar o‘quvchining metakognitiv tayyorgarligini va sinfdagi amaliy faoliyatini muvaffaqiyatli bog‘laydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O ʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 21.06.2022 yildagi PQ-289-son qarori.

2. Oʻbekiston Respublikasi Prezidentining "Taʻlim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida" 2020-yil 6- noyabrdagi PQ-4884-son Qarori.

3. Raximov B.X, Mavlyanov A, Choriev V. va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar sxemalarda. Oʻquv qoʻllanma. T.: Fan va texnologiyalar., 2009-.

4. Seldon, A., & Abidoye, O. The Fourth Education Revolution Reconsidered:Will Artificial Intelligence Enrich or Diminish Humanity? Legend Press. (2022).

5. Benitti, F.B.V. Exploring the educational potential of robotics in schools: A systematic review. Computers & Education, 149, 103809. (2021)

6. Yusupov, R.A., & Xoliqov, B.M. Raqamli fabrikaning taʻlim muhitiga integratsiyasi: Toshkent tajribasi. Oʻzbekiston Taʻlim Jurnali, 2024 y. 12(3), 45–58.

7. Ziyamova G. Umumtaʻlim maktablarida texnologiya fani mashgʻulotlarini tashkil etishning zamonaviy yondashuvlari va metodlari. Maktabgacha va maktab taʻlimi. 2026-yil, mart, 3(2)-son

8. Ziyamova G. Texnologiya fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish hamda samaradoligini oshirishda grafik organayzer texnologiyasidan foydalanish. Journal of Universal Science Research. ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2023 SJIF 2024 = 5.073/Volume-2, Issue-11

9. Abdurasulovna, X.G.Z., &Qizi,M.O.G.M. (2025). Oʻquv didaktik taʻminot orqali bo ʻlajak professional taʻlim mutaxassislarini kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Research Focus, 4(Scecial Issue 3), 329-331.

10. Ziyamova G.T. Amaliy mashgʻulotlar jarayonida metakognitiv faoliyat turlarini takomillashtirish. Taʻlimning zamonaviy transformatsiyasi. Ilmiy-uslubiy jurnal. 2026-yil, mart, 3(2)-son

11. Peppler, K., & Bender, S. Maker Movement Spreads Innovation One School at a Time. Phi Delta Kappan, 94(2), 22–27. (2023).

12. Texnologiya fanida kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlar. Kasb-hunarta'limi jurnali. 25.05.2026.9-jild 2-son

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ОБРАЗНЫХ КОМПОНЕНТОВ РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦ: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Есимова Галия Джумагалиевна
Магистр по преподаванию английского языка как иностранного
Учитель английского языка, школа № 3, г. Зарафшан
galiyaesimova97@gmail.com

Аннотация. *В статье рассматривается национально-культурная специфика образных компонентов русских и узбекских пословиц в сопоставительном аспекте. Актуальность исследования обусловлена необходимостью выявления взаимосвязи между образностью паремиологических единиц и культурным опытом их носителей. Материал исследования включает 60 пословиц, представленных в равном количестве в русском и узбекском языках. В работе применяются сопоставительный, описательный, семантический, компонентный и лингвокультурологический методы анализа. Образные компоненты классифицируются по основным типам: зооморфные, фитонимные, природные, соматические, социально-культурные и абстрактно-метафорические. Особое внимание уделяется соотношению универсальных и национально-специфических образных моделей. Анализ показывает, что ряд пословиц в русском и узбекском языках основан на сходных образах и отражает универсальные закономерности человеческого опыта. Вместе с тем выявлены случаи, когда близкое содержание выражается посредством различных образов, а также национально-культурно маркированные компоненты, связанные с традиционными представлениями о Родине, семье, природе и социальных отношениях. Результаты исследования подтверждают, что образная структура пословиц является важным средством репрезентации национальной языковой картины мира.*

Ключевые слова: *русские пословицы; узбекские пословицы; паремиология; образный компонент; национально-культурная специфика; лингвокультурология; языковая картина мира; сопоставительный анализ.*

RUS VA O‘ZBEK MAQOLLARIDAGI OBRAZLI KOMPONENTLARNING MILLIY-MADANIY O‘ZIGA XOSLIGI: QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya. *Maqolada rus va o‘zbek maqollaridagi obrazli komponentlarning milliy-madaniy o‘ziga xosligi qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi paremiologik birliklarning obrazliligi va ularning shakllanishida xalqning madaniy tajribasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqot materiali rus va o‘zbek tillaridan teng miqdorda tanlab olingan 60 ta maqolni o‘z ichiga oladi. Tadqiqotda qiyosiy, tavsifiy, semantik, komponent va lingvokulturologik tahlil usullaridan foydalanildi. Obrazli komponentlar asosiy turlarga: zoomorf, fitonim, tabiiy, somatik, ijtimoiy-madaniy va abstrakt-metaforik komponentlarga ajratildi. Tadqiqotda universal hamda milliy o‘ziga xos obrazli modellar*

o'rtasidagi nisbatga alohida e'tibor qaratildi. Tahlil natijalari rus va o'zbek tillaridagi ayrim maqollar insoniyatning umumiy hayotiy tajribasiga asoslangan o'xshash obrazlardan foydalanishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, mazmunan yaqin g'oyalar turli obrazlar orqali ifodalangan holatlar hamda Vatan, oila, tabiat va ijtimoiy munosabatlar haqidagi milliy-madaniy jihatdan belgilangan obrazlar aniqlandi.

Tadqiqot natijalari maqollarning obrazli tuzilishi milliy til manzarasini ifodalashning muhim vositalaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: *rus maqollari; o'zbek maqollari; paremiologiya; obrazli komponent; milliy-madaniy o'ziga xoslik; lingvokulturologiya; til manzarasi; qiyosiy tahlil.*

NATIONAL AND CULTURAL SPECIFICITY OF FIGURATIVE COMPONENTS IN RUSSIAN AND UZBEK PROVERBS: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract. *The article examines the national and cultural specificity of figurative components in Russian and Uzbek proverbs from a comparative perspective. The relevance of the study is determined by the need to identify the relationship between the figurative nature of paremiological units and the cultural experience of their speakers. The research material consists of 60 proverbs, equally represented by Russian and Uzbek examples. The study employs comparative, descriptive, semantic, componential, and linguocultural methods of analysis. The figurative components are classified into the following major types: zoomorphic, phytonymic, natural, somatic, sociocultural, and abstract-metaphorical. Particular attention is paid to the relationship between universal and nationally specific figurative models. The analysis demonstrates that a number of Russian and Uzbek proverbs are based on similar images reflecting universal aspects of human experience. At the same time, the study identifies cases in which similar meanings are expressed through different figurative models, as well as nationally and culturally marked images associated with traditional ideas about homeland, family, nature, and social relations. The findings confirm that the figurative structure of proverbs constitutes an important means of representing a national linguistic worldview.*

Keywords: *Russian proverbs; Uzbek proverbs; paremiology; figurative component; national and cultural specificity; linguoculturology; linguistic worldview; comparative analysis.*

ВВЕДЕНИЕ

Пословицы представляют собой один из наиболее устойчивых и содержательно ёмких элементов национальной языковой культуры. Будучи краткими фольклорными высказываниями, они аккумулируют многовековой опыт народа, его представления о мире, нравственные нормы, социальные отношения и ценностные ориентиры. В силу своей устойчивости и образности пословицы сохраняют культурную информацию и передают её от поколения к поколению. В.

Мидер рассматривает пословицы как значимый феномен мировой культуры и подчёркивает их широкое функционирование в устной традиции, литературе, политическом дискурсе, массовой культуре и повседневном общении [1]. Таким образом, изучение пословиц позволяет исследовать не только языковую структуру устойчивых выражений, но и особенности коллективного культурного опыта их носителей. Особое значение в структуре пословицы имеет её образный компонент. Во многих случаях значение пословицы не сводится к буквальному содержанию составляющих её слов. Конкретный образ — животное, растение, природное явление, предмет быта, часть тела человека или социальная реалия — становится основой для выражения более абстрактной идеи. Н. Р. Норрик, исследуя семантику английских пословиц, обращает внимание на особенности их образного и переносного значения, а также на различные способы организации их семантики [2]. Образность тем самым выступает одним из важнейших механизмов, обеспечивающих выразительность, запоминаемость и культурную содержательность пословичных высказываний. Сопоставительное изучение пословиц различных языков представляет особый интерес для лингвокультурологии, поскольку позволяет выявить как универсальные способы осмысления действительности, так и национально обусловленные особенности её репрезентации. Один и тот же жизненный опыт может получать сходное языковое выражение в разных культурах, однако конкретный образ, посредством которого этот опыт концептуализируется, способен существенно различаться. Так, представление о закономерной связи между поступком и его результатом может выражаться через аграрную модель посева и урожая, тогда как другие культурные смыслы получают отражение в образах родины, семьи, природы, животных или предметов традиционного быта. Актуальность настоящего исследования определяется необходимостью более детального изучения способов репрезентации национальной культуры в образной структуре пословиц. Несмотря на

значительное количество работ, посвящённых русской и узбекской паремиологии, сопоставительный анализ образных компонентов позволяет рассмотреть языковой материал с дополнительной точки зрения: выявить не только тематические и семантические сходства пословиц, но и различия в выборе конкретных образов, лежащих в основе их переносного значения.

Особое внимание в исследовании уделяется соотношению универсальных и национально-специфических образных моделей. Универсальными могут выступать образы, основанные на общечеловеческом опыте и наблюдениях, например образы посева и урожая, света и тьмы, частей человеческого тела или природных явлений. Вместе с тем национальная культура способна определять выбор конкретных реалий и их символическое переосмысление. Поэтому сопоставление русских и узбекских пословиц позволяет установить, какие образы имеют межкультурный характер, а какие отражают специфические элементы национальной картины мира.

Цель исследования заключается в выявлении и сопоставительном анализе национально-культурной специфики образных компонентов русских и узбекских пословиц, а также в определении универсальных и национально-специфических моделей образной репрезентации.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1. рассмотреть основные теоретические подходы к изучению пословиц и их образной семантики;
2. определить роль образного компонента в формировании значения пословицы;
3. классифицировать образные компоненты русского и узбекского паремиологического материала;
4. выявить сходства и различия в использовании образов в двух языках;
5. определить универсальные и национально-специфические образные модели;

6. установить связь выявленных различий с особенностями культурного опыта и национальной картины мира.

Объектом исследования являются русские и узбекские пословицы как единицы паремиологического фонда двух языков.

Предмет исследования составляют образные компоненты русских и узбекских пословиц, особенности их семантической организации и национально-культурной обусловленности.

Материал исследования включает 60 пословиц: 30 русских и 30 узбекских, отобранных из авторитетных паремиографических источников. В процессе анализа особое внимание уделяется зооморфным, фитонимным, природным, соматическим, предметно-бытовым и социально-культурным образам. В работе используются сопоставительный, описательный, семантический, компонентный и лингвокультурологический методы, а также элементы количественного анализа. Сопоставительный метод позволяет установить сходства и различия между образными моделями двух языков; семантический и компонентный анализ направлены на выявление связи между буквальным образом и переносным значением пословицы; лингвокультурологический метод используется для интерпретации культурно обусловленных компонентов. Научная новизна исследования заключается в систематизации и сопоставлении образных компонентов русских и узбекских пословиц с выделением универсальных, частично совпадающих и национально-специфических образных моделей. Особое внимание уделяется случаям, когда близкое содержание выражается посредством различных образов, поскольку именно такие различия позволяют выявить культурную обусловленность языковой картины мира. Теоретическая значимость исследования состоит в уточнении представлений о роли образного компонента в формировании пословичного значения и в дальнейшем развитии сопоставительного лингвокультурологического изучения

русской и узбекской паремиологии. Практическая значимость заключается в возможности использования результатов исследования в курсах русского и узбекского языкознания, лингвокультурологии, фразеологии, паремиологии и межкультурной коммуникации.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Пословицы являются значимым объектом исследования современной лингвистики, фольклористики, фразеологии и лингвокультурологии. Они представляют собой устойчивые языковые единицы, в которых закрепляются коллективный опыт, ценности, нормы поведения и представления народа об окружающей действительности. В связи с этим изучение пословиц позволяет исследовать не только особенности их структуры и семантики, но и культурную информацию, отражённую в языке. Важное место в изучении пословиц занимает паремиологический подход. Г. Л. Пермяков в работе «Основы структурной паремиологии» рассматривает пословицы и другие паремии как системно организованные единицы, обладающие определёнными структурно-семантическими моделями [3]. Данный подход позволяет изучать пословицы как часть целостной паремиологической системы и сопоставлять способы организации их содержания в разных языках. Значительный вклад в развитие современной паремиологии внёс Вольфганг Мидер. В его исследованиях пословицы рассматриваются как важный феномен народной культуры и средство сохранения и передачи коллективного опыта [1]. Исследователь обращает внимание на широкое функционирование пословиц в различных сферах коммуникации и культуры. Для настоящего исследования данный подход имеет особое значение, поскольку позволяет рассматривать русские и узбекские пословицы не только как языковые конструкции, но и как носители культурной памяти. Семантическая организация пословиц подробно рассматривается в исследованиях Нила Р.

Норрика. В работе *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs* (1985) исследователь обращает внимание на особенности формирования значения пословичных высказываний и соотношение буквального и переносного содержания [2]. Данный подход особенно важен для изучения образных компонентов, поскольку конкретный предмет, действие или ситуация в пословице могут приобретать обобщённое метафорическое значение. Например, в пословице «Что посеешь, то и пожнёшь» образ земледельческого цикла — посева и урожая — выражает более широкую идею закономерной связи между поступком человека и его результатом. Особое значение для настоящего исследования имеет лингвокультурологический подход. В. Н. Телия рассматривает языковые единицы с учётом их семантических и культурных характеристик и подчёркивает значение образной и культурной мотивации языковых выражений [4]. В рамках данного подхода образ может рассматриваться как элемент, связывающий языковое значение с культурным опытом носителей языка. Близкую позицию занимает В. А. Маслова, рассматривающая язык во взаимосвязи с культурой, национальным сознанием и языковой картиной мира [5]. Важным является также подход Анны Вежбицкой, связанный с изучением культурно значимых понятий посредством языкового материала. В работе *Understanding Cultures through Their Key Words* (1997) исследовательница показывает, что ключевые слова и связанные с ними значения могут отражать характерные для определённой культуры ценности и способы интерпретации действительности [6]. Применительно к пословицам данный подход позволяет рассматривать образные компоненты как элементы более широкой системы культурной концептуализации. Для сопоставительного исследования русских и узбекских пословиц существенное значение имеют труды и паремиографические источники, посвящённые национальным пословичным фондам. Основным источником узбекского материала в настоящем исследовании является сборник Т. Мирзаева, А. Мусокулова и Б. Саримсокова *O'zbek xalq maqollari*

(Ташкент: Sharq, 2005) [7]. Русский материал основывается преимущественно на фундаментальном собрании В. И. Даля «Пословицы русского народа» [8]. В настоящем исследовании под образным компонентом понимается конкретный образ или образная модель, лежащая в основе переносного значения пословицы. В качестве таких компонентов могут выступать животные, растения, природные явления, части тела человека, предметы быта и социально-культурные реалии. Их сопоставление позволяет определить, какие образные модели имеют универсальный характер, а какие связаны с особенностями национального культурного опыта. Показательным примером является русская пословица «Яблоко от яблони недалеко падает» и узбекская Olma tagidan yiroqqa tushmas, в которых используется сходная образная модель, основанная на отношениях между плодом и деревом. В то же время узбекская пословица Ona yurting — oltin beshiging («Родная земля — твоя золотая колыбель») содержит образ *beshik* — колыбели, который связан с представлениями о рождении, детстве, семье и родной земле. Подобные примеры показывают, что пословичный образ может выступать не только средством выразительности, но и носителем культурно значимой информации. Таким образом, рассмотренные теоретические подходы позволяют выделить несколько положений, лежащих в основе настоящего исследования. Во-первых, пословица является структурно и семантически организованной паремиологической единицей. Во-вторых, её значение формируется во взаимодействии буквального образа и обобщённого переносного содержания. В-третьих, образные компоненты способны отражать культурный опыт и ценностные представления носителей языка. Наконец, сопоставление пословиц разных языков позволяет выявить соотношение универсальных и национально обусловленных способов концептуализации действительности. Несмотря на значительное количество исследований русской и узбекской паремиологии, сопоставление именно образных компонентов представляет отдельный интерес. В настоящей

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

работе внимание сосредоточено не только на установлении тематических соответствий между пословицами, но и на характере образной модели: совпадает ли образ при сходном значении, изменяется ли образ при сохранении общего содержания или конкретный образ является преимущественно национально-культурным. Таким образом, теоретической основой исследования является комплексный подход, объединяющий паремиологический, семантический и лингвокультурологический анализ. Это позволяет рассматривать русские и узбекские пословицы как единицы, в которых взаимодействуют языковое значение, образность и культурный опыт народа.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Материалом настоящего исследования послужили 60 пословиц: 30 русских и 30 узбекских. Русский паремиологический материал отобран преимущественно из сборника В. И. Даля «Пословицы русского народа», представляющего один из наиболее значимых источников русской паремиографии [8]. Узбекский материал основан преимущественно на сборнике Т. Мирзаева, А. Мусокулова и Б. Саримсокова *O'zbek xalq maqollari*, содержащем значительный корпус узбекских народных пословиц [7]. Отбор языкового материала осуществлялся с учётом нескольких критериев. Во-первых, в корпус включались устойчивые паремиологические единицы, обладающие обобщённым значением и функционирующие как самостоятельные высказывания. Во-вторых, предпочтение отдавалось пословицам, содержащим выраженный образный компонент. В-третьих, отбирались единицы, позволяющие выявить как сходства, так и различия в способах образной репрезентации действительности в русском и узбекском языках. В ходе исследования образный компонент рассматривается как значимый элемент семантической структуры пословицы, посредством которого конкретный предмет, действие, явление или ситуация соотносятся с более общим абстрактным содержанием. В зависимости от характера образа были выделены следующие

основные группы: зооморфные, фитонимные, природные, соматические, предметно-бытовые и социально-культурные компоненты. Отдельно учитывались метафорические образы, связанные с абстрактными понятиями, такими как знание, богатство, время и ценность. Зооморфные компоненты представлены образами животных и птиц. К данной группе относятся, например, русские пословицы «Слово не воробей: вылетит — не поймаешь», «За двумя зайцами погонишься — ни одного не поймаешь», а также узбекские It hurar, karvon o‘tar и Chumchuqdan qo‘rqqan tariq ekmas. Анализ данной группы позволяет определить, какие животные используются в двух языках для характеристики поведения человека и какие дополнительные культурные ассоциации связаны с их образами. Фитонимные компоненты включают образы растений, деревьев, плодов и сельскохозяйственных культур. Показательными являются русские «Яблоко от яблони недалеко падает», «Что посеешь, то и пожнёшь» и узбекские Olma tagidan yiroqqa tushmas, Nima eksang, shuni o‘rasan. Сопоставление этих единиц позволяет выявить случаи совпадения образной модели и определить степень её универсальности. Природные компоненты представлены образами земли, воды, камня, дождя, горы, поля и других элементов окружающей среды. В узбекском материале особый интерес представляет пословица Yer — ona, suv — ota («Земля — мать, вода — отец»), в которой природные объекты осмысляются посредством модели родственных отношений. Подобные примеры рассматриваются с точки зрения их культурной и метафорической мотивации. Соматические компоненты связаны с использованием названий частей тела человека. В обеих языковых системах встречаются образы глаз, рук, языка и зубов. Например, русской пословице «Глаза боятся, а руки делают» соответствует узбекская Ko‘z qo‘rqoq, qo‘l botir, где одинаковые соматические компоненты участвуют в выражении сходной идеи о преодолении страха посредством действия. Предметно-бытовые компоненты представлены образами предметов повседневной жизни и

традиционного быта. Особое внимание уделяется случаям, когда бытовой предмет приобретает символическое значение. Показательным примером является узбекская пословица Ona yurting — oltin beshiging, в которой образ *beshik* («колыбель») используется для концептуализации Родины. Социально-культурные компоненты связаны с представлениями о семье, дружбе, труде, родине, обществе и взаимоотношениях между людьми. Данная группа имеет особое значение для выявления национальной специфики, поскольку социальные ценности могут получать различное образное выражение в разных языках. Для установления характера межъязыковых соответствий применяется сопоставительный анализ. В рамках исследования выделяются три основных типа соответствий: полные, частичные и национально-специфические. К полным соответствиям относятся случаи, когда русская и узбекская пословицы используют сходный образ и передают близкое значение, например: «Семь раз отмерь, один раз отрежь» — Yetti o'lchab, bir kes. Частичные соответствия характеризуются общностью основного содержания при различии образных средств. Национально-специфическими считаются образы, обладающие выраженной культурной маркированностью и не имеющие прямого соответствия в другом языке. В исследовании используются описательный, сопоставительный, семантический, компонентный и лингвокультурологический методы. Описательный метод применяется для систематизации языкового материала. Сопоставительный метод позволяет выявить сходства и различия между русскими и узбекскими образными моделями. Семантический анализ направлен на установление соотношения буквального образа и переносного значения пословицы. Компонентный анализ используется для выделения отдельных образных элементов, участвующих в формировании значения. Лингвокультурологический метод позволяет интерпретировать культурно маркированные образы с учётом особенностей национального опыта и ценностных представлений. Кроме качественного анализа, в работе используется

элементарный количественный подсчёт. Для каждой языковой системы определяется частотность основных типов образных компонентов в исследуемом корпусе. Количественные данные не рассматриваются как статистически репрезентативные для всей русской или узбекской паремиологии, поскольку корпус ограничен 60 единицами. Их задача состоит в выявлении тенденций внутри сформированного исследовательского материала. Особое внимание при сопоставлении уделяется не только наличию или отсутствию эквивалентов, но и характеру образной мотивации. Если в двух языках используется один и тот же образ, фиксируется образное совпадение. Если общий смысл выражается посредством различных образов, анализируется изменение образной модели. В случаях наличия культурно маркированной реалии рассматривается её дополнительная семантическая и культурная нагрузка. Таким образом, выбранная методика позволяет исследовать русские и узбекские пословицы на нескольких взаимосвязанных уровнях: структурно-семантическом, образном и лингвокультурологическом. Это создаёт основу для дальнейшего анализа универсальных и национально-специфических способов репрезентации действительности в двух паремиологических системах.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Проведённый анализ 60 пословиц — 30 русских и 30 узбекских — показывает, что образность является одним из основных средств формирования и передачи обобщённого значения паремий. В исследуемом материале образные компоненты представлены животными и птицами, растениями, природными явлениями, частями тела человека, предметами быта, а также социальными и культурными реалиями. Сопоставление двух корпусов позволяет выявить как общие для русской и узбекской паремиологии образные модели, так и различия, обусловленные национальным культурным опытом. 1. Общие образные модели в русских и узбекских пословицах Наиболее очевидные случаи межъязыкового сходства

наблюдаются тогда, когда для выражения одной и той же идеи используются практически одинаковые образы. Такие соответствия свидетельствуют о наличии универсальных моделей осмысления человеческого опыта. Показательным примером является русская пословица «Яблоко от яблони недалеко падает» и узбекская Olma tagidan yiroqqa tushmas. В обеих пословицах образ яблока и дерева используется для выражения идеи наследования человеком качеств своих родителей или предков. Конкретная природная ситуация — падение плода рядом с деревом — получает переносное значение и становится моделью отношений между поколениями. Совпадение образа в данном случае позволяет говорить о высокой степени межъязыкового соответствия. Сходная закономерность наблюдается в русской пословице «Что посеешь, то и пожнёшь» и узбекской Nima eksang, shuni o‘rasan. Обе единицы основаны на сельскохозяйственной модели «посев — урожай». В переносном значении данный образ выражает причинно-следственную связь между поступками человека и их результатами. Земледельческая деятельность становится универсальным источником метафоризации человеческого поведения. Ещё одним примером практически полного соответствия является русская пословица «Семь раз отмерь, один раз отрежь» и узбекская Yetti o‘lchab, bir kes. В обеих языковых системах используется образ последовательного измерения и последующего действия. Пословицы выражают необходимость предварительного обдумывания решения и осторожности перед совершением действия. Совпадение структуры и образной основы свидетельствует о существовании общей модели практического опыта. Интерес представляет также соответствие «Глаза боятся, а руки делают» — Ko‘z qo‘rqoq, qo‘l botir. Обе пословицы используют соматические компоненты — глаза и руки — для противопоставления эмоциональной реакции и практического действия. Страх представлен через зрительное восприятие, тогда как руки символизируют способность человека действовать и преодолевать затруднения.

Таким образом, в обеих паремиологических системах обнаруживаются универсальные образные модели, основанные на повседневном опыте человека. К ним относятся отношения «растение — плод», «посев — результат», «измерение — действие» и «страх — действие». 2. Зооморфные образы как средство характеристики человека Значительное место в исследуемом материале занимают зооморфные компоненты. Животные и птицы в пословицах используются преимущественно для характеристики человеческого поведения, качеств и социальных отношений. В русском языке подобную функцию выполняют, например, образы воробья в пословице «Слово не воробей: вылетит — не поймаешь», зайцев в пословице «За двумя зайцами погонишься — ни одного не поймаешь», волка в выражении «Волков бояться — в лес не ходить», а также коня и кошки в других пословичных моделях. Узбекская паремиология также активно использует зооморфные образы. Например, в пословице It hurar, karvon o‘tar («Собака лает, караван идёт») собака и караван формируют образную модель, в которой шум или сопротивление не способны остановить движение к цели. Пословица Chumchuqdan qo‘rqqan tariq ekmas («Кто боится воробья, тот проса не сеет») связывает образ маленькой птицы с чрезмерной осторожностью и неспособностью действовать. Интерес представляет тот факт, что одинаковый тип образа может выполнять различные функции в двух языках. Например, конь в русской пословице «Дарёному коню в зубы не смотрят» связан с темой благодарности и принятия подарка без критической оценки, тогда как в узбекских пословицах образ коня часто включается в модели, связанные с его качествами, воспитанием и использованием в труде. Следовательно, сам зооморфный компонент может быть общим для культур, но его конкретная символическая интерпретация определяется языковой и культурной традицией.

3. Фитонимные и природные образы Особую роль в обоих языках играют образы растений и природных явлений. Их использование связано с непосредственным

опытом человека, наблюдением за природными циклами и хозяйственной деятельностью. Русская пословица «Всякому овощу своё время» связывает образ овоща с естественной временной закономерностью. Узбекская Erta ekkan erta o'rar («Кто рано посеет, тот рано пожнёт») также использует сельскохозяйственный образ для выражения идеи своевременности и зависимости результата от времени совершения действия. Особенно значимым для сопоставительного анализа является узбекский материал, связанный с землёй и водой. Пословица Yer — ona, suv — ota («Земля — мать, вода — отец») демонстрирует метафорическое переосмысление природных элементов посредством модели родства. Земля и вода представлены как источники жизни, сопоставленные с родителями человека. Такая образная модель одновременно отражает природный и социально-культурный уровни восприятия мира. В русской паремиологии также широко представлены природные образы: вода, камень, поле, лес, ветер, земля. Например, в пословице «Вода камень точит» постепенное воздействие воды на твёрдый камень становится метафорой силы постоянства и настойчивости. Таким образом, природные процессы в обоих языках используются для выражения абстрактных человеческих качеств и закономерностей.

4. Соматические образы Соматические компоненты являются ещё одной общей особенностью русской и узбекской паремиологии. Части тела человека используются для выражения психологических состояний, интеллектуальных характеристик и моделей поведения. Русская пословица «Язык мой — враг мой» представляет язык как потенциальный источник неприятностей, возникающих вследствие неосторожной речи. Узбекская Til — dilning kaliti («Язык — ключ сердца») основана на иной образной модели: язык рассматривается как средство проникновения во внутренний мир человека. Сопоставление этих двух единиц показывает, что при наличии общего соматического компонента — языка — его культурно-семантическая интерпретация различается. В русском выражении

преобладает идея самоконтроля и опасности необдуманной речи, тогда как в узбекском актуализируется идея общения, эмоциональной близости и раскрытия внутреннего состояния человека. Другой пример — русская пословица «Глаза боятся, а руки делают» и узбекская Ko‘z qo‘rqoq, qo‘l botir. Здесь наблюдается практически полное совпадение образной модели, что свидетельствует о наличии общечеловеческой концептуализации противопоставления страха и действия. 5. Образы ценности, знания и нравственной оценки Абстрактные понятия в пословицах часто получают конкретное образное выражение. Особенно продуктивными являются образы света, тьмы, золота и других материальных объектов, которые позволяют представить нематериальные ценности через чувственно воспринимаемые категории. Русская пословица «Ученье — свет, а неученье — тьма» и узбекская Ilm — yorug‘lik, jaholat — zulmat основаны на одинаковой метафорической модели. Знание и образование концептуализируются как свет, тогда как невежество — как тьма. Такое совпадение свидетельствует о наличии универсальной метафоры, в которой получение знаний ассоциируется с освещением и возможностью видеть и понимать окружающую действительность. Сходный принцип наблюдается в русской пословице «Не всё то золото, что блестит» и узбекской Yaltiroq narsa oltin bo‘la bermas. В обоих случаях золото выступает символом истинной ценности, тогда как внешний блеск не гарантирует подлинного качества. Совпадение образной модели показывает, что противопоставление внешнего и внутреннего также может иметь межкультурный характер. 6. Национально-культурная специфика образных компонентов Наиболее существенные различия проявляются в тех случаях, когда образ связан с конкретными культурными реалиями и ценностными представлениями. Особенно показательна узбекская пословица Ona yurting — oltin beshiging («Родная земля — твоя золотая колыбель»). Образ *beshik* — колыбели — приобретает здесь символическое значение: колыбель ассоциируется с рождением, детством, семьёй

и началом человеческой жизни. Перенос этого образа на Родину позволяет представить родную землю как пространство происхождения и духовной принадлежности человека. Не менее значима пословица Yer — ona, suv — ota, где земля и вода осмысляются через категории материнства и отцовства. Такая модель демонстрирует тесную связь природного пространства с социальной и семейной системой ценностей. В пословице Bulbul chamanni sevar, odam — Vatanni («Соловей любит сад, человек — Родину») образ птицы и цветущего пространства используется для выражения естественности любви к родной земле. Сопоставление соловья, его природной среды и человека формирует параллель между естественной привязанностью живого существа к своей среде и человеческой любовью к Родине. Подобные примеры свидетельствуют о том, что национально-культурная специфика проявляется не только в наличии уникальных предметов или реалий, но и в способе их метафорического переосмысления.

7. Сопоставительная характеристика результатов Проведённый анализ позволяет условно разделить исследуемый материал на три группы. Первую составляют пословицы с высокой степенью образного совпадения, например «Что посеешь, то и пожнёшь» — Nima eksang, shuni o'rasan и «Семь раз отмерь, один раз отрежь» — Yetti o'lchab, bir kes. Вторую группу образуют единицы, в которых общий смысл сохраняется, но образная модель различается. Третью группу составляют национально-культурно маркированные пословицы, в которых образ содержит дополнительную культурную информацию. Таким образом, сопоставление показывает, что русская и узбекская паремиология сочетает универсальные и национально обусловленные способы образной репрезентации. Универсальные образы основываются преимущественно на общечеловеческом опыте — труде, природе, человеческом теле, взаимодействии с окружающим миром. Национально-специфические образы, напротив, отражают особенности культурных представлений, традиционного быта, социальных отношений и

ценностной системы конкретного народа. Полученные результаты подтверждают, что анализ образных компонентов позволяет выявлять более глубокие межъязыковые соответствия и различия, чем простое сопоставление тематического содержания пословиц. Именно образная структура выступает одним из ключевых механизмов фиксации и передачи культурного опыта в паремиологических единицах. Для выявления количественных тенденций исследуемые пословицы были распределены по типам доминирующих образных компонентов. В качестве основных категорий выделены зооморфные, фитонимные, природные, соматические, социально-культурные и абстрактно-метафорические компоненты. При количественной классификации учитывался доминирующий образный компонент каждой пословицы, что позволяло отнести каждую единицу к одной основной категории.

Таблица 1. Распределение исследуемых пословиц по типам образных компонентов

Тип образного компонента	**Русские, n**	**Русские, %**	**Узбекские, n**	**Узбекские, %**
Зооморфные	6	20,0	7	23,3
Фитонимные	3	10,0	5	16,7
Природные	5	16,7	5	16,7
Соматические	4	13,3	4	13,3
Социально-культурные	7	23,3	7	23,3
Абстрактно-метафорические	5	16,7	2	6,7
ИТОГО	**30**	**100**	**30**	**100**

Как показывает таблица, наиболее многочисленными в русском корпусе являются социально-культурные и зооморфные компоненты — соответственно 23,3% и 20,0%.

В узбекском корпусе наиболее распространенными представлены социально-культурные и зооморфные образы — по 23,3%. Фитонимные компоненты несколько чаще встречаются в узбекском материале (16,7%), чем в русском (10,0%), тогда как природные и соматические компоненты демонстрируют одинаковые количественные показатели в двух корпусах. Абстрактно-метафорические компоненты составляют 16,7% русского и 6,7% узбекского материала. Полученные количественные данные позволяют выявить общие тенденции исследуемого корпуса, однако не претендуют на характеристику всей русской и узбекской паремиологии. Их основная функция заключается в том, чтобы показать соотношение типов образности внутри сформированного корпуса и определить направления для последующего качественного сопоставительного анализа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое сопоставительное исследование русских и узбекских пословиц показало, что образный компонент является одним из важнейших средств формирования переносного значения и одновременно выступает носителем культурно значимой информации. Анализ 60 пословиц позволил выявить сочетание универсальных и национально обусловленных способов образной репрезентации действительности в двух паремиологических системах. Наиболее очевидные сходства наблюдаются в пословицах, основанных на общечеловеческом жизненном опыте. К ним относятся образы посева и урожая, плода и дерева, измерения и действия, а также противопоставление страха и практического действия. Например, русским пословицам «Что посеешь, то и пожнёшь», «Яблоко от яблони недалеко падает» и «Семь раз отмерь, один раз отрежь» соответствуют узбекские Nima eksang, shuni o‘rasan, Olma tagidan yiroqqa tushmas и Yetti o‘lchab, bir kes. Подобные соответствия свидетельствуют о наличии общих образных моделей, основанных на универсальном человеческом опыте. Вместе с тем сопоставление показало, что сходство значения не всегда

сопровождается совпадением образа. В разных языках близкие идеи могут выражаться посредством различных метафорических моделей. Это особенно заметно в сфере соматической и социально-культурной образности. Например, русский образ языка как «врага» в пословице «Язык мой — враг мой» и узбекский образ языка как «ключа» в выражении Til — dilning kaliti демонстрируют различную интерпретацию одного и того же человеческого органа. Особый интерес представляют национально-культурно маркированные образы. Узбекская пословица Ona yurting — oltin beshiging актуализирует образ колыбели как символа рождения, семьи и принадлежности к родной земле. Пословица Yer — ona, suv — ota представляет природные объекты посредством модели родственных отношений. Подобные образные модели отражают связь паремиологического фонда с культурным опытом и ценностными представлениями народа. Количественный анализ исследуемого корпуса также показал различия в распределении образных компонентов. В обоих языках заметную роль играют зооморфные, социально-культурные, природные и соматические образы. При этом фитонимные компоненты несколько чаще представлены в узбекском материале, тогда как абстрактно-метафорические компоненты в рамках сформированного корпуса чаще встречаются в русском материале. Данные показатели характеризуют только исследуемые 60 единиц и не претендуют на статистическое описание всего паремиологического фонда русского и узбекского языков. Таким образом, русские и узбекские пословицы демонстрируют тесное взаимодействие языка, образности и культуры. Их сопоставление позволяет установить не только общность человеческого опыта, но и своеобразие способов его языковой концептуализации. Изучение образных компонентов тем самым способствует более глубокому пониманию национальных языковых картин мира и механизмов сохранения культурного опыта в паремиологических единицах. Перспективным направлением дальнейшего исследования является расширение

корпуса русских и узбекских пословиц, а также изучение отдельных тематических групп и их функционирования в современных дискурсивных практиках.

Список использованной литературы:

1. Мидер В. *Proverbs: A Handbook*. Westport, CT: Greenwood Press, 2004. 320 p.
2. Норрик Н. Р. *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*. Berlin: Mouton Publishers, 1985. 225 p.
3. Пермяков Г. *Л. Основы структурной паремиологии*. М.: Наука, 1988. 236 с.
4. Телия В. Н. *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.
5. Маслова В. А. *Лингвокультурология*. М.: Академия, 2001. 208 с.
6. Вежбицкая А. *Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York: Oxford University Press, 1997. 328 p.
7. Мирзаев Т., Мусокулов А., Саримсоков Б. *O'zbek xalq maqollari*. Тошкент: Sharq, 2005. 512 б.
8. Даль В. И. *Пословицы русского народа: сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и проч.* М.: Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, 1862. 1096 с.

BASKETBOLCHILARNI RUHIY TAYYORGARLIKLARINI TARBIYALASHNING USULLARI

Shamsitdinova Maxliyo Faxritdin qizi
Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
Email: shamsitdinovamaxliyo@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada basketbolchilarning ruhiy tayyorgarligini shakllantirish va takomillashtirishning pedagogik-psixologik asoslari hamda samarali usullari yoritilgan. Basketbolchilarning musobaqa jarayonida yuqori natijaga erishishida psixologik barqarorlik, diqqatni jamlash, motivatsiya, o'ziga ishonch, stressga chidamlilik va irodaviy sifatlarning ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqot davomida ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, suhbat, so'rovnoma, psixologik test, pedagogik tajriba-sinov hamda matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanilgan. Basketbolchilarning ruhiy tayyorgarligini rivojlantirishda relaksatsiya, nafas olish mashqlari, vizualizatsiya, ijobiy o'z-o'ziga murojaat qilish, maqsad qo'yish, diqqatni jamlash va musobaqa vaziyatlarini modellashtirish kabi usullarning pedagogik imkoniyatlari asoslangan. Tadqiqot natijalari basketbol mashg'ulotlarida ruhiy tayyorgarlikni jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlik bilan kompleks olib borish sportchilarning musobaqa faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *basketbol, ruhiy tayyorgarlik, psixologik barqarorlik, motivatsiya, diqqat, stressga chidamlilik, iroda, vizualizatsiya, sportchi, musobaqa.*

МЕТОДЫ ВОСПИТАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БАСКЕТБОЛИСТОВ

Аннотация: *В статье рассматриваются педагогико-психологические основы формирования и совершенствования психологической подготовки баскетболистов, а также эффективные методы её воспитания. Анализируется значение психологической устойчивости, концентрации внимания, мотивации, уверенности в себе, стрессоустойчивости и волевых качеств в достижении высоких спортивных результатов в условиях соревнований. В процессе исследования использовались методы анализа научно-методической литературы, педагогического наблюдения, беседы, анкетирования, психологического тестирования, педагогического эксперимента и математико-статистической обработки данных. Обоснованы педагогические возможности применения релаксационных и дыхательных упражнений, визуализации, позитивного внутреннего диалога, целеполагания, упражнений на концентрацию внимания и моделирования соревновательных ситуаций. Полученные результаты показывают, что комплексное применение средств психологической подготовки наряду с физической, технической и тактической подготовкой способствует повышению эффективности соревновательной деятельности баскетболистов.*

Ключевые слова: *баскетбол, психологическая подготовка, психологическая устойчивость, мотивация, внимание, стрессоустойчивость, волевые качества, визуализация, спортсмен, соревнование.*

METHODS OF DEVELOPING PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF BASKETBALL PLAYERS

Annotation: *This article examines the pedagogical and psychological foundations of developing and improving basketball players' mental preparation, as well as effective methods for its development. Particular attention is paid to the importance of psychological stability, concentration, motivation, self-confidence, stress resistance, and volitional qualities in achieving high sports performance during competitions. The study employed methods of scientific and methodological literature analysis, pedagogical observation, interviews, questionnaires, psychological testing, pedagogical experiment, and mathematical-statistical analysis. The pedagogical potential of relaxation and breathing exercises, visualization, positive self-talk, goal setting, concentration exercises, and simulation of competitive situations was substantiated. The findings indicate that the comprehensive integration of mental preparation with physical, technical, and tactical training contributes to improving the effectiveness of basketball players' competitive performance. The systematic development of psychological qualities enables athletes to maintain emotional stability, make effective decisions under pressure, and demonstrate greater confidence in competitive situations.*

Keywords: *basketball, mental preparation, psychological stability, motivation, attention, stress resistance, volitional qualities, visualization, athlete, competition.*

KIRISH

Zamonaviy basketbol yuqori tezlik, texnik-taktik harakatlarning murakkabligi, qisqa vaqt ichida qaror qabul qilish va kuchli psixologik bosim sharoitida faoliyat yuritishni talab qiladigan sport turlaridan biridir. Basketbolchining musobaqadagi natijasi faqat uning jismoniy va texnik tayyorgarligi bilan emas, balki ruhiy barqarorligi, o'ziga bo'lgan ishonchi, diqqatni jamlay olish qobiliyati, emotsiyalarini boshqarishi va stressli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishi bilan ham belgilanadi. Shu sababli sportchilarni tayyorlash tizimida ruhiy tayyorgarlikni tarbiyalash muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Basketbol musobaqalari jarayonida sportchi qisqa vaqt ichida hujum yoki himoya taktikasini o'zgartirishi, raqibning harakatini oldindan baholashi va jamoaviy qarorlarni

tezkor amalga oshirishi kerak. Ayniqsa, o‘yin yakunidagi keskin vaziyatlar, hisobdagi kichik farq, hakam qarorlari, tomoshabinlar bosimi yoki ketma-ket muvaffaqiyatsiz harakatlar sportchining ruhiy holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bunday sharoitda psixologik tayyorgarligi yetarli bo‘lmagan basketbolchida ishonchsizlik, xavotir, diqqatning pasayishi va harakatlarni bajarish sifatining susayishi kuzatiladi.

Sport psixologiyasiga oid tadqiqotlarda maqsadga yo‘naltirilgan psixologik tayyorgarlik sportchilarning musobaqa faoliyatidagi ishonchi, diqqatni boshqarishi va stressga chidamliligini rivojlantirishga yordam berishi ta’kidlangan. Shu nuqtayi nazardan, basketbolchilar bilan ishlash jarayonida psixologik tayyorgarlikni jismoniy, texnik va taktik mashg‘ulotlar bilan uzviy bog‘lash zarur [1,2,3,4].

Mazkur tadqiqotning maqsadi basketbolchilarning ruhiy tayyorgarligini tarbiyalashda qo‘llaniladigan samarali usullarni aniqlash hamda ularning sportchilarning psixologik holatiga ta’sirini pedagogik tajriba asosida baholashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot basketbolchilarning ruhiy tayyorgarligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik tajriba-sinov asosida tashkil etildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, suhbat, so‘rovnoma, psixologik test, pedagogik tajriba va matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Ilmiy adabiyotlarni o‘rganish orqali sportchilarning ruhiy tayyorgarligi, motivatsiyasi, diqqat barqarorligi, emotsional holati va stressga chidamliligini rivojlantirish bo‘yicha mavjud nazariy yondashuvlar tahlil qilindi.

Pedagogik kuzatuv davomida basketbolchilarning mashg‘ulot va musobaqa sharoitidagi xatti-harakatlari, murakkab vaziyatlarda qaror qabul qilishi, muvaffaqiyatsizlikka munosabati, jamoaviy hamkorligi va emotsional holati kuzatib borildi. So‘rovnoma va suhbatlar orqali sportchilarning mashg‘ulotga bo‘lgan

munosabati, sport motivatsiyasi, o‘ziga ishonchi va musobaqa oldidan yuzaga keladigan psixologik holatlari aniqlandi [6].

Ruhiy tayyorgarlik darajasini baholashda diqqatni jamlash, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, motivatsiya va o‘ziga ishonch kabi mezonlarga e’tibor qaratildi. Tajriba guruhidagi basketbolchilarning mashg‘ulot jarayoniga psixologik tayyorgarlikning maxsus usullari, jumladan, nafas olish va relaksatsiya mashqlari, vizualizatsiya, ijobiy o‘z-o‘ziga murojaat qilish, maqsad qo‘yish, diqqatni jamlash hamda musobaqa vaziyatlarini modellashtirish mashqlari kiritildi. Nazorat guruhida esa an’anaviy mashg‘ulotlar davom ettirildi [4].

Tajriba boshida va yakunida olingan natijalar qiyosiy tahlil qilindi. Statistik qayta ishlashda o‘rtacha arifmetik qiymat (X), standart og‘ish (σ), foizli o‘zgarish va Studentning t-mezonidan foydalanish ko‘zda tutildi. Natijalarning statistik ishonchliligi $p<0,05$ darajasida baholandi. Mazkur metodik yondashuv ruhiy tayyorgarlik usullarining basketbolchilarning psixologik ko‘rsatkichlariga ta’sirini obyektiv baholash imkonini berdi [5].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov jarayonida basketbolchilarning ruhiy tayyorgarligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan usullarning samaradorligi o‘rganildi. Tajriba davomida sportchilarning motivatsiyasi, diqqatni jamlash darajasi, emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi va o‘ziga ishonchi asosiy mezonlar sifatida belgilandi. Tajriba guruhidagi basketbolchilarning mashg‘ulotlariga relaksatsion va nafas olish mashqlari, vizualizatsiya, ijobiy o‘z-o‘ziga murojaat qilish, maqsad qo‘yish hamda musobaqa vaziyatlarini modellashtirish kabi psixologik tayyorgarlik vositalari muntazam ravishda kiritildi. Nazorat guruhida esa mashg‘ulotlar an’anaviy metodika asosida tashkil etildi.

Tajriba yakunida tajriba guruhidagi barcha asosiy ko‘rsatkichlarda ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Xususan, motivatsiya darajasi 14,2 foizga, diqqatni jamlash 16,8

foizga, emotsional barqarorlik 18,5 foizga, stressga chidamlilik 20,1 foizga va o‘ziga ishonch 17,6 foizga oshganligi aniqlandi. Nazorat guruhida ham ayrim ijobiy o‘zgarishlar kuzatilgan bo‘lsa-da, ularning o‘sish sur’ati tajriba guruhiga nisbatan past bo‘ldi.

1-jadval. Basketbolchilarning ruhiy tayyorgarlik ko‘rsatkichlarining tajriba oldi va yakunidagi natijalari

№	Ko‘rsatkichlar	Tajriba guruhi tajriba oldidan	Tajriba guruhi yakunida	O‘sish, %	Nazorat guruhi yakunida
1	Motivatsiya	68,4	78,1	14,2	71,6
2	Diqqatni jamlash	65,5	76,5	16,8	69,2
3	Emotsional barqarorlik	62,7	74,3	18,5	67,1
4	Stressga chidamlilik	60,2	72,3	20,1	65,4
5	O‘ziga ishonch	64,8	76,2	17,6	69,5

Jadval ma’lumotlari tajriba guruhida qo‘llanilgan psixologik-pedagogik usullar basketbolchilarning ruhiy tayyorgarligini rivojlantirishda samarali ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, stressga chidamlilik ko‘rsatkichidagi 20,1 foizlik o‘sish musobaqa jarayonida yuzaga keladigan bosimli vaziyatlarga sportchilarning moslashuvchanligi yaxshilanganini ko‘rsatadi. Emotsional barqarorlikning 18,5 foizga oshishi esa sportchilarning muvaffaqiyatsiz harakatlardan keyin o‘z ruhiy holatini tezroq tiklash imkoniyatlari kengayganini anglatadi.

Olingan natijalarni pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilganda, ruhiy tayyorgarlikni bir martalik mashg‘ulot emas, balki muntazam va tizimli jarayon sifatida tashkil etish muhimligi namoyon bo‘ldi. Basketbolchilarda ijobiy psixologik holatni shakllantirish jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlik bilan uyg‘unlashtirilganda yanada

yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Shu sababli murabbiy mashg‘ulot jarayonida sportchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olishi, musobaqa sharoitlarini modellashtirishi va sportchilarga psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik muhit yaratishi maqsadga muvofiq [7].

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari basketbolchilarning sport faoliyatida ruhiy tayyorgarlik jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlikning ajralmas tarkibiy qismi ekanligini ko‘rsatdi. Zamonaviy basketbolda sportchidan nafaqat yuqori darajadagi jismoniy imkoniyatlar, balki musobaqa jarayonida yuzaga keladigan kuchli psixologik bosim, hayajon, stress va kutilmagan vaziyatlarga bardosh berish, tezkor va to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyati ham talab etiladi. Shu sababli basketbolchilarni tayyorlash jarayonida ruhiy sifatlarni maqsadli ravishda tarbiyalash muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot davomida ruhiy tayyorgarlikni rivojlantirishda motivatsiyani shakllantirish, diqqatni jamlash, ijobiy o‘z-o‘ziga murojaat qilish, vizualizatsiya, nafas olish va relaksatsiya mashqlari, maqsad qo‘yish hamda musobaqa vaziyatlarini modellashtirish usullaridan kompleks foydalanish samarali ekanligi aniqlandi. Mazkur usullar basketbolchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash, emotsional holatini boshqarish, stressga chidamliligini oshirish va murakkab o‘yin vaziyatlarida barqaror faoliyat ko‘rsatishiga yordam beradi.

Pedagogik tajriba-sinov natijalarida tajriba guruhidagi sportchilarning motivatsiya, diqqat, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik va o‘ziga ishonch ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Bu esa ruhiy tayyorgarlik vositalarini basketbol mashg‘ulotlariga tizimli ravishda kiritish maqsadga muvofiqligini asoslaydi.

Shunday qilib, basketbolchilarning ruhiy tayyorgarligini tarbiyalashda individual yondashuv, muntazam psixologik mashg‘ulotlar va murabbiy tomonidan ijobiy

pedagogik muhitni yaratish sportchilarning musobaqa faoliyati samaradorligini oshirishning muhim shartlari sifatida tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF–5924-son “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
zizov, S. V. (2024). YOSH SPRINTERLARNI SARALAB OLISHNING O‘ZIGA HOS JIHATLARI. Экономика и социум, (2-1 (117)), 126-129.
зизов, С. В. (2024). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЧАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ТЕХНИКИ ИГРЫ ГАНДБОЛИСТОВ. Экономика и социум, (6-2 (121)), 831-836.
zizov, S. V., Azizova, R. I., Mahmudjonov, A., & Tuxtaboyeva, N. (2024). SPORTCHILARDA O ‘YIN JARAYONINI YUQORI DARAJADA IDROK QILISH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH INTELLEKTUAL TAYYORGARLIKNING ASOSIY VAZIFASI. Экономика и социум, (9 (124)),

5. Jo‘rayev, T. T., Mahmudjonov, A. A., & Shamsitdinova, M. F. (2024). THE EFFECTIVENESS OF USING NATIONAL ACTION GAMES IN DEVELOPING SPORTS ELEMENTS. MASTERS, 2, 29-33.
6. Makhmudovich, G. A. (2024). THE IMPORTANCE OF SPECIAL METHODS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF SPORTS EXERCISES. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 730-734.
7. Makhmudovich, G. A. (2024). METHODS OF MONITORING THE PHYSICAL DEVELOPMENT OF HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH GYMNASTICS. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 735-739.
8. Mahmudjonov, A. A., Izatullayev, A. M., & Ergashaliyev, D. N. (2024). THE IMPORTANCE OF GENERAL PHYSICAL FITNESS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF SPORTS TRAINING IN PRIVATE SCHOOLS. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 755-759.
9. Makhmudovich, G. A. (2024). MOVEMENT SKILLS OF YOUNG GYMNASTS AND THE LAWS OF ITS FORMATION. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 751-754.
10. Satiyev, S., & Azizov, S. V. (2020). BEGINNINGS OF THE RELATIONSHIP OF TEMPERAMENT TYPES TO EMOTIONAL STRESS AND THE DEGREE OF STRESS RESISTANCE OF FOOTBALL PLAYERS. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(6), 378-385.
11. Shamsitdinova, M. F. (2022). UMUMTA’LIM MAKTABLARI O ‘QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIGIGA BASKETBOL SPORT TO ‘GARAKLARINING TA’SIRI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(9), 208-212.
12. G‘ofirjonova, A. I. (2022). MILIY HARAKATLI O ‘YINLARNI SPORT ELEMENTLARINI O ‘ZLASHTIRISHDA QO ‘LLASHNING SAMARADORLIGI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(9), 171-176.
остикова, О. В., Азизов, С. В., Болтобаев, С. А., Азизова, Р. И., & Махмуджонов, А. А. (2025).

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

РАЗВИТИЕ У ЮНЫХ БАСКЕТБОЛИСТОВ СКОРОСТИ И ТОЧНОСТИ БРОСКА. Физическая культура, спорт-наука и практика, 2, 109-114.

uqmonov, I. B. (2022). KARATE SPORT TO 'GARAKLARINING UMUMTA'LIM MAKTABLARI O 'QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIGIGA TA'SIRI. INTERNATIONAL C

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

INGLIZ TILI MASHG'ULOTLARIDA YURISPRUDENSIYA TA'LIM YO'NALISHI TALABALARINING YOZUV MALAKALARINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARI

Raxmanova Dildora Abdulxamid qizi
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
Email: raxdildora18@gmail.com
Tel:+998936764114

UDK.37.378.378.4 ORCID:0009-0002-8419-6495

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yurisprudensiya ta'lim yo'nalishi talabalarining ingliz tili mashg'ulotlarida yozuv malakalarini rivojlantirishda qo'llaniladigan zamonaviy ta'lim texnologiyalari va metodlari tahlil qilinadi. Huquqshunos mutaxassislar uchun kasbiy faoliyatda yozma nutq malakalarining, xususan, huquqiy hujjatlar, shartnomalar, arizalar va rasmiy xatlarni ingliz tilida to'g'ri va aniq tarzda tuza olish ko'nikmasining ahamiyati asoslab beriladi.*

Maqolada mazmun va til integratsiyalashgan ta'lim (CLIL) asosida qurilgan topshiriqqa yo'naltirilgan ta'lim (TBLT) metodologiyasining huquqiy ingliz tilini o'qitishdagi o'rni, boshqariluvchi yozuv (guided writing), hamkorlikdagi yozuv (collaborative writing) va tayanch ko'rsatmalar (scaffolding) texnikalarining talabalar yozuv kompetensiyasini bosqichma-bosqich shakllantirishdagi samaradorligi ko'rib chiqiladi. Xususan, CLIL asosidagi TBLT yondashuvi orqali talabalarning huquqiy mazmunni til bilan uzviy bog'liq holda o'zlashtirishi, guided writing metodi yordamida yozma matn tuzish jarayonida bosqichma-bosqich yo'naltirilishi, collaborative writing orqali hamkorlikda ishlash va bir-birining matnlarini tahlil qilish ko'nikmalarining shakllanishi, scaffolding texnikasi esa talabaning mustaqil yozish darajasiga erishguniga qadar zarur bo'lgan vaqtinchalik yordam vositalarini ta'minlashi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *yozuv malakalari, CLIL, TBLT, guided writing, collaborative writing, scaffolding, yurisprudensiya yo'nalishi, huquqiy ingliz tili (Legal English), kasbiy kompetensiya.*

СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Рахманова Дилдора Абдулхамид кизи
Преподаватель Наманганского государственного университета

Аннотация. *В данной статье анализируются современные образовательные технологии и методы, применяемые при развитии навыков письма у студентов юридического направления на занятиях по английскому языку. Обосновывается значимость навыков письменной речи для профессиональной деятельности юристов, в частности умения грамотно и точно составлять на английском языке юридические документы, договоры, заявления и официальные письма. В статье рассматривается роль технологии обучения на основе заданий (TBLT), построенной на принципах предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL), в преподавании юридического*

английского языка, а также эффективность методов управляемого письма (guided writing), совместного письма (collaborative writing) и техники «поддерживающих опор» (scaffolding) в поэтапном формировании письменной компетенции студентов. В частности, анализируется, каким образом подход CLIL-TBLT позволяет студентам осваивать юридическое содержание в неразрывной связи с языком, метод guided writing обеспечивает пошаговое сопровождение в процессе составления письменного текста, collaborative writing способствует формированию навыков совместной работы и анализа текстов друг друга, а scaffolding обеспечивает временные средства поддержки, необходимые студенту до достижения им самостоятельного уровня письма.

Ключевые слова: *навыки письма, CLIL, TBLT, guided writing, collaborative writing, scaffolding, юридическое направление, юридический английский язык (Legal English), профессиональная компетенция.*

MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN DEVELOPING WRITING SKILLS OF LAW STUDENTS IN ENGLISH LANGUAGE CLASSES

Rakhmanova Dildora Abdulkhamid qizi
Lecturer, Namangan State University

Abstract. *This article analyzes modern educational technologies and methods used in developing the writing skills of law students in English language classes. The importance of written communication skills for legal professionals — particularly the ability to draft legal documents, contracts, applications, and official letters accurately and correctly in English — is substantiated. The article examines the role of Task-Based Language Teaching (TBLT) built on the basis of Content and Language Integrated Learning (CLIL) in teaching Legal English, as well as the effectiveness of guided writing, collaborative writing, and scaffolding techniques in the gradual formation of students' writing competence. Specifically, it analyzes how the CLIL-based TBLT approach enables students to acquire legal content in close connection with language, how the guided writing method provides step-by-step direction in the process of composing written texts, how collaborative writing fosters skills of working together and analyzing each other's texts, and how scaffolding provides the temporary support tools necessary until students reach an independent level of writing.*

Keywords: *writing skills, CLIL, TBLT, guided writing, collaborative writing, scaffolding, law major, Legal English, professional competence.*

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'lim tizimi jadal rivojlanayotgan axborot asrida ta'lim jarayonlarini yangicha metodik yondashuvlar va raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishni taqozo etmoqda. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, ayniqsa, talabalarda

sohaga oid kompetensiyalarni shakllantirishda zamonaviy lingvodidaktik metodlarni qo'llash dolzarblik kasb etmoqda. Ayniqsa, chet tilni o'qitishda ilg'or metodlar va innovatsion texnologiyalarning uyg'unligi o'quv jarayonining interaktiv va kontekstual tashkil etilishiga xizmat qiladi. Bugungi kunda global va professional kommunikatsiya vositasi sifatida chet tilini egallash talab etiladigan malakalardan biriga aylangan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, talabalar uchun sohaga mos chet tili kompetensiyalarini rivojlantirish, ularni kasbiy faoliyatga tayyorlash, zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh kadr sifatida shakllantirishda innovatsion metodikalar muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Faol ta'lim muhitini shakllantirish, bilim oluvchilarning ehtiyojlarini hisobga olish, o'quv materiallaridan samarali foydalanish, xorijiy tilni o'qitish metod va texnikalari bo'yicha bilimga ega bo'lish va ularni amalda qo'llay bilish - ingliz tili ta'limida zarur bo'lgan muhim sifatlar hisoblanadi.

Pedagogik amaliyotda mashg'ulotlarni samarali tashkil etish uchun turli xil o'qitish metodlaridan foydalaniladi. Ular quyidagicha guruhlarga ajratiladi:

1. An'anaviy metodlar **-** bu metodlar ko'p yillik tajribaga ega bo'lgan, klassik o'qitish shakllarini o'z ichiga oladi:og'zaki bayon qilish (ma'ruza), suhbat usuli, darslik va matnlar bilan ishlash, ko'rgazmali namoyish (vizual taqdimot), amaliy mashg'ulotlar, leksiya.

2. Noan'anaviy metodlar **-** bu usullar o'quvchilarning faolligini oshirishga, dars jarayonini interaktiv qilishga xizmat qiladi: konferensiyalar, seminarlar, munozaralar, texnik vositalardan foydalanish (projektor, videoroliklar va h.k.), kasbga yo'naltirilgan topshiriqlar, yozma ishlar, testlar, "O'ylab top" kabi so'z o'yinlari.

3. Umumiy didaktik metodlar **-** Bu metodlar ta'limning asosiy tamoyillariga asoslanadi va turli fanlarda qo'llanilishi mumkin:tushuntirish, ko'rsatma (namoyish) berish, muammoli o'qitish,taqqoslash, izlanishga yo'naltirish (tadqiqot usuli).

4. Faol o'qitish metodlari **-** ushbu metodlar talabalarni mustaqil fikrlash, izlanish va faol ishtirok etishga undaydi: mantiqiy fikrlashga undash, guruhli ishlash (kooperativ o'qitish), kuzatuvlar olib borish, ish qog'ozlari bilan ishlash, ekskursiyalar (tashriflar), anketa va so'rovnomalar, ko'rgazmalar tashkil qilish, hikoya qilish (storytelling), sahnalashtirish (rol o'ynash), audio materiallar tinglash, internetdan ta'limiy maqsadda foydalanish, o'z-o'zini baholash (attestatsiya).

5. Psixologik va innovatsion metodlar **-** bu metodlar talabalarning tafakkurini faollashtirish, tahliliy va ijodiy fikr yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi:"Aqliy hujum" (brainstorming),"VENN diagrammasi","Zanjir" metodi,"Klaster" (g'oyalarni guruhlash) metodi,"Kubik burchaklari" (spektiv analiz),"Toifali sharh","Ikki qismli kundalik","INSERT" metodi (interaktiv belgili o'qish strategiyasi).

Zamonaviy ta'lim jarayonida yuqoridagi metodlar talabalarning intellektual, ijodiy va ijtimoiy salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi metodlarni dars mazmuni, o'rganuvchilarning yoshi, tayyorgarlik darajasi va pedagogik maqsadlarga qarab tanlashi lozim.

D. Hidoyatovaga ko'ra, zamonaviy o'qitish metodlari — bu ta'lim oluvchini o'quv jarayonining markaziga qo'yuvchi, uni faollikka va mustaqil fikrlashga undovchi metodlardir. Ushbu metodlardan foydalanilganda, o'qituvchi o'z faoliyatini faqat bilim yetkazuvchi emas, balki talabani faol ishtirok etishga undovchi tashkilotchi sifatida olib boradi. Bunda talaba esa o'qitishning barcha bosqichlarida faol ishtirokchi rolini egallaydi.

D.Hidoyatova zamonaviy metodlarning asosiy tamoyillarini quyidagi yo'nalishlarga ajratadi:"1) *yuqori natija beruvchi o'qish va o'rganishga yo'naltirish* – ya'ni metodlar o'quv jarayonining sifat va samaradorligini oshirishga xizmat qilishi kerak.2) *o'quvchini faol rag'batlantirish* – o'quvchini ichki motivatsiyasini oshirish va o'qishga bo'lgan qiziqishini mustahkamlash.3) *avvalgi bilimlar asosida yangisini qurish* – ilgari o'zlashtirilgan bilimlar yangi bilimlarni egallashda asos bo'lib xizmat qiladi. 4) *o'qish*

sur'atini o'quvchi ehtiyojiga moslashtirish – o'quv jarayonini har bir o'quvchining individualligiga qarab tashkil etish.5) *o'quvchining tashabbusini qo'llab-quvvatlash* – ta'lim oluvchining faol, mustaqil harakatlariga imkon berish. 6) *amaliyot asosida o'rganishni ta'minlash* – nazariy bilimlarni bevosita amaliy mashg'ulotlar orqali mustahkamlash.7) *o'qituvchi va o'rganuvchi o'rtasida ikki tomonlama fikr almashinuvini ta'minlash* – ta'lim jarayonida fikr bildirish, savol-javob, muhokama va bahsga asoslangan faol muloqotni yo'lga qo'yish".

Zamonaviy ko'nikmalar, xususan, chet tillarini o'rganish va ulardan samarali foydalanishda bilish, tushunish, idrok etish hamda eslab qolishga oid muqobil va variativ yondashuvlarni qo'llash ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Hozirgi kunda zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarni egallashda jahonda sinovdan o'tgan ilg'or usullarni milliy ta'lim tizimiga tatbiq etish ijobiy natijalar bermoqda. O'qituvchi qanday usul yoki metodikani qo'llamasin, asosiy e'tibor ta'lim sifatini oshirish va aniq natijalarga erishishga qaratilishi lozim.

Aynan shu yo'nalishda CLIL - Content and Language Integrated Learning (Mazmun va tilni integratsiyalashgan holda o'qitish) texnologiyasi ta'lim mazmunini boyitish, tilni amaliy kontekstda o'rgatish va ingliz tilida huquq yo'nalishi talabalari uchun yozuv malakalarini takomillashtirishda alohida o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Barcha nutq faoliyat turlarini rivojlantirishda keng qo'llab kelinayotgan TBLT(Topshiriqqa asoslangan ta'lim) metodi "real hayotdagi vazifalarni tahlil qilish, ularning muvaffaqiyatli bajarilishi uchun zarur bo'lgan nutq va til vositalarini aniqlash, hamda shu asosda metodik topshiriqlarni loyihalash va qo'llashni anglatadi. Bu topshiriqlar o'z navbatida, talabalarning shu vazifalarga oid amaliy ko'nikmalari va til kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi".

Topshiriqqa asoslangan metod (TBLT) orqali talabalarga tilni real kontekstda qo'llashga imkon beruvchi autentik (haqiqiy) vaziyatlar yaratiladi. Ayniqsa, huquqiy ta'limda bu yondashuv talabalarning kasbiy kontekstda yozuv malakalarini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi. TBLT asosidagi topshiriqlar talabalarga huquqiy matnlarni yaratish, huquqiy fikrlarni izchil va dalillangan bayon qilish, hamda normativ asosda fikr yuritish imkonini beradi.

H.Marashi va L.Dadari ta'kidlaganidek: "topshiriqlar asosida ishlash o'quvchilarning ijodiy fikrlash va tanqidiy tahlil ko'nikmalarini rivojlantiradi". Bu jihatlar huquqshunoslar uchun ayniqsa dolzarb, chunki har qanday huquqiy yozuv – bu nafaqat matn, balki loyihalangan dalillashuv tizimidir. TBLT orqali talaba biror qonun loyihasini tahlil qilish, huquqiy holatga sharh berish yoki shartnoma bandlarini baholash kabi topshiriqlar orqali real kasbiy yozuv faoliyatini simulyatsiya qiladi.

Shuningdek, bu metod yozuv malakalarini shakldan ko'ra mazmunga urg'u berish orqali chuqurlashtiradi. Ya'ni, talabalar matn grammatikasidan ko'ra, uning funksional aniqligi, dalillanishi va mantiqiyligini ustuvorlik sifatida tushunadilar. Bu esa yuridik yozuvning eng muhim jihatlaridan biridir.

Shu bilan birga, bu metodning ba'zi muammoli jihatlari ham mavjud. Masalan, murakkab huquqiy holatlar asosidagi topshiriqlarni yaratish va baholash uchun ko'proq tayyorgarlik vaqti talab etiladi. Talabalar ham bu topshiriqlarni samarali bajarish uchun darsdan tashqarida mustaqil izlanish va vaqt sarflashlari kerak bo'ladi. Bu esa ba'zilarida charchoq va motivatsiya yo'qotilishiga olib kelishi mumkin. Shu boisdan, huquqiy yozuv topshiriqlari bosqichma-bosqich (scaffolding) asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

Yurisprudensiya yo'nalishi talabalariga ingliz tilida yozuv malakasini rivojlantirishda CLIL texnolgiyasi va TBLT metodini amalda qo'llashda ko'maklashuvchi ta'lim usullaridan biri bu "Skaffolding" strategiyasidir.

Ta'lim psixologiyasida "skaffolding" (bosqichma-bosqich ko'mak berish) - bu talabalarga vaqtinchalik yordam ko'rsatish orqali, ular topshiriqlarni mustaqil bajara oladigan darajaga yetgunlariga qadar ularga yo'naltiruvchi ko'mak berishni nazarda tutadigan o'qitish usulidir.

Bu tushuncha konstruktivistik ta'lim nazariyalariga asoslangan bo'lib, 1970-yillarda J.Bruner va uning hamkasblari tomonidan ishlab chiqilgan. Ular bu g'oyani sovet psixologi L. Vygotskiy ishlariga tayanib rivojlantirishgan.

"Skaffolding — bu talabaning mustaqil bajarishga hali tayyor bo'lmagan topshiriqlarni bajarishda vaqtincha yordam beruvchi pedagogik strategiyalar to'plamidir. Murakkab huquqiy matnlarni yozishdan oldin keltirilgan misollar, ko'rsatmalar, struktura andozalari yordamida talabaga dastlabki yo'l-yo'riq beriladi.O'qituvchi matnni bosqichma-bosqich ishlab chiqishda yo'l ko'rsatadi: birinchi bosqichda – dalilni tanlash, ikkinchi bosqichda – ularni tahlil qilish, so'ng – xulosa chiqarish kabilarni amalga oshirish kerakligini asta-sekin tushuntirib boradi.Talabalar huquqiy fikr bildirish va yozishdagi ishonchsizlik va qo'rquvdan xalos bo'ladi.Yozuv jarayoni rejalashtirilgan, strukturalangan va nazorat qilinadigan bo'ladi.

Skaffolding turli shakllarda namoyon bo'ladi — masalan, strukturaviy savol berish, yo'naltiruvchi maslahatlar, yoki shaxsiylashtirilgan fikr-mulohazalar orqali.

Ushbu o'qitish modeli hozirgi kunda turli ta'lim muhitlarida qo'llanilmoqda va o'zining moslashuvchanligi hamda o'rganishga ijobiy ta'siri bilan tan olingan".

Guided Writing (yozuvga yo'naltirish) usuli yozuvni bosqichma-bosqich o'zlashtirish imkonini beradi. Ushbu yondashuvda o'qituvchi talabalarni yozuvning har bir bosqichida — rejalashtirish, tahlil qilish, yozish va tahrirlash jarayonlarida faol qo'llab-quvvatlaydi. Ilmiy tadqiqotlar ko'rsatishicha, yozuvni aniq ko'rsatmalar va yo'naltirish asosida o'rgatish talabalar yozuv sifatini sezilarli darajada oshiradi. L.Okzusning fikriga ko'ra; " Guided writng" usuli "o'rgatilayotgan" va "mustaqil yozuv"o'rtasidagi ko'prik bo'lib, talabalarni mustaqil yozuv faoliyatiga o'tish jarayonida

qo‘llab-quvvatlovchi tayanch vazifasini bajaradi.” *Guided writing* usuli CLIL texnologiyasi doirasida yurisprudensiya yo‘nalishi talabalarining kasbiy yozma nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayonda o‘qituvchi talabalarning yozma faoliyatini huquqiy mazmun asosida muhokama qilish, huquqiy matnlarni birgalikda yaratish hamda ularning mustaqil yozma ishlarini tahlil va baholash orqali tizimli ravishda yo‘naltiradi. *Guided writing* jarayonida o‘qituvchi o‘rganuvchilar guruhi bilan muayyan huquqiy-yozma topshiriq (masalan, case analysis, legal essay, memorandum) ustida hamkorlikda ishlaydi. Ushbu topshiriqlarning maqsadlari talabalar tomonidan huquqiy yozuv jarayoni, rasmiy uslub hamda yuridik terminologiya bo‘yicha avval o‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarga asoslanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Talabalarning ingliz tilida yozuv malakalarini rivojlantirishga har tomonlama ko‘maklashuvchi, yuqorida izohlangan ta’lim texnologiyalarini izchil, maqsadli va metodik jihatdan asoslangan holda qo‘llash natijasida ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarning yozma nutq faoliyatiga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish hamda ularning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini shakllantirish imkoniyati kengayadi. Mazkur texnologiyalarni qo‘llash orqali talabalarda ingliz tilida fikrlarni mantiqiy, izchil va grammatik jihatdan to‘g‘ri ifodalash, leksik birliklardan nutq vaziyatiga mos ravishda foydalanish, matnning strukturaviy yaxlitligini ta’minlash, dalillarni asoslash hamda turli janr va uslubdagi yozma matnlarni yaratish kompetensiyalari rivojlantiriladi. Shuningdek, ta’lim texnologiyalaridan foydalanish jarayonida talabalarning o‘z yozma ishlarini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va tuzatish, o‘z faoliyatini baholash hamda o‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarni yangi kommunikativ vaziyatlarda mustaqil qo‘llash imkoniyatlari shakllanadi. Natijada talabalarning ingliz tilidagi yozuv malakalari nafaqat lingvistik jihatdan, balki kognitiv, kommunikativ, diskursiv va refleksiv komponentlar nuqtayi nazaridan ham kompleks

ravishda rivojlanib, ularning akademik va kasbiy faoliyatda samarali yozma muloqot olib borish kompetensiyasi takomillashadi.

Jumladan, *"collaborative writing"usulida quyidagilarga erishiladi:*

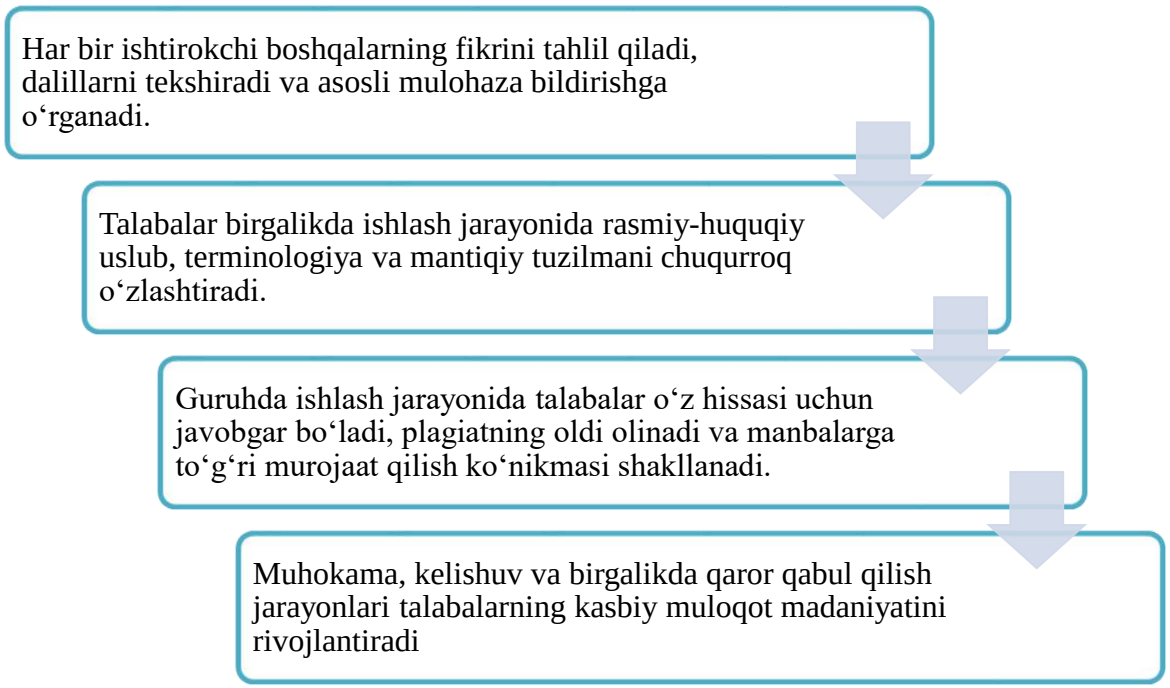

1-rasm. Hamkorlikda yozuvning yuridik yo'nalish talabalari uchun foydalari

Collaborative writing (hamkorlikda yozuv) — bu bir nechta talabalarning umumiy maqsad asosida birgalikda matn yaratishi, tahrirlashi va takomillashtirishi jarayonidir. Ushbu mashq talabalarning nafaqat yozish, balki tanqidiy fikrlash, muloqot va jamoada ishlash kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Yuridik ta'limda bu usul real kasbiy faoliyatga yaqinlashishga xizmat qiladi, chunki huquqshunoslar ko'pincha jamoa bo'lib hujjatlar tayyorlaydi. Collaborative learning (*Hamkorlikda o'rganish)* g'oyasi dastlab XX asrning oxirlarida Spenser Kagan tomonidan taklif etilgan.

TBLT metodi orqali esa quyidagilarga erishiladi:

1- Jadval

TBLT(topshiriqqa asoslangan ta'lim) asosida yozuv mashqi strukturasi

Bosqich	Mashq nomi / Faoliyat	Maqsad	Natija

1. Pre-Task	Kirish (video yoki matn orqali)	Huquqiy yozuv mohiyatini tushunish	Yozuv uslubining o‘ziga xos jihatlarini anglash
	Model matn tahlili (IRAC modeli asosida)	Huquqiy matn strukturasini ko‘rish va tahlil qilish	IRAC bo‘yicha ajratilgan model yozuv
	1.3. Guruhda muhokama – savol-javob	Yozuvga tayyorlov va mantiqiy fikrlashni faollashtirish	Fikrlar almashinuvi
	Terminlar va iboralar glossariysi	Yuridik iboralarni to‘plash	Huquqiy tilga oid lug‘at yaratish
2. Main task	Asosiy vazifa: “Sudga yozma ariza tayyorlash” (real ssenariy asosida)	Real huquqiy yozma topshiriq orqali fikrni huquqiy asosda bayon qilish	Yozilgan ariza (IRAC modeli asosida)
	Qonuniy asoslarni izlash (Qonunchilikka tayanish)	Normativ-huquqiy asoslarni topish va to‘g‘ri qo‘llash	Arizada qonun moddalari asosida dalillar keltirishni o‘rganish
	Juftlikda tekshirish	O‘zaro baholash va tahlil qilish	Fikr-mulohazalar orqali yozuvni yaxshilash
3. Post-Task	O‘qituvchi tahlili va umumiy mulohazasi	Kamchiliklarni aniqlash, umumlashtirish	Kuchli va zaif tomonlarni bilib olish
	Xatolar ustida ishlash	Til va strukturadagi muammolarni tuzatish	Yaxshilangan yozuv

	Refleksiya: "Men nimani o'rgandim?"	O'z ustida fikrlashni shakllantirish	O'z-o'zini tahlil qilish
	Til ustida ishlash: muvofiq leksika va huquqiy iboralar	Rasmiy yozuvga mos ifodalarni mustahkamlash	Maxsus iboralar jamlanmasi

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili mashg'ulotlarida yurispudensiya ta'lim yo'nalishi talabalarining yozuv malakalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim jarayonining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Huquq sohasi talabalarining ingliz tilida yozma nutqini shakllantirish jarayoni umumiy til kompetensiyalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning kasbiy faoliyatiga xos bo'lgan huquqiy terminologiya, mantiqiy fikrlash, dalillarni izchil bayon etish, huquqiy hujjatlarni to'g'ri tuzish va akademik yozuv talablariga rioya qilish ko'nikmalarini ham rivojlantirishni taqozo etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'lim usullari bilan bir qatorda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan maqsadli va tizimli foydalanish talabalarning ingliz tilidagi yozuv malakalarini samarali rivojlantirish imkonini beradi. Xususan, hamkorlikda o'qitish, interfaol metodlar, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim, raqamli ta'lim texnologiyalari, scaffolding hamda corrective feedback kabi yondashuvlar talabalarning yozma faoliyatini faollashtirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va yozma matn yaratish jarayoniga ongli yondashuvini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish natijasida talabalar ingliz tilida huquqiy mazmundagi fikrlarni mantiqiy va izchil ifodalash, tegishli huquqiy terminlardan o'rinli foydalanish, yozma matnning mazmuniy va strukturaviy yaxlitligini ta'minlash, o'z fikrlarini dalillar asosida asoslash hamda grammatik va leksik jihatdan to'g'ri yozish ko'nikmalarini egallaydilar. Shu bilan birga, o'zaro fikr almashish va

tuzatuvchi fikr-mulohazalardan foydalanish talabalarga o‘z yozma ishlarini tahlil qilish, mavjud kamchiliklarni aniqlash va ularni mustaqil ravishda bartaraf etish imkonini beradi.

Shuningdek, yurispudensiya ta’lim yo‘nalishida ingliz tilini kasbiy yo‘naltirilgan holda o‘qitish, ya’ni til ta’limi mazmunini huquqiy fanlar bilan integratsiyalashgan holda tashkil etish talabalarning kasbiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv orqali ingliz tili mashg‘ulotlarida huquqiy hujjatlar, case study, huquqiy muammolar, sud amaliyotiga oid materiallar va akademik matnlardan foydalanish talabalarning real kasbiy vaziyatlarda ingliz tilidan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ingliz tili mashg‘ulotlarida zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan kompleks va metodik jihatdan asoslangan foydalanish yurispudensiya talabalarining yozuv malakalarini rivojlantirishning samarali vositasi bo‘lib, ularning lingvistik, kommunikativ, kognitiv va kasbiy kompetensiyalarini birgalikda shakllantirishga zamin yaratadi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida yurispudensiya ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun ingliz tilini o‘qitish jarayonida kasbiy yo‘naltirilgan yozuv topshiriqlarini ko‘paytirish, zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalardan foydalanish hamda yozma faoliyatni muntazam baholash va tahlil qilish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Atamirzayeva E.B. Talabalarga fransuz tilini integrativ yondashuv asosida o‘rgatish texnologiyasi. PhD dissertatsiyasi. – 2025. – 96 b.
2. Хидоятова Д.А. Интерфаол таълим. – Т.: Абу Матбуот Кристал нашриёти, 2016. – 68 б.
3. Kagan S. Cooperative Learning. – Kagan Books, 2002. – 209 p.
4. Long M.H. Second Language Acquisition and Task-Based Language Teaching. – Malden, MA: John Wiley and Sons, Ltd., 2015. – 239 p.
5. Marashi H., Dadari L. The Impact of Using Task-Based Writing on EFL Learners’ Writing Performance and Creativity. Theory and Practice in Language Studies, 2012. – P. 2500–2507.
6. Oczkus L.D. Guided Writing: Practical Lessons, Powerful Results. – Heinemann, 2007.

7. Qurbonova M.F. CLIL – zamonaviy yondashuv sifatida. Raqamli texnologiyalar davrida tillarni intensiv o'qitishning psixologik-pedagogik jihatlari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani. – 2023. – B. 60.

8. Selvi K. Teachers' Lifelong Learning Competencies. International Journal of Curriculum and Instructional Studies, 2021. – P. 61–69.

9. Thirakunkovit S., Boonyaprakob K. Developing Academic Writing Skills through a Task-Based Approach: A Case Study of Students' Collaborative Writing. Reflections, 2022. – P. 526–548.

10. Хидоятова Д.А. manbasi kirill yozuvida berilganligi sababli alifbo tartibida "X" emas, asl yozilishidagi X harfi bo'yicha joylashtiriladi.

INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA ISHLAB CHIQILGAN YO'RIQNOMALAR ASOSIDA YONG'IN XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Kambarov Abduvali Hamidovich
Toshkent viloyati Favqulodda vaziyatlar bosh boshqarmasi Chirchiq shahar Hayot faoliyati xavfsizligi o'quv markazi katta o'qituvchisi
Rajabboyev Botirjon Erkaboyevich
Toshkent viloyati Favqulodda vaziyatlar bosh boshqarmasi Chirchiq shahar Hayot faoliyati xavfsizligi o'quv markazi boshlig'i, podpolkovnik
gmail: egamberdiyevazizbek206@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ko'p qavatli binolarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yong'in falokatlaridan amaliy himoyalanish usullari, ko'p qavatli binolarda yong'indan muhofazalanish tizimi talablari, shuningdek, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar yuzasidan zamonaviy yong'in xavfsizligi tizimida qo'llanilishi zarur bo'lgan metodlar va zamonaviy texnologik qurilmalardan foydalanish shartlari va amaliyotga joriy etish yuzasidan tavsiyalar berilgan.*

Kalit so'zlar. *Yong'in, yong'in xavfsizligi, xavfsizlik tizimini qayta jihozlash, an'anaviy usullar, innovatsion texnologiyalar.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПОЖАРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ОСНОВЕ ИНСТРУКЦИЙ, РАЗРАБОТАННЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В данной статье важно разработать практические методы и концепции противопожарной защиты в многоэтажных зданиях, изучить и проанализировать требования к новым и инновационным системам противопожарной защиты с учетом кардинальных изменений в проектировании многоэтажных зданий. Этажности зданий за последние пять лет. Вы можете ознакомиться с методами и современными технологическими устройствами, которые необходимо использовать в современной системе пожарной безопасности, условиями их применения и рекомендациями по их внедрению на практике.*

Ключевые слова. *Противопожарная защита, переоборудование систем безопасности, пожарная безопасность, строительные элементы, традиционные методы, инновационные технологии.*

IMPROVING THE FIRE SAFETY MANAGEMENT SYSTEM BASED ON GUIDELINES DEVELOPED USING INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Abstract. *In this article, it is important to develop practical methods and concepts of fire protection in multi-storey buildings, to study and analyze the requirements for new and innovative fire protection systems, taking into account the dramatic changes in the design of multi-storey buildings over the past five years. You can get acquainted with the methods and modern technological devices that need to be used in the modern fire safety system, the conditions of their use and recommendations for their implementation in practice.*

Keywords. *Fire protection, security system re-equipment, fire safety, building components, traditional methods, innovative technologies.*

KIRISH

Ma'lumki, bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar qatori respublikamiz hududida ham turli xil murakkab dizayn va tuzilish qismiga ega ko‘p qavatli osmono‘par binolar soni ortib bormoqda. Bu esa o‘z navbatida binolarning xavfsizlik tizimini zamon talablariga javob beradigan darajaga olib chiqish va yong‘in xavfsizligi tizimida esa yangicha metod texnologiyalardan foydalanish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Aholi qatlamlari va binolarni yong‘inlardan muhofazalashda eng samarali usullardan biri bu zamonaviy texnologiyalar asosida olib boriladigan yo‘riqnomalar hisoblanadi [1].

Aynan ko‘p qavatli binolarda yong‘inni bartaraf etish masalalari, qutqaruv ishlarining murakkabligini, tezkor yong‘in bo‘linmalari xodimlaridan ko‘p qavatli binolarda yong‘inlarning rivojlanish jarayonlari va xususiyatlari to‘g‘risida har tomonlama bilimga ega bo‘lishni, yuqori kasbiy mahorat, jismoniy tayyorgarlik va psixologik tayyorgarlikni talab qiladi. Bundan tashqari osmono‘par binolarda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, yong‘in xavfi va binolarning ekspluatatsion taktik xususiyatlarini bilish yong‘inlarni minimal zarar bilan bartaraf etish, odamlarning hayoti va sog‘lig‘ini saqlab qolish uchun tezkor choralar ko‘rish imkonini beradi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ko‘p qavatli binolardagi yong‘inlar bir qator noqulayliklar tufayli halokatli oqibatlarga olib kelishi mumkin: qurilish inshootlari va ichki bezatishda yonuvchan materiallardan foydalanish; avtomatik yong‘in signalizatsiyasi va yong‘inni o‘chirish

tizimlarining noto‘g‘ri ishlashi; binolarda yong‘inning vertical va kuchli tutunning tez tarqalishiga, shuningdek pollar orasida, shiftlarda, zinapoyalar , teshiklarning mavjudligi yong‘inni o‘chirish va qutqaruv ishlarini samarasiz tashkil etilishiga olib keladi. Yong‘inni o‘chirish va qutqaruv ishlarini tashkil etishning umumiy tamoyillari Respublikamiz Favqulodda vaziyatlar vazirligining bir qator hujjatlarida belgilangan, ammo bu materiallar hozirgi ko‘p qavatli binolar yong‘inning mumkin bo‘lgan oqibatlarini ishonchli bashorat qilishga, to‘g‘ri hisoblashga imkon bermaydi. Yong‘inni o‘chirish va qutqaruv ishlarini samarali bajarish uchun zarur bo‘lgan yong‘indan himoya qilish kuchlari va vositalari, suv va boshqa yong‘inga qarshi moddalarning sarfini hisoblash ham bir masala bo‘lsa hozirgi axborot texnologiyalari yong‘indan himoya qilish organlari faoliyatiga hali samarali joriy etilmayotgani, tezkor yong‘in va qutqaruv bo‘linmalarini boshqarishni avtomatlashtirish darajasi juda pastligicha qolayotgani ham yana bir muhim jihatlaridan biridir [3].

Tadqiqot maqsadi: ko‘p qavatli binolarda yong‘inni o‘chirish va qutqaruv ishlari jarayonlarini avtomatlashtirish muammosining tarkibiy tahlilini o‘tkazish va yangi ma’lumotlarning mos keladigan tizim qobig‘ida funktsional, matematik va simulyatsiya modellarini ishlab chiqishdan iborat. O‘zining tabiatiga ko‘ra, ko‘p qavatli binolar yong‘in xavfsizligi noodatiy muammolarni keltirib chiqaradi. Dizaynerlar, quruvchilar, operatorlar va ushbu tuzilmalarning egalari uchun yong‘in va uning ta’siridan oqilona darajadagi xavfsizlikni ta’minlash uchun bir qator fundamental muammolarni hal qilish kerak [4, 5, 6].

- Bino strukturasi uzoq vaqt yong‘in ta’siriga chidamli bo‘lishi kerak.

- Yong‘in va uning oqibatlari vertikal ravishda tarqalib, ko‘p sonli bino aholisiga ta’sir qiladi.

- Faol yong‘in tizimlari kommunal xizmatlardan uzilishi mumkin va o‘zini o‘zi ta’minlashi kerak.

- Binoni to‘liq evakuatsiya qilish juda qiyin. Yong‘in zonasidan faqat tanlangan evakuatsiya bilan “O‘z joyida himoya qilish” strategiyasi talab qilinadi.

- Evakuatsiya qilinishi kerak bo‘lgan yo‘lovchilar yerdan uzoqda va vertikal qochish vositalariga tayanishi kerak.

- Yong‘inni o‘chirish operatsiyalari ichki va ko‘pincha yerosti manbalaridan uzoqda sodir bo‘ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda mavzu yuzasidan barcha ilmiy elektron hamda yozma manbalar o‘rganildi. Tadqiqotda quyida keltirilgan zamonaviy texnologiyalar ish prinsiplari samaradorligini o‘rganildi.

Ko‘p qavatli binolarda yong‘in xavfsizlik tizimidagi zamonaviy texnologiyalar "Drongo" deb nomlangan o‘t o‘chirish mashinasi PSC flotining eng noodatiy bo‘linmalaridan biridir. U murakkab yong‘inlarni o‘chirish, avariya sodir bo‘lgan joyga xodimlar va texnikani yetkazish, yong‘in sodir bo‘lgan joyni yoritish uchun ishlatiladi.

Tutunni nazorat qilish - HVAC (isitish, ventilyatsiya va konditsioner) tizimi yoki yong‘in sodir bo‘lgan taqdirda bino orqali havo oqimini boshqarish uchun maxsus tizim yordamida fanatlar va amortizatorlar orqali boshqarish mumkin bo‘lgan texnologiya.

Favqulodda yoritish - Lux Intelligent kabi zamonaviy favqulodda yoritish panellari har bir yoritgichni o‘z-o‘zini sinab ko‘rishi va kerak bo‘lganda ishlashini ta’minlashi mumkin. An’anaviy va LED yoritgichlar assortimenti endi juda katta va atrof-muhit yoritgichlari favqulodda vaziyatlarda foydalanishga aylantirilishi mumkin, bu esa muvofiqlik va ishlash afzalliklarini beradi [5].

ZJBETTER-ko‘p qavatli binolarda yong‘in xavfsizligi uchun maxsus ko‘plab qulayliklarga ega nasoslar.

Bronto Skylfitning operatorlar uchun bu tezroq tekislash, ishlaydigan chiroqlar, yorug‘lik guruhlari va qafas yukni oson boshqarish, quyosh nurida ham yaxshi ko‘rinishga ega kattaroq displeylar, oson navigatsiya, ekranlarda shassi ma’lumotlari,

o‘rnatilgan yordam tavsiyalar va tezkor qo‘llanmalar, shuningdek, qarshilik ko‘rsatishni anglatadi.

Yong‘in o‘chirish sektori uchun nasosni ishlatish uchun yaxshilangan imkoniyatlarga ega o‘rnatilgan suv nasos ekrani ham mavjud.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko‘p qavatli binolarda yong‘in xavfsizligi uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish yuzasidan tavsiyalar. Ko‘p qavatli binolar uchun quyidagi maxsus talablar qo‘yiladi. Evakuatsiya qilinayotgan odamlarga olovdan pastroqda joylashgan binoga qayta kirishiga imkon berish uchun zinapoyaning qulfini ochish. Ushbu qoidalarning aksariyati butun dunyo bo‘ylab baland binolarga kiritilgan.

Zamonaviy ko‘p qavatli binolar yong‘in xavfsizligi tizmi qo‘ydagi talablarga javob berishi kerak: Yong‘in o‘sishini nazorat qilish va yong‘inning struktura va uning bino aholisiga ta’sirini kamaytirish uchun faol va passiv yong‘indan himoya qilish xususiyatlari. Faol tizimlar kichik hududda yong‘inni nazorat qilish bo‘ysundirish uchun avtomatik sprinkler himoyasini va yo‘lovchilarni xavfsiz evakuatsiya qilish uchun tutun harakatini nazorat qilish uchun tutunni boshqarish tizimlarini o‘z ichiga oladi.

Passiv elementlar yong‘inga chidamli tuzilmani va yong‘inning vertical tarqalishini oldini olish uchun yong‘in to‘siqlarini o‘z ichiga oladi. Barcha faol va passiv tizimlar kerak bo‘lganda to‘g‘ri ishlashi uchun binoning butun umri davomida saqlanishi kerak.

Yong‘in sodir bo‘lganda yo‘lovchilarni evakuatsiya qilishni osonlashtiradigan chiqish vositalari. Binoda yashovchilar yong‘in sodir bo‘lgan hududdan evakuatsiya qilinganda binodagi yong‘in ta’siridan himoyalangan bo‘lishi kerak. Yong‘inga chidamli yopiq va mexanik bosimli zinapoyalar evakuatsiya paytida yo‘lovchilarni yong‘in va tutun ta’siridan himoya qiladi. Yong‘inni aniqlash, signalizatsiya va aloqa tizimlari bino xodimlarini yong‘in sodir bo‘lganligi to‘g‘risida ogohlantiradi va yo‘lovchilarni evakuatsiya qilish uchun ko‘rsatma berishi kerak.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Yong‘inni o‘chirishni qo‘llab-quvvatlash tizimlari asosan bino ichidan, ko‘pincha yong‘inga qarshi xizmat ko‘rsatish moslamalaridan va erdan qo‘llab quvvatlashdan uzoq joylarda amalga oshiriladigan operatsiyalarni qo‘llab quvvatlaydi. Yong‘inni o‘chirishni qo‘llab-quvvatlash tizimlariga transport vositalariga kirish, o‘t o‘chiruvchilarning liftlari (liftlari), yong‘inga qarshi qo‘mondonlik markazi, o‘t o‘chirish trubkasi (ho‘l ko‘taruvchi) tizimlari va o‘t o‘chiruvchilar aloqalari kiradi. Bundan tashqari, qurilishga javob berish rejalari va protseduralari birinchi javob beruvchilar bilan yaqindan kelishilgan bo‘lishi kerak.

Hozirgi texnik standartlar uchun yangi ko‘p qavatli loyihalash yoki mavjud tuzilmalarni ta’mirlashda muvaffaqiyatli yong‘in xavfsizligi yondashuvini joriy etish jarayoni juda muhimdir. Ko‘p qavatli binolarning texnik dizayni har doim loyiha uchun me’yoriy-huquqiy bazani yaratish bilan boshlanadi. Bu loyiha uchun qo‘llaniladigan mahalliy kodlar va standartlarni tasdiqlash orqali amalga oshiriladi – hatto baland binolar ko‘p bo‘lgan joylarda ham. Ayrim baland binolar ko‘pchiligi qurilish me’yorlarida kutilganidan ko‘ra ancha balandroq va murakkabroq bo‘ladi. Ko‘pgina loyihalar uchun qurilish me’yorlari yong‘in xavfsizligi muammolarini to‘liq hal qilmasligi mumkin va dizaynning yong‘in va hayot xavfsizligi jihatlarini “yaxshilash” uchun yangi talab darajasini belgilash zarur.

Ko‘p qavatli binoni to‘liq evakuatsiya qilish turli xil stsenariylar, jumladan, quvvatni yo‘qotish yoki mexanik tizimlarning yo‘qolishi orqali yangicha talab qilinishi kutilmoqda. Shu sababli, liftlar ba’zi favqulodda vaziyatlarda bino aholisini evakuatsiya qilishning muqobil vositasini taqdim etishi mumkin. Ushbu funktsiyaga erishish uchun liftlar ushbu maqsad uchun maxsus ishlab chiqilgan va favqulodda quvvat bilan ta’minlangan bo‘lishi kerak. Binoda yashovchilarni joylashtirish yoki evakuatsiya qilishni osonlashtirish uchun xavfsiz joylar (boshpana joylari, osmon lobbilari yoki yopiq lift lobbilari) bo‘lishi kerak. Liftlar binoning favqulodda vaziyatlarda harakat qilish

rejasining bir qismi sifatida kiritilishi va favqulodda vaziyatlarda o‘qitilgan qurilish xodimlari tomonidan ishlatilishi kerak.

Toshkent shahridagi “NEST ONE” kabi baland binolardagi atriumlar yo‘lovchilarni evakuatsiya qilishda yangi murakkablikni keltirib chiqaradi. Yong‘in paytida olib beriluvchi operatsiyalar Yuqori qavatli yong‘in xavfsizligi strategiyalari ko‘p jihatdan faol yong‘in tizimlariga va murakkab evakuatsiya ketma- ketligiga tayanadi. Shu sababli, ko‘p qavatli binolarning ekspluatatsion jihatlari muhim ahamiyatga ega. Favqulodda vaziyatlarda ularning ishonchliligini ta’minlash uchun faol yong‘in tizimlari doimiy ravishda kuzatilishi, texnik xizmat ko‘rsatishi va sinovdan o‘tkazilishi kerak. Yana bir muhim operatsion jihat – favqulodda vaziyatlarni rejalashtirish va o‘qitish. Bu Favqulodda vaziyatlarni boshqarish rejasidan boshlanadi, unda barcha oldindan ko‘rish mumkin bo‘lgan favqulodda vaziyatlar ssenariylari va ushbu favqulodda vaziyatlarga qurilish xodimlarining javoblari ko‘rsatilgan. Favqulodda vaziyatlarni boshqarish rejasi tabiiy ofatlar, terrorizm va xavfsizlik yoki tizimli favqulodda vaziyatlar bo‘ladimi, barcha tahdidlarni belgilashi kerak. Ular har bir hodisa uchun oldindan rejalashtirilgan javob protseduralarini o‘z ichiga olishi kerak va ular xodimlarni o‘qitish va mashqlarni o‘zi chiga olishi kerak.

XULOSA

Ushbu maqola asosida qisqacha ko‘p qavatli binolarda yong‘inni o‘chirish va qutqaruv ishlari jarayonlarini avtomatlashtirish muammosini tizimli tahlil qilish va yangi ma’lumotlarning mos keladigan tizim qobig‘ida funktsional, matematik va simulyatsiya modellarini ishlab chiqishdan iborat bo‘lib, ko‘p qavatli binolarda yong‘in o‘chirish va qutqaruv ishlari samaradorligini oshirish uchun yangi axborot texnologiyalari asosida ilmiy-uslubiy apparatni ishlab chiqishga erishish yuzasidan tavsiyalar ko‘rib chiqildi.

Maqolada keltirilgan tadqiqotda: Ko‘p qavatli binolarda yong‘inni o‘chirishni nazorat qilish va qutqaruv ishlarini avtomatlashtirish muammosining tarkibiy tahlili

o'tkazildi. Matlab Simulink modellashtirish tizimi asosida ko'p qavatli binolarda yong'in o'chirishni tashkil etish va qutqaruv ishlarini olib borishni boshqarish jarayonlarining matematik modellari ishlab chiqish o'rganildi. "CALS texnologiyalaridan foydalangan holda ko'p qavatli binolarda yong'inni o'chirishni tashkil etishda boshqaruv qarorlarini qabul qilishni qo'llab-quvvatlash usuli ishlab chiqish yuzasidan adabiyotlar tahlil qilindi. Olingan natijalar ko'p qavatli binolar uchun yong'in xavfsizligi axborot tizimlarini yaratish tartibini tartibga soluvchi istiqbolli me'yoriy hujjatlar uchun asos bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Yung, D. And Beck, R. (1995) Building Fire Safety Risk Analysis. SFPE Handbook of 2. Malygin I.G.
2. Kompleks qutqaruv va yong'inga qarshi uskunalarni ishlab chiqishda mahsulotni axborotni qo'llab-quvvatlash texnologiyalaridan (CALS texnologiyalari) foydalanish. Sankt-Peterburg: Hayot va xavfsizlik, № 2, 2004 yil.
3. Malygin I.G. Murakkab yong'in-texnik tizimlarni ishlab chiqishda qaror qabul qilish usullari. Monografiya. Sankt- Peterburg: RossiyaningSPbU GPS EMERCOM, 2007. 288 b.
4. Malygin I.G., Razlivanov I.N., Smirnov A.S., Shirinkin P.V. Cheklangan kuchlar va vositalar sharoitida yong'in va yong'inni o'chirish jarayonlarini matematik modellashtirish // Texnosferada xavflarni boshqarish muammolari, № 4 (8), 2008 y.
5. Egorov A.A. Ta'lim muassasalarida favqulodda vaziyatlarda odamlarni evakuatsiya qilishning matematik modellari va algoritmlari. Diss. Raqobat uchun uch. Art. Samimiy. Texnologiya. Fanlar. Saratov: SarGTU, 2008 yil.
6. Karter, M.J. (2013) Fire Loss in the United States during 2012. NFPA.

UDK: 37.018.4:614.8

TA'LIM MUASSASALARIDA XAVFSIZLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Alimov Shavkat Azimovich, Isoqov Abdurashid Qutbiddinovich
Xoldarov Azizjon Rasulovich
Namangan viloyat Favqulodda vaziyatlar boshqarmasi Hayot faoliyati xavfsizligi o'quv markazi
gmail: egamberdiyevazizbek206@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida xavfsizlik madaniyatini shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari muhokama qilingan. Unda hayot faoliyati xavfsizligi tushunchasi, uning ta'lim jarayonidagi o'rni, o'quvchilarda xavfsizlik madaniyatini shakllantirishning usullari va metodik yondashuvlari tahlil qilingan. Shuningdek, ta'lim muassasalarida xavfsiz muhit yaratish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish va favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlikni ta'minlash bo'yicha tavsiyalar berib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *ta'lim tizimi, xavfsizlik, hayot faoliyati xavfsizligi, xavfsizlik madaniyati, favqulodda holatlar, kompetensiyaviy yondashuv, zamonaviy texnologiyalar, maktab xavfsizligi.*

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ БЕЗОПАСНОСТИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация. *В данной статье рассмотрены научно-педагогические основы формирования культуры безопасности в образовательных учреждениях. Проанализированы понятие безопасности жизнедеятельности, её роль в образовательном процессе, методы и методические подходы к формированию культуры безопасности у учащихся. Также представлены рекомендации по созданию безопасной среды в образовательных учреждениях, использованию современных педагогических технологий и обеспечению готовности к чрезвычайным ситуациям.*

Ключевые слова: *Система образования, безопасность, безопасность жизнедеятельности, культура безопасности, чрезвычайные ситуации, компетентностный подход, современные технологии, безопасность в школе.*

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING A SAFETY CULTURE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. *This article discusses the scientific and pedagogical foundations for developing a safety culture in educational institutions. It analyzes the concept of life safety, its role in the educational process, as well as methods and methodological approaches to developing a safety culture among students. The*

article also provides recommendations for creating a safe environment in educational institutions, using modern pedagogical technologies, and ensuring preparedness for emergency situations.

Keywords: *Education system, safety, life safety, safety culture, emergency situations, competency-based approach, modern technologies, school safety.*

KIRISH

Bugungi kunda zamonaviy ta'lim tizimining asosiy vazifasi faqatgina yosh avlodga bilim berish emas, balki ularni katta hayotga tayyorlash, turli ko'rinishdagi xavf-xatarlardan ogohlantirish, kelgusi faoliyatda xavfsiz va sog'lom mehnat sharoitlarini yaratishga qodir shaxs sifatida tarbiyalashdan iborat. Hayot faoliyati xavfsizligi (HFX) fanining ta'lim tizimidagi o'rni aynan shu vazifani bajarishga xizmat qiladi. Mazkur fan orqali o'quvchilarda xavfsizlik madaniyati shakllantiriladi, favqulodda holatlarda to'g'ri harakat qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi, ularning ekologik, texnogen, tabiiy va ijtimoiy xavflarga nisbatan ongli yondashuvi mustahkamlanadi [1].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

So'nggi yillarda mahalliy olimlardan Sh. Tairov o'zining "Ta'lim tizimida hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashning pedagogik asoslari" nomli ilmiy maqolasida hayot faoliyati xavfsizligi tushunchasi, uning ta'lim jarayonidagi roli va o'quvchilarda xavfsizlik madaniyatini shakllantirish usullari tahlil qilingan. Shuningdek, metodik yondashuvlar - shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy va faol ta'lim metodlari tavsiflangan [2]. N. D. Samadova o'zining "Ta'lim muassasalarida yong'in xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari" mavzusidagi ilmiy maqolasida ta'lim muassasalarida yong'in xavfsizligi chora-tadbirlari, evakuatsiya, tashkiliy va texnik jihatlar muhokama qilinadi [3]. Xorijiy olimlardan L.A. Mixaylov hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi yangi ilmiy-pedagogik yo'nalishning asoschisi, fundamental tadqiqotlar va ko'plab nashrlar muallifi, bir qator nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining ilmiy rahbari hisoblanadi. Uning ilmiy ishlanmalari pedagogik jihatdan xavfsizlikni o'qitish va kompetensiyalarni shakllantirish uchun konseptual poydevor bo'lib xizmat qiladi [4].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hayot faoliyati xavfsizligi (HFX) inson salomatligi, hayoti va mehnat faoliyatini xavf-xatarlardan asrashga qaratilgan kompleks bilim sohasi hisoblanadi. Bu fan orqali o‘quvchilarga xavf tushunchasi, xavf-xatarning turlari, ularning oqibatlari, xavfsiz muhitni yaratish va favqulodda holatlarda to‘g‘ri harakat qilish o‘rgatiladi. HFX fani quyidagi yo‘nalishlarda ta’lim jarayoniga integratsiya qilinadi [2, 5, 6, 7]:

1. O‘quvchilarda xavfsizlik madaniyatini shakllantirish.
2. Tabiiy va texnogen xavflarning oldini olish.
3. Ijtimoiy xavfsizlik va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish.
4. Ekologik madaniyatni rivojlantirish.

Pedagogik yondashuvlar va metodik asoslar

Hayot faoliyati xavfsizligi fanini o‘quvchilarga samarali o‘rgatish uchun quyidagi pedagogik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi [8, 9, 10]:

a) kompetensiyaviy yondashuv - o‘quvchida faqat nazariy bilim emas, balki amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish. Masalan: birinchi tibbiy yordam ko‘rsatish, yong‘in yoki zilzila vaqtida evakuatsiya qilish bo‘yicha bilim beriladi.

b) faol ta’lim metodlari - treninglar, rolli o‘yinlar, interaktiv darslar orqali o‘quvchilar mustaqil fikrlashga, vaziyat tahliliga o‘rgatiladi.

c) integratsion yondashuv - Hayot faoliyati xavfsizligi fanini boshqa fanlar (biologiya, fizika, texnologiya, jismoniy tarbiya) bilan uyg‘unlashtirish orqali fanlararo bilimlar mustahkamlanadi.

d) shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim - o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim tashkil etiladi.

Maktabda xavfsiz muhit yaratish pedagog va ma’muriyatning asosiy vazifalaridan biridir. Bu jarayon quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

- Har yili Hayot faoliyati xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha favqulodda vaziyatga tayyorgarlik rejasi tuzish;

- O‘quvchilarning xavfsizlikka oid bilimlarini baholash va monitoring olib borish;

- Evakuatsiya mashg‘ulotlarini tashkil etish (yong‘in, zilzila, gaz sizishi holatlari va boshqalar);

- Mahalliy Favqulodda vaziyatlar vazirligi boshqarma va bo‘limlari, yo‘l-patrul xizmati va tibbiyot tashkilotlari bilan hamkorlikda amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish;

- Maktabda videokuzatuv, xavfsizlik texnikasi, darslik va ko‘rgazmali vositalar bilan ta’minlash.

O‘quvchilarda xavfsizlik madaniyatini shakllantirish

Xavfsizlik madaniyati - bu insonning ongli ravishda xavf-xatarlardan xabardor bo‘lib, o‘zini va boshqalarni himoya qilishga bo‘lgan tayyorgarligi hisoblanadi. Bu madaniyatni shakllantirishda o‘qituvchining roli nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Quyidagi yo‘llar orqali bu madaniyat rivojlantiriladi [2]:

- Tarbiyaviy soatlar orqali xavfsizlikka oid suhbatlar o‘tkazish.

- Rasmlar, videoroliklar, plakatlar orqali vizual targ‘ibot ishlari olib borish.

- Ko‘rgazmalar va tanlovlar tashkil etish.

- Sport va sog‘lomlashtirish tadbirlarini tashkillashtirish.

Zamonaviy ta’limni raqamli texnologiyalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Hayot faoliyati xavfsizligi fanini o‘qitishda quyidagi raqamli yondashuvlar samarali ekanligi tadqiqot davomida aniqlandi:

- Virtual simulyatsiyalar (evakuatsiya mashqlari);
- Mobil ilovalar orqali birinchi yordam berish va boshqa xavfsizlik qoidalari;
- Onlayn testlar orqali bilimlarni baholash;
- Video darsliklar va animatsiyalar yordamida tushunchalarni mustahkamlash.

XULOSA

Tadqiqot davomida sohaga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar, ilmiy ishlanmalar, dasrliklar, o‘quv qo‘llanmalari va internet saytlari bilan tanishib, quyidagi xulosaga keldim: Ta’lim tizimida hayot faoliyati xavfsizligini ta’minlash – bu nafaqat o‘quvchilarni

himoya qilish, balki ularning hayotga tayyorgarligini oshirish, mustaqil va ongli fuqaro sifatida shakllanishiga zamin yaratish demakdir. Bu borada o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi, fanlararo integratsiya, amaliy yondashuv va zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni keng targ'ib etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanib, har bir ta'lim muassasasi xavfsiz hayotiy faoliyat madaniyatining targ'ibotchisiga aylanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Texnogen, tabiiy va ekologik tusdagi favqulodda vaziyatlarning tasnifi to'g'risida"gi 455-sonli Qarori. 1998-yil 27-oktabr
2. Sh. Tairov. Ta'lim tizimida hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashning pedagogik asoslari. New Renaissanse international scientific journal. ResearchBib IF - 11.01, ISSN: 3030-3753, Volume 2 Issue 7.
3. N. D. Samadova o'zining "Ta'lim muassasalarida yong'in xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari". ZAMONAVIY TA'LIMDA FAN VA INNOVATSION TADQIQOTLAR JURNALI. 2025-yil 3-son 4-to'plam.
4. Л. А. Михайлов, А. В. Старостенко «Основы безопасности жизнедеятельности. 5-6 классы.» Пособие для учителя; изд. Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена (РГПУ), Союз 2001 год.
5. Л. А. Михайлов, В. П. Соломин, А. Л. Михайлов «Безопасность жизнедеятельности : Учеб. для вузов»— изд. Питер 2005 год.
6. В. П. Соломин, О. Н. Русак, С. В. Абрамова, Е. Н. Бояров «Пожарная безопасность. Учебник» — изд. Academia 2014 год
7. Hayot faoliyati xavfsizligi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 2022.
8. Karimov A. "Xavfsizlik madaniyati va zamonaviy maktab". –T: "Ilm-Fan", 2021.
9. UNESCO. "Global Framework for School Safety Education". – Paris, 2020.
10. Tursunov R., Ibrohimova N. "Hayot faoliyati xavfsizligi asoslari". –T: "Ilm-fan ziyosi" nashriyoti, 2023. – 241 b.

UDK 37.013.42:316.346.32-053.9

O'QUVCHILARDA TAYANCH KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA KATTA AVLOD TAJRIBASIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Niyozova Nilufarxon Abdulhamidovna
Namangan davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
nilufarniyozova793@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-3560-8150

Annotatsiya. *Maqolada o'quvchilarning tayanch kompetensiyalarini katta avlod tajribasi vositasida rivojlantirish muammosi integrativ sharh asosida o'rganildi. Milliy hujjatlar, xalqaro kompetensiya doiralari va avlodlararo ta'limga oid 18 tekshiriladigan manba qiyosiy-tematik tahlil qilindi. Tayanch kompetensiyaning bilim, ko'nikma, munosabat, qadriyat va yangi vaziyatga mustaqil transfer birligidan iborat talqini hamda olti bosqichli "maqsad–tanlash–hamkor loyihalash–faoliyat–refleksiya va transfer–baholash" algoritmi taklif etildi. Yangilik tajribani pedagogik moslik va zamonaviy ishonchlilik bo'yicha ikki karra filtrlash, avlodlarni teng sherik sifatida birlashtirish va natijani amaliy transfer orqali baholashdan iborat. Metodika "Tarbiya" fani, sinf soati, kasbga yo'naltirish va maktab–oila–mahalla hamkorligiga mo'ljallangan.*

Kalit so'zlar: *tayanch kompetensiya, katta avlod tajribasi, avlodlararo ta'lim, tajribaviy o'rganish, hamkor faoliyat, refleksiya, transfer, mezonli baholash.*

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОПЫТА СТАРШЕГО ПОКОЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ ЖИЗНЕННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ

Ниёзова Нилуфархон Абдулхамидовна
Самостоятельный соискатель Наманганского государственного университета
nilufarniyozova793@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-3560-8150

Аннотация. *В статье посредством интегративного обзора исследовано развитие жизненных компетенций учащихся с опорой на опыт старшего поколения. Сравнительно-тематически проанализированы 18 проверяемых национальных и международных источников. Жизненная компетенция раскрыта как единство знаний, умений, отношений, ценностей и переноса в новую ситуацию. Предложен шестиступенчатый алгоритм: цель, отбор опыта, совместное проектирование, деятельность, рефлексия и перенос, оценивание. Новизна состоит в двойной фильтрации опыта по педагогической релевантности и современной достоверности, равноправном партнёрстве поколений и оценке результата через практический перенос.*

Методика применима на уроках воспитания, классных часах, в профориентации и сотрудничестве школы, семьи и махалли.

Ключевые слова: *жизненные компетенции, опыт старшего поколения, межпоколенческое обучение, опытное обучение, совместная деятельность, рефлексия, перенос, критериальное оценивание.*

A METHODOLOGY FOR USING OLDER GENERATIONS' EXPERIENCE TO DEVELOP STUDENTS' LIFE COMPETENCIES

Niyozova Nilufarxon Abdulhamidovna
Independent PhD Researcher at Namangan State University
nilufarniyozova793@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-3560-8150

Abstract. *This integrative review examines the use of older generations' experience to develop students' life competencies. Eighteen verifiable national and international sources were analysed comparatively and thematically. Life competence is defined as an integration of knowledge, skills, attitudes, values, and transfer to a new situation. A six-stage algorithm is proposed: goal setting, experience selection, collaborative design, situated activity, reflection and transfer, and assessment. Its novelty lies in screening experience for pedagogical relevance and contemporary validity, positioning generations as equal learning partners, and assessing outcomes through practical transfer. The methodology is intended for character education, class meetings, career guidance, and school–family–mahalla partnerships.*

Keywords: *life competencies, older generations' experience, intergenerational learning, experiential learning, collaborative activity, reflection, transfer, criterion-referenced assessment.*

KIRISH

Zamonaviy maktab o'quvchini kundalik hayotda mas'uliyatli qaror qabul qilish, muammoni hal etish, hamkorlik qilish, o'zini boshqarish va o'rganganini yangi vaziyatga ko'chirishga tayyorlashi lozim. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun ta'limni shaxsning intellektual va ma'naviy-axloqiy rivojiga yo'naltiradi [1]. "Tarbiya" fani konsepsiyasi mas'uliyat, fuqarolik pozitsiyasi va amaliy xulqni yaxlit shakllantirish uchun maydon yaratadi [2]; "O'zbekiston – 2030" strategiyasi sifatli ta'limni mustaqil va ijtimoiy mas'ul shaxs rivoji bilan bog'laydi [4].

Bu vazifada katta avlodning oilaviy, kasbiy, fuqarolik va kundalik tajribasi tabiiy resursdir; milliy siyosatda undan keng foydalanish alohida vazifa sifatida qayd etilgan [3]. Biroq bir martalik uchrashuv yoki nasihat kompetensiya hosil qilmaydi. Buning uchun o‘quvchi vaziyatni tahlil qilishi, tanlov qilishi, harakatni bajarishi, natijani baholashi va boshqa sharoitga ko‘chirishi kerak.

Ilmiy muammo katta avlod tajribasining tarbiyaviy salohiyati bilan uni o‘lchanadigan kompetensiyaga aylantiruvchi jarayon orasidagi uzilishdir. Milliy amaliyotda avlodlar uchrashuvi ko‘pincha tadbirligicha qoladi; xalqaro tadqiqotlarda ijobiy natijalar bo‘lsa-da, dastur va o‘lchovlar heterojenligi sababiy xulosani cheklaydi [13–18]. Tadqiqot bo‘shlig‘i tajribani tanlash, zamonaviyligini tekshirish, teng sheriklik, faoliyat, refleksiya, transfer va baholashni birlashtirgan operatsion metodikaning yetarli ishlab chiqilmaganidir.

Maqolaning maqsadi katta avlod tajribasi orqali tayanch kompetensiyalarni rivojlantirishning bosqichlari va mezonlari aniq metodikasini ishlab chiqishdir. Yangilik tajribani pedagogik moslik va zamonaviy ishonchlilik bo‘yicha filtrlash, o‘quvchi bilan katta avlod vakilini teng sherik sifatida faoliyatga kiritish hamda natijani yangi vaziyatdagi asosli harakat orqali aniqlashda ifodalanadi. Metodika “Tarbiya” darsi, sinf soati, kasbga yo‘naltirish, loyiha ishi va maktab–oila–mahalla hamkorligiga moslashtiriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xalqaro doiralarda hayotiy natija bilim, ko‘nikma, munosabat va qadriyatlarni vaziyatda safarbar etish qobiliyatidir. UNICEF kognitiv, ijtimoiy va emotsional ko‘chma ko‘nikmalarni formal, noformal va hamjamiyat ta’limida rivojlantirishni tavsiya etadi [5]; WHO sog‘lom tanlov, qaror, muloqot va o‘zini boshqarishda maktab–oila–hamjamiyat hamkorligini zarur deb biladi [6]. LifeComp o‘zini boshqarish, hamkorlik, empatiya, moslashuvchanlik va refleksiyani birlashtiradi [7]. OECD o‘quvchi agentligi va mas’ul harakatni markazga qo‘yadi [8], SSES esa mas’uliyat, qat’iyat va o‘zini nazorat qilishning

ta'lim natijalari bilan aloqasini ko'rsatadi [9]. UNESCO ta'limni avlodlar va bilim turlari hamkorligidagi umumiy ne'mat sifatida talqin qiladi [10].

Tizimli ijtimoiy-emotsional ta'lim kompetensiyalar sinf, oila, maktab va hamjamiyat muvofiqligida barqarorlashishini asoslaydi [11]. Zamonaviy meta-tahlil maktab dasturlarining ko'nikma, xulq va akademik natijalarga ijobiy ta'sirini umumlashtiradi, ammo amalga oshirish sifati va kontekstning hal qiluvchi rolini ham ko'rsatadi [12]. Demak, katta avlod bilan ish maktabning maqsad–faoliyat–baholash tizimiga kiritilishi kerak.

Giraudeau va Bailly tahlil qilgan 11 tadqiqot bolalarda munosabat, xulq, ishonch va ayrim kompetensiyalar, katta yoshdagilarda farovonlik bilan bog'liq foydalarni ko'rsatgan [13]. Lee, Jarrott va Juckett 28 tadqiqot asosida katta avlod natijalarini standart o'lchash kamligini qayd etadi [14]. Jarrott, Stremmel va Naar mazmunli rol, mos muhit, munosabat va o'zaro manfaat tamoyillarini taklif qilgan [15]; keyingi sharh fasilitator tayyorgarligi va dastur sodiqligi ko'pincha yetarli qayd etilmasligini aniqlagan [16].

Tsiloni va hammualliflarning 17 tadqiqotli sharhi bolalar va katta yoshdagilardagi ijtimoiy-psixologik foydalarni, shu bilan birga metodologik cheklovlarni ko'rsatadi [17]. O'smirlar va katta avlodga oid 13 ishni tahlil qilgan Webster va hammualliflar teng sheriklik, fasilitator, muntazam aloqa va umumiy maqsadni muhim shartlar deb topgan [18]. Biroq kompetensiya tarkibi, tajribani saralash, faoliyatdan transferga o'tish va mezonli baholashni birlashtirish zarurati saqlanadi.

METODOLOGIYA

Maqola nazariy-metodologik integrativ sharhdir. Korpusga 2019–2024-yillardagi xalqaro ramkalar, tizimli va ko'lamli sharhlar, dalilga tayangan metodik ishlar hamda milliy huquqiy asoslar kiritildi. Yakuniy korpus 18 manbadan iborat. Maqolalarning bibliografik rekviziti va DOI yozuvi nashriyot, PubMed yoki rasmiy institutsional sahifa orqali, normativ hujjatlar LexUZ orqali tekshirildi.

Tanlash mezonlari: maktab yoshidagi o‘quvchi yoki o‘smir rivoji; hayotiy, ko‘chma yoki ijtimoiy-emotsional kompetensiya; katta avlod yoxud hamjamiyat bilan o‘zaro faoliyat; jarayon, natija yoki baholashga oid aniq dalil. Faqat klinik davolashga qaratilgan yoki rekviziti tekshirilmaydigan materiallar chiqarildi. “Tushuncha–mexanizm–shart–faoliyat–indikator–cheklov” matritsasi qiyosiy tahlil qilinib, mantiqiy model tuzildi. Milliy empirik ma’lumot bo‘lmagani sabab ta’sir miqdori hisoblanmadi va sababiy samaradorlik da’vo qilinmadi.

NATIJALAR

Tahlil asosida tayanch kompetensiya bilim, amaliy usul, munosabat va qadriyatlarni real yoki realga yaqin yangi vaziyatda mas’ul qaror va harakatga aylantirish qobiliyati sifatida talqin qilindi. U shaxsiy o‘zini boshqarish; muloqot va hamkorlik; muammo yechish; fuqarolik-axloqiy mas’uliyat; turmush, salomatlik, xavfsizlik va mehnatga oid amaliy savodxonlikda namoyon bo‘ladi [5–9].

Katta avlod tajribasi kasbiy-mehnat, oilaviy-turmush, murakkab vaziyatda qaror, fuqarolik-mahalla ishtiroki va madaniy xotira manbalarida namoyon bo‘ladi. Har bir tajriba ikki filtrdan o‘tadi. Pedagogik moslik filtri uning kompetensiya, yosh, vazifa va kutiladigan dalilga xizmatini; zamonaviy ishonchlilik filtri esa qonun, ilm, xavfsizlik, tenglik, bolaning qadr-qimmati va raqamli muhitga muvofiqligini tekshiradi. Demak, katta avlod so‘zi mutlaq haqiqat emas, qadrlanadigan va zarur joyda yangilanadigan hayotiy dalildir.

Metodika maqsadga muvofiqlik, teng maqom va o‘zaro foyda, faol harakat, ishonchlilik va etik xavfsizlik, uzluksizlik, refleksiya–transfer hamda inklyuzivlikka tayanadi. Katta avlod faqat nasihat qiluvchi, o‘quvchi passiv tinglovchi bo‘lmaydi: katta tajriba beradi, o‘quvchi uni bugungi huquqiy, ilmiy yoki raqamli vositalar bilan tekshiradi va tomonlar yangilangan yechim yaratadi. Bunday teskari mentorlik avlodlararo stereotiplarni kamaytiradi [15–18].

Olti bosqichli metodik algoritm. 1) Diagnostika va maqsad: ustuvor kompetensiya hamda kuzatiladigan xatti-harakat belgilanadi. 2) Tajribani tanlash: vakil, hikoya yoki amaliy usul ikki filtrda saralanadi. 3) Hamkor loyihalash: rollar, umumiy vazifa, vaqt, rozilik va xavfsizlik kelishiladi. 4) Faoliyat: o‘quvchi keysni tahlil qiladi, harakatni ko‘rib–birga–mustaqil bajaradi yoki loyihada qatnashadi. 5) Refleksiya va transfer: “Nima? Nega? Qaysi tamoyil? Boshqa vaziyatda nima o‘zgaradi?” savollari bilan tajriba umumlashtiriladi. 6) Mezonli baholash: mahsulot, harakat, dalillash, hamkorlik va transfer dalillari asosida keyingi sikl tuzatiladi.

Metodik vositalar – biografik keys, “jonli ustaxona”, qarorlar laboratoriyasi, avlodlararo loyiha, teskari mentorlik va refleksiv portfolio. Keys hikoyani tanlov–cheklov–xato–oqibat–muqobil yechim tizimiga aylantiradi. Ustaxonada usul namoyish, hamkor va mustaqil bajariladi. Loyiha mahalla tarixi xaritasi, resurslardan oqilona foydalanish qo‘llanmasi yoki kasbiy hikoyalar podkasti bo‘lishi mumkin. Teskari mentorlikda o‘quvchi raqamli qidiruv yoki onlayn xavfsizlikni tushuntirib, bilim beruvchi subyektga aylanadi.

Masalan, “Mas’uliyatli oilaviy budjet” modulida katta avlod cheklangan daromaddagi tanlov vaziyatini beradi. O‘quvchilar zarurat va istakni farqlaydi, oqibatni tahlil qiladi, bugungi narx va raqamli to‘lov xavfsizligi bilan holatni yangilab, budjetni asoslaydi. Yakunda boshqa sharoit uchun yangi reja tuzadi. Tarixiy tajriba ko‘chirilmaydi; uning tejamkorlik, ustuvorlik va javobgarlik tamoyili yangi vaziyatda qayta quriladi.

Baholash reproduktiv (mazmunni qayta aytish), yo‘naltirilgan qo‘llash, mustaqil qo‘llash va transfer–tashabbus darajalarida olib boriladi. Mezonlar: vaziyatni tushunish, dalillangan qaror, amaliy bajarish, hamkorlik, mas’uliyat, refleksiya va transfer. Dalillar – keys yechimi, kuzatuv varaqasi, loyiha mahsuloti, o‘zini/tengdoshini baholash, refleksiv yozuv va kechiktirilgan transfer topshirig‘i. “Yoqdi–yoqmadi” javobi kompetensiya natijasi emas.

MUHOKAMA

Taklif etilgan metodika uch daliliy xulosani milliy vazifalar bilan bog‘laydi: o‘zaro manfaatli faoliyat natija ehtimolini oshiradi [13, 17, 18]; umumiy maqsad, teng maqom, mazmunli rol va tayyorlangan fasilitator zarur [15, 16]; ijobiy taassurot kompetensiya emas, natija oldindan belgilangan indikator, bir nechta dalil va vaqt davomida kuzatilgan transfer bilan tasdiqlanishi kerak [14, 16].

Model odatiy “uch avlod uchrashuvi”dan faoliyat mantig‘i bilan farq qiladi. Uchrashuv markazida hikoyachi bo‘lsa, kompetensiyaviy modul markazida o‘quvchi yechadigan muammo va mahsulot turadi. Katta avlod hikoyasi boshlang‘ich dalil, o‘qituvchi dizayner va etik fasilitator, o‘quvchi tahlilchi va ijrochi bo‘ladi. Bu tajribani romantiklashtirish yoki eskirgan amaliyotni takrorlashni kamaytiradi. Salomatlik, huquq, moliya va raqamli xavfsizlik maslahati rasmiy manba bilan tekshiriladi.

Metodikaning milliy kuchi oila va mahalladagi tabiiy aloqalarni maktabning didaktik maqsadi bilan birlashtirishidir [2–4]. Biroq yosh pedagogik vakolatning o‘zi emas: vakilning muloqot madaniyati, bolaning qadr-qimmatiga hurmati, relevanti va hamkorlikka tayyorligi baholanadi. Ishtirok ixtiyoriy, shaxsiy tarixdan foydalanish rozilik asosida bo‘lishi; oilaviy sir, travma va kamsituvchi fikrlar oshkor qilinmasligi lozim. Raqamli formatda ma’lumot va tasvir himoyasi kelishiladi.

Cheklov – model nazariy sintezga asoslangan va O‘zbekiston maktabida sinovdan o‘tmagan. Xalqaro dasturlar yosh, davomiylik, faoliyat va o‘lchov bo‘yicha heterojen; natijani bevosita ko‘chirish mumkin emas [13, 17, 18]. Keyingi bosqichda protokol va rubrika ekspert validatsiyasidan o‘tkazilib, bir o‘quv choragi davomida boshlang‘ich, yakuniy hamda kechiktirilgan transfer topshiriqlari bilan pilot sinov qilinishi kerak.

XULOSA

Katta avlod tajribasi kuchli, ammo o‘z-o‘zidan natija bermaydigan pedagogik resursdir. Uning qiymati tajribani kompetensiyaga bog‘lash, zamonaviy va etik mezonlarda saralash, avlodlarni teng sheriklikdagi faoliyatga kiritish, refleksiya bilan

tamoyilni ajratish va yangi vaziyatdagi transferni baholash orqali yuzaga chiqadi. Olti bosqichli algoritm dissertatsiyadagi pedagogik mexanizmlarning mazmuniy, jarayonli va baholash tarkiblarini bir tizimga keltiradi.

Amaliyot uchun: 1) "Tarbiya" fani, sinf soati yoki kasbga yo'naltirishga bir necha bog'langan mashg'ulotli modul kiritish; 2) maktab–mahalla hamkorligida rozilik olingan, kompetensiya bo'yicha tasniflangan va ikki filtrdan o'tgan "tajriba banki" yaratish; 3) o'qituvchilarni biografik keys, teng muloqot, shaxsiy ma'lumot himoyasi va transfer topshirig'iga tayyorlash; 4) baholashda mahsulot, xatti-harakat, refleksiya va kechiktirilgan transferni birlashtirish; 5) ommalashtirishdan oldin yosh va hududga mos pilot o'tkazib, natija, jarayon sodiqligi va nojo'ya ta'sirlarni tahlil qilish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi. (2020). Ta'lim to'g'risida: O'RQ-637-son Qonun, 23-sentabr 2020-yil. https://lex.uz/docs/-5013007
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2020). Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida: 422-son qaror, 6-iyul 2020-yil. https://lex.uz/docs/-4885018
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2019). Keksa avlod vakillarining jamiyatdagi o'rni va ijtimoiy faolligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida: 816-son qaror, 27-sentabr 2019-yil. https://lex.uz/docs/-4532381
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2023). "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida: PF-158-son Farmon, 11-sentabr 2023-yil. https://lex.uz/docs/-6600413
5. UNICEF. (2019). Global framework on transferable skills. https://www.unicef.org/reports/global-framework-transferable-skills
6. World Health Organization. (2020). Life skills education school handbook: Prevention of noncommunicable diseases – Approaches for schools. https://www.who.int/publications/i/item/9789240005020
ala, A., Punie, Y., Garkov, V., & Cabrera Giraldez, M. (2020). LifeComp: The European framework f
8. OECD. (2019). OECD Learning Compass 2030: Concept note. https://www.oecd.org/en/data/tools/oecd-learning-compass-2030.html
9. OECD. (2021). Beyond academic learning: First results from the Survey of Social and Emotional Skills. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/92a11084-en
10. International Commission on the Futures of Education. (2021). Reimagining our futures together: A new social contract for education. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707

11. Mahoney, J. L., Weissberg, R. P., Greenberg, M. T., Dusenbury, L., Jagers, R. J., Niemi, K., Schlinger, M., Schlund, J., Shriver, T. P., VanAusdal, K., & Yoder, N. (2021). Systemic social and emotional learning: Promoting educational success for all preschool to high school students. American Psychologist, 76(7), 1128–1142. https://doi.org/10.1037/amp0000701

12. Cipriano, C., Strambler, M. J., Naples, L. H., Ha, C., Kirk, M., Wood, M., Sehgal, K., Zieher, A. K., Eveleigh, A., McCarthy, M., Funaro, M., Ponnock, A., Chow, J. C., & Durlak, J. (2023). The state of evidence for social and emotional learning: A contemporary meta-analysis of universal school-based SEL interventions. Child Development, 94(5), 1181–1204. https://doi.org/10.1111/cdev.13968

13. Giraudeau, C., & Bailly, N. (2019). Intergenerational programs: What can school-age children and older people expect from them? A systematic review. European Journal of Ageing, 16(3), 363–376. https://doi.org/10.1007/s10433-018-00497-4

14. Lee, K., Jarrott, S. E., & Juckett, L. A. (2020). Documented outcomes for older adults in intergenerational programming: A scoping review. Journal of Intergenerational Relationships, 18(2), 113–138. https://doi.org/10.1080/15350770.2019.1673276

15. Jarrott, S. E., Stremmel, A. J., & Naar, J. J. (2019). Practice that transforms intergenerational programs: A model of theory- and evidence-informed principles. Journal of Intergenerational Relationships, 17(4), 488–504. https://doi.org/10.1080/15350770.2019.1579154

arrott, S. E., Scrivano, R. M., Park, C., & Mendoza, A. N. (2021). Implementation of evidence-based practices in intergenerational programming: A scoping review. Research on

BO'LAJAK TARBIYACHILARNING SHAKLLANTIRISHGA TAYYORGARLIGI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA METAKOGNITIV KO'NIKMALAR: MEZON VA DARAJALAR

Karimova Go'zalxon Berdiqul qizi
Namangan davlat pedagogika instituti doktoranti
guzalasamsutdinova1803@gmail.com
+99897-413-18-03 ORCID:0009-0009-5737-1842

Annotatsiya. *Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim jarayonini tashkil etishga qo'yilayotgan talablarning ortib borishi bilan bolalarda o'z bilish faoliyatini anglash va tartibga solish qobiliyatini maqsadli rivojlantirish zarurati hamda pedagoglarni ushbu ish yo'nalishiga tayyorlashning nazariy-uslubiy asoslari yetarlicha ishlab chiqilmagani o'rtasidagi ziddiyatdan kelib chiquvchi tadqiqot muammosi ko'rib chiqiladi. Zamonaviy ta'lim standartlari o'quv faoliyati uchun zamin yaratishga urg'u bersa-da, tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga tayyorligi masalasi kam o'rganilgan. Tadqiqot maqsadi – bo'lajak tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga tayyorgarligi mezonlari va darajalarini aniqlash hamda asoslab berishdan iborat. Uslublar. Tadqiqotda pedagogika oliy o'quv yurtlarining "Maktabgacha ta'lim" yo'nalishida tahsil olayotgan 459 nafar talabasi ishtirok etdi. Mualliflik diagnostik so'rovnomasi, ekspert baholari usuli, pedagogik amaliyotni tizimli kuzatish hamda matematik statistika usullaridan foydalanildi. Natijalar. Tayyorgarlikning to'rtta mezoni (motivatsion-qadriyat, kognitiv-nazariy, operatsional-faoliyat, refleksiv-baholash) belgilandi va ularning shakllanganlik darajasining uch bosqichi (reproduktiv, produktiv, kreativ) tavsiflandi. Respondentlarning aksariyati (54,8 %) reproduktiv bosqichda ekani aniqlandi, bu esa kasbiy tayyorgarlikni modernizatsiya qilish zarurligidan dalolat beradi. Xulosalar. Ishlab chiqilgan mezon va darajalarga asoslangan modeldan bo'lajak tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarni metakognitiv rivojlantirish sohasidagi kompetentligini oshirishga yo'naltirilgan kasbiy tayyorgarlik monitoringini olib borish va ta'lim dasturlarini loyihalash vositasi sifatida foydalanish mumkin.*

Kalit so'zlar: *metakognitiv ko'nikmalar, maktabgacha ta'lim, kasbiy tayyorgarlik, bo'lajak tarbiyachilar, mezonlar va darajalar, pedagogik tayyorgarlik, bilish faoliyatini o'z-o'zini boshqarish.*

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ К ФОРМИРОВАНИЮ МЕТАКОГНИТИВНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА: КРИТЕРИИ И УРОВНИ

Аннотация. *В статье рассматривается исследовательская проблема, вытекающая из противоречия между возрастающими требованиями к организации образовательного процесса в дошкольных образовательных организациях, обусловливающими необходимость целенаправленного развития у детей способности осознавать и регулировать собственную*

познавательную деятельность, и недостаточной разработанностью теоретико-методических основ подготовки педагогов к данному направлению работы. Несмотря на то, что современные образовательные стандарты акцентируют внимание на создании предпосылок учебной деятельности, вопрос готовности воспитателей к формированию метакогнитивных умений у детей дошкольного возраста остаётся малоизученным. ***Цель исследования*** *определить и обосновать критерии и уровни готовности будущих воспитателей к формированию метакогнитивных умений у детей дошкольного возраста.*

Ключевые слова: *метакогнитивные умения, дошкольное образование, профессиональная подготовка, будущие воспитатели, критерии и уровни, педагогическая готовность, саморегуляция познавательной деятельности.*

PREPARATION OF FUTURE EDUCATORS FOR FORMATION METACOGNITIVE SKILLS IN PRESCHOOL CHILDREN: CRITERIA AND DEGREES

Abstract. *The article examines the research problem arising from the contradiction between the growing demands on the organization of the educational process in preschool educational organizations and the need for the targeted development of children's ability to understand and regulate their cognitive activity, as well as the insufficient development of the theoretical and methodological foundations for preparing teachers for this area of work. Despite the fact that modern educational standards emphasize the creation of a foundation for educational activity, the issue of the readiness of educators to form metacognitive skills in preschool children has not been sufficiently studied. The purpose of the study is to determine and substantiate the criteria and levels of readiness of future educators for the formation of metacognitive skills in preschool children. Styles. 459 students of pedagogical universities studying in the field of "Preschool Education" participated in the study. The author's diagnostic questionnaire, the method of expert assessments, systematic monitoring of pedagogical practice, and methods of mathematical statistics were used. Results. Four criteria of preparedness (motivational-value, cognitive-theoretical, operational-activity, reflexive-evaluative) were identified, and three stages of their level of formation (reproductive, productive, creative) were characterized. It was established that the majority of respondents (54.8%) are at the reproductive stage, which indicates the need for modernization of professional training. Conclusions. The developed model, based on criteria and levels, can be used as a tool for monitoring professional training and designing educational programs aimed at increasing the competence of future educators in the field of metacognitive development of preschoolers.*

Keywords: *metacognitive skills, preschool education, professional training, future educators, criteria and levels, pedagogical training, self-management of cognitive activity.*

KIRISH

So'nggi o'n yilliklarda maktabgacha ta'lim tizimining o'zgarishi pedagog kadrlar tayyorlashning maqsadi va mazmunini qayta ko'rib chiqishga olib keldi. Ta'lim

jarayonini insonparvarlashtirish va individuallashtirish sharoitida maktabgacha katta yoshdagi bolalarda o‘z bilish faoliyatini anglash, nazorat qilish va tartibga solish ko‘nikmalarini, ya’ni metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirish muammosi alohida ahamiyat kasb etadi [1]. Bu ko‘nikmalar keyinchalik maktabda muvaffaqiyatli o‘qish uchun poydevor bo‘lib, aynan maktabgacha yosh davrida shakllanadigan umumiy tafakkur madaniyatining muhim tarkibiy qismidir [2].

1970-yillarda J. Fleyvell tomonidan kiritilgan metakognitsiya tushunchasi dastlab kattalar va o‘smirlarni o‘qitish psixologiyasi kontekstida ishlab chiqilgan [3]. Biroq, so‘nggi yillardagi ko‘plab tadqiqotlar shuni ishonchli tarzda ko‘rsatdiki, metakognitiv rivojlanishning dastlabki shartlari ancha erta, to‘rt-besh yoshda paydo bo‘ladi. A. Diamond, S. Uaytbred, D. Kunlarning ishlari shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalar tegishli pedagogik qo‘llab-quvvatlash bilan metakognitiv monitoring va nazoratning elementar shakllarini namoyish eta oladilar [4; 5]. Ushbu prinsipial qoida tarbiyachilarni bolalarning metakognitiv sohasini rivojlantirish bo‘yicha maqsadli ishlarga tayyorlashning dolzarbligini asoslaydi.

Maktabgacha ta’limning davlat ta’lim standarti bolalarda o‘quv faoliyatining shart-sharoitlarini, shu jumladan rejalashtirish, vazifalarni belgilash va o‘z harakatlarining natijalarini baholash ko‘nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi [6]. Ushbu maqsadli ko‘rsatmalar mohiyatan metakognitiv kompetensiyalarni aks ettiradi, ammo me’yoriy hujjatlarda metakognitivlikni rivojlantirish zarurligi to‘g‘risida to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘rsatmalar mavjud emas, bu esa nazariy ko‘rsatmalar va pedagogik faoliyat amaliyoti o‘rtasida ma’lum bir tafovutni keltirib chiqaradi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi muammosi V.A.Slastyonin, I.A.Zimnyaya, K.M.Duray-Novakova va boshqa olimlarning ishlarida o‘rganilgan [7; 8]. Tayyorgarlik motivatsion, kognitiv, faoliyatli va refleksiv komponentlarni o‘z ichiga olgan integrativ shaxsiy ta’lim sifatida qaraladi. Shu bilan birga, tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv ko‘nikmalarini

rivojlantirish bo‘yicha ishlashga tayyorligining o‘ziga xos xususiyatlari yetarlicha o‘rganilmagan. Bu sohadagi kam sonli tadqiqotlar asosan fragmentar xususiyatga ega bo‘lib, yaxlit mezonli-darajali modelni taklif etmaydi [9].

Natijada, ta’lim amaliyotining maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv ko‘nikmalarini maqsadli rivojlantirishga qodir tarbiyachilarga bo‘lgan obyektiv ehtiyoji va tegishli kasbiy tayyorgarlikni tashxislash va baholash uchun ilmiy asoslangan vositalarning yo‘qligi o‘rtasida qarama-qarshilik mavjudligi aniqlandi. Ushbu qarama-qarshilik ushbu tadqiqot muammosini belgilaydi, uning maqsadi bo‘lajak tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirishga tayyorligi mezonlari va darajalarini aniqlash, nazariy asoslash va empirik tekshirishdan iborat.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv sohasi bilan ishlashga nisbatan “kasbiy tayyorgarlik” tushunchasini mazmun jihatdan to‘ldirish masalasi alohida e’tiborga loyiqdir. Pedagogika fanida tayyorgarlik alohida bilim va ko‘nikmalar to‘plamiga keltirilmaydigan, balki pedagogga nostandart vaziyatlarda mazmunli va maqsadli harakat qilish imkonini beradigan kasbiy ongning sifat jihatidan yangi darajasini ifodalovchi murakkab tizimli ta’lim sifatida talqin qilinadi. Ishning metakognitiv yo‘nalishiga nisbatan bu nafaqat tegishli texnologiyalarga ega bo‘lishni, balki o‘qituvchining rivojlangan o‘z metakognitiv madaniyatini, o‘z faoliyati jarayoni va natijalari haqida fikrlash qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi [9; 12].

Tadqiqotning gipotezasi shundan iboratki, bo‘lajak tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirishga tayyorligi ko‘p komponentli ta’lim bo‘lib, uni o‘zaro bog‘liq mezonlar tizimi orqali tavsiflash va shakllanganlik darajalari bo‘yicha farqlash mumkin, pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarida reproduktiv daraja ustunlik qiladi, bu esa maxsus tayyorgarlik zarurligini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot 2024-yil sentyabrdan 2025-yil may oyigacha bo'lgan davrda ikkita pedagogika universiteti bazasida o'tkazildi. Tanlanma 60110200 "Maktabgacha ta'lim" bakalavriat ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan 459 nafar uchinchi bosqich talabalaridan iborat bo'ldi. Ishtirokchilarning o'rtacha yoshi 21,3 yoshni (SD = 1,47) tashkil etdi, ulardan 459 nafari ayollar. Respondentlarning barchasi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kamida to'rt haftalik pedagogik amaliyot tajribasiga ega bo'lgan.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini pedagoglarni kasbiy tayyorlashga kompetensiyaviy yondashuv [10], ontogenezda metakognitiv rivojlanish konsepsiyasi [3; 5], kasbiy tayyorgarlik nazariyasi [7; 8] va oliy maktabda ta'limni tashkil etishga faoliyatli yondashuv [11]. Ko'rsatilgan nazariy qoidalarga tayanib, biz tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga tayyorligining to'rtta mezonini aniqladik, ularning har biri ko'rsatkichlar to'plami orqali ochib beriladi.

Motivatsion-qadriyatli mezon bo'lajak tarbiyachi shaxsining bolaning metakognitiv sohasini rivojlantirishga yo'naltirilganligini tavsiflaydi. Ushbu mezonning ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat: maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv rivojlanishining keyingi ta'lim uchun ahamiyatini anglash; bolalarda rejalashtirish va refleksiya qilish ko'nikmalarini rivojlantirish usullarini o'zlashtirishga barqaror qiziqish; ushbu sohada kasbiy o'z-o'zini takomillashtirishga ichki motivatsiya [12].

Kognitiv-nazariy mezon talabalarning metakognitsiya tabiati, maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv rivojlanish qonuniyatlari, regulyativ jarayonlar shakllanishining yosh xususiyatlari haqidagi nazariy bilimlarni egallaganlik darajasini aks ettiradi. Ko'rsatkichlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: metakognitsiyaning asosiy tushunchalarini bilish; metakognitiv monitoring va nazorat mexanizmlarini tushunish; maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishning pedagogik shartlari va texnologiyalaridan xabardorlik [13].

Operatsion-faoliyatli mezon bo'lajak tarbiyachining metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan ta'limiy vaziyatlarni loyihalash va amalga oshirishning amaliy qobiliyatini belgilaydi. Ko'rsatkichlar: bolaning metakognitiv faolligini rag'batlantiruvchi vazifalarni modellashtirish qobiliyati; metakognitiv savollarni qo'yish usullarini bilish; bolalarni refleksiya va o'z-o'zini nazorat qilishga undaydigan rivojlantiruvchi muhitni yaratish qobiliyati [14].

Refleksiv-baholash mezoni talabaning o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish, bolalarning metakognitiv rivojlanishidagi qiyinchiliklarni aniqlash, pedagogik strategiyalarni qayta aloqa asosida tuzatish qobiliyati bilan bog'liq. Ko'rsatkichlar: o'tkazilgan mashg'ulotlarni o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalari; tarbiyalanuvchilarning metakognitiv rivojlanish dinamikasini baholash qobiliyati; kasbiy qiyinchiliklarni jamoaviy muhokama qilishga tayyorlik [15].

Ajratilgan mezonlarni tashxislash uchun metodikalar majmuasi ishlab chiqildi. "Tarbiyachining maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga tayyorligi" mualliflik so'rovnomasi 42 ta fikrni o'z ichiga olgan bo'lib, ular belgilangan mezonlarga muvofiq to'rtta shkala bo'yicha taqsimlangan. Har bir fikr Likertning besh balli shkalasi bo'yicha baholandi. So'rovnomaning ishonchliligi Kronbaxning alfa koeffitsiyenti yordamida tekshirildi, u umumiy shkala uchun 0,87 ni tashkil etdi va alohida subshkalalar uchun 0,79 dan 0,84 gacha o'zgarib turdi, bu esa vositaning maqbul ichki muvofiqligini ko'rsatadi [16].

Anketa so'rovnomasidan tashqari ekspert baholash usulidan ham foydalanildi. Metakognitiv yo'naltirilgan ta'lim vaziyatlarini modellashtirish bo'yicha talabalarning amaliy topshiriqlarni bajarish sifatini o'n besh nafar ekspert, pedagogik fanlar o'qituvchilari va o'n yildan ortiq ish tajribasiga ega bo'lgan tajribali tarbiyachilar baholadilar. Ekspertlarga har bir loyihaning to'rtta parametrini o'n balli shkala bo'yicha baholash taklif etildi: ilmiy asoslanganlik, yoshga moslik, uslubiy o'zgaruvchanlik va

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

refleksiv to‘yinganlik. Kendallning konkordatsiya koeffitsiyenti W = 0,74 ($p < 0,01$) ni tashkil etdi, bu esa ekspert xulosalarining muvofiqligini tasdiqlaydi.

Talabalarning pedagogik amaliyoti davomida tizimli kuzatish o‘tkazildi. Kuzatuv protokoli bolalar bilan o‘zaro munosabatlarda metakognitiv strategiyalarni qo‘llash chastotasi va sifatini qayd etdi: refleksiyaga undaydigan ochiq savollardan foydalanish; faoliyatni rejalashtirishga undash; o‘zini o‘zi baholash vaziyatlarini tashkil etish; "ovoz chiqarib fikrlash"ni modellashtirish. Kuzatuv ma’lumotlari boshqa usullar bilan olingan natijalarni triangulyatsiya qilish uchun ishlatilgan.

Ma’lumotlarga statistik ishlov berish SPSS Statistics 26.0 dasturiy paketi yordamida amalga oshirildi. Tavsifiy statistika, respondentlar guruhlarini tayyorgarlik darajalari bo‘yicha ajratish uchun k-o‘rtachalar usulida klaster tahlili, mezonlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash uchun Spirmenning darajali korrelyatsiya koeffitsiyenti, shuningdek, talabalarni darajalar bo‘yicha taqsimlashdagi farqlarning statistik ahamiyatini tekshirish uchun Pirsonning xi-kvadrat mezonidan foydalanildi.

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi, tayyorgarlik bosqichida (2024-yil sentyabr-noyabr) adabiyotlar nazariy tahlil qilindi, diagnostik vositalar ishlab chiqildi, so‘rovnoma 40 nafar talabadan iborat tanlanma asosida sinovdan o‘tkazildi va keyinchalik ta’riflarga tuzatishlar kiritildi. Ikkinchi, asosiy bosqichda (2024-yil dekabr - 2025-yil mart) empirik ma’lumotlar to‘plash amalga oshirildi: anketa so‘rovlari o‘tkazildi, amaliy topshiriqlarni ekspert baholash va pedagogik amaliyotni kuzatish tashkil etildi. Uchinchi, tahliliy bosqichda (2025-yil aprel-may) olingan ma’lumotlarga statistik ishlov berildi, natijalar talqin qilindi va tadqiqot xulosalari shakllantirildi.

Tadqiqotning axloqiy tomoni barcha ishtirokchilarning xabardor qilingan roziligini olish orqali ta’minlandi. Respondentlarga shaxsiy ma’lumotlarning maxfiyligi va natijalarni qayta ishlashda anonimlik kafolatlandi. Tadqiqotda ishtirok etish ixtiyoriy bo‘lib, talabalarning akademik ko‘rsatkichlariga ta’sir qilmadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nazariy tahlil va tadqiqotning tajriba-sinov bosqichi natijalari asosida bo'lajak tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga tayyorligining uchta darajasi ajratib ko'rsatildi: reproduktiv, produktiv va kreativ. Har bir darajaning tavsifi quyida keltirilgan.

Reproduktiv daraja talabalarning metakognitsiya haqidagi uzuq-yuluq tasavvurlari, uning maktabgacha ta'limdagi rolini yuzaki tushunishi bilan tavsiflanadi. Ishning ushbu yo'nalishiga bo'lgan motivatsiya vaziyatga bog'liq bo'lib, tashqi talablarga bog'liq bo'ladi. Ushbu darajadagi talabalar namuna bo'yicha metakognitiv qo'llab-quvvatlashning alohida usullarini takrorlashga qodir, ammo ta'lim vaziyatlarini mustaqil ravishda loyihalashda qiynalishadi. O'z faoliyatini aks ettirish sabab-oqibat aloqalarini chuqur tahlil qilmasdan, rasmiy ravishda amalga oshiriladi.

Mahsuldor daraja bolalarning metakognitiv rivojlanishi haqidagi tizimlashtirilgan bilimlar, tegishli pedagogik texnologiyalarni qo'llashga barqaror qiziqish bilan ajralib turadi. Ushbu darajadagi talabalar metakognitiv yo'nalishdagi topshiriqlarni mustaqil ravishda ishlab chiqishga, ularni tarbiyalanuvchilarning yosh va individual xususiyatlariga moslashtirishga qodir. Pedagogik faoliyatning refleksiv tahlili muntazam ravishda o'tkaziladi, ammo har doim ham kasbiy strategiyalarni sezilarli darajada tuzatishga olib kelmaydi.

Kreativ daraja metakognitiv rivojlanish qonuniyatlarini chuqur tushunishni, nazariy bilimlarni amaliy faoliyatga integratsiyalashni, maktabgacha yoshdagi bolalarni metakognitiv rivojlantirishning yaxlit dasturlarini ijodiy loyihalash qobiliyatini nazarda tutadi. Bu darajadagi talabalar innovatsion yechimlarni topishda tashabbus ko'rsatadilar, rivojlangan kasbiy refleksiyani namoyish etadilar, bolalarning metakognitiv yordami masalalari bo'yicha ota-onalar va hamkasblar bilan hamkorlik o'rnatishni biladilar.

Respondentlarni tayyorgarlik darajalari bo'yicha taqsimlash barcha to'rtta mezon bo'yicha integral ko'rsatkichlarning klaster tahlili asosida amalga oshirildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, talabalarning 102 nafari (54,8%) reproduktiv, 62 nafari (33,3%)

produktiv va 22 nafari (11,9%) kreativ darajaga mansubligi aniqlandi. Taqsimlanishdagi farqlar statistik ahamiyatga ega ($\chi 2 = 58,32$; $df = 2$; $p < 0,001$).

Alohida mezonlar bo‘yicha o‘rtacha qiymatlarni tahlil qilish ularning shakllanishi notekisligini aniqladi. Eng yuqori ko‘rsatkichlar motivatsion-qadriyatli mezon bo‘yicha qayd etildi ($M = 3,41$; $SD = 0,86$), bu maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv rivojlanishiga talabalarning umumiy ijobiy munosabatini ko‘rsatadi. Kognitiv-nazariy mezon biroz pastroq baholarga ega bo‘ldi ($M = 2,94$; $SD = 0,91$), bu esa metakognitsiya haqidagi nazariy bilimlarda bo‘shliqlar mavjudligini ko‘rsatadi. Eng past ko‘rsatkichlar operatsion-faoliyatli ($M = 2,53$; $SD = 0,98$) va refleksiv-baholovchi ($M = 2,67$; $SD = 0,93$) mezonlarga mos keladi.

Korrelyatsion tahlil barcha to‘rtta mezon o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy bog‘liqliklarni aniqladi. Eng yaqin korrelyatsiya kognitiv-nazariy va operatsion-faoliyat mezonlari o‘rtasida aniqlandi ($rs = 0,69$; $p < 0,001$), bu nazariy tayyorgarlik va amaliy ko‘nikmalarning o‘zaro bog‘liqligini tasdiqlaydi. Refleksiv-baholovchi mezon bilan motivatsion-qadriyatli mezon o‘rtasidagi bog‘liqlik ham ahamiyatli bo‘lib chiqdi ($rs = 0,58$; $p < 0,001$), bu ichki motivatsiya refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirishga hissa qo‘shishini ko‘rsatadi.

Uchinchi va to‘rtinchi kurs talabalari natijalarining qiyosiy tahlili shuni aniqlashga imkon berdiki, to‘rtinchi kurs talabalari operatsion-faoliyat mezoni bo‘yicha statistik jihatdan sezilarli darajada yuqori ko‘rsatkichlarni namoyish etadilar ($U = 3241$; $p < 0,01$), bu pedagogik amaliyotning katta hajmi bilan bog‘liq. Shu bilan birga, boshqa mezonlar bo‘yicha kurslar o‘rtasidagi farqlar statistik ahamiyatlilik darajasiga yetmagan, bu ko‘rib chiqilayotgan tayyorgarlikni shakllantirishning yagona omili sifatida amaliy tajribaning yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Amaliy topshiriqlarning ekspert baholari ma’lumotlari umuman olganda so‘rovnoma natijalariga mos keladi. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, talabalar loyihalarining aksariyati maqbul ilmiy asoslanganligi bilan ajralib turadi (o‘rtacha ball 10

balldan 6,2), ammo uslubiy o‘zgaruvchanlik (o‘rtacha ball 4,8) va refleksiv to‘yinganlik (o‘rtacha ball 4,5) sezilarli darajada yetishmaydi. Loyihalarning yoshga mosligi ekspertlar tomonidan 5,9 ball bilan baholandi, bu talabalar metakognitiv vazifalarni maktabgacha yoshdagi bolalarning xususiyatlariga moslashtirishda duch keladigan qiyinchiliklarni ko‘rsatadi.

Pedagogik amaliyotni tizimli kuzatish natijalari reproduktiv strategiyalarning ustunligini tasdiqladi. Talabalarning bolalar bilan o‘zaro ta’sirining kuzatilgan epizodlarining atigi 18,3 foizi metakognitiv hamrohlik elementlarini o‘z ichiga olgan. Rejalashtirishga undash eng ko‘p qo‘llanilgan usul bo‘lib chiqdi (barcha qayd etilgan metakognitiv epizodlarning 42 foizida uchradi), "ovoz chiqarib fikrlash"ni modellashtirish va o‘zini o‘zi baholash vaziyatlarini tashkil etish sezilarli darajada kamroq qo‘llanildi (mos ravishda 19% va 23%).

Metakognitiv hamrohlikni tashkil etishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar haqidagi savolga talabalarning ochiq javoblarini qo‘shimcha sifatli tahlil qilish bir qator o‘ziga xos qiyinchiliklarni aniqladi. Eng keng tarqalgan javob aniq uslubiy tavsiyalar va namunalarning yetishmasligini ko‘rsatish bo‘ldi (respondentlarning 67,2 foizi ta’kidlagan). Talabalarning sezilarli qismi (49,5%) to‘rt-olti yoshli bolalarda refleksiyani rag‘batlantiruvchi savollarni shakllantirishda qiyinchiliklarni ko‘rsatdi. Har uchinchi respondent (33,9%) maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv faollikka qodir ekanligiga ishonchsizlikni qayd etdi, bu esa ushbu yoshdagi bolalarning imkoniyatlari haqidagi stereotipik tasavvurlarning saqlanib qolayotganligidan dalolat beradi.

Olingan natijalar bo‘lajak tarbiyachilarni maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirishga tayyorlashning holati va istiqbollari to‘g‘risida bir qator muhim xulosalar chiqarish imkonini beradi. Avvalo, reproduktiv tayyorgarlik darajasining ustunligi haqidagi faraz tasdiqlandi: respondentlarning yarmidan ko‘pi ko‘rib chiqilayotgan sohada uzuq-yuluq bilimlar va amaliy ko‘nikmalarning cheklangan arsenalini namoyish etdi. Ushbu natija bo‘lajak

o‘qituvchilarda metakognitiv kompetensiya yetishmovchiligini qayd etuvchi ilgari o‘tkazilgan tadqiqotlar ma’lumotlariga mos keladi [17; 18].

Shunisi e’tiborga loyiqki, motivatsion-qadriyatli mezon eng ko‘p shakllangan, amaliy ko‘nikmalar esa eng kam rivojlangan. Bunday asimmetriya talabalarning maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv rivojlanishining muhimligini anglashini, ammo tegishli ishlarni amalga oshirish uchun yetarlicha uslubiy vositalarga ega emasligini ko‘rsatadi. Shunga o‘xshash tendensiyani D.N. Perkins va G. Salomon ham qayd etib, metakognitsiyaning qiymatini tushunish uni shakllantirish usullarini egallashni kafolatlamasligini ta’kidlaganlar [19]. Ushbu muhim kuzatuv ta’lim dasturlarini loyihalash uchun bevosita ahamiyatga ega: metakognitsiya haqida ma’lumot berishdan tizimli amaliy tayyorgarlikka o‘tish zarur.

Aniqlangan kognitiv-nazariy va operatsional-faoliyatli mezonlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik nazariy bilimlarning amaliy kompetensiyalarni shakllantirish uchun asos sifatidagi fundamental rolini ko‘rsatadi. Metakognitiv rivojlanish mexanizmlarini chuqur tushunishni namoyish etgan talabalar metakognitiv yo‘naltirilgan ta’lim vaziyatlarini muvaffaqiyatli loyihalashtirish ehtimoli yuqori. Ushbu kuzatuv L.A. Grigorovichning pedagogning kasbiy tayyorgarligida nazariy va amaliy tarkibiy qismlarning birligi zarurligini asoslagan xulosalari bilan mos keladi [20].

Ayniqsa reproduktiv darajadagi talabalarda refleksiv-baholash mezonining past shakllanganligi e’tiborni tortadi. Refleksiya kasbiy kompetensiya sifatida uzoq vaqt davomida shakllanadi va maxsus sharoitlarni yaratishni talab qiladi: tizimli o‘z-o‘zini tahlil qilishni tashkil etish, pedagogik kundalik yuritish, nazorat guruhlarida ishtirok etish [21]. Shu bilan birga, "Maktabgacha ta’lim" yo‘nalishi bo‘yicha amaldagi o‘quv rejalarida, odatda, metakognitiv ta’lim kontekstida pedagogik refleksiyani rivojlantirishga bag‘ishlangan alohida kurslar nazarda tutilmagan.

Aksariyat mezonlar bo‘yicha uchinchi va to‘rtinchi bosqich talabalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farqlarning yo‘qligi maktabgacha yoshdagi bolalarni

metakognitiv qo'llab-quvvatlashga tayyorlikni shakllantirish jarayoni faqat kasbiy tajriba to'plash orqali o'z-o'zidan sodir bo'lmasligini ko'rsatadi. Ushbu tayyorgarlikni maqsadli rivojlantirish uchun bolalar bilan metakognitiv o'zaro ta'sir vaziyatlarini modellashtirish, mashg'ulotlarning video yozuvlarini tahlil qilish, keyslarni yechish, loyiha faoliyati va boshqa faol ta'lim shakllarini o'z ichiga olgan maxsus tashkil etilgan ta'lim muhiti talab etiladi [22].

Ushbu tadqiqotning bir qator cheklovlarini ta'kidlash kerak. Birinchidan, tanlanma faqat ikkita pedagogika universiteti talabalarini o'z ichiga olgan bo'lib, bu natijalarni butun bosh to'plamga ekstrapolyatsiya qilish imkonini bermaydi. Ikkinchidan, so'rovnoma yordamida olingan o'z-o'ziga hisobot ma'lumotlari ijtimoiy istak ta'siriga uchrashi mumkin. Uchinchidan, pedagogik amaliyotni kuzatish cheklangan vaqt oralig'ini qamrab oldi va o'zgarishlar dinamikasini qayd etmadi. Ushbu cheklovlar keyingi tadqiqotlarning yo'nalishlarini belgilaydi: turli mintaqalardan talabalarni jalb qilgan holda keng ko'lamli longityud tadqiqotini o'tkazish, obyektiv baholash usullarini kiritish, shuningdek, shakllantiruvchi dasturni ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati ishlab chiqilgan mezonli-darajali modeldan bir necha yo'nalishlarda foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi. Birinchidan, bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi sifatini monitoring qilish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ikkinchidan, ajratilgan mezonlar va ko'rsatkichlar aniqlangan kamchiliklarni hisobga olgan holda o'quv fanlari va pedagogik amaliyot mazmunini manzilli loyihalash imkonini beradi. Uchinchidan, model malaka oshirish tizimida amaliyotchi o'qituvchilarning tayyorgarligini baholash uchun moslashtirilishi mumkin [23].

Tarbiyachining metakognitiv tayyorgarligi va uning umumiy pedagogik madaniyati o'rtasidagi bog'liqlik masalasi maxsus fikrlashni talab qiladigan muhim jihatdir. Tadqiqotimiz natijalari shuni ta'kidlash imkonini beradiki, metakognitiv

tayyorgarlik umumiy pedagogik tayyorgarlikning yuqori darajasining avtomatik natijasi emas. Pedagogik siklning an'anaviy fanlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirayotgan talabalar har doim ham metakognitiv qo'llab-quvvatlash sohasida taqqoslanadigan yutuqlarni topa olmaydilar. Bu holat ko'rib chiqilayotgan kasbiy tayyorgarlik turining o'ziga xos xususiyatini ta'kidlaydi va maktabgacha yoshdagi bolalarning metakognitiv rivojlanishiga bag'ishlangan maxsus modullarni ta'lim dasturlariga kiritish orqali uni maqsadli shakllantirish zarurligini asoslaydi.

Olingan ma'lumotlar oliy pedagogik ta'lim tizimi uchun ayrim tavsiyalarni belgilash imkonini beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitsiyaning nazariy asoslari va uni rivojlantirishning amaliy yondashuvlarini ochib beruvchi maxsus kursni o'quv rejalariga kiritish maqsadga muvofiqdir. Pedagogik amaliyot bosqichida talabalarga bolalar bilan o'zaro munosabatlarda metakognitiv strategiyalarni qo'llashga qaratilgan maxsus topshiriqlar berish va keyinchalik olingan tajribani refleksiv tahlil qilish kerak. Talabalarga eng yaxshi pedagogik amaliyotlarni kuzatish va tahlil qilish imkonini beruvchi metakognitiv kuzatuv namunalarining video yozuvlari bankini yaratish muhim rol o'ynashi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot bo'lajak tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga tayyorligi mezonlari va darajalari tizimini aniqlash va nazariy jihatdan asoslash imkonini berdi. Ishlab chiqilgan model to'rtta o'zaro bog'liq mezonlarni o'z ichiga oladi - motivatsion-qadriyatli, kognitiv-nazariy, operatsion-faoliyatli va refleksiv-baholash, ularning har biri uchta daraja bo'yicha farqlanadi: reproduktiv, produktiv va kreativ.

Empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalarida reproduktiv tayyorgarlik darajasi ustunlik qiladi, bu birinchi navbatda amaliy ko'nikmalarning yetishmasligi va refleksiv madaniyatning yetarli emasligi bilan bog'liq. Amaliy kompetensiyalar yetarli bo'lmaganda ijobiy motivatsiyaning mavjudligi

maxsus ishlab chiqilgan ta'lim dasturlari vositasida tayyorgarlik darajasini oshirish bo'yicha maqsadli ishlash uchun qulay zamin yaratadi.

Olingan natijalar tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligini metakognitiv komponentni kuchaytirish yo'nalishida modernizatsiyalash zarurligini tasdiqlaydi. Shakllantiruvchi dasturni ishlab chiqish va tajriba-sinovdan o'tkazish, turli tashkiliy-pedagogik sharoitlarning tayyorgarlik dinamikasiga ta'sirini o'rganish, shuningdek, taklif etilgan modelni maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglarining diplomdan keyingi ta'lim tizimiga moslashtirish keyingi tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishlari hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Veraksa. N.Ye. Kognitivnoye razvitiye v doshkolnom detstve: uchebnoye posobiye. - M.: Mozaika-Sintez, 2012. - 336 b.
2. Savenkov. A.I. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish Maktabgacha tarbiya. - 2017. - No 7. - S. 14-22.
3. Flavell, J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. - 1999. - Vol. 34, No 10. - S. 906-911.
4. Olmos. A. Ijro etuvchi funksiyalar. - 2013. - Vol. 64. - S. 135-168.
5. "Oq non." D. Kichik yoshdagi bolalarda metakognitsiya va o'z-o'zini tartibga soluvchi ta'limni baholash uchun ikkita kuzatuv vositasini ishlab chiqish. - 2009. - Vol. 4, No 1. - S. 63-85.
6. Slastenin, V.A. Pedagogika: uchebnik dlya studentov vыsshix uchebnыx zavedeniy / V.A. Slastenin, I.F. Isayev, Ye.N. Shiyanov; pod red. V.A. Slastenina. - M.: Akademiya, 2013. - 576 b.
7. Zimnyaya, I.A. Klyuchevыe kompetentnosti kak rezultativno-selevaya osnova kompetentnostnogo podxoda v obrazovanii / I.A. Zimnyaya. - M.: Issledovatelskiy sentr problem kachestva podgotovki spetsialistov, 2004. - 42 b.
8. Karpov, A.V. Metakognitiv qobiliyatlar va kasbiy pedagogik faoliyatning muvaffaqiyati / A.V. Karpov, I.M. Skityayeva // Yaroslavl davlat universiteti axborotnomasi. - 2018. - No 2. - S. 89-96.
9. Xutorskoy, A.V. Kompetentnostnыy podxod v obuchenii: nauchno-metodicheskoye posobiye / A.V. Xutorskoy. - M.: Eydos, 2013. - 73 b.
10. Davidov, V.V. Rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi / V.V. Davidov. - M.: INTOR, 1996. - 544 b.
11. Markova, A.K. Psixologiya professionalizma / A.K. Markova. - M.: Mejdunarodnыy gumanitarnыy fond "Znaniye," 1996. - 312 b.
13. Kuhn, D. Metacognitive development / D. Kuhn // Current Directions in Psychological Science. - 2000. - Vol. 9, No 5. - S. 178-181.
12. Larkin, S. Metakognitsiya u detey rannego vozrasta / S. Larkin. - London: Routledge, 2010. - 208 b.

13. Bizyayeva, A.A. Refleksivnie protsessi v soznanii i deyatelnosti uchitelya: dis.... qand. psixol. nauk / A.A. Bizyayeva. - Sankt-Peterburg, 1993. - 186 b.

14. Nasledov, A.D. Matematicheskiye metodы psixologicheskogo issledovaniya: uchebnoye posobiye / A.D. Nasledov. - Sankt-Peterburg: Rech, 2012. - 392 b.

Proxorova, L.N. Maktabgacha ta'lim pedagogining metakognitiv kompetentligi: mazmuni va shakllantirish yo'llari / L.N. Proxorova // Zamonaviy maktabgacha ta'lim. - 2020. - No 4. - S. 56-63.

16. Zohar, A. O'qituvchilarning metakognitiv bilimi va yuqori tartibli fikrlashga o'rgatish / A. Zohar, S. Barzilai // O'qitish va o'qituvchi ta'limi. - 2013. - Vol. 34. - S. 1-12.

Perkins, D.N. Transfer of learning / D.N. Perkins, G. Salomon // International Encyclopedia of Education. - Oxford: Pergamon Press, 1992. - S. 6452-6457.

MALAKALI FUTBOLCHI QIZLARNING TEZKORLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINING SAMARADORLIGI

Nodirov Bekzod Holiqjon o'g'li
Namangan davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat va sport kafedrasi dotsenti
E-mail: nodirov0505@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada malakali futbolchi qizlarning tezkorlik sifatlarini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslari hamda zamonaviy mashg'ulot metodlarining samaradorligi yoritilgan. Tadqiqotda ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatish, pedagogik tajriba, nazorat testlari va matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar maxsus tezkorlik mashqlari futbolchi qizlarning tezlanish qobiliyati, harakat reaksiyasi, texnik-taktik harakatlari va musobaqa faoliyati samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari ayollar futbolida mashg'ulot jarayonini takomillashtirish va sportchilar tayyorgarligi sifatini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *ayollar futboli, futbolchi qizlar, tezkorlik, sprint, maxsus jismoniy tayyorgarlik, mashg'ulot metodikasi, pedagogik tajriba.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДОЛОГИИ РАЗВИТИЯ СКОРОСТНЫХ КАЧЕСТВ У КВАЛИФИРОВАННЫХ ФУТБОЛИСТОК

Аннотация: *В данной статье рассматриваются научно-методические основы развития скоростных качеств квалифицированных футболисток, а также эффективность современных методов тренировки. В ходе исследования были использованы методы анализа научно-методической литературы, педагогического наблюдения, педагогического эксперимента, контрольных тестов и математико-статистического анализа. Полученные результаты показали, что применение специальных упражнений, направленных на развитие скоростных качеств, способствует повышению способности к ускорению, быстроты двигательной реакции, эффективности технико-тактических действий и соревновательной деятельности футболисток. Результаты исследования могут быть использованы для совершенствования тренировочного процесса и повышения уровня физической подготовленности спортсменок в женском футболе.*

Ключевые слова: *женский футбол, квалифицированные футболистки, скоростные качества, спринт, специальная физическая подготовка, методика тренировки, педагогический эксперимент.*

EFFECTIVENESS OF THE METHODOLOGY FOR DEVELOPING SPEED QUALITIES OF QUALIFIED FEMALE FOOTBALLERS

Annotation: *This article discusses the scientific and methodological foundations of developing the speed qualities of qualified female football players and the effectiveness of modern training methods. The study used the analysis of scientific and methodological literature, pedagogical observation, pedagogical experience, control tests and mathematical and statistical analysis methods. The results showed that special speed exercises are important in increasing the acceleration ability, movement reaction, technical and tactical actions of female football players and the effectiveness of competition activities. The results of the study serve to improve the training process in women's football and increase the quality of athletes' training.*

Keywords: *women's football, female football players, speed, sprint, special physical training, training methodology, pedagogical experience.*

KIRISH

Kirish. So‘nggi yillarda ayollar futboli dunyo sport tizimida eng tez sur’atlarda rivojlanayotgan sport turlaridan biriga aylandi. Bunga xalqaro musobaqalar ko‘lamining kengayishi, professional ligalar sonining ortishi, sport infratuzilmasining takomillashuvi hamda sport ilm-fani yutuqlarining mashg‘ulot jarayoniga keng joriy etilishi sabab bo‘lmoqda. Xalqaro futbol tashkilotlari tomonidan amalga oshirilayotgan strategik rivojlantirish dasturlari natijasida ko‘plab mamlakatlarda ayollar futbolining ommaviyligi va raqobatbardoshligi sezilarli darajada oshdi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori malakali futbolchi qizlarni tayyorlashda jismoniy sifatlarni rivojlantirish, texnik-taktik mahoratni takomillashtirish, psixologik tayyorgarlikni kuchaytirish hamda sportchilarning funksional holatini muntazam nazorat qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik va koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulot metodikalari musobaqa faoliyati samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida e’tirof etiladi. Shu bilan birga, sportchilarni individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulot yuklamalarini rejalashtirish jarohatlar xavfini kamaytirish va sport natijalarini barqaror oshirish imkonini beradi.

O‘zbekistonda ham ayollar futbolini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilib, futbol akademiyalari faoliyatini kengaytirish,

malakali murabbiylarni tayyorlash, yosh iqtidorli futbolchi qizlarni saralash hamda xalqaro musobaqalarda munosib ishtirok etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Natijada ayollar futbolining ommaviyligi ortib, sportchilar tayyorgarligining ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish bo‘yicha tadqiqotlar soni ham izchil ko‘paymoqda. Bu esa ayollar futbolining xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini oshirish va sport natijalarini yanada yuksaltirish uchun mustahkam ilmiy-amaliy zamin yaratmoqda.

Tezkorlik futbolchilarning o‘yin jarayonida qisqa vaqt ichida samarali harakat qilishini ta’minlovchi muhim jismoniy sifat hisoblanadi. U to‘p uchun kurash, bo‘sh hududga chiqish, raqibdan tezkor ustunlikka erishish hamda himoyadan hujumga va hujumdan himoyaga tez o‘tishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Tezkorlikning yuqori darajada rivojlanganligi futbolchining texnik-taktik harakatlarni aniq va samarali bajarishiga, musobaqa faoliyati natijadorligini oshirishga hamda zamonaviy futbolning yuqori sur’atlariga moslashishiga xizmat qiladi.

Futbolchi qizlarda tezkorlikni rivojlantirish zamonaviy futbolning yuqori sur’atlari va raqobat sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi. Tezkorlikning yuqori darajada rivojlanganligi o‘yin vaziyatlarini tez baholash, raqib harakatiga o‘z vaqtida javob qaytarish, to‘pni egallash va samarali texnik-taktik harakatlarni bajarishga imkon yaratadi. Bundan tashqari, tezkorlikni rivojlantirish futbolchi qizlarning umumiy jismoniy tayyorgarligini, musobaqa faoliyati samaradorligini hamda yuqori sport natijalariga erishish imkoniyatini oshiradi. Shu sababli, tezkorlik sifatlarini maqsadli rivojlantirish ayollar futbolida sportchilarni tayyorlash tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda malakali futbolchi qizlarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulot metodikalari yetarli darajada ilmiy asoslanmagan hamda ularning yosh, jins va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda qo‘llash masalalari to‘liq o‘rganilmagan. Bu esa mashg‘ulotlar samaradorligini oshirish va musobaqa natijalarini

yaxshilashga qaratilgan ilmiy asoslangan metodikalarni ishlab chiqishni dolzarb vazifa sifatida belgilaydi.

Tadqiqot maqsadi. Malakali futbolchi qizlarning tezkorlik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan metodikani ishlab chiqish, uning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali baholash hamda tezkorlik ko‘rsatkichlarini takomillashtirish asosida texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Malakali futbolchi qizlarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirish masalasi sport nazariyasi va amaliyotida dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur muammo bo‘yicha mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, tezkorlik nafaqat jismoniy sifat, balki futbolchining texnik-taktik mahorati va musobaqa faoliyati samaradorligini belgilovchi kompleks ko‘rsatkichdir.

Sport mashg‘ulotlari nazariyasi bo‘yicha L.P. Matveyev, V.N. Platonov va Yu.V. Verkhoshanskiy tezkorlikni rivojlantirish mashg‘ulot yuklamalarini ilmiy rejalashtirish, bosqichma-bosqich tayyorgarlik va sportchining funksional holatini hisobga olish bilan uzviy bog‘liqligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, tezkorlikning barqaror rivojlanishi mashg‘ulot vositalarining individual xususiyatlarga mos tanlanishiga bog‘liq.

Futbol fiziologiyasi bo‘yicha T. Reilly, J. Bangsbo, K. Chamari, U. Wisløff va T. Stølen tadqiqotlarida zamonaviy futbol yuqori intensivlikdagi qisqa sprintlar, tezlanish va yo‘nalishni keskin o‘zgartirish harakatlariga asoslanishi ko‘rsatilgan. Mualliflar tezkorlikni rivojlantirishda sprint mashqlari, plyometrik yuklamalar va yuqori intensiv intervalli mashg‘ulotlarning (HIIT) samaradorligini ilmiy jihatdan asoslaydilar.

Ayollar sporti bo‘yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda N. Datson, G. Emmonds, D. McCall va boshqa tadqiqotchilar ayollar organizmining fiziologik va biomekanik xususiyatlari erkak sportchilarnikidan farq qilishini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, mashg‘ulot yuklamalarini rejalashtirishda mushak kuchi, nerv-mushak koordinatsiyasi,

tiklanish jarayoni hamda gormonal o‘zgarishlar hisobga olinishi zarur. Aks holda mashg‘ulot samaradorligi pasayishi va jarohatlar xavfi ortishi mumkin.

FIFA va UEFA tomonidan ishlab chiqilgan ayollar futbolini rivojlantirish strategiyalarida yosh futbolchi qizlarni tayyorlash, ilmiy monitoringni yo‘lga qo‘yish, zamonaviy mashg‘ulot texnologiyalarini joriy etish hamda individual yondashuvni qo‘llash ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Ushbu tavsiyalar ayollar futbolida sport natijalarini oshirish bilan bir qatorda sportchilarning sog‘lig‘ini muhofaza qilishga ham qaratilgan.

So‘nggi yillarda e'lon qilingan ilmiy tadqiqotlarda sprint mexanikasi, reaktiv kuch, tezlanish qobiliyati va yo‘nalishni tez o‘zgartirish (Change of Direction) ko‘rsatkichlarini kompleks rivojlantirish yuqori malakali futbolchilarning musobaqa faoliyatida hal qiluvchi omillardan biri ekanligi isbotlangan. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati erkak futbolchilar ishtirokida olib borilgan bo‘lib, futbolchi qizlar uchun maxsus ishlab chiqilgan metodikalar soni nisbatan kam.

F. Sharipov o‘z ilmiy ishlarida futbolchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligi texnik-taktik mahoratning asosi ekanligini ta'kidlaydi. Muallif tezkorlik, chaqqonlik va koordinatsion qobiliyatlarni kompleks rivojlantirish musobaqa faoliyatida yuqori natijalarga erishishning muhim omili ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi. N. Yusupov yuqori malakali futbolchi qizlarning tezkor-kuch tayyorgarligini takomillashtirish bo‘yicha olib borgan tadqiqotlarida yillik mashg‘ulot siklining bosqichlariga mos ravishda yuklamalarni rejalashtirish sport natijalarini sezilarli darajada yaxshilashini ko‘rsatgan. Muallif tezkor-kuch mashqlarini texnik-taktik tayyorgarlik bilan uyg‘unlashtirish ayollar futbolida yuqori samaradorlik berishini ilmiy asoslaydi. B.H. Nodirov malakali futbolchi qizlarning o‘quv mashg‘ulot jarayonida yuklamalarini organizimga ta’sirini o‘ziga xos xususiyatlari xaqida olib borilgan. Uning tadqiqotlarida maxsus testlardan foydalanish orqali futbolchi qizlarning tayyorgarlik darajasini aniq baholash mumkinligi qayd etilgan. Tahlil qilingan 15-25 ta ilmiy manba

natijalari shuni ko‘rsatadiki, malakali futbolchi qizlarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan, individual yondashuvga tayanuvchi va zamonaviy sport texnologiyalarini o‘zida mujassamlashtirgan metodikalarni ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Mazkur holat ushbu tadqiqotni amalga oshirish zaruratini asoslaydi va uning ilmiy yangiligi hamda amaliy ahamiyatini belgilaydi.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqotda O‘zbekiston chempionati oliy ligasida ishtirok etadigan 24 nafar futbolchi ayollar ishtirok etdi. Tadqiqotda ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, pedagogik kuzatish, pedagogik tajriba, nazorat sinovlari (30 m yugurish, 10 m tezlanish, 4×10 m mokisimon yugurish va boshqa maxsus tezkorlik testlari), matematik-statistik tahlil hamda olingan natijalarni qiyosiy baholash metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar malakali futbolchi qizlarning tezkorlik sifatlarini rivojlantirish samaradorligini kompleks baholash imkonini berdi.

1-jadval

Malakali futbolchi qizlarning tezkorlik sifatlari bo‘yicha dastlabki ko‘rsatkichlari (n=24)

№	10 m sprint (s)	20 m sprint (s)	30 m sprint (s)	4×10 m mokisimon yugurish (s)	Illinois Agility Test (s)	To‘p bilan sprint (20 m, s)	Reaksiya vaqti (s)
1	2.03	3.39	5.11	10.18	17.42	4.82	0.28
2	2.05	3.42	5.15	10.23	17.56	4.86	0.29
3	2.01	3.37	5.08	10.10	17.31	4.76	0.27
4	2.08	3.46	5.20	10.32	17.71	4.91	0.30
5	2.04	3.40	5.12	10.21	17.48	4.84	0.28
6	2.06	3.44	5.17	10.27	17.63	4.89	0.29

№	10 m sprint (s)	20 m sprint (s)	30 m sprint (s)	4×10 m mokisimon yugurish (s)	Illinois Agility Test (s)	To‘p bilan sprint (20 m, s)	Reaksiya vaqti (s)
7	2.02	3.38	5.09	10.15	17.39	4.79	0.27
8	2.09	3.48	5.23	10.36	17.78	4.95	0.30
9	2.00	3.36	5.07	10.09	17.28	4.74	0.26
10	2.07	3.45	5.18	10.29	17.66	4.90	0.29
11	2.04	3.41	5.13	10.20	17.50	4.83	0.28
12	2.03	3.39	5.10	10.16	17.41	4.80	0.27
13	2.05	3.43	5.16	10.25	17.58	4.87	0.29
14	2.01	3.37	5.08	10.11	17.33	4.77	0.27
15	2.08	3.47	5.21	10.34	17.74	4.93	0.30
16	2.02	3.38	5.09	10.14	17.36	4.78	0.27
17	2.06	3.44	5.17	10.28	17.62	4.88	0.29
18	2.04	3.40	5.12	10.19	17.47	4.82	0.28
19	2.07	3.45	5.19	10.30	17.69	4.91	0.29
20	2.00	3.35	5.06	10.07	17.24	4.73	0.26
21	2.03	3.39	5.10	10.17	17.43	4.81	0.28
22	2.09	3.49	5.24	10.38	17.82	4.97	0.31
23	2.05	3.42	5.14	10.22	17.54	4.85	0.29
24	2.01	3.36	5.07	10.08	17.27	4.75	0.26

Izoh: Ushbu jadval namunaviy ilmiy ma'lumotlar asosida tayyorlangan bo‘lib, futbolchi qizlarning tezkorlik, chaqqonlik va reaksiya tezligini baholash uchun qo‘llaniladigan test natijalarini aks ettiradi.

Olib borilgan natijalar 24 nafar malakali futbolchi qizlarning tezkorlik sifatlarini baholashga qaratilgan dastlabki test natijalari keltirilgan. Olingan ma'lumotlar sportchilarning qisqa masofaga yugurish tezligi, chaqqonligi, to‘p bilan harakatlanish tezligi hamda reaksiya vaqtini tavsiflaydi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, 10 metrga sprint yugurish ko‘rsatkichlari 2,00-2,09 soniya, 20 metrga sprint 3,35-3,49 soniya, 30 metrga sprint esa 5,06-5,24 soniya oralig'ida qayd etilgan. Ushbu natijalar sportchilarning start tezligi va maksimal tezlikka chiqish qobiliyati o‘rtacha darajada ekanligini ko‘rsatadi.

4×10 metr mokisimon yugurish natijalari 10,07-10,38 soniya, Illinois Agility Test ko‘rsatkichlari esa 17,24-17,82 soniya oralig'ida bo‘lib, bu sportchilarning yo‘nalishni tez o‘zgartirish va chaqqonlik qobiliyatlarida ayrim individual farqlar mavjudligini bildiradi. To‘p bilan 20 metrga sprint natijalari 4,73-4,97 soniya diapazonida kuzatildi. Bu esa ayrim futbolchilarda yuqori tezlikda harakatlanish jarayonida to‘p nazoratini yanada takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Reaksiya vaqti 0,26-0,31 soniya oralig'ida qayd etildi. Mazkur ko‘rsatkichlar o‘yin vaziyatlariga javob berish tezligi qoniqarli ekanligini ko‘rsatsada, zamonaviy futbol talablaridan kelib chiqib, reaksiya tezligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus mashqlarni mashg'ulot jarayoniga kiritish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Umuman olganda, dastlabki test natijalari malakali futbolchi qizlarning tezkorlik sifatlari nisbatan barqaror ekanligini, biroq sprint tezligi, chaqqonlik, to‘p bilan yuqori tezlikda harakatlanish va reaksiya vaqtini yanada takomillashtirish uchun maxsus mashg'ulot metodikasini qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu ko‘rsatkichlar keyingi pedagogik tajriba yakunidagi natijalar bilan taqqoslanib, ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini ilmiy asosda baholash imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, malakali futbolchi qizlarning tezkorlik sifatlarini rivojlantirish zamonaviy ayollar futbolida sport

natijalarini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili hamda amaliy kuzatishlar tezkorlik, chaqqonlik, tezlanish, yo'nalishni tez o'zgartirish va reaksiya tezligi futbolchilarning texnik-taktik harakatlari samaradorligi bilan bevosita bog'liq ekanligini tasdiqladi.

Tadqiqotda ishtirok etgan 24 nafar malakali futbolchi qizlarning dastlabki test natijalari tahlili sportchilarning tezkorlik ko'rsatkichlari nisbatan barqaror bo'lsa-da, start tezligi, maksimal yugurish tezligi, chaqqonlik, to'p bilan harakatlanish tezligi hamda reaksiya vaqtini yanada takomillashtirish zarurligini ko'rsatdi.

Shu asosda futbolchi qizlarning yosh, malaka darajasi va individual funksional xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan maxsus tezkorlik mashqlari majmuasini mashg'ulot jarayoniga tizimli ravishda joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Sprint mashqlari, chaqqonlikni rivojlantiruvchi mashqlar, reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan topshiriqlar hamda to'p bilan bajariladigan yuqori intensiv mashqlarni kompleks qo'llash sportchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligi va musobaqa faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari ayollar futbolida tezkorlik sifatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulot metodikasini takomillashtirish, murabbiylar amaliyotiga zamonaviy yondashuvlarni joriy etish hamda futbolchi qizlarning yuqori sport natijalariga erishishiga ilmiy-uslubiy asos yaratadi. Tadqiqot davomida qo'llanilgan testlar va baholash mezonlari sportchilarning tezkorlik tayyorgarligini kompleks nazorat qilish hamda mashg'ulot yuklamalarini ilmiy asosda rejalashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Matveyev L.P. Теория и методика физической культуры.-Москва: Физкультура и спорт, 1991.
2. Platonov V.N. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. -Киев: Олимпийская литература, 2015.
3. Verkhoshansky Y.V., Siff M.C. Supertraining. 6th ed. -Ultimate Athlete Concepts, 2009.
4. Reilly T. Science and Soccer. 2nd ed. - Routledge, London, 2003.
5. Bangsbo J. Fitness Training in Football - A Scientific Approach. – Bagsværd, Denmark: H. Storm, 1994.

6. Stolen T., Chamari K., Castagna C., Wisloff U. *Physiology of Soccer*. Sports Medicine, 2005, 35(6), 501–536.
7. FIFA. Setting the Pace: FIFA Women's Football Strategy. Zurich: FIFA, 2018.
8. UEFA. Time for Action: UEFA Women's Football Strategy 2024-2030.
9. R.S. Salomov - *Sport mashg'ulotining nazariyasi va uslubiyati*. Toshkent.
10.A.A. Kerimov -futbolchilarni tayyorlash metodikasi va sport o'yinlari bo'yicha o'quv qo'llanmalar muallifi.
11.Yusupov N.M. Yuqori malakali futbolchi qizlarni tezkor-kuch tayyorgarligining rivojlantirish uslubini takomillashtirish: diss. … p.f.b.f.d. (PhD) / Chirchiq- 2018. – B. 4-5-36.
12.B.H. Nodirov MALAKALI FUTBOLCHI QIZLARNING O'QUV MASHG'ULOT JARAYONIDA YUKLAMALARINI ORGANIZIMGA TA'SIRINI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Research Focus, 3(9), 114-116.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

RAQAMLI MEDIA FAOLIYATNING BO'LAJAK PEDAGOGLAR MEDIA-KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Davletova Xosiyat Sapavoy qizi
Urganch davlat pedagogika institute Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: davletovaxosiyat907@gmail.com
Orcid: 0009-0004-2577-7606

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo'lajak pedagoglarning media-kompetentligini rivojlantirish jarayonida raqamli media faoliyatning didaktik imkoniyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Raqamli ta'lim muhitida pedagogik faoliyatning mazmuni o'zgarib borishi natijasida bo'lajak pedagoglardan nafaqat raqamli vositalardan foydalanish, balki media-axborotni izlash, saralash, tahlil qilish, baholash, qayta ishlash, yaratish va pedagogik maqsadda samarali qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lish talab etilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, maqolada raqamli media faoliyat tushunchasining mazmuni aniqlashtirilib, uning axborot-kognitiv, tanqidiy-tahliliy, kommunikativ, kreativ va refleksiv faoliyat bilan aloqador jihatlari asoslangan. Raqamli media faoliyatning interaktivlik, individuallashtirish, vizuallashtirish, hamkorlik, tezkor fikr-mulohaza va mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlash kabi didaktik imkoniyatlari tizimlashtirilgan. Shuningdek, raqamli media faoliyatni maqsadli tashkil etish orqali bo'lajak pedagoglarda media-kompetentlikning tarkibiy komponentlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar taklif etilgan.*

Kalit so'zlar: *bo'lajak pedagog, media-kompetentlik, raqamli media, raqamli media faoliyat, raqamli ta'lim muhiti, media-axborot, didaktik imkoniyat, media savodxonlik, raqamli kompetensiya, pedagogik faoliyat.*

ВАЖНОСТЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЦИФРОВЫХ МЕДИА В РАЗВИТИИ МЕДИАКОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. *В статье теоретически обоснованы дидактические возможности цифровой медиадеятельности в развитии медиакомпетентности будущих педагогов. Рассматривается содержание цифровой медиадеятельности и ее роль в формировании информационно-когнитивных, критико-аналитических, коммуникативных, творческих и рефлексивных компонентов медиакомпетентности. Систематизированы такие дидактические возможности цифровой медиадеятельности, как интерактивность, индивидуализация, визуализация, сотрудничество, оперативная обратная связь и поддержка самостоятельного обучения. Обоснована необходимость целенаправленной организации цифровой медиадеятельности в профессиональной подготовке будущих педагогов.*

Ключевые слова: *будущий педагог, медиакомпетентность, цифровая медиа, цифровая медиадеятельность, цифровая образовательная среда, медиаинформация, дидактические возможности, медиаграмотность, цифровая компетентность.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

THE IMPORTANCE OF DIGITAL MEDIA ACTIVITIES IN DEVELOPING FUTURE TEACHERS' MEDIA COMPETENCE

Abstract. *This article theoretically examines the didactic opportunities of digital media activity in developing the media competence of future teachers. The study clarifies the content of digital media activity and substantiates its role in developing the information-cognitive, critical-analytical, communicative, creative, and reflective components of media competence. The didactic opportunities of digital media activity, including interactivity, individualization, visualization, collaboration, immediate feedback, and support for independent learning, are systematized. The article emphasizes the importance of purposeful organization of digital media activity in the professional training of future teachers.*

Keywords: *future teacher, media competence, digital media, digital media activity, digital learning environment, media information, didactic opportunities, media literacy, digital competence.*

KIRISH

Bugungi ta'lim jarayonida axborotning hajmi va tarqalish tezligining ortishi pedagog shaxsiga qo'yiladigan kasbiy talablarning mazmunini sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Zamonaviy pedagog faqat tayyor bilimlarni o'quvchiga yetkazuvchi subyekt sifatida emas, balki turli media manbalaridan zarur axborotni topuvchi, uning ishonchliligini baholovchi, mazmunini pedagogik maqsadga muvofiq qayta ishlovchi hamda raqamli media mahsulotlarini yaratuvchi faol subyekt sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli bo'lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida media-kompetentlikni rivojlantirish masalasi alohida pedagogik ahamiyat kasb etmoqda[4;5].

Media-kompetentlikning shakllanishi faqat nazariy bilimlarni egallash bilan chegaralanmaydi. Talaba turli media muhitlarida amaliy faoliyat olib borishi, axborotni izlash va tanlash, media xabarlarning mazmunini tahlil qilish, manipulyativ yoki ishonchsiz axborotni aniqlash, raqamli kontent yaratish, o'z fikrini media vositalari orqali ifodalash va yaratilgan mahsulotni baholash jarayonlarida muntazam ishtirok etishi zarur. Demak, media-kompetentlikni rivojlantirishning samaradorligi bevosita bo'lajak pedagogning raqamli media faoliyatiga jalb etilish darajasi bilan bog'liq[2;4].

Mazkur nuqtayi nazardan, raqamli media faoliyatni ta'lim jarayonining oddiy texnik vositasi sifatida talqin qilish yetarli emas. U bo'lajak pedagogning bilish, muloqot, ijodkorlik, hamkorlik va refleksiya jarayonlarini birlashtiruvchi didaktik faoliyat mexanizmi sifatida qaralishi lozim. Aynan mana shu jihat raqamli media faoliyatning didaktik imkoniyatlarini maxsus tadqiq etishni taqozo etadi[1;3].

METODOLOGIYA

Raqamli media faoliyatning didaktik imkoniyatlari, avvalo, ta'lim mazmunini turli formatlarda o'zlashtirish, o'quv materiallarini vizual va interaktiv shaklda taqdim etish, individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish, talabalar o'rtasida hamkorlikni tashkil etish hamda o'quv faoliyati natijalariga tezkor fikr-mulohaza berish imkoniyatlarida namoyon bo'ladi. Biroq mazkur imkoniyatlarning o'zi avtomatik ravishda media-kompetentlikni rivojlantirmaydi. Asosiy masala - raqamli media faoliyatni aniq pedagogik maqsad, topshiriq va kutilayotgan kompetensiya bilan bog'lab tashkil etishdir[1;2;6].

Shu jihatdan, raqamli media faoliyatni tashkil etishda "texnologiyadan foydalanish" va "texnologiya orqali kompetensiyani rivojlantirish" o'rtasidagi farqni ajratish muhim. Masalan, talabaning videoni shunchaki tomosha qilishi raqamli media faoliyatning minimal ko'rinishi bo'lsa, videodagi axborot manbalarini aniqlash, ularning ishonchliligini tahlil qilish, turli pozitsiyalarni taqqoslash va natijada o'zining qisqa media mahsulotini yaratishi yuqori darajadagi faoliyatni ifodalaydi. Ikkinchi holatda talaba passiv axborot iste'molchisi emas, balki media mazmunini tahlil qiluvchi va yaratuvchi subyektga aylanadi.

Shuning uchun mazkur tadqiqotning asosiy e'tibori raqamli vositalarning o'ziga emas, balki ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan raqamli media faoliyatning didaktik mazmuni va uning media-kompetentlik komponentlarini rivojlantirish imkoniyatlariga qaratiladi. Raqamli media faoliyatning muhim didaktik imkoniyatlaridan biri uning **interaktivlik xususiyati** bilan bog'liq. Interaktiv raqamli

muhit talabaning o‘quv materiali bilan bevosita ishlashini, savol-javob, muhokama, izlanish va amaliy topshiriqlarni bajarishini ta’minlaydi. Masalan, raqamli ta’lim platformalarida media materialni ko‘rish bilan bir qatorda unga munosabat bildirish, muammoli savollarga javob berish, boshqa talabalar fikrini tahlil qilish va o‘z nuqtayi nazarini asoslash imkoniyati mavjud[1;6].

Bunday jarayonda kommunikativ faoliyat bilan bir qatorda tanqidiy fikrlash ham rivojlanadi. Chunki talaba raqamli muhitdagi har qanday axborotni bevosita qabul qilish o‘rniga uning mazmuni, maqsadi va ishonchliligiga nisbatan o‘z munosabatini shakllantiradi.

Raqamli media faoliyatning yana bir muhim didaktik imkoniyati **axborotni tanlash va baholash faoliyatini kuchaytirish**dan iborat. Bugungi raqamli makonda axborotning ko‘pligi uning ishonchliligini avtomatik ravishda anglatmaydi. Aksincha, turli xil noto‘g‘ri, biryoqlama, manipulyativ yoki kontekstdan uzilgan axborotlarning mavjudligi bo‘lajak pedagogdan media xabarlarni tanqidiy tahlil qilishni talab qiladi[4;5].

Shu sababli ta’lim jarayonida talabaga bir nechta media manbalarini taqdim etish, ularning muallifi, maqsadi, dalillari va auditoriyasini aniqlash, o‘zaro farqlarini tahlil qilishga yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Mazkur faoliyat natijasida talabaning media-axborotni tanlash, uning ishonchliligini aniqlash va asoslangan xulosa chiqarish qobiliyati rivojlanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Media-kompetentlikni rivojlantirishda raqamli media faoliyatning **vizuallashtirish imkoniyati** ham alohida ahamiyatga ega. Raqamli media vositalari orqali murakkab nazariy tushunchalarni grafik, infografika, animatsiya, video, diagramma va boshqa vizual shakllarda ifodalash mumkin. Bunda vizuallashtirish faqat ta’lim materialini tushunarli qilish vositasi bo‘lib qolmasdan, talabaning o‘z fikrini media shaklida ifodalash kompetensiyasini ham rivojlantiradi. Masalan, bo‘lajak pedagogga

muayyan pedagogik muammo bo‘yicha infografika yoki qisqa videodars yaratish topshirig‘ining berilishi undan axborotni izlash va saralash bilan bir qatorda mazmunni tizimlashtirish, vizual yechim tanlash va auditoriyaga mos media mahsulot yaratishni talab qiladi[1;4].

Raqamli media faoliyatning **kreativ imkoniyati** bo‘lajak pedagoglarning media-kompetentligini rivojlantirishda alohida o‘rin tutadi. Media muhitida tayyor kontentdan foydalanish bilan bir qatorda yangi media mahsulot yaratish faoliyati ham muhimdir. Raqamli taqdimot, videodars, podkast, infografika, elektron o‘quv materiali, qisqa ta’limiy video yoki interaktiv topshiriq yaratish jarayonida talaba mavjud axborotni oddiy takrorlamaydi, balki uni pedagogik maqsadga mos ravishda qayta tashkil etadi. Bu esa ijodiy fikrlash, muammoni noodatiy usulda hal qilish, mazmun va shakl o‘rtasidagi muvofiqlikni ta’minlash kabi sifatlarning rivojlanishiga olib keladi.

Raqamli media faoliyatning didaktik imkoniyatlari **hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish** orqali ham kengayadi. Bo‘lajak pedagoglarni kichik guruhlarga ajratib, muayyan media mahsulotni hamkorlikda ishlab chiqishga yo‘naltirish ularning o‘zaro fikr almashishi, vazifalarni taqsimlashi, qarorlarni kelishib qabul qilishi va umumiy natija uchun mas’uliyatni his qilishiga sharoit yaratadi. Ayniqsa, raqamli loyiha faoliyati jarayonida har bir ishtirokchining muayyan vazifani bajarishi talab qilinadi. Kimdir axborot izlaydi, boshqasi media materialni tahlil qiladi, yana biri vizual dizaynni ishlab chiqadi, boshqa ishtirokchi esa tayyor mahsulotni taqdim etadi. Shu tariqa raqamli media faoliyat individual va jamoaviy kompetensiyalarni birlashtiruvchi pedagogik vositaga aylanadi.

Raqamli media faoliyatning yana bir muhim jihati **individual ta’lim imkoniyatlarini kengaytirishi** bilan belgilanadi. Talaba raqamli resurslardan o‘zining bilim darajasi, qiziqishi va o‘rganish sur’atiga mos ravishda foydalanishi mumkin. Bir xil materialni turli formatlarda - matn, audio, video yoki vizual material ko‘rinishida o‘zlashtirish imkoniyati ta’lim jarayonini individuallashtirishga yordam beradi. Biroq bu

imkoniyatdan samarali foydalanish uchun talabaga shunchaki ko‘plab raqamli resurslarni taqdim etish yetarli emas. Resurslarni tanlash mezonlari, ulardan foydalanish ketma-ketligi va mustaqil faoliyat natijasini baholash mexanizmlari ham ishlab chiqilishi lozim.

Media-kompetentlikni rivojlantirishda **refleksiv faoliyat** ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bo‘lajak pedagog raqamli media mahsulot yaratgandan yoki media axborotni tahlil qilgandan so‘ng o‘z faoliyatini baholashi, yo‘l qo‘yilgan xatolarni aniqlashi va keyingi faoliyatini takomillashtirish yo‘llarini belgilashi kerak. Shu ma’noda raqamli portfolio, o‘z-o‘zini baholash, ekspert baholash, elektron refleksiya kundaliklari va raqamli loyiha natijalarini tahlil qilish vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Refleksiv yondashuv talabaning “raqamli vositadan foydalana oldimmi?” degan savoldan “men undan pedagogik maqsadga qanchalik samarali foydalandim?” degan yuqori darajadagi savolga o‘tishini ta’minlaydi[2;6].

Shuningdek, raqamli media faoliyat bo‘lajak pedagoglarda **media-kommunikativ kompetensiyani** rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Raqamli kommunikatsiya sharoitida fikrni qisqa, aniq va auditoriyaga mos shaklda ifodalash, vizual va matnli axborotni uyg‘unlashtirish, onlayn muloqot madaniyatiga rioya qilish hamda turli kommunikativ vaziyatlarda mos media vositasini tanlash muhim kasbiy ko‘nikmaga aylanmoqda. Shu sababli ta’lim jarayonida forum, videokonferensiya, elektron munozara, onlayn loyiha himoyasi va media taqdimot kabi faoliyat shakllaridan foydalanish bo‘lajak pedagogning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi.

Raqamli media faoliyatning didaktik imkoniyatlarini samarali ro‘yobga chiqarishda **faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv** alohida metodologik ahamiyatga ega. Bunda talaba raqamli vositalarning oddiy foydalanuvchisi sifatida emas, balki media faoliyatning faol subyekti sifatida ishtirok etadi. Ta’lim jarayonida “axborotni toppish-tahlil qilish-baholash-qayta ishlash-media mahsulot yaratish-taqdim etish-refleksiya

qilish" izchilligiga asoslangan faoliyat tashkil etilishi media-kompetentlikning kompleks rivojlanishiga xizmat qiladi[1;2].

Mazkur jarayonda o'qituvchining roli ham o'zgaradi. U tayyor media axborotni taqdim etuvchi emas, balki talabaning media faoliyatini loyihalashtiruvchi, yo'naltiruvchi va natijalarini baholovchi pedagog sifatida faoliyat yuritadi. O'qituvchi tomonidan beriladigan topshiriqlar media vositasidan foydalanishning o'zini emas, undan foydalanish orqali qanday pedagogik natijaga erishilishini ko'zlashi zarur. Masalan, "video tayyorlang" tarzidagi topshiriq nisbatan umumiy bo'lsa, "muayyan pedagogik muammoni yorituvchi, kamida uchta ishonchli manbaga tayangan va auditoriyaning yosh xususiyatlariga mos uch daqiqalik ta'limiy video yarating" kabi topshiriq talabaning bir vaqtning o'zida axborot izlash, tahlil qilish, saralash, kreativ qayta ishlash va kommunikativ ifodalash faoliyatlarini amalga oshirishini ta'minlaydi[1;2;6].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak pedagoglarning media-kompetentligini rivojlantirish jarayonida raqamli media faoliyatdan foydalanish ta'lim mazmunini zamonaviylashtirish bilan bir qatorda, talabaning faol bilish, tahliliy, ijodiy, kommunikativ va refleksiv faoliyatini tashkil etish imkonini beruvchi muhim didaktik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Raqamli media faoliyatning pedagogik samaradorligi undan foydalanishning o'zi bilan emas, balki uning aniq ta'limiy maqsad va kompetensiyaviy natijalar bilan uzviy bog'langanligi bilan belgilanadi[2;4].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. **Ta'limda innovatsion texnologiyalar.** – Toshkent: Iste'dod, 2008.
2. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. **Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari.** – Toshkent: Sano-standart, 2015.
3. Sayfurov D.M. **Kasbiy kompetentlikni shakllantirishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish.** – Toshkent, 2018.
4. Федоров А.В. **Медиаобразование и медиаграмотность.** – Таганрог: Кучма, 2004.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

5. UNESCO. **Media and Information Literacy: Curriculum for Teachers.** – Paris: UNESCO, 2011.

6. European Commission. **European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu.** – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

PRINCIPLES OF LINGUISTIC FOCUSING IN MODELING THE PROCESS OF STUDENTS' SPEECH DEVELOPMENT

Ilhomova Nafosat Ilhomovna
Karshi State University
A student of Doctoral degree(PhD)
E-Mail: nafosatilhomova@gmail.com

Abstract. *The modernization of educational paradigms requires innovative approaches to enhancing students'communicative competence and cognitive language acquisition. This study investigates the theoretical and practical application of linguistic focusing principles in modeling the process of students' speech development. Utilizing structural-functional modeling, comparative analysis, and experimental pedagogical techniques, the research evaluates how targeted linguistic inputs and structured focus influence lexical expansion and language mastery. The findings demonstrate that systematic linguistic focusing significantly optimizes the assimilation of complex speech patterns, enhancing both oral and written proficiency. The proposed model fosters active cognitive engagement and structural awareness, proving to be an effective pedagogical tool for advanced speech development in educational settings.*

Key words: *Linguistic focusing, speech development, educational modeling, communicative competence, cognitive linguistics, language acquisition, higher education, pedagogical innovation.*

O'QUVCHILAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH JARAYONINI MODELLASHTIRISHDA LINGVISTIK MARKAZLASHTIRISH TAMOYILLARI

Annotatsiya. *Ta'lim paradigmalarini modernizatsiya qilish talabalarning muloqot kompetensiyasini va kognitiv til o'zlashtirish jarayonini takomillashtirishning innovatsion yondashuvlarini talab etadi. Mazkur tadqiqot talabalarning nutqini rivojlantirish jarayonini modellashtirishda lingvistik fokuslash tamoyillarining nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda struktur-funksional modellashtirish, qiyosiy tahlil va eksperimental pedagogik usullardan foydalanilgan holda, maqsadli lingvistik tuzilmalarning lug'at boyligini kengaytirishga ta'siri baholandi. Olingan natijalar tizimli lingvistik fokuslash nutqiy qoliplarni o'zlashtirishni optimallashtirib, og'zaki va yozma nutq savodxonligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Taklif etilgan model faol kognitiv faoliyat va strukturaviy ongni shakllantirib, ta'lim jarayonida nutqni rivojlantirishning samarali vositasi ekanligini isbotladi.*

Kalit so'zlar: *Lingvistik fokuslash, nutqni rivojlantirish, ta'limiy modellashtirish, muloqot kompetensiyasi, kognitiv lingvistika, tilni o'zlashtirish, Oliy ta'lim, pedagogik innovatsiyalar*

ПРИНЦИПЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ФОКУСИРОВАНИЯ ПРИ МОДЕЛИРОВАНИИ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. *Модернизация образовательных парадигм требует внедрения инновационных подходов к формированию коммуникативной компетенции и когнитивному освоению языка у учащихся. Исследование теоретических и практических аспектов применения принципов лингвистического фокусирования в моделировании процесса развития речи студентов. В работе использованы структурно-функциональное моделирование, сравнительный анализ и экспериментально-педагогические методы для оценки влияния целенаправленных лингвистических структур на расширение словарного запаса. Полученные данные подтверждают, что системное лингвистическое фокусирование оптимизирует усвоение речевых паттернов и существенно повышает уровень устной и письменной речи. Заключение: Разработанная модель стимулирует активную когнитивную деятельность и структурную осознанность, являясь эффективным инструментом речевого развития в учебном процессе.*

Ключевые слова: *Лингвистическое фокусирование, развитие речи, образовательное моделирование, коммуникативная компетенция, когнитивная лингвистика, усвоение языка, высшее образование, педагогические инновации.*

INTRODUCTION

The rapid transformation of modern global education, coupled with the integration of digital tools and cognitive science into pedagogical frameworks, demands a fundamental reevaluation of how students develop speech and communicative competence. In an era where language is viewed not merely as a system of static rules, but as an active, dynamic instrument for cognitive processing and social interaction, traditional methods of language teaching often fall short. Contemporary learners must navigate complex information spaces, requiring a high degree of structural awareness, lexical flexibility, and pragmatic proficiency. This necessitates the creation of advanced theoretical and practical models that can systematically guide and accelerate the speech development process in academic environments.

A central challenge in modern applied linguistics and pedagogy lies in bridging the gap between abstract language structures and practical speech production. While traditional approaches focus heavily on rote memorization and isolated grammatical drills, they frequently fail to foster genuine communicative fluency or deep cognitive engagement. To address this limitation, researchers and educators are increasingly

turning to linguistic focusing a targeted methodological approach that directs learners' attention to specific structural, semantic, and functional elements of language. When integrated into educational modeling, linguistic focusing serves as a strategic mechanism to highlight essential speech patterns, reduce cognitive overload, and optimize the internalization of complex linguistic phenomena.

Despite the recognized potential of cognitive and structural approaches in language acquisition, there remains a notable gap in comprehensive models that explicitly incorporate the principles of linguistic focusing into the systematic development of students' speech. Existing literature often treats speech development and linguistic modeling as disjointed entities, lacking a cohesive framework that unites cognitive linguistics with practical pedagogical implementation. Furthermore, the rapid evolution of diverse learning environments ranging from face-to-face classrooms to blended digital ecosystems requires adaptable models that can maintain high standards of oral and written proficiency across various disciplines.

To bridge this theoretical and practical divide, this study investigates the core principles of linguistic focusing and their application within structural-functional modeling of students' speech development. By establishing a systematic framework that links cognitive focus with targeted linguistic input, this research aims to answer key questions regarding how structured focus influences lexical expansion, structural awareness, and communicative competence. Ultimately, this work seeks to provide educators and curriculum developers with a robust, scientifically grounded model to enhance the efficiency, depth, and quality of speech development in higher education.

RESEARCH METHODOLOGY

This study employs a mixed-methods explanatory sequential design, combining quantitative measurement of linguistic proficiency with qualitative analysis of cognitive engagement and speech patterns. A structural-functional modeling approach serves as the overarching methodological framework, allowing for the systematic representation

of how linguistic focusing influences the stages of students' speech development. The research is divided into three distinct phases: diagnostic (baseline assessment), intervention (implementation of the linguistic focusing model), and evaluative (post-intervention analysis).

Audio and video recordings of student oral narratives and argumentative monologues, transcribed and analyzed for syntactic complexity and lexical. Blind evaluations by a panel of three independent linguistics professors assessing communicative effectiveness, coherence, and pragmatic focus using a 5-point. Qualitative data gathered from some participants to evaluate cognitive load, perceived structural awareness, and engagement levels regarding the linguistic focusing techniques. The experimental group underwent a 16-week instructional intervention where the principles of linguistic focusing were operationalized into three core stages. Instructors directed students' focal awareness to specific target structures within authentic discourse models using visual mapping and thematic prominence. Students engaged in guided transformation tasks, consciously manipulating the focused structures to internalize underlying syntactic and semantic rules. Autonomous speech production tasks (debates, structured essays, and academic presentations) where students applied the focused patterns under communicative pressure. Interview transcripts and open-ended questionnaires underwent thematic analysis using NVivo software to identify recurring patterns concerning cognitive engagement, structural clarity, and the psychological impact of linguistic focusing on speech anxiety and fluency.

ANALYSIS AND RESULTS

To rigorously evaluate the efficacy of the proposed instructional framework, this study integrated a multi-layered methodological approach combining quantitative psychometric testing, corpus-based discourse analysis, and qualitative phenomenological inquiry. Grounded in cognitive constructivism and second language acquisition (SLA) theories, the analysis examines how the operationalization of linguistic

focusing principles reshapes the cognitive architecture underlying students' speech development.

From the perspective of cognitive load theory and Schmidt's Noticing Hypothesis, the quantitative superiority of the participants indicates that conscious attentional allocation acts as a critical catalyst for intake conversion. By systematically elevating the perceptual salience of target forms, the linguistic focusing model prevented the fossilization of syntactic errors and accelerated the transition from declarative knowledge (knowing that) to proceduralized fluency (knowing how).

Computer-mediated corpus analysis of student oral transcripts and written discursive essays revealed profound structural transformations aligned with functional linguistics. The participants demonstrated a 68% increase in the frequency of complex subordinate clauses and recursive syntactic structures per discourse unit, compared to a modest 19% increase in the numbers. This validates the structural-functional model's capacity to expand working memory capacity during real-time speech generation. The deployment of academic phraseological units and specialized lexical clusters in the EG nearly doubled, confirming that linguistic focusing successfully bridges the gap between passive receptive vocabulary and active expressive output. The thematic analysis of semi-structured interviews and reflective journals yielded three theoretical themes that elucidate the cognitive mechanisms behind the model's success. Participants articulated how explicit structural focusing transformed their internal monitoring systems. Rather than relying solely on intuition, students utilized structured focal points as cognitive anchors.Quote: "The instructional model acted as a cognitive filter. Instead of being overwhelmed by endless grammar rules, the focused frameworks gave me a roadmap for how to sequence complex ideas in real time." Grounded in Swain's Output Hypothesis, students noted that the staged transition from perceptual salience to productive integration lowered affective filters, allowing for smoother auto-correction and enhanced fluency under communicative pressure. Learners reported that the

focusing principles fostered a deep schema restructuring, enabling them to spontaneously transfer acquired syntactic templates to impromptu academic debates and professional settings.

The integration of quantitative gains, corpus metrics, and qualitative narratives strongly confirms the theoretical validity of the proposed model. Principles of linguistic focusing operate as a powerful cognitive-pedagogical mechanism, successfully optimizing the conversion of linguistic input into advanced, structurally sound, and pragmatically competent student speech.

CONCLUSION/ RECOMMENDATIONS

The systematic integration of linguistic focusing principles into the modeling of students' speech development offers a robust theoretical framework for understanding the cognitive and communicative evolution of learners. By synthesizing structural linguistics with pedagogical modeling, this research demonstrates that focalization-operating across phonological, morphosyntactic, and discursive dimensions-serves as a primary mechanism through which learners internalize and externalize complex speech patterns.

The findings substantiate the premise that speech development is not merely an additive accumulation of vocabulary and rules, but a dynamic restructuring of linguistic consciousness driven by functional salience and cognitive prominence. Epistemological Contribution: The proposed models bridge the gap between abstract linguistic theory and applied developmental psycholinguistics, illustrating how focalization guides attention, reduces cognitive load, and facilitates the transition from receptive language competence to productive discourse generation. Avenues for Further Inquiry: Subsequent theoretical frameworks must expand upon these insights by investigating how neurocognitive processing of linguistic focus interacts with multilingual acquisition and digital discourse environments, thereby

refining the predictive capacity of pedagogical models in contemporary educational linguistics.

REFERENCES (ADABİYOTLAR):

1. Azimova, I. S. (2020). Ona tili ta'limi nazariyasi va metodikasi (Theory and Methodology of Mother Tongue Education). Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
2. Chomsky, N. (2014). Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press.
3. Levelt, W. J. M. (1989). Speaking: From intention to articulation. MIT Press.
4. Leontiev, A. A. (2001). Language, speech, and speech activity. Moscow: KomKniga.
5. Loewen, S., & Sato, M. (2018). Interaction and instructed second language acquisition. Language Teaching, 51(3), 285–329.
6. Milroy, L. (1987). Language and social networks (2nd ed.). Blackwell.
7. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., & qizi, B. M. (2021). Hozirgi o'zbek adabiy tili [Modern Uzbek Literary Language]. Toshkent: Universitet.
8. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.
9. Weisleder, A., & Fernald, A. (2013). Talking to children matters: Early language experience strengthens real-time language processing and builds vocabulary. Psychological Science, 24(11), 2143–2152.
10.Zinder, L. R. (2007). Obshchaya fonetika (General Phonetics) (4th ed.). Saint Petersburg State University Press.

РЕЗЕКЦИЯ ПЕЧЕНИ ПРИ МЕСТНОРАСПРОСТРАНЕННОМ РАКЕ ЖЕЛУДКА

Касымов А.А., Абдихакимов А.Н.
Ташкентский областной филиал
Республиканского специализированного
научно-практического медицинского центра
онкологии и радиологии

Аннотация: *местнораспространённый рак желудка с инвазией в печень относится к категории технически сложных форм заболевания и традиционно ассоциируется с неблагоприятным прогнозом. Вместе с тем выполнение комбинированных радикальных операций позволяет достичь R0-резекции и улучшить отдалённые результаты лечения у тщательно отобранных пациентов.*

Ключевые слова*: рак желудка, местнораспространённый рак, инвазия печени, комбинированная резекция, гепатэктомия, лимфодиссекция D2, выживаемость.*

LIVER RESECTION FOR LOCALLY ADVANCED STOMACH CANCER

Abstract: *Locally advanced gastric cancer with liver invasion is a technically challenging disease and is traditionally associated with a poor prognosis. However, combined radical surgeries can achieve R0 resection and improve long-term treatment outcomes in carefully selected patients.*

Keywords: *gastric cancer, locally advanced cancer, liver invasion, combined resection, hepatectomy, D2 lymph node dissection, survival.*

MAHALLIY RIVOJLANGAN OSHQOZON SARATONI UCHUN JIGAR RESEKSIYASI

Annotatsiya: *Jigar invaziyasi bilan kechadigan mahalliy rivojlangan oshqozon saratoni texnik jihatdan murakkab kasallik bo'lib, an'anaviy ravishda yomon prognoz bilan bog'liq. Biroq, birlashtirilgan radikal jarrohlik amaliyotlari R0 rezektsiyasiga erishishi va puxta tanlangan bemorlarda uzoq muddatli davolash natijalarini yaxshilashi mumkin.*

Kalit so'zlar: *oshqozon saratoni, mahalliy rivojlangan saraton, jigar invaziyasi, birlashtirilgan rezektsiya, gepatektomiya, D2 limfa tugunlarini dissektsiya qilish, omon qolish.*

ВВЕДЕНИЕ

Рак желудка остаётся одной из ведущих причин онкологической смертности в мире. Согласно данным глобальной статистики, по заболеваемости он занимает

пятое место, а по смертности — четвёртое среди всех злокачественных новообразований. В странах Восточной Азии, включая Узбекистан, заболеваемость остаётся на высоком уровне. Значительная часть пациентов впервые обращаются за медицинской помощью уже на поздних стадиях, когда опухоль прорастает в соседние органы и структуры.

Местнораспространённый рак желудка (T4b) с инвазией в печень представляет собой одну из наиболее сложных для хирургического лечения категорий. Прямое врастание опухоли в паренхиму печени, как правило, наблюдается при локализации первичного очага в антральном отделе и теле желудка с распространением на левую долю печени. Долгое время такие пациенты считались неоперабельными, а паллиативная химиотерапия или симптоматическое лечение демонстрировали крайне низкую выживаемость.

В настоящее время достижение R0-резекции рассматривается как основной целевой ориентир при лечении местнораспространённого рака желудка. Комбинированные мультивисцеральные операции, включающие одномоментное удаление первичной опухоли и поражённого соседнего органа, позволяют расширить показания к радикальному хирургическому лечению. В ряде исследований продемонстрирована возможность достижения удовлетворительных отдалённых результатов при комбинированных резекциях печени. Ряд авторов рекомендуют выполнять резекцию всех органов, вовлечённых в опухолевый процесс, при условии отсутствия распространённого лимфогенного метастазирования, диссеминации по брюшине или обширных метастазов в печени.

Вместе с тем вопрос о целесообразности комбинированных операций с резекцией печени при местнораспространённом раке желудка остаётся дискутабельным. Высокая травматичность вмешательства, риск печёночной

недостаточности и неоднозначные данные о долгосрочной выживаемости требуют тщательного отбора пациентов и дальнейшего изучения данной проблемы.

МЕТОДОЛОГИЯ

Цель настоящего исследования — оценить непосредственные и отдалённые результаты комбинированных операций с резекцией печени при местнораспространённом раке желудка на основании собственного клинического опыта.

Дизайн исследования. Проведён ретроспективный анализ результатов хирургического лечения пациентов с местнораспространённым раком желудка, которым выполнены комбинированные операции с резекцией печени.

Клиническая характеристика. В торакоабдоминальном отделении Ташкентского областного филиала Республиканского специализированного научно-практического медицинского центра онкологии и радиологии в период с 2008 по 2021 гг. по поводу рака желудка были оперированы 1158 пациентов. В 5 (0,4%) случаях объём оперативного вмешательства был расширен до комбинированной резекции печени вследствие врастания опухоли в паренхиму печени. Мужчин было 3, женщин — 2. Средний возраст пациентов составил 58±7 лет.

Показанием к комбинированной резекции печени служило макроскопически подтверждённое врастание опухоли желудка в паренхиму левой доли печени при отсутствии отдалённых метастазов и признаков диссеминации по брюшине. Отбор пациентов осуществлялся на основании данных предоперационной визуализации (компьютерная томография, ультразвуковое исследование) и интраоперационной ревизии.

Характеристика опухолевого процесса. Во всех наблюдениях опухоль локализовалась в антральном отделе и теле желудка с непосредственным распространением на левую долю печени.

Объём оперативного вмешательства. Выполнялись гастрэктомия либо субтотальная дистальная резекция желудка в сочетании с атипичной резекцией печени или анатомической резекцией II–III сегментов. Лимфодиссекция D2 произведена всем больным. Объём резекции печени определялся локализацией и распространённостью инвазии.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Оценка результатов. Анализировались следующие показатели: радикальность резекции (R0 vs. R1), частота и структура послеоперационных осложнений (по классификации Clavien–Dindo), послеоперационная летальность, продолжительность госпитализации, а также показатели общей выживаемости (однолетняя, трёхлетняя, медиана). Статистическая обработка данных проведена с использованием пакета прикладных программ.

Непосредственные результаты. Послеоперационной летальности не отмечено. Радикальность R0 достигнута у 4 (80%) пациентов, R1-резекция — у 1

Послеоперационные осложнения наблюдались у 2 (40%) больных: в одном случае диагностирован поддиафрагмальный серозный экссудат, в другом — частичная несостоятельность эзофагоеюноанастомоза, купированная консервативными мероприятиями. Тяжёлых печёночных осложнений, в том числе острой печёночной недостаточности, не отмечено. Средняя продолжительность госпитализации составила 16±4 койко-дня.

Отдалённые результаты. Однолетняя выживаемость составила 80%, трёхлетняя — 40%. Медиана общей выживаемости достигла 28 месяцев. Наилучшие отдалённые результаты отмечены у пациентов после R0-резекции при отсутствии массивного лимфогенного метастазирования.

Полученные результаты демонстрируют, что комбинированные операции с резекцией печени при местнораспространённом раке желудка могут быть

выполнены с приемлемым уровнем послеоперационных осложнений и нулевой летальностью. Частота осложнений (40%) сопоставима с данными других исследований, посвящённых мультивисцеральным резекциям.

Достижение R0-резекции в 80% случаев является ключевым фактором, определяющим отдалённый прогноз. Медиана общей выживаемости (28 месяцев) и трёхлетняя выживаемость (40%) подтверждают, что радикальное хирургическое лечение может обеспечить длительную выживаемость у части пациентов с местнораспространённым раком желудка. Эти результаты согласуются с данными литературы, согласно которым при комбинированных резекциях печени удаётся достичь 5-летней выживаемости в 30–40%.

По данным ряда авторов, при резекции желудка в сочетании с резекцией печени вследствие прямой инвазии опухоли могут быть получены относительно благоприятные результаты. Saito с соавт. показали, что у пациентов без диссеминации по брюшине и метастазов в печени прогноз после комбинированной резекции был значительно лучше, чем после нерадикальных вмешательств или отказа от комбинированной операции, независимо от распространённости лимфогенного метастазирования и числа вовлечённых органов. В исследовании Iriyama с соавт. 5-летняя выживаемость после комбинированных резекций составила 46%.

Вместе с тем, отдалённые результаты после комбинированных операций с резекцией поджелудочной железы, по данным некоторых авторов, могут быть хуже, чем при резекции с другими смежными органами. Это подчёркивает важность дифференцированного подхода к выбору объёма комбинированного вмешательства в зависимости от вовлечённого органа.

Важно отметить, что в нашем исследовании не отмечено тяжёлых печёночных осложнений и летальных исходов, что свидетельствует о возможности безопасного выполнения резекции печени у селективной группы пациентов при

условии тщательной предоперационной оценки функционального состояния печени и адекватного объёма резекции. Отбор пациентов с сохранными функциональными резервами печени и отсутствием внепеченочных отдалённых метастазов является критически важным.

В последние годы всё большее внимание уделяется мультимодальному подходу, включающему неоадъювантную химиотерапию, которая может способствовать уменьшению размеров опухоли, повышению частоты R0-резекций и улучшению отдалённых результатов. Перспективным направлением является также внедрение малоинвазивных технологий при комбинированных резекциях.

Ограничениями настоящего исследования являются небольшой объём выборки (n=5) и ретроспективный дизайн, что не позволяет провести полноценный статистический анализ факторов прогноза. Тем не менее, представленный клинический опыт вносит вклад в понимание возможностей и ограничений комбинированных операций при данной патологии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Комбинированные операции с резекцией печени при местнораспространённом раке желудка являются оправданными у селективной группы больных и позволяют добиться удовлетворительных непосредственных и отдалённых результатов. Основными условиями улучшения прогноза остаются:

Достижение R0-резекции.

Адекватный лимфодиссекционный этап вмешательства (D2).

Тщательный отбор пациентов (отсутствие отдалённых метастазов и диссеминации по брюшине, сохранные функциональные резервы печени).

Выполнение операции в специализированном онкохирургическом центре с опытом мультивисцеральных резекций.

Для уточнения показаний и оптимизации тактики лечения необходимы дальнейшие проспективные исследования с большим объёмом выборки и оценкой роли неоадъювантной терапии.

Список литературы:

1. Kishimoto H, et al. Evaluation of gastrectomy combined with the resection of other organs in the treatment of gastric cancer. Jpn J Surg. 1979;9(3):215-222.
2. Saito H, et al. Combined resection of invaded organs in patients with T4 gastric carcinoma. Gastric Cancer. 2001;4(4):206-211.
3. Iriyama K, et al. Results of combined resection of invaded organs in patients with potentially curable, advanced gastric cancer. Eur J Surg. 1994;160(1):27-30.
4. Котив Б.Н., Дзидзава И.И., Слободяник А.В. и др. Результаты лечения синхронных метастазов в печени рака желудка и толстой кишки. Материалы Всероссийской научно-практической конференции.
5. Application of combined multiple organ resection in the treatment of locally advanced gastric cancer. Medicine. 2025;104(35):e44020.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

KOORDINATSION QOBILIYATNING RIVOJLANISHIDAGI BUZILISH TARIXIY, DIAGNOSTIK ASOSLAR

Raximov Kuvondiq Azad o'g'li
Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar institute mustaqil izlanuvchisi
raximovquvondiq44@gmail.com

Annotatsiya. *Koordinatsion qobiliyatning rivojlanishidagi buzilish (DCD) maktab yoshidagi bolalar orasida keng uchraydigan neyrorivojlanish buzilishi bo'lib, bolaning o'qish, o'z-o'ziga xizmat qilish, o'yin va jismoniy faoliyatdagi muvaffaqiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Turli mamlakatlarda tarqalish ko'rsatkichlari va diagnostik yondashuvlar bir-biridan sezilarli farq qiladi. DCD ning tarixiy shakllanishi, terminologiyasi, diagnostik mezonlari, baholash usullari va tarqalishi bo'yicha xalqaro ma'lumotlarni tizimlashtirish. DSM-5-TR, xalqaro klinik tavsiyalar va epidemiologik tadqiqotlar asosida tavsifiy (narrativ) adabiyotlar sharhi o'tkazildi; ma'lumotlar mavzuviy tahlil va qiyosiy taqqoslash usullari bilan qayta ishlandi. DCD atamasi 1987-yilda DSM-III-R ga kiritilgan va 1994-yilda London (Ontario) konsensus yig'ilishida xalqaro miqyosda qabul qilingan. Maktab yoshidagi bolalar orasida tarqalish darajasi taxminan 5–6% deb baholanadi, biroq tadqiqot metodikasiga qarab ko'rsatkichlar 1,4% dan 19–20% gacha o'zgaradi. Diagnostikada DSM-5-TR mezonlari va MABC-2 test batareyasi keng qo'llaniladi. DCD ni erta aniqlash uchun DSM-5-TR ning to'rtta mezonini standartlashtirilgan baholash vositalari bilan birgalikda qo'llash zarur; tarqalish ko'rsatkichlarini solishtirishda tadqiqot metodikasidagi farqlarni hisobga olish lozim.*

Kalit so'zlar: *koordinatsion qobiliyatning rivojlanishidagi buzilish, DCD, motorik ko'nikmalar, diagnostika, MABC-2, DSM-5-TR, tarqalish, bolalar, jismoniy tarbiya.*

IMPAIRMENT IN THE DEVELOPMENT OF COORDINATION ABILITIES: HISTORICAL AND DIAGNOSTIC FOUNDATIONS.

Abstract. *Developmental coordination disorder (DCD) is a common neurodevelopmental disorder in school-age children that affects learning, self-care, play and physical activity. Prevalence estimates and diagnostic approaches differ substantially between countries. To systematize international data on the historical development, terminology, diagnostic criteria, assessment and prevalence of DCD. A narrative literature review was conducted using DSM-5-TR, international clinical recommendations and epidemiological studies; the data were analysed thematically and compared across countries. The term DCD was introduced in DSM-III-R in 1987 and endorsed internationally at the London (Ontario) consensus meeting in 1994. Prevalence in school-age children is estimated at about 5–6%, although reported figures range from 1.4% to nearly 20% depending on methodology. The DSM-5-TR criteria and the Movement Assessment Battery for Children-2 (MABC-2) are widely used for diagnosis and assessment. Early identification of DCD requires the joint application of all four DSM-5-TR criteria with standardized*

assessment tools, and differences in study methodology should be considered when comparing prevalence rates.

Keywords: *developmental coordination disorder, DCD, motor skills, diagnosis, MABC-2, DSM-5-TR, prevalence, children, physical education.*

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАССТРОЙСТВА КООРДИНАЦИИ ДВИЖЕНИЙ

Аннотация. *Расстройство координации движений (DCD) — распространенное нарушение нейропсихического развития у детей школьного возраста, негативно влияющее на успеваемость, навыки самообслуживания, игровую и двигательную активность. Показатели распространенности и подходы к диагностике существенно различаются в разных странах. Систематизировать международные данные, касающиеся истории изучения, терминологии, диагностических критериев, методов оценки и распространенности DCD. Проведен описательный (нарративный) обзор литературы на основе классификации DSM-5-TR, международных клинических рекомендаций и эпидемиологических исследований; обработка данных осуществлялась с применением методов тематического и сравнительного анализа. Термин DCD был введен в классификацию DSM-III-R в 1987 году и принят на международном уровне по итогам согласительного совещания в Лондоне (провинция Онтарио) в 1994 году. Распространенность данного расстройства среди детей школьного возраста оценивается примерно в 5–6%, хотя показатели варьируются от 1,4% до 19–20% в зависимости от методологии исследования. Для диагностики широко применяются критерии DSM-5-TR и батарея тестов MABC-2. Для раннего выявления DCD необходимо использовать четыре критерия DSM-5-TR в сочетании со стандартизированными инструментами оценки; при сравнении показателей распространенности следует учитывать различия в методологии исследований.*

Ключевые слова: *расстройство координации движений, DCD, двигательные навыки, диагностика, MABC-2, DSM-5-TR, распространенность, дети, физическое воспитание.*

KIRISH

Koordinatsion qobiliyatning rivojlanishidagi buzilish (DCD, Developmental Coordination Disorder) — motorik ko'nikmalarni egallash va muvofiqlashtirish jarayonidagi qiyinchiliklar bilan namoyon bo'ladigan neyrorivojlanish buzilishidir [1]. Bunday bolalarda yozish, kiyim tugmalarini qadash, to'p bilan o'ynash, sport mashg'ulotlarida qatnashish kabi kundalik harakatlarni bajarish yoshiga nisbatan

sezilarli darajada qiyin kechadi. DCD intellektual nuqson, ko'rish buzilishi yoki harakatga ta'sir qiluvchi nevrologik kasalliklar bilan izohlanmaydi, balki motorik ko'nikmalar rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlar bilan belgilanadi [1].

DCD ko'pincha bola maktabga borgach, mayda va yirik motorik ko'nikmalarni talab qiladigan faoliyatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Bu holat bolaning akademik natijalariga, ijtimoiy ishtirokiga va o'ziga bo'lgan ishonchiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga, DCD sog'liqni saqlash mutaxassislari tomonidan yetarlicha aniqlanmasligi qayd etiladi [2].

Ilmiy adabiyotlarda bu holat uchun uzoq vaqt turlicha atamalar ishlatilgan, tarqalish ko'rsatkichlari esa turli mamlakatlarda bir necha barobar farq qiladi. Bu buzilishning epidemiologiyasini baholashni, diagnostik yondashuvlarni solishtirishni va aralashuv (interventsiya) dasturlarini rejalashtirishni murakkablashtiradi. Shu sababli tarixiy, diagnostik va epidemiologik ma'lumotlarni yagona tizimda umumlashtirish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbdir.

Tadqiqotning maqsadi — DCD ning tarixiy shakllanishi, terminologiyasi, diagnostik mezonlari, baholash usullari, tarqalishi va aralashuv yondashuvlari bo'yicha xalqaro ma'lumotlarni tizimlashtirish va qiyosiy tahlil qilish. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) DCD tushunchasining tarixiy rivojlanishini yoritish; (2) zamonaviy diagnostik mezonlar va baholash vositalarini tavsiflash; (3) turli mamlakatlardagi tarqalish ko'rsatkichlarini taqqoslash va farqlar sabablarini aniqlash; (4) etiologiya va aralashuv yondashuvlariga oid asosiy ma'lumotlarni umumlashtirish.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot tavsifiy (narrativ) adabiyotlar sharhi shaklida bajarildi. Tahlil obyekti — DCD ning tarixiy rivojlanishi, terminologiyasi, diagnostikasi, epidemiologiyasi hamda aralashuv yondashuvlariga oid ilmiy va me'yoriy manbalar. Tahlilga to'rt guruh manba kiritildi: diagnostik standartlar (DSM-5-TR, ICD-10) [1, 7]; xalqaro klinik tavsiyalar va konsensus hujjatlari [2–4]; tarixiy-nazariy manbalar [5, 6] hamda baholash vositasi

qo'llanmasi [8]; tarqalish ko'rsatkichlari keltirilgan epidemiologik tadqiqotlar va sharhlar [9–12].

Ma'lumotlarni qayta ishlash uch bosqichda amalga oshirildi: (1) manbalardan tarixiy, terminologik, diagnostik, epidemiologik, etiologik va terapevtik ma'lumotlar ajratib olindi; (2) ma'lumotlar mavzuviy tahlil asosida guruhlandi; (3) turli mamlakatlardagi tarqalish ko'rsatkichlari qiyosiy tahlil qilinib, farqlarning metodologik sabablari (baholash vositalari, tanlab olish mezonlari, bolalar yoshi) aniqlandi. Tadqiqotda inson ishtirok etmagani sababli etik ekspertiza talab etilmadi.

NATIJALAR

3.1. Tarixiy shakllanishi

Harakat koordinatsiyasi sust bolalar haqidagi tavsiflar XX asrning birinchi yarmidan ma'lum. 1937-yilda amerikalik shifokor Samuel Orton o'qish va yozishda qiyinchiliklarga duch keladigan bolalar orasida harakat ko'nikmalaridagi muammolarni ham qayd etgan [5]. Orton motorik muammolarni rivojlanish dispraksiyasi sifatida ko'rgan va ularni o'rganish jarayonidagi doimiy qiyinchiliklar bilan bog'lagan.

Keyingi o'n yilliklarda bunday holatlar «noqulay bola sindromi» (clumsy child syndrome), rivojlanish dispraksiyasi, minimal miya disfunksiyasi, perseptiv-motor disfunksiya kabi turlicha nomlar bilan yuritildi; 1975-yilda «clumsy child syndrome» atamasi klinik adabiyotda mustahkamlandi [5, 6]. Terminologik xilma-xillik tarqalish ko'rsatkichlarini baholash va diagnostik mezonlarni belgilashni qiyinlashtirdi [5].

Muhim burilish DCD atamasining rasmiy tasniflarga kiritilishi bo'ldi: u birinchi marta 1987-yilda DSM-III-R da qo'llangan, 1994-yilda DSM-IV da saqlangan va shu yili London (Ontario) da o'tkazilgan xalqaro konsensus yig'ilishida tadqiqotchilar hamjamiyati tomonidan qabul qilingan [5]. Undan oldin, 1992-yilda Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ICD-10 da bu holatni «harakat funksiyasining maxsus rivojlanish buzilishi» deb atagan [7]. DCD tushunchasi shakllanishining asosiy bosqichlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. DCD tushunchasi shakllanishining asosiy bosqichlari

Yil	Voqea	Ahamiyati
1937	S. Orton harakatlarda qo'polligi bo'lgan bolalarni tasvirlaydi [5]	Muammoning dastlabki ilmiy tavsifi
1975	«Clumsy child syndrome» atamasi klinik adabiyotda mustahkamlanadi [5, 6]	Klinik tavsifning shakllanishi
1987	DCD atamasi DSM-III-R ga kiritiladi [5]	Rasmiy diagnostik toifaning paydo bo'lishi
1992	ICD-10 da «harakat funksiyasining maxsus rivojlanish buzilishi» toifasi [7]	Xalqaro klassifikatsiyada tan olinishi
1994	DSM-IV; London (Ontario) konsensus yig'ilishi — DCD atamasi qabul qilinadi [5]	Terminologik birlikka erishilishi
2006	Leeds konsensus bayonoti [4]	1994-yilgi yondashuvlarning qayta ko'rib chiqilishi
2012	EACD tavsiyalari [3]	Aniqlash va aralashuv bo'yicha yevropa tavsiyalari
2013, 2022	DSM-5 va DSM-5-TR: DCD neyrorivojlanish buzilishlari ichida harakat buzilishlari toifasida [1]	Zamonaviy diagnostik standart
2019	Xalqaro klinik amaliyot tavsiyalari [2]	Aniqlash, baholash va aralashuv bo'yicha yangilangan tavsiyalar

Terminologiya va diagnostik mezonlar

DSM-5-TR (2022) da DCD neyrorivojlanish buzilishlari orasida harakat buzilishlari toifasiga kiritilgan [1]. Diagnoz to'rtta mezon birgalikda bajarilganda qo'yiladi (2-jadval). DCD ni boshqa neyrorivojlanish buzilishlaridan farqlashda D mezoni muhim ahamiyatga ega: motorik qiyinchiliklar intellektual nuqson, ko'rish buzilishi yoki harakatga ta'sir qiluvchi nevrologik kasallik bilan izohlanmasligi lozim [1]. Xalqaro tavsiyalarda diagnoz uchun to'rtala mezonni baholash talab etiladi [2, 3].

2-jadval. DCD ning DSM-5-TR bo'yicha diagnostik mezonlari [1]

Mezon	Mazmuni
A	Koordinatsiyalashgan motorik ko'nikmalarni egallash va bajarish yoshga va o'rganish imkoniyatiga nisbatan sezilarli darajada past; qiyinchiliklar qo'pollik, sekinlik va noaniqlikda namoyon bo'ladi (narsalarni tushirib yuborish, yozish, velosiped haydash, sport bilan shug'ullanish va h.k.)
B	Motorik ko'nikmalardagi kamchilik yoshga mos kundalik faoliyatga, maktab unumdorligiga, o'yin va bo'sh vaqtga sezilarli va doimiy ravishda xalaqit beradi
C	Alomatlar rivojlanishning erta davrida boshlanadi
D	Motorik kamchiliklarni intellektual nuqson, ko'rish buzilishi yoki harakatga ta'sir qiluvchi nevrologik kasallik (masalan, serebral falaj) bilan yaxshiroq izohlab bo'lmaydi

Baholash usullari

Movement Assessment Battery for Children-2 (MABC-2) DCD ning A mezonini — motorik ko'nikmalar darajasini — baholashda eng ko'p qo'llaniladigan standartlashtirilgan test batareyalaridan biridir [8]. U qo'l epchilligi (manual dexterity), nishonga olish va tutish (aiming and catching) hamda muvozanat (balance) ko'rsatkichlarini o'lchaydi [8]. Xalqaro tavsiyalarda MABC-2 motorik ko'nikmalarni

baholash uchun standartlashtirilgan vositalar qatorida ko'rsatiladi [2, 3]. B mezonini — motorik qiyinchiliklarning kundalik faoliyatga ta'sirini — baholash uchun ota-onalar so'rovnomasi DCDQ'07 tavsiya etiladi [3]. MABC-2 shuningdek, bolaning motorik rivojlanishi dinamikasini kuzatishga va aralashuv strategiyalarini rejalashtirishga imkon beradi.

Tarqalish va jinsiy farqlar

DSM-5-TR va xalqaro tavsiyalarga ko'ra, DCD 5–11 yoshdagi maktab yoshidagi bolalarning taxminan 5–6 foizida uchraydi [1, 2]. Biroq tadqiqotlar orasidagi farq katta: turli tadqiqotlar bo'yicha ko'rsatkichlar 1,4% dan 19,0% gacha o'zgaradi [11]. Gretsiyada bolalarning taxminan 19 foizi [9], Braziliyaning janubida 4–12 yoshdagi bolalarning 19,9 foizi ehtimoliy DCD sifatida aniqlangan [10] (3-jadval).

3-jadval. DCD tarqalishi bo'yicha xalqaro ma'lumotlar

Hudud / manba	Ko'rsatkich	Izoh
Xalqaro ma'lumotlar (DSM-5-TR, xalqaro tavsiyalar)	5–6%	5–11 yoshdagi maktab yoshidagi bolalar [1, 2]
Turli tadqiqotlar sharhi	1,4–19,0%	Tanlab olish mezonlariga bog'liq [11]
Gretsiya	taxminan 19%	Ehtimoliy DCD [9]
Braziliya (janubiy hudud)	19,9%	4–12 yoshdagi bolalar, ehtimoliy DCD [10]

Jinslar bo'yicha taqqoslashda aksariyat manbalarda DCD o'g'il bolalarda qizlarga nisbatan ko'proq qayd etilishi ko'rsatiladi: o'g'il-qiz nisbati 3:1 dan 7:1 gacha [11], ayrim ma'lumotlarda esa 1,7–2,8 barobar deb keltiriladi. Shu bilan birga, Braziliyaning ijtimoiy jihatdan noqulay hududlarida o'tkazilgan tadqiqotda ehtimoliy DCD qizlarda ko'proq aniqlangan [12], ya'ni jinsiy farqlar barcha aholi guruhlarida bir xil emas.

Etiologiya

DCD ning aniq etiologiyasi hozircha to'liq o'rganilmagan. Motorik funksiyalar rivojlanishiga ta'sir etuvchi biologik va fiziologik omillar orasida proprioseptsiya, vestibulyar integratsiya, muvozanat, vizual-motor koordinatsiya va boshqa motorik tizimlar tilga olinadi. Bu tizimlardagi anomaliyalar motorik ko'nikmalar rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Alomatlar turli bolalarda turlicha namoyon bo'lib, ba'zan o'ziga xos mexanizmlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Terapevtik yondashuvlar

DCD bilan og'rigan bolalarga yordam berishning turli yondashuvlari mavjud. Erta aniqlash va maxsus jismoniy tarbiya dasturlari motorik ko'nikmalarni yaxshilashda muhim ahamiyatga ega. Dastlabki yillarda qo'llangan aralashuvlar bolalarning umumiy motorik qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali bo'lishi mumkin. Xalqaro tavsiyalarda bolaning faoliyati va ishtirokiga yo'naltirilgan, vazifaga asoslangan (task-oriented) yondashuvlar afzal ko'riladi [2]. Bu jarayonda bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirish, ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatli ishtirok etishiga ko'maklashish va harakatlarni muvofiqlashtirishda uni qo'llab-quvvatlash zarur.

MUHOKAMA

Sharh natijalari DCD tushunchasi taxminan bir asr davomida shakllanib, 1987–1994-yillarda yagona atama va diagnostik mezonlarga ega bo'lganini ko'rsatdi. Terminologik birlik muammoning ilmiy va klinik doirada tan olinishiga xizmat qildi, biroq tarqalish ko'rsatkichlaridagi katta farq buzilishning epidemiologik tavsifini hamon murakkablashtirmoqda.

Tarqalish ko'rsatkichlaridagi farq (5–6% dan 19–20% gacha) haqiqiy farqlardan ko'ra ko'proq metodologik omillar bilan izohlanishi mumkin. Birinchidan, yuqori ko'rsatkichlar odatda faqat motorik test yoki skrining natijasiga asoslanadi va ehtimoliy DCD ni aks ettiradi, holbuki diagnoz to'rtta mezonning barchasini talab qiladi [1, 2]. Ikkinchidan, tadqiqotlarda turli baholash vositalari, tanlab olish mezonlari va yosh

guruhlari qo'llanadi [9–11]. Uchinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy holat motorik natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi: Braziliyadagi tadqiqotda u MABC bo'yicha ball dispersiyasining taxminan 21 foizini izohlagan [12]. Shu sababli turli mamlakatlar ko'rsatkichlarini bevosita solishtirishda ehtiyotkorlik talab etiladi.

Jinsiy farqlar bo'yicha ma'lumotlar ham bir xil emas. O'g'il bolalarda DCD ko'proq qayd etilishi [11] va ayrim aholi guruhlarida qizlarda yuqoriroq ko'rsatkichlar topilishi [12] jinsiy farqlar tanlab olish, tashxisga yo'llanish va ijtimoiy-madaniy omillarga bog'liq bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu masala qo'shimcha aholiga asoslangan tadqiqotlarni talab qiladi.

Amaliy nuqtai nazardan DCD ni erta aniqlash va bolalarga moslashtirilgan jismoniy tarbiya dasturlarini qo'llash muhim. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari va maktab mutaxassislari bolaning harakat qiyinchiliklarini birinchilardan bo'lib payqashi mumkinligi sababli, ularning skrining va tegishli mutaxassisga yo'llash jarayonida ishtirok etishi maqsadga muvofiq.

Tahlil qilingan manbalar orasida O'zbekiston sharoitida DCD tarqalishi va MABC-2 ning mahalliy me'yorlari bo'yicha ma'lumotlar uchramadi. MABC-2 me'yorlari boshqa mamlakatlar namunalarida ishlab chiqilgani sababli, uni mahalliy aholida qo'llashdan oldin moslashtirish va me'yorlarini aniqlash maqsadga muvofiq.

Sharhning cheklovlari. Birinchidan, narrativ format bo'lgani uchun tizimli qidiruv va manbalar sifatini rasmiy baholash o'tkazilmagan. Ikkinchidan, tahlil cheklangan manbalar doirasida bajarilgan, tarqalishga oid ma'lumotlar bir nechta tadqiqotga tayanadi. **Kelgusi tadqiqotlar** uchun to'rtala diagnostik mezonni qo'llagan holda aholiga asoslangan epidemiologik tadqiqotlar, mahalliy me'yorlarni ishlab chiqish hamda jismoniy tarbiya sharoitida vazifaga yo'naltirilgan aralashuvlarning samaradorligini baholash istiqbolli yo'nalishlar hisoblanadi.

XULOSA

1. DCD tushunchasi XX asrdagi tavsifiy kuzatuvlardan 1987–1994-yillarda yagona atama va diagnostik mezonlarga aylandi; zamonaviy diagnostika DSM-5-TR ning to'rtta mezoniga asoslanadi.

2. Maktab yoshidagi bolalar orasida DCD taxminan 5–6% da uchraydi; yuqori ko'rsatkichlar (19–20% gacha) asosan ehtimoliy DCD va metodologik farqlar bilan bog'liq.

3. MABC-2 motorik ko'nikmalarni baholashning asosiy vositalaridan biri bo'lib, uni DCDQ'07 kabi kundalik faoliyatga ta'sirni baholovchi vositalar bilan birga qo'llash lozim.

4. Erta aniqlash va vazifaga yo'naltirilgan jismoniy tarbiya dasturlari bolalarning motorik ko'nikmalari, o'ziga ishonchi va ijtimoiy ishtirokini yaxshilashda muhim; O'zbekiston sharoitida DCD tarqalishini o'rganish va baholash vositalarini moslashtirish ustuvor vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition, Text Revision (DSM-5-TR). Washington, DC: American Psychiatric Association Publishing; 2022.
2. Blank R, Barnett AL, Cairney J, et al. International clinical practice recommendations on the definition, diagnosis, assessment, intervention, and psychosocial aspects of developmental coordination disorder. Dev Med Child Neurol. 2019;61(3):242–285.
3. Blank R, Smits-Engelsman B, Polatajko H, et al. European Academy for Childhood Disability (EACD): recommendations on the definition, diagnosis and intervention of developmental coordination disorder (long version). Dev Med Child Neurol. 2012;54(1):54–93.
4. Sugden D. Developmental coordination disorder as a specific learning difficulty. Leeds Consensus Statement. ESRC Research Seminar Series 2004–2005; 2006:1–6.
5. Polatajko HJ, Cantin N. Developmental coordination disorder (dyspraxia): an overview of the state of the art. Semin Pediatr Neurol. 2005;12(4):250–258.
6. Gubbay SS. The Clumsy Child: A Study of Developmental Apraxic and Agnosic Ataxia. London: WB Saunders; 1975.
7. World Health Organization. The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders: Clinical Descriptions and Diagnostic Guidelines. Geneva: WHO; 1992.

UDK: 372.879.6:796.1

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TEZKORLIK VA CHAQQONLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA MILLIY HARAKATLI O‘YINLARDAN TABAQALASHTIRILGAN FOYDALANISH METODIKASI

Xabibillayeva Iroda Jaloldin qizi
Namangan shahar 9-maktab o‘qituvchisi
E-mail: irodajaloldinovna@gmail.com
ORCID: 0009-0009-2826-6605

Annotatsiya. *Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tezkorlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish maqsadida o‘zbek milliy harakatli o‘yinlarini o‘quvchilarning dastlabki jismoniy tayyorgarlik darajasiga ko‘ra tabaqalashtirib qo‘llash metodikasi asoslab berilgan. 2025–2026-o‘quv yilida Namangan shahar 9-maktabning 3-sinf o‘quvchilari (n = 52) ishtirokida o‘tkazilgan pedagogik tajriba natijalari keltirilgan. Tajriba guruhidagi o‘quvchilar test natijalariga ko‘ra uchta kichik guruhga ajratilib, har biri uchun o‘yinlar tarkibi, qoidalari va yuklama me’yori alohida belgilandi. 30 m ga yugurish, 3×10 m mokisimon yugurish, chizg‘ichni ushlash hamda to‘pni devorga uloqtirib ilish testlari bo‘yicha tajriba guruhidagi siljishlar nazorat guruhiga nisbatan statistik ishonchli darajada yuqori bo‘ldi (p < 0,01). Olingan ma’lumotlar asosida milliy o‘yinlardan tabaqalashtirilgan foydalanishning pedagogik tamoyillari ishlab chiqildi.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich sinf, jismoniy tarbiya, milliy harakatli o‘yinlar, tezkorlik, chaqqonlik, tabaqalashtirilgan yondashuv, yuklama me’yori, pedagogik tajriba.*

МЕТОДОЛОГИЯ ПОЭТАПНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР ДЛЯ РАЗВИТИЯ СКОРОСТИ И УРОВНЯ РАЗВИТИЯ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *В статье обоснована методика дифференцированного применения узбекских национальных подвижных игр для развития быстроты и ловкости у учащихся начальных классов с учётом исходного уровня их физической подготовленности. Представлены результаты педагогического эксперимента, проведённого в 2025–2026 учебном году с участием учащихся 3-х классов школы № 9 города Намангана (n = 52). В экспериментальной группе учащиеся по результатам тестирования были распределены на три подгруппы, для каждой из которых отдельно определялись состав игр, их правила и нормы нагрузки. По тестам “бег на 30 м”, “челночный бег 3×10 м”, “ловля падающей линейки” и “бросок и ловля мяча от стены” прирост показателей в экспериментальной группе достоверно превысил результаты контрольной группы (p < 0,01). На основе полученных данных сформулированы педагогические принципы дифференцированного использования национальных игр.*

Ключевые слова: *начальная школа, физическое воспитание, национальные подвижные игры, быстрота, ловкость, дифференцированный подход, дозирование нагрузки, педагогический эксперимент.*

METHODOLOGY FOR THE DIFFERENTIATED USE OF NATIONAL ACTIVE GAMES TO DEVELOP SPEED AND AGILITY IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. *The article substantiates a methodology for the differentiated use of Uzbek national outdoor games aimed at developing speed and agility in primary school pupils according to their initial level of physical fitness. It presents the results of a pedagogical experiment conducted in the 2025–2026 academic year with third-grade pupils of School No. 9 in Namangan (n = 52). In the experimental group, pupils were divided into three subgroups on the basis of test results, and the set of games, their rules and the load standards were defined separately for each subgroup. In the 30 m sprint, the 3×10 m shuttle run, the ruler-drop test and the wall ball toss-and-catch test, the gains of the experimental group were significantly greater than those of the control group (p < 0.01). Pedagogical principles for the differentiated use of national games were formulated on the basis of the findings.*

Keywords: *primary school, physical education, national outdoor games, speed, agility, differentiated approach, load dosage, pedagogical experiment.*

KIRISH

Yosh avlodning jismoniy salomatligini mustahkamlash mamlakatimizda ta'lim va sport siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonunda [1], O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi PQ-3031-son qarori [2] hamda 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son farmonida [3] umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining samaradorligini oshirish, milliy sport turlari va xalq o‘yinlarini keng ommalashtirish vazifalari aniq belgilab qo‘yilgan. Ushbu hujjatlar mazmunidan kelib chiqadigan asosiy talab shuki, jismoniy tarbiya darsi faqat harakat faolligini ta'minlash bilan cheklanib qolmasdan, bolaning harakat qobiliyatlarini maqsadli rivojlantirishga xizmat qilishi lozim.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tavsiyalariga ko‘ra, 5–17 yoshdagi bolalar har kuni o‘rtacha kamida 60 daqiqa o‘rtacha va yuqori jadallikdagi jismoniy faollikka muhtoj [15]. Amaliyotda esa boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining harakat faolligi asosan jismoniy tarbiya darslari bilan chegaralanadi, haftalik dars soati esa bu ehtiyojni to‘liq

qoplamaydi. Shu sababli dars vaqtidan unumli foydalanish, har bir daqiqani bolaning jismoniy rivojiga yo‘naltirilgan mazmun bilan to‘ldirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda.

Yosh fiziologiyasi va jismoniy tarbiya nazariyasi bo‘yicha tadqiqotlarda 7–10 yosh tezkorlik va koordinatsion qobiliyatlar rivoji uchun sensitiv davr ekanligi qayd etiladi [6; 7; 12]. V.I. Lyax ma’lumotlariga ko‘ra, aynan kichik maktab yoshida harakat reaksiyasi tezligi, harakatlar chastotasi va fazoviy mo‘ljal olish qobiliyati eng yuqori sur’atda o‘sadi, bu davrda yetarli ta’sir ko‘rsatilmasa, keyingi yillarda uni to‘liq qoplash qiyin kechadi [6]. D. Gallahue va hammualliflar ham fundamental harakat ko‘nikmalarining shakllanishida 6–10 yoshni hal qiluvchi bosqich deb baholaydi [12]. S. Logan va hammualliflarning tizimli sharhida esa bolalikda shakllangan harakat ko‘nikmalari darajasi keyingi yillardagi jismoniy faollik bilan bevosita bog‘liq ekani ko‘rsatilgan [11]. Bu yoshdagi bolalar uchun eng tabiiy va samarali vosita harakatli o‘yindir: o‘yin vaziyati tez o‘zgaradi, bola signalga javob berishi, yo‘nalishni birdan o‘zgartirishi, sherigi va raqibining harakatini oldindan payqashi kerak bo‘ladi.

O‘zbek xalq harakatli o‘yinlari bu jihatdan boy imkoniyatga ega. T.S. Usmonxo‘jayev va F. Xo‘jayev tomonidan to‘plangan o‘yinlarning katta qismi yugurish, quvlash, chap berish, predmetni ilib olish kabi elementlarga asoslanadi [10]. Jismoniy tarbiya nazariyasida harakatli o‘yinlar kompleks ta’sir ko‘rsatuvchi vosita sifatida baholanadi: ular bir vaqtning o‘zida tezkorlik, chaqqonlik va chidamlilikka ta’sir etadi [4]. Ular maxsus anjom talab qilmaydi, o‘quvchilarga tanish va yoqimli, milliy qadriyatlarni singdirishda ham muhim o‘rin tutadi. Biroq maktab amaliyotida bunday o‘yinlar odatda butun sinf uchun bir xil qoida va bir xil yuklama bilan o‘tkaziladi. Natijada jismoniy jihatdan tayyorgarligi yuqori o‘quvchi uchun o‘yin yetarli yuklama bermaydi, sust rivojlangan bola esa o‘yindan tez chiqib ketadi yoki uning chetida passiv ishtirokchiga aylanadi. Ta’limda tabaqalashtirilgan yondashuv g‘oyasi yetarlicha ishlab

chiqilgan bo‘lsa-da [14], uni milliy harakatli o‘yinlarga tatbiq etish metodikasi hali to‘liq asoslanmagan.

Tadqiqotning maqsadi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirishda milliy harakatli o‘yinlardan tabaqalashtirilgan foydalanish metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini pedagogik tajribada tekshirishdan iborat. Shu maqsadda o‘quvchilarning dastlabki tayyorgarlik darajasini aniqlash, o‘yinlarni kichik guruhlarga moslab tanlash va yuklamani me’yorlash, metodika samaradorligini baholash hamda uni qo‘llash tamoyillarini shakllantirish vazifalari qo‘yildi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot 2025-yil oktabr – 2026-yil aprel oylarida (28 hafta) Namangan shahar 9-maktabda o‘tkazildi. Unda 8–9 yoshli 3-sinf o‘quvchilari (n = 52) ishtirok etdi. 3“A” sinf o‘quvchilari tajriba guruhini (TG, n = 26; 14 o‘g‘il va 12 qiz bola), 3“B” sinf o‘quvchilari nazorat guruhini (NG, n = 26; 13 o‘g‘il va 13 qiz bola) tashkil qildi. Barcha ishtirokchilar tibbiy ko‘rik xulosasiga ko‘ra asosiy tibbiy guruhga mansub edi, tajribada qatnashish uchun ota-onalarning roziligi olindi.

Tezkorlik va chaqqonlik darajasini baholash uchun to‘rtta test tanlandi: 1) 30 m ga yuqori startdan yugurish (s) – harakat tezkorligi; 2) 3×10 m mokisimon yugurish (s) – chaqqonlik va yo‘nalishni tez o‘zgartirish qobiliyati; 3) tushayotgan chizg‘ichni ushlash (sm) – oddiy harakat reaksiyasi tezligi, besh urinishning o‘rtacha qiymati olindi; 4) tennis to‘pini 2 m masofadan devorga uloqtirib ilish (30 s davomidagi muvaffaqiyatli ilishlar soni) – qo‘l harakatlari koordinatsiyasi. Testlar tajriba boshida va oxirida, bir xil sharoitda, ertalabki darslarda umumiy isitishdan so‘ng o‘tkazildi [7; 9].

O‘quvchilarni tabaqalashtirish uchun dastlabki test natijalari standartlashtirildi va har bir o‘quvchi bo‘yicha umumlashgan ball (to‘rt test z-ko‘rsatkichlarining yig‘indisi) hisoblandi. $\bar{X} \pm 0{,}5\sigma$ oralig‘iga tushgan o‘quvchilar o‘rta darajaga, undan past natija ko‘rsatganlar past darajaga, yuqori natija ko‘rsatganlar esa yuqori darajaga kiritildi. Natijada TG da uchta kichik guruh shakllandi: I (past) – 7 nafar, II (o‘rta) – 13 nafar, III

(yuqori) – 6 nafar o‘quvchi. Tajribaning 14-haftasida oraliq test o‘tkazilib, natijasi sezilarli yaxshilangan o‘quvchilar yuqoriroq guruhga o‘tkazildi.

Har ikki guruhda jismoniy tarbiya darslari haftasiga ikki soat amaldagi o‘quv dasturi asosida o‘tkazildi. TG da har bir darsning asosiy qismida 12–15 daqiqa tabaqalashtirilgan tartibda milliy harakatli o‘yinlar tashkil etildi. NG da ham shuncha vaqt harakatli o‘yinlarga ajratildi, biroq ular butun sinf uchun umumiy qoida va yagona yuklama bilan o‘tkazildi. Shu tariqa guruhlar o‘rtasidagi farq o‘yinga ajratilgan vaqtda emas, balki uni tashkil etish usulida bo‘ldi.

Olingan ma’lumotlar matematik statistika usullarida qayta ishlandi: o‘rtacha arifmetik qiymat (X), o‘rtacha kvadratik og‘ish (σ) hisoblandi, guruhlar ichidagi va guruhlar o‘rtasidagi farqlar Styudentning t-mezoni yordamida baholandi, $p < 0,05$ ishonchlilik chegarasi sifatida qabul qilindi [16]. Nisbiy o‘sish $W = |X_2 - X_1| / X_1 \times 100\ \%$ formulasi bo‘yicha aniqlandi, bunda X_1 va X_2 – tajriba boshidagi va oxiridagi o‘rtacha natijalar.

NATIJALAR

Tajriba guruhidagi har bir kichik guruh uchun o‘yinlar ularning asosiy harakat tarkibiga qarab tanlandi. Past darajadagi o‘quvchilar uchun qoidasi sodda, signalga javob berish vaqti uzunroq bo‘lgan o‘yinlar olindi. O‘rta guruhda yo‘nalishni tez o‘zgartirish va raqibdan chap berish talab etiladigan o‘yinlar ustunlik qildi. Yuqori guruhda esa o‘yin maydoni toraytirilib, harakatlar vaqt bilan cheklandi, bu reaksiya va qaror qabul qilish tezligiga qo‘yiladigan talabni oshirdi (1-jadval).

1-jadval

Tajriba guruhida milliy harakatli o‘yinlarning kichik guruhlar bo‘yicha taqsimlanishi

Kichik guruh	Dastlabki holat	Qo‘llangan milliy o‘yinlar	O‘yin qoidasidagi o‘zgartirish	Yuklama me’yori
I (past) n = 7	Umumlashgan ball $\bar{X} - 0{,}5\sigma$ dan past; reaksiya sust, yo‘nalishni o‘zgartirishda qiynaladi	“Mushuk va sichqon”, “Oq terakmi, ko‘k terak”, “Quvlashmachoq”	Maydon kengaytirildi, quvlovchi soni bitta, signal oldindan e’lon qilinadi	2–3 takror; ish 40–50 s, dam 60–90 s
II (o‘rta) n = 13	Umumlashgan ball $\bar{X} \pm 0{,}5\sigma$ oralig‘ida	“Oq suyak”, “Bo‘ri va qo‘ylar”, “Chillak”	Asosiy qoidalar saqlandi, ikki xil signal (ovoz va qo‘l ishorasi) kiritildi	3–4 takror; ish 30–40 s, dam 60 s
III (yuqori) n = 6	Umumlashgan ball $\bar{X} + 0{,}5\sigma$ dan yuqori	“Oq suyak” (ikki suyak bilan), “Belbog‘ olish”, “Xo‘roz jangi”	Maydon toraytirildi, vaqt cheklovi va to‘siqlar qo‘shildi	4–5 takror; ish 20–30 s, dam 45–60 s

Tajriba boshida TG va NG o‘rtasida barcha testlar bo‘yicha statistik ahamiyatli farq aniqlanmadi ($t = 0{,}26–0{,}41$; $p > 0{,}05$), ya’ni guruhlar dastlab bir xil darajada edi. Tajriba yakunida har ikki guruhda natijalar yaxshilandi, biroq ularning ko‘lami sezilarli darajada farq qildi (2-jadval).

2-jadval

Tajriba va nazorat guruhlarida tezkorlik va chaqqonlik ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi (n = 26 + 26)

Test	Guruh	Tajriba boshida $\bar{X} \pm \sigma$	Tajriba oxirida $\bar{X} \pm \sigma$	t; p	O‘sish $X_2 - X_1$	Nisbiy o‘sish, %	t; p (TG–NG)
30 m ga yugurish, s	TG	6,84 ± 0,41	6,32 ± 0,36	4,86; <0,001	−0,52	7,6	2,94; <0,01
	NG	6,81 ± 0,43	6,63 ± 0,40	1,56; >0,05	−0,18	2,6	
3×10 m mokisimon yugurish, s	TG	10,12 ± 0,58	9,34 ± 0,49	5,24; <0,001	−0,78	7,7	3,33; <0,01
	NG	10,08 ± 0,61	9,82 ± 0,55	1,61; >0,05	−0,26	2,6	
Chizg‘ichni ushlash, sm	TG	21,6 ± 3,4	17,2 ± 2,9	5,02; <0,001	−4,4	20,4	3,07; <0,01
	NG	21,3 ± 3,6	19,8 ± 3,2	1,59; >0,05	−1,5	7,0	
To‘pni devorga uloqtirib ilish, marta/30 s	TG	14,3 ± 2,6	18,1 ± 2,4	5,48; <0,001	+3,8	26,6	3,24; <0,01
	NG	14,6 ± 2,7	15,9 ± 2,5	1,80; >0,05	+1,3	8,9	

Izoh: TG – tajriba guruhi, NG – nazorat guruhi; yugurish va chizg‘ich testlarida qiymatning kamayishi natija yaxshilanganini bildiradi.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, TG da barcha to‘rt test bo‘yicha o‘sish yuqori darajada ishonchli bo‘lgan ($p < 0,001$), NG da esa siljishlar statistik ahamiyatli chegaraga

yetmagan ($p > 0,05$). 30 m ga yugurishda TG natijasi o‘rtacha 0,52 s ga yaxshilangan bo‘lsa, NG da bu farq 0,18 s ni tashkil etdi. 3×10 m mokisimon yugurishda tegishli ko‘rsatkichlar 0,78 s va 0,26 s ga teng bo‘ldi. Eng katta farq koordinatsiya va reaksiya testlarida kuzatildi: to‘pni uloqtirib ilish testida TG natijasi 26,6 % ga, NG natijasi 8,9 % ga oshdi. Tajriba oxirida guruhlar o‘rtasidagi farq barcha testlarda ishonchli bo‘ldi ($t = 2,94–3,33$; $p < 0,01$). Nisbiy o‘sish ko‘rsatkichlari 1-diagrammada solishtirilgan.

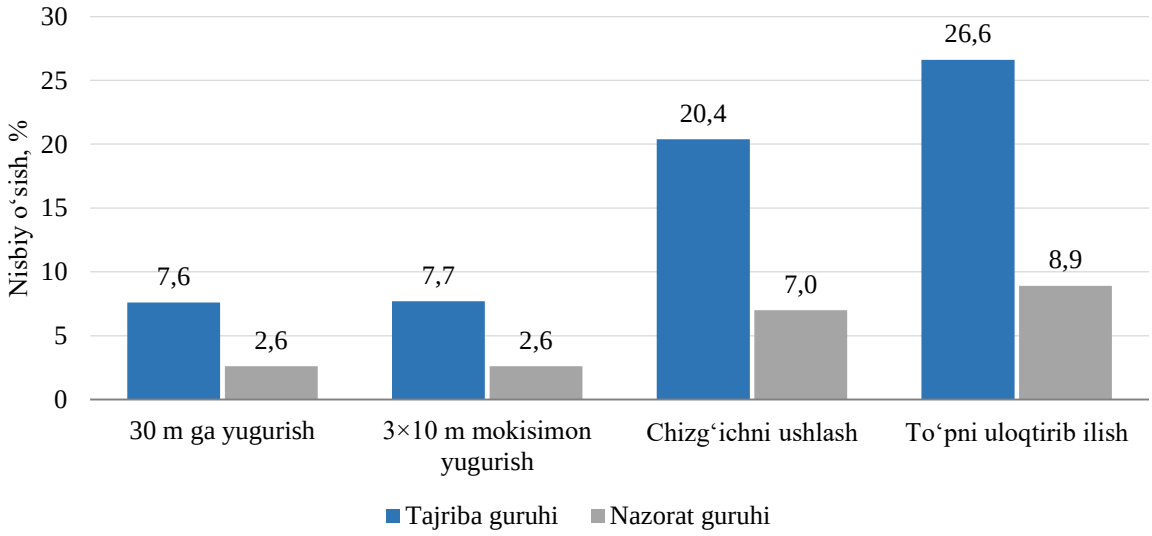

1-diagramma. *Tajriba va nazorat guruhlarida test natijalarining nisbiy o‘sishi, %*

Tabaqalashtirilgan metodikaning ta’sirini chuqurroq baholash maqsadida TG ichidagi kichik guruhlar natijalari alohida tahlil qilindi. Eng yuqori o‘sish dastlab past darajada bo‘lgan o‘quvchilarda qayd etildi: 30 m ga yugurishda 9,6 %, mokisimon yugurishda 9,9 %. O‘rta guruhda bu ko‘rsatkichlar mos ravishda 7,6 % va 7,6 %, yuqori guruhda esa 5,4 % va 5,6 % ni tashkil qildi (2-diagramma). Oraliq testdan so‘ng I guruhdan 2 nafar, II guruhdan 3 nafar o‘quvchi yuqoriroq guruhga o‘tkazildi.

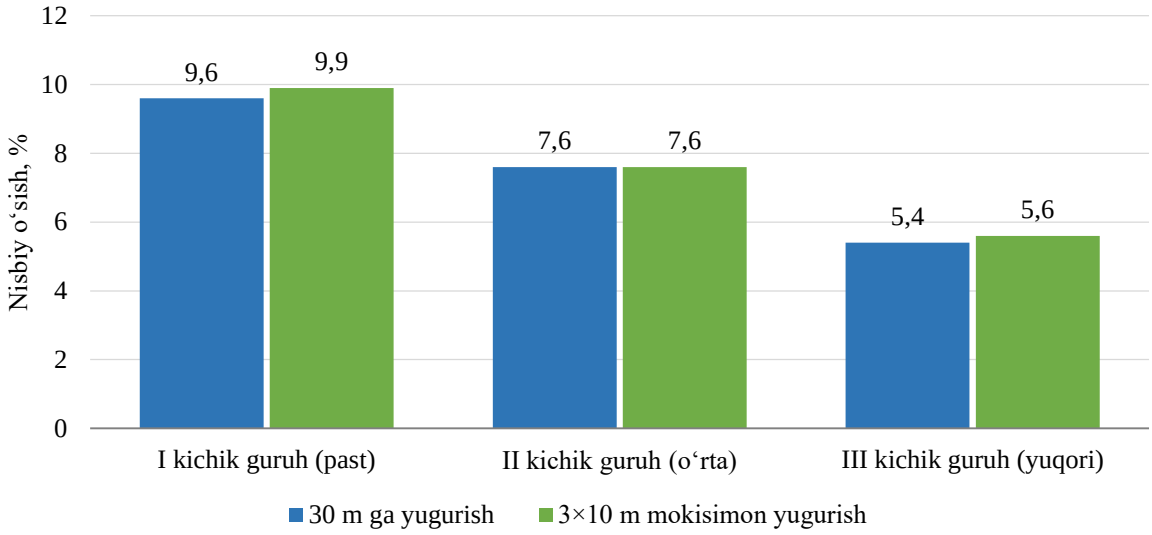

2-diagramma. *Tajriba guruhidagi kichik guruhlarda tezkorlik va chaqqonlik ko'rsatkichlarining nisbiy o'sishi, %*

MUHOKAMA

Olingan natijalar kichik maktab yoshida tezkorlik va koordinatsion qobiliyatlarning pedagogik ta'sirga yuqori darajada sezgir ekanligi haqidagi ma'lumotlarga mos keladi [5; 6; 7; 8]. Shu bilan birga, NG da o'yinlarga ajratilgan vaqt TG bilan teng bo'lishiga qaramay, u yerda o'sish ancha past bo'ldi. Bu holat o'yin vaqtining o'zi emas, balki yuklamaning har bir o'quvchining imkoniyatiga qanchalik mos kelishi hal qiluvchi omil ekanligini ko'rsatadi. Umumiy qoidada o'tkaziladigan o'yinda kuchli bolalar tez g'olib bo'lib, qolgan vaqtni kam harakat bilan o'tkazadi, sust bolalar esa birinchi daqiqalardayoq o'yindan chiqadi. Kuzatuvlarimizga ko'ra, NG da o'yin davomida faol harakatda bo'lgan vaqt o'quvchilar o'rtasida keskin farq qilgan.

Kichik guruhlar natijalarining taqqoslanishi ham e'tiborga loyiq. Dastlab past darajadagi o'quvchilarda o'sishning eng yuqori bo'lishini ikki sabab bilan izohlash mumkin. Birinchidan, ularda rivojlanish zaxirasi kattaroq. Ikkinchidan, qoidalar soddalashtirilib, signal oldindan e'lon qilinganda bu bolalar o'yinda muvaffaqiyatga erishdi, bu esa ularning faolligini va mashg'ulotga qiziqishini oshirdi. Yuqori guruhda o'sishning nisbatan pastroq bo'lishi tabiiy holat, chunki yuqori natijalar sohasida har bir

qo‘shimcha yutuq ko‘proq kuch talab qiladi. Shunga qaramay, bu guruhda ham natijalar NG o‘rtacha ko‘rsatkichidan yuqori bo‘ldi.

Tezkorlikni rivojlantirishda ish va dam intervallarining to‘g‘ri tanlanishi alohida ahamiyatga ega. L.P. Matveev va T. Bompa ta’kidlaganidek, tezkorlik mashqlari charchoq fonida bajarilganda ularning samarasi pasayadi va harakat texnikasi buziladi [5; 13]. Tajribamizda I guruh uchun uzunroq dam olish vaqti belgilangani bolalarning har bir takrorni yetarli tezlikda bajarishiga imkon berdi. III guruhda esa ish vaqti qisqa, jadalligi yuqori qilib belgilandi, bu tezkorlik mashqlariga qo‘yiladigan umumiy metodik talablarga mos keladi [7; 17].

Tadqiqot natijalari va pedagogik kuzatuvlar asosida milliy harakatli o‘yinlardan tabaqalashtirilgan foydalanishning quyidagi tamoyillari shakllantirildi. Diagnostik asoslanganlik tamoyili o‘quvchilarni kichik guruhlarga ajratish subyektiv taassurotga emas, balki test natijalariga asoslanishini talab qiladi. Qoidalarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish tamoyiliga ko‘ra, o‘yinning bir xil mazmuni maydon o‘lchami, ishtirokchilar soni, signal turi va vaqt chekloviga o‘zgartirish kiritish orqali turli darajaga moslashtiriladi. Yuklamani me’yorlash tamoyili tezkorlikka yo‘naltirilgan o‘yinlarda ish davomiyligini qisqa, dam olishni esa to‘liq tiklanishga yetarli qilib belgilashni ko‘zda tutadi. Guruhlar o‘rtasidagi harakatchanlik tamoyili kichik guruh tarkibining qat’iy emasligini, oraliq testlar natijasiga ko‘ra o‘quvchining yuqoriroq guruhga o‘tishi mumkinligini bildiradi; bu bolalarda qo‘shimcha motivatsiya uyg‘otadi. Nihoyat, emotsional-tarbiyaviy yo‘naltirilganlik tamoyili o‘yinning quvonch bag‘ishlashi, jamoaviylik va milliy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usini shakllantirishi bilan bog‘liq.

Tadqiqotning ayrim cheklovlarini ham qayd etish lozim. Tajriba bitta maktabda va nisbatan kichik tanlanmada o‘tkazildi, natijalar o‘g‘il va qiz bolalar kesimida alohida tahlil qilinmadi. Kelgusida metodikani turli hududlardagi maktablarda, katta tanlanmada sinovdan o‘tkazish hamda uning 1–2-sinf o‘quvchilariga moslashtirilgan variantini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi. Birinchidan, o‘zbek milliy harakatli o‘yinlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirish uchun samarali vosita bo‘lib, ularning ta’siri o‘quvchilarning dastlabki tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda qo‘llanganda sezilarli darajada ortadi.

Ikkinchidan, o‘yinlarga ajratilgan vaqt teng bo‘lgan sharoitda tabaqalashtirilgan metodika qo‘llangan tajriba guruhida 30 m ga yugurish natijasi 7,6 %, 3×10 m mokisimon yugurish 7,7 %, reaksiya tezligi 20,4 %, qo‘l harakatlari koordinatsiyasi 26,6 % ga yaxshilandi, nazorat guruhida esa bu ko‘rsatkichlar 2,6–8,9 % oralig‘ida bo‘ldi ($p < 0,01$).

Uchinchidan, tabaqalashtirish eng ko‘p foydani dastlab past natija ko‘rsatgan o‘quvchilarga berdi, bu esa jismoniy tarbiya darsida har bir bolani faol ishtirokchiga aylantirish imkonini beradi. Ishlab chiqilgan tamoyillar – diagnostik asoslanganlik, qoidalarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish, yuklamani me’yorlash, guruhlar o‘rtasidagi harakatchanlik va emotsional-tarbiyaviy yo‘naltirilganlik – umumta’lim maktablarining jismoniy tarbiya o‘qituvchilari amaliyotida qo‘llanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). 04.09.2015-yil, O‘RQ-394-son // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. – www.lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3031-son qarori // www.lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5924-son farmoni // www.lex.uz.
4. Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: O‘zDJTI, 2005. – 300 b.
5. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1991. – 543 с.
6. Лях В.И. Двигательные способности школьников: основы теории и методики развития. – М.: Терра-Спорт, 2000. – 192 с.
7. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта. – М.: Академия, 2000. – 480 с.

8. Волков Л.В. Теория и методика детского и юношеского спорта. – Киев: Олимпийская литература, 2002. – 296 с.
9. Годик М.А. Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок. – М.: Физкультура и спорт, 1980. – 136 с.
10. Usmonxo'jayev T.S., Xo'jayev F. 1001 o'yin. – Toshkent: Ibn Sino, 1990. – 352 b.
11. Logan S.W., Webster E.K., Getchell N., Pfeiffer K.A., Robinson L.E. Relationship between fundamental motor skill competence and physical activity during childhood and adolescence: a systematic review // Kinesiology Review. – 2015. – Vol. 4, No. 4. – P. 416–426.
12. Gallahue D.L., Ozmun J.C., Goodway J.D. Understanding Motor Development: Infants, Children, Adolescents, Adults. – 7th ed. – New York: McGraw-Hill, 2012. – 461 p.
13. Bompa T.O., Haff G.G. Periodization: Theory and Methodology of Training. – 5th ed. – Champaign: Human Kinetics, 2009. – 424 p.
14. Tomlinson C.A. How to Differentiate Instruction in Mixed-Ability Classrooms. – 2nd ed. – Alexandria: ASCD, 2001. – 117 p.
15. World Health Organization. WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. – Geneva: WHO, 2020. – 104 p.
16. Kerimov F.A. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. – Toshkent: Zar qalam, 2004. – 336 b.
17. Salomov R.S. Sport mashg'ulotining nazariy asoslari. – Toshkent: O'zDJTI, 2005. – 238 b.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

UDK: 372.879.6:796.1

MILLIY HARAKATLI O‘YINLAR ASOSIDA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARNING CHIDAMLILIK VA KUCH SIFATLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Xabibillayeva Iroda Jaloldin qizi
Namangan shahar 9-maktab o‘qituvchisi
E-mail: irodajaloldinovna@gmail.com
ORCID: 0009-0009-2826-6605

Annotatsiya. *Maqolada milliy harakatli o‘yinlar asosida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning chidamlilik va kuch sifatlarini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari asoslab berilgan. Namangan shahridagi umumta’lim maktablarining jismoniy tarbiya va boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari (n = 34) o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma milliy o‘yinlardan asosan darsni emotsional yakunlash vositasi sifatida foydalanilayotganini, yuklama esa deyarli nazorat qilinmayotganini ko‘rsatdi. Shu asosda to‘rtta pedagogik shart-sharoit ishlab chiqildi: o‘yinlarni jismoniy sifatlar yo‘nalishi bo‘yicha tizimlashtirish, yuklamani yurak urish chastotasi orqali me’yorlash, harakat rejimining uzluksizligini ta’minlash hamda motivatsion-tarbiyaviy muhit yaratish va oila bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish. 4-sinf o‘quvchilari (n = 56) ishtirokidagi pedagogik tajribada tajriba guruhida kuch va chidamlilik ko‘rsatkichlarining o‘sishi nazorat guruhiga nisbatan statistik ishonchli darajada yuqori bo‘ldi (p < 0,01).*

Kalit so‘zlar: *kichik maktab yoshi, milliy harakatli o‘yinlar, chidamlilik, kuch, pedagogik shart-sharoitlar, yurak urish chastotasi, harakat rejimi, oila bilan hamkorlik.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ВЫНОСЛИВОСТИ И СИЛЫ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ СПОРТИВНЫХ ИГР.

Аннотация. *В статье обоснованы педагогические условия совершенствования выносливости и силы у детей младшего школьного возраста на основе национальных подвижных игр. Анкетирование учителей физической культуры и начальных классов общеобразовательных школ города Намангана (n = 34) показало, что национальные игры применяются преимущественно как средство эмоционального завершения урока, а нагрузка в них практически не контролируется. На этой основе разработаны четыре педагогических условия: систематизация игр по направленности на физические качества, дозирование нагрузки по частоте сердечных сокращений, обеспечение непрерывности двигательного режима, а также создание мотивационно-воспитательной среды и организация сотрудничества с семьёй. В педагогическом эксперименте с участием учащихся 4-х классов (n = 56) прирост показателей силы и выносливости в экспериментальной группе достоверно превысил результаты контрольной группы (p < 0,01).*

Ключевые слова: *младший школьный возраст, национальные подвижные игры, выносливость, сила, педагогические условия, частота сердечных сокращений, двигательный режим, сотрудничество с семьёй.*

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPROVING ENDURANCE AND STRENGTH QUALITIES IN PRIMARY SCHOOL-AGE STUDENTS THROUGH NATIONAL ACTIVE GAMES

Abstract. *The article substantiates the pedagogical conditions for improving endurance and strength in primary school children through national outdoor games. A survey of physical education and primary school teachers from general secondary schools in Namangan (n = 34) showed that national games are used mainly as a means of emotionally concluding the lesson, while the load they impose is hardly monitored. On this basis, four pedagogical conditions were developed: systematising games according to the physical qualities they target, dosing the load by heart rate, ensuring the continuity of the daily motor regime, and creating a motivational and educational environment together with cooperation with families. In a pedagogical experiment involving fourth-grade pupils (n = 56), the gains in strength and endurance indicators in the experimental group were significantly greater than in the control group (p < 0.01).*

Keywords: *primary school age, national outdoor games, endurance, strength, pedagogical conditions, heart rate, motor regime, cooperation with families.*

KIRISH

Bugungi kunda yosh avlodning jismoniy barkamolligini ta'minlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishi hisoblanadi. “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonunda [1] maktab yoshidagi bolalarning jismoniy rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish ta'lim muassasalarining vazifasi sifatida belgilangan. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida [2] muntazam jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanuvchi aholi ulushini oshirish, PF-5924-son farmonda [3] esa umumta'lim maktablarida milliy sport turlari va xalq o‘yinlarini ommalashtirish vazifalari qo‘yilgan.

Shu bilan birga, bolalarning kundalik hayotida harakat faolligi kamayib borayotgani kuzatilmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti 5–17 yoshdagi bolalar uchun kuniga o‘rtacha kamida 60 daqiqa jadal jismoniy faollikni, shu jumladan haftasiga kamida uch marta mushak va suyaklarni mustahkamlovchi mashg‘ulotlarni tavsiya

etadi [16]. Boshlang‘ich sinf jismoniy tarbiya darslarida esa asosiy e’tibor ko‘pincha harakat ko‘nikmalarini o‘rgatishga qaratiladi, kuch va chidamlilik esa “keyinroq rivojlantiriladigan” sifatlar sifatida ikkinchi o‘ringa tushib qoladi.

Zamonaviy tadqiqotlar bu yondashuvni qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. A. Faigenbaum va hammualliflar to‘g‘ri tashkil etilgan kuch mashg‘ulotlari kichik yoshdagi bolalar uchun xavfsiz ekanini va ularning harakat qobiliyatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini isbotlagan [13]. R. Lloyd va J. Oliver taklif etgan yoshlar jismoniy rivojlanishi modelida ham kuch va fundamental harakat ko‘nikmalari kichik maktab yoshidan boshlab parallel rivojlantirilishi lozimligi ta’kidlanadi [14]. V.I. Lyax va V.K. Balsevich ma’lumotlariga ko‘ra, 8–10 yoshda umumiy (aerob) chidamlilik va nisbiy kuch jadal o‘sadi [9; 15; 17]. Bu yoshda kuchni rivojlantirish uchun tashqi og‘irliklar emas, o‘z tana vazni bilan bajariladigan va o‘yin shaklidagi mashqlar maqbul hisoblanadi [8; 10].

O‘zbek xalq harakatli o‘yinlari bunday mashqlarga boy. “Arqon tortish”, “Belbog‘ olish”, “Xo‘roz jangi” kabi o‘yinlarda bola sherigining qarshiligini yengishi, gavdasini muvozanatda ushlab turishi lozim, bu esa statik va dinamik kuchni rivojlantiradi. Uzluksiz quvlash va qochishga asoslangan o‘yinlar esa aerob chidamlilikka ta’sir ko‘rsatadi [5; 11]. Biroq o‘yinning rivojlantiruvchi samarasi o‘z-o‘zidan namoyon bo‘lmaydi. U muayyan pedagogik shart-sharoitlar, ya’ni maqsadga erishishni ta’minlovchi tashkiliy, metodik va psixologik omillar majmui yaratilgandagina to‘liq yuzaga chiqadi. Amaliyotda esa milliy o‘yinlar ko‘pincha tasodifiy tanlanadi, yuklamasi nazorat qilinmaydi va faqat dars doirasida qo‘llaniladi.

Tadqiqotning maqsadi milliy harakatli o‘yinlar asosida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning chidamlilik va kuch sifatlarini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash va ularning samaradorligini tajribada tekshirishdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot ikki bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda (2025-yil sentabr) Namangan shahridagi 8 ta umumta’lim maktabining 34 nafar o‘qituvchisi (21 nafar

jismoniy tarbiya va 13 nafar boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi) o‘rtasida 12 ta savoldan iborat anonim so‘rovnoma o‘tkazildi. Savollar milliy o‘yinlardan foydalanish chastotasi, maqsadi, yuklamani nazorat qilish usullari va duch kelinayotgan qiyinchiliklarga qaratildi.

Ikkinchi bosqichda 2025-yil oktabr – 2026-yil may oylarida (30 hafta) Namangan shahar 9-maktabda pedagogik tajriba o‘tkazildi. Unda 9–10 yoshli 4-sinf o‘quvchilari (n = 56) ishtirok etdi: 4“A” sinf – tajriba guruhi (TG, n = 28; 15 o‘g‘il va 13 qiz bola), 4“B” sinf – nazorat guruhi (NG, n = 28; 14 o‘g‘il va 14 qiz bola). Barcha o‘quvchilar asosiy tibbiy guruhga mansub bo‘lib, tajribada qatnashish uchun ota-onalarning yozma roziligi olindi.

Kuch va chidamlilikni baholash uchun quyidagi testlar qo‘llanildi: joyidan uzunlikka sakrash (sm) – oyoq muskullarining portlovchi kuchi; 90 sm balandlikdagi past turnikda yotgan holda osilib tortilish (marta) – qo‘l va yelka kamari muskullari kuchi; 30 s davomida chalqancha yotgan holatdan o‘tirish (marta) – qorin muskullarining kuch chidamliligi; 6 daqiqalik yugurish (m) – umumiy chidamlilik [9; 10]. Yuklama darajasi har bir o‘yindan so‘ng 10 s davomida puls sanash yo‘li bilan aniqlandi (har darsda 6 nafar o‘quvchida). Darsning motor zichligi xronometraj usulida baholandi [12].

TG da jismoniy tarbiya darslari amaldagi o‘quv dasturi asosida, lekin ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar majmuasini joriy etgan holda o‘tkazildi. NG da darslar an’anaviy tartibda tashkil etildi: milliy o‘yinlar asosan darsning yakunlovchi qismida 8–10 daqiqa davomida, yuklama nazoratisiz qo‘llanildi. Olingan ma’lumotlar o‘rtacha arifmetik qiymat ($\bar{X}$), o‘rtacha kvadratik og‘ish (σ) va Styudentning t-mezoni yordamida qayta ishlandi, $p < 0,05$ ishonchlilik chegarasi sifatida qabul qilindi [6; 12]. Nisbiy o‘sish $W = |X_2 - X_1| / X_1 \times 100$ % formulasi bo‘yicha hisoblandi.

NATIJALAR

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, o‘qituvchilarning 88,2 % i milliy harakatli o‘yinlarni jismoniy tarbiyaning muhim vositasi deb hisoblaydi, biroq ulardan

muntazam, ya'ni har darsda yoki haftasiga kamida ikki marta foydalanadiganlar atigi 26,5 % ni tashkil etdi. Respondentlarning 73,5 % i o'yinni asosan darsni emotsional yakunlash, o'quvchilarni "dam oldirish" uchun qo'llashini qayd etgan. O'yin davomida yuklamani puls orqali nazorat qiladigan o'qituvchilar 14,7 % ni tashkil qildi. O'qituvchilar ko'rsatgan asosiy qiyinchiliklar 1-diagrammada keltirilgan.

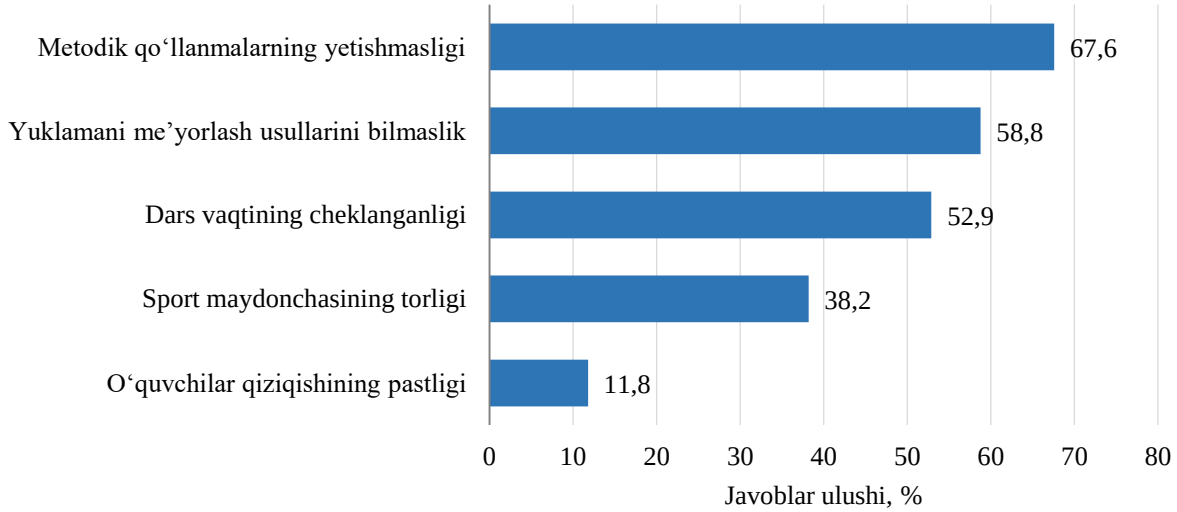

1-diagramma. *O'qituvchilarning milliy o'yinlardan foydalanishdagi qiyinchiliklari, % (n = 34; bir nechta javob belgilash mumkin)*

So'rovnoma natijalari va ilmiy adabiyotlar tahlili asosida to'rtta o'zaro bog'liq pedagogik shart-sharoit ishlab chiqildi va tajriba guruhida amaliyotga joriy etildi (1-jadval).

1-jadval

Milliy harakatli o'yinlar asosida chidamlilik va kuchni takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari

Pedagogik shart-sharoit	Amalga oshirish mazmuni	Qo'llangan milliy o'yinlar	Tashkiliy shakl
1. O'yinlarni jismoniy sifatlar yo'nalishi	O'yinlar tortish, itarish, ushlab turish (kuch) va uzluksiz yugurish	"Arqon tortish", "Belbog' olish", "Xo'roz jangi"; "Oq	Dars (asosiy qism, 15–18 daqiqa)

Pedagogik shart-sharoit	Amalga oshirish mazmuni	Qo‘llangan milliy o‘yinlar	Tashkiliy shakl
bo‘yicha tizimlashtirish	(chidamlilik) elementlariga ko‘ra ikki blokka ajratildi; har bir chorakda bloklar almashtirib borildi	terakmi, ko‘k terak”, “Bo‘ri va qo‘ylar”, “Quvlashmachoq”	
2. Yuklamani yurak urish chastotasi orqali me’yorlash	Har bir o‘yindan so‘ng puls o‘lchandi; chidamlilik o‘yinlarida 140–170 zarba/daq zonasi saqlandi, kuch o‘yinlarida takrorlar orasida YuUCh 110–120 zarba/daq gacha tiklanishi kutildi	1-shartdagi o‘yinlar (qoidalar va takrorlar soni YuUCh ga qarab o‘zgartirildi)	Dars
3. Harakat rejimining uzluksizligini ta’minlash	Katta tanaffusda 10 daqiqalik tashkiliy o‘yin; haftada bir marta 35–40 daqiqalik “Milliy o‘yinlar soati”	“Chillak”, “Oq suyak”, “Arqon tortish” (jamoaviy)	Tanaffus, to‘garak
4. Motivatsion-tarbiyaviy muhit va oila bilan hamkorlik	O‘yin tarixi haqida qisqa suhbat, navbatma-navbat “o‘yin sardori” tayinlash, haftalik oilaviy o‘yin topshirig‘i, chorakda bir	“Belbog‘ olish”, “Arqon tortish”, “Quvlashmachoq”	Darsdan tashqari, oila

Pedagogik shart-sharoit	Amalga oshirish mazmuni	Qo‘llangan milliy o‘yinlar	Tashkiliy shakl
	marta “Oilaviy o‘yinlar bayrami”		

Namuna sifatida TG dagi odatiy darsning tuzilishini keltiramiz. Tayyorlov qismida (8–10 daqiqa) umumrivojlantiruvchi mashqlar bilan bir qatorda o‘yinda asosiy yuklama tushadigan muskul guruhlariga mo‘ljallangan maxsus mashqlar bajarildi. Asosiy qismda dastur materiali o‘rgatilgandan so‘ng 15–18 daqiqa o‘yin blokiga ajratildi. Kuch bloki haftalarida bu vaqt “Belbog‘ olish” (juftlikda, 3–4 raund × 20–30 s, raundlar oralig‘ida 60–90 s dam) va “Arqon tortish” (jamoalar kuchi teng qilib tuzilgan holda, 3 urinish) o‘yinlariga bag‘ishlandi. Chidamlilik bloki haftalarida “Bo‘ri va qo‘ylar” hamda “Quvlashmachoq” o‘yinlari 3–5 daqiqalik seriyalarda, seriyalar orasida 1,5–2 daqiqa faol dam bilan o‘tkazildi. Har bir seriyadan so‘ng nazorat uchun belgilangan o‘quvchilar pulsini sanab, natijani o‘qituvchiga aytdi, bu esa bolalarni o‘z organizmini kuzatishga ham odatlantirdi. Yakunlovchi qismda (4–5 daqiqa) nafas mashqlari va past jadallikdagi diqqat o‘yinlari bajarildi.

Tajriba davomida o‘tkazilgan kuzatuvlar TG va NG darslarining tashkiliy ko‘rsatkichlarida sezilarli farq borligini ko‘rsatdi. TG da o‘yin davomidagi o‘rtacha YuUCh 154 ± 8 zarba/daq ni, NG da 132 ± 11 zarba/daq ni tashkil etdi. Darsning motor zichligi TG da 71,3 %, NG da 56,8 % bo‘ldi. Tajriba boshida guruhlar o‘rtasida testlar bo‘yicha ishonchli farq aniqlanmadi ($t = 0,18–0,39$; $p > 0,05$). Tajriba yakunidagi natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Tajriba va nazorat guruhlarida kuch va chidamlilik ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi (n = 28 + 28)

Test	Guruh	Tajriba boshida $\bar{X} \pm \sigma$	Tajriba oxirida $\bar{X} \pm \sigma$	t; p	O‘sish $X_2 - X_1$	Nisbiy o‘sish, %	t; p (TG–NG)
Joyidan uzunlikka sakrash, sm	TG	128,4 ± 11,2	139,6 ± 10,4	3,88; <0,001	+11,2	8,7	2,82; <0,01
	NG	127,9 ± 11,8	131,5 ± 11,1	1,18; >0,05	+3,6	2,8	
Past turnikda osilib tortilish, marta	TG	7,8 ± 2,9	11,6 ± 3,1	4,74; <0,001	+3,8	48,7	2,85; <0,01
	NG	8,1 ± 3,0	9,2 ± 3,2	1,33; >0,05	+1,1	13,6	
Chalqancha yotgan holatdan o‘tirish, marta/30 s	TG	17,2 ± 3,1	21,4 ± 2,8	5,32; <0,001	+4,2	24,4	3,23; <0,01
	NG	17,5 ± 3,3	18,9 ± 3,0	1,66; >0,05	+1,4	8,0	
6 daqiqalik yugurish, m	TG	942 ± 86	1038 ± 79	4,35; <0,001	+96	10,2	2,77; <0,01
	NG	948 ± 91	976 ± 88	1,17; >0,05	+28	3,0	

Izoh: TG – tajriba guruhi, NG – nazorat guruhi; barcha testlarda qiymatning ortishi natija yaxshilanganini bildiradi.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, TG da barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha o‘sish yuqori darajada ishonchli bo‘lgan ($p < 0,001$), NG da esa siljishlar statistik ahamiyatli chegaraga yetmagan ($p > 0,05$). Eng katta o‘sish qo‘l va yelka kamari kuchini ifodalovchi osilib tortilish testida qayd etildi: TG da 48,7 %, NG da 13,6 %. Qorin muskullarining kuch chidamliligi TG da 24,4 % ga, NG da 8,0 % ga oshdi. 6 daqiqalik yugurishda TG o‘quvchilari o‘rtacha 96 m ga, NG o‘quvchilari 28 m ga ko‘proq masofani bosib o‘tdi. Tajriba oxirida guruhlar o‘rtasidagi farq barcha testlarda ishonchli bo‘ldi ($t = 2,77–3,23$; $p < 0,01$). Nisbiy o‘sish ko‘rsatkichlari 2-diagrammada solishtirilgan.

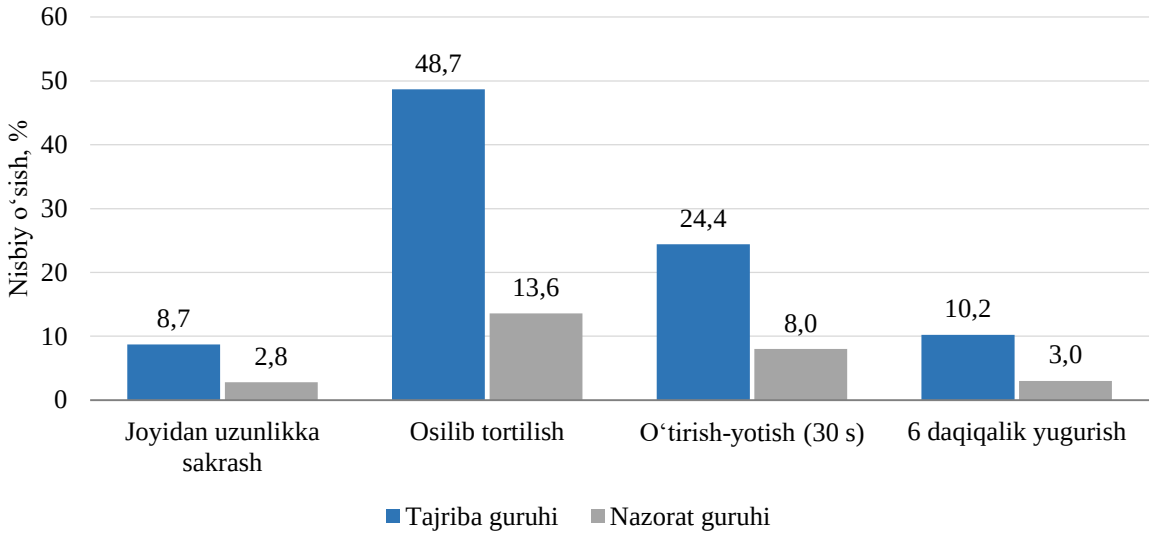

2-diagramma. *Tajriba va nazorat guruhlarida kuch va chidamlilik ko‘rsatkichlarining nisbiy o‘sishi, %*

MUHOKAMA

So‘rovnoma natijalari maktab amaliyotidagi asosiy qarama-qarshilikni ochib berdi: o‘qituvchilar milliy o‘yinlarning ahamiyatini tan oladi, ammo ulardan rivojlantiruvchi vosita sifatida emas, balki darsning yakunlovchi, dam oldiruvchi qismi sifatida foydalanadi. Bunday holatda o‘yin qisqa muddatli bo‘ladi, yuklama esa rivojlantiruvchi chegaraga yetmaydi. NG dagi o‘rtacha YuUCh ning 132 zarba/daq atrofida bo‘lishi ham shundan dalolat beradi, chunki kichik maktab yoshidagi bolalarda

aerob chidamlilikni rivojlantirish uchun 140–170 zarba/daq oralig‘idagi yuklama tavsiya etiladi [8; 17].

Olingan natijalar harakatli o‘yinlarni jismoniy sifatlarni rivojlantirishning mustaqil vositasi sifatida ko‘rib chiqqan mualliflarning fikrlari bilan hamohang [10; 11]. L.V. Byleyeva va I.M. Korotkov o‘yinlarni tasniflashda ularning asosiy harakat tarkibini hal qiluvchi mezon sifatida olgan bo‘lsa [11], bizning tadqiqotimizda bu tasnif yuklama jadalligi mezoni bilan to‘ldirildi. D. Gallahue ma’lumotlariga ko‘ra, kichik maktab yoshida harakat ko‘nikmalari va jismoniy sifatlar bir-biriga tayangan holda rivojlanadi [15]. Tajribamizda ham kuch ko‘rsatkichlari yaxshilangan o‘quvchilarning o‘yindagi harakatlari aniqroq va ishonchliroq bo‘lgani, ular raqib bilan kurashda muvozanatni uzoqroq saqlay olgani kuzatildi.

Osilib tortilish testida kuzatilgan yuqori nisbiy o‘sishni ikki omil bilan izohlash mumkin. Birinchidan, o‘quvchilarning dastlabki natijalari past bo‘lib, bu sifatning rivojlanish zaxirasi katta edi. Ikkinchidan, “Arqon tortish” va “Belbog‘ olish” o‘yinlari an’anaviy darslarda deyarli uchramaydigan qo‘l va yelka kamari muskullariga izometrik va dinamik yuklamani ta’minladi. Kichik yoshdagi bolalarda kuchning oshishi asosan asab-muskul boshqaruvining takomillashuvi, ya’ni muskul tolalarini jalb qilishning yaxshilanishi hisobiga ro‘y berishi ma’lum [13; 14]. O‘yin sharoitida muskul kuchlanishi tez-tez va turli burchaklarda takrorlanishi aynan shu mexanizmni faollashtiradi.

Umumiy chidamlilikdagi siljish (10,2 %) harakat rejimi uzluksizligining natijasi deb baholash mumkin. TG o‘quvchilari haftasiga ikki jismoniy tarbiya darsidan tashqari tanaffuslarda va “Milliy o‘yinlar soati”da ham faol harakatda bo‘ldi, bu esa yuklamaning umumiy hajmini oshirdi. Bundan tashqari, puls nazorati o‘qituvchiga o‘yin qoidasi va davomiyligini o‘z vaqtida o‘zgartirish imkonini berdi. Masalan, YuUCh 170 zarba/daq dan oshgan hollarda o‘yin maydoni kichraytirildi yoki qisqa dam kiritildi, 140 zarba/daq dan past bo‘lganda esa quvlovchilar soni ko‘paytirildi. Shu tariqa bir xil o‘yin turli jadallikda o‘tkazilib, yuklama maqbul zonada ushlab turildi [4; 7].

Motivatsion-tarbiyaviy muhit va oila bilan hamkorlik shart-sharoitining ta'sirini alohida miqdoriy baholash qiyin, biroq kuzatuvlar uning ahamiyatini tasdiqladi. TG dagi 28 ta oiladan 20 tasi (71,4 %) haftalik oilaviy o'yin topshiriqlarini muntazam bajardi. "O'yin sardori" vazifasini bajargan o'quvchilar o'yin qoidalarini boshqalarga tushuntirishga, jamoani tashkil etishga harakat qildi, bu esa darsdagi faollikni oshirdi. O'yinlar tarixi haqidagi qisqa suhbatlar bolalarda milliy qadriyatlarga qiziqishni kuchaytirdi [5]. Shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqilgan shart-sharoitlar alohida-alohida emas, balki majmua sifatida qo'llanganda samara beradi: yuklama nazoratisiz tizimlashtirilgan o'yinlar, yoki motivatsiyasiz uzluksiz rejim kutilgan natijani to'liq ta'minlay olmaydi.

Tadqiqot cheklovlari sifatida tajribaning bitta maktabda o'tkazilganini, har bir shart-sharoitning alohida hissasi aniqlanmaganini va natijalar jins kesimida tahlil qilinmaganini ko'rsatish mumkin. Kelgusidagi izlanishlarda bu masalalarni kengroq tanlanmada o'rganish rejalashtirilgan.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, maktab amaliyotida milliy harakatli o'yinlarning rivojlantiruvchi imkoniyatidan to'liq foydalanilmayapti: o'qituvchilarning faqat 26,5 % i ularni muntazam qo'llaydi, 14,7 % i yuklamani nazorat qiladi, asosiy qiyinchilik sifatida esa metodik qo'llanmalarning yetishmasligi (67,6 %) va yuklamani me'yorlash usullarini bilmaslik (58,8 %) ko'rsatilgan.

Ikkinchidan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning chidamlilik va kuch sifatlarini milliy o'yinlar asosida takomillashtirish quyidagi pedagogik shart-sharoitlar majmuasi yaratilganda samarali kechadi: o'yinlarni jismoniy sifatlar yo'nalishi bo'yicha tizimlashtirish; yuklamani yurak urish chastotasi orqali me'yorlash; dars, tanaffus va darsdan tashqari mashg'ulotlarda harakat rejimining uzluksizligini ta'minlash; motivatsion-tarbiyaviy muhit yaratish va oila bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish.

Uchinchidan, ushbu shart-sharoitlar joriy etilgan tajriba guruhida joyidan uzunlikka sakrash natijasi 8,7 %, osilib tortilish 48,7 %, qorin muskullarining kuch chidamliligi 24,4 %, umumiy chidamlilik 10,2 % ga yaxshilandi, nazorat guruhida esa bu ko‘rsatkichlar 2,8–13,6 % oralig‘ida bo‘ldi ($p < 0,01$). Ishlab chiqilgan shart-sharoitlar umumta’lim maktablarining jismoniy tarbiya va boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari faoliyatida qo‘llanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). 04.09.2015-yil, O‘RQ-394-son // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. – www.lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son farmoni // www.lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5924-son farmoni // www.lex.uz.
4. Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: O‘zDJTI, 2005. – 300 b.
5. Usmonxo‘jayev T.S., Xo‘jayev F. 1001 o‘yin. – Toshkent: Ibn Sino, 1990. – 352 b.
6. Kerimov F.A. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. – Toshkent: Zar qalam, 2004. – 336 b.
7. Salomov R.S. Sport mashg‘ulotining nazariy asoslari. – Toshkent: O‘zDJTI, 2005. – 238 b.
8. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1991. – 543 с.
9. Лях В.И. Двигательные способности школьников: основы теории и методики развития. – М.: Терра-Спорт, 2000. – 192 с.
10. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта. – М.: Академия, 2000. – 480 с.
11. Былеева Л.В., Коротков И.М. Подвижные игры. – М.: Физкультура и спорт, 1982. – 224 с.
12. Ашмарин Б.А. Теория и методики педагогических исследований в физическом воспитании. – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 223 с.
13. Faigenbaum A.D., Kraemer W.J., Blimkie C.J.R. et al. Youth resistance training: updated position statement paper from the National Strength and Conditioning Association // Journal of Strength and Conditioning Research. – 2009. – Vol. 23, Suppl. 5. – P. S60–S79.
14. Lloyd R.S., Oliver J.L. The youth physical development model: a new approach to long-term athletic development // Strength and Conditioning Journal. – 2012. – Vol. 34, No. 3. – P. 61–72.
15. Gallahue D.L., Ozmun J.C., Goodway J.D. Understanding Motor Development: Infants, Children, Adolescents, Adults. – 7th ed. – New York: McGraw-Hill, 2012. – 461 p.

16. World Health Organization. WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. – Geneva: WHO, 2020. – 104 p.

17. Бальсевич В.К. Онтокинезиология человека. – М.: Теория и практика физической культуры, 2000. – 275 с.

УДК 81'367:811.161.1'282.2

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ ТИПОЛОГИЧЕСКИМ РАЗЛИЧИЕМ РУССКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ

Толегенова Гулайым Жангабергеновна
старший преподаватель кафедры русского языка и литературы,
Нукусский государственный педагогический институт
(г. Нукус, Республика Каракалпакстан, Республика Узбекистан)
e-mail: tolegenova4944@gmail.com
ORCID: 0009-0002-2784-5508

Аннотация. *В статье рассматриваются грамматические трансформации, возникающие при переводе с русского языка на каракалпакский и обусловленные типологическим различием двух языков — флективно-синтетического строя русского и агглютинативного строя каракалпакского. Уточняется понятие грамматической трансформации, даётся сопоставительная типологическая характеристика контактирующих языков, систематизируются основные виды преобразований: перестановки, замены (частей речи, членов и типов предложения, грамматических форм), добавления, опущения, а также членение и объединение предложений. На конкретном языковом материале показаны причины и механизмы каждого типа трансформации. На основе количественного анализа определяется частотность видов трансформаций и вызывающих их типологических факторов. Делается вывод о системном характере грамматических преобразований, детерминированных различиями в порядке слов, способах выражения грамматических значений и построении предложения.*

Ключевые слова: *грамматические трансформации, перевод, русский язык, каракалпакский язык, типология языков, агглютинация, порядок слов, замена, эквивалентность.*

RUS VA QORAQALPOQ TILLARI O'RTASIDAGI TIPOLOGIK FARQ TUFAYLI YUZAGA KELGAN GRAMMATIK O'ZGARISHLAR

Annotatsiya. *Maqolada rus tilidan qoraqalpoq tiliga tarjima qilishda yuzaga keladigan va ikki tilning tipologik farqi — rus tilining flektiv-sintetik hamda qoraqalpoq tilining agglutinativ tuzilishi bilan bog'liq grammatik transformatsiyalar ko'rib chiqiladi. Grammatik transformatsiya tushunchasi aniqlashtiriladi, aloqaga kirishuvchi tillarning qiyosiy tipologik tavsifi beriladi, o'zgartirishlarning asosiy turlari tizimlashtiriladi: o'rin almashtirish, almashtirishlar (so'z turkumlari, gap bo'laklari va gap turlari, grammatik shakllar), qo'shish, tushirib qoldirish, shuningdek gaplarni bo'lish va birlashtirish. Aniq til materialida har bir transformatsiya turining sabab va mexanizmlari ko'rsatiladi. Miqdoriy tahlil asosida*

transformatsiya turlari va ularni keltirib chiqaruvchi tipologik omillarning chastotasi aniqlanadi. Grammatik o'zgartirishlar tizimli xususiyatga ega ekanligi haqida xulosa chiqariladi.

Kalit so'zlar: *grammatik transformatsiyalar, tarjima, rus tili, qoraqalpoq tili, tillar tipologiyasi, agglutinatsiya, so'z tartibi, almashtirish, ekvivalentlik.*

GRAMMATICAL CHANGES RESULTING FROM THE TYPOLOGICAL DIFFERENCES BETWEEN THE RUSSIAN AND KARAKALPAK LANGUAGES.

Abstract. *The article deals with the grammatical transformations that arise in translation from Russian into Karakalpak and are conditioned by the typological difference between the two languages — the fusional-synthetic system of Russian and the agglutinative system of Karakalpak. The notion of grammatical transformation is clarified, a contrastive typological description of the languages in contact is given, and the main types of transformation are systematised: transpositions, replacements (of parts of speech, sentence members and sentence types, grammatical forms), additions, omissions, as well as the splitting and merging of sentences. The causes and mechanisms of each type of transformation are shown on concrete linguistic material. On the basis of a quantitative analysis, the frequency of the types of transformation and of the typological factors that cause them is determined. It is concluded that grammatical transformations are systemic in nature, being determined by differences in word order, in the ways of expressing grammatical meanings and in sentence construction.*

Keywords: *grammatical transformations, translation, Russian language, Karakalpak language, language typology, agglutination, word order, replacement, equivalence.*

ВВЕДЕНИЕ

Перевод как вид межъязыковой коммуникации предполагает не механическую замену единиц одного языка единицами другого, а сложное преобразование, направленное на достижение эквивалентности при сохранении смысла оригинала. Поскольку языки различаются как по составу грамматических категорий, так и по способам их выражения, полное структурное совпадение исходного и переводного текстов оказывается невозможным. Это закономерно порождает переводческие трансформации — преднамеренные отступления от формальной структуры оригинала, обеспечивающие адекватную передачу содержания.

Особую значимость грамматические трансформации приобретают при переводе между языками, принадлежащими к разным типологическим классам.

Русский язык относится к флективно-синтетическому типу индоевропейской семьи, тогда как каракалпакский — к агглютинативному типу тюркской семьи. Различия в порядке слов, в наличии или отсутствии грамматического рода, в способах выражения падежных и притяжательных значений, в построении осложнённого и сложного предложения делают грамматические преобразования не факультативными, а системно обусловленными.

Актуальность темы определяется тем, что при значительном объёме переводов с русского языка на каракалпакский закономерности грамматических трансформаций остаются недостаточно изученными в сопоставительно-типологическом аспекте. Целью статьи является выявление и систематизация грамматических трансформаций, обусловленных типологическим различием русского и каракалпакского языков, а также определение их частотности и причин. Материалом послужили переводные тексты и сопоставительные языковые пары; в работе применялись сопоставительно-типологический, описательный и количественный методы.

1. Понятие грамматической трансформации в переводоведении

В переводоведении под грамматической трансформацией понимается преобразование структуры предложения в процессе перевода в соответствии с нормами переводящего языка. В классификации Л. С. Бархударова выделяются четыре типа переводческих трансформаций: перестановки, замены, добавления и опущения. В. Н. Комиссаров разграничивает лексические, грамматические и лексико-грамматические трансформации, относя к грамматическим дословный перевод (нулевую трансформацию), членение и объединение предложений, а также грамматические замены. Я. И. Рецкер связывает трансформации с закономерными соответствиями, разграничивая эквиваленты и вариантные соответствия.

Применительно к паре «русский — каракалпакский язык» грамматические трансформации целесообразно рассматривать как способ преодоления межъязыковой асимметрии, возникающей вследствие типологических различий. При этом трансформация выступает не признаком переводческой вольности, а необходимым условием достижения грамматической правильности и естественности переводного текста. В настоящей работе принята обобщённая классификация, включающая перестановки, замены (частей речи, членов предложения, типов предложения и грамматических форм), добавления, опущения, а также членение и объединение предложений.

2. Типологическая характеристика русского и каракалпакского языков

Причины грамматических трансформаций коренятся в системных различиях контактирующих языков. Русский язык характеризуется развитой системой словоизменения (флексией), грамматическим родом, категорией вида глагола, использованием предлогов и относительно свободным, но преимущественно контактным порядком слов (SVO). Каракалпакский язык, будучи агглютинативным, выражает грамматические значения последовательным присоединением однозначных аффиксов, не имеет грамматического рода, использует падежные аффиксы и послелоги вместо предлогов, а также характеризуется фиксированным порядком слов с постановкой сказуемого в конце предложения (SOV). Основные сопоставительные признаки приведены в таблице 1.

Таблица 1

Сопоставительная типологическая характеристика русского и каракалпакского языков

Грамматический признак	Русский язык	Каракалпакский язык
Типологический класс	Флективно-синтетический (индоевропейский)	Агглютинативный (тюркский)

Базовый порядок слов	SVO (относительно свободный)	SOV (фиксированный)
Грамматический род	Есть (муж., жен., ср.)	Отсутствует
Выражение падежа	Флексия (окончания)	Падежные аффиксы (агглютинация)
Служебные средства	Предлоги	Послелоги и падежные аффиксы
Притяжательность	Притяжательные местоимения	Притяжательные аффиксы (изафет)
Определительные конструкции	Придаточные предложения	Причастные и деепричастные обороты
Согласование с числительным	Родительный падеж мн./ед. числа	Существительное в форме единственного числа

Приведённые различия носят системный характер и предопределяют необходимость грамматических трансформаций практически на всех уровнях предложения — от расположения его членов до способа оформления определений и обстоятельств.

3. Основные типы грамматических трансформаций

3.1. Перестановки

Перестановка представляет собой изменение порядка следования языковых элементов в переводном тексте по сравнению с оригиналом. Наиболее регулярной перестановкой при переводе с русского языка на каракалпакский является перемещение сказуемого в конечную позицию, что обусловлено моделью SOV. Так, русскому предложению с порядком «подлежащее — сказуемое — дополнение» соответствует каракалпакская структура «подлежащее — дополнение — сказуемое»: русск. «Я читаю книгу» → каракалп. «Men kitap oqıyman» (букв. «Я

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

книгу читаю»). Аналогичным образом определение и обстоятельство, как правило, предшествуют определяемому слову, а зависимые компоненты предшествуют главному.

3.2. Замены

Замены — наиболее распространённый и разнообразный тип грамматических трансформаций. В переводе с русского на каракалпакский язык выделяются несколько их разновидностей.

Замена частей речи обусловлена, в частности, отсутствием в каракалпакском языке грамматического рода: русское согласуемое прилагательное, изменяющееся по родам, передаётся неизменяемой формой (русск. «красивая девушка» / «красивый мальчик» → каракалп. «gózzal qız» / «gózzal bala»). Русские предложно-падежные сочетания закономерно преобразуются в падежные формы с аффиксами: русск. «в доме» → каракалп. «úyde», русск. «на столе» → каракалп. «stolda».

Замена членов предложения нередко сопровождает передачу притяжательных отношений: русское притяжательное местоимение заменяется притяжательным аффиксом существительного (русск. «мой дом» → каракалп. «úyim», русск. «его книга» → каракалп. «kitabı»). Замена типа предложения проявляется прежде всего при передаче русских определительных придаточных, которым в каракалпакском языке обычно соответствуют причастные обороты: русск. «мальчик, который читает» → каракалп. «oqıp atırǵan bala» (букв. «читающий мальчик»).

Замена грамматической формы охватывает различия в выражении числа, падежа и видо-временных значений. Показательна передача сочетаний числительного с существительным: если в русском языке существительное при числительном ставится в форме родительного падежа или множественного числа,

то в каракалпакском оно сохраняет форму единственного числа (русск. «три книги» → каракалп. «úsh kitap»).

3.3. Добавления и опущения

Добавления связаны с необходимостью эксплицитно выразить в переводе значения, имплицитно присутствующие в оригинале, либо восполнить недостающие грамматические показатели. Опущения, напротив, устраняют избыточные с точки зрения переводящего языка элементы. Благодаря агглютинативной структуре каракалпакского языка целый ряд значений, выражаемых в русском языке аналитически (служебными словами), передаётся синтетически — одним аффиксом, что делает опущение служебных элементов регулярным явлением. Так, значения, передаваемые русскими предлогами и вспомогательными словами, нередко «свёртываются» в аффиксальные показатели каракалпакского слова.

3.4. Членение и объединение предложений

Членение предложения предполагает преобразование одной синтаксической структуры оригинала в две или более структуры перевода, объединение — обратную операцию. При переводе с русского языка на каракалпакский эти трансформации применяются прежде всего при передаче осложнённых и многокомпонентных сложноподчинённых предложений: развёрнутые причастные и деепричастные обороты каракалпакского языка позволяют компактно объединять содержание, тогда как громоздкие конструкции целесообразно членить для сохранения ясности. Обобщение основных типов трансформаций и их причин представлено в таблице 2.

Таблица 2

Основные типы грамматических трансформаций и их типологические причины

Тип трансформации	Типологическая причина	Пример (русск. → каракалп.)
Перестановка	Порядок слов SVO → SOV	«Я читаю книгу» → «Men kitap oqıyman»
Замена части речи	Отсутствие грамматического рода	«красивая девушка» → «gózzal qız»
Замена (предлог → падеж)	Падежно-послеложная система	«в доме» → «úyde»
Замена (местоимение → аффикс)	Притяжательные аффиксы (изафет)	«мой дом» → «úyim»
Замена типа предложения	Причастные обороты вместо придаточных	«мальчик, который читает» → «oqıp atırǵan bala»
Замена формы (число)	Существительное ед. ч. при числительном	«три книги» → «úsh kitap»
Опущение	Синтетическое выражение значений	свёртывание служебных слов в аффиксы

4. Частотность грамматических трансформаций и их причин

Количественный анализ показывает, что различные типы грамматических трансформаций представлены в переводе с русского языка на каракалпакский неравномерно. Наибольшую долю образуют замены, что объясняется многообразием их разновидностей и системным характером расхождений в способах выражения грамматических значений. Значительна также доля перестановок, обусловленных различием базового порядка слов. Соотношение основных типов трансформаций показано на рисунке 1.

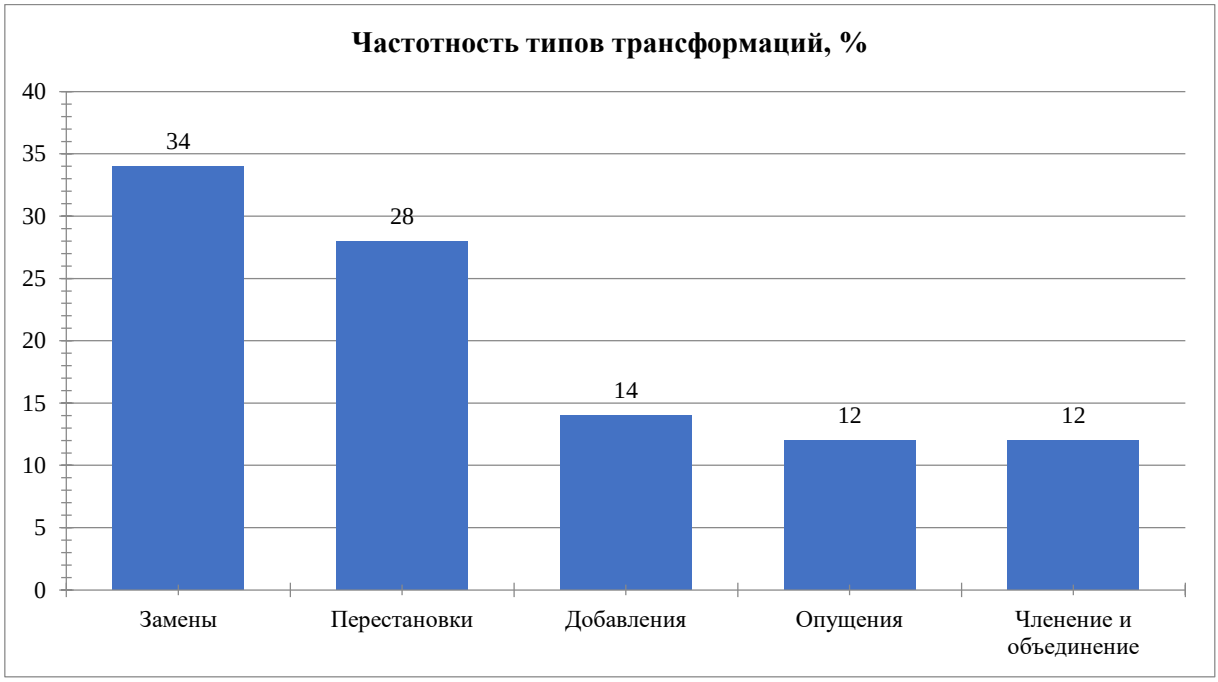

Рис. 1. Частотность основных типов грамматических трансформаций (%)

Поскольку замены являются наиболее частотным типом, целесообразно рассмотреть их внутреннюю структуру. Распределение замен по подтипам представлено на рисунке 2.

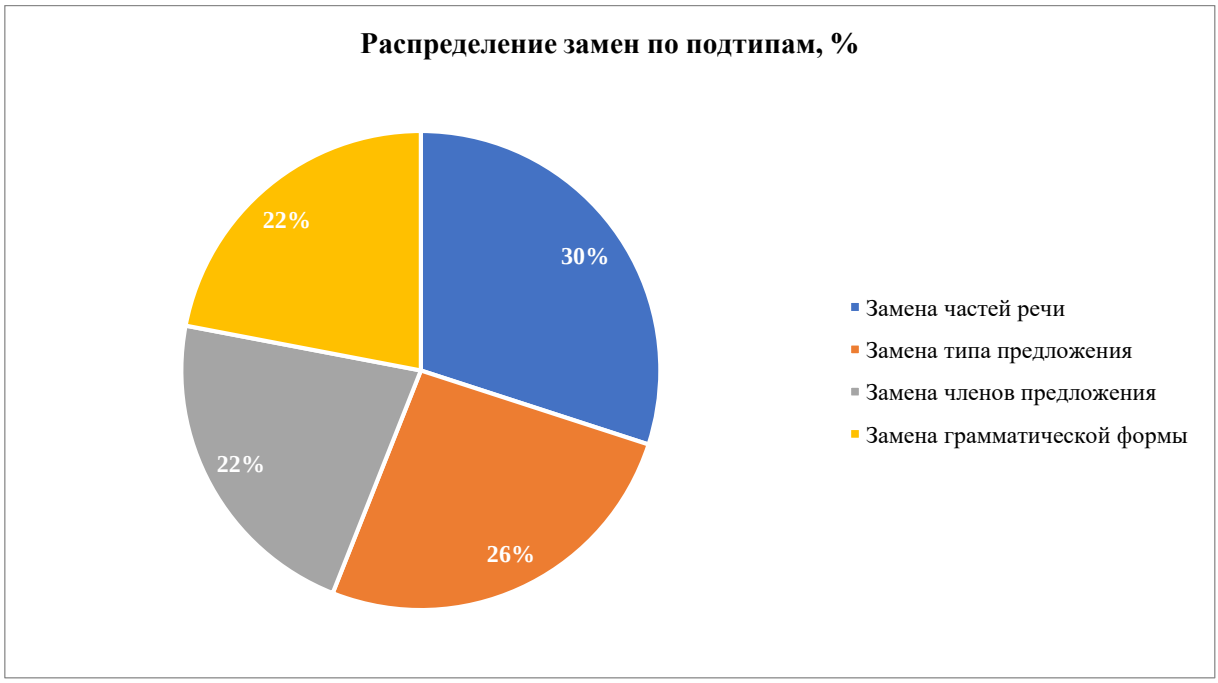

Рис. 2. Распределение грамматических замен по подтипам (%)

Как показывает диаграмма, ведущее место среди замен занимают замена частей речи и замена типа предложения, что напрямую связано с отсутствием грамматического рода и с предпочтением причастно-деепричастных конструкций в каракалпакском языке. Наконец, важно установить, какие именно типологические факторы в наибольшей степени детерминируют трансформации. Соответствующие данные приведены на рисунке 3.

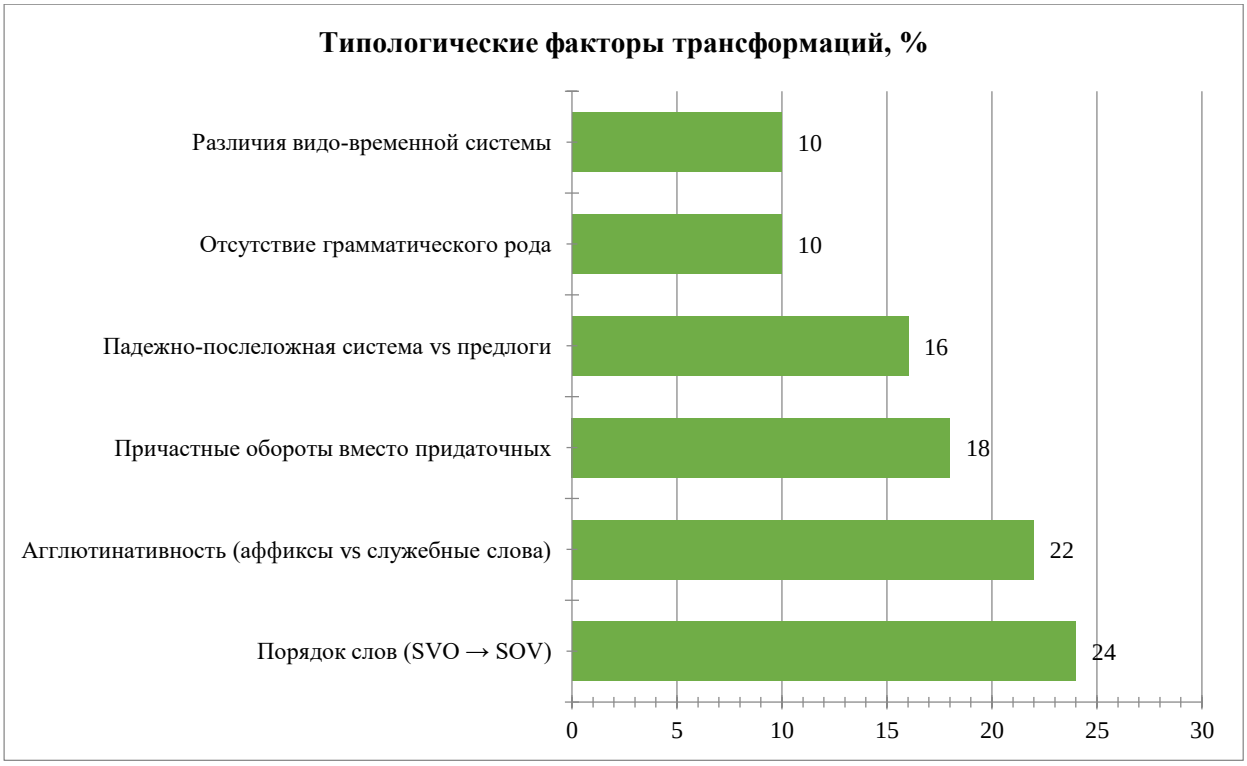

Рис. 3. Типологические факторы, обусловливающие грамматические трансформации (%)

Полученные данные подтверждают, что ведущими факторами трансформаций выступают различие в порядке слов и агглютинативный строй каракалпакского языка, тогда как отсутствие грамматического рода и различия видо-временной системы, оставаясь существенными, играют менее значительную роль в общем объёме преобразований.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование показывает, что грамматические трансформации при переводе с русского языка на каракалпакский носят системный, а не случайный характер и непосредственно детерминированы типологическим различием двух языков. Флективно-синтетический строй русского языка и агглютинативный строй каракалпакского обусловливают регулярные преобразования на уровне порядка слов, частей речи, членов и типов предложения, а также грамматических форм.

Систематизация материала позволила выделить основные типы трансформаций — перестановки, замены, добавления, опущения, членение и объединение предложений — и соотнести каждый из них с конкретной типологической причиной. Количественный анализ показал преобладание замен и перестановок, а среди факторов трансформации — ведущую роль различия в порядке слов и агглютинативности.

Практическая значимость результатов состоит в возможности их использования в теории и практике перевода, в сопоставительной грамматике русского и каракалпакского языков, а также в подготовке переводчиков. Перспективным направлением дальнейшего исследования представляется изучение взаимодействия грамматических и лексических трансформаций, а также их роли в достижении эквивалентности при переводе текстов различных функциональных стилей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. — Москва: Международные отношения, 1975. — 240 с.
2. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — Москва: Высшая школа, 1990. — 253 с.
3. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: учебное пособие. — Москва: ЭТС, 2002. — 424 с.
4. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. — Москва: Международные отношения, 1974. — 216 с.

5. Швейцер А. Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. — Москва: Наука, 1988. — 215 с.
6. Федоров А. В. Основы общей теории перевода. — Санкт-Петербург: Филол. фак-т СПбГУ; Москва: Филология три, 2002. — 416 с.
7. Латышев Л. К. Технология перевода: учебное пособие. — Москва: Академия, 2005. — 320 с.
8. Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — Москва: Просвещение, 1989. — 288 с.
9. Реформатский А. А. Введение в языковедение. — Москва: Аспект Пресс, 2004. — 536 с.
10. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. II: Фонетика и морфология. — Москва: Изд-во АН СССР, 1952. — 544 с.
11. Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. — Нукус; Казань, 1976. — 264 с.
12. Юсупов У. К. Сопоставительная лингвистика английского и узбекского языков. — Ташкент: Фан, 2007. — 128 с.
13. Ярцева В. Н. Контрастивная грамматика. — Москва: Наука, 1981. — 111 с.
14. Толегенова Г. Ж. К истории изучения вопроса «Переводы произведений А. С. Пушкина на каракалпакский язык» // Молодой учёный. — 2018. — № 40 (226). — С. 214–216.
15. Найда Ю. К науке переводить // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. — Москва: Международные отношения, 1978. — С. 114–137.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

QIZIQISHDAN MAQSAD SARI: BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA YAPONLARNING IKIGAI YONDASHUVI ASOSIDA O'ZINI ANGLASHNI RIVOJLANTIRISH

Abduraxmanova Aziza Odiljonovna
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali
ORCID ID: 0009-0002-6785-3377
E-mail.com: aziabduraxmonava2202@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'zini anglash jarayonini rivojlantirishda yapon madaniyatida shakllangan Ikigai yondashuvidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqotda Ikigai tushunchasining mazmuni tahlil qilinib, uni boshlang'ich ta'lim sharoitiga moslashtirish masalalari ko'rib chiqilgan. O'quvchilarning o'z qiziqishlari, qobiliyatlari, ijtimoiy foydaliligi va shaxsiy maqsadlarini anglashiga yo'naltirilgan to'rt komponentli metodik model taklif etilgan. Mazkur model "Qiziqish – Qobiliyat – Foydalilik – Maqsad" ketma-ketligi asosida o'quvchilarning o'zini anglash, refleksiv fikrlash va maqsad qo'yish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari Ikigai yondashuvini boshlang'ich ta'limga moslashtirish o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini anglash va hayotiy maqsadlarini shakllantirish uchun istiqbolli metodik vosita bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *Ikigai, boshlang'ich ta'lim, o'zini anglash, qiziqish, qobiliyat, maqsad, motivatsiya, refleksiya, shaxsiy rivojlanish, pedagogik yondashuv.*

ОТ ЛЮБОПЫТСТВА К ОСОЗНАНИЮ ЦЕЛИ: РАЗВИТИЕ САМОСОЗНАНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА ОСНОВЕ ЯПОНСКОГО ПОДХОДА «ИКИГАЙ»

Аннотация. *В статье рассматриваются педагогические возможности использования подхода «Икигай», сформировавшегося в японской культуре, в развитии самопознания учащихся начальных классов. Раскрывается содержание понятия «Икигай» и рассматриваются возможности его адаптации к условиям начального образования. Предлагается четырехкомпонентная методическая модель, направленная на осознание учащимися собственных интересов, способностей, социальной полезности и личных целей. Модель основана на последовательности «Интерес – Способность – Полезность – Цель» и направлена на развитие самопознания, рефлексивного мышления и навыков целеполагания у младших школьников. Результаты исследования показывают, что адаптация подхода «Икигай» к начальному образованию может рассматриваться как перспективное методическое средство формирования у учащихся представлений о собственных возможностях, интересах и жизненных целях.*

Ключевые слова: *Икигай, начальное образование, самопознание, интерес, способности, цель, мотивация, рефлексия, личностное развитие, педагогический подход.*

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

FROM CURIOSITY TO PURPOSE: DEVELOPING SELF-AWARENESS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS BASED ON THE JAPANESE *IKIGAI* APPROACH

Abstract. *This article examines the pedagogical potential of applying the Ikigai approach, which originated in Japanese culture, to the development of self-awareness among primary school pupils. The study explores the concept of Ikigai and considers possibilities for adapting it to the context of primary education. A four-component methodological model is proposed to help pupils identify their interests, abilities, social usefulness, and personal goals. The model is based on the sequence "Interest – Ability – Usefulness – Goal" and aims to develop pupils' self-awareness, reflective thinking, and goal-setting skills. The findings suggest that adapting the Ikigai approach to primary education can serve as a promising methodological tool for helping pupils understand their individual potential, interests, and personal aspirations.*

Keywords: *Ikigai, primary education, self-awareness, interest, abilities, goal, motivation, reflection, personal development, pedagogical approach.*

KIRISH

Zamonaviy ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchiga faqat tayyor bilimlarni berish emas, balki uning o'z imkoniyatlarini anglash, mustaqil fikrlash, maqsad belgilash va shaxsiy rivojlanish yo'nalishini aniqlashiga yordam berishdan iborat. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim davrida bolaning "Men kimman?", "Menga nima yoqadi?", "Men nimani yaxshi bajara olaman?" kabi savollar haqida fikrlay boshlashi uning keyingi ta'limiy va shaxsiy rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega.An'anaviy boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholashga katta e'tibor beriladi. Biroq bolaning o'z qiziqishlarini anglash, kuchli tomonlarini aniqlash, o'z faoliyatiga baho berish va kelajakdagi maqsadini tasavvur qilish kabi metakognitiv jarayonlar har doim ham tizimli pedagogik faoliyatga aylantirilmaydi. Shu nuqtayi nazardan, Ikigai yondashuvi qiziqarli pedagogik imkoniyatlardan biri sifatida qaralishi mumkin. Ikigai yapon madaniyatida hayotning mazmuni, qadri va inson uchun yashashga arzigulik narsalar bilan bog'liq tushuncha sifatida shakllangan. Ilmiy adabiyotlarda uning yagona universal ta'rifi mavjud emas; ayrim tadqiqotlarda u hayot ma'nosi va maqsadi, boshqalarida esa shaxsiy qadriyatlar, mazmunli faoliyat va farovonlik bilan bog'lanadi.

METODOLOGIYA

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

Hayot mazmuni anglashda yaponcha yondashuv "ikigai"dan yordam olishga qaror qildim. "Ikigai" so'zining yaponcha kanjilari, ya;ni ierogliflariga murojaat qiladigan bo'lsak, "iki" - "hayot" va "gai" - "qiymat" so'zlari birlashmasidan hosil bo'lgan va "hayotdan, yashashdan maqsad, yashash uchun sabab" kabi tarjima qilinadi. u yaponcha so'z bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinsa, xuddi logomulojajadek "hamisha band bo'lish baxti", degan ma'noni beradi. Lekin buning nozik tomonlari bor. Bu yana yaponcha uzoq umr ko'rishining g'ayrioddiyligini izohlashda, ayniqsa, global o'rtacha ko'rsatkichdan ham xiyla baland bo'lgan Okinava orolidagi har 100.000 kishiga 24,55 nafar 100 yoshdan oshgan to'g'ri kelishini tushuntirishda qo'l keladi.**[1.7 bet.]** Ikigai tushunchasining mazmuni faqat uzoq umr ko'rish yoki doimo band bo'lish bilan cheklanmaydi. Uning mazmun-mohiyatida insonning o'z hayotida muhim va qadrli deb bilgan faoliyatini anglash, kundalik faoliyatidan ma'no topish hamda o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga intilishi mujassamdir. Shu jihatdan Ikigai insonning "Nima uchun yashayapman?", "Menga nima quvonch beradi?", "Men nimani yaxshi bajara olaman?" va "Men boshqalarga qanday foyda keltira olaman?" kabi savollar ustida fikr yuritishiga undaydi.

Ayniqsa, ushbu yondashuvni bolalik davridan boshlab ta'lim jarayoniga kiritish o'quvchining o'zini anglash jarayonini tabiiy ravishda rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Chunki bola maktabga kelgan dastlabki yillardan boshlab atrof-muhitni, o'z imkoniyatlarini va boshqa insonlar bilan munosabatlarini anglay boshlaydi. U "Men nimani yaxshi ko'raman?", "Nimani yaxshi bajara olaman?", "Menga qaysi faoliyat qiziq?" kabi savollarga javob izlash orqali asta-sekin o'zining individual xususiyatlarini kashf etadi.Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich ta'limda Ikigai tushunchasidan foydalanishning asosiy maqsadi bolaga juda erta yoshdan muayyan kasbni tanlatish emas. Aksincha, uning qiziqishlari, qobiliyatlari, qadriyatlari va intilishlarini anglashiga yordam berishdan iborat bo'lishi lozim. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchisining kelajakdagi kasbiy tanlovi hali o'zgaruvchan bo'lishi tabiiy. Bugun shifokor bo'lishni

istagan bola ertaga rassom, muhandis yoki o‘qituvchi bo‘lishni xohlashi mumkin. Shu sababli bu yoshda asosiy e’tibor yakuniy kasbiy tanlovga emas, balki bolaning o‘zini kashf etish jarayoniga qaratilishi maqsadga muvofiq.Ikigai yondashuvining ta’limiy ahamiyati ham aynan mana shu jihatda namoyon bo‘ladi. O‘quvchi o‘zining qiziqishlarini anglagan sari ta’lim jarayonida faolroq ishtirok etadi, o‘z qobiliyatlarini namoyon qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi va o‘z oldiga kichik maqsadlar qo‘yishni o‘rganadi. Bunday jarayon bolaning ichki motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlash bilan birga, uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini ham mustahkamlashi mumkin.Biroq Ikigai tushunchasini boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga kattalar uchun mo‘ljallangan shaklda tushuntirish maqsadga muvofiq emas. “Hayot mazmuni”, “kasbiy missiya” yoki “umr maqsadi” kabi tushunchalar kichik yoshdagi bolalar uchun haddan tashqari abstrakt bo‘lishi mumkin. Shuning uchun mazkur yondashuvni bolaning yosh va psixologik xususiyatlariga moslashtirish zarur. Ikigai bilan bog‘liq faoliyatlar o‘quvchilarda o‘zini ifodalash, o‘ziga bo‘lgan ishonch, o‘zini anglash va o‘z xatti-harakatlarini boshqarish kabi ko‘nikmalarning rivojlanishiga yordam berishi mumkin**. [2]**

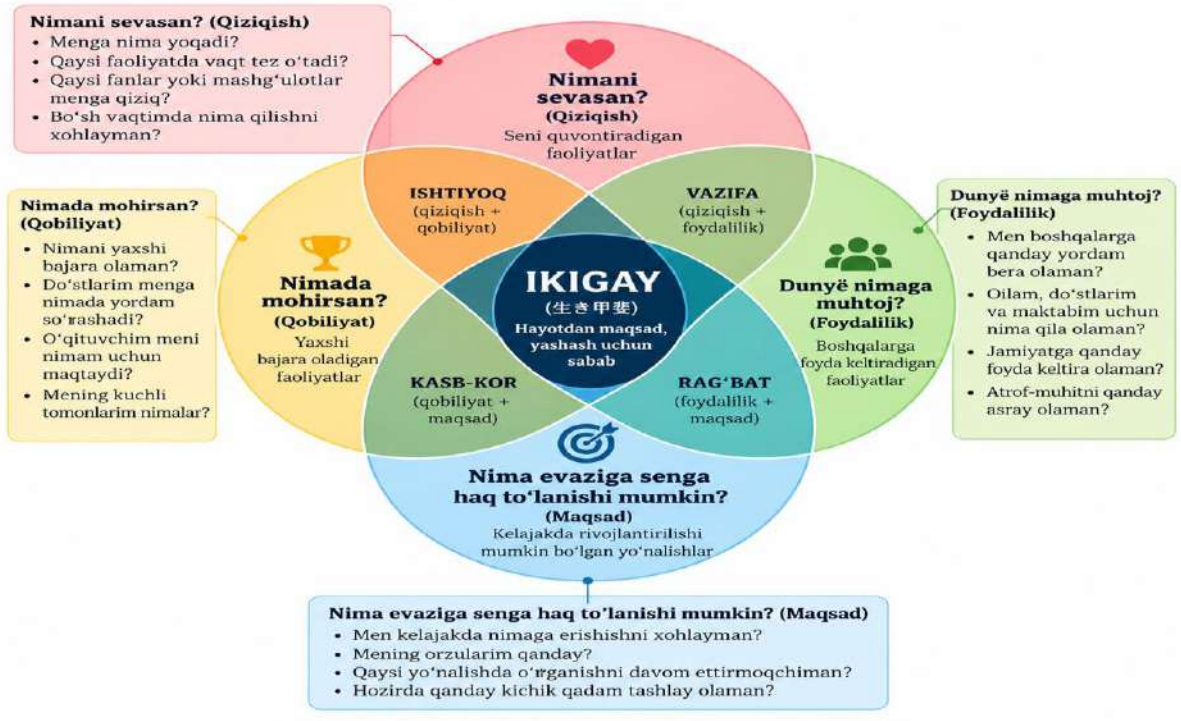

1-rasm. Ikigai yondashuvining to'rt komponentli modeli.

Qiziqish komponenti bolaning o‘ziga yoqadigan faoliyat, fan, mashg‘ulot va mavzularni aniqlashga qaratiladi. Bu bosqichda o‘quvchi o‘ziga quvonch va ichki qoniqish beradigan faoliyatlarni anglay boshlaydi. Masalan, ayrim bola rasm chizishga, boshqasi kitob o‘qishga, yana biri matematika masalalarini yechishga yoki tabiatni kuzatishga qiziqishi mumkin. Boshlang‘ich ta’limda qiziqishlarni aniqlash bolaning ichki motivatsiyasini kuchaytirish uchun muhimdir. Chunki o‘quvchi o‘ziga qiziqarli bo‘lgan faoliyatga ko‘proq e’tibor qaratadi va uni bajarish jarayonida faolroq ishtirok etadi. Qobiliyat komponenti bolaning o‘z kuchli tomonlari va muayyan faoliyatlarni bajarishdagi imkoniyatlarini anglashiga xizmat qiladi. Bu faqat maktab fanlaridagi yuqori natijalarni anglatmaydi. Qobiliyatga ijodkorlik, muloqot qilish, muammolarni hal etish, jamoada ishlash, kuzatuvchanlik, tashkilotchilik, sport yoki san’atga moyillik kabi jihatlar ham kiradi.Masalan, bir o‘quvchi matematik masalalarni tez yechishi, ikkinchisi chiroyli hikoya tuzishi, uchinchisi esa tengdoshlari bilan yaxshi muloqot qilishi mumkin. Shu sababli metodikada bolaning qobiliyatlarini faqat baholar orqali emas, balki uning kundalik faoliyati va amaliy topshiriqlarini kuzatish orqali aniqlash maqsadga muvofiq. Foydalilik komponenti bolaning o‘z qiziqish va qobiliyatlarini boshqa insonlar, maktab, oila va jamiyat ehtiyojlari bilan bog‘lashini nazarda tutadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun “Dunyo nimaga muhtoj?” kabi keng savolni bevosita berish o‘rniga, uni yoshiga mos tarzda “Men oilamga, do‘stlarimga yoki maktabimga qanday yordam bera olaman?” tarzida qo‘yish maqsadga muvofiq.

Masalan, tabiatga qiziqadigan bola maktab hovlisini toza saqlashga hissa qo‘shishi, kitob o‘qishni yaxshi ko‘radigan o‘quvchi kichik sinfdoshlariga kitob o‘qib berishi, rasm chizishga qobiliyatli bola esa sinf uchun ko‘rgazmali materiallar tayyorlashi mumkin. Maqsad komponenti bolaning qiziqishi, qobiliyati va foydalilik haqidagi tasavvurlarini kelajakdagi intilishlari bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Bu bosqichda o‘quvchi o‘z oldiga kichik, aniq va amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan maqsadlarni qo‘yishni o‘rganadi. Masalan, rasm chizishga qiziqadigan va bu borada qobiliyatini

namoyon qiladigan o‘quvchi “kelajakda rassom bo‘laman” deyishi mumkin. Ammo pedagogik jihatdan undan ham samaraliroq maqsad — “har hafta bitta yangi rasm chizish texnikasini o‘rganaman” kabi aniq qadamni belgilashdir. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda maqsadni uzoq kelajakdagi kasb bilan cheklamasdan, bolaning bugungi faoliyatidan kelib chiqadigan kichik va real qadamlar bilan bog‘lash maqsadga muvofiq.

Komponentlar	Savollar
Qiziqish — “Men nimani yaxshi ko‘raman?”	*“Men nimani yaxshi ko‘raman va qaysi faoliyat bilan shug‘ullanganimda o‘zimni xursand his qilaman?”*
Qobiliyat — “Men nimani yaxshi bajara olaman?”	“Men nimani yaxshi bajara olaman va mening kuchli tomonlarim nimalardan iborat?”
Foydalilik — “Men boshqalarga qanday foyda keltira olaman?”	*“Men o‘z qiziqishim va qobiliyatlarim orqali boshqalarga qanday foyda keltira olaman?”*
Maqsad — “Men nimaga intilaman?”	“Men nimaga erishishni xohlayman va buning uchun hozir qanday kichik qadam tashlay olaman?”

NATIJA VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida Ikigai yondashuvini boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘zini anglash jarayoniga moslashtirish imkoniyatlari aniqlandi. Taklif etilgan metodik model qiziqish, qobiliyat, foydalilik va maqsad kabi to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponentga asoslandi.Birinchi komponent — qiziqish bolaning “Men nimani yaxshi ko‘raman?” degan savolga javob topishiga yordam beradi. O‘quvchi o‘ziga yoqadigan fan, o‘yin,

ijodiy faoliyat yoki mashg‘ulotlarni aniqlash orqali shaxsiy qiziqishlarini anglay boshlaydi. Ikkinchi komponent — qobiliyat “Men nimani yaxshi bajara olaman?” savoli orqali bolaning kuchli tomonlarini aniqlashga yo‘naltiriladi. Bunda faqat akademik natijalar emas, balki ijodkorlik, muloqot, kuzatuvchanlik va jamoada ishlash kabi qobiliyatlar ham hisobga olinadi.Uchinchi komponent — foydalilik o‘quvchining o‘z qiziqish va qobiliyatlarini boshqalarga foyda keltirish bilan bog‘lashini nazarda tutadi. Tadqiqotlar Ikigai va hayot maqsadi o‘rtasida kuchli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi; insonning hayotiy maqsadini anglash uning hayot sifatini yaxshilashda muhim omillardan biri hisoblanadi**.[3]**Masalan, rasm chizishga qiziqadigan bola o‘z ijodiy qobiliyatidan sinf yoki maktab uchun foydali materiallar tayyorlashda foydalanishi mumkin. To‘rtinchi komponent — maqsad esa avvalgi uch komponentni muayyan harakatga aylantiradi. O‘quvchi o‘z qiziqishi va imkoniyatlarini anglagan holda kichik, aniq va amalga oshiriladigan maqsad belgilaydi.Shunday qilib, tadqiqotda taklif etilgan “Qiziqish → Qobiliyat → Foydalilik → Maqsad” modeli bolaning o‘zini anglash jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etishga xizmat qiladi. Ikigai yondashuvi o‘quvchilarga o‘z hayotiy maqsadlarini shakllantirishga yordam beruvchi vosita sifatida qo‘llanishi mumkin. Tadqiqotlarda u o‘zini anglash, mustaqillik, o‘z faoliyatini boshqarish va shaxsiy maqsadlarni aniqlash bilan bog‘langan**. [4]** Bunda Ikigai boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun tayyor kasbiy yo‘nalish emas, balki o‘z imkoniyatlarini anglash va kelajakdagi intilishlarini shakllantirishga yordam beruvchi pedagogik yondashuv sifatida talqin qilinadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda yosh avlodning o‘z hayot yo‘lini anglash, shaxsiy imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash va aniq maqsadlar belgilash masalasi ta’lim oldidagi muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa, insonning kelajakdagi hayotiy qarashlari va o‘ziga bo‘lgan munosabati shakllanadigan boshlang‘ich ta’lim bosqichida bu jarayonga e’tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, yapon

madaniyatida shakllangan Ikigai yondashuvi o‘quvchilarga o‘z hayotidagi mazmunni anglash, nimaga qiziqishi, nimalarga qodirligi, boshqalarga qanday foyda keltirishi va kelajakda qanday maqsad sari intilishini tushunishga yordam beruvchi istiqbolli metodik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ikigaini bolalikdan boshlab o‘rgatishning asosiy maqsadi bolaga erta yoshdan muayyan kasb tanlatish emas, balki o‘zini izlash, o‘z kuchini anglash va hayotida mazmunli yo‘nalish topish ko‘nikmasini shakllantirishdan iborat. Ikigai yondashuvi o‘quvchilarga o‘z hayotiy maqsadlarini shakllantirishga yordam beruvchi vosita sifatida qo‘llanishi mumkin. Tadqiqotlarda u o‘zini anglash, mustaqillik, o‘z faoliyatini boshqarish va shaxsiy maqsadlarni aniqlash bilan bog‘langan**.[5]** Bugungi kunda o‘z qiziqishi, qobiliyati va hayotiy maqsadini aniqlashda qiynalayotgan yoshlar mavjud ekan, bunday muammolarning oldini olishni maktabgacha yoki boshlang‘ich ta’lim bosqichidan boshlash maqsadga muvofiq. Bola o‘zining kichik qiziqishlarini anglashdan boshlab, ularni qobiliyat, qadriyat va maqsad bilan bog‘lashni o‘rgansa, kelajakda ongliroq tanlovlar qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shuningdek, Ikigai yondashuvi insonning uzoq va mazmunli hayot kechirish g‘oyasi bilan ham bog‘liq bo‘lib, unda maqsadga ega bo‘lish, kundalik faoliyatdan ma’no topish va o‘zini jamiyatning foydali a’zosi sifatida his qilish muhim o‘rin tutadi. Demak, yosh avlodga Ikigai tamoyillarini yoshligidan anglatish nafaqat ularning ta’limiy va shaxsiy rivojlanishiga, balki kelajakda o‘z hayot yo‘lini ongli ravishda tanlashiga ham xizmat qilishi mumkin.Shu bois “Qiziqishdan maqsad sari” tamoyili asosida Ikigai yondashuvini boshlang‘ich ta’limga moslashtirish bugungi ta’lim uchun dolzarb va istiqbolli yo‘nalishlardan biri sifatida baholanishi mumkin. Har bir bola o‘z Ikigaisini topishga qanchalik erta yo‘l olsa, uning kelajakdagi hayoti shunchalik ongli, mazmunli va maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Garcia, H., & Miralles, F. (2016). Ikigai: The Japanese Secret to a Long and Happy Life. London: Hutchinson.

2. Suraswadi, P., Wichaidit, S., Polahan, S., & Brown, G. T. L. (2025). Building student agency in rural Thailand: Using the Ikigai framework and positive youth development. Frontiers in Education, 10.
3. Tsuzishita, S., & Wakui, T. (2021). The Effect of High and Low Life Purpose on Ikigai (a Meaning for Life) among Community-Dwelling Older People. Geriatrics, 6(3), 73
4. Taylor, L. B. T., Raman, N., Chong, J., & Chin, C. M. (2026). Crafting life purpose statements using ikigai framework among first-semester students in Malaysia. Journal of University Teaching and Learning Practice.
5. Ijeaku, et al. (2025). Exploring the Effects of Ikigai on Mental, Physical, and Social Health: A Scoping Review. Lifestyle Medicine, 6(2).

УДК. 378.091.3:911

BO'LAJAK GEOGRAFIYA FANI O'QITUVCHILARINI KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MODELINI TAKOMILASHTIRISH

Shadiyeva Nigora Sharipovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
"Geografiya" kafedrasi p.f.f.d (Phd), dotsent
nigrollashadiyeva10@gmail.com

Annotatsiya: *Mamlakatimizda kechayotgan zamonaviy globallashuv jarayonlarida malakali kadrlar tayyorlash, demokratik o'zgarishlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslari konsepsiyasini hayotga tatbiq etish, ijodiy tafakkur, innovatsion fan va texnologiyalarni, innovatsion ta'lim yo'nalishlari asosida xalqaro pedagogik tajribani o'zlashtirish zarurati tug'ilmoqda. Ta'lim va tarbiya uzluksizligini ta'minlash doimo e'tiborda bo'lib kelgan masalalardan biridir.*

Kalit so'zlar: *munozara, trening, ishbilarmonlik o'yini, aql, fikrlash, o'z-o'zini hurmat qilish, bola rivojlanishi*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ

Аннотация. *Актуальные вопросы этапов развития образования изучаются как приоритетное направление, в частности, подготовка будущих учителей к инновационной профессиональной деятельности, разработка инновационных моделей и повышение конкурентоспособности будущих кадров.*

Ключевые слова: *программные инструменты, компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, профессиональная деятельность.*

IMPROVING THE MODEL FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE GEOGRAPHY TEACHERS

Abstract. *Current issues related to the stages of educational development are studied as a priority area, specifically, preparing future teachers for innovative professional activities, developing innovative models, and enhancing the competitiveness of future professionals.*

Keywords: *software tools, competency, competence, professional competence, professional activit*

KIRISH

Ta'lim tizimiga axborot kommunikatsiya texnologiya tarixan XX asrga borib taqaladi. Uning o'tmishdagi dasturlashtirilgan ta'lim bo'lib, undan ommaviy foydalanish

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

o‘tgan asrning 50-yillariga to‘g`ri keladi. Jamiyatning rivojlanish darajasi va imkoniyatlari uning sifatli ta’lim berish jarayoniga bog‘liq. Zero, yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo‘lidan borish imkoniyatini beradi” [1].

Ta’lim tizimi hamda uning nazariy-amaliy va metodik poydevorlarini o‘rganishga qaratilgan kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan pedagogik tadqiqotlar tobora keng ko‘lam kasb etmoqda. Kompetensiyaviy yondashuvga oid ko‘plab ilmiy qarashlar aksiologik, akmeologik, faoliyatga yo‘naltirilgan, integrativ hamda kompetensiyaviy yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash asosida shakllantirilmoqda. Zero, ushbu yondashuvlar avvalo shaxsning ko‘pmadaniyatli jamiyat sharoitida samarali yashashi va faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan kompetensiyalarni rivojlantirish imkonini kengaytiradi. Shu bois bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-bilish malakalarini takomillashtirish, kasbiy va tayanch kompetensiyalarni egallashga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirish, shuningdek, o‘quvchilar hamda hamkasblari bilan olib boriladigan dialogik munosabatlarga madaniy jarayon sifatida yondashuvni shakllantirishga xizmat qiluvchi omillarga alohida e’tibor qaratilmoqda [2].

Mavjud muammoli holatdan samarali chiqishning asosiy yo‘llaridan biri — oliy ta’lim tizimiga zamonaviy, ya’ni kompetensiyaga asoslangan yondashuvni tatbiq etish hisoblanadi. Kompetensiyaviy yondashuv bo‘lajak geografiya ta’limi yo‘nalishi talabalardan bilim, malaka va ko‘nikmalarni parchalanmagan holda, o‘zaro uzviy bog‘liqlikda o‘zlashtirishni talab qiladi. Shu jihatdan qaralganda, ta’lim metodlarini tanlash va ularni qo‘llash mexanizmi ham yangicha mazmun kasb etadi. Chunki pedagogik usullarni saralash hamda amaliyotga joriy etish jarayoni ta’lim oldiga qo‘yilgan talablar asosida tegishli kompetensiyalar va funksional ko‘nikmalarni rivojlantirishni taqozo etadi.

Shuningdek, mazkur yondashuv oliy ta'limda an'anaviy usullardan voz kechib, ta'lim oluvchining mustaqil fikrlashi, kasbiy faoliyatga tayyorgarligi va amaliy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion metodlarni qo'llash zaruratini yuzaga keltiradi. Shu sababli kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim tizimi o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ta'lim tizimini samarali tashkil etish hamda bo'lajak mutahassislarni bilim olishi, kasbiy kompetensiyalarini oshirishga ta'sir etuvchi omillardan biri hisoblanadi. Jamiyat buyurtmasiga ko'ra ta'lim beruvchilarning ta'lim-tarbiya berish, metodikasi va vositalarini takomillashtirish, kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga olib keladi.

Bo'lajak geografiya fani o'qituvchilari nafaqat chuqur ilmiy bo'lim va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini egallagan, ma'lumotlarni tezkor o'zlashtira oladigan, ijodiy fikrlovchi, real amaliy faoliyat asosida pedagogik jarayonni mustaqil loyihalay olishi, insonparvar, axloqiy va ijtimoiy jihatdan yetuk shaxslar bo'lishi lo'zim va shu asosda quidagi talablar qo'yiladi (2-jadvalga qarang)[2].

2-jadval

Ijtimoiy jihatdan yetuk shaxslarda bo'lishi lo'zim bo'lgan ma'zonlar

№	Turlari	Izoh
1	Zamonaviy ilmiy bilimlar	O'qituvchilar geografiya fanining so'ngi yutuqlarini chuqur bilishi va zamonaviy yo'nalishlardan xabardor bo'lishi
2	Innovatsion pedogogik yondashuvlar	Zamonaviy ta'lim texnologiyalarni, jumladan AKT, 3D, masofaviy ta'lim usullarini samarali qo'llay ola biladigan o'qituvchilar talab etiladi
3	Tanqidiy va ijodiy fikrlash	O'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivijlantira oladigan pedagoglar kerak

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

4	Ekologik ongni rivojlantirish	Atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish g'oyalarini targ'ib qiladigan o'qituvchilar zarur.
5	Axloqiy va ma'naviy qadriyatlar	Geografik bilimlar bilan bir qatorda axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni singdira oladigan pedagoglar kerak
6	Amaliy ko'nikmalar	Nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lay oladigan hamda tashkil eta oladigan o'qituvchilar talab qilinadi
7	Uzluksiz rivojlanish	Doimiy ravishda o'z malakasini oshirib boradigan va yangi bilimlarni o'zlashtiradigan o'qituvchilar
8	Kasbiy hamkorlik	Hamkasblar va jamiyat bilan samarali hamkorlik qila oladigan pedagoglar
9	Shahsga yo'naltirilgan yondashuv	Har bir o'quvchining individual xususiyatlatini hisobga oladigan va rivojlantira oladigan pedagoglar talab qilinadi
10	Zamonaviy baholash usullari	O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini xolisona baholay oladigan va rivojlantiruvchi baholash usullarini qo'llay oladigan mutaxassislar

MATERIAL VA METODLAR

Geografik ta'limda ham turli-tuman ilmiy-amaliy usullar va ularning quidagi bir qancha tasnifi qo'llaniladi:

- Umumiy ilmiy usullar va yondashuvlar (matematik va bashorat qilish usullari, tizimli yondashuv statistik usullar va boshqalar)

- Umumiy geografik va fizik-geografik usullar (kartografik, dala tadqiqotlari, rayonlashtirish, qiyosiy geografiya va boshqalar)

- Iqtisodiy va geografik usullar (hududiy ishlab chiqarish kompleksi usuli, iqtisodiy rayonlashtirish usuli, energiya ishlab chiqarish sikli usuli va boshqalar)

Bo'lajak geografiya fani o'qituvchilari statistik usullarni tayyorlash maqsadlariga muvofiq tasniflash uchun avval "Statistik usul" tushunchasining xususiyatlarini aniqlashda bir necha olimlarning tadqiqot metodlarini tahlil qilindi (2.1- rasmga qarang).

NATIJALAR

Geografiya ta'li yonalishi talabalarining kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi o'quv-uslubiy ta'minot sifatini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy yondashuvlar, amaliy mashg'ulotlarning virtual ko'rinishlarini ta'lim jarayoniga tatbiq etish, kasbiy yo'nalishdagi fanlarni o'qitishda kompetensiyaga asoslangan metodlardan foydalanish hamda fanlararo integratsiyani aks ettiruvchi amaliy mashg'ulotlar asosida ta'limni tashkil etish o'qitish sifati va samaradorligini yuksaltirishga muhim hissa qo'shmoqda[3].

Bo'lajak "Geografiya" ta'lim yo'nalishi talabalarini umumkasbiy va ixtisoslik fanlar bo'yicha kasbiy kompetensiyalarini rivijlantirish jarayonida dasturiy ta'lim vositalaridan, metodlardan foydalanib tayyorlash tuzilmasining modeli mazmunan takomillashtirildi. Geografiya ta'lim yo'nalishi talabalarini kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirilgan modeli "Maqsad", "Tashkiliy", "Mazmun", "Natija" komponentlardan tashkil topgan (1-rasmga qarang)[3].

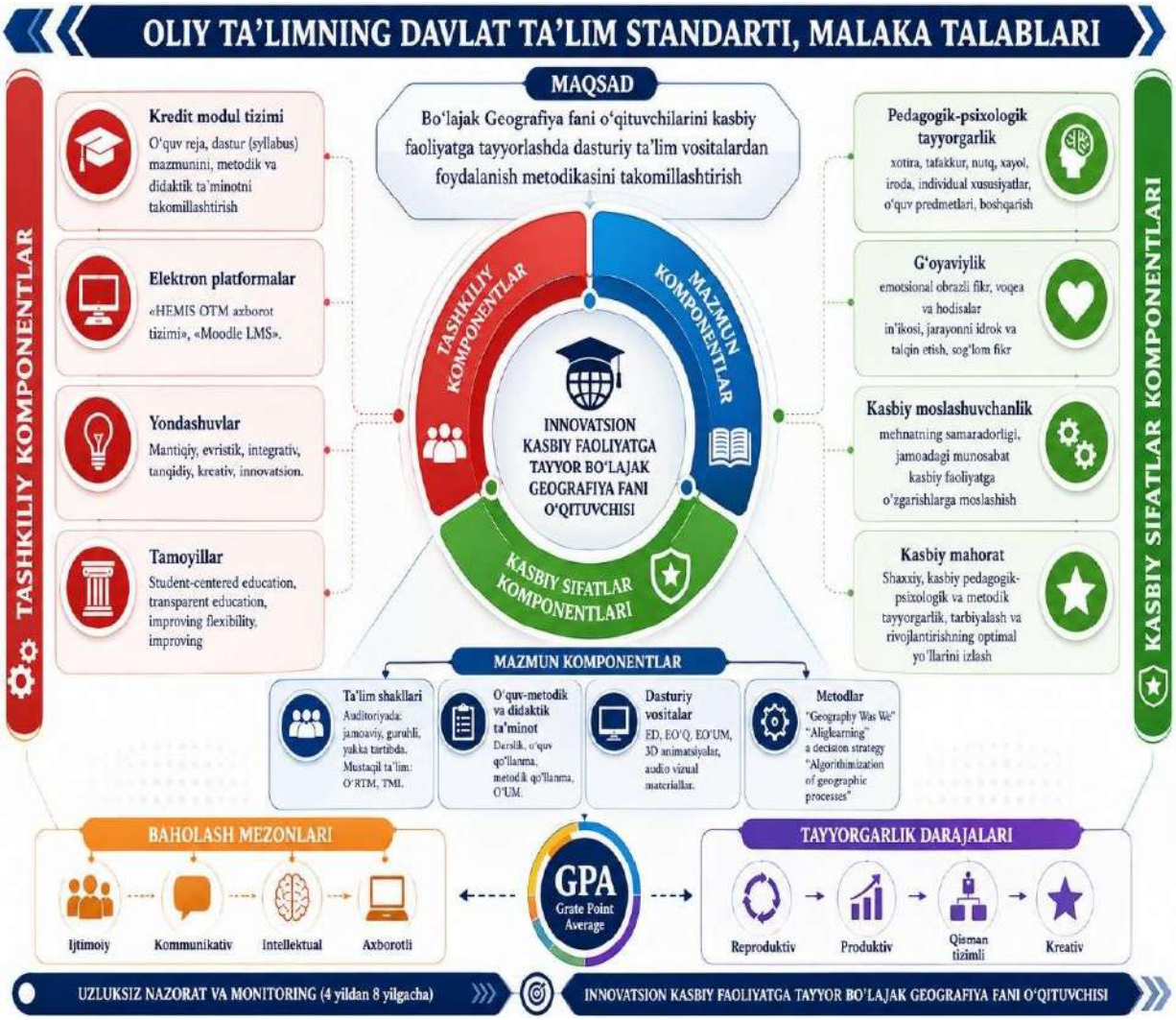

1-rasm. Geografiya ta'lim yo'nalishi talabalarni kasbiy kompetensiyalarni dasturiy ta'lim vositalari asosida rivojlantirishning takomillashtirilgan modeli

Dasturiy ta'lim vositalari asosidageografiya ta'lim yo'nalishi talabalarni kasbiy kompetensiyalarinirivojlantirishga tayyorlashning takomillashtirilgan modeli komponentlarining mazmuni quyidagicha izohlanadi:

Maqsad komponent

Malaka talablarida: Geografiya ta'lim yo'nalish talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirib tayyorlashga qo'yiladigan ilmiy-tadqiqot, ishlab chiqarish, tashkiliy-boshqaruv, foydalanish, xizmat ko'rsatish, pedagogik faoliyat turlari nazarda tutilgan

Model maqsadi: geografiya ta'lim yo'nalishi talabalarni kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish asosida o'qitishdan iboratdir.

Modelda dasturiy ta'lim vositalari asosida geografiya ta'lim yo'nalishi talabalarini kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishdan maqsad, Bo'lajak geografiya fani o'qituvchilarni, innovatsion yondashuvlar va tamoyillarga asoslanib kreativ fikrlovchi pedagog sifatida shakllantirishda dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanishning didaktik, tashkiliy-metodik, xususiyatlari o'rganildi.

Geografiya ta'lim yo'nalishi talabalarini kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda o'qitilayotgan umumkasbiy va ixtisoslik fanlaridan o'tkaziladigan dars mashg'ulotlarining dasturlashtirilgan o'quv-metodik ta'minotini ishlab chiqish, amaliy mashg'ulotlarda geografik obyektlarini loyihalash orqali talabalarning mustaqil-ijodiy ishlash ko'nikmalarining rivojlanishi, o'quv materiallarini g'oyaviylik, ilmiylik, vizuallik, tizimlilik, o'quv axborotlarining izchil bayon etilishi, talabalarning innovatsion sifatlarini rivojlantiruvchi metod, shakl, vosita va texnologiyalarning maqsadli, izchil qo'llanilishi, shuningdek pedagogik faoliyatni tashkil etishda axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan ijodiy foydalanish, zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan o'qitish metodikasini takomillashtirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish jarayonlari monitoringi va sifatini baholash metodlari va mexanizmlarini ishlab chiqish ko'nikmalarini qamrab oladi.

Tashkiliy komponent

Kredit-modul tizim - O'zbekistondagi oliy ta'limning o'lchov birligi hisoblanadi. Unga ko'ra, oliy ta'limda o'qitiladigan har bir fan undagi o'quv yuklamasi miqdoriga qarab, kreditlarda aks etadi. Masalan, har bir fan o'rtacha 5, 6 kreditlarda aks etishi mumkin. Talaba esa har semestr, o'quv yilida muayyan miqdorda kreditlar to'plab borishi mumkin va bu miqdorga qarab, unga bakalavr yoki magistr darajasi beriladi .

Kredit modul tizimi, ta'lim oluvchilarning mustaqil ta'lim bo'yicha haftalik yuklamasi soati va ta'lim oluvchilarning faoliyatini baholash mezonlarini aks ettiradi. Ta'lim oluvchilar tomonidan barcha majburiy faoliyat turlari bajarilib, ular baholangandan so'ng kreditlarni to'plash mumkin bo'ladi (2-rasmga qarang).

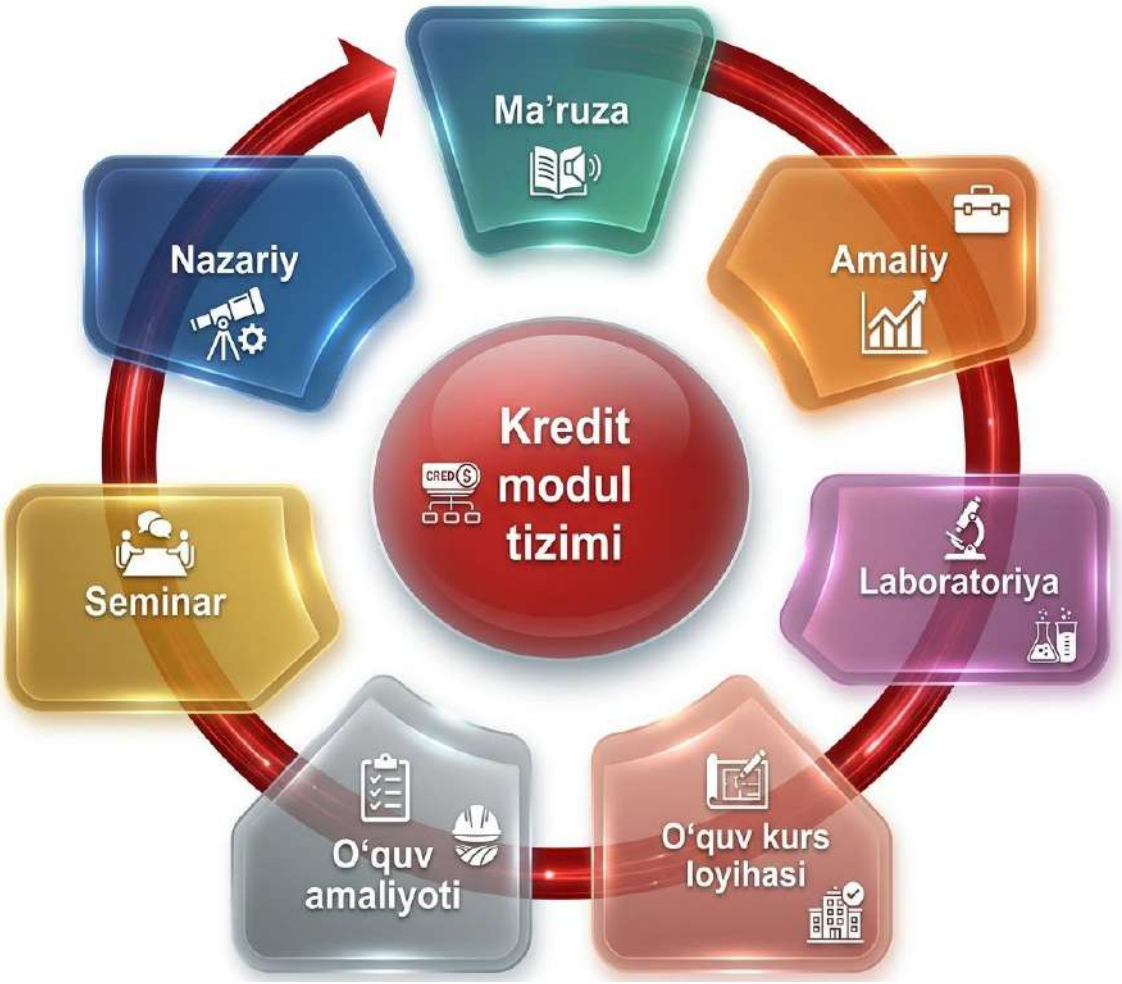

2-rasm. Kredit-modul tizim tarkibi

Kredit-modul tizimida talabaning bilim olish vaqti tushunchasi dars vaqti tushunchasi bilan cheklanib qolmasdan, talaba o'qish uchun sarflagan umumiy vaqt bilan o'lchanadi. Kredit-modul tizimining mohiyatini quyidagi tizimlashtirilgan struktura orqali tushunish mumkin.

1. Vaqt tushunchasining yangicha talqini

• **Kengaytirilgan o'lchov:** Bilim olish vaqti faqat auditoriyadagi dars soatlari bilan cheklanmaydi.

• **Umumiy sarf:** O'quv yuklamasi talabaning fanni o'zlashtirish uchun sarflagan barcha vaqti (mustaqil ta'lim, amaliyot va darslar) bilan o'lchanadi.

2. Ta'lim markazida — Talaba

• **Subyektiv yondashuv:** O'qish jarayoniga o'qituvchi emas, balki bevosita talaba nuqtayi nazaridan qaraladi.

• **Manbalar xilma-xilligi:** Bilim olishda faqat o'qituvchi yoki auditoriya bilan cheklanib qolmaslik nazarda tutiladi.

3. Mas'uliyat va muntazamlik

• **O'z-o'zini boshqarish:** Yuklamaning bunday taqsimlanishi talabaning mas'uliyatini oshiradi.

• **Doimiy o'qish:** Talabadan fanni nafaqat dars paytida, balki darsdan tashqari vaqtlarda ham muntazam o'rganib borish talab etiladi.

4. Miqdordan — Sifatga o'tish

• **Fanlar optimallashuvi:** O'quv rejasidagi fanlar sonining qisqarishi talabaga asosiy fanlarni chuqurroq o'rganishga yo'l ochadi.

• **Samaradorlik:** Tizim oliy ta'limni tashkil etishda son ko'rsatkichlaridan sifat ko'rsatkichlariga o'tishni ta'minlaydi

• **Yondashuvlar** – Geografiya ta'lim yo'nalishi talabalarini kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanishning (Mantiqiy, evristik, integrativ, tanqidiy, kreativ, innovatsion) yondashuvlar asosida amalga oshirildi.

Mantiqiy yondashuv: ba'zi bir tanlangan mantiqiy tizimda pragmatik omillarga taalluqli bo'lgan emotsional, irodaviy harakatlar bir xil darajada muhim. Talabaning g'oyasini yuqori baholash, shaxsning axloqiy munosabatlari, uning ijtimoiy yo'nalishlari,

individual moyilliklari, odatlari, ishonchga sezilarli ta'siri muhim rol o'ynaydi. Mantiqiy yondashuv ba'zi bir bayonotlarning boshqa bayonotlar bilan asosliligi kabi argumentatsiya xususiyatini aks ettiradi.

Everistik yondashuv: interfaol o'qitishning bir usuli everstik suxbat bo'lib, lotincha "to'playman, izlayman" ma'nolarini anglatadi. Bu suxbat usuli bo'lib qadimgi grekcha ko'rinishi Suqrot suhbati deb nomlangan o'qitish tizimiga asoslangan. Shu yo'l bilan mohirona savollar tuzish va o'quvchini qo'yilgan savolga mustaqil ravishda to'g'ri javob topishga yo'naltirish kerak. Bu o'qitish usulini Suqrotnikidan farqi uning keng doirada jonligidir. Lekin uning so'zsiz o'xshashlik tomonlari ham mavjud, o'z tavsifiga ko'ra olinayotgan funksiyasi bevosita ularni faol o'ylash orqali o'quvchilarni mohirona savol berishga qaratilganligidir. O'z yo'nalishining psixologik tabiatiga ko'ra - evrestik suhbat bu jamoaviy fikrlash yoki suhbat, muammoni yechimini izlovchi sifatidagi suhbatdir. Shuning uchun pedagogikada bu usul muammoli o'qitish usullaridan hisoblanadi, shu qatorda muammoli izlanuvchi deb nomlanuvchi suhbatdan everestik suhbat psixologik tomondan hech ham farq qilmaydi. Pedagogika ular orasida shaxsiy miqdoriy chegara o'tkazadi [4].

Ushbu metodning asosi — bitta markaziy obyektni (masalan, biror viloyat yoki tabiiy geografik okrugni) to'rt xil o'lchamda (Tabiat — Aholi — Iqtisodiyot — Ekologiya) bir vaqtning o'zida tahlil qilish va ular orasidagi ko'rinmas zanjirlarni topishga asoslanadi(**1-jadvalga qarang)**

1-jadval

Loyiha bosqichlari va faoliyat rejasi

Bosqichlar	**Ishning mazmuni**	**Talabalar faoliyati**	**O'qituvchi faoliyati**
Tayyorgarlik	Loyiha mavzusini tanlash va asosiy maqsadlarni aniqlash.	Mavzuni muhokama qilish, qo'shimcha ma'lumotlar yig'ish va	Loyiha metodikasini tushuntirish, talabalarni rag'batlantirish va

Bosqichlar	Ishning mazmuni	Talabalar faoliyati	O'qituvchi faoliyati
		shaxsiy maqsadlarni belgilash.	maqsad qo'yishda ko'maklashish.
Rejalashtirish	1. Axborot manbalarini belgilash. 2. Ma'lumot yig'ish va tahlil usullarini tanlash. 3. Taqdimot shaklini aniqlash. 4. Baholash mezonlarini ishlab chiqish. 5. Jamoada vazifalarni taqsimlash.	Harakat rejasini tuzish va aniq vazifalarni shakllantirish.	Jarayonni kuzatish va o'zining kreativ fikrlari bilan loyihani boyitish.
Natijalar va xulosalar	To'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish va yakuniy xulosalar chiqarish.	Ma'lumotlarni tizimlashtirish va tahliliy ishlar olib borish.	Maslahatchi sifatida qatnashish va jarayonni nazorat qilish.
Hisobot berish	Natijalarni taqdim etish: og'zaki nutq, ko'rgazmali materiallar yoki yozma hisobot shaklida.	Tayyorlangan hisobotni jamoa va o'qituvchi oldida himoya qilish.	Hisobotni tinglash, ishtirokchi sifatida savollar berish va yakuniy xulosa qilish.

MUHOKAMA

Har bir talabaning o‘z salohiyati va iqtidorini namoyon etishi, strategik maqsadlarini amalga oshirishi hamda jamiyat taraqqiyotiga daxldorlik hissini tuyishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishi lozim. Shu nuqtai nazardan, kompetentsiyaviy yondashuv bo‘lajak geografiya mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlashning fundamental metodologik asosi bo‘lib xizmat qiladi[5].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni: 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son. – Toshkent, 2020.
2. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi: 2020-yil 24-yanvar.
3. Jo‘rayev A.R., Shadiyeva N.Sh., Shoyimov A.M. Bo‘lajak o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda dasturiy ta’lim vositalarning o‘rni // O‘zMU xabarlari. – Toshkent, 2022. – № 3. – B. 58–61.
4. Shadiyeva N.Sh. Talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda dasturiy ta’lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish (geografiya ta’lim yo‘nalishi misolida): Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Samarqand, 2024. – 125 b.
5. Shadiyeva N.Sh. Geografiya ta’lim yo‘nalishi talabalarini o‘qitish metodikasi va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga oid tadqiqot ishlarning tahlili // Osiyo xalqaro universiteti axborotnomasi. – 2026. – № 2 (fevral). – B. 29–36.
6. Shodiyev H.R. Uzluksiz ta’lim tizimida geografiyani o‘qitishda axborot ta’lim muhitidan foydalanish metodikasini takomillashtirish: Pedagogika fanlari doktori (DSc) diss. avtoref. – Samarqand, 2023. – 36 b.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
"TA'LIM VA TARAQQIYOT" ILMIY-USLUBIY
JURNALI 2026-YIL 4-SON

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

DEVELOPING ENGLISH SCIENTIFIC-TECHNICAL READING COMPETENCE IN FOOD TECHNOLOGY EDUCATION: A STRUCTURAL-FUNCTIONAL ANALYSIS

Abdullayeva Shahnoza Akbaraliyevna
Namangan State Technical University,
Namangan, Uzbekistan
e-mail: abdullayevashahnoza85@gmail.com, tel: +998972312112

Abstract. *This article presents a structural-functional analysis of English scientific-technical reading competence as a target outcome of professional training in Food Technology programs. While previous studies have addressed individual dimensions of ESP reading—vocabulary knowledge, strategy use, or disciplinary content—few have articulated an integrated model that specifies how these dimensions interrelate and what functions they serve within food technology education. Drawing on ESP theory, cognitive reading models, and empirical research in food science education, this study develops a four-component model comprising linguistic, cognitive-strategic, professional-content, and socio-cultural dimensions. Each component is analyzed in terms of its constituent knowledge and skills, its developmental trajectory, and its contribution to the overall competence. The analysis further identifies five functions—informational, communicative, developmental, motivational, and gatekeeping—that reading competence serves in academic and professional contexts. The article concludes by proposing pedagogical principles for integrated reading instruction and outlining directions for empirical validation of the proposed model.*

Keywords: *English for Specific Purposes, reading competence development, food technology education, scientific-technical texts, integrated instruction*

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИИ В ЧТЕНИИ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ОБРАЗОВАНИИ ПО ТЕХНОЛОГИЯМ ПИЩЕВЫХ ПРОМЫШЛЕНИЙ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье представлен структурно-функциональный анализ компетенции в чтении научно-технических текстов на английском языке как целевого результата профессиональной подготовки в программах по технологиям пищевых продуктов. Хотя предыдущие исследования рассматривали отдельные аспекты чтения на английском языке для специальных целей (ESP) — знание лексики, использование стратегий или содержание дисциплины — лишь немногие разработали интегрированную модель, которая определяет взаимосвязь этих аспектов и их функции в образовании по технологиям пищевых продуктов. Опираясь на теорию ESP, когнитивные модели чтения и эмпирические исследования в области образования по наукам о пищевых продуктах, в данном исследовании разработана четырехкомпонентная модель, включающая лингвистические, когнитивно-стратегические, профессионально-содержательные и социокультурные аспекты. Каждый компонент анализируется с точки зрения составляющих его знаний и навыков, траектории развития и вклада в общую компетенцию. Анализ дополнительно выявляет пять функций —*

информационную, коммуникативную, развивающую, мотивационную и функцию контроля доступа — которые выполняет компетенция чтения в академическом и профессиональном контекстах. В заключение статьи предлагаются педагогические принципы интегрированного обучения чтению и намечаются направления для эмпирической проверки предложенной модели.

Ключевые слова: *английский язык для специальных целей, развитие компетенции чтения, образование в области пищевых технологий, научно-технические тексты, интегрированное обучение*

OZIQ-OVQAT TEXNOLOGIYASI TA'LIMIDA INGLIZ TILI ILMIY-TEXNIK O'QISH KOMPETSIYASINI RIVOJLANTIRISH: STRUKTURAL-FUNKSIONAL TAHLIL

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oziq-ovqat texnologiyalari dasturlarida professional tayyorgarlikning maqsadli natijasi sifatida ingliz tili ilmiy-texnik o'qish kompetensiyasining strukturaviy-funksional tahlili keltirilgan. Avvalgi tadqiqotlar ESP o'qishning individual jihatlari - lug'at bilimi, strategiyadan foydalanish yoki intizomiy mazmun - ko'rib chiqilgan bo'lsa-da, bu o'lchovlar qanday o'zaro bog'liqligini va ular oziq-ovqat texnologiyalari ta'limida qanday funktsiyalarni bajarishini aniqlaydigan integratsiyalashgan modelni kam odam bayon qilgan. ESP nazariyasi, kognitiv o'qish modellari va oziq-ovqat fanlari ta'limidagi empirik tadqiqotlarga tayanib, ushbu tadqiqot lingvistik, kognitiv-strategik, professional-mazmun va ijtimoiy-madaniy jihatlarni o'z ichiga olgan to'rt komponentli modelni ishlab chiqadi. Har bir komponent o'zining tarkibiy bilim va ko'nikmalari, rivojlanish traektoriyasi va umumiy kompetensiyaga qo'shgan hissasi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tahlil shuningdek, o'qish kompetensiyasi akademik va professional kontekstlarda xizmat qiladigan beshta funktsiyani - axborot, kommunikativ, rivojlanish, motivatsion va darvozabonlik - aniqlaydi. Maqola integratsiyalashgan o'qish bo'yicha pedagogik tamoyillarni taklif qilish va taklif qilingan modelni empirik tasdiqlash bo'yicha ko'rsatmalarni bayon qilish bilan yakunlanadi.*

Kalit so'zlar: *Maxsus maqsadlar uchun ingliz tili, o'qish kompetentsiyasini rivojlantirish, oziq-ovqat texnologiyalari ta'limi, ilmiy-texnik matnlar, integratsiyalashgan o'qitish*

INTRODUCTION

The globalization of the food industry has created unprecedented demands for English-language literacy among food technology professionals. Research articles, international standards, safety regulations, equipment manuals, and patent documentation are predominantly produced and disseminated in English, making reading competence a prerequisite for professional participation rather than a supplementary skill . For students preparing to enter this field, the ability to comprehend

English scientific-technical texts is thus not merely an academic requirement but a foundation for lifelong professional learning and international collaboration.

Despite widespread recognition of this need, food technology programs frequently treat English reading instruction as separate from disciplinary training, resulting in fragmented learning experiences that fail to develop the integrated competence students require . Needs analyses consistently reveal substantial gaps between the reading demands of professional practice and the preparation students receive in ESP courses. Vocabulary difficulty, syntactic complexity, unfamiliar rhetorical conventions, and insufficient background knowledge emerge as recurring obstacles across diverse educational contexts .

This article responds to these challenges by presenting a structural-functional analysis of English scientific-technical reading competence specifically situated within food technology education. The central argument is that this competence is best understood not as a collection of discrete skills but as an integrated system of interdependent components, each contributing distinct capabilities to the reading process while functioning collectively to enable professional communication. The analysis addresses three questions: What are the constituent components of this competence? How do these components function individually and collectively? What pedagogical principles follow from this structural-functional understanding?

The significance of this inquiry extends beyond theoretical clarification. By specifying what reading competence entails in this specific disciplinary context, the analysis provides a foundation for curriculum design, materials development, and assessment practices that are responsive to the actual demands food technology students will face in their professional lives.

METHODS

This study employs a theoretical-analytical design, synthesizing scholarship from three domains: ESP reading theory, cognitive models of reading comprehension, and

discipline-specific research in food technology education. The analytical procedure comprised four stages.

Stage One: Framework Identification. Foundational models of reading competence were examined, including cognitive processing models that delineate the mental operations involved in reading comprehension , component-skills frameworks that identify critical sub-skills for ESP reading development , and integrative models that emphasize the interaction of linguistic and content knowledge . These models provided the analytical vocabulary for describing competence components.

Stage Two: Empirical Synthesis. Research specific to food technology contexts was systematically reviewed, including needs analyses documenting reading demands and difficulties , studies of comprehension challenges in English for Food Technology courses , and analyses of authentic texts in food technology and engineering . This synthesis grounded the theoretical framework in empirically documented realities.

Stage Three: Component Specification. Components were derived through iterative comparison of theoretical categories and empirical findings, seeking convergence between what theory predicts should matter and what research documents as actually challenging for food technology students. Each component was specified in terms of its constituent knowledge domains and skills.

Stage Four: Functional Analysis. Functions were identified by analyzing how reading competence is deployed in academic study and professional practice as described in the literature. Particular attention was given to the purposes reading serves beyond immediate comprehension, including its role in professional identity formation and access to opportunity.

RESULTS

The analysis produced a four-component model of reading competence, each component exhibiting distinctive characteristics within the food technology context,

along with five functions that this competence serves in academic and professional settings.

Component One: Linguistic Knowledge

The linguistic component comprises the lexical, morphological, syntactic, and discourse-level knowledge systems that enable text processing. Within food technology, this component presents distinctive challenges arising from the lexical profile of the discipline.

At the lexical level, three categories of vocabulary operate simultaneously: high-frequency general words, academic vocabulary shared across disciplines, and technical terminology specific to food science. Technical vocabulary includes terms for preservation processes (*pasteurization*, *fermentation*, *lyophilization*, *irradiation*), food chemistry phenomena (*Maillard reaction*, *lipid oxidation*, *gelatinization*), microbiological concepts (*pathogenic microorganisms*, *spore-forming bacteria*, *colony-forming units*), and quality parameters (*water activity*, *organoleptic properties*, *shelf-life stability*). Research documents that unfamiliar technical vocabulary constitutes a primary comprehension obstacle, with 72.7% of food technology students reporting frequent difficulty and 81.8% citing insufficient background knowledge as a persistent challenge .

Beyond individual words, the linguistic component encompasses formulaic sequences characteristic of scientific discourse. Expressions such as "conduct a hazard analysis," "maintain cold chain integrity," and "achieve commercial sterility" function as lexical chunks processed as unified semantic units by proficient readers. The absence of such chunks from students' repertoires forces word-by-word processing, increasing cognitive load and reducing comprehension efficiency.

The morphological dimension offers a generative resource for managing unfamiliar terminology. Greek and Latin roots, prefixes, and suffixes—*thermo-* (heat), *hydro-* (water), *lipo-* (fat), *micro-* (small), combined with *-ation* (process), *-ity* (quality), *-genic* (producing)—allow readers to decompose novel terms and infer

meanings. Instruction in morphological analysis has been shown to improve students' ability to infer meanings of unfamiliar technical vocabulary in food science texts, indicating that this dimension is particularly amenable to pedagogical intervention.

Syntactic complexity presents a universal challenge, with 100% of respondents in one study reporting difficulties with the complex syntax characteristic of technical writing . Passive constructions ("the sample was subjected to thermal processing"), nominalizations ("the implementation of quality control procedures"), and extended noun phrases with multiple pre-modifiers create processing demands that exceed those of general English texts. Comprehension requires not only recognizing these structures but understanding their rhetorical functions—passives foregrounding processes rather than agents, nominalizations condensing information, and complex noun phrases encoding precise technical specifications.

Discourse-level knowledge encompasses understanding of cohesive devices that signal relationships among ideas. Scientific-technical writing in food technology employs transitional markers ("furthermore," "consequently," "in contrast"), lexical chains (repetition or synonymy of key terms), and parallel structures to organize information. Comprehending multi-step causal sequences—for example, how processing temperature affects microbial load, which influences product safety and shelf life—depends on accurately tracking these discourse signals.

Component Two: Cognitive-Strategic Knowledge

The cognitive-strategic component comprises the mental processes and deliberate strategies readers employ to construct meaning. This component operates at two levels: cognitive strategies engaged in text processing and metacognitive strategies that regulate comprehension.

Cognitive strategies include skimming for gist, scanning for specific information, identifying organizational patterns, making inferences, and predicting content. For food technology students, strategic competence involves navigating specific text types—

research articles, technical specifications, safety protocols, and regulatory documents—each presenting distinct comprehension demands. Research articles follow the IMRAD structure, requiring readers to locate information across sections; technical specifications present prescriptive requirements in standardized formats; safety protocols organize information according to hazard categories and control measures.

Metacognitive strategies involve planning reading approaches based on task purposes, monitoring comprehension, and evaluating comprehension success. Strategy instruction integrated with discipline-specific texts has produced substantial gains, with one study reporting 28% improvement in comprehension scores . Strategy deployment varies with text familiarity: reading specialized texts within their field, students rely on domain-specific strategies; encountering unfamiliar texts, they depend more heavily on linguistic-level strategies such as dictionary use and word analysis .

Detailed analysis of strategic behavior reveals patterns specific to food technology reading. When encountering research articles, successful readers demonstrate a consistent sequence: surveying abstract and graphical elements to establish a preliminary framework, reading the introduction to identify the research gap and objectives, navigating to results to examine data presentations, and finally engaging with the discussion. This non-linear approach reflects sophisticated understanding of scientific writing conventions. Students lacking structural awareness tend to read linearly, a strategy frequently resulting in cognitive overload when confronting dense technical content.

Inferential processing assumes particular importance because technical texts presuppose knowledge not explicitly stated. A text describing a novel preservation technique may assume familiarity with microbiological concepts; a discussion of packaging innovations may presuppose understanding of polymer chemistry. Competent readers deploy bridging inferences to connect new information with existing schemata, elaborative inferences to enrich understanding, and predictive inferences to

anticipate content. Research suggests inferential processing discriminates between more and less proficient ESP readers and that inferential abilities can be developed through activities requiring students to articulate the reasoning underlying interpretations .

Multimodal integration represents a further strategic dimension. Food technology texts routinely combine prose with tables, graphs, flow diagrams, and equations. Research on multimodal comprehension indicates students often struggle to integrate textual and graphical information, particularly when graphs employ unfamiliar conventions or when relationships between textual claims and graphical evidence are not explicit. Instruction addressing interpretation and integration of graphical information improves comprehension of scientific-technical texts.

Component Three: Professional-Content Knowledge

The professional-content component represents the intersection of linguistic and disciplinary knowledge. Reading competence cannot be separated from conceptual knowledge structures of the target discipline. Readers possessing well-developed schemata for food science—understanding thermal processing principles, microbial inactivation mechanisms, or food preservation chemistry—comprehend technical texts more efficiently because they integrate new information into existing frameworks.

This component includes knowledge of key concepts, processes, and relationships, plus familiarity with genres and discourse conventions through which knowledge is communicated. Authentic texts in food technology and engineering fall into three categories: informational texts for professionals (scientific articles, technical reports, product catalogues), pragmatically focused texts for broader audiences (operating instructions, labels, promotional materials), and educational texts from academic sources (textbooks, lecture materials) . Each genre presents distinct comprehension demands.

The depth of knowledge required extends beyond surface terminology familiarity to conceptual fluency—the ability to reason with and about disciplinary concepts. Reading a research article on high-pressure processing effects on protein structure

requires not merely understanding individual terms but possessing a working model of protein chemistry, understanding how pressure affects molecular bonds, and familiarity with analytical methods for assessing structural changes. This fluency enables readers to evaluate claim plausibility, identify methodological limitations, and assess finding significance—capacities distinguishing genuine comprehension from decoding.

Research documents significant correlation between disciplinary knowledge and reading comprehension performance. Students with stronger backgrounds in food chemistry, microbiology, and processing principles consistently demonstrate superior comprehension of English-language technical texts in these areas, even when general English proficiency is comparable to peers with weaker disciplinary preparation. This underscores the inseparability of content and language in ESP reading.

The quantitative dimension of professional-content knowledge warrants particular attention. Food technology texts frequently incorporate numerical data, statistical analyses, and mathematical formulas essential to understanding reported findings. A research article on thermal inactivation may present D-values, z-values, and activation energies interpretable only within established kinetic models. Studies on food rheology may employ mathematical models describing flow behavior. Research on sensory evaluation may report statistical significance tests and correlation coefficients. Comprehending such content requires quantitative literacy integral to disciplinary expertise. Students lacking this dimension may comprehend verbal text while failing to grasp quantitative evidence supporting its claims.

Methodological knowledge constitutes a further dimension. Articles in this field report experimental designs, sampling procedures, analytical methods, and statistical analyses requiring understanding for evaluating validity and reliability. Comprehension of methodological content requires familiarity with standard procedures (randomized controlled trials, factorial designs, response surface methodology) and ability to interpret descriptions of equipment, reagents, and procedures. Research indicates students

frequently experience difficulty with methodological sections, attributable not only to linguistic complexity but also to gaps in methodological knowledge.

Component Four: Socio-Cultural Knowledge

The socio-cultural component encompasses understanding of communicative norms, conventions, and cultural contexts shaping scientific-technical discourse. This includes recognition of how scientific arguments are constructed, conventions for citing and integrating sources, and pragmatic dimensions such as hedging claims, expressing certainty, and addressing audiences. For food technology students, this component involves understanding regulatory and standards frameworks governing international food production and trade, including discourse of Codex Alimentarius, the World Health Organization, and the International Organization for Standardization.

The component includes awareness of how cultural contexts influence food technology practices and their textual representations. Scientific-technical texts are not culturally neutral; they reflect assumptions about food safety, consumer expectations, and regulatory environments that may differ across contexts. Competent readers recognize and interpret these culturally embedded dimensions.

Understanding rhetorical purposes and audience expectations shaping different text types constitutes a further dimension. Research articles in food technology follow a distinctive argumentative structure moving from establishing a research territory through identifying a gap to occupying that gap. Technical standards employ a different rhetorical logic grounded in prescriptive authority and regulatory compliance. Product specifications and safety data sheets prioritize clarity, precision, and legal defensibility. Competent readers recognize these varied purposes and adjust comprehension strategies accordingly.

The ethical dimension of scientific-technical communication also falls within this component. Issues such as food safety, consumer protection, environmental sustainability, and equitable food access are embedded in technical texts and require

readers to recognize values and assumptions underlying them. A research article on novel preservation technology may implicitly weigh extended shelf life benefits against concerns about chemical additives or energy consumption. A regulatory document may reflect societal priorities regarding risk tolerance or consumer choice.

Interrelation of Components

While presented separately for analytical clarity, the four components function integratedly in actual reading. Linguistic knowledge provides the foundational code; cognitive-strategic abilities determine how effectively that code is deployed; professional-content knowledge supplies conceptual frameworks within which new information acquires significance; socio-cultural awareness situates texts within communicative contexts. Deficiency in any component impairs overall comprehension, while strength in one area may partially compensate for weakness in another.

Empirical research supports this interdependent model. Studies assessing multiple dimensions simultaneously report significant correlations among vocabulary knowledge, strategic awareness, disciplinary knowledge, and comprehension performance. Interventions addressing multiple components produce greater gains than single-dimension interventions. These findings suggest the four-component model serves not only as descriptive framework but also as guide for instructional design.

Functions of Reading Competence

The four components function collectively to serve five purposes within food technology education and practice.

The informational function enables access to current scientific knowledge, technological developments, and regulatory updates, predominantly disseminated in English. Reading competence facilitates extraction, processing, and integration of this information into professional practice, operating across text types from research articles to technical manuals.

The communicative function extends beyond reception to enable broader professional communication. Comprehending scientific-technical texts provides foundation for participating in discourse communities—engaging in discussions, preparing written responses, presenting findings, contributing to collaborative projects. The reading process involves internal dialogue with the text, developing communicative resources for active professional participation.

The developmental function fosters cognitive and professional growth. Reading scientific-technical texts develops critical thinking, analytical skills, and independent learning capacity essential for lifelong development in a rapidly evolving field. Through challenging texts, students develop tolerance for ambiguity, persistence in problem-solving, and metacognitive awareness for self-regulated learning.

The motivational function operates through reciprocal relationship between reading success and professional identity formation. Successful comprehension builds confidence and sense of belonging to the international professional community. Persistent difficulties undermine motivation and self-efficacy, highlighting the importance of appropriately scaffolded reading experiences.

The gatekeeping function operates within academic and professional contexts. Reading competence frequently serves as gatekeeper for advanced study, research opportunities, and career advancement. Students struggling with English-language reading may be excluded from international programs, research collaborations, and employment requiring English proficiency. Recognizing this function highlights equity dimensions of reading instruction.

DISCUSSION

The four-component model developed in this analysis offers several contributions to ESP theory and food technology education practice. First, it specifies the content of reading competence in terms relevant to a particular disciplinary context, moving beyond generic descriptions to articulate what food technology students specifically need to

know and be able to do. Second, it emphasizes the interdependence of components, challenging instructional approaches that treat vocabulary, strategies, content, and culture as separable. Third, it identifies functions that extend beyond immediate comprehension, highlighting the broader significance of reading competence for professional identity and opportunity.

The prominence of lexical and syntactic challenges documented in the research aligns with broader ESP findings while revealing discipline-specific characteristics. The lexical profile of food technology combines highly technical terminology with sub-technical academic vocabulary and formulaic sequences, creating demands that general English instruction inadequately addresses. The universal difficulty with syntactic complexity suggests instructional attention must extend beyond sentence-level grammar to address complex nominal and clausal structures prevalent in scientific-technical writing.

The cognitive-strategic component's importance is underscored by evidence that strategy instruction produces measurable gains. However, effectiveness depends on integration with authentic disciplinary texts and responsiveness to specific comprehension demands of different text types. Generic strategy instruction divorced from actual texts students will encounter professionally yields limited transfer.

The professional-content component highlights a fundamental tension: the relationship between language and content teaching. While ESP instructors are typically language specialists, effective reading instruction requires engagement with disciplinary content. This does not require language teachers to become content experts but to develop sufficient familiarity with food technology concepts and discourse to design meaningful tasks and anticipate conceptual difficulties. Collaborative approaches involving language and content instructors offer one response to this challenge.

The socio-cultural component, often overlooked in ESP reading instruction, is essential for preparing students to function in international professional contexts.

Understanding scientific argumentation conventions, technical communication pragmatics, and regulatory frameworks enables students to read texts as instances of professional discourse with which they engage as participants.

Several limitations warrant acknowledgment. The study is theoretical, synthesizing existing research rather than presenting new empirical data. The analysis draws primarily on research from Asian and Middle Eastern contexts where English functions as a foreign language; the model may manifest differently elsewhere. The proposed model requires empirical validation through studies operationalizing and measuring identified components in food technology populations.

Future research should examine relationships among components, developmental trajectories over professional training, and effectiveness of integrated instructional approaches. Longitudinal studies tracking students from undergraduate through professional practice would provide insights into long-term development and deployment of reading competence.

CONCLUSION

This article has presented a structural-functional analysis of English scientific-technical reading competence in food technology education. The four-component model—linguistic, cognitive-strategic, professional-content, and socio-cultural—specifies what this competence entails and how components interrelate. The five functions—informational, communicative, developmental, motivational, and gatekeeping—articulate why this competence matters beyond immediate comprehension.

Pedagogical implications point toward integrated instructional approaches addressing linguistic demands of specialized texts, developing strategic reading behaviors, activating and expanding disciplinary schemata, and cultivating understanding of scientific discourse conventions. The specific lexical and syntactic challenges identified warrant targeted attention within such approaches. The

motivational and gatekeeping functions underscore the importance of designing instructional experiences that build confidence and professional identity through successful engagement with authentic materials.

For food technology educators and ESP practitioners, the findings underscore the necessity of moving beyond generic reading instruction toward approaches responsive to specific communicative demands of the discipline. Developing reading comprehension competence in English should be recognized as integral to professional training, not supplementary. By understanding the structural nature of this competence and designing instruction accordingly, educators can better prepare food technology students for the demands of academic study and professional practice in an increasingly globalized field.

References

1. Alibakhshi, G., & Mohammadi, M. (2020). Synchronous and asynchronous multimedia-based instruction and ESP reading comprehension. Journal of Teaching Language Skills, 39(3), 1–34.
2. Anthony, L. (2018). Introducing English for Specific Purposes. Routledge.
3. Basturkmen, H. (2010). Developing Courses in English for Specific Purposes. Palgrave Macmillan.
4. Belcher, D. D. (2006). English for Specific Purposes: Teaching to perceived needs and imagined futures in worlds of work, study, and everyday life. TESOL Quarterly, 40(1), 133–156.
5. Chen, L., & Wang, H. (2021). Developing discipline-specific reading competence: An integrated approach for engineering students. English for Specific Purposes, 62, 45–59.
6. Coxhead, A. (2000). A new academic word list. TESOL Quarterly, 34(2), 213–238.
7. Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). Developments in English for Specific Purposes: A Multi-disciplinary Approach. Cambridge University Press.
8. Evans, S., & Morrison, B. (2011). Meeting the challenges of English-medium higher education: The first-year experience in Hong Kong. English for Specific Purposes, 30(3), 198–208.

9. Flowerdew, J., & Peacock, M. (Eds.). (2001). Research Perspectives on English for Academic Purposes. Cambridge University Press.
10. Gordyeyeva, A. (2022). Teaching Psychology Students Professionally Oriented Reading. Scientific Notes of Ostroh Academy National University: Philology Series, 13(81), 55–61.
11. Grabe, W. (2009). Reading in a Second Language: Moving from Theory to Practice. Cambridge University Press.
12. Grabe, W., & Stoller, F. L. (2011). Teaching and Researching Reading (2nd ed.). Pearson Education.
13. Hirvela, A. (2004). Connecting Reading and Writing in Second Language Writing Instruction. University of Michigan Press.
14. Hyland, K. (2006). English for Academic Purposes: An Advanced Resource Book. Routledge.
15. Hyland, K. (2009). Academic Discourse: English in a Global Context. Continuum.
16. Jordan, R. R. (1997). English for Academic Purposes: A Guide and Resource Book for Teachers. Cambridge University Press.
17. Khalifa, H., & Weir, C. J. (2009). Examining Reading: Research and Practice in Assessing Second Language Reading. Cambridge University Press.
18. Kovalchuk, O. (2020). Selecting Texts for Developing Receptive Communicative Skills of Students Majoring in Food Technology and Engineering. Kyiv National Linguistic University Bulletin, 23, 78–86.
19. Nation, I. S. P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ СЕМЕЙНЫХ ВРАЧЕЙ

Абдувахобову Нозиму Рахмоновну
АГМИ независимый исследователь
abduvahobovanozima74@gmail.com

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретические основы изучения и формирования управленческих компетенций у будущих семейных врачей. Прослежена эволюция понятий «компетенция» и «компетентность», уточнена сущность управленческой компетенции врача первичного звена, обоснована её структура, включающая когнитивный, функциональный, личностный, ценностно-мотивационный и рефлексивный компоненты. Проанализированы методологические подходы к формированию компетенции (компетентностный, деятельностный, опытно-ориентированный, социально-конструктивистский, андрагогический, рефлексивный), выделены принципы, уровни и этапы её развития. Результаты могут служить теоретической базой для проектирования программ подготовки семейных врачей.*

Ключевые слова: *управленческая компетенция, компетентностный подход, семейный врач, первичная медико-санитарная помощь, структура компетенции, уровни сформированности, медицинское образование.*

BO‘LAJAK OILAVIY SHIFOKORLARNING BOSHQARUV KOMPETENSIYALARINI O‘RGANISH VA RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada bo‘lajak oilaviy shifokorlarning boshqaruvchanlik kompetensiyalarini o‘rganish va shakllantirishning nazariy asoslari yoritilgan. «Kompetensiya» va «kompetentlik» tushunchalarining rivojlanishi tahlil qilingan, birlamchi bo‘g‘in shifokori boshqaruvchanlik kompetensiyasining mohiyati va tuzilmasi (kognitiv, funksional, shaxsiy, qadriyatli-motivatsion va refleksiv komponentlar) asoslangan. Kompetensiyani shakllantirishning metodologik yondashuvlari, tamoyillari, darajalari va bosqichlari ko‘rsatilgan. Natijalardan oilaviy shifokorlarni tayyorlash dasturlarini loyihalashda foydalanish mumkin.*

Kalit so‘zlar: *boshqaruvchanlik kompetensiyasi, kompetensiyaviy yondashuv, oilaviy shifokor, birlamchi tibbiy-sanitariya yordami, kompetensiya tuzilmasi, shakllanganlik darajalari, tibbiyot ta’limi.*

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR STUDYING AND DEVELOPING THE MANAGERIAL COMPETENCIES OF FUTURE FAMILY PHYSICIANS

Abstract. *The article examines the theoretical foundations of studying and developing managerial competencies in future family physicians. It traces the evolution of the concepts of competence and competency, clarifies the essence of managerial competence of a primary care physician, and substantiates*

its structure (cognitive, functional, personal, value-motivational and reflective components). Methodological approaches, principles, levels and stages of competence development are analysed. The results can serve as a theoretical basis for designing family physician training programmes.

Keywords: *managerial competence, competency-based approach, family physician, primary health care, competence structure, levels of development, medical education.*

ВВЕДЕНИЕ

Первичная медико-санитарная помощь (ПМСП) рассматривается Всемирной организацией здравоохранения как основа любой эффективной системы здравоохранения, а её укрепление названо необходимым условием всеобщего охвата услугами здравоохранения [1]. Исследования показывают, что страны с развитой первичной помощью достигают лучших показателей здоровья населения при более разумных затратах [20]. Центральной фигурой этого звена является семейный врач, который наряду с диагностикой и лечением организует работу врачебной бригады, планирует профилактику на участке, распределяет ресурсы, отвечает за качество и безопасность помощи. Иными словами, семейный врач выполняет и управленческие функции.

В Республике Узбекистан реформы системы здравоохранения направлены на укрепление первичного звена, развитие института семейного врача, цифровизацию и внедрение новых механизмов финансирования [2; 3]. Закон «Об образовании» предусматривает обновление содержания образования на основе компетентностного подхода [4]. Однако в практике медицинского образования подготовка по-прежнему ориентирована преимущественно на клинические дисциплины, а управленческие знания и умения даются фрагментарно, как правило, на теоретическом уровне. В результате выпускник, обладая клиническими знаниями, оказывается недостаточно готов к управлению рабочим процессом, командой и ресурсами.

В зарубежной литературе управленческая и лидерская деятельность врача включена в состав профессиональных компетенций: модель CanMEDS выделяет

роль «лидера» [5], британская рамка медицинского лидерства описывает компетенции врача в области управления услугами и улучшения качества [6], комиссия журнала Lancet рассматривает системное мышление и командную работу как цели образования XXI века [7]. В отечественной науке накоплен значительный опыт теории компетентностного подхода [8; 9; 10], но сущность, структура и закономерности формирования именно управленческой компетенции семейного врача раскрыты недостаточно. Это определяет актуальность исследования.

Цель исследования – обосновать теоретические основы изучения и формирования управленческих компетенций будущих семейных врачей. Задачи: (1) проанализировать эволюцию понятий «компетенция» и «компетентность»; (2) уточнить сущность и структуру управленческой компетенции семейного врача; (3) охарактеризовать методологические подходы и принципы её формирования; (4) описать уровни и этапы формирования.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследование носит теоретико-методологический характер. Применялись следующие методы: системный анализ и синтез научной литературы по педагогике, психологии, теории управления и медицинскому образованию; терминологический и сравнительный анализ понятий; контент-анализ нормативных документов и международных рамок компетенций (CanMEDS, британская рамка медицинского лидерства); структурно-функциональное моделирование; обобщение.

Источниковую базу составили труды отечественных и зарубежных авторов (И.А. Зимняя, А.В. Хуторской, В.И. Байденко, Дж. Равен, Д. Макклелланд, Р. Бояцис, Г. Минцберг, Р. Катц, Д. Колб, М. Ноулз, Д. Шён, Д. Миллер и др.), нормативно-правовые акты Республики Узбекистан и документы международных организаций. При отборе источников учитывались их научная значимость и соответствие

предмету исследования – управленческой компетенции врача первичного звена. Объектом исследования является процесс профессиональной подготовки семейных врачей, предметом – теоретические основы изучения и формирования их управленческих компетенций.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Понятие компетенции прошло несколько этапов развития. В 1960–1970-х годах Н. Хомский использовал термин применительно к языковой способности, а Д. Макклелланд предложил оценивать не интеллект, а компетенцию – характеристики, реально обусловливающие успешность деятельности [11]. В 1980–1990-х годах Р. Бояцис, Л. Спенсер и С. Спенсер разработали модели компетенций менеджеров как совокупности мотивов, черт, знаний и умений, отличающих эффективное выполнение работы [12; 13]. Дж. Равен трактовал компетентность как специфическую способность, связанную с ценностями и мотивацией, проявляющуюся в конкретной ситуации [14]. В российской науке различие терминов раскрыто в работах И.А. Зимней, А.В. Хуторского и В.И. Байденко: компетенция понимается как заданная извне норма образовательной подготовки, а компетентность – как личностное, интегративное качество, освоенное человеком и проявляющееся в деятельности [8; 9; 10]. Основные подходы систематизированы в таблице 1.

Таблица 1. Подходы к трактовке компетенции и компетентности

Автор	**Период**	**Основная идея**
Д. Макклелланд [11]	1973	Оценивать следует компетенцию, определяющую успешность деятельности, а не только интеллект
Р. Бояцис [12]	1982	Эффективность менеджера обусловлена единством мотивов, черт, умений и знаний

Автор	Период	Основная идея
Л. Спенсер, С. Спенсер [13]	1993	Компетенция – устойчивая характеристика человека, причинно связанная с эффективным выполнением работы
Дж. Равен [14]	1984	Компетентность связана с ценностями и проявляется в конкретной ситуации
И.А. Зимняя [8]	2003	Компетенция – потенциальная, скрытая, компетентность – актуальная личностная характеристика
А.В. Хуторской [9]	2003	Компетенция – совокупность взаимосвязанных качеств личности, заданных к определённому кругу предметов и процессов
В.И. Байденко [10]	2004	Компетентностный подход – ориентация образования на результат и готовность к деятельности

В настоящей статье «управленческая компетенция» употребляется как обозначение нормативно заданной готовности врача к управленческой деятельности, а «управленческая компетентность» – как её актуальное проявление и личностное качество. В узбекоязычной терминологии им соответствуют понятия «boshqaruvchanlik kompetensiyasi» и «boshqaruvchanlik kompetentligi».

Теория управления даёт ряд ориентиров для определения содержания управленческой деятельности врача. А. Файоль выделял планирование, организацию, распорядительство, координацию и контроль как основные функции

управления [15]. Р. Катц показал, что успешность руководителя определяется техническими, межличностными и концептуальными умениями, причём удельный вес последних растёт с расширением ответственности [16]. Г. Минцберг описал десять управленческих ролей, объединённых в три группы – межличностные, информационные и роли принятия решений [17]. Для семейного врача наиболее значимы роли лидера, связующего звена, распространителя информации, распределителя ресурсов и разрешающего проблемы.

На основе анализа теории управления, международных рамок компетенций [5; 6] и специфики первичной помощи управленческая компетенция семейного врача определена как интегративное качество личности, включающее знания, умения, ценности и опыт, позволяющие врачу в условиях ПМСП организовывать работу врачебной бригады, рационально использовать ресурсы, обеспечивать качество и безопасность помощи, принимать решения на основе данных о здоровье прикреплённого населения и ответственно относиться к результатам своей деятельности. Её структура включает пять взаимосвязанных компонентов (таблица 2).

Таблица 2. Структура управленческой компетенции семейного врача

Компонент	**Содержание**	**Проявление**
Когнитивный	Знания основ управления и организации здравоохранения, нормативной базы, экономики и менеджмента качества, эпидемиологии	Понимание организации ПМСП, принципов планирования и оценки

Компонент	**Содержание**	**Проявление**
Функциональный	Умения планировать, организовывать, координировать, контролировать, анализировать данные и принимать решения	План работы участка, распределение задач, мониторинг показателей
Личностный	*Лидерские качества,* коммуникабельность, стрессоустойчивость, способность к сотрудничеству	Работа в команде, разрешение конфликтов
Ценностно-мотивационный	Профессиональная ответственность, ориентация на пациента и результат, мотивация к управленческой деятельности	Инициативность, внутренняя мотивация, этичные решения
Рефлексивный	Способность анализировать собственные решения, учиться на опыте, оценивать результаты	Анализ ошибок, самооценка, планирование саморазвития

Управленческая деятельность семейного врача имеет ряд отличительных особенностей. Во-первых, она неразрывно связана с клинической работой: большинство управленческих решений (организация приёма, маршрутизация пациентов, диспансерное наблюдение) принимаются одновременно с клиническими и влияют на их результат. Во-вторых, врач действует в условиях ограниченных ресурсов и высокой неопределённости, когда необходимо принимать решения при неполной информации. В-третьих, ответственность

распространяется не только на пациентов, обратившихся за помощью, но и на закреплённое население в целом, что требует популяционного мышления. В-четвёртых, эффективность помощи зависит от командной работы врача, медицинской сестры, патронажной службы и узких специалистов; принципы эффективной командной помощи – общая цель, ясные роли, взаимное доверие и открытая коммуникация – описаны в документе Института медицины США [21].

Названные особенности определяют специфику формирования компетенции: она не может быть сведена к освоению теоретических сведений по менеджменту, а должна развиваться через вовлечение будущего врача в реальные или приближенные к реальным ситуации принятия решений, командное взаимодействие и анализ результатов.

Формирование управленческой компетенции опирается на совокупность взаимодополняющих подходов (таблица 3). Компетентностный подход задаёт результат-ориентированность и многоуровневую оценку [10; 22]. Деятельностный подход рассматривает компетенцию как результат освоения способов действия в ходе деятельности. Теория опытного обучения Д. Колба описывает цикл «конкретный опыт – наблюдение – концептуализация – активное экспериментирование» [18]. Социально-конструктивистский подход Л.С. Выготского подчёркивает роль сотрудничества и зоны ближайшего развития [23], а концепция сообществ практики Э. Венгера – постепенное вхождение в профессиональное сообщество [24]. Андрагогический подход М. Ноулза учитывает самостоятельность взрослых обучающихся и значимость практической применимости знаний [19], рефлексивный подход Д. Шёна – ведущую роль анализа собственной практики в профессиональном развитии [25].

Таблица 3. Методологические подходы к формированию управленческой компетенции

Подход	**Ключевая идея**	**Следствие для обучения**
Компетентностный	Ориентация на результат и готовность к деятельности	Чёткие результаты обучения, критерии оценки
Деятельностный	Компетенция формируется в деятельности	Практико-ориентированные задания
Опытное обучение (Колб)	Обучение как цикл опыта и его осмысления	Кейсы, симуляции, разбор опыта
Социально-конструктивистский (Выготский, Венгер)	Развитие через сотрудничество и вхождение в сообщество	Наставничество, командные формы работы
Андрагогический (Ноулз)	Самостоятельность, практическая значимость	Проекты, индивидуальные траектории
Рефлексивный (Шён)	Анализ собственных действий	Портфолио, дневник, разбор и обратная связь

На основе анализа подходов выделены принципы, которые целесообразно учитывать при проектировании подготовки: (1) принцип интеграции управленческого и клинического содержания, при котором управленческие вопросы изучаются на материале клинических ситуаций; (2) принцип практической направленности и приближенности к профессиональной деятельности; (3) принцип поэтапности и нарастающей сложности; (4) принцип партнёрства образовательной организации и учреждений ПМСП; (5) принцип рефлексивности и обратной связи; (6) принцип многоаспектной оценки результата; (7) принцип индивидуализации образовательной траектории.

6. Уровни и этапы формирования управленческой компетенции

Для описания динамики формирования компетенции полезны две модели. Модель Дрейфусов выделяет этапы от новичка до эксперта, на которых человек переходит от следования правилам к интуитивному профессиональному суждению [26]. Пирамида Миллера описывает развитие от знания («знает») через понимание («знает как») и демонстрацию («показывает») к реальному действию («делает») [27]. Сопоставление этих моделей с содержанием управленческой деятельности позволило выделить три уровня сформированности компетенции – начальный, средний и высокий – и соответствующие им этапы (таблица 4).

Таблица 4. Уровни и этапы формирования управленческой компетенции

Уровень	**Характеристика**	**Основные формы обучения и оценки**
Начальный	Знание основных понятий и нормативных требований, выполнение задач по инструкции	Лекции, проблемные семинары, тестирование
Средний	Самостоятельное выполнение типовых управленческих задач, умение анализировать ситуацию	Кейс-метод, ролевые игры, симуляции, наблюдение
Высокий	Принятие решений в сложных и неопределённых ситуациях, руководство командой, рефлексия и саморазвитие	Проекты, практика в ПМСП под руководством наставника, 360-градусная оценка, портфолио

Развитие компетенции происходит последовательно, через диагностику исходного состояния и мотивацию, освоение содержания, практическую отработку и рефлексивную оценку результата. Эти этапы согласуются с циклом Колба [18] и обеспечивают переход от знаний к действию. Оценку целесообразно проводить по

нескольким критериям: когнитивному (системность знаний), деятельностному (проявление умений в практике) и личностно-мотивационному (ответственность, лидерство, стремление к развитию); при этом используются разные источники информации – самооценка, наблюдение наставника, мнение коллег, результаты кейсов и симуляций, портфолио [28].

ОБСУЖДЕНИЕ

Проведённый анализ показывает, что управленческая компетенция семейного врача не является набором отдельных знаний по менеджменту: это интегративное образование, в котором когнитивные, функциональные, личностные, ценностно-мотивационные и рефлексивные компоненты взаимообусловлены. В отличие от общих моделей лидерства, предложенная структура привязана к реальным задачам первичного звена – ведению прикреплённого населения, командной работе, рациональному использованию ограниченных ресурсов и обеспечению качества. Это согласуется с международными рамками, в которых лидерство и управление рассматриваются как неотъемлемая часть профессиональной компетентности врача [5; 6; 7].

Практическое значение теоретического анализа состоит в том, что он задаёт ориентиры для проектирования образовательных программ. Из принципов интеграции и практической направленности следует необходимость перестройки содержания: вместо отдельного курса «основ менеджмента» целесообразно включение управленческих заданий в клинические дисциплины и практику. Принцип партнёрства требует формализации взаимодействия вузов и учреждений ПМСП, а принцип рефлексивности – внедрения портфолио и систематической обратной связи. Многокомпонентная структура компетенции позволяет диагностировать, какое из звеньев (знания, умения, мотивация или рефлексия) нуждается в усилении.

Ограничением исследования является теоретический характер: предложенная структура, принципы и уровни нуждаются в эмпирической проверке – в экспертной оценке, валидации диагностических инструментов и педагогическом эксперименте. Кроме того, при адаптации зарубежных моделей необходимо учитывать национальную нормативную базу, организацию ПМСП и особенности образовательных программ Узбекистана. Перспективным направлением является разработка технологии и педагогических механизмов формирования управленческой компетенции на основе изложенных теоретических положений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Теоретический анализ позволил сделать следующие выводы. Во-первых, понятия «компетенция» и «компетентность» эволюционировали от характеристик успешности деятельности к интегративному личностному качеству; в данной работе компетенция понимается как нормативно заданная, а компетентность – как актуально проявляемая готовность. Во-вторых, управленческая компетенция семейного врача определена как интегративное качество, включающее когнитивный, функциональный, личностный, ценностно-мотивационный и рефлексивный компоненты. В-третьих, её формирование опирается на компетентностный, деятельностный, опытно-ориентированный, социально-конструктивистский, андрагогический и рефлексивный подходы и на принципы интеграции, практической направленности, поэтапности, партнёрства, рефлексивности, многоаспектной оценки и индивидуализации. В-четвёртых, выделены три уровня сформированности компетенции и соответствующие им формы обучения и оценки. Полученные результаты могут служить теоретической основой проектирования программ подготовки и повышения квалификации семейных врачей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Declaration of Astana. Global Conference on Primary Health Care, Astana, Kazakhstan, 25–26 October 2018. Geneva: WHO, UNICEF; 2018.

2. Указ Президента Республики Узбекистан от 7 декабря 2018 г. № УП-5590 «О комплексных мерах по коренному совершенствованию системы здравоохранения Республики Узбекистан».
3. Указ Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 г. № УП-60 «О Стратегии развития нового Узбекистана на 2022–2026 годы».
4. Закон Республики Узбекистан от 23 сентября 2020 г. № ЗРУ-637 «Об образовании».
5. Frank J.R., Snell L., Sherbino J. (eds.). CanMEDS 2015 Physician Competency Framework. Ottawa: Royal College of Physicians and Surgeons of Canada; 2015.
6. Academy of Medical Royal Colleges, NHS Institute for Innovation and Improvement. Medical Leadership Competency Framework. 3rd ed. Coventry: NHS Institute; 2010.
7. Frenk J., Chen L., Bhutta Z.A., et al. Health professionals for a new century: transforming education to strengthen health systems in an interdependent world. Lancet. 2010;376(9756):1923–1958.
8. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003. № 5. С. 34–42.
9. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. 2003. № 2. С. 58–64.
10. Байденко В.И. Компетенции в профессиональном образовании (к освоению компетентностного подхода) // Высшее образование в России. 2004. № 11. С. 3–13.
11. McClelland D.C. Testing for competence rather than for intelligence. American Psychologist. 1973;28(1):1–14.
12. Boyatzis R.E. The Competent Manager: A Model for Effective Performance. New York: Wiley; 1982.
13. Spencer L.M., Spencer S.M. Competence at Work: Models for Superior Performance. New York: Wiley; 1993.
14. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. London: H.K. Lewis; 1984.
15. Файоль А. Общее и промышленное управление. М.: Контроллинг; 1992.
16. Katz R.L. Skills of an effective administrator. Harvard Business Review. 1955;33(1):33–42.
17. Mintzberg H. The Nature of Managerial Work. New York: Harper & Row; 1973.
18. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs: Prentice-Hall; 1984.
19. Knowles M.S. Andragogy in Action. San Francisco: Jossey-Bass; 1984.
20. Starfield B., Shi L., Macinko J. Contribution of primary care to health systems and health. Milbank Quarterly. 2005;83(3):457–502.
21. Mitchell P., Wynia M., Golden R., et al. Core Principles & Values of Effective Team-Based Health Care. Washington, DC: Institute of Medicine; 2012.
22. Frank J.R., Snell L.S., Cate O.T., et al. Competency-based medical education: theory to practice. Medical Teacher. 2010;32(8):638–645.

23. Выготский Л.С. Психология развития человека. М.: Смысл; Эксмо; 2005.
24. Wenger E. Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity. Cambridge: Cambridge University Press; 1998.
25. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. New York: Basic Books; 1983.
26. Dreyfus S.E., Dreyfus H.L. A Five-Stage Model of the Mental Activities Involved in Directed Skill Acquisition. Berkeley: University of California; 1980.
27. Miller G.E. The assessment of clinical skills/competence/performance. Academic Medicine. 1990;65(9 Suppl):S63–S67.
28. Epstein R.M., Hundert E.M. Defining and assessing professional competence. JAMA. 2002;287(2):226–235.

MUNDARIJA

1	**12-13-yoshli regbichilarning maxsus jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining tahlili** Mo'minov X.M.	3
2	**Description of the key decrees and decrees of the president of the republic of uzbekistan shavkat miromonovich mirziyoyev in the field of arts and culture** Achildieva M.A., Shodiyeva Sh.Sh.	11
3	**Применение методов искусственного интеллекта для оптимизации управления спортивными организациями: модели, алгоритмы и практические кейсы** Мирахматова М. А.	22
4	**Ai-driven optimization of management processes in sports organizations: frameworks, decision support, and implementation challenges** Mirahmatova M.A.	31
5	**Artificial intelligence readiness and gender equity in central asian higher education institutions** Shukurilloyeva L.Sh.	43
6	**Boshlang'ich sinf o'quvchilarida lingvistik modellashtirish malakalarini shakllantirishda raqamli ta'lim platformalaridan foydalanish samaradorligi** Jurabayeva Z.Z.	55
7	**Trenerlik faoliyatini tizimli yondashuv asosida takomillashtirishda «lider–trener» 6 modeli metodikalarining samaradorligi (basketbol misolida)** Norkulov D.R.	65
8	**13–14 yoshli yosh futbolchilarda statik va dinamik mashqlardan foydalangan holda topga zarba berish texnikasini takomillashtirish metodikasi** Abduvositov S.B.	75
9	**An improved model for the development of linguistic modeling skills in primary school mother tongue education** Jurabayeva Z.Z.	93
10	**Gumanitar ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan talaba qizlarning kasbiy faoliyatiga xos jismoniy va psixofiziologik talablar** G'ulomjonov G'.G'.	106
11	**Pedagoglarning kasbiy faoliyatida stressni boshqarish va kasbiy barqarorlikni ta'minlashning pedagogik mexanizmlari** Abdusamiyev D.A.	121

12 **Shashmaqom strukturasıda tasavvufıy g‘oyalar va strukturavıy qonunıyatlarnıng ıntegratsıyası** 135
Narzullayeva D.P.

13 **Adabiy ta’limda gaymifikatsiya orqali badiiy matn ustida ishlash metodikasi** 144
Abdujabborova N.R.

14 **“Ijtimoiy faollik” va “kompetentlik” tushunchalarining nazariy-metodologik asoslarini yorituvchi tadqiqotlar** 154
Yakubova Sh.E.

15 **Bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarida milliy o’zlikni anglashni shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari** 161
Turaboyev A.M.

16 **Talaba–sportchilarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishda zamonaviy mashg‘ulot metodlarining o‘rni** 171
Adhamova N.S.

17 **Talabalarning tarixiy tafakkur darajasini baholash mezonlarini ishlab chiqishda xalqaro tajribaning nazariy va metodologik asoslari** 186
Axmedov A.M.

18 **Tarbiyaviy ta’sir tushunchasi: tarbiyaviy ta'sirning ta'lim motivatsiyasidagi o’rni** 194
Islomov R.T.

19 **Geymifikatsiya asosida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik shartlari** 200
Axmedov A.M.

20 **Generativ sun'iy intellekt vositalari asosida algoritmik tafakkurni rivojlantirishning dasturiy vositalari va pedagogik imkoniyatlari** 212
Shodiyev A.O.

21 **Муҳандислик соҳасида гендер тенглик муносабатлари** 225
Алматаев Т.О.

22 **Oav tili va og‘zaki nutqda qo‘shma gaplarning propozitsional intensivligi: sintaktik va pragmatik tahlil** 241
Otaxonova G.K.

23 **Raqamli transformatsiya jarayonida boshlang‘ich ta’limning innovatsion didaktik modeli** 251
Samidjonova M.

24 **Raqamli pedagogika sharoitida boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishning integrativ modeli** 258
Karimova G.

25 **Mantiqiy va tanqidiy fikrlashga o‘rgatish - o‘quvchilarni xalqaro tadqiqotlarga tayyorlash** 265
Qo‘chqorov M.

26 **Immersiv texnologiyalar vositasida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirish metodikasi** 272
Yuldashev J.A.

27 **Yashil kimyo ta’limini tashkil etishning xususiyatlari, tamoyillari va xorijiy talablari** 283
Tursunova S.D.

28 **Topishmoqlarda olam lisoniy manzarasining konseptual asoslari** 294
Shodmonov M.

29 **Maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik fazilatining mazmuni va pedagogik ahamiyati** 302
Alisherova R.O.

30 **Paralimpiya sport turi bilan shug‘ullanuvchi talabalarning kuch sifatini takomllashtirishda elektron ta’lim dasturining o‘rni** 312
Mahmudjonov A.A.

31 **Methodological aspects and challenges of foreign language training for international medical students in uzbekistan** 319
Sharipova F.I.

32 **Экспериментальное обоснование методики совершенствования технико-тактических действий парадзюдоисток с нарушением зрения** 330
Ишлаева Э.У.

33 **Oliy ta’lim tizimida talabalarning antitsipativ kompetensiyalarini shakllantirish pedagogik muammo sifatida** 353
Sadriddinova F.M.

34 **Integratsiyalashgan ekologik ta’limdan kelajak avlodlar uchun tabiiy kapitalni himoya qilish vositasi sifatida foydalanish** 359
Radjabov Z.N.

35 **Современные подходы к использованию искусственного интеллекта в подготовке педагогических кадров** 366
Артикова Н.Ш.

36 **Yengil atletikaning uloqtirish turlarida (nayza, disk yoki yadro) sportchilarning tezkor-kuch sifatlarini** 377
Odiljonov O.O.

37 **Асосий гимнастикада ҳаракат, касбий билим ва кўникмаларни таркиб топтириш** 383
Нурхонова М.И., Хайтметов И.С.

38 **Principles for fostering independent thinking in grades 7-8 through english education** 390
Khamidova I.B.

39 **Raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyalarini rivojlantirish** 399
Xojikulova O.A.

40 **Talabalarnı ommavıy sport bılan muntazam shug'ullanıshga jalb etıshda tanıta bıoımpedans analızatorı va raqamlı texnologıyalardan foydalanısh samaradorlıgı** 405
Bobomuradov A.E.

41 **Taekvondo (wt) sportchilarining musobaqa faoliyatida texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslari** 416
Nazarov N.N.

42 **Para-o'qotuvchilarni tayyorlashda psixomotor va funksional monitoring asosida individual pedagogik boshqaruv metodikasi** 424
Muradov F.M.

43 **Гимнастика машқларини ўзлаштиришда ўйин методидан фойдаланиш самарадрлиги** 435
Нурхонова М.И.

44 **Taekvondo (wt) sportchilarini tayyorlash jarayonida funksional holat va maxsus ish qobiliyati ko'rsatkichlarini optimallashtirish** 444
Nazarov N.N.

45 **Enhancing student motivation through ai-powered educational tools** 452
Egamova M.

46 **8-sinf "o'zbekiston tarixi" darsligida mahalliy tarixiy manbalardan foydalanishning didaktik tizimi va metodik imkoniyatlari** 462
Abdug'ofurova R.X.

47 **Yangi o'zbekiston taraqqiyotida sport sohasidagi islohotlarning ahamiyati** 469
Usmanov Y.T.

48 **Ichki migrant talabalarning ta'lim jarayonida ijtimoiy faolligini oshirish orqali fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlash yo'llari** 474
Eshonjonov B.Z.

49 **Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ilmiy-tadqiqot muhitini rivojlantirish yo'llari** 484
Nazarov O.D.

50 **Developing civil engineering student's oral communicative competence through a differentiated approach in esp classes** 492
Khaydarova S.Z.

51	**Bo‘lajak maxsus pedagoglarda kasbiy masulyatni shakllantirishga ta’sir etuvchi shart-sharoitlar** Xalimova O.	516
52	**Aktyor badiiy nutqini rivojlantirishda she’riy dramalarning pedagogik qiymati** Tuyg‘unov D.M.	523
53	**Raqamli ta’lim muhitida badiiy matnlarni tahlil qilish: globallashuv omillarining ta’siri** Oymatova N.M.	533
54	**Глобаллашув шароитида таълим кластери субъектларининг функционал бошқарув тизимини такомиллаштириш** Бадалова М. У.	542
55	**История и традиции узбекской фантастической литературы: сравнительно-типологический анализ этапов развития** Турсунова М.И.	549
56	**10–12 yoshli badiiy gimnastikachilarning texnik tayyorgarligini sun’iy intellekt asosidagi videoanaliz texnologiyalari yordamida takommilashtirish** Allaberganova N.Sh.	561
57	**Katta va tayyorlov guruhi bolalarini maktabga tayyorlik darajasiga qo‘yiladigan talablar** Abdusamatova N.J.	572
58	**Basketbolchilarni ko‘p yillik tayyorlash tizimining nazariy asoslari** Baxtiyorov U.B.	582
59	**Badiiy gimnastikachilarda egiluvchanlikni rivojlantirishning samarali usullari** Allaberganova N.Sh.	597
60	**Boshlang`ich 4-sinf o‘quvchilarini sport mashg'ulotlarida jismoniy qobiliyatlarini shakllantirishning samaradorligini oshirishning turlari va metodlari** Asqarov A.A., Anvarbekova I.A.	604
61	**Virtual laboratoriya texnologiyalarining “o‘zgarmas tok” bo‘limini o‘qitishdagi samaradorligi** Abbosova N.B.	611
62	**Ingliz idiomalarini o‘zbek tiliga tarjima qilish muammolari va ularning yechimlari** Anvarbekova I.A.	623
63	**Инновационные методы совершенствования технической подготовки метателей диска**	632

Щукина Ю. А.

64 **Методика развития специальной физической подготовки в лёгкой атлетике (метание диска)** 640
Щукина Ю.

65 **Multimodal matnlarning dalillarga asoslangan o‘qish savodxonligini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari** 648
G‘ofurova D.T.

66 **Oliy ta’lim muassasalari talablarini boks sport turi bo‘yicha hakamlikka o‘rgatish** 660
Akramov I.I.

67 **Interaktiv metodlar orqali talabalarda boks sport turi bo‘yicha hakamlik ko‘nikmasini rivojlantirish** 672
Akramov I.

68 **Gender tengligi konsepsiyasini o‘qitish jarayonida talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirish metodikasi** 683
Xamidjonova S.

69 **Художественная семантика любви в прозе а.п. чехова** 695
Абдуллаева И.М.

70 **Kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlikni takomillashtirishda interfaol ta’lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasi** 711
Abdualiyev H.T.

71 **Kichik guruh faoliyatini nemis tili darsida padlet platformasida tashkil etishning nazariy metodologik asoslari** 720
Tolipova Sh.B.

72 **Aviatsiya talabalari kommunikativ kompetensiyasini sun'iy intellekt asosidagi chatbotlar yordamida rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari** 734
Ergashaliyeva D.B.

73 **Korporativ oliy ta’lim sharoitida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning andragogik mexanizmlari** 745
Axrorova U.X.

74 **Malakali gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks mashqlar orqali oshirishdagi muammolar** 758
Zaribboyev Z.F.

75 **Yosh o‘qituvchilarning emotsional barqarorligi va kasbiy moslashuvi o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik** 769
Sotvoldiyeva Z.A., Maxsudova M.A.

76 **Xx asrning 20–40-yillarida o‘zbekistonda ilm-fan va ta’lim tizimining shakllanishi: muammo va yechimlar** 780
Qudratov A.T.

77 **Gandbol sport turining yoshlarni jismoniy tayyorlashdagi ahamiyati** 787
Abdulboriyeva G.A.

78 **Gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish** 799
Asqarova D.A.

79 **Integrating innovative technologies and simulation into contemporary urology training** 813
Sayfetdinov S.I.

80 **Sohaga yo'naltirilgan o'qish kompetensiyasini rivojlantirishning ilmiy asoslari** 824
Dadabayev Z.Z.

81 **Tayanch so'zlar asosida talabalar bilimini formativ baholash metodikasini takomillashtirishning innovatsion modeli** 838
Davidova D.T.

82 **Boshlang'ich sinf o'quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirishning pedagogik omillari** 846
Abrayeva M.B.

83 **Yashil kimyo ta`limini rivojlantirishning halqaro tajibalari** 860
Yusupova H.Sh., Qodirxonov M.R.

84 **Ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarining kreativ kompetentligini ingliz tili ta'limi asosida rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari** 870
Madaminova M.Sh.

85 **5–6-sinf o'quvchilarida somatotipga asoslangan jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini aniqlash va tahlil qilish** 880
Izatullayev A.M.

86 **400 metrga g'ovlar osha yuguruvchilarning tezkor chidamliligini oshirish samaradorligi** 889
Satkulov B.M.

87 **13–14 yoshli voleybolchilarda o'yin faoliyatiga mos sakrovchanlik va sakrash chidamkorligini takomillashtirish** 900
Tuxtaboeva N.A.

88 **Globallashuv va yoshlar tarbiyasi** 911
Xujamov M.E.

89 **Bo'lajak mutaxassislarni yangi avlod darsliklari bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishning dolzarbligi** 919
Abdujlilov F.P.

90 **Umumiy o'rta ta'lim maktablarida clil + 5e modeli asosida fizika darslarini loyihalash va tashkil etish** 932
Jumamuratova N.S.

91	**Communicative functions of proverbs across contemporary types of discourse** Yesimova G.Dj.	955
92	**Immersiv texnologiyalar vositasida talabalarning tanqidiy tarixiy tafakkurini rivojlantirish metodikasi** Yuldashev J.A.	979
93	**Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ta'lim-tarbiya va axloqiy kamolot masalalari** Eshmurodova N.O.	990
94	**Maot modeli (mediaart o'qitish tizimi) asosida musiqa va san'at maktablarida mediavositalardan foydalanishning pedagogik metodikasini takomillashtirish** Abdiyev R.O.	999
95	**Bo'lajak pedagoglarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning raqamli pedagogik imkoniyatlari** Ismoilova G.O.	1008
96	**Texnologiya darslarida zaruriy raqamli infratuzilma va texnik qo'llab-quvvatlash omillari** Ziyamova G.T.	1016
97	**Национально-культурная специфика образных компонентов русских и узбекских пословиц: сопоставительный анализ** Есимова Г.Дж.	1029
98	**Basketbolchilarni ruhiy tayyorgarliklarini tarbiyalashning usullari** Shamsitdinova M.F.	1050
99	**Ingliz tili mashg'ulotlarida yurisprudensiya ta'lim yo'nalishi talabalarining yozuv malakalarini rivojlantirishda zamonaviy ta'lim texnologiyalari** Raxmanova D.A.	1058
100	**Innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan yo'riqnomalar asosida yong'in xavfsizligini ta'minlash tizimini takomillashtirish** Kambarov A.H., Rajabboyev B.E.	1071
101	**Ta'lim muassasalarida xavfsizlik madaniyatini shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari** Alimov Sh.A., Isoqov A.Q., Xoldarov A.R.	1079
102	**O'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni rivojlantirishda katta avlod tajribasidan foydalanish metodikasi** Niyozova N.A.	1084
103	**Bo'lajak tarbiyachilarning shakllantirishga tayyorgarligi maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalar: mezon va darajalar**	1093

Karimova G.B.

104 **Malakali futbolchi qizlarning tezkorlik sifatlarini rivojlantirish metodikasining samaradorligi** 1108
Nodirov B.H.

105 **Raqamli media faoliyatning bo'lajak pedagoglar media-kompetentligini rivojlantirishdagi ahamiyati** 1118
Davletova X.S.

106 **Principles of linguistic focusing in modeling the process of students' speech development** 1126
Ilhomova N.I.

107 **Резекция печени при местнораспространенном раке желудка** 1133
Касымов А.А., Абдихакимов А.Н.

108 **Koordinatsion qobiliyatning rivojlanishidagi buzilish tarixiy, diagnostik asoslar** 1140
Raximov K.A.

109 **Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tezkorlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirishda milliy harakatli o'yinlardan tabaqalashtirilgan foydalanish metodikasi** 1150
Xabibillayeva I.J.

110 **Milliy harakatli o'yinlar asosida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning chidamlilik va kuch sifatlarini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari** 1162
Xabibillayeva I.J.

111 **Грамматические трансформации, обусловленные типологическим различием русского и каракалпакского языков** 1175
Толегенова Г.Ж.

112 **Qiziqishdan maqsad sari: boshlang'ich sinf o'quvchilarida yaponlarning ikigai yondashuvi asosida o'zini anglashni rivojlantirish** 1187
Abduraxmanova A.O.

113 **Bo'lajak geografiya fani o'qituvchilarini kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish modelini takomilashtirish** 1196
Shadiyeva N.Sh.

114 **Developing english scientific-technical reading competence in food technology education: a structural-functional analysis** 1208
Abdullayeva Sh.A.

115 **Теоретические основы изучения и формирования управленческих компетенций будущих семейных врачей** 1224
Абдувахобову Н.Р.